بسم الله الرحمن الرحيم

History of Indigenous Education in the Punjab Since Annexation

پنجاب وچ دیسی تعلیم دی تاریخ

برطانوی راج ہیٹھ جان توں 1882ء تیکر

پنجابی ترجمہ: ڈاکٹر صغرا صدف

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر

ایس کتاب دے سارے حق ادارے کول نیں۔

کتاب: پنجاب وچ دیسی تعلیم دی تاریخ

لکھاری: جی ڈبلیو سر لائیٹنر

پنجابی ترجمہ: ڈاکٹر صغرا صدف

چھپائی آہر: ڈاکٹر صغرا صدف

ٹائٹل: فیضان امجد

کمپوزنگ: رضوان الحسن

پہلی وار: اگست 2019ء

تعداد: 300

چھاپا خانہ: الفیصل ناشران، اُردو بازار، لاہور

مُل: -/500 روپئے

ISBN: ____________________

Punjab Institute of Language, Art & Culture

Punjabi Complex, 1-Gaddafi Stadium, Ferozpur Road, Lahore.

Ph: +92-42-99232165-70 E-mail: pilacpk@gmail.com

Website: www.pilac.punjab.gov.pk

سارنی

نمبر شمار	سرناویں	صفحہ نمبر
1-	مڈھ	7
2-	دیباچہ تے خلاصہ	23
3-	دیسی سکولاں دی درجہ بندی	39
4-	**پہلا حصہ: پنجاب وچ دیسی تعلیم**	57
5-	پہلا باب: دیسی تعلیم دیاں مذہبی تے قومی نینہاں	59
6-	دوجا باب: پنجاب وچ ورنیکلر دیسی تعلیم	81
7-	پہلا۔ سِکھ ورنیکلر دیسی تعلیم	82
8-	گرمکھی سکول	93
9-	دوجا۔ چاٹ سالاں، مہاجنی تے لنڈے سکول	102
10-	تیجا باب: پنجاب وچ نیم مقامی بولی وچ دیسی تعلیم	121
11-	تیجا۔ نیم ورنیکلر سکول (اُردو تے ہندی)	121
12-	چوتھا باب: پنجاب وچ نیم کلاسیکی دیسی تعلیم	133
13-	چوتھا: فارسی سکول	133
14-	فارسی دیسی تعلیم بارے اخیرلی گل	160
15-	پنجواں باب : پنجاب وچ کلاسیکی دیسی تعلیم	165
16-	پنجواں۔ قرآن سکول	165
17-	چھیواں۔ عربی سکول	180
18-	ستواں۔ سنسکرت سکول	196
19-	چھیواں باب: کُڑیاں دی دیسی تعلیم	233

20- ستواں باب: ایجوکیشن کمیشن ساہمنے گواہواں دیاں صلاحواں
(پنجاب دے دیسی سکولاں دے سرناویں ہیٹھ) 267
21- اَٹھواں باب: برطانوی راج توں پہلوں تے بعد دا پنجاب 349
22- پنجاب ایڈمنسٹریشن رپورٹ 1849-51ء 370
23- انبالہ بندوبست رپورٹ 374
24- لُدھیانہ پربندھ رپورٹ 377
25- ضلع ہوشیار پور پربندھ رپورٹ 1852ء توں پیرے 378
26- سیالکوٹ 380
27- ایڈمنسٹریشن رپورٹ پنجاب، 1851-52ء 381
28- پنجاب ایڈمنسٹریشن رپورٹ، 1854-55ء تے 1855-56ء 388
29- پنجاب ایڈمنسٹریشن رپورٹ 1856-57ء تے 1857-58ء 395
30- 2- لگان توں پاک زمیناں دی منسوخی، سَنے سکولاں یاں پڑھائی نال
جُڑیاں زمیناں دے 399
31- پنجاب دا نان ریگولیشن قانون از ڈی جی برکلے، ایم اے 407
32- ہمیش لئی گرانٹاں دا ترکہ 412
33- مولویاں، پنڈتاں تے بھائیاں دیاں مُکائیاں ''معافیاں'' دیاں ونگیاں 414
34- **دوجا حصہ: پنجاب دے ضلعیاں وچ دیسی سکول تے ہر علاقے وچ منّے پرمنّے علم والیاں دے ناں** 465
35- **تیجا حصہ: اعداد وشمار** 879
36- **چوتھا حصہ: نوٹس (پہلے حصے نال جُڑیا)** 913
37- پنجاب وچ پرچلت لِپیاں دے نمونے 953

☆☆☆

مڈھ

برطانوی راج ہیٹھ جان توں بعد پنجاب وچ دیسی تعلیم دی تاریخ

ہر طراں دے تعصب تے ویرنوں پرانہہ سُٹ کے میں یورپین دی اِک شکل تے ایشیائی رہتل وچکار سمبندھ دی کہانی دسن دا آہر کر رہیاں۔ چنگے ویہاراں نال لوکائی دی سیوا دا جذبہ رکھن آلے افسراں تے دوجے صوبیاں دیاں ریتاں توں فائدہ چُکن آلی اِک مہان تے مہربان سرکار دے ہوندیاں پنجاب دی اصل تعلیم سُکڑ ی، خراب ہوئی تے فیر برباد ہوگئی۔ کُجھ ایہدی بحالی تے ودھا دے موقعے بے دھیانی تے وگاڑ دا شکار ہو گئے، تے کُجھ بندیاں نال الزام جوڑدیاں ساڈا نظام صرف سرکاری ناکامی توں وی بھیڑے جُرم دا کارن بن گیا اے۔ کیہ نویں سرے توں ودھیا جذبہ، اپنی موجودہ تعلیم دے ذریعے بہوں وفادار آبادی جیہڑی ہمیش نراش ہوندی رہی اے کوئی آہر کر سکدی اے؟ ایہہ اوہ سوال اے جیہدا اگلے صفحیاں وچ جزوی جواب دین دا آہر کیتا جاوے گا۔ پک نال بہوں شیواں کُجھ چِر پہلاں ای مِتھے جان آلے اُچیرے اصول ''مقامی سیلف گورنمنٹ'' دے محکمۂ تعلیم وچ سوجھوانہ ورتوں تے ہووے گا جتھے دوجیاں شیواں توں اَڈ ایہہ پورے تحفظ تے وڈے سیاسی فائدے نال ساہمنے لیایا جا سکدا ائے۔

تعلیم لئی آدر ہمیش توں 'مشرق' دی خوبی رہی اے۔ پنجاب وی ایہدے توں باہر نہیں۔ بدیسی حملیاں تے سول جنگ دے کارن ونڈے پنجاب نے ہمیش نہ صرف تدریسی خیراتی رقم / فنڈ دی راکھی کیتی سگوں اوہدے وچ وادھا وی کیتا۔ بہوں سرپھرے سردار، لالچی مہاجن تے ایتھوں تیکر کہ ڈاکو وی سکول بنا کے علم حاصل کرن آلیاں نوں انعام دین راہیں اپنے ضمیر نوں تسلی دین نال نِکے زمینداراں نوں نیچا وکھان دا آہر کردا رہیا۔ اک وی مسیت، مندر، اک وی دھرم سالا اجیہی نہیں سی جیہدے نال مدرسہ نہ ہووے جتھے بالاں دے جتھے مذہبی تعلیم سِکھن جاندے۔ بس کجھ ای اجیہے

کھاندے پیندے لوک سن جیہناں اپنے پُتراں تے اپنے بیلیاں تے کفالت ہیٹھ بندیاں دے بالاں دی پڑھائی لئی مولوی، پنڈت یاں گرودواں نوں ملازم نہ رکھیا ہووے۔ ایس توں اڈ ہزاراں سیکولر سکول وی سن جتھے مسلمان، ہندو تے سکھ پڑھن جاندے سن تے جتھے فارسی یاں لنڈے پڑھایا جاندا سی۔ سینکڑاں پڑھے لکھے بندے اپنے مذہب دے لوکاں دے نال نال دوجے آؤن آلیاں نوں اللہ واسطے پڑھاندے سن۔ اک وی پنڈ اجیہا نہیں سی جیہڑا اپنیاں فصلاں چوں اک حصہ مان جوگ استاد لئی رکھن تے مان نہ کردا ہووے۔

In respectable Muhammadan families husbands taught their wives, and these their children; nor did the Sikhs prove in that respect to be unworthy of their appellation of "learners and disciples".

عام اندازے دے مطابق وی وکھو وکھ مذہباں دے مدرسیاں وچ 3,30,000 طلباء (موجودہ تعداد 1,90,000) لکھن، پڑھن تے حساب کرن دا وَل جاندے سن اوہناں وچوں ہزاراں عربی تے سنسکرت کالجاں نال جڑے سن، جیہناں وچ مشرقی ادب، مشرقی قانون، منطق، فلسفہ تے طب دے نظام اُچّے درجیاں تیکر پڑھائے جاندے سن۔ فارسی، جیہڑی اج کل سرکاری تے امداد لین آلیاں سکولاں یاں کالجاں وچ گھٹ ای پڑھائی جاندی اے، نوں لکھاں لوک بہوں ڈونگھا جاندے سن۔ سبھ سکولاں وچ پڑھائی نال اک گوڑھی جُڑت دا جذبہ سی تے اوہنوں کردار تے مذہبی ثقافت تے اثر دی وجہ سمجھیا جاندا سی۔ ایتھوں تیکر کہ بنیے دے پُتر، جیہڑے صرف حیاتی لنگھان دی خاطر عام جانکاری آلا علم سکھدے سن، اپنے پیے پاندھواں نوں آدر تے عقیدت دی نظر نال ویکھدے سن جیہڑے اوہناں نوں دو ''r's'' سکھاندے سن۔

اساں ایہہ سبھ کجھ بدل کے رکھ دِتا۔ برطانوی راج نے یقین رکھن آلیاں دے ذہناں نوں شک وچ پا دِتا ایس لئی سبھ آدر جوگ شیواں نوں جتھوں تیکر ہو سکدا سی حملہ آوراں توں دُراڈے رکھیا گیا۔ اوسے طراں جیویں چنگا انگریز کسے پردیسی فاتح توں مدد حاصل کرن وچ پہل نہیں کرے گا۔ اوس ویلے پنجاب وچ سبھ توں مُڈھلی انگلش سرکار دی اک جیہی سوچ تے اوہناں دی ظاہری مذہبی شبہہ نے لوکاں دا بدیسی راج نال سمجھوتہ کروایا، 1857ء دی بغاوت توں پتہ چلیا کہ صوبہ اجے تیکر

اپنی قومی طاقت رکھدا سی کہ سانوں اپنے آپ نوں قائم رکھن دے آہر وچ پوری طراں توڑ سکے۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ بِنا سوچے سمجھے جیویں سانوں اپنے محفوظ ہون دا پک ہوئیا اساں لوکاں دے تعصب بارے سوچنا گھٹ کر دتا تے ساڈے چنگے افسراں دے گُن یورپ وچ گھٹ ودھن پھُلن آلیاں اصلاحات دے نویں شعبے دی پچھان کران تیکر رہ گئے جیہناں نال اوہناں دا وقت تے ضائع ہویا پر دیسی رہتل وچ پہلاں توں ہون آلی ترقی پسند عناصر دے قدرتی ودھا دی تھاں اوہناں نوں شہرت ضرور لبھ گئی۔ ایہہ افسر جوش آلے تے لوڑ وندمہم جوواں وچ گھرے ہوئے سن، کئیاں دا سمبندھ شمال مغربی صوبیاں نال سی جیہناں دا فارسی تے اردو علم جو اوہ سانوں دسدے سن اک طراں حکومت دے گواچے رازاں تے صوبے دے وسائل نوں ورتن دی کُنجی سی، بالکل اوسے طراں جیویں انگلش دی شُدبُد عہدے تے سیاسی اختیار دے چاہیوان طبقے دی لوڑ تے جذبہ جو اساں درمیانے تے نیچ ذاتاں دے ردّ کیتے گئے بندیاں وچ پایا۔ ایس لئی اردو دا دوجا مطلب تعلیم بن گیا، تے ایہدی سپلائی ختم ہو جان تے ایہدے نال نال بہت حد تیکر لگان توں آزاد جاگیراں بحال ہون پاروں صوبے تے عقلی تاریکی چھا جان تے اساں انتظامیہ دے مختلف شعبیاں وچ سستے ماتحت کارندے مہیا کرن دے وسیلیاں تے گوہ شروع کر دتا۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں پئی اُچ پدھر دیاں تحریکاں پاروں اک تعلیم دا محکمہ وی بنیا، پر اُتے دسے گئے حالات نوں مکھ رکھے بِنا ایہدی وِچلی خوبی نوں پوری طراں سمجھیا نہیں جا سکدا۔

پنجاب وچ بڑے چِر توں پڑھیاراں دی چوکھی تعداد نوں تے فارسی ای پڑھائی جا رہی سی تے ایہہ عربی تے سنسکرت دے نال دوجیاں دیسی بولیاں تے وی چنگا اثر پا رہی سی، پر اردو دا مضمون دیسی لوکاں توں ودھ یورپیاں دے پڑھن آلا سی کیوں جے مقامی لوک تے فارسی پاروں ایہنوں آپ ای سِکھ لیندے سن۔ ایس لئی فارسی دی تھاں اردو لیاؤن نوں تعلیم دی زبان مِتھیا گیا، تے فارسی نوں شریفاں دی بولی تے لکھی جان آلی بولی دے طور تے رد کر دتا گیا۔ اینج سماج دے لوڑ مند نے سرکاری نوکری تے حاکماں دی نیڑتا دے خاہشمند لوکاں نے اردو تے فیر انگلش نوں جی آیاں نوں آکھیا۔ اینج اساں دنیاوی مقصد نوں مُکھ رکھیا تے تعلیم نوں ذہنی تے اخلاقی تربیت کرن دے مقصد توں ہٹا دِتا۔ ایسے طراں تعلیم دیاں مذہبی نیہاں وی کھوکھلیاں ہوئیاں، کیوں جے مولویاں، پنڈتاں تے گُروواں نوں سیاسی بے چینی دے ماحول وچ آ گو خیال کرن پاروں اساں اوہناں نوں

تے اوہناں دی تعلیم نوں شبے دی نظر نال ویکھیا۔

اوہناں نوں ساڈے مفاد نال جوڑن دی تھاں، اوہناں دے ادب وچ جیہڑی شے وی ساہنوں اپنے جلد باز ویروے وچ مخول آلی لگی اوہنوں بھیڑی نظر نال ویکھیا گیا۔ ایس عمل راہیں ساڈا مقصد اوہناں دے ہم مذہباں وچکار آدر دے احساس نوں مُکانا سی۔ مقدس کلاسیکی بولیاں جیہناں نوں چھڈ کے مقامی بولیاں وادھا نہیں کر سکدیاں عملی پروہت طبقیاں تیکر ای رہ گئیاں جیہناں دے اثر نوں اک سوجھوان حکومت نے بہتری لئی نہ ورتیا۔ ایس لئی اوہ پچھوکڑ ٹُر گئے جیہدے پاروں اللہ واسطے چلن آلے کئی کلاسیکی کالج تے نجی سکول مُک مُکا گئے، بالکل اوسے طراں جیویں اردو دی خاطر فارسی دی عملی وڈیائی گھٹ کرن نال کئی اجیہے ادارے مُک گئے جیہناں وچ ''باثر لوکاں دی بولی'' پڑھائی جاندی سی۔ ایسے طراں ساڈے پرائمری سکولاں نے مہاجنی سکولاں نوں نقصان اپڑایا جیہناں وچ ہن اوہ آپ وی شامل ہو چکے نیں، فیر وی بوہت سارے مہاجنی سکول اج وی موجود نیں تے اوہ لنڈے رسم الخط دے نال نال زبانی حساب دا طریقہ وی سکھاندے نیں جیہڑا ہٹیاں آلیاں دے مُنڈے دے ذہن نوں جیوت کردا اے کیوں جے ایہہ عملاً اوہدے لئی فائدے مند اے۔ گرو ہن وی ہزاراں سِکھ مُنڈیاں نوں گُرمکھی وچ گرنتھ صاحب پڑھنا سکھاندے نیں جیہدے وچ اوہناں دے بانیٔ مذہب دے مونہہ چوں اکھر سُن کے لکھیا گیا سی۔ پر اج وانگوں اوس ویلے وی پنجابی لِپّی تے بولی نوں بربری سمجھیا جاندا سی تے اساں ڈھلی سیکولر تعلیم وچ ایہنوں وسیلہ نہ بنایا۔

فیر وی پرانیاں نسبتاں تے نویں زمانے دیاں ایجاداں نے حکمران پیڑی دے اثر دے نال رَل کے لوکائی نوں کسے وی سرکاری تعلیم بارے شاکی بنا دِتا، تے جد چندہ دین آلے علاقیاں وچ سکول بنان دی نیت نال تعلیمی ٹیکس پہلی وار لایا گیا تے بڑیاں آساں بنھیاں گئیاں پر ایہہ آساں پوریاں نہ ہوئیاں کیوں جے پنڈ دے لوکاں ایہنوں چنگا نہ سمجھ کے رَد کر دِتا۔ ''تعلیمی ٹیکس'' (Educational Cess) دے ناں توں وی گمراہ نہیں ہونا چاہیدا۔ اصل وچ ایہہ ''دیہی سکول تے ٹیکس'' سی جیہڑا شمال مغربی صوبیاں توں متاثر ہو کے لایا گیا سی۔ اوہناں دے اپنے حاکماں بھاویں جو کجھ وی کیتا ہووے، پر اوہناں نے اپنی تعلیم لئی جیب توں پیسے کڈھان لئی ودھا تے روشن خیالی دے اکھر نہیں سن ورتے۔ 1857ء وچ تعلیمی ٹیکس وچ 1,14,562 روپئے دا بیلنس موجود سی جد کہ دیہی سکولاں تے صرف 23,472 روپئے خرچے گئے سن۔ سرحد دے اِک پنڈ وچ ٹیکس

دے بدلے اک سکول دی منگ کیتی گئی تے انکار ہون تے بغاوت ہوگئی جیہنوں دستے گھل کے ڈکنا پیا۔ ماڑے ضلعیاں وچ چندے لے کے سکول شروع کرن دے حوالے نال میری اپنی اپیل دے جواب وچ ہر تھاں توں ایہو جواب لبھیا پئی حکومت نے سکول لئی فنڈ جمع کیتا پر سکول نہ بنایا۔ لگان توں آزاد جاگیراں فیر دینا اجیہا کم سی جیہدے لئی مسلم ہٹ دھرمی نوں اوسے طراں سزاوار قرار دتا جا سکدا ائے جیویں کہ ہندو اوقاف دے معاملے وچ، پر غیر حکومت دی عام ایمانداری تے زرعی آبادی دے پکے پیڈے یقین نوں اوس ویلے پہلا دھکا لگا جدوں اوہناں نوں پتہ لگیا کہ تعلیم لئی اکٹھی کیتی گئی رقم خورے کِتھے گئی۔ ایہہ اعتماد اوس ویلے تیکر بحال نہیں ہووے گا جدوں تیکر اونی ای رقم اصل مقصد لئی وقف نہ کر دتی جاوے۔

جتھوں تیکر کاروباری طبقیاں دا معاملہ اے تے اوہناں وچوں چوکھے تر کھے لوکاں نے خشی نال سرکاری تعلیمی نظام توں فائدہ چکیا جیہڑا اوہناں نوں سماج وچ چنگی تھاں دا پک کردا یاں سرکاری نوکری لبھن دی صورت وچ اوہناں اُچیاں ذاتاں تے حکم چلان دا موقع دیندا جیہڑیاں اوہناں نوں اودوں تیکر نفرت دی نظر نال ویکھدیاں سن۔ ہندوواں دیاں 'تھلڑیاں' ذاتاں وچ اخلاقی تے تعلیمی فرض اینے چوکھے نہیں جِنّے کہ 'اُچیریاں' ذاتاں وچ نیں۔ پر سرکاری سطح تے ترقی سرکاری تعلیمی نظام وچ رَل کے عملی طور تے اک وڈی ذات بنن دے لوبھ نوں ڈکنا اوکھا اے۔ ایس توں اڈ پورے صوبے وچ مسلمان نوں استاد دے عہدے توں ہٹان دا موقع ہتھوں گوایا نہیں سی جا سکدا۔ ایس لئی اوہناں وچوں گھٹ مان جوگ یاں گھٹ رجعت پسند طبقیاں نے ایس امید وچ اردو نوں وڈیائیا کہ کدھرے رہیا سہیا مسلم اثر وی مُک مُکا نہ جائے۔ جدوں انگلش بولی چنگیاں نوکریاں دے مرکزی وسیلیاں وچوں اک وڈا ذریعہ بن گئی تے بہوں آدر آلے لوکاں نے ایہدے توں ہور وی فائدہ چکیا تاں جے سیاسی طاقت تے لوکائی دے سوجھوان آگو دے طور تے برہمناں دی تھاں لے سکن۔

Thus, after the subversion of the religious principle, by the elimination of the priestly classes from our educational councils, was introduced a social bouleversement, in which neither birth nor traditional rank, nor the reputation of piety,

liberality, of courage, seemed to weigh with Government -- the Native's Providence on earth -- against the apparently more practical usefulness of the supple parvenus who began to monopolise official favour.

فیر وی کاروباری طبقیاں دا نظام کافی حد تیکر پہلے آلا رہیا تے اوہ پاندھیاں ولوں اپنے پُتراں نوں لبھن آلی تعلیم تے ای پک نال جمے رہے، پر اوہناں سرکاری تے مشنری سکولاں وچ وی بہوں داخلے لئے۔ پاندھے عام طور تے زبانی حساب، پہاڑے تے اک طراں دا ناگری دا شارٹ ہینڈ ''لُنڈے'' یاں ''لَنڈے'' سکھاندے سن۔ لنڈے دا مطلب ''پوشل توں بغیر'' اے کیوں جے اکھراں نوں غیر ضروری شوں شاں توں وکھ کر دتا گیا سی تے عام طور تے ایہدے وچ vowels نہیں سن ورتے جاندے۔ آکھیا جاندائے کہ جے ہر شہر یاں پنڈ دے گروہاں دانہیں تے ہر اک ضلعے دے لنڈے لپّی دا فرق ضرور اے۔ خورے چوکھی باریکی نال ویکھن تے پتہ چلے پئی کمرشل لِکھت دیاں ساریاں قسماں لنڈے، لُنڈے، سرلی، مہاجنی وغیرہ اکو جیہاں نیں، کیوں جے اوہ سبھ ناگری دیاں بدلیاں شکلاں نیں جیہنوں اوہ ماڑی فارسی لپّی دی نقل وچ بہوں تھوڑے اکھراں وچ لکھن دا آہر کردے نیں، تے ایہہ وی کہ ایس کارن اوہناں ساریاں لِپّیاں دے سانجھے اکھراں نوں اپنا کے مُڈھلی تعلیم دا ذریعہ لبھا، جد کہ اساں ایہناں لِپّیاں نوں چھڈ دتا اے۔ جد ایہہ چیتے رکھیا جاندائے کہ ایہناں پاندھواں نوں گرو وی آکھدے سن، تے سانوں منّنا پوے گا کہ سِکھاں نے ایہناں فضول حرفاں نوں گُرمکھی دی شکل وچ ترقی دے کے ایہناں نوں سوجھ نال ورتیا۔ گُرمکھی دا مطلب ''گورو دے مونہہ چوں'' نکلن آلے اکھر، کیوں جے گرنتھ صاحب ایہناں اکھراں نال بنی اے۔ خورے ایسے پاروں پنجاب وچ ایس لپّی نوں سلاہنا لبھی۔ گورو نانک نے آپ کجھ نہیں سی لکھیا، اوہناں دے مریداں (سِکھاں) اوہناں دے اکھان زبانی یاد کیتے، پر بھائی بالا نے دوجے گورو انگد نوں ایہہ اکھاں دسے جیہنے ایہناں نوں لنڈے لپّی وچ لکھیا۔ اوہدے اپنے اکھان وی ایسے لپّی وچ نیں۔ ایہہ گورو انگد ای سی جیہنے گرمکھی لپّی ایجاد کیتی، پر ایہدے وچ گورو نانک دی بھرویں تاریخ توں اڈ کجھ وی نہ لکھیا۔ تیجے گورو امر داس نے وی اپنے اکھان لنڈے وچ لکھے تے چوتھے گورو نے وی ایہو رستہ چُنیا۔ دوواں دیاں لِکھتاں امرتسر دے نیڑے گوئند وال وچ موجود

نیں۔ پنجویں گوروارجن دے دور وچ ای چار پشلے گورووواں دے تے اوہدے اپنے اکھان ''آد گرنتھ'' دی شکل وچ اکٹھے کیتے تے گورومکھی وچ لکھے گئے۔ اوس ویلے تیکر گورومکھی پِٹی بڑی جانی مانی سی۔ اک گرنتھ گورو سادھوسنگھ دے مکان جو کرتار پور وچ اے بھائی گورداس دے دستخطاں نال ہن وی موجود اے۔

سانوں دبائی تے ماڑی سمجھی گئی تاجر کمیونٹی وچ کجھ شہرت لبھی۔ اصل وچ اسیں اوہناں لئی سماجی نجات دا وسیلہ بنے۔ اوہناں تے بہت گھٹ ٹیکس لائے گئے، پر اوہناں دے ٹیکساں وچوں اوہناں دی روایتی تعلیم لئی کجھ وی نہ رکھیا گیا۔ کمیانہ ٹیکس وچوں اک حصہ سکولاں نوں کاریگر طبقیاں لئی دِتا جانا سی، پر بہوں چھیتی اوہنوں چھڈ کے لائسنس ٹیکس ورگے ٹیکس لاگو کر دتے گئے جیہناں وچوں کجھ وی کدی تعلیم نوں نہیں دتا گیا۔ پر تاجر تے صنعت کار طبقیاں عام ٹیکساں یاں زرعی کمیونٹی دے ٹیکساں نال بنائے گئے سکولاں توں بہوں چوکھا فائدہ چُکیا۔ اخیر وچ اجیہی صورت حال ساہمنے آئی کہ مڈل تے اُچیری تعلیم آلے نوے فیصد لوکاں دا سمبندھ اک نویں سماجی طبقے نال اے جیہناں توں ارسٹوکریسی تے پروہت طبقے دا اثر مُکن توں بعد یورپ وانگوں ہندوستان وچ وی بڑی بدنظمیاں دی آس کیتی جاسکدی اے۔

ہن وڈے زمینداراں، نِکے سرداراں تے امیراں دی گل کریئے تے اوہناں دی چوکھی دولت تے خاندانی آکڑ پاروں اوہناں یاں تے اپنے پُتراں نوں تعلیم ای نہ دوائی یاں فیر گھر وچ استاد رکھے۔ نویں پکھ توں اوہناں دا دِل لُٹا، پر حکومت اُتے اوہناں دا یقین پہلے وانگوں ڈانواں ڈول رہیا، اوہ سرکاری سکولاں وچ اپنے بالاں نوں پڑھان توں انکاری نہیں سن، شرط ایہہ سی کہ اوہناں دے رتبے نوں وڈیائیا جاوے۔ جیویں اوہناں لارڈ کیننگ نوں لاہور وچ اک کالج بنان دا آکھیا جیہڑا بس اوہناں دے پُتراں لئی ای ہووے۔ ایس لئی لاہور ضلع سکول نال جڑیا اک وڈا محکمہ بنایا گیا جتھے انگلستان دیاں پرانیاں یونیورسٹیاں وانگوں امیراں تے دوجیاں وچکار فرق رکھیا گیا۔ اوہناں وچوں کجھ اک نے کلکتہ یونیورسٹی توں انٹرنس دا امتحان پاس کیتا، تے گورنمنٹ کالج لاہور 1861ء وچ بنیا، پر ایہنے امیراں تے عام لوکاں وچکار فرق مُکا دتا گیا۔ امیراں ایس سرکاری صلاح دی سچائی نوں من لیا کہ تعلیم وچ پیدائش دی بنیاد تے کوئی فرق نہیں کرنا چاہیدا، پر نال ای اپنے بالاں نوں بہت حد تیکر عام لوکائی نال میل جول توں ڈکیا۔ انج امیراں اپنی نویں پیڑی نوں نویں

رہتل وچ رجحان تے آؤن آلے ویلے وچ لوکائی نوں روشن خیال آگو دین دا موقع گوا دتا۔ اوہناں دیاں دلچسپیاں تے گھٹ تعداد نے اوہناں نوں مکمل طور تے ریاستی رہنمائی دا تابع بنا دتا۔

دسیاں گلّاں دا مشاہدہ میں نومبر 1864ء وچ لاہور جان تے کیتا۔ تاجر تے صنعت کار طبقیاں نوں چھڈ کے پڑھے لکھے لوکی جیہڑے حکومت لئی مضبوطی دا وسیلہ نہیں میں ویکھیا کہ ملک وچ ہر مان جوگ بندہ بیگانگی یاں مایوسی دا شکار سی۔ اک پارلیمانی رپورٹ وچ دسے حکومتی معاملات دا بعد وچ کجھ ازالہ کیتا گیا، پر ہن مینوں ڈر اے کہ اوہدے پاروں اوہ سبھ لوک بے وسی دا شکار ہو رہے نیں جیہناں دی مدد اصلی ترقی تے اک دور تیکر ویکھن آلی انتظامیہ نوں پیڈا بنان لئی لازمی اے۔ کدی کدار چنگی نیت نال تے کئیں واری اپنے آپ نوں بچان دی خاطر محکمۂ تعلیم نے تعلیم دے معاملیاں دے حوالے نال ہر کاوش دا پُٹھا مطلب کڈھیا، مخول بنائیا، مخالفت کیتی، دیری حربے ورتے تے اپنے وقار نال جرٔت نہ رکھن آلی گھٹو گھٹ ہر لوکائی دی خاہش نوں ماریا۔ دوجے محکمیاں وانگوں ایہہ محکمہ وی ریاست دے وس وچ نہیں رہیا، پر ایہنے کجھ ایس طراں کیتا جیویں تعلیم عام انتظامیہ توں وکھ کوئی شے ہووے، تے اک دور تیکر ویکھن آلی تے ترقی پسند حکومت نوں طاقت دین دے ذریعاں وچوں اک ذریعہ نہ ہووے۔ ایہدے اُلٹ محکمۂ تعلیم نے فساد دے بیج گڈے جیہڑے بداندیشی دی شکل وچ ساہمنے آ رہے نیں، ایہہ ملک دی پرانی رہتل وانگوں اندروں اک اصلی تے اک پردیسی وسیب وچ ہندوستان لئی چنگی فطری مطابقت پذیری دے امکان نوں مُکا رہے نیں۔

ایس دیباچے دے اخیر وچ اُتے دسّی گئی پارلیمانی رپورٹ (1874ء، II - C 1072، حصہ III) دے کجھ پیرے دسنا بہوں چنگا ہووے گا، ایہدے کارن مینوں نمائش تے عام قاری دی نظر وچ غیر اہم معاملہ چھیڑن دے الزام دتے جان دا وی ڈر اے۔ پر صوبائی فائدے دی اہمیت تے پنجاب وچ تعلیمی ذوق تے شوق، جیہنوں سرکاری روک ٹوک دور نہ ہون کارن تباہی دا خطرہ اے، دی بحالی بیانن دی لوڑ نوں سبھناں ذاتی آدرشاں تے پہل دینی چاہیدی اے۔ میرے لئی وڈیائی دی خاہش یاں غیر ضروری ہون دے الزام دا ڈر بے وقعت اے:

1864ء وچ پنجاب حکومت نے نویں بنے گورنمنٹ کالج لاہور دی پرنسپل شپ عوامی مقابلے لئی پیش کیتی۔ امیدوار ڈاکٹر لائیٹنر کامیاب ہوئے۔ اوہ نومبر 1864ء وچ لاہور اپڑے تے

معاملیاں نوں ماڑی حالت وچ پایا تے چھیتی ای کمّاں نوں نبیڑن وچ رُجھ گئے۔ اوہناں دسیا کہ سرکاری تعلیمی نظام لوکائی تے بہت گھٹ اثر رکھدائے جیہڑے بڑی چُپ چاپ نال سمجھدے نیں کہ اوہناں دا آدر کھوہ لیا گیا اے تے اوہناں دی قدیم تہذیب گواچ گئی اے۔ اصل وچ سانوں دسّیا گیا اے کہ اک ناں دا انگریزی تعلیم دا نظام ہے سی جیہڑا مرکزی طور تے حساب تے کجھ گھٹ لکھاریاں دیاں لکھتاں دے ٹوٹے پڑھان تیکر سی۔ اک کورس وچ ڈاکٹر ڈکسن دی ''لائف آف بیکن''، پریسکاٹ دے "Essays on Chateabriands Essay on Milton"، کیمپ بیل دی "Rhetoric" تے راجر دی ''اٹلی'' دے کجھ حصے طالب علماں لئی انگلش ادب دے نصاب وچ شامل سن، جد کہ فلسفے وچ ایبر کرومبی، تاریخ وچ یہودیاں دے کجھ تاریخی قصّے، روم یاں یونان دے کجھ تذکرے بہوں سمجھے گئے۔ جتھوں تیکر مڈھلی تعلیم دے سکولاں دا سمبندھ اے تے ڈاکٹر لائیٹنر توں سانوں پتہ چلدائے کہ کجھ ورتے جان آلے نقشیاں وچ صحرائے صحارا نوں سپین وچوں لنگھدے وکھایا گیا۔ ایہہ غلطی ایس گل دا اشارہ لگدی اے کہ ایہہ نقشے مُورِش یاں سارا سینی مڈھ توں لئی گئی جانکاری توں بھیڑے ڈھنگ نال بنائے گئے ہون گے۔

1854ء وچ انڈیا آفس ولوں جاری کیتے گئے تعلیمی پتر وچ ڈاکٹر لائیٹنر دے کمّاں دا مڈھ بنھیا گیا۔ ایہدا وِچلا اصول ''رضا کارانہ تنظیم سازی راہیں سرکاری سکولاں دے مُکا دی راہ پدھر کرنا'' سی، پر ایہدیاں شقاں، جیویں گرانٹ۔اِن۔ایڈ قاعدے نیں، مقامی لوکاں دی سمجھ چ نہ آئیاں ایس بارے فیصلے اجے کیتے جانے نیں۔

ڈاکٹر لائیٹنر نے مقامی لوکاں، تے خاص کر اوہناں دے اپنے آگو لوکاں سرداراں، پروہتاں تے امیر تاجراں دے وچکار اپنی ذات تے بھروسہ کرن دا جذبہ شروع کرن راہیں اپنی کوشش دا مڈھ بنھیا۔ اوہناں چنگے علم دے ودھا، ادبی تے سائنسی من کھچویں سرناویاں تے وچار وٹاندرے تے سماجی تے سیاسی اصلاح دے مسئلیاں تے مقامی لوکائی دی مرضی پتہ کرن خاطر اک سنگت ''انجمنِ پنجاب'' دی نینہہ رکھی۔ انجمن چھیتی پورے پنجاب وچ کِھلر گئی۔ ایہنے مفت پبلک لائبریریاں تے مفت پڑھائی لئی تھاں بنائی تے عام لوکاں لئی گل بات تے مقامی مشاعریاں دا سلسلہ وی چھوہیا۔ ایہنے سماجی، صوبائی تے شاہی پدھر آلے کمّاں تے وچار وٹاندرے وچ چوکھا حصّہ لیا اے۔

ایتھے، سوسائٹی ولوں شروع کیتیاں ہوئیاں دو تحریکاں ذکر جوگ نیں۔ ایہدے مقامی کامیاں وچوں اک، سنسکرت دے کھوجکار پنڈت رادھا کشن جو انجمن دی ادبی شاخ وچ شعبۂ سنسکرت دا صدر اے حکومت دے ناں پتر وچ صلاح دتی کہ سنسکرت مخطوطات نوں بچان تے اوہناں دی کیٹلاگ بنان لئی کم کار کرنے چاہیدے نیں ہن ایہہ کم پورے ہندوستان وچ کیتا جا رہیا اے۔ اوہنوں مان جوگ پرنس آف ویلز ولوں شاواشی دا اک پتر مِلیا جیہڑے اوس ویلے لندن سنسکرت ٹیکسٹ سوسائٹی دے صدر تے انجمن دے آگوسن۔ ایس چنگے کم نے نہ صرف انجمن دیاں محنتاں نوں شہہ دتی سگوں اک ہور تحریک نوں وی بڑا ترِکھا کیتا، یعنی اورینٹل تحریک۔ ہندوستانی تعلیمی نظام دی راہ بنان وچ اورینٹل تحریک دی اہمیت بہوں چوکھی اے۔ ایہدے اُگھڑویں اصول تھلے دِتے گئے نیں:

1- پنجاب وچ نیشنل یونیورسٹی دی نینہہ: مقامی لوکاں وچ اوہناں دی اپنی تعلیم نال جڑے سارے کمّاں وچ حکومتی ودھا دی ترقی۔ ایس مقصد ول پہلا قدم لوکائی دی تعلیم دے پربندھ کار سرکاری افسراں نوں کم کر رہیاں یونیورسٹیاں لئی چندہ دین آلے بندیاں تے صوبے دے مقامی عالماں نال جوڑنا سی۔

2- ہندوستان دیاں کلاسیکی بولیاں دا پڑھنا چالو کرنا: مسلماناں لئی عربی تے ہندوواں لئی سنسکرت۔ ایس طراں ہندوستان دے مقامی لوکاں دی نظر وچ اُچ پدھر دے دینی ادب لئی یورپیاں دے آدر دا اظہار کرنا جاپ رہیا سی کہ ایہناں مقدس لکھتاں دی جانکاری بِنا کوئی وی اصلاح کار اوہناں دے ذہناں تے قابو نہیں پا سکدا۔

3- یورپی سائنس تے تعلیم نوں عام طور تے لوکائی دی اَپڑ وچ لیاؤنا: ایہہ کم ہندوستان دی مقامی بولیاں نوں اوہناں دے فطری وسیلیاں یعنی عربی، سنسکرت تے فارسی نوں ودھان تے سائنسی ڈھنگ دیاں من کھچویاں کتاباں نوں ایہناں بولیاں وچ ترجمہ کرن راہیں کیتا جانا سی۔

4- انگلش تعلیم دے معیار نوں یورپ وچ کیتی جا رہی اصلاحواں تیکر چُکنا نالے بولیاں، تاریخ، فلسفہ تے قانون نوں 'تقابلی طریقے' ہیٹھ پڑھنا جیہڑا مسلم تے ہندو مزاج نال جڑت رکھدا ہووے: یونیورسٹی نوں نہ صرف اک امتحان لین سگوں پڑھان آلا ادارہ وی ہونا سی، تے ایس اعتبار نال ایہہ تِن دوجیاں ہندوستانی یونیورسٹیاں کلکتہ، بمبئی تے مدراس نالوں وکھ ہوندی جیہڑیاں صرف

امتحان ای لیندیاں نیں۔ ایہنوں تعلیم تے اثر پان آلے سارے سرناویاں تے وچار وٹاندرے دا اک وڈا مرکز وی بنناسی، تے مُکدی گل جیہڑی یورپ وچ ساڈے لئی بڑی من کھچویں اے اوہ ایہہ اے کہ ایہنوں آثار قدیمہ دے علم تے فلسفے دے علم لئی اک اکیڈمی وی بنناسی، تے یورپی مستشرقین نوں مدد دیناسی جیہناں دیاں انکوائریاں نوں ایہہ چھیتی ای کھوجکاراں تیکر اپڑاندی تے یورپی مشرقی علم نوں لوکائی وچ عام کرن راہیں فائدہ چُکدی، نال ای اپنے کھوج کاری آہرنوں مقامی عالماں (پنجاب یونیورسٹی کالج پیپرز تے Statutes راہیں) دیاں ادبی کاوشاں تے وی لاگو کردی۔

ایس طراں مِتھی گئی سکیم نوں چنگی مقامی حمایت لبھی تے دل کھول کے چندہ وی لبھن لگا۔ صوبے دے گورنر سر ڈونلڈ میکلوڈ ہوراں تحریک دی منظوری دتی تے اوہناں دی صدارت وچ ای یورپی مددگاراں دی اک کمیٹی نے ایہدی حمایت وچ اک منشور جاری کیتا۔ پر محکمہ تعلیم تے کلکتہ یونیورسٹی نے ایہدی مخالفت کیتی، بھاویں اوہدے وائس چانسلراں وچوں اک مسٹر Seton Karr ہوراں کھلے دل نال صلاح دتی کہ اُتلے ہندوستان لئی چوتھی یونیورسٹی بنان دا ویلا آ گیا سی۔ ایہدے پاروں اک لمّا ٹکرا شروع ہویا جیہڑا ہندوستانی اخباراں دیاں فائلاں وچ ویکھیا جا سکدا اے، تے اک حوالہ ایہہ وکھاوے گا کہ ڈاکٹر لائیٹنر ہوراں ایہدے وچ بھرواں حصہ لیا۔ عام پنجاب سکیم دا حِصّہ، یعنی دیسی ادب دی حمایت وچ تحریک، شمال مغربی صوبیاں وچ اپنائی گئی تے اخیر کلکتہ یونیورسٹی نوں لوکائی دیاں منگاں نوں مُکھ رکھ کے تے مشرقی علم دی حمایت وچ رعایتاں دینیاں پئیاں۔

1870ء دے مُڈھ وچ لاہور وچ 'یونیورسٹی کالج' بنایا گیا تے گورنمنٹ کالج لاہور تے دہلی، میڈیکل سکولاں (انگریزی تے مقامی)، اک اورینٹل کالج، قانون دیاں جماعتاں تے آرٹس تے انڈسٹری لئی اک سکول ایہدے نال جوڑے گئے (ویکھو پراسپکٹس)۔

پنجاب حکومت دی سفارش تے ہندوستان دی حکومت نے اپنے آرڈر نمبر 9، 10 جون 1869ء راہیں یونیورسٹی کالج دے قیام دی منظوری دتی جیہدے وچ آکھیا گیا کہ 'یونیورسٹی' دے ناں دے نال 'کالج' دا وادھا کیتا گیا اے تاں جے پتہ لگ سکے کہ ایہہ پربندھ وقتی اے تے جیویں ای یونیورسٹی کالج چوکھی تعداد وچ (پہلے توں چوکھے) پڑھیار تے امتحانی امیدوار حاصل کر لئے اودوں ایہنوں اک یونیورسٹی آلے سارے حق دے دتے جان گے۔

ایہدے نال نال ایہہ کم ذکر جوگ اے کہ گورنمنٹ کالج لاہور، جیہدا مُڈھ 1864ء وچ

چار طالب علماں توں ہویا، 1872ء وچ اوتھے 60 توں بوہتے انڈر گریجویٹ طالب علم پڑھ رہے سن۔ ایہہ ایس گل دا ثبوت اے کہ مشرقی تعلیم نوں تحریک دین نال انگریزی لئی کجھ گھٹ نہیں ہوئی۔ لاہور کالج توں فارغ ہون آلیاں نوں منّے پرمنّے تے سوجھوان حاکماں، سرکاری ملازماں یاں نجی پریکٹیشنراں وچوں دسّیا جاندائے، تے لگدائے کہ اوہناں اپنے ہم وطناں دے حوالے نال فرض بھرویں طریقے نال پورے کیتے جیویں کہ لارڈ نارتھ بروک ہوراں ایس ادارے دا دورہ کرن تے آکھیا سی۔

اُتے دسے گئے بیان توں ایہہ آکھیا جا سکدائے کہ دو یونیورسٹیاں نے پنجاب وچ تعلیم تے اثر پایا اے۔

ایہناں یونیورسٹیاں ہیٹھ سبھ توں پہلے ضلع سکول نیں جیہڑے کلکتہ یونیورسٹی وچ انگریزی دے انٹرنس امتحان دی تے پنجاب یونیورسٹی کالج لئی انگلش تے دیسی بولیاں دے امتحان دی تیاری کرواندے سن۔ ایس توں اڈ مشن سکولاں، عام سکولاں، بالغاں دے سکولاں دے نال نال پرائیویٹ طالب علم وی 'انٹرنس امتحان' لئی تیاری کردے نیں۔ ضلع سکول ہائر، مڈل تے تھلڑے درجیاں وچ ونڈے گئے نیں تے چوکھے اینگلو ورنیکلر نیں۔ اوہناں دی نگرانی وچ کئی قصباتی تے دیہی سکول نیں جتھے فارسی، جغرافیہ تے دیسی بولیاں تے تن R's پڑھائے جاندے نیں۔ ایس توں اڈ ودھیا سکول وی نیں جیویں 'لاہور دا میڈیکل کالج'۔ راولپنڈی، لاہور تے امرتسر وچ استاداں لئی عام سکول وی نیں، تے اخیر وچ مسلماناں تے ہندوؤاں لئی وڈی تعداد وچ دیسی مذہبی سکول وی نیں۔ گھٹو گھٹ سارے دیسی مذہبی سکولاں دا نظام مذہبی آگو چلاندے نیں جیہناں وچوں کجھ اک نوں ودھیا عالم منیا جاندائے، پر ایتھے مرکزی طور تے تعلیم ہندوستان دیاں دو کلاسیکی بولیاں عربی تے سنسکرت وچ گرامر تے مذہبی ادب تیکر ای محدود اے۔ کجھ تھاواں تے فارسی، خطاطی نال خاص کمرشل خطِ مرموز وی سکھائے جاندے نیں۔ پربندھ کاری، حاضری وغیرہ دا حال بہت مندا اے پر ایہہ سکول گنتی وچ بہوں چوکھے تے عام نیں ایس لئی لوکائی نوں پڑھان دے کسے عوامی نظام وچ ایہناں نوں نظر انداز نہیں کیتا جا سکدا (ویکھو ڈاکٹر لائیٹنر دی رپورٹ انسپکٹر راولپنڈی سرکل دے طور تے) تے ایس قسم دے سکولاں وچ ورتے جان آلے ڈنڈے دی من کھچویں تصویر)۔ ہند حکومت لئی گرانٹ اِن ایڈ قاعدیاں دے مطابق اوہ حکومت ولوں اک گرانٹ دے حق دار لگدے نیں،

جیہڑی اوہناں دے سالانہ خرچیاں دے اَدھ توں چوکھی نہ ہووے، شرط ایہہ وے کہ اوہ سکول مضمون تسلی نال پڑھاندے رہن۔ عملی طور تے، اجے تیکر بس عیسائی مشنری سکول اوہ اکلّے نیم مذہبی سکول نیں جیہناں نوں حکومت توں گرانٹ اِن ایڈ لبھی، تے ایہدے وچ کوئی شک نہیں لگدا کہ ہندوستان اپنی اچیری تعلیم تے عملی اخلاق دے وچ اُچے معیار بنان لئی ایہناں سوجھواناں دے احسان مند نیں۔

دیسی مذہبی عہدیدار جیہناں کارن پڑھی لکھی کلاس ہوند وچ آئی نوں یورپی تنقید دے نتیجے نال جانُو کروان دی خاطر ڈاکٹر لائیٹنر ہوراں مولویاں لئی اک عربی جرنل تے پنڈتاں لئی اک سنسکرت جرنل (دوویں ہفتہ وار) کڈھن وچ مدد کیتی۔ اوہناں اک کتاب ''سنین الاسلام'' وی لکھی جیہدا پہلا حصہ چھپ چُکیا اے تے اوہدے وچ اسلام دی تاریخ، اوہدے ادب تے جگت تاریخ وچ مقام تے گل کیتی گئی۔ اوہدا مقصد اوہناں نوں ایس تصور نال جانُو کروانا اے کہ اوہناں دا علم دنیا وچ نویکلا تے اکلّا نہیں جیویں کہ اوہ سمجھن دے شوقین نیں، سگوں اوہنے مغربی وسیلیاں توں کافی کجھ ادھار لیا اے، بالکل اوسے طراں جیویں وچکارلے زمانے دے یورپی سکولاں نے عرباں دیاں کاوشاں توں فائدہ چُکیا سی۔

سارے سکولاں وچ بھاویں اوہ دیسی ہون یاں امداد آلے (aided) استاداں دا رتبہ تے درجہ وکھرا ہونا فطری گل اے۔ عام طور تے آکھیا جا سکدا ائے کہ مڈل وڈیاں جماعتاں دے سرکاری سکولاں جتھے انگلش پڑھائی جاندی اے دے نال نال نجی 'aided' سکولاں وچ استاد چنگے لائق نیں، اوہناں وچ یورپی یونیورسٹیاں دے کجھ گریجوایٹ وی لبھدے نیں۔ اُچے درجے دے ضلع سکولاں دے ہیڈ ماسٹر امبالہ، لاہور، راولپنڈی تے ملتان سرکلز دے چار انسپکٹر تے لاہور تے دہلی دے گورنمنٹ کالجاں دے پروفیسر تے پرنسپل نیں۔ ایہہ افسر ''graded'' نیں یعنی اوہناں دی تنخواہ وچ وادھا تے ترقی اوہناں دے کم دی مدت تے خدمتاں دے مطابق ہوندی اے تے اوہ سارے یورپی یونیورسٹیاں توں گریجوایٹ نیں۔ ایہناں ساریاں دی نگرانی لئی ڈائریکٹر آف پبلک انسٹرکشن ہن تیکر کوئی فوجی یاں انڈین سول سروس دا بندہ ای ہوندائے (ویکھو پنجاب ایجوکیشنل رپورٹس)۔

ساڈے ہندوستانی تعلیمی نظام نے اپنیاں کمیاں کوتاہیاں توں اڈ بنا شک چنگے کم وی کیتے

نیں، پر ایہہ نہیں آکھیا جاسکدا کہ ایہنے تہذیب سکھائی اے جیہڑی تعلیم دیاں اُچ پدھر دیاں کامیابیاں وچوں اک ہوندی اے۔

دیسی اٹھن بہن دے سبھا تے چنگے رویے جتھے کتھے وی ایہہ موجود نیں فارسی دا پھل نیں، سگوں پنڈتاں تے مولویاں وچ وی سلیقہ تے سوجھوانہ خوبیاں پائیاں جاندیاں نیں، جدکہ اساں اپنی ناں دی انگلش تعلیم راہیں دیسی لوکاں نوں 'علم' دی وکھو وکھ شاخاں دی رتی کُو سوجھ ای دتی اے۔ ایس بیان وچ وادھا نہ ہون دا اظہار اوہناں سرکاری ''بیاناں'' توں ہووے گا جیہڑے لیفٹیننٹ گورنر پنجاب (کارروائی نمبر 606، مؤرخہ 18 فروری 1873ء) دے حکم تے شائع کیتے گئے۔

انگریزی بولی تے نہ ای ادب کسے سائنسی یاں سوجھوانہ نظام ہیٹھ پڑھایا جاندائے، تے انگریزی تعلیم دی کامیابی دے نشان اجے تیکر پنجاب وچ نظریں نہیں آئوندے۔ نہ اوہ نظام جیہڑا کجھ سوجھوان دیندا اے چنگے سبھا دے بندے دین چ کامیاب ہویا اے۔ لیفٹیننٹ جنرل دی خاہش اے کہ تعلیم دے محکمے نوں مکھ رکھنا چاہیدائے کہ مشرقی نویں نسل دے کلچر تے رہتل دے چنگے آداب سکول وچ پڑھدیاں گواچ نہ جان۔ جے اُچّے خاندان دے منڈیاں نوں سکول گھلن دا نتیجہ جیویں کہ عام طور تے ہویا اے ایہہ ہووے کہ اوہ پڑھ کے پرتن گے تے مونہہ پھٹ، آکڑ آلے تے اکھڑ مزاج بن چکے ہون تے ایہدے وچ حیرانی دی کوئی گل نہیں کہ ماں پیو اپنے بالاں نوں گھر ای تعلیم دوان دے خاہشمند ہوون تے سکول نہ گھلن۔ انگلش تعلیم ایس صورت وچ خاہش وند نہیں ہووے گی جدوں ایہدا مطلب صرف گرامر دا خیال رکھے بغیر ایہنوں لکھنا تے بولنا، انگلش ادب تے انگلش تاریخ توں جانکاری غرور پیدا کرے۔ انگلش تعلیم دا عمل وچ آونا انگلش لکھاریاں آلے جذبے دے نال ہونا چاہیدائے، تاں جے اوہناں آلی طاقت تے خوب صورتی، چنگیائی، ضابطہ تے سوجھ نوں جذب کر کے اوہناں دے ای دتے گئے نمونیاں مطابق حیاتی تے کردار نوں ڈھالیا جاوے۔ محکمے نوں تعلیم دے ایسے معیار تے پورا اُترن دا آہر کرنا چاہیدائے۔

ہندوستان دے مقامی لوکاں وچ حقی تعلیم تے شوق اجے تیکر مشرقی نیں نہ کہ انگلش۔ مزیّن مسودے بھاویں اوہ ٹریسنگ، کاغذ، چمڑے، بھوج پتر دی چھال، کپڑے یاں لکڑی تے لکھے ہون اوس تفصیل ول دھیان دیندے نیں جیہنوں بہت اُچا درجہ نہیں دتا جاسکدا۔

The illuminated pages of manucripts, written 1000

years ago, are fresher than any combination of colours in English show-books; the pictures; in spite of a want of knowledge of perspective, very often seize the salient characteristics of a person, action, or scene, more vividly and minutely than the dark reflection of the photograph, or the conventional drawing-room painting. A happy combination of Western with Eastern ideas, as shown in the Panjab movement, and for which Dr. Leitner has so earnestly contended, may be accepted as a wholesome reaction against an unreasoning condemnation of everything Oriental. Each, surely, may learn from the other. The subtle Eastern wit may quicken, while in turn it is steadied by the mutter-of-fact touch of the European; and something of its minute thoroughness be turned to profitable account as a correotive of superficiality and of hurried generalisation.

کوئی بندہ ایہہ نہیں سمجھے گا کہ اوہدے کول سکھان نوں سبھ کجھ اے تے سِکھن نوں کجھ وی نہیں، تے نہ ای دوجا آ گیا تے چُپ وَٹ کے وکھرا کھلوتا اپنی پرانی رہتل دیاں نشانیاں نوں اگڑ پچھڑ ڈھہندیاں ویکھدا رہوے گا۔ ہر دو دا کردار چنگا تے پکا ہووے گا۔

مقامی لوک جِنّا دھیان اپنے مسودیاں نوں سنبھالن تے دیندے نیں، جیویں آہر تے چاہ نال اپنیاں مقدس کتاباں دا خیال رکھدے نیں، تے جیویں اوہناں نوں مہنگے غلافاں وچ لپیٹدے نیں اوس آدر دیاں نشانیاں نیں جیہنوں چھپائی دے ودھانے ہر تھاں تے متاثر کیتا اے۔ سگوں تبّتن وچ ہن تیکر لکڑی دے بلاکس نال چھپائی جیہڑے خورے یورپ وچ ایہہ طریقہ اپنائے جان دے دورتوں بہوں پرانے نیں وچ پنّیاں نوں مذہبی عقیدت نال سانبھیا جاندائے جیہڑا یورپی طالب علماں دی نظر وچ مان جوگ ہو سکدائے تے ترکی بولی وچ وسط ایشیائی جغرافیے یاں تبّتی جدولاں

مڈھ

یاں دوجے تاریخی، اخلاقی یاں شاعرانہ لکھتاں نوں تعلیمی نمونیاں دے طور تے بھاویں کِنّی ای قدر دتی جاوے پر اوہ ہر ذہین تے تعصب نہ رکھن آلے استاد دی ہمدردی تے دھیان حاصل کیتے بِنا نہیں رہندے۔

☆☆☆

دیباچہ تے خلاصہ

مینوں ڈر اے کدھرے پنجاب وچ دیسی تعلیم دے زوال وچ میری گل بات کجھ لوکاں لئی ناراضگی دا کارن تے کجھ طاقتاں دے مفاد دے خلاف ہو سکدی اے۔ میں سرکارتوں منگ کراں گا کہ جے اوہ لوکائی نوں سمجھنا چاہندے نیں تے اپنے آپ نوں اوہناں دی تھاں رکھ کے ویکھن۔ ایس طراں اوہ اوس محکمے دا وی چنگا ویروا کرن جوگے ہون گے جیہدے نال میں لمےّ چِر توں جڑیا واں تے اوتھے میرے کئی بیلی نیں۔ مینوں اپنی ذمہ داری نبھاندیاں کجھ اجیہے پکھاں دی قربانی دینا پئی جیہناں نوں گھٹ لوک ای نظر انداز کر سکدے نیں، ایتھوں تیکر پئی اُچ پدھر دے مقصداں وچ وی۔ بھانویں ماڑے ڈھنگ نال سہی، جے ایہہ فرق نبھانا اے تے راقم الحروف تے اوہناں دے قاری دوواں نوں پہلے توں متھے وچاراں توں وکھ ہون دا آہر کرنا پوے گا۔ اصل وچ انسان شیر نال لڑائی نوں اینا چوکھا بیانیا اے کہ شیر نوں مصور من کے اک مُورت بنانی چاہیدی اے، دوجے اکھراں وچ، یورپی تے دیسی وچاراں نوں رَلا کے دیسی رہتل تے ساڈے تعلیمی نظام دے اثر تے غور کرنا چاہیدائے۔

پنجاب اک کلاسیک دھرتی اے۔ ایہہ نہ صرف ستلج تے جمنا دے وچکار دا مشہور علاقہ اے، سگوں سارا صوبہ اُچ پدھر دیاں یاداں نال بھریا پیا اے۔ ایہدی رہتل دی تاریخ سانوں اک قوم دی گل دسدی اے جیہڑی لمے چِر تیکر پروہتاں تے جنگجوؤاں دے وہماں ساہمنے کھلوتی رہی جیہناں نوں ایہنے آپ جنوب نوں فتح کرن گھلیا سی، ایتھوں دا شوقیہ ری پبلکن ازم سرداراں دی بڑی جانباز بھگتی نال جڑیا رہیا تے ایتھوں دی خودحکومتی دا کدھرے ہور جوڑ نہیں لبھدا، تے سبھ توں ودھ کے گیان تے تعلیم دے ودھا لئی اک ہمیشگی آدر پایا جاندا اے۔ پروہت یاں مذہبی آگو اک پروفیسر تے شاعر وی سی، تے بہت سارے قبیلیاں، ذاتاں تے طبقیاں وچ تعلیم اک مذہبی، سماجی یاں پیشہ

ورانہ فرض سی، جیویں کہ اسیں اگے چل کے ویکھاں گے۔

جدوں تسیں یورپیاں دی اَپڑ توں بہت دور قصبیاں دے دوالے یاں پنڈاں توں لنگھدے او تے اوہ گلیاں وچ کوئی تہاڈے ول دھیان نہیں دیندا۔ مقامی گھر وچ جدوں تیل دا دیوا بلدا اے تے کسے گیت یاں نظم دا ٹوٹا گناں وچ پیندا اے جیہدے وچ رب دی وڈیائی، اوہدے ول ڈھکن دی آرزو، یاں اوہدے خوف دا ذکر کیتا جاندا اے۔ ہر دور تے ہر ملک وچ شاعری دی تحریک دوان آلی محبت دے گُن پاکی تے شوق نال گائے جاندے نیں، سوائے اوہناں تھاواں دے جتھے اردو دے اثر نے ایس جذبے نوں اپنے رنگ وچ رنگ لیا۔ ایتھے کوئی گویّا رنجیت سنگھ دی وڈیائی کرے گا یاں دھرم راج (جدوں صرف مذہب دا راج سی) دی وڈیائی نوں بیان کردا اے۔ اوتھے کوئی مُنڈا قرآن وچوں کسے آیت دی تلاوت کردا اے یاں مٹّھی واج آلا قاری رامائن وچوں کجھ حصے پڑھدا اے۔ کسے ہور تھاں تے کسے سکھ ولی دے اکھان یاں کسے مان جوگ پنجابی شاعر دے شعر سنائی دیندے نیں جیہڑے کدی چھاپے نہیں چڑھے پر لوکاں دے سینے تے دلاں وچ زندہ نیں، اصل وچ شاعری دا چَس (چوکھا پنجابی، فارسی تے ہن اردو) رُکھی تے پھِکّی حیاتی لئی اک دیسی وسیلہ اے۔ کجھ ای دکاناں، مکان یاں ایتھوں تیکر کہ جھُگیاں اجیہیاں نیں جیہناں وچ خاص موقعیاں تے مذہبی کتاباں دی تلاوت یاں قرأت سنن لئی محفلاں نہیں ہوندیاں، سگوں اکھ توں بعد ایہناں وچ گھاٹا آ گیا اے۔ اج وی بہت سارے اجیہے لوک ہین جینہاں مہا بھارت دے حصّے زبانی رٹے ہوئے نیں۔ غریب توں غریب گھر وچ وی اکثر پیغمبراں تے ولیاں دیاں ودھیا ڈھنگ وچ مرتب کیتیاں ہوئیاں کہانیاں سنن نوں لبھن گئیاں جیہڑیاں کُڑیاں لئی لکھیاں گئیاں سن، صرف تے نحو یاں فلسفے دے سرناویں ہیٹھ خشک گل بات وی چوپال یاں دکان وچ سنن آلیاں نوں بنھی رکھے گی جیہدا مالک لوکائی دا آگو بننا چاہندائے، تے ایتھوں تیکر پئی ہولی دیاں واسیاتیاں وی کئی تھاواں تے دِس جاندیاں نیں، جیویں امرتسر وچ ویدانت دے باریک نکتیاں تے وچار وٹاندرے لئی پنڈتاں پنجابی وچ ''ماسٹر سنگرز'' دا اکٹھ۔ گویّاں دے ایہہ مقابلے، بھاویں اوہ پروہت ہون یاں شاعر، ''وچار وٹاندرے'' یاں ''مشاعرے''، ہر مسلک دے وڈی تعداد وچ سنن آلیاں نوں اپنے ول کھِچدے نیں، جدکہ سکھاں دے مقدس شہر دربار صاحب وچ ہر رات مذہب تے سائنس تے وچار وٹاندرے ہن وی سُنے جا سکدے نیں، بھاویں ہن اوہناں دا جوش گھٹ گیا اے۔ ایتھوں تیکر کہ شملہ وچ،

ایجوکیشن کمیشن دے چھتر چھاویں تے کئی ''لاٹ'' تے ''وڈے'' صاحباں تے ''کونسلاں'' دی ہوند نال حوصلہ نہ ہاردے ہوئے Elysium ہوٹل دے نیڑے دکاناں دی اک نکی جیہی قطار وچ لگاتار دعایاں مدح یا مذہبی تے فلسفے دا کلام سنن لئی رات دے اکٹھ ہوندے نیں۔ عام طور تے جدوں کوئی پالکی یاں یورپی سواراں دا دستہ نیڑے آؤن دی واج آؤندی اے تے اوہناں نوں کجھ چِر لئی چُپ کروا دتا جاندا اے۔

جتھے سرکاری سکول دا اثر ہو رہیا اے اوتھے لوک دانش دیاں علامتاں غائب ہو رہیاں نیں۔ اپنا اردو سبق لے کے گھر آؤن آلا مُنڈا تے اپنے مسلمان ماں پیو نوں وی پڑھ کے نہیں سناندا کیوں جے ایہہ صوبے دی فارسی تے پنجابی بولی نہیں اے، سگوں دہلی دی بولی اے جیہدے وچ تعلیم دے محکمے نے ایس خیال نال عجیب تے گھسے ہوئے محاورے پچھان کروائے کہ اوہ خالص بولی نوں ودھا دے رہیا اے۔ ایس توں اڈ مُنڈیاں دے سبق دا مُڈھ مادی اے تے ایہہ پڑھائی ذہن یاں کردار نوں ودھاوا دین دی تھاں نوکری لبھن دی غرض نال کیتا جاندا اے۔ ایس قسم دے عزم نوں پنج سمجھن آلے کجھ ماں پیو موقعے دی مناسبت نال زیر نظر سبق نوں اخلاقی اصول یاد کروان دی بنیاد بنا سکدے نیں تے نہ مُنڈا اپنے پیو دی گل دھیان نال سُندا اے جیہدے نال اوہ گھٹ ودھ شعوری طور تے ہر روز نفرت کرنا سِکھدا اے۔ مُنڈا سکول توں جیہڑی بولی، جذبے تے احساس لے کے مُڑدا اے، اوہ اوہدے ماں پیو دوواں نوں ٹھیک طراں سمجھ نہیں آؤندے، ایس لئی اوہنوں کوئی ردعمل وی نہیں لبھدا تے نہ ای اوہدا خاندان یاں عقیدے نال کوئی سمبندھ بن دا اے۔ جدوں وی کسے مُنڈے نوں اک انجان بولی وچ تعلیم دتی گئی تے اسیں اوہدے ماں پیو دی دانش توں محروم ہو گئے، خاص کر اخلاق تے عملی حیاتی دے کماں دے حوالے نال۔ ایس لئی سکول ماسٹر دے سبق گھر واپس جان تے جاری نہیں رہندے، تے نہ ای مُنڈے دے بھرا بھیناں تیکر اپڑدے نیں۔ جے اصل مقامی بولی وچ تعلیم دتی جاندی تے اوہدی نینہہ مُنڈے دی اپنی جُڑت نال ہوندی تے معاملہ وکھ ہوندا۔ ایسے طراں اجوکے نظام کُڑیاں دی تعلیم نوں وی ڈھاندا تے اوہناں دے اپنے خانداناں وچ تربیت کرن آلیاں استانیاں دی پچھلی ترقی ڈک دیندا اے۔ تاں جے، ہن وی کئی اجیہے خاندان ہین جیہناں وچ بچہ دیسی سکول توں واپس آ کے پنڈت، مولوی، بھائی یاں ایتھوں تیکر کہ پادھا توں سکھیا ہویا سبق اپنے فخر آلے ماں پیو نوں سناندا اے جیہڑا ایہدے تے اپنی راء دیندا تے بالپن دے

زمانے نوں یاد کردے ہوئے سوجھوانہ تجربیاں تے گلاں توں جانُو کرواندا اے۔

ایہہ سوال کیتا جا سکدا اے کہ ''جس دیسی تعلیم دی اینی وڈیائی کیتی جا رہی اے اوہ کیہ اے؟ ایہہ دیسی سکول کتھے نیں، تے اوہناں دا نظام کیویں ٹُردا اے؟''

پنجاب وچ ڈپٹی ڈائریکٹر آف پبلک انسٹرکشن مسٹر آرنلڈ ہوراں پہلی رپورٹ وچ اپنے آپ توں ایہہ سوال پُچھے جیہناں دا جواب ہن تیکر نہیں لبھیا۔ صوبائی محکمۂ تعلیم بنیاں 26 ورھیاں توں چوکھا چِر ہو گیا اے، تے پنجاب حکومت دے چوکھے دباؤ توں اڈ ایہدی جانکاری حاصل کرن دی کوششاں ہمیش ناکام ہوئیاں۔ کامیابی نہ لبھن دیاں کئی وضاحتاں پیش کیتیاں گئیاں نیں جیہناں وچوں اک وجہ تعلیم دے محکمے تے لاگو کیتا گیا خود حفاظتی دا قانون اے۔ ایہدے قیام توں پہلاں سر ہنری تے سر جان لارنس نوں دیسی تعلیم دے حوالے نال تفصیل دسن وچ کوئی چوکھی وڈی اوکڑ مکھ نہ آئی (جتھوں تیکر اوہناں دیاں انکوائریاں دا سمبندھ سی)۔ ہوشیار پور ورگے ماڑے ضلعیاں وچ 1852ء دی بندوبست رپورٹ ہر 19.65 مرداں (بالغ تے نابالغ) لئی اک سکول وکھاندی اے، جد کہ اجوکی صورت حال وچ ہر 9028 بندیاں لئی اک سرکاری یاں امداد آلا سکول، یاں ہر 2818.7 بندیاں لئی اک سکول اے۔ جد کہ 1849ء وچ (اکھٹ ویلے) پنجاب دے سبھ توں پسماندہ ڈویژن وچ ہر 1783 بندیاں لئی اک سکول سی!

اگڑ پچھڑ آؤن آلے پنجاب وچ پبلک انسٹرکشن دے ڈائریکٹراں ولوں دیسی سکولاں دی صحیح گنتی دا آہر کرن وچ ناکامی تے اخیر اوہناں وچ بہتری لیاؤن یاں امداد دین (1854ء تے 1859ء دے تعلیمی پتراں دی پالیسی مطابق تے لوکل گورنمنٹ دی بار بار ہدایت تے) وچ سستی ورتن دسیاں گئیاں وجہاں دھیان جوگ نیں۔ ایہہ ''Extracts from Educational Reports and Government Reviews'' وچ تفصیل نال دتیاں گئیاں نیں جیہناں نوں میں ایس رپورٹ دا حصہ بنانا اپنا فرض سمجھنا واں۔ جیہدا خلاصہ ایسراں کیتا جا سکدا اے: (1) کہ ایہناں سکولاں دی گنتی دا تعین کرنا (اک ڈائریکٹر دے اکھراں وچ) ''ناممکن'' نہیں تے اوکھا ضرور سی، (2) اوہناں سکولاں وچ دتی جان والی تعلیم دا کوئی معیار نہیں سی، (3) کجھ اک ای دیسی سکول موجود سن، (4) جیہڑے سکول اکھوائے جان دے مستحق سن اوہناں نوں ساڈے محکمے وچ جذب کیتا جا چکیا سی، (5) اوہناں نوں ساڈے تعلیمی نظام وچ شامل نہیں سی کیتا جا سکدا، (6)

صرف ضلعی افسر ای اوہناں دا چنگی طراں خیال رکھ سکدے سن، (7) گرانٹ۔اِن۔ایڈ دا اطلاق اوہناں تے نہیں سی ہوندا، (8) دیہی سکول دا ٹیکس اوہناں لئی سی، یاں ایہہ پئی نہیں سی، (9) اوہناں بڑیاں نرم شرطاں تے وی امداد لین توں انکار کردتا، (10) ضلعی افسراں ولوں اوہناں بارے اکٹھے کیتے گئے اعداد و شمار معتبر نہیں سن، (11) مخصوص وجہاں پاروں چیف محرراں ولوں اکٹھے کیتے گئے اعداد و شمار وی معتبر نہیں سن، (12) کسے یورپی انسپکٹر کول اوہناں دی پرکھ دا ویلا نہیں سی، (13) کئی یورپی انسپکٹراں آہر نال اوہناں وچوں کئیاں دی انسپکشن کیتی، (14) اوہناں دی انسپکشن لئی اک خصوصی ایجنسی تے ہور فنڈ دی لوڑ سی، (15) (عام طور تے تعلیم تے ہور فنڈ ورتے جان تے) محکمہ اوہناں نال معاملہ نہیں کر سکدا سی، تے اوہناں دے اعداد و شمار اک توں چوکھے موقعیاں تے ایجوکیشنل رپٹرز وچ شامل نہ کیتے گئے۔

ہو سکدا اے، کجھ ایمان داری دا مظاہرہ کردے ہوئے، تعلیمی افسر اپنے فرض نوں بھرویں تے چنگے ول نال توڑ نہ چاڑھن بارے اُتے دتے گئے بہانیاں دے جواب وچ آکھ سکدے نیں کہ توضیحات یاں تے اکٹھیاں پیش نہ کیتیاں گئیاں یاں فیر اوہناں وچوں کجھ نوں ایہہ پیش ای نہ کیتیاں گئیاں۔ میں صرف ایہہ اشارہ کر سکنا واں پئی میں جیہناں رپورٹاں دا حوالہ دتا اے تے لوکل گورنمنٹ دی دوجیاں لکھتاں پڑھتاں وچ جیہڑے بیان ویکھے نیں سرکاری لکھت پڑھت توں جانُو کھُلے ذہن آلا قاری اوہناں دا کوئی ہور مطلب نہیں لے سکدا...... ایتھوں تیکر پئی اوہناں کجھ مثالاں وچ وی نہیں جیہناں وچ اکھر اُنج ای نیں (ipsissima verba) میرے تیار کیتے خلاصے دے نہیں۔ ساریاں صورتاں وچ ایہہ حقیقت اُنج ای رہندی اے (جیویں کہ اسیں ہور نکھیڑ کراں گے) کہ دیسی سکولاں نوں نقصان پہنچان یاں برباد کرن توں اڈ کجھ نہیں کیتا گیا، کہ دیسی تعلیم وچ بڑا گھاٹا آیا جیہدے کارن سرکاری تے امداد آلے سکولاں دی گنتی وچ وادھا نہ ہویا، تے ایہہ وی کہ ڈائریکٹر دا دھیان دوجے صوبیاں وچ لگے دستور ول دوان توں اڈ پنجاب ...... جیہنے پچھلے سال دے وچکار 18.75 ملین دی آبادی وچ 110649 (ایس سال چھپن آلی مسٹر الیگزینڈر میکنزی دی رپورٹ موجب 169 بندیاں وچوں اک طالب علم اے) طالب علماں تے تقریباً 16 لکھ رپئے (پنجاب یونیورسٹی دے 69880 رپئے نوں چھڈ کے) خرچے...... جد کہ وچکارلے صوبیاں (سی پی) وچ 8215167 بندیاں دی آبادی وچوں پڑھن آلے طالب علماں دی گنتی

81000 سی (ہر 101 بندیاں وچوں اک طالب علم) تے تھلویں بنگال دی 68 ملین آبادی (مسٹر الیگزینڈر میکنزی دی رپورٹ موجب 6 کروڑ 27 لکھ 24 ہزار 840 اے) وچوں ہر 61 بندیاں وچوں اک طالب علم۔ مکھ رہوے پئی بنگال دی گنتی وچ قرآنی مدرسے (جیہڑے پنجاب دے دیسی سکولاں دا چوکھا وڈا تناسب رکھدے نیں) نہیں گنے گئے، جد کہ مینوں شک اے کہ وچکارلے صوبیاں دیاں رپورٹاں وچ سارے دیسی سکول شامل کیتے گئے سن یاں نہیں۔ 1860-61ء وچ پنجاب وچ 37280 طالب علم سن جیہناں تے 418510 روپئے یاں 11-3-7 روپئے فی بندہ خرچ ہوئے۔ 1865-66ء وچ 102418 طالب علماں تے 866766 روپئے یاں 8-7-5 روپئے فی بندہ خرچے گئے۔ 1881-82ء وچ فی طالب علم لاگت (پنجاب یونیورسٹی دے خرچیاں نوں کڈھ کے، جیہڑے اعلیٰ تعلیم لئی سن) ودھ کے 14-6-3 روپئے تے پنجاب یونیورسٹی نوں وی رَلا کے 15-4-8 روپئے ہو گئی، جد کہ ایس بارے کوئی شک نہیں ہو سکدا کہ پچھلے سال دے 8000 طالب علماں نوں وی 1865-66ء دی گنتی وچ (بِنا کسے اضافی خرچے) شامل کرنا ممکن سی۔ (اُتے دتے خرچے سرکاری تے امداد آلے سکولاں دے نیں، تے کدی کدار اوہناں وچوں کجھ ناں دے دیسی سکول وی شامل نیں، جیویں کہ ضمیمے وچ وکھایا گیا اے۔) 1860-61ء وچ 8449 سکول تے 119547 طالب علم سن جیہناں وچوں 6559 دیسی سکول تے اوہناں دے 82267 طالب علم وی شامل سن (اجے تیکر دے گوشوارے دے مطابق گنتی نوں گھٹا کے پیش کیتا گیا)۔ 1875-76ء وچ 6471 سکولاں وچوں 163981 طالب علم سن جیہناں وچوں 4408 دیسی سکول تے 48697 طالب علم وی شامل سن۔ 1880-81ء وچ سکولاں دی گنتی 6750 تے طالب علماں دی 167950 ہو گئی جیہناں وچوں 4662 دیسی سکول تے اوہناں دے 53027 طالب علم شامل سن۔ مینوں ایہہ پک اے کہ دیسی سکولاں وچ گھاٹا ہو رہیا سی، ایتھوں تیکر پئی تعلیم دے محکمے دے کم کرن وچکار وی، تے سرکاری تے امداد آلے سکولاں دی گنتی وچ خرچے، آبادی وچ وادھے تے دوجے صوبیاں وچ طالب علماں دی گنتی وچ وادھے دی مناسبت نال وادھا نہ ہویا۔ ایس صورت وچ مینوں افسوس نال ایہہ آکھنا پوے گا کہ ایہدا کارن صرف وڈی بدانتظامی دے نال نال حکومت دی پالیسی دے خلاف اک کمزور مدافعت تے موقعیاں توں جان بُجھ کے بے دھیانی اے، جیویں کہ مینوں اگے جا کے ثابت کرن دی زحمت برداشت کرنا پئی اے۔

1854-55ء دی ادھوری مردم شماری (جیہدے وچ آبادی نوں بہت گھٹا کے پیش کیتا گیا تے دہلی تے حصار وی شامل نہیں سن) دے مطابق پنجاب دے برطانوی قبضے آلے علاقے دی آبادی وچ 2717821 مُنکھ سی جیہدی بنیاد تے اسیں اپنے تعلیمی گویڑ لان دا آہر کرسکدے آں۔ 1854-55ء دی ایڈمنسٹریشن رپورٹ دے پیرا 188 وچ آکھیا گیا اے کہ ''اوس ویلے پنجاب دے 26210 پِنڈاں وچ اوسطاً 450 مُنکھ سن، 2124 نِکّے قصبیاں وچ 1000 توں 5000 لوکی رہندے سن، 76 وچ 5000 توں 10000 لوک، 31 شہراں وچ 10000 توں 50000 لوک، تے چار درجہ اول دے وڈے شہراں دی آبادی وچوں لاہور 94453، پشاور 53294 تے ملتان (آل دوال دیاں پنڈاں نوں شامل کر کے) 55999 دی آبادی رکھدے سن۔'' (ہر موقع دے حوالے نال اسیں ''پِنڈ'' دی تعریف کرنے آں پر، اک صورت اوہ اے جدوں ایہنوں دیہی سکول دے ٹیکس دے پچھوکڑ وچ ویکھیا جاندا اے جیہڑا اوس ویلے پِنڈ وچ دیسی سکولاں دی امداد تے سرکاری دیہی سکولاں نوں دیسی سکولاں دا ماڈل بنان لئی اکٹھا کیتا گیا۔) پچھلی مردم شماری دے مطابق 1854-55ء وچ 28879 پِنڈ سن تے ایہناں ضلعیاں لئی پچھلی مردم شماری دے 12717821 لوکاں دے مقابلے وچ 15631386 لوکی جیہڑے برطانوی انتظامیہ ہیٹھ امن تے خوش حالی دے 28 ورھیاں وچ کوئی حیرانی آلا وادھا نہیں سی (جے 1854-55ء دی نامکمل مردم شماری دا ویروا پِشلی مردم شماری دی درستی نال کیتا جاوے۔) افسوس کہ پِشلی مردم شماری ویلے دیسی سکولاں دی گنتی کرن (جیویں کہ پِشلے موقعیاں تے صلاح دتی گئی سی) دا موقع گوا دتا گیا، حالاں ایہہ کم بڑی آسانی نال نبیڑیا جاسکدا سی کیوں جے مسیتاں تے دوجیاں مقدس مذہبی عمارتاں دی گنتی راہیں اکھ توں پہلاں دیسی سکولاں دی گنتی پتہ کیتی جاسکدی سی، ایس توں اڈ نجی مکاناں، دیہی چوپالاں، دکاناں تے کھلی فضا وچ وی کئی سکول موجود سن۔ کیوں جے کوئی وی اجیہا پِنڈ یاں قصبہ نہیں سی جتھے اک مقدس مذہبی عمارت نہ ہووے، پر گھٹ توں گھٹ 28879 سکول بن دے نیں تے جے ہر سکول وچ دس طالب علم وی ہون تے کل تِن لکھ دے نیڑے طالب علم بنن گے، ایہدے نالوں چوکھا وڈا گویڑ لان دیاں وجہاں وی ہین جیہناں دا ذکر رپورٹ وچ کیتا جاوے گا۔(1) تعلیم دے محکمے دے 26 ورھے تیک آپریشناں توں بعد ساڈے کول (1878-79ء وچ

1- پِنڈاں دی اک وڈی گنتی وچوں اک توں بوہتی، جد کہ دہلی ورگے شہراں وچ 279 سکول سن (باقی اگلے صفحے تے)

درج کیتے گئے کئی دیسی سکولاں سنے) 81-1880ء وچ ہر طراں دے سکولاں دے طالب علماں دی گنتی 167950 اے، یعنی اکٹھ توں پہلاں دی گنتی دا ادھ۔ 82-1881ء دی رپورٹ موجب سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ فی طالب علم لاگت وی دیسی سکول توں 15 گنا چوکھی اے جتھے اوسطاً اک روپیہ فی طالب علم خرچ ہوندا اے۔ اسیں اوس ویلے تیکر تعداد دا فرق پورا نہیں کر سکاں گے جدوں تیکر تعلیم تے ہون آلے خرچیاں مطابق اجوکی گنتی نوں چار گنا کرن وچ کامیاب نہ ہووئیے۔ ضلعے دے حاکماں ولوں چنگی کاوش تے آہر محکمہ تعلیم دے عملے، انتظامیہ تے نظام وچ، آؤن آلے کجھ ورھیاں دوران مکمل تبدیلی راہیں ایہہ کم کیتا جا سکدا ائے، سگوں چنگا ہووے گا کہ تعلیم دا محکمہ مُکا کے ریاست دی بچت کیتی جاوے تاں جے ہور اُچیری تے مُڈھلی، انگلش تے اورینٹل سکول قائم کیتے جان تے اہلیت دے ثبوت دی بنیاد تے ہور وظیفے دتے جان، سگوں کسے وی مضمون وچ خصوصی حوصلے یاں انگیخت دی متقاضی کمیونٹی دے سیکشن دی مدد کیتی جاوے۔

ہیٹھ دِتے گئے خانے وچ دیسی سکولاں تے اوہناں دے طالب علماں دی گنتی وکھان دا آہر کیتا گیا اے۔ نال ای سرکاری پرائمری ورنیکلر سکولاں دی گنتی وی وکھائی اے۔ سگوں ایہہ وی آکھیا جا سکدا ائے (ایس رپورٹ وچ چھپی نصاب سکیم توں ثابت ہو جاوے گا) کہ کئی دیسی سکولاں نوں ہائی سکول آکھنا چجدا اے، تے کجھ مثالاں وچ ایہناں نوں سکولاں دی تھاں کالج وی آکھیا جا سکدا ائے:

سال	سکول			طالب علم			سرکاری تے امداد آلے سکولاں تے سرکاری خرچ
	دیسی	سرکاری	کُل	دیسی	سرکاری	کُل	
1856-57	5024	456	5480	30196	6064	36260	128864
1857-58	3461	1336	4797	26317	12024	38341	227131
1858-59	6173	2029	8202	32023	26377	58400	257482

(ایس حوالے نال مسٹر اے رابرٹس دی رپورٹ 1849ء نوں ویکھو)۔ اج وی کئی پنڈاں وچ اک توں بوہتے سکول نیں۔ مثال دے طور تے گوجرانوالہ وچ اٹاوہ تے فیروز پور، ضلع ہوشیار پور وچ ہریانہ، بریسی، تے گڑھ شنکر وغیرہ۔ (اپنڈکس II) تاں جے، سینکڑاں پنڈ، جتھے دھرم شالے تے دوجیاں مقدس تھاواں ہن وی موجود نیں، ہن اپنے نال جڑے سکولاں توں محروم ہو گئے نیں۔ امرتسر شہر وچ 143 سکول، سیالکوٹ وچ 38 تے بٹالہ وچ 10 سکول نیں۔

285789	100090	37000	63090	8013	1704	6309	1859-60
377953	114432	32165	82267*	8445	1886	6559*	1860-61
949065	86820	5375	33063	7094	1660	5434	1866-67
949176	98273	51326	46947	6443	1555	4888	1867-68
984685	106554	51100	55454	6684	1462	5222	1868-69
998818	93965	43486	52479	5123	1128	3995	1869-70
1018640	93631	43080	50551	5220	1087	4133	1870-71
1060525	99041	44429	54612	5349	1057	4202	1871-72
1256919	93949	45178	48771	5196	1042	4154	1872-73
1141606	106956	52511	54445	5611	1148	4463	1873-74
1451161	109828	61131	48697	5624	1218	4406	1875-76
1457552	114416	57972	56642	6067	1264	4803	1876-77
1444512	119647	57829	61818	6876	1295	5581	1877-78
1369146	107092	54065	53027	5872	1210	4662	1878-79

* ایہہ 147 نمبر دے پیرا 11 مؤرخہ 13 مارچ 1860ء لاہور، از سیکرٹری پنجاب بنام ہند حکومت توں لیا گیا جیہدے وچ 1859ء دے ایجوکیشنل ڈسپیچ دی وصولی دتی گئی۔

تھلے دتی گئی سٹیٹمنٹ کالجاں تے سکولاں، طالب علماں دی گنتی تے سرکاری تے امداد آلے سکولاں تے ہون آلے کل خرچے وکھاندی اے۔ ایہہ اعداد و شمار 1860ء توں 1881ء تیکر پنج پنج سال دے وقفے نال نیں۔ دیسی سکولاں تے اوہناں دے طالب علماں دی گنتی وی دسی گئی اے۔

1880-81	1875-80	1870-71	1865-66	1860-61	
					I- کالج تے سکول
1	2	2	3	...	آرٹس کالج
225	205	151	165	146	سیکنڈری سکول

پرائمری سکول	1696	1760	1283	1495	1524
کُڑیاں دے سکول	40	1032	465	352	323
خصوصی سکول	8	7	10	11	15
کل سرکاری تے امداد آلے سکول	1890	2968	1911	2065	2088
کل دیسی سکول	6559	...	4133	4406	4662
مجموعہ	**8449**	**...**	**6044**	**6471**	**6750**
II- طالب علماں دی گنتی					
آرٹس کالج	...	51	162	113	94
مُنڈیاں دے سکول	35957	82022	72546	103978	94396
کُڑیاں دے سکول	872	19561	11819	10556	9696
خصوصی سکول	451	294	415	637	738
کل طالب علم	37280	102418	84782	115284	104923
دیسی سکول دے کل طالب علم	82267	...	50551	48697	53027
مجموعہ	**119547**	**...**	**135333**	**163981**	**157950**
III					
سرکاری تے امداد آلے سکولاں تے ساریاں مداں وچ خرچ	418510 رپئے	866766 رپئے	1018640 رپئے	1451161 رپئے	1392534 رپئے
IV					
سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ فی طالبعلم خرچ	پائی آنے رپئے 11 2 0	پائی آنے رپئے 8 7 5	پائی آنے رپئے 12 0 3	پائی آنے رپئے 12 9 5	پائی آنے رپئے 13 4 4

نوٹس:

1866ء تے 1870ء دے وچکار امپیریل فنڈ نال کُڑیاں دی تعلیم لئی 10000 رپئے

ورھے وار لئے گئے۔ غلطی نال ایہناں نوں دیہی سکول ٹیکس توں لے لیا گیا جیہڑا آپ سرکاری تے امداد آلے سکولاں نوں گرانٹ دین دے اک ذریعے دے طور تے بنایا گیا سی۔ تعلیمی ٹیکس دی بقایا رقم مُکن پاروں سکولاں دی گنتی گھٹا دتی گئی جیہڑے دیہی ٹیکس توں اخذ ہون توں اڈ اصل مقصد دی تھاں دوجیاں تھاواں تے غلط ورتی گئی سی، تے استاد دی گھٹ توں گھٹ تنخواہ 5 روپئے توں ودھا کے 10 روپئے مہینہ وار کر دین آلے اک نویں اصول ہیٹھ اوہنوں حکومت دا نوکر بنا دتا گیا تے متعلقہ پِنڈ یاں قصبے وچ خودمختار نہ رہن دتا گیا۔ ایسراں سکولاں دی گنتی تے کم کاج توں اڈ استاد تے طالب علم دوواں دے اخلاق وی خراب ہوئے۔ جے استاد نوں ایہہ 5 روپئے مہینہ لبھدے رہندے تے جے اوہنوں فیس لین دی اجازت دتی جاندی تے اوہنوں محنت کرن دی تحریک لبھدی تے اوہدا سکول پک نال دیسی سکولاں لئی مثال بن جاندا۔ دیہی سکول دے استاد دی تنخواہ 5 روپئے توں ودھا کے 10 روپئے کرن لئی دتے گئے 5 روپئے پہلے توں موجود دیسی سکولاں دے ودھا یاں نویں سکول کھولن لئی چوکھا چنگا ہوندا۔ ایہدی بجائے استاداں دی تنخواہ ودھان،سکولاں دی گنتی گھٹان تے انسپکٹراں دی تنخواہواں ودھان لئی اک اجیہے ویلے دی چون کیتی گئی جدوں غلط ورتے گئے بقایا فنڈ مُک گئے سن۔

1873ء وچ لوکل ریٹاں توں کوئی دو لکھ روپئے دی وادھو آمدن ہوئی جیہڑی پِنڈاں وچ دیہی سکولاں دی گنتی ودھان لئی چنگے طریقے نال خرچ نہ ہوئی۔ 1870ء وچ وڈے افسراں دی گریڈنگ ہوئی تے اوہناں دی تنخواہ وچ بھرواں وادھا ہویا۔ 81-1880ء وچ تقریباً 100 پرائمری سکول (جیہڑے پہلاں سیکنڈری سکولاں دے نال شامل سن) وکھرے وکھائے گئے نیں۔ پہلیاں تعلیمی رپورٹاں وچ قصبیاں تے پِنڈاں دے ناں وی (جیہناں وچ سکول نیں) دِتّے گئے پر بعد دیاں رپورٹاں وچ ایسراں نہ کیتا گیا، ایس لئی ہن ایہہ دسنا ممکن نہیں پئی کِنّے سرکاری ورنیکلر سکول پِنڈاں وچ نیں یا کتھے نیں، دیہی ٹیکس وچوں اوہناں تے کِنّی رقم خرچی گئی اے، جدکہ کئی ضلع سکولاں نوں تِن ڈویژناں (ہائی، مڈل تے پرائمری) وچ ونڈن تے ایسراں اک سکول نوں تِن (جتھے اکثر اوہی ماسٹر پڑھاندے سن) بنا کے وکھان توں اڈ 82-1881ء وچ صرف 1284 سرکاری ورنیکلر پرائمری سکول سن، تے 59-1858ء وچ 2029 اصلی دیہی سکولاں تے گھٹو گھٹ 16 لکھ تعلیمی خرچ وکھایا گیا جدکہ ایہہ خرچے صرف 257482 روپئے یاں اجوکے خرچیاں دا صرف

چھیواں حصہ سن۔

دیسی تعلیم دے حوالے نال ایجوکیشن کمیشن تے حکومت دی مرضی آلا بیان پیش کرن خاطر گھٹ توں گھٹ پورا اک ورھا ضروری جانکاری اکٹھی کرن وچ لانا چاہیدائے، تے ایہہ کم اجیہے بندے نوں کرنا چاہیدائے جیہڑا سرناویں نال پوری جانکاری تے پوری ہمدردی رکھدائے۔ اینج نہیں لگدا کہ محکمہ تعلیم ملٹری آرڈراں ہیٹھ 26 ورھیاں وچکار پورے صوبے وچ اپنے ہزاراں استاداں (جیہناں وچوں کئی اپنے اپنے علاقے دی گنتی دسّن جوگ نیں، جد کہ ضلعی افسراں دے وسائل اوہناں تھاواں لئی وی دستیاب نیں جتھے کوئی سرکاری سکول موجود نہیں) دے ہوندیاں جیہڑا کم کرن وچ ناکام ہوگیا ہن کجھ ہفتیاں وچ اک اجیہے بندے نوں کرنا پوے گا جیہدی صحت خراب اے تے اوہدے کول ایہناں وچوں کوئی وی سہولت نہیں۔ جدوں ایس گل نوں مکھ رکھیا جاوے کہ کئی تھاواں تے جیہڑے دیسی سکول نیں اوہناں دا کسے سرکاری سکول نال تھوڑا جیہا مقابلہ کرن دا آہر وی کیتا تے اوہنوں تحصیل دار نے ڈرا دھمکا کے نسّا دتا، تے چوکھے استاد ایس طراں دی انکوائری وچ مدد لین لئی بھاویں کِنّے ای تیار سن پر اوہ پنجاب یونیورسٹی کالج دے اہداف وچ مدد کرن تے محکمے دی ناراضگی دا کارن بنن توں ڈردے سن، ایس لئی کم ہور اوکھا ہوگیا۔ ایسراں نہیں سی کہ آئرلینڈ دے Hedge سکول اک منٹ دے نوٹس تے ساہمنے لیائے گے، اوہناں مقامی تھاواں لبھیاں تے ملک وچ اجو کے 'قومی' تعلیمی نظام دی نینہہ بنے۔ ایس لئی پنجاب وچ کئی Hedge سکولاں تے ایس رپورٹ وچ گل نہیں کیتی گئی۔ ایتھوں تیکر پئی ایجوکیشن رپورٹ 79-1878ء وچ دسے گئے بدیہی طور تے ''ٹھیک کیتے گئے'' 4662 دیسی سکولاں (جیہدے بعد ایہناں اداریاں دا کوئی حوالہ فیر نہیں لبھدا) بارے صرف اُتے دتی گئی گنتی دسن نال کجھ اشارہ نہیں لبھدا پئی ایہہ سکول کیہڑیاں تھاں تے لبھن گے، نہ ای ایہہ سوچیا جا سکدائے پئی جیہڑا محکمہ اجے تیکر پنڈاں وچ 'سرکاری' ورنیکلر پرائمری سکولاں دی سارنی مہیا کرن جوگا نہیں ہوسکیا تے دیہی سکول ٹیکس، جیہڑا ایہنے اصل مقصد دی تھاں دوجے کماں لئی غلط طریقے نال ورتیا، وچوں ایہناں سکولاں تے خرچی گئی صحیح رقم بارے وی جانکاری نہیں دے سکدا، اوہ ایہناں اداریاں بارے کوئی دوٹوک جانکاری دے سکے گا، جد کہ اوہدا اک وی افسر اپنے سکولاں دی انسپکشن کرن دا اہل نہیں۔ ملک دے دیسی سکولاں دے نال تعلیمی محکمے دے ایس سمبندھ دا اخیر ایہہ نتیجہ نکلیا پئی بہت سارے مولوی، پنڈت تے بھائی ایہناں سکولاں یاں

ایہناں وچ پڑھائے جان آلے مضموناں بارے کسے سرکاری افسر نوں جانکاری دین توں ڈرن گے، ایسراں نہ ہووے پئی انج کرن نال ایہناں نوں ضم یاں مُکا دتا جاوے یاں عام طور تے تھوڑی آمدنی تے ٹیکس لا دتا جاوے۔ ایس لئی دیسی استاداں دا رجحان اپنی آمدنی تے طالب علماں دی گنتی نوں گھٹا کے دسنا اے تاں جے اپنے آپ نوں غیر اہم ثابت کر کے محفوظ رہیا جا سکے۔ ایس نظریئے نوں ودھاوا دینا سرکاری سکول ماسٹر دے فائدے وچ وی اے، سگوں ایہدیاں وجہاں ہور نیں۔ پر دسّے گئے اعداد و شمار دی مدد نال وی پڑھائے جان آلے مضموناں دی صحیح قدر تے اہمیت پتہ کرن وچ اوکڑ اوسے طراں ای رہندی اے۔ جدوں کوئی افسر آکھدائے پئی اوہ سنسکرت تے ورنیکلر جاندائے تے حقیقت دے الٹ اوہنوں پتہ اے پئی دیسی سکولاں وچ گرامر دا گھاٹا ہے تے جدوں کوئی افسر (جیہنوں انگلش تے اردو دی اکو جنّی جانکاری اے۔) صلاح دیوے پئی ایف اے سٹینڈرڈ توں اگلیاں کتاباں نوں اردو وچ ترجمہ نہیں کیتا جا سکدا تے ایہہ سمجھنا سوکھا ہو جاندائے پئی کسے وی انکوائری دا نتیجہ کیہ ہووے گا شرط ایہہ وے پئی انکوائری کرن آلے بندے ہمدردی یاں ذاتی مفاد رکھدے ہون۔

ایہناں حالاں وچ مینوں لگدائے پئی تھوڑے جیہے ویلے وچ مطلوبہ جانکاری تک اپڑن دی اِکّو سوکھی راہ آفیشل طریقے توں اُچا ہونا اے۔ ایس لئی میں لاہور اورینٹل کالج دے مولویاں، پنڈتاں، بھائیاں تے منشیاں دے ناں سرکلر لکھیا۔ تاں جے، استاد تے طالب علم لمّیاں چھٹیاں توں پہلے امتحاناں وچ رُجھے سن، سگوں اوہناں وچوں کجھ نے مینوں بڑی اُچیچی جانکاری دتی جیہڑی ایس رپورٹ دی اپنڈکس II وچ چھاپی گئی اے۔ سرکلر انجمنِ پنجاب دے جرنلز دے نال اراکین تے خریداراں توں اڈ وکھو وکھ فرقیاں دے عہدیداراں نوں انگلش، اردو، گرمکھی تے ہندی وچ وی گھلیا گیا۔ آداب مطابق ایہہ سرکاری سکولاں دے استاداں نوں وی گھلیا گیا، جیہناں وچوں 21 نے جواب دتا۔ میں اوہناں دا دلوں بڑا شکر گزار ہاں کیوں جے اوہناں پیشے دی چشمک توں اُچا ہو کے سوچیا، جدکہ کجھ نے بڑی ودھیا جانکاری وی دتی۔ فیر وی بوہتے کوئی وی گل دسّن توں انکاری سی تے ایہدی وجہ کوئی خوف سی جیہناں نوں ''محکمے'' ولوں پابندی دے تابع قرار دتا جاندائے۔

افواہ اُڈی پئی گھٹ توں گھٹ اک ضلعے وچ (جیویں کہ میں پچھلے سال 8 جولائی نوں گواہی دتی) مینوں جانکاری دینا لازمی نہیں سمجھیا گیا۔ دوجیاں تھاواں تے مینوں صلاح دتی گئی پئی

جانکاری اکٹھی کرن دا کم سرکاری سکولاں دے استاداں تے چھڈ دیواں کیوں جے اوہ غیر جانبدار سن، تے دیسی سکولاں دے ماسٹراں کولوں نہ پُچھّاں حالاں صرف اوہی لوک (جے من جان) اپنے سکولاں بارے ضروری تفصیل دسن جوگے سن۔ وڈی تعداد وچ دیسی سکول رکھن آلے اک ضلع وچ مینوں دسّیا گیا سی پئی اوتھے کوئی سکول نہیں، تے اپنے ویہہ قرآنی مدرسیاں لئی مشہور قصبے وچ صرف اک مدرسے دا اندراج کروایا گیا۔ کدی کدی سرکاری سکولاں دی سارنی مینوں کھلی گئی تے دوجے موقعیاں تے دیسی سکولاں نوں ایہہ آکھ کے نہ متھیا گیا کہ اوہناں وچوں کوئی وی ''ذکر جوگ'' نہیں سی۔ حقیقت وچ جے مینوں چھیتی نہ ہوندی تے وکھو وکھ مذہباں دے دوستانہ تے بھروسے آلے مذہبی عہدیداراں راہیں پچھ دس ٹوری رکھدیاں ہولی ہولی ہور کئی دیسی سکولاں دی ہوند دا تعین کر لیندا، پر اجوکی صورت وچ مینوں فوری ذریعے ورتنے پئے، تے ایس طریقے نال افسراں تے دوجے بندیاں توں جانکاری لینا سی، پر غیر سرکاری ڈھنگ نال۔ ایس لئی میں پنجاب دے منّے پرمنّے سینئر کمشنر ڈاکٹر ڈبلیو ایچ بیلیو (سی ایس آئی) نال ایس امید نال گل کیتی پئی اوہ چوکیداراں نوں اجازت دین کہ جمن تے مرن دیاں ہفتہ وار رپورٹاں لیاؤن تاں جے دیسی سکولاں دی تھاں تے مقامی دیسی میڈیکل حکیماں تے ویداں دے ناں (جے مشہور مولویاں، پنڈتاں تے بھائیاں دے ناں نہیں تے) دسّن تاں جے میں کسے سکول دی ٹھیک تھاں پتہ لگن تے اوہدے مینجر نال رابطہ کرن دے نال نال مقامی مشہور لوکاں نال وی رابطہ کراں۔ ڈاکٹر بیلیو ہوراں صلاح دتی پئی میں انسپکٹر جنرل آف پولیس کرنل Bamfield نوں درخواست دیواں جیہناں مہربانی کیتی تے عوامی جذبے ہیٹھ اوسے ویلے ای اپنے 500 پولیس کلرکاں (جیہڑے پورے صوبے دے اونے ای 'سرکلز' وچ لگے سن) نوں میری خدمت لئی دے دتا۔ میں اوس افسر ولوں فوری مدد تے ریٹرنز دی غلطی دی کسے وی شکایت تے جھلّی جان آلی زحمت کرن دا جِنّا وی شکریہ ادا کراں گھٹ اے۔ پر اک غلطی نے اوہناں دیاں کاوشاں تے مٹّی پا دتی۔ پولیس دا ادارہ کدھرے وی مقبولیت نہیں رکھدا، تے پنجاب وچ وی اوہناں نوں اوہ مان نہیں لبھدا جیہدے اوہ حق دار نیں۔ اوہناں ولوں ''سرکاری طور تے'' نبیڑیاں ہوئیاں تعلیمی انکوائریاں نال شک پیدا ہونے ای سن۔ متھیا گیا سی پئی جانکاری نجی طور تے لئی جاوے گی، تے اوہدی ادائیگی ہووے گی، تے ایہہ پئی پولیس کلرک ہندو، مسلمان یاں سکھ ہون کارن اپنیاں اپنیاں کمیونٹیاں دے فائدے وچ دلچسپی رکھدے سن۔ بدقسمتی نال، پولیس کلرکاں دی اکٹھی کیتی

جانکاری وچوں چوکھی سرکاری طور تے لئی گئی، تے نتیجے وچ اوہناں دی ریٹرنز اصل تعداد توں کدھرے گھٹ وکھاندیاں نیں۔

فیر میں سول افسراں وچوں اپنے کجھ بیلیاں تے جانن آلیاں نوں خط لکھیا۔ اوہناں نے لوکائی دے فائدے لئی کیتے جان آلے کمّاں نوں بہت سلاہیا۔ مینوں پک اے کہ جے ایجوکیشن ڈیپارٹمنٹ ولوں دیسی سکولاں دے حوالے نال ڈپٹی کمشنری توں لئی گئی ریٹرنز تفصیل نال تعلیمی ریٹرنز وچ چھاپیاں جاندیاں تے اوہناں سکولاں دے استاداں توں لئی گئی جانکاری نوں مکھ رکھ کے اوہناں نوں چیک کیتا تے چنگا بنایا گیا ہوندا تے اج ناکامیاں دے 26 ورھے لنگھن پچھوں دیسی سکولاں توں کم لین دے ابتدائی کمّاں دی لوڑ نہ پیندی، یعنی ایہہ پتہ کرنا پئی اوہناں دی حالت کیہ اے تے اوہ کیہ پڑھا رہے نیں۔

مینوں اپنے کم دے سلسلے وچ ہزاراں استاداں تے دوجے لوکاں دے نال خط پتر راہیں رابطہ کرنا پیا، پر مینوں نہ تے کوئی کلرک تے ترجمہ کار دتے گئے تے نہ ای کوئی پیسے۔ ایجوکیشن ڈیپارٹمنٹ دے کسے رکن ولوں ہور کوئی انکوائری نہیں ہونی چاہیدی، جیویں کہ سبھ خودمختار یاں نیم خودمختار تعلیمی اداریاں دے حوالے نال ایہناں دے کمّاں دا تجربہ دَسدا اے۔ ایس توں اڈ دیسی تے عوامی تعلیم دے آون آلے ویلے دے تقاضے (جیہناں دا میں خاکہ پیش کرنا چاہناں) ایس گل نوں پیڈا کردے نیں کہ محکمے نوں دیسی تعلیم تے اثر پان آلے کسے وی معاملے وچ کوئی بالواسطہ یاں بلاواسطہ حصہ نہ دتا جاوے۔ لوکائی نوں سرکاری نوکری چاہن آلیاں وچ بدل دینا چنگا نہیں، تے جے دیسی تعلیم وچ ایسے محکمے نوں کوئی وی اختیار دتا گیا تے اینج ہونا ای ہونا اے۔ محکمے دی مداخلت نال ''دیسی سکولاں'' دا خاتمہ لازمی ہووے گا۔ ملک دی دیسی تعلیم نوں بچان تے ودھاوا دین دی تھاں دفتری شکاریاں لئی تیاری کروان آلا اک جعلی تے کھوکھلا نظام آ جاوے گا، طالب علماں دے مشغلے تے روایتی پیشے چھڈ دتے جان گے، تے لکھاں گھٹ پڑھے لکھے تے لوڑ وند بندے ملک نوں جکڑ لین گے جیہناں نوں روزگار دینا اوکھا ہووے گا تے جیہڑے اپنے ای پیشیاں تے مشغلیاں نوں ٹوری رکھن جوگے نہیں ہون گے۔ مینوں افسوس ہووے گا جے 1865ء توں حکومت تے لوکائی دا دھیان دیسی تے مذہبی تعلیم توں لاپرواہی ول دوان کارن ایس ملک دے اک رجعت پسند عنصر تے ایہدی حقی دیسی رہتل دی آخری امید تے اک کاری وار ای پوے۔

وڈیاں اوکڑاں ساہمنے جو کجھ کیتا گیا اوہ ایسراں اے:

1- 6000 توں بوہتے سکولاں (جتھے 88,326 توں بوہتے طالب علم نیں) دی تھاں دے ناں متھے گئے، تے اوہناں بارے کئی تفصیلاں نوں پرکھیا گیا۔ مردم شماری رپورٹاں نال ویروے راہیں 96,585 لوک ''پڑھ رہے'' نیں جیہڑے سرکاری یاں امداد آلے سکولاں وچ نہیں گئے۔

2- 2000 توں چوکھے بوہتے سِر کڈھویں مولویاں، پنڈتاں، منشیاں، بھائیاں، لکھاریاں، حکیماں تے ویداں دے ناواں نوں پرکھیا گیا تے ہن ایہہ پنجاب یونیورسٹی کالج دے آگوواں دا کم اے کہ اوہناں نال چنگا سمبندھ بنان تاں جے تعلیمی کماں دے عام ودھاوے لئی وکھو وکھ خصوصی مہارتاں نوں وادھا لبھے۔

3- 4000 توں بوہتے استاداں دے ناواں دی سارنی تیار کیتی گئی جیہناں نال ہور خط پتر راہیں رابطہ کرنا ضروری ہووے گا۔

میں تھلّے دتے گئے اُچیچے لوکاں دا بھرواں شکریہ کرنا چاہواں گا:

1- کرنل اے ایچ بیمفیلڈ، انسپکٹر جنرل آف پولیس، تے اوہناں دے افسر تے ماتحت۔

2- جے اے ای مِلر، ڈپٹی کمشنر راولپنڈی۔

3- سردار ٹھاکر سنگھ سندھانوالیا۔

4- مسٹر ڈبلیو کولڈ سٹریم، سی ایس، ڈپٹی کمشنر شملہ۔

5- کار سٹیفن، جوڈیشل اسسٹنٹ لدھیانہ۔

6- مسٹر ایس ایس تھاربرن، ایف آر جی ایس، ڈپٹی کمشنر ڈیرہ اسماعیل خان۔

7- پنڈت گورو پرشاد، پنڈت رِکھی کیش اور کا کا رام۔

8- مولوی محمد الدین، مولوی غلام مصطفیٰ، مولوی ابو سید محمد حسین، مولوی الطاف حسین، مولوی ظفر الدین تے دوجے۔

9- بھائی درِت رام، بھائی جواہر سنگھ، تے بھائی گورمکھ سنگھ۔

(7، 8 تے 9 دا سمبندھ اورینٹل کالج نال اے تے ایہنے اپنڈکس II دی تیاری وچ حصہ پایا۔)

10- سرکلرز دی تقسیم لئی انجمنِ پنجاب دے انگلش تے اردو رسالے دے ایڈیٹر۔

11- پیر زادہ محمد حسین، میکلوڈ عریبک فیلو، تے لالہ چُنی لال، ایچ اے پلیڈر، ترجمے وچ مدد لئی۔

12- پنڈت اِیشر پرشاد تے پنڈت اچِنت رام۔

13- بابو نوینا چندر رائے، اسسٹنٹ رجسٹرار پنجاب یونیورسٹی کالج۔

میں اک اجیہے کم دے توڑ چڑھن دا دعویٰ نہیں کر سکدا جیہدے لئی بہوں وقت توں اڈ دیسی اداریاں دا اُچیچا تے ڈونگھا علم چاہیدائے۔ ایس لئی میں ایجوکیشن کمیشن تے حکومت ولوں تحسین دا حق دار بنن دی آس نہیں کر سکدا۔ میں صرف کجھ مہینیاں اندر اپنے وڈے کم نوں پورا کرن دا ذمہ لین دا آہر تے کاوش کیتی، تے پشلے 26 ورھیاں وچکار ایسے طراں دیاں کئی مایوس کرن آلیاں کوششاں میری راہ نہ ڈَک سکیاں۔ ایس توں اڈ میں اپنے آپ نوں مستقبل وچ بوہتا ودھیا تے تفصیلی انکوائری دے ''پہل کار'' توں ودھ کجھ نہیں سمجھدا۔ ایس لئی پنجاب وچ ''لوکائی دے اپنے ڈیپارٹمنٹ آف پبلک انسٹرکشن'' دی دریافت دا سہرا صدر ایجوکیشن کمیشن تے سرچارلس ایچیسن دے سر ہووے گا جیہناں چھٹی دی مدّت نوں تِن مہینے تیکر اگے ودھایا تاں جے میں تعلیمی مواد بارے معلومات اکٹھیاں کر سکاں۔ اوہناں برما وچ دیسی تعلیم دی لوڑ دے عمل دی بنیاد تے صحیح نتیجہ کڈھیا پئی صوبہ پنجاب وچ وی ایہہ اعداد و شمار بہت وسیع تے مان جوگ ہو سکدے سن۔ ترکی بولی وچ سیاسی معیشت بارے میں اپنے پہلے مقالے نال جڑیا نصب العین (جیہڑا اوہ ورھے پہلاں کنگز کالج لندن وچ میرے پڑھیار ڈاکٹر چارلس ویلز نے لکھیا) ورتدے ہوئے، ایس مبہم دعوے توں اڈ پئی مشرقی بولیاں یورپی فکریاں سائنس نوں پیش کرن جوگیاں نہیں، میں آکھاں گا:

On Le Peut; Je L'Essaie; Qu'un Meileur Le Fasse

(Montaigne)

دیسی سکولاں دی درجہ بندی

جڑے ہوئے سرکلر دی وضاحت لئی کجھ گلّاں آکھنا ضروری اے۔ مینوں ایہہ مکھ رکھنا پیا پئی سرکلر وصول کرن آلے بوہتے لوک ساڈی طراں دی ''ریٹرنز'' توں جانُو نہیں تے اوہ تھوڑے ویلے وچ اوہناں نوں پر کرن جوگے نہیں ہون گے۔ ایس لئی سکولاں نوں ''مضموناں'' دے مطابق ونڈن

نال فارماں دی تعداد وچ ایویں ای وادھا ہو جاندا تے بہوں گڑبڑ ہوندی۔ اوہناں نوں مذہب دے لحاظ نال ونڈن نال ایہہ غلطی ہوندی پئی سارے ہندو سکول پاٹھ شالا منے جاندے، حالاں اوہناں وچ خالص سیکولر تے مہاجنی سکول وی شامل نیں۔ جے بولیاں دے اعتبار نال وَنڈ کردے تے ''ہندی'' دی اصطلاح دا اطلاق غلط طور تے جے گرمکھی سکولاں تے نہیں تے ناگری توں اڈ لنڈے تے صرافی تے وی ہو جاندا۔ ایس لئی میں قدرے بہتر وچکارلی راہ چُن کے اوہناں نوں مکتبیاں مدرسیاں، پاٹھ شالاواں، گرمکھی سکولاں تے مہاجنی سکولاں وچ ونڈیا۔ میں کُڑیاں دے دیسی سکولاں بارے کجھ وی نہ پُچھیا کیوں جے ایس طراں سارا سرکلر شک وچ پے جاندا تے مستقبل وچ عام طور تے دیسی سکولاں بارے کامیابی خطرے وچ پے جاندی۔ ایس لئی تھلے دتی گئی رپورٹ وچ دیسی استانیاں بارے دتی گئی جانکاری اتفاق نال اخذ کیتی گئی اے۔

مکتب: لفظی مطلب ''لکھن آلی تھاں۔'' فارسی سکول نوں مکتب آکھیا جاندا اے، بھاویں گل بات راہیں اوتھے صرف مسلمان پڑھن تے ہون یاں سبھ مذہباں دے لوک اوہدے وچ جا سکدے ہون۔

مدرسہ: لفظی مطلب ''درس دی تھاں۔'' بہوں سادہ جیہا عربی سکول جتھے قرآن سکول عربی بولی، ادب، قانون تے دوجیاں علوم دی تعلیم دتی جاوے ایس لئی ایہنوں اُچیری تعلیم دا ادارہ منیا جاندا اے۔ مدرسیاں وچ فارسی تے عام مضمون پڑھایا جانا وکھری زمرہ بندی پاروں نہیں سی، جیویں کہ خود ریٹرنز توں وی ظاہر ہو جاوے گا۔

پاٹ شالا: پاٹ شالا اجیہا سکول ہوندا اے جتھے سنسکرت (بھاویں کِنّی ای مُڈھلی پدھر تے) پڑھائی جاندی اے تے اوہدا وڈا مقصد بنا شک مذہبی اے۔ ایس لئی ایس اصطلاح وچ اوہ سکول وی شامل نیں جیہناں وچ ناگری لِپّی (جیہنوں غلطی نال 'ہندی' بولی آکھیا جاندائے) سکھا کے سنسکرت ول لے جاندے نیں، بھانویں اخیری تے اعلیٰ پڑھائی اُچیری یاں مُڈھلی، سیکولر یاں صرف مذہبی ہووے۔

گرمکھی سکول: اصل وچ ایہناں توں مراد سکھ آبادی لئی بنائے گئے اوہ سکول نیں جیہناں وچ گرمکھی پڑھائی جاندی اے۔

مہاجنی سکول: کمرشل یاں تجارتی کمیونٹی لئی سکول جیہناں وچ پہاڑاں توں اڈ

لنڈے تے صرافی دیاں وکھریاں وکھریاں (tachygraphic) صورتاں وی سکھائیاں جاندیاں نیں۔ کدی کدی ایہہ سکول ناگری لپّی وی سکھاندے نیں کیوں جے لنڈے دی اصطلاح غلط طور تے ہندی لئی وی ورتی جاندی اے۔ ایہہ سکول پادھے چلاندے نیں جیہناں وچوں کئی (پنجاب وچ) مسلمان نیں۔

میں اُتلے ہندوستان وچ کمرشل خطِ مرموز دے کجھ نمونے وی اکٹھے کیتے نیں جیہڑے مُڈھلی تعلیم لئی اک عام لپّی دی نینہہ دا کم کردے نیں۔ وکھو وکھ تھاواں تے ایہناں وچ فرق غیر محسوس اے یاں کوئی بڑی احتیاط نال لکھن آلا بندہ وی ادّھے گھنٹے بعد اپنی لکھت نہیں پڑھ سکدا۔ ایہہ گڑبڑ انگلش شکستہ نویساں نال وی بیانی جاندی اے، پر ایہدی بنیاد تے رومن لپّی نوں چھڈیا نہیں گیا۔ اپنے ہوٹل دے نیڑے دکاناں دی قطار وچوں چنیا اک بنیا پورے ہندوستان وچ پرچلت کئی کمرشل حرفاں نوں پڑھ سکدا سی۔ اوہ کانگڑا دا رہن آلا سی تے اپنی مہاجنی لپّی نوں بڑی روانی نال پڑھن جوگ سی۔ پر اوہ لپّی ٹھاکری یاں ٹھنکری نکلی جیہڑی کانگڑا وچ ورتی جاندی اے تے ناگری وادھیاں نال منڈی، کُولُو تے دوجے نالدے ضلعیاں وچ وی پرچلت اے۔

سرکاری سکولاں (جیہڑے گھٹو گھٹ سبھ اینگلو۔ورنیکلر نیں) وانگوں مقامی لوکاں دے بنائے سکولاں نوں مَساں ای ''دیسی'' آکھیا جا سکدا ائے، بھاویں ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ دیاں رپورٹاں وچ اوہناں تے ایہو اصطلاح لاگو کیتی گئی۔ سبھ موقعیاں تے مینوں ایہہ خطرہ رہیا پئی سرکلر وصول کرن آلے بندے اوہناں نوں سرکاری سکولاں نال نہ رَلا مِلا دین۔ کیوں جے اوہناں دی گنتی تھوڑی اے تے دتی گئی رپورٹاں وچ اوہناں دی پرکھ جزوی طور تے ای کیتی جا سکدی اے، ایس لئی میں نہیں سمجھدا پئی اوہناں نوں شامل نہ کرن نال ایس رپورٹ دے مقصد متاثر ہون گے۔ ایہدے نال ایہہ وکھان دی خاہش وی سی پئی انگلش طرز دے ''بِنا امداد سکول'' وی موجود نیں جیہناں ول ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ دھیان نہ کیتا۔ پر کئی ورھیاں توں اوہناں نوں چنگی طراں چلایا جا رہیا اے۔ ایس لئی میں کجھ بِنا امداد سکولاں دا وی ذکر کیتا اے۔

پنجاب وچ دیسی سکولاں دی تھلّے دتے ڈھنگ نال وی درجہ بندی کیتی جا سکدی اے:

I- سکھ دیسی تعلیم

1- گُرمکھی سکول

II- مسلم دیسی تعلیم

2- مکتب

3- مدرسے، مذہبی تے سیکولر

4- قرآن سکول

III- ہندو دیسی تعلیم

5- پاٹ شالاں (تجارتی کمیونٹی لئی)

6- پاٹ شالاں (مذہبی)

7- پاٹ شالاں (نیم مذہبی)

8- وکھریاں قسماں تے درجیاں دے سیکولر سکول

IV- مخلوط دیسی تعلیم

9- فارسی سکول

10- ورنیکلر سکول

11- اینگلو۔ ورنیکلر سکول

V- کُڑیاں دی دیسی تعلیم

12- (اے) سکھ کُڑیاں دے سکول

(بی) مسلمان کُڑیاں دے سکول

(سی) ہندو گھراں وچ تعلیم

دیسی سکولاں دی ہور ونڈ تھلے دتے گئے ڈھنگ وچ کیتی جا سکدی اے:

I- مکتب یاں مدرسے

1- عربی سکول تے کالج (وکھرے درجیاں تے ناواں نال)

2- فارسی عربی سکول تے کالج

3- قرآن سکول (جتھے زیادہ تر قرآن پڑھایا جاندائے)

4- فارسی ۔قرآن سکول

5- قرآن عربی سکول

6- فارسی ۔ قرآن ۔ عربی سکول

7- فارسی سکول

8- فارسی ۔ اردو سکول

9- فارسی ۔ اردو ۔ عربی سکول

10- عربی طبی سکول

11- فارسی ۔ عربی طبی سکول

II- گُرمکھی سکول

12- گُرمکھی سکول

13- گُرمکھی تے لنڈے سکول

III- مہاجنی سکول

14- وکھری قسم دے لنڈے سکول (چٹ شالاں)

15- ناگری ۔ لنڈے سکول (چٹ شالاں)

16- فارسی ۔ لنڈے سکول

IV- پاٹ شالاں

17- ناگری ۔ سنسکرت سکول

18- سنسکرت مذہبی سکول

19- سنسکرت سیکولر ادبی سکول (وکھو وکھ شعبیاں نال)

20- سنسکرت نیم سیکولر سکول

21- سنسکرت میڈیکل سکول

22- ہندی ۔ سنسکرت سکول

23- علم نجوم یاں فلکیات دے سنسکرت سکول

V- کُڑیاں دے دیسی سکول

(نوٹ: ایس رپورٹ وچ تھاواں دے ناواں نوں لکھن دا ڈھنگ کجھ تھاواں تے ریٹرنز دی تیاری وچ حصّہ لین آلیاں دیاں نویکلیاں ترجیحاں پاروں اے تے ساڈے کول اینا ویلا نہیں سی

کہ سپیلنگ دا اک بھرواں نظام لبھیا جاندا۔ میں ''charm'' وچ ch لئی tsh نوں مُکھ رکھیا اے تاں جے ایہنوں ''character'' وچ ch نال نہ رَلا دتا جاوے۔)

انگلش بولی وچ (اردو، ہندی تے گرمکھی وچ ترجمے نال) سرکلر دا فارم جیہڑا پورے پنجاب وچ پولیس کلرکاں، سرکاری تے دیسی سکولاں دے استاداں، انجمن پنجاب تے ایہد یاں شاخاں دے رُکناں، اورینٹل کالج لاہور دے عملے، ضلعی افسر تے مولویاں، پنڈتاں تے بھائیاں وچ ونڈیا گیا۔

مہربانی کر کے مینوں چھیتی دسو پئی کیہ تہاڈے حلقے (سرکل) دے قصبیاں یاں پِنڈاں وچ اجیہے سکول ہین جیہڑے حکومت نال نہیں جڑے۔ میری ایہہ گل مسلماناں، ہندوواں تے سکھاں دی مذہبی تے دوجی تعلیم دے سکولاں بارے اے جیہڑے عام طور تے مسیتاں، مندراں تے دھرم شالاواں نال جڑت رکھدے نیں تے جیہناں وچ ترتیب نال عربی تے فارسی، سنسکرت تے ہندی یاں گرمکھی وچ پڑھایا جاندائے۔ میں ایہہ وی جاننا چاہواں گا پئی کیہ تہاڈے حلقے وچ اجیہے سکول وی نیں جیہناں نوں مہاجنی، لنڈے تے صرافی سکھان لئی پادھے چلاندے ہون، تے میں ایہناں سکولاں وچ ورتی جان آلی مہاجنی پٹّی تے پہاڑیاں دا اک نمونہ وی حاصل کرنا چاہواں گا۔ مذہبی یاں مہاجنی سکولاں وچ مُنڈیاں دی گویڑ نال گنتی، اوتھے پڑھائے جان آلے مضمون، استاد دے قابلیت تے طالب علماں ولوں اوہنوں جنس یاں نقد ادائیگی کیتے جان تے استاد دی مہینہ وار آمدن بارے جانکاری، ایس توں اڈ کوئی وی ہور جانکاری دین تے میں تہاڈا اُبھاری ہوواں گا۔

جواب	سوال
	اپنے حلقے وچ منّے پرمنّے حکیم، وید، مولوی، پنڈت تے بھائی دا ناں لکھو۔
	اے۔ مکتب یاں مدرسے
	I: (a) تہاڈے حلقے وچ سبھ توں وڈا مکتب یاں مدرسہ کتھے اے؟ (b) کیہ ایہہ مسیت نال جڑیا اے؟ یاں کیہ ایہہ اک نجی مکان وچ بنیا اے؟ (c) استاد یاں استاداں دا ناں کیہ اے؟ (d) اوہدے یاں اوہناں دے کوائف کیہ نیں؟ (e) اوس سکول وچ گھٹو گھٹ کِنّے طالب علم پڑھدے نیں)

(f) اوہدے وچ کیہڑے کیہڑے مضمون پڑھائے جاندے نیں؟ (g) ہیڈ ٹیچر نوں ادائیگی کیویں ہوندی اے (جنس یاں نقد) تے گویڑ نال مہینے دی کِنّی ؟	
بی ۔ پاٹ شالاں	
II: (a) تہاڈے حلقے وچ سبھ توں وڈی پاٹ شالا کتھے اے؟ (b) کیہ ایہہ کسے مندر نال جڑی اے؟ (c) ہیڈ ٹیچر دا ناں کیہ اے؟ (d) اوہدے کوائف کیہ نیں؟ (e) اوہدے سکولاں وچ تقریباً کِنّے پڑھیار پڑھدے نیں) (f) اوہدے وچ کیہڑے کیہڑے مضمون پڑھائے جاندے نیں؟ (g) اوہنوں ادائیگی کیویں ہوندی اے (جنس یاں نقد) تے گھٹو گھٹ مہینے دی کِنّی ؟	
سی ۔ گرمکھی	
III: (a) تہاڈے حلقے وچ گرمکھی پڑھان دا سبھ توں وڈا سکول کتھے اے؟ (b) کیہ ایہہ کسے دھرم شالا نال جڑیا اے؟ کسے گوردوارے یاں سکھ مندر دا بُنگا اے؟ (c) ہیڈ ٹیچر دا ناں کیہ اے؟ (d) اوس سکول وچ تقریباً کِنّے طالب علم پڑھدے نیں؟ (e) اوہدے وچ کیہڑے کیہڑے مضمون پڑھائے جاندے نیں؟ (f) استادنوں فیس راہیں مہینے دی کِنّی آمدن ہوندی اے؟	

ڈی ۔ مہاجنی سکول	
IV: (a) کیہ تہاڈے حلقے وچ مہاجنی، لنڈے تے صرافی سکھان آلا کوئی سکول ہے؟ (b) ہیڈ ٹیچر دا ناں کیہ اے؟ (c) اوہدے کوائف کیہ نیں؟ (d) اوس سکول وچ تقریباً کِنّے طالب علم پڑھدے نیں؟ (e) اوہدے وچ کیہڑے کیہڑے مضمون پڑھائے جاندے نیں؟ (f) استادنوں فیس راہیں مہینے دی کِنّی آمدن ہوندی اے؟	

نوٹ: تہاڈے حلقے وچ مکتب، مدرسیاں، پاٹ شالاواں، گرمکھی تے مہاجنی سکولاں بارے ہور جانکاری یاں عام ریمارکس ایتھے درج کرو۔

اُتے دتے گئے سرکلر دے اخیر وچ ''............ سرکل وچ دیسی سکولاں دا عام بیان'' دے دو صفحے شامل کیتے گئے سن جتھے متعلقہ سرکل دے قصبیاں یاں پنڈاں وچ وکھو وکھ قسماں دے نِکے سکولاں دا اندراج ہونا سی۔

☆☆☆

ایسے سرکلر نال تھلے دتا گیا خط وی سی جیہدے وچ سول افسر دوستاں تے جانن آلیاں نوں مخاطب کیتا گیا۔

''میں تہاڈا دھیان دیسی سکولاں دے حوالے نال گھلے گئے خط ول دوانا چاہناں جیہڑا میں مان جوگ لیفٹیننٹ گورنر صاحب دی اجازت نال گھلیا اے جیہڑے آپ وی ایس انکوائری دی کامیابی وچ دلچسپی رکھدے نیں۔

سرکلر دیسی سکولاں دے ہیڈ ماسٹراں تے اوہناں بندیاں لئی اے جیہڑے تہاڈی رائے وچ ایہناں دیسی اداریاں بارے سوالاں دے چنگے جواب دے سکدے نیں۔ مینوں ڈر اے کہ اساں دیسی سکولاں نوں بہت پرے رکھیا اے تے ہن اوہناں دے ودھاتے بہتری دی صلاح دینا واں۔

چنگا ہووے گا پئی جیہناں پنڈتاں، مولویاں تے بھائیاں نوں سرکلر گھلیا گیا اے اوہناں نوں چنگی طراں سمجھا دتا جاوے پئی انکوائری اوہناں دے فائدے تے تربیت لئی اے۔

ہن تیکر دیسی سکولاں دے سرناویں تے جانکاری اکٹھی کرن دے کم وچ رکاوٹ دا وڈا کارن استاداں ولوں جانکاری دین وچ جھجک رہیا اے، کیوں جے اوہناں ویکھیا اے پئی ساڈے اجوکے نظام نے اوہناں دے سکولاں نوں تباہ کیتا یاں جذب کر لیا۔

ایہہ آکھنا لوڑ وند نہیں ہووے گا پئی اجوکی انکوائری نوں اگے ودھان دی خاطر تہاڈے ولوں کسے وی کم نوں ذاتی طور تے اک مہربانی سمجھیا جاوے گا۔''

☆☆☆

تھلے دتے ''عام بیان'' دی بنیاد مردم شماری دے اندراجاں تے ڈائریکٹر آف پبلک انسٹرکشن دی رپورٹ 81-1880ء تے اوہناں دی رپورٹ نمبر 4S مؤرخہ 22 ستمبر 1881ء وچ دتے گئے اعداد و شمار تے اے۔ ایہہ سرکاری تے امداد آلے سکولاں (پرائمری، مڈل یاں ہائی) وچ طالب علماں دی گنتی دا ویروا مردم شماری وچ پنجاب دے ہر ضلعے لئی مردم اندراجاں وچ ''پڑھنہار'' ہیٹھ گنے گئے بندیاں دی گنتی نال کردی اے۔ سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ طالب علماں دی گنتی نوں ''پڑھنہار'' گنتی وچوں کڈھ کے ہر ممکن حد تیکر دیسی سکولاں وچ طالب علماں دی گنتی پتہ ہونی چاہیدی اے، سگوں ایہناں وچ مولویاں تے پنڈتاں کول نجی طور تے پڑھن آلے طالب علم یاں اپنے گھراں وچ پڑھن آلیاں طالبات دی وڈی تعداد شامل نہیں۔ تاں جے، ''پڑھنہار'' دی گنتی وچوں کُڑیاں دے سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ پڑھن آلیاں کُڑیاں دی کل تعداد نوں کڈھنا وی صحیح سمجھیا گیا۔ بھاویں ایس قسم دے عمل نال دیسی سکولاں وچ طالب علماں دی تعداد بہت گھٹ جاوے گی، پر ایہدے باوجود 60168 باقی بچدے نیں جیہڑے پولیس تے دوجے ریٹرنز وچ میری وکھری پرکھی ہوئی تعداد (مکمل تعداد توں کافی گھٹ) نال مطابقت رکھدی اے۔ سٹیٹمنٹ ہر اک ضلعے دا اوسط ریونیو تے اوہناں دیہی سکولاں دی تعداد وی دیندی اے جیہناں نوں اک فیصد تعلیمی ٹیکس وچوں مدد دتی جا سکدی اے، سارے 3145 دیہی سکولاں (ایس ویلے قصبیاں تے وڈے پنڈاں دوواں وچ 1284 پرائمری سکولاں دے مقابلے وچ) سکول لئی سٹھ سٹھ روپئے سالانہ، جدکہ فیساں تے دوجے ذریعاں توں آمدن دی تفصیل اگے جا کے دتی جاوے گی۔

ایہہ گل ذکر جوگ اے کہ پنجاب ایجوکیشن ڈیپارٹمنٹ دی ریٹرنز (ڈائریکٹر آف پبلک انسٹرکشن دی رپورٹ نمبر 4S مورخہ 22 ستمبر 1881ء دا پیرا XVI ویکھو) سرکاری تے امداد آلے کُڑیاں دے سکولاں وچ داخل بچیاں دی گنتی 9177 دسدیاں نیں، جدکہ مردم شماری دی ریٹرنز صرف 6101 کُڑیاں نوں ''پڑھدیاں'' دسدیاں نیں جیہناں وچ دیسی سکولاں وچ پڑھن آلیاں کُڑیاں توں اڈ خورے گھر تے ای پڑھن آلیاں نسبتاً چوکھی عمر دیاں کُڑیاں وی شامل نیں۔ اتفاق نال میری رپورٹ وچ ایہدے تے کجھ گل کیتی گئی اے۔ صرف ایہی وضاحت پیش کیتی جا سکدی اے کہ ایجوکیشن ڈیپارٹمنٹ دی ریٹرنز اوہدے سکولاں وچ کُڑیاں دی گنتی ودھا کے دسدی اے تے ایہہ پئی لکھ پڑھ سکن آلیاں بہت ساریاں باعزت بیبیاں ایس اہلیت نوں منن توں انکاری نیں جیہدی وجہ میں کسے ہور تھاں بیان کرن دا آہر کراں گا۔ ایتھوں تیکر پئی جے مردم شماری ریٹرنز وچ ''پڑھدیاں'' گِنیاں گئیاں 6101 نوں ایس مد وچ بقایا توں کڈھ دتا جاوے تے اوہناں سکولاں وچ طالب علماں دی کل تعداد 63244 ہو جاوے گی، پر میں ایجوکیشنل ریٹرنز وچ دسی گئی کُڑیاں دی چوکھی وڈی تعداد لین تے دیسی سکولاں وچ طالب علماں دی تعداد گھٹا کے 60168 کر دین نوں مُکھ رکھیا اے۔ دیسی سکولاں وچ (گھراں وچ پڑھن آلے طالب علماں دی وڈی تعداد توں اڈ، جیہدا الکھت پڑھت وچ گھٹ ای ذکر ہوندا اے) طالب علماں دی 'مکمل' تعداد دا تعین کرن وچ اوکڑ دی اک مثال دے طور تے میں راولپنڈی دی ریٹرنز دا حوالہ دینا چاہواں گا۔ ایس ضلعے دی پولیس ریٹرنز نے 3700 طالب علماں نال 171 سکولاں دا اندراج کیتا، 79-1878ء لئی ضلع افسر دی پہلی ریٹرنز وچ 302 سکول تے 5454 طالب علم سن، پر جدوں مسٹر مِلر ہوراں معاملات اپنے ہتھ وچ لئے تے 681 سکولاں وچ 7145 طالب علماں دا تعین ہویا۔ (1) ایسے طراں 72-1871ء وچ ضلع گجرات وچ 574 سکول تے 7880 طالب علم سن۔ (انسپکٹر جنرل آف سکولز راولپنڈی سرکل دے طور تے میری رپورٹ ویکھو، پیرا 13 تے اعداد وشمار، صفحہ XXXII، نتھی

1- جدوں ایہہ صفحے چھپن لئی جا رہے نیں تے پولیس ریٹرنز دا دوبارہ ویکھیا ہویا دوجا سیٹ آ گیا جیہدے مطابق (ضلعے وچ دَسّے گئے دوجے سکولاں تے نجی ریٹرنز نوں رَلا کے) سکولاں دی کُل تعداد 816 تے طالب علماں دی 12076 ہو گئی! میں راولپنڈی ضلعے نوں کسوٹی بنایا سی، تے مینوں ایس بارے کوئی شک نہیں پئی جے دوجے ضلعیاں وچ وی ایسے طراں باریکی نال انکوائریاں کیتیاں جان تے پورے پنجاب وچ سکولاں تے طالب علماں دی تعداد کئی حصے ودھ جاوے گی۔

محکمانہ رپورٹ 72-1871ء)

تد میں غور کیتا پئی اوہ گنتیاں اوس ضلعے وچ اوس ویلے دیسی سکولاں وچ داخل طالب علماں دا تقریباً ادھ سن۔ ایس سال پولیس ریٹرنز نے صرف 135 سکولاں وچ 2577 طالب علماں نوں وکھایا، جدکہ ڈسٹرکٹ انسپکٹر آف گجرات ہوراں 264 سکولاں وچ 3518 طالب علماں رپورٹ کیتے، یعنی 72-1871ء آلی تعداد دے ادھ توں گھٹ، تاں جے مینوں مِلن آلیاں نجی ریٹرنز 306 سکول تے 5418 طالب علم دَسدیاں نیں۔ جتھوں تیکر ضلع جہلم دا تعلق اے (72-1871ء وچ 675 سکول تے 6904 طالب علم) تے ایس سال پولیس تے پرائیویٹ ریٹرنز وچ مجموعی طور تے 249 سکول تے 4080 طالب علم نیں۔

ایہدے توں ایہہ بالکل صاف پتہ لگ جاندائے پئی دیسی تعلیم اوہناں ساریاں سکولاں وچ زوال دا شکار ہوئی اے جیہناں نوں ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ نے آپ ضلع راولپنڈی وچ پرکھیا سی۔ جیہناں سکولاں دی رپورٹ نہیں کیتی گئی سی اوہ اوویں ای پھل پھُل رہے نیں۔ مینوں پک اے پئی ایس صورت حال دا اطلاق سارے صوبے تے ہوندائے۔ بھاویں دیسی سکولاں وچ بہت کمی ہوئی اے، فیر وی اج پنجاب وچ 120000 توں گھٹ طالب علم نہیں ہون گے جیہدے توں گویڑ لایا جا سکدائے پئی سرکوبی توں اڈ دیسی تعلیم اج وی کجھ جانداری رکھدی اے تے ایہہ عملاً ساڈے تعلیم دے نظام دے خلاف لوکائی دے احتجاج دی نمائندہ اے۔

سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ طالب علماں دا دیسی سکولاں دے طالب علماں دی تعداد، تے پنجاب دے ہر ضلعے دی آبادی دا موازنہ۔ ہر اک ضلعے دے پِنڈاں وچ اک فیصد دیہی سکول ٹیکس توں، سٹھ سٹھ روپئے سالانہ خرچ (فیس تے دوجی آمدن توں اڈ) تے چلن آلے سکولاں دی گنتی وی وکھائی گئی اے۔

تاں جے مردم شماری دے مطابق بقایا ''پڑھنہاراں'' دی گنتی کافی گھٹ کیتی گئی اے۔ ایہہ صاف اے پئی جدوں ہور طالب علم اپنا اندراج دیسی سکول وچ پڑھن آلیاں دے طور تے کرواندے نیں بہ نسبت مردم شماری وچ ''پڑھنہار'' دے طور تے تے ایہدا مطلب صرف ایہہ نہیں پئی عام تعلیم ہیٹھ اصل گنتی رپورٹ کیتی گئی گنتی توں چوکھی اے، سگوں ایہہ وی اے پئی نجی پڑھائی ہیٹھ ہور وادھا ذہن وچ رکھنا چاہیدائے۔ تاں جے، جیہناں صورتاں وچ (پولیس، ضلعی تے دوجے

ریٹرنز دے ادھورے پن یاں نہ اپڑن کارن) دیسی سکولاں وچ طالب علماں دی گنتی مردم شماری وچ ''پڑھنہار'' دے طور تے وکھائی گئی گنتی توں گھٹ اے، مینوں لگدائے پئی فیر وی مردم شماری آلے اعداد و شمار نوں چننا کمتر ای ہووے گا، خاص کر پشاور ورگے ضلعے وچ جتھے بہت سارے طالب علم نجی طور تے پڑھدے نیں۔ تاں جے، جتھوں تیکر شملہ ورگے تھاں دا سمبندھ اے تے میں مردم شماری دی بہت وڈی تعداد نوں نہیں لے سکدا کیوں جے ایہدے وچ یورپیاں تے یوریشیاواں دی گنتی وی شامل لگدی اے جیہڑے خورے سکول وچ تے نہیں پر ''پڑھنہار'' ہون۔ پر جیہناں نوں اجوکی انکوائری دے مقصد لئی نہیں گنیا جا سکدا۔ ایس ساری صورت نوں مکھ رکھدے ہوئے میں آکھنا چاہواں گا پئی چوکھی وڈی تعداد (بھاویں مردم شماری دی ہووے یاں ریٹرنز دی) دی چون کرنا فیر وی کمتر ہی ہووے گا، کیوں جے نجی طور تے پڑھن آلیاں دی بہت وڈی تعداد گنتی توں باہر ای رہے گی۔ بھاویں تسیں مردم شماری یاں فیر ریٹرنز دے اعداد و شمار نوں من لوو، پر اک گل پکی اے پئی ''پڑھنہار'' پڑھیاراں دی گنتی (جیہڑی سرکاری یاں امداد آلے سکولاں وچ نہیں دتی گئی) پنجاب وچ گھٹ توں گھٹ 96585 اے، تے میں صوبے وچ ''دیسی تعلیم'' لین آلیاں دی گھٹ توں گھٹ تعداد لئی اے۔ تھلے دتیاں گئیاں مثالاں میری گل دی گواہی دیندیاں نیں۔ ضلع دہلی لئی پولیس ریٹرنز نے صرف 120 دیسی سکولاں تے 3314 طالب علم وکھائے، جدکہ مردم شماری وچ 2419 طالب علم ''پڑھنہار'' سن، ایس لئی ریٹرنز وچ ''پڑھنہار'' ہیٹھ درج ہون آلیاں توں گھٹ توں گھٹ 905 بندے چوکھے ہون گے، نجی تعلیم حاصل کرن آلیاں نوں گنے بغیر۔ ایسے طراں مردم شماری گڑگاؤں لئی 240 وکھاندی اے تے ایس ضلع وچ 55 دیسی سکول تے 650 طالب علم نیں۔ کرنال وچ مردم شماری دے مطابق 1042 طالب علم 77 سکولاں وچ پڑھدے نیں۔ حصار وچ 295 ''پڑھنہار'' گنے گئے جدکہ میرے ریکارڈ وچ 766 طالب علم دیسی سکولاں وچ پڑھدے نیں۔ روہتک وچ 519 سن جدکہ میرے کول 63 سکولاں وچ 763۔ فیر شملہ وچ 734 دا اندراج ہویا جدکہ 11 دیسی سکولاں وچ 176 طالب علم شمار کرن نوں ترجیح دیواں گا جیہدا کارن میں اُتّے دس چکیا واں۔ مردم شماری وچ راولپنڈی وچ 5113 نوں ''پڑھنہار'' وکھایا گیا، جدکہ مسٹر مِلر دی ریٹرنز ایس ضلعے وچ دیسی سکولاں دے تقریباً دو ہزار توں چوکھے یاں 7145 طالب علم وکھاندیاں نیں۔ مردم شماری دے مطابق گجرات وچ طالب علماں دی گنتی 2257 اے، پر ڈسٹرکٹ انسپکٹر آف سکولز

3518 (1461 زائد) دیسی طالب علم دسدائے۔ضلع جہلم وچ مردم شماری نے صرف 1167 نوں پڑھنہار دسیا، جیویں کہ پچھے دَسیا گیا اے، لگدائے پئی ایتھے ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ دے رویے پاروں دیسی سکولاں دی تباہی دا کم چوکھا کامیاب رہیا، پر میری ریٹرنز 4080 طالب علم، یعنی 2913 چوکھے وکھاندیاں نیں۔ 72-1871ء وچ دیسی سکولاں دے طالب علماں دی گنتی 6904 سی۔ اصل وچ اودوں بعد ایہدے وچ بہت زیادہ گھاٹا ہویا پر مردم شماری دی نسبت فیر وی چنگی سی۔ دوجے پاسے لکھن ویلے تیکر ضلع ہوشیار پور لئی پولیس کلرکاں نے صرف 224 سکول تے 2414 طالب علم رپورٹ کیتے، پر ایہہ گل صاف اے پئی گنتی چوکھی ہووے گی، کیوں جے مردم شماری وچ 3457 نوں ''پڑھنہار'' دے طور تے لکھیا گیا۔ میں ضلعی تے نجی ریٹرنز نوں اُڈیک رہیا واں جیہناں پاروں گنتی پکا ودھ جاوے گی۔ سیالکوٹ وچ 5497 ''پڑھنہار'' نیں جد کہ ضلع ریٹرنز 383 سکولاں وچ 4379 طالب علم وکھاندیاں نیں، تے پولیس تے نجی ریٹرنز دا اجے تیکر ویروا کرن دا ویلا نہیں لبھیا۔ مردم شماری دے مطابق لاہور وچ 5193 جد کہ پولیس تے نجی ریٹرنز دے مطابق 6097 طالب علم نیں، جد کہ ضلعی ریٹرنز اجے میرے تیکر نہیں اپڑیاں۔ چوکھی تفصیلی جانکاری لئی میں ایس رپورٹ دے اخیر تے دِتے گئے جدول ویکھن دی صلاح دیواں گا۔

ضلع	ضلع کی آبادی	سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ طالبعلماں دی گنتی	سرکاری تے امداد آلے مڈل تے ہائی سکولاں وچ طالب علماں دی گنتی		کُل	سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ پڑھنہار بندیاں دی گنتی			بقایا، یعنی دیسی سکولاں وچ طالبعلماں دی گنتی	ضلعے داریونیو	1% ٹیکس دی مدد نال چلائے جا سکن آلے سکول
			ا	و ر		ُ	یاں	کُل			
د	643515	3916	249	152	4317	6443	293	6736	x2419	880170	146
ں	641848	2929	89	130	3148	3341	47	3388	x240	1062696	177
ل	622621	1800	63	59	1922	2715	63	2778	x856	629687	105
ار	504183	1400	36	6	1442	1711	26	1737	x295	424109	71
ر و	553609	2200	52	66	2378	2864	33	2897	x519	882696	147
	253275	606	16	…	622	1655	34	1689	1067	175692	29
ا لا	1067263	4857	136	236	5220	6201	164	6365	1136	774088	129
	618835	3122	183	269	3574	4962	291	5253	1679	784581	131
	42945	418	61	…	479	797	416	1213	734	13502	2
	789555	5517	207	396	6120	7329	433	7762	1642	1205701	201
رر	901381	4276	135	309	5720	8112	65	8177	x3457	1240433	207

102	611871	2732	5132	94	5038	2400	43	46	2311	730845	کانگڑا
130	782434	3314	9106	450	8656	5792	81	284	5427	893266	ا
176	1044330	2356	7615	177	7438	5259	80	176	5003	823695	ا
183	1098898	x5497	9980	455	9525	4483	170	110	4203	1012448	
87	524337	x5193	10472	657	9815	5279	190	317	4772	921106	
76	457748	3237	7572	295	7277	4335	70	172	4093	616892	اا
84	505229	1048	3523	181	3342	2175	119	61	2295	650512	
114	685916	x5113	9415	516	8899	4302	75	58	4169	820159	ا
97	581785	x1167	4660	99	4561	3493	58	61	3374	589373	
96	565961	x2257	5994	163	5831	3737	72	135	3530	689115	ا
63	379979	1554	3659	97	3562	2105	27	54	2024	421508	
86	518578	3695	7211	216	7025	3546	24	170	3352	551964	
47	283072	1820	3778	127	3651	1958	44	185	1729	395296	
49	295800	2014	3456	63	3393	1412	53	12	1377	426529	
81	488908	1789	3401	122	3279	1612	25	22	1565	338605	

ڈیرہ اسمٰعیل خان	441649	1862	48	48	1958	3039	41	3080	1122	302519	50
ڈیرہ ن	363346	1774	56	56	1895	3349	85	3434	1539	347368	58
	332577	1146	15	15	1182	2080	36	2116	934	388389	65
پشاور	502674	1755	15	15	1814	8183	321	8504	x6690	661608	11
ہزارہ	407075	960	12	14	98	2274	20	2294	1308	190615	32
کوہاٹ	181540	356	19	...	375	1276	21	1297	922	86015	14
کُل	18842264	88178	3299	2902	94379	157623	x6101	165724	69345	20901437	3145
	جمع سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ کُل کُڑیاں				9177	منفی کُل کُڑیاں			9177		
سرکاری سکولاں وچ کُل کُڑیاں تے مُنڈے					103556	ں دی کُل			60168		

مُکدی گل ایہہ وے کہ مردم شماری دے مطابق صوبے دے دیسی سکولاں وچ پڑھن آلے 60168 طالب علماں دی گنتی گھٹو گھٹ اے، یاں ایتھوں تیکر پئی 96585 ''پڑھنہاراں'' دی گنتی جیہڑی سرکاری یاں امداد آلے سکولاں نہیں دتی (میرے ایس گویڑ توں اڈ پئی پنجاب وچ 120000 بندے دیسی تعلیم حاصل کردے نیں) نوں اک وڈی کمی منیا جاسکدائے، کیوں جے گھٹو گھٹ گویڑ دے مطابق پنجاب دے اکٹھ ویلے 300000 طالب علم دیسی سکولاں وچ پڑھدے سن۔ ایہدے توں صاف پتہ لگدائے پئی اج وی چنگی بھلی گنتی وچ تعلیمی مواد موجود اے جیہنوں تباہی توں بچایا جاسکدائے سگوں اوہدے وچ چنگا بھلا وادھا تے بہتری لیائی جاسکدی اے، شرط ایہہ وے پئی اگے میرے دَسے گئے کم کیتے جان۔

☆☆☆

پہلا حصہ

پنجاب وچ دیسی تعلیم

پہلا باب

دیسی تعلیم دیاں مذہبی تے قومی نینہاں

پنجاب وچ دیسی تعلیم دیاں وکھ وکھ شکلاں صوبے وچ ہندومت، اسلام تے سکھ مت دے قیام نال سمبندھ رکھدیاں نیں۔ جتھوں تیکر ہندوواں دا معاملہ اے تے اوہناں دی تعلیم دا مُڈھ اوس ویلے بجھیا جدوں کشتریہ بادشاہ نے اپنے آپ نوں حکمرانی تے جنگ تیکر محدود کر کے قانون بنان دا کم برہمن تے چھڈ دتا۔ برہمناں طاقت نوں قائم رکھن تے ہور ودھان لئی چار مرحلے پڑھیاری، ویداں دی تعلیم، رہبانیت تے مراقبہ ترتیب دتے جیہدے وچ اوہناں دی حیاتی ونڈی ہوئی سی تے جیہنوں اوہ اپنے لئی لازم سمجھدا سی۔ ایس توں اڈ اوہناں اک اخلاقی تے رسمی ضابطہ وی بنایا جیہڑا باقی ذاتاں توں کدھرے بوہتا سخت تے تفصیلی سی، جو اصل وچ کسے وی اچیے طبقے لئی برداشت کرنا اوکھا ہوندا جیہدا مقصد روحانی تے عقلی غلبہ نہ ہوندا۔ ایس لئی پڑھائی اوہ جوڑسی جیہنے برہمناں نوں دوجیاں ذاتاں نال جوڑیا تے اوہناں دا تحفظ تے غلبہ قائم رکھیا۔ ایس لئی اوہناں دا مقصد ایہہ سی کہ تعلیم نہ تے بہوں ''سستی'' یاں سوکھی ہووے تے نہ بہوں مہنگی یاں اوکھی مطلب پہنچ توں باہر۔ اصل وچ حیاتی دیاں لوڑاں تے سمبندھ نے بوہتے برہمناں نوں اپنے پڑھیاراں دا دائرہ کھُلا کرن تے مجبور کیتا، جد کہ کسے وی ذات دا یاں ایتھوں تیکر کہ ذات توں باہر دا کوئی معمولی فرد تعلیم تے فضیلت راہیں اپنے آپ نوں دیوتاواں دے درجے تیکر اپڑا سکدا سی۔ ہندوواں دی تعلیم دے حوالے نال گل کردیاں ہوئیاں ایہہ پکھ بہت اہم ہوندے نیں۔ شروع وچ کم ذات لوکاں تے اخلاقی فرض وی گھٹ لاگو ہوندے نیں۔ ایس لئی ہندو تعلیمی مسئلے تے گل کردے ہوئے ضروری اے کہ پہلا ذات دی نوعیت، روایتاں تے مقصد دا تعین کیتا جاوے۔ فیر ایہہ وی نہیں بھُلنا چاہیدا پئی ذات پات

دے نظام دا ظاہری طور تے مقصد موروثی پیشے دے کمال تے فخر پیدا کرنا اے، نالے اپنے توں اُچیری ذات لئی عاجزی دی تعلیم دینا اے۔ اپنی ذات دیاں حداں تے فرضاں نوں اک الوہی منظوری مِلے تے باہر آلیاں دی در اندازی تے حسد آلی اَکھ رکھی جاوے بھاویں اوہ ہندو معاشرے وچ اُچے ہون یاں نیچ۔ انج خاکروب، مہتر یاں شہزادہ خدا دے دربار وچ اپنا اپنا نمونہ رکھدے نیں۔ اخیرلی گل ہمیشہ یاد رکھنا چاہیدا اے کہ ہر اک ہندو تحریک خاص کر بدھ مت، نانک تے اجو کے دور وچ پڑھے لکھے دیسی لوکاں دا سبھ توں وڈا مقصد برہمناں دی سوجھوانہ غلامی توں چھٹکارا پانا اے۔ ایہدے دو ہور مقصد سن: پہلا، عملی اخلاق دے اک اُچیرے معیار راہیں سارے طبقیاں نوں برابری دی سطح تے لیاونا، دوجا، عام بولی وچ تعلیم دے اوہ خزانے عام کرنا جیہڑے برہمن صرف سنسکرت وچ ای دیندے سن۔ انج سِکھاں نے جزوی طور تے پنجابی تے جزوی طور تے ہندی بولی وچ بہت ساریاں کتاباں تے وچاراں نوں منتقل کیتا جیہڑا اوس ویلے تیکر صرف سنسکرت وچ سی۔ ناں دے پڑھے لکھے دیسیاں دے کول جے کر انٹرنس، فرسٹ آرٹس تے بی اے سرٹیفکیٹ ہووے تے اوہ آپے توں باہر ہو جاندے نیں تے اپنی قسمت لان لگ پیندے نیں جیویں کئیں اپنی بیوی دے ماں پیو کولوں چوکھا داج منگن لگدے نیں۔ جد کہ اُچیریاں ذاتاں وچ پڑھائی دکھاوا نہیں سگوں اک فرض اے جیہدا بدلہ نہیں دتا جا سکدا، تے جے ایہہ پیسیاں دے بدلے دتی جاوے تے صرف غریبی ای ایہدا جواز بن سکدی اے۔ ایس لئی کھتریاں، کایتھوں، سُودوں تے دوجیاں دی پہلی کوشش اپنے حکمراناں دی بولی سِکھنا بھاویں اوہ فارسی ہووے یاں انگلش اوہناں دی ذات دی اک روایت اے، انج اوہ اپنے توں اُچیریاں ذاتاں توں بوہتی سیاسی طاقت تے سماجی عزت کماندے نیں۔ ہندو آبادی دا وڈا حصہ برہمناں دی سوجھ وندانہ تے لچک آلی حکومت تے خوش راضی اے تے ہمیش سنسکرت پڑھائی دے حوالے نال اپیلاں دا عملی جواب دین نوں تیار رہندائے۔ ایس لئی اسیں پورے ہندوستان وچ ساریاں ذاتاں تے طبقیاں ولوں سنسکرت پڑھائی لئی چندے اکٹھے ہوندے ویکھدے نیں۔ ایہہ چندے مرکزی طور تے زمین دی شکل وچ دتے جاندے سن، وکھرے تے یاں مندراں دے نال جڑت رکھدے سن۔ ایہہ معاملہ ایس حد تیکر اوویں ای اے کہ ہندوستان دے کجھ حصّیاں وچ کسے خاندان دے لوکاں وچ موروثی جائیداد دی ونڈ توں بچن لئی عام طور تے ایہنوں مندر دے ناں کر دتا جاندائے تے عطیہ دین آلے دے سبھ توں وڈے پُتر نوں موروثی آگو

بنا دتا جاندائے۔ ہندو دیہی کمیونٹی زمین دے نال وی اُنج ای پیش آوندی اے جیویں وڈی ذات آلا کسے عام بندے نال استاد سمیت۔ دوجے اکھّر اں وچ، جیویں قانون یاں مذہب وچ اُچیری تعلیم بس برہمن ذات تیکر محدود سی، جد کہ سیکولر تعلیم کوئی وی دے سکدا سی، اوسے طراں دیہی کمیونٹی دی مِلکیت تے زمیناں دے سلسلے وچ ایہہ فرض کر لیا جاندا سی کہ پروہت تے سیکولر استاد دوویں ایہدے وچ حصے دار نیں۔ برطانوی تاج دے ہیریاں وچ کوہِ نور ورگا اُچا استھان رکھن آلے پنجاب دے زوال دی کوئی نشانی ایس توں ودھ کےنہیں ہو سکدی کہ اج کل ای ایجوکیشن کمیشن ولوں ایس سوال دا جواب منگیا گیا اے کہ ''دیسی سکول کس حد تیکر پرانے دیہی نظام نال رلدے ملدے نیں؟'' تے دُکھ دی گل ایہہ کہ بلائے گئے گواہاں وچوں کوئی جواب نہ دے سکیا۔ جد کہ ہن وی بہت سارے عقل مند تے ایمان دار پنجابی بندے موجود نیں جیہڑے ایس سوال دا جواب دے سکدے سن پر اوہناں نوں بلایا گیا نہ اوہناں توں پُچھیا گیا، پر کیوں جے کسے پینڈو نوں ظاہری وجہاں پاروں نہیں بلایا گیا سی، ایس لئی میں اچھی شہرت آلے لکھاریاں تے سرکاری خط پتر پوسٹ کرن آلیاں وانگ اوہناں دے بیاناں نوں اپنے محدود علم تے تجربے دے چانن وچ پڑھن دا آہر کراں گا۔ Ludlow's British India وچوں تھلے دتے گئے پیرے پیش کیتے جا سکدے نیں:

''جتھے ساڈے کارن دیہی نظام تباہ ہو گیا جیویں کہ بنگال وچ اوتھے دیہی سکول وی غائب ہو گئے۔'' ''ہندومت دی تیجی وڈی خوبی ایہدے میونسپل ادارے نیں جیہڑے دیہی نظام وچ موجود نیں جیہڑے زمین نال ذاتی حوالے نال واسطہ رکھدے نیں...... زمین دے کسے خاص تھاں تے قابض صرف انسانی اکائیاں دا اکٹھ نہیں سگوں اک تنظیم نیں جیہنوں چلان لئی خاص عہدیدار ضروری نیں جیہناں کول اک ادارے وانگ زمین تے خاص حق حاصل ہوندے نیں...... حالاں ایس کمیونٹی اندر (خاص بندیاں نوں) کجھ حق ہونے چاہیدے نیں جیہناں نوں اسیں اصل مالک آکھدے آں۔ ہر تھاں کمیونٹی کول خاص افسر ہوندے نیں جیہڑے پنڈ دی حیاتی لئی ضروری وظیفے سرانجام دیندے نیں۔ سبھ توں پہلاں سرپنچ، آگو، سردار آوندائے جیہڑا حکومت دے ساہمنے ساری کمیونٹی دی نمائندگی کردائے، اوہدے بعد اکاؤنٹنٹ دا درجہ اے جیہڑا پِنڈ دیاں سبھ زمیناں بارے مکمل جان کاری اپنے کول رکھدائے (کسے تھاں رہن آلیاں دے ناواں تے قبضے دیاں شرطاں سمیت)، تے بندیاں تے

پِنڈاں دے کھاتے وی اوسے کول ہوندے نیں، ایس توں اڈ اوہ معاہدے تے لِکھت پڑھت کردا اے۔ فیر پولیس افسر اے جیہڑا صرف اک تنخواہ دار چوکیدار نہیں سگوں پِنڈ دا ممبر وی ہوندا تے زمین دی اک خاص مقدار دے بدلے موروثی طور تے اپنے فرض نبھاندا اے۔ پروت عام طور تے اک برہمن وی ایہناں افسراں وچوں اک اے تے اوہناں وانگوں موروثی طور تے زمین رکھدائے۔ سکول ماسٹر کئی واری نجومی یاں جوتشی وی ہوندائے، سگوں دوجیاں صورتاں وچ اوہ وکھرا عہدیدار اے۔ ایہہ نہ سمجھو پئی ایہہ عہدہ مُک گیا اے...... ہر ہندو پِنڈ وچ جتھے مذہب نال جڑت اے تھوڑا بہت علم شوق نال حاصل کیتا جاندائے، اوتھے اچھوتاں (جیہڑے کمیونٹی دا حصہ نہیں) توں اڈ کوئی وی اجیہا بال نہیں جیہڑا پڑھن، لکھن، حساب کرن جوگا نہ ہووے تے حساب وچ تے اوہ بِنا شک بڑے چالاک نیں...... نجومی نوں ہر قسم دے کمّاں لئی مبارک تے بھیڑے دناں دا حساب رکھنا ہوندائے...... تے اوہدے ذمے اک فرض ہر سال جنتری تیار کرنا وی اے۔ رقم دا تبادلہ کرن آلا تے چاندی دا کاریگر ادا کیتی گئی رقم دی پرکھ پڑچول کرن وچ سرپنچ دی مدد کردے نیں۔ لوہار پِنڈ وچ اِک ہور کاما اے جیہڑا ترکھان، نائی، کمہار، چمڑے دے کاریگر تے ایسے طراں دے دوجے کاریگراں دے نال رَل کے پِنڈ والیاں دیاں لوڑ آلیاں شیواں بناندے نیں۔ ایہدے وچ درزی، دھوبی، گئوپال، حکیم، مغنی، گویّے (جیہڑے پِنڈ دا ماہر انساب وی ہوندائے) نوں وی شامل کیتا جا سکدائے...... دوجے علاقیاں وچ تالاباں تے پانی دے دوجے وسیلیاں دی نگرانی کرن آلا وی دیہی نظام دا لازمی حصہ اے۔"

"ایہناں کمّاں دا موروثی کردار ہون تے ایہناں دا زمین دی پٹے داری نال جڑنا ای دیہی نظام دے پکے پیڈے ہون دی ضمانت اے۔ ایہدیاں تفصیلات وکھو وکھ ہوندیاں نیں۔ ایتھے جس کامے افسر نوں ملکیت یاں کسے خاص کھیت دی پیداوار وچوں حصہ دتا جاندائے اوہ دوجیاں تھاواں دی مجموعی پیداوار وچوں وی خاص حصہ لیندائے...... جیویں اناج دی ہر ویہویں مُٹھی...... یاں ایتھوں تیکر کہ نقد فیس۔ دیہی کارپوریشن وی جیویں کہ الفنسٹن نے دسیا، عام طور تے پِنڈ دے زمینداراں نالوں فرق اے جیہناں ہیٹھ دکانداراں توں اڈ پکے تے عارضی مزارعے تے کھیت مزدور ہوندے نیں۔ دیہی کمیونٹی دا پِنڈ دی زمین دا سانجھا مالک ہونا اصل وچ پورے ہندوستان وچ پرچلت رہیا ہووے گا۔ نہ صرف سانجھی ملکیت سگوں دیہی کمیونٹی دا تصور ای کئیاں تھاواں تے کلی تے

بہت ساریاں تھاواں تے جزوی طور تے ختم ہو گیا اے۔ پر ہن ایہہ لوکائی دیاں گلّاں تے ذہناں وچ موجود اے تے ایہہ زمین نال جڑیا ہویا اے۔ جتھے کاما غائب ہو گیا اے اوتھے اوہدی زمین اوہدے کمّاں دی یادگار باقی رکھدی اے۔ ''سکول ماسٹر دی پیلی''، ''چوکیدار دی پیلی'' پِنڈ دے کھاتیاں وچوں کدی نہیں مِٹدے تے اوہناں نوں اصل مقصد لئی بحال کرنا ہمیش اک انصاف آلا کم سمجھ کے سلاہیا جاندائے۔

جتھوں تیکر تعلیم دا سمبندھ اے، بھاویں قصبیاں وچ ہووے یاں پِنڈاں وچ، ہندو قانون بنان آلیاں دا مقصد اک پاسے تے استاد تے پڑھیار وچکار آدر دا تے دوجے پاسے محبت دا رشتہ بنانا سی جیہدے تے پوری طراں عمل ہوندا سی۔ ایس لئی بوہتے سکول بڑے روشن خیال سرپنچاں دے مکاناں وچ لگدے سن یاں فیر اوہناں نوں منداں، فقیراں دے جھونپڑیاں تے چوپالاں یاں پِنڈ دیاں پالاں وچ یاں اوہناں نال جڑیاں تھاواں تے مذہبی یاں لوکائی دی منظوری نال بنایا جاندا سی۔ سبھ توں ودھ کے بہوں سوکھے تے کھاندے پیندے بندیاں تے کمیونٹیاں دوواں دی ایہہ کوشش سی پئی سارے استاداں (خاص کر مذہبی) نوں دنیا دیاں فکراں توں آزاد کیتا جاوے تاں جے اوہ پورے دھیان نال بالاں نوں پڑھان، کیوں جے دیسی ذہن دے مطابق کوئی وی شے پڑھائی نوں اک باقاعدہ فیس لاگو کیتے جان توں چوکھا بے توقیر نہیں کردی۔ سوائے کھتریاں، کائتھاں، سُوداں، کلالاں تے دوجیاں ذاتاں دے جیہڑیاں ہن انگلش تعلیم توں فائدہ چُک رہیاں نیں، جیویں کہ پہلاں اوہ مسلماناں دے فارسی تے قرآنی سکولاں وچ جاندے سن۔ ایس لئی اسیں ویکھدے ہاں پئی برہمناں ولوں اپنی ذات دے لوکاں نوں دتی جان آلی تعلیم بِنا معاوضہ سی تے ہن وی اے، جد کہ کئی مثالاں وچ ہن ایہہ بدقسمتی نال بہت تھوڑی رہ گئی اے۔ اُستاد اپنے پڑھیار نوں پڑھان توں اڈ کھانا وی کھواندائے۔ ہن وی جتھے اُچیرے درجے دا دیسی اُستاد روزگار دے ہور وسیلے وی رکھدائے جیویں جدوں اوہ خاندانی پروہت یاں طبیب ہووے (بھاویں ایہہ پیشہ اپنی اصل وچ نیچ سی پر ہن پڑھائی کارن اوہدا رتبہ ودھ گیا اے) اوتھے اوہ خشی نال بِنا معاوضے توں پڑھان تے راضی ہو جاندائے، نہ صرف اپنے کلائنٹ دے پُتراں تے ساکاں نوں سگوں اوہناں ساریاں نوں جیہڑے ایہنوں علم حاصل کرنے دے چاہی وان ہون۔ اصل وچ میں کسے وی اجیہے دیسی ہندو، مسلمان یاں سکھ نوں نہیں جاندا جیہڑا دیسی تعلیم یاں علم دی کسے وی شاخ وچ سیانف رکھدا ہووے

تے دوجیاں نوں سکھانا اپنا فخر آلا فرض نہ سمجھے۔ ایتھوں تیکر پئی جیہناں ''پڑھے لکھے مقامی لوکاں'' سماجی یاں مذہبی حداں نوں اک پاسے نہیں رکھیا، اوہناں وچ وی اجیہے لوکاں دا مینوں پتہ اے جیہڑے اپنی تھوڑی جیہی آمدن وچوں اڈّھا حصہ سکول چلان یاں اوہناں وچ پڑھن آلے طالب علماں تے خرچ کر دیندے نیں۔ اُلّٹا اک ساڈے تعلیم دے نظام توں فائدہ چُکن آلے لوک ای اجیہے نیں جیہڑے کسے وی قسم دا تعلیمی چندہ نہیں دیندے...... جدکہ گھریلو پریشانیاں توں کجھ چھٹکارا پان مگروں دیسی بندہ سبھ توں پہلاں ایسے بارے سوچدائے۔

جتھوں تیکر ہدایات دے طریقے دا تعلق اے تے ایہہ وی ہر اعتبار نال ہندو قانون بنان آلے دے آئیڈیل تے عملی ہدف نوں مکھ رکھدائے۔ لباس، پڑھائی دے ویلے، استاد، بیلیاں تے ساتھیاں نوں بلان دے طریقیاں دا مخول کرنا صرف اوسے ویلے ممکن اے جدوں اسیں آل دوال نظر نہ کریئے جو اوہناں نوں اینج کرن ول ٹوردے نیں یاں اوس ویلے جدوں ایہہ حالات مُکا دتے گئے ہون۔ اینا آکھ دینا کافی اے کہ تعلیم وچ مُڈھ توں لے کے ہندو مابعد الطبیعات تے سائنس وچ اُچیری دانش تے سوجھ دا مظاہرہ کیتا گیا اے۔''کنڈر گارٹن'' نظام دے نقش ہن وی لبھدے نیں۔ طالب علماں لئی اخلاقی تے ذہنی صلاحیتاں مطابق اوہناں دی توجہ نوں قائم کر کے اوہناں دی حیاتی دے ڈھنگ نوں ویکھدیاں اوہناں نوں پڑھایا تے اوہناں دے ذہناں وچ بیجیا جاندا اے۔ تعلیم لئی اک آدر ذہن وچ پایا گیا جیہڑا غریب توں غریب بندے لئی وی اپنے روز دے کمّاں کاجاں وچ اک وڈی خوشی وانگ اے ایس لئی اوہ ایہنوں حاصل کرن دے موقعیاں نوں اُڈیکدا رہندائے۔ شاعری، فلسفیانہ تے مذہبی کھوج دا شوق جے اچھوتاں تیکر نہیں تاں وی نِچ توں نِچ ذاتاں تیکر وی پھیلیا۔ اج وی بہت سارے مشہور ناواں وچوں کجھ اک کبیر جولاہا، رام داس چُمار تے راماین دا لکھاری والمیکی نیں۔ روایت دے مطابق اخیرلا اچھوت ذات دا چوہڑا تے وڈا ڈاکو سی۔

ایہہ ٹھیک اے پئی ساڈے سکولاں وانگوں جماعت دی شکل وچ نہیں سی پڑھایا جاندا، سگوں ذہناں نوں محنتی تے کند ذہن وچ کوئی فرق کیتے بِنا اک پدھر تے لیایا جاندا، پر سکول توں چھٹی ہون تے طالب علماں وچکار سنسکرت وچ مباحلے تے کورس دی شکل وچ مقابلہ بازی کردیاں سبق نوں دہراندیاں چنگی پڑھائی ہو جاندی سی، جدکہ کلّیاں پڑھائی وچ ایہہ سہولت نہیں ایسے لئی

ساڈے سرکاری سکولاں دا طالب علم نجی پڑھائی وچ افسوسناک حد تیکر پچھے اے۔ فیر جدوں اوہ وڈا ہویا تے اک استاد کول فلسفہ تے دوجے کول قانون پڑھن لئی سفر کردا، بالکل اوسے طراں جیویں جرمن یونیورسٹیاں دے طالب علم وکھو وکھ تعلیمی اداریاں وچ جاندے نیں، جیویں ہیڈلبرگ وچ بین الاقوامی قانون، برلن وچ Pandects وغیرہ۔ اصل وچ اک پاسے ہندوستانیاں دیاں دوجیاں قرابتاں تے دوجے پاسے جرمناں تے (بولی توں اڈ) ہند، جرمن دی اصطلاح لاگو کیتی جا سکدی اے۔ جیویں ہر جرمن ڈاکٹر نوں اوسے یونیورسٹی وچ پڑھان دی اجازت ہوندی اے جتھے اوہنے تعلیم مکمل کیتی ہووے، اوسے طرح ہندوستان وچ ''اچاریہ''، مسلماناں وچ حکیم تے سکھاں وچ گورو وی کردائے۔ اپنا کورس مکمل کر لین آلا ہر طالب علم پڑھیاں ہوئیاں شیواں پڑھاندا یاں اوسے مضمون دی اک شاخ چن لیندا ائے۔ ایس قانون نے جرمن یونیورسٹیاں وچ ذہنی سرگرمی نوں بڑا فائدہ دتا جتھے پروفیسر تے گریجوایٹس صرف ''استاد'' (Lecturer) نہیں سگوں لیکچر دین تے اصل کھوج نوں اگے ودھان وچ سانجھ دے تعریف جوگ طریقے راہیں ''ودھاوا دین آلے'' (Mehrer) وی نیں۔ ایس لئی ''کنڈر گارٹن'' سسٹم دی باقیات وچ اخلاقی تے مذہبی تعلیم دی ہمہ گیریت، طالب علماں دے 'مناظرے'، اک منّے پرمنّے پروفیسر توں دوجے تیک دا سفر، فارغ ہون آلے طالب علماں نوں پڑھائی دا موقع مِلنا...... ایہہ سبھ شیواں ہندوستان تے جرمنی وچ رَلدیاں مِلدیاں نیں جیہڑیاں عام انگلش تنقید کرن آلے نوں دیسی تعلیم نوں برا بھلا آکھن توں پہلے کجھ سوچن ول لے جاندیاں نیں۔ سبھ توں ودھ کے گرامر سکھان دا ڈھنگ اوہی ہوندا جیہدے وچ پانِنی (Panini) یورپی بولیاں دے ماہراں لئی ماڈل بن گیا، جد کہ فلسفیانہ استدلال وچ اک وی یورپی نظام اجیہا نہیں جیہنے ہندوستانی مکتبِ فکر یاں سوجھواناں توں فائدہ نہ چُکیا ہووے۔ ایتھوں تیکر پئی فطری تاریخ تے انسانی تاریخ نال جڑی کھوج وچ وی کئی سنسکرت رسالے اج وی موجود نیں جیہڑے جذبیاں تے واج دے اثر، جنوراں دیاں بیماریاں وغیرہ تے وچار سانجھے کردے نیں۔ ایس مواد دی کھوج کرنا چنگا رہووے گا، ایس توں پہلاں کہ ایس ملک دی دیسی رہتل توں ساڈی لاپروائی پاروں اوہناں دے روایتی شارحین تے حاملین مُک جان۔

ایہہ وضاحت کرن دی کوئی لوڑ گھٹ ای اے پئی پڑھائی دے پرانے طریقیاں تے وسیلیاں بارے میرے بیان نوں پنجاب دے وکھو وکھ ضلعیاں وچ اوہناں دی باقیات نال رَلا کے

ویکھنا چاہیدائے تاں جے اجوکی صورت حال دی اک چوکھی صحیح مُورت بنائی جا سکے۔ جیویں سنسکرت سکولاں وچ پڑھائیاں جا رہیاں کتاباں دی گنتی دا مطلب ایہہ نہیں کہ اوہ سبھ ای سکولاں وچ پڑھائیاں جاندیاں نیں، پر جتھے ایہہ کتاباں میسر نہیں اوتھے پڑھائیاں جانیاں چاہیدیاں نیں۔ میری جانکاری مطابق رِگ وید تے اک دو ہور کتاباں لاہور اورینٹل کالج وچ عام طور تے پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ سانوں ایہہ چیتے رکھنا پوے گا پئی ملک تعلیمی تشہیر دی حالت وچ اے، بہت ساریاں تھاواں تے حکومتی اثر پاروں دیسی سکول مُک مُکا گئے یاں بے دھیانی دا شکار ہو کے برباد ہو گئے، پہلے غیر مذہبی لوکاں ولوں صوبے دے کنٹرول فیر غیر ملکی حکومت تے سیکولر تعلیم دے اثر دی وجہ توں ایتھے دے لوکاں دے مذہبی احساس نوں بڑا دھکا لگیا۔ فیر وی 26 ورھیاں دے دوران تعلیم دے محکمے دیاں رکاوٹاں تے اوکڑاں تے ہِندیا دے باوجود وی دیسی سکولاں وچ 80000 طالب علم پڑھدے لبھدے نیں جتھوں پتہ لگدا اے کہ پڑھائی دیاں پرانیاں روایتاں اجے نہیں مِٹیاں تے اوہناں نوں آسانی نال فیر لاگو کیتا تے ورتیا جا سکدائے شرط ایہہ وے پئی صوبہ کجھ یورپی افسران دے ذاتی فائدیاں دے ساہمنے قربانی نہ دیندا رہوے تے اسیں جیہڑا طریقہ اپنا رہے آں جے اوہدے نال ایتھے دے لوک چنگے، وفادار تے مذہبی شہری نہیں بن دے تے ایہہ سراسر ساڈی غلطی ہووے گی۔ جیویں ہندوستان دی آرٹ انڈسٹری دے نمونیاں نوں جانُو کروان نال انگلش کاریگراں دے اجوکے آرٹسٹک ذوق نوں ودھاوا مِلیا اے، اوسے طراں دیسی سکولاں وچ پرچلت پڑھائی دے طریقیاں نے انگلینڈ دے سکولاں تے اثر پایا اے۔ کدھرے اِنج نہ ہووے پئی دیسی سکولاں دے احساناں توں بے خبر انگلش مَین ایس بیان نوں بے بنیاد سمجھن، ایس لئی میں کورٹ آف ڈائریکٹرز دے پہلے ایجوکیشنل خط 3 جون 1814ء وچوں اک پیرا نقل کراں گا۔

ہندو گھراں وچ پڑھائی دے طریقے (1) نوں سلاہن، اعزازی نمبراں نال کامیاب ہون

1- اسیں ایہہ سوچن لئی تیار آں کہ جس طریقے نال 'پڑھے لکھے' ہندو اوہناں مقصداں تے عمل کرن وچ ساڈے نال مطابقت اختیار کرن تے راضی ہو سکدے نیں اوہدے لئی سانوں اوہناں نوں لمّے چِر توں پرچلت دستور تے ڈٹے رہن دینا پوے گا جیہدے ہیٹھ اوہ اپنے گھراں تے ای تعلیم دیندے نیں۔ سانوں بس ایہہ چاہیدائے پئی اوہناں دے گُناں دا مان ودھان لئی وکھری سیانف وکھان تے اعزازی نمبر دیویئے تے کجھ صورتاں وچ مالی امداد لئی گرانٹس وی دین۔

''ایس قسم دے ابلاغاں دا اثر بِنا شک مضبوطی بخشے گا کیوں جے جان لیا جاوے گا پئی برطانوی (باقی اگلے صفحے تے)

تے مشرقی حکومتاں دے پرانے دستور وانگ خلعتاں تے خطاباں ہیٹھ درجے بنان راہیں مان ودھان توں بعد کورٹ آف ڈائریکٹرز نے اگے چل کے نشاندہی کیتی کہ دیہی سکول پنڈ دے نظام دا جز ہوندے نیں تے ایس لئی اوہناں ایہناں سکولاں نوں انگلینڈ دے سکولاں لئی ماڈل دے طور تے پیش کیتا اے۔ مسٹر اے پی ہوویل ہوراں "Education in British India Prior to 1854 and in 1870-71" وچ دتا گیا پیرا ایہناں اکھراں نال پیش کیتا:

ایسے مراسلے وچوں تھلے دتے گئے پیرے دیسی سکولاں تے انگلینڈ وچ واقع ادھار لئے گئے سکولاں تے دیسی طریقۂ تعلیم آزمان دے حوالے نال ذکر جوگ نیں۔

''اسیں ایس موقعے تے بڑے اطمینان نال وِچلی پالیسی دی اوس وڈیائی خوبی دا حوالہ دینا چاہندے ہاں جیہڑی ہندوستان دے کجھ علاقیاں وچ پرچلت اے تے جیہدے ہیٹھ عام تعلیم زمینی پیداوار یاں کِسے ہور خدمت دے بدلے دتی جاندی اے۔ ایسراں استاد کمیونٹی دے عام خادم بن جاندے نیں۔''

ایہناں استاداں دی زیر نگرانی صدیاں توں جاری پڑھائی دے طریقیاں نوں بہوں داد ملی اے۔ ریورینڈ ڈاکٹر بَیل دے مدراس دے سابق پادری دی رہنمائی وچ وڈیایا گیا اے۔ ہن ساڈے قومی اداریاں وچ ایس طریقے نال تعلیم دتی جاندی اے تے چنگی طراں پک کیتا جاندائے کہ ایہہ طریقہ پڑھائی دے عمل نوں بہوں سادہ بنا کے بولی سکھن وچ آسانی پیدا کردائے۔

''ہندوواں دا ایہہ مان جوگ تے مددگار ادارہ انقلاباں دے جھٹکیاں توں بچیا رہیا، تے منشیاں تے کھاتے داراں دے طور تے ایتھے دے لوکاں دی سوجھ بوجھ نوں ایسے نال جوڑیا جاندائے۔ ایہدی افادیت نوں ویکھدیاں اسیں چاہنے آں کہ تسیں ایہدی اجوکی صورت حال تے چانن پان لئی چھیتی کم شروع کر دیو تے اپنی کھوج دا نتیجہ ساڈے نال سانجھا کرو، ایس توں اڈ حکومت ولوں پنڈ دے استاداں نوں سبھ حق تے سہولتاں دِتیاں جان، تے اوہناں وچکار جے کوئی

حکومت دیسی لوکاں وچ وکھری حیثیت نوں عزت دین لئی درجے بنان بارے سوچ رہی اے۔ ایہدے ہیٹھ یاں تے مشرقی ڈھنگ دے سجاوٹی کپڑے عام کر کے پیش کیتے جان یاں خطاب دتے جان یاں فیر دوویں دتے جان، جیویں مقامی لوک چوکھا چنگا سمجھن۔ اوہناں نوں اجیہے سرناویاں تے اپنے وچار سانجھے کرن دی دعوت دینی چاہیدی اے جیہڑے اوہناں دے احساس دے نیڑے ہون۔''

بندہ اُچیچا کم کرے تے اوہنوں وڈیاں لئی خاص اعزاز دتا جاوے ایس لئی کہ بھاویں اوہناں دی کارکردگی شہراں دے اُستاداں دے مقابلے وچ کِنّی وی گھٹ ہووے فیر وی پورے ہندوستان وچ ایہناں پِنڈ دے اُستاداں نوں چوکھا مان دتا جاندائے کیوں جے اوہناں دی وجہ توں پِنڈ دے لوکی پڑھائی توں جانُو ہوندے نیں۔'' مسٹر ہوویل ہوراں دے تبصرے موجب:

''ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ صدیاں توں دیسی سکول چلدے آ رہے نیں، جیویں کہ ایتھے وی دسیا گیا اے۔ اک بنگال وچ ای 1835ء وچ مسٹر ایڈم نے گویڑ موجب اوہناں دی گنتی اک لکھ سی، مدراس وچ سر تھامس مُنرو ولوں 1822ء وچ کیتی گئی اک انکوائری توں پتہ لگیا کہ سکولاں دی گنتی 12408 سی جیہناں وچ 188650 طالب علم پڑھدے سن، تے ایسے دور وچ بمبئی وچ اِنج دے سکول ساری پریذیڈنسی وچ کھِلرے ہوئے لبھدے سن۔ بہت دُکھ دی گل اے کہ ساڈی حکومت نے ہر صوبے تے غلبہ کرن ویلے اوس موقعے دا فائدہ نہیں چُکیا جدوں لوکاں دے دلاں تے ذہناں وچ ورھیاں توں جاری جنگ تے ظلم توں چھٹکارہ پا کے شکر دے جذبے پُنگرے ہوئے سن، ایسے طراں دیہی سکول نوں پِنڈ دے نظام وچ اُچی تھاں نہ دِتی گئی۔ جے انج کر دتا جاندا تے جے کُجھ دیہی الاؤنس وی ایس مقصد لئی لاگو کر دِتے جاندے تے حکومت نے اپنے ولّوں کجھ نویں سکول بنان جیہدے نال ایہہ پک ہویا کہ تعلیم دا نظام چلانا کمیونٹی دی نہیں سگوں ریاست دی ذمہ داری اے۔ دی تھاں سکول دیاں کتاباں تے استاداں دی حالت بہتر بنان ول دھیان کیتا ہوندا تے عام بہتری دا کم جزوی تعمیر دی تھاں لے لیندا تے ہن ساڈے کول ہر صوبے وچ قومی پرائمری تعلیم دا صحیح معنیاں وچ بہوں ودھیا نظام موجود ہوندا۔ مدراس وچ سر تھامس مُنرو دے ایہہ ای وچار سن، بمبئی وچ Mountstuart Elphinstone تے بنگال وچ لارڈ ولیم بینٹنک نے ایہہ ای مقصد مِتھیا پر اوہناں دے وچاراں نوں اجیہے بندیاں نے جھٹلا دتا جیہڑے گھٹ دور اندیش تے بوہتے تِرکھے سن۔''

ڈسپیچ دے اخیر وچ بینتی کیتی گئی کہ گورنر جنرل ہن ای ایس مقصد دے ودھا لئی کوئی منصوبہ پیش کرن۔ پر اودوں ساڈی حکومت نیپال دے نال جنگ وچ رُجھ گئی تے مُڑ وسطی ہند وچ امن قائم کرن وچ لگ گئی۔ ایہناں کمّاں پاروں ہون آلے خرچیاں تے مالی بوجھ نے تعلیم دے حوالے نال کورٹ آف ڈائریکٹرز دے وچاراں ول دھیان نہ کرن دِتا۔ کجھ سال پہلاں ایہناں

جنگاں دے مُکن تے مالیات بحال ہون تے لارڈ موئرا ہوراں ایس پاسے چنگا دھیان نہ دتا کہ 1823ء وچ جدوں پہلی واری اک پارلیمانی گرانٹ رکھی گئی اوہناں دے جانشین کوئی وڈے فیصلے دا قدم چکدے۔" وڈی غلطی" دی ایہہ وضاحت چنگی لگدی اے جیہدے کارن 1853ء دی پارلیمانی انکوائری وچ رائے دتی گئی۔"

ایہہ گل فطری سی کہ ڈائریکٹراں وانگوں اک کمرشل حکومت وی ہندوستانی دکان دار طبقے نال ای ہمدردی کرے جیہڑا چاہندا سی کہ اوہناں دے بال بچے اپنے حلقے توں بہتر وچ وڈھے ہون تے جیہنے انگلش تعلیم لئی پیسے وی دتے، جدکہ اورینٹل تعلیم، مقامی لوکائی ولوں کھلے چندیاں توں تحریک یافتہ ہون دے باوجود، لئی ادائیگی کرنا پیندی سی۔ ایس لئی بابوواں تے Anglicists دے دباوچ آ کے لارڈ بینٹنک ہوراں 7 مارچ 1835ء دی قرارداد وچ حکم دتا کہ "تعلیم لئی حاصل کیتے گئے سارے فنڈ صرف اِنگلش تعلیم لئی ورتنا بہوں چنگا ہووے گا"، تے "کسے وی اجیہے طالب علم نوں وظیفہ نہ دتا جاوے جیہڑا اج توں بعد ایہناں (اورینٹل) اداریاں وچوں کسے وچ وی داخلہ لوے۔" حالاں "جنرل کمیٹی آف پبلک انسٹرکشن" جیہدا ہندوستان ایجوکیشن ڈیپارٹمنٹ نالوں چوکھا احسان مند اے نے ایس قرارداد نوں Anglicists تے اورینٹلسٹس دوواں دے مقصداں دے نال جوڑیا: یعنی وکھ وکھ بولیاں راہیں علم دا پھیلاؤ۔ ایشاٹک سوسائٹی نے ایس قرارداد نوں "تباہ کن، ناجائز، غیرعوامی تے سکندریہ دے کتب خانے دی تباہی دے برابر" آکھ کے کجھ غلط نہیں کیتا۔ ایہہ اکھر بہت ڈاہڈے سہی، پر دیسی تعلیم دے زوال دی اجوکی حالت نوں مُکھ رکھدے ہوئے کہاوت ورگے لگدے نیں۔ ایسے طراں قرارداد دی تاریخ مگروں سنسکرت مسودیاں دا نقصان ایہدا وڈا ثبوت اے۔ نکھیڑ لئی دیسی تعلیم توں لاپروائی دے سرناویں ہیٹھ مسٹر ہوویل دے وچار نقل کیتے جان دے لائق نیں: "سبھ ملکاں وچ ریاستی تعلیم دے حوالے نال مذہبی عہدیداراں دے وڈے کردار دا ذکر کرن آلے لوکاں لئی ایہہ گل افسوس آلی ہووے گی کہ نویں پالیسی وچ مولویاں تے پنڈتاں دی چنگی سانجھ یقینی بنان لئی کوئی پہل نہ کیتی گئی۔"

بابو نوین، چندر رائے ولوں مینوں گھلے گئے ہِتو پدیش (......)، نیتی مالا، منُو تے مہا بھارت دے کجھ پیرے ماڑے طبقیاں نوں تعلیم دی اہمیت توں جانُو کرن لئی چس آلے ہون گے۔ ایہناں توں ایہہ وی گویڑ ہوندائے پئی ہندو نیک کم لئی دولت نوں وسیلہ سگوں ماں پیو (ایتھے ماں دا

ذکر ہون دا مطلب ایہہ وے پئی گُڑیاں دی تعلیم وی ہے سی) دے فطری تعلیمی اختیار جیہنوں ساڈے نظام نے اُکّا مُکا دتا اے نوں بڑی قدر نال ویکھدے نیں۔ دیسی ہندو سکولاں وچ پڑھائی دے درجیاں وچ سبھ توں پہلاں پڑھنا، فیر زبانی یاد کرنا خورے ایسے قانون پاروں وید تے سنسکرت سمیت علم دے بوہت وڈے خزانے بچے رہے تے اخیر وچ ایہدے اصولاں تے عمل کرنا اے۔ ایہہ ساریاں ہدایتاں (XII، 103) وچ دتیاں گئیاں سن تے اج وی ایہناں تے عمل کیتا جاندا اے:

علم تے پڑھائی دیاں وڈیائیاں بارے ہندو شاستراں توں کُجھ پیرے

- ☆ ساریاں شیواں توں بہوں چنگی شے تعلیم اے کیوں جے نہ ایہہ گواچدی اے، نہ وِچی جاندی اے تے نہ ای تباہ ہوندی اے۔
- ☆ ایہہ علم ای اے جیہنوں کوئی نچلے درجے دا بندہ وی حاصل کرن مگروں کسے مغرور بادشاہ نال گل بات جوگا ہو جاندائے تے خوش بختی اوہدا پچھا کردی اے، جیویں دریا سمندر وچ ڈِگدائے۔
- ☆ علم عاجزی پیدا کردائے، عاجزی نال سیانف آوندی اے، سیانف نال دولت، دولت نال نیکی تے نیکی نال خشی مِلدی اے۔
- ☆ علم دیاں دو قسماں بندے نوں اُچیائی تے لے جاندیاں نیں...... یعنی ہتھیاراں دا علم تے ادب تے سائنس دا علم۔ پہلی قسم کسے بُڈھے بندے لئی مخول آلی گل اے تے دوجی ہمیش اپنی قدر قائم رکھدی اے۔
- ☆ تعلیم انسان دے ذہن وچ پنگردے سبھ شک دور کردی اے، ایہہ نظر نہ آون آلیاں شیواں وکھاندی اے۔ ایہہ بندے دیاں اکھّاں ورگی اے، ایس لئی تعلیم توں بِنا بندہ اصل وچ انّھا اے۔
- ☆ اک پڑھیا لکھیا پُتر اک سو ان پڑھ پُتراں نالوں چنگا اے، اک چن نھیرا دور کر دیندائے جدکہ سارے تارے رَل کے وی چن ورگا چانن نہیں کرسکدے۔
- ☆ قرضے لین آلا پیو دشمن اے، پرہیز گاری توں دور ماں دشمن اے، سوہنی بیوی دشمن اے،

تے اَن پڑھ پُتر دشمن اے۔

- ☆ پُتر اپنی ماں تے پیو دی تربیت راہیں سِکھدا ائے۔ کوئی وی بندہ جمدیاں عالم نہیں ہوندا۔
- ☆ اجیہی ماں تے اجیہا پیو دشمن نیں جیہڑے اپنے پُتر یاں دھی نوں پڑھاندے نہیں، کیوں جے اَن پڑھ بال علم آلیاں دی مجلس وچ انج بیٹھن جوگا نہیں ہوندا، جیویں بگلا راج ہنساں دی صحبت وچ نہیں بہہ سکدا۔
- ☆ حُسن جوانی رکھن آلے اُچیرے خاندان دے سوہنے لوک چنگے نہیں لگدے، جیویں پلکس درخت دے پھُل خوب صورت ہون دے باوجود چنگے نہیں لگدے کیوں جے اوہناں وچ خشبو نہیں ہوندی۔
- ☆ سیانے دا ویلا علمی مشغلیاں عملی تے ادبی تفریحاں وچ لنگھدا ائے، جد کہ احمق لوک بھیڑے کماں، سون یاں لڑائی جھگڑے وچ ویلا لنگھاندے نیں۔
- ☆ اَن پڑھ نوں روز ہزاراں گلاں دکھ تے سینکڑاں گلاں ڈراندیاں نیں۔ پڑھے لکھے نال اِنج نہیں ہوندا۔
- ☆ ایس زہریلے رُکھ ورگی دنیا دے دو مِٹھے پھل نیں، شاعری توں کڈھیا ہوئیا ذوق تے چنگے لوکاں دی مجلس۔

علم حاصل کرن دیاں وڈیائیاں

- ☆ علم بندے دا اصلی حسن تے خزانہ اے۔ علم تفریح، شہرت تے خشی دا کارن اے۔ علم استاداں دا استاد اے۔ علم بدیس وچ بیلی اے۔ علم بہت مقدس شے اے، سوجھ رکھن آلے بادشاہ دولت دی نہیں سگوں علم دی ای قدر کردے نیں۔ علم توں بِنا بندہ وحشی اے۔ (نِیتی مالا، صفحہ 99)
- ☆ اوہناں لوکاں نال کون مقابلہ کر سکدا ائے جیہناں دا باطن علم دی طاقت نال مالا مال اے ایہہ اوہ طاقت اے جیہڑی چور نوں نظری نہیں آوَندی، جیہڑی ہمیش بالیدگی دیندی اے، جیہڑی طلب رکھن آلے وچ ونڈن نال ہمیش ودھدی اے، تے جیہڑی کائنات دی تباہی کر کے وی نہیں مُکدی۔ بادشاہ وی علم آلیاں دی گل سُندے نیں۔ (نِیتی مالا، صفحہ

(100

☆ اوہناں علم آلیاں لوکاں نال نہ متھا لاؤ جیہناں حیاتی دی سبھ توں اُچّی منزل پا لئی اے۔ دنیاوی دولت اوہناں دے نیڑے ککھاں وانگ اے ایس لئی اوہناں تے غالب نہیں آ سکدی، جیویں کنول دا پولا ریشہ اوس ہتھ نوں نہیں روک سکدا، جیہدیاں کالیاں گلّاں تے شہوت آلی جوانی دیاں سجریاں لکیراں پے گئیاں ہون۔ (نیتی مالا، صفحہ 101)

☆ علم دا موتی ساریاں خزانیاں نالوں قیمتی اے، ایہنوں جائیداد دے حصّیاں وانگوں ونڈیا نہیں جا سکدا، ایہہ گھٹ نہیں ہو سکدا، ایہنوں چور نہیں چوری کر سکدے تے نہ ای خیرات کرن نال ایہدے وچ گھاٹا آؤندائے۔ (نیتی مالا، صفحہ 102)

☆ سبھ شیواں وچوں علم انمُلا اے، کیوں جے نہ ایہہ گواچدا اے، چوری ہو سکدا اے تے نہ ای ویچیا جا سکدا اے۔ (نیتی مالا، صفحہ 104)

☆ علم توں بِنا حیاتی اُنج ای اے جیویں بِنا کپڑیاں دے زیور، بِنا گھیو دے کھانا تے، بِناں چھاتیاں دے سوانی۔ (نیتی مالا، صفحہ 105)

☆ عالم تے بادشاہ ہونا اکو جیہا نہیں، کیوں جے بادشاہ دی عزت صرف اپنے ملک وچ ہوندی اے، جدکہ علم آلے بندے نوں ہر تھاں آدر تے عزت لبھدی اے۔ (نیتی مالا، صفحہ (108

☆ عالم بندے وچ ساریاں چنگیاں صفتاں ہوندیاں نیں، جدکہ اک جاہل بندے وچ صرف برائیاں ای ہوندیاں نیں۔ ایس لئی اک عالم بندہ ہزاراں جاہلاں تے بھاری اے۔ (نیتی مالا، صفحہ 109)

☆ سیانف توں بِنا اُچیرے حسب نسب دا کیہ فائدہ؟ پڑھیا لکھیا بندہ جے اپنے حسب نسب تے آکڑے نہ تے دیوتا اوہدی خیر منگدے نیں۔ (نیتی مالا، صفحہ 111)

☆ چن تاریاں دا زیور اے، شوہر بیویاں دا گہنا اے، بادشاہ زمین دا زیور اے، پر علم ایہناں ساریاں دا زیور اے۔ (نیتی مالا، صفحہ 112)

☆ اکسیر زہراں وچوں کڈھنا چاہیدائے، سوچا چکڑ وچوں کڈھنا چاہیدائے، چنگا علم ماڑے بندے توں وی لے لینا چاہیدائے۔ نچلے طبقے توں وی چنگی کُڑی نوں بیوی بنا لینا

چاہیدائے۔ (نیتی مالا، صفحہ 113، تے منُو)

☆ سیانے بندے نوں علم یاں دولت لئی بھج نس کردے ویلے اپنے آپ نوں اجیہا بندہ سمجھنا چاہیدائے جیہڑا کدے فنا یاں بُڈھا نہیں ہوندا، پر کوئی مذہبی کم کردے ویلے اپنے آپ نوں اجیہا بندہ سمجھنا چاہیدائے جیہنوں موت والاں توں پھڑ کے دھریک رہی ہووے۔ (نیتی مالا، صفحہ 114، تے ہِتو پدیش)

☆ خُشیاں دے پچھے بھجن آلے نوں چاہیدائے پئی علم دے حصول دی امید چھڈ دیوے۔ علم دے چاہیوان نوں چاہیدائے پئی خُشیاں نوں تیاگ دیوے کیوں جے خُشیاں پچھے بھجن آلا علم حاصل نہیں کر سکدا، تے ایسے طراں علم حاصل کرن آلا خُشیاں دے پچھے نہیں بھج سکدا۔ (نیتی مالا، صفحہ 116)

☆ بُڈھا اوہ نہیں جیہدے وال چِٹے ہون، جے کوئی نوجوان وی علم آلا اے تے دیوتا اوہنوں بزرگ خیال کرن گے۔ (مہا بھارت)

☆ جیہناں لوکاں کتاباں پڑھیاں ہون اوہ ان پڑھاں توں اُچے نیں، جیہناں پڑھیا ہویا سبق یاد کیتا ہووے اوہ صرف پڑھن آلیاں توں اُچے نیں، جیہناں لفظاں دے مغز نوں سمجھ لیا ہووے اوہ کتاب یاد کرن لین آلیاں توں اُچے نیں، تے جیہڑے دسے گئے اصولاں تے عمل کرن اوہ صرف علم رکھن آلیاں توں اُچے نیں۔ (منُو، XII، 103)

آد گرنتھ، سرُ اُکت آلی تے چانک توں کجھ سوال جیہڑے بھاویں سکھ دیسی تعلیم دے بیان نال چوکھا سمبندھ رکھدے نیں مینوں بھائی دھرت سنگھ تے بھائی جواہر سنگھ ہوراں دتے، جیہناں نوں ایتھے پیش کرنا چنگا ہووے گا:

سکھاں دی مذہبی کتاب وچوں کجھ شلوکاں دا ترجمہ

1- اپنی تعلیم توڑ چاڑھن مگروں اوہ دوجیاں نال بھلیائی کرن وچ دلچسپی لیندا اے۔ (نانک دی راگ آسا، شبد 25) (1)

2- اوہ اپنے استاد دی نگرانی ہیٹھ جِنّا چوکھا پڑھدائے، اوہنوں اونا ای چوکھا مان تے آدر

1- ڈاکٹر ٹرمپ ہوراں ایہدا ترجمہ ایسراں کیتا:

''جدوں کوئی بندہ علم تے مراقبہ کر رہیا ہووے تے اوہ دوجیاں دی خدمت کر رہیا ہوندائے۔''

مِلداائے۔ (راگ پربھات، شبد 7)

3- اوہ جِنّا چوکھا ڈونگھا پڑھے گا، اوہنوں اونی ای چوکھی سچائی لبھے گی، تے اوہدے بعد اوہ سچے خدا دی قربت لئی مراقبہ تے عبادت کرے گا۔ (راگ رام کلی، 53)

4- دن رات سچ بولنا تے علم آلیاں دی صحبت وچ حیاتی لنگھانا بہوں چنگا اے، کیوں جے ایہہ لوک نیکیاں نوں گناہواں توں وکھ کردے تے جھوٹ نوں رد کردے نیں۔ نانک آکھدائے پئی ''علم آلے دے مطابق سچی خشی صرف ربّ وچ اے''۔ (راگ ماجھ کی وار، شلوک 18)

5- جاہل بندہ بِنا خشبو دے پھُل ورگا اے، اوہدی کوئی قدر نہیں ہوندی، بھاویں اوہ کِنّا ای سوہنا، امیر، جوان، اُچیرے حسب نسب تے وڈی برادری آلا ہووے۔ (سارا کت والی، باب 3، شلوک 19)

6- عالم بندہ ولیاں دی محفل وچ وی نگینے وانگوں اے، بھاویں اوہنے کوئی وی زیور یاں خلعت نہ پائی ہووے تے بھاویں اوہ ویکھن وچ بدحال ہووے۔ (سار، شلوک 20)

7- علم طاقت اے جیہدے پاروں بندہ ہر کاروبار وچ کامیاب ہوندائے۔ ایہہ عزت تے دولت دیندائے، ایس لئی آزاد ذہن آلے نوں علم حاصل کرنا چاہیدائے۔ (سار، شلوک 24)

8- بار بار پڑھ، ایسراں تیرا علم ہزاراں گُنا ودھ جاوے گا۔ ڈونگھی تھاں کھلوتے پانی وانگوں علم وی بولی دے سبھ توں اگلے حصے وچ رکھنا چاہیدائے۔ (1) (سار، شلوک 25)

9- خشی دے پنج مخزن نیں جیہناں نوں کدے زوال نہیں آوندا تے لُٹے جان دا ڈر نہیں ہوندا: (1) علم، (2) فعالیت، (2) (3) دست کاری دا علم، (4) مضبوط فیصلے دی قوت، تے (5) چنگے آداب۔ (سار، شلوک 10)

10- علم اک چھُپیا، وڈا تے نہ گِنیا جان آلا خزانہ اے۔ ایہنوں بندے دا جوہر سمجھو۔ علم سا کھ،

1- میں ایہدا مطلب ایہہ لینا واں پئی ''جیویں پانی فطری طور تے تھلویں پاسے رُڑھدائے، اوسے طراں علم آلے بندے دا فرض اے پئی اپنے علم نوں ہمیش فوری ابلاغ لئی زبان دی نوک تے رکھے۔''

2- ''اُدّم'' دا مطلب ہر ویلے کم کرن نوں تیار رہنا اے تے ایہہ دیری یاں ڈِھل نوں بھنّن آلا اے۔

خُشی تے تفرتح دیندائے تے بندیاں نوں آگو بناندائے۔ (سار، شلوک 21)

11- علم پردیس وچ بیلی اے، تے ایہہ کسے دیو نالوں ودھ کے اے۔ بادشاہ ایہدا آدر کردے نیں تے ایہہ گناہواں نوں مُکاندائے، علم توں بِنا بندہ اک جنور توں وی بھیڑا اے۔ (سار، شلوک 12)

12- سونا، کھانا، رَل مِل رہنا تے ڈرن وچ بندے تے جنوراکو جیہے وکھالی دیندے نیں۔ علم ای بندیاں نوں جنوراں توں وکھ کردائے، نہیں تے اوہ اوہناں توں چنگے نہیں۔ (سارک، شلوک 13)

13- سچائی، چنگا ورتاء، نیکی، کھلا ذہن، اخلاص تے علم توں بِنا بندہ ایس فانی دنیا تے صرف بھار اے۔ اوہ بندے دا جُثّہ رکھن دے باوجود ہرن ورگی حیاتی لنگھاندے نیں۔ (سار، شلوک 14)

14- مُنیاں، شکاریاں، بِگل وجان آلیاں نوں ہرن توں پنج شیواں لبھدیاں نیں۔ کھال، گوشت، سِنگ وغیرہ۔ ایس لئی ایہناں پنج شیواں پاروں اک ہرن چھ اصولاں (جیہناں دا ذکر اُتے نمبر 13 وچ کیتا گیا) توں بِنا بندے نالوں فائدے آلا تے مہربان اے۔

15- کیہ کوئی بندہ علم توں بِنا چنگے تے مندے وچ فرق کر سکدائے؟ انّھے نوں رنگاں دی کوئی پچھان نہیں ہوندی۔ (سارک، شلوک 16)

16- اَن پڑھ بندے دی خدمت صرف اپنے گھر وچ ہوندی اے، زمیندار نوں صرف اپنے پِنڈ وچ آدر لبھدائے، بادشاہ نوں اپنی بادشاہت وچ فرمانبرداری لبھدی اے، پر علم آلے دی پوجا ہر تھاں تے ہوندی اے۔ (سار، شلوک 17)

17- اپنے استاد...... بھاویں اوہنے صرف اک حرف ای سکھایا ہووے...... دے حکم تے عمل نہ کرن آلا اگلے جہان وچ واری واری اک سو کُتیاں دے روپ وچ جنم لوے گا جیہڑے چوہڑے دے گھر پیدا ہون گے۔ (سار، شلوک 18)

18- علم ماں وانگوں بچاندا، پیو وانگوں خوراک دیندا تے بیوی وانگوں پیار کردائے۔ ایہہ دُکھاں نوں مُکاندا تے خُشی دا وسیلہ اے۔ (سار، شلوک 23)

19- اپنے بالاں دی تعلیم دا خیال نہ رکھن آلے ماں پیو اوہناں دے دشمن نیں، کیوں جے ان

پڑھ بندیاں نوں معاشرے وچ کدی آدر نہیں لبھدا، جیویں بگلا راج ہنساں وچ جا بیٹھا ہووے۔ (ہتو پدیش توں نِکلیا)

20- بھرویں تعلیم تے تربیت ای بندے نوں سیاست وچ دلیل دین جوگا بناندی اے، سیاستداناں توں بِنا ملک ترقی نہیں کر سکدا۔

21- تاج، بازو بند، گلو بند، والیاں، موتیاں دے ہار پانا، چن ورگا مکھڑا ہونا، اکھاں کنول دے پھُل ورگیاں ہونا، جسم کام دیوتا آلا ہونا تے رتی (کام دی بیوی) ورگی بہوں سوہنی بیوی نال ویاہ کرنا (جیہڑے نہان توں بعد اپنے جسم تے اُبٹن مَلدی تے چَس آلیاں خشبوواں نال اپنے وال گُنھدی ہووے) بِنا شک ایہہ شیواں بندے نوں خوب صورتی دیندیاں نیں پر اخیر بے قدر سگوں تباہی لیاؤندیاں نیں۔

22- قدر وچ باقی سبھ شیواں (جیہناں دا ذکر پچھلے پیرے وچ کیتا گیا اے) نوں پچھے چھڈ دین آلا اکلا زیور ویدک پڑھائی اے جیہڑی کجھ چِر وچ بندے نوں سجاندی تے اوہنوں اوہناں ساریاں پھلاں دا مزہ چکھاندی اے جیہڑے نور وچوں پیدا ہوندے نیں۔ برہما نے چودہ جہان بنائے نیں، پر اوہدی تخلیق وچ علم توں چوکھی قیمتی شے ہور کوئی نہیں۔ ایس لئی ہردیال (1) دا آکھنا اے پئی جے بندہ چار پدارتھ یعنی سچائی، خزانے، خُشی، نجات پانا چاہندائے تے اوہنوں ہمیش علم حاصل کردے رہنا چاہیدائے۔

جتھوں تیکر مسلماناں دا تعلق اے تے اوہ 'علم برائے علم' تے بڑا زور دیندے نیں، ایس لئی اصولی طور تے سرکاری سکولاں توں احتراز کردے نیں جتھے نہ تے اوہناں دے مذہب دی تعلیم دتی جاندی اے تے نہ ای ذہن تے کردار دی تربیت ہوندی اے سگوں صرف دنیا دے فائدے یقینی بنائے جاندے نیں۔ میں آپ وی کجھ چِر اک مسلم سکول وچ پڑھیا اے جتھے عربی سکھی تے قرآن دیاں بہت ساریاں سورتاں حفظ کیتیاں۔ چنے گئے نظام تے سکھائے گئے اخلاقی اصول کئی کمال رکھدے نیں جیہناں نوں سرکاری سکولاں وچ لبھنا بے کار ہووے گا۔ میں عربی، فارسی تے ترکی لکھاریاں دیاں لکھتاں وچوں کئی اجیہے پیرے پیش کر سکناں جیہناں وچ لوکائی دی تعلیم دے فائدے

1- ہردیال دی سُکت آلی، جیہدا اک قول ''صبر ڈھال اے'' اکھان بن گیا۔ اوہدی ترتیب دتی ہوئی سراُکت آلی تے سبھاجیت (درباراں وچ فتح) وچ ایہدے ورگے کئی اکھان موجود نیں۔

تے خود حکومتی اہمیت تے قانون دے ساہمنے سارے فرقیاں دے نال غیر جانب دار سلوک سارے مسلماناں تے فرض ہونا ثابت ہو جاوے گا۔ مکی سورتاں تے مدنی سورتاں نوں ترجیح دتے جان دے کارن ایہہ اصول کدی کدی دھندلا گئے کیوں جے اوس زمانے وچ اسلام دوجے مسلکاں دے نال اپنی بقا دی لڑائی لڑ رہیا سی۔ اسلامی رہتل دے اک وسیلے دے طور تے جیہڑا بہوں اُچا کم کر سکدا ئے اوہ جنرل خیر الدین دی لکھت ''on the ways of governing''،''المسا لک فی المما لک'' دا ترجمہ جیہدا ہُن اردو ترجمہ وی ہو چکیا اے،توں لیا جاسکدا ئے۔ تاں جے، میری خاہش اے کہ ہندوستان وچ عام طور تے میں مشہور حوالیاں تیکر ای اپنی تحقیق نوں ڈک کے رکھاں گا۔ اک مقولہ عام اے جیہدے نال مذہب ولوں ریاست دے فرض دا اظہار ہوندا ئے،''الملک والدین توامانی'' یعنی حکومت تے مذہب جڑواں بال نیں، کیوں جے کوئی وی اجیہی حکومت مضبوطی دی امید نہیں کر سکدی جیہڑی اپنی رعایا دے مذہب ول دھیان نہ دیوے۔ نہ ای ایتھے ''دین'' توں مراد صرف اسلام اے کیوں جے شہنشاہ اکبر دے سیانے وزیر ابو الفضل نے ایہہ مقولہ سارے مذہباں دی اگوائی دے جواز لئی پیش کیتا اے۔ ایس توں اڈ 'دین' دی تہہ وچ فرض دا مطلب چھُپیا اے، تے ایہہ religion یاں فرانسیسی دے religieux آلا معنی رکھدا ئے: اجیہا بندہ جیہنے راہب بنن دی قسم چکی ہووے۔ ایہی خیال کابلیہ دے مرابط راہباں دے اکھر رابطہ (یعنی اوہنے بنھیا) تے لاگو کیتا: ''العلم فریضة علی کل مسلم و مسلمة'' یعنی علم حاصل کرنا ہر مسلمان مرد تے عورت تے فرض اے۔ ایہدی تفسیر صرف مذہبی تعلیم دے طور تے وی کیتی جاسکدی سی، جے حدیث وچ وضاحت نہ کیتی جاندی پئی (العلم الایمانی العلم الابدان، وعلم الادیان) علم دے دو حصے نیں: بدناں دا فطری علم تے مذہب دا علم۔ لگدا ئے کہ ایتھے جمع صرف عام کر کے مذہبی کماں ول ای نہیں سگوں اک توں چوکھے مذہباں دی پڑھائی ول وی اشارہ کردی اے۔ فیر ''اطلب العلم و اِن کان فی السینی'' یعنی علم حاصل کرو بھاویں ایہدے لئی تہانوں چین ای کیوں نہ جانا پوے۔ ایہدا مطلب اے پئی دور دُراڈے ملک چین دے علماں دی شہرت عرب تیکر اپڑی سی تے ایہہ مسلم نقطۂ نظر وچ پک نال مضبوط عقیدے تے مبنی نہیں سن۔ یورپی سائنس تے ادب نے عرباں، ہسپانویاں، صقلیاں، فرانسیسیاں توں جو کجھ لیا تے ایتھوں تیکر پئی انگلش 'سکولاں' وچ جو کجھ پڑھایا جاندا ئے اوہدی خاطر خواہ سپاس گزاری نہیں کیتی جا سکدی۔ زمانی موازنے وچ البیرونی اج وی گُرو اے، جد کہ افلاطون

تے ارسطو دیاں کجھ لکھتاں نوں فراموشی توں کڈھن تے کلینیکل میڈیسن دی نینہہ رکھن وچ مسلماناں یورپ نوں بوہت کجھ دتا جیہڑا ہندوستان دے مسلماناں تیک اپڑانا اوہدا فرض اے۔ مسلم تعلیم دے دیسی نظام نوں بیان کردے ویلے خورے مینوں اوہناں اہم ریاضی، فلکیات، فلسفیانہ لکھتاں دا ذکر کرن دا موقع لبھے گا جیہڑے اوہناں دے سکولاں وچ اج وی پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ میں ایتھے قرآن تے حدیث دیاں کجھ مثالاں پیش کر رہیا ہاں جیہڑیاں مُنشی کرم الٰہی نے فراہم کیتیاں نیں۔ یاد رہوے پئی پنجاب وچ، ایتھوں تیکر پئی رٹا لان راہیں قرآن حفظ کرن آلے بالاں نوں وی اپنے مذہبی فرضاں دی ادائیگی پاروں عام مطلب سمجھ آ جاندائے۔ بچے اپنے پیو (جیہڑا بھاویں آپ ان پڑھ ای ہووے) دی حیاتی دے تجربے توں وی سِکھدے نیں۔ ایس لئی عربی توں ماخوذ تے اردو ترجمیاں وچ ورتے جانے آلے اکھر مقامی بولی وچ نویاں بنائیاں گئیاں اصطلاحاں نالوں چوکھے جانے پچھانے ہوندے نیں۔

علم دی فضیلت بارے قرآنی آیتاں تے حدیثاں دے حوالے جیہڑے مُنشی کرم الٰہی ہوراں ترتیب دتے، ایس توں اڈ ''حدیث'' از مولوی عبدالحکیم

1- جیہنوں وی عقل دتی گئی اے اوہنوں پک نال بہوں چنگی شے دتی گئی۔ (پارہ تلک الرسل، رکوع 3)

2- عالم تے جاہل دا رتبہ کدے وی اک جیہا نہیں ہو سکدا۔ (پارہ 23، رکوع 1)

3- اکھاں آلے تے اکھاں توں بِنا کدے وی اکو جیہے نہیں ہو سکدے۔ (پارہ 24، رکوع 6، سورۃ مومن)

4- اللہ دی ساری مخلوق وچوں صرف علم آلے ای اللہ دا ڈر رکھدے نیں۔ (پارہ 22، رکوع 4)

5- جیہڑے لوک ایمان لیائے تے علم حاصل کیتا، اللہ اوہناں دا رتبہ اُچا کردائے۔ (پارہ 27، رکوع 1)

6- اللہ جیہنوں نیک بنانا چاہندائے اوہنوں سچّے عقیدے دا علم عطا کردائے۔ (القرآن)

7- اک گھنٹے دی تعلیم تے تربیت ساری رات عبادت نالوں چوکھا وڈا تقویٰ اے۔ (حدیث)

8- جدوں انسان مردائے تے اوہدے عمل وی نال ای مر جاندے نیں، سوائے تِن کمّاں دے: ہمیش لئی وقف کیتا چندہ، اوہدے علم دی وراثت جیہدے نال اولاد نوں فائدہ ہوندائے یاں نیک پُتر۔ (حدیث)

9- دو قسم دے لوک رشک جوگ نیں، اک اوہ جیہڑے اپنی دولت صدقہ کردے نیں تے دوجے اوہ جیہڑے اپنے علم نال دوجیاں نوں فائدہ پہنچاندے نیں۔ (حدیث)

10- زمین تے آسمان دے واسی تے پانی دیاں مچھلیاں علم آلیاں دے گناہواں دی معافی منگدے نیں۔ علم آلیاں نوں صرف ایمان رکھن تے اُنج ای برتری حاصل اے جیویں چودھویں دے چن نوں تاریاں تے۔ عالم لوک پیغمبراں دے وارث نیں۔ اصل وچ پیغمبر اپنی وراثت وچ چاندی تے سونے دے سِکّے نہیں سگوں علم چھڈ دے نیں۔ ایس لئی جیہنے وی علم حاصل کیتا اوہ اوہناں دا مکمل وارث بن جاندائے۔

11- پڑھے لکھے بندے نوں صرف ایمان آلے تے اوہی فضیلت حاصل اے جیہڑی مینوں (محمد ﷺ) نوں تہاڈے تے حاصل اے۔ (حدیث)

12- دنیا جھوٹھی اے تے ایسے طراں دنیا دی ہر شے وی جھوٹھی اے۔ سوائے یادِ الٰہی دے تے علم سِکھن تے سکھان آلیاں دے۔ (حدیث)

دیسی تعلیم دے سرناویں ہیٹھ مذہبی تعلیمی ہندوستانی حکومت دے سکولاں توں غائب ہو جان (یورپ تے ایشیا دوواں وچ تعلیمی تجربے دے الٹ) دا سوال وی جڑیا اے۔ ایس بارے مسٹر ہوویل دے وچار تھلے دتے گئے نیں:

''ہندوستان وچ، نہ صرف سرکاری سکولاں وچ کسے قسم دی کوئی پڑھائی نہیں ہوندی، سگوں دیسی مینجراں دے ہیٹھ امداد آلے سکول وی ایہی اصول اپنا رہے نیں۔ مینوں پک اے پئی ایس نتیجے دی پیش بندی کدی نہیں کیتی گئی سی، تے مینوں پک اے پئی ایدھر دھیان دین دی لوڑ اے۔ ساڈے تعلیمی نظام دے تیزی نال وادھے نوں ویکھدے ہوئے تے ایس ملک وچ کسے اکلّے سیانے تے پڑھے لکھے بندے دے بہوں منفی یاں مثبت اثر نوں مکھ رکھدے ہوئے، تے اپنے آل دوالے لکھاں بندیاں دی اَگ لان آلی جہالت نوں ویکھدے ہوئے ریاست دا سارے پشتیاں دی سدھی سادی تربیت نوں اوہناں دے مذہب توں اُچیرا سمجھن دا اعادہ کرن دا تجربہ بہوں وڈا لگدائے۔ ہو

سکدا ئے سبھ خرابی ساڈے نظام پاروں پیدا ہو رہی ہووے۔ ایہہ صحیح اے کہ کُجھ شیواں بہوں تسلسل تے سلیقے نال اگے ودھ رہیاں نیں، پر ایس مقصد دی خاطر نہ صرف کردار دی مُڈھلی تربیت تے انسانی فطرت دیاں وڈیاں لوڑاں دے بھیڑے نتیجیاں نوں نظرانداز کیتا جا رہیا اے (خاص کر مشرق وچ) سگوں حکومت نوں دتی گئی ذمہ داری توں وی اکھ بچائی جا رہی اے جیہڑی سدھا تعلیم دا کنٹرول اپنے ہتھ وچ لیندی اے۔ ایس لئی جے اک پاسے تعصب دے شعلے بھڑک رہے نیں پر ساڈے سکولاں تے کالجاں وچ شانتی اے تے ایہہ ناممکن تسلسل دا غیر فطری سکون، واء ورولے دی اکھ ورگا سکون اے۔

''ایس سرناویں تے جِنّا چوکھا دھیان دیویئے ایہہ اونا ای چوکھا اوکھا ہوندا جاندا ئے۔ بِنا شک ماضی دے وعدیاں توں کسے وی حد تیکر پچھے ہٹنا سوال جوگ نہیں۔ خیال اے کہ پرائمری سکولاں وچ خرابی گھٹ سنگین اے جتھے دتی جان آلی تعلیم پاروں مذہبی عقیدے دی تباہی لازمی نہیں، جد کہ ساڈی اُتلے درجیاں دی تعلیم ضرور اِنج کر رہی اے۔ بھاویں ریاست پرائمری سکول (جتھے اجے تیکر کوئی آہر نہیں کیتا جا رہیا) بنا تے چلا رہی اے، فیر وی ایہہ خاہش رکھی جا سکدی اے پئی ایہہ سارے سدھی تعلیم (خاص کر اُچیرے درجیاں دی) دے مکمل کنٹرول توں فوری تے مکمل طور تے نکل جاوے تے ایہنوں مقامی انتظامیہ دے ہتھ پھڑا دے جیہدا حکومت ولّوں مان ودھایا جاوے، تے دتی گئی مذہبی تعلیم وچ کوئی چھیڑ خانی نہ کیتی جاوے۔ لوکل بورڈز دا آئین جزوی طور تے عملاً پک کردائے پئی کجھ مذہبی تعلیم باقاعدگی نال دتی جاندی ہووے۔''

☆☆☆

دوجا باب

پنجاب وچ ورنَیکلر دیسی تعلیم

پنجاب وچ دیسی تعلیم دیاں مذہبی تے کسے حد تیکر قومی نینہاں دا ذکر کرن مگروں میں ہُن ایہدی ورنیکلر ترقی نوں اگے ودھان دا آہر کراں گا: یاں تے پروہت طبقیاں دی تعلیمی اجارہ داری دے خلاف واج چُکن لئی یاں کاروباری کمیونٹی دی منگ پوری کرن لئی سپلائی دے طور تے۔ پہلا جیہڑا چوکھا اہم اے دی نمائندگی سکھ مت دے عروج نال جڑیا ہوئیا اے کیوں جے سکھ مت دے پھیلن نال گرمکھی سکولاں وچ وی وادھا ہوئیا۔ دوجا جیہڑا اُچیچی عملی قدر رکھدائے دے آگو مہاجنی سکول نیں جیہناں وچ لنڈے لپّی تے زبانی حساب مقامی بولی وچ پڑھائے جاندے نیں۔ ایس توں اڈ سکولاں دا اک تیجا طبقہ وی اے جیہڑا ساڈی حکومت دیاں منگاں دے کارن وجود وچ آیا، پر ایہدے بارے وی مینوں شک اے کہ اوہناں نوں دیسی آکھیا جا سکدائے یاں نہیں۔ ایتھے میں اوہناں سکولاں دا ذکر کر رہیا واں جیہناں وچ ساڈے دفتراں دے بنگالی یاں دوجے ملازم اپنے بالاں نوں بنگالی، ہندی، اردو یاں انگریزی پڑھاندے نیں یاں جیہناں وچ برہمو، آریہ یاں اجوکے دور دے ہور طبقے اوہناں شیواں دی تعلیم دیندے نیں جیہڑیاں اوہناں دے پروموٹرز دیاں نظراں وچ فائدے آلیاں یاں خاہش جوگ نیں۔ مینوں ایہہ وی پک اے کہ ”aided“ یاں ”unaided“ مینجراں دی نگرانی وچ چلن آلے سکولاں نوں جیہڑے صرف پبلک امتحاناں وچوں کسے اک لئی تیاری کرواندے نیں، جیہدے وچ انگریزی لازمی مضمون دے طور تے ہو سکدی اے نوں مشکل نال ای دیسی آکھیا جا سکدائے۔ مینوں ایس گل بارے وی پکا شک اے کہ ”کُڑیاں دے دیسی سکولاں“ دی گل وی میں کر سکناں کہ نہیں، بھاویں مسلمان کُڑیاں نوں قرآن تے کدی کدی

فارسی وچ ولیاں دی سیرت دی تعلیم، ہندو کُڑیاں نوں ناگری لِپّی وچ ہندی یاں پنجابی تے سِکھ کُڑیاں نوں گرمکھی وچ دتی جان آلی تعلیم ظاہری طور تے دیسی اکھواندی اے، بھاویں اوہ عام کر کے خاندانی حلقے یاں قریبی گوانڈھیاں تے بیلیاں تیکر ای محدود ہووے۔ فیر وی 'گرمکھی' تے لنڈے سکولاں بارے کوئی شک نہیں کیتا جا سکدا، جِسراں مینوں پک اے کہ اوہناں اک دوجے نوں چوکھا متاثر کیتا اے، ایس لئی ایس باب وچ اوہناں نوں اِکو سرناویں ہیٹھ رکھن وچ مینوں کوئی جھاکا نہیں آیا۔

پہلا۔ سِکھ ورنَیکلر دیسی تعلیم

سِکھ ہندو سیاست، معاشرے تے مذہب دے پروٹسٹنٹ نیں۔ اوہ بائبل وانگ اپنی مذہبی کتاب نوں معتبر سمجھدے نیں تے اوہناں نوں اہل کتاب سمجھنا چاہیدائے۔ his great aim to destroy the monopoly of learning, and of the social or religious ascendancy of one class, and to make education the property of the masses of his community. سِکھ مت دا سبھ توں وڈا مقصد تعلیم اُتے اجارہ داری نوں ختم کرنا، کسے وی سماجی یاں مذہبی طبقے دی برتری نوں مُکانا تے تعلیم نوں اپنی کمیونٹی دی عام لوکائی تیکر اپڑانا اے۔ سنسکرت، فارسی تے عربی وچ موجود تصورت نوں لوکائی تیکر اپڑان لئی گرنتھاں دے لکھاریاں نے اوہناں سبھ مقامی بولیاں تے لہجیاں نوں ورتیا جیہناں نال اوہ رابطے وچ آئے۔ ایہدے نال ''گرمکھی''، ''پنجابی''، ''ہندی'' تے ''بھاشا'' دیاں اصطلاحاں دے مطلب دے حوالے نال وکھری رائے دی وضاحت ہوندی اے۔ مخالف کئی مقصد رکھدے نیں پر اک ای اعتراض وکھو وکھ لفظاں وچ لویٹ کے اک دوجے ول سُٹدے رہندے نیں۔ ایس لئی اک پاسے ذات، طبقے یاں علمی بولیاں تے خاص کر سنسکرت دی اجارہ داری دے خلاف سکھ مت دا مُڈھ، کردار تے ہدف، جد کہ دوجے پاسے ہندوواں دے سبھ طبقیاں دیاں وِگڑے تے آوارہ بالاں نوں مُڑ ٹبّر دا حصہ بنان دیاں انتھک کاوشاں نوں ذہن وچ رکھنا چنگا ہووے گا۔ سکھ مت جنگجوواں تے طالب علماں دی اک نسل تیار کرن دا چاہیوان اے، ہندو مت دا مقصد طبقاتی اجارہ داری قائم رکھنا اے، بھاویں اوہناں دی صورت کِنّی ای صلح آلی ہووے، بھاویں ایہہ کم برہمن کرے جیہدی عقل،

گیان تے سوجھ صدیاں دی موروثی کاوش پاروں سبھ توں ودھیا اُچیائی تے اپڑے ہوئے نیں یاں فیر اوہ طبقہ جو انگریزی راہیں ہن حکومت ول نظراں لائی بیٹھا اے۔

سارے سکھ برابر نیں مطلب اک جیہے نیں تے سارے ہندو برابر نہیں مطلب اک جیہے نہیں۔ سکھ مذہب تے سیاست وچ قدامت پسند جمہوری نیں تے خوشی تے وفاداری نال چُنے ہوئے حکمران تے قانون دی تابع داری کردے نیں۔ اخلاقی طور تے گورو نانک تے گووند سنگھ جیہناں نوں اپنے سردار سمجھدے نیں دی اولاد لئی وراثتی اصولاں نوں مَن دے نیں، جدکہ اوہ رنجیت سنگھ تے دوجے سرداراں نوں صرف primi inter pares (خاندان دے سربراہ) تے دولتِ مشترکہ دے چُنے ہوئے خادم ای سمجھدے نیں۔ سکھاں دے چار ''تخت'' یاں مجلساں نیں جیہناں وچ عقیدے تے برادری دے دوجے سارے معاملے وچار وٹاندرے وچ لیائے جاندے سن...... اکال بُنگا، آنند پور، پٹنہ تے اچل نگر، نادر، (لکھاری ایہنوں Nader لکھیا، جدکہ صحیح صورت Nander 'نندیڑ' اے) حیدر آباد وچ۔ ایہناں وچ سارے چنگے ''سِکھاں'' (ایس اصطلاح دی وضاحت اگے جا کے کیتی جاوے گی) نوں داخل کیتا جاندائے، پر سکھ جتھے وی گورو دے ناں تے یعنی اپنے عقیدے دے فائدے لئی تے بتاں دی پوجا نوں ڈکن لئی اکٹھے ہون، اوتھے اک پنجواں تخت وی ہوندائے۔ پر ایس تخت توں مراد صرف اک کرسی اے جیہدے دوالے ''دیوان'' یاں سکھاں دی جنرل پارلیمنٹ دے سارے ارکان اکٹھے ہوندے نیں تے کمیونٹی دے سارے ارکان بندے تے بیبیاں حصہ لے سکدے نیں۔ سکھ اپنے فطری صلاحیتاں کارن پنجاب وچ حکمرانی دے حوالے نال ریڑھ دی ہڈی دی حیثیت رکھدے نیں۔ بہادر، آزاد خیال، سچے تے وفادار، ہندوستان دے ایہہ پروٹسٹنٹ برطانیہ دی پروٹسٹنٹ تے لبرل حکومت تے ہر دعویٰ رکھدے نیں۔

سبھ توں ودھ کے سکھ اپنے ناں تے تاریخ دے مطابق ''سِکھن آلیاں'' تے ''پڑھیاراں'' دی برادری نیں۔ اوہناں دی تنظیم علم تے ادب دی جمہوریت پسندی جیہدے وچ ساریاں پڑھائیاں دی آزادی اے، سبھ سکھاں یاں پڑھیاراں دی برابری تے ''بھائیاں'' دی برادری اک اجیہی وڈیائی آلی مثال اے جیہدی سبھ نوں خاہش کرنی چاہیدی اے۔ اک چنگے سکھ نوں پرکھن دی کسوٹی چنگا عمل اے، تے ایس کمیونٹی دی عام تعلیم دا مقصد ہر قسم دے علم نوں سوکھا بنانا اے تاں جے ہر کوئی اوس تیکر اپڑ سکے۔ تے گیانی دی سبھ توں وڈی خوبی ایہہ وے کہ اوہ سنسکرت، فلسفیاں

تے دوجے سائنسی علماں دیاں گنجھلاں نوں کھول کے بیان کرن دی قدرت رکھدا اے۔

زمانی اعتبار دے اُلٹ چلدیاں میں ایس باب دا مُڈھ سکھ دیسی تعلیم توں بنھیا اے حالاں کہ سبھ توں پہلاں ہندووّاں نوں ہونا چاہیدائے فیر مسلماناں نوں تے تیجے نمبر تے سِکھاں نوں۔ اصل وچ میں ایہہ وکھانا چاہندا ہاں کہ ایس صوبے وچ مُڈھلی تعلیم جیہنوں سرکاری سطح تے barbarous dialect آکھیا جاندا اے ساڈے تعلیمی شعبے لئی رہنمائی نال بھری ہوئی اے، تے کسے گرمکھی سکول وچ بچے دی بہت مُڈھلی سطح دی لکھائی پڑھائی وی سارے دوجے دیسی سکولاں ورگی ای اے جتھے دوجے مضمون وی پڑھائے جاندے نیں۔

تفصیل وچ جان توں پہلاں میں گرمکھی وچ کِھلرے ادب ول دھیان دوانا چاہندا ہاں۔ اپنڈکس IV وی صرف سردار عطر سنگھ دی لائبریری وچ لکھتاں وکھائیاں گئیاں نیں جیہڑیاں گرمکھی لِپّی وچ نیں تے اوہناں دی بولی بہت حد تیکر ہندی نال رَلدی مِلدی اے، پر اُنج مُڈھلے، وچکارلے تے اجوکے دور آلی پنجابی اے۔ ایہہ چیتے رکھنا چاہیدائے پئی سکھ مقدس لکھتاں پورے ہندوستان وچ ہندووّاں دی عام سمجھ لئی لکھیاں گئیاں سن، نتیجے وچ نہ صرف اوس ویلے دے ہندی لہجیاں سگوں سنسکرت توں وی فائدہ چُکیا گیا تے کئی ترجمے کیتے گئے، جد کہ پنجابی جیہڑی خالص ہندی توں صوتیاتی ترقی (phonetic development) یاں زوال دی اک اپنی تاریخ رکھدی اے نے صوبے دے پچھلے حکمراناں دی درباری بولی فارسی توں بہت چوکھا فائدہ چُکیا سی۔

We, accordingly, find, both before annexation and now, that Hindi was nowhere spoken or written in the Punjab, (see last Census, in which not even one person is returned as speaking Hindi in the province), but that what is called Hindi is really the Bhasha or vernacular of the Punjab, namely Punjabi, which the hindus wrote in the Nagari or Lande characters, the Muhammadans in the persian characters and the Sikhs in Gurmukhi characters, the language being affected by dialect and scholastic influences, in some parts

closely resembling one of the Hindi patois of adjacent territory in the North-Western Provinces. The "Adi Granth" is an invaluable treasury of various medieval vernaculars of India, and, accompnied by traditional explanation which Dr. Trumpp has, perhaps too summarily, rejected in his admirable translation, is a mine of information to the student of Indian languages, religions and customs.

گرمکھی صرف اک لپّی دا ناں نہیں، جیویں کہ مقامی لوک جیہناں وچ سکھ آپ وی شامل نیں تے یورپی سمجھدے نیں۔علم الاشتقاق تے تاریخ دی رُو نال ایہہ اوس بولی دا ناں اے جیہڑی گورو نانک دے موہنہ چوں نکلی تے بعد وچ گورو ارجن ہوراں ایہنوں لکھیا،سگوں نانک توں پہلاں ایہدا کوئی ناں نہیں سی۔ ونگی دے طور تے چیف آف بہادر سردار عطر سنگھ نے مینوں دسیا کہ ضلع لدھیانہ وچ Athur دے مقام تے اک مقبرہ اے جتھے گورو نانک دی آمد توں 50 ورھے پہلاں دا اک کتبہ موجود اے جیہدے اُتے بالکل اوہ ای لپّی لکھی ہوئی اے جیہنوں ہن گرمکھی آکھیا جاندائے، حالاں اوہناں تے سکھاں توں پہلاں دیاں لکھتاں وچکار تے ایہناں لکھتاں تے اجوکی گرمکھی وچکار وی بہت فرق اے۔

سائنس تے مذہب نال سمبندھ رکھن آلے وکھ وکھ سرناویاں تے بڑی تعداد وچ گرمکھی مسودے جیہڑے پورے صوبے وچ پائے جاندے نیں بھائیاں تے مقبریاں دے قبضے وچ نیں پر صوبے دے اصلی ورنیکلرز ادب توں ساڈی لاپروائی پاروں اوہناں دے مُک جان دا امکان روز روز ودھدا جا رہیا اے۔ ایہناں وچ لکھتاں دے ترجمے وی نیں تے اصل طبع زاد لکھتاں وی، بوہتے مسودے پنجابی شاعری دی شکل وچ نیں۔ اکھّ توں پہلاں لکھاریاں دی تھلے دتی گئی گنتی توں گویڑ لایا جاسکدائے کہ اوہناں دی قدر گھٹ نہیں سی تے ایہہ لکھتاں اج وی شوق نال پڑھیاں جاندیاں نیں:

کوئی پندرہ ورھے پہلاں فوت ہون آلے بابا امیر داس ہوراں 200 لکھتاں چھڈیاں نیں، جیہناں وچوں چوکھیاں مذہبی شاعری تے مشتمل نیں۔ اوہناں وچوں ''رتن ہجارا'' سبھ توں مشہور

اے۔ اوہ بیدک طب دے سرناویں ہیٹھ اک منّیا پرمنّیا لکھاری وی سی۔

سنسکرت لکھتاں نوں گرمکھی وچ ترجمہ کرن آلیاں وچ اک وڈا کامیاب بندہ بھائی بُدھ سنگھ سی۔ بھائی سنت سنگھ گیانی تے بھائی بِشن سنگھ گیانی دوویں امرتسر نال سمبندھ رکھن آلے مشہور استاد تے شاعر سن، جد کہ بعد آلیاں دی اولاد اج وی اپنے خاندان دی ادبی رِیت نوں قائم رکھن دا آہر کر رہی اے۔

شاعر دے طور تے بھائی نِہال سنگھ دا ناں اج وی مان جوگ سمجھیا جاندائے، جد کہ شہرت وچ اوہدے حریف کتھل، ضلع کرنال دے بھائی سنتوکھ سنگھ ہوراں شاعری دی شکل وچ علم تے گیان دا اک انسائیکلو پیڈیا لکھ کے اپنے ہم مذہباں وچکار اپنا ناں امر کر لیا۔ اوہدے سنسکرت لکھتاں دے گرمکھی شاعری وچ ترجمیاں نوں اُچیرے درجے دیاں لکھتاں دسیا جاندائے۔ پک نال اوہدی وڈی لکھت ''سورج پرکاش'' سِکھاں دی تاریخ، جیہدے اردو وچ ترجمے کا بیڑا ہز ہائی نس راجا آف جھِنڈ ہوراں چُکیا اے نوں یورپی کھوجکاراں ولوں شاواش لبھنا اجے باقی اے۔ سنتوکھ سنگھ سیاح دے طور تے وی بہوں مشہور اے تے اوہنے ساریاں اجیہاں تھاواں تے جان دا مقصد اپنایا اے جتھے کدی سِکھاں نوں اُبھرن دا موقع مِلیا ہووے یاں اوہناں دے گوروؤاں اوتھے پوری حیاتی یاں کُجھ چِر لنگھایا ہووے۔ جیویں کہ اسیں اگے چل کے غور کراں گے، سکھاں وچ ہم مذہباں آلیاں تھاواں تے جان دے رجحان نے جے ہندوستان دے دوجے حصیاں وچ دیسی تعلیم نوں تحریک نہیں تے ایہدیاں اصطلاحاں نوں ضرور متاثر کیتا اے۔

ایس توں اڈ، گرمکھی دے عالماں وچوں نویکلے لکھاری تے ویدانتی بابا گنگا رام دا ناں کون بھُل سکھدائے جیہنے سنسکرت گرامر تے فلسفے نوں گرمکھی وچ پوری طراں منتقل کیتا، تے جیہنے مصلحین دی ''پروٹسٹنٹ'' تنظیم دے خلاف بنارس جتھے اور بڑا چِر ٹھہریا رہیا سی وچ برہمناں دے ذات پات دی آکڑ نوں انج مار مُکایا کہ اوہدے دور وچ ہندوؤاں دے مقدس شہر وچ دھرم شالاں بنن لگ پیاں۔

گرمکھی ادب تے شاعری دی اہمیت دا ہور وڈا ثبوت کیہ ہو سکدائے کہ جنگجو شاعر تے سکھاں دے آگو گورو گوبند سنگھ دا دربار ''52 اکالیاں'' سارے مذہباں نال سمبندھ رکھن آلے وڈے گرمکھی شاعراں تے مشتمل سی۔ اوہناں وچ اوہ پسند نہ کیتے جان آلے مسلمان شاعر وی سی جیہنے

الٰہیات، اخلاقی فلسفہ، تاریخ تے سیاستِ مدن تے شاعری کیتی جیہدے توں ودھیا شاعری صرف آپ گورو گووند سنگھ ہوراں دی سی۔ گورو گووند سنگھ ہوراں ای اپنے ہتھ نال اوہناں دے مسودیاں نوں ٹھیک کیتا۔ ایہناں وچوں اک، 4000 صفحیاں تے کھِلریا مسودہ اج وی آنند پور (ضلع ہوشیار پور) وچ موجود اے تے سکھ مت دے دوجے بانی دی اپنی لکھائی راہیں درشتگی ویکھی جا سکدی اے۔ دوجے مذہباں تے وی سکھ مت دا اثر جاری رہیا۔ مشہور ریاضی دان تے عربی دے کھوجکار ہاشم شاہ ہوراں پنجابی بولی وچ کئی ناولٹ لکھے جیہڑے اَج وی بوہت پڑھے جاندے نیں، اوہناں دیاں علمی، ادبی فضیلتاں کارن جگدیو دے نیڑے اک جاگیر اوہناں نوں دِتی گئی، تے اوہدے عربی علم نے رنجیت سنگھ توں اوہدی جان بخشی کروائی، جدوں اِک واری اوہنے سکھ 'سرکار' دے خلاف اک شورش وچ حصہ لیا۔ پنجابی بولی وچ ہاشم شاہ دی ''شیریں فرہاد''، ''سسّی پنوں'' دا قصہ تے ''سوہنی مہینوال'' اج وی ہزاراں لوکاں لئی چَس آلیاں داستاناں سمجھیاں جاندیاں نیں۔

Nor were the Sikh Sirdars, as is generally alleged, illiterate. RANJEET SINGH himself had forgotton his letters, for there is evidence that he left school for the turmoil of life at the age of 9. SIRDAR LEHNA SINGH MAJITHIA was no mean Mathematician and Engineer. He is said to have translated Euclid from Arabic into Panjabi.

عام کر کے لائے جانے آلے الزام دے الٹ سکھ سردار ان پڑھ نہیں سن۔ آپ رنجیت سنگھ حرف بھُل گیا سی کیوں جے ایس گل دی گواہی موجود اے کہ اوہنے 9 ورھے دی عمر وچ حیاتی دی آزمائش پاروں سکول چھڈ دتا۔ سردار لہنا سنگھ مجیٹھیا کوئی معمولی ریاضی دان تے انجینئر نہیں سی۔ آکھدے نیں اوہنے یوکلید دا عربی توں پنجابی وچ ترجمہ کیتا۔ اوس ویلے دے سوجھوان کئی یورپی مشینری بنان وچ اوہدی مہارت دی گواہی دیندے نیں۔ ایہناں وچوں اک توپ خانے لئی ورتی جان آلی، لَیدر گن دی ہوند دی جے تصدیق نہ کیتی گئی ہوندی تے ایہہ افسانوی جیہی گل لگدی۔ کور نونہال سنگھ، اجیت سنگھ تے لہنا سنگھ مجیٹھیا مشہور اخوند علی احمد کول ریاضی تے فلکیات دے اُچیرے مضموناں دی پڑھائی کیتی۔ اخوند علی نوں خاص طور تے سرحد توں لاہور بلوایا گیا سی۔ ایس توں اڈ،

لہنا سنگھ ہوراں عربی بولی دے علم دی سنسکرت علم نال جُڑت پیدا کیتی، ایسے طراں اکو گھر دے اجیت سنگھ سندھانوالیہ تے عطر سنگھ، تے کورنونہال سنگھ ہوراں فارسی بولی تے عبور حاصل کیتا۔

Now I only know two natives in the Punjab who know both the classical languages of the East, Arabic and Sanscrit, and both of them are Sikhs.

ہن مینوں پنجاب وچ صرف دو مقامی لوکاں دا ای پتہ اے جیہناں نوں مشرق دیاں دوویں کلاسیکی بولیاں یعنی عربی تے سنسکرت آؤندیاں نیں تے اوہ دوویں سکھ نیں۔ اک نوجوان سکھ سردار، سول سروس دا گوردیال سنگھ اے جیہنے امرتسر گورنمنٹ سکول تے لاہور گورنمنٹ کالج توں پہلاں دیسی سکولاں وچ تربیت لئی۔ دوجا بندہ عظیم سندھانوالیہ خاندان دا سبھ توں بزرگ نمائندہ سردار ٹھاکر سنگھ، اضافی اسسٹنٹ کمشنر اے جیہنے ''زیابیطس'' تے اک مقالہ لکھیا۔ اوہ فارسی تے گرمکھی دا منّیا پرمنّیا کھوجکار اے تے ہن اک لکھت تے کم کر رہیا اے جیہڑی پنجاب دی یادگار تاریخ ہووے گی۔ (سنسکرت تے فارسی جانن آلے مقامی لوک پک نال گھٹ نہیں، جدکہ عربی تے فارسی دوویں جانن آلے بندے اج وی چنگی وڈی گنتی وچ لبھدے نیں۔) ایس ویلے وی گرمکھی دے کھوجکار تے لکھاری ہین، پر اوہناں دی گنتی ہر سال گھٹدی جا رہی اے۔ ایہناں وچ بھائی گیان سنگھ نوں گننا چاہیدائے جیہڑا اِک باکمال پیو دا باکمال پُتر اے، اوہدا ذکر اسیں پچھے کر چکے ہاں۔ گرامر، فلسفہ سَنے منطق تے تاریخ دے سرناویں ہیٹھ کئی لکھتاں دے لکھاری بھائی بِشن سنگھ آف امرتسر ہوراں رنجیت سنگھ ولوں کئی وار جاگیراں دی پیشکش نوں رَد کیتا تے اپنی اولاد لئی شکریے دی وراثت چھڈی۔

بابا اُودا سنگھ بیدی آف گُنا چَور ضلع جالندھر وی اک سیانا لکھاری اے۔ اوہ بہت غریب اے کیوں جے اساں اوہدی جاگیر کھولئی اے۔ آکھیا جاندائے پئی سکھ حکومت نے اوہدے خاندان نوں ''الدوام'' جاگیر دتی سی۔

گیان سنگھ دا پُتر سردل سنگھ وی لکھاری اے۔ اوہ اک معمولی انسپکٹر، امرتسر وچ کُڑیاں دے سکول دا گرداور دے طور تے ویہہ رپئے مہینہ وار تنخواہ لیندا اے تے اوکڑ نال گزارا کردائے۔

امرتسر دا اُوداسی فقیر، شاعر تے لکھاری وی ذکر جوگ اے۔ ایس توں اڈ باوا سومر سنگھ آف

وسووال، ضلع امرتسر مشہور لکھاری اے جیہنے دوجیاں لکھتاں توں اڈ گووند سنگھ دی اک مشہور تے جانی مانی تاریخ لکھی اے۔

ماضی تے حال دے سکھ لکھاریاں دا حوالہ دین دا مقصد صرف ایہہ وکھانا اے کہ گرمکھی بولی تے ادب اُنج دا نفرت جوگ تے بربری نہیں جیویں سرکاری تعلیمی رپورٹاں وچ پیش کیتا جاندائے تے جیویں ہندو تے مسلمان ماتحت ملازم ایہنوں دسدے نیں۔ سگوں ایہہ اُنج ای اک اُچیری شان آلی رِیت نال زندہ اے تے ہور اُچیرے مستقبل ول ودھن دی طاقت رکھدائے، شرط ایہہ وے کہ پنجاب دی قومی بولی دے طور تے ایہدا مان ودھایا جاوے جیویں کہ ریورینڈ ڈاکٹر ٹرمپ ہوراں نویں تے پنجابی بولی پڑھان آلی اک وی جماعت توں محروم لاہور اورینٹل کالج بارے اپنی رپورٹ وچ بڑا اصرار کیتا سی۔

میرے ساہمنے گرمکھی وچ لکھیا اک مقالہ رکھیا اے جیہدا سرناواں دوواں یعنی کلاسیکی تے سکینڈرے نیویائی میتھالوجی دی یاد دواندائے، ''امرت چکھاوَندی وِدی''۔ (لکھاری نے ایہنوں ''Amrit Chakaon-di Vidi'' لکھیا تے ایہدا مطلب ''Instruction for giving the Amrit'' دسیا۔ میرے خیال وچ ایہہ امرت چکھاوَندی وِدی یعنی امرت دا ذائقہ دین آلی تعلیم ہونا چاہیدائے۔ ترجمہ کار) امرت اک مقدس مشروب اے جیہدے وچ شکر، شہد تے مصالحے رَلا کے سکھ مت مذہب پڑھان دے شروع وچ نویں طالب یاں امیدوار نوں دتا جاندائے۔ اسیں ایہنوں گُرمکھی سکولاں وچ پڑھائے جان آلے کورس دا اشارہ سمجھ سکدے ہاں۔ جدوں دیوتا راکشساں دے خلاف سمندر نوں بلون وچ کامیاب ہو گئے تے جیہدے وچوں اوہناں نوں پین لئی امرت مشروب دتا گیا۔ ایہدے وچوں اوہناں نوں آبِ حیات تے امبروسیا اولمپس دی خوراک دوویں حاصل ہوئے۔ بِنا شک ایہی اوہ امرت اے جیہنوں والہالا (Walhalla) وچ سورما پِیندے نیں۔ ایسے نسبت نال سکھاں دے مقدس شہر دے ناں ''امرت سَر'' دا مطلب سمجھیا جا سکدائے۔ ایہہ صرف امرتیہ سارس یاں کدے نہ موت ویکھن آلا تالاب ای نہیں جیویں عام طور تے سمجھیا جاندائے سگوں ایہہ کدی نہ مُکن آلا سرچشمہ اے جتھوں پِین آلے نوں لافانی علم تے ہمیش دی حیاتی لبھ جاندی اے۔

ایہناں ہدایتاں تے اکال بُنگا تے آنند پور دوواں پارلیمنٹاں (تخت) دیاں مہراں لگیاں

نیں۔

امرت تیار کر لین توں بعد امیدوار نوں تھلے دتیاں گئیاں لازمی ہدایتاں دتیاں جاندیاں نیں:

☆ جَپ جی، جاپ جی، ریہہ راس (شام دی دعا)، سوہیلا (سون توں پہلاں دی دعا)، آنند جی (رات دی دعا نال)، چنڈی پاٹ، گُر منتر (سکھاں دیاں دعاواں دی مشہور لکھت جپ وچوں پڑھنا۔)

☆ سادھ سنگت (چنگے بندیاں دی صحبت)

☆ دِنوار پُرب کرنا (گُرو دے تیوہاراں دی خشی منانا)

☆ کاتا کیرتن (عبادت)

☆ سکھاں دا آدر کرنا

☆ نِت ناں سِری گُرو جی پت کرنا (روز گرنتھ پڑھنا یاں سننا، پرہیز گار سکھ ایس کم لئی اکثر بھائیاں نوں بلاؤندے نیں)

☆ درشن کرنا (گرنتھ دا دیدار کرنا، یعنی گوردوارے وچ یاں اوس مقدس تھاں تے جانا جتھے گرنتھ رکھیا ہویا ہووے۔ (دوجے اکھراں وچ،''سکھاں دی مقدس لکھت نوں ویکھنا، سننا یاں پڑھنا۔''))

☆ گھوڑے چڑھن سِکھنا مطلب گھڑ سواری وچ مہارت حاصل کرنا۔

☆ satsh bolna سچ بولنا

☆ شستر وِدیا سِکھنا، یعنی عسکری کمّاں دی پڑھائی کرنا۔

☆ گرمکھی وِدیا سِکھنا، یعنی گرمکھی دا علم حاصل کرنا۔

☆ دھرم دی کِرت کرنا، یعنی اپنا کم سچائی نال کرنا۔

☆ خیرات کرنا۔

☆ ماتا پِتا دا آدر کرنا، یعنی ماں پیو دی عزت کرنا۔

ایہدے توں ایہہ پتہ لگدائے کہ اک سکھ دی تعلیم پرانی فارسی تعلیم توں اُلٹ مقدس لکھتاں پڑھن تے گرمکھی ادب دی پڑھائی کرن ورگے مرکزی فرض پورے کرن توں اڈ سچ بولنا، گھُڑ سواری

سکھنا تے جنگجو بننا وی اے۔

مینوں ایہہ آکھن دی لوڑ نہیں کہ "Amrit" 'امرت' یاں "Pohal" پھول بیبیاں تے بندیاں دوواں نوں دتا جاندائے۔ (1) امرت سر گورو سِنگھ سبھا دے ''اصولاں'' موجب ''زنانیاں دا مجلساں وچ اپنی رائے دے اظہار کرن یاں لکھ کے گھلن دا حق'' صاف مَنّیا گیا اے۔ اصل وچ پچھلے ویلیاں وچ کوئی وی بی بی یاں بندہ لکھنا پڑھنا سکھے بِنا چنگا سِکھ نہیں سی بن سکدا تے ایہہ بڑی وڈیائی آلی گل اے کہ سِکھ ترکھان وی گرمکھی وچ بڑی مہارت رکھدے نیں تے اوہناں وچوں کئی 'بھائی' بن جاندے نیں۔ تِن قسم دیاں شیواں وَیچن دی معافی نہیں سی: جہیز دے بدلے کُڑیاں ویچنا (جیہڑا کہ ہن عام اے)، گاواں ویچنا تے زمین ویچنا۔ جے کسے بندے نے اپنی بیوی نوں جہیز/حق مہر دتا ہووے تے ایہہ صرف زیور دی شکل وچ ہوندا سی، پر اوہ یاں اوہدا کوئی ساک اوس پِنڈ توں کدی کجھ کھاندا یاں پِیندا نہیں جِتھوں اوہدی بیوی آئی ہوندی سی، کیوں جے سیزر وانگوں اک سکھ بیوی نوں وی کسے مالی پکھ توں پاک ہونا چاہیدائے۔ جے بیدی گورو نانک دی اولاد اپنیاں دھیاں نوں مار دیندے سن تے ایہدا کارن ایہہ سی کہ اوہ اوہناں نوں دوجے سکھ خانداناں نال جوڑنا اپنے وقار دے خلاف سمجھدے سن پر اخیر اوہناں نوں ایس تے ملامت کیتی گئی۔ گورو گووِند ہوراں سختی نال دھیاں نوں مارن آلیاں (کُڑی مار) تے دوجے اجیہے لوکاں نال کوئی ساکا چاری کرن توں ڈَک دتا جیہناں دا ذکر ایتھے کرنا ضروری نہیں۔ پر صنفِ نازک نوں دتا گیا آدر اک مقولے توں کڈھیا جا سکدائے جیہدے وچ سبھ توں چنگے سِکھ دور وچ امن تے سلامتی دا ذکر کیتا گیا کہ اوس ویلے ''کنواریاں کُڑیاں دنیں راتیں اکلّیاں ٹُر پھِر سکدیاں سن'' تے اوہناں نوں پورا آدر حاصل سی۔

جے کوئی ''پڑھیار'' (جیہدے گرمکھی کورس وچ پڑھن توں پہلاں لکھنا سِکھیا جاندائے) پڑھن لکھن توں بعد فیلو شپ تے سیکولر یاں روحانی ''بھائی'' بنن دا چاہیوان ہووے تے اوہنوں دو گرنتھاں، گرمکھی گرامر، پِنگل (گرمکھی وچ علم العروض)، اِتہاس (تاریخ لئی سکھاں دی اصطلاح) تے حساب (گُر یاں قاعدے جیہناں وچ ہر حرف اک مطلب رکھدائے) تے سنسکرت دے مُڈھ دی پڑھائی کرنی پیندی اے۔ اُتے دتے گئے مضمون لازمی سن، پر جے اوہ اُچیرے درجے تیکر اپڑنا چاہندا تے منطق دے نیایہ نظام، ویدانت تے پِتی گانت دی پڑھائی وی کردا

1- ''پوہل'' بارے تفصیل لئی ویکھو حصہ IV، نوٹ 1۔

جیہڑے سارے دے سارے گرمکھی وچ ترجمہ کیتے یاں اپنائی ہوئی صورت وچ لبھدے نیں۔ سبھ توں اُچیرا رتبہ ''گیانی'' دا اے جیہڑا لوکائی دی بولی وچ مذہب تے فلسفے دیاں رمزاں کھول کے سمجھا سکے تے مبلغ وانگوں لوکائی نال رابطہ کر کے وکھاوے کہ سکھ مت دا جوہر علم نوں مان جوگ بنانا اے۔ پنجاب یونیورسٹی نے ''گیانی'' دا خطاب گرمکھی ادب وچ سبھ توں ودھیا سیانف لئی اپنایا جیہدے لئی امتحان ہوندائے۔ ایس توں پہلاں (Widaan) 'وِدیان' یاں 'علم' دا ٹیسٹ ہوندائے، تے اوہدے توں وی پہلاں انٹرنس یاں اہلیت دا امتحان ''بُدھیمان'' لیا جاندائے۔ ایس سال اک سکھ سوانی وی کریڈٹ نال ایہہ امتحان پاس کیتا۔ آس کیتی جاندی اے کہ ایہہ امتحان ادب دی بحالی تے بولی دے ودھا جیہنوں صرف تکبر پاروں ای بربری آکھیا جا سکدائے تے سِکھن دے حوالے نال کجھ مددگار ہون گے۔

دربار صاحب، امرتسر وچ شبینہ سائنسی وچار وٹاندریاں تے پنجابی شاعراں تے پنڈتاں دے ویلے کویلے اکٹھاں دا ذکر میں پِچھے کر چکیا ہاں۔

whilst, however, it was one of the great aims of the Sikh reformers to bring knowledge of every kind within the reach of all classes, it was equally their object to show that knowledge, dissociated from strength of body and purity of life, was profitless. This is why, in the various memorials from Sikhs to the Education Commission, the physical, mental and moral degeneracy of that community, in consequence of the neglect of Gurmukhi, is referred to, and why, from the development of their sacred language, not only educational, but also social and physical, benefits are expected to flow. In fact, nothing is so strongly impressed on the Sikh mind as "mens sana in corpore Sano." The Granth's description of "who is a real Pundit" is a protest against the exclusiveness of

the learned caste.

بھاویں ہر قسم دے علم نوں سارے طبقیاں دی اَپڑ تیک لیانا سکھ مصلحین دے وڈے مقصداں وچوں اک سی، پر اوہناں دا ہور اِک اجیہا مقصد ایہہ وکھانا سی کہ جسمانی طاقت تے پاک حیاتی نال سمبندھ نہ رکھن آلا علم بے فائدہ سی۔ ایہی کارن اے پئی ایجوکیشن کمیشن دے ناں سکھاں ولوں کئی میموریلز وچ ایس کمیونٹی دے جسمانی، ذہنی تے اخلاقی زوال گرمکھی نوں نظر انداز کیتے جان پاروں دا ذکر کیتا گیا اے، تے ایہہ کارن اے کہ اوہناں دی مقدس بولی دے ودھا نال نہ صرف تعلیمی سگوں سماجی تے جسمانی فائدے وی حاصل ہون دی آس اے۔ اصل وچ کوئی وی شے سکھ ذہن نوں اینا چوکھا متاثر نہیں کردی جِنّا کہ ''mens sana in corpore sano'' (صحت مند جسم وچ صحت مند ذہن) دا اصول۔ ''اصلی پنڈت کون اے'' بارے گرنتھ صاحب دا جواب علم آلی کلاس دی خاص حیثیت دے خلاف اک احتجاج اے۔

سو پنڈت جو من پر بودے	پنڈت اوہ اے جیہنوں اپنے آپ دا پتہ ہووے
رام نام آتم میں سودے	جیہدی روح خدا (رام) نوں یاد کردی ہووے
رام نام سر راس پیوے	جیہدے لئی خدا دا ناں سبھ توں مِٹھا مشروب ہووے
اُس پنڈت کے اُپدیس جُگ جیوے	اوہ پنڈت جیہدی تعلیم نال دنیا جی اُٹھے
ہر کے چرن ہِردے بساوے	ہر دل تے (رب ہری) ہردے نقش بٹھا دیوے
سو پنڈت پھر جون نے آوے	اوہ پنڈت فیر دنیا وچ جنم لوے گا
بید پران، سمرت، بدھے مُول	اوہنوں ویداں، پُراناں تے سمریتاں دی سمجھ ہووے گی
سکھائیں میں جنّے استول	اوہ پل وچ ہمیش رہن آلیاں شیواں سمجھا دیوے گا
چَو ورن کو دے اُپ دیش	اوہ چوواں ذاتاں نوں پڑھان جوگا ہووے گا (پہلاں جیہڑا صرف برہمن کول ای حق سی)
نانک اُس پنڈت کو ساڈا آدیش	نانک اجیہے پنڈت نوں ہمیش سلام کرے گا

گرمکھی سکول

بچے دا داخلہ 5 سال دی عمر تے ودھ توں ودھ 7 سال دی عمر وچ ہوندائے، عام طور

تے اوہنوں 6 سال دی عمرے سکول داخل کروایا جاندائے (شرط ایہہ وے کہ تعلیم لئی پیدا ہو جان آلی عام نفرت پاروں اوہنوں سکول گھلن توں نہ ہٹایا جاوے)۔ مُنڈے تے کُڑیاں دوویں اک ای پرائمری سکول وچ جاندے نیں۔ کیوں جے انگلیاں قلم توں پہلاں بنیاں سن، ایس لئی پہلاں اوہ زمین تے لکھدائے جیہنوں پنڈھو یاں گانجی (ہندوستانی وچ پنڈول) دا لیپ کر کے تیار کیتا جاندائے۔ جنرل پولارڈ آر ای سَنے کئی یورپی وی ایس مرحلے وچوں لنگھ کے آئے نیں جیہدے کارن اوہناں نوں مشرقی لکھائی دے فن وچ مہارت حاصل کرن دا فائدہ ہویا۔ زمین تے لکھن دا سستا طریقہ، سادگی، چوکھیاں تھاواں تے غلط لکھے جان آلے حرفاں نوں مٹان دی آسانی نے ایس طریقے نوں مان جوگ بنایا ہووے گا، ایہہ وی آکھیا جاندائے پئی ایہدے پاروں بچہ تختی یاں کاغذ دی تھاں چوکھی احتیاط نال کم لیندا اتے حرفاں دی شکل بہتر بنان لئی ہتھ نال نہیں ڈھاندا۔ صورت حال بھاویں کجھ وی ہووے، حرفاں دیاں شکلاں لِکھ لین آلا بچہ کدی کدی اکھر پٹی دے اعتبار نال تربیت دتے گئے مقولے وی زبانی یاد کردائے۔ بعد وچ اوہ ایہناں مقولیاں نوں لکھدائے جیہدے نال لکڑی دی تختی یاں ''پٹّی'' نوں ودھا مِلدائے۔ ایہہ پٹی پہلاں سواہ مَل کے کالی کردے تے فیر دُھپ وچ یاں اَگ تے سُکھاندے نیں۔ اوہدے بعد پنڈھو نال ایہدے تے لکھیا جاسکدائے جیہدے بعد بڑی آسانی نال ایہنوں دھوتا جاسکدائے۔ پٹی تے پِسے ہوئے شیشے ''گوٹا'' دی تہہ وی چڑھائی جاسکدی اے۔ ورتیا جان آلا قلم بڑی آسانی نال عام سرکڑے توں حاصل ہو سکدائے۔ (چِٹا یاں پیلا نرسل، جیہنوں مُنشی دا قلم وی آکھدے نیں، نسبتاً بریک تے سیاہی مائل سرخ رنگ دے گھٹ مِلن آلے نازا نرسل نوں چھِل کے بناندے نیں۔ بصرہ تے بغداد دے وچکار واسِط دے نرسل سبھ توں مشہور نیں۔)

سکول وچ بال حرف تے سادہ گنتی سِکھدے نیں، ایس توں اڈ وزن تے ترکڑی دیاں علامتاں توں وی جانُو کروایا جاندائے۔ عام سکھ بالاں لئی پہاڑے یاد کرنا ضروری نہیں سمجھیا جاندا۔ جے اوہ اِنج کرنا چاہن (تے بوہتے لمبرداراں تے پٹواریاں دے پُتر اِنج کردے نیں کیوں جے اوہناں نوں پِنڈ دے کھاتے رکھنے پوندے نیں) تے پادھا سکول وچ داخلہ لے سکدے نیں جیہناں بارے اگے گل کیتی گئی اے۔

ایہدے بعد بال خدا دے ناں، اپنے گھر آلیاں دے ناں، آل دوالے دیاں شیواں تے

کھان پِین دیاں شیواں دے ناں، سگوں ہر اوس شے دے ناں لکھدے نیں جیہڑی اوہناں لئی تھوڑی جِنّی وی دلچسپی آلی ہووے۔

پروفیسر ہِکسلے وانگوں گورو انگد ہوراں بالاں لئی قاعدے لکھنا چنگا نہ سمجھیا تے کئی جملے تے اخلاقی مقولے لکھے جیہناں نال اک اک حرف جڑیا سی، جیویں:

گرمکھی حرف		مثال
Dada	ددّا	دوس نہ دیجے کاہو، دو کرماں اپنے (اپنیاں ناکامیاں دا الزام کسے ہورنوں نہ دیو، اوہناں دا کارن تہاڈے اپنے عمل نیں)
Juja	ججّا	جوٹھ مت بولنا، یا جو جو جپے، سو اِس کی گات ہووے (جو عبادت کردائے اوہنوں نجات لبھدی اے)
Sasa	سسّا	سادھ سنگ پاوے، جان کوئے (جیہڑا وی چنگے بندیاں دی صحبت چُندائے، وغیرہ وغیرہ

ایہدے بعد بال (Japji) 'جپ جی' پڑھدائے جو خدا دی ہمیشگی ول دھیان دواندا اے تے دوجیاں لکھتاں یاں گرنتھاں دے باب تھلے دتی ترتیب نال پڑھے جاندے نیں:

رائی راس (خورے فارسی ۔ پنجابی اکھر ''راہِ راست'' دی وِگڑی ہوئی شکل اے) جیہدے وچ طالب علم دا دھیان فطرت وچ موجود خدا دیاں نشانیاں تے مثالاں ول دوایا جاندائے، جیویں اُڈ اُڈ آوے سَے کوساں، تِس پاچھے بچڑے چھیڑیا، تِن کون کھلاوے، تِن کون پِلاوے۔ (ہجرت کر کے آون آلا پرندہ اپنا معصوم نیانا چھڈ کے سینکڑاں کوہ دور آؤندائے، خدا دے سوا کون اے جیہڑا اوہنوں خوراک دیندا ہووے) یعنی ایس گل توں نہ ڈر پئی خدا تینوں بھُکھا مرن دیوے گا۔

آرتی سوئیلا بتاں دی پوجا نوں ڈَکن دی غرض نال اک تمثیل اے جیہدے وچ وکھایا گیا اے کہ فطرت خدا دا مندر اے، سورج تے چن مندر دے چانن نیں (ایس لئی برہمن دے طشت وچ بلدے دیوے تے گھنٹیاں وغیرہ دی پوجا نوں ڈَکنا چاہیدائے۔)

سِدھ گوشٹ نیکوکاراں وچکار اک وچار وٹاندرا اے جیہدے وچ وکھایا گیا اے کہ معجزیاں دی کوئی لوڑ نہیں کیوں جے بندے دا جُثّہ اپنے آپ وچ اک بہوں وڈا معجزہ اے۔ (گورو گووِند ہوراں رام رائے نوں لعنت ملامت کیتی تے اوہدے پڑھیار نوں رام رَایّا آکھیا گیا کیوں جے

اوہنے اک مری ہوئی گاں نوں زندہ کرن دا معجزہ وکھایا سی، اوہدا خیال سی کہ معجزے وکھان نال روحانی فخر پیدا ہوندائے، جدکہ ''سکھ'' یاں سِکھن آلے نوں عاجزی آلا ہونا چاہیدائے۔)

اُونکار تخلیق دی مہارت تے اوہدے مقصد وکھاندی تے خالق دی پوجا تے زور دیندی اے۔

بائی بار، یاں 22 کہانیاں خدا دے کمّ دی مثال پیش کرن تے عدم برداشت توں بھیڑا ظاہر کرن لئی۔

ایہدے بعد بال سارا آدگرنتھ پڑھدائے، تے فیر گورو گووِند سنگھ دے ''پنج باب'' جیہڑے شاعری دے ماڈل نیں، ایہدے بعد اوہ سارا گرنتھ پڑھدائے (ایہہ وی دسدے جایئے کہ گورو گووِند دے دور وچ گرمکھی شعراں وچ ہندی عنصر تے ہولی ہولی پنجابی چھاندی گئی۔)

I need scarcely point out that with such a system of primary education the parent can easily co-operate with the schoolmaster. 'l'he child repeats his lesson at home. Father and mother, who ought to be able to read and write Gurmukhi, can assist him in hi;a ~ork by advice, and by confirming the instruction of the school from the experience of their lives. Education thus becomes an agency connected with the best daily associations of the pupil, instead of, as now, estranged from them.

ایہہ آکھن دی لوڑ نہیں کہ پرائمری تعلیم دے اجیہے نظام نال ماں پیو آسانی نال سکول ماسٹر دی مدد کر سکدے نیں۔ بال گھر آ کے اپنا سبق دوہراندائے۔ گرمکھی لکھ پڑھ سکن آلے ماں پیو اوہنوں اوہدے کمّ وچ مدد دے سکدے نیں، تے اپنیاں حیاتیاں دے تجربے دے چانن وچ سبق دی توثیق کر سکدے نیں۔ ایسراں پڑھائی پڑھیار دے وڈے تے نیڑے دے رشتیاں نال جڑن دا وسیلہ بن جاندی اے، نہ کہ اج کل وانگوں اوہناں نوں اوپرا بناندی اے۔ کسان دے پُتر نوں اُردو راہیں تعلیم دے کے اسیں اوہدے ماں پیو دی پنجابی وچ تعلیم دین دی طاقت کھولئی اے، اساں

ماضی نالوں اوہدا سمبندھ تروڑ دتا اے، تے اوہنوں کوئی اجیہی تعلیم وی نہیں دتی جیہڑی اوہنوں اجوکے دور دیاں اوکڑاں نال نبڑن جوگا تے کمیونٹی دا اک مخلص تے فائدے مند رکن بنائے۔

ہن میں گرمکھی سکول وچ پڑھائے جان آلے کورس ول پرتنا:

ایہدے بعد بال ''ہنومان ناٹک'' پڑھدا ئے جیہڑا ہندو رام دے مشہور ڈرامے دی اپنائی ہوئی شکل اے۔ ایہہ ہندی تے پنجابی وچ گرمکھی لِپّی نال لکھیا گیا اے۔

فیر کلاسیکی ہندی وچ پر گرمکھی لِپّی وچ لکھی ہوئی تلسی داس دی ''رامائن'' دی واری آوَندی اے۔

فیر گرمکھی وچ ''بھگوت'' تے دوجیاں کتاباں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

سِکھیار مشہور تے منّی پرمنّی ''جنم ساکھی'' نثر وچ ہون کارن گھر تے ای پڑھدا ئے (بھائی مان سنگھ دی جنم ساکھی نوں سبھ توں چوکھا معتبر مَنیا جاندائے۔)

فیر مُڈھلی چھیویں تے دسویں گورو دی تاریخ ''گُر بلاس'' پڑھی جاندی اے۔ فیر طب وچ دلچسپی رکھن آلا سکھیار گرمکھی وچ نگِنت (دوائیاں)، سرِنگدھر (نسخے تے پتھالوجی) تے نِدان (مرضاں دا کارن تے تشخیص) پڑھدا ئے۔

علم نجوم دی پڑھائی سکھاں وچ انج دا آدر نہیں رکھدی جیویں ہندوواں وچ اے۔ ہندو پروہت اکثر ایسے پاروں اپنی روزی روٹی کماندے نیں جیہدے راہیں اوہ کجھ سائنسی یاں ادبی خوبیاں پیدا کر لیندے تے پڑھیاراں نوں وی سکھاندے نیں۔ ایہدے مقابلے تے سکھاں کول فالاں دی اک لکھت ''پریکشا'' موجود اے۔

علم البدائع یاں ''ساہت کاو'' (Sahitkab) دا گرمکھی وچ بہوں چوکھا مطالعہ کیتا گیا جیہڑا پنجابی تے ہندی دوواں وچ سانجھا اے۔ امرت سر دے فقیر امیر داس (جیہدا ذکر پچھے ہو چکیا اے) دی لکھی ہوئی نصاب لکھت سبھ توں چوکھی مشہور اے۔ ایہہ 8 توں 9 جلداں تے مشتمل اے جیہدے وچ دوجیاں شیواں توں اڈ تھلے دتیاں وی نیں:

''چنگی گل بات، چنگے اخلاق تے قدراں دے آگو اصول''، ''مدح کدوں کیتی جاوے، الجھناں دی وضاحت، وغیرہ'' ایس توں اڈ علم العروض تے قوافی ''چھند''...... سارے اجیہے مضمون جیہناں وچ اجوکے نظام دے ہیٹھ پھلن پھُولن آلا کوئی مقامی بندہ پچھے اے، ایس لئی اوہ یورپی

وچکارلے زمانے دے نقطۂ نظریاں کسے وی ملک دے معیار دی رُو نال اک لبرل تعلیم دا دعویدار نہیں بن سکدا۔

ویدانت، جیویں میں پہلے دسیا اے، گرمکھی وچ پڑھیا جاندائے پر ایہہ عام سکول دا کورس نہیں اے جیہنوں میں رسمی ماڈل کورس آکھناں، نہ صرف صوبہ پنجاب سگوں پورے ہندوستان وچ استاد یاں گرو دا ناں بہت کھِلا رویں معنیاں چ لیا جاندائے۔ جتھے روایتی آگو یاں برہمن روحانی یاں سیکولر استاد دیاں ذمہ داریاں نہیں نبھاندا، اوتھے اکثر کسے ہور ذات دا گُرو اوہدی تھاں سنبھال لیندائے۔ سکھاں وچ تِن قسم دے گرو ہوندے نیں: تعلیمی، مذہبی تے روحانی (اوہ گُرو جیہڑے سکھاں دی پوہل Pohd دیندائے۔)

گرمکھی سکول دا نظام وی لنڈے سکول ورگا اے جیہدے تے اگے گل ہووے گی۔ استاد دی آمدن زمین، برادری دے دتے ہوئے چندے، اپنی دھرم سالا دے وقف یاں پڑھیاراں تاں اوہناں دے ماں پیو ولوں دتے ہوئے تحفیاں توں آوندی اے۔ گرمکھی سکولاں لئی اوقاف دی زمین تے کسے ہور تھاں گل کیتی جاوے گی۔ اینا آکھ دینا بوہت اے کہ رنجیت سنگھ ایس معاملے وچ بہت مہربان سی، تے اوہنے اپنے نیڑے دے سارے لوکاں نوں گرمکھی پڑھن دا آکھیا۔

ہندومت دی پروٹسٹنٹ اولاد، سکھ کمیونٹی اپنے اِجڑ وچ واپس جان دی کوشش نال مسلسل دوچار اے۔ اپنی تعلیم تے روز وار سمبندھ وچ برہمنی ادب دے اثرات وچ گھِرے ہون پاروں ایہہ حیرانی آلی گل نہیں کہ سکھ نانک تے گووِند دے نظاماں تے اج ہندوواں ولوں کیتے جا رہے ڈاہڈے حملیاں دی ماڑی جیہی مدافعت ای کر پاندے نیں۔ کجھ سکھ آگو آپ ہندو وچاراں نال سمجھوتہ کر لیا اے کہ اپنے ہم مذہباں تے روحانی اُچیائی ہونی چاہیدی اے جیہڑے بندے دی فطرت دے بہت نیڑے پر سکھ مت دے اعتراضاں دے جوہر دے خلاف اے۔ بُتاں نوں پوجن ول ودھن دا رجحان اکال بُنگا دے اجوکے تخت راہیں شروع ہو چُکیا اے، پر جے اساں تعلیمی نظام دی ڈی نیشنلائزیشن جاری رکھی تے فیر ایہدے اگے ڈکا نہیں لگ سکے گا، جیہدے کارن سکھ اپنی ذہنی، اخلاقی تے جسمانی تربیت توں محروم ہوندے نیں تے اوہ ہندوواں دے ہتھاں وچ کھیڈن لگ پیندے نیں۔ یاد رہووے کہ ذات پات دے باوجود برہمن ہمیش سکھاں، بودھیاں تے پرانیاں پیڑیاں وچکار ہندومت قبولن آلے نومذہباں توں چوکنّے رہندے نیں۔ ایس شوقیہ تبلیغ (جیہڑی اک

معتقد حاصل کرن لئی پہاڑاں تے صحراواں نوں خاطر وچ نہیں لیاندی) دی نشاندہی میں 1866ء وچ ای کر دتی سی، تے اودوں بعد کئی ضلعیاں جیہناں وچ پہلاں لاما راج سی ہن برہمن اک وسیع المشرب پروہت دے طور تے اپنے آپ نوں قائم کر چکیا اے۔ برہمن ازم ساریاں تصوراں تے معبوداں نوں جی آیاں نوں آکھدائے تے ہندو معبد نال اوہناں دا سمبندھ کسے نہ کسے ڈھنگ وچ قائم ہو جاندائے۔ نویں پجاریاں نوں چوکھی عزت تے ذات برادری دے پہلاں توں موجود ضابطیاں دے مُڈھ تے خاص حیثیت وی دتی جاندی اے۔

A similar danger from another quarter is also threatening the Sikhs. The educated Hindus, whose one great aim is the consolidation of all non-Muhammadans of India into one nation, are endeavouring to substitute Nagri for Gurmukhi, and some dialect of Hindi for the Bhasha or vernacular of the country. As long as their efforts are confined to the promotion of the Nagri character among their Panjabi co-religionists, their efforts deserve every encouragement, but the tendency to surpant Gurmukhi by Nagri should be steadily resisted.

اک ہور حوالے نال وی سکھاں نوں خطرے دا ساہمنا اے۔ پڑھے لکھے ہندو، جیہناں دا اک وڈا مقصد ہندوستان دے سارے غیر مسلماں نوں اکٹھا کر کے 'اک قوم' بنانا اے، گرمکھی دی تھاں ناگری لِپّی لیاؤن دا آہر کر رہے نیں، تے علاقے دی بھاشا یاں مقامی بولی دی تھاں ہندی دا کوئی لہجہ لیاؤنا چاہندے نیں۔ جدوں تیکر اوہناں دیاں کوششاں پنجابی ہم مذہباں وچ ناگری لِپّی دے ودھا تیکر محدود نیں تے اوہناں دا مان ودھانا چاہیدائے، پر گرمکھی دی تھاں ناگری لیاؤن دے رجحان نوں ڈکنا چاہیدائے۔ بدقسمتی نال سکھاں دے دھڑے وچ بہت سارے غدار نیں، جد کہ ہمیش توں ہٹ دھرم ہندو دی حلیمی، اُشکل تے نویکلتا مقامی سکھاں دے مقابلے وچ اُچیری ہووے گی، جدوں تیکر کہ اوہنوں اوہ تعلیم نہیں موڑی جاندی جیہڑی اوہنوں فیر پنجاب وچ چنگی حکومت دا

تھم بنن جوگا بنا دیوے گی۔

پورے صوبے وچ دھرم شالاں تے گرمکھی سکولاں نال جڑیاں سارنیاں توں صاف ہو جاوے گا پئی گرمکھی سکھان لئی عمارتاں تے استاد ہن وی ہین، پر پڑھیاراں دی گنتی وچ بہت چوکھا گھاٹا آیا اے، کیوں جے ماں پیو اُچیچ نال سوچدے نیں کہ اوہ سرکاری سکولاں وچ پرچلت نظام توں اجیہا کجھ وی نہ سِکھن جو اوہناں دی روزی لئی چنگا نہ ہووے۔ نال ای اسیں ویکھاں گے کہ تقریباً ہر اوہ پِنڈ جتھے سِکھ ہین، نہ صرف کمیونٹی ولوں عام کر کے سگوں لمبرداراں تے پٹواریاں ولوں وی گرمکھی وچ تعلیم دی بڑی خاہش ظاہر کیتی گئی، حالاں اوہناں دے فائدے تقاضا کردے نیں کہ اوہ ہر پدھر تے گرمکھی دی وکالت کرن دی تھاں سرکاری نظام (سَنے اُردو) دے ودھا دی حمایت کرن۔ تسیں ایہہ وی ویکھو پئی پنجاب وچ مَساں ای کوئی پِنڈ اجیہا اے جتھے جے کہ اوتھے سکھ رہندے ہون وچ اج وی گرمکھی پڑھ سکن آلے بندے تے اک یاں چوکھیاں دھرم سالاں ہین، ایس لئی پورے پنجاب وچ پڑھائی دا سامان موجود اے جیہدے توں لاپروائی کرنا مجرمانہ کم ہووے گا۔ ضلع سیالکوٹ وچ بابے دی بیر ورگے کجھ تھاواں تے 250 بندیاں دی آبادی وچوں 70 اج وی گرمکھی تے 7 اردو جاندے نیں، جد کہ صرف 26 نوجوان گرمکھی پڑھ سکدے نیں باقی کجھ وی نہیں۔ ایتھے اک خاص طراں دا سکھ پِنڈ موجود اے جیہدے وچ اکٹھ توں پہلاں ہر کوئی لکھ پڑھ سکدا سی، پر اک بیگانہ نظام اوہنوں اپنی قسم دی پڑھائی توں محروم کرن تے مائل اے کیوں جے اوہ پہلے ورگا فائدے آلا نہیں رہیا تے نال ای کوئی ہور تعلیم وی نہیں دتی تے ایسراں ملک نوں فیر بربریت ول دھک دتا۔ جیویں ضلع سیالکوٹ وچ پِنڈ چُوریاں کلاں دا کیس لوو۔ 1500 بندیاں دیاں آبادی جیہناں وچوں ادھی توں چوکھی ہندو تے باقی مسلمان نیں وچوں صرف 10 بندے گرمکھی تے اک اردو جاندائے۔ صرف چھ مُنڈے گوانڈھ دے سرکاری سکول وچ جاندے نیں تے 20 نجی طور تے تعلیم حاصل کردے نیں، جیہناں وچوں 10 اردو تے 10 گرمکھی پڑھدے نیں۔ (گرمکھی پڑھائی دے زوال تے اوہدے ایماء تے میموریلز دا خلاصہ حصہ IV، نوٹ نمبر 2 وچ ویکھو۔)

سکھ تعلیم دے اجو کے مرکز امرتسر تے دمدمہ دھرمسالا رائے پور، ضلع لدھیانہ تے فیروز پور نیں۔ اک امرتسر وچ ای گولڈن ٹمپل تے اوہدے نال جڑیاں بُنگاہواں نالے مشاعریاں تے مباحثاں توں اڈ، 300 دھرم سالاں اجیہاں نیں جیہناں وچ گرمکھی پڑھائی جاندی اے (ویکھو بھائی

دھرت سنگھ دی رپورٹ، اپنڈکش II، صفحہ 8) ضلع لدھیانہ دے دیسی سکولاں بارے میرے بیان وچ رائے پور دا خاص ذکر آیا اے جیہدے توں ظاہر ہووے گا پئی سکھ حکومت ولوں استاداں نوں دتیاں گئیاں بِنا لگان زمیناں تے کھوہ بحال ہوئے یاں نہیں یاں گووند سنگھ دی جائے پناہ (دمدمہ)، سکھاں دے سبھ توں مقدس ڈیریاں وچوں اک جتھے کدی سکھاں دی دیہی یونیورسٹی ہوندی سی، رائے پور پِنڈ دا گویڑ لایا اے یاں نہیں۔ دوجے تذکریاں توں ایہہ وی پتہ لگے گا کہ نقد یاں جنس دی شکل وچ فیساں اکٹھیاں کر کے دھرمسالا یاں ڈیرے نوں دتیاں جاندیاں نیں، نہ کہ بھائیاں نوں ذاتی طور تے۔ سگوں اوہناں دی کجھ آمدن پک نال سِدھی اوہناں نیکوکار زمینداراں توں آؤندی اے جیہڑے اپنے گھراں وچ گرنتھ پڑھاؤن لئی اوہناں نوں بلاندے نیں۔ سادھو بھوپ سنگھ پنجاب دے ہر حصے توں فقیر تے چیلیاں دے اکٹھ نوں پڑھاندائے۔ فقیراں وچ بڑی جعل سازی موجود ہے، پر ایہہ کسے وی ملک دی کسے وی کمیونٹی دے کسے وی طبقے توں چوکھی نہیں، پر کئی واری اصلی تقدس تے کدی کدی چنگا بھلا علم وی لبھ جاندائے۔ اصل وچ فقیر ذات توں اُچا ہو کے مذہب نوں مقبول بنان دا مرکزی وسیلہ رہے نیں۔ رائٹ ریورینڈ ٹی وی فرینچ، ڈی ڈی، بشپ آف لاہور (جیہناں دی فقیراں بارے رائے ایویں ای اوہناں دے حق وچ نہیں ہو سکدی) ہوراں ایجوکیشن کمیشن ساہمنے گواہی وچ آکھیا کہ "میرے خیال وچ دنیا دے کجھ سبھ توں چنگے استاد ہندو فقیراں، سنیاسیاں، جوگیاں وغیرہ وچ نیں جیہڑے گورو دا کم کردے نیں، پر اوہ اج کل اپنے فلسفیاں تے مذہبی نظاماں توں اڈ کجھ وی نہیں سِکھاندے۔" میں اوہناں فقیراں نوں ویکھیا۔ میں فلسفے تے مذہبی وچار وٹاندریاں وچ اوہناں دے علم تے دانائی دا چنگا جانن آلا ہویا، پر یورپیاں اوہناں نال صرف ایس لئی کُتیاں توں بھیڑا سلوک کیتا کیوں کہ اوہ ویکھن وچ "ڈراونے" لگدے سن۔ سگوں پِنڈاں وچ اوہناں دا اثر چنگا صحت افزا اے۔ مینوں دسیا گیا پئی کسان تے اوہناں دے پُتر دے ذہن نوں اوس ویلے "اُچیائی" لبھدی اے جدوں اوہ فقیر دی جھگی دے کولوں لنگھدے نیں جیہڑے اکثر نفس نوں مارن دی جیوندی جاگدی مثال تے آل دوالے دے لوکاں دے اخلاق دے نگران دی حیثیت رکھدائے۔ ایس لئی ایہدے وچ حیرانی آلی کوئی گل نہیں کہ اوہناں دے لگان توں پاک کھوہ نوں بحال کرن دی کسے وی کوشش نوں کسان بدشگونی سمجھدے نیں۔ ایہہ گل وی حیرانی آلی نہیں کہ کجھ ناں دے "مقامی پڑھے لکھے" بندے، جیہناں اپنے عقیدے دیاں بندشاں دور کر دتیاں، اوہناں نوں چنگی نظر نال نہیں

ویکھدے۔ ایہہ حقیقت اپنی تھاں اے کہ کجھ تعلیمی، اخلاقی تے مذہبی حوالیاں توں اوہ ہندوستانی معاشرے وچ بوہت ساریاں چنگیاں شیواں نوں بچان وچ بڑے مددگار نیں۔

مینوں بھروسہ اے کہ میں ایہہ وکھا دتا اے پئی گرمکھی اک تاریخ تے ادب رکھدی اے تے ایہہ پئی ایہنوں ''بربری'' نہیں آکھیا جا سکدا...... (ایتھے لکھاری نے کجھ یونانی اکھراں دیاں مثالاں دتیاں نیں جیہناں دا ترجمہ نہیں ہو سکدا۔ ترجمہ کار) تاں جے، جے گرمکھی نوں بربری من وی لیا جاوے تد وی ایہہ اوہناں لوکاں دی بولی ہون دے ناطے آدر تے سکھائے جان دا حق رکھدی اے جیہڑے 1857ء دے غدر وچ بڑی شرافت نال ساڈے طرف دار رہے یاں جیویں انگلش اوس دور وچ ''بربری'' ورنیکلرز دے رتبے توں اُچا کیتے جان دا حق رکھدی سی جدوں لاطینی تے فرانسیسی سارے ادبی مقصداں وچ اوہدے توں اُچیاں سن۔ آخر انگلش نوں وی تے ودھا کے اج دی بہت وڈے پیمانے تے بولی جان آل اجوکی مذہبی بولیاں وچوں اک بنایا گیا۔

دوجا۔ چاٹ سالاں، مہاجنی تے لنڈے سکول

ایہناں سکولاں دا اثر پورے ہندوستان دے تجارتی طبقیاں تیک پھیلیا ہوئیا اے۔ شمال مغربی صوبے بارے ساڈیاں سبھ توں مُڈھلیاں رپورٹاں دہلی وچ بنے پنجابی سکول وکھاندیاں نیں۔ پرانی تے جانی پچھانی اصطلاح دے طور تے ''گرو'' سکھاں وچ ورنیکلر سیکولر استاد دی بجائے مذہب یاں عقیدے دے آگو دے معنیاں وچ مشہور ہو گئی۔ ایتھوں تیکر کہ اکھر ''لُنڈے''، ''لنڈے'' یاں ''مُنڈے'' لڑکے لئی توں اڈ ''بِنا پوشل'' دے اصل مطلب وچ صوبے توں باہر وی ہندوستان دیاں کئی کمرشل لکھتاں لئی ورتیا جاندائے۔ ایس رپورٹ نال جڑیا اک ٹیبل، ایس توں اڈ مہاجنی، لنڈے تے سرفی لپّی دے نمونیاں توں وی ایہہ ثابت ہو جاوے گا پئی جیویں گرمکھی ورگی بولی نوں جیہدے وچ بہت سارے ادبی خزانے نیں بربری آکھنا ناجائز سی، اوسے طراں ایہہ آکھنا وی ٹھیک اے کہ ''کوئی وی بندہ لنڈے وچ اپنی لکھی ہوئی تحریر اک گھنٹے بعد نہیں پڑھ سکدا'' یاں ایہہ کہ ''مہاجنی دی ہر اک صورت صرف اوس ضلعے تیکر محدود اے جیہدے وچ ایہہ ورتیا جاندائے۔'' ایہہ صرف مختصر لکھائی دے مقصد ہیٹھ ناگری لپّی دی اک مخفف بنائی گئی صورت اے، سگوں میں منّتا ہاں پئی ایہہ پڑھن وچ چوکھی آسان نہیں جیویں کہ ٹٹے بھجے ڈھنگ نال لکھیا ہویا کوئی وی ہندی لپّی نہیں ہے،

سگوں عام ''شکِستہ'' وانگوں جیہدے خلاف بہت شور کیتا گیا۔ ایس توں اڈ خاص کر متعلقہ پیشے نال جُڑے لوک ایہنوں آسانی نال پڑھ سکدے نیں، تے ایہی ایہدا مقصد اے۔ ایتھوں تیکر پئی انگلش بولن آلے وی فونیٹک دی تھاں تصوراتی نیں تے اوہ لوک ایہنوں نہیں پڑھ سکدے جیہناں نوں بولی بولنی تے آوندی اے پر لکھنی نہیں۔ ایس توں اڈ لنڈے صرف اک تجارتی خطِ مرموز (Trade cyphering) نہیں، سگوں ایس صورت وچ وی ایہہ سارے اُتلے ہندوستان وچ تعلیم دے ذریعے دی نینہہ بن دا اے، گھٹ توں گھٹ تجارتی برادری لئی تے ضرور جیہدے ول اساں دھیان نہ دتا۔ مینوں پک اے کہ شمال مغربی صوبے توں اکٹھے کیتے گئے شواہد لنڈے یاں مُنڈے نوں صرف تجارتی مقصداں لئی حرفی نقل دی صورت سمجھن وچ اک جُٹ نیں جیہڑا صرف پیشیاں تیکر محدود اے تے اُچیرے ادب لئی ایہدی ورتوں نہیں جاندے۔ ایس رپورٹ دے ''دیباچے'' وچ مَیں ایہہ وکھان دا آہر کیتا اے پئی گرمکھی نے کیویں لنڈے توں وادھا کیتا تے ایہہ وی کہ کجھ گوروواں دیاں اصل لکھتاں ایسے نفرت آلی لپّی وچ سن تے اوہناں دے مسودے اج وی مذہبی عقیدت نال اک دو دسیاں گئیاں تھاواں تے رکھے گئے نیں۔ سکھ آگوواں دا اپنے مسلک نوں ودھان لئی لکھائی دی ہمیش رہن آلی صورت نوں اپنان دا آہر کرنا علم نوں عام کرن دے مقصد دا وڈا جز سی۔ پر ایہہ آہر جاری نہ رہیا، کیوں جے ہندوستان دے وکھو وکھ حصیاں نال چنگی جُڑت نہیں سی تے گرمکھی لِپّی نوں ایس لئی اپنایا گیا کیوں جے سارے طبقے ایہنوں آسانی نال سِکھ سکدے نیں، تے ایہہ دعویٰ وی کیتا گیا پئی ایہہ ''لنڈے'' دی کسے وی ہور شکل توں چنگا سی۔

ایہناں سکولاں دے استاد ''پادھے'' اکھواندے نیں، سگوں کئی تھاواں تے گُرو دی اصطلاح لاگو کیتی جاندی اے، جے اوہ مسلمان ہون جیویں کہ پنجاب وچ کئی نیں تے فارسی دے مُڈھلے استاد لئی ''میاں'' دی اصطلاح ورتی جاندی اے۔ ایہہ پادھے عام کر کے ہندوواں وچ برہمن یاں مسلماناں وچ راول نیں، سگوں آکھیا جاندائے پئی مسلمان پادھے اوہناں برہمناں دی اولاد نیں جیہناں نوں زبردستی مسلمان بنایا گیا۔ پادھیاں دا پیشہ اپنے طبقے وچ موروثی اے، بھاویں اوہ ہندو ہون یاں مسلمان۔ کمیونٹی دا ہر طبقہ، بہت تھلویں توں اڈ، پادھیاں دی برادری وچ اپنا اپنا کوٹہ رکھدائے، خاص کر کے پنجاب دے کھتری تے شمال مغربی صوبیاں دے کایت / کایتھ بنیا پادھے تے ہوروی قصبے تے وکھو وکھ علاقیاں وچ بنیاں دے بالاں نوں خاص مدت وچ جے حساب

کتاب تے بِلّاں دی ڈرافٹنگ وغیرہ نہیں تے پہاڑے تے خطِ مرموز سکھان دی پیش کش کردے تے معاوضہ منگدے نیں۔ ایس صورت حال نے ایہہ غلط مفروضہ پیدا کر دتا کہ دیسی سکول اج ایتھے تے کل اوتھے سن، ایس لئی ایہناں دے اعداد و شمار اکٹھے نہیں کیتے جا سکدے۔ پنجاب دے کئیاں حصیاں تے دوجیاں صوبیاں تے مُلکاں وچ اجیہے دیسی دیہی سکول ہین جیہڑے زرعی کم گھٹ ہون دے دناں وچ کھُلدے تے بند ہوندے نیں جدوں پیلیاں وچ ماں پیو نوں پُتراں دی مدد چاہیدی ہوندی اے۔ ایس توں اڈ اصولی طور تے نجی استاد پنجاب وچ وی اوہدے توں چوکھا پکا نہیں جِنّا کہ انگلینڈ وچ نیں، پر ایہہ سبھ کجھ پنجاب ایجوکیشنل رپورٹاں وچوں کڈھے گئے نتیجیاں دا جواز نہیں دیندا، پئی وکھو وکھ علاقیاں وچ بنے سکولاں دے حوالے نال صحیح اعداد و شمار نہ ایتھے اکٹھے کیتے جا سکدے نیں نہ انگلینڈ وچ، شرط ایہہ وے کہ اوہناں نوں اکٹھے کرن دی اک ایمانداری آلی کوشش کیتی جاندی تے واقعی اوہ جانکاری لین تے ورتن دی خاہش ہوندی جیہڑی حکومت اکثر منگدی رہندی اے۔

کئی واری پادھیاں دا معاوضہ بہت چوکھا ہوندا اے، کیوں جے ایہدا انحصار چنگے کاروباری لوکاں دے تربیت کرن آلے دے طور تے اوہناں دی شہرت تے اوہناں دیاں سکھائیاں ہوئیاں گلاں دے عملی فائدے تے اے۔ مقامی لوک چنگا چوکھا معاوضہ وی دین لئی تیار ہو جاندے نیں، جیویں کہ اوہ اپنے مذہبی گروؤاں نال بڑے کھُلے دل نال پیش آؤندے نیں۔ اوہ صرف 'ساڈے' سکولاں وچ داخلہ لین لئی بہت گھٹ معاوضہ دیندے یاں فیر وظیفے یاں اعزازیے راہیں ادائیگی دی منگ کردے نیں، کیوں جے ایہہ سکول نہ عملی تے نہ ای مذہبی تعلیم دیندے نیں سگوں پرانے فارسی سکولاں وانگوں ایہناں دا مقصد وی چاہیواناں نوں سرکاری نوکریاں تیکر پہنچانا سی، ایس لئی اوہناں وچ چوکھا اوہی طبقہ جاندائے۔

لکھائی دے مُڈھلے مرحلے پہلاں مٹی اُتے تے فیر لکڑی نال بنیاں ہوئیاں پٹیاں اُتّے پورے کیتے جاندے نیں جیہناں بارے گُرمکھی سکولاں دے حوالے نال گل ہو چکی اے۔ لنڈے سکول نوں ایہدا خاص کردار دین آلی شے ریاضی اے ذہنی تے زبانی دوویں۔ دوسرے توں میری مراد پہاڑے دہرانا اے، بھاویں اوہ عام (1 تا 10) x (1 تا 10) ہون، بڑا گیارہ ہون (11 تا 30) x (11 تا 30)، کسری ہون (1 تا 50) x (1¼، 1½، 2½، 3½، 4½، 5½ وغیرہ)،

کجھ کسر در کسر ...... جیویں (1¼ x 1½، 1½ x 2½، 2½ x 3½ وغیرہ، جدکہ ذہنی حساب توں میری مراد مرکزی طور تے اوہناں ''گُرُوواں'' نال اے جیہناں راہیں کاروبار وچ بڑا اوکھا حساب کتاب کیتا جا سکدا ائ، خاص کر غلّہ منڈی وچ ہون آلے گھاٹے وادھے دے حوالے نال۔ کدی کدی ساڈے ریاضی دے ایم اے پاس لوکی وی ایہدے تے حیران تے چوکھے پوتھل جاندے نیں کیوں جے اوہناں نوں لِکھن دے مواد، سائنسی طریقیاں تے دُونے ویہل دی ہر سہولت لبھی ہوندی اے۔ تاں جے، ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ ایہناں گُرُوواں جیہڑے اکثر پادھیاں دا ورثہ نیں نوں اکٹھے کرن دی تھاں مہاجنی سکولاں دی تحقیر نوں بہانہ بنا کے پیش کردائ، تے سالانہ رپورٹاں وچوں گھٹ ودھ پنجاب وچ پبلک انسٹرکشن دے پہلے ڈائریکٹر وی ایہناں وچاراں (رپورٹ مؤرخہ 6 جولائی 1857ء دا پیرا نمبر 23) نوں دہراندا اے: ''لنڈے سکول اوہ نیں جیہناں وچ دکان داراں دے بالاں نوں حساب کتاب دے طریقے سکھائے جاندے نیں تے جیہناں وچ سول عدالتاں وچ روزانہ ناپسندیدگی دا نشانہ بنن آلا اکاؤنٹس دا بھیڑا نظام پھلدائ۔'' اپنی نظر وچ اک مان جوگ افسر ولوں حساباں تے کھاتیاں دے اک شاندار نظام دے خلاف اینے نفرت آلے جملے تے مینوں افسوس ہوندائ۔ اوہنے اک سائنسی نظام جانُو کروان دی کوئی تجویز وی نہیں دتی جیہڑی تجارتی برادری لئی منن جوگ ہووے، حالاں صوبے دے تعلیمی سربراہ توں ایس گل دی آس فطری گل اے۔

''میں کئی اجیہے سکول ویکھے نیں تے ہندو مُنڈیاں دی ریاضی وچ شاندار مہارتاں دیاں کہانیاں جیہڑیاں سُن رکھیاں سن نوں مُکھ رکھدیاں ہوئیاں بڑی مایوسی ہوئی۔'' مینوں نہیں پتہ کہ کیہ مسٹر آرنلڈ ریاضی دے معجزیاں دا مظاہرہ ویکھن دی آس رکھدے سن یاں نہیں، پر اوہناں دے ایس توں اگلے بیان توں پتہ لگدائے کہ اوہ ایہناں نالوں چنگا سکول نہیں سن ویکھ سکدے، تے ایہہ کہ اوہناں جو کجھ ویکھیا، اک سوجھوان استاد لئی ضروری سی کہ اوہنوں اپنا لیندا۔

ہر سکول وچ اک یاں دو مُنڈے پک نال 12x12 دی روایتی حد توں بہت اگے تیکر پہاڑیاں وچ 'وڈے کرتب' وکھالیندے نیں تے rule-of-three مسئلیاں نوں اپنے ذہن وچ بڑی چھیتی حل کر سکدے نیں، پر نال ای اوہ اکثر کاغذ تے اوہناں نوں حل کرن جوگے نہیں ہوندے۔'' جے مُنڈیاں نوں زبانی طور تے وڈے کرتب وکھاندیاں ہوئیاں ایہہ مسئلے بڑی چھیتی تے

درستی نال وی حل کرلیندے سن تے کوئی کارن نہیں کہ اوہ کاغذ تے وی اوہناں نوں حل نہ کردے، خاص کر ایس لئی کہ اوہناں نوں انج کرنا سکھایا ای نہیں سی گیا، پر میرا خیال اے کہ باقی ہر اک شے وانگوں ریاضی وچ وی ’’Orthodoxy is my doxy and hetrodoxy is your doxy‘‘ (’’پکا عقیدہ میری معشوق تے کچا عقیدہ تیری معشوق۔‘‘) ’’پر مینوں نہیں لگدا کہ چوکھی تعداد نے حساب کتاب وچ کوئی بہت چوکھی تیزی وکھائی اے۔‘‘ انگلینڈ دے کیہڑے سکول وچ مُنڈیاں دی اکثریت نے اعداد وشمار وچ کوئی ’’وڈی تیزی‘‘ حاصل کیتی اے؟ ایہدے الٹ اوہ پنیے مُنڈیاں ورگا کوئی ریاضی دا ٹیلنٹ نہیں رکھدے‘‘، تے ’’پک نال جے اوہناں ایہہ حاصل نہیں کیتا تے کجھ وی نہ کیتا۔‘‘ میں ایس گل تے شک دی جرأت کرنا چاہواں گا۔ ہو سکدا ائے کہ کوئی بندہ حساب کتاب وچ ڈِھلا یاں صرف وچکارلا جیہا ہووے پر اپنے گُن نوں اپنے پیشے وچ بڑا فائدے آلا پاوے،’’کیوں جے اک اجیہی پِٹّی لکھن نوں سکھنا نہیں آکھیا جا سکدا جیہنوں اک گھنٹے پچھوں اوہ آپ یاں کوئی ہور پڑھن جوگا نہ ہووے۔‘‘ ایہہ واقعی غیر معمولی اے کہ کیویں حکومت نوں رپورٹ دین آلا اک ذمہ دار افسر ایس طریقے نوں جھٹلا سکدائے۔ جے مسٹر آرنلڈ تے اوہناں دے اعتراضاں پچھے ٹُرن آلیاں آپ ویروا کیتا ہوندا تے سچائی لبھن دے چاہیوان ہوندے بھاویں محکمانہ نظام ایہدے وچ رکاوٹ ای ہوندا تے اوہ 26 ورھے چاٹ شالاں یاں پادھے سکولاں نوں پاٹ شالا دے نال نہ رَلاندے جیہڑے آپس وچ اونے ای وکھرے نیں جِنّے کہ فرانسیسی ایلیمنٹری سکول کسے جرمن یونیورسٹی توں۔

خورے تعلیمی افسراں دے چیتے ایہہ گل وی نہیں آئی کہ چنگی تنخواہ آلے یورپیاں دے الٹ مقامی استاد’’primers‘‘ (قاعدہ۔ ایہہ اصطلاح ایس لئی ورتنی پئی کہ کوئی ہور چنگا متبادل لبھے) دی وِکری نال ذاتی منافع تے شہرت دوویں کمان تے اعتراض نہیں کردے۔ ایس لئی جے کوئی بھائی اپنی اکھرپٹی یاں اک پادھا اپنے پہاڑے جیویں اک اک آنہ دے بدلے پڑھیاراں نوں سکول وچ داخلہ لین تے ویچدائے تے ایہہ گل حیرانی آلی نہیں پئی کوئی چھپے ہوئے رسالے دی پچھان دا بڑا جوش نال استقبال نہ کرے جیہڑا صرف مسٹر سمتھ یاں گورنمنٹ بک ڈپو دی جیب وچ پیسے اپڑاندائے۔ ایس توں اڈ، جیویں دے سکول دیاں کتاباں دا کوئی یورپی لکھاری اپنے آپ نوں سرکاری آشیر بادیاں شاواش دا نہیں تے بدلے دا حق دار ضرور سمجھدائے، اوسے طراں اک پادھا وی

جے اپنے پیشے دے گُر دسن یاں دوجیاں شیواں دا بدلہ لینا چاہندائے تے اوہنوں معاف کر دینا چاہیدائے۔

جتھوں تیکر لنڈے لپّی دا سمبندھ اے تے ایہہ وی خفیہ تجارتی بولیاں نوں ہمیشگی دیندائے جیہڑیاں میں کجھ سال پہلاں لبھیاں سن تے جیہڑیاں صرف 'تجارت دے گُر' چھپان لئی ای نہیں سن ورتیاں جاندیاں سگوں مصنوعی اکھراں تے جملیاں، کئی محاوریاں تے کئی عام اکھراں توں اڈ پرانے لہجیاں دی تلحسین دے نال وی اگے ودھیاں۔ ایہہ ودھیاں گھٹیاں بولیاں زباناں دے ماہر، بشریات نگار، گِلڈ مؤرخ تے کدی کدی کسے پولیس افسر لئی وی بڑیاں دلچسپ ہون گئیاں۔ ہر موقعے تے لکھاری بھاویں نہ چاہن کہ باہر آلے ''اوہناں دے لکھے نوں پڑھن''، سگوں جے اوہ اپنا مطلب چھپان دے چاہیوان ہوون تے لنڈے لپّی دی تھاں اکھر پڑھے جان جوگے نہ ہوندے۔

جتھوں تیکر پادھیاں دے سکھائے ہوئے حساب کتاب دے نظام دا سمبندھ اے تے ''ساڈیاں عدالتاں ولوں ناپسندیدہ'' سمجھیا جانا تے دور، اوہناں نوں کسے اندراج دی درستی دی سبھ توں چنگی خود انحصار شہادت مَنیا گیا کیوں جے بہی کھاتیاں (لیجر تے انڈیکس) وغیرہ دی باقاعدگی تے درستی دا کوئی جوڑ نہیں تے ایہہ نظام اندراجاں وچ فراڈ یاں حساباں دی جعلسازی نوں اوکھا بناندائے۔ جتھوں تیکر لنڈے سکولاں دے نظام دا سمبندھ اے تے میرے خیال وچ ایہدا موازنہ ظاہری طور تے جوہر دے اعتبار نال سرکاری سکولاں نال کیتا جا سکدائے۔ نِکے بالاں دی حاضری دے لحاظ نال ایہہ دوویں طراں دے ادارے سکولاں دی بجائے نرسریاں نیں...... دوجے اکھراں وچ اوہناں دا مقصد بالاں نوں شرارتاں توں بچانا تے ماں پیو نوں گھراں وچ اوہناں دے دھیان توں ویہل دوانا اے۔ تاں جے، ایتھے وی موازنہ لنڈے سکول دے حق وچ جاندائے، کیوں جے پہلاں تے اصولی طور تے پادھا ہر صبح طالب علماں دے گھراں تے جا کے اوہناں نوں نال لیندا یاں فیر کسے وڈے مُنڈے نوں اوہناں دی غیر حاضری دا کارن پتہ کرن گھلدائے، جدکہ دن دے وچکار اوہناں مُنڈیاں دے ناں وقفے وقفے نال بلاندا رہندائے جیہدے جواب وچ اوہناں نوں بلانا تے اپنے کم وچ رُجھنا پیندائے، نہیں تے اوہنوں غیر حاضری دا کارن پتہ لگ جاندائے۔ دوجا ایہہ کہ پادھے نوں عام کر کے ماں پیو نے اختیار دتا ہوندائے کہ اوہ شرارتی مُنڈیاں دی مرمت کرے، نہ صرف سکول وچ کیتیاں ہوئیاں شرارتاں تے سگوں گھر وچ بدتمیزی دی صورت وچ وی۔

ایس لئی دیسی سکول ماسٹر تے ماں پیو تعاون کردے نیں جیہدا مُنڈے دے ذہن تے چنگا اثر پیندائے، جد کہ سرکاری سکول ماسٹر سکولوں باہر مُنڈیاں دیاں غلط حرکتاں ول دھیان دین دی زحمت نہیں کردا، تے ماں پیو وی اوہدی دتی ہوئی انصاف آلی پر رحم آلی مارکُٹ تے بھروسہ نہیں کردا، حالاں ساڈے ''spare the rod and spoil the child'' اکھان دا دیسی متبادل ہے وے، یعنی ''بال دیاں ہڈیاں ماں پیو دیاں تے کھال استاد دی ہوندی اے۔'' ایسراں آکھ لوو پئی مقامی رِیت استاد دا بال نوں کوئی وی اجیہی جسمانی سزا دینا جائز سمجھدی اے جیہدے کارن کوئی ڈاہڈی سَٹ نہ لگے۔ ماں پیو نوں پتہ اے کہ برہمن پادھے دی مذہبی حد بندیاں یاں ذات دے استاد دی ہمدردی، ایس توں اڈ نقد تے مٹھائی دی شکل وچ تحفے دین آلے کسٹمر نوں ناراض نہ کرن وچ ذاتی دلچسپی لینا لاپرواہیاں نافرمانی کرن آلے مُنڈے نوں بے رحمی نال مارن کُٹن دے کسے وی رجحان تے چنگیاں بھلیاں پابندیاں نیں۔ دیسی سکولاں وچ دتیاں گئیاں سزاواں دیاں کہانیاں میرے خیال وچ چوکھیاں من گھڑت نیں۔ اوہناں نوں پھیلان آلے لوکاں چوکھی جانکاری سرکاری سکولاں دے پچھلے پڑھیاراں توں لئی اے جتھے استاد اپنے پڑھیاراں دے ماں پیو لئی اکثر اوپرے، کدی کدی تھلویں ذات دا تے ہمیش اوہناں دی عنایات تے غیر منحصر ہوندائے، جد کہ اوہ سرکاری نوکر ہون کارن کدی کدی سوچ لیندائے کہ اوہنوں صرف اپنے افسراں تے پڑھیاراں نوں ای خُش کرنا اے۔ اصل وچ مُنڈے اپنے آپ نوں استاد لئی اوہدے نالوں بوہت ضروری سمجھدے نیں جِتّا اوہ اوہناں لئی اے، کیوں جے کیہ اوہ امتحان پاس کرن راہیں اوہدی ترقی دا کارن نہیں بن دے؟ مُکدی گل ایہہ کہ، دیسی مُڈھلے سکولاں وچ استاد ماں پیو نال تعاون کردائے جیہدے نال اوہدے پڑھیار نوں فائدہ ہوندائے، جد کہ سرکاری سکولاں وچ استاد اوہناں دا تعاون چاہندائے جیہدے نال طالب علماں دی خود پسندی وچ بہت چوکھا وادھا ہوندائے تے اوہ اگے جا کے حیاتی دیاں عملی شکلاں وچ ترغیب پذیری یاں قوتِ فیصلہ دی کمی دا شکار رہندائے۔ جے سرکاری سکولاں وچ بہت سارے طالب علم اج وی استاد دا آدر کردے نیں تے ایہدا سادہ جیہا کارن ایہہ وے کہ اجے تیکر پرانیاں قدراں تے خاندانی اثر پورے طور تے نہیں مُکے، بھاویں چھیتی ای ایہہ ساڈے اجوکے نظام دا ناگزیر نتیجہ ہووے گا۔

In short, whereas in indigenous elementary schools the

teacher co-operates with the parent, much to the advantage of his pupil, in Government schools, the teacher seeks the favour of his charges, greatly to the inerease of their conceit and subsequent want of pliability or judgment in the practical exigencies of life.

حاضری رجسٹراں دی سرکاری انسپکشن وی غلط اندراجاں دا بہت وڈا محرک اے۔ غیر حاضر مُنڈیاں نوں ایہدا پتہ لگ جاندائے جیہڑے ایسے معاملے وچ چُپ وٹ کے اپنیاں دوجیاں غلطیاں دی معافی خریدلیندے نیں۔ اخیر انسپکٹر دوریاں تے آوَندے نیں۔ پتہ لگا اے کہ ایہناں موقعیاں تے استاد پڑھیاراں تے باہر آلے پڑھے لکھے بندیاں نال رَل مِل کے انسپکٹر نوں دھوکھا دیندے نیں۔ اصل وچ معتبر وسیلیاں پاروں ایہہ آکھیا گیا اے کہ انسپکٹر دے دوریاں ویلے (خاص کر اک ضلع وچ) چالاک مُنڈیاں دا اک ٹولہ پگڑیاں بدلن راہیں وکھو وکھ سکولاں دیاں وڈیاں جماعتاں دا روپ وٹاندے نیں، کیوں جے چوکھے یورپی مقامی لوکاں نال گل بات وچ نہ سمجھن آلے تکبر کارن چہریاں وچ فرق نہیں کر پوندے۔ ایہناں بیاناں وچ جھوٹھ نہ ہونا آپ ایجوکیشنل رپورٹاں وچ دتے گئے پیریاں توں کڈھیا جا سکدائے۔ پہلا، حاضری دے حوالے نالے...... اک انسپکٹر دے مطابق ''رجسٹراں وچ وکھائی گئی گنتی تے اصل پڑھن آلے طالب علماں دی گنتی وچ ڈاہڈا فرق آفیشل دباوَ دے نظام کارن اے جیہڑا صرف جعلی نتیجے ای پیدا کردائے۔'' (پنجاب رپورٹ، 1865-66ء، صفحہ 47) ''رجسٹر ہمیش ای بھروسے آلے نہیں ہوندے۔'' (پنجاب رپورٹ، 1866-67ء، صفحہ 14) ڈائریکٹر آف پبلک انسٹرکشن پنجاب دے مطابق، ''مسٹر P توں تجویزاں منگیاں گئیاں کہ حاضری نوں چوکھا باقاعدہ کیویں بنایا جاوے تے چوکھا بھروسے آلیاں ریٹرنز کیویں حاصل کیتیاں جان۔ اوہدا جواب ایسراں سی: زرعی آبادی وچ حاضری بے قاعدہ ای ہووے گی، تے غلط ریٹرنز تے سزا دین دا کوئی فائدہ نہیں۔'' (پنجاب رپورٹ، 1856-66، صفحہ 60) جد اک بنگالی انسپکٹر نوں 1868ء وچ پنجاب دے سکولاں دا دورہ کرن لئی تعینات کیتا گیا تے اوہنوں پتہ لگیا پئی 16 دیہی سکولاں وچ پڑھن آلے طالب علماں دی گنتی 776 وکھائی گئی سی، جد کہ صرف 480 حاضر سن، حالاں دورے کارن ہر ممکن طالب علماں دا سکول ول آوَنا فطری گل اے۔

جتھے تیکر انسپکٹراں ولوں اوہناں سکولاں دے دوریاں دی گل جیہڑے اوہناں دی تھاں توں دُراڈے پر 16 توں 60 میل دے پینڈے تے نیں (جیویں کہ بنگالی انسپکٹر پنجاب تے شمال مغربی صوبے دی صورت حال دسی) اک الزام لایا جاندائے جیہنوں میں اپنے تجربے کارن جھٹلان جوگا نہیں، خاص کر تھوڑے پینڈیاں دے معاملے وچ: ''میں بہت تھوڑے نوٹس تے بڑیاں سجیاں ہوئیاں جماعتاں ویکھیاں نیں کیوں جے استاد مینوں پک کرنا چاہندائے کہ اوہ پہلاں توں ای بہت محنت کر رہیا سی۔ آل دوالے دے سارے پڑھے لکھے نوجواناں نوں اکٹھا کرن لئی مٹھائی ونڈنا کافی اے۔'' (پنجاب رپورٹ، 67-1866ء، صفحہ 51)

ہن چاٹ شالا وچ نصاب دی گل کردے ہاں جیہڑا دیسی تعلیمی اداریاں وچ سبھ توں حلیم اے۔ زبانی حساب لانا، کاروباری خط پتر لکھنا تے بہی کھاتے رکھنا سکھنا کوئی چھوٹا موٹا کم نہیں، جد کہ اکھر پٹی لکھن یاں دہران دا اخلاقی سبقاں تے مشتمل مختصر جملیاں (کدی کدی شاعری وچ) دے نال سمبندھ نوجوان دے ذہن تے چھپ جاندائے۔ ساڈے سکولاں وچ مُنڈے رٹا لاندے نیں۔ پنجاب دے سکولاں بارے بنگالی انسپکٹر نے رائے دتی: ''تاں جے، اک شے اجیہی سی جیہنے سارے امتحاناں وچ مینوں حیران کیتا، بھاویں اوہ اکٹھے یاں وکھو وکھ سکولاں دے ہون۔ پڑھیاراں اپنیاں نصابی کتاباں دی سمجھ توں چوکھا اپنے حافظے کارن جواب دِتے۔ اوہ رٹا لان تے تیارسن تے سوچن دی تھاں صرف دہرائی کرن تے چوکھا اعتماد کردے سن۔ جیویں کہ تاریخ دے مضمون وچوں پُچھیا گیا، 'رضیہ بیگم کون سی؟' تے ہمیش جواب دا مُڈھ ایہناں اکھراں توں ہویا، 'رضیہ بیگم بڑی ہشیار سی، ہر روز قرآن پڑھدی سی'، وغیرہ وغیرہ تے فیر اوہ رٹیا ہویا سبق دہران لگدے، ایتھوں تیکر پئی اوہناں نوں چُپ کروایا جاندا۔ جے میں اوہناں کولوں دریائے گنگا دے کنڈھے اہم تھاواں دے ناں پُچھے تے جواب دا مُڈھ ہمیش ہردوار توں ہویا تے فیر کلکتہ تے جا کے مُکیا۔ پر جے وچکارلے کسے سٹیشن، جیویں الٰہ آباد، بنارس یاں پٹنہ توں مُڈھ بنھن نوں آکھیا جاندا تے اوہ بڑے وخت وچ پےَ جاندے، تے چوکھیاں مثالاں وچ تے بالکل چپ ہو جاندے۔ ذہنی ریاضی وچ اوہ صاف نااہلی دا شکار جا پڑدے نیں۔ خورے عادراہیں rule-of-three مسئلیاں نوں حل کرن دا مقامی نظام عام کر کے بے دھیانی دا شکار ہو گیا، سگوں ورتیاں گئیاں نصابی کتاباں وچ ایس سرناویں ہیٹھ اک اُچیچا باب موجود اے۔ نصاب کتاباں توں پڑھ کے سنانا رواں سی، تے عام طور تے گل کیتی جاوے تے

گرامر، مترادف تے اکھراں دے مُڈھ بارے اوہناں سوالاں دے جواب صحیح سن جیہڑے ڈپٹی انسپکٹراں میرے آکھن تے پچھے پر کجھ امتحاناں پچھوں مینوں لگا پئی ایہہ سوال آپ ڈپٹی انسپکٹراں دے ذہن وچ نقش ہو چکے نیں، تے اوہ خاہش کیتے جان تے ایہناں وچ تبدیلی کرن نوں آسانی نال تیار نہیں سن ہو سکدے۔ میں صرف اک اعتبار نال بِنا جھک تعریف کر سکدا ہاں۔ دیہی سکولاں دے طالب علم بھاویں اوہ پنجاب دے ہون یاں شمال مغربی صوبے دے دی لکھائی میرے ویکھن دی حد تیکر بڑی چنگی اے۔ مجموعی طور تے میرا وچار ایہہ وے کہ ایہناں علاقیاں دے دیہی سکولاں وچ جان آلے طالب علماں نوں سکھن وچ بہت محنت کروائی جاندی اے تے اوہ ہر اجیہی شے وچ اُچ پدھر دی مہارت حاصل کر لیندے نیں جیہدے وچ کوئی خاص ذہین رہنمائی نہیں چاہیدی ہوندی۔ شمال مغربی صوبیاں دی مقامی بولی وچ تعلیم وی رٹا لان دیاں ایہناں خامیاں توں بچی ہوئی نہیں لگدی۔

انسپکٹر نے اک ہور تھاں تے اجوکی خرابی یعنی دیسی سکولاں دے زوال دی جڑ دا ذکر کیتا اے:

ہندوستان دی دیسی تعلیم دی نینہہ شاستراں دی منظوری تے سی، جیہنے مذہبی فرض تے اُچیائی پائی تے روزوار حیاتی دے عام لین دین نوں آدر بخشیا۔ نہ صرف اپنا میونسپل سگوں جزوی طور تے اپنا ریونیو تے عدالتی انتظام وی آپ عوام دے ہتھاں وچ دین آلی دیہی کمیونٹیاں دی ہوند نے سارے ارکان دے وچکار تعلیم دے ودھاوے وچ بہت چوکھی مدد دتی۔ دیسی نظام دے پھل کئی پاٹھ شالاں، چاٹ شالاں تے tols نظریں آون گے جیہڑے اج وی پورے ملک وچ کِھلریاں ہوئیاں نیں تے جیہناں دی اجوکی حالت بھاویں کِنّی ای خراب ہووے پر اوہ اپنی مسلسل ہوند توں ثابت کر دیاں نیں پئی اک ہزار ورھے تیکر لاپروائی، نفرت تے دوجے بھیڑے حالاں دے باوجود خلقی طور تے چنگی بھلی طاقت قائم رہی۔ اجوکے دور وچ مذہبی منظوری کمزور پے رہی اے، دیہی کمیونٹیاں تقریباً مُک گئیاں نیں، صنعت کاری تباہی دے کنڈھے تے اپڑ چکی اے، زمین تے بہت بھاری ٹیکس لگے نیں تے اک انجان بولی عدالت تے تجارت وچ غالب بولی بن چکی اے۔ جدوں تیکر برطانوی انتظامیہ دے بچاؤ ہیٹھ اک چنگا بھلا سیاسی، اقتصادی تے سماجی ماحول بحال نہیں ہو جاندا، مصنوعی تحریکاں نوں ایہناں دی تھاں پُر کرنا پوے گی۔‘‘

حقیقت وچ دیسی تعلیم دی نینہہ مذہبی تائید تے ای سی جیہدے نال جیون دیاں عملی ضرورتاں وی جڑیاں ہوئیاں نیں تے زندگی دے عملی تقاضے تے سبھ توں ودھ کے استاد دا ہمیش رہن آلا 'ذاتی' (جیہڑا ساڈے نظام وچ نہیں ہے) اثر اوہنوں طاقت دیندے نیں جد کہ ساڈے نظام وچ استاد دے ذاتی اثر دی تھاں سرکاری نوکری لبھن دے امکان دے چوکھے اوپرے احساس نے لے لئی اے۔ اساں برائی دے بیج بڑے وڈے پیمانے تے گڈ دتے نیں جیہناں دا نتیجہ ضرور نکلنا اے اساں نویں پِیڑی نوں چوکھا ذہین نہیں سگوں ہور بے چین بنا دتا اے۔ جدوں تیکر اسیں روایتی استاد، مولوی، پنڈت یاں بھائی نوں اوہناں دے اپنے اپنے حلقیاں وچ بحال نہیں کردے تے اوہناں نوں نظم و ضبط دا اختیار نہیں دیندے، ہندوستان دی ساری آوَن آلی پیڑی آپ اپنے تے ساڈے لئی وی خرابی دا موجب بن جاوے گی۔

We have at great expense sown dragons' teeth, with the inevitable result. We have not made the new generation more intelligent, but more restless and, unless we restore the traditional teacher, the Maulvi, Pandit or Bhai, to his Cathedra, and arm him with disciplinary power, the whole future generation of India will become a source of mischief to itself and to us.

نظم و ضبط بارے گل کردیاں اک پادھا ہلکی جیہی سوٹی یاں ڈنڈے نال 100 مُنڈیاں دے سکول وچ وی ایہنوں قائم رکھن جوگا اے۔ جدوں اوہ اپنی حاکمیت دی ایہہ نشانی اُتے چُکدا ئے تے سوئی ڈِگن دی واج وی سُنی جا سکدی اے۔ مشرق وچ حاکمیت دی ہر علامت کا آدر کیتا جاندائے، تے ایہہ مذہب، حکومت یاں اپنے ہم وطناں دی خاطر اُچ پدھر دیاں محنتاں دا اک محرک اے۔ آرام بخش ماحول وچ اک محرک ضروری اے، تے ایہدے بِنا ماں پیو، وڈیاں، حاکماں تے استاد دا آدر تے خدا دا ڈر مُک جاوے گا، جیویں کہ ہندوستان وچ ہو رہیا اے۔ جس ویلے ساڈی سیکولر تعلیم ہندوستانی نوجواناں نوں قائل کر لوے گی کہ کوئی شخصی خدا موجود نہیں تے اوہ اپنے آپ نوں اجیہی فکر رکھن آلے لوکاں وچ گھریا ویکھے گا تے (کیوں جے اج وی جدوں اوہ گھر وچ اپنی

بت پرستی دا تھوڑا جیہا وی اظہار کردائے تے ماں اوہدے مونہہ تے جُتی ماردی اے) خدا دے ڈر دے نال نال حکومت دا ڈر بھی ٹُر جاوے گا۔'' اُستاد دا ڈنڈا، بھاویں اوہ سبق سکھان، پدری، حکومتی یاں مذہبی 'حکم' دی شکل وچ ہووے، مشرق وچ اخلاق دا مجد اے۔''

جتھوں تیکر سزاواں دا سمبندھ اے تے عام کر کے ایہہ دیر نال سکول آؤن آلے نوں پڑی یاں پسڑی (سست) تے سبھ توں پہلاں اپڑن آلے نوں موہری یاں سردار آکھن تے مشتمل نیں۔ سبھ توں بھیڑیاں صورتاں وچ ہتھ تے سوٹی مارنا، کمرے دی نُکرے کندھ ول مونہہ کر کے کھلارنا یاں گن کھچنا عام سزاواں نیں۔ جرمانے نہیں کیتے جاندے کیوں جے کوئی وظیفے وغیرہ نہیں دتے جاندے جیہناں وچوں اوہناں نوں کٹیا جا سکے، تے کیوں جے ماں پیو ایہدے تے ڈرن گے۔ مینوں پک اے کہ کدی کدی مُنڈے نوں زمین تے لمّا پا کے اوہدے پیراں تھلے ماریا جاندائے۔ کدی کدی کسے وڈے مُنڈے نوں حکم دتا جاندائے پئی اوہ نِکّے نافرمان نوں چپیڑ مارے۔

ہر مُنڈے نوں سبق وکھو وکھ دتا جاندائے، جیویں کہ میں پچھے دس چکیا ہاں، پر دن دے اخیر تے سارے مُنڈے رَل کے کورس دی شکل وچ پہاڑے یاد کردے تے اک اخلاقی گیت گاندے ہوئے کِھلر جاندے نیں۔ کدی کدی ناگری لِپّی وی ایہناں سکولاں وچ پڑھائی جاندی اے۔ سویر دا ویلا ریاضی یاں دوجے دیسی سکولاں وچ پڑھائی لئی خاص ہوندائے، دوپہریں کھان لئی دو گھنٹے دا وقفہ ہوندائے، تے پچھلے پہریں لکھن دی مشق کیتی جاندی اے۔

کدی کدی سبھ توں چنگے پادھواں دی آمدن 100 روپئے مہینہ وار تیکر اپڑ جاندی اے۔ اکثر ایہہ 50 روپئے وے تے کاروبار وچ کامیاب رہن آلے پڑھیاراں ولوں استاد نوں اُتوں وی کجھ لبھدا رہندائے کیوں جے اصولی طور تے دیسی استاد نوں بہت شکریے نال یاد کیتا جاندائے، سگوں اوہناں نوجواناں دے معاملے وچ اجیہا نہیں ہوندا جیہناں نوں اسیں اوہناں دے حلقیاں وچوں کڈھ لیا تے اپنے خرچے تے سرکاری سکولاں تے کالجاں وچ تعلیم دتی۔ اکھ توں فوراً نہیں کجھ چِر پہلاں خوشامدی بھاویں کجھ وی آکھن جدوں لوک اج نالوں چوکھے امیر سن تے پادھے نوں 2 پائی اک ہفتے دی ادائیگی کیتی جاندی سی ہندوواں نوں اتوار دے دیہاڑے تے راول نوں جمعرات دے روز، تاں جے اوہ شیو کر کے تے دُھپے ہوئے کپڑے پا کے خشی خشی جمعے دی نماز پڑھن جاوے جیہڑا کہ اوہناں دی چھٹی دا دن سی۔ کھان پین دی شکل وچ تحفے وی اج نالوں دُونے سن۔

اج فیس عام طور تے اک پائی اک ہفتے دی اے، پر مسلمان پادھواں نوں سَت روٹیاں مہینہ وار تے برہمن پادھواں نوں خاص مقدار وچ آٹا، گھیو، دال، نمک، سبزیاں (جیہنوں سِیدا آکھدے نیں) دتیاں جاندیاں نیں۔ پڑھائی دے ہر اگلے مرحلے دے مُڈھ تے، ویاہ، پڑھیار دے خاندان وچ مُنڈے دی پیدائش، کورس پورا ہون، اہم تیوہاراں وغیرہ تے نقد شکل وچ اک تحفہ دتا جاندائے۔

میں فیر آکھاں گا پئی کاروبار وچ جس بولی لئی لنڈے یاں ہندی لپّی ورتی جاندی اے اوہ ہمیش علاقے دی مقامی بولی ہوندی اے جیہنوں عام طور تے بھاشا آکھدے نیں۔ شوقیہ عرضی لکھن آلے ایہنوں ہندو آکھن وچ خش ہوندے نیں کیوں جے اوہ بولی حقیقت یاں لوکاں دیاں اصل خاہشاں توں بہت دور اے جیہناں نوں ایہہ پک کیتا جاندائے پئی درخواست اوہناں دی اپنی مقامی بولی یاں بھاشا وچ لکھی گئی اے۔

ہن میں ایہناں سکولاں دے سرناویں ہیٹھ کجھ وچار سانجھے کرنا چاہواں گا جیہڑے میں اصل وچ نوٹس دی شکل وچ لکھے سن، پر ویلے دی کمی پاروں اوہناں نوں مناسب تھاواں تے نہیں دے سکیا۔

اے)۔ مہاجنی، لنڈے، سرفی، کائتھی یاں مُنڈِیا دے استاد اکثر گُرو تے پادھے دے نال نال بھائی یاں بھیا وی اکھواندے نیں۔ ایسراں اوہ سکھ مت نوں عروج لبھن تے مقامی بولی پنجاب دیاں حداں توں باہر وی پھیلان دی اک ہور مثال پیش کردے نیں۔

بی)۔ پک نال برہمن مُنڈے اکثر پادھے سکول وچ ای جاندے نیں، خاص کر کسے پنڈت دے نِکے بھرا جیہڑے اپنے جدی پشتی مذہبی یاں پڑھائی آلے پیشے نوں اپنانا چاہندے ہون۔ مسلمان مُنڈے وی اکثر ہندوؤاں دے کھولے ہوئے پادھے سکولاں وچ داخلہ لیندے نیں۔

سی)۔ لنڈے سکول، برہمن پادھے نوں ہر پندرھواڑے دی یارھویں (ایکادشی) نوں آٹا، دال، گھیو، نمک، سبزیاں، مرچ، جدکہ بھادوں دی چار تاریخ نوں اک وڈا تحفہ لبھدائے جیہنوں کجھ تھاواں تے ''چوک چوکری'' آکھدے نیں (کیوں جے چار مُنڈے مربع شکل وچ ٹُردے ہوئے سوٹیاں لہراندے جاندے نیں)۔ استاد اپنے پڑھیاراں دے نال اوہناں دے ماں پیو دے گھر جاندائے۔ مُنڈے اوتھے اپنے گُن وکھاندے نیں جیہدے تے اوہناں نوں مٹھائی تے استاد نوں اک پگڑی تے کجھ نقد رقم لبھدی اے۔ غریب گھر 4 توں 8 آنے تے کھاندے پِیندے گھر 1 توں

5 روپئے دیندے نیں۔ ایہہ بیان صحیح نہیں کہ لوک تحفے لین دی خاطر ایس تہوار توں ٹھیک پہلاں لنڈے سکول شروع کردے تے فیر غائب ہو جاندے نیں، یاں فیر اوہناں نوں کجھ استاداں دے نال رَلا مِلا دتا گیا جیہڑے کجھ تھاواں تے خاص سمے لئی آوندے نیں کیوں جے مقامی لوک اینے چالاک نیں کہ اپنے تحفے سیلانی یاں غیر ذمہ دار استاداں تے ضائع نہیں کردے۔ جے ایہہ استاد مقامی نہ ہون تے مَساں ای کوئی پڑھیار حاصل کردائے۔ مُنڈے فنڈ، مٹھائیاں تے پگڑیاں وصول کرن لئی اپنے بھادوں آلے دورے تے جان توں پہلاں دو دو یاں چار چار سوٹیاں اپنی مہارت دے مطابق گنیش دیوتا دے ساہمنے نذر کردے نیں جیہنوں سکول دے کمرے وچ علم دے آگو دے طور تے پوجیا جاندائے، ایس توں اڈ گھیو، آٹے وغیرہ دی نذر نیاز وی کیتی جاندی اے۔ تد ماسٹر اپنے لئی کھان پین دیاں شیواں لیندا تے لاٹھیاں نوں برکت دیندائے تے فیر مُنڈے اوہناں دی وی پوجا کردے نیں۔ بھادوں دے فوراً بعد لنڈے استاد دا غائب ہونا (جیویں کہ کجھ ''پڑھے لکھے'' مقامی لوکاں دے اشارے تے آکھیا گیا اے) وی قیاس دے خلاف اے جیہدا سِدھا سادھا کارن ایہہ وے پئی چوکھے بنیے اپنے پُتراں نوں اوس دیہاڑے ای داخل کرواندے نیں تاں جے بھادوں دا تحفہ پورا اک ورھا لنگھن توں پہلاں نہ دینا پوے۔

ڈی)۔ پِنڈاں وچ اکثر امیر کبیر زمیندار اک اکاوٗنٹنٹ رکھدا سی تاں جے اپنے بالاں نوں اکاوٗنٹس سکھا سکے، تے ایہدے وچ کوئی شک نہیں پئی ہر مذہب دے پروہت پجاری ولوں دتی ہوئی مذہبی تعلیم توں اڈ پرانے دیہی نظام کدے کدار اک اجیہے استادنوں وی شامل کرلیندائے جیہڑا اپنے پڑھیاراں نوں زبانی حساب کتاب سکھاندا سی، جیویں نجومی وی سالانہ جنتری بنا کے پِنڈ دی سیوا کردا سی۔

ای)۔ گرمکھی تے لنڈے مسلمان تے ہندو دوواں، کسان تے تاجر تے دیسی ریاستاں وچ حاکم پڑھدے نیں۔ ایہدے وچ پڑھائی دی حالت نوں کجھ حد تیکر اکٹھ توں پہلاں پنجاب وچ پڑھائی دی صورت حال دا نمائندہ خیال کیتا جا سکدائے۔ پچھلی مردم شماری وچ برطانوی علاقے وچ 39 بندیاں وچوں صرف اک (سنے بیبیاں) پڑھ سکدائے، جدکہ حکومت پڑھائی تے 13 توں 16 لکھ روپئے سالانہ خرچ کردی اے، دیسی ریاستاں وچ 41 بندیاں وچوں (بیبیاں نوں کڈھ کے) صرف اک پڑھیا لکھیا اے، جیہدے تے میں کسے ہور تھاں گل کراں گا۔ جیویں کشمیر وچ آکھیا

جاندائے پئی سکول جان دی عمر دے بالاں دا تناسب برطانوی پنجاب وچ سکول جان آلے بالاں توں دُونا اے۔ ایہہ گل وی چیتے رکھنی چاہیدی اے کہ برطانوی علاقے وچ 39 وچوں 1 دا تناسب دیسی سکولاں وچ پڑھن آلے تے 1949ء توں پہلاں پڑھنا لکھنا سکھن آلے بندیاں نوں وی شامل کردے نیں۔ جد کہ دیسی ریاستاں دے اعداد وشمار تقریباً مکمل طور تے دیسی سکولاں وچ پڑھن آلیاں دے نیں۔ (1) ایس توں اڈ مشہور اے کہ دیسی ریاستاں وچ تعلیم ہمیش مقامی اقتدارِ اعلیٰ دے علاقیاں نالوں گھٹ رہی۔

ایف)۔ جے کوئی مُنڈا صرف ساڈے سکولاں وچ حساب کرنا سِکھدائے تے دکان وچ اوہدا کوئی ورتارا نہیں کیوں جے اوتھے اکاؤنٹس دا اک وکھرا نظام لبھدائے، تے ایہہ پئی اوہدا ''ان پڑھ'' پیو یاں بھرا جیویں اناج دی تجارت دا اوکھا زبانی حساب اوہدے نالوں کئی حصے تیزی تے درستی نال کر سکدے نیں، ایس توں اڈ اوہنوں ایہہ وی پتہ لگدائے کہ اوہ اپنے ان پڑھ ساکاں نالوں

1- جے دیسی ریاستاں دیاں پڑھیاں لکھیاں بیبیاں نوں مردم شماری دی ریٹرنز وچ شامل کیتا جاندا تے پڑھائی دے حوالے نال برطانوی تے دیسی علاقے دے وچکار اجو کا تھوڑا جیہا فرق وی مُک جاندا۔ کسے مان جوگ بی بی دا ایہہ مننا چنگا نہیں سمجھیا جاندا پئی اوہ لکھن پڑھن جوگی اے، کیوں جے کیلی گرافی نوں عام کر کے اُچ پدھر دیاں طوائفاں دا کم سمجھیا جاندائے۔ برطانوی علاقے وچ جیہناں عورتاں بارے پتہ اے پئی اوہ سکول پڑھدیاں رہیاں نیں، اوہ وی لکھن پڑھن دی اہلیت نہیں من سکدیاں، پر اصولی طور تے بھاویں نِکیاں بچیاں اپنے بھراواں دی نقل وچ لکھدیاں نیں، پر ایہہ نہیں سمجھیا جاندا پئی اوہ خط لکھن جوگیاں نیں جد کہ اک محبت نامہ وی ہو سکدائے۔ ایس لئی ایہہ گل پکی اے پئی دیسی ریاستاں وچ کجھ بیبیاں نے لکھن دے گُن دا تھوڑا جیہا اعتراف کیتا۔ جتھوں تیکر عام طور تے مردم شماری دیاں کارروائیاں دا سمبندھ اے تے ایہہ نہیں بھُلنا چاہیدا پئی شمار کنندگان دفتراں نال جڑے سن تے اینگلو اردو دے پروردہ خاص محاورے سکھ چکے سن۔ ایس لئی اکثر اوہ پچھدے: ''کیہ تہانوں لکھنا پڑھنا آؤندائے؟'' جیہدے نتیجے وچ وڈی تعداد ہاں وچ جواب دیندی، بہ نسبت دیسی ریاستاں وچ چوکھے محاوریاں آلے سوال دے، ''کیہ تسیں پڑھے لکھے او؟'' جیہدا جواب دین آلا بندہ جے لنڈے لکھن جوگا ہوندا تے ناں وچ جواب دیندا کیوں جے اوہدے خیال وچ سوال دی مراد فارسی، سنسکرت یاں عربی یاں گھٹ توں گھٹ ناگری یاں گرمکھی جانن نال ہوندی۔ ایسراں ہزاراں لوک خارج ہو گئے۔ اصل وچ، مردم شماری فارماں دے کالم نمبر II وچ صاف اوہناں لوکاں نوں خارج کر دتا گیا جیہڑے ''صرف پڑھ سکدے نیں تے لکھ نہیں سکدے یاں صرف اپنا ناں لکھ سکدے نیں''، ایس لئی قرآن سکولاں وچ پڑھن آلے طالب علماں تے صرف 'پڑھن' دا گُن منن آلیاں بیبیاں عام کر کے شامل نہ ہوئیاں، تے ایسے طراں چوکھا دکاندار طبقہ وی خارج رہیا جیہڑا لنڈے لکھن پڑھن جوگا ہون پاروں پڑھیا لکھیا ہون دے گُن دا اظہار اوس ویلے کردے نیں جدوں اوہناں نوں اینگلو اردو وچ پچھیا جاوے۔ ایس توں اڈ کجھ (باقی اگلے صفحے تے)

گھٹ صبر رکھدا تے دکان تے بہہ کے گھٹ شیواں ویچدائے کیوں جے گاہکاں دے کئی سوال اوہنوں مُشکل وچ پا دیندے نیں تے اوہ گاہکاں دے ذِمّے پیسے دسن وچ جلدی کردائے۔ ایس توں اڈ اینا چوکھا مغرور ہوندائے کہ اپنے پیو دے پیشے نوں اگے نہیں ٹور سکدا۔

پہاڑیاں، کئی گُراں فارمولیاں، درساں rule-of-three تے ریٹاں دے وکھو وکھ مہاجنی، کِرا کی (جیویں کہ ضلع ملتان وچ آکھیا جاندائے) نمونے ایس رپورٹ دی اپنڈکس VII وچ شامل کیتے گئے نیں۔ (تاں جے، لمّا ہون دے خوف کارن اردو ایڈیشن وچ ایہناں نمونیاں نوں ڈھانا پیا۔ ترجمہ کار) (مہاجنی پڑھائی دے نصاب دا تفصیلی بیان حصہ IV، نوٹ 3 وچ ویکھو)

اسیں ویکھاں گے پئی مہاجنی لِپّیاں لنڈے نالوں سادہ نیں، جدکہ لنڈے دیاں کئی قسماں نیں۔ اصل وچ ''مہاجنی'' نوں کرنال، روہتک تے گڑگاؤں ضلعیاں توں اڈ کئی دوجیاں تھاواں تے ہندی آکھدے نیں، ایس لئی کمرشل طبقے دا کوئی ہندو ہندی وچ یادداشت لکھے تے ایہہ گل مشکوک

قبیلیاں وچ ''کیہ تسیں فارسی جاندے او؟'' یاں ''تہاڈی فارسی کیویں دی اے؟'' دے سوال توں مراد اوہناں دی 'خفیہ بولی' لئی جاوے گی نہ کہ اوہ بولی۔ مردم شماری دیاں ریٹرنز توں مینوں اک گل صاف لگی پئی اوہناں ''نہ پڑھن آلے'' دی گنتی گھٹا کے دسی جیہڑے ''لکھ پڑھ نہیں سکدے'' تے ''پڑھن آلے'' دی وی گنتی گھٹ گنی، پر ایہدے باوجود اعداد و شمار وکھاندے نیں پئی حال وچ اکٹھے کیتے جان آلے صوبے وچ اوہناں لوکاں دی گنتی ''پڑھن آلے'' دے نالوں کِنّا چوکھا تناسب رکھدی اے جنّی کہ ''پڑھ لکھ سکن'' آلیاں دی جیہڑے پڑھدے نہیں۔ بہت سارے لوک جے صرف پڑھ یاں اک مطلب وچ صرف پڑھ سکدے سن تے اوہناں اپنے آپ نوں ان پڑھ ای دسیا۔ جیویں دوجے بودھی مُلکاں وانگوں سپّتی تے لاہول وچ تقریباً سارے پڑھ سکدے نیں پر کجھ اک ای لکھن جوگے نیں۔ بہت سارے سکھ گرنتھ پڑھ سکدے نیں، پر اوہناں اپنا دیسی سکول چھڈن توں بعد لکھن دی مشق نہ کیتی، تے تجارتی کمیونٹی دا اک بہت وڈا تناسب لنڈے تے لکھ لین گے پر کتاباں پڑھن جوگے نہیں ہون گے کیوں جے اوہ کسے ہور لپّی وچ ہوندیاں نیں۔ اخیرلی گل ایہہ پئی بہت ساریاں بیبیاں پڑھ تے سکدیاں نیں پر معدودے چند ای عام مفہوم وچ لکھن دا گُن مَن دیاں نیں۔ مختصر ایہہ پئی پڑھ یا لکھ سکن آلیاں (تے جیہڑے پڑھ نہیں رہے تے نہ ای ساڈے سکولاں وچ ایہہ کم کر سکدے سن) تے دیسی سکولاں وچ پڑھن آلیاں دی گنتی گِن کے سانوں پتہ لگدائے پئی برطانوی راج دے 32 ورھے پچھوں صوبہ اُنج ای اپنے عام کلچر دا مرہونِ منت اے...... ایس گل دا اشارہ پئی ساری سرکاری چھیڑ خانی مُکا کے ایہدی پڑھائی نوں ودھاوا دینا ہن وی ممکن اے، تے ایس معاملے نوں صرف ایتھے دے لوکاں تے چھڈ دینا چاہیدائے جیہناں دی نمائندگی مقامی ایجوکیشنل بورڈ کرن، حکومت 'بچولیاں' توں مدد لین دی تھاں اپنے حکیماں راہیں حوصلہ افزائی کرے کیوں جے ایہناں بچولیاں ملک دی صنعت تے تجارت دے فن وانگوں پڑھائی وچ وی حقیقی مقامی ودھا نوں ڈکیا اے۔

ہو جاندی اے پئی کیہ اوہدی مراد مہاجنی لِپّی تے اپنے پنجابی یاں باگڑی لہجے نال اے یاں نہیں۔

میں ایہہ وی ویکھیا اے پئی لنڈے نوں مہاجنی نال رَلا دتا جاندائے، پر لنڈے تے سرافی عام کر کے وکھرے نیں۔

مُکدی گل ایہہ وے کہ مہاجنی تاجراں دی خاص لِپّی اے، لنڈے دکان داراں دی خاص لِپّی تے سرافی بینکاراں دی، ایہہ ساریاں کدے کدار اک دوجے تے ہندی نال رَل مِل جاندیاں نیں، سگوں پنجاب وچ اکھر ''ہندی'' عام کر کے ناگری لِپّی لئی ورتیا جاندائے تے شمال مغربی صوبیاں وچ کسے وی لہجے لئی ہرگز نہیں، یاں جیویں کہ انگلش جانن آلے ہندو قوم پرستاں...... جیہناں وچوں چوکھے بنگالی نیں...... دی ٹولی نے ثابت کرن دا آہر کیتا ناگری لِپّی وچ لکھی گئی اردو لئی جیہدے وچ سنسکرت دے اکھر چوکھے ہون، لکھت چوکھی ادبی ہون تے ایہہ گند ودھدا جاندا اے کیوں جے declension تے conjugation بالکل اُردو آلے ای نیں۔ پنجاب وچ اجیہا کوئی لہجہ نہیں، سگوں ایہہ سوال بالکل وکھرائے پئی کیہ پنڈتاں دی بولی نوں اجوکی سائنس تے عام جانکاری تے لکھتاں پڑھن آلے مولویاں نوں رَلان دی خاطر ایہدی حوصلہ افزائی کرنی چاہیدی اے یاں نہیں۔ میں ایس سوال دا جواب نفی وچ دینا چاہواں گا کیوں جے ناگری لِپّی وچ پنجابی ای پنجاب وچ ہندوواں لئی فطری طور تے وادھا لوے گی، نہ کہ خالص ہندی یاں ہندی لِپّی وچ اردو دی کوئی وی صورت، گرمکھی لِپّی وچ پنجابی وی سکھاں لئی خاص اے، تے اردو لِپّی وچ اُردو یاں پنجاب مسلماناں لئی۔

میں کانگڑا پہاڑیاں وچ ورتی جان آلی ٹھنکری یاں ٹھکری لنڈے لِپّی یاں جموں وکشمیر وچ ڈوگری تے دوجیاں لِپّیاں دی ساری وجہ مُکا دتی اے۔ ڈوگری لِپّی وچ لکھیاں گئیاں لکھتاں منّیاں پرمنّیاں نیں، ایس لِپّی دیاں دو شکلاں نیں: تجارتی تے سرکاری۔ مبلغاں ساہمنے ایہہ سوال وی کھلا اے کہ کیہ کُولو وچ عہد نامہ جدید دی مشہوری ٹھکری لِپّی وچ ہونی چاہیدی اے، یاں کیہ ایہنوں سکولاں دی بولی اُردو وچ پچھان کروان دا وڈا قدم چُکنا چاہیدائے۔ لِپّیاں تے بولیاں دی چوکھی تعداد نوں ساڈیاں تعلیمی کوششاں وچ رکاوٹ نہیں بننا چاہیدا، ایہدے اُلٹ مقامی فرق ای مقامی وادھے دا جوہر اے۔ سکولاں تے تعلیمی نظاماں نوں بولی تے نصاب دے لحاظ نال اکو جیہا بنان دا مطلب انسانی حیاتی دی رنگا رنگی، ودھا تے سمبندھ نوں صرفِ نظر کرنا اے۔ لاطینی تے فیر فرانسیسی

یورپ دی ہمیش توں ادبی بولی دی حیثیت قائم رکھن وچ ناکام ہو گئیاں، تے ہن کوئی وی بندہ سارے یورپ لئی اک بولی تے اک لپّی بنان دا سوچدا وی نہیں، جدکہ چوکھی آبادی آلے ہندوستان لئی جعلی رجائیت پسند ایہہ خواب ویکھ رہے نیں۔ ہندوستان دی ذیلی بولیاں دیاں ونڈ سپین، پرتگال، والاچیا، ہنگری تے دوجیاں مُلکاں جیہڑے سارے دے سارے اپنی قومی بولی تے خصوصیت نوں بچان دا آہر کردے نیں دے کجھ لکھ لوکاں نالوں کئی حصے چوکھے وڈیاں نیں۔

To reduce all schools and systems to one monotony of returns, language, and course of study is to ignore the differences of human life, developments, and associations. Latin, and then French, have failed to remain the universal literary language of Europe, and no one now dreams of establishing one language and one character for the whole of Europe, as is the dream of superficial optimists for the more populated India, the linguistic sub-divisions of which are, after all, more extensive than the few millions of Spain, Portugal, Wallachia, Hungary, and other countries, which all insist on the preservation of their national language and characteristics, in spite of official or other, convenience.

☆☆☆

تیجا باب

پنجاب وچ نیم مقامی بولی وچ دیسی تعلیم

میں لاہول تے سپتی دا ذکر چھڈ دتا اے جتھے تعلیمی اداریاں دی کسے مدد توں بِنا ہر بندہ تے بی بی پڑھن دی صلاحیت رکھدا اے، جیویں اک ہور بدھ مت دے ملک برما وچ اپنے بدھ آگو دی رہنمائی وچ آفاقی تعلیم دی مثال بوہتی آبادی آلیاں بستیاں توں حاصل کیتے گئے نتیجے نالوں بہوں چوکھی واضح اے۔ ایتھے ایہہ گل نکھیڑویں اے کہ اودوں تیکر اسیں بھرویں معنیاں وچ تعلیم نوں لوکائی تیکر نہیں لے جا سکدے۔ میں پختون یاں بلوچی تعلیم دا حوالہ کڈھ دتا اے، کیوں جے ایہہ بولیاں بولن آلیاں پیڑیاں وچ ایہنوں عربی یاں فارسی نال ایس حد تیکر جوڑیا جاندائے کہ فارسی راہیں دتی جان آلی نیم کلاسیکی تعلیم دے ضمن وچ رکھنا چوکھا چنگا ہووے گا۔ اصل وچ صوبے وچ گرمکھی تے مہاجنی توں اڈ کوئی ورنیکلر دیسی تعلیم نہیں۔

تیجا۔ نیم ورنیکلر سکول (اُردو تے ہندی)

جدوں تیکر اسیں اپنے تعلیمی معیار بنان تے تعلیمی بورڈ بنان لئی برما توں لئی گئی مذہبی پیشوائی دی رہنمائی دی پیروکاری نہیں کردے

URDU, which we imported, did not boast of a single school on our advent. HINDI also had no special schools for its tuition.

اُردو جیہڑی درآمد کیتی گئی زبان اے آن آلے دور وچ واحد زبان دے طور تے تعلیم دا ذریعہ ہون دی دعویدار نہیں سی۔ ہندی پڑھان لئی وی کوئی خاص سکول نہیں سن۔ مسلم ورنیکلرز سِکھیاں

جاندیاں سن، سگوں فارسی پڑھن راہیں ایہدے وچ بہتری لیائی جا رہی سی، تے ایسے طراں ہندوواں دیاں مقامی بولیاں سنسکرت پڑھن راہیں وادھا کیتا۔ جیویں کہ مسٹر آرنلڈ ہوراں پہلی ایجوکیشنل رپورٹ، پیرا نمبر 17 تے 21، وچ آکھیا: ''تسیں ویکھو گے پئی صرف دس ہندو دیسی سکول نیں، تے مینوں تے ایہناں دی واقعی ہوند تے وی شک اے۔ مُنڈے نوں دیسی بولی پڑھان راہیں تعلیم دینا مقامی لوکائی لئی تقریباً وکھری تے اُلٹ گل اے۔

To educate a boy by teaching him his native language is to the natives almost a contradiction in terms. Persian is something, and Sanscrit is something; but what is Urdu?

فارسی اک شے اے، تے سنسکرت دوجی شے، پر اردو کیہ شے اے؟'' پٹھان یاں بلوچی وی خورے اپنی بولی بارے ایہی گل کرے گا، تے اج جے پنجاب وچ اجیہے دیسی سکول نیں جیہناں وچ اُردو پڑھائی جاندی اے تے ایہدا کارن ایہنوں سرکاری بولی مَنّنا اے، تے ایہہ وی کہ اردو صوبے وچ مسلماناں دی بولی دے نیڑے وے تے ایہدے وچ فطری طور تے فارسی تے عربی دے اکھر بوہتے نیں۔ میں اک ادبی بولی دے طور تے اُردو دی اہمیت ذرا وی گھٹ نہیں کراں گا، ایہدے اُلٹ ایہہ تصریفی (inflectionally) تے بوہتیاں لُغتاں دے اعتبار نال فارسی توں اُچ پدھر دی بولی اے جیہڑی ساریاں مشرقی بولیاں وچوں چوکھی آسان اے۔ اردو شاعری تے مزاح وچ وی اک تِکھے پن دی مالک اے، جد کہ اُتلے ہندوستان دی دفتری تے ایس ملک دی (Lingua Franca) لنگوا فرانکا دے طور تے ایہدا فائدہ سوال توں اُتانہہ اے۔ میں نکتہ ایہہ پیش کرنا چاہناں کہ اک وکھری بولی دے طور تے ایہدی پڑھائی ایس صوبے وچ فطری ودھا دے قانون دے منافی اے جتھے اج وی بہت گواچے پِنڈاں وچ وی اجیہے لوک لبھ جان گے جیہڑے کلاسیکی فارسی جے بول نہیں تے سمجھ ضرور سکدے نیں، پر خورے ای کوئی اجیہا سرکاری سکول ماسٹر لبھے گا جیہڑا اردو دیاں نصابی کتاباں، جیہڑیاں دہلی دے لہجے وچ لکھیاں گئیاں، عجیب عجیب محاوریاں نال بھریاں تے بے جا خالص پنے دا ناکام آہر نیں، ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ نوں سمجھا سکے جیہڑا دہلی لہجے وچ لکھیا ہویا اے۔ جیویں ہر پنجابی بندہ فارسی دی ''سبزی مائل'' نوں تے سمجھ لوے گا پر اُردو دیاں نصابی کتاباں وچ ''سبزی لیندا ہویا'' دی سمجھ نہیں آوے گی، تے پنجابی مُنڈا ایہدا مطلب لوے گا

''اوہ سبزی لے رہیا اے''۔ ایس توں اڈ نصابی کتاباں وچ جملیاں دا چین چک مُک جانا پنجابی طالب علم دی سوچ دے تسلسل دے خلاف اے۔ فارسی دا اُگھڑواں عنصر رکھن آلی اردو سبھ مسلماناں تے عاملہ کلاس دے نال نال پورے پنجاب دے تعلیم یافتہ ہندوؤاں نوں وی سمجھ آؤندی اے، پر جے ایس اُردو وچوں فارسی تے عربی دے اکھر کڈھ کے اوہناں دی تھاں مقامی جنوبی علاقے دی ہندی دے اکھر شامل کر دتے جان تے ایہہ اردو فارسی۔ پنجابی آلی آبادی نوں سمجھ نہیں آؤندی۔ ورنیکلر دی ایہہ ترقی فطری طور تے وادھا کرے گی جے جیویں کہ برطانوی راج توں پہلاں سی لوک فارسی راہیں اردو پڑھدے سی، ایس لئی میں سکول وچ کئی ورھے تیکر خاص طور تے اردو سکھن نوں ویلے دا زیاں سمجھناں۔ ایہہ ویلا عملی فائدہ رکھن آلے مضموناں تے لانا چوکھا فائدے مند ہووے گا۔ حقیقت ایہہ وے کہ شعبۂ تعلیم دی سمت کِنّے چِر توں اجیہے یورپی تے مقامی لوکاں دے ہتھ وچ اے جیہناں دا سمبندھ دہلی نال اے جتھے ایہنوں باقی صوبے نالوں گھٹ غیر مقبول آکھیا جا سکدا ائے۔ صوبے نوں دوجیاں پکھاں توں اڈ اجیہی انتظامیہ پاروں وی نقصان ہویا اے جیہدیاں ہمدردیاں صرف دہلی دی صلاح، دہلی دے فائدے تے دہلی دے اداریاں نال جُڑیاں دسّیاں جاندیاں نیں، سگوں مینوں نہیں پتہ کہ اک دور وچ ہندوستان دا شاہی مرکز رہن آلا ایہہ شہر محکمے دے نقصان آلے اثر توں بچیا اے یاں نہیں کیوں جے ایس ضلعے دے کجھ حصے ہن پورے صوبے دے سبھ توں گھٹ پڑھے علاقے سمجھدے جاندے نیں (ویکھو ڈائریکٹر دا مراسلہ نمبر 4S، مؤرخہ 22 ستمبر 1881ء، پیرا 10) جد کہ پرائمری سکولاں وچ حاضری دی شرح قصبیاں نوں چھڈ کے صرف 28 فیصد اے، گڑگاؤں وچ 34 فیصد، لدھیانہ وچ 36 فیصد، جالندھر وچ 51 فیصد، ہوشیار پور وچ 35 فیصد، گورداسپور وچ 42 فیصد، سیالکوٹ وچ 31 فیصد، گوجرانوالہ وچ 39 فیصد، راولپنڈی وچ 41 فیصد، جہلم وچ 44 فیصد، گجرات وچ 37 فیصد، شاہ پور وچ 30 فیصد، ملتان وچ 42 فیصد، مظفر گڑھ وچ 30 فیصد اے۔ اصل وچ ایہہ ایس کارن وی گھٹ اے کیوں جے ایہہ زیادہ تعداد خورے پورے صوبے دی سرکاری تے امداد آلی پرائمری تعلیم دی حد تیکر ہون۔ اردو، سگوں مسلماناں دے اثر ہیٹھ ہندی دی ایہہ گراوٹ دیسی تعلیم وچ وی سبھ توں گھٹ اے۔ جے اسیں شہراں نوں شامل نہ کریئے تے سارے ضلعے دہلی وچ صرف 400 طالب علم ای عربی، سنسکرت، فارسی تے لنڈے پڑھدے نیں۔ جتھے تیکر 'شہر' دا معاملہ اے تے نواب اعتماد الدولہ فنڈ دی غلط ورتوں مگروں ایہہ مسلم علم تے

فضل دا مرکز نہیں رہیا (ویکھو اپنڈکس III)، حالاں ایہدے فطری امدادی لوکاں نے بہت چوکھا رولا پایا، جد کہ محکمہ دہلی کالج نوں ممکن توں نہ بچا سکیا جیہڑا مسلماناں دے چندے نال چلن آلا اک اورینٹل کالج ہوندا سی تے جیہڑا چنگی انتظامیہ دے نال اپنے پیراں تے کھلو سکدا سی۔ ایس توں پہلاں ہندوستان وچ عربی تے فارسی دے چنگے سکولاں، جد کہ خالص اردو ادب دہلی وچ اُجاگر ہویا سی۔ میرے اپنے دور وچ اُچ پدھر سنسکرت سکولاں وچوں اک جتھے سبھ توں موٹی Sanscrit Explanatory Dictionary پنجاب یونیورسٹی کالج نوں گھلی گئی لاپروائی دی نذر ہو گیا، محکمہ ایہدی ہوند توں ای بے خبر سی، بعد وچ ایہدے ول دھیان دوایا گیا۔ ہن ایہہ نہیں آکھیا جا سکدا جیویں پئی محولہ بالا مراسلہ نمبر 4S وچ اشارہ کیتا گیا اے کہ دہلی وچ بوہت چنگے دیسی سکول ای نیں۔ ایس توں الٹ میریاں انکوائریاں مینوں ایس نتیجے تیکر اپڑایا کہ اوہ پنجاب وچ ودھیا سکولاں دی اوسط پدھر توں گھٹ نیں۔ ایس صورت حال دا ویروا 1854ء تے 71-1870ء وچ برطانوی انڈیا وچ مسٹر اے ہویل دی تعلیمی رپورٹ وچ اوہدے وچاراں وچ دسی گئی دہلی دی حالت توں کرو: ''دہلی اک وڈی بادشاہی نال سجیا شہر، علم، فن تے سائنس دا آگو، مشرقی ادب دی نرسری، سکولاں تے کالجاں دا مرکز ہوندا سی جتھے مشرقی دنیا دے عالم فاضل آوندے۔ 1792ء وچ مسلمان امیر دے چندے نال اک اورینٹل کالج دہلی وچ بنایا گیا تاں جے فارسی تے عربی نوں ودھایا جا سکے پر ایہہ کالج تے ہور اکیڈمک ادارے لمے چِر توں لاپرواہی تے غفلت دا شکار سن، اوہناں دے آگو آپ وی خوشحالی توں تھلے آ کے غریبی تیکر اپڑ چکے سن تے اداریاں دی مددلئی رکھے گئے فنڈ دا بس تھوڑا جیہا حصہ ای بچیا سی۔ ایس لئی 1823ء وچ کمیونٹی آف پبلک انسٹرکشن بنن مگروں قبضہ کر لینا دہلی دے دعوے نوں مندیاں مِتھیا گیا کہ اوتھے اک کالج دی نینہہ رکھی جاوے۔ کالج 1825ء وچ کھُلیا، تے 1829ء وچ ایہنوں نواب اعتماد الدولہ، شاہِ اودھ دے وزیراعظم ولوں 170000 روپئے دا وڈا ترکہ مِلیا۔ چندے دے استعمال بارے بہوں بحثاں ہوئیاں، خاص کر لارڈ ولیم دے 1835ء وچ اورینٹل کالجاں دے طالبعلماں دے وظیفے ختم کرن مگروں، ایس قرارداد دی منظوری حکومت دتی، پر ایہدے تے عمل نہ ہویا۔ دہلی کالج دی اخیرلی ریٹرن وکھاندی اے کہ ''51 طالب علماں وچوں 49 ہندو تے مسلمان سن۔'' ایہہ گل بہوں افسوس آلی اے کہ نچلے ہندو بورژوازی تعلیمی اوقاف دی اگوائی تے تقریباً قبضہ کر لینا تے اوہناں چندیاں تے وی قبضہ کر لینا جیہڑے کئی پشتاں

تیکر مسلم شرفاء دی فیاضی پاروں اجو کی پیڑی تیکر اپڑے۔

جتھوں تیکر ہندی دا معاملہ اے تے میں دس چکیا ہاں کہ دہلی توں اگے ایہہ بولی پنجاب کدھرے نہیں دِسدی، ایہنوں ہمیش مہاجنی نال رَلا دتا جاندائے، تے ایہہ دھڑے بازی دے مقصداں لئی ورتی جاندی اے، جیویں پنجاب دی ''بھاشا'' یعنی پنجابی نوں پڑھے لکھے ہندو ناگری لپّی وچ لکھدے نیں۔ جدوں پنڈت ہندی دے ودھان دی گل کردے نیں تے اوہناں دا مطلب ایس ورنیکلر راہیں سنسکرت تعلیم نوں ودھا دینا ہوندا اے، جدوں بنیے ایہنج دی خاہش کردے نیں تے اوہ ناگری، مہاجنی یاں لنڈے وچ ایسے ورنیکلر دا سوچدے نیں یاں صرف اپنی مقدس بولی سنسکرت سِکھن دی خاہش کردے نیں، جدوں انگلش زدہ ہندو ایہدے لئی رولا پاندے نیں تے اوہناں دے ذہن وچ محکمانہ اردو نوں ناگری لپّی وچ ڈھال کے پورے ہندوستان دے ہندوواں نوں اکٹھے کرن دا خیال ہوندائے۔ پنجاب وچ جتھے وی ہندوسکول سن یا ہین اوتھے اوہ یاں تے سنسکرت سکول سن تے ہین جیہناں وچ مقدس لکھتاں دا ترجمہ مقامی بولی وچ یاں ناگری لپّی وچ کیتا جاندائے، یاں فیر مہاجنی یاں لنڈے سکول۔ ایس نقطے تے ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ دیاں رپورٹاں (مُڈھ توں لے کے پچھلے ورھے تیکر) تقریباً نتیجہ خیز نیں۔ 1856ء دا پیرا نمبر 21 آکھدائے، ''مینوں سمجھ نہیں آوَندی پئی 289 ہندی سکولاں دا ریٹرنز وچ اندراج کیویں ہو گیا۔ اصلی ہندی سکول بہت گھٹ اے، تے میرے خیال وچ جے دوٹوک انداز وچ ویکھیا جاوے تے ایہناں 289 وچوں چوکھیاں نوں شاستری (سنسکرت) یاں لنڈے دے طور تے درجہ بندی کرنا پوے گا۔'' لاہور سرکل دا انسپکٹر 72-1871ء وچ رپورٹ دیندائے: ''پنجاب وچ ہندی سکول بہت گھٹ نیں۔ ریٹرنز وچ جیہڑی تعداد درج کیتی گئی اے اوتھوں جاپدا اے کہ ہندی طالب علماں خورے گرمکھی سکولاں دے طالب علم وی شامل کر لئے نیں۔ مینوں چیتے نہیں آوَندا کہ کدے میں کوئی وی نجی ہندی سکول ویکھیا ہووے، سگوں نِکّے گرمکھی سکول غیر عام نہیں۔'' مسٹر Pearson ہوراں 73-1872ء وچ رپورٹ کیتی: ''اخباراں وچ ہندی لئی شور توں اڈ لبھے گئے موقعیاں توں فائدہ چکن دی کوئی چنگی کوشش نہیں کیتی گئی۔ ناگری سکالرز انبالہ سرکل وچ پرائمری سکولاں دی کل تعداد دا تقریباً تیجا حصہ نیں، تے کانگڑا تے ہوشیار وچ کئی ناگری سکول نیں۔'' پر ناگری لپّی دہلی یاں شمال مغربی صوبیاں دے کسے وی حصے دی ہندی بولی نہیں۔ ایہہ سنسکرت ول لے جان لئی فائدہ مند اے،

تے میں آخری بندہ ہوواں گا جیہڑا ہندووَاں دی ناگری دی ورتوں دی نِندیا کرے گا، جیہڑی پنجابی نال مِلدی اے۔

DR. TRUMPP, than whom, probably, no greater authority exists on the subject of Panjabi, and Hindi, distinctly states in his monumental translation of the Adi Grant, that Panjabi is nearer Sindhi than Hindi.

پنجابی تے ہندی دے سرناویں ہیٹھ خورے ڈاکٹر ٹرمپ توں وڈی کوئی سند نہیں۔ اوہناں آدگرنتھ دے تاریخی ترجمے وچ صاف لکھیا اے پئی پنجابی بولی ہندی توں بوہتی سندھی دے نیڑے وے۔ نانک توں بعد دے سارے گورو پنجابی سن، پر ایہہ گل حیرانی آلی اے کہ اوہناں دا محاورہ گرامر دے لحاظ نال اوس زمانے دی ہندی توں بوہتا وکھرا نہیں۔ پر سانوں چھیتی وچ ایہہ نتیجہ نہیں کڈھنا چاہیدا کہ اوس زمانے دی پنجابی تے ہندوی ای سی، تے ایہہ کہ پنجابی دیاں خاص صرفی صورتاں بعد آلے دور وچ بنیاں، کیوں جے بابا نانک دی پرانی جنم ساکھی ایس خیال نوں رد کردی اے جیہڑی بولی جان آلی پنجابی وچ لکھی گئی تے ایہہ لہجہ ہندوی توں چنگا فرق آلا اے کیوں جے ایہہ pronominal لاحقے تے دوجیاں صرفی تے نحوی صورتاں ورتدی اے جیہڑیاں ہندی وچ بالکل نہیں ہوندیاں تے اوہ سانوں صرف اصل سندھی وچ لبھدے نیں۔ ایہہ ہندوی نالوں سندھی دے چوکھا نیڑے وے۔'' (باب پنجم، گرنتھ وچ ورتیاں گئیاں بولیاں تے بحراں، صفحہ cxxx، آد گرنتھ)

Even Baluchi, not to speak of Multani and other dialcets, has been strongly affected by Panjabi, which is as different from Hindi as Italian is from Provencal French.

ملتانی تے دوجے لہجیاں دی گل اک پاسے، ایتھوں تیکر پئی بلوچی وی پنجابی توں بہت چوکھی متاثر اے، جیہڑی ہندی نالوں اینی ای وکھری اے جنّی اطالوی بولی پرووَنسال فرانسیسی نالوں، ہندوستانی لاطینی یاں سنسکرت نے بِنا شک پنجابی تے ہندی دوواں زباناں تے اثر پایا، جیویں لاطینی نے یورپ وچ بولیاں جان آلیاں کئی زباناں نوں متاثر کیتا تے کیتھولک مذہبی طبقے وچکار رابطے دا

وسیلہ بنی، اوسے طراں سنسکرت وی پورے ہندوستان دے پنڈتاں وچ ایہی کردار ادا کردی اے۔ پر اطالوی بولی فرانسیسی یاں اطالوی نہیں، ایسے طراں بہوں تھوڑی حد تیکر پنجابی بولی ہندی یاں سنسکرت اے۔

ہن کیوں جے اُردو کئی فارسی دیسی سکولاں وچ پڑھائی جاندی اے تے ہندی نصابی کتاباں کجھ ای ہندو سکولاں وچ ورتیاں جاندیاں نیں، ایس لئی اوہناں دی اک سارنی دینا چنگا ہووے گا۔ اوہدے بعد ای اسیں دس سکنے ہاں کہ شعبۂ تعلیم دے آکھن موجب ''ملک وچ بڑے جینوئن تعلیمی ادارے''، یعنی فارسی سکول کیہ نیں، جیہناں نوں میں نیم کلاسیکی دیسی تعلیم ہیٹھ شامل کیتا اے۔

اے۔ کجھ فارسی دیسی سکولاں وچ ورتیاں جان آلیاں اُردو کتاباں:	
1. تشریح الحروف	اُردو اکھر پٹی۔
2. نصیحت نامہ	اردو وچ نصیحتاں، از مولوی قطب الدین آف دہلی۔
3. اِنشائے اُردو	خط پتر لکھنا۔
4. اِنشائے خِرد افروز	اوہی
5. حکایاتِ لقمان	ایسوپ دے قصے، لقمان دے ناں نال۔
6. گلدستۂ اخلاق	
7. قصۂ شاہِ روم	غرور دی نندیا کرن آلی کہانی، شعری صورت وچ۔
8. باغ و بہار	چار درویشاں دی مشہور کہانی۔
9. فسانۂ عجب	
10. دھرم سنگھ دا قصہ	سچائی دی فتح بارے اک اخلاقی کہانی۔
11. اُردوئے مُعلّٰی	غالب دے خط، نری خالص اُردو دا نمونہ۔
12. اُودی ہندی	غالب دے خطاں دا اک ہور مجموعہ۔
13. گلزارِ نسیم 14. سحر البیان	اردو وچ دو نظماں، لکھاری ترتیب نال پنڈت دیا کشن نسیم تے میر حسن
15. دیوانِ ذوق	ابراہیم ذوق دا شعری مجموعہ۔

16. دیوانِ غالب	غالب دا شعری مجموعہ۔
17. اِندرسبھا	اِندر دے دربار دا ڈرامہ
18. مرأۃ العروس 19. توبۃ النصوح	انگلش طرز تے بیبیاں دی تعلیم بارے دو ناول، از مولوی نذیر احمد۔ مرأۃ العروس دا گرمکھی ترجمہ وی ہویا اے۔
20. مبادِل حساب	ریاضی۔
بی۔ کجھ ہندو سکولاں وچ ورتیاں جان آلیاں ہندی کتاباں:	
1. اکشر دِیپکا	اکھر پٹی دا چانن۔
2. برن مالا	اکھراں دی مالا۔
3. پہاڑے	ریاضی دے ضربی پہاڑے۔
4. بدیارتھی پرتھم پُستک	طالب علماں نوں اکھر سکھان لئی مڈھلا قاعدہ۔
5. چرن ویک	
6. بیتال پچیسی	شیطان دیاں 25 مشہور کہانیاں۔
7. پریم ساگر	اک مشہور کہانی۔
8. دِل بہلاوَ	دل پرچان آلیاں کہانیاں۔
9. گنِت کِریا	ریاضی۔
10. راماین	از تُلسی داس
11. آکھیان منجری	اک مختصر کہانی۔

میں پنجاب یونیورسٹی کالج دی چھتر چھاویں چھپن آلی اردو تے ہندی لکھتاں دی اک سارنی (ایس رپورٹ دی اپنڈکس V) وی شامل کیتی اے، یاں جیہڑیاں لکھتاں طالب علماں نوں آرٹس سٹینڈرڈز وچ ڈگری لین لئی تجویز کیتیاں جاندیاں نیں۔ امید اے کہ ایہدے پاروں لائق پڑھن آلا جان جاوے گا کہ عربی تے سنسکرت ورگیاں کئی وڈیاں بولیاں تے ادب توں فائدہ چُکن

آلیاں مقامی بولیاں حقائق یاں سائنسی عوامل نوں پیش کرن جوگیاں نیں، بھاویں انگلش دے لسانی تھیسارس وچ ریکارڈ کیتے گئے وچار دی ترسیل نہ وی کرسکن۔ انگریزی اجے تیکر کوئی اجیہا مان جوگ تے گُنی ترجمہ کار نہیں لبھ سکی کہ ''مقاماتِ حریری'' دا ترجمہ کرے تے ایہہ اردو شاعری نال مَساں ای بھرواں انصاف کر سکدی اے۔ بِنا شک کوئی یورپی اور ینٹل بولیاں دے نال نال ترجمہ کیتے جان آلے مواد دے مضمون نالوں وی گھٹ جانکاری رکھدائے، تے کیہ اوہ اپنے ملک دی شاعری تے ادب نوں ہندوستان دیاں ورنیکلر بولیاں وچ منتقل کرن دا نہیں سوچے گا۔ جیہناں دی گھٹ ای لوڑ اے پر حقائق تے سائنسی عوامل (جگت ملکیت) دا ہندوستان دی مقامی بولیاں وچ ترجمہ کرن توں انکار کر دیوے گا۔ علم نوں ہمدردی توں وکھ نہیں کیتا جا سکدا، پر جدوں ایہہ دوویں ای نہ ہون جیویں کہ مینوں پنجاب ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ دے حوالے نال دکھ نال آکھنا پیندا اے جدوں ودھا یاں اصلاح دی گل کیتی جاندی اے تے non possumus یعنی بہانے بازی اوہدا مقصد بن جاندائے، تے ورھیاں تیکر بے کار خرچے چُکن توں بعد نتیجہ ایہہ نکلیا پئی ہندوستان دی سبھ توں محنتی پِیڑی نال آباد صوبہ مُڑ وگاڑ ول ٹُر پیا، جد کہ تھلویں بنگال وچ طلباء دی گنتی ویہہ گنا ہو گئی ایتھوں تیکر کہ وچکارلے صوبیاں وچ پنج گُنا ودھ گئی، حالاں تِناں صوبیاں تے اکو جیہاں بنیاداں توں مُڈھ بنھیا سی۔ ایہہ گل وی افسوس آلی اے کہ چوکھے ہائر ایجوکیشنل افسر تے خاص کر ڈائریکٹر تے انسپکٹراں نوں حاصل بوہتی ویہل توں اڈ اوہناں صوبے دیاں بولیاں، تعلیم، تاریخ، نسلیات یاں پرانے دور بارے کسے وی پدھر دی اک وی اوریجنل لکھت نہیں لکھی حالاں ایہہ سبھ سرناویں علم دیاں کاناں نیں۔ نہ ای محکمے نے اک وی مفت پبلک لائبریری، کالج، انجمن، سکالر شپ یاں فیلو شپ دے قیام یاں انتظام وچ لوکاں دی سانجھ منگی، یاں کسے وی طراں مقامی لوکاں نوں حکومتی کمّاں نال جوڑیا نہیں۔ ایہدے اُلٹ ہن تیکر ایہہ نیم پڑھے لکھے نوجواناں وچکار بے چینی پھیلان وچ سرگرم رہیا اے، محکمے ریاستی خرچ تے ٹُرن آلے سکولاں تے کالجاں توں ای نوجواناں نوں اگے گھلیا، ایہنے فارغ ہون آلے طلباء نوں وفادار شہریت تے لوکائی یاں نجی فائدے دے فرضاں لئی تیار کرن دی تھاں اجیہی صورت حال پیدا کیتی جیہدے وچ بہتری لیاؤنا کسے چنگی گُن آلی حکومت لئی وی اوکھا ہووے گا۔ اساں اُردو تے ہندی وچ ترجمیاں دے سرناویاں تے مُڑ آؤندے ہاں۔ ایہہ نیم مقامی بولیاں ہون توں اڈ سکھے جان جوگیاں نیں، خاص کر جے جیویں کہ ہند حکومت نے اصل وچ ارادہ

کیتا سی پنجاب یونیورسٹی سارے اُتلے ہندوستان سَنے شمال مغربی صوبیاں، اودھ تے راجپوتانہ لئی بنائی گئی اے جتھے پہلاں ای چنگا اثر اپڑ چُکیا اے۔ میری ''History of Muhammadanism'' (اردو وچ ''سنین الاسلام''، دوجا ایڈیشن) دے دیباچے وچوں تھلے دتا پیرا ایہہ وکھا سکے گا کہ یورپیاں لکھاریاں دی کیہڑی سمت جیہنوں یورپی مصنف وی اپنان اوتھے میں اپنیاں ترجیحات تے چلاں گا۔

''میں ایس موقعے توں فائدہ چُکدیاں ہوئیاں دسنا چاہناں کہ کسے وی یورپی زبان وچ لکھی ہوئی سائنس تے ادب دیاں منظور شدہ لکھتاں دا اردو وچ ترجمہ نہیں کرنا چاہیدا سگوں اردو نوں اوہناں نوں اپنے اندر ضم کر لینا چاہیدائے۔ لگدائے کہ یورپی لکھاری، خاص کر ساڈے زمانے دے، وسعت، تجرید تے غیر شخصی پن تے خُش ہوندے نیں، جد کہ تقریباً ساریاں مشرقی بولیاں دا جینئیس شخصی، خاص، حقیقی تے ڈرامائی اے۔ ترجمے دیاں عام اوکڑاں اک یورپی بولی توں دوجی وچ ترجمہ کردے ویلے وی بڑیاں وڈیاں نیں۔ شیکسپیئر نوں فرانسیسی، Beranger نوں انگلش، یاں ڈِکنز نوں اطالوی وچ بہت حد تیکر ترجمہ کرنا مشکوک اے۔ مشرقی بولیاں دے معاملے وچ اوکڑاں ایس حد تیکر ودھ جاندیاں نیں کہ ایہہ دعویٰ جائز ہو جاندائے کہ کئی یورپی لکھتاں نوں ایہناں وچ ترجمہ کیتا ای نہیں جا سکدا، ایس لئی اوہناں نوں مُڑ لکھنا پوے گا۔ بولی تے روح دے اعتبار نال گوڑھے مشرقی رنگ رکھن آلے نویں عہد نامہ دا عربی، ترکی تے اردو ورگیاں مشرقی بولیاں وچ ترجمہ کردے ویلے وی بھرواں مطلب مَساں دسیا جاندائے۔ ونگی دے طور تے میں انجیل دے باب 24 دا حوالہ دیواں گا جیہدا ترابی نے ترکی وچ ترجمہ کیتا۔ مینوں پک اے کہ ایہدے وچ گرامر تے مطلب دیاں 108 غلطیاں موجود نیں۔

اُردو وچ اسیں ترجمے نہیں چاہندے، اسیں لفظ ضم کرنا چاہندے ہاں۔ جیویں اسیں مِل دی ''پولیٹیکل اکانومی'' دا ترجمہ نہیں کروانا چاہواں گے، سگوں ایس سرناویں نوں عام شکل وچ اردو وچ پچھان کروانا چنگا ہووے گا۔ ایہہ خیال تاریخ، مابعد الطبیعات تے ادب تے وی عام کر کے پورا اُتردا اے۔ اسیں چاہندے ہاں پئی ایہناں سرناویاں نوں سادہ تے محاورے دے ڈھنگ وچ لیا جاوے، نہ کہ ایہناں سرناویں تے لکھاریاں دیاں تخلیقاں دا ترجمہ کیتا جاوے۔

میں ترجمے توں چوکھے فائدے آلے کم دی صلاح دینا چاہواں گا۔ لگدائے پئی اجے تیکر

ہون آلے ترجمے صرف اک ڈکشنری تے اک تابع دار منشی دے ای وجہ توں سن، چوداں ورھے دے مُنڈیاں دی سمجھ نوں رکھ رکھ کے لکھاری نوں سرناویں بارے پتہ ہونا چاہیدائے، تے جس بولی وچ اوہ لکھ رہیا اے اوہدا چنگا جانُو ہونا چاہیدائے۔ (پنجاب وچ، سنسکرت توں نکلیا، محاورہ عام اے پئی: جے سنن آلا اثر نہیں لیندا تے ایہہ بولن آلے دی خامی اے۔) اصل وچ جدوں اکھر 'وچارا' دی نمائندگی کردے نیں، جیویں کہ ادب دے معاملے وچ آکھیا جا سکدائے، تے اوہناں دیاں نسبتاں دا ویروا کرنا ضروری ہو جاندائے، تے جے پردیسی بولی وچ کوئی چنگا متبادل نہ لبھے تے ترجمہ کار آپ ایہناں نسبتاں نوں 'بیان' کردا تے اپنے ورژن وچ اوہناں دی تاریخ بناندائے...... اوہدی کسوٹی ایس سوال دا ای اک تسلی بخش جواب ہوندی اے: 'کیہ سرناویں توں جانُو تے ایہنوں مقامی لوکاں نوں بہت سادے ڈھنگ وچ سکھان دا چاہیوان مقامی بندہ ایس طراں ای ایہدے بارے گل کردا' جے اپنان آلا اِنج نہیں کردا تے اوہ صرف واجاں ای سکھاوے گا پر وچار نہیں۔ بِنا شک سائنسی اصطلاحاں وچ، جیہدے اکھر شیواں یاں حقائق دی نمائندگی کردے نیں، ایہہ عملاً غیر اہم اے کہ واجاں دے کِس فرق راہیں حقیقت یاں شے سمجھائی جاندی اے۔ فیر وی، سوچ یاں ادغام دی قدرت توں بعد کوئی وی بھاویں اوہدا خاص لسانی گُر کِنّا ای وڈا ہووے ہندوستان دے مقامی لوکائی لئی اصلی سمجھ آوَن آلے ڈھنگ وچ سائنس یاں ادب لکھن دی آس نہیں کر سکدا۔''

Whilst I, therefore, deprecate the teaching of Urdu, which can quite hold its own in the struggle for linguistic existence, as a waste of time in schools.

بھاویں میں اردو پڑھان نوں منظور نہ کردا تے ایہنوں سکول وچ جتھے ایہہ فارسی راہیں کئی حصے چنگے ڈھنگ نال سِکھی جا سکدی اے ویلے دا زیاں سمجھدا ہاں، پر جتھے وی آبادی ایس بولی نوں پڑھن دی چاہیوان اے، میں اُردو تے ہندی (شمال مغربی صوبیاں دی اصلی مقامی بولی) وچ سائنسی لکھتاں دی چھپائی تے کھلار دا وڈا حامی ہاں۔

Thinking in the medium of a foreign language does not aid reflection and, indeed, acts disastrously on both the intellect and the character.

میرا مَنّنا اے کہ حقیقی تے اُچ پدھر دا علم صرف تہاڈی اپنی بولی راہیں ای حاصل کیتا جا سکدا ئے، تے پنجابی دے چنگے بھلے ودھا تیکر اردو تے ہندی ایس صوبے وچ سبھ توں نیڑے نیں۔ کسے انجان بولی راہیں سوچنا فکر وچ مدد نہیں دیندا تے عقل تے کردار دوواں لئی تباہی لیاؤندا ئے۔ ایہہ گل حقی اے کہ انگلش بولی دا علم وڈے ادب تے بہت ساریاں سائنس تے ناں دی سائنس تیکر اپڑن دی کنجی اے، پر ایسے طراں جرمن بولی وی اک چوکھے وڈے ادب تے پک نال چوکھیاں ڈونگھیاں سائنسی کھوجاں دی کنجی اے، تاں جے، کوئی وی بندہ اک انگلش گریجوایٹ نوں اوہدی ڈگری توں ایس لئی محروم کرن دا سُفنا نہیں ویکھدا پئی اوہنوں جرمن بولی نہیں آؤندی، تے ایہہ گل وی مشکوک اے پئی جے اوہنوں جرمن تے تھوڑی بہت انگلش آؤندی ہووے تے اوہ ڈگری دا حق دار ہووے گا۔ اردو تے ہندی وچ ساڈیاں تجویز کیتیاں گئیاں سائنسی نصابی کتاباں دے مقابلے وچ گھاٹے توں اڈ ایس سال پہلا بی اے گریجوایٹ اک مولوی اے جو انگریزی دا اک اکھر وی نہیں جان دا تے جیہنے 15 امیدواراں وچوں 13 انگلش سکالراں نوں ہرایا، تے اوہناں وچ کلکتہ یونیورسٹی دا اک ''فرسٹ مین'' وی شامل سی۔

☆☆☆

چوتھا باب

پنجاب وچ نیم کلاسیکی دیسی تعلیم

چوتھا۔ فارسی سکول

فارسی دی آسانی تے شائستگی نے وی اُنج ای ایشیا دے کئی درباراں تے دفتراں نوں فتح کر کے راج کیتا، جیویں فرانسیسی لمّے چِر تیکر یورپ دے سفارت کاراں تے وڈے لوکاں دی آفاقی بولی رہی۔ فرانسیسی وانگوں ہدایات تے ترکیباں دی غیر موجودگی نے ادب، اخلاق، مذہب تے سیاست وچ شک دے کھلارنوں ودھاوا دتا، فارسی اوہ سوہنا تے معتبر کپڑا سی جیہدے وچ خوش دل تے غمگین نے بے ادب دنیا توں بچدے ہوئے جھوٹھ یاں سچ نوں لویٹیا۔ ایہنے بندے نوں پڑھیا لکھیا، مہذب تے جنٹلمین ہون دا تاثر دتا۔ انگلش وانگوں فارسی وی بھرویں تجزیاتی بولیاں وچوں اک سی جیہنوں چھیتی ای لوکائی دی پدھر تے عربی دی اصلی سکالرشپ نال مقابلہ کرنا پیا۔ اودوں ایہہ اہل ادب تے ''اہل دنیا'' دے وچکار اک کڑی بن گئی، ایتھوں تیکر پئی جیہڑا بندہ وی لوکائی لئی لکھن دا چاہیوان ہوندا اوہ فارسی وچ ای لکھدا۔ چوکھیاں سنجیدہ قسم دیاں کھوجاں عربی لئی چھڈ دتیاں گئیاں، پر ایہدے تے سبھ متفق سن کہ کوئی وی بندہ گھٹ توں گھٹ اِسلام دی کلاسیکی بولی دے مُڈھلی عناصر نوں سکھے بِنا چنگا فارسی کھوجکار نہیں سی بن سکدا۔ اردو شاعر جیہڑے فارسی جاندے نیں اپنے وچاراں دی ترسیل لئی فارسی نوں ای وڈیائی آلی زبان سمجھدے نیں جیہدا جزوی کارن تے ایہدا سوکھا ہونا تے خاص کارن خورے ایہہ وے کہ اوہ انج اک وڈیان آلی لوکائی دا دھیان حاصل کر سکدائے جیہدا ہر رکن وکھانا چاہندا اے کہ اوہ کجھ نہ کجھ فارسی جاندائے۔ ایس جذبے دا سوانیاں تے اطلاق نہیں ہوندا جیہناں وچ فارسی شاعری ول رجحان نوں مرد رشتہ دار اک خطرناک علامت

سمجھدے نیں۔ اوہناں لئی عربی بولی، جیہڑی اوہناں نوں سمجھ نہیں آؤندی، یاں اردو، ہندی، گرمکھی یاں فارسی۔ پنجابی جیہڑی سمجھ آؤندی اے تے جیہدے وچ اوہناں دے ورتن لئی مذہبی لکھتاں لکھیاں ہوئیاں نیں نوں اک چنگا بھلا ادبی کارنامہ سمجھیا جاندائے۔

میرا فارسی نوں ''نیم کلاسیکی'' آکھن دا کارن ایہہ وے کہ فارسی بولی مشرق لئی ثقافت دا بہت وڈا عنصر سی، بھاویں ذہنی نظم وضبط نہ سہی۔ ہرکوئی فارسی سِکھ سکدا سی، جدکہ عربی یاں سنسکرت دا ساہمنا کرسکن دی اہمیت بہت گھٹ لوک رکھدے سن، فیر ایہہ عربی دے تعارف دے طور تے وی ورتی جاندی سی۔ حافظ دے اکھراں وچ مٹی ای گلاب دی سنگت تے سمبندھ وچ اپنی خشبو حاصل کردی سی تے ایہہ کوئی عام مٹی نہیں۔ شائستہ ورنیکلر یاں مشرق دے شریفاں دی بولی ہون پاروں ایہدا اجوکا زوال اینا ای افسوس ناک اے، جِنّاں فارسی، عربی تے سنسکرت دے عناصر دا اردو وچوں خاتمہ، یاں ہندی وچ سنسکرت دا مُکا ایہناں بولیاں نوں پاک تے سُچّل نہیں کردا، سگوں اوہناں نوں قدیم بربریت دی پدھر تے لے آؤندائے۔

In the Panjab, Persian was the language of courts and of the court, though Ranjit Singh conversed by preference in Panjabi and recommended the study of Gurmukhi to those who came near him.

فارسی، پنجاب وچ عدالتاں تے دربار دی بولی سی، رنجیت سنگھ پنجابی وچ گل بات کردا سی تے اوہنے اپنے نیڑے آؤن والیاں نوں گُرمکھی پڑھن نوں آکھیا۔ ریاست دی چھتر چھاویں عہدیاں تے آدر دے چاہیوان ہندو تے مسلمان دوواں فارسی پڑھی۔ نوکراں دا لشکر بہت وڈا سی، جیویں کہ ساڈی پہلی ایڈمنسٹریشن رپورٹاں ظاہر کرن رگیاں، تے صوبے وچ کھورے ای کوئی گھر اجیہا ہووے جیہدے اک یاں دو جی سرکاری نوکری، خاص کر فوج وچ نہ ہون۔ ایس توں اڈ، مسلماناں مذہبی تے سماجی مان ہیٹھ فارسی پڑھی تے استاد دی کرسی تے تقریباً ہمیش ای ایہناں دا قبضہ سی۔ ہندو ذاتاں، خاص کر کھتری جیہناں وچ سرکاری نوکری روایتی سی بڑے شوق نال فارسی سکولاں وچ جاندے، حالاں اوتھے اوہناں دے مسلم ہم جماعتاں نوں قرآن وی پڑھایا جاندا سی، فارسی دے حق وچ کھتری احساس اینا پکا سی کہ کجھ چِر پہلوں تیکر اوہناں ہندی یاں اُردو دی پڑھائی نوں ہِندیا، کیوں جے اوہناں دی ذات دی رِیت ایہہ وے کہ ہر اوہ شے سِکھی جاوے جیہدے پاروں اوہناں نوں

سرکاری یاں سیاسی طاقت لبھے۔ ایہی کارن اے کہ ہن اوہ ''ہائر ایجوکیشن'' لئی بے قرار رہندے نیں، جے ہو سکے تے ریاست دے خرچے تے، جے لوڑ پوے تے اپنے خرچے تے وی۔ اصل وچ، ہندو ہون یاں مسلمان، ایس طبقے وچ سرکاری نوکری لبھن دا ایہہ احساس اینا گوڑھا اے کہ سانوں کدی کدی انگریزی پڑھائی دے ودھا لئی اک تعلیمی شعبہ شروع کرن دی لوڑ نہیں پئی۔ بالکل ایسے طراں سانوں اجے ایس یاں کسے ہور تعلیمی مقصد لئی تعلیمی شعبے دی لوڑ نہیں کیوں جے انگریزی یاں کسے ہور بولی یاں فائدے آلے مضمون توں جانو ملازماں دی سرکاری مانگ ایڈمنسٹریشن دے کسے وی گریڈ لئی چنگی چوکھی سپلائی دے دیندی اے۔ سرکاری عہدے دے ہندو چاہیوناں ہمیش اپنے مالکاں نوں صحیح سمجھیا۔ اسیں ہندو۔ فارسی لکھاریاں نوں اپنیاں لکھتاں دے مُڈھ وچ حضرت محمد ﷺ ہوراں دی تعریف کردے یاں اپنے منّے پرمنّے ہم وطناں دے جنازیاں دا ذکر ''تدفین'' دے طور تے کردے ویکھدے آں نہ کہ ''ساڑن'' دے طور تے جیہڑا مسلماناں دی نظر وچ نفرت آلا اے۔

کوئی کھتری بنیادی طور تے پیسے راہیں ہندو مذہب دے نیک کم کر سکدا ائے، تے اوہناں ولّوں دولت لئی سبھ وسیلیاں نوں جی آیاں نوں آکھیا گیا۔ ایس لئی، پنجاب دے فارسی سکولاں وچ مسلمان طالب علماں تے ہندو طالب علماں دی برتری دا نکھیڑ کرن وچ اوہناں طالب علماں دی ذات دا سوال (لوکائی نوں متاثر کرن آلی ہر اک ہندوستانی انکوائری وانگوں ایتھے وی) ہمیش مُکھ رکھنا چاہیدا ائے۔ اخیر اسیں ایہہ وی ویکھدے ہاں پئی ایس ویلے ورتیاں جان آلیاں ہندوواں دیاں ساریاں مذہبی لکھتاں فارسی وچ ترجمہ کیتیاں گئیاں سن تے فیر فارسی پنجابی وچ ترجمہ کیتیاں گئیاں، تے ہن وی ایسے شکل وچ لبھدیاں نیں۔

مسلماناں دے خلاف حکومت دے عارضی تعصب (جزوی طور تے غدر دے حوالے نال غلط فہمی دا کارن۔ سگوں ڈیوک آف Argyll ہوراں واضح طور تے ایہنوں اک ہندو شورش ثابت کیتا اے۔) دا فائدہ چکدیاں ہوئیاں تعلیمی شعبے نے مسلماناں نوں استاد دی کرسی توں ہٹان دا آہر کردے ہوئے صوبے وچ اپنی کارروائی شروع کیتی، تے پتہ چلیا کہ اوہناں دے سکولاں وچ مسلمان تے ہندو دوویں آؤندے سن۔ اوہناں دی تھاں تے ہندو استاد لیاؤنے تے فارسی سکولاں نوں ضم کرن دا آہر کیتا گیا۔ تعلیم دے محکمے دیاں رپورٹاں تے مبنی ایس کم دا ''خلاصہ تے نتیجے'' (ایس رپورٹ نال جڑے) وڈا تے دل گیر ثبوت دیندے نیں، حالاں حکومت نوں ''مسلم تعلیم''

بحال کرن دی بھرویں کوشش شروع کیتے کِنّا چِر لنگھ چکیا سی۔ مسلم کمیونٹی حکومت لئی اپنے ناپسندیدہ ہون تے اینا پکا (پر غلط) یقین رکھدی اے کہ اوہناں دے منّے پرمنّے رکناں مینوں قاضیاں دی تعیناتی تے دوجے کماں دے حوالے نال اپنے وچار دسدیاں ہوئیاں پک کیتی کہ اوہناں دے ناواں دا حوالہ نہ دتا جاوے۔ ایہہ 1872ء دی گل اے، پر میرے قائم مقام ایجوکیشنل افسر نے اوس ڈاکومنٹ نوں دبا لیا، تے اوس ویلے ''مسلم تعلیم'' بارے حکومت ولوں چھپے مجموعۂ آراء وچ ایہہ نظریں نہیں آؤندا، پر بعد وچ ایہدیاں سفارشاں رپورٹ کیتیاں گئیاں تے ہن اوہناں وچوں کجھ تے عمل کیتا گیا اے۔

تاں جے، جتھوں تیکر فارسی سکولاں نوں ساڈے تعلیمی نظام وچ ضم کرن دا معاملہ اے تے ایہہ خیال غلط اے کہ چنگے مولوی ساڈے سکولاں وچ آ گئے (جیویں کہ ساڈیاں رپورٹاں وچ مسلسل آکھیا گیا)۔ اوہناں وچوں کجھ نے اجیہا کیتا ہووے گا، کیوں جے اجیہے لوک لبھ جاون گے جیہڑے حکومتی عہدیداراں دے بدلن راہیں بہتری دی گل رکھدے نیں، پر مان جوگ، چنگے معاوضے آلے یاں خوش حال مولوی ساڈے نظام توں وکھرے رہے، تے ہن وی انج ای اے۔ ایہہ خیال کرنا کئی حصے چوکھا فطری اے کہ صرف اوہی استاد پنجاب وچ تعلیم دے محکمے دی اگلی نینہہ رکھن آئے (جیہدے تے اوہناں نوں بعد وچ افسوس ہویا) جیہناں دے کول پڑھیار نہ رہے یاں جیہناں سخاوت وچ گھاٹا آؤن دیاں علامتاں لبھیاں یاں جیہناں اپنی محنت یاں تعلیم لئی ودھدی ہوئی شہرت تے مبنی غیر یقینی آمدن دی تھاں متھی گئی تنخواہ نوں (بھاویں کِنّی ای تھوڑی ہووے) ترجیح دتی۔ میری اپنی جانکاری سدھے طور تے ایس الزام دی نِندیا کردی اے کہ چنگے دیسی استاداں بھاویں اوہ عربی، سنسکرت یاں فارسی دے ہون سرکاری سکولاں دا حصّہ بنے، جے کر ہے وی تے پک نال اک ادارے دے طور تے نہیں۔ چنگے اورینٹل استاد اج وی دیسی سکولاں دی سربراہی کردے ہوئے لبھن گے جد کہ مان یاں علم رکھن آلے کجھ ای اوس ویلے سرکاری سکولاں وچ گئے جد اوہناں دے آگو جیوت نہ رہے یاں اوہناں دی اوقاف دی زمین کھوئی گئی۔ ایہہ سمجھنا فضول اے کہ اوہ بندے 5 توں 10 روپئے تنخواہ تے قابض تے اوپرے تعلیمی شعبے نال پچھان بنان دی خاطر 10 توں 100 روپئے مہینہ وار آمدن چھڈ دین گے یاں پاکی تے نیکی لئی اپنی ساکھ توں ہتھ دھولین گے۔ تعلیمی کماں دی نینہہ بنن آلے لوک (کجھ نوں چھڈ کے) پہلاں توں موجود دیسی پڑھائی دے طریقے دے ردّ

کیتے گئے تے بے کار بندے ای سن۔ صرف کجھ مہینیاں دی تیاری راہیں اوہناں وچوں کئیاں دا تاریخ تے جغرافیہ دے نویں مضمون، (1) تے کدی کدی ریاضی پڑھان جوگا ہونا ظاہر کردائے کہ ذہنی تربیت بھاویں کِنّی ای مُڈھلی پدھر دی ہووے، جیہڑی اوہناں فارسی یاں عربی یاں دوواں وچ حاصل کیتی اوہناں نوں علم دیاں نویاں نکور شاخاں وچ اپنے پڑھیاراں توں کِنّا اَگّے لے جان جوگا بنان لئی کافی سی تے اچن چیتے ساڈے لئی صرف اک گل مان جوگ اے کہ ودھے گھٹے دیسی استاداں نوں ورتن وچ لیایئے تے اوہناں نوں صرف ناں دے 'نارمل سکولاں' وچ نہ جانا پوے۔

جے روسی برطانیہ نوں فتح کرلیندے تے بہت محبّ وطن یاں بہت مان جوگ انگلش مَین فاتح دی حمایت حاصل کرن دا آہر نہ کردے، گھٹ توں گھٹ شروع وچ تے نہیں۔ ہندوستان وچ رنگ، مسلک، روایتاں دا فرق یورپی تے مقامی بندیاں نالوں کدھرے چوکھا اے جیہڑا کسے وی دو یورپی پیڑ یاں دے وچکار موجود اے۔ جیہناں لوکاں نوں حکمران پیڑی دے ممبراں نال مِلن لئی مجبور نہ کیتا گیا، اوہناں ویلا بدلن تیکر میل ملاپ توں جتنا ممکن سی پرہیز کیتا۔ اصولی طور تے جیہناں لوکاں ساڈے طورطریقے دی نقل کرن راہیں ساڈے فخر تے اُچیائی دی خوشامد کیتی اوہنوں عصبیتاں سلاہیا، اوہ لوک نیں جیہناں دا اپنی کمیونٹی وچ مان جوگ حیثیت آلیاں نال اختلاف بنیا۔ ایس لئی ایہہ ساڈے تے وے کہ مقامی معاشرے دے امیراں، تے مذہبی رہنماواں دے مفاد نوں اپنے راج دی پرورش نال پچھانن لئی پہلا پیر دھردیاں ہویاں اوہناں تیکر اپڑیئے تے اوہناں لئی چنگی ساکھ وکھایئے۔ مینوں پک اے کہ ماضی دیاں لگاتار اوکڑاں تے ہِندیا توں اڈ ردعمل ساڈیاں امیداں توں ودھ کے ہووے گا۔ مینوں ہن وی بہوں پڑھے لکھے تے قابل دیسی عالماں دا پتہ اے جیہنا نوں جِسراں ای حکومت دے کسے افسر نوں مقامی روایتاں تے بندھناں وچ ساریاں مان جوگ شیواں دی بربادی تے مائل خیال کیتا جاوے گا تے اوہ اپنے مذہب نوں چھڈن یاں ذات دے بند تروڑن دا سوچن لگ پین گے۔

دیسی سکولاں دی اجوکی ریٹرنز حالاں ایہہ ریٹرنز کافی غیر کامل نیں۔ مینوں بڑی رنگ رنگ دی گنجان آبادی وچ ایہناں نوں اکٹھیاں کرن لئی معاون عملے توں بغیر تِن مہینے ای دِتے گئے، جد

1- ساڈیاں نصابی لکھتاں وچ اکثر بڑی بے دردی نال پیش کیتے گئے تھاواں دے ناواں دی سارنی (جیہدے نال کوئی تفصیل نہیں) کسے دیسی استاد دی رائے وچ کوئی تعلیمی حیثیت نہیں رکھدی۔

کہ بنگال دی اک رنگی آبادی وچ ایس کم لئی تِن ورھے دِتے گئے سن۔ ایہہ ریٹرنز دسّن گئیاں کہ صوبے وچ لکھاریاں تے کھوجکاراں دی کیہ حالت اے اوہ موجود وی ہین کہ نہیں۔ عربی یاں سنسکرت (جیہناں نوں سِکھن دا صرف اک مرکز اورینٹل کالج ای کسے لحاظ نال حکومت نال جڑیا اے تے جیہناں اُتے دیسی سکولاں دی بلا شرکتِ غیرے اجارہ داری اے) توں اڈ فارسی وی سرکاری سکولاں وچ تسلی بخش طور تے نہیں پڑھائی جاندی، تے بُنت وچ ایہنوں عملی طور تے ورتن دے سارے چاہیواناں نوں ہن وی فارسی دا اک دیسی استاد رکھنا پیندا یاں کسے دیسی فارسی سکول وچ داخلہ لین پیندا ئے۔ ایس لئی میں پوری طراں منّا واں کہ بہت سارے فارسی دیسی سکول محکمانہ سکولاں وچ رَلان توں بعد وچ ذکر کیتے گئے اداریاں وچ اجوکی دتی جا رہی فارسی تعلیم راہی مُکا دتے گئے، سگوں مینوں ایس بیان دی درستی تے اعتراض اے کہ فارسی دی ودھیا تعلیم عام خطاطی توں لے کے اُچ پدھر دی سکالرشپ تیکر ساڈے سکولاں وچ دتی جاندی اے۔ جیویں کہ میں پچھے آکھ چکیا واں، ایہہ تعلیم نجی تے دیسی سکولاں وچ دتی جاندی اے۔ کجھ چِر پہلاں ای حکومت دے آکھن تے خطاطی نوں ساڈے پرائمری سکولاں وچ کجھ قدر نال ویکھن دی راہ بنی۔ محکمے ولوں ایہدی کجھ مخالفت کیتی گئی تے ایہہ تھلویں پدھر تے ہن وی جاری اے۔ علمِ ہجا (orthography) دی بھَن خطاطی توں بِنا عدالتاں تے دفتر ساڈے سکولاں دے پڑھیاراں دے پرچیاں دی بدصورتی تے نادرستی دی شکایت کردے رہن گے تے استاد رشتہ دار بھتیجیاں یاں منشیاں نوں ای ترجیح دین گے جیہڑے کُجھ حلیمی نال کلرکی ول چوکھا دھیان تے صبر وکھاندے نیں۔ جیہڑے فارسی سکولاں وچ قلم کاری دی بڑی بریک تے آرٹسٹک تربیت کارن ودھن آلیاں خوبیاں رکھدے نیں۔

میں آپ وی اوہناں لوکاں دا احسان مند آں جیہناں میرے ورگے پسماندہ خطاط نوں اسلامی لکھائی دیاں رمزاں تے خوبصورتیاں توں جانُو کروایا۔ وڈے زوال دے باوجود حرفاں نوں جوڑ کے لکھن دا ایہہ فن محفوظ اے جیہنوں پچھانن آلی نظر چھیتی تے چنگی طراں پچھان لیندی اے، کسے یورپی لِپّی وچ لکھی ہوئی گھٹیا لکھائی نالوں فارسی، اُردو لِپّی وچ حرفاں دا آپس وچ تناسب مِتھے گئے تے بڑے آرٹسٹک قاعدیاں ہیٹھ اے۔ سرناویں توں ہٹن دا خطرہ مول لیندے ہوئے ایتھے میں دلچسپی رکھن آلیاں دا دھیان ناں دی رومن لِپّی دے فائدیاں تے گھاٹیاں بارے اپنے پیپرز، جیہڑے شملہ ٹیکسٹ بک کمیٹی تے پنجاب یونیورسٹی کالج دے سینٹ نوں گھلے، ول دوانا چاہنا واں۔

کوئی لاپروائی نال ویکھن آلا ای ایہناں نوں وکھریاں بولیاں دیاں لپّیاں نال بدلن دا سوچے گا۔

تاں جے، مہاجنی سکولاں توں اڈ فارسی سکولاں وچ پڑھائی کورس دا مُڈھ لکھائی توں نہیں ہوندا، سگوں حرفاں نوں ویکھن، سنن تے پڑھن دا عمل سویرے (کدی کدی 6 توں 11 وجے) اکو ویلے مُکدا ائے تے فیر 1 توں 4 وجے دے وچکار ایہنوں لکھیا جاندا ئے، تے فیر 6 توں 7 وجے مُڑ پڑھدے نیں۔ ایہہ کم پورا نہ کرن آلے مُنڈیاں نوں کدی کدی 9 وجے تیکر بٹھائی رکھیا جاندا ئے۔ حرف بے ترتیب تے فضول خرچی آلے ڈھنگ نال نہیں سکھائے جاندے۔ مینوں پک اے کہ ایجوکیشن کمیشن نے ایس طریقے نوں سلاہیا جیہدے ہیٹھ اوہناں نوں چار کالماں وچ ونڈیا جاندا ئے: وکھرا، مُڈھلا، وچکارلا تے آخری، جیویں بڑی عام سمجھ بوجھ وی مُنڈے نوں ایہہ نہیں دس سکدی کہ اک حرف دوجے نال کدوں جڑدا ئے، ایہنوں اک پاسیوں جوڑیا جاوے گا یاں دوجے پاسیوں، تے کیہ ایہہ اکلا ای رہوے گا۔ ایس لئی اوہنوں صرف اوہ حرف سکھائے جاندے نیں جیہڑے کسے ہور نال نہیں جوڑے جاون گے۔ ایہدے بعد دو جُڑے ہوئے حرفاں توں جانو کروایا جاندا ئے، ایسے طراں لکھنا چوکھا اوکھا کم اے، کیوں جے طالب علم نوں متھے گئے نقطیاں دی خاص تعداد دے نال کسے حرف دی لمبائی، اُچیائی تے چوڑائی دے تناسباں دا حساب رکھنا ہوندا ئے۔ بِنا شک، امتزاج وچ اکھر پٹی سِکھن دا سبھ توں سوکھا طریقہ ایہہ ہووے گا کہ حرفاں دے خاص گروہواں دی تہہ وچ موجود اصول سکھ لئے جان، جیویں کہ میری ''Introduction to a Philosophical Grammar of Arabic'' وچ نشانی کیتی گئی اے تے جیہڑی اردو، فارسی، عربی لپّی تِن گھنٹے توں گھٹ ویلے وچ وکھو وکھ یاں فرق نال سِکھن دی اوکڑ گھٹا دیندی اے۔ میں کنگز کالج، لندن وچ اپنے طالب علماں تے ایس طریقے نوں آزمایا اے، پر مینوں ایہہ نہیں پتہ کہ ایہہ طریقہ کسے فارسی یاں عربی مُڈھلے سکول دے استاد نال کامیاب رہوے گا یاں نہیں۔ جتھوں تیکر لکھن دا سمبندھ اے تے میں صرف دیسی نظام نوں اپنان دی صلاح ای دے سکنا واں۔

ایہدے بعد طالب علم نوں سہ لسانی منظوم ''خالق باری'' پڑھائی جاندی اے۔ آکھدے نیں پئی محمد تغلق دے زمانے وچ شاعر امیر خسرو ہوراں اِک رات وچ ایہہ لکھت اک سرائے آلے دے پُتر لئی لکھی سی۔ ایہہ اوس دور دی فارسی، عربی تے ہندی وچ اے۔ طالب علماں نوں جانو کروان آلی فارسی بولی وچ پڑھائی دی ایہہ پہلی لکھت مسلمان مُنڈیاں دی مذہبی لکھت توں علاوہ

ایجوکیشنل رپورٹاں وچ بار بار لائے جان آلے الزاماں نوں ختم کر دیندی اے کہ کئی فارسی سکول متن دا مطلب دتے بغیر تعلیم دیندے نیں۔ ترجمے توں بغیر پہلے پڑھائی نوں ''بے معنی'' تے فیر ترجمے نال ''بامعنی'' آکھدے نیں۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں ہوسکدا پئی جدوں مُنڈا ''خالق باری'' تے چنگا عبور حاصل کرلینداائے تے اوہنوں اینے اکھر لبھ جاندے نیں کہ اوہنوں اپنے پڑھے ہوئے دا ''بامعنی'' مطلب سمجھ آ جاوے، بھاویں اوہنوں دو پہراں وچ مختصر فارسی جملے لکھنا نہ وی سکھایا گیا ہووے۔ ایہدے پڑھان دے طریقے دا اک نمونہ (جیہڑا مینوں Zumpt دے لاطینی قاعدیاں دی یاد دوانداائے) حافظے وچ بڑی مدد دیوے گا۔ انگریزی سکولاں وچ وی ایس قسم دی تضمیناں شامل نیں۔ ''خالق باری'' دا مُڈھ ایسراں ہونداائے:

خالق (ع)	باری (ع، ف)	سُرجن ہار (ہ)		خالق لئی عرباں، فارسیاں تے ہندوواں دا ناں۔
واحد (اک، ع)	ایک (ہ)	بِدا (جاننا)	کرتار (خدا)	خدا نوں اِک جانو۔
رسول (پیغمبر، ع)	پیغمبر (ف)	جان (ہ)	بِست (پیغمبر، ہ)	پیغمبر۔
یار (ف)	دوست (ف)	بولے (ہ)	جا (ہ) اِتھ (بیلی)	تِناں بولیاں وچ ''بیلی'' آکھدے رہوو۔
راہ (ف)	طریق (ع)	سبیل (ع)	پہچان (ہ)	''راہ'' نوں تِن بولیاں وچ جان۔
ارتھ (معنی، ہ)	تیہوکا (تِن، ہ)	مارگ (ہ)	جان (ہ)	تِن بولیاں وچ ''راہ''۔
سِس (چاند، ہ)	ماہ (ف)	نیّر (سورج)	خورشید (ب)	ہندی وچ چاند، فارسی وچ ماہ، عربی وچ سورج نوں خورشید آکھدے نیں۔
کالا (ہ)	اجلا (ہ)	سیاہ (ف)	سفید (ف)	ہندی وچ کالا تے اُجلا، فارسی وچ سیاہ تے سفید اے۔

خالق باری سُرجن ہار واحد ایک، بِدا کرتار رسول، پیغمبر جان بِست یار دوست، بولو جا اِتھ	راہ، طریق، سبیل پہچان ارتھ تیہوکا مارگ جان سِس ہے ماہ نیّر خورشید کالا، اُجلا، سیاہ، سفید

ع = عربی، ف = فارسی، ہ = ہندی (ہن اُردو)۔

اکھراں دے اگے ع، ف تے ہ لکھے ہون کارن کسے گڑ بڑ دا امکان بہت گھٹ اے، خاص کر ایس لئی وی کہ استاد ہر دوجے سبق وچ ایہناں دی تشریح کردائے۔ اُتے دِتے گئے نِکّے نِکّے جملے اک ای بحر وچ نیں، ایس توں اگّے دے کسے ہور بحر وچ، تاں جے مُنڈا غیر شعوری طور تے علم العروض والقوافی توں جانو ہو جاوے۔

اودوں اوہ ''پند نامۂ سعدی'' پڑھدائے جیہڑا خورے لکھیا ای بالاں لئی گیا سی۔ ایس نِکی لکھت، جیہنوں عام کر کے ''کریما'' آکھدے نیں کیوں جے ایہہ ایہدا پہلا اکھر اے، وچ بہت ساریاں برائیاں دی ہِندیا تے نیکیاں دی وڈیائی کیتی گئی اے۔ ایہہ اصرار کرنا (جیویں کہ کجھ رپورٹاں وچ کیتا گیا اے، سَنے نابغۂ روزگار مسٹر ایڈم دی رپورٹ) فضول اے کہ فارسی سکولاں وچ کوئی اخلاقی تعلیم نہیں دتی جاندی کیوں جے پند نامہ وچ شامل مقولے تے اکھان پڑھن لکھن نال ایہہ لوڑ پوری ہو جاندی اے۔ بہت سارے لوک ایہدی تصدیق کرن گے کہ ایہہ نصیحتاں ہزاراں پشلے پڑھیاراں دی حیاتی وچ رہنما ستارے نیں جیہناں سکول دے دناں وچ ہزاراں واری ایہنوں دوہرایا تے اج وی دوہراندے نیں۔ مثلاً کسے دربار وچ تعلیم دے فائدیاں دا ذکر ہون تے کَنی ای وار ''جاہل بندہ خدا نہیں پچھان سکدا'' دا ورد ہوندائے، یاں جدوں یورپی ایجاد پسندی دی کوئی حیرانی آلی کہانی سنائی جاندی اے تے شغل نال اک ''جہاں دیدہ'' دی تعریف کردیاں ہوئیاں نیم مصرع ''جہاں دیدہ بسیار گوید دروغ'' (جس بندے نے دنیا ویکھ رکھی ہووے اوہ بہتیرے جھوٹھ بولدائے) پڑھیا جاندائے۔ یاں ''سنجوڑا بندہ بھاویں کَنّی عبادت کرنا آلا وی بن جاوے پر جنت وچ نہیں وڑے گا'' وغیرہ۔

ایہدے بعد طالب علم ''دستور الصبیان'' (اکھراں دی لکھائی دا سوکھا قاعدہ) تے فیر ''آمد نامہ'' پڑھدائے، جیہدے وچ استادنوں فارسی دیاں گرداناں پڑھ کے سنائیاں تے مسلسل دوہرا کے زبانی یاد کروائیاں جاندیاں نیں۔ بولیاں سکھن دا ایہہ طریقہ گرائمر دے قاعدیاں توں شروع کرن نالوں کئی حصے چنگا اے کیوں جے طالب علم دے ذہن وچ پہلے توں ای فقریاں دا بہوں وڈا ذخیرہ جمع ہوندائے جیہنوں اوہ کجھ اصولاں تے لاگو کر سکدائے۔

فیر اوہ سویرے ویلے ''گلستانِ سعدی'' پڑھدائے جیہدے وچ حیاتی تے ادب آداب بارے

سبق شامل نیں، جدکہ دوپہر دا ویلا خط، درخواستاں لکھن دی مشق لئی خاص اے، تے جے درجہ وڈا ہووے تے اوہ کجھ شعر لکھ کے تنقید لئی استادنوں پیش وی کردائے۔ اوہ ایہہ کم علم العروض پڑھن توں پہلاں کرلیندائے، جدوں مڈھلے تجربے توں بعد اجیہا کرن سوکھا ہوندائے۔ ایہہ گل صحیح اے کہ پہلاں اوہ ''گلستان'' بے معنی یعنی ترجمے توں بغیر پڑھدائے، پر ایہدا مطلب ایہہ نہیں پئی اوہ مطلب توں اُکا ای انجان ہوندائے، کیوں جے اوہنوں عام مطلب سمجھنا لازمی اے۔ جیویں اوہنوں ایس توں پہلاں ''کریما'' وچ وی پہلے بِنا ترجمے دے تے فیر فارسی، پنجابی ترجمے نال پڑھیا ہوندائے۔ ہن فارسی، پنجابی دی تھاں اُردو لے رہی اے۔

اکھر لکھن دا فن سِکھن لئی صرف اپنی اک تلی یاں اک گوڈے دے بھار ای بہنا پیندائے۔ پہلے پھٹیاں تے لکھدے نیں، اوہدے بعد نشاستے تے لائے کاغذ دے ٹوٹیاں اُتّے لکھدے نیں تے اخیر وچ عام کاغذ تے لکھدے نیں۔ ایس طراں یورپی طریقے دا سارا دبدبہ تے ماحول منفی ہو جاندائے جیہدے وچ کرسی، میز، دوات دے سٹینڈ دی لوڑ پیندی اے تے اپنی کرسی تے اَگے نوں مونڈھا ہو کے لکھیا جاندائے۔ مقامی طالب علم لئی ایہہ ساریاں شیواں غیر ضروری نیں۔ اوہ اپنے پیشے دا سارا سامان کمربند وچ رکھ سکدائے تے زمین تے بہہ کے یاں کھلوتے ہوئے اپنا کم کر سکدائے۔

''گلستان'' توں بعد ''بوستان''، ''یوسف تے زلیخا''، Potiphar's wife دی کہانی دا جامی آلا ورژن، ''لیلیٰ مجنوں''، دی پریم کہانی، نظامی دا ''سکندر نامہ'' جیہدے وچ سکندر اعظم دیاں جنگاں دے کارنامے تے قبضے دیاں کہانیاں، ''انوار سہیلی'' (کلیلہ تے دِمنہ دا فارسی ورژن) دی واری آؤندی اے۔ اخلاقیات تے دانائی نال بھریاں کلیلہ دِمنہ اپنی جزوی نینہہ ''ہتوپدیش'' دے مان جوگ سبقاں نالوں کئی حصے چوکھی اے۔ ایجوکیشنل رپورٹاں وچ وڈی تنقید دا نشانہ بنائی گئی ''بہارِ دانش'' وی بِنا شک یورپ دیاں کئی کلاسیکی تے نیم کلاسیکی لکھتاں وانگوں اک انسپکٹر دے آکھن موجب ''سوال جوگ اخلاقیات'' رکھدی اے۔ سگوں جیویں اک انسپکٹر نے دسیا مڈھلی گل دے حوالے نال ایہنوں ''ناقابلِ سوال غیر اخلاقی پن'' رکھن آلی وی آکھیا جاسکدائے۔ کل تقریباً 360 صفحیاں وچوں صرف 40 صفحے مڈھلی گل دے نیں۔ اینی مان جوگ تے نِری معصومیت رکھن آلی کہانی نوں ''بڑا غیر اخلاقی رجحان'' آلا آکھنا اوکھا اے۔ (ویکھو ڈائریکٹر دی رپورٹ نمبر 4S مؤرخہ 22

ستمبر 1881ء، پیرا 5، سیکشن 3، تھلیوں چوتھی لائن۔) چیتے رہوے کہ ''مُڈھلی گل'' دا لکھت دے مرکزی سرناویں نال کوئی سمبندھ نہیں، تے ایہنوں ایہدے بغیر ای چھاپیا یاں فوٹو زنکوگراف کیتا جا سکدائے، جیویں کہ محکمے نے دوجیاں فارسی لکھتاں دے اعتراض آلے ایڈیشناں نال کیتا اے۔ ایس لئی عنایت اللہ (لاہور تے کشمیر دا گورنر) دے اک شاہکار نوں ایسراں سنسر دے عمل وچوں لنگھانا اوکھا لگدائے جیہنے ایہنوں شہنشاہ شاہجہاں ساہمنے پیش کیتا تے جیہدا مقبرہ ریلوے سٹیشن لاہور دے ساہمنے کھنڈراں دی شکل وچ موجود اے۔ مُڈھلی گل نوں ''پنجواں وید'' دے ناں نال اوہناں فلسفیاں تے طالب علماں دا مذاق اُڈایا گیا اے جیہڑے ''چار وید'' سکھدے نیں پر اپنے آل دوالے دی دنیا وچ جاری عام گلاں بارے کُجھ نہیں جاندے۔ ایہہ ایک رابیلیسی لکھت اے جیہڑی ودھیا فارسی ڈھنگ وچ لکھی گئی، پر پک نال جیویں کہ شاہجہاں نے آکھیا لعلاں نوں چکڑ وچ لبڑ دتا تے ایہہ مُنڈیاں دی ذہنی غذا لئی ٹھیک نہیں، بھاویں مرکزی لکھت چنگی اے۔

شہنشاہ اکبر دے آکھن تے گورنراں یاں پردیسی حکمراناں، ایس توں اڈ بیلیاں ساکاں نوں لکھے گئے ''ابوالفضل دے خط'' اک چنگے فارسی سکول وچ عام کورس دا اخیر نیں۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کیتا جا سکدائے ظاہری رنگ ڈھنگ تے اصلیت یعنی جوہر دوویں طراں ایہہ خط مزید پڑھائی یاں سرکاری نوکری لئی اک مان جوگ پچھان نیں۔ عام فارسی سکولاں وچ حساب ول بہوں گھٹ دھیان دتا جاندائے، پر عربی گنتی، ایس توں اڈ ابجد دی عددی قیمت تے فارسی سرکاری خفیہ اعداد (''رقم'') وی پڑھائے جاندے نیں جیہناں دا مستقبل دے منشیاں نوں بہت فائدہ ہوندائے۔

ایتھے میں پنجاب دے دیسی سکولاں وچ ورتیاں جان آلیاں فارسی لکھتاں دی اک سارنی لائی اے، تے مینوں پک اے کہ شمال مغربی صوبیاں وچ وی ایہی لکھتاں ورتیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں وچوں کجھ لکھتاں پک نال اُتے دسے گئے سکولاں وچ اُتلے درجے دے سکولاں وچ پڑھیاں جاندیاں نیں۔ تسیں ویکھو گے کہ چوکھے سکولاں دی پہنچ کِنّے وسیع ادب تیکر اے، تے تہاڈا دھیان دیوبند دے دیسی Perso-Arabic سکول دے نویں شعبۂ فارسی ول وی جاوے گا جتھے پڑھیاراں نوں شامیں وکھرا سبق دین ایس توں اڈ اگلی دیہاڑ سنن لئی اک ہور سبق وی دین دے عام طریقے نوں دبا کے جماعتاں دا نظام اپنایا گیا۔ ''دیوبند'' سکولاں دا ٹائم ٹیبل تے پڑھائی دی درجہ بندی اصل وچ اوہناں فارسی تے عربی دیسی سکولاں لئی ماڈل اے جیہڑے استاد نہیں رکھ

سکدے۔

فارسی سکولاں وچ سلیقہ سزاواں راہیں قائم رکھیا جاندائے جیہڑ یاں ماسٹر دے حکم تے دتیاں جاندیاں نیں تے پڑھیار اوہدے تے عمل کردائے، جیویں نگرے کھلارنا، لتاں تھلوں ہتھ کڈھ کے گن پھڑانا مطلب مرغا بنانا۔ ایہہ پوزیشن جے چوکھا چر رہوے تے بڑی پیڑ دیندی اے، بیٹھکاں لگوانا، چھٹی بند کرنا، دوپہریں کھانا کھان دی چھٹی نہ دینا۔ کدی کدی سوٹی وی ورتی جاندی اے، پر مینوں ایہدے تے شک اے کہ کیہ ایہناں وچوں کسے وی سزا نوں ظالمانہ آکھیا جا سکدائے یاں نہیں۔ ایتھوں تیکر کہ گن پھڑان دی سزا بھیڑے حال توں اڈ کدی چوکھا چر تیکر نہیں دتی جاندی۔ جرمانے نہیں کیتے جاندے۔

اُستادنوں اوہدی قابلیت دے حساب نال میاں یاں استاد آکھیا جاندائے تے پڑھیار میاں جی یاں مولوی صاحب آکھ کے بلاندے نیں۔ اوہدی تنخواہ نقد یاں جنس دی شکل وچ ہوندی اے۔ پہلے نوں ہر جمعرات اک یاں دو پائی، یاں مہینہ وار جیہڑی اِک آنے توں لے کے چار پنج روپے تیکر ہوندی اے، تے دوجے نوں پڑھیار دے خاندان وچ شادی دے موقعے تے کھان پین دیاں شیواں تے تحفے دی شکل وچ مالی مدد، کوئی نویں لکھت شروع یاں مکمل کرن تے اک تحفہ، ایس توں اڈ وڈی عید، ہولی، نواں سال، نکّی عید، دیوالی، شب برات ورگے وڈے تہواراں تے 'عیدی' وی دتی جاندی اے۔ سرکاری سکولاں نال مقابلہ، جیہدے لئی غیر زرعی ذاتاں کولوں تھوڑی فیس لئی جاندی اے تے مرکزی خرچ کھاندے پینیدے طبقے توں پورا کیتا جاندائے۔ ایسے کارن فارسی مدرسے تقریباً مُک گئے نیں تے اوہناں دے چوکھے استاداں دی آمدن گھٹ کے 25 توں 30 روپئے مہینہ وار تیکر اپڑ گئی اے، چار توں پنج یاں ایتھوں تیکر پئی دو روپئے دی حقیر رقم کھان لئی دتی جاندی اے۔

It is thus that, with the most benevolent intentions, we have destroyed one of the humbler professions of great utility to the cause of culture throughout the province.

مدرسے ہن زیادہ تر استاداں دے اپنے مکاناں وچ ای لگدے نیں، یاں فیر قصبیاں دے گلی محلیاں دیاں بیٹھکاں وچ یاں پنڈاں دیاں چوپالاں وچ جتھے لوک رَل کے بہندے نیں۔

مسیتاں نال جڑے مدرسیاں وچ عربی وی پڑھائی جاندی اے۔

ایتھے ایہہ آکھن دی اُکا لوڑ نہیں کہ ایس طراں دے سکولاں وچ بوہتے طالب علم مسلمان نیں، ایس لئی مذہبی عقیدیاں دی خاص مذہبی لکھتاں جیویں ''کنز المصلّی''، ''راہِ نجات''، ''احکام الایمان''، ''مسائل سجانی'' پڑھائیاں جاندیاں ہون گئیاں، سگوں مسیتاں نال جڑے کئی مدرسے جیہڑا عام کر کے قرآن سکول نیں وچ عربی بولی وچ مذہبی لکھتاں نوں ترجیح دتی جاندی اے۔ تاں جے، کسے ہور تھاں تے دسیاں گئیاں وجہاں پاروں ہندو اکثر فارسی قرآن سکولاں تے ایتھوں تیکر پئی خالص مسلمان اداریاں جیویں دیوبند وچ جاندے نیں تے اوہناں لئی داخلے لئی قرآن دا علم ضروری اے۔ اوہناں دے مذہب نال کوئی چھیڑ خانی وی نہیں کیتی جاندی کیوں جے فارسی استاد اپنے کسٹمرز وچ اپنی ساکھ تے بھروسہ کردائے، تے جے مذہب دی تبدیلی کدی کدار نہ ہووے تے اوہ ساکھ توں اڈ تحفے سوغاتاں توں وی جاندا رہندائے جیہڑے کدی کدی پڑھیار پوری حیاتی دیندا رہندائے۔ ایس لئی میں سبھ توں پہلی ایجوکیشنل رپورٹ وچ کیتے گئے ایس دعوے دا کوئی ثبوت نہیں ویکھدا کہ ''پنجاب وچ اسلام دے لگاتار وادھے دا جزوی کارن ہندوواں دے ایس اعتماد دا مسلم استاداں ولوں فائدہ چکنا ہو سکدائے۔ برطانوی راج توں مگروں مسلماناں دی گنتی وچ گھاٹا نہیں آیا، ایس توں اڈ ایہدے وچ چنگا وادھا ہویا اے، حالاں ساڈے ولوں مسلمان استاداں نوں جان بجھ کے دَبیا گیا۔ اسلام دا اوہناں ساریاں لوکاں نوں اپنے ول کھچنا فطری گل اے جیہڑے اپنے پرانے ہندو مذہب دی تھاں اک سادہ عقیدہ یاں چوکھی نجی آزادی چاہندے نیں۔ دوجے پاسے ہندو مت مذہب دی تبدیلی راہیں نہیں، جیویں کہ میں اپنی لکھت ''Dardistan, 1867'' وچ نشانی کر چکیا واں، سگوں پرانے دیسی قبیلیاں دی جُڑت یاں بودھیاں تے سکھاں دے دھڑے دی بحالی راہیں پھیلدا ائے۔ اصل وچ ایہہ آکھیا جا سکدائے پئی سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ پڑھائی دا نتیجہ اقلیت نوں رفعت دین راہیں اسلام تے دوجے وحدانیت پرست عقیدیاں (جیویں برہمن مت) وچ بھرتیاں نیں، جیہدا فطری تقویٰ مشرقی مُلکاں وچ سیکولر پڑھائی دے ضروری نتیجے توں بچ گیا: تشکیکیت، بے باک اخلاق یا خستگی یاں تصوف۔ مشنری سکولاں وچ پڑھائی (ایتھوں تیکر پئی جتھے ایہنوں ناپسند وی کیتا جاندائے) حکمراناں لئی مقامی لوکائی دے دل وچ احترام قائم رکھن دے ذریعاں وچوں اک رہی اے۔ مقامی لوکاں ویکھیا پئی حکمران مذہب توں اُکا عاری نہیں سن (جیویں

انگریزاں نوں ترکی وچ لامذہب آکھیا جاندائے کیوں جے اوہناں نوں پروٹسٹنٹ عبادت ویکھن دا موقع نہ مِلیا) تے انصاف دے اک احساس دے مالک ہوسکدے سن۔ سگوں ایہدے وچ کوئی شک نہیں ہوسکدا اپئی مشنری سکول وی لاشعوری طور تے اسلام دے وادھے دی حوصلہ افزائی کردے نیں، جیویں کہ سرکاری تے مشنری سکولاں توں اسلام قبول کرن آلے ہندوواں دی سارنی وکھاندی اے۔

Indeed, it may be asserted that the effect of the teaching in Government and aided schools is to recruit the ranks of Muhammadanism and of other monotheistic forms of belief, such as Brahmoism, by the accession of the minority, whose natural piety survives the inevitable result of secular teaching in Oriental countries: scepticism, unscrupulous immorality or mysticism. The teaching in Missionary schools, even where it is disliked, has been one of the agencies to maintain the respect of natives for their rulers, who, they saw, were not quite without religion (as the English, e.g. are called in Turkey in consequenoe of the absencc of demon-strativeness in Protestant worship) and who, therefore, might possess a sense of justice, although there can be no doubt that even Missionary schools unconsciously encournge the growth of Muhammadanism, as a list of Hindu converts to that faith from Government and Missionary schools will show.

کثرت پرستاں تے وحدانیت پرست تبلیغ دے عملی اثر دے سرناویں دے حوالے نال ایتھے وچار سانجھے نہیں کیتے جا سکدے۔ پر مسلم سکولاں وچ ہندوواں دی وڈی تعداد دے داخلے دے حوالے نال کجھ پیرے پیش کرنا چنگا ہووے گا۔ (جیہدے توں ہندوواں دی اسلام لئی مبینہ عدم

برداشت دا ازالہ وی ہو جاندائے۔)

ایجوکیشنل رپورٹ، 6 جولائی 1857ءتوں پیرے

’’پیرا 8...... پرلوک تعلیم دے سلسلے وچ اپنے لئی کیہ کر رہے سن؟ ایس سوال دا جواب دینا بہت اوکھا اے۔ صحیح اعداد و شمار مِلنا بہت اوکھا اے، تے جے اعداد و شمار وی لبھ جان تے ایہناں نوں سمجھنا اوکھا اے۔ پک نال پنجابیاں لئی پڑھائی دا تصور نواں نہیں۔ اسیں ویکھدے ہاں کہ سکولاں دے سارے محاورے پہلاں دے بنے بنائے نیں، تے ایہناں چوں بوہتے مسلماناں ولوں آئے۔ استاداں دی حیثیت وچ اوہ ایس شعبے تے قابض نیں، ہر مسیت وچ نہ صرف قرآن پڑھایا جاندائے، سگوں بہت ساریاں مسیتاں توں باہر معیاری فارسی لکھتاں سبھ آؤن آلیاں نوں پڑھائیاں جاندیاں نیں...... مسلمانوں توں بوہتیاں ہندوواں نوں۔‘‘

’’پیرا 12...... ریٹرنز دسدیاں نیں کہ سکول وچ مسلم مُنڈیاں دی تعداد بہوں زیادہ اے۔ سانوں نظر آؤن آلا ہر کم حقیقی پدھر تے ثابت کردائے کہ پڑھائی دا پیشہ اوہناں دے ہتھاں وچ رہیائے۔ میں ایہہ سوچے بِنا نہیں رہ سکدا کہ فارسی بولی سکھن دی خاطر مسلم سکولاں وچ اینے چوکھے ہندوواں دی اعتباری موجودگی اِک بڑا حیرانی آلا کم اے۔ میں ایہہ وی سوچے بِنا نہیں رہ سکدا کہ پنجاب وچ اسلام دے مسلسل وادھے دا کارن استاداں ولوں ایس اعتماد دا فائدہ چکنا ہووے۔ پک نال میں ویکھدا ہاں کہ جے شیواں نوں اوہناں دے فطری رجحان تے چھڈ دِتا گیا تے ایس معاملے وچ حکومت دا سارا بھار مسلماناں آلے پلڑے ول ٹُر جاوے گا...... تے ایس رجحان دی بھرویں حمایت کرنی چاہیدی اے۔‘‘

’’پیرا 16...... فارسی سکول ملک وچ سبھ توں ودھیا تعلیمی ادارے نیں۔ اوہناں وچ چوکھے کھتری زیادہ جاندے نیں، کیوں جے آبادی وچ ہندوواں دا تناسب مسلماناں نالوں بوہتا اے۔ لکھنا سکھایا جاندائے، پر بہوں جوش نال نہیں، تے پکا نہ ای چوکھی کامیابی نال۔ وڈا مقصد مُنڈے نوں گلستان تے بوستان پڑھنا سکھانا اے، تے جے کوئی مُنڈا روانی نال اک صفحہ پڑھ کے سنا دیوے اِک اکھر وی سمجھے بِنا تے اوہدی پڑھائی توں استاد تے ماں پیو دوویں مطمئن ہو جاندے نیں۔ ایہہ مُنڈے سعدی دیاں لکھتاں دی بہت گھٹ سمجھ رکھدے نیں، پر اوہناں دے بہت چوکھا خوش ہون وچ کوئی شک نہیں۔ بچے دے قتل تے زیور دی چوری دے اک مقدمے وچ تیراں

سالاں دے مقتول نوں اٹھارہ سال دے قاتل نے ایہہ آکھ کے اپنے جال وچ پھسا لیا کہ اوہ اوہنوں بوستان پڑھ کے سناوے گا۔''

''پیرا 19...... پر پک نال لگدائے کہ ہندو لوک مسلماناں دی تجاوزات بارے بہت چوکھے حساس یاں حاسد نہیں۔ بِنا شک فارسی قرآن سکول ہمیش مسلمان استاد چلاندے نیں، تے ایہی حال بوہتے فارسی سکولاں دا وی اے۔ اوہناں نوں زیادہ تر مسیت دے اندر یاں بالکل باہر کھولیا جاندائے جیہناں نال عام طور تے اک استاد جڑیا ہوندائے۔ پر اوہناں وچ ہندوواں دی تعداد چوکھی اے جیہڑے مسلماناں دے مذہب نالوں فارسی بولی دی چوکھی کھچ رکھدے نیں۔''

''پیرا 20...... ہندومت دا خاص پہلو سنسکرت سکولاں وچ ساہمنے آوندائے۔ عربی سکولاں وانگوں سنسکرت سکولاں وچ وی چوکھے وڈے تے پکے برہمن داخلہ لیندے نیں۔ سانوں پک اے کہ شاستری سکول وچ پڑھن آلا کوئی طالب علم کسے ہور طراں دی پڑھائی لئی شاید ای راضی ہووے گا۔ اوہ فارسی پِڑّی سِکھن تے چوکھا اعتراض کرے گا۔''

بھاویں اُتے دتے گئے وچاراں نوں متعلقہ سرناویں ہیٹھ حتمی قرار نہیں دتا جا سکدا، پر ایہہ لوکائی دی حیاتی دا اک گویڑ لان تے اوہدی سچائی جانن دی خاہش جوگا ضرور بناندے نیں جیہڑا سجریاں رپورٹاں وچ گھٹ اے۔ اصل وچ رپورٹ نمبر 4S مؤرخہ 22 ستمبر 1881ء دے پیرا 21 وچ ڈائریکٹر دے وچار وکھاندے نیں کہ اک منّے پرمنّے سرناویں ہیٹھ مسلماناں دے احساس دی جانکاری توں دوری دا اک مرحلہ آ چکیا سی جیہڑا سارے وچار وٹاندریاں تے تجربے نوں بے کار بنا دیندائے۔ میری مراد مسلمان مُنڈیاں لئی انساناں تے جنوراں دیاں مُورتاں آلیاں نصابی لکھتاں دی چھپائی جائز ہون دا موضوع اے۔ پنجاب وچ سکول ماسٹراں دے Nestor ریورینڈ ڈاکٹر فارمن ہوراں لاہور ورگیاں تھاواں تے وی ایہدے بارے دسیا جتھے رہتل یاں مذہب توں بے پروائی بہت ودھ گئی اے، تعصب آلی سرحد دی تے گل ای وکھری اے جیہدے بارے اُتے دتے حوالے آلے پیرے وچ خاص طور تے گل کیتی گئی سی۔ اسلام دا کیہڑا اعلم، یاں کیہڑا اجیہا مستند ادارہ اے جیہدا سربراہ ''ہر صورت وچ یقین رکھدا ہووے کہ ایہہ خاکے بڑے مقبول سن؟'' لگدائے کہ ایہناں دے اعتراض جوگ ہون دا کسے نوں خیال ای نہیں سی آیا''، پر گھٹ ای کوئی اجیہا مسلمان مُنڈا سی جیہنے سرکاری نصابی لکھتاں وچ بندے یاں جنور دی مورت دیاں اکھاں یاں نک وڈ کے اوہنوں

خراب نہ کیتا، تاں جے اوہنوں ''بے جان'' تے جائز ڈرائنگ بنا دتا جاوے۔ بھاویں اپنے بالاں نوں ایہناں سکولاں وچ گھلن آلے مسلمان جتھے تصویری لکھتاں ورتیاں جاندیاں نیں اعتراض نہیں کردے، پر اوہناں دی ناپسندیدگی تے کوئی شک نہیں ہو سکدا۔ اصلیت ایہہ وے کہ شعبے ولوں کیتے جان آلے لکھتاں دے کاروبار وچ تصویری لکھتاں ضروری نیں جیہدے تے پورے صوبے وچ ادبی کماں دی بِندیا ہوئی تے ساڈے سکول مسلمان آبادی وچ چوکھے غیر مقبول ہو رہے نیں۔ پنجاب یونیورسٹی کالج دے سینٹ دی قرارداد جیہدے تے خاص سب کمیٹی دی رپورٹ تے لمی بحث توں بعد اتفاق ہویا بِنا شک شخصی صلاحواں تے تجویزاں دی تھاں چوکھیاں وزن دار ہون گِیاں۔ اوہ ایسراں اے: ''ستویں نکتے تے سینٹ شملہ کمیٹی دیاں سفارشاں دی تائید کردی اے جیہناں دا سمبندھ سارے ہندوستان وچ دیواری نقشے، کندہ کاریاں فراہم کرن نال اے جیہناں وچ Aurora Borealis (شمالی چانن) ورگے فطری نظارے پیش کیتے جان۔ مقامی رُکناں سرحد تے زندہ شیواں دیاں تصویراں آلیاں لکھتاں لگوانا منظور نہ کیتا کیوں جے ایہناں بندیاں تے خاص ضلعیاں دی آبادیاں نوں اپنے سکولاں ول موڑنا مقصد سی، تے کیوں جے اسلام وچ زندہ شیواں دیاں مورتاں بنانا منع سی۔ ریورینڈ فارمن ہوراں دسیا کہ اوہنے لاہور وچ ساڈے سکولاں دے تھلویں مسلم طبقیاں وچ وی چوکھی ناپسندیدگی ویکھی جیہڑی ساڈیاں لکھتاں وچ وکھائیاں گئیاں زندہ شیواں دا نتیجہ سی۔ سینٹ نے منظوری دتی پئی زندہ شیواں دیاں مورتاں آلیاں لکھتاں سرحد دے سکولاں وچ نہ لائیاں جان۔'' (ویکھو سینٹ دیاں کارروائیاں، مؤرخہ 28 جون 1879ء، پیرا 7)

میرے خیال وچ تعلیم دے شعبے نال انصاف دی منگ اے کہ دیسی سکولاں دی اگلی ونڈ یعنی فارسی سکول، جیہدا ایہہ اک مُڈھلا علم رکھدائے دے بارے ایہدے بیان دا موازنہ میرے بیان نال کیتا جاوے۔ ایس سرناویں ہیٹھ اوہدا اخیری جملہ (22 ستمبر 1881ء) چنگی دلچسپی نال پڑھیا جا سکدائے:

''سرکاری تعلیمی نظام توں پہلاں دیسی سکول پورے صوبے وچ کھلرے ہوئے سن جیہناں وچ دتی جان آلی تعلیم فارسی بولی تیکر محدود سی۔ اپنایا گیا نظام بے پرواہ قسم دا سی۔ بالاں نوں پہلاں مخصوص فارسی لکھتاں معنی سمجھے بِنا زبانی پڑھنا سکھایا جاندا سی۔'' ایہہ اک بہت وڈی غلطی اے جیہڑی غیر جانب دار انسپکٹر ساڈے سکولاں وچ ویکھن گے۔ ایہہ اک وڈا فرق اے ساڈے سکولاں تے

دیسی سکولاں وچ، ساڈے سکولاں وچ بچے جو کجھ رٹا لا کے پڑھدے نیں اوہدی تشریح گھر آلیاں کولوں نہیں ہوندی، جدکہ دیسی سکولاں وچ رٹا لا کے پڑھیاں ہوئیاں شیواں دی وضاحت لبھن دے سینکڑاں موقعے لبھدے نیں۔

''ایہدے بعد اوہ دوجی واری ایہہ لکھتاں پڑھدے تے ہن اوہناں نوں ایہدا مقامی بولی وچ لفظی ترجمہ کرنا سکھایا جاندا، پر وضاحت یاں تشریح دا کوئی آہر نہ ہوندا۔ ایس قسم دا نظام بال دی سوجھ نوں ودھان وچ بہت گھٹ عمل دخل رکھدا سی، ایس توں اڈ اک چنگے چر تیکر ایہناں وچوں سبھ توں ودھیا سکولاں وچ داخلہ لین آلے مُنڈے صرف اکو مضمون پڑھن تے دھیان دیندے تے اخیر فارسی ادب دا چنگا چوکھا علم حاصل کر لیندے۔'' ایہہ تے ''رٹے'' راہیں تعلیم دا اک حیرانی آلا نتیجہ ہویا، ساڈے نظام راہیں ایہہ نتیجہ نہیں نِکلدا، ایس لئی فارسی سکالر بنن دے چاہیوان مقامی لوک اج وی دیسی استاد کول جاندے نیں۔

''اوس دور دے ایہناں تقریباً ساریاں سکولاں وچ پڑھائیاں جان آلیاں کجھ لکھتاں جیویں ''بہارِ دانش'' بڑا غیر اخلاقی رجحان رکھدیاں سن۔'' جے دوجیاں لکھتاں دے ناں وی لکھے جاندے تے مینوں خُشی ہوندی، جتھوں تیکر بہارِ دانش دا معاملہ ہے تے ایہہ الزام صرف مُڈھلے 40 صفحیاں بارے اے جیہناں دا تقریباً 320 صفحیاں آلی کہانی نال کوئی سمبندھ نہیں۔

''نظام دے عیباں دے باوجود دیسی فارسی سکولاں دے استاداں وچ کئی مان جوگ بندے ہین جیہڑے فارسی تے کدی کدار عربی تے وی عبور رکھدے نیں۔'' ایہہ وی ساڈے نظام بارے جھوٹھی خبر اے، حالاں اسیں ایہدے وچ ''کمال'' ویکھن تے حریف نظام وچ جیہڑا 'بہوں قابل بندے' پیدا کردائے ''عیب'' کڈھن توں سوا کجھ نہیں کردے۔

''4- جدوں سرکاری ورنیکلر سکول پہلی وار بنائے گئے تے اساں سارے قابل مولوی تے مُنشی لبھے جیہڑے پورے صوبے دے قصبیاں تے پِنڈاں وچ فارسی پڑھان تے لگے سن تے اوہناں نوں سرکاری سکولاں دا انچارج بنایا گیا جیہناں وچ اوہ اپنے پہلاں آلے پڑھیار وی لے آئے، جدکہ ساڈی متعارف کروائی ہوئی بہتر تنظیم تے ہر طالب علم نوں وکھرا سبق دین دی تھاں جماعت وچ پڑھان دے طریقے پاروں اوہ پہلاں نالوں کئی حصے چوکھے طالب علماں نوں پڑھان جوگے ہوئے۔ فیر جدوں نارمل سکول بنے تے استاداں نوں حساب، تاریخ تے جغرافیہ سِکھن لئی

اوہناں اداریاں وچ کھلیا گیا، تے اوہناں وچوں کجھ جیہڑے عربی تے فارسی دے چنگے سکالر سن نے بہت گھٹ چر وچ ایہناں مضموناں بارے مُڈھلی جانکاری حاصل کر لئی۔'' میرے خیال وچ ایہہ ثابت ہو گیا اے کہ سبھ توں قابل مولوی تے مُنشی ساڈی ملازمت وچ نہ آئے تے ظاہری وجہاں پاروں آ وی نہیں سکدے سن، پر ایس پیرے وچ دسیا گیا کہ کیویں اساں جماعت وچ پڑھان نوں وکھرا وکھرا سبق دین نال بدل کے استاداں دی وڈی تعداد دے مونہہ وچوں ٹُکر کھوہ لیا تے صوبے وچ پڑھن آلے پڑھیاراں دی گنتی وی نہ ودھا سکے۔ جے، ایہہ پچھیا جا سکدا ائے کہ اک چنگے عربی تے فارسی سکالر نوں حساب، تاریخ تے جغرافیے دا مُڈھلا علم 'بہت گھٹ چر وچ' حاصل کرن جوگا بنان آلا نظام پڑھیاراں وچ سوجھ نوں ودھان آلا گھٹ گُن کیویں رکھدا ہووے گا؟ دوجے نظام نے ایس توں ودھ کے ایہدے نال رَلدے مِلدے کیہ نتیجے حاصل کیتے؟ پک نال، ساڈے نظام نے تے نہیں کیتے جیہڑا سوجھ نوں اینا نقصان پہنچاندا ائے کہ میرے ہیٹھ کئی دفتر، پریس وغیرہ وچ ملازم 60 توں چوکھے انڈر گریجوایٹس تے گریجوایٹس وچوں اک وی کسے پرانے سکول دے بابو یاں ایتھوں تیکر کہ اجو کے دور دے مُنشی ورگے گُن نہیں رکھدا، جد کہ کوئی وی انتظامی اختیار منگن آلا کسے معاملے نوں سمجھن جوگا ہو سکیا، جد کہ مقامی طور تے اپنے ادب دی چنگی جانکاری رکھن آلے بندے ایہہ گُن رکھدے نیں۔ اصل گل ایہہ وے کہ Thinking in a foreign language destroys reflection and ruins both the mind and character, however invaluable a foreign language may be as an attainment nnd opportunity for comparison, after the foundutiun has been laid in one's own religious and literary language. اک غیر بولی وچ سوچن نال سوجھ بوجھ دا گُن برباد ہو جاندائے تے ذہن تے کردار دوویں تباہ ہو جاندے نیں، بھاویں اوہ پردیسی بولی ساڈی مذہبی تے ادبی بولی وچ نینہہ رکھن توں بعد مقابلے لئی موقعیاں وچ کِنّی ای انمُلّی ہووے۔)

''5- اجے تیکر ساڈی نس بھج نے وڈے شہراں وچ دیسی سکولاں تے کوئی اثر نہیں پایا، جتھے انگریزی پڑھائی لئی سرکاری سکول بنائے گئے سن۔ اوس ویلے اوتھے انگریزی سِکھن دی خاہش اُنج نہیں سی جیویں ہن اے تے دیسی فارسی سکولاں دے استاد فطری طور تے ایس قسم دی افواہ دے

خلاف سن جیہدی کامیابی دی صورت وچ اوہناں دے طالب علم ہتھوں نِکل سکدے سن۔'' (اک بالکل فطری جبلی خدشہ جیہنوں دیسی سکولاں دی بربادی پوری طراں جواز دِتا...... ایتھوں تیکر پئی اوہناں سکولاں دا وی خاتمہ جیہڑے کدے محکمے دے نظام نال سانجھ رکھدے سن، جیویں پئی فارسی سکول، تے جیہناں توں بغیر کوئی محکمہ ای نہیں بن سکدا سی۔)

''6- ایہناں حالاں وچ، دیسی شرفاء جیہناں وچوں کجھ نے ایس مقصدلئی دل کھول کے چندہ دتا دی سانجھ نال میں پورے دہلی شہر وچ برانچ سکول بنان دا تجربہ کیتا جیہناں وچ قابل دیسی استاد رکھے گئے۔'' (باقی تھاواں چھڈ کے دہلی وچ ای کیوں؟ جتھے پڑھائی زوال دا شکار اے تے لاہور وچ کیوں نہیں؟ جیہڑا اورینٹل کلاسیکی تے ورنیکلر ادب دی ڈاہڈی معاون تحریک دا مرکز بن چکیا سی تے شاہانہ چندیاں دی مدد حاصل سی؟) ''چھیتی ای ایس نظام نوں سبھ اجیہے شہراں تیکر ودھایا گیا جتھے وڈے سرکاری یاں مِشن سکول سن تے ایہناں اداریاں دے نال سمبندھ وچ برانچاں قائم کیتیاں گئیاں۔ ایہہ برانچاں گرانٹ۔اِن۔ایڈ نظام ہیٹھ چلدیاں تے صوبے وچ اعلیٰ تعلیم دی نینہہ بناندیاں نیں، کیوں جے وڈے سکولاں وچ داخلہ لین آلے بوہتے مُنڈے ایہناں شاخاں وچ مُڈھلیاں شیواں سِکھیاں ہوئیاں ہوندیاں نیں۔'' (اُتلے بیان دا مطلب اے کہ دیسی سکولاں توں فائدہ چُکن لئی بھرویں کم کر لئے گئے نیں، تے ایہناں سکولاں وچوں صرف اوہی مان جوگ نیں جیہناں وچ فارسی پڑھائی جاندی اے پر اک غلط تے گھڑے ہوئے نتیجے دی دس پاندی اے، یعنی: کیہ اصل وچ دیسی سکولاں دی واقعی مدد کیتی گئی، حالاں معاملہ اِنج نہیں، کیوں جے برانچاں دا مُڈھ صرف سرکاری تے مِشن سکولاں وچ کیتا گیا جیہناں وچ کجھ دیسی استاد رکھے گئے تے اوہناں دے سکول مُکا دتے گئے۔)

''7- ایہناں کماں راہیں فارسی سکولاں دی بہت وڈی تعداد نوں ساڈے تعلیمی نظام وچ جذب کر لِتا گیا سی۔'' (vae victis یعنی مفتوحاں دی بدقسمتی! بھیڑیا میمنے نوں اپنے نظام وچ ضم، کر لین پچھوں ایہی آکھے گا۔)

ایس لئی ایہدے ول دھیان کرنا چنگا ہووے گا پئی ضم نہ کیتے گئے'' دیسی سکول وچ پڑھائی کیویں دی اے۔

دیوبند فارسی۔عربی سکول جیہنوں پورے اُتلے ہندوستان وچ ایسراں دے دیسی سکولاں دا

ماڈل بننا سی تے جیہدے کورس تے پنجاب وچ وی گھٹ ودھ عمل کیتا جاندائے، سَت ورھے دا اے۔ میں ایہنوں تفصیل نال دس رہیا ہاں، جزوی طور تے ایس لئی پئی ایہہ کسے پہلے درجے دے دیسی سکول دا میرے تیکر اپڑن آلا اکلاّ چھپیا پراسپکٹس اے۔ فارسی کلاس وچ داخلہ لین توں پہلاں مسلم امیدوارنوں قرآن پڑھنا لازمی اے۔ دن وچ تِن توں چوکھے سبقاں دی اجازت نہیں، تے ہر ہفتے وچ اک دن صرف کمپوزیشن تے ترجمے دیاں مشقاں لئی خاص اے (ایہناں وچوں پہلا سرکاری سکولاں وچ نہیں ہے)۔

تھلویں سٹیٹمنٹ طالب علماں دی روز وار پیش رفت نال مکمل سکیم آف سٹڈی وکھاندی اے:

سال	پہلا روز وار سبق				دوجا روز وار سبق				تیجا روز وار سبق			
	لکھت دا ناں	لکھت دے صفحے	دتے گئے سبق دی مقدار	لکھت مکمل کرن داچر	لکھت دا ناں	لکھت دے صفحے	دتے گئے سبق دی مقدار	لکھت مکمل کرن داچر	لکھت دا ناں	لکھت دے صفحے	دتے گئے سبق دی مقدار	لکھت مکمل کرن داچر
I	کنز المصلی	16	3 سطراں	4 مہینے	رسالہ بے نمازاں	16	3 سطراں	2 مہینے				
	احکام الایمان	12	ادھا صفحہ	¾ مہینے	قیامت نامہ	30	ادھا صفحہ	3 مہینے				
	راہ نجات	22	چوتھائی صفحہ	4 مہینے	رسالہ تجہیز و تکفین	20	¾ صفحہ	1¼ مہینے				
	خزانۃ العلم	24	اک صفحہ	1¼ مہینے	جنگ نامہ نفس و روح	20	اک صفحہ	1 مہینہ				
					صفوۃ المصادر	27	ادھا صفحہ	2 مہینے				
II	پند نامۂ سعدی مع ترجمہ	12	3 سطراں	3½ مہینے	قادر نامہ	12	1 صفحہ	½ مہینہ				
	پند نامۂ عطار	40	1 صفحہ	2 مہینے	مفید نامہ	26	6 سطراں	3½ مہینے	نمی حق	12	1 صفحہ	½ مہینہ
	دستور البیان	24	5 سطراں	5 مہینے	نادر الترتیب	40	6 سطراں	2½ مہینے	بدنے منظوم	56	1 صفحہ	2½ مہینے
					نصاب الصبیان	30	ادھا صفحہ	3 مہینے	مالا بدّ مِنہ	158	1 صفحہ	7¾ مہینے
					نصاب مثلث	20	ادھا صفحہ	2 مہینے				
III	دستور المکتوبات	27	ادھا صفحہ	2½ مہینے	نصاب بدیع العجائب	10	ادھا صفحہ	1 مہینہ				
	رقعاتِ نظامیہ	16	ادھا صفحہ	1¾ مہینے	تشریح الحروف	142	ادھا صفحہ	3 مہینے				
	انشاء دلکشا	37	ادھا صفحہ	3½ مہینے	مصدر فیوض	30	اک صفحہ	4 مہینے				
	انشاء فائق	18	ادھا صفحہ	1¾ مہینے		90						

IV	انشاء بہارِ عجم	32	ادھا صفحہ	3 مہینے	مفیض فارسی	68	ڈیڈھ صفحہ	2¼ مہینے	گلستان 1، 4، 7	89	¾ صفحے	5 مہینے
	انشاء خلیفہ	35	پون صفحہ	2 مہینے	عبد الوسع	84	2 صفحے	2 مہینے	بوستان 1 توں 4	104	1 صفحہ	5 مہینے
	امان اللہ حسینی	30	ڈیڈھ صفحہ	1 مہینہ	جوہر الحروف	100	1 صفحے	5 مہینے	یوسف زلیخا	180	2 صفحے	4½ مہینے
	رقعاتِ عالمگیری	46	اک صفحہ	2 مہینے					انوارِ سہیلی 1، 2	164	2 صفحے	4 مہینے
	انشاء منیر	40	اک صفحہ	2 مہینے								
V	انشاء فیض رساں	102	اک صفحہ	5 مہینے	نہر الفصاحت	70	2 صفحے	1½ مہینے	نل دمن	122	2 صفحے	3 مہینے
	ہدیۃ العشاق	138	4 صفحے	1½ مہینے	چہار گلزار	28	ادھا صفحہ	2 مہینے	شبنمِ شاداب	20	2 صفحے	10 دن
	قرآن السعدین	...	3 صفحے	2¼ مہینے	تذکرۃ البلاغت	102	2 صفحے	2 مہینے 11 دن	وقائع نعمت خان	154	2 صفحے	2 مہینے
	توقیعاتِ کسریٰ	102	3 صفحے	2 مہینے	حدیقۃ البلاغت	100	ڈیڈھ صفحہ	3 مہینے	مینا بازار	44	2 صفحے	1 مہینہ
									سہ نثر ظہوری	92	2 صفحے	2 مہینے
VI	سکندر نامہ	208	2 سطراں	5 مہینے	پنج رقعہ	48	اک صفحہ	2 مہینے	دیوان ناصر علی	112	2 صفحے	2 مہینے
	مخزنِ اسرار	154	3 سطراں	2½ مہینے	حسن و عشق	26	2 صفحے	13 دن	اخلاقِ ناصر	500	5 صفحے	5 مہینے
	قصائد عرفی	128	2 سطراں	3½ مہینے	صولتِ فاروقی	100	2 صفحے	2½ مہینے	اخلاقِ جلالی	348	3 صفحے	5 مہینے 16 دن
					ابو الفضل جلد I، II	109	2 صفحے	2½ مہینے	میزان الطِب	202	2 صفحے	5 مہینے
VII	رسائل طغریٰ	108	2 سطراں	2 مہینے	تحریر واحد	95	2 صفحے	2½ مہینے				
	دیوانِ حافظ	182	3 سطراں	3 مہینے	قصائد بدر چاچ	108	3 صفحے	1½ مہینے				
	مثنوی مولانا روم، I	92	ڈیڈھ صفحہ	3 مہینے	ایجازِ خسروی	150	2 صفحے	3¾ مہینے				
					رباعیاتِ یوسفی	30	ادھا صفحہ	3 مہینے				

فارسی دیسی سکولاں وچ ورتیاں جان آلیاں نصابی لکھتاں تھلے دتیاں گئیاں نیں:

(جیہناں لکھتاں دے ناں دے نال * لگا اے اوہ صرف مسلمان پڑھدے نیں۔)

ابتدائی سکول:	
حروفِ تہجی * کنزل المصلّی * راہِ نجات * احکام الایمان * رسالہ بے نمازاں * مسائل سبحانی یا ہزار مسئلہ * صبح کا ستارہ * رسالہ تجہیز و تکفین * جنگ نامہ نفس و روح * قیامت نامہ	اردو بولی دیاں لکھتاں جیہناں وچ کلمہ، نماز، کفن دفن دیاں رسماں، قیامت دا حال تے عام کر کے مذہبی عقیدے دسے گئے نیں۔
خالق باری	عربی، فارسی تے ہندی وچ منظوم اکھراں دا ذخیرہ
کریما	یاں پند نامہ سعدی۔ شعری صورت وچ نصیحتاں۔
دستور الصبیان	اِنشاء پردازی سَنے خط پتر دے قاعدے۔
قادر نامہ	
مفید نامہ	فارسی وچ عام شیواں دے ناواں آلی لکھت، ایس توں حساب دے مُڈھلے اصول وغیرہ وی دتے گئے نیں۔
نصاب الصبیان	عربی تے فارسی وچ منظوم لُغات۔

* نمی حق	منظوم فارسی وچ مذہبی عقیدے۔
مامقیمان	اک مشہور صوفیانہ نظم۔
* مالا بدّ مِنہٗ	نماز، روزہ، زکوٰۃ، حج دے حوالے نال منظوم فارسی عقیدے۔
دستور المکتوبات	خط پتر لکھنا۔
رُقعاتِ نظامیہ	اوہی
اِنشاء دِلکشا	اوہی
اِنشاء فائق	اوہی
مصدر فیوض	اُردو وچ فارسی بولی دی گرامر۔
تشریح الحروف	اوہی
الف کسرات	اوہی
گلستان	
بوستان	
اِنشاء بہارِ عجم	خط پتر لکھنا۔
اِنشاء خلیفہ	اوہی
امان اللہ حسینی	اوہی
رقعاتِ عالمگیری	اورنگ زیب دے اپنے پُتراں تے درباریاں دے ناں خط۔
اِنشاء منیر	خط پتر لکھنا۔
اِنشاء مادھو رام	اوہی
مفیض فارسی	گرامر
عبد الوسع	اوہی

جواہرالحروف	اوہی
جوہرالترکیب	اوہی
یوسف زلیخا از جامی	نظماں، یوسف تے فوطیفار دی بیوی دا قصہ۔
مثنوی غنیمت	اوہی
اخلاقِ محسنی	انوارِ سہیلی دے لکھاری دیاں لکھیاں ہوئیاں اخلاقیات تے لکھتاں۔
انوارِ سہیلی	کلیلہ و دِمنہ دا فارسی ورژن۔
ایڈوانسڈ سکول:	
اِنشاءفیض رساں	خط پتر لکھنا۔
ہدیۃ العشاق	
قرآن السعدین از خسرو	کیقباد تے اوہدے پیو دے مِلن تے اک نظم (شاعری وچ اک تاریخی واقعہ)
توقیعاتِ کسریٰ	
بہارِ دانش	لکھاری عنایت اللہ۔
چہار گلزار	گرامر تے علم العروض۔
نَل دمن	نَل تے دمن دی کہانی، مہا بھارت دا اک پیرا، از فیضی۔
شبنمِ شاداب	
وقائع نعمت خان علی	اورنگ زیب دے گولکنڈ دے محاصرے دا روزنامچہ۔
مِینا بازار	''خواتین بازار'' دا اک تخیلاتی بیان۔
ظہوری	شاہِ بیجاپور ابراہیم عادل دا موسیقی تے مقالہ۔

رُقعاتِ بیدل	بیدل دے خط۔
سکندر نامہ	اک رزمیہ نظم، از نظامی۔
تحفۃ الابرار	مثنوی از جامی۔
مخزنِ اسرار	از نظامی۔
لیلیٰ مجنوں	لیلیٰ تے مجنوں دا قصہ، از نظامی۔
قصائدِ عرفی	عرفی دے قصیدے۔
پنج رقعہ	اورنگ زیب دے درباری ارادت خان دے ''پنج خط''۔
حسن و عشق	
ابو الفضل	ابو الفضل دے خط
اِنشاء طاہر واحد	
دیوان ناصر علی	
اخلاقِ ناصری	مشہور فلسفی ''الطّوسی'' دا اخلاقی فلسفہ۔
رسائل طغریٰ	
دیوانِ حافظ	حافظ شیرازی دے قصیدے تے غزلاں۔
بدر چاچ	
ایجازِ خسروی	علم البدیع تے معانی۔
تحفۃ العراقین قصائدِ خاقانی	عراق عرب دا بیان، تے عراقِ عجم از خاقانی۔
دیوانِ انوری	
شاہنامہ فردوسی	
حدیقہ حکیم سنائی	حکیم سنائی دی مثنوی۔

عروضِ سیفی	علم العروض تے قوافی۔
منطق الطیر	''پرندوں کا مکالمہ'' از فرید الدین عطار۔
اخلاقِ جلالی	دوانی دا اخلاقی فلسفہ۔
دُرِّ نادرہ	نادر شاہ دی تاریخ، از منشی مہدی خان۔
مثنوی مولانا روم	مشہور مثنوی۔
مجمع المنطق	منطق۔
صغریٰ	اوہی
کبریٰ	اوہی
دیوانِ غنی	دیوانِ سید۔

فارسی دیسی تعلیم بارے اخیرلی گل

فارسی دیسی تعلیم دے حوالے نال دو ہور نکتے ذکر جوگ نیں۔ اک ایہہ کہ استاد دی مدد لئی اک مانیٹر یاں ''خلیفہ'' وی رکھیا جاندائے۔ ایہہ رواج قرآن سکولاں توں ادھار لیا گیا جیہناں تے اَگے ہور گل کیتی جاوے گی، دوجا نکتہ ایہہ وے کہ فارسی سکول وچ لبھن آلی ''پڑھائی'' آداب سِکھن توں بِنا پوری نہیں سمجھی جاندی۔ ایہناں آداب دے پنگرن لئی سکول نال رَل مِل کے ٹُرنا پیندائے۔ ایس لئی چنگے گھراں وچ 'استاذ' سکول جان آلے بالاں تے نگران مقرر کرن دا رواج اے جیہدا مقصد اوہناں نوں بیلیاں، ہِساکاں، سنگیاں، اپنے توں اُچے تے نیویں لوکاں ول رویہ، بُلان دے طریقے، گھر وچ آوَن، کجھ پچھن دا طریقہ وغیرہ سکھانا ہوندائے۔ ایہناں وچوں کجھ استاد گھر دے سینئر نجی ملازم یاں مُنشی ہوندے نیں جیہڑے ایہدے اہم کماں دا ریکارڈ رکھدے تے اپنی تربیت ہیٹھ مُنڈیاں وچ عزتِ نفس پیدا کردے نیں۔ کم دی نوعیت دے حوالے نال ایہناں دا تقرر کیتا جاندائے۔ ''فارسی جنٹلمین بناندی اے تے عربی کھوجکار'' پر فارسی نظام صرف سکولاں تے انحصار کرن نال مکمل نہیں ہو جاندا۔ Therefore, in this admirable system which we have so ruthlessly destroyed, instead of developing it in the interests of progress and of the State, the teacher

co-operated with the parent and both with the "Ataliq."ایس لئی ایس سلاہن جوگ نظام وچ...... جیہنوں اساں ترقی تے ریاست دے مفاد دی تھاں اپنی بے دردی نال تباہ کیتا...... استاد نے ماں پیو نال تعاون کیتا تے اوہناں دوواں نے اتالیق نال۔ یورپ وچ اکھر اتالیق نے Attila دی شکل اختیار کرلئی، پر میرا یارقندی پڑھیار نیاز محمد جیہدا حکمران وی اتالیق یعقوب خوش بیگی سی اج وی مینوں اپنا 'اتالیق' آکھدائے۔ حکومت نے نشاندہی کیتی اے پئی ساڈے سکولاں آداب نوں کِنا چوکھا خراب کیتا اے، پر محکمے تے کوئی اثر نہیں ہویا جیہدا سربراہ بس ایہی اصرار کردا رہندائے کہ ساڈے نظام ہیٹھ پڑھن آلے مُنڈیاں دے آداب چنگے نیں۔ جیویں پچھلے 16 ورھیاں وچ محکمے دیاں نصابی لکھتاں ہمیش چنگیاں سن۔ although every officer and native of repectability deplores the absence of good manners from our schools, as, indeed, how can they be taught where the teacher is independent of the parent and of the opinion of native socidy? سگوں ہر افسر تے مان جوگ مقامی بندہ ساڈے سکولاں وچ چنگے آداب دے گھاٹے تے اَوازار اے۔ چنگے آداب کسے اجیہی تھاں تے کیویں ہو سکدے نیں جتھے استاد ماں پیو تے مقامی معاشرے دی رائے تے انحصار نہ کردا ہووے؟ ایتھے، پنجاب یونیورسٹی کالج دے سینٹ دی اک قرارداد تے پنجاب حکومت ولوں اک 'ریویو' دا پیرا ثابت کرے گا کہ سرکاری سکولاں وچ کوئی پکی پیڈی پڑھائی دتے بِنا چنگے مقامی آداب دی خرابی کس حد تیکر اے۔ ایس لئی تعلیمی ادارے ہون کارن اوہ دیسی سکولاں نالوں کِنا پچھے نیں جتھے بہت سارے مُنڈے 'آداب' توں اڈ تعلیم لئی وی فیس دیندے نیں۔ پنجاب دی لوکائی دی اک اواز (جیہڑی ایجوکیشن کمیشن وچ سنی گئی) ایس توں اڈ آپ محکمے توں تربیت لین آلے پڑھیاراں ذمہ داریاں توں غفلت، ایہدیاں لکھتاں، بے دردی رویے تے کھوج دے گھاٹے دی ہِندیا کیتی، پر اک توں بعد دوجی رپورٹ وچ اوہی بنے بنائے جملے دوہرائے گئے۔ خورے ایہہ من لیا گیا کہ اوہ کسے نوں چیتے نہیں رہے ہون گے، ''کہ لکھتاں چنگیاں نیں''، یاں اوہ چنگیائی پیدا کرن گئیاں، وغیرہ، جیویں ہن کمیشن دے ڈرتوں وعدہ کرلیا گیا۔ ایس لئی میں وی اپنی دتی ہوئی گواہی وچوں اک پیرا دوہراواں گا خاص کر کے ایس لئی پئی مینوں ایس رپورٹ دے مقصداں دی خاطر اِنج کرن دی دوٹوک

اجازت دتی گئی اے:

''پنجاب یونیورسٹی کالج دے سینٹ دی اک میٹنگ جیہڑی 28 جولائی 1879ء نوں ہوئی وچ مقامی رکناں نے ورنیکلر قاعدیاں دے مشمولات دے حوالے نال تجویز تے خاص اطمینان دا اظہار کیتا جیہڑا پنجاب دے نمائندے نے شملہ ٹیکسٹ بک کمیٹی دے مکھ رکھیا سی تے جیہدے تے ہن پورے ہندوستان وچ گھٹ ودھ عمل کیتا جا رہیا اے، خاص کر کے ضمنی سرناویں (a) نال جیہڑا سفارش کردائے کہ پرائمری سکولاں دے ورنیکلر رِیڈراں دا سلسلہ دوجیاں شیواں توں اڈ تھلویں سرناویں تے خاص دھیان دیوے: 'خدا، ماں پیو، استاداں، حکمراناں تے بڈھیاں دا آدر'۔''

''مقامی رکناں بہوں اصرار تے پورے اتفاق نال سرکاری سکولاں وچ آدر تے سلیقے دے سبق دین دی اہمیت تے وی اک خاص پریزنٹیشن دتی، کیوں جے ایس پکھ توں لاپروائی اوہناں دی مقبولیت وچ بہوں چوکھی خرابی دا کارن بنی تے ایسے پاروں بہت سارے لوکاں دے ذہن وچ ایہہ خیال پیدا ہویا کہ وسیب دا مطلب ذمہ داریاں توں غفلت تے حقی سوجھ دا اُلٹ اے۔ ایسے لئی بہت سارے دیسی شرفاء اپنے بالاں نوں سرکاری سکولاں وچ نہ گھل سکے۔''

میں پارلیمانی رپورٹ وچوں اک اہم پیرا وی ایتھے نقل کرنا چاہواں گا جیہدا پچھے وی ذکر ہو چکیا اے۔ ایہدے وچ لیفٹیننٹ جنرل صاحب دی اک صلاح اے پر ایس صوبے دے تعلیمی شعبے نے اجے تیکر ایہدے تے دھیان نہیں دتا۔ محکمہ اوس ویلے تیکر انج نہیں کر سکدا جدوں تیکر ایہدا سارا اُچ پدھر دا عملہ کسے اجیہے کم تے نہ لایا جاوے جتھے اوہ ریاست لئی ایس توں گھٹ نقصان آلا ہووے جِنّا کہ ایس ویلے قومی تعلیم لئی اے۔

''مقامی قدراں تے خوش ذوقی جتھے جتھے اجے باقی نیں فارسی الاصل نیں، پنڈتاں تے مولویاں کول ڈونگھے ذہنی سلیقے تے علمی عادتاں موجود نیں، جدکہ اوہ 'پڑھائی' دیاں وکھو وکھ ٹاہنیاں

دی شُد بُد وی رکھدے نیں پر اوہناں دی گھٹیا طریقے نال پریڈ کروائی گئی۔ ایہہ وے ساڈی ناں دی انگریزی پڑھائی دا مقامی لوکاں نال سلوک۔ ایس بیان وچ مبالغہ آرائی نہ ہون دا ثبوت لیفٹیننٹ گورنر جنرل پنجاب دے حکم تے چھپن آلے آفیشل ''ریمارکس'' دے حوالے نال ظاہر ہووے گا (کارروائی نمبر 606، مؤرخہ 18 فروری، 1873ء):

> Neither the English language nor literature is taught upon any scientific or intelligent system, and the success of English education, as a consequence, has not hitherto been marked in the Panjab.

''نہ انگریزی بولی تے نہ ای انگریزی ادب کسے سائنسی یاں ودھیا ذہنی نظام دی نینہہ اُتے پڑھایا جاندائے، نتیجے وچ انگریزی پڑھائی دی کامیابی اجے تیکر پنجاب وچ اپنا آپ نہیں منوا سکی۔ کجھ سوجھوان پیدا کرن آلا نظام جنٹلمین بنان وچ ایس توں چوکھا کامیاب نہیں رہیا۔ لیفٹیننٹ گورنر دی خاہش اے کہ محکمہ ایس گل دا چنگا دھیان رکھے کہ کدھرے مشرقی مُنڈیاں دے چنگے آداب سکول وچ گواچ نہ جان۔ اجے تیکر ایہہ معاملہ نظرانداز ہوندا رہیا اے۔ جے چنگے گھر دے مُنڈیاں نوں سکول گھلن دا نتیجہ، جیویں کہ اکثر ہوندائے، ایہہ وے کہ اوہ مونہہ پھٹ ہو جان تے ایہدے وچ حیرانی دی کوئی گل نہیں کہ ماں پیو اپنے بالاں نوں گھر ای پڑھان دی خاہش کرن۔ جے انگریزی پڑھائی دا مطلب صرف انگریزی ادب توں کھوکھلی جانکاری پیدا کرنا تے انگریزی تاریخ توں جانو ہو کے آکڑنا ای ہووے تے ایہہ خاہش جوگ شے نہیں۔ انگریزی پڑھائی نوں وڈے انگریزی لکھاریاں آلے جذبے نال سمونا ہووے گا، اوہناں دی طاقت تے حسن، ستھرائی، سلیقے تے سوجھ سیانف دے کجھ حصے نوں سکھنا ہووے گا، حیاتی تے کردار

نوں اوہناں دے مثالی نمونیاں دے مطابق ڈھالنا ہووے گا۔ ایہہ وے تعلیم دا معیار جیہدے تیکر محکمے نوں اپڑن دی کاوش کرنی چاہیدی اے۔"

☆☆☆

پنجواں باب

پنجاب وچ کلاسیکی دیسی تعلیم

پنجواں۔ قرآن سکول

اِقُرَاُ بِاسُمِ رَبِّكَ الَّذِیُ خَلَقَ	اپنے رب دے ناں توں پڑھو جیہنے سبھ نوں پیدا کیتا۔
خَلَقَ الُاِنُسَانَ مِنُ عَلَق	بندے نوں جمے خون توں پیدا کیتا۔
اِقُرَاُ وَرَبُّكَ الُاَكُرَمُ	پڑھ تے تہاڈا ربّ سبھ توں ودھ کے کرم کرن آلا اے۔
اَلَّذِیُ عَلَّمَ بِالُقَلَمِ	جیہنے قلم توں سکھایا۔
عَلَّمَ الُاِنُسَانَ مَا لَمُ یَعُلَمُ	بندے نوں سکھایا جیہڑا اوہ نہیں سی جاندا۔

"اِقُرا" یعنی پڑھو اوہ پہلا اکھر سی جیہڑا حضرت جبریلؑ ہوراں عربی پیغمبر اسلام ﷺ نوں آکھیا۔ ایہہ قرآن دا پہلا اکھر اے حالاں ہن ابواب دی ترتیب بدل دتی گئی اے۔ اُتے دتیاں گئیاں پنج آیتاں مکی سورۃ العلق توں لئیاں گیاں نیں جیہناں نوں سبھ توں پہلاں نازل ہون آلیاں آیتاں منیا جاندائے۔ ایہہ 'قرآن' دی نینہہ نیں۔ آپ اکھر قرآن دا معنی وی ''پڑھنا'' بندائے، جیویں کہ 55 سورۃ وچ: ''رحمٰن ای نے قرآن سکھایا۔ اوہنے بندے نوں پیدا کیتا، اوہنوں بولنا سکھایا۔ سورج تے چن اک حساب نال ٹُر رہے نیں تے پودے تے رُکھ اوہنوں سجدہ کر رہے نیں۔ تے اسمان نوں اوہنے ای اُچا کیتا تے ترکڑی بنائی تاں جے تسیں تولن وچ زیادتی نہ کرو تے انصاف نال تولو تے تول نہ گھٹاوَ۔''

جدوں کوئی بال چار مہینے چار دن دا ہو جاوے تے سارے ساک بیلی اکٹھے ہوندے نیں تے بال نوں سوہنے تے ودھیا کپڑے پہنائے جاندے نیں۔ ایہدے نال نال تختی، کتاباں، لکھن دا سامان تے مٹھّیائی نانی یاں نانا یاں ماموں ولوں دتے جاندے نیں۔ اودوں بال نوں اک گدی تے بٹھاندے نیں تے عربی اکھر پٹی جیہنوں کدی کدی عربی اعداد وی آکھدے نیں، قرآن دا تعارف قرآن مجید دی سورۃ فاتحہ مطلب پہلی سورۃ، ساری سورۃ العلق 96 تے سورۃ الرحمٰن 55 دی اُتے دسیاں آیتاں اوہدے ساہمنے رکھیاں جاندیاں نیں۔ کوئی ساک یاں مان جوگ ٹیوٹر ایہہ آیتاں پڑھدا تے بال نوں اوہ دوہران دا آکھدائے۔ کدی کدی (سورۃ الاعلیٰ) سورۃ نمبر 87 وی پڑھی جاندی اے جیہدے وچ حضرت ابراہیمؑ تے حضرت موسیٰؑ دی تعلیمات نوں سلاہیا گیا اے۔ جے بال اتھرا ہووے تے آیتاں دوہران توں انکار کر دیوے تے اوہنوں "بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ" پڑھن دا آکھیا جاندائے۔ اوس دیہاڑے بال دی پڑھائی شروع سمجھی جاندی اے۔ تھلویں طبقیاں وچ ایہہ رسم نہیں ہوندی تے بال نوں مٹھّیائی نال سِدھا مُلّاں کول گھل دیندے نیں۔ کدی کدی بال تقریب توں پہلاں اک یاں دو دن تیکر ایسے حالت وچ بیٹھا رہندائے جیہدے وچکار اتالیق اوہنوں لڈو دے کے اُتے دسیاں گئیاں آیتاں پڑھوان دا آہر کردائے۔ اصل وچ ہر اوہ کم کیتا جاندائے جیہدے کارن مُڈھلی رسم بال دے ذہن تے نقش ہو جاوے، تے ساکاں نوں دعوت دین تے تحفے گھلن راہیں ایس موقعے نوں یادگار بنان دا بھرواں آہر کیتا جاندائے۔

بوہتے سکول کسے مسیت نال جڑے ہوندے نیں یاں ایہدے ویہڑے یاں آل دوال وچ بنے کمرے وچ لگدائے۔ ایتھے بال نوں قرآن دی 78 ویں توں اخیرلیاں سورتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں جیہڑیاں ساریاں مکّی نیں۔ مکّی سورتاں کجھ نِکّیاں نیں جدکہ لمیاں مدنی سورتاں قاعدے قانون دسدیاں نیں، ایس توں اڈ ایہناں دے سرناویں چوکھے اوکھے تے گنجھل دار نیں۔

ایہہ گل بالکل سچ اے کہ ایہناں قرآن سکولاں دے استاد چنگے عربی عالم نہیں، اصل وچ اوہناں وچوں کئی بالاں (مُنڈے تے کُڑیاں اک خاص عمر تیکر اکٹھے ای پڑھدے نیں۔ ویکھو 'ترکی دیاں قوماں' بارے خاص طور تے مسلم پڑھائی دے حوالے نال میرا بیان جیہدا اک پیرا تعلیمی کمیشن دے مخلوط سکولاں بارے سوال نمبر 45 دے جواب وچ نقل کیتا اے۔) نوں دِتّے جان آلے سبقاں دی ماڑی جیہی سمجھ ای رکھدے نیں۔ پر میں ایہہ نہیں من سکدا پئی "اوہناں وچوں کئی اپنا ناں

نہیں لکھ سکدے''، ایتھوں تیکر کہ اوہناں چوں کوئی انّھا حافظ ہووے۔ (یاں اوہناں قرآن زبانی یاد کیتا ہووے) حافظاں وچکار وی مینوں بہوں حیران کرن آلے حافظے آلے لوک ملے نیں۔ جیویں اورینٹل کالج لاہور دے سیکنڈ مولوی ہوراں اپنے کیریئر دا مڈھ بہت سارے مولویاں نال مقابلے وچ عربی بولی، قانون تے ادب وچ پہلی پوزیشن لے کے کیتا۔ جتھوں تیکر ایس بیان دا سمبندھ اے کہ قرآن سکولاں دے حلیم استاد اپنیاں پڑھیاں یاں سکھائیاں ہوئیاں شیواں نوں سمجھن جوگے ہون توں انکاری نیں، تے اوہ ملکہ کنداکے (Queen Candace) بارے رسولاں دے عمل (8:24) وچ درج اک مختصر واقعے دا حوالہ دے سکدے نیں:

فرشتے نے فلِپّس نوں آکھیا کہ ''اٹھو تے دَکھن ول اوس سڑک تے جاؤ جیہڑی یروشلم توں غزہ نوں جاندی اے۔'' فلِپّس اوتھے گئے تے اوہناں اک ایتھیوپیائی خسرے نوں ویکھیا۔ اوہ ایتھیوپیاں دی ملکہ یعنی کنداکے دا اک وڈا افسر سی تے اوہدے سارے خزانے دا معتبر راکھا وی سی......۔ اوہ اپنے رتھ تے بیٹھا اُچی واج وچ یسعیاہ نبی دی لکھت پڑھ رہیا سی......۔ فلِپّس ہوراں اوہنوں پُچھیا: ''کیہ تسیں اوہناں گلاں نوں سمجھ رہے او جیہڑیاں تسیں پڑھ رہے او؟'' اوہنے جواب دتا: ''جدوں تیکر کوئی مینوں ایہناں گلاں دا معنی نہ سمجھاوے اودوں تیکر میں ایہناں نوں کیویں سمجھ سکدا ہاں؟'' پر ایتھے دسّے گئے ایتھیوپیاں توں اڈ اوہ عام کر کے قرآن دے معنیاں دی چنگی سمجھ رکھدے نیں، کیوں جے سبھ توں وڈے عالم دے سوا کیہڑا اجیہا مسلمان ہووے گا جیہڑا ایس بے مثال لکھت دا معنی پوری طراں سمجھ سکے؟ جے کوئی بشپ کسے پِنڈ دے سکول ماسٹر کولوں پچھے کہ کیہ اوہنوں بائبل دی سمجھ اے تے اوہنوں وی ایہدے نال رَلدا مِلدا جواب ای لبھے گا۔ اصل وچ استاد لئی اپنے پڑھائے ہوئے سبقاں توں بالکل ناواقف ہونا اوکھا اے، کیوں جے نمازاں تے تلاوت روز دے کم نیں تے آل دوالے دی ہر شے جے ہر بندہ نہیں وی تے اوہنوں کسے نہ کسے موقعے تے اوہناں دا معنی سمجھاندی رہندی اے۔

ایس توں اڈ، ایہہ مُلّاں جیہناں نوں کجھ تھاواں تے کٹ مُلّاں یاں نیم مُلّاں آکھیا جاندائے اپنے پڑھیاراں نوں قرآن دی تلاوت سکھان توں اڈ نکاح تے جنازہ پڑھاندے تے دوجیاں رسماں وی کرواندے نیں جیہناں وچ قرآن دی تے خاص دعاواں دی تلاوت لازمی اے۔ ایتھوں تیکر کہ صرف قرآن دی صحیح تلاوت وی کوئی نِکّا کم نہیں کیوں جے ایہدے وچ صحیح تلفظ ول

چوکھا دھیان دینا پیندائے...... ایہہ نہ صرف متنازع پیریاں وچ بھرویں اہم اے سگوں قرآن دی عام تفسیر وچ وی اہمیت رکھدی اے۔ جے سارے انگریز عبرانی، لاطینی یاں یونانی وچ اپنی بائبل ''صرف'' پڑھ ای سکن زبانی یاد کرنا تے بڑی دور دی گل اے تے چنگے حصیاں نوں اپنی حیاتی دے روز دے معاملیاں تے لاگو کرسکن تے اوہ پک نال ایہدے تے بڑا مان کرن گے۔ حافظہ سارے فنون دی ماں اے۔ مینوں خوشی اے پئی سارے دیسی نظاماں وچ مڈھلی تربیت کارن زمین بالکل تیار اے۔ ایس بارے بہت گھٹ شک ہوسکدائے پئی اجوکے طالب علماں دا اتھلا پن تے سستی دا وڈا کارن ساڈے سکولاں وچ حافظے دی صلاحیت ول بھرواں دھیان نہ دینا اے۔ امکان اے پئی ایہناں دے ہور ودھا نال حافظے دی وڈی خوبی (جیہدے وچ مقامی لوک پوری دنیا وچ پہلے نمبر تے نیں) وی اوہناں دی بولی، اخلاقی اصولاں تے مذہب نال غائب ہو جاوے گی۔

بھاویں استاد مڈھلے قرآنی سکولاں وچ مذہبی لکھتاں دی تشریح نہیں کردے ہون گے، پر مُنڈا اکثر اپنا سبق ماں پیو (جیہڑے بھاویں لکھ پڑھ نہ سکدے ہون) نوں سناندائے تے اوہ اپنی یادداشت تے تجربے پاروں اوہنوں مطلب سمجھا سکدے نیں۔ ایس لئی اجیہے مسلمان گھٹ ای نیں جیہڑے قرآن دے کسے حصے دا عام معنی نہ سمجھدے ہون یاں ہندو عام ورتوں دی عبادتی سنسکرت لکھت دا مطلب نہ جاندے ہون۔ مسلم آبادی وچ عربی دے اکھراں تے محاوریاں دے نفوذ دا نتیجہ ایہہ وے پئی کوئی عام بندہ وی اردو ترجمیاں وچ عربی دے قانونی یاں دوجے سائنسی اکھراں نوں اک حد تیکر سمجھ لیندائے۔ فارسی اکھراں نال ایہہ معاملہ گھٹ اے کیوں جے اوہ پڑھے لکھے طبقے تیکر محدود نیں تے تھلویں طبقیاں تیکر فلٹر ہو کے اپڑدے نیں۔ جدکہ انگریزی یاں ایتھوں تیکر پئی شُدھ ہندی توں نویں کڈھے گئے اکھراں نال گھٹ ای ایسراں ہوندائے۔ سگوں جے ایہناں نوں محکمے یاں دوجیاں لکھتاں وچ ظاہر تعصب توں بغیر وضع کیتا جاوے تے گل وکھری اے۔

جے قرآن سکول تعلیمی لحاظ نال بے قدر ہون (جیویں کہ ساڈیاں سرکاری رپورٹاں وچ آکھیا گیا اے) تد وی اوہ نرسریاں دے طور تے خاص سلوک دا حق رکھدے نیں جیہناں وچ ساڈی رعایا دے چوکھے مسلمان اپنے مذہب دا مڈھلا علم سکھدے نیں۔ پر اوہناں دا کردار ایس توں ودھ کے اے۔ اوہ لکھّاں بندیاں نوں امید، سہولت تے عاجزی دا جذبہ دیندے نیں جیہناں نوں ساڈے نظام راہیں سکھایا گیا۔ غصہ، حیاتی دے جھوٹے نظریے تے بے چینی ناخوش بناندی اے

بدلی ول دھریکدی اے۔

ایہہ گل وی چیتے رہوے پئی قرآن سکول دوہرا مقصد پورا کردائے: پہلا، مسلمان لئی ضروری مذہبی علم دینا جیہڑا اج نالوں عربی بولی بولن دے دناں وچ چوکھا فہم جوگ سی، (ایہدا اطلاق ہندوؤاں دے سکولاں تے وی ہوندائے جتھے صرف سنسکرت مذہبی لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں) دوجا، اُتلے درجے دے قرآن سکولاں یاں عربی سکولاں لئی تیاری جیہناں وچ قرآن دی وضاحت بڑی اُچ پدھر تے کیتی جاندی اے۔ اپنی اجوکی ماڑی تے بے دھیانی دا شکار حالت وچ اوہناں نوں دو''r's'' (Reading and Writing) مطلب پڑھنا تے لکھنا سکھانا لازمی اے، ایس لئی میں مسٹر آرنلڈ دے ریمارکس نہیں سمجھ پا رہیا جیہناں نوں دوجے ڈائریکٹر پہلاں کسی نہ کسی شکل دی آڑ وچ دوہراندے رہے: کہ ''قرآن سکول وچ داخلے دا لازمی مطلب لکھن پڑھن دا پتہ ہونا نہیں اے۔'' کیہ ایہدا اطلاق صرف انھے مُنڈیاں تے ہوندائے جیہڑے قرآن زبانی حِفظ کردے نیں؟ جے نہیں تے ایس بیان دا مطلب کیہ ہو سکدائے؟ میں پہلی تعلیمی رپورٹ وچوں ایتھے اک پیرا دے رہیا واں:

> The number of Koran schools is given as 1755; but I have no doubt that the number is much greater. In several districts no such schools are mentioned, the fact being that probably every mosque is the site of what is elsewhere called a Koran school. As attendance at these schools does not necessarily invoice a knowledge of reading and writing, I have omitted the pupils of the Koran schools from my calculation of boys under instruction. Of course, strictly Koran schools are attended only by

Muhammadans."

''18...... قرآن سکولاں دی تعداد 1755 دتی گئی اے، پر ایہدے وچ کوئی شک نہیں ایہہ تعداد ایہدے نالوں بوہت زیادہ اے۔ کئی ضلعیاں وچ ایس طراں دے کسے سکول دا ذکر نہیں آیا۔ جد کہ حقیقت وچ خورے ہر مسجد وچ 'قرآن سکول' کھلیا ہویا اے۔ کیوں جے ایہناں سکولاں وچ داخلے لئی پڑھنا لکھنا آوَنا لازمی نہیں، ایس لئی میں پڑھن آلیاں مُنڈیاں دی گنتی کردیاں ہوئیاں قرآن سکولاں دے پڑھیاراں نوں شامل نہیں کیتا۔ بِنا شک خاص قرآن سکولاں وچ صرف مسلمان داخلہ لیندے نیں۔''

فیر وی قرآن سکولاں وچ پڑھن (تے ایہدے راہیں پڑھن) دے معاملے نوں شک وچ نہیں چھڈنا چاہیدا۔ تلفظ تے اکھراں دی صحیح ادائیگی ول دھیان دتے بِنا قرآن پڑھنا نہیں سکھیا جا سکدا۔ مُنڈا سب توں پہلاں بغدادی قاعدے وچ اکھر پٹی سکھدائے۔ آکھدے نیں کہ پہلی واری ایہہ قاعدہ بغداد دے خلیفہ دے پُتر لئی بنایا گیا سی۔ اودوں جیویں کہ پہلاں وی دسیا گیا اے قرآن دی اخیرلیاں سورتاں نالے پنج کلمے وی طالب علماں نوں پڑھائے جاندے نیں، جد کہ ایہناں کلمیاں دے بروشر وچ اردو یاں (Perso-Punjabi) فارسی پنجابی ترجمے وی دتے گئے نیں۔ مُنڈے ایمان مفصل وی پڑھدے نیں: اٰمَنْتُ بِاللّٰهِ وَ مَلٰئِكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْقَدْرِ خَيْرِهٖ وَشَرِّهٖ مِنَ اللّٰهِ تَعَالٰى وَالْبَعْثِ بَعْدَ الْمَوْتِ (یعنی میں اللہ تعالیٰ تے، اتے اوہدے فرشتیاں تے اوہدیاں کتاباں (قرآن، توریت، زبور، یہودی پیغمبراں دا صحیفہ تے عہد نامہ جدید) تے اوہدے رسولاں، تے قیامت دے دن تے، اتے ایہدے تے پئی چنگی ماڑی تقدیر اللہ تعالیٰ ولّوں ہوندی اے تے مرن توں بعد فیر جیون تے ایمان لیایا)۔ اوہنوں نمازاں پڑھنا سکھایا جاندائے جیہناں وچ قرآن دیاں کئی سورتاں پڑھیاں جاندیاں نیں۔ کئی قرآن سکولاں وچ وی اردو، فارسی یاں پنجاب دیاں تھلے دتیاں گئیاں مڈھلیاں مذہبی لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں:

☆ کنز المصلّی (منظوم دعاواں دی کتاب)

☆ راہِ نجات (مذہبی عقیدے، نثر وچ)

☆ رسالۂ بے نمازاں (نماز نہ پڑھن آلیاں نوں تنبیہہ، منظوم)

☆ نصیحت نامہ (منظوم نصیحتاں جیہناں وچ دوجیاں شیواں توں اڈ تھلے دتیاں نصیحتاں شامل نیں:

رب نوں ہمیش چیتے رکھو، اپنے دل نوں رب دے ناں نال خشی دیو، جے اگلے جہان وچ خُشی چاہندے او تے ایس دھرتی نوں آباد کرو تے اپنا گھر چھڈ دیو۔ ایس توں اڈ ایس طراں دیاں عملی نصیحتاں کہ کسے دی، ایتھوں تیکر پئی اپنے پیو دی سلامتی دی وی فکر نہ کرو، یاں کسے نوں اپنی سلامتی دا سہارا نہ بناؤ، کیوں جے ایس طراں گناہ دی بڑھوتری ہوندی اے، وغیرہ۔

☆ مسائلِ ہندی (ایمان، نمازاں، روزے، صدقہ تے حج دے حوالے نال مذہبی ہدایتاں)

☆ صبح کا ستارہ (مسائل ہندی نال رَلدی مِلدی لکھت)

☆ مسائلِ سبحانی (صبح کا ستارہ تے مسائل ہندی وانگ مذہبی عبادتاں تے فرضاں دے حوالے نال، پنجاب وچ چوکھی عام)

☆ قصۃ العربیہ (نبیاں دیاں کہانیاں، نظم تے نثر دوویں شکلاں وچ)

کئی سکولاں دے نصاب وچ فارسی وی شامل اے جیہڑی طالب علم مذہبی فرضاں تے عبور حاصل کرن مگروں پڑھدائے۔ فارسی دی مڈھلی تعلیم نوں ایتھے مُڑ گل کرن دی لوڑ نہیں، جیہدا ذکر پچھلے صفحیاں وچ آ چکیا اے۔ ایس توں بعد طالب علم عربی پڑھ سکدائے جیہدے لئی فارسی نوں صرف اک پہلی پوڑھی مَنیا جاندائے۔ اودوں اوہنوں قرآن تے دوجیاں لکھتاں دا مطلب پتہ لگے گا۔

قرآن سکول چوکھے نیں۔ اوہ پنجاب دی ہر مسیت وچ لبھن گے، بھاویں اوہناں وچ صرف اک یاں دو طالب علم ای پڑھدے ہون۔ ایہہ نجی گھراں وچ وی کھولے گئے نیں، تے ایہناں سکولاں وچ طالب علماں دی چنگی تعداد ہونا معمولی نہیں کیوں جے ہر اک نوں وکھرے دھیان دی لوڑ ہوندی اے، سوائے "بڑا میاں دا درس" دے نیڑے بڑے میاں دا ادارہ اے جتھے 200 توں چوکھے مُنڈے حفظ کر رہے نیں۔ چیتے رہوے کہ مُلّا تے امام مسجد دیاں اسامیاں لئی

حافظاں نوں ترجیح دتی جاندی اے تے رمضان وچ تراویح پڑھان لئی اوہناں دی امامت ضروری سمجھی جاندی اے۔

مولویاں تے مذہبی آگواں دے نجی گھراں وچ وی کئی قرآن سکول نیں جیہناں وچ بیواواں اک مان جوگ مقام رکھدیاں نیں تے اوہ اپنی مرضی تے خُشی نال مُنڈیاں تے کُڑیاں نوں قرآن سکھاندیاں نیں۔

ایہناں سکولاں وچ نظم و ضبط برقرار رکھنا چوکھے طالب علماں آلے فارسی سکولاں نالوں بوہتا سوکھا ہوندا اے، پر دوجے حال اوہی نیں۔ (جیویں کہ میں ایجوکیشن کمیشن دے تجزیہ وچ آکھیا اے، ایہناں سکولاں وچ اطاعت تے سزاواں دے حوالے نال نظم و ضبط ساڈے اپنے سکولاں نالوں چنگا اے، تے بھاویں اگے پچھے مسلسل ہِل کے پڑھدے ہوئے مُنڈیاں دا منظر انگریز اکھ نوں کجھ عجیب جیہا لگے گا، پر ایہہ قرآن دے ترنم نال جڑیا اے۔ ایہدے پاروں کجھ جسمانی کسرت وی ہو جاندی اے۔) فارسی سکولاں دے نال نال قرآن سکولاں وچ وی سینئر مُنڈا یا خاص مانیٹر عام کر کے اُستاد دا اپنا پُتر، جے اوہ قابل ہووے پڑھان تے سکول دا انتظام چلان وچ مدد کردا تے ہیڈ ماسٹر دی غیر موجودگی وچ اوہدا قائم مقام ہوندائے۔ ایسراں اوہ ایہدا خلیفہ بن جوگا ہو جاندائے۔ اوہ ایسے ناں نال جانیا جاندائے تے ایسراں استاد دا مقام رسولاں آلا مِتھیا جاندائے۔ کسے مسیت نال جڑے سکول دے استاد دی آمدنی ایہدے لئی وقف کیتی زمین یاں دوجے وسیلیاں توں یاں مذہبی لوکاں دے نذرانیاں راہیں حاصل ہوندی اے۔ کجھ طالب علم تے فیس وی دے سکدے نیں، پر ایہنوں بوہتا پسند نہیں کیتا جاندا کیوں جے پڑھائی لکھائی تے تربیت فی سبیل اللہ، عِند اللہ ہوندی اے۔ پر پڑھیار دے خاندان وچ خاص موقعیاں تے استاداں نوں خاص نذرانہ دتا جا سکدائے تے ایہہ گل تسلی بخش اے کہ سکول توں فارغ ہون آلے طالب علم ہمیش اپنے مذہبی استاد نوں چیتے رکھن لئی ہر 25 رمضان نوں یاں خاندان وچ کسے ویاہ یاں بچے دی پیدائش دے موقعے تے اک روپیہ گھلدے نیں۔ ایس قسم دے تحفے پڑھیار ولوں شکرانہ سمجھ کے قبول کر لئے جاندے نیں، پر پڑھائی لئی معاوضہ لین نوں چنگا نہیں سمجھیا جاندا۔ سگوں پڑھیاری دے وچکار یاں بعد وچ وی استاد دی ذاتی سیوا کرنا عام اے تاں جے اوہنوں نِکیاں موٹیاں گھریلو یاں ہور اوکڑاں توں چھٹکارا دلوائیا جاوے۔ پڑھیار استاد لئی پانی بھر کے لیاؤندے، بازاروں سودا لیا کے دیندے،

ایہدے نِکے بالاں دا خیال رکھدے نیں، وغیرہ وغیرہ۔ استادنوں کھانا وی عام کر کے پڑھیار یاں گوانڈھی یاں پِنڈ آلے دیندے نیں۔ قرآن سکول دا استاد سکول نال جڑی مسیت دا امام وی ہوندائے۔ اجیہی صورت وچ اوہ اپنی آمدن ہور وسیلیاں توں حاصل کردا تے اصولی طور تے شکریے دے طور تے پڑھاندائے۔ ایتھے ایہہ وی دسنا ضروری اے کہ کوئی پڑھیار جدوں قرآن مکمل کرے تے ماں پیو دی حیثیت دے مطابق اک تحفہ کدی کدی 100 روپئے تیکر، اک مکان، ڈنگر وغیرہ استادنوں دیندا اے۔ جدوں کوئی مُنڈا قرآن مکمل کردائے تے سکول وچ چھٹی کیتی جاندی اے، مُنڈے اُستاد تے ساک بیلی نال اوس پڑھیار دے گھر وچ اکٹھے ہوندے، تحفے دتے جاندے تے دعا کیتی جاندی اے تے ''آمین'' کورس دی شکل وچ گائی جاندی اے۔ آمین دیاں ایہہ وکھریاں قسماں نیں تے عربی تے اُردو دوواں وچ ہوندیاں نیں...... خیر سُنن آلے دعاواں عربی وچ پڑھدے نیں، جیویں ''سبحان من یرانی''، ساری وڈیائی اوہدے لئی اے جو سانوں ویکھدا اے یاں کورس ''آمین، الٰہی، آمین'' آمین اے رب آمین۔ ایہہ منظر بڑا دلچسپی آلا ہوندائے۔

It narrates the birth of the child, the joys and hopes of parents, his going to shcool, his first success in finishing the first quarter of the last section of the Koran, and the final triumph in completing that volume; the friendly teasing of the boys, the grand holiday, the necessity now for other secular studies, arts and sciences, which can all be acquired by *knowing their meaning;* the reacing of puberty and celebration of marriage, and the discharge of its responsibilites; the weaping of the bride's relatives on her leaving her home; the fellow-pupils invoke the blessings of the Almighty on the union, and wait not to be forgotten in the general rejoicings, in which a present to the tutor should have its place.

دیسی سکولاں دے بالاں لئی لکھیاں گئیاں شان دار نِکّیاں کتاباں وچوں اک میرے

ساہمنے وے جیہڑا کیور یٹر دیاں ریٹرناں وچ کوئی ذکر نہیں۔ ایہہ ای حال بے شمار اوبجنل لکھتاں دا اے جیہڑیاں پنجاب وچ چنگیاں چوکھیاں نیں تے جیہڑیاں ہن وی 1 کروڑ 90 لکھ بندیاں دے ایس صوبے نوں ادبی کمّاں وچ پہلا درجہ دیندیاں نیں۔ 6 کروڑ 80 لکھ دی آبادی آلا بیٹھلا بنگال وی ایہدا ہم پلہ نہیں، جیویں کہ پِچھے دسیا جاچکیا اے۔

ایہہ نِکی جیہی کتاب ''قرآنِ مجید ختم کرن مگروں آمین دا تحفہ'' اے۔ پک نال ایہہ اوہناں رسالیاں وچوں اک اے جیہڑے عملی زندگی وچ پیر دھرن آلے مُنڈے لئی مُڈھلی نینہہ دا کم دیندی تے حالات دے مطابق نویکلتا رکھدی اے۔ ایہدے وچ وکھ وکھ موقعیاں دا حال درج اے۔ جیویں: بال دا جمنا، ماں پیو دیاں خُشیاں تے اُمیداں، اوہدے سکول داخلے، قرآن دے اخیرلے پارے دا پہلا چوتھائی حصہ مکمل کرن وچ پہلی کامیابی، اخیرلا پارہ مکمل کرن دی کامیابی، مُنڈیاں دی دوستانہ چھیڑ خانی، وڈے دِن دی چھُٹی، دوجیاں سیکولر تعلیمات، فنون تے سائنساں دی لوڑ جیہڑیاں اوہناں دے مطلب جانن راہیں سِکھیاں جاسکدیاں نیں، جوانی تے ویاہ دی تقریب، فرض پورے کرنا، دلہن دی اپنے گھروں ودائی دے موقعے تے اوہدے رشتہ داراں دا رونا، سنگی پڑھیاراں دا کورس دی شکل وچ حمد پڑھنا، عام تہواراں دیاں خُشیاں وغیرہ جیہناں وچ اتالیق نوں تحفہ دتا جاندائے، ہن قرأت وچ سبھ توں چوکھا دل گداز واقعہ آؤندائے، یعنی

بال تے اوہدے خالق دے وچکار معاہدہ

اے خدا، اسماناں تے زمین دے خالق، توں سبھ ظاہر تے چھپے نوں جاندا ایں، توں مطلق رحیم تے خاص رحم کرن آلا ایں: میں ایس زمینی حیاتی وچ تیرے نال عہد بنّھنا ہاں، تے نال ای گواہی دینا واں کہ تیرے سوا کوئی معبود نہیں، توں اکلاّ ایں تے تیرا کوئی شریک نہیں۔ میں گواہی دینا واں کہ محمد ﷺ تیرے بندے تے رسول نیں۔ میرے گناہواں پاروں مینوں نہ چھڈیں، جے توں مینوں چھڈ دتا تے میں برائی وچ پے جاواں گا تے نیکی توں دور ہو جاواں گا، کیوں جے واقعی میں تیرے رحم توں سوا کسے شے تے بھروسہ نہیں کردا۔ میں اپنے نال تیرا عہد پیش کرنا واں جیہڑا توں قیامت دے دیہاڑے پورا کریں گا کیوں جے توں اپنے وعدے توں کدی نہیں پھِر دا!

''اے اُچیاں شاناں آلے خدا، اپنی سبھ توں ودھیا مخلوق حضرت محمد ﷺ تے اوہناں دی آل اولاد تے سنگیاں ساتھیاں تے رحمت نازل کر، تے سارے مسلمان مرداں تے عورتاں تے!

میں تیرے رحم دی التجا کرنا واں، توں سبھ توں ودھ کے رحم کرن آلا ایں۔''

بال نوں خالق نال عہد بنّھن دا مقصد شروع وچ دسّیا گیا اے۔ ایس توں بعد ''پیدائش دی آمین'' تے ''نکاح دی آمین'' ہوندی اے تے ایسراں پچھوکڑ تے آوَن آلا ویلا اکوتقریب وچ اکٹھے ہو جاندے نیں جیہڑا ''پاس ہون آلے'' پڑھیار دے ذہن تے نیکی دا پکا نقش کھچدی ہووے گی۔

میں ایہہ وی دسدا جاواں کہ فارسی یاں قرآن سکولاں وچ فیس یاں تحفہ دین نال کوئی اجیہا کم وی کیتا جاندائے جیہڑا ایہنوں عام پدھر توں اُچا کر دیندائے۔ جیویں عید دے تہوار تے پہلوں تحفے دتّے جاندے نیں، استاد پڑھیار نوں کجھ طبع زاد یاں ادھار لئے ہوئے شعر پہلاں فارسی وچ تے ہن مقامی بولی وچ سونے دا پاؤڈر چھڑکے ہوئے سرخ کاغذ تے لکھ کے دیندائے۔ ایہہ شعر موسم یاں تہوار دے لحاظ نال وکھرے ہوندے نیں۔ میں ایتھے اک نمونہ وی پیش کراں گا۔

بہار نے باغ وچ کیویں پھُل کھیڑے نیں!
ہر ٹاہنی بہار دی ٹھنڈی ہوا نال ہِل رہی اے
بلبل گلاب دے کَن وچ سرگوشی کردی اے
عید آوَن دی خوش خبری آئی اے

(ایتھے بلبل دی ایس عادت ول اشارہ اے کہ اوہ اپنی چُنج گلاب دیاں پتیاں وچ داخل کردی اے جیہڑی نہ محبوب دا بوسہ اے تے نہ ای اوہدی خُشبو نال ساہ سُنگھن دی خاہش، سگوں عید دا تہوار آوَن دی خوش خبری اے۔)

ایہدے تے زور دینا بے کار اے کہ اُتے دتے گئے نمونیاں دی پیروی وچ جیہڑا اک جھ مولویاں لئی ہمیش دا شغل تے دوجیاں لئی شعری ذوق رہیا اے کہ دیسی شاعری بڑی شہوانی اے، تے مشاعریاں وچ پیار محبت دے عنصر نوں مُکان لئی کسے ڈائریکٹر دی مداخلت چاہیدی سی جیہناں دا مُڈھ 1874-75ء وچ بنّھیا مطلب اودوں توں مشاعریاں وچ ایِنج دی شاعری پڑھی جا رہی اے جیہڑی جذبات نوں بھڑکاندی اے۔ ایہہ مشاعرے اینے ای پرانے نیں جدوں فطرت دیاں خوب صورتیاں، بندے دی بہادری، زنانیاں دی دلکشی نے دیسی شاعراں نوں متاثر کیتا۔

I go so far as to allege that the bulk of poetry in the Panjab never was, and is not, more erotic than in any country

in Europe. It is chiefly religious, provincial, narrative, and descriptive. I have already explained to what element the prominence of amorous poetry is now due, ---- indeed, it was the unfortunate assumption, which characterises European interference in so many matters, that they have all to teach and nothing to learn from natives, that led to the collapse of the Musha'aras in 1875.

میں تے ایتھوں تیکر آکھاں گا کہ پنجاب دی بوہتی شاعری یورپ دے کسے وی ملک توں چوکھی شہوانی نہیں سی تے نہ ای ہے۔ ایہہ مرکزی طور تے مذہبی تے مقامی قصیاں آلی اے۔ میں پچھے دس چکیا واں پئی عشقیہ شاعری نوں اُگھڑواں کرن دی کَنّی لوڑ اے...... اصل وچ اک غلط مفروضہ جیہنے کئی معاملیاں وچ یورپیاں دی مداخلت ودھائی تے جیہدی نینہہ تے ای 1875ء وچ مشاعریاں دا مُکا ہویا کہ یورپیاں کول مقامی لوکائی نوں سکھان لئی بوہت کجھ اے پر مقامی لوکائی توں سِکھن لئی کجھ وی نہیں۔ شاعراں دی اوہ ''اوازارقسم'' جیہڑی کسے کولوں ایہہ اصلاح نہیں لینا چاہندی سی تے ہن تیکر محبت دے گُن گا کے اپنے جینیئس نوں پائمال کیتا اے۔ ایس لئی اوہناں شاعرانہ القا وچ اصلاح لین توں انکار کر دتا: ''Poeta Fit, Non Nascitur''۔ (شاعر پیدائشی ہوندا اے، بنایا نہیں جاندا) 1865ء وچ مقامی بولی انجمنِ پنجاب ہیٹھ ہفتہ وار سائنسی لیکچراں دا پربندھ کیتا گیا جیہدے سربراہ Mr. H. D. Staines سن۔ ایہناں لیکچراں دے اخیر نتیجے ویلے سنسکرت دے تنازعے تے پنڈتاں وچکار لیکچر اُتے مقامی بولی وچ بحثاں تے وچار سانجھے ہوندے تے اُردو، فارسی، ہندی، عربی تے دوجیاں مشرقیاں بولیاں وچ سارے سرناویاں تے طبع زاد غزلاں نظماں پڑھیاں جاندیاں۔ 75-1874ء وچ کیتی گئی غلطی دا اثر 1879ء تیکر جاری رہیا جدوں لاہور وچ عوامی مشاعریاں دا سلسلہ بحال کیتا جا سکیا تے ہن وی جاری اے، پر مقامی مشاعریاں وچ اوہناں دا سلسلہ کدی نہ رُکیا کیوں جے بیلیاں یاں ساکاں دا گھٹ ای کوئی اجیہا اکٹھ یاں عوامی خُشی دا موقع اجیہا اے جدوں شاعری نہیں پڑھی جاندی۔ ہن عام کر کے اوہناں دا سرناواں شاعری ہونا نہ صرف نوجواناں تے شاعری لئی فطری اے، سگوں ایہہ اکلّا سرناواں اے جیہڑا

مقامی ذوق نوں راحت دیندائے۔ اوہ لوک ''حُب الوطنی'' دے گیت کیویں گان جیہناں دا ملک، مذہب تے پرانے سمبندھ ٹُٹ بھج دا شکار ہو گئے ہون؟ خورے جے ''خود حکومتی'' دی نویں سکیم تے ایمان داری نال عمل کیتا جاوے تے لوکائی نوں وقار تے ذمہ دار شہری بنن دا احساس دتا جاوے، تے زبان تے ادب دے قدیم شاہکار فیر بنا دتے جان، تے جے مذہب نوں مُڑ توں آدر دتا جاوے تے پنجابی شاعر عشقیہ شاعری تے حاکماں دے قصیدیاں توں اڈ دوجے سرناویں ول بڑی چھیتی راغب ہو جان گے۔ قصیدے یورپیاں نوں چنگے نہیں لگدے کیوں جے یاں تے اوہ پیشہ ورانہ، روایتی تے غیر مخلصانہ ہوندے نیں، یاں فیر ایس لئی کہ اوہ اپنے آپ نوں ایس قابل نہیں سمجھدے۔ ایہدے نال نال جے کوئی یورپی یاں مقامی بندہ شاعراں نوں ہدایات نہ دیوے یاں ''شاعری دے فطری ڈھنگ دے ودھا دا آہر کرے تے فارسی شاعراں توں ادھار لئے گئے استعاریاں تے تشبیہاں دے مصنوعی ورتن تے فارسی لکھتاں (جیہڑا ایس ملک لئی مناسب نہیں، حالاں اوہ مشرق وچ شعری جینیئس دا سرچشمہ نیں) دی کھلم کھلا نقالی دی نِندیا کرے'' تے شاعری وچ سارے سرناویاں نوں اپنان دا بڑا سکوپ اے، جیہدا اختیار لاہور تے دوجیاں تھاواں دے مشاعریاں وچ شاعراں نوں دینا چاہیدائے۔ (ویکھو ڈائریکٹر دا مراسلہ نمبر 4S، مؤرخہ 22 ستمبر 1881ء، پیرا 22۔)

جدوں ایہہ گل مُکھ رکھی جاوے کہ یورپ وچ بہوں نچلے طبقیاں دی حیاتی کِنّی غیر شاعرانہ سی، تے تسیں ایہہ امید ظاہر کیتے بِنا نہیں رہ سکو گے کہ ''بائبل سکول''، جیہڑے عام حیاتی تے لوکائی دے سمبندھ وچ واقعی گُنّھے ہوئے نیں تے تہوار تے فرض دی تقدیس، خدا تے پِنڈ دی حیاتی اوہناں نوں اُچ پدھر دا بناندی اے، یورپ وچ اوسے طراں حقی تعلیم دا وڈا ذریعہ بن سکن جیویں پنجاب وچ قرآن سکول نیں، بھاویں اوہ ویکھن وچ کِنّے ای ماڑے ہون۔

مینوں کجھ ای چِر پہلاں پِنڈ دے قرآن سکولاں دے اک بڑے تھلڑے درجے دے استاد ولوں خط مِلیا جیہڑا فارسی پنجابی بولی تے اردو لِپّی وچ لکھیا ہویا اے۔ ایہدے توں اشارہ مِلدائے کہ ایہناں اداریاں نوں کیویں دیاں اوکڑاں نال نبڑنا پے رہیا اے: ''جناب عالی! ایہہ بنتی دھیان نال پڑھو۔ تہاڈی خاہش اے کہ دیسی سکولاں وچ پڑھایا جاوے۔ جدوں چیف محرر (ایجوکیشنل افسر)، تحصیل دار، ذیلدار، لمبردار ایہناں دیاں جڑاں وچ ہون تے ایہہ کم کیویں کیتا جا

سکدا ائے؟ جے کوئی وی کسے دیسی سکول وچ جاوے تے چیف محرر، تحصیل دار، ذیلدار، لمبردار اوہنوں ڈراندے دھمکاندے تے آکھدے نیں: 'یاد رکھ، تینوں ایس سکول وچ جان دا کوئی انعام نہیں لبھے گا۔' اصل وچ ذیلدار، لمبردار تے سرکاری سکول ماسٹر دیسی استادنوں آکھدے نیں، 'تسیں سانوں بدنام کر رہے او، کوئی حرکت نہ کرنا۔' اودوں سکول ماسٹر مُنڈیاں نوں دیسی سکول توں لے جاندائے، بھاویں اوہ اوہدے سکول وچ جان یاں نہ جان۔ ایہی کارن اے کہ ناخوش مسلماناں دے مُنڈیاں تے کُڑیاں قرآن تیکر پڑھنا چھڈ دتا اے۔ پر خدا سارے پنجاب وچ اے۔ جے چیف محرر یاں ذیلدار کسے مُنڈے نوں دیسی سکول وچ پڑھدے ہوئے ویکھ لوے تے سڑ بُجھ جاندائے، تے سرکاری سکول ماسٹر مُنڈے نوں ویکھ کے اوہدے استادنوں گالہاں دیندا تے لمبردارنوں آکھدائے: 'کیہ تسیں حکومت دے حکم دی تعمیل نہیں کرو گے؟ اُستادنوں ہوش دواؤ ورنہ میں تہاڈی شکایت کر دیواں گا۔' جدوں ذیلدار آؤندا اے تے اوہنوں دسدائے، 'چیف محرر دورے تے آؤن آلا اے، جے مُنڈے فیر میاں (دیسی سکولاں دا استاد) کول جان لگے تے میرے سکول دی کیہ قدر رہ جاوے گی۔' فرض کرو کہ چیف محرر سچ مچ آ جاندائے، اوہ دیسی استادنوں پکا گالہاں دیوے گا تے آکھے گا، 'تینوں کیہڑی گل دا پتہ اے؟ مینوں دس، خدا کتھے وے، تے اسمان تے زمین مدار وچ کیویں حرکت کردے نیں؟ جدوں استاد کوئی چنگا جواب دیندائے تے چیف محرر لمبردارنوں بُلا کے آکھدائے، 'توں لمبردار بنن دے لائق نہیں، میں تیری رپورٹ کراں گا۔'' اودوں چیف محرر تحصیل دار نال گل کردائے۔ نتیجہ ایہہ وے کہ کوئی وی دیسی سکول اپنا وجود قائم نہیں رکھ سکدا۔

''سنو،...... D وچ اک مدرسہ سی۔ چیف محرر نے ذیلدارنوں آکھیا تے سرکاری سکولاں دیاں ساریاں وزیٹر بُکس وچ لکھیا پئی ایتھے دے دیسی سکول پھل پھُل نہیں رہے۔ لاچار ذیلدار نے چھیتی نال اپنے پِنڈ دا مدرسہ بند کر دتا۔ ایسے طراں دوجے پِنڈاں وچ وی مدرسے بند کر دتّے گئے۔ جناب! جے دیسی سکول شروع کرنا چاہندے نیں تے ہر لمبردار تے ذیلدارنوں حکم جاری کرو کہ دیسی سکول وچ پڑھن دے چاہیوان کسے بندے نوں نہ ڈَکن تے پہلے توں اوتھے پڑھن آلیاں نوں پڑھائی جاری رکھن دین۔ خورے تد ای مدرسے جیہناں دیاں جڑاں چیف محرراں، تحصیل داراں تے ذیلداراں نے اُکھیڑ دتیاں نیں پیراں تے کھلو سکن، پر جے اجیہا حکم نہ آیا تے اوہ جاری نہیں رہن گے۔''

I have heard, on unquestionable authority, that worse persecutions than are here referred to were put in motion against those who ventured to maintain an indigenous or unaided school in competition, or even in the same place, with a Government school. Some indigenous teachers were driven out from villages in which their ancestors had taught for a century, if not longer. In other places, the jaghirdar, who wanted to restore a muafi to an indigenous school, was prevented from doing so. In all places where the indigenous teacher left no heir, his muafi, if any, was resumed, instead of maintaining it for the purpose of a school. In all cases where lands or other endowments were attached to mosques or other sacred edifices, there was an understanding that a school would form part of it; but the opportunity was not taken to insist on the fulillment of a self-understood religious obligation on the part of the managers of these establishments, which would have maintained a network of schools in every town and village in the Panjab, capable of being developed up to the practical requirements of the community and in the truest interests of the State. That any indigenous education should continue to exist at all in the province, in spite of our steady efforts to discourage, if not to suppress it, and in the face of much official opposition, if not persecution, which those who know Indian life will understand

to be easily practicable against what does not appear to enjoy the favour of the authorities, is a living protest of the people against our educational system, as well as its strongest condemnation.

ایس خط وچ دتے گئے بیاناں وچ ہرگز کوئی وادھا نہیں۔ مینوں پکے وسیلیاں توں پتہ لگیا اے کہ ایہدے نالوں وی چوکھیاں سنگین کارروائیاں اوہناں لوکاں دے خلاف کیتیاں گئیاں جیہناں سرکاری سکول دے مقابلے تے یاں ایتھوں تیکر پئی اوسے تھاں تے اک دیسی یاں بِنا امداد آلے سکول چلان دا آہر کیتا۔ کجھ دیسی استاداں نوں اوہناں پِنڈاں وچوں کڈھ دتا گیا جتھے اوہناں دے باپ دادے گھٹ توں گھٹ اک سو ورھے توں پڑھائی دا سلسلہ ٹور رہے سن۔ دوجیاں تھاواں تے دیسی سکول دی معافی بحال کروان دے چاہیوان جاگیرداراں نوں انج کرن توں ڈک دتا گیا۔ جتھے جتھے وی دیسی سکول دا استاد کوئی وارث پیدا نہ کرسکیا، اوہدی معافی (جے سی) سکول دے مقصدلئی جاری رکھن دی تھاں بحال کر دتی گئی۔ جتھے وی زمین یاں دوجیاں شیواں مسیتاں یاں دوجیاں مقدس عمارتاں نال جڑیاں سن، اوتھے سکول نوں ایہدا اک حصہ من لیا گیا، پر موقعے توں فائدہ چُک کے ایہناں اداریاں دے آگواں ولوں مذہبی سمجھے گئے فرض پورے کرن تے زور نہ دتا گیا جیہدے نال پنجاب دے ہر قصبے تے پِنڈ وچ سکولاں دا اک جال وِچھ جاندا تے اوہ کمیونٹی دیاں عملی لوڑاں دے مطابق ودھا جوگے ہوندے تے ایسراں ریاست نوں فائدہ ہوندا۔ ساڈے ولوں مسلسل نندیا تے سرکاری مخالفت دے باوجود صوبے وچ دیسی تعلیم دا اوسے طراں جاری رہنا ساڈے تعلیم نظام دے خلاف لوکائی دے احتجاج تے بھرویں نندیا دا جیوندا جاگدا ثبوت اے۔

چھیواں۔ عربی سکول

''سائنس عربی دا علم اے تے فارسی کھنڈ اے، ترکی دی (گرامری اوکڑاں پاروں) اک آرٹ اے۔ ہندی (غیر ہندوستانیاں دا ہند دی بولی نوں دتا ہویا ناں) نمک اے (ایہدی شاعری دے تِکھے پن کارن)

میرے حافظے وچ ایہہ اکھان اے تے میرے کول شملہ وچ ایہنوں سمجھن دا کوئی ذریعہ

نہیں۔ مینوں لگدائے کہ ایہہ مشرقی بولیاں تے ادب وچ عربی دی نویکلی پچھان نوں بیاندائے۔ ایہدے بنان دی منطق نویکلی اے، ایہدا علم بنیادی طور تے عربی تاریخ تے روایتاں دا پڑھنا اے، ایہدے نہ ممکن آلے اکھراں دی کئی طراں دی ورتوں انسانی سوچ تے تجربے دے وکھو وکھ شعبیاں وچ لھبدی اے، تے جدوں اوہناں دی کنجی لبھ جاوے تے اوہ بڑے سادہ لگدے نیں۔

What Europe owes to the labours of the Arabs in scientific research can never be sufficiently acknowledged. It is only in "Drama", and the appreciation of sculpture and music, that Its puritanism repels the heathen mind.

سائنسی کھوج دے میدان وچ یورپ تے عرباں دے احساناں دا جِنّا وی اعتراف کیتا جاوے گھٹ اے۔ صرف ڈرامہ، سنگ تراشی تے موسیقی وچ ای ایہدی پاکی باغی ذہن دی نندیا کردی اے۔ یونانی فلسفہ تے سائنس وچ تقریباً ہر شے لین توں بعد اوہناں نوں انسانی جُثّے دی پوجا تے سٹیج تے انسانی پیار وکھان نوں رد کر دتا۔ پر تاریخ، فلسفہ، منطق، حساب، فلکیات، طب سَنے علم نباتات تے حیوانات دی کھوج وچ عرب کامل نیں، تے اوہناں پاروں چھیویں انسانی پیڑ ی نوں اپنی رہتل لبھی۔ کوئی یورپی عربی بولی توں بِنا کسے وی اجیہی قوم تے قابو نہیں پا سکدا جیہدے وچ اسلام ہووے۔ ہندی، جرمن گروہ دے برعکس ایہہ ماحول تے نسلی اثر توں چوکھا متاثر نہیں ہوئی، سگوں ایہہ اُنج دی اُنج رہی اپنے آپ وچ مکمل تے طاقت، ڈونگھیائی تے دولت نوں بڑی سادگی نال اکٹھا کیتا۔ عربی یاں ایہدی قریبی ساک عبرانی اک اجیہے مذہب دی ودھیا بولی اے جیہنے ہمیش اِک خدا دا جھنڈا اچکی رکھیا۔

The Panjab has ever been proverbial for the thoroughness with which Arabic grammar (etymology) was studied in it. This is alone a task of considerable magnitude, but it was worthy of a province which sent out conquerors, reformers and teachers to the south. My surprise can, tberefore, be imagined when I heard an Inspector depose to

the absence or poverty of grammatical studies in Panjab indigenous schools. He could not have referred to Urdu or Hindi, for these languages are not studied as such; he did not allude to Persian, which has scarcely a grammar; he could not have meant Sanscrit, for he professed to know a little of it, and would thus have ascertained that grammar is studied in Panjab Sanscrit schools in a manner which perhaps the greatest Sanscritist of this age has declared to be unrivalled; so he could only have referred to Arabic grammar, in which the Panjab has ever been pre-eminent, as acknowledged even by the jealous North-West. The productions on "Sarf" in the Panjab in one year exceed those of the North-West in ten, as, indeed, they also do in other branches, for the, Panjabi is only stupid in tbe arts of intrigue, to which, when exercised by his other Indian fellow-countrymen, he falls an easy vietim; but in anything that requires steady and hard mental work, he yields to no race iu India, whilst in bravery and physical strength he is the master of most.

جیویں کہ میں ایجوکیشن کمیشن دے ویروے وچ دسّیا اے، ”عربی سکول عربی قرأت دے بہت مڈھلے علم توں عربی قانون تے ادب تے اوہناں وچ رَلیاں سائنساں جیویں طب دے اُچ پدھر دے درجے نیں۔ اوہناں وچ اپنے گریڈ دے حساب نال کافی فرق اے۔ گرامر، نحو تے علم بدائع مڈل تے ہائر سکولاں وچ ایسراں پڑھائے جاندے نیں جیہنوں عربی دے اُچ پدھر دے یورپی کھوجکاراں اپنے طریقے نالوں کئی حصے چنگا سمجھیا۔ مذہب دی تفسیر بڑے من کھچویں ڈھنگ نال پڑھائی جاندی اے۔ ارسطو ہائر عربی دیسی سکولاں وچ پڑھایا جاندائے، تے اوہدا تے افلاطون دا

نظام سمجھائے جاندے نیں۔ کئیاں وچ فارسی تے کئیاں وچ اردو دا وادھا کیتا جاندائے۔ پروفیسراں تے طالب علماں وچکار ''گل بات'' دا نظام بڑا فائدے مند اے۔ کجھ ہائر عربی سکولاں وچ حساب تے فلکیات پڑھائے جاندے نیں۔'' ایتھے دیوبند ورگے ماڈل سکول وچ پڑھائے جان آلے مضموناں دا ٹائم ٹیبل تے سارنی دین توں پہلاں میں عام ایلیمنٹری کورس دا تھوڑا جیہا ذکر کراں گا جیہڑا کئی سکولاں تے نجی اتالیقاں، مولویاں تے دوجیاں رکھیا ہویا اے۔

پڑھیار اپنی عربی پڑھائی دا مُڈھ فارسی لکھتاں یاں عربی گرامر راہیں کردائے، جیویں ''میزانُ الصرف''، ''مُنشعب''، فیر مشہور لکھتاں ''صرف میر''، ''پنج گنج''، ''زبدہ''، ''دستور المبتدی''...... ایہہ سبھ لکھتاں عربی گرامر دیاں وکھو وکھ شاخاں نیں تے کورس دے ایس حصے دے اخیر تے ''نحو میر'' تے مشہور شاعر جامی دی فارسی شاعری وچ ''مأتہ عامل'' صرف نحو دے اک سو اصول، اصلوں عربی نثر وچ، ایہدے بعد پڑھیار فارسی نوں چھڈ کے صرف عربی بولی، ادب، قانون تے سائنس پڑھن وچ رُجھ جاندائے جیہڑا عربی لکھاریاں دیاں لکھتاں تے مشتمل اے۔

پنجاب وچ وکھرے گریڈاں دے عربی سکولاں یا کالجاں وچ نصاب دی عام تصویر پیش کرن لئی دیوبند وچ پڑھائی دی سکیم دا حوالہ دینا چنگا رہوے گا۔ بس اک فرق ایہہ وے کہ دیوبند ورگے اداریاں وچ سارے گریڈ اکو تھاں نیں جد کہ کئی عربی مدرسیاں وچ طالب علم نوں منطق لئی اک تھاں، حساب لئی دوجی، طب لئی تیجی تھاں جانا پیندائے، سگوں اصلوں چنگے مدرسیاں وچ تھلے دتے گئے مضمون اکو تھاں تے ای پڑھائے جاندے نیں: علم بدائع، منطق (ارسطو)، فلسفہ (ابن سینا دی الشفا)، طوسی دی شرح اشارات، غزالی دی احیاء العلوم...... گھٹ ودھ ساریاں دی ای نینہہ ارسطو تے وے، سگوں افلاطونی نظام (بھاویں ناکافی سہی) نوں سمجھیا جاندائے، تے ارسطو تے اوہدے عربی مکتب تے غزالی دے حملیاں دی دس پان آلی لکھت ''تہافۃ الفلاسفہ''، قانون (سنے ''اصول'')، کجھ ادبی لکھتاں، جیویں حریری تے ''الٰہیات'' یاں ''علم الکلام'' جیہدے وچ پکے عقیدے تے منطق دی جرٔت دسی گئی اے۔ اک خوش ذوق عربی انشاء پردازی ''عجب العجائب'' وی عام پڑھی جاندی اے، تے طب دی پڑھائی وڈے سکولاں وچ بہت لبھن آلا سائنسی سرناواں اے، کیوں جے ایہنوں عام پڑھائی دے نال نال پیشہ ورانہ پڑھائی دی نظر نال وی ویکھیا جاندائے۔ ایس لئی اسیں حکیماں دے نال نال نواباں، مولویاں تے دوجیاں نوں وی عام عربی سکولاں وچ یاں نجی مولوی کول طب دا

علم حاصل کردے ہوئے ویکھدے ہاں۔ ایسے پاروں دیوبند ورگا سکول اک خالص پیشہ ورانہ مضمون وچ تے پچھے ہووے گا پر ایہدا ادبی تے سائنسی کورس چنگا کھلریا اے، دوجے اکھراں وچ جدوں ایہہ ایہدی تھاں یوکلید، الجبرا، ریاضی سنے فلکیات تے عربی لکھتاں نوں وی رَلا لوے۔ (ایہہ امر دلچسپ اے پئی یورپ آلے ریاضی تے دوجیاں سائنسی علامتاں نوں عربی وچ لکھن دے امکان تے شک کردے نیں، جدکہ ساڈے اعداد تے اکھر الجبرا اصلوں عربی نیں۔) ایس لئی عربی سکول دے ''طبی کورس'' نوں وی ایتھے پیش کر دینا چنگا ضروری اے جیہدے وچوں اورینٹل کالج دی یونانی جماعت (جیہدے رُکن یورپی طب وچ وی چار سالہ کورس کردے نیں) نوں ماڈل خیال کیتا جا سکدا ائے:

1- قانونچہ The Qanuncba (جیہدے وچ اناٹومی وی شامل اے)

2- مُجاز ...... Mujaz

3- میزان الطِب ...... Mizan-ut-tib وکھو وکھ مرضاں تے مقالیاں سنے

4- کفایہ منصوری ...... Kifaya Mansuri

5- میزان الطب ...... Mizan-ut-tib (واحد تے مرکب دواواں دی ورتوں تے خوراک)

یونانی نظام دا طالب علم ایہدے بعد مشہور لکھتاں پڑھدا ائے:

6- العقسرعی (Aqsara'i)

7- سدیدی ...... Sadidi

8- مفرّح القلوب ...... Mufarah-ul-qulub

9- تشریح الافلاک ...... Tashrih-ul-aflak

تے اوہ اپنی طبی پڑھائی دے اخیر وچ تھلے دتیاں لکھتاں پڑھدا ائے:

10- شرح اسباب ...... The Sharah Asbab

11- نفیسی ...... The Nafisi

12- ابن سینا دی بے مثال کلیات قانونی ...... Avicenna's incomparable Kuliat-i-Qanuni

13- ابنِ سینا دی ای ’’حمیاتِ شیخ‘‘ Hummyat-i-Shaikh تے

14- جامع الشرحین ...... The Jami-ush-Sharhin

کُل ملا کے چھ سالہ کورس جیہدے وچ استاد دی اپنے مریضاں دے نال واقفیت یاں دواواں تیاراں کرن وچ مدد کرن دے کارن گھاٹا وادھا ہوندا رہندائے۔ طِب دی پریکٹس تے تھاں جیہڑی عام کر کے اتالیق دا گھر ہوندائے دوواں نوں مطب آکھدے نیں۔

ایہہ آکھنا غیر ضروری اے کہ کئی عربی سکول، فارسی تے کجھ اردو، ریاضی تے کدی کدی تاریخ تے جغرافیہ وی اپنے کورس وچ شامل کر لیندے نیں، جدوں معیار دے حساب نال فارسی سکولاں ہیٹھ دسے گئے تعلیم دے طریقے تے عمل کیتا جاندائے۔ پڑھنہار توں بنتی اے کہ فارسی سکولاں دے ضمن وچ ویکھے۔ اصولی طور تے عربی سکولاں وچ بوہتے مسلمان ای داخل ہوندے نیں تے اوہناں دے فارسی دے دوجے شعبیاں وچ بِنا کسے فرق سارے مذہباں نال سمبندھ رکھن آلے طالب علم آوندے نیں۔ دوجی صورت وچ عام کر کے نقد یاں جنس دی شکل وچ فیس دتی جاندی اے، جد کہ خالص عربی طالب علماں دے معاملے وچ اک طراں دا مذہبی فرض سمجھ کے پڑھایا جاندائے۔ عربی دے غریب یاں دوروں آوَن آلے طالب علماں دی مدد بوہتی تے مسلم کمیونٹی ولوں ہوندی اے۔ ایہناں سکولاں بارے پہلی ایجوکیشنل رپورٹ نے تھلے دتا گیا فیصلہ جاری کیتا:

’’پیرا 15 ...... کسے عربی نوں مُڈھ توں اک سکول آکھنا ای اوکھا اے۔ اوتھے تقریباً سبھ طالب علم وڈے یعنی بالغ ہوندے نیں۔‘‘ تے ٹھیک اے، اسیں چوکھے چنگے ڈھنگ نال ایہناں سکولاں نوں کالج آکھ لواں گے۔

ایہہ سمجھنا وی لازمی اے کہ اعلیٰ عربی پڑھائی دے طالب علماں توں آس کیتی جاندی اے کہ اوہ اُچیچے مضمون دے سرناویں ہیٹھ ہر شے پڑھے گا جیہدے لئی استاد دی تفسیر دی نہیں سگوں صرف گھر تے ای پڑھن دی لوڑ ہوندی اے۔ اگے میں اک پنجابی مولوی دا ’’تعلیمی کوائف نامہ‘‘ دتا اے جیہدے توں بڑی حد تیکر گویڑ لگ جاوے گا کہ اپنے آپ نوں پڑھائی لئی وقف کرن یاں مولوی بنن آلے مسلمان دا کیریئر کیویں دا ہوندائے۔ ’علم الکلام‘ دے سرناویں ہیٹھ اُچ پدھر دیاں لکھتاں جیویں الرازی دی تفسیرِ کبیر بارے مینوں پتہ اے کہ کسے عربی کالج وچ پڑھائیاں ای نہیں جاندیاں تے دوجے مضموناں وچ وی ایہو رواج اے۔

مینوں ایتھے ایہہ آکھن دی لوڑ نہیں کہ بڑے حلیم مسلماناں لئی وی سارے پیشے سَنے امام مسجد دا کھلے نیں، سگوں اصولی طور تے موروثی پیشہ ور بندے، امام، طبیب تے پروفیسر بندے نیں تے مشاہریاں تے لوکائی دے ہدیاں وچ چوکھا وڈا حصہ رکھدے نیں۔ ساڈے تعلیمی نظام نے مقامی پیشیاں ولّوں دھیان ہٹا کے اوہناں نوں خراب کر دتا اے، جدکہ ''نویں بندیاں'' نوں جانُو کروا کے ایہناں پیشیاں وچ جان دیاں راہواں بند کر دِتیاں گئیاں نیں جو تکنیکی رجحان رکھن آلے نیں۔ پر ہندوستان اج وی کئی حوالیاں نال قرونِ وسطیٰ (Middle Ages) ورگا اے جدوں علم الکلام سرفرازی یاں ثقافت دی سڑک وانگ سی۔ لوکائی دے موروثی رہنماواں نوں اوہناں دے پیشیاں جیہناں اوہناں نوں روزی کمان تے کمیونٹی دی نظر وچ مان جوگ علم دین جوگا بنایا توں کڈھن دے نتائج بڑے بھیڑے نیں۔ اعلیٰ صلاحیت دے مالک مولوی طبقے نوں اوہناں دا موروثی وقار موڑن لئی مسلماناں وچ تعلیمی اوکڑاں نوں حل کرنا ہووے گا، بھاویں اوہ مرد ہون یاں عورت، کیوں جے اوہناں دیاں زنانیاں سگوں بیواواں ای عام کر کے استانیاں بن دیاں نیں۔ بالکل اوسے طراں جیویں پنڈت طبقے نوں ورتوں وچ لیاؤن نال سانوں ہندوؤاں وچ پنڈتاں تے اوہناں دیاں زنانیاں دوواں دیاں تعلیمی خدمتاں لبھ جان گئیاں، تے ایسے طراں بھائیاں تے اوہناں دیاں زنانیاں توں کم لین تے چوکھے مہذب آگواں دی نگرانی ہیٹھ اجوکے زمانے دے مطابق تعلیم دی بحالی ہووے گی جیہڑی سکھ ازم دا خاصہ اے۔

فیساں تے ضابطے دے حوالے نال فارسی یاں قرآن سکولاں دے ضمن وچ پیش کیتے وچار ایتھے وی لاگو ہوندے نیں۔ پر چیتے رہوے کہ استاد تے طالب علم نسبتاً اُچ پدھر دے نیں، تے اوہناں دے آپسی سمبندھ بیلیاں ورگے نیں۔ سینئر طالب علم اپنے جونیئرز نوں عام کر کے فی سبیل اللہ یاں عربی پڑھائی نوں فرض سمجھ کے پڑھاندے نیں۔

جے اسیں کجھ بندیاں راہیں بوہتیاں تے اثر پانا چاہندے ہاں تے سانوں اپنے آپ نوں مسلماناں دے نیڑے کرنا پوے گا جیہڑے کدی اک حکمران پیڑی رہ چکے نیں۔ ایس توں اڈ ایہہ ویلا وی آ گیا اے کہ ہندوستان وچ خاص کر مسیحیت تے اسلام وچکار غیر ضروری دشمنی نوں مُکایا جاوے۔ دوواں نظاماں دے اک طالب دی حیثیت نال مینوں ایہناں وچ اختلافات توں چوکھیاں سانجھاں نے حیران کیتا۔ سانوں چاہیدا ئے کہ اختلافات دی تھاں سانجھاں نوں ای اجاگر کریئے۔

جتھوں تیکر مسلم تعصبیت دا سمبندھ اے تے ایہہ چوکھا اپنی حفاظت لئی متحرک ہوئی تے قائم رکھی گئی کیوں جے مسیحی صلیبیاں تے عثمانیاں دے غلبے پاروں سپین دے لکھاں محنتی مُور کڈھے تے غریبی دا شکار بنائے گئے۔ اوہناں چوکھیاں سخت مدنی سورتاں نوں صلح آلیاں مکی سورتاں نوں ترجیح دتی۔ آپ لمّا چر مسلم مُلکاں وچ رہن توں بعد میں منّا آں کہ ایہہ تاثر کجھ لوکاں دا جوش اے نہ کہ تعصبیت، جد کہ چوکھے لوک اپنے خواب ناک یاں بے پروا نیں کہ متعصب نہیں ہو سکدے۔ وکھو وکھ فرقیاں دے مسیحیاں تے یہودیاں نوں وی ترک حکومت دے ہیٹھ پوری خودمختاری حاصل رہی۔ اوہ سارے اک خوشحال خاندان ورگے سن جیہناں وچ کدی کدی کوئی جھگڑا ہو جاندا، ایتھوں تیکر کہ یورپیاں نے مداخلت کر دتی، کوڈنپولین تے ''پردیسی'' تعلیم دے ''آئین'' جانُو کروائے جیہنے ترقی یافتہ تُرکاں نوں غیر ضروری بے دینی سکھائی تے ملک وچ انقلاب آیا۔ میں حقی تنگ نظری کئی یورپی مُلکاں وچ ویکھی اے۔ اک فرقہ دوجے فرقے دا دشمن، اک طبقہ دوجے طبقے دا مخالف، اک قوم دوجی قوم دی دشمن، تے جتھے بوہتے اوہ مذہبی رہنما ایہناں اختلافات نوں بڑھاکاندے نیں جیہناں دا جوش تے جذبہ اوہناں دی حقی ''غایتِ تعلیم'' دا متبادل اے۔ اصل وچ میرا خیال اے کہ تحمل تے بردباری ہمیش مشرق دی خوبی رہی اے تے ہن وی ہے، سگوں یورپی جاسوساں، ایلچیاں تے نادان تاجراں اپنا تحمل گوا دتا تے نہ مُکن آلی دشمنی پیدا کیتی۔ ایہہ پنجاب وچ ساڈے کئی مبلغاں دی آزاد خیالی تے دور اندیشی سی کہ اوہناں اجوکے سیکولر نظام رکھن دی تھاں جیویں مسلماناں نوں اوہناں دے اپنے مذہب دی تعلیم دین نوں بھرویں ترجیح دتی۔ اوہناں مبلغاں دی فراخ دلی، جیہناں کسے سرکاری ادارے دا اختیار لبھن تے بائبل جماعت وچ حاضری لازمی نہ بنان دی ہِنتی کیتی، وی سلاہن جوگ اے جیہناں نوں ضرور کامیابی لبھے گی بھاویں ہندوستان دے میاں جی تے مولوی صاحبان زمانیاں توں انج کردے آئے نیں، یعنی اوہناں عربی یاں فارسی سِکھن دے چاہیوان ہندوواں نوں مسلم اداریاں دی خالص علمی جماعتاں وچ داخلہ لین دی اجازت دتی، جد کہ مذہبی یاں شرعی جماعتاں وچ داخلے دی نندیا وی کیتی۔

دیوبند سکول دے عربی شعبے دا نصاب طالب علم دی روز وار پیش رفت سنے تھلے دتا جا رہیا اے تے ایہہ نصاب یاں کورس آف سٹڈی اَٹھ سال دا اے۔

سال	پہلا روز وار سبق				دوجا روز وار سبق				تیجا روز وار سبق			
	لکھت دا ناں	لکھت دے صفحے	دتے گئے سبق دی مقدار	لکھت مکمل کرن دا چر	لکھت دا ناں	لکھت دے صفحے	دتے گئے سبق دی مقدار	لکھت مکمل کرن دا چر	لکھت دا ناں	لکھت دے صفحے	دتے گئے سبق دی مقدار	لکھت مکمل کرن دا چر
I	میزان الصرف	14	......	¾	......	......	......	......	......	......	......	......
	منشعب (علم الصرف)	18	......	1	پنج گنج (علم الصرف)	44	2	1 مہینہ	......	......	......	......
	صرف میر (اوہی)	48	1	2	زُبدہ (اوہی)	16	1¾	½ مہینہ	......	......	......	......
	شرح مأتہ عامل (اوہی)	51	1	2	دستور المبتدی (اوہی)	23	1	1 مہینہ	......	......	......	......
	نحوِ میر	48	¾	3	زرّادی (اوہی)	23	1	1 مہینہ	......	......	......	......
	ہدایۃ النحو	101	2	2	مأتہ عامل (منظوم، اوہی)	4	½	½ مہینہ	ایسا گوگ (منطق)	16	1	¾ مہینے
					شرح مأتہ عامل	10	¾	½ مہینہ	قال اقول (منطق)	60	1½	1¾ مہینے
					ضریری (اوہی)	30	1	1¼ مہینے	مرقاۃ (منطق)	32	¾	1¾ مہینے
					مصباح (اوہی)	32	2	¾ مہینے	میزان المنطق	28	1	1 مہینہ
					مراحل الارواح (اوہی)	64	2	1¼ مہینے	تہذیب (منطق)		1	1 مہینہ
					فصولِ اکبری	93	2	2 مہینے	شرح تہذیب		1½	2½ مہینے
II	شافیہ (علم صرف)	164	2	3½	مُنیۃ المصلی	120	2	2¼	قطبی (منطق)	172	3	2¼
	قافیہ	100	2	2	قدوری	234	3	3¼	میر قطبی (منطق)	108	2	2½
	شرح مُلّا جامی	400	2	8¼	کنز الدقائق	420	4	4½	میبذی	180	2	3¾

دیسی عربی سکولاں وچ پڑھائیاں جان آلیاں نصابی لکھتاں دی تفصیل انج اے:

I- عربی گرامر (صَرف)	
میزان الصرف	نحو میر
منشعب	مأتہ عامل
صرف میر	شرح مأتہ عامل
صرفِ بہائی	مأتہ عامل (منظوم) از جامی
پنج گنج	ہدایۃ النحو
زبدہ	قافیہ
دستور المبتدی	شرح مُلّا
زرّادی	الفیہ از ابنِ حاجب
ضریری	رازی
شافیہ	عبد الغفور
مرأۃ الارواح	
II- ادب	
الف لیلیٰ	قلیوبی
اخوان الصفا	سبعہ معلقات
نفحات الایمن	دیوان حماسہ
مقاماتِ حریری	دیوانِ حسن
مُتنّبی	دیوانِ حضرت علی
تاریخِ یمینی	عجب العجائب (انشاء پردازی)
تاریخ تیموری از عرب شاہ	منہاتِ ابن حجر
خلفا از سیوطی	

III- منطق تے فلسفہ	
ایسا گوگ (ایسا غوجی) از پور فائری	حمد اللہ
قالَ اقولُ	قاضی مبارک
میزانِ منطق	ہدایۃ الحکمۃ
تہذیب	میبذی
شرح تہذیب	راشدیہ (اصولِ بحث)
قطبی	صدرا
میر قطبی	شمس بازغہ
سُلّم	شرح اشارات
مُلّا حسن	امورِ امّا
مُلّا جلال	الشفا از ابن سینا
میر زاہد	

IV- مسلم قانون (فقہ)	
مُنیۃ المصلّی	
قدوری	
کنز الدقائق	
شرح الوقایہ	مختصر الوقایہ
ہدایہ	مطلق الابہار
سراجی	تنویر الابصار
فتاویٰ عالمگیری	اشباہ والنظائر
فتاویٰ قاضی خان	
دُرِّ مختار	

V- فقہ	
اصول الشاشی نور الانوار حسینی	توضیح تلویح مُسلّم
VI- علم البدائع	
مختصر معانی	مُطوّل
VII- علم الکلام	
شرح عقائد خیالی	شرح موقِف
VIII- حدیث	
مشکوٰۃ ترمذی صحیح مسلم صحیح بخاری	نِسائی ابو داوٗد ابن ماجہ موطا
IX- تفسیر	
جلالین	بیضاوی
X- فلکیات	
تشریح الافلاک سبعہ شِداد	شرح چغمینی
XI- حساب	
خلاصۃ الحساب	

XII- علم الہیئت (جیومیٹری)	
یوکلید	المجسط
XIII- الجبرا از موسیٰ	
XIV- طب دے سرناویں ہیٹھ لکھتاں دا ذکر پچھے کیتا جا چکیا اے۔	

اُتے دتی سارنی نوں پوری طراں نہیں مِتھیا گیا، پر ایہہ کافی حد تیکر وکھاندی اے کہ پنجاب تے اُتلے ہند دے عربی سکولاں تے کالجاں وچ پڑھائے جان آلے مضموناں دی رینج تے ڈونگھیائی کیہ اے۔

....

Curriculum Vitae

اک پنجابی مولوی دا اوہدے اپنے اکھراں وچ

''میں ویہہ ورھے دی عمر تیکر اپنے شہر (بٹالہ) تے پنجاب دے کئی شہراں جیویں لاہور، ہوشیار پور وغیرہ وچ گرامر، منطق، ادب، حساب تے فقہ دی پڑھائی کیتی تے علم دیاں اُتے دتیاں شاخاں وچ عام نصابی لکھتاں پوریاں پڑھیاں، جیویں مُلّا حسن (سُلّم دی تفسیر)، میر زاہد، میبوزی، صدرا، مختصر معانی، مُطوّل، حسامی، قانونچہ، خلاصۃ الحِساب، شرح عقائد، شرح وقائع۔

اَج وانگوں اوس ویلے وی پنجاب دے مقامی لوک عربی گرامر دی پڑھائی تے زور دیندے سن، تے پنجاب دے مدرسیاں وچ عام کر کے قافیہ دیاں کئی تفسیراں، شرح مُلّا، شافیہ تے مُطوّل پڑھائیاں جاندیاں سن۔ خلاصۃ الحساب تے لاگرتھم دی پڑھائی وی کرائی جاندی سی۔

بعد وچ میں ہندوستان وچ سفر کیتا۔ عربی پڑھائی دے مرکز دہلی نوں جاندیاں ہوئیاں میں لدھیانہ، مالیر کوٹلہ، پانی پت تے کرنال وچوں لنگھیا جتھے مینوں باقاعدہ تے ودھیا ڈھنگ نال پربندھ کیتے گئے عربی سکول دِسّے۔

میں دہلی وچ رُکیا تے اوتھے حمد اللہ، قاضی، تفسیر جلالین، توضیح، تلویح، ہدایہ تے حدیث دیاں چھ لکھتاں (بخاری، مسلم، ابو داؤد، نِسائی تے ابن ماجہ) مع مشکوٰۃ تے موطا مکمل کیتیاں۔

فیر میں علی گڑھ گیا تے اوتھے فلسفہ وچ صدرا، شرح ہدایت الحکمۃ جد کہ طب وچ سیدی،

نفیسی، قانون از بوعلی سینا پڑھیاں۔

میری اگلی منزل کاندھلہ ضلع مظفر نگر دا اک قصبہ سی تے اوتھے میں فلسفہ تے علم الکلام تے بڑی اُچ پدھر دیاں ہور لکھتاں پڑھیاں، جیویں امور عامہ از میر زاہد، شمس بازغہ، شرح مُسلّم تے شرح مؤقف، تے یوکلید دیاں پہلیاں دو لکھتاں جو عربی وچ نیں۔

میری اگلی منزل بنارس سی جتھے میں منّے پرمنّے مولوی گلشن علی دے پُتر مولوی محمد حسن کول رہیا جیہڑے حساب وچ اپنے اُچ پدھر دے گُناں پاروں پورے ہندوستان وچ جانے جاندے سن۔ اوتھے میں عربی دانش وراں دی اک وڈی جماعت وچ رَلت اختیار کیتی جیہڑے سارے ہندوستان توں اعلیٰ فلکیات تے حساب دیاں لکھتاں پڑھن لئی اکٹھے ہوئے سن، جیویں شرح چغمینی، بِست باب اصطرلاب (اصطرلاب دے ویہہ باب)، المجسط تے یوکلید، تے ایہہ ساریاں لکھتاں مکمل کیتیاں۔ ایس توں بعد میں جونپور تے پٹنہ توں ہوندا ہویا کلکتہ گیا تے اوتھے عروس البلاد دے مولویاں نال عربی ادب دی ایڈوانسڈ لکھتاں پڑھیاں، جیویں دیوان حماسہ، دیوان مُتنبی، سبع معلقات، تے حریری وغیرہ۔ جونپور تے پٹنہ وچ بڑا چنگا انتظام تے رش آلے عربی سکول سن، تے ایہہ تھاں ترتیب وار فلسفہ تے عربی ادب پاروں مشہور سن۔ میں بنارس جاندیاں ہوئیاں کجھ چِر لئی لکھنؤ وی قیام کیتا تے اوتھے اک مولوی نعمت اللہ حساب نوں مِلیا تے فلسفہ وچ اپنی مہارت لئی مشہور سن، تے کجھ فرنگی محل سُنی مولویاں دی رہن آلی تھاں جیہڑی شمالی ہند وچ علم دا مشہور مرکز بن گئی اے وچ کجھ مولویاں نال ٹاکرا ہویا جیہڑے علم دی ہر اک شاخ وچ اُچ پدھر دی مہارت دا جائز دعویٰ کردے سن۔ اوہناں وچوں دو، مولوی عبد الحئیٔ تے مولوی عبد الحلیم اوہناں وچکار پہلے درجے تے فائز سن۔

گھر پرتدیاں ہوئیاں میں سہارنپور، دیوبند تے رام پور وچ چنگے سکول ویکھے، تے دیوبند وچ انّھے طالب علماں نوں حساب پڑھاندیاں تے بورڈ تے جیومیٹری دیاں شکلاں بناندیاں ویکھ کے حیران رہ گیا۔

رام پور تے مراد آباد اج وانگوں اوس ویلے وی چنگے عربی سکولاں دے مرکز سن جتھے منطق، ادب، حساب تے فلسفہ پڑھائے جاندے سن۔

اپنا نصاب مکمل کرن توں بعد میں واپس پنجاب آیا تے لاہور وچ وَس گیا جتھے میں اودوں توں طالب علماں نوں علم دیاں وکھو وکھ شاخاں دا علم پڑھا رہیا ہاں۔ میں عرب دا سفر وی کیتا اے

تے مینوں عرب دے کئی شہراں وچ جا کے سکول ویکھن دا موقع مِلیا اے۔

بھاویں دیسی سکولاں، بھاویں اوہ عربی، فارسی، سنسکرت یاں مہاجنی ہوون، نوں غیر مناسب مقابلہ بازی تے ہندوستان وچ تعلیم دے محکمے ولوں بوہتے دباؤ کارن بڑا نقصان ہویا اے، فیر وی اوہ فارسی، عربی، حساب، منطق تے علم دیاں دوجیاں شاخاں وچ اجیہے ماہر پیدا کرن جوگے نیں جیہڑے تعلیمی محکمیاں دے گریجوایٹس نالوں کدھرے چنگے نیں۔

ایہہ دیسی سکول اپنے بوہتے طالب علماں توں محروم ہو گئے کیوں جے حکومت اوہناں نوں ریاستی سرپرستی وچ حصہ نہیں دتا۔ اک دور وچ دیسی ریاستاں لئی بوہتے صدر الصدور، صدر امین تے وزیر ایہناں دیسی سکولاں مہیا کیتے۔ ایتھوں تیکر کہ ڈپٹی انسپکٹر آف سکولز، ضلعی دورے کرن آلے افسر تے سرکاری کالجاں دے پروفیسر ایہناں سکولاں توں پڑھے ہوئے سن، تے اوہناں وچوں کئی اپنے علم، ایمان داری، راست بازی تے فرضاں دی چھیتی انجام دہی کارن اج وی ذکر جوگ نیں۔''

These indigenous schools have been deprived of a great part of students on account of Government's ousting them from taking a share in the State patronage. These schools supplied at one time the majority of Sadr-ul-sudurs, Sadar Amins, and the ministers to the Native States. Even the first Deputy Inspector of Schools, the district visitors and professors in the Government colleges, were graduates of these schools, and many of them are still remarkable for their learning, honesty, uprightness, and the efficient discharge of their duties."

ستواں۔ سنسکرت سکول

ہندوواں دے سیاسی نظام وچ سنسکرت پڑھائی دے اثرات بارے اینا کجھ لکھیا گیا اے کہ ''دیسی تعلیم دیاں مذہبی تے قومی نینہاں'' دے سرناویں ہیٹھ پچھلے باب وچ میرے وچاراں نوں

پنجاب وچ سنسکرت پڑھائی دے سرناویں دی چنگی پچھان سمجھنا چاہیدائے۔ میرے ضمیمہ دوم وچ پنڈت گورو پرشاد، پنڈت رِشی کیش شاستری، کاکا رام تے دوجیاں دی دتی گئی جانکاری ایہدے وکھ وکھ نکات دا حوالہ دین توں چوکھا کجھ کرنا غیر ضروری بناندی اے کہ میں ایہدے بارے کجھ ہور گل کراں۔ تاں جے، منّے پرمنّے پنڈت رِشی کیش جیہڑے بنگال دے وسنیک نیں ہوراں ''پاٹ شالا'' دی اصطلاح اپنائی جیہدے وچ ''پادھا'' سکول یاں ''چٹ شالاواں'' جیہناں دی اوہناں نال کجھ وی سانجھ نہیں وی شامل نیں اصل وچ اوہ سبھ ہندو دیسی سکولاں نوں اک نام یاں نظام وچ رکھنا چاہندے سن۔ ''پاٹ شالاں'' دی لوکائی وچ قبولیت مذہبی وجھوں اے، تے ایہدے نال سنسکرت وچ پڑھائی مراد اے، بھاویں اوہ کِنّی ای مُڈھلی ہووے۔ ''پادھا'' دے ناں تے ایہدے اطلاق دا مُڈھ بھاویں کجھ وی ہووے، پر ایہہ گل اُگھڑویں اے کہ لنڈے سکولاں دے استاداں دا سمبندھ صرف زبانی پہاڑیاں تے کمرشل لِپّی دیاں وکھو وکھ شکلاں، خط پتر تے کاروباری لین دین دے طریقیاں نال اے۔ لنڈے، مہاجنی تے صرافی لِپّیاں نوں اُتلے ہندوستان دے عوام لئی مُڈھلی تعلیم دیاں بنیاداں تے (بالکل اوسے طراں جیویں کاتھی نوں عدالتاں وچ ورتی جان آلی لِپّی دا اُچا رتبہ دتا گیا اے) اختیار کیتے جاسکن تے بہت گھٹ شبہ کیتا جاسکدائے، پر گرمکھی لِپّی نوں چنگا بنان لئی تھوڑی کوشش ای کیتی گئی، جیویں کہ پچھے کھول کے دسیا جاچکیا اے۔ ''پاٹ شالا'' دی اصطلاح نوں سِکھ سکولاں تے لاگو کرنا چوکھا چنگا ہوندا کیوں جے اوتھے مذہب دی پڑھائی نوں مرکزیت حاصل اے، پر اصطلاح دا ایس قسم دا ورتن وی گمراہ کرن آلا ہوندا۔ اصل وچ کسے پنجابی ہندو لئی ''پاٹ شالا'' توں مراد اجیہا سکول اے جتھے مُڈھلی مذہبی تعلیم دتی جاندی تے سنسکرت پڑھائی جاندی اے۔

عام پاٹ شالا وچ پڑھیار ناگری لِپّی جیہنوں ہندی آکھدے نیں یاں ایتھوں تیکر گرمکھی لِپّی نال شروع کردا تے فیر سنسکرت ول جاندائے، جدکہ مقامی بولی عام پنجابی ای ہوندی اے۔ اوہ حرفاں دے لفظ بنان آلیاں لکھتاں تے قاعدے پڑھن توں بعد گرامر، شاعری، علم بدایع، پُرانس تے اِتہاس (پرانی تاریخ)، جوتش (تاریاں تے اسماناں دا علم)، ویدانت تے نیایہ (فلسفہ تے منطق)، منتر، تنتر، پوجا پاٹ (مذہبی لکھتاں) ول جاندا تے ڈاکٹری دا ہندو نظام ویدک وی مکمل کردائے۔ لکھتاں دی سارنی اپنڈکس II دے صفحہ 7 تے دتی گئی، پر گرامر، شاعری (سَنے ڈرامہ)، علم بدایع، فلکیات تے نجوم، طب، منطق، قانون، فلسفہ، مذہب تے نثری ادب تے سنسکرت نصابی

لکھتاں دی وکھری سارنی دا ویروا کرنا وی چنگا ہووے گا جیہڑا میں ایس باب وچ شامل کیتا اے۔

اینج گھٹ ای ہوندائے کہ کوئی پڑھیار اک ای سکول وچ ایہناں ساریاں مضموناں نوں پڑھ سکے،سگوں ضلع لدھیانہ وچ مشہور پنڈت کا کا رام آف بھن، رائے پور دے پنڈت رام لال، ضلع امرتسر دے اُچی شان آلے پنڈت رام دت، گوجرانوالہ دے پنڈت وِدیادھر،سُجان پور دے پنڈت گردھاری، کانگڑا دے پنڈت مونی رام، پنڈت نِکے رام تے دوجے ''سارے شاستر'' پڑھاندے نیں۔ عام دستور ایہی اے کہ پڑھیار اک یاں چوکھے مضمون اک پنڈت کول تے اپنی مرضی دے باقی مضمون کسے ہور ماہر پنڈت کول پڑھدائے جیہدا ناں مشہور استاد وی اپنے ناں نال جوڑ کے مان کردے نیں، جیویں کومودی، جندریکی، نیایک، یعنی منطق دے کومودی، چندریکی تے نیایہ دے پروفیسر۔ اصل وچ پنڈتاں نوں کالجاں وچ پڑھان تے اُبھارن وچ بڑی اوکڑ ساہمنے آئی جتھے جماعتاں اک توں دوجے استاد کول جاندیاں نیں۔ ایہہ طریقہ اوس پدری سمبندھ نوں متاثر کردائے جیہڑا پڑھیار تے استاد وچکار سمجھیا جاندائے تے ایہنوں شاستراں دے تاکید آلے نظام لئی نقصان آلا سمجھیا جاندائے۔ فیر ہن کئی پنڈتاں دے ماڑے حالاں اوہناں نوں ایس اعتراض نوں مُکان تے اک اجیہے نظام دا حصہ بنن تے مجبور کر دتا جیہڑا اجوکے حالاں وچ ہندو نوجواناں نوں اوہناں دے ادب دا ڈونگھیائی دی تھاں وسیع علم دیندائے۔ غیر برہمن ہندوواں نوں قانون تے فلسفہ پڑھان تے کجھ چنگے پنڈت ہن وی اعتراض کردے نیں کیوں جے ایہہ پڑھائی ذات پات دے نظام دے خلاف اے جیہڑا باقی کمیونٹی تے برہمناں دی اُچیائی دا پک کردائے۔ جتھوں تیکر گرامر، ڈکشنری دا علم،علم انشاء، ڈراما تے دوجے سیکولر ادب (نہ کہ قانون یاں فلسفہ) دا سمبندھ اے تے شودراں نوں ہمیش توں ایہہ مضمون پڑھن دی اجازت سی۔ طب وچ غیر برہمناں دی حاصل کردہ شہرت نے ویداں دے طبقے نوں اوہناں دے سماجی رتبے توں وڈا بنا دتا، جد کہ مینوں پک اے اجیہاں ونگیاں وی ہین جیہناں وچ غیر برہمن علم نجوم دی پریکٹس کردے نیں،سگوں میں اپنے ذاتی علم دی نینہہ اُتے ایہہ گل نہیں آکھ سکدا۔ ایس قسم دی راہ چننا اک منافعے آلی آمدن دی راہ توں بہت زیادہ وڈّھ ہووے گا جیہدے تے بوہتی برہمناں دی اجارہ داری اے۔ (1) ایہہ ذکر وی لازمی اے کہ پنجاب وچ ویدانت دی پڑھائی بوہتی ملک دے جنوبی حصے نال سمبندھ رکھن آلے

1- لالہ چُنی لال ہوراں مینوں یاد دوایا پئی جے پور دا بانی جَے سنگھ راجپوت سِوائی ذات نال سمبندھ رکھدا سی۔

پنڈت ای دیندے نیں، پنجابی پنڈتاں نوں گرامر تے منطق دے مضموناں وچ اُگھڑویں حیثیت حاصل اے۔ ایہہ وی دسدے جایئے پئی کشمیری پنڈت وی بڑے چِر توں فارسی وچ ماہر لگدے نیں۔

پڑھائی وچ کسے پنڈت دا سبھ توں وڈا مقصد اک مذہبی فرض پورا کرنا اے، تے ایسے لئی ہن اسیں اوہناں دی وڈی تعداد نوں مولویاں توں وی چوکھا فی سبیل اللہ پڑھاندے ہوئے ویکھدے ہاں۔ جیویں پنڈت رِشی کیش شاستری ہوراں کئی دوجیاں توں اڈ 86 مشہور پنڈتاں دی سارنی دتی جیہڑے اپنے خرچے نال سنسکرت سکول چلاندے نیں، جد کہ کئی دوجے اپنے پڑھیاراں نوں روٹی تے کپڑے وی دیندے نیں۔ ایہناں سکولاں وچ پڑھیاراں دی چوکھی تعداد بھِن (Bhin) وچ 56 اے جو پنڈت کاکا رام دی نگرانی ہیٹھ کم کر رہی اے کیوں جے اپنے چوکھے مُنڈیاں نوں اِکو ویلے پڑھانا محتاط پڑھائی لئی چنگا نہیں سمجھیا جاندا۔ ایہناں وچ مُنڈیاں توں لے کے وڈی عمر دے طالب علم شامل نیں، کیوں جے سنسکرت کھلا سمندر اے تے پڑھیاراں دے گُن یاں مشغلے اوہناں نوں مِتھے گئے چِر وچ اکو معیار تیکر نہیں لیاؤندے۔ ایہناں بِنا پیسیاں دے سکولاں وچ پڑھائے جان آلے مضموں عام کر کے ”گرامر تے منطق“، ”گرامر تے ادب“، ”پُران، طب تے علم نجوم“ نیں۔ ویدانت دی پڑھائی تھوڑی گھٹ اے۔ (1) پنڈت دی آمدن عام پروہتاں آلے کم کار یعنی مذہبی رسماں وغیرہ توں لبھدی اے۔ کجھ تھاواں تے پڑھیار تے استاد دوویں ای نیک ہندوواں کولوں نذرانے لیندے نیں، پر چوکھے قصبیاں تے پِنڈاں وچ مذہبی لوک ای مالی مدد کردے نیں۔ پچھلے حکمراناں ولوں پنڈتاں نوں دتیاں گئیاں جاگیراں گھٹ ای جاری رہیاں۔ (2)

پنڈتاں دے اپنے گھراں وچ کھلے ہوئے کئی سکولاں وچ مذہبی پڑھائی دے نال نال سیکولر پڑھائی وی ہوندی اے، جد کہ فارسی ورگیاں زباناں پڑھنا بدعنوانی سمجھیا جاندا اے، ایس لئی لگدائے کہ جے برہمن دے اعلیٰ ذہن جیہنے خاندانی ذہنی تربیت راہیں کمال دی حد تیکر ترقی کیتی اے نوں اجوکے دور وچ قیادت جاری رکھنی اے تے ایس طبقے نوں اجوکی سائنس دی پڑھائی صرف

1- پنجاب وچ کئی ناں دے ویدانتی بے علم نیں جیہڑے مندراں وچ اصلی ویدانتیاں دے شاستر یہ گل بات سن کے ایس فلسفے دی شُدبُد حاصل کر لیندے نیں۔

2- بٹالہ دے رائے کِشن چند ورگے بندیاں صوبے دے وکھو وکھ حصیاں وچ سنسکرت سکولاں نوں جاگیراں دِتیاں، جتھے پڑھیاراں نوں روٹی وی دتی جاندی اے۔

سنسکرت راہی دتی جا سکدی اے، یاں فیر اوہناں دی ورنیکلر یاں ناگری لپّی آلی ہندی وچ۔ خورے ہن وی ویلا اے کہ پروہت طبقیاں نوں زوال تے ڈِگن توں بچایا جاوے جیہدے توں اوہناں نوں پنجاب وچ دوچار کر دتا گیا اے۔ بمبئی وچ برہمناں نوں اپنی تعلیمی اُچیائی نوں قائم رکھن دی اجازت دتی گئی اے۔ مینوں پک اے کہ ایہدے نال باقی کمیونٹی نوں فائدہ ہویا تے اوہناں اپنے آپ نوں کجھ حد تیکر برطانوی راج ہیٹھ بدلے ہوئے حالاں نال ہم آہنگ کیتا۔ ایہدے نال نال سر آرنلڈ دی پہلی رپورٹ دے پیرا 20 وچ سنسکرت سکولاں بارے دتے گئے وچاراں وچ اج وی کجھ سچائی ہے وے:

> ''ہندومت دا خاص پکھ سنسکرت سکولاں وچ ساہمنے آؤندائے۔ عربی سکولاں وانگوں سنسکرت سکولاں وچ وی چوکھے بالغ تے سارے برہمن پڑھیار داخلہ لیندے نیں۔ سانوں پک اے کہ اک شاستری سکول وچ داخلہ لین آلے پڑھیار نوں گھٹ ای کسے ہور قسم دی پڑھائی ول موڑیا جا سکے گا۔ اوہ فارسی لپّی سِکھن تے بڑا اعتراض کرے گا۔''

اورینٹل کالج لاہور دی کامیابی ایس خیال نوں ردّ کر چکی اے کہ پنجاب وچ عملی پروہت طبقیاں دے رکن جیہڑے ساڈے وچاراں موجب بوہت تنقیدی رجحان رکھدے نیں تے دیسی سکولاں وچ اپنے ادب دی تربیت توں اڈ ''ہور مضمون'' وچ پڑھن پڑھان نوں تیار نہیں۔ کئی پنڈتاں تے مولویاں ڈگری معیار تیکر پڑھائی کیتی اے، پر اوہناں دے کورس وچ کسے وی حوالے نال نظام نال کوئی چھیڑ خانی نہیں ہوندی، سگوں اوہناں وچ ساڈے ''تقابلی طریقے'' نوں اپنایا جاندائے۔ کسے چنگے عربی یاں سنسکرت عالم نوں ایس کارن داخلہ دین توں انکار کرنا فضول ہووے گا کہ اوہ ''آرٹس'' دے انٹرنس یاں مڈل یاں کسے ہور معیار تے پورا نہیں اُتردا۔ وڈا مقصد ایہناں بوہتے توں بوہتے عالماں نوں کھچنا تے اپنے لوکاں نوں سوجھ آلے آگو بنن دی تربیت دینا اے۔ صرف ایسے ڈھنگ نال صوبے وچ علمی پیشیاں نوں اپنے پیراں تے کھڑا کیتا جا سکدائے۔

To Maulvis and Pandits, combining Oriental learning with Western science, I look as the most suitable priests and

teachers of the future ; it is from them that alone the cultivation of literature na a profession can he expected.

میں مشرقی علم نوں مغربی سائنس نال جوڑن آلے مولویاں تے پنڈتاں نوں آون آلے ویلے دے چنگے پروہت تے استاد منا واں، صرف اوہناں کارن ای ادب دی پیشے دے طور تے بڑھوتری دی آس کیتی جا سکدی اے۔ اورینٹل کالج دے حکیم تے وید جیہڑے اپنے حکیمی نظاماں تے دیسی دواواں دے ورتن تے ڈونگھی پڑھائی (اک اجیہا مضمون جیہدے وچ منے پرمنے یورپی ڈاکٹر وی اپنے گھٹ علم نوں مندے نیں) توں اڈ یورپی میڈیکل سائنس وچ اک کورس وی کردے نیں، اوہناں دا حکمت وچ کھوجکاری دے نال نال لوکائی وچ ساڈے نظام دی وکالت پاروں خیر مقدم کیتا جا سکدا ائے، اوہناں لوکاں دی نسبت جیہناں ساڈے میڈیکل سکولاں وچ تربیت لئی ہووے۔ جنوراں دے مرضاں تے دوجے کماں بارے سنسکرت وچ لکھے گئے مان جوگ رسالے عام کر کے یورپ وچ نہیں پڑھے جاندے، تے افسوس دی گل اے کہ سنسکرت وچ ایہناں تے دوجے ادبی خزانیاں نوں بچان دا کوئی آہر نہ کیتا گیا جیہدی وجہ توں خدشہ اے روایتی تشریح کرن آلیاں دا مان ودھان توں محروم ہون کارن ایہہ خزانے کدھرے گواچ نہ جاوے۔ ایس توں اڈ اپنے قانون دے ڈونگھے علم نوں عام فقہ دے اصول تے ساڈی انتظامیہ دے اصولاں نال رَلان آلے پردھوی وکاس تے قاضی انصاف تے سائنسی قانونی کھوج تے ترقی دے عمل وچ اوہناں سینکڑاں سرکاری وکیلاں توں بوہتی مدد دے سکدے نیں جیہڑے پنجاب وچ قانونی کاروائی دے بہتے ودھا لئی ساڈے سکولاں توں ایس ویلے نکل رہے نیں۔

In fact, we seem to have touched no profession that we have not degraded.

اصل وچ لگدائے کہ اسیں کوئی پیشہ نہیں چھڈیا جیہنوں تباہ نہ کیتا ہووے ایتھوں تیک کہ ضلعیاں وچ پبلک پراسیکیوٹراں دا تقرر وی 1872ء دے ایکٹ X دی شق 235 ضابطہ فوجداری وچ متھیا گیا سی جیہنے پنجاب وچ مقامی بار دے مان تے لوکائی دیاں نظراں وچ ایہدی عزت وچ وادھا کرنا سی۔

اُتلے درجے دی چوکھی سنسکرت پڑھائی استاداں دے گھراں وچ ای ہون کارن مینوں

ایس باب دا سرناواں ''سنسکرت سکول'' دی تھاں ''پنجاب وچ سنسکرت پڑھائی'' رکھن تے اُبھاریا، کیوں جے سنسکرت سکول عام کر کے بہت ڈھلے نیں، تے کدی کدی اوہناں دے نصاب وچ حساب ورگے مضمون وی شامل ہون دے باوجود اوہناں دا مرکزی مقصد برہمناں دے پُتراں پڑھیاراں وچ جیہناں دی تعداد بوہتی اے نوں مذہبی رساں تے نشانیاں سکھانا اے تاں جے اوہ خاندانی پروہت بنن یاں منداراں وچ مذہبی رساں پوریاں کرن راہیں روزی کما سکن۔ اپنے گھراں تے پڑھان آلے پنڈتاں دی ونڈ ایس طراں کیتی جاسکدی اے:

1. Profound Sanscrit scholars --- who teach one or more, if not all, of the following subjects, --- (Granmar, Logic, Law, Literature and Philosophy).
2. Teachers of Hindu. Theology (the Shastras, &e., &e.).
3. Teachers of Hindu Astronomy and Astrology.
4. Teachers of the Vaidik system of Medicine (some of these are not Pandits, and accept some equivalent for their tuition --- which leads to a remunerative profession --- from their pupils, in the form of personal service; if not fees). In the case of the two first-named classes of teachers, no fee, in cash or kind, is taken; but, on the contrary, food is sometimes given by the teacher for the pupil, who, in return, performs such personal service as may be required from him by the teacher. It may also be noticed that Saddhus occasionally encroach on the teaching of Hindu theology; which is considered to be a funotion properly belonging to Brahmin Pundits. Baid teachers often give instruction in Medical books written

in Hindi, such as translations of Charaka and Susruta.

1- ڈونگھی نظر آلے سنسکرت سکالر...... جیہڑے تھلے دتے گئے مضموناں وچوں اک یا چوکھے جے سارے نہیں پڑھاندے نیں: (گرامر، منطق، قانون، ادب تے فلسفہ)

2- ہندو الٰہیات دے استاد (شاستر وغیرہ)

3- ہندو علم نجوم تے فلکیات دے استاد

4- طب دے ویدک نظام دے استاد (ایہناں وچ کجھ اک پنڈت نہیں تے اوہ اپنے پڑھیاراں توں اپنی ٹیوشن دے بدلے جے فیس نہیں تے اپنی خدمت دا اعزازیہ لیندے نیں۔ استاداں دیاں دو پہلیاں قسماں دے معاملے وچ پیسے یاں کسے شے دی شکل وچ کوئی فیس نہیں لئی جاندی، سگوں ایہدے اُلٹ کدی کدی استاد پڑھیار نوں روٹی دیندا اے جیہڑا ابدلے وچ اوہدے دسے ہوئے ذاتی کم کردا اے۔ ایہہ گل وی چیتے رہوے کہ کدی کدار سادھو وی ہندو الٰہیات دی پڑھائی وچ چھیڑ خانی کردے نیں جیہنوں برہمن پنڈتاں دا ای شعبہ سمجھیا جاندائے۔ چوکھے وید استاد ہندی وچ لکھیاں ہوئیاں طبی لکھتاں پڑھاندے نیں، جیویں چرک تے سُسرت دے ترجمے۔

As for the mode of instruction, nothing, in my humble opinion, can surpass the excellence of the system pursued in some of the best of these schools. The memory, the reverence for the teacher and for the subject he teaches, and the love for study are cultivated; the intellect is stimulated to original adaptations of the subject-matter read; Sanscrit is treated as a living language, --- entering into all the thoughts and associations of the pupil who is encouraged to compose in it,

جتھوں تیکر پڑھائی دے طریقے دا سمبندھ اے تے میری حلیم صلاح وچ ایہناں وچوں کجھ چنگے سکولاں وچ مِتھے گئے نظام دا کوئی جوڑ نہیں۔ حافظہ، استاداں تے اوہناں دے پڑھائے

ہوئے مضمون دا مان تے پڑھن دا شوق پیدا کیتا جاندائے، سرناویاں دی پڑھائی کروا کے ذہن نوں اُبھاریا جاندائے، سنسکرت نوں زندہ بولی وانگوں لیا جاندائے جیہڑی طالبعلم دیاں ساریاں سوچاں تے بندھناں وچ وڑ جاندی اے۔ جے کر پڑھیار نوں استاد دے دسّے ہوئے سرناویں تے سنگی پڑھیاراں نال سنسکرت وچ اچھی بحث یاں گل بات کرن دا نہیں آکھیا جاندا تے ایہدے وچ لکھن تے اُچیچا مان ودھایا جاندائے۔ متن دے معنیاں تے سرناویاں دی تشریح تے بار بار ویروا پنجاب وچ گھٹ ای نظر انداز کیتا گیا اے تے ہن صرف اوہناں سکولاں وچ ترک کر دتا گیا اے جیہڑے پڑھیاراں نوں صرف رسمی تعلیم دین دے حامی نیں۔ پنڈتاں وچ پڑھائی دا ودھا بہت حد تیکر اوہناں دی اگوائی کرن آلے کھتریاں تے دوجے امیر طبقیاں دا کم اے، تے جے اوہ اپنے خاندانی پنڈتاں وچ گھٹ کامیابیاں، جیہدا جزوی کارن حاکماں ولوں سنسکرت پڑھائی نوں عام کر کے نظر انداز کیتا جانا اے، توں مطمئن ہون تے غریب برہمناں دے پُتر اپنے روایتی ادب وچ کمال حاصل کرن دا آہر نہیں کرن گے۔ اجو کے سوجھواناں تے عالم استاداں کول بہت چوکھے پڑھیار نہیں، پر پنجاب وچ سنسکرت سکالراں دی پیڑی مری نہیں، پر ایہہ تیزی نال غائب ضرور ہو رہی اے۔

گھٹیا ذاتاں دی قانون تے مذہب سکھن وچ ہِندیا کرنا اخلاقی کمتری دے نظریے تے ہے کہ جیہناں لوکاں ''دو وار جنم نہیں لیا'' اوہ اخلاقی طور تے نیچ نیں۔ تے اوہناں لئی سیکولر پڑھائی دے فائدے ای روحانی وادھے دا چنگا ذریعہ رہے نیں۔ ایسے لئی ہندوواں دے وچکارلے تے تھلویں طبقیاں ہمیش سیکولر پڑھائی توں فائدہ چکیا جیویں کہ مسلمان یا ہندو حکمران یاں اوہناں دے اپنے پنڈت ثبوت دیندے نیں تے سیکولر پڑھائی دے اجوکے سرکاری نظام دے حق وچ اک پیڈا دھڑا نیں۔ اوہناں دا علم حاصل کرن دا محرک پیسہ یاں اقتدار حاصل کرنا رہیا اے، تے گھٹیا ذاتاں تے ہندو اخلاقی ضابطے دی پکڑ اینی ہلکی اے کہ ''شودر کوئی گناہ نہیں کردا، نہ ای اوہدے تے کوئی مذہبی حکم لاگو ہوندائے تے نہ ای اوہ دھرم تے کوئی حق رکھدائے''، پر اوہنوں دھرم مذہبی کماں تے عمل کرن دی روک ٹوک نہیں...... منُو، جلد X، صفحہ 126۔ ''دھرم کیہ اے'' ایہدی وضاحت بگنیہ بالکیہ (جلد 3، صفحہ 66) وچ کیتی گئی اے: ''سچ بولنا، چوری نہ کرنا، غصے نہ ہونا، عاجزی، پاکی، دلیل، صبر، جذبے تے اپنے جُثّے تے قابو پانا تے علم: ایہہ ساریاں شیواں دھرم اکھواندیاں نیں۔'' ایہدے چانن وچ مینوں واضح جاپدائے کہ جیویں اک شودر روحانی طور تے مذہبی کماں جیہناں وچ

اخلاق وی شامل اے توں غفلت دا ذمے وار نہیں مِتھیا جا سکدا تے جے اوہ بدلے وچ دنیاوی وڈیائی لئی نیک عملاں توں تحریک نہ پاوے تے اوہنوں سزا دے ڈر نال قابو وچ رکھیا جاندائے۔ تاریخ تے تجربے توں بنن آلے ایس نظریے دے نتیجے وچ گھٹیا ذاتاں دے ذہین بندیاں دا ہمیش مقصد رہیا اے کہ سماجی لحاظ نال آدر نہ ملن تے برداشت کرن ول ڈھکن تے اُچیاں ذاتاں دا ادب تے مان کر کے تے خاص کر پروہتاں دی سیوا راہیں چنگا محسوس کرن۔ مذہبی کماں وچ آگو نہ بن سکن دے باعث اوہ زیادہ تر مذہبی ضابطے دے جوش آلے پیروکار بن جاندے نیں، جدکہ بوہتے خودمختار ذہناں اصلاحات نوں گلے لایا یاں اوہناں دا محرک بنے۔ جے ایہناں اصلاحات ذات پات نوں نہ مُکایا تے ساریاں ذاتاں نوں برابر ضرور آکھیا۔ ساڈی حکومت ہیٹھ تھلویاں ذاتاں دے صلاحیتاں آلے رکناں دی، جد اوہ سماجی تے روحانی قید توں باہر نکلے، ''سماجی'' تے دوجی مذہبی انجمناں شروع کرن دا اِکو کارن ایہہ وی اے۔ ایہناں معنیاں وچ پکا آکھیا جا سکدائے کہ ساڈی سیکولر پڑھائی نے اک خاص طبقے دے ہندووؤاں نوں اک مذہی تے اخلاقی عزم دتا اے جیہڑے ذہنی تے مذہبی دوواں پکھاں نال اُچیائی دے چاہیوان نیں۔ بِناشک نویں فرقیاں دے آگواں دی نہیں تے کجھ اک پیروکاراں دیاں دوجیاں خاہشاں وی نیں، پر وچکارلا محرک اوہی اے جیہدا میں حوالہ دتا۔

Religious convictions also not being traditional, and reflection not being aided by thinking in a foreign language, or adopting, as a revelation, the vague or incorrect impression of foreign religious ideas, render these classes peculiarly amenable to every wind of doetrine.

غیر روایتی مذہبی عقیدیاں تے پردیسی بولی وچ سوچن دی مدد توں بِنا دھیان گیان یاں پردیسی مذہبی وچار دے غلط یاں دھندلے احساس نے ایہناں طبقیاں نوں نظریے دی ہر نھیری دا منن آلا بنا دتا اے۔ ایس لئی ناں دے تھیوسوفی یاں عرفانی یاں سنسکرت توں آریہ دے غلط ترجمے اوہناں نوں کھچ لین گے۔ اینج اوہ ہمیش پچھوکڑ وچ کوئی نینہہ لبھدے نیں، جیویں کہ سارے مصلحاں نوں جے اوہ لوکائی وچ سلاہنا چاہندے نیں لوکائی وچ سلاہنا لئی لازمی کرنا پیندادئے، تے ایس لئی وی

کہ اُچیری پڑھائی شودراں تیکر نوں اپنے ہم وطناں وچکار اُچیری روحانی (جے سماجی نہیں تے) پدھر تیکر اُچّا کر سکدی اے۔ ایہہ اک طاقت ور لالچ اے۔ جیویں کھتریاں مسلماناں یاں سکھاں تے ہن انگریز حاکماں سیاسی طاقت لئی ذات دے خاندانی مقصد نوں اپنایا۔ ایہہ مشاہدہ چس آلا اے کہ فارسی وچ لکھن آلے کجھ چنگے ہندو لکھاریاں دے من وچ کیویں مسلم جذبہ پایا جاندائے، جد کہ کایستھواں لمّے چِر تیکر اپنی بولی ہندی دی پچھان کروان دی ہِند یا کیتی تے فارسی نوں اُچی تھاں رکھیا، تے کجھ چِر پہلوں تیکر اوہ ایہی بولی سِکھدے سن۔ ایس لئی حیاتی وچ کامیابی دے فناں تے اک عقلی چالاکی وچکارلیاں یاں تھلویاں ہندو ذاتاں وچ خاندانی تحفے نیں جیہڑے بِنا شک اوہناں نوں اک کمرشل قوم دی حکومت دی طاقت نال جوڑن گے، جد کہ خالص تے ڈونگھے ذہن دا ترکہ رکھن آلے برہمن جیہناں صدیاں دی ثقافت وچ ودھن پھُلن آلے استدلال وچ اُچ پدھر دیاں کاوشاں کیتیاں اُچیائی دی دوڑ وچ پچھے رہ جان گے۔ سگوں جے اوہ پرانی سوجھ دی اجوکی شکلاں نوں من لین تے اوہناں دی قدرتی اُچیائی فیر اپنے آپ نوں منوا لوے گی۔ نال ای ایہہ نہیں سمجھنا چاہیدا کہ کسے شودر نوں جان بُجھ کے قانون تے مذہب دی پڑھائی توں (جیویں پنڈت آکھدے نیں) ڈکن کارن صرف ہندوستان دے ذاتاں دے نظام وچ برہمناں دی پیشہ ورانہ اگوائی قائم رکھنا سی۔ سگوں ایہدا کارن عام ہندو اشرافیہ وچ رَلن آلیاں قوماں جیہڑیاں ہن ذاتاں نیں دیاں خوبیاں دی کھوج وی سی۔ تاں جے، جے کوئی شودر کردار دی طاقت راہیں اپنے آپ نوں اپنے نسلی گُناں توں اُچا کر لیندا تے اوہدے لئی ساریاں راہواں کھُلیاں ہوندیاں، پر جے اوہ نری عقل یاں مذہبی منتر معنی توں بغیر پڑھن راہیں اپنے آپ نوں اُگھڑواں کردا تے دیوتا وی شر پھیلان لئی اوہدی چوکھی قوت توں ڈرن دا جواز رکھدے سن۔ منو آکھدائے:

> ”پر جیہڑے شُودر سِکھن دے چاہیوان نیں، جیہناں نوں دھرم دا پتہ اے تے جیہڑے چنگے بندیاں دیاں وِنگیاں تے عمل کردے نیں سوائے ویداں دے منتر ورتن دے اوہناں تے کوئی الزام نہیں، سگوں اوہناں نوں تے سلاہنا چاہیدائے۔“ (منو، جلد X، صفحہ 127)

اصل وچ جدوں تیکر علم نوں بھلیائی لئی ورتیا جاوے، سبھ توں تھلویں ذات یاں ایتھوں تیکر پئی اچھوت لئی وی ایہنوں حاصل کرنا جائز اے۔ ”چوہڑے ورگے پیدائشی تھلویں بندے توں

وی چنگا علم، آدر نال، حاصل کیتا جا سکدا ئے تے تھلویں خاندان دی چنگی بی بی نوں بیوی بنایا جا سکدا ئے۔'' (منُو، جلد II، صفحہ 238) منو دے لفظاں وچ چنگا علم حاصل کرن لئی اوہدے مُڈھ دی وی کوئی قید نہیں۔ ''زنانیاں، زیور، علم، دھرم، پاکی، چنگی گل بات، وکھو وکھ فن تے علم کدھروں وی حاصل کیتے جا سکدے نیں۔'' (منُو، جلد II، صفحہ 240) ایس لئی جے برہمن اپنی برتری دے زعم وچ ندی کنارے اُڈیکن دی تھاں اوہدیاں ٹھلہاں نال تَرے گا تے اوہ برتر رہوے گا۔ ثابت شدہ نیکی تے 'علم' وچ برہمن ایس قدر کھلے دل آلا اے کہ منو دے آکھن موجب (منُو، جلد X، صفحہ 65) اوہ من لیندا ئے کہ ''اک شودر برہمن بن سکدا اے تے برہمن شودر (اپنے اپنے چنگے تے بھیڑے کماں کارن)۔ ایسے طراں کشتریہ تے ویشیہ دے پُتر دا معاملہ اے۔'' چنگی تے بھلیائی لئی ورتی جان آلی شے دا علم برہمن دی خاص حیثیت دے قلعے دی کُنجی اے۔ ''دولت، تعلق داری، عمر، عمل تے علم، ایہہ سبھ فخر دیاں رقماں نیں، پچھلے نوں پہلے نالوں چوکھا آدر لبھدا ئے۔'' بابو نوین چندر رائے ہوراں اُتلے پیرے بارے ایسراں وچار سانجھے کیتے:

> ''بِنا شک شاستراں دے موجب شودر یاں نیچ ذات دے بندیاں تے زنانیاں نوں ویداں دے منتر ورتن دی اجازت نہیں، کیوں جے ایہہ دو وار جنم لین آلیاں ذاتاں (یعنی برہمناں، کشتریاں تے ویشاں) لئی بنے نیں، پر شاستراں وچ اوہناں نوں عام علم حاصل کرن توں نہیں ڈکیا گیا۔ ویداں تے پُراناں وچ خاص سوانیاں تے شودراں دے قصّے نیں جیہڑے اُچ پدھر دے مذہبی تے فلسفیانہ علم آلے تے سبھ توں ودھیا برہمناں نالوں چوکھے عام سن، اُپنشد وچ گارگی تے مہا بھارت وچ ویادہ شکاری دے قصے ایہدی ونگی نیں۔
>
> ''میں تہانوں ہندو قانون وچوں کجھ پیرے گھل رہیا واں۔ پیرا نمبر 1 وچ تسیں ویکھو گے کہ علم یاں پڑھائی نوں دھرماں (مذہبی فرضاں) وچوں اک دسیا گیا اے۔ پیرا نمبر 2 توں ثابت ہووے گا کہ کسے شودر، بھاویں اوہ دھرم تے کوئی حق نہ رکھدا ہووے، نوں دھرم تے عمل کرن دی روک ٹوک نہیں۔ اصل وچ پیرا نمبر 3 وچ اوہدے دھرم تے

عمل کرن یاں پڑھن نوں سلاہیا گیا اے۔
''پیرا نمبر 4 وکھاندائے کہ نیچ ذات دا بندہ نہ صرف سِکھن سگوں سِکھان دا وی مجاز اے۔
''پیرا نمبر 5 کسے ہندو نوں مذہبی تے سائنسی علم کدھروں وی حاصل کرن دی چون دیندائے۔ کیا ہندو قانون بہت لبرل نہیں؟
''پیرا نمبر 7 وکھاندائے کہ علم اُچ پدھر دے آدر دا حق رکھدائے۔
''تہانوں ایہدے نالوں بوہتا قائل کرن آلا ثبوت ہور کِتھوں لبھے گا؟''

کئی دوجیاں مشرقی اظہار دیاں قسماں جیہڑے لفظی ترجمہ کیتے جان تے یورپیاں نوں مکروہ لگدے نیں وانگوں ''دو واری جنم'' دی اصطلاح نال رَلدا مِلدا مطلب مغرب دی چوکھی مصنوعی رہتل نال وی رَلدائے۔ آسٹریا وچ عام لوکاں نوں geboren یعنی جنما ہویا آکھدے نیں، پر آدر جوگ بندیاں نوں wohlgeboren یعنی اُچیرے جنم آلا لکھیا جاندائے۔ Knight دا مطلب اُچے نسب آلا اے تے Count دا معنی اُچیرا جنم۔ اصل وچ، جیویں کہ اک جرمن شریف زادے آکھیا: ''لوکائی دا مُڈھ Baron توں ہوندائے''، یاں جدوں اک فرانسیسی دا تعارف ساری دنیا (tout le monde) گھُم کے آوَن آلے مسافر نال کروایا گیا تے اوہنے ناگواری نال پُچھیا، ''کیہڑی دنیا؟'' (quel monde) سارے مُلکاں وچ بندے زندہ رہن لئی علم حاصل کردے نیں، سگوں کسے سنکی دی رائے وچ دوجے لئی کوئی لوڑ نہیں ہووے گی، پر ایہہ گھٹ توں گھٹ شرط جے اک وار پوری ہو جاوے تے قوماں وچ سگوں ہر قوم دے طبقیاں وچ ڈاہڈے اختلاف پائے جاندے نیں کہ تعلیم دے محرکات تے مقصد کیہ ہون۔ ایتھوں تیکر کہ انگریزی بولن آلے تے جرمن وی علم برائے علم دے حوالے نال اک رستے تے نہیں، جدکہ سارے مُلکاں وچ مذہبی عہدیداراں بارے ایہہ آکھیا جا سکدائے کہ اوہ عام کر کے دوجے لوکاں نالوں گھٹ دنیاوی مقصد لئی پڑھدے نیں۔ ایس لئی اسیں ایہہ آکھ سکدے ہاں کہ ہندوستان وچ کھتری، کایستھ تے ہندو عام کر کے ''روٹی تے مچھلی'' نالوں علم دی چوکھی قدر کردے نیں، جدکہ برہمن دا مقصد پڑھائی برائے پڑھائی اے، سِکھاں دا مقصد گُناں نوں قائم رکھنا اے جیہناں کارن اوہ جسمانی تے قومی اعتبار نال اپنے

سنگی ہندوواں توں اُچے ہوئے، تے مسلمان اپنے ذہناں دی بڑھوتری تے علم راہیں جنت وچ جان دی آس رکھدے نیں۔

So it may be assumed in India that, whereas Khatris; Kayasts and Hindus generally value knowledge in proportion to its "loaves aod fishes," Brahmins study for study's sake; Sikhs, in order to maintain the special characteristics which have raised them physically and nationally over their fellow-Hindus; and Muhammadans, in order to cultivate their intellects and to gain a passport to Paradise by means of their cherished learning which makes men equal.

برہمن تے سکھ وانگوں مسلم پڑھائی دا سوال وی اوس ویلے تیکر حل نہیں کیتا جا سکدا جدوں تیکر سارے سرکاری سکولاں تے کالجاں وچ اوہناں دی کمیونٹی ولّوں منظور کیتے تے ریاست توں تنخواہ لین آلے استاداں راہیں گھٹ توں گھٹ اک گھنٹہ مذہبی پڑھائی لئی خاص نہ کر دتا جاوے، جیویں کہ دیسی فوج وچ بھائیاں نال اے۔''پڑھے لکھے'' ہندو ایہدی مخالفت کرن گے، کیوں جے ایس طراں مسلمان اوہناں دے برابر آ جان گے تے ساڈے اجوکے پڑھائی دے نظام توں فائدہ چُکن تے مسلماناں دا سبھ توں وڈا اعتراض مُک جاوے گا، جد کہ برہمو، آریہ تے ایہناں ورگے دوجے 'مذہبی' پڑھائی توں چوکھا 'اخلاقی' پڑھائی ول ٹُرن گے تاں جے نوجوان پِیڑی نوں اپنے اک خُدا نوں منن آلے دھڑے وچ رَلا سکن۔ خورے اوہ چنگی طراں جاندے نیں کہ نری اخلاقی پڑھائی ساڈے سکولاں دے خلاف مسلماناں دے تعصب تے غالب نہیں آوے گی۔

اصل سرناویں توں ایس طویل ظاہری ڈکّے دا مقصد ہندو پڑھائی آلیاں تحریکاں دے وچکارلے مُڈھاں دا اُگھڑنا سی۔ میں سنسکرت سکولاں دے سرناویں ول مُڑ آوَن توں پہلوں ہندو، مسلم تے سکھ کمیونٹیاں دے سارے طبقیاں وچ پڑھائی دی ڈاہڈی خاہش تے وڈیائی دی گواہی دینا چاہواں گا، تے اوہناں وڈیاں گُناں بارے وی دَسّاں گا جیہڑیاں ایس ''سورج دی دھرتی'' نے اپنے بالاں نوں بخشیاں نیں۔ مشرق دی تقریباً ہر نگرے، تقریباً ہر قصبے یاں پِنڈ وچ

چُپ چُپیتے بے نامے مِلٹن لبھن گے۔ بالاں دی مُڈھلی رائے کئی واری تہانوں نراسی نال بھر دیندی اے، تے خاص عادتاں جیہناں وچ نِکّی عمرے ویاہ تے بعد وچ ٹبّر دی راکھی بھاویں سبھ توں گھٹ نقصان آلے نیں پر اعلیٰ ذہن دے ضروری قبرستان نیں۔ دیسی جینیئس دیاں کاوشاں لئی مشہوری دا گھاٹا وی ایہدے زوال دا کارن اے۔ میں اپنا ای اک جملہ دہران دی اجازت منگناں کہ ''تسیں بھاویں کجھ وی آکھو، رومن لپّی سَنے ساڈیاں اصلاحات نوں لوکائی اپنے مذہب وچ چھیڑ خانی دا مکاری آلا آہر خیال کرن گے۔ جے تسیں مقامی لوکاں نال صلاح کرنا سِکھ لوو تے سوجھ دی اک کان لبھ جائے گی تے اصلاح دی خاہش جگ پوے گی۔ ادھوری تربیت آلا یورپی اوس ویلے مقامی لوکائی دی سوجھ دا دھیان وی نہیں کردا جد اوہ نسلاں بارے اپنے کچے نظریے ٹھونسدا اے۔ لمّے چِر توں وچار وٹاندرے وچ رہن آلے ایہناں نظریاں نے بندے دی سوچ تے عمل دے ہر شعبے وچ گھڑیاں گلّاں دی ہِندیا کیتی کیوں جے اوہناں نوں عملی شکل دین لئی مکینیکل اوزار نہیں سن لبھے۔

Now, as 3,000 years ago, the East is the home of mental discipline, culture and repose, where genus is as universal as it is ignored, in consequence chiefly of the want of publicity and of easy communication.

3000 ورھے پہلاں وانگوں ہن وی مشرق ذہنی ضابطے، ثقافت تے راحت دا گھر اے جتھے جینیئس اونی ای آفاقی اے بھاویں مشہوری تے آسان ابلاغ دے گھاٹے کارن ایہنوں جِنّا وی نظر انداز کیتا گیا۔ سانوں ایہہ فائدے نہ لبھدے تے اج اوہناں مشرق آلیاں توں وی پچھے ہوندے جیہناں نوں اسیں نفرت کرنے آں۔ ہزاراں نکھے ذہن آلے یورپیاں دے وچکار اک ذہین یورپی اپنے وچار تے ایجاداں نوں اپنے برّاعظم دی رہتل دی مُورت دے طور تے ساہمنے لیاوٗن جوگا اے۔ جدوں سارے مشرق کول سستا پریس تے ریلویز ہون گئیاں شرط ایہہ وے پئی اپنی اصلاحات وچ مغرب دی غلامانہ نقل دا آہر نہ کرے تے ایہنوں اپنے لوکاں دے مقامی جینیئس کارن گواچی ہوئی حیثیت مُڑ لبھ جاوے گی۔''

پنجاب وچ جے کھتریاں تے برہمناں نوں زوال توں بچانا اے تے کھتری نوں فیر برہمن

نال جوڑنا پوے گا۔ ایس باب دے اخیر وچ سنسکرت دیاں نصابی لکھتاں دی سارنی توں اڈ بنگال دے سنسکرت سکولاں دا ذکر کر دینا چنگا ہووے گا، جیویں 1835ء وچ مسٹر ایڈم ہوراں بنگال دے سنسکرت سکولاں بارے بیان دتا سی جیہڑا کئی حوالیاں نال پنجاب وچ سنسکرت سکولاں تے وی لاگو ہوندائے، پنجاب وچ ہندوواں تے مسلماناں دے نیڑے ''اپنے'' بالاں دی تربیت توں اڈ دیسی تعلیم دیاں وکھو وکھ شاخاں وچ سِکھ ہر حال وچ سارے اُتلے ہند وچوں اُگھڑویں نیں۔ آس اے کہ میں ایس رپورٹ دے کسے ہور حصے وچ ایس گل دا ثبوت دیواں گا۔

سنسکرت لکھتاں دی سارنی

بال بودھ	اکشر دیپکا
I- گرامر	
سارسوت چندریکا لگھو کومُودی کومُودی شیکھر	منورما بھوشیہ پانینیہ سِدھانت کومُودی پراکرت پرکاش
II- علم اللُغات	
امرکوش ہلایُدھ	میدینی کوش
III- شاعری، ڈراما تے مذہبی تاریخ	
رکھو ونش میگھ دوت ماگھ کِیرت ارجنیہ رامایَن شریمد بھاگوت تے دوجے پُران	مہا بھارت وینی سنہرا شکنتلا نیشاندھ چرت مرچھ کتکا کمارسمبھو

IV- علم صَرف

کویہ دِیپکا	کاویہ پرکاش
ساہتیہ درپن	داس رُوپ
کُولا یانند	

V- حساب، فلکیات تے جوتش

سِدھانت شِرومنی	نِیل کنٹھی
مہورت چِنتامنی	بریہت جاتک
شِگھرا بودھ	پرسریہ
گربھ لگن	

VI- طِب

شام راج	نِگھانت
سُسروت	شارنگ دھر
چرک	بھاشیہ پرتچھد
مادھو نِدان	وگبھت

VII- منطق

نیایہ سُوتر ورِتی	گدھری
ویوت پتی واد	ترکلانکر
تَرک سنگریہہ	کری کاولی

VIII- ویدانت

آتم بودھ	سارِیرک
پنچ دَشی	

IX- قانون	
منُوسمرتی یگیہ ولک مِت اکشر	پراسرسمرتی گوتم
X- فلسفہ	
سانکھیہ تتوکومُودی سانکھیہ پروَچن بھاشیہ یوگ سُوتر ویسیشک، سِدھانت مُکت آلی سوتر سَنے شرح	پتنجلی، سُوتر برِتی سُوتر سَنے بھاشیہ ویدانت، ویدانت سار (اُتے وی ویکھو) میمامسا، سُوتر سَنے بھاشیہ، ارتھ سنگریہہ
XI- علمِ عرُوض	
سرُوت بودھ	ورِت رتنا کر
XII- نثری ادب	
ہِتو پدیش داس کمار چرِت	واسَو دَت
XIII- مذہب	
رِگ وید سہنتا (کدے کدار) یجُر وید، شُکلا یجُر، وَجسنیئی سہنتا	سام وید، منتر بھاگ، چھاندوگیہ آرچِکا (کدے کدار)

مسٹر ایڈم دیاں رپورٹاں (1) دے پیریاں توں بعد پنجابی سنسکرت ماڈل سکول بارے اک

-1 ''Vernacular Education in Bengal and Behar'' دے سرناویں ہیٹھ ایڈم دی رپورٹاں 1835ء، 1836ء تے 1838ء وچ حکومت نوں گھلیاں گئیاں، سَنے اوہدے پچھلے تے اجوکے حال بارے اک مختصر بیان دے، از ریورینڈ جے لونگ (ہوم سیکرٹریٹ پریس، کلکتہ، 1868ء)

ریورینڈ جے لونگ دے ''دیباچہ'' توں پیرا، پہلا پیرا

''بنگال وچ مقامی بولی وچ پڑھائی دے سرناویں ہیٹھ ایڈم دیاں رپورٹاں نوں اوہناں دے مان جوگ اعداد وشمار تے سماجی تے سیاسی اہمیت آلے سرناویں...... بنگالی لوکائی دی ذہنی پدھر...... تے کھوج پاروں کِنّا (باقی اگلے صفحے تے)

بیان سگوں اک پنجابی پنڈت دا CV ''سنسکرت پڑھائی'' ول ڈاہڈی دلچسپی پیدا کرے گا۔ ویلے دی کمی پاروں میں ایہنوں گھٹ نہ کرسکیا۔

....

1835ء وچ بنگال وچ سنسکرت پڑھائی دے سرناویں ہیٹھ مسٹر ایڈم دی رپورٹ وچوں تھلے دتے گئے پیرے بہت حد تیکر پنجاب تے وی لاگو ہوندے نیں:

''نٹورے تھانہ وچ چندے توں بنا چلن آلے ہندو سکولاں وچ 39 پنڈت پڑھاندے نیں جیہناں وچوں 37 برہمن تے دو ویدیہ (ویدک علاج کرن آلے) نیں۔

''دو میڈیکل پروفیسر بھرا نیں تے رَل کے ویدیہ بلغاریہ وچ اک میڈیکل سکول چلاندے نیں۔ اجیہی ہور کوئی وِنگی نہیں لبھدی کہ دو یاں چوکھے برہمن پنڈتاں رَل کے ایسراں گُناں نوں اکٹھا کیتا ہووے۔ ایس ضلع وچ سگوں اکّو تھانے وچ ہندو یونیورسٹی لئی مواد موجود نیں جتھے سنسکرت پڑھائی دیاں ساریاں شاخاں پڑھائیاں جا سکدیاں نیں، پر ایس طراں دے تال میل دی تھاں ہر پنڈت اوس شاخ یاں شاخاں دی وکھری تعلیم دیندائے جیہڑیاں اوہنے سبھ توں چوکھیاں پڑھیاں ہون یاں جیہناں دی مانگ سبھ توں چوکھی ہووے، تے پڑھیار اپنے مضموناں دی چون کردے تے مرضی نال کوئی مضمون کڈھ دیندے نیں۔

ایہہ پنڈت 25 ورھے توں لے کے 82 ورھے تیکر ہر عمر دے نیں، کجھ نے اجے حیاتی دی پوڑھی تے پیر دھریا ای اے تے علم دوجیاں تیکر اپڑان نوں کاہلے نیں تے دوجے درمیانی عمر دے اپنی ساکھ تے مشہوری دا چَس لیندے نیں تے وچکارلے گُناں یاں اپنیاں آساں وچ ناکامی دا شکار تے آوَن آلے ویلے دے حوالے نال پریشان نیں، تے اوہناں نالوں چوکھی عمر دے پنڈت اپنے ہم وطناں دا ڈاہڈا دلی احساس رکھدے نیں، جد کہ دوجے لاپروائی تے غریبی تھلے دبے ہوئے لگدے نیں۔ سارے ایہہ پک کرن نوں تیار تے چاہیوان سن کہ حکومت تعلیم دے ودھا لئی کجھ کرن دا ارادہ رکھدی اے جیویں کہ اجوکی انکوائری دا نتیجہ نِکلیا۔ اوہناں دے ذہناں وچ تعلیم دے ودھا دا فرض ملک دے حاکماں نال جُڑیا ہویا اے۔ اوہناں دے کردار، گھراں تے کپڑیاں دی

چِر قدر نال ویکھیا جاندا رہیا اے۔ ایہہ کھوجاں بڑی ڈونگھی نظر نال کیتیاں گئیاں تے تِن ورھے تیکر لمّیاں سن جیہناں تے حکومت دے تِن لکھ توں چوکھے روپئے خرچ ہوئے۔ جانکاری لین وچ اوکڑاں کارن کجھ نُکتے صحیح نہیں، پر مجموعی لحاظ نال اوہ ڈاہڈی قدر آلی جانکاری دا ڈھیر ساہمنے لیاؤندیاں نیں۔''

عاجزی تے سادگی اوہناں دیاں علمی کامیابیاں تے نرول جذبیاں نال واضح فرق رکھدیاں نیں۔ میں اوہناں بندیاں نوں نہ صرف وکھالے توں پاک سگوں سادہ وی پایا تے گھٹ ای کدی گالھ کڈھدے نیں۔ ایہناں نوں ویکھ کے میینوں انگریز تے سکاٹش کساناں دیاں بڑیاں عاجزی آلیاں جماعتاں چیتے آؤندیاں نیں جیہڑے ہمیش تھوڑا ننگے پِنڈے رہندے تے ایس حوالے نال وحشیاں آلی حیاتی کردے سن، جے اسیں اخلاقی نتیجیاں دا سمبندھ ظاہری کارن نال جوڑیئے تے خورے اوہناں دی محدود دنیا یاں (inhabiting huts) اوہناں دی ذہنی بڑھوتری ڈک دِتی سی، یاں اوہناں وچ بہت نِکّے ذہناں آلے لوک ای رہ سکدے سن، ایہدے باوجود اوہناں وچوں کئی بندے سبھ توں ڈونگھیاں صرف تے نحو دیاں بریکیاں وچ ماہر نیں جیہنوں خورے حیاتی دی سبھ توں چوکھی فلسفیانہ بولی مِتھی جاسکدی اے۔ اوہ ایہدی ورتوں دیاں عملی مہارتاں ای نہیں رکھدے سگوں اپنے قومی قاعدے قانون تے ادب دیاں ساریاں قسماں تے اطلاق توں وی جانُو نیں تے منطقی تے اخلاقی فلسفے وچ بڑیاں مجرّد تے من کھچویاں کھوجاں نال لگاؤ رکھدے نیں۔ اوہ عام طور تے چھیتی سمجھن آلے، سیانے تے مَٹھّے مزاج آلے نیں۔ اوہناں دے کردار دی عاجزی کسے فرضی یاں آفیشل اُچیرے بندے دی ہَندیا وچ نہیں لُکی۔ میں کجھ گُنی لوکاں نوں اپنے علم بارے بڑی عاجزی نال گل بات کردیاں سُنیا اے تے اوہناں موقعے تے موجود انجان یاں ہم وطن دے علم نوں وی سلاہیا تے اوتھے غیر موجود کسے قصباتی دے علم نوں اُچ پدھر دا آدر دتا یاں کسے اُٹھ کے جان آلے قصباتی بندے دے علم دی وڈیائی کیتی، بھاویں اوہدے ہوندیاں چُپ رہے۔

پڑھیاراں نوں دو جماعتاں وچ ونڈیا گیا اے، اک جماعت اوہناں پڑھیاراں دی اے جیہڑے سکول آلے پِنڈ وچ ای رہندے نیں، جدکہ دوجی جماعت وچ دوجے پِنڈاں چوں آئے ہوئے پڑھیار ہوندے نیں۔ پہلے ''مقامی'' تے دوجے ''باہر آلے'' اکھواندے نیں، جیہڑے رائل کالج آف فرانس دے externs تے interns ورگے نیں۔ پِنڈ وچ ای رہن آلے کسے کالج یاں سکول دے پڑھیار ہر روز پڑھن آؤندے تے مُڑ اپنے ماں پیو، ساکاں یاں بیلیاں کول ٹُر جاندے نیں، جدکہ دوجے پِنڈاں چوں آئے ہوئے پڑھیار استاد دے گھر تے ای رہندے تے اوہدے کولوں نہ صرف تعلیم سگوں رہن جوگی تھاں تے کھانا وی لیندے نیں۔ کئی پڑھیار صرف ایس لئی اپنے ماں پیو دا گھر چھڈ کے آؤندے نیں کیوں جے اوہناں دے پِنڈ وچ کوئی وی سکول یاں

چنگی شہرت آلا سکول نہیں، پر چوکھیاں ونگیاں وچ اوہ پڑھائی لئی گھر توں کجھ دور جان نوں ای چنگا جاندے نیں تاں جے گھر دے روز دیہاڑے دے کمّاں کاراں توں ویہلے ہون تے اوہناں نوں پیو دے آکھن تے ہندومت دیاں رسماں پوریاں کرن لئی نہ جانا پوے، پڑھیاراں دی بوہتی تعداد امیر نہ ہون دے باوجود لوڑاں تھوڑاں دا شکار نہیں کیوں جے اوہ برہمن پنڈتاں دے بال نیں جیہناں دے پیشہ ورانہ معاوضے بہت چنگے نیں۔ کئی صورتاں وچ مکان سکول تے پڑھیاراں دے رہن لئی ورتے جان آلے کمرے استاد دے رہن آلے مکان توں وکھرے ہوندے نیں، پر اوہناں دے بنان تے اوہ اپنا خرچہ کردا تے اکثر مسافراں نوں ٹھہران لئی وی ورتدا ائے۔ کدی کدی عمارت فوت ہو چکے پیو یاں بھرا توں ورثے وچ لبھی ہوندی اے۔ باہر آلے یاں پِنڈ وچ رہن توں محروم پڑھیار سکول لئی بنائے گئے وکھرے کمریاں یاں استاد دے گھر رات لنگھاندے نیں۔ دوجی راہ اوس ویلے چُنی جاندی اے جد ہور کوئی وسیلہ نہ ہووے۔ کئی ونگیاں وچ پڑھن دا کورس پورا کرن وچ لگن آلا چِر 22 ورھے توں گھٹ نہیں، ایس لئی پڑھیار کالج توں ویہلا ہون تیکر اپنی حیاتی دے تیہہ ورھے پورے کر چُکیا ہوندا ائے۔ ایہہ کسے بندے دی حیاتی دے بڑے قیمتی ورھے نیں، پر کالج دی پڑھائی وچ اصل وچ لگن آلا چِر پڑھیار دیاں چھٹیاں دی لمبائی کارن گھٹ ہوندا ائے......۔ کفن دفن، ویاہواں، تیوہاراں وغیرہ تے عالماں نوں بلاون دا رواج، تے ایہناں موقعیاں تے اوہناں نوں قدر تے شہرت دے مطابق تحفے دینا عام کر کے اوہناں ہندووٗاں وچ پرچلت اے جیہڑے اپنی پاک ذات نال سمبندھ رکھدے نیں کہ اوہناں نوں برہمناں نال جوڑے جان دے قابل سمجھیا جاوے۔ نذرانے دو حصیاں تے مشتمل ہوندے نیں...... پہلا، ورتن آلیاں شیواں، بوہتیاں کھان پین دیاں شیواں، تے دوجا، نقد تحفے۔ دوجے دی ونڈ وچ ترتیب صعودی وچ 'سبدِ یکاں' (عام ادب دے استاداں)، سمرتاں (قانون دے استاداں)، نیایکاں (منطق دے استاداں) وچ فرق کیتا جاندا ائے۔ دتے جان آلے تحفیاں دی قدر تے قیمت نہ صرف خاص شعبے وچ نویکلی کامیابی نال ودھدی اے، سگوں اوہدی مہارت آلے شعبے نوں وی مُکھ رکھیا جاندا ائے۔ پر ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ مان جوگ علمی شاخ دے پروفیسراں نوں سبھ توں چوکھا نذرانہ لبھدا ائے، کیوں جے راج شاہی وچ منطق سبھ علمی شاخاں وچوں اُچ پدھر دی اے، تے چوکھے پڑھیار ایہہ مضمون نہیں پڑھدے بہت گھٹ پروفیسر نیں، تے اوہناں نوں گھٹ ای دعوتاں لبھدیاں نیں، ایس لئی تحفے وی تھوڑے

گھٹ لبھدے نیں۔ ایس لئی اوہناں دیاں کُل وصولیاں تھلویں درجے دے عالم بندیاں نوں لبھن آلے معاوضیاں دے برابر وی نہیں جیہڑے لوکائی دیاں تقریباں دے موقعیاں تے رسماں پوریاں کرن توں وی فائدہ چُکدے نیں، منطق دے ماہراں دا عزت نفس دا جذبہ یاں غرور اوہناں نوں ایہناں رسماں نوں کرن توں ڈکدائے۔ پیسے بھاویں کِنّے وی ہون، پر ایسے آمدن توں وکھ وکھ طبقیاں تے درجیاں دے استاد اپنے سکول بنان تے پڑھیاراں نوں کھان پین تے رہن جوگی تھاں دین جوگ ہوندے نیں، پر کئیاں مینوں پک دسیا کہ ایہہ خرچ پورے کرن لئی اوہناں نوں کئی واری قرض لینا پیندائے، تے کدی کدار چین چک کسے سخی بندے دے دتّے ہوئے چندے کارن ای اوہ ایس قرض توں پچھا چھڑان جوگے ہوندے نیں۔ جد کسے استاد نوں اجیہی دعوت ملدی اے جیہدا ذکر اُتے کیتا گیا تے اوہ اپنے اک یاں دو پڑھیاراں نوں نال لے کے جاندا تے ویلے سِر واری واری ہر پڑھیار نوں فائدہ چُکن دا موقع دیندائے۔ پڑھیار نوں ہمیش اک تحفہ لبھدائے جیہڑا قیمت وچ گھٹ پر استاد دے کردار تے علم نال رَلدا مِلدا ہوندائے۔ کدی کدی استاد اک پڑھیار نوں دوجیاں نالوں چوکھی وار سبق دیندائے۔ ایہدا مقصد پڑھیار نوں علم آلے لوکاں نال میل جول جوگا بنان دے نال نال اوہدی پڑھائی وچ کامیابی دا عملی ثبوت دینا وی ہوندائے۔ کیوں جے پڑھیار نوں سبق، کھانا تے رہن جوگی تھاں بِنا کسے معاوضے دتی جاندی اے، ایس لئی اوہنوں بس کتاباں، کپڑیاں تے نِکّے موٹے ذاتی خرچے ای چُکنے پیندے نیں۔ کتاباں نوں کڈھ کے اوہدا کل خرچ کدی وی سَت روپئے سالانہ توں گھٹ ای ہوندا اے۔ کتاباں اوہنوں اپنے کسے ساک توں لبھ جاندیاں نیں یاں اوہ آپ خرید لیندائے، تے کالج دی نصابی لکھت اپنے ہتھ نال لِکھدائے۔ دوجی صورت وچ کاغذ، قلم، سیاہی، گیرو تے تیل دا خرچ ای ہوندائے۔ گیرو (Ochre) نوں اِملی دے بی دی گوند جیہڑی اُبال کے کڈھی جاندی اے نال رَلا کے ایہہ مرکب کاغذ تے مَل دتا جاندائے تاں جے اوہ کیڑیاں توں بچیا رہوے تے دوواں پاسے لکھیا جا سکے۔ تیل دیوے وچ پاندے نیں، کیوں جے نقل کرن مطلب لکھن دا چوکھا کم دن دی پڑھائی مُکن توں بعد رات نوں کیتا جاندائے۔ بچت کرن آلا پڑھیار اکٹھاں وچ استاد دے نال جان تے لبھن آلے انعاماں کارن کدی کدار ایہہ خرچ آپ چُک لیندا تے گھر آلیاں نوں وادھے خرچے توں بچا لیندائے۔ مینوں چنگے وسیلیاں توں پتہ لگیا اے کہ کسے پڑھیار نے سالانہ دس تے ایتھوں تیکر کہ 20 روپئے وی بچا کے اپنے گھر آلیاں نوں

کھلے، پر بوہتے پڑھیار اپنے گھر آلیاں توں مالی مدد لیندے نیں، بھاویں مینوں پک دسیا گیا کہ اوہناں نوں جو کُجھ وی لبھدا ئے اوہ ہر صورت چار روپئے سالانہ توں چوکھا نہیں ہوندا۔

میں پچھے دس چُکیا واں کہ بنگال وانگوں ایس ضلعے وچ وی ہندو پڑھائی دے استاد تے سکول تِن مرکزی درجیاں وچ ونڈے ہوئے نیں جیہناں تے ایتھے وکھو وکھ گل کرنا چنگا ہووے گا۔

The acquirements of a teacher of logic in general pre-suppose those of a teacher of law, and the acquirements of the latter in general pre-suppose those of a teacher of general literature who, for the most part, has made very limited attainments beyond those of his immediate class. As these are popular and arbitrary designations, they are not always strictly applied.

عام ادب دے سکول: پڑھیاراں دی پڑھائی شروع کرن دی عمر 7 توں 14 ورھے اے، تے اوہ 20 توں 32 ورھے دی عمر دے وچکار کالج توں فارغ ہوندے نیں۔ ایس لئی پڑھائی دا سارا چِر 11 تو 22 ورھے دے وچکار اے۔ عام ادب دے کسے سکول دے سبھ پڑھیار سارا سال وکھو وکھ رقماں وصول کردے نیں جیہڑیاں گھٹ توں گھٹ چار آنہ تے چوکھے توں چوکھا چار روپئے مہینہ وار تیکر نیں۔ سنسکرت پڑھائی شروع کرن آلے نوجواناں توں آس کیتی جاندی اے کہ اوہناں گھر تے ای یاں سکول وچ لکھنا پڑھنا سِکھیا ہووے گا تے حساب دے بہت مُڈھلے اصولاں جیویں جمع تفریق دی جانکاری لئی ہووے گی۔ ایس لئی پڑھے لکھے ہندو ایہناں ظاہری اکتسابات نال نِکی عمرے ای سنسکرت دی پڑھائی شروع کردے تے اپنے آپ نوں سنسکرت ادب لئی وقف کر دیندے نیں۔ ایس لئی اوہ باقی تقریباً ہر شے توں انجان رہندے نیں۔ عام ادب دے بھرویں تعلیمی کورس وچ گرائمر، علم اللُّغات، شاعری، ڈراما تے بیان شامل نیں۔ ایسراں زباناں دا علم مرکزی سرناواں ہویا جیہڑا وچار ساجھے کرن دا ذریعہ اے۔ سکول وچ داخلہ لین تے پڑھیار نوں چھیتی ای سنسکرت گرامر پڑھن ول لا دتا جاندائے۔ ایس ضلعے وچ گرامر اک من بھاوندا مضمون اے، تے سنسکرت بولی وچ ایہدے تے وڈے تے ڈونگھے مقالے عام ورتے جاندے نیں۔ ایس طراں دے 13

سکولاں وچ چار وکھو وکھ قسماں دیاں گراماں ورتوں وچ نیں۔ پانِنی 6، کلپ 2، مُگدھ بودھ 3 تے رتن مالا 2 وچ پڑھائی جاندی اے۔ پانِنی پڑھان وچ سبھ توں پہلاں 'بھاشا ورِت' لکھت ورتی جاندی اے جیہڑی پانِنی دے ضابطیاں تے پرسوتم دیو دی شرح اے ویداں دی بولی بارے خاص باب مِٹا دتے گئے نیں۔ ایہدے توں بعد 'نیاسہ' پڑھی جاندی اے جیہڑی 'کاسکا ورِتی' پانِنی دے قاعدیاں دی شرح اے۔ کاسِکا ورِتی آپ نصابی لکھت دے طور تے ورتدی وکھالی نہیں دیندی، پر کدی کدار ایہدے حوالے دتے گئے نیں۔ 'کلپ' گرامر پہلے دور گاسِنہی وچ پڑھائی جاندی اے جیہڑی کتنترا ورِتی دی دُرگا سِنگا دی لکھی ہوئی شرح اے۔ ایہدے بعد کتنترا پنجکا دی واری آوندی اے جیہڑی کلپ دا تکملہ از سری پت دت اے، فیر ترلوچن داس دی لکھی ہوئی دورگی سِنہی دی تفسیر، تے ایسے لکھت تے سُوشینا کوی راج دی شرح، تے ایہدے بعد اُتے دسے گئے تکملہ تے گوبی ناتھ دی لکھی ہوئی پرستا پربودھ دی تفسیر۔ پانِنی تے کلپ گراماں دے اصل جامع کلمیاں نوں فطری صلاحیت تے اتھارٹی آلا منیا جاندائے، جدکہ نصاب دی کسے ہور لکھت دے نال ایہہ خوبی جُڑی نہیں دسدی۔ واپو دیو دی مُگدھ بودھ جیہناں دوسکولاں ہیٹھ ورتی جاندی اے اوتھے ایہہ کسے شرح دے بِنا ای پڑھی جاندی اے، تے پانِنی تے کلپ گراماں دی نینہہ تے پرسوتما دی لکھی ہوئی رتن مالا شرحاں جیویش واری تے پربھو پرکاشا نال پڑھدے نیں۔ اکھراں دے مادیاں دی سارنی سَنے مطلب زبانی یاد کرنا وی نصاب دا حصہ اے۔

جس پڑھائی دے شعبے نوں میں (Lexicology) ''علم اللُّغات'' دا ناں دتا اے اوہ اکلا اکھراں دے معنے تے اوہناں دے نال رَلدے مِلدے اکھراں دا علم اے۔ ایس مقصدلئی صرف اک کتاب ''امرکوش'' از امر سِنہا رگھو ناتھ چکر ورتی دی شرح نال ورتی جاندی اے۔ شیواں دے ناں، کم، خوبیاں وغیرہ دی درجہ بندی کر کے اوہناں دے ہم معنی اکھر دتے گئے نیں جیہناں نوں پڑھیار مطلب توں بِنا زبانی یاد کرنا شروع کردے نیں، تے بعد وچ اوہ لکھتاں تے شرحاں اُستاد کول پڑھدے نیں جیہڑا ایہناں دا مطلب سمجھاندا اے۔ انج پڑھیار نوں اَگے جا کے ورتن لئی اکھراں تے پکڑ حاصل ہو جاندی اے، تے گرامر تے لُغتاں دے نال کجھ جانکاری توں بعد اُستاد عام کر کے اوہناں نوں سنسکرت وچ نِکّے جملے زبانی یاں لکھ کے ترتیب دین نوں آکھدائے۔ شاعری سبھ توں پہلے ''بھٹی کاویہ'' وچ پڑھی جاندی اے جیہڑی رام دی حیاتی تے کارنامیاں بارے وے۔

ایہہ لکھت ایس طریقے نال لکھی گئی اے کہ گرامر دے قاعدیاں دی ونگی پیش کیتی جا سکے۔ ایہدے بعد کسے ترتیب توں بِنا تھلّے دتے گئے یاں ایہناں ورگیاں دوجیاں لکھتاں پڑھیاں جاندیاں نیں: رگھوکاویہ ایہہ وی رام دی سیرت اے، مگھ کاویہ سِسو پال تے کرشن دے وچکار جنگ دا حال تے مبنی اے، نیشدھ کاویہ نل تے دیمنتی دے عشق تے مبنی اے، بھیروی کاویہ یدھشٹر تے دریودھن دے وچکار لڑائی دا تذکرہ اے وغیرہ وغیرہ۔ ڈرامے دی شاعری نوں ایتھے پوری طراں نظرانداز کیتا گیا مِتھیا جاسکدا ائے: میں صرف اک کالج وچ ای ''مہاناٹکا'' دی پڑھائی ہوندی ویکھی اے۔

علم بیاں وچ پہلی لکھت 'چندومنجری' اے، ایہدے بعد ایتھے صرف کاویہ پرکاوش دی پڑھائی ہوندی ویکھی جیہڑی شعری قاعدیاں بارے وے۔ کجھ سکول صرف گرامر سکھاندے نیں، کجھ گرامر تے علم اللّغات، تے کجھ دوجی شاعری ڈرامے نال یاں بغیر، تے ہور کجھ علم بیاں وی۔ پر بولیاں دا علم تے عام ادب تے کورس مکمل کرن لئی ایہہ سارے ضروری نیں۔ نری گرامر دا استاد عالم فاضل بندیاں وچ سبھ توں تھلویں درجے تے وے، تے عام ادب دیاں دوجیاں شاخاں پڑھن نال اوہ اپنی ساکھ وی بہتر بناندا اے تے بطور سبدیکار (بولیاں دا ماہر) اپنے معاوضے وچ وادھا وی کر لیندا ائے۔

ہندو قانون: پڑھیاراں دی پڑھائی شروع کرن دی عمر 9 توں 15 ورھے اے، تے اوہ 18 توں 32 ورھے دی عمر دے وچکار کالج توں فارغ ہوندے نیں۔ ایس لئی پڑھائی دا سارا چِر 8 توں 23 ورھے دے وچکار اے۔ اک سکول وچ پڑھائی شروع تے پوری کرن دی عمر نوں تسلی بخش طور تے مِتھیا نہیں جا سکیا۔ بقایا 18 سکولاں وچ اوسط پڑھائی دا عرصہ 16 تے 17 ورھے دے وچکار اے۔ قانون دے پروفیسر پورا ورھا وکھو وکھ رقماں نذرانے دے طور تے وصولدے نیں۔ ایہناں دے اپنے بیان موجب ایہہ پیسے 3 روپئے توں لے کے بوہتے توں بوہتے 35 روپئے مہینہ وارتیکر ہوندے نیں۔

ساریاں معاملیاں وچ قانون دے استاد سنسکرت بولی دی گرامر تے علم اللُغات وچ مہارت رکھدے تے پڑھاسکدے نیں۔ کجھ تے شاعری آلیاں یاں ڈرامائی لکھتاں دی وی جانکاری رکھدے نیں: تے کجھ نوں علم بیاں دیاں لکھتاں دی جانکاری اے۔ قانون دے ہر اُستاد نوں بہت نِکّی عمرے پڑھیار لبھ جاندے نیں تے اوہ عام ادب وچ اپنے گُناں موجب اوہناں نوں

پڑھاندائے۔ جدوں اوہ مطلوبہ حد تیکر اپڑ جاندا اے اوہ اوہناں نوں قانون دی پڑھائی ول لے جاندائے۔ اوہدے پڑھیار کدی کدی ایس پربندھ تے اعتراض کردے نیں تے کسے دوجے اُستاد کول جا کے عام ادب دی پڑھائی کرن لگدے نیں۔ فیر وی قانون دے چوکھے پڑھیار عام ادب وچ اپنی پڑھائی دا مُڈھ جس حد تیکر اوہ چاہندے ہون علم دی اوس شاخ دے پروفیسر کول کردے نیں تے فیر قانون دے اُستاد ول ٹُر جاندے نیں۔ کجھ خاص دیہاڑیاں وچ قانون دی پڑھائی چھڈنی پیندی اے، جیویں چَن دے گھٹن ودھن دی پہلی، اَٹھویں تے تیرھویں تاریخ نوں، بجلی کڑکن تے بدل گجن ویلے۔ عام کر کے پڑھیار ایہناں دیہاڑیاں وچ عام ادب دی پڑھائی کردے نیں۔ 28 لکھتاں آلے ہندو قانون دی ہر شاخ بارے 'رگھونندن' ایس ضلعے دے تقریباً ہر سکول وچ پڑھی جاندی اے۔ مسٹر کولبروک موجب ایہہ مُڈھلے قانون بنان آلیاں نال منسوب اداریاں توں اکٹھی کیتیاں گئیاں لکھتاں نال بنی اے جیہناں وچ تشریح تے تضادات دا تصفیہ وی شامل اے۔ 28 لکھتاں وچوں تقریباً اِچیچ کر کے اوہی پڑھیاں جاندیاں نیں جیہڑیاں ہندومت دی پوجا پاٹ دیاں رسماں بارے دسدیاں تے اوہناں دی وضاحت کردیاں نیں۔ سبھ توں پہلی لازمی لکھت قمری دناں بارے وے، تے ایہدے بعد کسے مِتھی گئی ترتیب توں بِنا دوجیاں لکھتاں آوندیاں نیں، جیویں، ویاہ، تپسیا، پاکی، کفن دفن دیاں رسماں، ہندو کیلنڈر دے مہینیاں بارے۔ پر پڑھیاں جان آلیاں لکھتاں دی گنتی گھٹ ای 10 توں چوکھی ہوندی اے تے 12 توں چوکھی تے کدی وی نہیں۔ کدی کدی صرف 4، 3 یاں ایتھوں تیکر کہ 2 لکھتاں تیکر ای بس کیتی جاندی اے۔ اک دو پنڈت وراثت دے سرناویں ہیٹھ رگھونندن تے Jimutavahan دے مقالے وی پڑھاندے نیں۔

منطق دے سکول: پڑھیاراں دی پڑھائی شروع کرن دی عمر 10 توں 12 ورھے وے، تے اوہ 24 توں 32 ورھے دی عمر دے وچکار کالج توں فارغ ہوندے نیں۔ ایس لئی پڑھائی دا سارا چِر 12 توں 22 ورھے دے وچکار اے۔ قانون دے سکولاں وانگوں ایہناں وچ وی گرامر وغیرہ دی مُڈھلی پڑھائی نوں شامل سمجھنا چاہیدائے۔ منطق دے نصاب وچ تھلے دتے گئیاں کتاباں نوں پڑھنا تے اوہناں دی وضاحت کرنا شامل اے: بھاشا پرِچھد منطق دے نظام دی پچھان تے اصطلاحواں دی تعریف، خوبیاں تے مقصد، ویاپتی پنچکا شیواں دیاں لازمی یاں وراثتی خوبیاں بارے، سنہہ ویاگھرا پنچکا دا تکملہ، ویادھیکرن دھرم بچن بھاو، لِدھانتا لکشن، انچھیدوکت نِروکتی

(اوہی)، وِشیش ویاپتی (اوہی)، پکستا استخراجی قضیے۔ سمانیہ لکشن طبقیاں یاں درجیاں دی تعریف، سمانیہ نرُوکتی، اویوا قیاس بارے، ہیتو بھاش مغالطیاں بارے، کُسُم انجلی اللہ دے ہون دے ثبوت، الوہی فطرت دیاں خوبیاں تے اوہدے وچ جذب ہون دے ذریعے، ویوت پتی واد اکھراں دے ماخذ تے معنیاں اتے سابقیاں لاحقیاں تے رسالہ۔ منطق دے مکتباں وچوں اُتے دسیاں وچوں دوجا کجھ ای لکھتاں جزوی طور تے پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

ویدانتی سکول: علم دیاں تھلے دتیاں گئیاں شاخاں پڑھانا: عام ادب، قانون، پُران تے ویدانت۔

پُرانی سکول: پنڈت عام ادب، قانون تے علم نجوم پڑھاندائے، پر کیوں جے اوہ پُران خاص کر مہابھارت وی پڑھاندائے تے امیر گھرانیاں وچ تلاوت کر کے چوکھا معاوضہ لیندائے، ایس لئی اوہدے سکول دا ناں پُران نال ای جوڑیا گیا اے۔ تاریاں دے علم وچ اوہ رگھونندن دی جیوتشا تتو پڑھاندائے جیہڑا علم نجوم دا بہوں وڈا خلاصہ اے، جنہاں دا حساب کتاب لان بارے جاتک چندریکا، تے ست کرتیہ مکت والی، دِیپکا تے سمے پردیپ مبارک تے منحوس دیہاڑیاں بارے اے۔

تانترک سکول: پنڈت اُنج تے گرامر تے ویدانت پڑھاندائے، پر اوہنوں دتا گیا ناں تنتر دی پروفیشنل پڑھائی توں کڈھیا گیا اے۔ ایس ضمن وچ آوَن آلیاں لکھتاں نوں عام کر کے شِیو تے دیویاں دے بھگتاں دے خاص منتراں دی تشریح آلا دسیا جاندائے جیہناں راہیں اوہ مافوق الفطرت طاقت حاصل کرن تے دوجیاں یاں اپنے لئی چنگے یاں مندے معجزے وکھان دا آہر کردے نیں۔ ایہہ پنڈت تنتر سر پڑھاندائے جیہڑی اوہناں سرناویاں تے اک تالیف اے۔

طِبّی سکول: طبی کمّاں دی پڑھائی شروع کرن دی عمر 22 توں پنجھی ورھے وے، تے پڑھائی پوری کرن دی پنجھی توں تیہہ ورھے، یعنی کُل پڑھائی دا چِر پنج توں اَٹھ ورھے وے۔ اُمید کیتی جاندی اے کہ طبی پڑھیاراں پہلوں سنسکرت گرامر تے عام ادب دا علم اجیہے سکولاں توں حاصل کر رکھیا ہووے گا جتھے برہمن پنڈت پڑھاندے نیں، تے اوہدے بعد ایس ادارے وچ طب دی پڑھائی کرن آئے ہون گے۔ پڑھائی دا چِر ایس کارن گھٹ یا ودھ ہوندائے کہ پڑھیار نجی پریکٹس دے معاوضیاں توں بنا رہ سکدے نیں یاں نہیں۔ سکول وچ دو وڈی عمر دے بھائی پڑھاندے نیں۔ ایہہ

ویدیہ ذات دے بڑے بڑے مان جوگ بندے نیں تے میڈیکل پریکٹیشنر دے طور تے چنگی شہرت رکھدے نیں۔ ویدیہ پنڈت تے نہ ای ویدیہ پڑھیار دعوتاں یاں تحفے قبول کردے نیں، جیویں کہ برہمن پنڈتاں تے اوہناں دے پڑھیاراں نوں لبھدے نیں۔ اینج ویدیہ پنڈت اپنے سکول ٹورن لئی اپنے ذاتی وسائل نال ای کم چلاندے نیں۔ ویدیہ استاد وی برہمن پنڈتاں وانگوں اوہناں پڑھیاراں نوں کھانا تے رہائش دیندے نیں جیہناں دا اوس پنڈ وچ گھر نہ ہووے جتھے سکول ہوندا اے، تے اوہ سبھ نوں بِنا معاوضے پڑھاندے وی نیں۔ سبھ توں پہلے طب دی معیاری لکھت 'نِد ان' پڑھی جاندی اے، جیہدے بعد ایس سکول دے پڑھیار تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں پڑھدے نیں: 'چکردَت' از چکرپنی، 'رتن مالا' از رام کرشن، 'درویہ گُن' از نارائن داس، ایسے لکھاری دی اپنی لکھت 'مدھ ماتی' تے لکھی ہوئی شرح، 'نِد ان' تے وِجے رکشتا تے سِدھانت چِنتامنی دیاں شرحاں، 'چکردَت' تے یشودھرا دی شرح تے 'پتیہ پتیہ' ناں دی لکھت جیہنوں بیماریاں دے کارن، تشخیص، علاج تے مشتمل دسیا گیا اے۔ ایس ضلعے وچ ہندو علم دی صورت حال بارے اک عام نظریے موجب گرامر اوہ اکلّا شعبہ دِسدائے جیہدے وچ لوکاں دی بہوں وڈی تعداد منّیا پرمنّیا گُن رکھدی اے...... ایہدے وچ اوہناں میڈیکل پروفیسراں نوں وی شامل کیتا جاسکدائے جیہڑے اپنے خاص حلقے وچ عام کردارتوں اڈ علم پاروں وی چنگے مشہور تے مان جوگ نیں۔ کجھ دوجے وچکارلا درجہ رکھدے نیں، پر چوکھے پنڈت غیر معمولی مطلب بہوں اعلیٰ لوک نیں، تے میرے ایس سوچن دا کارن منّے پرمنّے مقامی پنڈت دی رائے تے خیال اے کہ اوہ وی اوہناں نوں superficial منّھن گے۔ یعنی اوہ دیسی علم دے اُچیچے اجوکے معیاراں نال موازنے وچ بناوٹی دسدے نیں، پر عام طور تے اوہ علم آلے ای مشہور نیں۔

کجھ ضلعیاں وچ ڈرامے دی شاعری ول اُکا بے دھیانی ورتی گئی لگدی اے۔ مینوں صرف اک وَنگی اجیہی لبھی جیہدے وچ صرف مہا ناٹک پڑھائی جاندی سی، جد کہ کجھ ضلعیاں وچ ڈرامائی ادب چوکھا عام تے بھرویں ڈھنگ نال پڑھایا جاندائے، مہا ناٹک مگروں شکنتلا، سکنتکا سروسوا، ہسیارنوا، وینیسنہار، مُراری وغیرہ۔ علم بدائع وچ سروت بودھ تے کاویہ چندریکا دوویں ای عام ورتیاں جاندیاں نیں...... پہلی دسی گئی گرامر تے اخیر تے دسی گئی شاعری دے قاعدیاں بارے۔ قانون وچ منو تے متاکشر پرچلت نیں...... میں پچھے دس چکیا واں کہ ہندو عالم فاضل لوک کیویں دوجیاں نالوں اُچے ذوق تے کردار آلے نیں تے اوہناں دے گھرانیاں تے وی ایہدی چھاپ دسدی اے کیوں

جے برہمن پنڈتاں دے بال بہوں ذہین، نرم مزاج تے سلیقے آلے ہوندے نیں۔

The system of learned instruction also has a principle of diffusiveness in the gratuitousness with which the instruction is bestowed.

سنسکرت سکولاں وچ وکھو وکھ مضموناں تے ہر دورانیے لئی پڑھیاراں دی اوسط عمر دتی جا رہی اے۔

گرامر	11.9	15.2	18.8
علم اللّغات	18	19.2	20.2
ادب	16	25	2605
قانون	23.6	28.7	33.2
منطق	21	26.5	34.6
اساطیر	29.1	31.1	33.6

گرامر، (Lexicology) علم اللّغات تے ادب جیہناں وچ شاعری تے ڈرامائی لکھتاں شامل نیں بھاویں اگڑ پچھڑ شروع ہوندے نیں، پر عام کر کے اِکو ویلے پڑھے جاندے نیں، تے کجھ حد تیکر ایتھے گل قانون تے منطق تے وی لاگو ہوندی اے۔ تاں ای، علم دی ہر اک شاخ نوں وکھرا ویکھدیاں ہویاں سانوں پتہ لگے گا کہ گرامر دی پڑھائی سَت ورھے تے، علم اللّغات دی دو ورھے، ادب دی گھٹو گھٹ دس ورھے، منطق دی تیرہ تے اساطیر (mythology) دی کوئی چار ورھے تے کھلری ہوئی اے۔

ہر اک مضمون وچ نصابی لکھتاں دے طور تے ورتیاں جان آلیاں لکھتاں نوں دسدیاں ہوئیاں ایتھے بس اینا ای آکھیا جا سکدا اے کہ مرکزی لکھتاں دے ناں لکھ دِتّے جان۔ گرامر وچ مُگدھ بودھ سَنے Ramtarkavagisi شرح تے کُلپ سَنے لوچن داس دی شرح۔ علم اللّغات وچ امرکوش مرکزی لکھت اے۔ عام ادب وچ ہتوپدیش تے بھٹّی کاویہ پڑھیاں جاندیاں نیں۔ قانون وچ رگھونندن دے تھلے دتے گئے تتو یاں مقالے: تِتھی، پرایسچت، اُدباہا، سُدّھی، سرادھ، ایہنکا، ملامسا، سمے سُدّھی تے جوتش۔ ایہناں دے بعد یا بھاگ تے پرائسچت بیویکا۔

منطق وچ ورتیاں جان آلیاں لکھتاں وچ ویاپتی پنچکا، تگادِسی دی پورَوپکش، سویہ بھچر تے

کیولنو یہ تے شرح، تے گلادھری دی اویوا تے ست پرتی پکش تے شرح سنے اصل لکھتاں دے ایس توں اڈ گدادھر دی سبد شکتی پرکاشکا وی پڑھی جاندی اے۔ Mythology وچ بھاگود پُران تے بھاگود گیتا، مہا بھارت دی اک لکھت پڑھی جاندی اے۔

اک چوکھا لکھن آلا مقامی لکھاری رگھونندن گوسوامی پٹنہ تھانہ وچ مارو (Maro) وچ رہندائے 37 لکھتاں لکھ چُکیا اے۔ پنجاب دے پنڈتاں، مولویاں تے بھائیاں وچ اجیہیاں ای دوجیاں ونگیاں وی لبھدیاں نیں۔

ایہدے بعد مسٹر ایڈم ہوراں بنگال وچ سنسکرت پڑھائی بارے تھلے دسّے گئے وچار دتے جیہناں دا اطلاق بہت حد تیکر پنجاب تے وی ہوندائے:

"پہلا: میرے ویکھن تے صلاح موجب مقامی بولی تے سنسکرت سکولاں دے وچکار کوئی آپسی سمبندھ نہیں ہے۔ پہلے نوں دوجے لئی مُڈھلی تیاری نہیں سمجھیا جاندا، نہ ای اخیرلے وچ حاصل کیتی گئی پڑھائی نوں مکمل پڑھائی دا دعویٰ کرن جوگ نیں۔ ایہہ دوویں ادارے وکھرے نیں، دوویں ای سماج دے وکھو وکھ طبقیاں لئی نیں...... اک تجارتی تے زرعی طبقے لئی تے دوجا مذہبی تے پڑھے لکھے طبقیاں لئی اے۔ بنگالی تے ہندی لکھائی پڑھائی سکھان دے نال ایہناں دا سمبندھ نہیں جیہڑی سنسکرت دا نصاب شروع کرن لئی ضروری اے۔ مُڈھلی لکھائی پڑھائی مقامی بولی دے سکولاں وچ گھٹ ودھ ای کروائی جاندی اے، ایہہ عام کر کے گھر وچ ای سکھائی جاندی اے۔ صرف خاص حالاں وچ ای ایہدے وچ اکاؤنٹس نوں وی رَلایا جاندائے جیہڑا مقامی بولی دے سکولاں وچ پڑھائی دا اچیچا مقصد سمجھیا جاندائے۔ اسیں ایہہ دَس چُکے آں کہ بیر بھوم ضلعے دے کجھ حصیاں وچ بہوں کم تعداد وچ ورنیکلر سکول موجود نیں تے ہن لگدائے کہ بردوان ضلعے وچ، جتھے ورنیکلر سکول وی کجھ چوکھے نیں، اوتھے تعلیمی سکولاں دی تعداد سبھ توں بوہتی اے۔ دوجے پاسے ترہُت ضلعے دے ہندو پڑھائی دے سبھ توں چوکھی گنتی آلے علاقے وچ کوئی ورنیکلر سکول نہیں۔ سگوں سارے ضلعے وچ کجھ ای ورنیکلر سکول نیں، جدکہ سکولاں دا تناسب کسے وی ہور ضلعے توں چوکھا اے۔

It seems to follow that the prosperity or depression of learning in any locality does not imply the prosperous or depressed condition of Vernacular instruction, and that the

two systems of instruction are wholly unconnected with, and independent of, each other.

''دوجا: سنسکرت پڑھائی اک حد تیکر دیسی معاشرے دے سارے اچھے طبقیاں لئی عام اے جیہڑے ایہدے ول رجحان، ویہل تے چنگے وسائل رکھدے نیں۔ اوہدے توں اگے ایہہ برہمناں لئی مخصوص اے۔ تھلویاں ذاتاں دے لوک گرامر تے علم اللّغات، شاعری تے ڈرامائی ادب، علم بدایع، جوتش تے طب پڑھ سکدے نیں، پر قانون، فلسفے دے چھ مکتبیاں دیاں لکھتاں تے مقدس اساطیری نظماں برہمن ذات دی ای خاص میراث نیں۔ ہندو مت دی قانونی تے مذہبی معیشت وچ ایہہ فرق منّیا پرمنّیا اے، پر عملی طور تے سنسکرت پڑھائی دے صرف اک حصّے تے نہیں سگوں مکمل طور تے برہمناں دا ای قبضہ اے۔

''تیجا: سنسکرت سکولاں دے استاد تے پڑھیار ہندوواں دی اچیچی ذہانت تشکیل دیندے نیں، تے ایسے بِناء تے آدر تے اثر رسوخ رکھدے نیں۔ اجوکی حالت وچ اوہ اپنے آل دوالے وکھری جاہلیت، اپنے ذاتی کردار دی پاکی، برہمن طبقے دے موروثی تقدس جیہدے نال اوہناں چوں بوہتے تعلق رکھدے نیں، علم دا تقدس جیہڑا اوہناں نوں دوجیاں توں وکھ کردا اے تے روحانی آگوواں تے خاندانی پروہتاں دے طور تے کم کارکرن پاروں اوہ لطف اٹھاندے نیں تے فخر محسوس کردے نیں۔ اوہناں دے اثر رسوخ وچ اکلّا نقص اوہناں دی عام نہ کہ آفاقی غریبی اے جیہڑی پچھلے اوقاف دی بحالی کارن ودھدی جاندی اے۔ ایہدے باوجود اوہ دیسی معاشرے دا بہوں مان جوگ تے بارسوخ حِصّہ نیں، تے بھاویں اک گروہ دے طور تے اوہناں دیاں دلچسپیاں بھاویں علم دے ودھا دے منافی ہون، پر اپنے ماڑے حالاں کارن وی اوہناں نوں کسے اچھے کم لئی بہوں چھیتی منا لیا جاندا اے جیہڑا اوہناں دے عقیدے دے خلاف نہ ہووے یاں کسے اصول یاں کردار دی قربانی دی منگ نہ کرے۔

''چوتھا: ایہناں سکولاں وچ سنسکرت پڑھائی دیاں وکھریاں شاخاں دی عملی فائدے دا اُچیچا گویڑ خورے چوکھا چنگا نہ ہووے، پر ایہہ پڑھائی اُکا فضول وی نہیں۔ جدوں تیکر بولی رہوے گی، ایہدے وچ لکھیا گیا ادب پرانے دور دی بڑی قیمتی باقیات وچوں اک رہوے گا جیہڑا واضح طور تے نظر آوَن آلی پر بھرویں طور تے سمجھی نہ گئی شیواں دا سمبندھ مغربی ایشیا تے یورپ دی تقریباً

ہر قوم نال جوڑدی اے، تے جدوں تیکر ہندو اک وکھری قوم دے طور تے موجود رہن گے، اوہ اپنی نسل نال سمبندھ رکھن آلیاں وڈیاں ادبی یادگاراں توں بڑی دانائی آلیاں تحریکاں سمجھدے رہن گے، تے ویلا لنگھن پچھوں ایہہ ہور مان جوگ ہو جان گئیاں، بھاویں ترقی پاروں ایہنوں مقدس سمجھنا بند ای کیوں نہ ہو جاوے۔ اجوکی صورت حال تے دیسی معاشرے دیاں لوڑاں دے ساہمنے سنسکرت ادب نوں مقدس یاں دُنیوی یاں رَلیا مِلیا کردار آلا سمجھیا جا سکدا ائے۔ تنتر صحیفے جیہڑے ہندو مت دے مذہبی ضابطے دسدے نیں خاص طور تے مذہبی نیں۔ قانون وچ نہ صرف مذہبی سگوں وراثت، معاہدیاں وغیرہ دے اصول وی شامل نیں جیہناں نوں برطانوی سرکار نے منیا تے سِول سوسائٹی دے کم کرن لئی ضروری خیال کیتے جاندے نیں۔ سکولاں وچ چھ درشناں وچوں صرف چار نوں پڑھاندیاں ویکھیا گیا، یعنی: نیایہ، ویدانت، میمانسا تے سانکھیہ۔ ایہناں وچوں صرف الٰہیاتی عقیدے تے رسماں دی تشریح کیتی گئی اے، سگوں منطق دے فلسفیانہ نظام، روح تے مادے اُتے نالے اخلاق تے قانونی فرضاں دا احترام وی موجود نیں۔ عام طور تے پڑھی جان آلی اساطیری نظماں، مہابھارت تے بھگوت پُران، جیہناں وچ مابعد الطبیعاتی فلسفے بارے اک نظام موجود اے، سیاسی اخلاقیات وچ نصیحتاں تے نالے اصلی تاریخ دی کجھ باقیات جیہڑیاں سورمیاں تے دیوتاواں دیاں کہانیاں نال گڈمڈ ہو چکیاں نیں۔ علم نجوم نوں ''arithmology'' آکھنا چوکھا چنگا ہووے گا، کیوں جے ایہہ بہت موکلے مفہوم آلا علم اے، تے ایہدے وچ نہ صرف فال کڈھن تے صورت حال تے تاریاں دی پوزیشن موجب جنماں دا حساب لانا، سگوں حسابی تے فلکیاتی سائنس وی شامل اے۔

The native medical writings may be worthy of much, but not of all, the contempt with which the native medical profession is regarded by Europeans at the present day, for to a calm observer the very supremacy of their authority, Which is so absolute and undisputed as to have repressed all independent inquiry, observation, and experiment, would seem to imply no inconsiderable degree of merit in the works

to which such an influence has been so long conceded.

گرامر، عام ادب تے علم بدایع دے سرناویں ہیٹھ لکھتاں دی قدر تد ہووے گی جدوں بولیاں دے فلسفے دی پڑھائی کیتی جاوے گی یاں سنسکرت بولی سوچ تے جذبے دے اظہار دا ذریعہ رہووے گی۔ ایہہ تے علم دیاں دوجیاں جُڑیاں شاخاں ہندوؤاں دا قومی ادب بناندیاں نیں...... اجیہا ادب بنان دی لوڑ نہیں، پر آرٹ، سائنس تے فلسفے وچ یورپ نوں وکھرا کرن آلیاں کھوجاں نوں رَلان راہیں ایہنوں چنگا بنایا جا سکدا ائے جیہدے نال مقامی ذہن نوں صدیاں دی نیندرتوں جگان وچ مدد مِلے گی۔

"**پنجواں:** اجوکے دور دا دیسی ذہن سُتا ہوئیا اے پر مریا نہیں۔ ایہہ پچھلے زمانیاں دیاں کہانیاں تے وچاراں دیاں وکھریاں شکلاں اپنان، رَلان تے فیر بنان وچ اک خواباں ورگا جُسّہ رکھدائے۔ وکھو وکھ ضلعیاں وچ لکھتاں دی مقدار عقلی کمّاں نوں پرکھن دا پیمانہ اے جیہنوں بھاویں اوہ کِنّا ای راہوں کراہ ہووے فائدے آلے مقصداں لئی ورتیا جا سکدا ائے۔ اوہ لوک جو ضائع ہو گئے تے ہن وی اوکھیاں اصطلاحواں، فضول تے نویں ترتیب نال کہانیاں بنّا تے مابعد الطبیعاتی تجریدات دے دائریاں وچ گھُمن راہیں اوہ اپنے علم نوں ضائع کر رہے نیں۔ ایہناں لوکاں میرے ساہمنے منّیا کہ جے حکومت اگوائی کرے تے اوہ کسے وی طراں دی ادبی لکھت لکھن نوں تیار نیں۔ ایہہ گل صحیح اے کہ اوہ اُنج دا علم نہیں رکھدے جیہڑا اسیں اوہناں دے ہم وطناں تیکر اپڑانا چاہندے آں، پر جے اسیں اپنے ولّوں جانکاری دین دے چاہیوان ہوواں گے تے اوہناں توں جانکاری لین دی خاہش کراں گے تے ساریاں اوکڑاں بڑی چھیتی مُک جان گئیاں۔ مذہب توں وکھ جانکاری وچ اوہناں نوں سرکش، بھیڑا یاں متعصب قرار دین دی تھاں مینوں اکثر ایس گل تے حیرانی ہوئی کہ اپنے نالوں اُکا وکھری سوچ دیاں نویاں عادتاں دے اثر ہیٹھ اوہناں میری گل نوں کِنّا سوکھا منیا تے سلاہیا۔ صرف عام پڑھائی نوں ودھاوا دین وچ لیائے گئے لکھاریاں، سگوں خورے پڑھے لکھے لوکاں دے سارے گروہواں استاد تے پڑھیار دوواں نوں ایسے مقصد وچ ہتھ وٹان تے راضی کیتا جا سکدا ائے۔"

پنڈت بھگوان داس ہوراں اک ماڈل دیسی سنسکرت سکول دا خاکہ دتا اے:

نصاب دا خلاصہ	
تھلویں سکول	
نوٹ: ہر اک جماعت وچ کورس پورا کرن داچِر اک ورھےتوں چوکھا ہووے گا	
جماعت I (مُڈھ توں شروع کرن آلیاں لئی)	
اکھر پٹّی	ورن مالا (اکھراں دی مالا)
نثر	سنسکرت پتھ اُپ کارِیکا (فائدے آلے سبق، ایتھے قصے وغیرہ)
شاعری	رِجُو پتھ، پہلا تے دوجا حصہ (آسان سبق، یعنی پُرانوِ ہتو پدیش تے دوجیاں اخلاقی لکھتاں توں پیرے)
گرامر	سارکومُودی (گرامر دی اصل)
جماعت II	
نثر	ہِتو پدیش (پہلا تے دوجا حصہ)
گرامر	لگُھو کومُودی، پہلا حصہ (نِکّی کومُودی گرامر)
شاعری	رگھو ونش (پہلے توں ستواں) کیٹوز (رگھو دے گھرانے دی شعری تاریخ، از کالی داس)
علم عروض	سرُوت بودھ (شعراں داعلم)
لُغات	امرکوش (اِکو جیہے اکھراں دا ذخیرہ)
جماعت III	
نثر	ہِتو پدیش
شاعری	کمار سمبھو
منطق	کارِیکا ولی یاں ترک سنگریہہ
گرامر	لگھُو کومُودی (مکمل)
لُغات	امرکوش (دوجا حصہ)

جماعت IV	
علم بدایع	کاویہ دِیپکا تے ساہتیہ درپن
ڈراما	وینی سنھرا
لُغات	امرکوش (مکمل)
مِڈل سکول	
جماعت V	
گرامر	سِدھانت کومُودی (پہلا ادھ)
شاعری	مگھ (10 شلوک)
ڈراما	شکنتلا (مکمل)
علم عروض	ورِت رتناکر (مکمل)
منطق	مکتا والی (پہلا تے دوجا حصہ)
فلسفہ	سانکھیہ، چندریکا تے ویدانت سار
جماعت VI	
گرامر	سِدھانت کومُودی (مکمل) تے پراکرِت پرکاش
شاعری	بھٹّی کاویہ (10 شلوک)
ہائر سکول	
جماعت VII	
علم بدایع	کاویہ پرکاش
منطق	دِنکری
فلسفہ	سانکھیہ پروچن بھاشیہ
جماعت VIII	
(ایس جماعت وچ پڑھائی داچر دو ورھے وے)	
گرامر	منورما، لگھُو شبدیندر شیکھر، پربھاشیندو

جماعت IX (دو ورھے توں چوکھا کورس)	
گرامر	شبدرتن، موہ بھاشیہ تے ویاکرن بھوشن
منطق	جگدیشی، ویوت پتی تے نیایہ سُوتر ورِتی

سکول دے ویلے: سویرے 7 وجے توں شام 6 وجے۔ دوپہریں 11 توں 1 وجے تفریح دی اجازت اے۔

امتحان: سال دے اخیر تے کوئی امتحان نہیں ہوندے، پر اک ورھے دا کورس پڑھن آلے پڑھیاراں نوں اگلی جماعت وچ بہن دی اجازت ہوندی اے۔ استاد ورھے دے خاص دیہاڑیاں وچ بس زبانی سوال پُچھدا اے جدوں نویں سبق دینا منع ہوندائے۔

پنڈت بھگوان داس ہوراں گھر وچ ای دس ورھے دی عمر وچ اپنے دادا پنڈت مہر چند (جیہناں دے گُناں نوں مہاراجا رنجیت سنگھ دے دربار وچ مشہور پنڈت مکسُودن دے برابر سمجھیا جاندائے) ہوراں کول پڑھنا شروع کیتا تے تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں پڑھیاں:

ایہہ کورس پورے کرن وچ اوہنوں پنج ورھے لگے	
اکھر پٹی	سنسکرت ورن مالا
نثر	سنسکرت پتھ اُپ کارک
گرامر	سارکومُودی، لگھُو کومُودی تے مدھیہ کومُودی
شاعری	رگھو ونش تے کمارسمبھو
علم عروض	سرُ وت بودھ
لُغات	امرکوش
منطق	ترک سنگریہہ
ویدانت	ویدانت سار

ایس توں اگلے ورھے وچ اوہنوں پنڈت سُبھ کرن راجا ہیرا سنگھ دے پنڈت جلاّ دا گُرو دے پربندھ ہیٹھ دتا گیا جیہڑا تقریباً چالیہہ ورھے تیکر لاہور وچ رہیا، تے جیہدے کول اوہنے تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں پڑھیاں:

گرامر	سِدھانت کومُودی، منورما، تَتو بودِھنی، لگھُو شبدیندو شیکھر، شبد کوستُبھ، پریبھاشیندو، شیکھر تے مہا بھاشیہ۔
شاعری	مگھ، کیرت، نیشد، چرِت۔
علم عروض	ورِت رتنا کر

بعد وچ اوہنے اک ورھا کیتھل دے پنڈت اُدے رام کول منطق تے تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں دی پڑھائی کیتی: مکت والی، سِدھانت چندرو دئی تے دِنکری۔

تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں اوہنے گھر ای بِنا کسے اُستاد دی مدد دے پڑھیاں:

ڈراما	ویدانت، مِرچھ کِتکا، وِکرا مورواسی، شکنتلا تے میگھ دَت۔
نثر	داس کمار چرِت۔
ہندو قانون	مُنو سمرِتی، پرسرائے، مِتکشرا، یاجنا ولکیہ دی کلید، اپرارک، پرائسچت مکت والی، پرائسچت میوکھ سربدین پرتشتھا۔
ویدانت	پنج دَشی، اشٹ واکر، اتم بودھ، مدُھو سُدانی، تے سری دھری۔
پُران	سارے 18 پُران۔
اُپ پُران	والمیکی دی رامائین تے مہا بھارت۔
فلکیات	شگھر بودھ، مہورت چنتامنی (مہورت چنتامنی دی کلید)، پیچے شِدھرا، پیچے شکنکا، مہورت درپن، کھت پنچشکا، تے وکھو وکھ سرناویاں ہیٹھ کئی دوجیاں لکھتاں۔

ایس توں پہلوں دیسی سکولاں وچ جماعت وچ پڑھائی دا کوئی نظام نہیں سی، سگوں سنسکرت پڑھن دے چاہیواناں نوں پنڈت اپنے گھراں وچ ای پڑھاندے سن۔

☆☆☆

چھیواں باب

کُڑیاں دی دیسی تعلیم

جد میں دہلی دی امپریل اسمبلی وچ ساں تے اوتھے میں اک ہفت زبانی رسالہ شروع کیتا اوس عنوان دی یادگار وچ جیہدی میں بڑا چِر وکالت کردا رہیا۔ ایس آس تے کہ ایہنوں اپنان نال ہندوستان دیاں شاہی نسلاں تے انگلینڈ دے اجو کے شاہی خاندان دے وچکار اک نیڑلے سمبندھ دا مڈھ بجھے گا۔ ''قومِ قیصری'' مطلب شاہی قوم قیصرِ ہند دی نسبت نال اودوں دے پہلے شمارے وچ اک مرہٹہ کُڑی دے کجھ سنسکرت شعر شامل سن جیہڑی اپنے بھرا نال سنسار وکیھ رہی سی اوہدے شعر عقل و ذہانت دے حوالے نال بہوں اعلیٰ سن سگوں اُچیری ذات دے ہندوواں دیاں پنجابی بیبیاں، اُچیرے مسلمان خانداناں تے سکھاں دے سارے طبقیاں وچکار پڑھائی اونی غیر عام نہیں جِنّی دیسی آگو سمجھدے نیں۔ آپ اوہناں آگوواں دیاں ذاتاں وچ کجھ ای پڑھیاں لکھیاں بیبیاں نیں، تے کجھ لوک ای اوہناں نال ویاہ کرن نوں راضی ہون گے۔ ہندوستان وچ ایہہ اک مان جوگ گل اے جیہدے بارے مینوں پیریکلز (Pericles) دے اکھر چیتے آوندے نیں: ''اوہ بہوں مان جوگ بی بی سمجھی جاندی اے جیہدے بارے کسے نے وڈیائی یاں تنقید وچ گھٹ ای کجھ سُنیا ہووے۔'' آزادی دے اک زمانے توں بعد، جیہدی گواہی یونانی لکھاری دیندے نیں، ہندو سوانی ہمیش بہت مہربان تے آدر جوگ ماں تے بندے دی دنیاوی تے روحانی بیوی نے اپنی مسلم بھین وانگوں اکلاپے نوں اپنا سبھ توں وڈا مان سمجھیا۔ فیر وی مینوں اوس جوڑے ول بہوں کجھ محسوس ہوئی کہ اوہناں نوں لاہور لے گیا جتھے اوہ پرلیس دے ورانڈے وچ رہندے سن تے جتھے اوہدا ویر جوگی

یورپیاں نالوں چوکھے چٹّے رنگ آلا سی نے اک ورھے توں چوکھے چر لئی سکالرشپ حاصل کیتا جیہڑا اوہناں دی سادہ لوڑاں پوریاں کرن نوں کافی سی۔ نوجوان بی بی نوں لکھتاں دتیاں گئیاں جیہڑیاں اک مِشن گرلز سکول وچ ہندی دی استانی بنن لئی بے چین سی تے جیہڑی اک زمانے وچ انگریزی پڑھدی سی، پر میری بیوی اوہنوں نوکری دوان وچ ناکام رہی تے اوہدا بھرا اورینٹل کالج دے ہیڈ پنڈت نال لڑ پیا تے غرور کارن معافی نہ منگی۔ ایس لئی اوہ فیر سفر تے ٹُر پیئے۔ بھرا نے پنجاب وچ ٹھہرن توں پہلوں اپنیاں جہاں گردیاں کارن مینوں چھڈ دِتّا۔ ایس من کھچویں بیان وچ مینوں بیبیاں دی پڑھائی دا کوئی ذکر نہیں لبھدا۔ جس طراں انگریزی بولن آلیاں دے وچکار Aberigh-Mackay نال ہویا، اوسے طراں پنڈتانی رام بالائی نوں لاہور وچ مقامی لوکاں وچکار نظر انداز کر دتا گیا، ایتھوں تیکر کہ دوجے صوبیاں نے پنجاب دی نظر انداز کیتی گئی کاہنہ نوں پچھان لیا، سگوں کوئی وی نوجوان بی بی دی بے عیب شرافت تے علم نال محبت تے حیران ہوئے بِنا نہ رہ سکیا۔ بی بی دی آزادی پسند وچاراں نوں جے اوہ موجودسن وی اوہلے وچ ای رکھیا گیا۔

Indigenous female education in the Panjab requires less development than revival. The girl who was ever taught to read Nagri or Gurmukhi or Arabic in her home or in a friend's house, conveniently situated, where other girls could also assemble, now has a brother at a Government School reading Urdu and becoming daily more dissociated from her in language and feeling. The mother also, for the same reason, cannot co-operate with the teacher, whilst the boys sneer at what they see at home in a speech which is almost unintelligible to her.

پنجاب وچ بیبیاں دی دیسی تعلیم دی ترقی نالوں بحالی دی زیادہ لوڑ اے۔ جس کُڑی نوں کدی گھریاں کسے سہیلی دے گھر وچ دوجیاں کُڑیاں نال ناگری، گرمکھی یاں عربی پڑھائی گئی، ہن اوہدا ویر اک سرکاری سکول وچ اُردو پڑھ رہیا اے تے انج اپنی بھین دی بولی تے اوہدے جذبیاں

توں انجان ہوندا جا رہیا اے۔ ایسے کارن ماں وی استاد نال تعاون نہیں کر سکدی، جد کہ مُنڈے گھر وچ شیواں دا اجیہی بولی وچ ٹھٹھا کردے نیں جیہڑی ماں نوں سمجھ نہیں آوندی۔ ایتھوں تیکر کہ ہندوستانی بولن آلی ماں دا لہجہ وی اپنے پُتر نالوں وکھ اے۔ سرکاری سکولوں مِلن آلا بے یقینی دا جذبہ وی ماں لئی بہوں دکھ دا کارن اے تے اک اجیہے ماحول تے گھراں دے زوال آلے اثر وچ وادھا کردائے جتھے رِیتاں رواجاں دی بوہتی پیروی راہیں جذبیاں نوں قابو وچ رکھیا جاندائے۔ ایہہ مذہبی رسماں ہندو قانون آلا تے مقامی معاشرہ ساریاں ہندوستانی کمیونٹیاں وچ بہت سوجھوانی نال لاگو کردائے۔ بھاویں پنجاب ہمیش توں مذہب تے قدراں وچ شمال مغربی صوبیاں، جتھے ہندو تے مسلمان رجعت پسندی وچ اک دوجے نوں نیچا وکھان دا آہر کردے نیں، نالوں چوکھا لبرل رہیا اے، فیر وی گھر دے دیوتا دی گستاخی کرن آلے پُتر یاں بھرا نوں اپنے گھر آلیاں کولوں ڈاہڈیاں جھڑکاں سننیاں پین گئیاں۔ ایتھوں تیکر کہ جے کر پنجابی ماں نوجوان اوس مونہہ پھٹ دے مونہہ تے جُتی نہیں ماردی جیہنے خورے اک گھنٹہ پہلوں برطانوی حکومت دے ظلم دی نِندیا کیتی ہووے تے لوکائی ساہمنے اپنے ہم وطناں دی جہالت تے برا بھلا آکھیا ہووے۔ ایس لئی ایہہ گل غیر فطری نہیں اے کہ اوہ ایہناں معنیاں وچ ''بیبیاں دی پڑھائی'' دے ودھا دی گل کرے کہ اوہنوں گھر وچ چوکھا دوستانہ ماحول لبھے۔

The Panjabi woman has, however, not only been always more or less educated herself, but she has also been an educator of others. In Delhi, for instance, we find that, before the annexation of the Panjab, six public schools for girls were kept by Panjabi women, who had emigrated to the South for this purpose.

پنجاب دی سوانی نہ صرف آپ وی کجھ نہ کجھ پڑھی لکھی ہوندی اے، سگوں اوہ دوجیاں نوں وی پڑھاندی اے۔ (1) جیویں دہلی وچ اسیں ویکھدے آں کہ پنجاب دے برطانوی راج ہیٹھ

1- ایس رپورٹ دے دوجے حصے وچ دتی گئی ریٹرنز کُڑیاں دے کئی دیسی سکولاں دا وجود وکھاندیاں نیں جیہناں وچ کجھ وچ نِکی عمر دے مُنڈیاں نوں وی داخلہ دتا جاندائے۔ مُنڈیاں تے کُڑیاں لئی چوکھی تعداد آلے قرآن سکول ایس توں اڈ نیں جیہناں نوں نیک بیوہ چلاندیاں نیں، استانیاں دے پربندھ ہیٹھ سکول تھلے دتے نیں: (باقی اگلے صفحے تے)

آوٗن توں پہلاں کُڑیاں لئی چھ پبلک سکول پنجابی بیبیاں چلاندیاں سن جیہڑیاں ایس کم لئی جنوب توں ہجرت کر کے آئیاں سن۔

ایسے طراں دوجیاں تھاواں تے پنجابی بیبیاں اُستانیاں لگن لگ گئیاں۔ بالکل اوسے طراں جیویں گُرویاں پادھا اپنے صوبے توں باہر وی پڑھاندائے۔ مسلماناں وچ بہت ساریاں بیوہ عورتاں تے کُڑیاں نوں قرآن پڑھانا اپنا مقدس فرض سمجھدیاں نیں، بھاویں باقی شمال مغربی صوبیاں وانگوں دہلی بیبیاں دی پڑھائی وچ پنجاب نالوں کئی حصے پِچھے سی، پر اسیں ویکھدے ہاں کہ 1845ء وچ اوتھے مقامی گھراں وچ کُڑیاں دے کئی سکول کھلے ہوئے سن۔

دیسی کُڑی اپنے ویر نالوں چوکھی ذہین تے ڈونگھی نظر آلی اے، تے کجھ ای گھر اجیہے سن جیہناں وچ پیو، بھرایاں ماں اپنیاں کُڑیاں نوں پڑھان تے مان نہیں کردے سن دے لحاظ نال اوتھے پڑھائی رُک گئی، پر نِکی معصوم کُڑی اپنے بھرا نال بہہ کے اوہدی لکھائی دی نقل کردی تے ایس طراں بڑی مہارت حاصل کر لیندی، سگوں نسوانی وقار ایس گل نوں منن وچ رکاوٹ ہوندی۔ سرحد وچ طوائفاں دے اُتلے طبقے دیاں عورتاں فارسی شاعری تے خطاطی دی پڑھائی کردیاں نیں، جد کہ تھلویں طبقے دیاں سوانیاں نوں وی لکھائی تے گائیکی دے فن توں جانوٗ دسیا جاندائے، ایس لئی چھیتی ای سمجھ آ جاندائے کہ دیسی ذہن تے چنگا اثر پان آلی فارسی شاعری سننا عزّت دار گھراں دیاں سوانیاں نوں کیوں منع اے۔ 90 فیصد پڑھے لکھے مقامی لوکاں دا بیبیاں دی پڑھائی دے خلاف ہون دا الزام صرف اودوں ای صحیح ہو سکدائے جد پڑھے لکھے مقامی لوکاں وچ پرانے تے نویں سکول دوویں شامل کیتے جان۔ ایتھوں تیکر کہ مینوں شک اے کہ نویں سکولاں وچ کوئی وی بندہ جیہدی سوچن سمجھن دی طاقت غیر ملکی بولی کارن برباد نہ ہوئی ہووے دیسی عورتاں دی دیسی تعلیم دے پرانے طریقے نوں چین چک ای منن توں انکاری ہووے گا۔

اُچیرے ہندو طبقیاں وچ ماں تے پیو دوواں نوں اپنے مُنڈیاں تے کُڑیاں نوں مذہبی فرضاں دی تعلیم دوان دا آکھیا گیا۔ پڑھیاراں لئی قاعدے قانون وچ ماں تے وڈی بھین دا بوہت زیادہ آدر متھیا گیا اے۔ مسلماناں ول تقریباً سبھ کُڑیاں نوں قرآن پاک پڑھنا سکھایا جاندائے، نہ ای کوئی سِکھ بی بی اوس ویلے تیکر (learner) ہون دا دعویٰ کر سکدی اے جدوں تیکر اوہ گرنتھ

ضلع لاہور وچ نواں کوٹ تے موہروال، پانی پت وچ چھ سکول، ضلع امرتسر وچ ویرووال تے فتح آباد، ضلع کرنال وچ دھترات تے اسانت وغیرہ۔

صاحب پڑھن جوگی نہ ہووے۔ ایس لئی اوہدا مذہبی فرضاں دا علم جیہڑا کئی نِکّیاں نِکّیاں کتابچیاں، مقدس مذہبی لکھتاں، پیغمبراں، ولیاں تے روحانی بزرگاں دیاں تصویری کہانیاں توں اوہدے تیکر اپڑدا اے، گھر داری سِکھن لئی کافی مِتھیا گیا سی جیہدے وچ سلائی تے کھان پکان توں اڈ کڈھائی دا فن تے بہت پرانے تے مُڈھلے ڈھنگ وچ حساب رکھنا وی شامل سی۔ سگوں اسیں ویکھدے ہاں کہ بہت ساریاں بیبیاں خاص کر پنجاب وچ اجیہاں نیں جیہناں دے ریاست تے اثر رسوخ توں انکار نہیں کیتا جاسکدا، جد کہ شاعرات خاص کر اُچ پدھر دے مسلم گھراں وچ مرداں توں گھٹ نہیں سن۔ پنجابی بولی وچ سوانیاں دی حیاتی، آساں تے نِراساں نوں کئی طراں گایا جاندائے۔ کجھ چِر پہلاں اک انگریزی اخبار وچ تھلے دتا گیا گیت چھپیا:

چرخہ کتن آلیاں کُڑیاں دا گیت

اساں اپنا چرکھا کتنا دُوئے دا مونہہ نہیں چٹنا کیوں دُوئے دے کارن رووے بھید اپنے دِل دا کھولیے؟	میں سارا دِن اپنا چرخہ کتدی ہاں، مینوں کسے کولوں کجھ لینا دینا نہیں۔ میں کسے ہورلئی کیوں روواں، میں اپنے دل دا بھید کیوں کھولاں؟
اساں اپنے گھرے دے راجا دُوئے کنے کُجھ نہیں کاجا کیوں جگ مانس خوش کرنا؟ پرنا مالک دیا چرنا؟	میں اپنے گھر دی ملکہ آں میں کسے ہورلئی آہ کیوں بھراں؟ میں دنیا آلیاں نوں خُش کیوں کراں؟ میں صرف اپنے مالک دی آں؟
کیوں کُسی دے سَنگ اساں پھسنا؟ کیوں کُسی دے گھر جا بسنا؟ اساں انت سمے مر جانا دُوئے کُسی سَنگ نہیں جانا	میں کسے ہور دے جال وچ کیوں پھساں؟ میں کسے ہور دے بُوہے تے کیوں جاواں؟ اخیر اساں مر جانا اے کسے دوجے دے سنگ نہیں جانا
کیوں دُنیاں دا باجا بجانا؟ سُکھ چھوڑ کے دُکھ کو پانا ہیں مِٹّی، مِٹّی میں مِل جانا کیوں نرم دوسالہ بچھانا	دنیا دے گُن کیوں گائے جایئے؟ سکھ چھڈ کے دُکھ کیوں لیا جاوے؟ مِٹّی دا پُتلا مِٹّی وچ رَل جاوے گا میری مِٹّی ویاہ لئی ہاواں کیوں بھرے؟

''جد میں ایتھوں جاواں گی تے اوہ وی میرے نال ہووے گا'' ایہہ اوہناں کُڑیاں دا رِگریہ اے جیہڑیاں اپنے محبوب دی موت تے آپ وی مر جانا چاہندیاں نیں، پر جیہناں لئی ایہہ خاہش جیہدا نتیجہ ستی دی صورت وچ نِکلیا تے جیہڑا بیوگی دے ڈاڈھے دُکھ دی وضاحت کردا اے، بس یک طرفہ اے۔ فیر وی ویاہ دا روحانی بندھن شوہر دے مرن نال مُک نہیں جاندا، ایتھوں تیکر کہ جے بیوی اوہدے نال ستی نہ ہووے تد وی مرن تے اوہنوں چِٹّے کپڑے پوا کے جلایا جاندائے تاں جے شوہر اوہنوں اپنے لئی سوگ دی حالت وچ ای وصول کرے۔ بیواواں جیہناں نوں ہر ملک وچ بہوں دکھی سمجھیا جاندائے مناسب سوگ دی تاکید کرن آلے قانون نے اوہدے حقاں دی راکھی وی کیتی، تے اک جنم آلیاں ذاتاں وچ ای بیواواں گستاخی وکھاندیاں نیں۔ اوہناں دے گہنے لوا لینا وی سوگ دے مترادف اے، پر شوہر دے مرن دے تیرھویں دیہاڑ توں بعد سبھ رشتہ دار اکٹھے ہوندے تے اوہدے ساہمنے پیسے رکھدے نیں تاں جے بیوہ دی گزر بسر دا کجھ آہر ہو سکے، پر جے ایہہ پیسے کسے وڈ وڈیرے دے حوالے نہ کیتے جان تے اوہ اکثر بے وقوفی نال خرچ دیندی اے۔ خاص کر سوگ دا پہلا ورھا لنگھن پچھوں اوہ زیادہ تر زیور مُڑ پالیندی اے تے نال ای اپنی حیاتی دا سلسلہ وی شروع کر دیندی اے۔

رومن کیتھولک پادریاں موجب ''قانونِ تجرد'' (Law of Celibacy) وانگوں بیوگی سنے ستی دے قانون دی نینہہ فرض یاں محبت دی خاطر اپنے آپ نوں قربان کرن دے نظریے تے سی جیہدے تے صرف اُچ پدھر دی انسانی فطرت ای عمل کر سکدی اے۔ جیویں کہ نفس کشی دے پیامبر نے دسیا، بیواواں کئی صورتاں وچ بِنا شک مُڑ ویاہ دی اجازت نہ لبھن کارن بہوں اوکھے ویلےتوں لنگھدیاں نیں تے جے خاص مصلحین ویاہ کر لین آلی کسے بیوہ، جیویں تھلویں طبقے وچ کجھ بیواواں اینج کردیاں نیں، نوں درمیانے دیسی معاشرے وچ اوہدا مقام موڑ سکدے تے اوہناں نوں اپنی ای ذات وچ مناسب بیویاں لبھن وچ مشکل دا ساہمنا نہ ہوندا۔

ایہہ وی نہیں بھُلنا چاہیدا کہ جے ہندوستان دی دو کروڑ دس لکھ دسیاں جان آلیاں بیواواں نوں سماجی بدنامی دا ڈر جیہڑا اوہناں نوں ایس جانُوں مارن آلے کم توں موڑدائے توں بِنا ویاہ کرن دی اجازت ہوندی تے اک توں ودھ ویاہ کرن نوں بڑی تحریک لبھدی تے چوکھے کھاندے پیندے ہندو گھرانیاں جیہڑے عام کر کے اکو ویاہ آلے نیں دا سکون تباہ ہو جاندا۔ وراثت

دے جھگڑے وی ودھ جاندے تے بہت سارے گھرانیاں وچ حرم ورگے منظر وکھالی دیندے۔ ایہہ آکھنا فضول اے کہ بیواواں دے دوبارہ ویاہ میاں بیوی دے سمبندھ دے وقار، بندے تے بی بی دیاں عام قربانیاں تے ہندو ازدواجی حیاتی دی خوب صورتی نوں کسے حد تیکر گھٹ کر دیوے گا، پر ایس بارے کوئی شک نہیں کہ دو کروڑ دس لکھ بیواواں دا ویاہ کنواری کُڑیاں دے ویاہ تے رشتے تے بھیڑے اثر ضرور پا سکدا اے۔ اخیرلی گل ایہہ کہ چنگے گھرانیاں وچ صرف شوہر دے بھراواں نال ویاہ کرنا جیویں کہ تبت وچ ہوندائے اک غریب ملک وچ آبادی ودھن توں ڈکدا اے، جدکہ ایہہ کجھ ضلعیاں وچ عورتاں نوں چنگے بھلے اختیار وی دیندائے۔ ایس لئی بیوہ دے ویاہ تے روک ٹوک ہندوستان ورگے بہوں آبادی آلے ملک وچ آبادی وچ غیر ضروری وادھے دے خلاف ڈکّا وی اے۔ ہندوستان دے کئی علاقیاں وچ خوراک دی سپلائی ہن وی طلب نالوں گھٹ اے۔ (1)

1- ڈاکٹر ہنٹر ہوراں اپنی لکھت ''England's work in India'' وچ ''بقایا چار کروڑ بھکھے'' دے سرناویں ہیٹھ لکھیا اے: ''مسٹر Caird موجب انگلینڈ وچ اک مربع میل زمین 50 بندیاں نوں روٹی ٹُکر دیندی اے جیہناں وچ 25 جوان تے بُڈھے تے 25 بیبیاں تے مُنڈے شامل نیں۔ یعنی 51 کِلّے فی 4 بندے۔ چوکھی آبادی آلے فرانس وچ ایہہ تناسب 180 بندے فی مربع میل اے، تے دس فیصد واہی بیجی آلی زمین نوں نِکّی ملکیت منیا جاوے گا۔ ہندوستان وچ اک وی اجیہا چنگا خوشحال علاقہ نہیں جتھے 180 بندے فی مربع میل نہ ہون۔

ڈاکٹر ڈبلیو ایچ بیلیو ہوراں مینوں دسیا اے پئی پنجاب وچ آبادی ودھن دی ورھے وار شرح 0.6 فی صد اے، جدکہ انگلینڈ وچ 1.27 فیصد۔ 1881ء وچ پنجاب دی آبادی (برطانوی علاقے وچ) 1,88,50,439 اے (صرف 80,15,210 بیبیاں) جدکہ 1868ء وچ ایہہ آبادی 1,76,09,518 سی۔ ایس لئی تیرھاں ورھیاں دے وقفے دے وچکار آبادی وچ 12,40,919 یاں تقریباً 7% وادھا ہو گیا۔

ایس ویلے پنجاب وچ برطانیہ دے قبضے آلا علاقہ 1,07,110 مربع میل اے جیہدے وچوں صرف 36,656 مربع میل واہی بیجی آلا، اک چوتھائی واہی جوگ تے بقایا بنجر اے، تاں جے، 1881ء دی مردم شماری موجب واہی بیجی آلی زمین دے اک مربع میل وچ 514.30 بندے نیں، ایس لئی آسانی نال گویڑ لایا جا سکدائے پئی ''ہندوستان دی دو کروڑ دس لکھ بیواواں'' دے مُڑ ویاہ روزگار دے ذریعاں تے کِنّا بھار پاوے گی۔ کسے حکومت لئی ایہہ کئی حصے چوکھی سوجھ آلی گل اے پئی ایس برائی نوں اوویں ای رہن دے، بجائے ایہدے پئی آبادی وچ وادھے یاں ایتھوں تیکر پئی سوانیاں دی پڑھائی دی کسے وی شکل دی سلاہنا کر کے کئی ان ڈٹھیاں خرابیاں نوں واج دیوے۔ ملک دی عام خوشحالی وچ وادھا ہون نال ای ایہہ حالت چنگی ہو سکدی اے۔ ایس ویلے پنجاب وچ بیبیاں تے بندیاں دا تناسب 4.4 بیبیاں دے مقابلے تے 5 بندے وے جیہدے کارن بیبیاں نوں پنجاب وچ اکثریت حاصل اے۔ صوبے دے اجوکے حالات وچ ایہہ سبھ توں ودھیا ممکنہ پوزیشن اے۔

بیواواں دیاں اوکڑاں بارے بہوں ودھا چڑھا کے گل کیتی جاندی اے تے ایہنوں ظلم ظاہر کیتا جاندا اے۔ اصولی طور تے سبھ مُلکاں دیاں بیبیاں اپنا خیال رکھ سکدیاں نیں تے اپنے فائدیاں نوں دوجیاں نال جوڑ سکدیاں نیں۔ اتھرو وگان نوں تیار بیوہ اپنے آل دوالے لئی اک آزمائش بن سکدی اے، یاں جے اوہ غریب ہووے تے عام گھر دے کم کار کر کے اپنے آپ نوں باقیاں لئی فائدے آلا بنا سکدی اے۔ اپنے اپنائے ہوئے خاندان دیاں کنواریاں دی خواہشاں تے سدھراں تے اوہدا اعتراض وی چنگا نہیں ہووے گا۔

کمیونٹی دے مرداں دا اک حصہ مالی لحاظ نال بیواواں دے مسئلے وچ دلچسپی رکھدائے۔ جیویں خاص ذاتاں وچ ووہٹی دے انٹرنس، ایف اے، بی اے تے ایم اے امتحان پاس کرن تے اوہدی قدر ودھ جاندی اے، اوسے طراں کوئی ہم وطن اصلاح دا چاہیوان بیوہ نوں اوہدے گھر دی افسردگی بھاویں اوہ اپنے ماپیاں دے گھر وچ ای رہندی ہووے توں کڈھن راہیں اوہدی جائیداد دا آہر اپنے ہتھ وچ لین دا خاہشمند ہو سکدائے۔ خورے کئی بیواواں مُڑ ویاہ تے اعتراض نہیں کرن گئیاں، پر کئی بیواواں ولّوں 'میموریل ٹو گورنمنٹ' تے دستخط ہون وچ مینوں کجھ شک اے۔ جے ایسراں اے تے فیر ایہدے توں ظاہر ہوندا اے کہ اوہ لکھ سکدیاں نیں تے خورے اوہناں میموریل پڑھیا وی ہووے گا مطلب اوہ پڑھنا وی جاندیاں ہون گئیاں۔ ایہدے توں دیسی بیبیاں دی پڑھائی دے معیار دا ثبوت مِلدائے۔ ایہہ پتہ کرنا چنگا رہوے گا کہ ایہناں بیواواں دا سمبندھ کس ذات نال اے تے کیہ اوہ گھٹیا یاں بڑھیا ذات دے کسے بندے نال ویاہ کرن تے اعتراض کرن گئیاں یاں نہیں، کیوں جے ہن سبھ ذاتاں اپنے توں گھٹیا یا بڑھیا ذاتاں دی دخل اندازی چنگا نہیں سمجھدیاں۔ ذاتاں دی گل چھِڑی اے تے دسدے جایئے کہ خاص جرم اک ذات وچ دوجیاں نالوں چوکھے عام نیں، جیویں منشی یاں کایستھ جعل سازی وچ ماہر نیں۔ ایس لئی جے کوئی کایستھ دوجے نوں چوری یاں کوئی بنگالی دوجے نوں حملہ کرن نہ کہ بس گالھاں کڈھن دا الزام دیوے تے ایہہ قاعدے دے خلاف سمجھیا جاوے گا، تے ایہی کارن اے کہ جیویں برہمناں، راجپوتاں یاں جٹّاں ولّوں میموریلز دوجیاں ذاتاں دی تھاویں حقیقی ہونا چوکھا منن اندرا اے۔

بھاویں کجھ وی ہووے، سبھ مُلکاں وچ وچاری بیوہ دی حالت ہمدردی دے لائق اے، پر تھلے دتے گئے اہم پکھاں کارن ہندوستان وچ ایہہ کجھ گھٹ ای اے:

1- مسلماناں، سکھاں، چوکھے پہاڑی قبیلیاں تے نیڑے نیڑے ساریاں تھلویاں ہندو ذاتاں دیاں بیواواں ویاہ کردیاں نیں، تے جٹاں دیاں بیواواں اپنے فوت ہون آلے بندے دے بھرا نال ویاہ کرن دیاں پابند نیں تاں جے وراثت بچی رہوے۔

2- جیہناں بیواواں دے پُتر جوان نیں یاں جیہناں دی عمر اوہناں نوں گھر دے کمّاں کاراں وچ عملی رَلت جوگا بناندی اے تے اوہ گھر دیاں حاکم وی ہوندیاں نیں۔

3- ایس لئی اُچیاں تے وچکارلے درجے دیاں ذاتاں وچ بیواواں دی گھٹ تعداد ای باقی بچدی اے، تے اوہناں وچوں وی صرف اوہی ترس دے قابل نیں جیہڑیاں بہت غریب نیں یاں جیہناں دے رشتے دار نہیں یاں بے حس نیں، جیہڑا کہ گھٹ ای ہوندائے۔ (1)

4- تاں جے، تھلے دتیاں وجہاں کارن ایہناں

a- ویاہ دے سمبندھ دی مقدس حیثیت، شوہر نال فیر مِلن دی اُڈیک تے اوہدے لئی شوہر دیاں نظراں وچ عزت پان تے اوہدا قرب لبھن لئی، نفس کشی لئی ریاضتاں کرنا جیویں منجی دی تھاں فرش تے سونا۔ ایسے پکھ توں مذہب شریف ہندو بیوہ دے کردار نوں طاقت دیندائے،

b- بیوہ نوں لبھن آلا سماجی آدر جیہڑی اپنے رویّے راہیں فوت ہون آلے شوہر دے کدے نہ مُکن آلے غم دا مظاہرہ کردی اے۔

c- اوہدے اپنے گھر آلیاں ولّوں ہمدردی، کئی ونگیاں وچ اوہ اپنے ٹبّر وچ ای مُڑ آوَندی اے۔

d- تیرھاں تاریخ نوں اوہنوں دل کھول کے مدد دتی جاندی اے جیہدے کارن اوہ

1- مردم شماری دیاں ریٹرناں موجب تیہہ ورھے توں گھٹ عمر دیاں 1,34,645 بیواواں ہین، یعنی 0-9 ورھے دیاں 1208 نِکّی عمر آلیاں بیواواں، 10-14 ورھے دیاں 6778، 15-19 ورھے دیاں 19346، 20-24 ورھے دیاں 41686 تے 25-29 ورھے دیاں 65627 بیواواں (ایہناں وچوں گھٹ توں گھٹ تِن چوتھائی بیواواں مُڑ ویاہ کرسکدیاں نیں)۔ ایسراں 30-60 ورھے یاں چوکھی عمر دیاں بیواواں بقایا رہ جاندیاں نیں جیہناں دے اکثر جوان بچے نیں تے جیہڑے عملی طور تے اپنے گھراں وچ حاکم نیں۔ ایس لئی دوجی وار ویاہ دے قابل بیواواں دا تناسب بیبیاں دی کُل 80,15,210 آبادی وچ 1:59.43 بندا اے۔ ایہناں وچوں اِک چوتھائی توں چوکھیاں بیواواں نوں اکلاپے دی سزا نہیں دتی جاندی، ایس لئی معاملے دی سنگینی اونی آفاقی نہیں جِنّی دسی جاندی اے۔

حیاتی دیاں اوکڑاں توں آزاد ہو جاندی تے پڑھائی ول دھیان دے سکدی اے۔

ایس لئی چنگے خاندان دی بیوہ دا مقصد 'محنت ای عبادت اے' (laborare et. orare) بن جاندائے۔ بھاویں اوہ کدی کدار وہماں دا شکار وی ہو سکدی اے، پر آس اوہدا ہتھ پھڑی رکھدی اے تے اوہ اپنیاں بہوں اَوازار یاں گھٹ مذہبی بیوہ بھیناں لئی مثال بندی اے۔

ہندوؤاں وچکار ویاہ دا اُچیچا نظریہ بے نتیجہ نہیں۔ ایہدا اگویڑ ایس کم توں لایا جا سکدا ئے کہ ہندوستان وچ کئی عزت دار تے امیر مسلمان صرف اک ای ویاہ کردے نیں، جد کہ دوجے مسلمان مُلکاں وچ حیثیت دے موجب تعداد وچ وادھا کردے نیں۔ ایسے طراں پردے دے مسلم نظام ہندوسوانی نوں کسے طراں وی نقصان نہیں پہنچایا، کیوں جے جے کر یونانی لکھاریاں دے دسن تے اِتبار کر لیا جاوے تے پنجاب دیاں سوانیاں نوں اینی آزادی ہے سی جیہڑی کدی کدی عیش پرستی دی حد نوں چھوہن لگدی اے۔

اُچیاں ذاتاں وچ نِکّی عمر آلیاں بیواواں دا معاملہ کجھ رحم جوگ اے تے اوہناں خاطر ای مذہب تے رِیتاں وچ کجھ رعایتاں راہیں کجھ آسانی لئی جا سکدی اے۔ پر ایہہ کم صرف برہمناں دی مدد نال ای ممکن اے، سگوں اوہناں دی اپنی ذات دیاں نِکّی عمر آلیاں بیواواں لئی نہیں جیہناں نوں یاں تے استاد دے طور یاں فیر تِبت، لداخ، سپِتی رومن کیتھولک یورپ وچ راہباواں توں اڈ تے دوجے گوانڈھی علاقیاں وچ راہباواں دے طبقے دی آگو دے طور تربیت دتی جاندی اے۔ اصل وچ ایہہ کم شبے آلا اے کہ آیا ہندوستان وچ ویاہ نہ کر سکن آلی نِکّی عمر آلیاں بیواواں دی گنتی اُتے دسے مُلکاں وچ راہباواں نالوں کدھرے چوکھی اے۔ (1)

زبردستی بیوگی لاگو کرن دے ظلم نال تعلیمی میدان وچ ایس طراں فائدہ چُکیا جا سکدا ئے کہ اوہناں بیواواں نوں استانیاں لا دتا جاوے جیہڑیاں پڑھ سکدیاں نیں۔ ایہہ استانیاں نِکّیاں کُڑیاں

1- 0-9 ورھے عمر دیاں صرف 675 تے 14-10 ورھے عمر دیاں 4070 نِکّی عمر آلیاں بیواواں سن۔ ایہناں وچوں گھٹ توں گھٹ دو تہائی دا سمبندھ مُڑ ویاہ کرن آلیاں ذاتاں وچوں سی۔ 1881ء وچ کُل ملا کے 73320 ہندو بیواواں 30 ورھے تے گھٹ عمر دیاں سن جیہناں وچوں نیڑے نیڑے اک تہائی نوں مُڑ ویاہ دی اجازت نہیں۔ ایس توں اڈ ویہہ ورھے توں گھٹ عمر دیاں 53382 مسلم بیواواں وی سن جیہناں وچوں چوکھیاں بِنا شک مُڑ ویاہ کر لین گئیاں، تے ایس عمر دیاں صرف 8035 بیواواں سن۔ یورپ وچ کیہڑا ملک اے جتھے ہندوستان دی نسبت چوکھیاں بیواواں نوں مُڑ ویاہ کرن دا موقع لبھدا ئے؟

دے گھراں وچ جان یاں اوہناں نوں پڑھائی دے پیشے دی تربیت دین۔ میں نہیں سمجھدا کہ مسلماناں تے سکھاں ول ضرورت توں چوکھی رسد یقینی بنان وچ کوئی چوکھی مشکل پوے گی۔ ہندوؤاں ول وی برہمناں دی مدد نال اُتے دتّے گئے منصوبے دے خلاف اعتراض ہولی ہولی مُک جان گے۔

The best means, however, for spreading female education in a manner welcome to native ideas is to employ the Maulvis, Pandits and Bhais for male teaching and their wives, or, sometimes, elder sisters, for female teaching.

سوانیاں دی پڑھائی دے ودھا دا مقامی طور تے سبھ توں آدر جوگ وسیلہ مولویاں، پنڈتاں تے بھائیاں نوں مُنڈیاں دی پڑھائی تے اوہناں دیاں بیبیاں یاں کجھ صورتاں وچ وڈیاں بھیناں نوں کُڑیاں نوں پڑھان ول لانا اے۔ ایس طراں مذہبی آگو وی اگے ودھن گے کہ اوہ اپنی رشتہ دار بیبیاں دی پڑھائی تے بوہتا دھیان دین، جے اینج ہوئیا تے پک نال دوجے طبقے یاں ذاتاں وی اوہناں دی پیروی کرن گئیاں۔ کُڑیاں دی پڑھائی وچ اجوکی اوکڑاں جیویں جادو نال مُک جان گئیاں تے اوہناں لوکاں دی لوکائی لئی کاوشاں لئی میدان تیار ہووے گا جیہڑے ایس ملک دیاں سوانیاں نوں ہور اُچیچی پڑھائی دوان دے چاہیوان نیں۔ ڈائریکٹر آف پبلک انسٹرکشن ہوراں اپنے مراسلہ 4S، 22 ستمبر 1881ء وچ کجھ ونگیاں دتیاں نیں جیہناں توں گویڑ لگ جاوے گا کہ میں دیسی تعلیم اُتے کمیونٹی تے مذہبی عہدیداراں دے اثر وچ کسے مبالغے توں کم نہیں لیا: ''میں ویکھیا اے کہ کجھ صورتاں وچ لوکاں نوں خاندانی پروہت طبقیاں تے آدر آلے خاندان دے مُنڈیاں توں پڑھن تے کوئی اعتراض نہیں۔'' ایہہ گل چیتے رہوے کہ سارے مقامی لوک بندیاں تے خاص کر جوان بندیاں دے اپنیاں دھیاں نال میل جول تے کِنّے اوازار ہوندے نیں، اُتے دتی گواہی جیہڑی مخالفاں دتی ایس خیال دی حمایت لئی کافی اے کہ لوک اپنے روحانی آگوؤاں تے بوہتا اِتبار کردے نیں، خاص کر ایس لئی وی کہ گواہی دین آلا بندہ منفی اے، سگوں اوہ تے پرائمری سکول وچ کسے مشرقی اُستاد نوں جے اوہ اک 'نارمل' سکول سرٹیفکیٹ نہ رکھدا ہووے رکھن دا وی مخالف اے۔ جے پروہت طبقیاں دی مدد نال یورپی تے دیسی حاکماں دیاں بیبیاں دیسی بچیاں نوں سیکولر پڑھائی دین

لئی چنگے آہر کرن، اوہناں دے گھراں وچ جان تے لوکائی تے حاکماں وچکار ہمدردی نوں ودھا سکن گئیاں، تے نال ای اپنے لئی اک روزگار دا آہر وی کرن گئیاں جیہڑا اوہناں نوں اپنے وسّن آلی تھاں دی اَوازاری توں آزادی دیوے گا تے اوہناں دی صحت تے ارادیاں نوں وی تقویت لبھے گی۔ جیویں کئی مشنری بیبیاں کسے اُچ پدھر دے کم وچ اپنے بندیاں دی مدد کردیاں نیں، مینوں کوئی کارن نظریں نہیں آؤندا کہ افسراں دیاں بیبیاں وی لوکائی دیاں دلچسپیاں تے جذبیاں نوں اک سوجھوان تے لبرل حکومت نال پچھان کرن دے وڈے کم وچ اوہناں دا ہتھ کیوں نہ وٹان۔

مسز حسین علی ہوراں اُتلے ہندوستان وچ ''گھریلو حکمرانی'' (Home Rule) دا جیہڑا پرجوش تے تفصیلی بیان دتا اے اوہدے نال دیسی گھرانیاں دا فضول خرچی یاں گھریلو تشدد دا ہمیش ای مرکز نہ ہونا ایس گل توں کڈھیا جاسکدا اے۔ گھر دے کم کار، عزیز رشتے داراں دے مسئلے، کشیدہ کاری، سلائی، سوتر کتن، پیشہ ور کہانیاں سنان آلیاں یاں گان آلیاں یاں پرہیز گار بیبیاں دی تبلیغ نوں سنن، پاک صحیفیاں دی قرأت نال اوہناں ویلا ٹپانا ہوندا اے تے اوہناں نوں تقریباں، گرجا گھریاں کسے میلے ٹھیلے وچ جان دا موقع لبھدا اے۔ ریورینڈ لال بہاری ہوراں اج کل وچ ای چھپن آلی ''Selection from the Calcutta Review'' وچ مُڑ چھپن آلے مضمون وچ آکھیا اے: ''ہندو آداب توں انجان لوک اپنے گھر وچ ایہہ وچار رکھدے نیں کہ نیگرو کنیزاں وانگوں ہندو سوانیاں دا مقصد بِنا کسے تھکان خدمت کرنا اے۔ ایہہ کم سوال جوگ نہیں کہ ہندوستان دیاں سوانیاں نوں سماج وچ اوہ رتبہ نہیں لبھدا جیہڑا یورپ وچ ہے، پر ایہہ گل صحیح نہیں کہ ایتھے اوہناں نوں لونڈیاں، ڈنگراں یاں گھر دے سامان وانگوں ویکھیا جاندا اے......'' اودوں اوہ سرسری طور تے کُڑیاں دیاں کھیڈاں دا ذکر کردا اے، اوہناں دا Bow-bows ،Dolls، جیہناں وچ ویاہ دا تمثیلی سوانگ رچایا جاندا اے، یعنی گُڈے گُڈی دا کھیڈ، لُکن میٹی یاں چھُپن چھپائی، ٹِلکٹّی، جیہناں وچ انگلیاں دی کاریگری وکھائی جاندی اے، ''ناٹکاں وچ اوہ وڈی جماعت جیہدے وچ تُک بندی نوں بوہتی حیثیت حاصل اے''، تے سوانیاں دی روز دیہاڑی دی بجھ نَس وی دسی جاندی اے جیہدا اک پیرا اسیں تھلے دے رہے آں:

''پہلے بندیاں نوں کھانا کھوایا جاندا اے جیہدا ماواں تے بیویاں انتظام کردیاں نیں۔ بنگالی لوک میز تے حاضری نوں اک خدمت گار پیشہ نہیں سمجھدے، ایہہ کم عام کر کے بزرگ نوکرانیاں تے

برہمن کردے نیں۔'' اودوں اوہ اوہناں دیاں کجھ کھیڈاں دا ذکر کردائے، جیویں اشٹی کُسٹی، جیہڑا backgammon تختۂ نرد چوں چوکھی وکھری نہیں تے چار بندے کھیڈدے نیں، ڈرافٹس نال رَلدی مِلدی مونگل پٹھان جیہڑی مُغلاں تے پٹھاناں دے وچکار لڑائی دا سوانگ اے، باگھ بُنڈی یاں شیر دا شکار جیہڑی جرمنی دے fortress کھیڈ ورگی اے، وغیرہ وغیرہ۔ پک نال وکھو وکھ ذاتاں، فرقیاں تے طبقیاں دیاں سوانیاں دیاں تفریحاں وکھو وکھ نیں۔ پر کجھ ای گھر توں باہر کسے دیسی گھر چوں آندی آواز وچ من موجی گیت سن کے، کدی ایہہ خیال کیتا ہووے گا کہ اندر موجود سوانیاں غلام نیں۔ سوانیاں کسے مشہور پنڈت کولوں تلاوت وی سنن جاندیاں نیں، پر اکثر ایس طراں نہیں ہوندا۔ خُشی دے موقعیاں جیویں ویاہ تے بال دا جمن تے تیوہاراں تے نچن آلیاں کُڑیاں سدّیاں جاندیاں نیں، پر میرا خیال اے کہ اُتلا بیان ایہہ وکھان لئی کافی اے کہ پنجاب وچ سوانیاں دی حیاتی اونی نراس تے غلامی آلی نہیں جنّی مِتھی جاندی اے۔

میونسپلٹیاں دی مدد نال چلن آلے کجھ کُڑیاں دے سکول جیہناں دا اندراج سرکاری سکول طور ہویا قرآن پڑھنا سکھاندے نیں، تے جے اوہ انج نہ کرن تے اوتھے کوئی وی داخلہ نہیں لوے گا۔ اک زمانے وچ باوا کھیم سنگھ ہوراں دی نگرانی ہیٹھ 108 کُڑیاں دے سکول سن تے جے ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ سلاہنا کردا تے بِنا شک اوہناں دی گنتی وچ چنگا وادھا ہو جاندا۔ میں راولپنڈی سرکل وچ ایس طراں دے 50 سکول بحال کیتے تے اوہناں نوں انسپکشن لئی کھولیا، پر پنجاب وچ سوانیاں دی پڑھائی دے حامیاں دے وچکار سر رابرٹ منٹگمری دا پیدا کیتا جذبہ تحریک دے آگواں ولّوں محکمہ تعلیم دی بے دھیانی کارن مُک گیا۔ انسپکٹر راولپنڈی سرکل دے طور تے میری رپورٹ وچوں تھلے دتے پیرے وچ وچلی گل توں ایہہ ظاہر ہووے گا کہ محکمے تے خاص کر میرے پیشرو نے صوبے وچ کُڑیاں دے نال نال دیسی، امداد آلی تے بِنا امداد آلی پڑھائی نال کِنّی کُو ناانصافی کیتی کیوں جے ایہہ دوجے محکمیاں دیاں ایجنسیاں نال ہمدردی تے جانکاری نہیں رکھدا سی۔

''سر رابرٹ منٹگمری دے تحریک دوان تے جدوں بیدی کھیم سنگھ دے سکول پہلی واری بنائے گئے تے اک طراں دی گارنٹی موجود سی کہ سرکاری افسر، خاص کر کے یورپی ایہناں دی انسپکشن نہیں کرن گے۔ میرا خیال اے کہ ایسے کارن ایہناں سکولاں دی انسپکشن نہیں ہوئی

تے اوہناں تے جائز تے ناجائز دوواں طراں دا شُبہ ہویا۔ حکومت دے واضح حکم توں بِنا میں آپ وی اوہناں دی انسپکشن کرن توں جھکنا واں حالاں بیدی دے نمائندے مینوں انج کرن دی اجازت دتی ہوئی سی۔ نمائندے نال میری ملاقات دے کجھ دیہاڑے پچھّوں سکول بند کر دتے گئے...... ساڈی تعلیمی پالیسی دی پائیداری تے لوکاں دا یقین پیڈا کرن یاں بیدی سنگھ ہوراں نوں مُڑ اپنیاں خدمتاں پیش کرن ول موڑن لئی ایس کم دا حساب نہیں کیتا گیا سی۔ 'کُڑیاں دی پڑھائی' دے حوالے نال ہون آلے احتجاج توں بعد اکو وار وچ 108 سکولاں دا صفایا کر دینا بہوں بھیڑا سی، پر محکمہ انج کرن وچ حق بجانب سی کیوں جے میجر اُرسٹون ڈی سی تے مسٹر Frizelle ہوراں ایہناں سکولاں دی بِندیا وچ رائے دتی سی، کہ چوکھے اہم یاں گھٹ پراسرار اداریاں لئی پیسے چاہیدے سن، تے ایہہ کہ ہر صورت وچ کوئی وی انسپکٹر کسے اجیہی شے لئی گرانٹ دی حمایت نہیں سی کر سکدا جیہدے بارے اوہنوں کجھ وی پتہ نہ ہووے۔ میں ایہدے تے بحث نہیں کراں گا کہ ایس معاملے وچ مِتھی گئی خورے غلطی نال حکومتی پالیسی دے باوجود ایہناں سکولاں دی انسپکشن کرن دا بھاویں کوئی آہر کیتا گیا یا نہیں، پر مینوں ذرا وی شک نہیں کہ ایس سرناویں تے لوک بہوں ودھا کے گل کردے نیں۔''

مسٹر پیئرسن ہوراں صحیح آکھیا اے: ''میں کُڑیاں دے سکولاں دی انسپکشن بارے لوکاں دے دسے جان آلے تعصب توں نہیں مَندا۔ اوہ چار یاں پنج ورھے دیاں نِکیاں کُڑیاں آلے نیں جیہناں نوں گلیاں وچ اپنیاں تختیاں نال کھیڈیاں ویکھیا جا سکدا ائے۔ دراصل تعصب ادائیگی دے نظام دے خلاف نتیجہ اے۔ سبھ توں سوکھا حل ایہہ ہووے گا کہ آوَن آلے ویلے وچ گرانٹ صرف اوہناں سکولاں نوں دتی جاوے جیہڑے سرکاری افسراں دی انسپکشن لئی کھلے ہون۔ میں ایہہ نہیں آکھ سکدا کہ ایہہ منصوبہ اعتراضات توں پاک اے، پر بیدی کھیم سنگھ ہوراں نوں آپ ایہہ فیصلہ

کرن جوگا ہونا چاہیدائے کہ کیہ اوہ ایہناں شرطاں تے حکومت توں امداد لے سکدائے یاں نہیں۔''
ایس نظریے وچ ایہہ مِتھ لیا گیا اے کہ بیدی کھیم سنگھ ہوراں نوں ایس پربندھ توں فائدہ ہو رہیا اے، پر بیدی خورے ایہنوں اک وڈی مصیبت تے اوکڑ دے طور تے ویکھے گا جیہڑی اوہنے نری سرکار نوں خُش کرن لئی مول لئی۔ مینوں خُشی اے کہ ہر صورت وچ اوہنوں شکریے دا اک خط گھلیا گیا اے، پر افسوس وی اے کہ کُڑیاں دے 108 سکول ہتھوں نِکل گئے جیہناں دا پربندھ سانوں نہیں سی کرنا پینیدا۔ استاداں دے اک وڈی تعداد دے فائدے یقینی بنان راہیں ''سوانیاں دی پڑھائی'' نوں منظّم کرن وچ چنگا فائدہ چُکیا گیا اے۔ اسیں کامل 'ریٹرنز' جیہڑیاں دھوکے تے جعل سازی توں اُکّا پاک نہیں حاصل کرن لئی اگلی نسل نوں اُڈیکنا گوارا نہیں کر سکدے۔ (1)

In our hurry to build the edifice of an ideal Indian civilization "in one day," we risk a sudden collapse of what has already been raised.

اساں ''اک دن وچ'' مثالی ہندوستان دی عمارت بنان دی چھیتی وچ پہلاں آلی عمارت نوں اکو واری ڈھا دتا۔ میں کدی وی ایس صوبے وچ ''سوانیاں دی پڑھائی'' بارے بہت چوکھی آس نہیں رکھی، سگوں مقامی بیلیاں دی مہربانی نے مینوں تحریک دا پہلا یورپی صدر بنن تے مجبور کر دتا، پر جے کُڑیاں دے سکول ہونے نیں تے اوہناں دی انسپکشن کیتی جانی اے تے بِنا شک ایہہ کم کیتا جا سکدائے۔ جیہناں قصبیاں وچ چوکھیاں وڈیاں تحریصات موجود نیں، اوتھے لوکاں دا اپنیاں دھیاں دے حوالے نال چوکھیاں احتیاطی تدبیراں کرنا فطری گل اے، تے عام کر کے اُچ پدھر دے تے چنگے خاندان اوہناں نوں گھروں باہر سکول گھلن دے خلاف نیں تاں جے راہ وچ کوئی اوہناں نوں ورغلا نہ لوے۔ فیر وی کئی نِکّے سکول سہولت آلیاں تھاواں تے نیں، نہ کہ کوئی اک مرکزی سکول جیہدی انسپکشن کرن دی سہولت ہووے، معلوم سا کھ تے خاص عمر دے دیسی تعلیمی حاکماں ولوں اوہناں دے معائنے تے اعتراض نہیں کیتا جاندا۔ پاکی وچ مشہور استانیاں چنگے خانداناں دیاں کُڑیاں نوں گھر پڑھان آؤندیاں نیں۔ خیر کھاندے پیندے مسلم گھرانیاں وچ کُڑیاں نوں ہمیش ای اک خاص حد تیکر پڑھایا جاندائے۔ 'پردہ' کدھرے وی اینا ڈاہڈا نہیں جِنّا کہ ترکی وچ اے۔ فیر وی

1- میں کئی ورھے پہلاں اک ریٹرن ول دھیان دوایا سی جیہدے وچ 2000 پڑھیاراں نوں پڑھنہار دسیا گیا سی۔ ڈونگھی جانچ توں پتہ لگیا پئی 11 باقاعدہ حاضری لاندے سن۔

چودھاں ورھے دی عمر تیکر دیاں کنواریاں کُڑیاں سکول جاندیاں نیں، جیویں کہ میں آپ ویکھیا اے۔ (میری لکھت ''Muhammadan Education in Turkey'' دے حوالے نال)

پچھے دسیاں جا چکیاں کجھ صلاحواں یاں بیاناں نوں دوہران دا خطرہ مکھ رکھدیاں ہوئیاں میں صوبے وچ سوانیاں دی پڑھائی دے سرناویں دی ہور وضاحت لئی ضروری سمجھنا واں کہ تعلیمی کمیشن نوں دتی ہوئی اپنی گواہی توں کجھ پیرے ایتھے پیش کراں:

سوال 41: کیہ تسیں صوبے وچ کُڑیاں دی دیسی پڑھائی توں جانُو او، جے 'ہاں' تے اوہدی نوعیت کیہ اے؟

جواب 41: جی ہاں، جیویں مولویاں تے بھائیاں دیاں بیبیاں عام کر کے اپنے بندیاں توں لکھنا پڑھنا سِکھدیاں تے اپنے بالاں نوں خاص عمر تیکر پڑھنا تے مذہبی فرض پورے کرنا سکھاندیاں نیں۔ مان جوگ مسلماناں دیاں بیبیاں وی عام کر کے پڑھ لکھ سکدیاں نیں (بھاویں لکھن دا گُن تھوڑا گھٹ عام اے، پر پڑھن دے گُن دیاں وجہان دی تفصیل وچ جانا ضروری نہیں)۔ کجھ بیبیاں چنگیاں فارسی سکالر نیں، تے میرے جانُو اک چنگے مسلم گھرانے وچ کئی بیبیاں چنگی شاعری وی کردیاں نیں۔

The position of women is far higher among Muhammadans and Sikhs than is supposed, and there is no prejudice against their being educated, provided this can be done without interfering with the privacy of their domestic life. There are in proportion as many women that can read, in Native States, where there has been no fuss made about female education, as. there are in British territory, whilst in the latter also I have no doubt that many respectable women can read and write, who dare not say so.

مسلماناں تے سِکھاں وچ بیبیاں دی حیثیت اوہدے نالوں کئی حصے ودھیا اے جنّی سمجھی جاندی اے، تے اوہناں دی پڑھائی دے خلاف کوئی رنج نہیں رکھیا جاندا، شرط ایہہ وے کہ انج

کرن وچ اوہناں دی رازداری متاثر نہ ہووے۔ دیسی ریاستاں وچ پڑھن دے قابل بیبیاں دا تناسب وی ایہی اے جتھے سوانیاں دی پڑھائی بارے کوئی رَولا نہیں پایا گیا جیویں کہ برطانوی علاقے وچ ہویا، جد کہ مینوں کوئی شک نہیں کہ اخیرلے وچ وی اینیاں عزت دار بیبیاں پڑھ لکھ سکدیاں نیں پر ایہہ مَن دی ہمت نہیں کردیاں۔ چناب تے اٹک دے وچکار ضلعیاں وچ سکھ کُڑیاں لئی دیسی سکول ہمیش موجود رہے نیں۔ ایہہ گل صحیح تے چنگی اے کہ پروہتاں دیاں بیویاں اپنی کمیونٹی دیاں کُڑیاں کول جان تے اوہناں نوں پڑھان، پر میرے خیال وچ ویاہ دی عمر نوں اپڑ چُکیاں کُڑیاں دا سکول جان لئی بازاراں توں لنگھنا اعتراض آلا اے۔ مُڈھلیاں مذہبی لکھتاں پڑھنا، سلائی کڈھائی، خاندان لئی بڑے دھیان نال کھانا پکانا، صفائی ستھرائی، مصیبت وچ دیکھ ریکھ تے گھریلو جھگڑیاں وچ محبت نال ثالثی چنگے طبقیاں وچ سوانیاں دے گھریلو راج تے پڑھائی دے مرکزی عناصر نیں۔ ایہہ طبقے اپنیاں رشتہ دار سوانیاں نوں آدر تے مذہبی چنگی نظر نال ویکھدے نیں جیہدا مظاہرہ سانوں یورپ وچ وی نہیں لبھدا۔

سوال 42: کُڑیاں لئی سکول بنان وچ محکمے دی پیش رفت کیہ اے، تے اوہناں وچ دتی جان آلی پڑھائی کیویں دی اے؟ تسیں بہتری لئی کیہ صلاح دے سکدے او؟

جوب 42: اوہناں وچ دتی جان آلی تھوڑی بہت پڑھائی تے پڑھیارنیاں دی گنتی تعلیمی رپورٹاں وچ دتی گئی اے۔ اصلیت ایہناں رپٹرناں توں کِنّی گھٹ اے۔ میں آپ کُڑیاں دے 50 سکول منظّم کیتے تے ایہنوں اپنے کم دا سبھ توں گھٹ تسلی بخش حصہ مِتھیا اے۔ لاہور وچ میں ''فیمیل ایجوکیشن سوسائٹی'' دا پہلا یورپی صدر ساں، پر جدوں پتہ چلیا کہ رپٹرناں موجب 1100 پڑھن لِکھن جوگیاں کُڑیاں وچوں صرف 11 اصل وچ ایہہ گُن رکھدیاں سن تے میں استعفیٰ دے دتا۔ میرے اعتراض تے مسٹر سی یو آچیسن ہوراں مداخلت کیتی تے اجوکے 'فیمیل نارمل سکول' دا مُڈھ بنھیا۔ جے صرف پروہتاں دیاں بیویاں نوں ای ایہدے وچ داخلہ دتا جاندا تے ایہہ چنگی کارکردگی وکھاندا، اوہ کُڑیاں نوں اوہناں دے گھر جا کے پڑھاندیاں، پر ہن سکول ڈی نیشنلائزنگ جذبے ہیٹھ ٹوریا جا رہیا اے جد کہ سوسائٹی دے فنڈز دا آہر سرکاری افسراں دے ہتھ وچ اے۔ سوانیاں دی پڑھائی دا نازک مسئلہ نویں سرے توں دھیان دی منگ کردائے۔ ایس ملک وچ ایہہ ویلے توں پہلاں اے، پر جے ساریاں دیسی شیواں نوں اپنے آپ ودھن تے چھڈ دتا گیا تے ایہہ ودھے گا۔

جدوں مقامی معاشرہ ایس طراں دا بن گیا کہ بندے بیبیاں کولوں یورپی بنن دی منگ کرن تے فیر خورے ساڈے اجوکے نظام نوں نویں حیاتی لبھے گی، نال ای گھریلی خُشی تے پاکی کُڑیاں دے اجوکے سکولاں دے مُکا راہیں اگے ودھائی جاوے گی، سوائے اوہناں تھاواں دے جتھے مقامی پروہت طبقہ اوہناں نوں ٹوری رکھن دا چاہیوان اے یاں جتھے پربندھ کاراں نوں کلیۂ بابا کھیم سنگھ تے اوہدے رشتے داراں ورگے بندیاں دے حوالے کیتا جا سکدا ائے۔ مینوں سمجھ نہیں آوٗندی کہ حکومت نوں ایس گل دا تعین کرن نال سروکار کیوں وے کہ لوکائی دے وچکار صنفاں دا آوٗن آلے ویلے وچ سمبندھ کیہ ہووے گا، کیوں جے دیسی سوانیاں دی پڑھائی وچ ہر نویں گل ایسے نقطے تے اپڑدی اے۔ مینوں لگدائے کہ حکومت صرف دیسی پڑھائی نوں پرکھن تے بچان دی پابند اے۔ ایہدی تھاں ہویا ایہہ وے کہ دیسی تہذیب بارے وچ سچ نوں کدی وی پرکھیا نہ گیا تے ایہدے اوقاف توں اڈ سلاہنا دیاں دوجیاں صورتاں وی تباہ کر دتیاں گئیاں۔ ایہدے نال نال حکومت کدی اک تے کدی دوجی سکیم شروع کیتی، کہ جیویں پچھوکڑ وچ ایہہ ملک کورا سی۔ ایسراں حکومت نے پہلاں دیاں شیواں نوں بچان تے تہذیب دیاں نویں شکلاں تے وچار وٹاندرا نہ کرن یاں اک اپنے کولوں بنائی نویں تہذیب نہ بنان دے خلاف عمل کیتا۔ جیویں کہ میں پڑھائی تے عام کر کے گل کردیاں ہوئیاں اک ہور تھاں تے آکھیا اے، پہلی نظر وچ ایہہ گل اُکا واضح نہیں ہوندی کہ محکوماں دی 'آئندہ' تہذیب دے پڑھائی دے پیمانے دی پچھان کروانا کسے وی حکومت دے فرضاں وچ شامل نہیں۔ جدوں تیکر حکمراناں دا دھیان حیاتی، میل جول تے جائیدادنوں بچان ول رہیا، حکومت نے اوہ سبھ کجھ کیتا جیہدی آس اوہدے کولوں رکھی جا سکدی سی، تے ایہنے ملک دا چنگا وی چاہیا۔ سگوں پڑھائی دے معاملے وچ ایہنے ودھن پھُلن دی راہ نہ ڈَکن توں چوکھا کجھ نہ کیتا۔ تاں جے، جدوں کوئی حکومت تھوڑے چِر وچ اک وڈے تے چنگے پدھر تے فرض دے جذبے نال جڑیاں سبھ پاک روح نال جڑیاں پکھاں نوں تھپکی دیندی اے جیہڑے کسے قوم دے چنگے ذہناں تے ویلے دا بہوں مِٹھا تے رَلیا ملیا احساس ہولی ہولی ای اثر کردا اے تے ایہدے توں سانوں اک ونگی لبھدی اے جیہدی مثال کسے وی حکومت دے کسے وی دور وچ سوکھی نہیں لبھدی۔ ایس لئی حکومتی کماں تے تنقید کردے ویلے ''فرض'' تے ''مشن'' ورگی اصطلاحواں تے انگلیاں چُکنا گھٹ ای جائز اے۔ حکومت اپنی لوکائی دی ہمیش دی فلاح لئی بڑی یکسوئی تے غیر جانب داری نال آہر کر رہی اے۔'

اک سکول ماسٹر نے تھلے دتے سوال دے سرناویں ہیٹھ مینوں ایہہ نوٹ گھلیا:

The progress made by the Educational Department in the matter of female education is very meagre. The charcter of instruction is in some schools Deva Nagari, in others Gurmukhi, and in others Persian.

'سوانیاں دی پڑھائی دے معاملے وچ ایجوکیشن ڈیپارٹمنٹ دی ترقی بہوں گھٹ اے۔ کجھ سکولاں وچ دیوناگری لِپّی وچ پڑھایا جاندائے جدکہ دوجیاں وچ گُرمکھی تے فارسی لِپّیاں رائج نیں۔

'ساڈے سکولاں وچ سلائی کڈھائی، کروشیہ وغیرہ دی عملی تعلیم دتی جاوے تے اوہ چوکھے چنگے تے فائدے آلے بن جان گے۔ ایس توں اڈ ودھیا درجے دے استاد وی ہونے چاہیدے نیں۔'

'محکمے نے کُڑیاں دے ادارے بنان وچ پکا کجھ نس بھَج وکھائی اے، تے اوہناں وچ اُنج دی ای پڑھائی دتی جاندی اے جیویں کہ کُڑیاں دے سکولاں وچ۔ ایس طراں دی پڑھائی کُڑیاں دے سکولاں لئی چنگی نہیں۔ اوہناں وچ فارسی تے اینا چوکھا ریاضی وی نہیں ہونا چاہیدا۔ ایس ملک وچ سوانیاں دی پڑھائی خالص تے سدّھے طریقے نال اک جبری شے اے، تے نالے اک وکھالا وی، کیوں جے کُڑیاں نِکّی عمرے ویاہ کارن چوکھا چِر پڑھائی جاری نہیں رکھ سکدیاں، کیوں جے سکول دے ویلے کجھ مذہبی پڑھائی ضروری اے، نہیں تے اوہ سکول وچ نہ آوندیاں، تے کیوں جے اوہناں لئی چنگیاں استانیاں چھیتی نہیں لبھدیاں۔'

سوال 43: کیہ تسیں مخلوط سکولاں دے سرناویں ہیٹھ کجھ آکھنا چاہوو گے؟

جواب 43: ایہہ اک بہوں وڈا مسئلہ تے برائی ثابت ہووے گی۔(1) ایہہ پنجابی لئی ٹھیک نہیں۔ ایہدے نال نال ایہہ کم وی من کھچواں ہووے گا کہ ترکی وچ مسلمان مُنڈے مدرسیاں وچ کُڑیاں نال پرورش پاندے نیں، کُڑیاں چودھاں ورھے یاں منگنی ہو جان دی عمر تیکر اوتھے رہندیاں

1- ایہدا اطلاق نِکّے بالاں دے سکولاں یاں قرآن سکولاں تے نہیں ہوندا جتھے نِکّی عمر دے مُنڈے کُڑیاں اکثر اکٹھے ای پڑھدے نیں۔

نیں۔ میں آپ ایس حقیقت دا گواہ واں کیوں جے میں ایس طراں دے اک سکول وچ عربی تے قرآن پڑھیا اے۔ تقریباً 1856ء تیکر Vambery توں اڈ میں خورے اکلا یورپی آں جیہنوں ایس گل دی اجازت لبھی۔ میرے خیال وچ ترکی ورگے پکے مسلمان ملک وچ مخلوط سکولاں دا معاملہ ایہہ ثابت کردائے کہ مسلماناں ول کُڑیاں نوں خاص عمر تیکر پڑھان تے کوئی مذہبی اعتراض نہیں، جیویں کہ پچھے دسی گئی پارلیمانی رپورٹ وچ نشانی کیتی گئی تے جیہدے وچ مَیں اک پیرا نقل کرن دی اجازت چاہواں گا......

ترکی دیاں نسلاں تے اوہناں دی تعلیمی حالت بارے میں اوہدا مقالہ، مسلم تعلیم دے مرکزی حوالے نال، نہ صرف سانوں ترک سلطنت دیاں کئی نسلاں وچ مِتھے گئے پڑھائی دے طریقے وکھاندا اے، سگوں ایہہ وی دسدا اے کہ ساڈے مسلم حاکماں نال کیویں رابطہ ودھایا جاوے۔ ترکی دی صورت حال تے ترقی جیہدے حاکم نوں ہندوستانی مسلماناں دی بہوں وڈی تعداد مان دی نظر نال ویکھدی اے مغربی تہذیب تے کٹڑ عقیدے دے تطابق دی اک مثال اے، تے ساڈے مسلمان حاکماں نوں ایہہ دسنا وی چنگا ہووے گا کہ ساڈی ہندوستانی حکومت دے بوہت سارے کم ترکی وچ کیتے گئے کماں نال رَلدے نیں۔

سوال 44: کُڑیاں لئی اُستانیاں لبھن دا سبھ توں ودھیا طریقہ کیہ اے؟

جواب 44: سرکاری یاں امداد آلے سکولاں وچ پروہتاں یاں چنگی ذات دے اُستاداں دیاں زنانیاں ادبی مضموناں وچ دلچسپی وکھان تے اوہناں دے بندے اوہناں نوں ادبی مضمون پڑھان تاں استانیاں دی فراہمی لئی اک دیسی طریقہ ہتھ آ جاوے گا۔ ایہہ فائدے، کفایت تے فوری عملی خوبی وچ ایس ویلے کُڑیاں دے نارمل سکولاں توں نکلن آلیاں اُستانیاں دا اک چنگا متبادل ہون گئیاں، میں ایہناں نارمل سکولاں نوں بند کرنا یاں فیر نرے پروہتاں استاداں دیاں رشتہ دار بیبیاں تیکر ای محدود کرنا چاہواں گا۔

سوال 45: کیہ کُڑیاں دے سکولاں نوں دتی جان آلیاں گرانٹاں دی رقم مُنڈیاں دے سکولاں توں چوکھی تے نسبتاً ہولیاں شرطاں تے دتی جاندی اے، تے کیہ ایہہ فرق واضح وے؟

جواب 45: گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ قاعدیاں دی شق XV کُڑیاں دے سکولاں نوں وی مُنڈیاں دے سکولاں دے برابر مِتھدی اے، بس اک فرق ایہہ وے کہ ''سرکاری افسراں ولّوں

انسپکشن اصلوں زبردستی نہیں کیتی جاوے گی۔'' اخیر تے دسیا ضابطہ میرے خیال وچ انسپکٹراں لئی اک بالواسطہ سلاہنا اے کہ اوہ کُڑیاں دے سکولاں دی انسپکشن تے وی زور دین۔ ایہہ چنگا نہیں اے، سوائے اوہناں صورتاں دے جتھے ماں پیو آپ انج کرن دا آکھن۔ میں آپ 50 سکولاں نوں سرکاری انسپکشن لئی کھولیا، پر ایہہ نہیں پتہ کہ ایہد اکوئی فائدہ وی ہویا یاں نہیں۔ نال ای تسیں سرکاری انسپکٹر نال ہمدردی کیتے بِنا وی نہیں رہ سکدے جیہڑا اوہناں سکولاں دی ہوند تے ای شبہ رکھدائے جیہناں دی اوہ آپ یاں اپنے اعتماد آلے نائباں راہیں پرکھ پڑچول توں بعد تسلی کیتے بِنا گرانٹ دین تے مجبور اے۔ اصل وچ کُڑیاں دے سکول اکثر وڈے پیمانے تے مُنڈیاں دے سکولاں نالوں سوکھیاں شرطاں تے گرانٹاں لیندے نیں، پر اجوکی صورت حال وچ انج ای ہونا سی، تے جے کُڑیاں دے اجوکے سکولاں نوں ٹوری رکھنا اے تے مَیں ایس قانون وچ کسے تبدیلی دی صلاح نہیں دے سکدا۔ سر رابرٹ منٹگمری دی شروع کیتی ہوئی 'تعلیمِ نسواں تحریک' دے پہلے ہلّے وچ بِنا شک ہزاراں روپئے خرچ گئے جیہناں نوں کسے قاعدے دے ضمن وچ چنگے طریقے نال گِنیا نہیں جا سکیا۔ پنجاب ریٹرناں وچ مُنڈیاں تے کُڑیاں دے سکولاں وچکار فرق ہن وی چنگا اُگھڑواں اے۔

سوال 46: بیبیاں دی پڑھائی دے ودھا وچ یورپی بیبیاں دا ہن تیکر کیہ حصہ اے، تے یورپی بیبیاں دی دلچسپی وچ کتھوں تیکر وادھا کرنا ممکن ہووے گا؟

جواب 46: مشنری یاں عملی طور تے سیکولر تنظیماں (جیویں مِس کارپینٹر دی بنائی گئی ایسوسی ایشن) نال سمبندھ رکھن آلیاں بیبیاں دا حصہ بوہتا چنگا تے کامیاب وی اے۔ اوہناں دے سکولاں تے مقامی گھراں دے دوریاں (visits) وی فائدہ دتا تے دلچسپی پیدا کیتی۔ کیوں جے بہت ساریاں بیبیاں کُڑیاں نوں پڑھان یاں گل بات راہیں اوہناں وچ پڑھائی دا شوق پیدا کرن وچ رُجھیاں نیں، پر ایس گل دا ویروا کرنا کمیشن دا کم اے، ایس لئی میں ایس حوالے نال بوہتی گل نہیں کراں گا۔ بیبیاں ایس معاملے وچ بندیاں نالوں چوکھی سوجھ سیانف تے گُن رکھدیاں نیں، سگوں کدی کدی حد توں چوکھا مذہبی جذبہ اوہناں دی افادیت نوں خراب کر سکدا ائے۔ اصل وچ ایہہ چنگا رہوے گا کہ یورپی بیبیاں اپنیاں دیسی بھیناں وچ ایہدے نالوں بوہتی دلچسپی لیندیاں جِنّی ہن لے رہیاں نیں، پر جدوں اوہناں دے محرکاں دا غلط مطلب لین دا خطرہ ہووے تے ایس طراں

دی دلچسپی دی صلاح دینا اوکھا اے، سوائے مذہبی عہدے داراں دے آکھن ہیٹھ یاں تشہیری محرک دے نال۔ مسز راس، مسز سٹیل ورگیاں دوجیاں بیبیاں پڑھائی دیاں وکھو وکھ شکلاں لئی اپنے آپ نوں رضا کار دے طور تے پیش کیتا تے آس اے کہ اک دن اجیہا آوے گا جدوں ہر سرکاری عہدیدار دی گھر آلی مقامی بولی نوں پڑھنا تے مقامی بندیاں دیاں بیبیاں نال چنگے سمبندھ بنانا اپنا فرض سمجھے گی۔ ایہہ عمل دوواں دی پڑھائی تے تربیت وچ مدد دیوے گا تے ایہدی تہذیبی اہمیت دے نال نال سیاسی قدر وچ کوئی مبالغہ آلی گل نہیں۔''

پر ڈائریکٹر دے خیال وچ کمیٹی دی انتظامیہ تے لیڈی سپرنٹنڈنٹ آف نارمل سکول دی نگرانی ہیٹھ امرتسر دے سکولاں وچ ہن چوکھیاں بیبیاں ای پڑھاندیاں نیں تے بِنا شک اوہ فائدے جوگ نیں۔ میں نہیں سمجھدا کہ ایس ویلے ایہناں یاں کسے وی دوجے سکول نوں باقاعدہ تے منظّم انسپکشن دے ہیٹھ لیایا جا سکدا ائے، مینوں پک اے کہ کُجھ چِر بعدوں ایہدا پربندھ کرنا ممکن اے۔ بیدی کھیم سنگھ دی سرپرستی ہیٹھ سکولاں دی حالت اوہی اے جیہڑی پچھلیاں رپورٹاں وچ کئی وار دسی گئی اے۔ اوہ پبلک فنڈز نال چلائے جاندے نیں، سگوں کجھ 'ناں دے' خرچے دوجے ذریعاں توں وی ہوندے نیں جیہناں نوں ریٹرناں وچ شامل کیتا گیا اے۔ ایہنوں استاداں نوں ماپیاں ولّوں خوراک دی شکل وچ تحفے مِتھیا گیا۔ ایہناں خزانیاں دی مینجمنٹ وچ ہمیش بہوں وڈیاں بے قاعدگیاں ہوئیاں۔''

To reduce independent enterprise in education to a uniform level seems to be the great aim of the Educational Department, even where it is compelled to acknowledge the efficiency of missionary or other management.

ایہہ وی عجیب جاپدائے کہ ڈیپارٹمنٹ لوکائی دے کسے منّے پرمنّے مذہبی آگو دی سرپرستی ہیٹھ کُڑیاں دے سکولاں دے ودھا دی اہمیت تے موقعے دی قدر کرن جوگ نہیں۔ میرے خیال وچ اینے ورھیاں وچ بیدی کھیم سنگھ نال سلوک پریشانی دا اک نظارہ ای اے۔ 72-1871ء وچ جدوں اُتے دسّے نالے رَلدے مِلدے الزاماں ہیٹھ کُڑیاں دے 108 سکول بند کر دتے گئے تے میں رپورٹ دتی کہ ایس صورت وچ مِتھ لیا گیا سی کہ بیدی کھیم سنگھ ایہناں سکولاں توں فائدہ چُک

رہیا سی، پر بیدی ہوراں ایہنوں 'سرکار' دی خوشی لئی بہوں اوکھے تے تکلیف دے طور تے ویکھیا ہووے گا۔ ایہہ بیان انصاف توں پرانہہ اے کہ خرچے ''ناں دے'' نیں تے ''فرض کیتا گیا اے'' کہ ایہہ خوراک دی شکل وچ تحفیاں دی قیمت دی نمائندگی کردے نیں، تے ایہدے توں ثابت ہوندائے کہ اُستاد نوں ودھیا تے بڑے روایتی ڈھنگ نال مطلب خوراک راہیں پگار دین نوں وی حکومت دی مالی گرانٹ دے برابر نہیں سمجھیا جاندا کیوں جے روٹی ٹُکر راہیں کجھ وی خریدیا نہیں جا سکدا تے جیویں استاد ایس معاوضے توں بِنا زندہ رہ سکدے سن۔ ہر پدھر دے سکول سستے، چوکھی تعداد آلے تے بہوں عام نیں۔ خالص سرکاری اداریاں دے طور تے اوہ اپنے عام نہ ہوندے۔ کُڑیاں دے عوامی دیسی سکول ہوندے سن، جیویں دہلی وچ، پر اسیں وہماں تے غلطیاں توں بِنا اوہناں نوں قائم نہیں کر سکدے۔ مقامی لوک کوئی ''مخلوط سکول'' کھول سکدے نیں پر اسیں نہیں، سوائے نِکّے بالاں دے، کیوں جے انج کرن وچ لوکائی دی بے وساہی دا خطرہ ہووے گا۔

مقامی لوک کسے نوجوان مولوی نوں کُڑیاں دے سکول وچ پڑھان تے لا سکدے نیں، پر ساڈے کُڑیاں دے سکولاں دے مان جوگ ''آگو'' اپنیاں دھیاں نوں اک اچھے سرکاری سکول وچ نہیں گھلن گے جتھے کسے سرکاری بڈھے دی نظر اوہناں تے پوے۔ جتھوں تیکر دیسی سرپرستی وچ چلن آلے سکولاں وچ 'بددیانتی' دا سمبندھ اے تے لوکائی دی تنقید راہیں ایہنوں درست کیتا جاندائے، جد کہ کسے سرکاری محکمے وچ بدعنوانی ورھیاں پچھوں سخت قانونی کارروائی دا نشانہ بندی اے۔ اصل وچ میں پک نال نہیں آکھ سکدا کہ تھوڑی بہت اقربا پروری دیسی اعزازی آگواں لئی اک طراں دی سلاہنا نہیں ہووے گی، شرط ایہہ وے کہ لوکائی دے فائدیاں نوں سَٹ نہ لگے، تے caeteris paribus وچ میں آپ وی کسے انجان بندے دی تھاں آگو دے رشتہ داریاں مقامی اثر آلے بندے نوں ای لاواں گا۔

میں پِشلے باباں وچ اپنے وچاراں دے دوران وکھو وکھ کمیونٹیاں وچ کُڑیاں دے دیسی سکولاں دے نصاب دا چنگا حوالہ دے دتا اے۔ مسلمان، سکھ تے ایتھوں تیکر کہ ہندو کُڑیاں لئی کہانیاں دیاں لکھتاں عام کر کے بڑیاں مزے آلیاں نیں۔ The story books for Muhammadan, Sikh, and even Hindu girls are, generally, a pleasant literature. مسلمان کُڑیاں نِکّے مُنڈیاں دے نال ای قرآن پاک، اُردو یاں

فارسی۔ پنجابی دیاں مذہبی لکھتاں، ولیاں دیاں کہانیاں وغیرہ پڑھدیاں نیں۔ (1)سکھ کُڑیاں گرمکھی وچ گرنتھ تے دوجیاں لکھتاں پڑھدیاں نیں، تے ایہہ کم دلچسپی آلا اے کہ 1850ء وچ اک بھائی تاریخ، جغرافیہ، فطری مظاہر، گھریلو کم کار، اخلاقی پابندیاں وغیرہ تے Catechism دی شکل وچ کُڑیاں لئی اک لکھت پہلے ای لکھ چکیا سی۔ ایہدے وچ کُڑیاں نوں دسیا گیا کہ اوہناں دی اک ملکہ ہوندی سی، نالے اک عورت حاکم کیوں نہیں بن سکدی خاص کر جے اوہدے کول گُنی وزیر ہون، جیویں کہ کجھ دیسی ریاستاں وچ سن تے ہندوستان وچ کئی مشہور بیبیاں ہوئیاں۔

Now, If there had not been any female indigenous educntion among Sikhs, there would have been no object in publishing a book suited to the comprehension of the little girls of that community.

جے سکھاں ول کُڑیاں دی دیسی پڑھائی نہ ہوندی تے اوہناں دیاں نِکّیاں کُڑیاں دی آسانی لئی چنگی لکھت چھاپن دا کوئی مقصد نہیں سی۔ ہندو کُڑیاں ہندی دعا، مذہبی کہانی تے دوجیاں کتاباں پڑھدیاں نیں جیہناں وچوں کجھ اُچیچے ڈھنگ نال بنائیاں گئیاں نیں تے پڑھنہاراں لئی وی چنگیاں نیں۔ کُڑیاں نوں پڑھائی بھاویں حکومت، انجمناں یاں دیسی استاد دیوے، پر ایہنوں پڑھن آلے خاص ذات یاں طبقے دے مطابق ہونا چاہیدائے، تے چنگا اے کہ بیبیاں گھراں وچ جا کے ایہہ پڑھان۔ اجے تیکر بیبیاں دی پڑھائی دا سرکاری نظام پرائمری دے تھلڑے درجے تیکر دے مُنڈیاں لئی بنائے گئے نظام توں کجھ وکھرا اے۔ کُڑیاں ایہدے توں اگے گھٹ ای پڑھائی کردیاں نیں۔ مینوں جاپدائے کہ ایس باب نوں من کھچواں بنان لئی ایجوکیشن کمیشن ساہمنے کجھ گواہواں دیاں صلاحواں رکھنا بہوں ودھیا ہووے گا۔ خیر چیتے رہوے کہ کوئی چنگی صلاح کُڑیاں دے اک طبقے لئی تے چنگی ہووے گی پر دوجے لئی نہیں۔ جیویں مِس Wauton ہوراں آکھیا:

''میں صنعتی سکول کھولن دی صلاح دیواں گی جتھے کجھ تھوڑی پگار آلیاں
ہتھ نال بنن آلیاں شیواں، جیویں کشیدہ، پھلکاری، ٹوکریاں بنانا،
کڈھائی، تسمیاں دا کم وغیرہ بارے وڈے شہراں وچ کئی غریب بیبیاں

1- بیبیاں دی پڑھائی دے ودھا لئی مولوی نذیر احمد دا ''مرأۃ العروس'' انگریزی ناول وانگوں لکھیا گیا اے جیہنوں کئی بیبیاں پڑھدیاں نیں۔ ایہدا اگرمکھی ترجمہ وی کیتا گیا اے۔

نوں پڑھائے جا سکدے نیں جیہڑ یاں ایہدے نال اپنے لئی چنگی
روزی روٹی کمان جوگیاں ہو جان گئیاں۔''

تھلے دتے گئے مِس میری چیٹر جی ہوراں دے وچار بِنا شک اک عام ورتوں آلے نیں:

''سبھ توں پہلاں تے موجود ایجنسیاں توں کم لینا بہوں ودھیا اے۔
چنگا ہووے گا کہ جس کمیونٹی لئی سکول بنایا جا رہیا اے اوہدے ای
پنڈت، بھائی یاں مولانا نوں چُنیا جاوے۔ اوس بندے دا اخلاقی کردار
بے داغ ہووے تے اوہ سماجی آدر رکھن توں اڈ کمیونٹی دا بھروسہ وی
رکھدا ہووے۔ ایس توں اڈ اوہ اپنے کم نال ہمدردی رکھدا ہووے، تے
جے پڑھائی دا تجربہ نہ ہووے تے ذہین تے سِکھن جوگ ہووے۔
لگاتار تے چنگیاں ہدایتاں ہیٹھ ایس طراں دے استاد دا شروع کیتا
ہویا سکول کامیابی دے چنگے امکاناں آلا ہووے گا۔ جدوں کُڑیاں دی
گنتی ودھ جاوے تے اوہناں نوں اکلّیاں پڑھانا ممکن نہ رہوے تے
اوہنوں اک مددگار دینا چاہیدائے۔ چنگے کردار تے شہرت آلا مُنڈا جیہنے
انٹرینس تیکر پڑھیا ہووے ایس کم وچ لایا جا سکدائے۔ اوہ عام
جانکاری تے حساب پڑھان وچ چنگا ہووے گا۔ ایس طراں اُچیرے
طبقے دیاں کُڑیاں پڑھان جوگیاں ہون گئیاں تے اپنی پڑھائی دی عملی
اہمیت وی ثابت کر سکن گئیاں۔ میں ہوشیار پور وچ ایس نظام نوں
کامیاب ویکھیا۔''

پنجاب دے کئی سکولاں وچ اج وی اُستانیاں مُنڈیاں تے کُڑیاں دوواں نوں قرآن پڑھاندیاں نیں۔ دوجیاں وِنگیاں وچ بندہ تے بی بی دوویں ای قرآن سکولاں وچ مُنڈیاں کُڑیاں نوں پڑھاندے نیں، جیویں، نواں کوٹ ضلع لاہور، تھانہ شرقپور وچ ایس طراں دے تِن سکول نیں جیہناں وچوں دومسیتاں نال جُڑے نیں۔ ضلع لاہور وچ ای اک ہور سکول موہر وال وچ اک بی بی چھ مُنڈیاں تے اک کُڑی نوں پڑھاندی اے جیہدے بدلے اوہنوں ہر پڑھیار توں اِک چپاتی لبھدی اے۔ پانی پت وچ چھ قرآن سکول چلائے جا رہے نیں۔ ویرو وال، ضلع امرتسر وچ اک

سرکاری اُستاد دی بیوہ ویہہ کُڑیاں نوں اللہ واسطے قرآن پڑھاندی اے۔ دھاترت، ضلع کرنال وچ مسماۃ زینب دس کُڑیاں نوں اللہ واسطے قرآن، ''راہِ نجات''، ''مسائلِ اُردو'' تے دوجیاں اُردو لکھتاں پڑھاندی اے۔ اسانت، ضلع کرنال وچ مسماۃ منان دختر خواجہ بخش بارھاں کُڑیاں نوں قرآن پڑھاندی اے۔

سِکھاں ول وی اُستانیاں ہین۔ جیویں گنڈا سنگھ دی ماں بھانی ضلع امرتسر دے پِنڈ فتح آباد وچ آہلو والیاں دیاں چالیہہ کُڑیاں نوں اوہناں دے گھر جا کے گُرمکھی پڑھاندی اے۔ ایس لئی ڈاکٹر ہنٹر دا ایہہ آکھنا صحیح اے کہ ساڈیاں پنجابی بیبیاں، جیہناں نوں جے دیسی پدھر تے پڑھان دی آزادی ملی تے سوجھوانہ تے محتاط ہدایتاں نال اوہدے وچ بہتری آئی، دے ہاں کجھ پڑھائی ہے وے جیہڑی ہندو بی بی پنڈتاتی راما بائی سنسکرتا دی نری نالائق نقال ای نہیں بن گئیاں۔ پچھلے دیہاڑے اک سکھ بی بی نے پنجاب یونیورسٹی کالج توں پنجابی بولی تے ادب وچ 'بُدھیمان' امتحان پاس کیتا تے بِنا شک دوجیاں سکھ بیبیاں وی اوہدی پیروی کرن گئیاں۔ روپڑ وچ اک ہندو طبیب بی بی مسماۃ نارائنی بیدنی ویدک طب دی پریکٹس کردی اے۔

اکٹھ ویلے توں لے کے بیبیاں دی پڑھائی وچ زوال دے کارن تھلے دتے گئے نیں:

(a.) Formerly the mother could teach the child Panjabi. Now, whereever the child learns Urdu, the teaching power of the mother is lost.

a) ایس توں پہلوں ماں بال نوں پنجابی پڑھا سکدی سی۔ ہن بال جتھے وی اُردو پڑھدا ائے اوتھے ماں دی پڑھان دی طاقت مُک گئی اے۔

b) مذہبی احساس کمزور ہون نال سارے دیسی سکولاں وچ گھاٹا آیا، سَنے بیبیاں دے پربندھ ہیٹھ سکولاں دے۔

c) ایس توں پہلوں غلطی کرن تے بی بی نوں مجرمانہ سزا دتی جاندی سی، ایس لئی ایہدے خلاف احتیاطی تدبیراں بہت ڈاہڈیاں سن، تے بیبیاں نوں چوکھی پڑھائی تے چوکھی آزادی دین تے گھٹ اعتراض ہو سکدا سی۔ ساڈا قانون پرچلت ہون دے بعد توں جیویں زنا کرن تے معافی لبھ سکدی اے تے ایہدا لازمی نتیجہ ایہہ وے کہ مرد آبادی بیبیاں دی آزادی دے کسے وی آہر ول

چوکھیاں حسد آلیاں نظراں لائی بیٹھے نیں۔

d) چوکھے عزت دار لوکاں ساڈی دتی ہوئی بیبیاں دی پڑھائی توں گریز کیتا کیوں جے ایہہ اوس طبقے نال چوکھا رَلدا مِلدا اسی جیہڑا چنگی شہرت آلا نہیں سی، سگوں ذات پات دے نظام ہیٹھ ایہنے بدی نوں گھٹ کیتا تے ایہنوں جے مان جوگ نہیں تے موروثی ضرور بنا دتا۔ بیبیاں نوں اوہناں دے اپنے مذہبی عہدے داراں راہیں چنگے دیسی پدھر توں اڈ کسے ہور طریقے نال پڑھان تے سانوں جھوٹھے آئیڈیلز تے عزائم پیدا کرن دا خطرہ اے جیہڑے جے پورے نہ ہوئے تے سماجی رتبہ گھٹن دی نراسی ہووے گی تے عزت دار ذاتاں دے اِکا دُکا رُکناں (disjecta membra) وچوں بدبخت لوکاں دا اک طبقہ ساہمنے آوے گا۔ ایسراں ساڈے ڈی نیشنلائز نگ نظام دے پہلے توں بنی سماجی بے تعلقی وچ اک ڈاہڈے خطرناک عنصر دا وادھا ہو جاوے گا۔

e) کُڑیاں دے سکول عام تھاواں تے بنان تے اوہناں دے معائنے، حالاں "تعلیمِ نسواں تحریک" دے مُڈھ تے ایہدے اُلٹ وعدہ کیتا گیا سی، دے مسلسل آہر کارن سکولاں دے آگو آپ وی اپنیاں دھیاں نوں نہیں گھلن گے۔

ایس لئی سرکاری چھیڑ خانی نے بیبیاں دی پڑھائی نوں غیر معتبر بنا دتا اے۔ پنجاب وچ تے ہور وی کئی حوالیاں نال سرکاری چھیڑ خانی بہوں زیادہ نقصان کر چکی اے تے جیہدا مُکا صرف سیلف گورنمنٹ دے بدلے نال ای ہو سکدا ائے، شرط ایہہ وے کہ سارے حاکم لوکائی دی فلاح خاطر عارضی انکساری دے کم کرن، جے ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ لوکائی تے اوہناں دی فطری ترقی دے وچکار آوندا رہیا تے بچی کھچی بیبیاں دی پڑھائی دا یاں تے گلا گھُٹ جاوے گا، یاں فیر دتے گئے وظیفے یاں انعاماں کارن ایہہ اوپرے پن نال موجود رہوے گی تے عارضی ودھا پاوے گی۔

Female education has, therefore, been brought into discredit with the respectable classes by official interference. which has already done so much mischief in the Panjab in various other respects, and which the boon of self-government given at the eleventh hour can alone remedy, provided all officials combine in a measure of temporary

self-efacement for the sake of the common good. What there remains of female education will either be strangled or only have an artificial existence and temporary extension by the rewards or scholarships provided, if the Educational Department continues to interpose between the people and its natural progress.

بیدی کھیم دیاں صلاحواں غور منگدیاں نیں......''اُستاداں دی تقرری لوکاں دے ہتھ وچ ہونی چاہیدی اے، کیوں جے صرف اوہ چنگے طریقے نال جان سکدے نیں کہ اوہناں نوں کس طراں دے استاد دی لوڑ اے۔ جدوں تیکر لوکاں نوں استاد تے اعتبار نہیں ہووے گا اوہ اپنیاں دھیاں نوں سکول نہیں گھلن گے۔ اُستاداں دا بااصول، نیک تے خدا توں ڈرن آلا ہونا لازمی اے، نال ای اوہناں نوں اینا پڑھیا لکھیا وی ہونا چاہیدائے کہ اوہ اپنا کم چنگے طریقے نال پورا کرسکن۔ اوہ اُستاد وی ہوسکدے نیں تے اُستانیاں وی، سبھ توں وڈی منگ ایہی اے کہ اوہناں دا رویہ چنگا ہووے''، اک ہور تھاں تے آکھیا گیا اے کہ......''مقامی بولی وچ پڑھنا تے لکھنا، تھوڑا جیہا حساب تے اپنے ملک دا جغرافیہ کافی نیں۔ کجھ نواں پچھان کروان دے آہر نال سکولاں نوں فائدے دی تھاں اُلٹا اثر ہووے گا۔ بیبیاں دی پڑھائی وچ ہن ای لوکاں دی دلچسپی ودھی اے، ایس طراں اوس دلچسپی تے ڈَکا لگے گا تے پہلے توں ای گھٹ گنتی ہور گھٹ سکدی اے۔''

فیر یورپی بیبیاں دیاں کاوشاں دے حوالے نال......''جے لوکاں نوں ایہہ جاپیا کہ ایہہ سبھ کجھ مسیحی مذہب دی خاطر کیتا جا رہیا اے تے ایس پاسے اوہناں دیاں ساریاں بے لوث تے بے غرض کوششاں بے کار ہو جان گئیاں۔''

''جے ایہہ بیبیاں اوہناں دے پڑھائی دے نصاب وچوں مذہب نوں کڈھ دین تے بہت وڈی تعداد وچ دیسی بیبیاں اوہناں ول کھچیاں ٹُریاں آؤن گئیاں تے اوہناں دی گل چوکھے دھیان نال سنن گئیاں، ایس توں اڈ چوکھے شوق نال اپنا سبق لین گئیاں۔''

پنڈت ایشر پرشاد ہوراں وی صلاح دتی اے کہ ساڈے بھیڑے نظام، خراب اُستانیاں تے کدی کدار غلط رویے (اُستاداں تے پڑھیاراں دا) ایس صوبے وچ بیبیاں دی پڑھائی دے ودھا

دیاں راہواں ڈَکیاں۔ ایہہ صرف اودوں بھرویں ڈھنگ نال وادھا کر سکدی اے جدوں پڑھے لکھے بندیاں دی بہت وڈی تعداد پڑھیاں لکھیاں گھر آلیاں دی منگ کرے۔

مِس ڈبلیو این گرین فیلڈ دی صلاح ایس باب نوں مُکان لئی چنگی ہووے گی:

''کُڑیاں دے سکولاں وچ کشیدہ کاری دے نال نال عام سادی سلائی، کڈھائی تے کٹائی نوں وی شامل کرنا چاہیدا ئے۔ پنجابی لوک گائیکی دے بڑے شوقین نیں، پر مینوں ڈر اے کہ سرکاری سکولاں دے اُستاداں کولوں ایہدی تربیت دین دی آس گھٹ ای کیتی جا سکدی اے۔ پہاڑے پڑھے جا سکدے نیں، جیویں کہ کجھ ''بنیا'' سکولاں وچ رواج اے۔

Neither of the languages taught in the Government Female Schools in this district (Ludhiana) is the dialect of the people.

''ضلع لدھیانہ وچ کُڑیاں دے سرکاری سکولاں وچ پڑھائی جان آلی کوئی وی بولی لوکاں دی بولی نہیں۔ اُردو تے ہندی دوویں اوہناں لئی بدیسی بولیاں نیں، سگوں پہلے آلی نالوں اخیر آلی بولی گرمکھی دے نال چوکھی نیڑتا رکھدی اے۔ مینوں پک اے کہ ایس کارن وی بنائے گئے سکول اونے فائدے آلے یاں عام نہیں جِنّا کہ ہونے چاہیدے سن۔ لوک پچھدے نیں، 'کیہ ساڈیاں دھیاں مُنشی بنن گئیاں تے نوکری کرن گئیاں جیہڑی اوہناں نوں اُردو پڑھائی جا رہی اے؟' چوکھے مُنڈیاں لئی پڑھائی دا مقصد نِرا حکومت یاں ریلوے وچ نوکری کرنا اے، نہ کہ بہادری تے ذہانت وچ وادھا کرنا، یاں حیاتی دے عام کماں دی پگار لئی چوکھا چنگا بننا۔ اوہناں دا ایہہ سوال فطری اے، 'تے فیر ساڈیاں کُڑیاں پڑھائی توں کیہ چاہندیاں نیں؟' ان پڑھ ماپیاں دا تے ایہہ شبہ وی فطری اے کہ کجھ نہ کجھ خرابی ضرور اے جیہڑی اوہناں دی سمجھ وچ نہیں آؤندی، تے کُڑیاں نوں پڑھان وچ حکومتی مقصد بارے ون سونیاں کہانیاں کِھلریاں ہوئیاں نیں جیہناں تے یقین کیتا جاندائے۔

''ایس ضلع دے پنج پِنڈاں وچ پڑھائی جان آلی ہندی وی بالاں نوں کجھ اگے جا کے سمجھ آؤندی اے، پر کیوں جے شاستر ایس لِپّی وچ لکھے گئے نیں، ایس لئی کئی ہندو ایہنوں اچھا سمجھدے نیں، تے اسیں زیادہ تر شہر وچ ای ایہہ پڑھاندے آں۔ پر ساڈے کئی ہندو پڑھیار گُرمکھی وی سِکھدے نیں تے اوہ گرمکھی وچ ای پڑھائی دا مُڈھ بنھن نوں ہمیش ترجیح دین گے، جدکہ ہندی دا

وادھا اوس ویلے کیتا جاوے گا جدوں پڑھیار ایہنوں پڑھنا سِکھ لین گے۔

''میرے خیال وچ گرمکھی پڑھن آلے بڑی چھیتی اگے ودھدے نیں، کیوں جے جسراں ای اوہ اکھر پٹی سِکھدے تے اکھراں دے جوڑ کرنے شروع کردے نیں اوہناں نوں اکھراں دیاں واجاں جانیاں پچھانیاں لگدیاں نیں تے ہر جملہ سمجھ آؤندائے۔ نِکّیاں کہانیاں قدر جوگ نیں، تے پہلا قاعدہ مُکن تے بال ویکھ کے پڑھن تے سادہ گُرمکھی دی لکھت نوں سمجھن جوگا ہو جاندائے، جدکہ کئی ان پڑھ ماپے گھر وچ سبق سُندے تے کجھ ضرب المثلاں یاں اکھاناں نوں سمجھ کے'واہ واہ' کردے نیں۔ ساڈے ہندی پڑھیار پہلے قاعدے راہیں صرف کُجھ اکھراں دی پچھان سِکھدے نیں، جدکہ نِکّیاں کہانیاں آلا دوجا قاعدہ چوکھا سمجھ آؤن آلا اے، پر فیر وی دس فیصد اکھراں دی ای وضاحت چاہیدی اے، تے کجھ ای دیسی استاد کوئی اکھر سمجھان یاں ایہہ ویکھن لئی رُکدے نیں کہ بال نوں سبق سمجھ آ رہیا اے یاں نہیں۔ ہر اک لکھت نویاں اوکڑاں نال واہ پاندی اے، نہ صرف مضمون سگوں سنسکرت توں کڈھے لمّے لمّے مرکب اکھراں وچ وی، جیہناں دا مطلب ہندی صوبیاں وچ تے سمجھ آ جاوے گا، پر ساڈے پنجابیاں دی سمجھوں باہر اے۔ ایس لئی میں بھرویں سفارش کرنا واں کہ گھٹ توں گھٹ سارے پِنڈ آلے سکولاں وچ پہلے گرمکھی پڑھائی جاوے تاں جے بالاں دے ذہن بن سکن، تے بعد دیاں اُچیاں جماعتاں وچ مسلماناں لئی اُردو تے ہندوواں لئی ہندی دا وادھا کیتا جاوے، مینوں پک اے کہ ایس طراں پڑھن آلے پڑھیار چوکھے ذہین ثابت ہون گے تے کسے وی ہور منصوبے ہیٹھ پڑھن آلیاں نالوں چوکھی چنگی ترقی وکھان گے۔ جدکہ سکولوں چھیتی چُکے گئے بال اپنی ماں بولی پڑھن جوگے ہو چکے ہون گے جیہدے کارن اوہ کسے وی اُستاد کول کسے وی ویلے آزادانہ طور تے اپنی پڑھائی جاری رکھ سکن گے۔

''جے ہند حکومت دا مقصد عام پیشیاں لئی لوکائی نوں پڑھانا اے نہ کہ جیویں ہن تیکر ہے وے یعنی سرکاری نوکری لئی مُٹھی بھر مُنڈیاں نوں ای تیار کرنا، تے ایہہ دلیل پِنڈ آلے سکولاں دے مُنڈیاں تے وی لاگو ہووے گی۔ سکول دے کورس وچوں اک ورھا گرمکھی لئی وقف کرنا مُنڈے نوں لکھن پڑھن دے درمیانی گُن دین لئی کافی ہووے گا۔ تد جے پنجابی دے نال نال اُردو وی شروع کروا دتی جاوے تے اُستاد نوں بڑے چنگے ذہن پڑھان نوں لبھن گے جیہڑے اکھراں دے مطلب سمجھ سکدے ہون گے۔

''کجھ لوکاں دا ایہہ اعتراض بہوں گھٹیا لگدائے کہ گرمکھی وچ کوئی ادب نہیں۔ جے وڈی آبادی نوں لکھن پڑھن ول لایا جاوے تے ایہدیاں لوڑاں پوریاں کرن لئی ادب چھیتی ای ساہمنے آ جاوے گا۔ کیہ ایس ویلے موجود اُردو ادب گھٹ ودھ بِنا کسے واسطے سرکاری اگوائی یاں مشنری کاوش دا پھل نہیں ہے؟ تے ایس طراں دے اثرات توں پاک ہو کے لکھی گئی شاعری تے نثر دیاں کجھ مقامی لکھتاں دا اخلاقی رنگ تے عقلی رتبہ کیہ اے؟

It must not be imagined that Panjabi is spoken in the villages only, and that Urdu is spoken and understood generally in the towns. Far from this being the case, all the lower classes and the women of the higher, even including such foreigners as Kashmiris and Kabulis, use Panjabi as the medium for interchange of thought. Even the Government servants who talk high-flown Urdu in court often leave it at the door of their own homes and resume the familiar colloquial.

''ایہہ اُکّا نہیں سمجھنا چاہیدا کہ پنجابی صرف پِنڈاں تھاواں تے ای بولی جاندی اے، تے ایہہ وی کہ اُردو نری شہراں وچ بولی تے سمجھی جاندی اے۔ اصل وچ سارے تھلویں طبقیاں تے اُچیچے طبقیاں دیاں بیبیاں ایتھوں تیکر کہ کشمیریاں تے کابلیاں ورگے بدیسیاں سَنے وچار سانجھے کرن لئی پنجابی بولی ای ورتدیاں نیں۔ ایتھوں تیکر کہ عدالت وچ روانی نال اُردو بولن آلے سرکاری نوکر اکثر ایہنوں گھروں باہر ای چھڈ آوندے تے فیر اپنی جانی پچھانی بولی بولن لگدے نیں۔

''بِنا شک ہر پِنڈ وچ کُڑیاں دے پرائمری سکول بِنا کسے مخالفت شروع کیتے جا سکدے نیں شرط ایہہ وے کہ حکومت دا حکم ہووے تے ضروری فنڈ دتے جان۔

''(اے)...... کجھ تھاواں تے سکھ بیبیاں لبھن گئیاں جیہڑیاں گرمکھی پڑھ تے لکھ سکدیاں نیں، تے سبھ توں پہلاں ایہناں توں ای کم لینا چاہیدائے۔ جتھے کوئی موزوں بی بی نہیں، اوتھے کسے عزت دار بندے نوں کجھ چِر لئی اُستاد لایا جا سکدائے، پر چھیتی ای اوہدی تھاویں اُستانی لیائی جاوے۔ پِنڈ آلے ماسٹراں نوں ایس گل ول موڑیا جا سکدائے کہ اوہ اپنیاں گھر آلیاں یاں دھیاں

نوں سِکھان تاں جے اوہ کُڑیاں دے سکولاں دا چارج سنبھال سکن۔

’’(بی)...... مانیٹر سسٹم جانُو کرانا چاہیدائے۔ جِسراں ای کوئی کُڑی درمیانی حد تیکر لکھن پڑھن جوگی ہو جاوے تے جے اوہ پڑھن وچکار ای تھوڑے معاوضے تے نِکّے بالاں نوں وی پڑھائے تے ماپے چھیتی ای پڑھائی دے فائدے ویکھن لگ پین گے۔

’’وکھو وکھ درجیاں تیکر اہلیت دے سرٹیفکیٹ دینے چاہیدے نیں، تے ہولی ہولی نریاں سرٹیفکیٹ آلیاں اُستانیاں نوں نوکری تے رکھنا چاہیدائے۔

’’جے چھے ماہی یاں ورھے وار امتحاناں وچ نِکّے بالاں نوں کپڑے لِتے یاں کجھ مٹھّیائیاں تے وڈے پڑھیاراں نوں لکھتاں دتیاں جان تے میرے خیال وچ ایہہ ترقی دا انعام دین دا اک چنگا طریقہ ہووے گا، تے مالی انعام صرف استاداں لئی خاص کیتے جان۔

’’اُردو ریڈرز (قاعدے) دی اجوکی سرکاری سیریز بھاویں پچھوکڑ دے مقابلے وچ چنگی اے، پر اجے بہت کجھ کرن دی لوڑ اے۔

’’قاعدے وچ ہن وی اکھراں تے اوہناں دے وکھو وکھ مرکباں تے بہت چوکھا وقت لگیا اے، تے اوہدے بعد ای پڑھن دیاں مشقاں شروع ہوندیاں نیں۔

’’(کرسچن ورنیکلر ایجوکیشن سوسائٹی اج کل وچ ای اک چنگا کم کیتا اے، تے انگریز قاعدیاں وچ اج دیاں چنگیائیاں ولّوں ویکھ کے اک ’’اُردو دی پہلی لکھت‘‘ (Urdu first book) چھاپی اے جیہدے وچ حرف تے اوہناں دی لفظاں وچ ورتوں ایس طراں درجہ بدرجہ سکھائی گئی اے کہ پڑھیار کئی اکھراں توں جانُو ہو جاندے نیں تے ساری اکھر پٹی سِکھن توں پہلاں پورے جملے پڑھ سکدے نیں۔ ایس منصوبے دے تجربے نال بڑے چنگے نتیجے ساہمنے آئے۔)

The urdu first .... excercise. p111

’’اُردو قاعدیاں (چوتھی جماعت تیکر) وچ دتی گئی جانکاری من کھچویں سہی پر تسلی بخش حد تیکر فائدے آلی یاں نویکلی نہیں۔ خاص کر کُڑیاں دے سکولاں لئی، جتھے کُڑیاں نوں ویاہ کارن بڑی چھیتی سکول چھڈا دتا جاندائے، بڑا چنگا ہووے گا کہ مُڈھلیاں لکھتاں وچ صحت، صفائی، سادہ احتیاطاں بارے سبقاں تے وہماں نوں مُکان آلیاں کہانیاں شامل ہون۔

''پرائمری سکولاں دیاں کُڑیاں لئی جغرافیہ، تاریخ، حساب تے خط پتر لکھن نوں چنگے ڈھنگ نال اک ای سادہ مُڈھلی سیریز وچ اکٹھا کیتا جاسکدا ائے۔

''ہندو کُڑیاں دے سکولاں وچ سرکار ولّوں چھاپی گئی 'اِستری شِکشا' کجھ حد تیکر ایس پلان دے موجب اے، پر سبق درجے وار نہیں، اکھر لکھن تے حساب نوں چوتھے، پنجویں تے چھیویں حصے وچ شامل کر دتا گیا اے تے پڑھائی دے سبقاں وچ اخلاقی تاثر بہت گھٹ اے۔ اصل وچ ایہہ سمجھنا بہت اوکھا اے کہ مذہبی غیر جانب داری دی آگو اک روشن خیال حکومت دے پربندھ ہیٹھ اینیاں ساریاں مخول آلیاں کہانیاں کیویں چھاپ دتیاں گئیاں جیہناں وچ تھاں تھاں تے شاستراں توں پیرے شامل نیں۔''

''خورے سرکاری معیار دے مطابق ضابطۂ تعزیرات آلا اک سوال جواب نامہ اخلاقیات سارے فریقاں ولّوں منظور کیتا جاسکدا ائے۔

''اُچیچے طبقیاں وچ کُڑیاں نوں ایس حد تیکر گھر وچ بند رکھیا جاندا ئے کہ اوہ تازہ ہوا تے ورزش دے فائدیاں توں وی محروم نیں، جدکہ تھلویں طبقیاں وچ اوہ بہت نِکّی عمرتوں ای گھر دے کم کار کرن لگدیاں نیں تے اوہناں نوں مُنڈیاں ورگی چنگی خوراک لبھدی اے نہ دھیان۔ جے اوہناں نوں سویرے سکول جان دی اجازت دے دتی جاوے تے گھر مُڑن تے اوہناں نوں کھان پکان، غلّہ پیسن تے بالاں دا دھیان رکھنا پیندا ئے، جدکہ اوہناں دے بھوں خوش بخت بھائی آرام نال سکول دا کم کردے تے کھیڈدے نیں۔ ایہناں سبھ رسماں رواجاں وچ نِکّی عمر دے ویاہ، جیہدے کارن بچی نوں ٹھیک اوس ویلے اپنے سبق چھڈنے پیندے نیں جد اوہ اوہناں نوں سمجھن جوگی ای ہوندی اے، نوں وی شامل کر لوئیے تے ظاہر ہو جاوے گا کہ ایس نسل دیاں کُڑیاں توں ذہنی تربیت (Mental culture) دی چوکھی آس نہیں کرنی چاہیدی۔ جے ایہہ زبردستی اوہناں تے سُٹیا گیا تے اوہناں دی صحت وی خراب کرے گا تے حیاتی دی قربانی وی دینا پوے گی۔

''کرسچن گرلز بورڈنگ سکول وچ ساڈا تجربہ وکھاندا ئے کہ عام دیسی خوراک کھا کے بوہتا دماغی کم نہیں کیتا جاسکدا، کیوں جے چنگی چوکھی خوراک سَنے تازہ ہوا بالاں نوں صحت مند رکھن لئی ضروری اے۔ جیہناں اداریاں وچ انج ہے وے اوتھے اسیں قابلیت دا اک اُچیچا معیار ویکھ سکدے آں، پر شہر تے پِنڈ دے ڈے سکولاں (Day schools) دا معیار مُنڈیاں نالوں کُڑیاں لئی کافی

گھٹ ہونا چاہیدا ئے۔

’’مُنڈیاں تے کُڑیاں دوواں دے سکولاں وچ، خاص کر کے نِکّیاں جماعتاں وچ، تھوڑی بہت جسمانی ورزش فائدے آلی ہووے گی، پر ایہہ اک ای وار پورے گھنٹے دی تھاں جماعتاں دے وچکارلے وقفیاں وچ ہونی چاہیدی اے تاں جے مسلسل بیٹھن کارن آکڑے ہوئے پٹھیاں نوں سکون لبھے تے بال نہ تھکن۔ کُڑیاں دے سکولاں وچ ایہنوں جانُو کروان ویلے احتیاط کرنی ہووے گی، کدھرے ایہہ نہ سمجھ لیا جاوے کہ کُڑیاں نوں نچنا سکھایا جا رہیا اے!

’’ہر پڑھیار دی جسمانی حالت نوں متاثر کرن آلا اک ہور بہوں اہم نکتہ ایہہ وے پئی ساریاں نصابی لکھتاں دا ٹائپ واضح تے وڈا ہووے۔ چیچک، آشوبِ چشم تے دوجیاں بیماریاں کارن ملک دے مقامی لوکاں دیاں اکھاں تے بڑا بھیڑا اثر ہویا اے۔ میرے خیال وچ پنجاہ فیصد وڈیاں دی نظر خراب اے تے ورھے دے خاص موسماں وچ آشوبِ چشم کارن اوہناں دی تکلیف ویکھ کے ترس آؤندا ئے۔ راتیں ساریاں اُچ پدھر دیاں جماعتاں لئی گھر وچ تیاری ضروری اے تے عام ’’دِیوے‘‘ دا بلدا بُجھدا چانن پڑھیاراں دیاں اکھّاں نوں تباہ کر رہیا اے۔ ایس لئی بڑی لوڑ اے کہ سکول دیاں لکھتاں باریک یاں بھیڑے ٹائپ وچ پرنٹ کر کے پڑھیاراں دیاں اکھاں تے ہور بھار نہ پایا جاوے۔ چنگی نظر دی نعمت دے مقابلے وچ سستے پن دی پرواہ نہیں کرنی چاہیدی۔

’’جے سرکار قاعدیاں دی تھاں صوبے وچ پڑھائیاں جان آلیاں تِناں بولیاں وچ تقریباً بارھاں وڈیاں شیٹاں تے اکھّر پٹی، شکلاں، جوڑ تے جملے چھاپ کے ہر پرائمری سکول وچ لمکا دیندی تے اوہ قاعدیاں تے لکھائی دیاں کاپیاں دا دوہرا مقصد پورا کردے، ایس توں اڈ ایہناں دا لکھتاں نالوں چوکھا خرچہ وی نہ آؤندا۔ ایہہ منصوبہ جماعت دے وچکار بالاں دی پوزیشن صحیح کرن دا وادھو فائدہ دیندا کیوں جے اوہناں نوں سبق لئی تھلے ویکھن دی تھاں اُتانہہ ویکھنا پیندا۔ اُچیاں جماعتاں لکھتاں لئی سٹینڈ وی بہت چنگے رہن گے۔‘‘

☆☆☆

ستواں باب

ایجوکیشن کمیشن ساہمنے گواہواں دیاں صلاحواں

(پنجاب دے دیسی سکولاں دے سرناویں ہیٹھ)

میں پنجاب وچ دیسی سکولاں بارے ایجوکیشن کمیشن ساہمنے گواہواں دے جواباں وچوں تھلے دتیاں گئیاں صلاحواں ایس آس تے کڈھیاں نیں کہ ایس طراں نہ صرف ویروے وچ سہولت ہووے گی سگوں وچار وٹاندرے ہیٹھ سرناویں دا خلاصہ وی دسیا جا سکے گا:

پنجاب وچ ہندو دیسی سکولاں دے نمائندے پنڈت بھگوان داس ہوراں دے وچار کجھ ایس طراں نیں:

''ایہہ سکول صدیاں توں ٹُرے آ رہے نیں۔ لاہور تے امرتسر توں اڈ پنجاب دے کئی دوجے نِکّے قصبیاں وچ 'پاندھے' اکھوان آلے دیسی اُستاد ہندی (1) تے لنڈے پڑھاندے نیں، کئی سکھ 'بھائی' اپنیاں دھرم شالاں وچ گُرمکھی پڑھاندے نیں، جدکہ پنڈت مندراں تے اپنے گھراں وچ سنسکرت پڑھاندے نیں۔ پاندھے اپنی گزر بسر پڑھیاراں توں لبھن آلے تحفیاں تے نذرانیاں نال کردے نیں جیہڑے اتوار یاں مذہبی موقعیاں تے یاں جد کوئی نویں لکھت شروع کیتی جاوے تد دتے جاندے نیں۔ ایتھوں تیکر کہ اوہ اپنی مرضی موجب پڑھاندے

1- ''ناگری'' لپّی مراد اے، نہ کہ ہندی بولی۔

نیں۔ ایہناں سکولاں لئی کوئی خاص مِتھیا ہویا پربندھ نہیں، پر مُنڈے جو کجھ ایتھے سِکھدے نیں اوہ اوہناں دے ذہن تے چوکھا اثر پاندا اے بجائے جو اوہ سرکاری سکولاں وچ پڑھدے نیں۔ مُنڈے پوری دیہاڑ گوڑھی دلچسپی تے آہر نال سِکھدے نیں کیوں جے ایہناں سکولاں وچ پڑھان دے کوئی مِتھے ہوئے گھنٹے نہیں تے پاندھے عام کر کے برہمن نیں۔ کجھ سنسکرت دے چنگے عالم نیں، دوجیاں دا علم درمیانہ جیہا اے تے اوہناں نوں بس عام عملی شیواں بارے ای جانکاری اے۔ قابل استاد پیدا کرن لئی لاہور وچ اک یونیورسٹی کالج بنایا گیا اے۔ جے ہندی تے سنسکرت سکالراں نوں وی اُردو سکالراں ورگا چنگا معاوضہ دتا جاوے تے ایہناں سکولاں وچ چوکھی بہتری آوے گی۔ جتھوں تیکر پڑھائی دا معاملہ اے تے اک بدیسی بولی اُردو دی پچھان کروان نال پنجاب دے لوکاں نوں مسلم حکومت دی تبدیلی توں فائدہ نہیں ہویا۔ ایہہ دیسی استاد خُشی نال گرانٹاں قبولن گے شرط ایہہ وے کہ سیکولر دے نال نال مذہبی پڑھائی وی ہووے۔ ایہناں ساریاں دیسی سکولاں وچوں سرکار صرف کجھ پاندھیاں نوں ای گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دیندی اے۔ جے ہر طراں دے سکولاں بھائیاں تے پاندھیاں توں اڈ پنڈتاں دے سکولاں نوں وی ایڈ دتی جاوے تے پرائمری پڑھائی وچ چنگے ودھا دی بھرویں آس رکھی جاسکدی اے۔“

اک ہور تھاں تے:

By the introduction of this foreign Urdu language the people of the Punjab have not been benefited by the change of Muhammadan rule so far as education is concerned.

''پنجاب دے لوک اجیہی مُڈھلی پڑھائی پسند کردے نیں جیہڑی اوہناں دی مذہبی پڑھائی وچ مدد دیوے، تے ایہہ مذہبی پڑھائی صرف ہندی تے سنسکرت وچ ای ہو سکدی اے، تے کیوں جے پرائمری سکولاں وچ ہندی دا مضمون نہیں پڑھایا جاندا، ایس لئی ہندوستان وچ لوکاں دی اک وڈی تعداد ایس پڑھائی توں فائدہ نہیں چُکدی۔

Only that class of people like the present system of primary education whose parents and relations are in Government service owing to their knowledge of Persian, or such persons who wish to prepare their children for Government service.

لوکاں دا صرف اوہ طبقہ اجوکی پرائمری پڑھائی دا نظام پسند کردائے جیہناں دے ماپے یاں رشتہ دار فارسی داعلم رکھن کارن سرکاری نوکر نیں یاں جیہڑے لوک اپنے بالاں نوں سرکاری نوکری لئی تیاری کروانا چاہندے نیں۔

''تاجر، وپاری تے ایس طراں دے پیشے چُنن آلے بندے پڑھائی دے اجوکے نظام نوں کجھ نہیں سمجھدے۔ اوہناں نوں پتہ اے کہ ایہہ پڑھائی اوہناں دے کسے کم دی نہیں، تے ایہنوں حاصل کرنا ویلے دا گھاٹا ای اے۔''

سکھ دیسی پڑھائی دے نمائندے بابو کھیم سنگھ ہوراں دی رائے سی کہ:

''صوبے وچ دیسی سکول اج وی ہین۔ جہلم توں پچھّم ول دے ضلعیاں وچ اوہ وڈی تعداد وچ بنائے گئے نیں۔ سرکاری سکولاں دے وادھے نال اوہناں دی گنتی وچ گھاٹا آیا اے، تے جتھے وی ایہہ سکول بنائے گئے اوتھے دیسی سکول مُکدے جا رہے نیں۔

''دیسی سکول پرانے دیہاتی نظام دی یادگار نیں، کیوں جے اوہ لوکاں دی مدد تے انحصار رکھدے نیں۔ استاداں نوں نقد نہیں سگوں زمینداراں کولوں پیداوار دا خاص تناسب خرید ن راہیں پگار دتی جاندی اے۔

''ایہہ سکول وکھو وکھ نوعیت دے نیں تے ہر اک وچ وکھرا نصاب اے۔

''سکول ہندو عبادت گاہواں، جیویں ٹھاکر دواریاں تے دھرم شالاں وچ قائم کیتے گئے نیں۔ ایتھے گرمکھی یاں ہندی پڑھن لکھن راہیں تعلیم دتی جاندی اے۔

''دوجا...... مسیتاں وچ سکول (مسلماناں دیاں عبادت گاہواں)۔ ایتھے مُلّا قرآن تے کدی کدی تھوڑی بوہت فارسی وی پڑھاندائے۔ قرآن مطلب توں بغیر نرا رٹا لا کے یاد کیتا جاندائے۔ (1)

''تیجا...... سنسکرت یاں فارسی دے عالماں دے ذاتی گھراں وچ سکول جیہناں دے چرچے ملک دے وکھو وکھ علاقیاں توں پڑھیاراں نوں اپنے ول کھچیا۔ ایہہ لوک چنگا فارسی تے سنسکرت ادب پڑھاندے نیں۔

''چوتھا...... مہاجنی سکول، جتھے پاندھے بارھاں ورھے توں گھٹ عمر دے مُنڈیاں نوں ہندی پڑھنا لکھنا، تے حساب دے چار سادہ اصول سِکھاندے نیں۔ ایہناں سکولاں وچ پہاڑے یاد کروان تے بہت دھیان دتا جاندائے، تے ایہدے وچ کامیاب ہون آلے مُنڈیاں ساڈے پبلک سکولاں دے ودھیا مُنڈیاں نوں بہوں بھیڑا ہرایا اے۔

''پنجواں...... دوجے سکول جیہناں وچ دتی جان آلی تعلیم سرکاری سکولاں دی پڑھائی ورگی اے، پر ایہناں سکولاں نوں اُنگلاں تے گِنیا

1- اُکّا اِنج نہیں۔

جا سکدا ئے۔ سکولاں دیاں پہلیاں چار قسماں وچ مذہبی تے اخلاقی تعلیم دتی جاندی اے۔

''پہلی قسم دے دیسی سکولاں وچ دِتی جان آلی پڑھائی چوکھی مذہبی طراں دی اے، ایس لئی ایہہ دنیا دی حیاتی دیاں لوڑاں تھوڑاں توں چوکھا روحانی تسکین لئی حاصل کیتی جاندی اے۔ ٹھاکر دواریاں وچ یاں عام پنڈتاں توں سنسکرت پڑھن آلے برہمن بس اینا ای سِکھدے نیں کہ مذہبی رسماں پوریاں کرن وچ مدد لبھ جاوے، اوہناں دا علم کجھ منتراں تیکر ای رُکیا اے۔

''چوتھی قسم دے سکولاں وچ پاندھیاں دی پڑھائی کسے وی ہور پرائیویٹ یاں پبلک سکول دی پڑھائی نالوں چوکھا عملی فائدہ رکھدی اے۔ ایس لئی ویکھن وچ آیا اے کہ جیہناں پِنڈاں وچ پاندھے نے کوئی سکول شروع کیتا تے سرکاری سکولاں دے مُنڈے گروہواں دے گروہ اوتھے ٹُر گئے، حالاں سرکار تے سرکاری سکولاں دے استاداں اوہناں نوں ڈَکن دا بھرواں آہر کیتا۔ پاندھا مقصد حاصل کرن دے حوالے نال بہت ظالم اُستاد اے۔ اوہ نافرمانی یاں سستی دیاں ساریاں شکلاں وچ جسمانی سزا دیندا اے۔ اوہ لکڑی دے تختے تے پتلی چھمک دا بہوں استعمال کردائے، تے اوہنوں مُنڈیاں دی ڈاہڈی تے غیر انسانی پِٹائی کردیاں ویکھ کے دل کنب جاندائے۔ (1)

''فیس لین دا کوئی مِتھیا قاعدہ نہیں۔ ہر مہینے دے اخیر تے کجھ پائیاں، خوراک تے دوجیاں ضرورت دیاں شیواں جیویں تیل، صابن دتے جاندے نیں۔ سکول وچ داخلہ لین، نویں جماعت وچ جان، ویاہواں دے موقعیاں تے پُتراں دے جمّن ویلے اک روپیہ پڑھیاراں ولوں فیس دتی جاندی اے۔ دوجے اکھراں وچ ایہہ استاداں دی آمدن

1- مینوں پتہ کرنا چاہیدائے پئی بابو کھیم سنگھ دے بیان دا ترجمہ کیہنے کیتا کیوں جے ایہہ مینوں پتہ حقیقت نال میل نہیں رکھدا۔

اے۔ پنڈاں وچ ایہناں نوں ہر فصل وچوں پیداوار دا اک خاص حصہ وی دتا جاندا اے۔

''اُستاد کسے خاص طبقے وچوں نہیں چُنے جاندے۔ پڑھائی دا پیشہ موروثی بن گیا اے تے اوہ بوہتے گدی راہیں ای متھے جاندے نیں۔ سوائے عربی، فارسی یاں سنسکرت دے جیہدے بارے عام استاد پڑھیاراں نوں پڑھائے جان آلے علم توں بوہتا نہیں جاندے۔ ایس طراں دے سکولاں وچ استاداں دی تربیت یاں بھرتی لئی کوئی آہر نہیں کیتے گئے۔

''ایہہ پک اے کہ ماسٹر سرکار توں بڑی خُشی نال امداد لین گے، تے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ لئی وی قاعدیاں تے عمل کرن نوں تیار ہون گے۔ پر سبھ توں بھیڑی گل ایہہ وے کہ اوہناں وچ کوئی وی اجیہا نہیں جو پڑھیاراں نوں جو ہن پڑھایا جا رہیا اے توں ودھ کوئی ہور تعلیم دے سکے۔ دو طریقے نال ایہہ ہو سکدا اے: پہلا، دوجے بندے بھاویں اوہ ماتحت ای ہون نوں ایہناں سکولاں وچ جغرافیہ، حساب تے تاریخ پڑھان تے لایا جاوے، دوجا، ایہناں بندیاں یاں ایہناں دے پُتراں نوں سرکاری تے نارمل سکولاں وچ داخلہ لین ول اُبھاریا جاوے تاں جے اوہ عام جانکاری تے پڑھائی دے نویکلے طریقیاں دی جاچ سِکھ سکن۔ جدوں اوہ مُڑ کے آؤن تے دوجے مضمون پڑھان وچ اپنے پیوواں دے مددگار بنن تے اوہناں دی مدد کرنی چاہیدی اے۔

''گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ نظام ایہناں سکولاں تیکر نہیں ودھایا گیا، ایہدے اُلٹ اوہ جدوں وی سرکاری اداریاں دے مخالف بنے تے اوہناں نوں مُکان دا جتھوں تیکر ہو سکدا سی آہر کیتا گیا۔''

سِکھاں دے ایس مان جوگ روحانی آگو کولوں جدوں پُچھیا گیا کہ ''کیہ تسیں اپنے تجربے دی نینہہ اُتے اپنے علاقے وچوں دیسی سکھ سکولاں دے حوالے نال کمیشن نوں کوئی جانکاری دے

سکدے او؟'' تے اوہنے ایسراں جواب دتا:

''پنجاب وچ دھرم شالاں بہوں وڈی تعداد وچ نیں، خاص کر جہلم دے پچھّم ول، جتھے 'بھائی' گرمکھی لکھنا پڑھنا تے پہاڑے سکھاندے نیں۔ پڑھائی وچ ورتیاں جان آلیاں لکھتاں اصلوں مذہبی نیں تے مُنڈے ایہناں نوں زبانی یاد کردے نیں۔ ایہناں سکولاں وچ نہ جغرافیہ، نہ تاریخ تے نہ ای ایہناں پہاڑیاں توں اگے حساب پڑھایا جاندائے۔

''مناسب وسیلیاں نال ایہناں سکولاں نوں بھرویں ڈھنگ آلا بنایا جا سکدائے۔

''ضلعیاں دے چنگے اثر آلے لوکاں نوں ایہناں سکولاں نوں چنگا بنان وچ دلچسپی لین ول راغب کیتا جا سکدا اے۔ وظیفیاں، انعاماں تے اثر رسوخ رکھن آلے بندیاں راہیں بھائیاں نوں ترغیب دتی جا سکدی اے کہ اوہ اپنے بالاں نوں نارمل سکولاں وچ گھلن تے دھرم شالاں وچ آون آلے مُنڈیاں نوں چنگی تعلیم دین جوگے بنن۔ شہراں تے وڈے پنڈاں دے اُچیچے بھائیاں نوں آل دوال دے پنڈاں دیاں نکّیاں دھرم شالاں دا سپرنٹنڈنٹ بنایا جا سکدائے۔ (1) سرکار ولّوں ایہناں بھائیاں نوں امداد دتی جا سکدی اے، تے سپرنٹنڈنٹ نوں اپنے وادھو کم لئی کجھ وادھو پیسے وی لے سکدا اے۔

''زبانی حساب دے چار سادہ اصول، زبانی پہاڑیاں توں بوہتے عملی ہندوستان دے جغرافیے دی عام واقفیت دے نال نال پنجاب دے جغرافیے دا حقیقی علم، مسلم، سکھ تے ہندو راج دے دوران اپنے صوبے دی تاریخ نوں پہلے توں پڑھائے جا رہے مضموناں وچ شامل کیتا جا

1- ہائی سکولاں دے ہیڈ ماسٹراں توں مڈل سکولاں تے مڈل سکولاں دے ہیڈ ماسٹراں توں پرائمری سکولاں دی خاص عرصے پچھوں معائنے دے سرناویں ہیٹھ کمیشن دے ساہمنے میرا بیان ملاحظہ کرو۔

سکدا ئے۔"

مسلم دیسی پڑھائی دے نمائندے مولوی فیض الحسن دا خیال سی کہ:

1- "دیسی سکولاں دی اصل تعداد پتہ کرن دی خاطر بندے نوں پورے صوبے وچ پھرنا پوے گا۔ (1) سرکاری سکولاں پاروں تے سیکولر پڑھائی ول لوکائی دا بوہتا دھیان ہون کارن دیسی سکولاں دی گنتی وچ بہوں گھاٹا ہویا۔ ایس ملک دے لوک عربی تے فارسی دی پڑھائی کردے سن تے ایہناں بولیاں وچ اوہناں کول چنگا علم سی، پر اج کل دیسی سکول وچ پڑھائی بس قرآن دیاں کجھ سورتاں تے مسلم شریعت تے عقیدیاں بارے کجھ مُڈھلیاں لکھتاں (اُردو یاں فارسی دیاں) تیکر ای رہ گئی اے۔ کجھ ای لوک نیں جو عالم بنن دی نیت نال عربی پڑھدے نیں۔ ایہدا کارن ظاہر اے۔ ایس ملک دے مسلمان غریب نیں، اوہ اپنے بالاں نوں پڑھان دی طاقت نہیں رکھدے۔ اورینٹل کالج بنن نال عربی پڑھائی نوں نویں تحریک لبھی اے، تے ملک دے ہر حصے توں سکالراں دی وڈی تعداد ایس ادارے ول آ رہی اے۔

2- "مسیتاں وچ قرآن تے مذہبی عقیدے پڑھائے جاندے نیں، تے کجھ سکولاں وچ اُردو تے حساب وی شامل کیتے گئے نیں۔ فارسی سکولاں وچ گلستان، بوستان، زلیخا تے سکندر نامہ کمپوزیشن سمیت پڑھائے جاندے نیں۔ عربی سکولاں وچ عربی گرائمر، منطق، اسلامی شریعت، حدیث، تفسیر تے اخلاقی فلسفہ پڑھائے جاندے نیں۔ کجھ اُستاد مسیتاں وچ پڑھاندے نیں، کجھ اپنے گھراں وچ سکول چلاندے تے فیس تے گزارہ کردے نیں، اوہناں وچوں کجھ پنڈاں دے امیر لوکاں دی نوکری کردے نیں، عربی پڑھان آلے مولوی عام

1- جے اوہ ایجوکیشن ڈیپارٹمنٹ نال سمبندھ رکھدا ہووے تے اوہدا دورہ دیسی سکولاں لئی تباہی آلا ہووے گا، جیویں کہ پچھوکڑ وچ تجربہ ہو چُکیا اے۔

کر کے اللہ واسطے پڑھاندے نیں تے کوئی معاوضہ نہیں لیندے۔ ایہناں سکولاں دے پڑھیار، جدوں سکول آلے پِنڈاں وچ اوہناں دا کوئی رشتہ دار نہ ہووے، مسیتاں وچ رہندے نیں یاں فیر اُستاد ہی اوہناں دی مدد کردے نیں۔

Those teachers whose profession is to teach, and the Mullahs of the mosques, take some fees from the children of the rich men, but the amount of fees is not fixed-sometimes paid in cash, and sometimes in kind. The poor students are not compelled to pay fees, but, on the other hand, are supported in some cases by the well-to-do teachers.

3- ''پیشہ ور اُستاد تے مسیتاں دے مُلّا امیر لوکاں دے بالاں توں کجھ فیس لیندے نیں، پر ایہہ پیسے مِتھے نہیں ہوندے...... کدی ایہہ نقد دتے جاندے نیں تے کدی کسے شے دی شکل وچ۔ غریب پڑھیاراں نوں فیس دین تے مجبور نہیں کیتا جاندا، پر دوجے پاسے کجھ شکلاں وچ کھاندے پیندے استاد اوہناں دی مدد وی کردے نیں۔

4 - ''ایہناں سکولاں دے استاداں وچ: (1) مسیتاں دے مُلّا جیہڑے نماز دی امامت وی کرواندے نیں، (2) جیہناں دا موروثی پیشہ سکول چلانا اے، (3) اوہ مولوی جیہڑے عربی گرائمر، فقہ، حدیث تے تفسیر پڑھان نوں اپنا فرض سمجھدے نیں۔ اوہناں دی تعلیمی قابلیت اوہناں درجیاں لئی ٹھیک اے جیہناں تیکر اوہناں نوں پڑھاندا ہوندا اے۔

5- ''ایہناں سکولاں لئی ماسٹراں دی تربیت یاں بھرتی لئی کوئی آہر نہیں

کیتے گئے۔

6- ’’ایہناں سکولاں دے استاداں نوں مہینہ وار الاؤنس دے کے راغب کرنا چاہیدائے کہ اوہ قرآن تے فارسی توں اڈ سرکاری تعلیمی سکیم موجب کجھ فائدے آلے مضمون وی پڑھان، جیویں حساب تے جغرافیہ۔ پر ایس کم لئی لازمی اے کہ پہلے پڑھیاراں تے اوہناں دے ماپیاں دی رضامندی لئی جاوے۔ ہائی سٹینڈرڈ تیکر عربی پڑھن تے مولوی بنن دے چاہیوان پڑھیار سرکاری سکولاں تے کالجاں وچ پڑھائیاں جان آلیاں سائنساں تے آرٹس ول دھیان نہیں دیندے۔

7- ’’میں پک نال نہیں آکھ سکدا کہ ایہہ استاد ریاستی امداد لین لئی چھیتی منّن گے تے اوہناں ضابطیاں تے عمل کرن گے جیہڑے امداد لئی ضروری نیں۔ ایہہ تجربہ ہن نالوں چوکھے وڈے پیمانے تے ہونا چاہیدا اے۔ اوہ استاد جیہڑے کسے قسم دی امدادتوں بِنا پڑھاندے نیں تے اوہ استاد جو مذہبی تعلیم دیندے نیں مشکل نال ای اپنی آزادی دا سودا کرن تے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دے ضابطے منّن تے قائل ہون گے۔ اوہناں نوں ایہہ وی ڈر اے کہ سرکاری گرانٹ قبول کرن نال اوہناں نوں کجھ اجیہے مضمون پڑھان تے مجبور کیتا جاوے گا جیہڑے اوہناں دی مذہبی پڑھائی وچ رکاوٹ بنن گے۔

8- ’’اجے تیکر عام کر کے لوک گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ سسٹم توں انجان نیں۔ گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دے قاعدے غیر ضروری طور تے سخت نیں تے اوس نظام دے ودھا دی ہِند یا کردے نیں۔‘‘

پڑھے لکھے ہندوؤاں، سکھاں تے مسلماناں دے نمائندیاں توں بعد پنجاب وچ اینگلیکن چرچ دے آگو رائٹ ریورینڈ ٹی وی فرنچ، ڈی ڈی بشپ آف لاہور ہوراں تھلے دتا گیا بھرواں بیان دتا جیہڑا اُتے دتے بیاناں دی گواہی دیندا اے۔

’’میں کئی وار مسیتاں دے مسلم مدرسیاں تے مندراں تے بازاراں وچ

لالہ سکولاں دا دورہ کیتا تے ویکھیا۔

''مسلماناں دے کئی مدرسیاں خاص کر یوسفزئی علاقے وچ اُچیچے قابل استاد سن جیہڑے بڑی محنت نال دینیات تے قرآن، منطق، گرائمر، کجھ شریعت، تاریخ تے حساب توں اڈ شاعری تے اخلاقی فلسفہ وی پڑھا رہے سن۔ ملتان تے سکھّر وچکار بڑے چنگے دیسی مدرسے وڈی تعداد وچ لبھدے نیں، پر لالیاں دے سکولاں وچ ہندو شاعری تے چنگے حساب توں اڈ گھٹ ای کجھ ہور پڑھایا جاندائے۔

میںنوں ڈر اے کہ ایہہ گل بہوں شک آلی اے کہ دیسی نظام آلے انسپکشن کروان نوں تیار ہون گے یاں نہیں، جدوں تیکر اوہناں نوں خاص لکھتاں، پڑھائی تے جملہ سازی، تشریح تے مقامی بولی وچ ترجمہ، ڈکٹیشن، حساب، اخلاقی اصول، عالمی تاریخ دے عناصر وغیرہ پڑھان دی مکمل آزادی نہ دتی جاوے۔

''سرکاری لکھتاں دا بہوں چنگا طبقہ مقبول تے پہنچ آلا بن رہیا اے تے ایہنوں بھروسہ جِتنا چاہیدائے تے (ویلے دے نال نال) دیسی سکولاں وچ پڑھیاراں تے استاداں نوں اپنانا ہووے گا۔ خیر ایس سلسلے وچ اک سکیم دی صلاح دتی جا سکدی اے تے ایہہ آزمان جوگی دِسدی اے۔ بھاویں ایہہ منظور تے کامیاب ہووے یاں نہ ہووے، پر ایہہ اک اجیہی شے ہووے گی جیہڑی آپ ای امداد دین آلیاں ایجنسیاں دی امداد توں فائدہ چکّن آلے بہت سارے مشن سکولاں دے خلاف کم کرے گی۔

''میرے خیال وچ دنیا دے کجھ بہوں چنگے استاداں وچ ہندو فقیر شامل نیں سنیاسی، جوگی وغیرہ جیہڑے گُرو دا کم کردے نیں، پر اج کل اوہ اپنے فلسفے تے مذہبی نظاماں توں علاوہ کجھ نہیں پڑھاندے۔ میںنوں ڈر اے کہ ایہناں سفری استاداں نوں کدی وی منایا تے کسے

طراں دے نظام دے تابع نہیں لیایا جا سکے گا تے نہ ای اوہ کسے سرکاری پڑھائی دے نظام دا حصہ بن سکن گے، جدوں تیکر اوہ اوس طراں دے وڈے ادارے نہ ہون جیویں کہ روہتک توں تِن میل دور دہلی جان آلی سڑک تے اے۔"

اینگلو ورنیکلر سکول دا نیسٹور ریورینڈ C.W. FORMAN, D, D. مہاجنی تے گرمکھی سکولاں دی سلاہنا دے حق وچ اے: صوبے وچ کئی لنڈے یاں مہاجنی سکول نیں جتھے مُنڈے کسے مقصد توں اڈ صرف حساب، کھاتے تے بِل لکھنا پڑھنا سِکھدے نیں۔ جے استاداں نوں دیوناگری سِکھن سِکھان ول راغب کیتا جاوے تے دیسی بولی نوں دیوناگری وچ پڑھایا جاوے مہاجنی جیہدی نری اک گھٹ ودھ کیتی شکل اے تے ایہناں سکولاں وچ دتی جا رہی پڑھائی وچ وادھا کیتا جا سکدا ائے۔ (1) ایتھے وی میرا خیال اے کہ فارسی نوں لوکائی لئی پرائمری تعلیم دا حصہ ہونا چاہیدا ائے، جیویں کہ ہن ہے وے۔ گرمکھی تے ہندی سکولاں نوں وی اُکّا نظر انداز وی نہیں کرنا چاہیدا۔

I would teach the character, and dialect which is most desired in esch place. The truth is, as yet we, have no system of primary education, properly so-called, in the Punjab. The scheme of studies in what are called Primary schools has been adopted with reference to its fitness to prepare boys for secondary education, rather than for the work of life.

میں ہر پِنّی تے بولی ہر اوس تھاں تے سکھانا چاہواں گا جتھے ایہدی

1- کجھ سکولاں وچ ایہہ کم کیتا جا چُکیا اے۔

خاہش سبھ توں چوکھی اے۔ سچی گل تے ایہہ وے کہ ایس ویلے پنجاب وچ ساڈے کول پرائمری تعلیم دا کوئی نظام نہیں ہے۔ ناں دے پرائمری سکولاں وچ پڑھائی دی سکیم مُنڈیاں نوں اوہناں دی حیاتی دے مقصد آلے کم دی تھاں سیکنڈری تعلیم دی تیاری کروان دے حوالے نال اپنائی گئی اے۔''

پنجاب وچ بِنا امداد آلے سکولاں دے نمائندے پنڈت اِیشر پرشاد، جیہنے ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ ولّوں ہرنندیا تے قانونی کارروائی دے باوجود اپنی اک تہائی توں چوکھی پگار تے اپنے بھرا دیاں پڑھائی دیاں خدمتاں لاہور دے اک اینگلو سنسکرت سکول نوں دِتیاں، ہوراں پنجاب دیاں وکھو وکھ کمیونٹیاں وچ دیسی پڑھائی بارے تھلے دتا گیا واضح تے بھرواں بیان دتا:

''دیسی سکول معاوضے لے کے پڑھان دے سرکاری نظام دے اثر ہیٹھ بھاویں چھیتی نال زوال پذیر ہو رہے نیں، پر ہن وی صوبے وچ اوہناں دی وڈی تعداد موجود اے، پر فیر وی ایہناں سکولاں وچ پڑھن آلے پڑھیاراں دی تعداد کئی کارناں پاروں اجوکے جدید سکولاں نالوں بہوں گھٹ اے۔

''ایہناں دیاں اصولی قسماں تھلّے دتیاں گئیاں نیں:

مکتب، پاندھے (یاں چٹ شالا)، مسیتاں، پاٹھ شالا (جتھے سنسکرت یاں بھاشا پڑھائی جاندی اے)، پاٹھ شالا تے دھرم شالا گرمکھی پڑھان لئی، پنڈت، بھائی، صرف دینی استاد (ہندو تے مسلم)، دیسی طب (ہندی تے فارسی یاں یونانی) دے دیسی استاد، علم نجوم دے استاد۔

''ایس توں اڈ، کئی مقامی سکول نیں جیہناں نوں سرکار ولّوں امداد نہیں لبھدی تے جیہڑے اجوکے ڈھنگ نال (نِکّے یاں وڈے پیمانے تے) چلائے جاندے نیں، جیویں لاہور وچ بوہت سارے، لدھیانہ وچ اک، لاہور دے نیڑے پِنڈ وچ اک تے ایتھے اوتھے ہور کئی نیں۔

''اوہناں وچ پڑھائے جان آلے مضموناں دا خاکہ تھلے دتیا جا رہیا اے۔

ادارے دی نوعیت	پڑھائے جان آلے مضمون: لپّیاں، پربندھ	فیس	اوہ طبقے جیہناں وچوں استاد آؤندے نیں
مکتب	ایتھے فارسی دی لکھائی، پڑھائی، کمپوزیشن تے تھوڑا بہت حساب وی سکھایا جاندا اے۔ اُچیچے سکولاں (بھاویں ہن بہت سارے اجیہے سکول بند ہو چکے نیں) دے پڑھیار فارسی دی ڈونگھیائی تے بھرویں پن وچ سرکاری سکولاں دے پڑھیاراں نالوں بہتر نیں۔ ایس توں اڈ اوہ اجوکے اجیہے سکولاں دے پڑھیاراں نالوں وی عام کر کے چوکھے ذہین نیں جتھے رٹّا لان دا رواج اے۔ حاضری لگن دا عمل سارا دن جاری رہندائے، حاضر پڑھیاراں نوں گھل کے غیر حاضر پڑھیاراں نوں بُلایا جاندائے، غلط رویے تے غیر حاضری دی وجہ توں جسمانی سزا لبھدی اے، پڑھیاراں دے ویہار ول خاص دھیان دتا جاندائے۔ مینوں ایہناں پرانے ڈھنگ دے سکولاں دے اجیہے پڑھیاراں دا ذاتی طور تے پتہ اے (جدوں اوہ مینوں مِلے تے استاد بن چکے سن) جیہناں دے فارسی علم دی ڈونگھیائی ساہمنے اج دے ایم اے پاس وی کجھ نہیں۔ کجھ مکتباں وچ عربی ادب وی پڑھایا جاندائے، سگوں عربی ادب، فلسفہ تے منطق وچ اُچ پدھر دی پڑھائی خاص استاد ای دیندے نیں جیہناں وچوں کجھ اجے زندہ نیں۔	کجھ آنے توں لے کے کئی روپیاں تیکر۔ سرکاری سکولاں دے عام ہون توں پہلاں امیر لوک اپنے گھراں وچ پُتراں نوں پڑھان لئی کدی کدی فارسی دے استاداں نوں 25 توں 30 روپئے مہینہ وار وی دیندے سن جتھے اُستاد نوں تھوڑی فیس دے بدلے دوجے بالاں نوں پڑھان دی اجازت وی سی۔ پر مکتب یعنی اُستاد دے اپنے گھر تے چار یاں پنج روپئے فیس وی انوکھی گل نہیں سی۔ ایس توں اڈ پڑھیار دے خاندان وچ کسے ویاہ تے کجھ نقد نذرانہ، نویں لکھت شروع کرن تے کوئی تحفہ تے ایس توں اڈ عیدی وی لبھدی سی۔	استاد عام کر کے مسلمان سن (تے ہن وی نیں)، پر کدی کدی ہندو وی ہوندے نیں۔ ایہناں استاداں دی چون کوئی نہیں سی کردا، سگوں اوہ اپنی مرضی نال سکول کھولدے تے ٹوردے سن۔

پاندھے	ایہہ ہندی دے استاد نیں یاں لکھائی دی اوس شکل دے جیہڑی تاجر ورتدے نیں۔ ایہہ ہندی یاں لنڈے یاں مہاجنی لِپیّاں سکھاندے نیں جیہدے وچ خاص تاجراں دے سارے خط پتر، حساب تے کھاتے ہوندے نیں۔ زبانی پہاڑے، بھاویں اور عام (1 توں 10) + (1 توں 10) ہون، وڈا یارھاں ہون (11 توں 30) × (11 توں 30)، کسری ہون (1 توں 50) × (1¼، 1½، 2½، 3½، 4½، 5½)، کجھ کسر در کسر...... جیویں (1¼ × 1½، 1½ × 2½، 2½ × 3½ وغیرہ، کھاتے بنانا تے سبھ توں وڈی شے نِکّے عام جملے جیہڑے کجھ حیاتی لئی اخلاقیات دے کجھ بڑے چنگے سبق رکھدے نیں، ایس توں اڈ گُرشُر وی۔ پاندھا ہر سویر آپ جا کے پڑھیاراں نوں اکٹھا کردائے، ایس لئی کوئی وی غیر حاضر نہیں ہوندا۔ حاضری دا عمل سارا دن جاری رہندائے، پڑھیاراں نوں دوپہر ویلے کھان لئی گھر جان دی اجازت ہوندی اے۔ غیر حاضر تے بھیڑے ویہار آلے پڑھیاراں نوں کئی طراں دی جسمانی سزا دتی جاندی اے، سگوں ساڈے اجوکے سکول ماسٹر نوں اپنے پڑھیاراں دے گھر وچ رکھے جان آلے رویے نال کوئی سروکار نہیں ہوندا۔	فیس عام کر کے اک پائی فی ہفتہ اے (¼ anna)، پر مسلمان پادھیاں نوں سَت یاں کجھ زیادہ روٹیاں مہینہ وار تے برہمن پادھیاں نوں خاص مقدار وچ آٹا، گھیو، دال، لُون، سبزیاں دتیاں جاندیاں نیں۔ پڑھائی دے ہر اگلے پڑاء دے مُڈھ تے، ویاہ، پڑھیار دے ٹبّر وچ مُنڈے دے جمّن، کورس پورا ہون، اہم تہواراں وغیرہ تے نقد شکل وچ اک تحفہ دتا جاندائے۔	پاندھے یاں پادھے عام کر کے راول ذات دے مسلمان یاں ہندو برہمن سن۔ ایہہ پیشہ اک طراں جدی پشتی اے۔

مسیتاں	چوکھیاں مسیتاں جیہڑیاں وڈے مسلم پِنڈاں قصبیاں تے شہراں دے مسلم علاقیاں وچ موجود نیں وچ مسلم مُنڈے تے کدی کدار کُڑیاں وی آؤندیاں نیں۔ ایتھے پڑھیاراں نوں زیادہ تر القرآن دی تلاوت سکھائی جاندی اے، پر کجھ وچ فارسی وی پڑھائی جاندی اے۔ کجھ مسیتاں وچ اُچ پدھر دا عربی ادب، منطق، فلسفہ تے الٰہیات وی پڑھائی وچ شامل نیں۔ ساڈے بوہتے پرانے عربی سکالراں ایتھے ای پڑھیا اے۔	فیس وچ خاص دِناں وچ روٹیاں تے کجھ موقعیاں تے نِکّے موٹے نقد نذرانے شامل نیں جیہڑے مکتباں دے معاملے وچ کئیں حصے گھٹ نیں۔ اُچ پدھر دی عربی پڑھائی کرن آلے لوک عام کر کے اوہ نیں جیہناں اپنی حیاتی پڑھائی لئی وقف کیتی اے تے کیوں جے اوہ بہوں غریب نیں ایس لئی کوئی فیس نہیں دیندے، کجھ تے روٹی ٹکر وی مسیتوں لیندے نیں۔	اُستاد عام کر کے مسیت دا امام اے، پر کدی کدی اوہ امام مسجد توں ہٹ کے وی ہوندائے۔
پاٹھ شالا، یعنی ھندی یاں دیوناگری تے سنسکرت پڑھن دی تھاں	ایہناں نِکّے سکولاں وچ جیہناں دی گنتی وچ چنگا گھاٹا ہویا اے پڑھیاراں نوں ھندی لِپّی وچ لکھنا پڑھنا، ایس توں اڈ سنسکرت دیاں مذہبی لکھتاں پڑھنا سکھایا جاندا سی۔ کدی کدار اوہ اوتھوں سنسکرت تے ھندی دے چنگے عالم بن کے نکلے۔ تھوڑا بہت حساب وی ایتھے پڑھایا جاندائے۔ چوکھے پڑھیار برہمناں دے پُتر نیں جیہڑے مذہبی رسماں پوریاں کرن دی جاچ سِکھن آندے نیں۔	ایہناں سکولاں وچ پڑھائی مفت ہوندی سی، اُستاداں نوں کدی کدار کھاندے پیندے بندیاں کولوں مالی مدد لبھ جاندی سی۔	پاٹھ شالاں دے استاد برہمن ہوندے سن۔

پنجابی یاں گرمکھی لئی پاٹھ شالاں	ایتھے پڑھیاراں نوں گرمکھی لپّی لکھنا پڑھنا، سکھاں دیاں مذہبی لکھتاں تے کدی کدی ہندو مت دے صحیفے وی پڑھنا سکھایا جاندائے۔ ایہہ پنجاب وچ پرائمری تعلیم دیاں اصلی تھاواں نیں۔ پڑھیار دنیا دے کماں کاجاں نال نال ایتھے لکھنا پڑھنا، تھوڑا بہت حساب سِکھدے تے مذہب بارے جاندے نیں۔ نِکّے مُنڈے سارا دن سکول وچ تے جد کہ وڈے کجھ گھنٹے پڑھدے نیں تے باقی دیہاڑ اپنے پیشہ ورانہ کم وچ لنگھاندے نیں ایہناں مُنشی تے بابو بنان آلے سرکاری پڑھائی دے نظام توں بہوں ڈاہڈا نقصان اٹھایا اے۔) چنگے طریقے نال پربندھ کیتا تے سلاہنا کیتی جاوے تے ایہہ قومی تعلیم دے اک اصلی نظام وچ چوکھا کردار ادا کر سکدے سن۔	تھوڑی جیہی نقد فیس تے کدی کدی پڑھیاراں ولّوں دتیاں ہوئیاں روٹیاں۔	سِکھاں دے مذہبی استاد یعنی بھائی۔

دھرم شالاں یاں مذہبی تھاواں نال ملدیاں خانقاہواں	خیراتی مقصد دی تکمیل دے علاوہ جیہدے لئی ایہہ ادارے بنائے گئے نیں۔ ایتھے تعلیم دتی جاندی اے تے مذہبی تعلیم نوں بوہتی توجہ دتی جاندی اے۔	جے ہے وی تے ایتھے بہت تھوڑی فیس لئی جاندی اے۔	ایہدی دیکھ بھال کرن آلے عام کر کے بھائی، گرنتھ تے کدی کدی سادھو ہوندے نیں۔
پنڈت	تعلیم جیہنوں اوہ کلاسیکی سنسکرت، گرائمر، شاعری، منطق، ہندو شریعت تے مابعد الطبیعات آکھدے نیں پنڈت اوہناں دے گھر جا کے پڑھاندے نیں۔ (ایہہ پنڈت آپ وی وڈے عالم نیں۔)	کوئی فیس نہیں، ایہدے اُلٹ کدی کدی اوہ پڑھیاراں نوں روٹی ٹُکر وی دیندے نیں جیہڑے بدلے وچ اُستاد دی ہر طراں دی سیوا کردے نیں۔	برہمن۔
بھائی	سکول نہ آن آلے پڑھیاراں نوں اپنے گھراں وچ اُچیچے درجیاں دے مضموناں دی پڑھائی کرانا۔	کوئی فیس نہیں۔	بھائی۔
صرف الٰہیات دے استاد (ہندو)	سنسکرت، ویدانت، شاستراں وغیرہ دی پڑھائی۔	کوئی فیس نہیں۔	پنڈت تے سادھو۔
	گرمکھی وچ سنسکرت دیاں اُچ پدھر دیاں لکھتاں دا ترجمہ پڑھانا۔	کوئی فیس نہیں۔	عام کر کے بھائی یاں گرنتھی تے سادھو۔
	صرف مسلم الٰہیات تے مسلم شریعت۔	کوئی فیس نہیں۔	مولوی یاں قاضی۔

دیسی طب دے اُستاد	ہندی یاں ویدک نظام دیاں لکھتاں۔ فارسی یاں یونانی طب دیاں لکھتاں۔	سیوا۔	ہندی طبیب۔ ہندو یاں مسلم طبیب۔
استاد	دیسی جوتش تے فلکیات دا ہندو نظام۔	سیوا۔	ہندو جوتشی (زیادہ تر برہمن)۔
	دیسی فلکیات دا مسلم نظام (دیسی جوتش دے مقابلے وچ گھٹ ودھ)۔	سیوا۔	ہندو یاں مسلم جوتشی یاں نجومی۔

’’کیوں جے ایہہ دیسی سکول پرائیویٹ نیں تے قومی پڑھائی نظام (جیہڑا اجے ہے ای نیں) دا حصہ نہیں، ایس لئی ایہناں لئی استاداں دی تربیت تے اوہناں دی بھرتی لئی کوئی آہر نہیں کیتے گئے۔

’’جے ایس سلسلے وچ صلاحواں دی نندیا دے جواب وچ اک پکّی پیڈی اصلی نینہہ اُساری جاندی تے قومی پڑھائی لئی ایہناں سکولاں نوں بہوں ودھیا ورتیا جاسکدا اسی۔

The most important circumstances in which this could be achieved are these,-- transfer of the entire management of education to the people; the substitution of friendly advice for official interference, in such a way that the advice might not be mistaken for interference; encouragement to the people to take interest in the Improvement of education;

''سبھ توں اُچیچے حالات جیہناں وچ ایہناں نوں توڑ چاڑھنا ممکن ہو سکدا اے...... پڑھائی دی ساری پربندھ کاری نوں لوکائی دے حوالے کرنا، سرکاری چھیڑ خانی دی تھاں ایس ڈھنگ نال چنگیاں صلاحواں دینا کہ مشورے نوں چھیڑ خانی نہ سمجھیا جاوے۔ لوکائی دی اینج سلاہنا کرنا کہ اوہ ودھیا پڑھائی وچ کھُل کے دلچسپی لین، راھواں متھنا (پر اینا نہیں) جیہناں دی پیروی وچ لوک اپنے خیال موجب چنگے آہر کرن۔ پرچلت قاعدیاں ہیٹھ ایس طراں دے کجھ ماسٹراں نوں ای سرکاری امداد لبھدی اے یاں خورے کجھ ای امداد لین تے راضی ہون۔ پر ایس معاملے وچ کئیاں دا انحصار قوانین دی فطرت تے وے۔ جیویں دیسی الٰہیات، فلسفہ، علم نجوم تے طب نوں چنگا نہیں سمجھیا جاندا کیوں جے لوکاں دے خیال وچ ایہہ سبھ جھوٹھے نیں تے ایہناں دی نندیا کیتی جانی چاہیدی اے۔ مغربی سائنس نال ویروے وچ ایہناں دے فائدے بارے سوال چُکن توں بِنا میں نہیں سمجھدا کہ کئی غیر متعصب عقل آلے ایہہ آکھن گے کہ اک دیسی ماہرِ الٰہیات یاں طبیب خدا توں اکّے انجان بندے یاں جعلی حکیم نالوں کئیں حصے ودھ تے چنگا نہیں۔ ایس لئی میری جاچے ایہناں مضموناں دی پڑھائی (بھاویں اوہ کئی انگریزاں نوں بھیڑے لگن) نوں سرکاری امداد دے قاعدیاں وچوں کڈھنا نہیں چاہیدا، گھٹ توں گھٹ اوس ویلے تیکر جدوں تیکر لوک مغربی سائنساں دی اہمیت نوں من نہیں لیندے۔

''چنگے اکھراں وچ گل کیتی جاوے تے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ نظام دا ودھا سارے دیسی سکولاں تیکر نہیں اپڑیا، پر وڈے قصبیاں وچ کئی دیسی سکول یاں تے محکمانہ سکولاں وچ رَل گئے یاں برانچ سکولاں دے طور تے اوہناں نال جُڑ گئے، تے ایسراں ایس طراں دے سکولاں وچ پڑھیاراں دی گنتی چنگی ودھ گئی۔''

ہن اسیں سکھ سرداراں دی گواہی ول آؤندے آں۔

سردار عطر سنگھ سی آئی ای، چیف آف بہادر ہوراں آکھدے نیں:

''کجھ دیسی سکول ہن وی پچھوکڑ دی یادگار دے طور تے موجود نیں۔ اُداسی یاں نِرملا فرقیاں دے مرتاض، پنڈت، پاندھے تے بیراگی کجھ تھاواں تے سنسکرت یاں گرمکھی پڑھاندے نیں۔ اوہ مذہبی پڑھائی تے لکھنا پڑھنا سکھدے نیں۔ پاندھیاں دے سکول چنگی گنتی وچ نیں جیہڑے زبانی حساب کتاب تے لنڈے لِپّی سکھاندے نیں جیہنوں بنیے اپنے کھاتے لکھن تے خط پتّر وچ ورتدے نیں۔ عام کر کے ایہناں یاں مسلم مُلّاواں دے سکولاں وچ بنیے تے کھتریاں دے پُتر پڑھن آؤندے نیں جیہڑے پاندھیاں یاں مُلّاں نوں اپنے گھرانیاں دے ویاہ یاں پُتراں دے جنم تے اک روپیہ یاں اک دو پائی فی ہفتہ دیندے نیں۔تہواراں دے دیہاڑ اوہناں نوں روٹی ٹُکر کھوان توں اڈ ہر اک پڑھیار واری واری ہر روز کھانا وی دیندائے۔ دیسی سکول تن طراں دے نیں:

1. جیہڑے کھاندے پیندے لوک اپنے بالاں نوں پڑھان لئی اپنے گھراں وچ قائم کردے نیں۔
2. اجیہے سکول جیہڑے فیس وغیرہ راہیں آپ چلدے نیں، جیویں اُتے دسیا گیا اے۔
3. خیراتی سکول جیہناں وچ فقیر یاں مذہبی لوک بِنا معاوضے مذہب پڑھاندے نیں۔

''عام کر کے مُلّا مسلماناں نوں قرآن توں اڈ کریما، گلستان بوستان وغیرہ پڑھاندے نیں۔ ماپیاں دی خاہش موجب ہولیاں سزاواں دتیاں جاندیاں نیں۔ چنگے پڑھے لکھے مُلّا سرکاری سکولاں وچ اُستاد بن گئے نیں تے باقی جو رہ جاندے نیں اوہ علمی طور تے چوکھے چنگے

نہیں۔ (1)

ہندوؤاں وِل تھلویاں ذاتاں دے بندے کدی وی اُستاد نہیں بن سکدے، جدکہ مسلماناں وچ مذہبی مرتاض، جولاہے، (2) نائی، تیلی وغیرہ جے مِتھے علمی گُن رکھدے ہون تے مُلّا یاں اُستاد بن سکدے نیں۔

''دیسی سکولاں دے استاداں دی علمی پدھر عام کر کے خرابی دا شکار اے، سوائے اوہناں پاندھیاں دے جیہناں دا علم کدی وی بھرواں نہیں رہیا تے ایہدے وچ نرے پہاڑے، حساب دے کجھ فارمولے تے لنڈے لِپّی لکھنا ای شامل نیں۔ پاندھیاں یاں پنڈتاں دا اک ہور طبقہ برہمن مُنڈیاں نوں علم نجوم تے مذہبی رسماں سکھانا اے۔ ایہناں استاداں دی تربیت تے بھرتی دا کوئی آہر نہیں۔ اوہناں جو کجھ وی سِکھیا اوہ اپنے سکولاں وچ پڑھان آلے استاداں کولوں ای سِکھیا، نظام وچ بہتری نہیں آئی۔ دیسی سکول گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ تے چنگے معائنے راہیں بہوں ودھیا بہتری تے ودھا جوگ نیں۔ استاد خُشی نال ریاست توں امداد لین گے تے مِتھے گئے اصولاں تے عمل کرن گے۔ میں اپنے علاقے وچ دیسی سکولاں نوں کوئی گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دِتے جان دا نہیں سنیا۔''

سردار کنور بکرم سنگھ آہلو والیہ، سی ایس آئی دا آکھنا اے:

''ایس ویلے ایہہ سکول اپنی چوکھی گنتی وچ نہیں جِنّا پہلے ہوندے سن۔ دیسی سکولاں وچ تھوڑی بہت گرامر پڑھائی جاندی اے تے چوکھا دھیان لکھن پڑھن ول ہوندائے تاں جے پڑھیار مذہبی لکھتاں پڑھن

1- چیتے رہوے پئی ایہہ مسلمان استاداں بارے اک سکھ سردار دا بیان اے۔

2- بالکل انج ای اے، مسلماناں دے وچکار کسے ذات دی یاں پڑھائی دی اجارہ داری تے نہیں ہووے گی، پر جولاہیاں کم کرن دے وچکار قرآن تے دوجیاں لکھتاں پڑھان دی پریرنا پائی کیوں جے شہزادہ اورنگزیب بالپن وچ کئی وار اک جولاہے دے نال سکول جاندا ہوندا سی۔

تے اپنے مذہبی فرض پورے کرن، خط پتر لکھن پڑھن تے عام لکھتاں پڑھن تے سمجھن جوگے ہو جان۔ استاد آپ وی حساب وچ چنگے نہیں تے ایہناں سکولاں دے پڑھیاراں نوں حساب سکھن لئی پاندھیاں دے سکولاں وچ جانا پیندائے جیہڑے حساب پڑھان وچ چنگے ماہر نیں۔ استاد جغرافیہ تے کئی فنون نالے سائنساں توں وی انجان نیں۔ ایہناں سکولاں وچ کوئی نظام نہیں۔ استاد جیویں چنگا سمجھن نظام چلاندے نیں۔ فیساں لئی وی کوئی مِتھیا اصول نہیں۔ فارسی سکولاں وچ استاد پڑھیاراں دے ماپیاں کولوں اک آنے توں اک روپیہ مہینہ وار فیس لیندے نیں۔ کُجھ صورتاں وچ اوہ پڑھیاراں کولوں بس روٹی ٹُکر لے کے ای راضی ہو جاندے نیں۔ ایس لئی فیساں کئی طریقیاں نال لئیاں جاندیاں نیں۔ کجھ پڑھیاراں نوں ہندو پاٹھ شالاں وچ گھلیا جاندائے، جیہڑے پنڈت بنن دے چاہیوان ہون اوہ عام کر کے اپنے پڑھائی لئی کسے منّے پرمنّے پنڈت کول جاندے نیں۔ اوہ فیساں دین دی تھاں سیوا کردے تے پڑھدے نیں۔ کدی کدی اوہ پاٹھ شالاں نوں لبھن آلی خیرات تے وی گزارہ کردے نیں ورنہ اوہ ہندو گھرانیاں توں روٹی تے آٹا منگ کے اپنا گزارہ کردے نیں۔ جیہناں موقعیاں تے ہندو لوک پیسے، کپڑے شپڑے دے نذرانے دیندے نیں، تے ایہناں پڑھیاراں نوں وی اپنا حصہ لبھ جاندائے۔ پاندھیاں دے سکولاں جتھے حساب پڑھایا جاندائے وچ فیس اک پائی فی ہفتہ اے، جیہدے توں اڈ پڑھیاراں نوں واری واری اپنے اُستاد نوں ہر روز روٹی ٹُکر وی دینا پیندائے۔ جدوں پڑھیار دے گھر وچ کوئی ویاہ ہووے تے اوہ استاد نوں اک روپیہ دیندائے۔ جدوں اوہ اپنے نام لکھنا سکھ جان تے تد وی اک روپیہ دیندے نیں، تے حساب وچ تِن دا اصول شروع کرن تے وی اک روپیہ دیندے نیں۔

There is no rule for selecting teachers for the schools for Muhammadan children; any man possessed of competent knowledge can set himself up as a teacher.

مسلمان بالاں لئی سکولاں وچ اُستاد رکھن دا کوئی اصول نہیں اے، کوئی وی پڑھیا لکھیا بندہ اپنے آپ نوں اُستاد مِتھ سکدا ائے۔ ہندو پاٹھ شالاں صرف برہمن ای ٹوردے نیں۔ اوہ اوہناں مضموناں وچ ماہر نیں جیہڑے اوہناں پڑھانے ہوندے نیں۔ پاندھے عام کر کے مسلماناں دے راول طبقے یاں برہمناں نال سمبندھ رکھدے نیں۔ میری جانکاری تیکر ایہناں سکولاں وچ نصاب یاں اُستاداں دی چون دے حوالے نال کسے نظام تے عمل نہیں کیتا جاندا۔ جے اُستاداں نوں ایس شرط تے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دتی جاوے کہ اوہ سرکاری قاعدیاں موجب پڑھان تے امتحاناں وچ چنگے نتیجے وکھان گے، تے جے اوہناں نوں اپنیاں لئیاں گئیاں فیساں اپنے کول ای رکھن دی آ گیا دتی جاوے تے ایہہ سکول بہت گھٹ خرچے تے چنگیاں نینھاں اُتے اُسارے جا سکدے نیں۔ اُستاد سرکار ولّوں امداد لین تے راضی تے حکومت دے مِتھے اصولاں تے عمل کرن دے پابند ہون گے۔'' (1)

دیسی سکولاں ول دھیان رکھن آلے سوڈھی حکم سنگھ ہوراں دی گواہی خاص کر قدر جوگ اے:

''صوبے وچ دیسی سکول بہوں تعداد وچ موجود نیں۔ اوہناں دیاں قسماں تھلے دتیاں گئیاں نیں:

1. مکتب تے مدرسے۔
2. پاٹھ شالاں۔

1- اسیں ویکھاں گے کہ محکمے توں باہرلے سارے گواہ ایس گل تے متفق نیں کہ دیسی سکولاں دے اُستاد سرکاری امداد لین تے راضی نیں، خاص کر جے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ قاعدیاں نوں کجھ سوکھا بنا دتا جاوے۔

3. پاندھیاں دے سکول۔

4. سکھ بھائیاں دے سکول۔

مکتباں تے مدرسیاں وچ مسلم پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی وچ مذہبی تے دوجی تعلیم دتی جاندی اے۔ ایہہ سکول مُلّا نے مسیتاں وچ یاں اپنے گھراں وچ قائم کیتے نیں۔ پڑھیار اپنے استاداں نوں نِکّی موٹی فیس دیندے نیں۔ پاٹھ شالاں وچ ہندو پڑھیاراں نوں سنسکرت تے ہندی وچ مذہب پڑھایا جاندائے۔ پنڈت ایہہ سکول پاٹھ شالاں، ہندو مندراں یاں اپنے گھراں وچ کھولے نیں۔ زیادہ تر پڑھیاراں توں کوئی فیس نہیں لئی جاندی، ایہناں اداریاں دے اُستاد نقد یاں کسے شے دی شکل وچ لبھن آلے نجی نذرانیاں تے گزارہ کردے نیں۔

پاندھا سکولاں وچ پڑھیاراں نوں لنڈے لِپّی وچ کھاتے بنانا سکھایا جاندائے۔ بالاں دے ماپے استادنوں تھوڑی جیہی فیس دیندے نیں۔ عام کر کے ایس طراں دے سکول پاندھیاں دیاں اپنیاں گھراں وچ کھولے گئے نیں۔

گرمکھی سکولاں وچ سکھ یاں دوجے پڑھیاراں نوں مذہبی تے دوجی تعلیم دتی جاندی اے۔ ایس طراں دے سکول عام کر کے دھرم شالاں وچ لبھدے نیں۔ اُستادنوں نقد یاں کسے شے دی شکل وچ درمیانی جیہی فیس دتی جاندی اے۔

ایس طراں دے سکولاں وچ ماسٹراں دی بھرتی تے اوہناں دی تربیت لئی ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ ولوں کوئی آہر نہیں کیتے گئے، پر پنجاب یونیورسٹی کالج نے اج کل وچ ای ایہدے ول دھیان دینا شروع کیتا اے۔

جے ایہہ دیسی سکول پنجاب یونیورسٹی نال جُڑ جان تے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ سسٹم ہیٹھ لیائے جان تے قومی پڑھائی دے نظام وچ اک چنگا

وادھا ہو سکدے نیں۔ (1) میں پک نال آکھ سکنا واں کہ ایہہ سکول ریاستی امداد لین نالے اوہدے نال جُڑے ضابطیاں تے عمل کرن نوں تیار ہون گے۔ گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ اجے تیکر بس میسیحی مشنری سکولاں تیکر لاگو کیتی گئی اے تے میری جانکاری موجب صوبے وچ ہور کسے تیکر نہیں پہنچی، سوائے ایہدے کہ حکومت پنجاب یونیورسٹی کالج نوں اک طراں دی گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دے طور تے خاص رقم دیندی اے۔(2) صوبے دے دوجے دیسی سکولاں تیکر گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دے ودھا دی چوکھی گنجائش موجود اے۔''

انج ''پنڈت، پاندھے تے بھائی نجی ایجنسیاں نیں جیہڑیاں ایس صوبے وچ وجود رکھدے نیں، تے جیہناں نوں کم وچ لیا کے حکومت دے بہت تھوڑے خرچے تے پرائمری پڑھائی لئی ورتیا جا سکدا اے۔''

اسسٹنٹ کمشنر ہوشیار پور سردار گوردیال سنگھ این سی ایس ہوراں تھلے دتا بیان دتا:

''دوٹوک ڈھنگ نال ایہہ دسنا بہوں اوکھا اے دیسی سکولاں دی تعداد کِنّی اے، پر تقریباً سارے مرکزی پِنڈاں جتھے حکومت دا کوئی سکول نہیں وچ کسے نہ کسے طراں دے دیسی نجی سکول لبھ جاندے نیں۔ اوہناں دیاں قسماں تھلے دتیاں گئیاں نیں:

a) امیر لوکاں ولّوں اپنے گھر تے پُتراں دی پڑھائی لئی نوکر رکھے گئے نجی استاد جیہناں نوں اصولی طور تے دوجیاں لوکاں دے بالاں نوں پڑھان دی اجازت وی اے۔ فارسی یاں سنسکرت سکول کھلن توں پہلاں اوہ بڑے عام سن تے دیسی ریاستاں وچ ہن وی مِل جاندے نیں۔

1- ایہہ کم لوکل بورڈز دے ذمے لانا چاہیدا اے جیہڑے اپنے مُڈھلے اصولاں دے مطابق پنجاب یونیورسٹی دی سینیٹ نال رَل کے کم کرن۔

2- سوڈھی صاحب نے سوالاں دے جواب وچ دسیا کہ موازنے وچ ایہہ امداد کِنّی گھٹ سی۔ اصل وچ اجے تیکر ایہہ سالانہ خرچیاں دا تیجا حصہ وی نہیں، تے ایہدا بہوں وڈا حصہ سرکاری اداریاں یاں کماں لئی خاص اے۔

b) حساب دے سکول جتھے پاندھے حساب (چوکھا زبانی) تے ہندی یاں لنڈے لِپّیاں سکھاندے نیں۔ ایہناں وچ مُنڈے اپنا ناں لکھان توں ودھ کجھ نہیں سِکھدے۔ ایس طراں دے سکول بہوں عام نیں تے چوکھے تجارتی طبقیاں دے مُنڈے ایتھے داخل ہوندے نیں۔

c) مسیتاں دے مُلّاں، ٹھاکر دواریاں دے پنڈت تے دھرم شالاں دے سادھ تے بھائی پینڈو مُنڈیاں نوں پڑھاندے نیں۔ اوہ اوہناں نوں زیادہ تر مذہب پڑھاندے نیں، پر فارسی، سنسکرت یاں گرمکھی لِپّیاں وچ پڑھنا لکھنا وی سکھایا جاندائے۔ کئی صورتاں وچ ایہناں بولیاں وچ چنگی چوکھی پڑھائی ہوندی اے۔

d) اُچیچے درجے دے سکول، جیویں لدھیانہ دے ہندوسکول تے ملک دے کجھ دوجے حصیاں وچ مسلم سکول نیں۔ ایس طراں دے سکولاں دا میں آپ چوکھا جانُونہیں۔

ایتھے سرکاری سکولاں نالوں چوکھا ڈاہڈا پربندھ اے، پر چوکھا ریگولر نہیں۔ کجھ وِنگیاں وچ پڑھیار نوکراں وانگوں سیوا کردے نیں۔ نِکیاں موٹیاں غلطیاں تے اوہناں نوں ڈاہڈی مار وی پیندی اے جد کہ مُنڈیاں نوں پڑھن دی تھاں اُستاد دی سیوا کردیاں ویکھنا وی عام اے۔

اُستاداں نوں کمیونٹی ولّوں نذرانیاں زیادہ تر کسے شے دی شکل وچ راہیں پگارلبھدی اے، پر مُنڈیاں کولوں کوئی مِتھی فیس دی منگ نہیں کیتی جاندی۔ ایسے لئی اوہناں دے ماپے وڈے تہواراں تے ویاہ، جنم وغیرہ دے موقعیاں تے اُستاد نوں تحفے دیندے نیں۔ عام کر کے اُستاداں دی چون مُلّاں، پنڈت تے بھائی طبقے وچوں ہوندی اے تے

اصولی طور تے اوہناں دی علمی ساکھ وچکارلی جیہی اے، پر کدی کدار اوہناں وچوں عربی، سنسکرت تے ہندی دے چنگے عالم وی لبھ جاندے نیں۔

ماسٹراں دی بھرتی تے تربیت لئی کوئی خاص آہر نہیں کیتا جاندا، پر اج مُلّا تے پنڈت طبقے نوں لبھن آلی تعلیم دے دیسی سکولاں تے چنگے اثر پئے بِنا نہیں رہ سکدے۔ پنجاب یونیورسٹی کالج اورینٹل کالج دی چھتر چھاویں تعلیمی نصب العین لئی ایس طراں تے ہور کئی طریقیاں نال بڑی چنگی سیوا کر رہیا اے۔ نریاں ہولیاں شرطاں تے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دین راہیں ایہناں سکولاں نوں چنگا بنایا جا سکدا ئے نہ کہ اوہناں نوں سٹینڈرڈ پرائمری سکولاں وچ رَلا کے، جیویں کہ کئی وِنگیاں وچ کیتا گیا اے۔ چوکھے ماسٹر ریاستی امداد لین تے راضی نیں، تے پڑھائی دا ودھا لوکائی نوں اجیہے ماسٹر لبھن وچ مدد دیوے گا جیہڑے حکومت دے مِتھے قاعدیاں تے عمل کرن جوگے ہون۔ گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دے نظام نوں ایس طراں دے سکولاں تیکر ہور ودھان دی بڑی گنجائش اے۔''

سردار دیال سنگھ ہوراں انج آکھیا:

''ایہہ آکھنا سوکھا نہیں کہ پنجاب وچ دیسی پنڈ دے سکول کِنّے نیں۔ میری جانکاری موجب ایس سرناویں ہیٹھ اعداد و شمار نہیں لبھے تے ڈائریکٹر آف پبلک انسٹرکشن اپنی رپورٹاں وچ آکھدے نیں:

Director of Public Instruction in his Reports says: Now-a-days popnlar education in the Punjab does not take the indigenous schools into nccount. There were, however, 3,461 indigenous schools in 1857-58, as shown by the Report for that year, and

there is every ground for believing that the number of indigenous schools now may not be less than what it was a quarter of a century ago.

اج کل پنجاب وچ پرچلت عام پڑھائی دیسی سکولاں نوں نہیں گِندی۔ تاں جے، 58-1857ء دی رپورٹ موجب 3461 دیسی سکول سن تے ایہہ پک کرن دا ہر کارن ہے وے کہ ایس ویلے دیسی سکولاں دی گنتی تقریباً اک چوتھائی صدی پہلاں دی گنتی نالوں گھٹ نہیں ہووے گی۔ تقریباً ہر وڈے پِنڈ وچ جتھے سرکاری یاں امداد آلے پرائمری سکول نہیں اک یا بوہتے اجیہے سکول موجود نیں تے کدی کدی اوہ پرائمری سکولاں دے آل دوالے دِس جاندے نیں۔ ایہہ دیسی سکول بڑی حد تیکر پرانے پینڈو نظام دی یادگار نیں۔ ایہہ پرانے زمانے وچ ہر چنگے کھاندے پیندے پِنڈ دی معیشت دا لازمی حصہ سمجھے جاندے سن تے اوسے زمانے توں ساڈے تیکر اپڑے۔ ایہناں نوں تِن طبقیاں وچ ونڈیا جا سکدا ائے۔

1- پاندھا سکول، 2- مُلاّ سکول، تے 3- بھائی سکول۔

1- پاندھا سکولاں وچ تقریباً ہر طبقے دے لوک داخلہ لیندے نیں، خاص کر سکھّاں دے نال نال ہندو وی۔ پڑھے جان آلے مضموناں وچ پڑھائی، لکھائی، زبانی حساب تے تھوڑا بہت کھاتے بنانا شامل نیں۔ ایہناں سکولاں وچ ہون آلی پڑھائی پینڈو تاجراں، پٹواریاں، مہاجناں تے دوجیاں لئی بہوں عملی اہمیت رکھدی اے، تے نتیجے وچ اسیں کجھ تھاواں تے ایہناں وچ 200 مُنڈیاں نوں وی پڑھدیاں ویکھنے آں۔ ایہہ سکول پِنڈ دے کسے عام تھاں تے یاں دکان وچ یاں استاداں دے اپنے گھراں وچ لگدے نیں۔

2- مُلّا سکول مسیتاں وچ لگدے نیں۔ ایتھے قرآن مجید پڑھایا جاندائے جیہنوں مُنڈے مطلب سمجھے بِنا دوہراندے رہندے نیں۔ کدی کدی تھوڑی بہت فارسی وی پڑھائی جاندی اے، تے جدوں مُلّا پڑھیا لکھیا بندہ ہووے جیویں کہ بوہتی وار ہوندائے تے اوہ فارسی تے عربی دے اُچیچے علم وی پڑھاندائے۔

3- بھائیاں دے سکول دھرم شالاں وچ لگدے نیں جتھے گرمکھی دیاں لکھتاں پڑھیاں تے پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ فیساں دا کوئی مِتھیا نظام نہیں۔ استاداں دا معاوضہ پڑھیاراں دے ماپیاں دے حالات موجب نقد تے کسے شے دوواں شکلاں وچ ہوندائے۔ خاص تہواراں، داخلیاں تے اگلیاں جماعتاں وچ اپڑن ویلے کجھ پیسے وی دتے جاندے نیں۔ پربندھ واہوا ڈِھلا ڈھالا اے، سوائے ایہدے کہ ایہناں سکولاں وچ مُنڈے اُستادلئی بہت چوکھا آدر رکھدے نیں۔ پڑھیاراں دی کوئی جماعت نہیں ہوندی، تے اک سکول وچ بوہتی وار درجناں وکھو وکھ مُنڈے درجناں وکھو وکھ تھاواں تے اکو ورگی لکھت پڑھدے نیں۔ نتیجے وچ پڑھائی دی طاقت دا بہت چوکھا نقصان ہوندا اے۔ ایہناں سکولاں دے اُستاد چونویں نہیں سگوں جدی پشتی نیں۔ اوہناں دی تعلیمی ساکھ وی ماڑی اے۔ سچی گل اے کہ اوہناں نوں اپنے خاص مضموناں توں اگے کجھ نہیں پتہ ہوندا۔ اوہناں دا سمبندھ اچیچی کلاس نال اے، ایس لئی معاوضہ چوکھا نہ ہون کارن اوہناں دا بہوں آدر کیتا جاندا اے۔ میری جانکاری موجب اجے تیکر ایہناں سکولاں دے استاداں دی چون تے تربیت لئی کوئی آہر نہیں کیتے گئے۔ جے حکومت کجھ سلاہنا کرے تے ایہہ بہت کم دے ثابت ہو سکدے نیں۔ ایہہ کم کرن دا ودھیا طریقہ سکول چلان آلیاں نوں نتیجیاں موجب 'معافیاں' دینا، ایس توں اڈ استاداں نوں ٹریننگ دینا اے تاں

جے اوہ اپنے اجو کے مضموناں توں اڈ پڑھائی دا کجھ طریقہ وی سکھن تے ساڈے پرائمری سکولاں وچ ورتی جان آلی عام جانکاری دے کجھ مضموناں توں وی جانُو ہون۔ قابل استاد اپنے اجو کے مضموناں توں اڈ دوجے مضمون وی سِکھن جوگے ہون گے جیہناں دا علم بڑی مُڈھلی تعلیم وچ وی کنڈھ پچھے نہیں سُٹیا جا سکدا تے جیہدے بغیر دیسی سکولاں وچ دتی جان آلی تربیت ہمیش ای بڑی ماڑی تے ادھوری سمجھی جاوے گی۔
جے ایہناں بندیاں دے پربندھ ہیٹھ چلن آلے چنگی کارکردگی آلے سکول ہر پِنڈ وچ بنائے جان تے پرائمری تعلیم دا مسئلہ بہت حد تیکر حل ہو جاوے گا، پڑھائی نوں ودھا ملے گا تے کمیونٹی دے ہر سیکشن وچ جماعتاں چھیتی ای بالاں نال بھر جان گئیاں۔
جتھوں تیکر پنجاب دا سمبندھ اے تے لگدائے کہ گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ نظام ایہناں دیسی سکولاں تیکر نہیں اپڑیا۔ کجھ ونگیاں وچ حکومت نے سکولاں نوں سبسڈی دتی اے، پر تقریباً ساریاں تھاواں تے اوہ اپنے دیسی کردار توں دور ہو گئے تے عام سرکاری یاں امداد آلے سکولاں وچ رَل مِل گئے جیہڑے اوہناں سکولاں وچ پرچلت پڑھائی دے نظام دی پیروی کردے نیں۔ اُتے دسے سکولاں دیاں تِن قسماں بِنا شک سرکاری کنٹرول آلیاں ایجنسیاں توں اُکا آزاد نیں تے گھٹ ای اوہناں دی کوئی نگرانی ہوندی اے۔ ایہناں سکولاں نوں سرکار ولّوں دتی گئی کوئی وی گرانٹ یاں مدد وچ ایہہ شرط نہیں آوَنی چاہیدی کہ اوہ ہر پکھ نال ڈاہڈی سرکاری کنٹرولنگ ایجنسی دے معائنے ہیٹھ ہون گے۔ کجھ انسپکشن شروع کیتی جا سکدی اے، پر انج صرف سکولاں وچ ہون آلی ترقی نوں پرکھن تے صورت حال وچ بہتری لیاوَن دیاں صلاحواں دی غرض نال ہووے گا۔ ہر طراں دی سرکاری چھیڑ خانی توں بچنا چاہیدائے، تے استاداں نوں لکھتاں دی چون تے پربندھ دے

معاملیاں وچ ہر طراں دی آزادی ہونی چاہیدی اے۔‘‘

مسلم امیراں وچوں **دفتر خارجہ دے اتاشی قاضی سید احمد** ہوراں اینج صلاح دتی:

’’صوبے وچ مِشن تے سرکاری سکولاں دے بنن توں پہلوں کسے خاص شہر یاں قصبے دے ہر حصّے وچ دو یاں تِن دیسی سکول موجود سن، تے ہر وڈے پِنڈ وچ اک ضرور سی۔ ایہہ سکول دو طرح دے سن......

(1) جیہناں نوں مقامی مُلّا چلاندے سن، تے اوہناں نوں دتی جان آلی فیس پڑھیاراں دے وسائل تے حالات موجب وکھو وکھ ہوندی سی، (2) اوہ سکول جیہڑے چنگے کھاندے پیندے لوک اپنے بالاں دی پڑھائی لئی گھراں وچ چلاندے سن تے جیہناں وچ کدی کدار گوانڈھیاں تے بیلیاں دے بالاں نوں وی داخلہ دتا جاندا سی۔ ایس طراں دے سکولاں وچ استاداں نوں نوکری تے رکھن آلے لوک ای پگار دیندے سن۔ پر مشن، میونسپل تے سرکاری سکولاں دے بنن توں بعد ایہناں دیسی سکولاں دی گنتی تے رتبے دوواں وچ گھاٹا آیا اے کیوں جے لوک سیکولر مضمون پڑھن لئی سرکاری میونسپل تے مشن سکولاں ول جاندے نیں تے مذہبی پڑھائی صرف دیسی سکولاں تیکر رہ گئی اے جتھے پرانے زمانے وچ سیکولر تے مذہبی پڑھائی کیتی جاندی سی۔ دوواں طراں دے دیسی سکول پربندھ دے اعتبار نال بہت ماڑے نیں۔ اک تے پڑھیار باقاعدگی نال نہیں آوندے اُتوں ویلے دی پابندی وی نہیں کردے؛ دوجا، اوتھے جماعتاں وچ نہیں پڑھایا جاندا سگوں ہر پڑھیار وکھو وکھ پڑھدائے۔ ایس لئی اُستاد نوں اینا ویہل نہیں لبھدا کہ سارے پڑھیاراں نوں چنگی طراں پڑھا سکے۔ جتھوں تیکر فیس دا معاملہ اے تے اوہ اُتے دسے طریقے نال دتی جاندی اے، پہلی قسم دے دیسی سکولاں وچ پڑھیار اپنے یاں ماپیاں تے آگوواں دے وسائل موجب پگار دیندے نیں، تے دوجی قسم دے سکولاں وچ اُستاداں نوں اپنے

گھر وچ نوکر رکھن آلے ماپے معاوضہ دیندے نیں۔ ایس طراں دے سکولاں دے اُستاد عام کر کے مُلّا طبقے وچوں چنے جاندے نیں۔ اوہناں دی ساکھ ہمیش اکو جیہی نہیں ہوندی، کجھ صرف فارسی ادب دے مڈل سکول سٹینڈرڈ تیکر ای پڑھا سکدے نیں تے دوجے اک خاص حد تیکر عربی وی پڑھا لیندے نیں۔ ایہناں سکولاں وچ استاداں دی بھرتی تے اوہناں دی تربیت لئی کوئی آہر نہیں کیتے گئے...... اک اُستاد فارسی ادب پڑھاندائے، دوجا حساب، تیجا عربی، وغیرہ، تے جدوں اوہ اپنے آپ نوں ایس طراں دے سکولاں نوں چلان دے قابل ثابت کر دین تے آپ اک سکول کھول لیندے نیں یاں کوئی مقامی طور تے اپنے بالاں دی پڑھائی لئی اوہناں نوں نوکر رکھ لیندائے۔ دیسی سکولاں دے استاد ریاستی امداد وی لے لون گے تے ایس امداد دے قاعدیاں تے وی عمل کرن نوں تیار ہو جان گے، شرط ایہہ وے کہ اوہناں نوں مُنڈیاں نوں مذہب پڑھان دی منظوری دتی جاوے جیہڑا ایس طراں دے سکولاں وچ دوجیاں ساریاں مضموناں تے پہل رکھدائے۔''

Masters of indigenous schools would accept State aid and conform to the rules under which such aid is given, if they are allowed to impart religious-instruction to the boys, which in such schools takes precedence of all other subjects.

ریاست پٹیالہ دے وزیر خارجہ خلیفہ سید محمد حسین ہوراں ایہہ اہم گواہی دتی:

''دیسی سکولاں دے اعداد و شمار اکٹھے کرنا اوکھا اے کیوں جے غلطی توں پاک گنتی کیتی ای نہیں گئی۔ پنجاب دے جس حصے دا میں چنگا جانُو آں، اوتھے نوجوان مُنڈے (بنیاں دے پُتر) زبانی حساب شاب

سِکھن تے شرارتاں توں ڈکن لئی پاندھیاں دے سکولاں وچ کھلے جاندے نیں۔''

اعزازی سرجن خان بہادر ڈاکٹر رحیم خان ہوراں نے ایسراں صلاح دتی:

''جے دیسی سکولاں توں مُراد مسلم مکتب تے ہندو پاٹھ شالاں نیں تے فیر پورے صوبے دی ہر عبادت گاہ تے ہر محلے دا اپنا اپنا دیسی سکول اے۔ اجے تیکر اوہ اک پرانے دیہاتی نظام دی نشانی نیں، کیوں جے اوتھے پڑھائے جان آلے مضمون مذہبی نیں، تے ایس توں اڈ تھلویں درجے دے سکولاں وچ زبانی حساب وی پڑھایا جاندائے، اُچیچے درجیاں دے سکولاں وچ اخلاقیات، قانون، منطق، گرائمر تے فلسفہ پڑھائے جاندے نیں۔ دیسی سکولاں دی اخیرلی قسم ہن چھیتی نال گھٹدی جا رہی اے۔ ایہناں سکولاں وچ پرچلت پربندھ دا نظام سرکاری سکولاں تے کالجاں دے پربندھ نالوں کئی حصے چنگا اے۔

کیوں جے تھلویں درجے دے دیسی سکولاں دا پربندھ مُلّا تے گُرو ٹوردے نیں جیہناں نوں اصولی طور تے پڑھیار اک آنہ بس ناں دی فیس دیندے نیں۔ پر فیساں نقد شکل وچ نہیں دتیاں جاندیاں، تے استاد ہر روز خوراک تے ورھے وار کجھ کپڑے لِتے مُنڈیاں دے ماپیاں کولوں لیندے نیں۔ اچیچے درجے دے دیسی سکولاں وچ، جیہڑے ہن بڑی چھیتی نال گھٹ رہے نیں، پڑھیاراں توں کوئی فیس نہیں لئی جاندی، ایہدے اُلٹ پڑھیار ایہناں سکولاں دے پربندھ کاراں توں روٹی ٹکر تے کپڑے لِتے لیندے نیں۔ ایہہ سکول چلان آلے چنگے کھاندے پیندے تے مذہبی ذہن آلے لوک ہوندے نیں۔ استاد نیک تے پیپے مذہبی طبقے توں چُنے جاندے نیں۔ تھلویں درجے دے سکولاں لئی وی اوہناں دی ادبی قابلیت بھوں ماڑی اے کیوں جے اوہ مذہبی مضموناں تیکر ای رہندے نیں، پر اوہ جیہڑے وڈیاں

کلاساں نوں سائنس تے اخلاقیات پڑھاندے نیں بہوں اچّی تعلیم رکھدے نیں۔ پہلوں جیہی انج دے سکولاں دے استاداں دی تربیت تے بھرتی دے آہر کیتے گئے۔ ایس لئی چنگے قابل پڑھیاراں نوں مانیٹر دے طور چُنیا جاندا سی جیہناں نوں استاد دی موجودگی وچ تھلویاں جماعتاں نوں پڑھان تے لایا جاندا سی۔

''پڑھائی دے فن وچ چنگا تجربہ رکھن مگروں ایہہ لوک اپنے سکول کھول لیندے نیں تے آپ استاد بن بہندے نیں۔ اجوکے دیسی سکولاں توں چنگا کم لین لئی، محکمۂ تعلیم ولّوں دتی گئی گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ لئی ضابطے کجھ نرم تے سوکھے بنانے چاہیدے نیں۔

''استاد ریاستی امداد تے بہت خوش ہون گے شرط ایہہ وے کہ ایس طراں دی امداد نال جُڑے قاعدیاں نوں آسان بنایا جاوے۔

''مِشنری اداریاں جیہڑے اصطلاح دے لُغوی معنیاں وچ دیسی نہیں نوں چھڈ کے، اینے تھوڑے دیسی سکول ای سرکار توں امداد لیندے نیں کہ ایہہ آکھنا ٹھیک ہووے گا کہ امداد ونڈن آلے افسر ایہناں سکولاں نال رِکڑ رکھدے نیں تے نہیں چاہندے کہ اوہناں دے اپنے سکولاں توں اڈ کوئی وی سکول محکمے دے وسائل توں فائدہ چُکے۔

With the exception of the Missionary institutions, which are not indiginous in the literal sense of the term, so very few really indigenous schools receive aid from Government, that it might be justly said that the officers who are responsible for administering such aid are jealous of these schools, and do not like that other than their own schools should enjoy the loaves and fishes of the Department.

''کوئی پاندھا اک سو مُنڈیاں نوں پڑھا سکدا تے مہینے وچ دس توں تیہہ روپئے کما سکدائے۔ لوکاں دی غریبی کارن مسیتاں نال جُڑے قرآن سکولاں وچ اُستاداں نوں چھ توں دس روپئے توں بوہتے نہیں لبھدے۔ امیر مسلمان اپنے گھراں وچ ای سکول کھولدے نیں جیہناں وچ آنڈھ گوانڈھ دے لوکاں نوں بِنا فیس دے داخلہ دے دتا جاندائے۔ مان جوگ مُلّا اک اُچے طبقے لئی سکول چلاندے نیں جیہناں وچ دینیات تے ادب پڑھایا جاندائے۔ کدی کدی امیر لوکی مُلّاواں دی مدد کردے نیں یاں اوہ ذاتی وسائل تے گزر بسر کردے نیں۔ ایسے طراں پنڈت سنسکرت پڑھاندے نیں۔ سرکاری سکولاں دے بنن توں لے کے ایہناں سکول دا ودھاوا رُک گیا اے۔ ایہدا کارن ایہہ وے کہ تعلیمی افسر دیسی سکولاں نوں چنگا نہیں سمجھدے تے اوہناں نوں بند کرن دا جتھوں تیکر ہو سکدائے آہر کردے نیں۔ نصاب سرکاری سکولاں آلا نہیں، پر ادب دے شعبے وچ ایہہ اُچیچا اے۔ کئی دیسی حاکماں دیسی سکولاں وچ پڑھیا اے۔ ایہناں سکولاں نوں تھلے دتیاں شرطاں تے امداد دے کے فائدہ چُکیا جا سکدائے: اوہناں دے نصاب وچ کسے طراں دی چھیڑ خانی نہ کیتی جاوے۔ اوہ حاضری رجسٹر رکھن۔ محکمے دے افسر اگے پچھے اوہناں دا معائنہ کرن۔ جے سرکار عام کورس توں اڈ عام جانکاری دے مضمون وی پڑھان دی چاہیوان اے تے مُلّا نوں ایہہ مضمون آپ یاں اپنے کسے نائب راہیں پڑھان دی منظوری ہووے۔ تاں جے، چیتے رہوے کہ عربی تے سنسکرت دوواں طراں دے ودھیا دیسی سکول کسے وی شرط تے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ لین نوں تیار نہیں ہون گے۔ (1)

1- اوہ خوشی نال انج کرن گے، شرط ایہہ وے پئی اوہناں دے علم نوں جائز آدر دتا جاوے، تے ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ اوہناں نال کوئی سروکار نہ رکھے۔

''سرکاری سکولاں لئی سکیم موجب انبالہ شہر وچ بنائے گئے دیسی سکول موجود نیں، پر اوہ سرکار ولّوں امداد نہیں لیندے تے چھیڑ خانی نوں ناپسند کرن کارن اوہناں امداد دی بنتی وی نہیں کیتی۔ (1) ایہہ سکول خاص طور تے ایس خیال تے بنائے گئے سن کہ مسلم مذہب پڑھایا جاوے جیہدی سرکاری یاں مشن سکول وچ اجازت نہیں۔ اک ہور دسّن جوگ گل پڑھائی دے فائدے خاطر دیسی شرفاء ولّوں دتے گئے نذرانیاں تے کھوج کرنا اے، جیویں اعتماد الدولہ فنڈ جیہڑا پرانے دہلی کالج لئی بنیا۔'' (1)

....

تنظیماں وچوں امرتسر دی **انجمنِ اسلامیہ** تھلے بیان دتا:

''ایس صوبے وچ دیسی سکولاں دی گنتی گھٹ اے تے اوہناں وچ ہون آلی پڑھائی مذہبی تے سیکولر وی تھوڑی اے۔ ایتھے فارسی، عربی تے سنسکرت توں اڈ لنڈے تے مہاجنی کھاتیاں دا اک نظام وی سکھایا جاندائے۔ فیساں پڑھیاراں دے ماپیاں دے وسائل موجب گھٹ ودھ تے وکھ وکھ لئیاں جاندیاں نیں۔ کجھ ماسٹر مذہبی فرض دے طور تے پڑھاندے نیں تے پڑھائی دا کوئی معاوضہ لینا ناجائز سمجھدے نیں۔ ایہناں سکولاں دے استاد عام کر کے کسے خاص طبقے نال سمبندھ نہیں رکھدے تے اوہ فارسی تے عربی ادب پڑھا کے اپنی روزی روٹی کماندے نیں۔ ایہناں وچوں کجھ ماسٹراں دی علمی ساکھ چنگی اے۔ اوہ سرکاری امداد لے لین گے، پر اوہناں دا گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ قاعدیاں تے عمل کرنا اوکھا ہووے گا۔''

1- ایہہ بیان اُگھڑویں طور وکھاندائے پئی جتھے سرکاری سکیم پرچلت اے اوتھے وی محکمانہ چھیڑ خانی نوں چنگا نہیں سمجھیا جاندا۔

2- ایس کیس دی مکمل فائل منگوانی چاہیدی اے تے سویلین، وکیل تے چندہ دین آلے دے پسماندگان تے بنی اک کمیٹی نوں ایہدا بڑی باریکی نال نتارا کرنا چاہیدائے۔

دیسی تعلیم دے سرناویں ہیٹھ لاہور دی **انجمنِ ہمدردِ اسلامیہ** آکھیا کہ:

''اجو کے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ قاعدے، جیہڑے بہوں بے کار نیں، دیسی سکولاں وچ کدی بہتری نہیں لیاؤن گے''، اوہناں ہور دسیا کہ ''کجھ مسلمان تے ہندو مذہبی عہدے دار، ایس توں اڈ کٹر مذہبی لوک سرکاری سکولاں توں دور رہندے نیں کیوں جے اوتھے کوئی اخلاقی تے مذہبی پڑھائی نہیں ہوندی۔ اوہناں دے خیال وچ بالاں نوں پنج ورھے لئی مذہبی پڑھائی توں ڈکنا بہوں غلط اے۔ یورپ دے سکولاں وچ مذہب اوہناں نوں ای پڑھایا جاندائے جیہڑے ایہدی خاہش کرن۔ ہندوستان وچ ماپے اپنے بالاں نوں مذہب پڑھان لئی گھر تے ای رکھدے تے فیر کسے سرکاری سکول وچ داخل کروندے نیں، پر جے سرکاری سکولاں وچ مذہبی تعلیم ہوندی تے بالاں نوں ایہدے نالوں کِنّا پہلوں سکول داخل کروا دتا جاندا۔''

دیسی سکولاں دے سرناویں ہیٹھ **انجمنِ ہمدردِ اسلامیہ** دے وچار تھلے دتے گئے نیں:

''ڈائریکٹر دی رپورٹ 79-1878ء وچ دیسی سکولاں دی گنتی 4662 تے پڑھیاراں دی گنتی 53027 دسی گئی، پر اصل گنتی ایہدے نالوں بہوں چوکھی سی۔ اِک تے ایس لئی کہ اعداد و شمار اکٹھا کرن دا طریقہ نامکمل اے تے ایس لئی وی کہ لوک سچ نہیں دسّن گے کیوں جے اوہناں نوں کسے نویں ٹیکس یاں لازمی تعلیم دا ڈر ہووے گا۔ ایہہ تعصب ایس لئی نیں کہ تعلیمی افسراں لوکائی نوں سرکار دیاں مانگاں توں جانُو کروان وچ غفلت کیتی۔

دیسی سکول تِن طراں دے نیں:

ا) اوہ سکول جیہناں دا آگو یاں مالک اُستاد آپ ای اے جیہڑا سکول وچ آؤن آلے ہر بندے نوں بِنا معاوضہ فارسی، عربی، سنسکرت، مذہبی لکھتاں یاں چنگا عمل پڑھاندائے......

ایس طراں دے سکول کئی نیں پر محکمۂ تعلیم دی لاپروائی کارن ایہناں دی گنتی گھٹ گئی اے۔ جیویں 1878ء تے 1879ء دے وچکار دیسی سکولاں دی گنتی وچ 719 دا گھاٹا آیا۔ جیہناں سکولاں وچ فیس لئی جاندی اے اوتھے کوئی باقاعدہ نظام نہیں، پر پگار کدی نقد تے کدی کسے شے دی شکل وچ ہوندی اے۔

ب) اوہ سکول جیہناں وچ لوک اپنے بالاں نوں پڑھاندے نیں تے جیہناں وچ گوانڈھیاں دے بالاں نوں داخلہ دیندے نیں...... ایہناں سکولاں وچ فیس نہیں دتی جاندی پر استاد سکول دے آگوکولوں پگار لیندا ائے۔ ایہہ سکول گھٹ نیں، خاص کر محکمے دے بنن توں لے کے ایہناں وچ کمی ہوئی اے۔

ج) عربی تے سنسکرت پڑھان آلے ہائی سکول جیہڑے یاں تے ذاتی نیں یاں چندیاں نال چلدے نیں۔ ایہناں سکولاں وچ حساب سرکاری سکولاں آلے درجے تیکر پڑھایا جاندائے، تے ادب تے فلسفہ ایہدے توں اگلے درجے تیکر۔ فیس نہیں لئی جاندی۔ پڑھیاراں نوں وظیفے تے انعام لبھدے نیں۔

''ایہناں سبھ سکولاں وچ پڑھائی دا بہوں پرانا کورس پڑھایا جاندائے، پرتھلویں درجے دے سکولاں وچ ہر پاسے سرکاری سکیم اپنائی گئی اے۔ ایہناں سکولاں وچ پڑھائی دا کوئی نظام پرچلت نہیں، سگوں حالات ویکھ کے ٹُردائے۔ استاد عام کر کے اوہناں سکولاں وچ ای پڑھے ہوندے نیں جیہناں وچ اوہ پڑھاندے نیں تے اوہناں دی قابلیت نوں بھرتی ویلے پرکھیا جاندائے، تے پڑھائی وچ اوہناں دا ہنر ہمیش

نظراں ہیٹھ رہنداۓ۔ اوہناں دے فائدے لئی کوئی تربیتی سکول نہیں۔ دیسی سکولاں نوں لوکل بورڈاں ہیٹھ لیاؤن نال فائدہ ہو سکداۓ۔ ہر لوکل بورڈ دے ہیٹھ اک ہائی سکول ہونا چاہیداۓ جیہدے نال سارے دیسی سکول ٹاہنیاں وانگوں جُڑے ہون۔

''اُتے دسیاں سکولاں دیاں تِن قسماں وچوں پہلے اوہ جیہڑے لوکاں نے ذاتی طور تے بنائے نیں خورے وڈی تعداد وچ محکمے نال جُڑن، دوجی طراں دے سکول کجھ گھٹ تے تیجی طراں دے اُکا ای نہیں۔ پہلی قسم دے سکولاں نوں محکمے نال جُوڑن دا سبھ توں ودھیا طریقہ ایہہ وے کہ حکومت اوہناں نوں گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دیوے تے کارآمد علم آلے مضمون پڑھان تے سلاہنا کرے، پر کوئی ڈاہڈے قاعدے لاگو کیتے بِنا، تے ایس مقصد لئی مقامی شرفاء تے مولویاں کولوں مدد لئی جاوے۔ ایہناں شرطاں نال خاص دیسی سکولاں دے پربندھ کار گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ قبولن نوں تیار ہون گے، تے اوہناں دا عام کر کے انج نہ کرن دا کارن تعلیمی افسراں دی غفلت تے شرطاں دا سخت ہونا اے۔''

''سوال نمبر 5...... گھریلو پڑھائی دے کھلار تے قدر بارے تہاڈی کیہ صلاح اے؟

جواب نمبر 5...... دیسی سکولاں وچ گھروچ پڑھن آلے مُنڈیاں وچوں بھاویں کجھ ای عام جانکاری دے مضموناں وچ سرکاری سکولاں دے پڑھیاراں دا مقابلہ کر سکدے نیں، پر ادب وچ اوہ بہوں اگے ہوندے نیں۔''

لاہور دی ست سبھا سوسائٹی دے سیکرٹری ہوراں تھلے دتی گواہی دتی:

''ڈائریکٹر آف پبلک انسٹرکشن دی رپورٹ 78-1877ء دیسی سکولاں دی گنتی 5381 تے پڑھن آلے پڑھیاراں دی گنتی 61818

دسدی اے، پر میری جاپے اپنے ای سکول ہور نیں۔ ایہناں دیاں پنج قِسماں نیں:

1) ''پاندھیاں، بھائیاں تے مُلّاواں دے پربندھ ہیٹھ سکول جیہڑے ہر مُنڈے توں اِک پائی فی ہفتہ لیندے نیں، تے ایس توں اڈ تہواراں تے دوجیاں تقریباں دے موقعے تے روٹی ٹکر تے دوجیاں شیواں لیندے نیں۔

2) نجی چندیاں تے نذرانیاں راہیں بنے سکول جتھے کئی استاد ملازم ہوندے نیں تے لوکاں نوں نہ صرف بغیر معاوضے توں پڑھایا جاندائے سگوں اوہناں دے کھان پین تے کپڑیاں لئی وی کجھ پیسے رکھے جاندے نیں۔

3) چنگی ساکھ رکھن آلے لوکاں ولّوں اپنے بالاں دی پڑھائی لئی بنائے گئے سکول جیہناں وچ ہندی یاں فارسی استاد رکھیا جاندائے۔ ایس طراں دے سکولاں وچ آنڈھ گوانڈھ دے مُنڈیاں نوں وی داخلہ دتا جاندائے۔

4) اپنی مدد آپ ہیٹھ سکول جتھے چنگی ساکھ آلے اُستاد شہر یاں قصبے دے چنگی آبادی آلے حصے وچ سکول کھولدا یاں چلاندائے، اوہدا گزارہ صرف مُنڈیاں توں لئیاں ہوئیاں فیساں تے ہوندائے۔

5) ذاتی سکول جیہڑے لوکائی دے مفاد لئی یاں نیکی تے نیک نامی کمان خاطر پڑھائی لئی دان کردے نیں۔

''نمبر 1 تے کجھ دوجے سکول مُنڈیاں نوں واری واری پڑھان دے پرانے دیہاتی نظام تے عمل کردے نیں تے اوہناں دا کوئی مِتھیا کورس نہیں ہے۔

''پاندھے لنڈے لِپّی تے 30x10 تیکر پہاڑے سکھاندے نیں،

بھائی گرمکھی پڑھاندے نیں تے مُلّا فارسی۔ کیوں جے اپنی گزر بسر لئی استاد دا انحصار پڑھیاراں تے وے، ایس لئی ایہناں سکولاں وچ پربندھ نوں چنگا نہیں مِتھیا جا سکدا۔ اخیرلیاں تِن یاں چار قسماں دے سکولاں وچ فیس 8 آنے توں چوکھی نہیں ہوندی۔

No fees are taken at the Sat Sabha school at Lahore where English, Urdu or Persian, Gurmukhi drawing plans, and surveying with chain and compass or theodolite, &c., are taught gratuitously.

''ایس طراں دے سکولاں دے ماسٹر کسے خاص طبقے وچوں نہیں چُنے جاندے: اوہناں وچوں کجھ دی تعلیمی قابلیت شاندار ہوندی اے تے کجھ بہوں تھوڑا پڑھے ہوندے نیں۔ سرکار نے سکولاں لئی ماسٹراں دی ٹریننگ لئی نارمل سکول بنائے نیں۔ جے اوہناں دی نگرانی چنگے طریقے نال کیتی جاوے تے قومی تعلیمی نظام دا چنگا حصہ بن سکدے نیں، شرط ایہہ وے کہ ایس طراں دی نگرانی کرن دین۔ ماسٹر ریاستی امداد لین تے مِتھے قاعدیاں تے عمل کرن نوں تیار نیں۔ میری جاچے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ نظام دا ودھا دیسی سکولاں تیکر نہیں اپڑیا: جے اوہناں بِنتی کیتی تے ایہنوں رد کر دتا گیا۔''

انجمنِ پنجاب نے دسیا کہ سکولاں دیاں تھلے دتیاں قسماں پرائمری تعلیم توں باہر نیں:

a) ''نیک مسلمان، کیوں جے اوہناں نوں مذہبی تے اخلاقی تعلیم نہیں لبھدی جیہنوں اوہ سبھ شیواں توں ودھ کے اہمیت دیندے نیں۔

b) ''دست کار، کیوں جے اوہناں نوں اپنے پیشیاں وچ مدد دین آلی پڑھائی نہیں لبھدی۔

c) ''برہمن تے پنڈت، کیوں جے ایہناں دوواں وچوں کسے دا وی مذہب سنسکرت یاں دیو ناگری لپّی وچ پڑھایا یاں سکھایا نہیں جاندا۔ ایہہ لوک اپنے گھراں وچ یاں ذاتی سکولاں وچ سیکولر تے مذہبی پکھ نال فائدے آلی پڑھائی کردے نیں۔

e) ''سکھ، بھائی، گرنتھی، اکالی تے دوجے سکھ دست کار تے کسان، کیوں جے اوہناں نوں اوہناں دیاں مقدس لکھتاں نہیں پڑھائیاں جاندیاں تے فارسی یاں اُردو اوہناں لئی بے کارا ے۔''

فیر انجمنِ پنجاب دیسی سکولاں دے سرناویں ول آوَندی اے: ''ساڈے صوبے وچ کئی دیسی سکول نیں، تے اوہناں وچ پرچلت نظام پرانے نظام دا حِصّہ اے۔ مضمون تے پڑھائی آلی لپّی عام کر کے ایہہ نیں:

ہندو...... مذہب تے بھگتی دے سرناویں ہیٹھ لکھتاں، صرف کجھ اداریاں وچ، تے دوجیاں وچ پُران، جوتش، دھرم شاستر، ویدانت۔

سکھ...... گرنتھ، جنم ساکھی، گُربیلے، بھاگوت، نیائے (منطق)، ویدانت تے ہندی ادب عام کر کے گرمکھی لپّی وچ۔

مسلمان...... سبھ توں پہلے مذہبی لکھتاں تے فیر فارسی پڑھائی لکھائی، اُچیچے درجے دے سکولاں وچ عربی تے منطق۔

''اُتے دتے اداریاں وچ پربندھ دا پرچلت نظام بہوں تسلی بخش اے۔

''کجھ اداریاں وچ فیساں لئیاں جاندیاں نیں تے دوجیاں وچ بالکل نہیں۔ جے فیساں لئیاں جان تے نقد دے نال نال کسے شے دی شکل وچ وی ہوندیاں نیں۔ ہندووَاں وچ پنڈتاں، پاندھیاں، بھائیاں وچوں ماسٹر چنے جاندے نیں تے مسلماناں وچ مُلّا تے مذہبی آگوواں وچوں۔

''اوہ اُتے دسے مضمون پڑھان وچ واہوا ماہر نیں۔ ایہناں سکولاں دے ماسٹراں دی تربیت یاں بھرتی لئی کوئی آہر نہیں کیتے گئے۔ جے ایہناں نوں سرکاری امداد دتی جاندی تے جے

اوتھے چنگا علم دین آلے مضمون پڑھائے جاندے تے ایہناں دیسی سکولاں نوں قومی تعلیم دے نظام دا حصہ بنایا جاسکدا ئے پر حکومت ولّوں بنی کسے سکیم دیاں پابندیاں ہیٹھ نہیں۔

''ایس کم لئی چنیا گیا سبھ توں ودھیا طریقہ ایہہ وے کہ اوہناں نوں اوس ویلے تیکر کوئی پگار نہ دتی جاوے جدوں تیکر اوہ کارکردگی دی رپورٹ تے خرچیاں دا بل لوکل بورڈز توں چیک کیتا نہ دین۔ انسپکشن ٹور تے آون آلے ضلعی انسپکٹراں ولّوں کارکردگی دی رپورٹ تصدیق کیتی ہووے۔

''ایہناں دیسی سکولاں دے کئی ماسٹر سرکاری امداد لین تے ایہناں نال جُڑے قاعدیاں تے عمل کرن تے راضی نیں، شرط ایہہ وے کہ قاعدیاں نوں کجھ ہور سوکھا تے دوستانہ بنایا جاوے۔

''گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ نظام بڑے نِکّے پیمانے تے لاگو کیتا گیا اے، تے ایہنوں دیسی سکولاں تیکر ہور ودھا دینا چاہیدا ئے۔''

ایس توں اڈ، ''حکومت دیہاتی ضلعیاں وچ مڈھلی تعلیم نوں آزادانہ امداد دتے بِنا ذاتی آہر نال کوئی وی چنگی آس نہیں رکھ سکدی۔

انجمن دی جانکاری موجب پرائمری تعلیم دے ودھا لئی تھلے دتے نجی ایجنسیاں نیں۔

دیسی سکول

مسیتاں، دھرم شالاں وچ، نجی سنسکرت سکول (پاٹھ شالاڈں)، پاندھیاں دے سکول، انجمنِ اسلامیہ دے سکول، انجمنِ ہمدردی دے سکول، مولوی رحیم بخش دا انارکلی سکول، آریہ سماج دے سکول، سَت سبھا سکول، سِری گورو سنگھ سبھا سکول، شیعہ سکول۔

انجمن سنسکرت سکول، لاہور، لدھیانہ، جالندھر تے امرتسر دے ہندو سکول: سِکھشا سبھا سکول، گوجرانوالہ، جہلم تے راولپنڈی دے بھابڑا سکول، گوجرانوالہ وچ رائے مُول سنگھ دا سنسکرت سکول وغیرہ۔''

تے دوجیاں تھاواں تے موجود سرکاری دیہاتی سکول ماسٹراں دی حیثیت دا حوالہ دیندے ہوئے، ''پِنڈاں وچ اوہناں دی ساکھ اوہدے مقابلے وچ نہ ہون دے برابر اے جیہڑی پچھلے زمانے وچ مکتباں دے مولویاں تے پاٹھ شالاں دے پنڈتاں نوں لبھی سی۔''

لاہور انڈین ایسوسی ایشن دا آکھنا اے:

''ایہناں دیسی سکولاں وچ عملی پکھ نال اگلّیاں چنگیاں جماعتاں دا تعلق پاندھیاں نال اے۔ کدی کدی ایہناں وچ 200 یاں 250 مُنڈے وی ہوندے نیں، تے کمیونٹی دے ہر شعبے توں آؤندے نیں۔ لگدائے کہ سرکار ولّوں ایہناں سکولاں توں فائدہ چُکن دا ہُن تیکر کوئی چنگا آہر نہیں کیتا گیا۔ گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ نظام مَساں ای اوہناں تیکر اپڑیا اے۔ کجھ سکولاں تے ریاستی سکولاں توں پہل کیتی اے۔ پر ایس طراں دے سارے سکول ہن دیسی نہیں رہے کیوں جے اوہ ہر پکھ نال عام سرکاری سکولاں وچ رَل مِل گئے نیں۔ دیسی سکولاں توں چنگا فائدہ چُکیا جا سکدائے۔ جے سرکار ایہناں سکولاں دے چوکھے قابل پربندھ کاراں نال وعدہ کرے تے خاص بونس یاں امداد ایس شرط تے دتی جاوے کہ اوہ اپنے روز دے مضموناں توں اڈ عملی یاں عام علم دیاں کجھ شاخاں وی پڑھان گے۔ ایس طراں اوہ ملک لئی چنگے ثابت ہون گے۔ سرکار ایسراں دی امداد آلے سکولاں تے کجھ کنٹرول رکھن لئی اپنی کنٹرول ایجنسی دی نگرانی نوں اوہناں تیکر ودھا سکدی اے، پر اپنی تعلیمی سکیم دھکے نال لاگو کرنا یاں خاص لکھتاں پڑھان لئی پریشر نہیں پانا چاہیدا۔''

دہلی لٹریری سوسائٹی دا آکھنا اے:

''اجوکے دیسی سکولاں نوں تھلے دتیاں گئیاں کلاساں وچ ونڈیا جا سکدائے:

1. ''پاٹھ شالاں، جیہناں نوں عام کر کے صرف 'سال' ای آکھدے نیں۔

ii. مکتب، جیہڑے مولوی تے مُنشی چلاندے نیں۔

iii. مکتب، جیہڑے گھراں وچ کھولے گئے نیں۔

iv. منّے پرمنّے مولویاں، پنڈتاں تے فقیراں دیاں جماعتاں۔

v. عربی تے فارسی دے ہائی سکول۔

vi. طب، قانون وغیرہ دیاں خاص جماعتاں۔

vii. مسیتاں تے مقبریاں نال جُڑے سکول۔

(i)، (iv) تے (v) جماعتاں پرانی دیہاتی کمیونٹی دی یادگار نیں تے ایہناں وچوں کجھ نوں پچھلے حاکماں تے امیراں ولّوں دان کیتی جائیداد تے جاگیراں دی آمدن نال ٹوریا جاندائے۔

''کئی وار کھاندے پیندے طبقیاں جیویں زمیندار تے مان جوگ سرکاری افسر دا رواج اے کہ اوہ چنگی چوکھی زمین یاں اپنی آمدن دا اک حصّہ مُنڈیاں تے استاداں دی کفالت لئی دان کر دیندے نیں۔ زميناں بِنا لگان یاں اک quit-rent تے دتیاں گئیاں سن، تے ایسے طراں دیاں دوجیاں نوازشاں وی کیتیاں گئیاں تاں جے ماڑے تے لوڑ وند لوک مفت پڑھائی دا فائدہ چُک سکن۔ ایس قسم دی سخاوت نوں بڑا چنگا سمجھیا جاندا سی جیہدا اگلی حیاتی وچ انعام لبھدا۔ سرحد دے نالدے ضلعیاں، جیویں ڈیرہ اسمٰعیل خان، ڈیرہ غازی خان نیں وچ ایہہ جاگیراں ہن وی موجود نیں۔

''پہلے پاٹھ شالاں دی گل کرنے آں۔ Sir John Phear ہوراں آریائی پِنڈاں تے لکھی ہوئی اپنی اُچیچی لکھت وچ اک بنگالی پاٹھ شالا دا حال لکھیا...... کسے پِنڈ کولوں لنگھدے ہوئے تہانوں دس یاں ویہہ ننگ دھڑنگ بال پپل تھلے چوکڑی مار کے بیٹھے وکھالی دین گے جیہڑے کیلے دے پتراں تے اکھر لکھن یاں ولایتی سلیٹ دے ٹُٹے ہوئے ٹوٹے یاں ایتھوں تیکر کہ اپنے اگے کچی دھرتی تے گنتی تے حساب کرن وچ رُجھے ہون گے ایہہ تعلیم بالکل مفت اے۔ استاد عام کر کے کوئی بُڈھا برہمن ہوندائے۔ بھاویں ایس کم دی کوئی باقاعدہ پگار نہیں ہوندی، پر معلم وی دوجے لوکاں وانگوں کجھ نہ کجھ لئے بِنا کم

نہیں کردا۔ پڑھیاراں دے ماپے اپنے گھرانے وچ خاص موقعیاں تے اوہنوں چاول، دال یاں ایتھوں تیکر کہ کپڑے دا ٹوٹا نذرانہ دیندے نیں، جدوں بال ترقی دے اچیچے درجے تیکر اپڑ جاوے تے ایسے طراں دے ہور تحفے دتے جاندے نیں۔ ایس توں اڈ برہمن گُرو تہواراں تے تقریباں وچ برہمناں نوں لبھن آلے تحفیاں وچ وی حصہ دار ہوندائے۔

''اک بنگالی پاٹھ شالا بارے اُتے دتا گیا بیان جدوں ہندوستانی سال تے لاگو کیتا جاوے تے ایہدے وچ کئی تبدیلیاں کرنیاں پیندیاں نیں۔ جتھوں تیکر اُستاد دا سمبندھ اے تے ملک دے ایس حصّے وچ عام اصول ایہہ وے کہ برہمناں توں اڈ کوئی ہور ایہہ کم نہیں کردا۔ اج کل وچ ای ایس شہر دے اک مسلمان نے ایہہ پیشہ چُنن دا آہر کیتا اے۔ کیوں جے اوہ بہت ہس مکھ تے غیر متعصب اے، ایس لئی ہندو ماپے اپنے مُنڈیاں نوں اوہدے سکول وچ خوشی نال گھلدے نیں۔ ڈاہڈے پربندھ تے چنگی پڑھائی نے ایس سکول نوں اپنی ساکھ بنان وچ واہوا کم دتا اے۔ ساڈی صلاح اے کہ سرکارنوں ایسے طراں دے سکولاں دی سلاہنا کرنی چاہیدی اے۔ پاٹھ شالاں وچ معمول دا تعلیمی نصاب گنتی تے ہندسے سکھان توں شروع ہوندا اے تے ضرب، پہاڑے، تصویراں تے خاکے توں لے کے مُکدا اے۔ چوکھی توں چوکھی حاصل کیتی قابلیت خط پتر، ڈِسکاؤنٹ تے سُود دے حساب تے راجا پرجت بارے کہانیاں لکھنا اے۔ ٹیوشن دے عام گھنٹے سویرے چھ یاں سَت توں لے کے گیارہ وجے تیکر تے دوسری دو وجے توں لے کے سورج ڈُبن ویلے تیکر نیں۔ ایتھے کلاساں نہیں ہوندیاں۔ ہر منڈا اپنا سبق آپ سِکھدا اے۔ مقابلے دی فضا جاندار اے۔ شام ویلے سارے مُنڈیاں نوں بھاویں اوہ جیہڑی وی کلاس چ ہوون اُچی واج

وچ اپنے گُرو یاں مانیٹر (بڑچٹا) دے پِچھے پِچھے سارے پہاڑے دوہرانے ہوندے نیں۔ ایسراں مُنڈے سارے پہاڑے اُچی اواز وچ ہر روز دوہرانا سکھدے نیں، جے اوہناں نوں کسے وکھرے ڈھنگ نال آزمایا جاوے تے اوہ کسے سوال دا جواب دین وچ اُکا ناکام رہندے نیں۔ اوہ آہر کرن لگدے نیں کہ مُڈھ توں دوہران، تے مزے دی گل ایہہ وے کہ کدی کدی اوہ مطلوبہ جواب توں وی اگے لنگھ جاندے نیں۔ ایہدا کارن بس ایہہ ای اے کہ اوہناں دی ذہانت نوں ہلایا ای نہیں گیا۔ ایہہ سارا معاملہ نرا حافظے تیکر اے۔ ایس پڑھائی دے طریقے دے بھیڑے پکھ تے گل کرن دی لوڑ نہیں۔ اینا آکھ دینا کافی ہووے گا کہ وقت تے طاقت دوواں دا نقصان ہوندا اے تے کوئی چنگا نتیجہ نہیں نکلدا۔

''فیساں نقد یاں کسے شے دی شکل وچ لئیاں جاندیاں نیں، ہر پندرھواڑے نوں مُنڈا گھروں اک سِدھا یاں آٹے، دال، لُون تے گھیو دا نذرانہ اپنے اُستادلئی لیاؤندائے۔ کجھ گھراں وچ گرونوں ہر مہینے پُرکھاں دے اعزاز وچ ''ماوَش''، ویاہواں تے شرادھ تے دوجیاں تہواراں تے خوشی دے موقعیاں تے روٹی ٹکر کھوایا جاندائے۔ کھان پین دیاں شیواں، کپڑا تے نقد پیسے گُرو دی بھُکھ دور کردے نیں۔ چوک چکنی گُرو دا خاص وڈا دن اے۔ ایس دیہاڑے دتے جان آلے نذرانے گُرو یاں اوہدے گھرانے لئی آوَن آلے کئی مہینیاں دا پربندھ کر دیندے نیں۔ نقد پیسے عام کر کے اوس ویلے لئے جاندے نیں جدوں مُنڈا ہندسے لکھنا، پہاڑے تے اکھر پٹی سکھ لوے۔ ایہناں موقعیاں تے پٹی نوں پینٹ تے پالش نال چمکایا جاندائے تے مُنڈا اوہدے تے لکھ کے اپنے پیو نوں خوش کردائے مُنڈے دا پیو اپنی حیثیت موجب گُرونوں معمول دا نذرانہ دیندائے۔

سنگی پڑھیاراں نوں وی مٹھّیائی وغیرہ دے تحفے دتے جاندے نیں۔ جس دیہاڑے مُنڈے نوں سکول داخلہ لبھدائے اوہنوں چھٹی دا دن مِتھیا جاندائے۔ داخلے دے موقعے تے واہوا لڈّو ونڈے جاندے نیں۔ گُرو دی علمی ساکھ عام کر کے بہت گھٹ اے۔ ناگری پڑھن لکھن تے تھوڑی بہت سنسکرت پتہ ہون توں اگے ادب وچ اوہدی قابلیت نہ ہون برابر اے، جدکہ حساب وچ اوہدی اہلیت نفع نقصان، سود مُرکّب، نسبت تناسب، ساجھے داری، مربع تے مکعب، عام ضرب تے کسراں دے اوکھے اصولاں نوں نہیں گھیردی۔ ایہناں استاداں دی تربیت دے حوالے نال کوئی آہر نہیں جیہدا سادہ جیہا کارن ایہہ وے کہ اجے تیکر اوہناں نوں سرکاری اگوائی وچ نہیں لیا گیا، تے جدوں وی سرکار دا اودھر دھیان ہویا تے اوہ بس اینا ای سی کہ اوہناں دے مُنڈیاں نوں کھو کے اک سرکاری سکول بنان تے گُرو نوں قسمت تے چھڈن توں اڈ کجھ نہ کیتا۔

Natives would be happy if some change for the better were made in the status and position of these men. Up to this time they have been discouraged in every way. As, however, the system under which they exist has taken deep root in the soil, it would be wise to utilise them; to give them a small pay, to train them in normal classes, to teach them the subjects that would be most useful in villages and towns, and generally, after training, to send them to the village

where their home is.

جے ایہناں بندیاں دی حیثیت تے رتبے وچ کجھ بہتری لیائی جاندی تے مقامی لوک خوش ہوندے۔ اجے تیکر ہر پکھ نال اوہناں دی نندیا کیتی گئی۔ پر جس نظام ہیٹھ اوہ وجود رکھدے نیں، اوہ دھرتی وچ ڈونگھیاں جڑاں گڈ چکیا اے، ایس لئی اوہناں توں کم لینا، تھوڑی جیہی پگار دینا، نارمل جماعتاں وچ جاچ سکھانا، اوہناں نوں اجیہے مضمون سکھانا جیہڑے پنڈاں تے قصبیاں لئی بہوں چنگے ہون، تربیت توں بعد اوہناں نوں اپنے پنڈ وچ گھلنا سوجھوانی ہووے گی۔ ہندوستان وچ پُرکھی دعوے وی منّے گئے نیں تے اک جدی پشتی سکول ماسٹر دی ساکھ کمیونٹی وچ ہمیش ای گوڑھی ہوندی اے۔ ایہہ استاد سرکار ولّوں لبھن آلی کسے وی امداد نوں شکریے نال قبول کرن گے تے پنڈ دے لوک اپنے پُرکھی گرو دے حق وچ کیتی گئی کسے وی مہربانی تے ابھاری ہون گے۔ سانوں ایس بارے کوئی شبہ نہیں کہ ایہہ استاد ریاست ولّوں دتی امداد لبھن تے سرکاری قاعدیاں تے عمل کرن نوں تیار ہون گے۔ نال ای اسیں ایہہ منّنا چاہندے آں کہ اوہناں کولوں اپنی تعداد وچ بیان تے نقشے نہیں منگے گئے جیویں کہ ہن ہو رہیا اے۔ اجوکی سکیم ہیٹھ نندیا دی تھاں جعل سازی تے جھوٹے بیاناں دا سہارا لیا جاندائے، تے استاد دا ہدف مُنڈیاں نوں صحیح معنیاں وچ چنگی تعلیم دین توں بوہتا بس اک چنگا خاکہ کھچ کے جمع کروانا بن گیا اے، کیوں جے انسپکشن کرن آلے افسراں کول ٹیوشن دی ٹھیک انسپکشن دی تھاں نقشیاں دا جائزہ لین تے کوئی نہ کوئی نقص کڈھن لئی چوکھی ویہل ہوندی اے۔

’’دوجی طراں دے سکول مُنشیاں تے مولویاں دے مکتب نیں جیہناں پڑھائی نوں اپنا پیشہ بنایا تے ایہنوں اپنی روزی روٹی دا ذریعہ بنایا اے۔ ایہہ بندے ہر مُنڈے کولوں عام کر کے کجھ فیس،

جیویں اک توں چار آنے لیندے نیں، فیس دا نربھر پیو دی آمدن تے وے۔ پڑھائی دا کورس فارسی بولی وچ مڈھلی لکھتاں پڑھن لکھن تیکر محدود اے، ایس توں اڈ مہینے دے بوہت سارے دن پرانے مسلمان سکولاں وانگوں پرانے طریقے موجب پگار بارے حساب کتاب کرن وچ لنگھا دتے جاندے نیں۔ کجھ سکولاں وچ گنتی چنگی چوکھی اے، فیساں توں ہون آلی آمدن اک وڈے گھرانے دا خرچہ پورا کرن لئی واہوا اے۔ اُستاد بڑی مشکل نال اپنا گزارا کرن جوگے نیں۔ ایہناں ماسٹراں دی قابلیت وی بڑی گھٹ اے۔ ایتھے اوہ مقولہ کہ خدا اوہناں دی مدد کردا اے جیہڑے اپنی مدد آپ کردے نیں اوہناں دا ہتھ پھڑ لینداۓ تے اوہ کجھ آہر کر لیندے نیں۔ ایس لئی صلاح دتی جاندی اے کہ اوہناں لوکاں دی کجھ سلاہنا ہونی چاہیدی اے۔ ایس ویلے سرکار جے ڈیپارٹمنٹ آف پبلک انسٹرکشن دے ملازماں نوں فارغ کر دیوے تے اوہ کدھرے جوگے نہ رہن۔ ایس توں اُلٹ ایہہ بندے سرکاری مدد توں بنا ای اپنا ڈِھڈ پال لیندے نیں نالے لوک اوہناں تے بھروسہ کردے نیں۔ ایس لئی کیا بہوں چوکھی فیس آلا سکول چلان نالوں ایہناں بندیاں نوں کم وچ لیاؤنا چوکھا سوجھوانہ تے سستا نہ ہووے گا؟ سرکاری قاعدیاں تے پاٹھ شالاں دے سلسلے وچ اپنائے گئے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ نظام تے عمل کرن بارے وچار دا اطلاق ایس طبقے دے سارے استاداں تے ہونداۓ۔

''تیجی طراں دے سکول عبوری نیں تے پورے طور اوس بندے دے مزاج تے نربھر کردے نیں جیہڑے مولوی یاں مُنشی نوں اپنے بالاں نوں پڑھان لئی رکھدے نیں۔ سبھ صورتاں وچ ایہہ سکول مُنڈے نوں اوہ مطلوبہ علم حاصل کرن توں ڈک دیندے نیں جیہڑے اوہناں نوں

سرکاری سکول جان جوگا بنائے۔ ایس طراں دے مکتباں وچ عام کر کے آل دوال دے مُنڈے داخلہ لیندے تے تھوڑی جیہی فیس ای دیندے نیں۔ اُستادنوں اپنے معاوضے توں چار یاں پنج روپئے مہینہ وار چوکھی پگار وی لبھدی اے۔ کوئی ریاستی مالی مدد ایہناں سکولاں نوں چوکھا فائدہ نہیں دیوے گی۔ اصلوں پکے نہ ہون کارن اوہ گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دا حق نہیں رکھدے۔

''چوتھی قسم ثانوی (سکینڈری) پڑھائی آلی اے۔ کوئی پڑھیا لکھیا مولوی، پنڈت یاں فقیر اپنا فارغ وقت قرآن، حدیث تے ہندوواں یاں دوجے مذہبی فرقیاں دیاں مقدس لکھتاں پڑھان وچ ورتاندائے۔ فیس نہیں لئی جاندی، تے کجھ صورتاں وچ پڑھیاراں نوں روٹی ٹکر وی دتا جاندائے۔ رُکھاں دے جھرمٹ وچ یاں کسے ندی کنارے یاں عام تھاواں جیویں باغیچے، دھرم شالاں یاں بیلیاں وچ بہن آلے پنڈت تے فقیر مذہبی پڑھائی تے مراقبے وچ رُجھے رہندے نیں۔ ایہناں تھاواں نوں عام کر کے مقدس سمجھیا جاندائے تے چنگے چوکھے نذرانے دتے جاندے نیں جیہڑے استاداں تے پڑھیاراں دی دیکھ بھال لئی ورتے جاندے نیں۔

''پنجویں قسم دے سکولاں دے نشان شمال مغربی صوبیاں دیوبند تے دوجیاں تھاواں تے، وچ ویکھے گئے نیں، پر پنجاب وچ کدھرے نہیں۔ ایہہ سکول اُچّی عربی فارسی دی پڑھائی کراندے نیں تے ایہناں نوں چندے دے نال نال ذاتی مدد راہیں وی ٹوریا جاندائے۔ اوہناں دا سبھ توں وڈا مقصد مذہب دی پڑھائی اے۔

''کجھ مسلم حکیم تے صوفی طب تے فقہ دیاں جماعتاں پڑھاندے نیں۔ اُتے دتے وچاراں دا اطلاق ایہناں تے وی ہوندائے۔

''ایہہ خاص مسلماناں دا ادارہ اے۔ غریب تے تھوڑے وسائل نکّے

تے وڈی عمر دے مُنڈیاں جیہڑے غریب خاندان توں تعلق رکھدے نیں نوں روٹی ٹُکر کھوایا تے قرآن پڑھایا جاندائے۔ ایہناں وچوں کجھ امام بن جاندے تے چار یاں پنج روپئے مہینہ وار کما لیندے نیں۔ پچھلے سرناویاں ہیٹھ دسے گئے کارناں پاروں ایہہ سکول وی ریاستی مالی مدد نہیں لے سکدے۔

Boys and elderly men of poor parentage and slender means are fed and taught the Koran.

’’خلاصہ ایہہ وے کہ: ساڈے جاچے سرکاری مدد کلاسز I تے II دے ہیٹھ آؤن آلے سکولاں نوں دتی جاوے، کہ امتحاناں ویلے اوتھے آؤن آلے پڑھیاراں نوں چھے ماہی انعام دتے جان، کہ ماسٹراں نوں اک مِتھی مہینہ وار پگار دتی جاوے تے ایس توں اڈ جدوں اوہ سلاہن جوگ سمجھے جان تے کدی کدی انعام وی دتے جان، کہ ایس توں اڈ ایہناں سکولاں نوں سرکاری افسراں ولّوں انسپکشن ہیٹھ لیایا جاوے، جدوں چنگے موقعے لبھن تے 30 میل یاں گھٹ دے دائرے لئی اک لوکل بورڈ بنان دی سکیم بنائی جاوے، ایہناں بورڈاں دے رکن سرکل وچ رہن آلے کھاندے پیندے بندیاں وچوں چُنے جان تے اوہناں نوں ایہناں سکولاں دی نگرانی تے چنگے پربندھ، انعام دین تے کامیابیاں تے سلاہنا دا کم سونپیا جاوے، ایس توں اڈ ایہہ سبھ مقصد حاصل کرن لئی اوہناں نوں ضلعی افسر ہیٹھ لیایا جاوے۔ اسیں ایہہ صلاح وی دیواں گے کہ گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ قاعدیاں نوں ایہناں سکولاں دے حق وچ خاص حد تیکر ہولا کیتا جاوے۔‘‘

پنجاب برہمو سماج نے صلاح دتی کہ:

’’سارے ہندو تے سِکھ معتبر طبقے، تاجر تے ہٹیاں آلے طبقے، کاریگر

تے واہی وان ایس صوبے وچ ''عملی طور تے پرائمری تعلیم توں باہر نیں'' کیوں جے سرکاری پرائمری سکولاں وچ پڑھائیاں جان آلیاں بولیاں یاں مضمون اوہناں دے اپنے اپنے پیشیاں وچ بوہتی عملی ورتوں نہیں رکھدے۔ ایہناں وچوں بس اوہی لوک سرکاری سکولاں توں فائدہ چُکدے نیں جیہڑے اپنے پُتراں نوں سرکاری دفتراں وچ نوکری لئی پڑھانا چاہندے نیں۔ ایس صوبے وچ دیسی سکول دی کافی تعداد اے۔ ہر وڈے پنڈ تے قصبے دی برہمن، سکھ، کھتری تے مسلمان آبادی دے تناسب دے حوالے نال اپنے پنڈت، پاندھا، بھائی تے مولوی استاد نیں۔ پنڈت، مولوی تے بھائی مذہبی لکھتاں پڑھاندے نیں۔ پاندھے زبانی حساب تے لنڈے مہاجنی لپّی وچ پڑھاندے نیں۔ فارسی دے دیسی سکول تقریباً مُک گئے نیں، کیوں جے اوہناں دی تھاں سرکاری پرائمری تے مڈل سکولاں لے لئی اے (1854ء دی ایجوکیشنل چِٹھی دے اُلٹ)۔

''دیسی سکولاں نوں قومی تعلیمی نظام دا بہوں چنگا حصہ بنان لئی اچھے استاداں نوں گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دے ہیٹھ مدد دتی جا سکدی اے جیہڑے سرکار دے متھے گئے سیکولر مضمون پڑھان دا ذمہ چُکن تے ایہدے گُن رکھدے ہون۔ ایس کم لئی بہوں ودھیا طریقہ ہر اُستاد نوں ورھے وار گرانٹ دی منظوری دینا اے جیہدی نینہہ سیکولر مضمون (ایس توں وکھ کہ اوہ اپنی، اپنے ماں پیو تے استاداں دی خواہش تے جو کجھ پڑھنا چاہون) (1) پڑھان آلے پڑھیاراں دی گنتی تے ہر پڑھیار دی پراگرس تے ہووے۔ پراگرس رپورٹ مہینہ وار سٹیٹمنٹ راہیں دتی جا سکدی اے تے ایہدی درستی چیک کرن لئی سکولاں دا ضلعی انسپکٹر یاں لوکل بورڈ دے رُکن، جے پرائمری سکولاں دا پربندھ

1- اوہناں مضموناں توں اڈ جیہڑے اوہ اپنی یاں ماپیاں یاں استاداں دی خاہش موجب پڑھنا چاہندے ہون۔

لوکل بورڈاں نوں دین دا فیصلہ کیتا جاوے، مِتھے چِر پچھوں معائنہ کر سکدے نیں۔''

لاہور آریہ سماج نے تھلے دتا بیان دتا:

Indigenous schools are to be found scattered all over the province, their numbers in those places where Government schools do not exist being larger. They are not now so numerous as they were before the advent of the English.

''دیسی سکول پورے صوبے وچ پھیلے ہوئے نیں، جیہناں تھاواں تے سرکاری سکول نہیں اوتھے اوہناں دی تعداد بہوں چوکھی اے۔ ہن اوہ اینے چوکھے نہیں رہے جِنّا انگریزی دور توں پہلوں سن۔ دیسی سکولاں دا اہم طبقہ جو مغل راج وچ مُنشیاں تے اینج دے دوجاں لوکاں نوں روزگار لئی فارسی پڑھاندے سن کیوں جے اوس ویلے دربار دی زبان فارسی سی۔ ہن اینج دا طبقہ بہوں حدتیکر مُک گیا اے۔ پچھوکڑ وچ مغل حاکماں ہیٹھ نوکری دے چاہیوان مُنشیاں تے دوجے بندیاں دے پُتراں نوں فارسی پڑھان آلا دیسی سکولاں دا اِک موکلا گروہ (اوس زمانے دی سرکار دربار دی بولی) بڑی حدتیکر مُک گیا اے کیوں جے سرکار ولّوں اُردو نوں درباری بولی بنان تے ایہدی پڑھائی لئی اپنے سکول بنان نال اوہناں دی کوئی لوڑ نہیں سی رہی۔

''دیسی سکول پرانے دیہاتی نظام دی رہند کھوند نیں ایس لئی جدی پشتی استاد اوہناں دا پربندھ کردے نیں جیہڑے بڑی حدتیکر اوسے ڈھنگ وچ تے اوسے پدھر تے پڑھاندے نیں۔ بس اک فرق اے کہ اوہ پڑھیاراں نوں پہلاں وانگوں رہائش تے خوراک نہیں دیندے۔ اوہ پڑھائی دے پکھاں تے اوتھے پرچلت ضابطے دے نظام وچ وی

دیہاتی نظام نال سانجھ رکھدے نیں۔ ایس ویلے دیسی سکول ترِن طراں دے نیں:

''پہلا...... جتھے خالص مذہبی پڑھائی ہوندی اے۔

''دوجا...... جتھے خالص سیکولر پڑھائی ہوندی اے۔

''تیجا...... جتھے دوواں طراں دی پڑھائی ہوندی اے۔

''ایہناں دی تفصیل کجھ ایس طرحاں اے:

مذہبی

''1- گرمکھی سکول عام طور تے دھرم شالاں وچ قائم نیں جتھے گرمکھی لِپّی تے گرنتھ صاحب دے کجھ حصے پڑھائے جاندے نیں۔ وکھرے فرقیاں دے مذہبی گھرانیاں وچ نوجواناں نوں گیتا، ویدانت، اُپنشد تے دوجے فلسفے تے مذہبی لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ استاد عام کر کے اُداسی، نِرملا، بیراگی تے سنیاسی فرقیاں توں تعلق رکھن آلے نیں۔

سیکولر

''2- مہاجنی سکول، جتھے پہاڑے، بازار دے کھاتے تے لنڈے یاں صرافی لِپّیاں پڑھائی جاندیاں نیں۔

''3- ذاتی سکول، جیہناں وچ امیراں نے اپنی اولاد نوں پڑھان لئی ذاتی طور تے اُستاد رکھے نیں تے دوجے بالاں نوں وی اوہناں نال پڑھن دی آگیا دیندے نیں جیہناں توں پڑھائی دا کدی معاوضہ لیا جاندائے تے کدی نہیں۔

''4- فارسی سکول، جتھے مولوی تے کدی کدی مُنشی فارسی پڑھاندے نیں۔

سیکولر تے مذہبی

''5- سنسکرت پاٹھ شالاں، عام کر کے پُرکھی استاد تے منّے پرمنّے

پنڈتاں دے پربندھ ہیٹھ نیں، جتھے ادب، مذہب، مذہبی رسماں، جوتش تے سنسکرت لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں سکولاں وچ کدی کدی اُچیچے درجے دے پڑھیار وی لبھ جاندے نیں۔ سکول عام کر کے پنڈتاں دے گھراں وچ لگدے نیں جیہڑے اصولی طور تے بِنا معاوضہ پڑھاندے تے دوجے ذریعاں توں روز کماندے نیں۔ عربی تے فارسی دے عالم وی پڑھیاراں نوں ایسے طریقے نال اپنے گھراں وچ پڑھاندے نیں۔

''6- عربی تے فارسی سکول، عام کر کے مسیتاں وچ قائم نیں، جتھے مسلمان مُنڈیاں تے وڈیاں نوں مذہبی تے سیکولر مضموناں دیاں لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ دوجی جماعت دے سکولاں دی گنتی سبھ توں چوکھی اے، کدی کدی اکو قصبے وچ ای چار یاں چھ اجیہے سکول ہوندے نیں۔ شہراں وچ اوہناں دی گنتی ہور چوکھی اے۔ چوتھی، پنجویں تے چھیویں جماعت دے سکول بھاویں جماعت 2 جِنّے زیادہ نہیں، پر فیر وی بوہتے نیں۔ پر اوتھے پڑھن لئی آؤن آلے بالاں دی گنتی کجھ گھٹ اے۔ پہلی جماعت دے سکول عام کر کے پِنڈاں وچ لبھن گے تے ایہہ تعداد وچ چوکھے نہیں، جد کہ تیجی جماعت دے سکول صرف شہراں تے قصبیاں وچ ای لبھدے نیں۔ ایہناں سکولاں وچ پرچلت پربندھ دا نظام سرکاری سکولاں دے پربندھ توں اُکا وکھرا اے۔ ایہدا اک اُگھڑواں پکھ استاداں دا آدر اے جیہڑا مذہبی سکولاں وچ روایتی اے، جد کہ سیکولر سکولاں وچ عام کر کے جسمانی سزا دین راہیں پرچلت کیتا گیا اے۔

''پہلی تے چھیویں جماعت وچ نقد فیس نہیں دتی جاندی۔ پڑھیار اپنے استاداں نوں واری واری روٹی ٹُکر پہنچاندے نیں تہواراں تے خاندان وچ ویاہ شادی دے موقعیاں تے اپنے وسائل موجب کجھ پیسے وی

دیندے نیں۔ چوتھی جماعت وچ کدی کدی روٹی نہیں دتی جاندی، بس فیس دی شکل وچ کجھ معاوضہ دے دتا جاندائے، ایس توں اڈ اگلے کئی مرحلیاں تے پیسے دتے جاندے نیں۔

''سکولاں دی دوجی جماعت وچ پڑھیار مہینے وچ دو وار کسے شے دی شکل وچ تے ہر اتوار نوں اک پائی دیندے نیں۔ نقد پیسے عام کر کے پڑھائی دے درجیاں وچ وادھے تے تہواراں دے موقعیاں تے ای دتے جاندے نیں۔ کجھ تھاواں تے پڑھیار واری واری تیل دی کجھ مقدار وی دیندے نیں۔

''سکولاں دی دوجی جماعت وچ استاد جیہڑے ہندو وی نیں تے مسلمان وی تے عام کر کے پہلی جماعت دے استاد پُرکھاں توں ایس پیشے دی چون کردے نیں۔ اوہناں دی علمی ساکھ بڑے تھلویں درجے دی اے۔ اوہناں نوں اپنے پڑھائے ہوئے سبقاں توں اگے کجھ نہیں آوندا، پر اوہناں نوں جو کجھ پتہ اے اوہدے وچ اوہ چنگے چوکھے ماہر نیں۔ پڑھائی دا دائرہ بہوں نِکّا ہون کارن پڑھیار بوہتا سلیٹاں یاں لکھن دے کسے وی سامان توں بِنا بڑی حیرانی آلی تیزی نال زبانی حساب ای کردے نیں۔ تیجی جماعت وچ استاداں دے کوائف بارے وی ایہی آکھیا جا سکدائے، پر چوتھی، پنجویں تے چھیویں جماعت وچ استاد زیادہ تر بہوں قابل بندے ہوندے نیں پر اوہناں نوں عملی تجربے دی لوڑ اے۔ کیوں جے مُنڈیاں نوں جماعتاں وچ ونڈن دا کوئی آہر نہیں کیتا گیا، ایس لئی اُستاد ہر مُنڈے نوں وکھرا وکھرا سبق دیندائے۔

''اجے تیکر ایہناں سکولاں لئی استاد تیار کرن دا کوئی آہر نہیں کیتا گیا۔ نارمل سکولاں وچ گُنی استاد نرا سرکاری نظام ہیٹھ چلن آلے سکولاں دیاں منگاں پوریاں کردے نیں۔

''ایہناں سکولاں دی گنتی اینی چوکھی اے کہ ہر روز ہزاراں مُنڈے اوتھوں تعلیم حاصل کردے نیں، تے ایہناں وچوں کجھ خاص کر دوجی جماعت وچ ہندو تے مسلمان ہٹیاں آلیاں دے بال داخلہ لیندے نیں تے ایہہ اینے مشہور نیں کہ ایہناں نوں کم وچ لیاؤن دا ہر ممکن آہر کرنا چاہیدائے۔ ایہناں وچ پڑھائے جان آلے کورس نوں دبّن دی تھاں ودھان راہیں ایہناں توں چنگا فائدہ چُکیا جا سکدائے۔ اوہناں دے اجوکے ماسٹراں جیہڑے مقامی طور تے چنگی ساکھ رکھدے نیں نوں ہٹان نال قومی تعلیمی نظام وچ اوہناں دا کوئی چنگا ورتارا نہیں ہو سکے گا۔ استاد جے آپ اینے بُڈھے ہون کہ سکول نہ جا سکن تے اوہناں دے پُتراں تے ساکاں نوں وظیفے یاں بونساں راہیں اُبھارنا چاہیدائے کہ اوہ نارمل سکولاں وچ اوہناں سبھناں مضموناں دی ٹریننگ حاصل کرن جیہڑے پرائمری سکولاں وچ پڑھائی دے کورس وچ مِتھے گئے نیں۔ دوجی تے پنجویں جماعت دے سکولاں خاص کر دوجی نوں اُتّے دسّے طریقے نال کم وچ لیایا جا سکدائے۔ پر اوہناں نوں بھرویں ڈھنگ نال ورتن لئی اوتھے ہندی نوں پڑھائی دا ذریعہ بنانا لازمی ہووے گا۔ چوتھی جماعت دے سکول وی کجھ حد تیکر کم وچ لیائے جا سکدے نیں پر بقایا جماعتاں دے سکول ہر گز نہیں۔ ساڈی جانکاری موجب ماسٹر ریاستی امداد لین تے اوہدے نال جُڑے قاعدیاں تے عمل کرن دے خلاف نہیں، شرط ایہہ وے کہ اوہناں دے قومی پڑھائی دے طریقیاں نوں ہٹان آلیاں تبدیلیاں ہولی ہولی پرچلت کروائیاں جان۔''

بھاشا پراچرنی سبھا دے کارکن لالہ مُول راج ہوراں سلاہن جوگ بیان دتا:

''پنجاب وچ دیسی سکول اونے نہیں جِنّا سرکاری تے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ سکولاں دے آؤن توں پہلوں ہوندے سن۔ جیویں پردیسی کاریگراں

دے آوَن نال دیسی کاریگر مُک گئے، اوویں سرکاری تے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ سکولاں دے آوَن نال دیسی سکول وی متاثر ہوئے۔ ہن جیہڑے ہین اوہ پہلاں ورگے چنگے نہیں۔

''دیسی سکولاں دیاں کئی قسماں نیں:

ا) ''پاندھیاں دے پربندھ ہیٹھ سکول جیہناں وچ لنڈے یاں ہندی یاں ایہدی کوئی ہور شکل پڑھائی جاندی اے۔ ایہناں سکولاں دا نربھر پاندھیاں تے وے جیہدی مدد کدی کدی اوہدے گھر دا کوئی بندہ یاں کھاندے پیندے ٹبّر دا پڑھیار کردائے۔ فیس اک پائی فی ہفتہ اے، ایس توں اڈ متھے دناں وچ روٹی ٹُکر جد کہ تہواراں تے ویاہواں دے موقعیاں تے نذرانے دتے جاندے نیں۔ ٹیوشن دے مضمون لنڈے لِپّی (یاں ایہدے نال رَلدی مِلدی شکل) وچ چٹھیاں تے ہُنڈیاں وغیرہ پڑھنا لکھنا، پہاڑے تے زبانی حساب تے کھاتے بنان دا نظام سکھنا اے۔ ایس طراں دے سکولاں دے پڑھیار زبانی حساب تے کھاتے بنان وچ سرکاری سکولاں دے پڑھیاراں نالوں بہوں اگّے نیں۔ مُنڈے سجری سویر سکول آوندے تے پیشی ویلے توں کجھ پہلے روٹی کھان گھر جاندے نیں، ایہدے بعد ڈِیگر ویلے فیر اکٹھے ہو کے شام تیکر بیٹھے رہندے نیں۔ چھٹی توں کجھ دیر پہلاں پہاڑے تے اخلاقی اکھان کورس وچ دوہراندے نیں۔ جیہڑے مُنڈے سکول نہیں آوندے اوہناں نوں وڈے مُنڈے دھریک کے زبردستی لیاوَندے نیں، پاندھے اوہناں نوں پڑھیاراں نوں اکٹھا کرن لئی گھلدے نیں۔ ویاہواں تے دوجیاں تقریباں دے موقعیاں تے پاندھا اپنے مُنڈیاں نال پہاڑے، اخلاقی اکھان تے گیت اُچی واج وچ پڑھدا جاندائے تے گھر دے وڈیاں کولوں رِیت موجب نقد تے کسے شے دی شکل وچ تحفے لیندائے۔

''مُنڈے گندے ای رہندے نیں کیوں جے اوہ بھوئیں تے چوکڑی مار کے بیٹھدے تے لکڑ دیاں پھٹیاں یاں تختیاں ورتدے نیں جیہناں تے لیمپ دی کالک مَلی جاندی اے تے اوہدے تے کھاری مٹی یاں پانی وچ بجھے چاک نال لکھیا جاندائے۔ کجھ مُنڈے بھوئیں تے اُنگلاں یاں سوٹیاں نال لِکھدے نیں۔

The boys remain dirty, as they squat upon earth, and as they use wooden phattis or takktis colored black with lamp-black or soot, on which they write with kkariya matti, or chalk dissolved in water. Sometimes the boys write upon earth with fingers or sticks.

ب) ''مولویاں دے پربندھ ہیٹھ سکول جیہناں وچ بس فارسی ادب تے کمپوزیشن سکھائی جاندی اے۔ کدی کدی پاندھے وانگوں مولوی نوں وی فیس دتی جاندی اے، تے دوجے موقعیاں تے مُنڈیاں دے ماپے اوہدے نال کوئی ہور معاملہ وی مِتھ لیندے نیں۔ پر ایہناں سکولاں وچ پڑھیاراں دی گنتی پاندھیاں دے سکولاں جِنّی چوکھی نہیں۔

ج) ''مسیتاں نال نِکّے نِکّے سکول جڑے ہوئے نیں جیہناں وچ عام کر کے بس قرآن ای بِنا ترجمے دے پڑھایا جاندائے۔ ایہناں سکولاں وچ کدی کدی فارسی وی پڑھائی جاندی اے۔ ایتھے کوئی فیس نہیں لئی جاندی۔ مقامی بندیاں وی ایدھر اودھر کئیں نِکّے نِکّے سکول کھولے ہوئے نیں۔ میں جولاہیاں تے دوجے تاجراں دے پربندھ ہیٹھ سکول ویکھے نیں جیہناں وچ ماسٹر اپنے پیشے دا کم کردا تے نال ای بالاں نوں قرآن تے دوجیاں مذہبی لکھتاں پڑھاندائے۔

د) ''کجھ تھاواں تے نِکّیاں پاٹھ شالاں جو شِبدوالاں تے ٹھاکر

دواریاں نال جُڑیاں نیں جیہناں وچ سنسکرت پڑھائی جاندی اے۔ ایہناں سکولاں وچ کوئی فیس نہیں لئی جاندی۔

ح) ''ایدھر اودھر کجھ محنتی پنڈت یاں برہمچاری یاں سنیاسی کجھ سنسکرت دے چاہیواناں نوں اپنے آل دوالے اکٹھا کرلیندے تے اوہناں نوں پڑھاندے نیں۔ ایہہ سکول وی ایہناں سکولاں وچ فیس نہیں لئی جاندی۔ ٹھاکر دواریاں دے سکولاں وانگوں لوکاں دے چندیاں تے خیرات نال چلدے نیں۔

''دیسی سکولاں وچ تے خاص کر اخیر تے دسی قسم دے سکولاں وچ اُستاد دا بہوں آدر کیتا جاندائے۔ دوجی قسم دے سکولاں وچ پڑھیار پڑھن لئی بڑے کشٹ جُھلدے نیں تے کئی وار منگ کے وی گزارہ کردے نیں۔ استاداں دی قابلیت کجھ ونگیاں وچ اُچیچی اے۔ پر پاندھے عام کر کے بس اونا ای جان دے نیں جِتّا اوہ پڑھاندے نیں۔ پاندھیاں دا تے مولویاں دا کمّ کجھ ونگیاں وچ پُرکھی اے۔

''پاندھیاں تے مولویاں دے پربندھ ہیٹھ کئی سکول پہلے ای سرکاری سکول بن چکے نیں، تے رہندے کھوندے کجھ سکولاں دے ماسٹر ریاستی امداد لین تے قاعدیاں دی پابندی کرن تے راضی نیں۔ ایہدے وچ شک دی گنجائش بہوں گھٹ اے کہ دوجے سکولاں دے ماسٹر وی عام کر کے ریاستی مدد لین گے، شرط ایہہ وے کہ اوہناں نوں اپنی مرضی تے پسند دے مضمون پڑھان دی آگیا ہووے تے سبھ ضابطیاں تے عمل کرن دا نہ آکھیا جاوے۔ دیسی سکولاں نوں گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ گھٹ ای لبھدی اے۔ جے دیسی سکولاں نوں گرانٹس۔ اِن۔ ایڈ دتیاں جاندیاں تے اوہ ملک دی ہر نگرے بن دے تے ودھدے پھُلدے۔

''جے دیسی سکولاں بارے ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ تے سرکاری پالیسی

بدلی جاوے تے اوہناں نوں قومی تعلیمی نظام دا بہوں چنگا جز بنایا جا سکدائے۔ اجے تیکر ایہناں سکولاں دی سلاہنا نہیں کیتی گئی، دوجے پاسے کدی کدار اوہناں نوں دبان دے آہر ہوئے۔ جدوں کسے دیسی سکول دا ماسٹر راضی ہووے تاں سرکاری افسراں نوں اوہدا معائنہ کرنا چاہیدائے۔ دیسی سکولاں دے اعداد و شمار اکٹھے کر کے پڑھائی بارے رپورٹ وچ چھاپے جان دا آہر کرنا چاہیدائے۔ گرانٹس۔ اِن۔ ایڈ نظام دا ودھا دیسی سکولاں تیکر کرنا چاہیدائے، پر کرن دا سبھ توں ودھیا کم ماسٹراں نوں ایس گل تے انعام دینا ہووے گا کہ ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ تے یونیورسٹی دے وکھو وکھ امتحاناں وچ اوہناں دے سکولاں توں کِنّے پڑھیار پاس ہوندے نیں۔ انعام پڑھیاراں دی گنتی تے امتحاناں دی قسم مطابق وکھ وکھ ہو سکدے نیں۔

the best thing to do would be to offer rewards to the masters for the number of students that they succeed in passing from their schools in the different examinations of the Educational Department and of the University. The rewards should vary with the number of students and the difficulty of the examinations.

''ایتھے ایہہ دسنا ضروری اے کہ اج کل ملک دے کئی حصیاں وچ تنظیماں بن رہیاں نیں، جیویں کہ آریہ سماج، انجمناں تے سبھاواں جیہڑیاں سکول وی بناندیاں نیں۔ جے ایہہ تنظیماں ملک دے اداریاں دا حصہ بن جان تے اوہناں دی سلاہنا کیتی جاوے تے مُڈھلی تعلیم دا کھلار بہوں چوکھا ہو سکدائے۔

’’گھر وچ پڑھائی جو سکول دی پڑھائی توں اُکا وکھری اے ہن چوکھے وڈے پیمانے تے نہیں ہوندی، سوائے دوکانداراں دے جیہڑے اپنے بالاں نوں لنڈے وغیرہ وچ حساب کتاب سکھاندے نیں تے مولوی تے پنڈت اپنے بالاں نوں گھراں وچ ای عربی، فارسی تے سنسکرت پڑھاندے نیں۔ پبلک سروس وچ نوکری یاں ترقی لئی امیدواراں دا تھلویں تعلیمی امتحاناں وچ جیہدا اطلاق 15 روپئے مہینہ وارتوں چوکھی پگار آلیاں ساریاں نوکریاں تے ہوندائے اجیہا کجھ وی اوکھا نہیں جیہڑا گھر وچ پڑھے لکھے کسے مُنڈے نوں سکول وچ پڑھے لکھے مُنڈیاں دے برابر نہ بنائے۔ امتحاناں وچ بس اوہناں امیدواراں نوں بیٹھن دی آ گیا لبھدی اے جیہناں امتحاناں توں چھ مہینے پہلاں کسے سرکاری یاں امداد آلے سکول وچ نہ پڑھیا ہووے (ویکھو’ پنجاب گزٹ‘ مؤرخہ 9 فروری 1882ء)۔ پبلک سروس لئی اہلیت لئی عام جانکاری تے ادب دا کوئی خاص امتحان نہیں متھیا گیا، پر جے ایس طراں دے امتحان مِتھ لئے جان تے گھر تے پڑھن آلیاں لئی وی راہواں کھُلن گئیاں۔

’’اگلے زمانیاں وچ بس ذاتی نس بھج نال ای پنڈاں تے قصبیاں وچ مُڈھلی تعلیم لبھدی سی پر سرکاری تے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ مشن سکولاں دی بحالی نال تے دوجے کارناں پاروں ذاتی نس بھج بڑی حد تیکر گھٹ ہو گئی اے۔ پر جے سرکار مُڈھلی تعلیم نوں اُچیچا مُڈھلی بناندی، نہ کہ اجوکی صورتحال وانگوں کلاسیکی، نالے لوکائی دی اصلی مقامی بولی یاں مقامی بولیاں نال چوکھی جڑت رکھن آلی بولی نوں لکھ رکھدی ناگری لپّی راہیں تعلیم دین دا سوچدی، عدالتاں وچ وی ناگری لپّی نوں مَن دی، ذاتی نس بھج کرن آلیاں نوں گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دیندی تے نتیجے دے طور تے مُڈھلی تعلیم دا ودھا بہوں وڈی حد تیکر اپڑ جاندا۔

''پرائمری تعلیم دے ودھائی بنیاں مقامی ایجنسیاں:

1) پاندھیاں، مولویاں دے سکول، مسیتاں تے گوردواریاں وچ قائم کجھ سکول،

2) آریہ سماجاں، سبھاواں تے ہندوؤاں، سکھاں تے مسلماناں ذیلڈ انجمناں ورگیاں تنظیماں دے بنائے سکول،

ہن دوجے پکھ تے غور کردے آں۔ مینوں ایس بارے Lieutenant Conlonel Holroyd دے بیان دا حوالہ نہیں دے سکدا کیوں جے ایہہ اوہناں دیاں رپورٹاں وچ کئی وار نظریں آؤن آلیاں گلاں دا ٹرانسکرپٹ اے تے میں اوہناں دے حوالے دتے نیں، ایہدے نال نال دیسی سکولاں بارے انسپکٹر آف سکولز لاہور **Mr. J. Sime, B.A.** دے دیسی سکولاں بارے وچار کجھ ایسراں نیں:

As far as I am aware, there are no traces of an old village school system in the Punjab. When the Government system was introduced, there was here and there in the villages indigenous schools, mostly persian, which were gradually absorbed. The indigenous schools which now exist are mostly in the towns. The bulk of these are Kurani, Shastri, and Granth Schools, all of a religious character.

''جتھوں تیکر میں جاندا ہاں پنجاب وچ پرانے دیہاتی نظام آلے سکول نہیں لبھ سکے فارسی سن جیہڑے ہولی ہولی (سرکاری سکولاں وچ)

جذب ہوندے گئے۔ اج جیہڑے دیسی سکول موجود نیں اوہ سبھ قصبیاں وچ نیں۔ ایہناں وچوں چوکھے قرآنی، شاستری تے گرنتھ سکول نیں تے سبھے مذہبی پکھ رکھدے نیں۔ ایہناں وچ ہون آلی پڑھائی خالص ادبی اے، تے سوائے شاستری سکولاں دے جتھے علمی ساکھ بہوں ماڑی اے۔ قرآنی سکولاں وچ کدی کدی فارسی تے کجھ تھاواں تے اُردو تے حساب دا وی وادھا کیتا جاندائے۔ ایہناں توں اڈ فارسی تے مہاجنی سکول نیں۔ پہلے وچ صرف فارسی تے کدی کدی عربی تے اردو توں اڈ گھٹ ای کجھ ہور پڑھایا جاندائے۔ مہاجنی سکول پہاڑے، کھاتے بنانا، تے مُڈھلی ناگری لِپّی وی سکھاندے نیں۔

''میں ایہناں وچوں کسے وی سکول وچ کسے وی پکھ دا کوئی نظام نہیں ویکھیا۔ اک متھیا زبانی نصاب پر چلت اے، پر جماعتاں نہیں بنائیاں گئیاں تے نہ ای کوئی رجسٹر رکھیا جاندائے۔

''سارے سیکولر سکولاں وچ فیساں لئیاں جاندیاں نیں۔ مہینہ وار فیساں توں اڈ نقد یاں کسے شے دی شکل وچ نذرانیاں دی آس وی رکھی جاندی اے جیہڑے وکھو وکھ موقعیاں تے دتے جاندے نیں۔

''اصلوں ایہناں سکولاں دے ماسٹر گھٹ علم رکھدے نیں۔ کدی کدار سنسکرت یاں عربی دا کوئی عالم لبھ جاندائے، پر ایہدے باوجود گُن اوہ نہیں جیہڑے اک استاد وچ ہونے چاہیدے نیں۔ جتھے تیکر مینوں پتہ اے، جدوں تیکر ایہہ سکول آزاد رہے، ماسٹراں دی تربیت دا کوئی آہر نہیں کیتا گیا۔ جدوں سکولاں دا پربندھ (سرکار ولّوں) لے لیا گیا تے ماسٹراں نوں عام کر کے نارمل سکول وچ گھلیا گیا، پر انج کرنا ہمیش ای کامیاب نہیں رہیا۔ کئی ضلعیاں وچ ایہہ ماسٹر ہن وی سکولاں دے تعلیمی ودھا وچ بہوں وڈی رکاوٹ نیں۔ (1)

1- ایہہ بیان دیسی سرکاری سکولاں ولّوں ایجوکیشنل افسراں دے ڈاہڈے ویہار دی اک ونگی اے۔

''دیسی سکولاں دے ماسٹر اصولی طور تے ریاستی امداد لین نوں تیار نیں، پر اپنی گھٹ علمی ساکھ کارن اوہ عام کر کے ایہہ امداد لین دیاں بہوں سوکھیاں شرطاں وی پوریاں نہیں کر پاندے۔ ایہنوں مُکھ رکھ کے ای اوہناں نوں اکٹھا کرن دا منصوبہ بنایا گیا سی۔ کدی کدی ایہناں سکولاں نوں گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دتی جاندی رہی، پر میری جانکاری موجب ایہدے وچ چوکھی کامیابی نہ ہوئی۔ سارے معاملے دا بڑی باریکی نال جائزہ لین مگروں میں نہیں سمجھدا کہ اینج دے حالات وچ ضم کرن دا منصوبہ فضول سی، تے مینوں پک اے کہ ایہہ یاں جتھے گرانٹاں دین نال چنگے نتیجے دی آس اے یاں جتھے گرانٹس۔ اِن۔ ایڈ ایس ویلے دیسی سکولاں نوں ودھیا بنان دا اکلّا طریقہ اے۔ سکول بنان آلے نویں بندیاں نوں گرانٹاں دینا وکھرا معاملہ اے۔'' (کشیدہ اکھر لکھاری نے اپنے ولّوں اِٹالک وچ دتے سن، جی ڈبلیو ایل)

لاہور سرکل دے اسسٹنٹ انسپکٹر بابو ہری سنگھ ہور وی چوکھے حساس نیں۔ دیسی سکول دی چھیویں جماعت دا ذکر کرن مگروں ''ذاتی یاں سرکاری یاں گورنمنٹ سکولاں چوں کڈھے گئے یاں امداد آلے سکولاں توں ہٹائے گئے استاداں دے بنائے سکول نیں، وچ عام فارسی لکھتاں توں اڈ کجھ حساب تے گرامر وی پڑھائے جاندے نیں'' اوہ آکھدے نیں، ''سیکولر پڑھائی لئی دیسی سکولاں دی تعداد بہت گھٹ اے، (1) تے حاضری وی گھٹ ودھ تے بے قاعدہ رہندی اے۔'' ایہہ سبھے اک پرانے نظام دی رہند کھوند نیں، تے کسے وچ وی ضابطہ نظریں نہیں آؤندا۔ پڑھیار فیس کسے مِتھی شرح موجب نہیں دیندے، سگوں استاد جزوی طور نقد تے جزوی طور نذرانیاں تے دوجیاں لوڑاں تھوڑاں آلیاں شیواں دی شکل وچ پنج چھ روپئے مہینہ وار بنا لیندے نیں۔ اوہناں وچوں چوکھے جدی پشتی مُلاّ، پاندھے، بھائی یاں پنڈت نیں۔ جماعت 1، 3 تے 6 دے سکولاں وچ استاداں دی علمی ساکھ فارسی، عربی یاں سنسکرت ادب تیکر ہوندی اے جیہناں وچوں کجھ چنگے گُنی نیں۔ جماعت

1- اوہ ہن وی سرکاری سکولاں دی گنتی دا گھٹ توں گھٹ پنج گنا نیں، حالاں پچھلے 26 ورھیاں دے وچکار اوہناں نوں دبان دا آہر کیتا گیا۔

2 دے سکولاں وچ استاد عام کر کے دیسی کھاتے بنان دے ماہر نیں، جد کہ جماعت 4 تے 5 دے استاد گھٹ ای کدی اپنیاں مقدس لکھتاں پڑھان توں اگے جاندے نیں، حالاں کئی صورتاں وچ اوہ اوہناں دا معنی دسّن یاں سمجھان جوگے نہیں ہوندے۔ ایس طراں دے سکولاں وچ ماسٹراں دا تجربہ ای اکلّی ٹریننگ اے، تے ایس توں اڈ کجھ وی نہیں۔ جیہناں دیسی سکولاں توں فائدہ چُکیا جا سکدا سی اوہ پہلاں ای سرکاری تے وڈے شہراں دے مشن سکولاں وچ رَلائے جا چُکے نیں، ہن اجیہے سکولاں دی گنتی نہ ہون برابر اے جیہناں توں فائدہ چُکیا جا سکدا ئے تے اوہناں توں فائدہ چُکن دا بھرواں طریقہ نتیجیاں دی نینہہ اُتے پگار دا نظام اوہناں تیکر اپڑانا اے۔ بِنا شک ماسٹر ریاستی امداد لے کے خُش ہون گے، پر میں نہیں سمجھدا کہ اجیہے لوکاں دی گنتی چوکھی اے جیہڑے امداد دتے جان دے اجو کے قاعدیاں تے عمل کرن جوگے ہون گے۔"

امرتسر دے سکولاں دے ضلعی انسپکٹر **بابو جے گوپال** دا بیان سبھ توں چوکھا زور دار اے:

"ایس صوبے وچ دیسی سکول ہن بڑے گھٹ رہ گئے نیں۔ اوہناں چوں بوہتیاں دی تھاں سرکاری پرائمری سکولاں لے لئی یاں اوہناں نوں اپنے وچ جذب کر لیا۔ اوہناں وچ پڑھائے جان آلے مضمون قرآن تے دوجیاں مذہبی لکھتاں صرف مسلماناں لئی، تے فارسی ادب، کمپوزیشن تے کتابت مسلماناں تے ہندوواں دوواں لئی نیں۔ پڑھائی وچ چنگے نظام تے ذہانت دا گھاٹا اے تے سمجھان ول چوکھا دھیان نہیں دتا جاندا۔ جے ضابطے توں مراد باقاعدگی نال حاضری، اک مِتھیا ٹائم ٹیبل تے جماعتاں بنانیاں اے تے اوہ اُکا نہیں ہے۔ پر پڑھیار نوں لبھن آلیاں سزاواں کدی کدی بہوں ڈاہڈیاں ہوندیاں نیں: مسٹر ایڈم ہوراں بنگال تے بہار دے دیسی سکولاں بارے اپنی رپورٹ وچ اجیہیاں سزاواں بارے دسیا اے۔ اُنج تے کوئی فیس نہیں لئی جاندی، پر استاداں دا معاوضہ نذرانے تے روٹی ٹکر دی شکل وچ جاندائے، پڑھیار واری واری اوہنوں روٹی دیندے نیں جد کہ نذرانے نقد شکل وچ ہوندے نیں۔ جیویں ہر مُنڈا ہر جمعے نوں اک پائی دیندائے۔ مُنڈا

نویں لکھت شروع کرن تے اک روپئے دا نذرانہ دیندائے۔ پڑھیاراں دے گھراں وچ ویاہواں دے موقعے تے استادنوں اک روپئے توں چوکھے پیسے طاقت موجب دتے جاندے نیں۔ واہی بیجی آلا طبقہ واڈھی ویلے کسے شے دی شکل وچ وی ادائیگیاں کردائے۔ ایس طراں دے سکولاں دے ماسٹر عام کر کے مُلّا طبقے نال سمبندھ رکھدے نیں جیہڑے پِنڈ دے پُرکھی مذہبی عہدے دار تے اُستاد نیں تے اوہناں دی علمی ساکھ عام کر کے بہوں وچکارلے درجے دی اے۔ جتھے تیکر مینوں پتہ اے، ایہناں سکولاں وچ ماسٹراں دی تربیت یاں بھرتی لئی کوئی آہر نہیں کیتا گیا۔

''دیسی سکولاں دی حالت تے اوہناں دے ماسٹراں دے گُناں بارے اپنی جانکاری موجب مَیں نہیں سمجھدا کہ اوہناں نوں کسے وی طریقے نال قومی تعلیمی نظام دا چنگا جز بنایا جا سکدائے، شرط ایہہ وے کہ اوہ اُستاد مالی امداد لین توں پہلوں کسے نارمل سکول وچ ٹریننگ لئی جان۔ ایس توں اڈ اوہناں دی تھاں تے نارمل یاں سیکنڈری سکولاں توں باقاعدہ پڑھے لکھے بندیاں نوں بھرتی کیتا جا سکدائے۔ میں ایہہ آکھن دی جرأت کراں گا کہ اوہ ریاستی امداد لین تے امداد نال جڑیاں شرطاں تے عمل کرن وچ خُش ہون گے۔ پر مینوں خطرہ اے کہ اوہ مِتھیاں شرطاں پوریاں کرن جوگے نہیں ہون گے تے اوہ سرکاری نصاب پڑھان دا گُن نہیں رکھدے۔ میں نہیں سمجھدا کہ گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ سسٹم اینے وڈے پیمانے تیکر ودھایا گیا اے یاں اینا ودھایا جا سکدائے کہ ایہدہ فائدہ ہووے۔ مینوں پک نہیں کہ انج کرن نال کجھ حاصل ہووے گا یاں نہیں۔ (1) دوجے سکول اوہ نیں جیہناں نوں پاندھے چلاندے نیں۔ ایہناں وچ مہاجنی لِپّی تے کھاتیاں دا دیسی

1- ایہہ بیان وی دیسی سکولاں ولّوں ایجوکیشنل افسراں دے ویہار دی ونگی اے۔

نظام سکھایا جاندائے۔ پر ایہہ سکول گھٹ نیں تے چوکھے قصبیاں وچ نیں۔''

ایکسٹرا اسسٹنٹ کمشنر ہوشیار پور نیں تے جیہنے یارھاں ورھے تیکر پنجاب دے شعبہ تعلیم وچ نوکری کیتی۔ اوہ وی دیسی سکولاں دے ودھا تے کردار بارے انجمناں تے دوجے سارے محکمے توں باہرلے گواہواں دی اِک گواہی دے اُلٹ گل کردائے، پر اوہ گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ قاعدیاں ہیٹھ ریاستی امداد لین دے حوالے نال کجھ آس رکھدائے۔

''ایس صوبے وچ دیسی سکولاں نوں ہن تقریباً مُکیا آکھیا جاسکدائے۔ (1) بقایا بچن آلے کُجھ سکول پرانے دیہاتی نظام نال چمبڑے نیں۔ ہون آلی پڑھائی مذہبی مضموناں تے دیہاتی کمیونٹی دیاں لوڑاں تیکر ای اے۔ کوئی جماعتاں نہیں بنائیاں گئیاں۔ سکول سویرتوں دوپہر تے فیر پیشی ویلے تیکر کھلے رہندے نیں۔ زبانی حساب، فارسی لکھتاں تے پرانیاں مشرقی کمپوزیشناں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ گرائمر تعلیمی نصاب وچ شامل نہیں۔ جسمانی سزا بِنا جھک دتی جاندی اے۔ فیس دی کوئی مِتھی شرح نہیں۔ قصبیاں وچ ماپیاں یاں آگوواں دی حیثیت موجب مہینہ وار یاں ہفتہ وار کجھ پیسے دتے جاندے نیں۔ پِنڈاں وچ واڈھی ویلے غلّہ تے تہواراں دے موقعے تے تھوڑے بہت نذرانے دتے جاندے نیں۔ ایس توں اڈ پڑھیار واری واری سکول ماسٹرلئی روٹی لیاؤندے نیں تے کوئی خاص مضمون شروع یاں مُکن تے انعام وی دیندے نیں۔ استاداں دی چون ہمیش اچیہے طبقے توں ہوندی اے جیہنوں مذہبی پکھ نال خاص آدر دتا جاندا ہووے، پر اصولی طور تے اوہ بندے کوئی سلاہن جوگ گُن نہیں رکھدے۔ ایہناں سکولاں وچ استاداں دی تربیت یاں بھرتی لئی کوئی آہر نہیں کیتے گئے۔ قومی تعلیمی نظام دا اِک وڈا جز ہون کارن ایہناں سکولاں توں فائدہ چُکن لئی ضروری ہووے گا کہ ایتھے وی اوہی مضمون پرچلت کروائے جان تے جماعتاں بنائیاں جان جیہڑیاں عام کر کے سرکاری سکولاں وچ پرچلت نیں۔ ایہہ کم سرکاری سکولاں وچ پرچلت پڑھائی دے طریقے ہیٹھ ریاستی امداد تے نگرانی تے دیہاتی سکول ماسٹراں دی تربیت راہیں کیتا جاسکدائے۔ اوہ ایس طراں

1- ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ دے اک ہور بیلی مِرزا فتح محمد بیگ (آف قصور) ہوراں نرا اینا آکھیا پئی ''ہن دیسی سکولاں دی گنتی پہلاں نالوں بہوں گھٹ رہ گئی اے۔ ایہناں سکولاں دا کردار سبھ نوں پتہ اے۔ جدوں دیسی سکولاں نوں سرکاری امداد دین دا آکھیا گیا تے گھٹ ای ایہنوں لین تے راضی سن، تے میں نہیں سمجھدا پئی اوہ انج کرنا چاہون گے۔'' (ایہہ گل اصلیت نال میل نہیں رکھدی)۔ ''ایہناں سکولاں وچ کوئی باقاعدہ سکیم آف سٹڈی نہیں۔''

امداد لین تے امداد دے قاعدیاں تے عمل کرن نوں تیار ہون گے۔‘‘

دہلی دے رائے صاحب سنگھ ہوراں شعبہ تعلیم نال جُڑے کئی بیلیاں تے ساکاں نال بہوں من کھچویں گل کیتی:

’’4- پنجاب وچ دیسی سکولاں دی تعداد بہت گھٹ اے۔ پڑھائی دے سرکاری نظام دے آوّن مگروں ایہدے وچ چنگا گھاٹا آیا اے۔ اوس ویلے دے کئی سکول شعبہ تعلیم نے ویلے کویلے اپنے ہتھ وچ لئے تے اوہناں نوں اپنے نال رَلا لیا۔ مسیتاں وچ بنے مسلم سکولاں جیہڑے میری جاچے کسے کم جوگے نہیں (1) نوں چھڈ کے اجوکے دیسی سکولاں نوں دو قسماں وچ ونڈیا جاسکدا ئے: پاٹھ شالا تے مکتب۔ پہلے وچ ہندوواں خاص کر بنیاں دے بالاں نوں پہاڑے سکھائے جاندے نیں تے چوکھیاں ودھیا پاٹھ شالاں وچ اکھر پٹی تے مہاجنی لِپّی وچ ہُنڈیاں لکھنا وی سکھایا جاندائے۔ دوجے وچ ہندوواں تے مسلماناں دوواں دے بالاں نوں فارسی لکھنا پڑھنا تے تھوڑا بوہت حساب وی پڑھایا جاندائے۔ دوواں طراں دے سکولاں وچ ڈنڈے دا چنگا رواج اے تے کدی کدی ماسٹراں دے ہتھوں بالاں دی مرمّت بڑی بے رحمی نال ہوندی اے۔

’’مُنڈے سرکاری سکولاں وانگوں جماعتاں وچ نہیں ونڈے۔ ہر کوئی اپنا اپنا سبق پڑھدائے، پر شام ویلے سارے بال اُچی واج نال استاد یاں کسے لائق پڑھیار دے پچھے پچھے پہاڑے دوہراندے نیں۔ لگدائے کہ استاد اپنے پڑھیاراں توں کوئی فیس نہیں مَنگدے، پر ایہدا ایہہ مطلب نہیں لینا چاہیدا کہ اوہ بِنا معاوضہ پڑھاندے نیں۔ اوہناں نوں مہینے وچ دو واری روٹی ٹکر تے خاص تہواراں دے موقعے تے تھوڑے بہت نقد پیسے دتے جاندے نیں۔ بھادوں دے مہینے وچ چَن

1- ایتھے مسلمان مخالف جذبہ ظاہر اے۔

دی چار تاریخ پاٹھ شالا دے استادلئی بڑا خُشی آلا دیہاڑا ہونداۓ۔ اوس دیہاڑے سوجھ دے دیوتا گنیش دی پوجا کیتی جاندی اے تے ایس موقعے تے نقد تے مٹھّیائی دی شکل وچ استادنوں نذرانے دتے جاندے نیں۔ کدی کدی پڑھیاراں دے ماپے استادنوں پورے سکول سَنے اپنے گھر تے بُلاندے تے ماسٹر تے اوہدی بیوی نوں کپڑے لِتے دیندے نیں تے بالاں وچ مٹھّیائی ونڈی جاندی اے۔ پڑھیار جدوں پہاڑے یاد کرن دا اک مرحلہ پورا کرلوے تے اودوں وی استادنوں سوغاتاں لبھدیاں نیں۔ پڑھیار دے ویاہ دے موقعے تے وی استاد نوں نہیں بھُلایا جاندا۔ ووہٹی دے پیونوں آکھیا جانداۓ کہ اوہ پادھے لئی نقد پیسے تے کپڑے دیوے، مینوں پک اے کہ ایہہ منگ ہمیش پوری ہوندی اے۔ مکتباں وچ استاد اپنے پڑھیاراں دے ماپیاں دی مالی حیثیت موجب باقاعدہ فیس لینداۓ۔ بِنا شک سبھ توں چوکھا دین آلے نوں سبھ توں چوکھا دھیان لبھداۓ۔ پاٹھ شالاں وچ پڑھان آلے پادھے / پاندھے پُرکھی استاد نیں۔ ملک دے ایس حصے وچ اوہناں دا سمبندھ ہمیش برہمن طبقے نال ہونداۓ، پر پنجاب وچ مسلمان پادھے وی موجود نیں، مینوں پک اے کہ اوہ برہمناں دی نسل نیں تے مسلماناں دے راج وچ اوہناں نوں جبری مسلمان کیتا گیا۔ پاٹھ شالا دے استاداں دی ساکھ چوکھی اُچیچی نہیں، خورے اپنے بہوں ودھیا پڑھیاراں توں کجھ ای چنگی ہووے گی۔ مکتباں وچ استاد عام کر کے مسلمان نیں جیہناں دے گُن وکھو وکھ نیں۔

''لگداۓ کہ دیسی سکولاں وچ استاداں دی تربیت لئی کوئی آہر نہیں کیتے گئے تے ایہناں سکولاں توں فائدہ نہیں چُکیا جا سکدا۔ مینوں پنجاب وچ کوئی اجیہا دیسی سکول نہیں پتہ جیہدے تے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ نظام لاگو کیتا گیا ہووے۔ پنجاب یونیورسٹی توں گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ

لین آلے کجھ دیسی سکول بڑے ماڑے جیہے ادارے نیں، تے مینوں پک اے کہ اوہ ایہدے امتحاناں لئی امیدوار دین دے گُن نہیں رکھدے۔'' (1)

اکرام اللہ خاں مجسٹریٹ دہلی ہوراں دیسی سکولاں دا چوکھا چنگا خاکہ کھچیا اے، ''ایہناں وچوں کئیاں دا دور دور تیکر کھلر یا چرچا ہندوستان دے دور دُراڈے علاقیاں توں وی پڑھیاراں نوں ایہناں ول کھچدا اے۔'' اوہ آکھدائے:

''4- پنجاب وچ دیسی سکولاں دی تعداد بہت گھٹ اے۔ ایہناں سکولاں دی صحیح گنتی پتہ نہیں لگ سکدی...... ایس حوالے نال ریکارڈ بھروسے آلا نہیں، پر ایہہ گل پک اے کہ تعلیم دا سرکاری نظام پرچلت ہون توں پہلوں ایس طراں دے کئی سکول سرکاری سکولاں وچ رَلا لئے گئے نیں۔ شہراں، قصبیاں تے پنڈاں وچ دیسی سکولاں وچ اج وی کوئی بدلاؤ یاں بہتری نہیں لیائی گئی، بھاویں پڑھائی دے طریقے دا معاملہ ہووے یاں پڑھائے جان آلے مضموناں دا۔ اوہ اج وی اُنج ای نیں جیویں اک سو ورھے پہلوں سن، تے ایسے لئی اوہناں نوں پرانے نظام دی رہندکھوند آکھیا جاندائے۔

''دیسی سکول یاں تے اُچیچے نیں تے یاں بہوں تھلویں۔ مکتباں تے پاٹھ شالاں جیہڑے مسلمان تے ہندو مُنڈیاں نوں مُڈھلا علم دیندے نیں، ایہہ تھلویں درجے دے سکول نیں، مدرسہ علم دیاں وکھو وکھ شاخاں بارے علم دیندا اے۔...... مذہبی تے سیکولر عربی تے فارسی دے اعلیٰ مدرسے اُچیچے درجے آلے نیں۔

''مکتباں وچ قرآن نوں بنیادی تے لازمی مضمون بنایا گیا اے، جدکہ سوکھیاں فارسی تے اُردو لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں تے تھوڑا بہت لکھنا وی سکھایا جاندائے۔ بدقسمتی نال حساب ول چوکھی بے دھیانی

1- حالاں اوہ مسلسل یونیورسٹی دے امتحان پاس کردے نیں۔

ورتی جاندی اے۔ پاٹھ شالاں یاں ہندی پرائمری سکول کلاسیکی یاں دیسی بولی وچ تعلیم نہیں دیندے۔ اوتھے مُنڈیاں دا دھیان نرا پہاڑیاں تے مہاجنی لِپّی وچ چٹھیاں تے ہُنڈیاں لِکھن تیکر ای رہندا اے۔

''چندے نال چلن آلے مسلم سکولاں وچ کوئی فیس نہیں لئی جاندی، تے نہ صرف اللہ واسطے پڑھایا جاندائے، سگوں اپنا گزارہ نہ کرسکن آلے پڑھیاراں نوں اوقاف جائیداداں توں ہون آلی آمدن توں روٹی ٹُکر تے کپڑے لِتے وی دتے جاندے نیں۔ ایہناں مدرسیاں وچ تے اپنے گھراں تے بِنا معاوضہ پڑھان آلے مولوی چنگے پڑھے لکھے ہوندے نیں جیہناں اپنی ساری حیاتی مسلم الٰہیات، قانون، فلسفہ، منطق تے دوجے علم حاصل کرن لئی وقف کیتی اے۔

''ایہناں دا چرچا ہندوستان دے دور دُراڈے علاقیاں دے پڑھیاراں نوں اپنے ول کھِچدا اے۔ استاداں دی تربیت لئی نارمل سکول خالص یورپی نظریہ اے۔

''استاداں نوں اوہناں دیاں اپنیاں لکھتاں (جیہڑیاں نریاں مذہبی یاں اخلاقی پکھ دیاں نیں) توں اڈ حساب، تاریخ، جغرافیہ ورگے مضموناں دی ٹیوشن تے راضی کرن تے ایہناں سکولاں نوں سرکاری معائنے لئی کھولن راہیں مکتباں تے پاٹھ شالاں نوں تعلیم دے سرکاری نظام دا حصہ بنایا جاسکدائے۔

ایہناں سکولاں دے استاد اجے تیکر ایہہ کم سنبھالن دے قابل نہیں۔ پر میرا خیال اے اوہ ہور دوجے مضمون سکھن چ بوہتا وقت نہیں لین گے تے اپنے آپ نوں مطلوبہ کم دے مطابق ڈھال لین گے۔ ایہہ سبھ تاں ای ممکن ہوسکدا اے جے کر اوہناں نوں نظام دے پیراں تے کھلون تیکر خوشی نال ادائیگی کیتی جاندی رہوے۔

''اجے تیکر صوبے وچ ایہناں سکولاں تیکر گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ نظام نہیں

اپڑیا۔

''میری جاچے پرائمری تعلیم دے ودھا لئی کوئی مقامی ایجنسی نہیں ہے، سوائے (Chaori) چاوڑی سکول تے دہلی وچ فتح پوری مدرسے دے جیہناں نوں سرکار ولّوں کوئی امداد نہیں لبھدی۔ پہلا چنگے چوکھے شاگرداں دی گنتی آلا مڈھلا سکول اے تے ایتھے مذہبی تے سیکولر دوواں طراں دی پڑھائی ہوندی اے، جد کہ دوجا اک ہائی سکول یاں کالج اے جیہڑا صرف اُچیچے درجے دیاں مذہبی لکھتاں ای پڑھاندا تے اجیہے سکالراں نوں مہینہ وار وظیفے دیندائے جیہڑے کسے مدد توں بِنا اپنی پڑھائی جاری نہیں رکھ سکدے۔

''مسلماناں وچ کُڑیاں لئی دیسی تعلیم ہے وے، پر ایہہ بڑی حد تیکر اُستاداں دے طبقے پرانے تے مان جوگ گھرانیاں تیکر ای رہی اے۔ جیہڑے ماپے گورنس دی پگار دین دی طاقت نہیں رکھدے اوہ اپنیاں کُڑیاں نوں آپ پڑھاندے نیں۔

''عام کر کے پڑھیاں لکھیاں بیبیاں اج کل ہندوواں وچ نہیں لبھدیاں۔ پہلوں عربی تے فارسی ادب وچ اُچیچے درجے دیاں لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں سن، پر ہن بس قرآن پڑھایا جاندائے، کدی کدی تھوڑا بہت لکھتاں پڑھنا تے خط پتر لکھنا وی سکھایا جاندائے۔''

یورپی سول افسراں دیاں صلاحواں دیسی سکولاں دی سلاہنا دے حق وچ نیں، خورے سوائے (Mr. Baden Powel) مسٹر بیڈن پاول ایڈیشنل کمشنر لاہور دے جیہناں دے خیال وچ ''استاد سرکاری منگاں موجب پڑھان جوگے نہیں ہون گے۔'' ڈپٹی کمشنر شملہ (Mr. W. Coldstream) مسٹر ڈبلیو کولڈ سٹریم ہمیش توں ایہناں سکولاں دی سلاہنا دے حق وچ رہے نیں۔ ڈپٹی کمشنر ملتان (Mr. E. O'Brine) مسٹر ای او برائن دی جاچے پرائمری تعلیم دے ودھا دی اکلّی آس دیسی سکول نیں، جد کہ کمشنر پشاور (Mr. J. G. Cordery) مسٹر جے جی کورڈیری صوبے دے مذہبی تے عالم طبقیاں لئی چنگی چوکھی ہمدردی رکھدے، تے ساڈے نظام دے ہیٹھ دیسی

سکولاں دے زوال تے اوہناں ول ورتی جان آلی بے دھیانی تے دُکھی ہوندے نیں۔

جتھوں تیکر مِشنریاں دا معاملہ اے، اوہ اپنے چنگے کماں وچ اینے رُجھے نیں کہ مخالف فرقیاں دے مذہبی عہدے داراں تے استاداں دے چنگے جذبے تے جیہناں نوں اوہ مذہب سمجھان لئی سرکاری 'سیکولر' نظام توں گھٹ نقصان آلا سمجھدے نیں دی سلاہنا نہیں کرسکدے۔

شمالی پنجاب وچ دس مشنریاں دی گواہی وچ قرآن سکولاں یاں مدرسیاں جیہڑے شعبہ تعلیم لئی بڑے بھیڑے نیں دا ذکر وی ایہناں اکھراں وچ کیتا گیا اے:

''جتھے مسجد سکول اجوکے سکولاں نال فرق نہ رکھدے ہون، اوتھے گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ نظام دے ہیٹھ اوہناں نوں بوہتے فائدے آلا بنایا جاسکدا ائے۔''

جیہناں بندیاں نوں کجھ افسراں گرانٹاں دا حق دار نہیں مِتھیا، (جیہڑیاں ایجوکیشنل چٹھی 1854ء نے خاص طور تے ایہناں لئی بنائیاں سن تے اوس ویلے مشنری اداریاں توں اڈ کجھ ای ہے سن)...... کیوں جے اوہناں دے فنڈ مقامی طور تے اکٹھے نہیں سن ہوندے (جیویں سرکاری سکول چوکھیاں تھاواں تے مقامی چندے لیندے نیں) تے کیوں جے تبلیغیاں دا نشانہ دیسی عقیدیاں دی بربادی سی...... حق دار نیں، میں منگ کرنا کہ اوہناں دے ناں، جیہڑے دیسی مذہبی سکولاں نال ہمدردی رکھدے نیں، ریکارڈ وچ لیائے جانے چاہیدے نیں۔ اوہ ایہہ نیں: ریورینڈ ایچ ڈیوڈ بی اے، ریورینڈ جے ڈبلیو ینگ سن ایم اے، ریورینڈ ڈبلیو ہارپر بی ڈی، ریورینڈ ایس مارٹن ایم اے، ریورینڈ آر سٹیوارٹ ڈی ڈی، ریورینڈ اے گورڈن ایم اے، ریورینڈ اے بی کالڈ ویل بی اے، ریورینڈ ٹی ایل سکاٹ ایم اے، ریورینڈ جے ایس بار، ڈی ڈی تے ریورینڈ ڈی ایس سٹائل، کجھ ناں چرچ آف سکاٹ لینڈ تے کجھ امریکن پریسبی ٹیریئن چرچ نال سمبندھ رکھدے نیں۔ پکا جے اُچ پدھر دے پڑھے لکھے تے تجربے کار تعلیمی ماہراں دی صلاح کوئی اہمیت رکھدی اے تے اوہناں ولّوں تعلیم دے سرکاری نظام دی نندیا دا چوکھا لحاظ کرنا چاہیدائے۔

ریورینڈ ڈبلیو جیوکس ہوراں ضلع پشاور دے دیسی سکولاں بارے ایہہ صلاح دتی:

''ضلع پشاور وچ دیسی سکول بس کجھ ای نیں کیوں جے پِنڈاں دیاں مسیتاں گھٹ ای ایس کیٹگری وچ آؤندیاں نیں، بھاویں کجھ مولویاں

یاں اِماماں نوں کدی کدار ترغیب دتی جاندی اے کہ اوہ اپنے سکول سرکاری اگوائی وچ لے آوَن، پر ایہہ مولوی دی ہوشیاری یاں بے خبری تے ای نربھر اے کہ اوہ سرکاری پگّار نوں رد یاں قبول کرے۔ ایہناں مسیتاں وچ پہلے قرآن تے اوہدے بعد فارسی پڑھاندے نیں۔ پربندھ دا نظام بہت ڈھلا اے تے کسے طراں دی کوئی فیس نہیں لئی جاندی۔ جیویں کہ میں سوال نمبر 2 دے جواب وچ دسن دا آہر کیتا اے۔ ایہدا حل ایہہ ہووے گا کہ گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ نظام دی درجہ بدرجہ سلاہنا کیتی جاوے سکولاں دی اک ہور قسم جیہنوں مکتب آکھدے نیں چنگی تعداد وچ موجود نیں۔ ایہناں وچ زیادہ تر مذہب توں ہٹویں پڑھائی ہوندی اے تے فیس بہت تھوڑی اے۔ پشاور شہر وچ نِکّے سکولاں دیاں اک یاں دو ای ونگیاں نیں جیہڑے اکلّے شیعہ حاجی دی ذمہ داری تے بنائے گئے۔ اصولی طور تے ایس طراں دے سکول کجھ ورھے ای رہندے تے فیر اُکّا مُک جاندے نیں۔''

اوہناں جس جواب دا حوالہ دتا اوہ تھلے دتا گیا اے:

''جواب نمبر 2...... پرائمری تعلیم نوں چنگا بنان لئی اِکّو طریقہ ایہہ وے کہ خالص دیسی کنٹرول دے ہیٹھ پہلاں توں موجود سکولاں دی سلاہنا کیتی جاوے، بھاویں اوہ قصبیاں وچ ہون یاں پِنڈاں وچ، تے ایس وعدے تے استاداں نوں انعام دتا جاوے کہ اوہناں دے پڑھیار اُچے درجیاں تیکر اپنی پڑھائی جاری رکھن۔

''انسپکٹراں تے ڈپٹی انسپکٹراں نوں اجو کے دیسی سکولاں نوں بے اثر بنان دا آہر نہیں کرنا چاہیدا، جیویں کہ بوہتی وار اوہناں نوں سرکاری یاں امداد آلے سکولاں وچ رَلان راہیں کیتا گیا یا کیتا جا رہیا اے۔ ایس طراں دے سارے سکول سرکاری انسپکشن ہیٹھ ہونے چاہیدے نیں تے گُنی استاداں دی تعداد وچ وادھا ہونا چاہیدائے تاں جے

وددھدی ہوئی مَنگ پوری کیتی جا سکے۔''

مسٹر جیوکس (Mr. Jukes) ہوراں بہوں کھلے دل تے دانائی نال ایہہ صلاح دتی:

''امتحاناں وچ مسیحیت سَنے وکھو وکھ مذہباں تے خالص اختیاری پرچے ہونے چاہیدے نیں۔ ایس طراں اوہناں لوکاں نوں وی اُچا رتبہ لین دا موقع لبھے گا جیہڑے مذہب ول کُجھ رکھدے نیں۔''

دہلی (اوہ اکلّی تھاں جیہدے ول ڈیپارٹمنٹ نے کجھ دھیان کیتا) دے تجربہ کار ریورینڈ آر آر وِنٹر دا آکھنا اے کہ: ''پِنڈاں وچ زمین دار طبقیاں دی اکثریت ول بے دھیانی ورتی گئی تے اک شکایت عام اے کہ بھاویں اوہ تعلیمی ٹیکس دیندے نیں پر چوکھیاں تھاواں تے اپنے پُتراں نوں پڑھان دا اختیار یاں طاقت نہیں رکھدے۔'' دیسی سکولاں بارے مسٹر وِنٹر ہوراں تھلے دتی اہم گواہی دتی:

''درمیانے طبقیاں لئی دہلی وچ چنگی تعداد وچ دیسی سکول موجود نیں، پر پِنڈاں وچ گھٹ نہیں۔ شاید ای اوہ مطلوبہ لوڑ پوری کردے نیں، کیوں جے 16 توں 20 ورھے پہلوں اوہناں دی بہوں وڈی تعداد عام سرکاری یاں امداد آلے سکولاں وچ رَلا لئی گئی، فیر وی اوہ وڈی تعداد وچ مُڑ بن گئے۔

''مسلماناں دے ہاں دو بہوں اُچیچے درجے دے سکول نیں جتھے گویڑ نال 100 توں 200 مُنڈے پڑھدے نیں، تے اک تیجا سکول شروع ہون آلا اے، ایہناں سکولاں وچ اُردو، حساب، فارسی تے عربی پڑھائی جاندی اے۔ فارسی تے زبانی قرآن سکھان لئی کئی نِکّے 'مکتب' وی نیں جتھے فیس دا کوئی نظام نہیں۔

''ہندوؤاں دیاں کئی نِکّیاں پاٹھ شالاں نیں جیہناں وچ بنیاں دے کھاتیاں لئی اوہ مہاجی لِپّی تے بڑے اوکھے پہاڑے سکھاندے نیں، ہندی تے کدی کدی تھوڑی بہت سنسکرت وی سکھائی جاندی اے۔ ماسٹر نوں ہر اتوار دے دن اک پائی، ہر مہینے تھوڑا جیہا آٹا وغیرہ، لکھت

دا خاص حصہ پورا ہون تے ہر مُنڈے کولوں اک تحفہ تے پُتر نوں سکول داخل کراون ویلے پیو ولّوں بھرویں دعوت لبھدی اے۔ ایہہ اُستاد بھاویں مولوی ہون یاں پنڈت کوئی پہلوں توں حاصل کیتی تربیت نہیں رکھدے تے نرے مانگ دا کارن نیں۔

''میں ایہناں سکولاں نوں بہت نِکّے مُنڈیاں لئی سرکاری نظام دا حصہ بنان دے حق وچ نہیں، لوک ایتھے دی آزادی تے رنگا رنگی نوں مُکھ رکھدے نیں، تے ایس طراں دے سکول کسے واسطے راہیں سرکاری تے امداد آلے سکولاں توں لازمی متاثر ہوندے نیں جیہناں وچ ہندو مُنڈے بعد وچ داخلہ لیندے نیں۔ کیوں جے پڑھائی لوکائی دے ذہناں نوں مسلسل متاثر کردی اے، ایس لئی اوہ آپ وی اپنے دیسی سکولاں وچ اِک اُچیچے معیار دی منگ کرن گے۔ تھلویں درجیاں وچ ایس طراں دے سکول نہیں لبھدے۔''

ریورینڈ ڈاکٹر D'Eremao مری دے رومن کیتھولک پادری ہوراں دیسی سکولاں بارے جیہڑا ثبوت دتا بھاویں اوہ گھٹیا اے پر وکھاندائے کہ اوہناں نوں کم وچ لیایا جا سکدا ائے:

''جیہنوں اسیں سکول آکھنے آں، دیسی طور تے موجود ای نہیں، پر پڑھائی کرن لئی کجھ ٹولیاں اکٹھیاں ہوندیاں نیں جیہڑیاں اُگھڑویں طور تے مسیتاں تے مندراں نال جُڑیاں نیں تے اسیں ایہناں نوں دیسی سکول آکھ سکنے آں۔ ایہناں دی تعداد چنگی چوکھی اے، پر میری جاچے ٹیچنگ بڑی ماڑی تے تھلویں درجے دی اوپری جیہی اے، تے تعلیم نہ ہون برابر اے۔ ایہناں توں اڈ دوجے ناں دے سکول وی نیں۔ کوئی محنتی بندہ سکول ماسٹر دے طور تے شروع کردا تے کجھ پڑھیار لبھ لیندا ائے اوہ سبھ توں تھلویں ذات توں اڈ کسے وی ذات دا ہو سکدا ائے تے اوہناں نوں جنّے جوگا ہووے شیواں سکھاندائے۔ پہلی قسم دے دیسی سکول دیہاتی نظام دی رہند کھوند نیں۔ پڑھائی، لکھائی،

تھوڑی بہت گرامر تے حساب تے مذہب وی پڑھائے جان آلے مضمون نیں، پر بس عام جیہا تے لاپروائی نال۔ اوتھے کوئی پربندھ اے تے نہ کوئی نظریہ۔ باقاعدہ نظام ہیٹھ پڑھائی دا وی گھاٹا اے۔ 'اُچی واج وچ رٹّا لان' دا پرانا طریقہ جیہڑا کتاباں دے گھاٹے پاروں عام سی ہن وی پرچلت اے، حالاں ہن ہر مُنڈے کول اپنی اپنی کتاب ہوندی اے۔ اوہناں دی علمی ساکھ کہ اوہ مذہب دے علم، تے ادب نال اک خاص حد تک جانکاری تیکر اے۔ اوہ عام کر کے تھوڑ دلے، تنگ نظر تے سائنس توں انجان نیں۔ نارمل سکول ایس طراں دے سکولاں لئی مطلوبہ اُستاد گھٹ ای دیندے نیں۔ ایہناں دیسی سکولاں نوں عام پڑھائی لئی ورتیا جا سکدا ئے، شرط ایہہ وے کہ اُستاد نوں پڑھان دی آ گیا دین توں پہلوں اوہدا کوئی امتحان لیا جاوے......یعنی اک طراں دا لائسنسنگ دا نظام۔ میں ایہہ آکھن دی جرأت کراں گا کہ ایہہ دیسی سکول ماسٹر سرکاری مدد لبھن تے خُش ہون گے، پر مینوں نہیں خبر کہ اجے تیکر کسے نے امداد لئی کہ نہیں۔"

ہندو، مسلمان تے سکھ کمیونٹیاں دے اُچیچے کارندیاں توں اڈ سارے مذہبی فرقیاں دے نمائندیاں سَنے مسیحی تنظیماں تے اہم انجمناں دے تھلے دتے بیاناں توں نتارا ہو جاوے گا کہ دیسی سکولاں دا صرف اک پیڑا تے ڈاہڈا دشمن اے جیہڑا ایاں تے اوہناں دے ہون یاں فیر وڈیائی دے گُناں توں انکاری اے تے اوہ دشمن دا شعبہ تعلیم اے۔ گھٹ توں گھٹ پنجاب دی حد تیکر میں اجیہا ای سمجھنا واں۔ دوجے صوبیاں دے ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ جیہڑے پنجاب دے محکمے وانگ ناکام نہ ہوئے وچ کئی کھوجکار اجیہے نیں جیہناں دا ناں لیا جا سکدا ئے: بنگال وچ Hoernle، Tawney یا کرافٹ، شمال مغربی صوبیاں وچ گرفتھ، Ballantyne، ہال، کرن تے Thibaut بمبئی وچ Buhler، Kielhoon، Haug، گرانٹ تے ورڈز ورتھ، مدراس وچ اوپرٹ تے پورٹر، تے ایتھوں تیکر کہ برما وچ Forechhammer۔ ایہہ لوکی جو منّے پرمنّے کھوجکار نیں کسے مشرقی ملک وچ تعلیمی کامیابی لئی پہلی شرط نیں یاں فیر علم دیاں دوجیاں شاخاں وچ وڈے عالم ہونا۔ تاں

جے، مینوں افسوس نال آکھنا پیندائے کہ پنجاب وچ سَمے کارن اجیہا تعلیمی عملہ ساہمنے آیا، بھاویں اوہ کھوجکار نئیں یاں پربندھ کار، مجموعی پکھ نال جے علمی دنیا (ایتھوں تیکر پئی مصر ورگے دیساں نالوں وی جتھے Dor تے Rogers، تے Wallachia جتھے Hazdeo تے Constantineschu نیں) وچ نہیں تے ہندوستان دے کسے وی ہور حصے دے اپنے ای اُچ پدھر دے تعلیمی افسراں نالوں بہوں بھیڑے نیں۔

The following pages will show not only that our educational officers have not left their mark on education, incentives to which are constantly given by their very profession and which abound, in every direction, in the Punjab, but that they have intentionally been the chief obstacles to the progress of education in a province that offers the most promising field, the most enterprising population, and a government of the most progressive traditions.

پہلاں تے اوہناں کئی دیسی فارسی سکولاں نوں مُکایا تاں جے اپنی ہوند دا بہانہ بنا سکن، تے ہن اپنیاں کارروائیاں دی مشہوری وچ وادھا کرن دی تھاں مہاجنی سکولاں نوں جذب کرن راہیں ایہہ عمل جاری رکھے ہوئے نیں، حالاں ایہناں سکولاں دے بِنا سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ پڑھیاراں دی گنتی ہن نالوں وی گھٹ ہوندی۔

☆☆☆

اَٹھواں باب

برطانوی راج توں پہلوں تے بعد دا پنجاب

جدوں نتیجیاں بارے شملہ دے اک سرکاری سیکرٹری نوں دسیا تے اوہنے حیرانی ظاہر کردیاں آکھیا، ''چنگا، سانوں چاہیدائے کہ اسیں ایس ملک توں ٹُر جایئے کیوں جے لگدائے کہ اساں ایتھوں دے واسیاں نوں پہلاں نالوں ودھیا تعلیم نہیں دتی۔'' ایس جذبے نوں بھُلان دی بجائے جیہدے وچ بوہت کُجھ سلاہن جوگ اے میں سمجھناں کہ ساڈے آون نال پنجاب وچ پڑھائی دے معاملے وچ کوئی چنگا اثر نہیں مِلدا، تے ایہہ کہ جے کر اسیں پڑھائی نوں اک قومی جذبے دی تھاں خالص محکمانہ یاں تعلیمی پکھ نال ای ویکھدے رہیے تے سانوں ٹیکساں نال اپنی آمدن ودھان دا حق نہیں۔ سانوں چاہیدائے کہ ہن ہندوستان وچ پردیسی بن کے نہ رہیے، تے ایتھوں تیکر کہ ایتھے دے کروڑاں لوکاں نوں مُٹھ کولوکاں دیاں بولیاں، قانوناں، پربندھ یاں پڑھائی موجب ڈھالن دی ہر کوشش چھڈ دیئے۔ آبادی وچ وادھے دی ورھے وار شرح نوں مُکھ رکھدیاں ہوئیاں پنجاب 1849ء تے 1868ء وچکار اُنج ای سی جیویں 1868ء تے 1881ء دے وچکار اے، یعنی 6 فیصد۔ اکھ ویلے اج صوبے دی سَنے اجوکے برطانوی قبضے آلے علاقیاں دی آبادی 15,697,598 سی جیہناں وچوں تقریباً 60 لکھ ہندو، 80 لکھ مسلمان تے 10 لکھ سکھ سن۔ اودوں بعد رَلائے گئے دہلی تے حصار ڈویژناں نوں وی رَلایا جاوے جتھے ہن 4476 قصبے تے پِنڈ نیں تے 1854ء دی نامکمل مردم شماری ویلے کُل 33,355 قصبے تے پِنڈ سن تے خورے 1849ء وچ وی اینے ای سن۔ گھٹ توں گھٹ گویڑ موجب 33,355 مسیتاں، مندر، دھرم شالاں تے دوجیاں مقدس عمارتاں سن جیہناں وچ کجھ نہ کجھ پڑھائی ہوندی ہووے گی (3372 دیسی سیکولر

سکولاں نوں گِنن توں بِنا جیہڑے 1854ء وچ ہے سن یاں ایسراں آکھ لوو پئی استاداں دے گھر وچ کھلے سکولاں دی وڈی گنتی) جے ہر درس گاہ وچ پڑھیاراں دی اوسط حاضری دس وی مِتھ لئی جاوے تے صوبے وچ پڑھن آلے لوکاں دی گھٹ توں گھٹ گنتی 333,550 بن دی اے۔ ہن اسیں گویڑ لایا اے کہ سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ 113,000 تے ایس توں گھٹ گنتی دیسی سکولاں وچ اے (پچھلی مردم شماری موجب ہر طراں دے ''پڑھیار'' پڑھیاراں دی کُل گنتی صرف 157623 ہووے گی)۔ رنجیت سنگھ ہوراں دے زمانے وچ پڑھائی دی حالت دا گویڑ پچھلے باب وچ سکھ لکھاریاں دی گنتی توں لایا جا سکدا ائے۔ دوجے فرقیاں وچ پڑھے لکھے بندیاں دی ساری ایس توں وی چوکھی لمّی ہووے گی، جدکہ ساڈیاں اپنیاں پربندھ کاری تے آہری رپورٹاں دی گواہی (جس حد تیکر مینوں اوہناں نوں پڑھن دی آگیا دتی گئی) دوٹوک دسدی اے کہ صوبے وچ پڑھائی دے مُڈھلے عناصر عام سن۔ بِنا شک لوک ''سکول'' دی تعریف بارے وکھری رائے رکھ سکدے نیں، بالکل اوسے طرحاں جیویں مُڈھلی تعلیم بارے تعلیمی رپورٹاں لئی سر جان لارنس دے دور وچ ''پِنڈ'' دی تعریف ایہہ سی جیہدے وچ تقریباً 450 بندے ہون تے قصبہ ہون لئی 5000 وسنیک۔ جے کوئی قرآن سکول صرف ایس لئی سکول نہیں کیوں جے اوتھے بس قرآن تے نماز دیاں لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں یاں اک عربی سکول نوں ایس لئی سکول نہیں گِنیا جا سکدا کہ اوتھے بوہتے بالغ بندے پڑھدے نیں، جے ہندو رِیت موجب کسے استاد دے گھر کھلیا پڑھائی آلا حلقہ سکول نہیں، جے گرمکھی لکھنا پڑھنا تے پہاڑے یاد کرنا ''three'' یاں کسے ''r's'' نوں جاننا نہیں تے فیر ساری بحث ای مُک گئی۔ جے کوئی پنڈت ایس لئی ان پڑھ اے کیوں جے اوہنوں ٹمبکٹو دا نہیں پتہ یاں بشپ مڈلٹن (Bishop Middleton) دے ایس سوال دا جواب نہیں دے سکدا کہ انگریز کتھوں آئے، تے اخیر اوہ اوہناں نوں آدم خوراں تے باندراں دی دوغلی نسل مِتھ لوے، جیویں کجھ برطانوی فرانسیسیاں نوں اک وڈے پُرکھ تے شیر دے میل دا نتیجہ آکھدیاں نہیں جھکدے، تے فیر دیسی پڑھائی بارے آکھن نوں کجھ وی باقی نہیں رہوے گا۔ روسی لوک جرمناں نوں Niemtze آکھدے نیں، یعنی سمجھوں باہرلی بولی بولن آلا، پر اج وی سمجھ آون آلی بولی تے جرمن دیس وچ بہوں وڈا ادب موجود اے۔

When, however, by school is meant an indigenous

school; by a knowledge of reading or writing that of the indigenous characters; by learning or science, oriental learning or science, then, indeed, was education far more extended when we took the Panjab than it is at present.

جے سکول توں مراد اک 'دیسی' سکول لیا جاوے، جے علم توں مراد 'دیسی' اکھراں نوں پڑھنا لکھنا لیا جاوے، علم یاں سائنس دا معنی 'مشرقی' علم یاں سائنس ہووے تے اصل وچ برطانوی راج توں پہلاں دے پنجاب وچ پڑھائی اج نالوں کئیں حصے چوکھی وڈی پدھر تے ہوندی سی۔ کسے وی طراں عالم فاضل ہون دا دعویدار بندہ، کوئی پادری، کسے باعلم پیشے دا کوئی وی بندہ، کسے وی درجے دا کوئی شاعر، کوئی چالاک فنکار اجیہا نہیں سی جیہنے سرکار دی نوازش نہ حاصل کیتی ہووے تے جیہنے پڑھایا نہ ہووے۔ مینوں آپ اک بندے دا پتہ اے جیہڑا روغنی ٹائلاں بنان دا ماہر سی ہن ایس کم وچ ہزاراں پونڈ لبھدے نیں تے اوہنے اپنے پڑھیاراں نوں ایہہ فن (ہن پر چلت نہیں) سِکھان لئی 20 روپئے مہینہ وار وظیفہ دی عرضی کیتی پر ناکام رہیا، حالاں ماہرین دی علمی جیوری نے اوہدے ول دھیان دوایا سی۔ بڑی حد تیکر چوکھے استاداں تے مذہبی عہدے داراں جیہڑے سبھ پڑھاندے سن کول لگان توں پاک زمین دیاں گرانٹاں سن تے ایس مقصد لئی دتی گئی زمین فیر کدی بحال نہ ہوئی، بھاویں سکول دی کوئی عمارت ہے سی یاں نہیں، یاں سکول صرف چوپال وچ یاں کسے رُکھ تھلے ای لگدا سی۔ سکھ، مسلمان تے ہندو ساریاں دی جاچے ایس طراں دی زمین نوں واپس لینا بے حرمتی سی تے جے ایہدا مالک فریبی بھی ہوندا تد وی گرانٹ دا مقصد ہمیش پورا ہوندا۔ دوجے اکھراں وچ سکول یاں پڑھائی جاری رہندی، بھاویں بے دخل کیتے گئے گرانٹی (دان کرن آلے) دا کوئی چوکھا نیڑلا ساک ایہہ سلسلہ ٹوری رکھدا۔ اک سیٹلمنٹ رپورٹ جیہدا حوالہ اَگے جا کے دتا گیا اے توں ظاہر ہو جاوے گا کہ اگڑ پچھڑ ای سکھ، مسلم یاں ہندو سرداراں اپنے تے دوجے مذہب دے مذہبی اوقاف دا وی آدر کیتا۔ جدوں اساں پنجاب دا پربندھ سنبھالیا تے ملک اک اندرلی ٹُٹ بھج دے عالم وچ پھَس چکیا سی جیہدے بعد جنگ تے پردیسیاں نال الحاک ہویا۔ کسے وی تھاں تے اجیہے حالات سکول ٹورن یاں مسلسل حاضری لئی ٹھیک نہیں ہوندے۔ 1849ء وچ برطانوی راج آوَن توں لے کے 1852ء تیکر دا چِر خیراتی یاں مذہبی اوقاف دی بہوں تھوڑی گنتی وکھاندائے جیہدے

لئی جیویں اجو کے پنجاب سرکار گزٹ توں پتہ لگے گا مقامی لوکاں وچکار اج وی اک مقابلہ ہوندا ئے۔ ایہدا مُڈھ نرا ذاتی پچھان حاصل کرن دی خواہش نہیں سگوں صرف مذہبی جذبے توں متاثر ہونا سی۔ پر 1852ء وچ وی پسماندہ ضلع ہوشیار دی رپورٹ ہر 19.92 بندیاں (وڈے نِکے) لئی اک سکول وکھاندی اے، جدکہ جالندھر ضلع وچ ایہہ شرح 20.69 سی تے ایہدی نندیا کیتی گئی۔ سکول ویران پئے سن، کئی مذہبی عہدے دار ساڈے حملے تے چڑھائی نوں دہشت گردی جان کے اپنیاں زمیناں ول جان تے ڈردے سن جیہڑیاں بے دردی نال کھولئیاں گئیاں، بجائے ایہدے کہ اوہ زمیناں دوجے استاداں دے حوالے کر کے اوہناں دا اصل مقصد جاری رکھیا جاندا۔ فیر وی برطانوی راج آؤن آلے ورھے یعنی 1849ء وچ ای سر جان تے سر ہنری لارنس ایہہ اعلان کرن جوگے ہوئے کہ پنجاب دے تِن سبھ توں پسماندہ ڈویژناں وچ ہر 1783 وسنیکاں لئی اک سکول سی تے اجے تیکر برطانوی سرکار نے پڑھائی تے کجھ وی خرچ نہیں کیتا۔ جدکہ چنگے علاقیاں وچ 1441 وسنیکاں لئی اک سکول سی۔ لارنساں دے ایہہ بیان اصل صورت حال نالوں بہت ہینے نیں۔ اج صدر تعلیمی کمیشن دے ڈائریکٹر آف پبلک انسٹرکٹر پنجاب نوں آکھے ہوئے اکھراں وچ ''ہر 9028 وسنیکاں لئی کسے وی پکھ دا اک سکول ہے وے، تے تساں دیسی سکولاں نوں امداد تے پچھان دے بغیر چھڈ دتا۔ کیہ تہاڈی جاچے ایہہ ہر پِنڈ وچ اک سکول لیاؤن لئی سر جان لارنس دے منصوبے دی چنگی تعبیر اے؟'' پر اوہناں دی گنتی، بھاویں رَتّی ای گھٹ رہی ہووے، چوکھے قرآن تے لنڈے سکولاں توں اڈ سنسکرت تے عربی نالے ذاتی گھراں وچ لگن آلے سکولاں نوں لِسٹ چوں کڈھ دتا گیا۔ مذہبی لوکاں دے ذہن غیراں نوں فاتح ویکھ کے پریشان سن، تے دیسی معاشرے دے مان جوگ تے دین دار لوکاں دا حملہ آوراں نال میل جول رکھن توں بچنا فطری امر سی۔ اوہناں بس سیاسی یاں دوجیاں لوڑاں ہیٹھ ای اوہناں نال مجبوراً میل جول کیتا۔ اوہ اپنی راہے ٹردے مطلب پہلاں توں رائج نظام نوں ٹوری رکھن توں وی ڈردے سی کیوں جے اوہناں نوں پتہ ای نہیں سی کہ سمجھوں باہر پردیسی نوں کیہڑی شے بھیڑی لگ جاوے گی جیہڑا عدل دی گل تے کردا سی پر جیہنے بہت کجھ اجیہا کیتا جیہڑا مقامی لوکائی دی جاچے عدل توں ہٹ کے سی۔ فیر مشنریاں جیہڑے دیسی مسلکاں دے بھاویں بہوں خلاف سن دی موجودگی تے مرکزی برطانوی پربندھ کاراں دی ہوند وچ لوکاں نوں کجھ حوصلہ ہویا، حاکماں دے ربّ نوں منن پاروں عدل دی نہیں تے رحم دی

آس ضرور ہے سی پر پروٹسٹنٹ عبادت وچ وکھالا نہ ہون کارن مشرق وچ انگریزاں نوں اکثر ”بے مذہب“ سمجھیا گیا۔ ایس گل توں انکار وی نہیں کیتا جاسکدا کہ کجھ یورپی افسراں دی ذاتی مہربانی یاں آل دوالے دے ڈاہڈے اثر یاں پر بندھ کاری دیاں منگاں نے سرکار دے فرماناں دی کجھ چنگی تعبیر کیتی جیہناں نوں لبرل سرکار دے راج وچ ڈریکولائی مِتھیا جاندا سی۔ دولت نوں پنجاب وچوں نِکلنا ای سی، بھاویں جائز ذریعاں نال سہی، پر ایہنوں نِکلنا سی۔ ایہنوں لین دا کوئی وی طریقہ لگان توں پاک زمیناں منسوخ کرن توں چوکھا مؤثر نہیں سی، بھاویں ایہہ ریاست دی سیوا لئی دتیاں گئیاں سن یاں مذہبی سَنے تعلیمی یاں دوجے کماں لئی جیہڑے اپنی فطرت دے حوالے نال منسوخ نہیں کیتے جان آلے سی۔ بورڈ آف ایڈمنسٹریشن نوں آس سی کہ کورٹ آف ڈائریکٹرز نوں مطمئن کرن لئی صوبے توں ورھے وار پنجاہ لکھ روپئے دا نیٹ منافع لبھے گا، جیویں کہ ایہدی اک ایڈمنسٹریشن رپورٹ وچ دتے گئے پیرے وچ ویکھیا جاسکدا ائے، پر ایہنے ایہہ کم پنشناں تے لگان توں خالی پٹیاں دی مدت مُکن راہیں ہولی ہولی کرن دی خاہش کیتی۔ اساں ملک نوں کوئی چنگے حیلے نال فتح نہیں کیتا اسیں اک دلیر دشمن نال لڑائی کیتی تے اساں فاتح آلے بھرویں حق منوائے۔ بِنا لگان زمیناں دی بحالی لئی اساں ایہہ مِتھ لیا کہ کوئی وی اوہناں دا مالک نہیں، بھاویں ایہہ کئی پیڑھیاں توں ٹُریاں آوندیاں ہون۔ اساں نرا رحم کھا کے ای کجھ باقی چھڈیا۔ لوکائی نوں ناراض کیتے بِنا ایہناں معاملیاں تے گل کرنا اوکھا اے، جیہڑے تنگ نقطہ نظر نال ویکھدے نیں جیہنوں اوہ اپنی سرکاریاں قوم دے فائدے وچ یا اپنے ودھا لئی چنگا سمجھدے نیں تے انج اوہناں بدنصیب ہم وطناں لئی بھرویں کاوش کیتی۔ ایس لئی میں اک وار فیر پڑھنہار نوں اپیل کراں گا کہ اوہ اپنے آپ نوں دیسی بندے دی تھاں رکھ کے رائے دیوے کہ کیہ اساں دیسی تعلیم نوں اوہدے لئی دان کیتی جائیداد تے چندے توں محروم نہیں کر دتا۔ راہ وچ آون آلیاں اوکڑاں توں اڈ اک محتاط پرکھ پڑچول نے مینوں پک کیتا کہ اساں چوکھیاں دان کیتیاں جائیداداں واپس لے لئیاں نیں اساں کدی ایہہ کم اوقاف دی اصل صورت حال توں انجان ہون کارن کیتا، کدی لاپروائی وچ، اکثر نِکے تے تھلویں عہدے داراں دے جھوٹھ کارن، پر سبھ توں چوکھا نفس پرستی کارن جیہڑی سرکاری مفاد دے طاقت ور جذبے تے فرماناں ہیٹھ عمل کردے ویلے بندے دی فطرت وچ اُبھر آوندی اے۔ اصل وچ ساڈے پنجاب دے افسر اک گھٹیا کم کرن لئی چُنے گئے طریقے کارن سلاہن جوگ نیں۔

جے میں ''خلاصہ تے انجام'' وچ پنجاب نال ہون آلے ڈاہڈے دھروہ (بھاویں دوجے صوبیاں یا دیساں وچ ہور وی وڈے دھروہ ہوئے ہون) بارے ایہہ نہ آکھدا کہ مینوں پچھوکڑ نوں اپنے مردے دفنان دی اجازت دے دینی چاہیدی سی تے ایہہ نتارا بغیر کسے قیمت توں نہیں کر سکدی جیہدے تے نہ صرف سرکار دا کجھ خرچہ نہیں ہووے گا سگوں نفع وی ہووے گا تے ایس طراں دا حل اخیر مُڈھلی تعلیم دے سارے خرچ گھٹان توں اڈ آمدن وی ودھائے گا۔ ایس توں اڈ، میں ایجوکیشن کمیشن دے سوالاں دا جواب دین دا پابند ساں۔ میں پنجاب ایڈمنسٹریشن رپورٹ 1849-51ء وچوں تھلے دتے دو پیریاں دا حوالہ دتا:

''سوال نمبر 4: تساں لگان توں پاک گرانٹاں نوں دیسی سکولاں دے زوال دا کارن دسیا اے۔ کیہ تسیں پنجاب وچ برطانوی راج توں بعد ای سر جان لارنس تے سر ہنری لارنس دیاں ایڈمنسٹریشن رپورٹاں وچ بیاناں توں جانُو ہوئے او؟

''جواب نمبر 4: میری خاہش اے کہ اوہناں بیاناں نوں پڑھ کے سنایا جاوے۔

''سوال نمبر 5: مینوں اجازت دیو کہ میں اصل ڈاکومنٹس پڑھ کے سناواں۔ پنجاب ایڈمنسٹریشن رپورٹ 1849-51ء دے پیرا 377 وچ آکھیا گیا اے: 'گھٹو گھٹ سبھ مسلم سکول پِنڈ دیاں مسیتاں نال جُڑے ہوئے نیں۔ ایسراں اِک ای بندوبست مطلب دان کیتی زمین دوواں اداریاں دی دیکھ ریکھ کرے گی۔ ایہہ آکھنا بے کار اے کہ ریاست یاں ایہدے کارندیاں یاں کمیونٹی دے مالک ولّوں ایس طراں دے کم لئی جتھے وی بِنا لگان زمین دتی گئی اے بورڈ نے خُشی نال ایہناں تنظیماں نوں اودیں ای رہن دتا۔' ایسے رپورٹ (1849-51ء) دا پیرا 321 ایسراں اے: 'کلاس 9 وچ جیہناں دان کرن آلیاں دا ذکر اے اوہ سیکولر تے مذہبی دوویں نیں، ایہناں نال مندراں، مسیتاں، سکولاں، پِنڈ دیاں سراواں وچ، ماڑیاں،

مسافراں تے اوپرے لوکاں دی مدد کیتی جاندی اے ایہہ سبھ خانقاہی رنگ نیں۔ ایہہ ادارے پِنڈ دے گہنے نیں۔ ایہناں وچ ماڑی موٹی فنی سجاوٹ ہوندی اے تے رُکھاں وچ گھِرے ہوئے نیں۔ 'بھاویں ایہناں دان کیتیاں جائیداداں نوں کدی کدی پیسیاں وچ بدلیاں جاندائے، پر مجموعی طور تے ایہناں نال کھُلا ڈُھلا ویہار رکھیا جاندائے، تے افسراں ایہناں دی حمایت ویلے نرا ادارے دی چنگیائی نوں ای مُکھ رکھیا'۔ پنجاب ایڈمنسٹریشن رپورٹ 1851-53ء دا پیرا 497 دسدائے کہ 'سکھاں دیاں مقدس تھاواں دا آدر کیتا جاوے'۔ کیہ ایہہ بیان دیسی سکولاں لئی گرانٹاں موڑن بارے تہاڈیاں دسیاں گلّاں نال میل کھاندے نیں؟

''جواب نمبر 5: ایہہ بیان میریاں کیتیاں گلّاں نال بھاویں نہیں میل کھاندے پر حقیقت ایہہ ای اے۔ ایہناں حقیقتاں نوں نرا گرانٹاں دی واپسی دے ریکارڈ دے چانن وچ ای پرکھیا جاسکدائے، تے میری سمجھ موجب ایہہ انکوائریاں سیکرٹریٹ وچ ای میری عرضی تے کیتیاں جا رہیاں نیں۔ میں اپنا بیان صوبے وچ اپنے سفر دوران لبھن آلی جانکاری تے کجھ پچھلیاں تعلیمی رپورٹاں نوں مُکھ رکھ کے دتا اے۔''
(سوال جواب دے اخیر تے نقل کیتا)

ایہہ پیرا تھلے دتا اے تے کوئی ہور بیان نہ وی ہوندا تے میری جاچے ایہہ سکولاں وچ بِنا لگان زمیناں دی واپسی بارے دوٹوک سی:

''نمبر 335، مؤرخہ 6 جولائی 1857ء''

ڈیپارٹمنٹ آف پبلک انسٹرکشن دی رپورٹ 1856-57ء توں پیرے بِنا لگان زمین توں فائدہ چُکن آلے ذاتی سکول

''پیرا 80: تہانوں پتہ اے کہ پچھلے زمانے اوہناں لوکاں نوں بِنا لگان

مدد دین دا رواج سی جیہڑے جوان مُنڈیاں دی پڑھائی دے راہیں موڑن (حصّہ ادا کرن) دے پابند سن۔ ایہناں وچوں چوکھیاں گرانٹاں جیہناں دیاں شرطاں ول خورے بہت گھٹ دھیان دتا گیا واپس لے لئیاں گئیاں، پر مینوں سرکاری طور تے دسیا گیا کہ اوہناں نوں اُتے دسی گئی شرط تے اجازت دتی گئی تے اوہناں دی تفصیل تھلے دتی گئی اے:

ضلع	تھاں	گرانٹ
امرتسر	سلطان پور	اک کھوہ
سیالکوٹ	بداناتھ	37 گھماؤں
لدھیانہ	جگراؤں	
گوگیرہ	لشاری	
اوہی	پاکپتن	150 روپئے

ایہناں ساریاں معاملیاں وچ ہن سکول سرکاری معائنے ہیٹھ مِتھیا گیا اے، تے ہولی ہولی اک فیصد تحصیل سکولاں لئی لوڑ موجب مِتھے گئے قاعدیاں دی مطابقت وچ لیایا جاوے گا۔''

کیوں جے ایس حقیقت بارے ہن وی کجھ شبہے نیں جیہنوں مننا چنگا نہیں، ایس لئی میں گرانٹاں واپس لین دے اک سلسلے دا حوالہ دیواں گا جیہناں بارے مینوں دسّیا گیا اے۔ جیویں میرے ''خلاصہ'' دے صفحہ 40 تے آکھیا گیا اے، ''جے مینوں سکولاں دیاں واپس لئیاں گئیاں زمیناں دی بحالی لئی عرضیاں دا طوفان چُکن دا ڈر نہ ہوندا تے اپنے دعوے لئی کئی ریکارڈ ساہمنے لیاؤندا۔ اجوکی صورت حال وچ کئی دیسی استاداں اپنے کولوں ای بیان اکٹھے کروائے نیں کہ برطانوی راج توں پہلوں اوہناں دے سکول زمین دیاں گرانٹاں تے چلدے سن۔'' ایس توں اڈ میں پچھلیاں پربندھ کاری رپورٹاں تے وی بہوں چوکھا نربھر کرنا واں جیہناں دے حوالے میں ایس سوال دے جواب وچ دتے نیں، جد کہ ایس موقعے توں فائدہ چُک کے دوجے موادنوں وی فیر چھاپیا اے جیہڑا میری اجوکی انکوائری نال سمبندھ رکھدائے۔ مینوں آس اے کہ ایسراں چنگی چوکھی

تاریخی حیثیت آلیاں رپورٹاں وی بے نامی دی کھائی وچوں باہر نِکلن گئیاں جیہناں دی سیکرٹریٹ وچ بس اک ای کاپی موجود اے۔ دیسی تعلیم بِنا لگان زمیناں دے نال اینی نیڑلی جُڑی سی کہ اِک دے بِنا دوجے دی تاریخ دسنا اوکھا اے۔ ایس توں اڈ، اک فیصد پِنڈ دا محصول دیسی سکولاں لئی اکٹھے کرن دا اعلان اینا اُگھڑواں کیتا گیا سی پئی بِنا اوہدے ذکر دے وی دیسی سکولاں بارے گل کرنا ممکن نہیں اے۔ میں وکھانا ایہہ چاہنا واں کہ:

(1) That elementary, and sometimes high, oriental classical and vernacular education was more widely spread in the Panjab before annexation than it is now.

1. کہ پنجاب وچ برطانوی راج توں پہلوں مُڈھلی تے کدی کدی ہائی، اورینٹل، کلاسیکی یاں مقامی بولی (ورنیکلر) وچ پڑھائی ہن نالوں چوکھے وڈے پیمانے تے کِھلری ہوئی سی۔

2. کہ پنجاب وچ بورڈ آف ایڈمنسٹریشن نوں بِنا لگان پٹے داریاں واپس لین دا حکم دتا گیا سی، ایتھوں تیکر کہ سکولاں تے مذہبی عمارتاں توں وی جیہناں دے دان بہت وڈے سن، تے ایسراں بنگال وچ زمیناں موڑن دی ونگی تے عمل کیتا گیا۔

3. کہ بورڈ آف ایڈمنسٹریشن گڑبڑ دے دور وچ لبھے کجھ اشاریاں موجب ایس کم وچ اینی ای نرمی ورتی گئی جیہڑی مُکھ رکھے مقصد نال میل رکھدی سی۔

4. کہ نتیجے وچ دیسی سکولاں دیاں چوکھیاں دان آلیاں جائیداداں ہولی ہولی بالکل تباہ ہو گئیاں۔

5. کہ شمال مغربی صوبیاں جیہدی تعلیمی پالیسی تے اساں پنجاب وچ عمل کرنا سی بارے تجویز دتی گئی کہ زمین دے نذرانیاں نال دیسی سکول چلائے جان۔

6. کہ کورٹ آف ڈائریکٹرز نے نقد گرانٹاں نال ایہہ کم کرن دا آہر کیتا، کہ سلطنت دے کامیاب سیکرٹریز، پنجاب دے وائسرائے تے لیفٹیننٹ گورنراں

سانجھی صلاح کر کے دیسی سکولاں دی مدد کرن دی خاہش کیتی، تے ایہہ کہ پِنڈ دے سکول دا محصول ایس مقصد لئی تے پِنڈ دے سرکاری سکولاں نوں دیسی سکولاں لئی اک ماڈل بنان لئی ودھا دتا گیا۔

7. کہ پنجاب دے ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ دا کم، مسلسل چیتے کران دے باوجود، اپنے پرائمری سکولاں ول دھیان نہ کر کے دیسی سکولاں نوں تباہ کرن ول رُجھیا سی۔

8. کہ اک وڈی غلطی دا اک سوکھا حل ہن وی ہے وے جیہدی کجھ نشانی میرے ''خلاصہ'' توں لئے گئے تھلے دتے پیرے وچ ہوندی اے جیہدے حوالے نال تفصیلی صلاحواں کسے ہور تھاں ساہمنے لیائیاں جان گئیاں۔

> ''جتھوں تیکر پڑھان آلے بندیاں نوں دِتی بِنا لگان زمین واپس لین دا سمبندھ اے تے میری اگلی دلیل ایجوکیشنل رپورٹ 57-1856ء توں لیا گیا اک پیرا اے جیہنوں مخالف ثبوت نہ ہون کارن، دو ٹوک مِتھیا جا سکدا ئے۔ پر ایہدے اُلٹ کوئی وی ثبوت نرا جزوی طور تے ای سوال تے اثر پاندا اے، کیوں جے دعوے دا سمبندھ نرا مذہبی عمارتاں یاں دان کیتیاں جائیداداں نال جُڑیا یاں اوہناں وچ رَلے سکولاں نال ای نہیں سگوں گھٹ مذہبی تے سیکولر سکولاں نال وی اے جیہناں نوں ساڈے توں پہلیاں حکومتاں نے آپ گرانٹ دتی تے گرانٹ لین آلے بندے کئی نسلاں توں پڑھائی دے پیشے نال جُڑے سن، یاں فیر بالواسطہ طور تے جاگیرداراں یا معافی داراں نوں ایہہ کم سونپیا گیا۔ شمال مغربی صوبیاں

دا سرکلر، جیہڑا پنجاب وچ (village cess)
پنڈ محصول لان دی نینہہ بنیا، ایہدے ول اشارہ
کردا جاپدائے، پر معاملہ بھاویں کجھ وی ہووے،
ایہہ حقیقت کھلی اے پئی کئی گرانٹاں ختم کر دتیاں
گئیاں۔ ریکارڈ تے کجھ ہور کاغذات جیہناں لئی
میں پنجاب سیکرٹری وچ عرضی دتی ہوئی اے پر
اجے تیکر نہیں دتے گئے۔ ایہہ کاغذات اک
کارروائی نوں ثابت کرن گے جیہڑی اوس ویلے
سرکار ولّوں ہونا اُکا فطری سی، تے جے کدھرے
وی انجانے وچ کوئی ناانصافی ہوندی تے اوہنوں
واپس لیا جا سکدائے تاں جے آوَن آلے ویلے
وچ ریاست نوں فائدہ اپڑے۔ جاگیراں دے
سارے معاملیاں وچ سکول ٹورن دے کم توں
اڈ، بانجھ زمین دی گرانٹ یاں پنڈ دی زمین
تے، جیویں دو روپئے مہینہ وار دی گرانٹ پنڈ
دے اُستاد دے ہمیش تے جدی پشتی آدرنوں اُچا
کرے گی تے ہولی ہولی اوہنوں سرکار دی مالی
امداد توں وی خلاصی دوان تے اُبھارے گی۔
یورپ دے کئی علاقیاں وچ اجے تیکر کجھ مفت
زمین یاں بنگلہ پنڈ دے سکول ماسٹر دا اکلّا پکا
معاوضہ اے تے روایتی تے اپنی مدد آپ ہیٹھ
ہندوستان وچ تعلیم نوں اوپرے نظام آلیاں
بنیاداں تے کھڑا کرن دی ہر وجہ موجود اے۔''

معافیاں دے مُکا کارن ہون آلیاں غلط فہمیاں دی درجہ بندی ایسراں کیتی جا سکدی اے:

(a کئی ونگیاں وچ جاگیردار یاں معافی دار پُرکھی سکول ٹورن دے فرض توں خلاصی لبھن تے خُش ہوئے۔ نویں سرکار ہیٹھ ایہہ اک سوکھا کم سی جیہڑی پچھلی صورت حال دی گھٹ ای جانُو سی تے برطانوی راج آوَن دے زمانے دی ساری بے ترتیبی وچ رُجھی سی۔

(b جدوں انکوائری افسر نوں آکھیا گیا کہ فلاں فلاں زمین فلاں فلاں اُستاد نال سمبندھ رکھدی سی تے اوہ کوئی 'ذاتی' گرانٹ ثابت نہ کر سکیا، (1) تے اوہدے مُکا دا وی خطرہ پیدا ہو گیا تے ایہدے نال جُڑیا سکول دا وی خاتمہ ہو گیا۔

(c ایہناں برخاستگیاں کارن کِھلرن آلی دہشت کارن پیشہ ور استاداں دعویٰ کیتا کہ گرانٹاں اوہناں دیاں 'اپنیاں' سن۔ انج اوہناں دے بیان تے بھروسہ تے عمل کیتا گیا پر اوتھے وی قبضہ دار دے مرن توں بعد زمیناں دی منسوخی کر دتی گئی۔

(d ایہناں سبھ دے باوجود یورپی افسراں لئی ایہہ پرکھنا ممکن نہیں سی کہ گرانٹاں دیاں شرطاں صحیح طراں پوریاں کیتیاں گئیاں سن یاں نہیں۔ کئی افسراں دی جاچے گرانٹ آلے سکولاں دی مشرقی مینجمنٹ دی بے قاعدگی (laisser aller) اک مصیبت سی جیہدے توں جان چھڑا لینی چاہیدی سی، بھاویں لوک اوہناں نوں جاری رکھن تے مطمئن سن تے جے اوہناں دی بہتری لئی کوئی صلاح دتی جاندی یاں پٹہ داری دیاں شرطاں پوریاں ہون تے اوہناں نوں جاری رہن دتا جاندا تے اوہ شُکر کردے۔ دوجیاں دی جاچے گرمکھی سکھان آلے سکول بربری تے عربی سکھانا فسادی سی (ویکھو رپورٹاں)۔ فیر کجھ ہوراں نے سوچیا کہ مسلمان اُستادنوں اوہدی تھاں توں ہٹایا جائے جیہڑی اوہ برطانوی راج توں پہلاں سیاسی نینہاں اُتے اپنے قبضے وچ کیتے ہوئے سی۔ کسے کول اینی ویہل یاں ہمدردی نہیں سی کہ غیراں کولوں مقامی لوکاں دے جھاکے تے

1- ایسراں دیاں گرانٹاں دے معاملے وچ اکثر قانونی ثبوت منگیا گیا، پر ہندوستان وچ اپنی ذاتی یاں پُرکھاں دی جائیداد بارے گھٹ ای کوئی ثبوت ہوندا ئے۔ ایس سلسلے وچ ڈاکٹر ہنٹر دی ''Indian Musalman'' دی صلاح تک لوو جیہنوں کدھرے ہور وی نقل کیتا گیا اے۔ حکومت دی دلچسپی تے مقصد گرانٹاں دی اصلیت نوں ثابت کرنا نہیں سگوں کسے وی نقص یاں کوتاہی تے اوہناں نوں مُکانا سی۔ (اگلے پنّیاں وچ لکھے سرکاری فرمان ویکھو)

اپنے مُکھ رکھے وچاراں کارن دھندلے معاملیاں دی تہہ تیکر جاندا۔ نتیجہ ایہہ نِکلیا کہ پورے ملک وچ اودوں تیکر بِنا لگان گرانٹ تے چلن آلے سکولاں دی وڈی تعداد نوں مُکا دتا گیا۔ میری جاچے کسے اجیہے طریقے نال کجھ تلافی کرنی چاہیدی اے کہ زرعی ترقی تے ریاست دوواں نوں فائدہ ہووے، جدکہ پِنڈ دے محصول دی بھیڑی ورتن دے معاملے وچ ضلعی تے میونسپل اداریاں نوں پولیس چارجز وچ نرمی زرعی آبادی وچ مُڈھلی تے عملی دیسی تعلیم دے ودھا دا اک بھرواں موقع دیندی اے۔

I- برطانوی راج توں پہلاں دیسی تعلیم دی حالت دا اجوکی صورتحال نال موازنہ

میں ایس سرناویں تے اپنی چوکھی گل کر چُکیا واں کہ ایتھے بس اِک بیان نقل کرن تے ای بس کراں گا جیہڑا مینوں اک سردار نے دِتا:

a) گرمکھی سکول:

پہلوں، مہاراجہ رنجیت سنگھ دے زمانے وچ امرتسر وچ بس اِک سکول سی جیہڑا اُچے درجے دی پڑھائی دیندا سی تے اوہنوں مہاراجہ ولّوں جاگیراں تے وظیفے دتے گئے سن۔ ہن ایہناں نوں مُکا دتا گیا اے۔ کجھ اہم جاگیراں دی تفصیل تھلے دتی گئی اے:

1) بھائی جُونا سنگھ گرنتھی دے گھر وڈا سکول سی جیہدے وچ گرنتھاں تے گُورو بِلاس (گُروواں دی تاریخ) تے دوجیاں مذہبی لکھتاں سَنے حساب، ویاکرن تے پُران وی پڑھائیاں جاندیاں سن۔ کوئی فیس نہیں سی لئی جاندی، جدکہ پڑھیار روٹی ٹُکر دیندے سن۔

2) بھائی لکھن سنگھ اپنے گھر تے اک سکول وچ ایہو مذہبی لکھتاں ای پڑھاندائے۔ پر ہن ایس سکول دی ساکھ پہلاں آلی نہیں رہی۔ بھائی دا پوترا ہن وی تھوڑا بہت پڑھاندائے۔ اکلّا مالی سہارا جاگیر واپس لے لئی گئی۔

3) پچھلے زمانے دے چنگے عالم فاضل بھائی رام سنگھ ہوراں اک بڑا مشہور سکول کھولیا سی جیہدے وچ پورے ملک دے دُور دُراڈے علاقیاں توں پڑھیار جتھیاں وچ آوندے تے اُچیچے درجے دے سبق لیندے سن، جیویں ویاکرن،

گرنتھ کاویہ، النکار، شاعری، پنگل، ادب، تاریخ، نیتی، حساب، فلکیات، لیلاوتی وغیرہ تے اوہ سرکار کولوں گزارہ الاؤنس لیندا سی جیہڑا ہُن بند ہو گیا اے تے اوہدی تھاں کسے نے نہیں لئی۔

4) بھائی کھڑک سنگھ ڈھوپیانوں وی اجیہی ای اک گرانٹ لبھی سی تے اوہ بڑا عالم فاضل ہون کارن ایسے پکھ دی تعلیم دیندا سی۔ اوہدی تھاں کسے نے نہیں لئی۔

5) باوا امیر داس اُوداسی وی بڑا عالم بندہ تے اپنے زمانے دا شان دار اُستاد سی۔ اوہ کئی وڈیاں لکھتاں دا لکھاری اے۔ اوہدا چیلا سوت سنگھ اجے زندہ اے پر آمدن دا کوئی ذریعہ نہیں۔

6) بُدھ سنگھ وی ایسے زمانے دا اک عالم بندہ سی۔ اوہنے گھٹ توں گھٹ پنج سو لکھتاں لکھیاں۔

ایس ویلے امرتسر وچ صرف اک عالم بندہ یعنی بھائی گان سنگھ اے جیہڑا علم دیاں اوہناں ساریاں شاخاں وچ ذاتی ٹیوشن پڑھاندائے جیہناں دا ذکر بھائی رام سنگھ دے ضمن وچ ہو چُکیا اے۔ اوہدا کوئی جوڑ نہیں۔ اوہنوں سرکار ولّوں کوئی امداد نہیں لبھدی۔ اوہدا پُتر سردل سنگھ وی لکھاری اے۔

ضلع فیروز پور وچ گُرووَاں دی مقدس تھاں دمدمہ صاحب اُچ پدھر دی پڑھائی پوری کرن آلے عالم پیدا کردا سی۔ ہن اوتھے اوہدے مقابلے وچ عالم لوک گھٹ ای نیں۔

b) عربی تے فارسی سکول:

پچھلے زمانیاں وچ کئی تھاواں تے منّے پرمنّے عربی تے فارسی سکول قائم سن جیہناں وچ چنگے درجے دا حساب، میکانکی، منطق، فلسفہ، طب، فلکیات، گرامر، حدیث، فقہ، شاعری تے سیاسی معیشت پڑھائی جاندی سی، پڑھیار دُور دُراڈے علاقیاں توں آؤندے تے اوہناں نوں روٹی ٹُکر تے لکھتاں دتیاں جاندیاں سن۔ پڑھائی بہوں چنگی سی، استاداں دے ذہن وچ پڑھائی نال اِک مذہبی کم تے نیکی جُڑی ہوئی سی۔

اُستاد سرکار ولّوں جاگیراں لین توں اڈ اپنے پڑھیاراں توں پوری حیاتی خاص آدر وی لیندے سن جیہڑے ہمیش اُستاد دی دیکھ ریکھ لئی کجھ نہ کجھ نذر کردے رہندے سن۔

پنڈاں تے قصبیاں نال جُڑیاں مسیتاں وچ مُلّا مُڈھلی تعلیم دیندے سن، ایہدے وچ ہندو

وی سانجھی رَلت کردے۔

ایہناں پڑھائی دیاں ایجنسیاں توں اڈ کھاندے پیندے لوک اپنے بالاں لئی نجی ٹیوٹر رکھدے سن، غریب بالاں نوں وی ایہناں استاداں کول پڑھن دی آ گیا سی۔ سرکار ولّوں نِکّے اُستاداں نوں وی گزارہ الاؤنس دتا جاندا سی۔ اُتے دسے سکولاں وچوں کجھ دی تفصیل انج اے:

بٹالہ وچ قادری گھرانے دے میاں صاحب دا اک بہوں وڈا تے منّیا پرمنّیا سکول ہوندا سی جتھے ایران ورگے دُور دُراڈے علاقیاں توں وی پڑھیار آؤندے سن۔ علم دیاں ساریاں اعلیٰ شاخاں وچ پڑھائی ہوندی سی، ایتھوں تیکر کہ ایس سکول دے پڑھیار حساب وچ اپنے گُناں کارن منّے پرمنّے سن۔ ایس گھرانے نوں اک سرکاری جاگیر لبھی سی جیہڑ ہُن واپس لے لئی گئی اے۔

اُچے طبقیاں دے لوکاں ایس گھرانے نوں دل کھول کے چندے دتّے، تے بھاویں ہن پڑھائی نہیں ہوندی پر اوہ ویاہ شادی تے خُشی دے موقعیاں تے اُنج ای تحفے گھلدے رہندے نیں۔ صاحب زادہ حسن شاہ ایس گھرانے دا آخری مُدرِّس سی۔

سیالکوٹ وچ اپنے دور دے منّے پرمنّے ادیب مرحوم مولوی شیخ احمد ہوراں دا ایسراں دا ای اک سکول سی، جتھے انج دی ای پڑھائی ہوندی سی تے ایسراں دے ای پڑھیار آؤندے سن۔ ایس سکول دا مقدر وی اُتلے ورگا ہویا۔

میاں فیض دا گوجرانوالہ وچ اک سکول سی جتھے فارسی تے دوجے مضمون پڑھائے جاندے سن۔ ایہہ اُستاد فارسی دا چنگا عالم تے اک 'معافی' رکھن آلا اے۔

لاہور وچ وڈے میاں دا اک بہوں وڈا سکول سی۔ ایہنوں اک کالج وی آکھیا جا سکدائے۔ سرکار ولّوں ایہنوں کھل ڈُھل کے امداد لبھدی سی۔ ایتھے اُچیچے تے مُڈھلے علم دیاں ساریاں شاخاں پڑھائیاں جاندیاں سن۔ ایہہ بھیڑے حال نال اج وی موجود اے پر ایہدی ساری وڈیائی گواچ گئی اے۔ موراں دی مسیت وچ وی خلیفہ صاحب دے پربندھ ہیٹھ ایسے طراں دا اک ادارہ سی۔ فارس تے عرب توں آئے ہوئے پڑھیار ایس لاجواب عالم کولوں علم دیاں ساریاں شاخاں وچ سبق لیندے سن۔ لاہور گورنمنٹ سکول دا خلیفہ حمید الدین ایسے گھرانے نال سمبندھ رکھدائے۔

مولوی سلطان احمد آف گجرات تے نور احمد آف گوجرانوالہ اپنے علم لئی مشہور سن تے

حساب تے عام جانکاری دیاں دوجیاں شاخاں وچ اوہناں دی پڑھائی بڑی اُچ پدھر دی سی۔ سرکار وی اوہناں دی مدد کردی سی۔

ضلع ڈیرہ غازی خان وچ سائیں گروسا دے مقام تے خواجہ سلیمان دا اک منّیا پرمنّیا سکول سی۔ خراسان تے ہندوستان توں لوک اُچ پدھر دی پڑھائی کرن ایتھے آؤندے سن۔ اجوکے حالاں دا پتہ نہیں۔

ضلع گوجرانوالہ وچ میراں والی دے مقام تے اک اُچیچے درجے دا فارسی سکول سی۔ ایس گھرانے دا میر عبدالحکیم اج وی مقامی تے غیر مقامی پڑھیاراں نوں پڑھاندا تے روٹی ٹُکر دیندا ئے، سرکار اوہنوں چنگی مالی امداد نہیں دیندی۔

کئی دوجے ایسراں دے ای ادارے سن جیہناں دی ٹکر دا ہن کوئی وی نہیں لبھدا۔

c) اجوکے زمانے دے عالم استاد:

ہن میں اجوکے زمانے دے خاص گُنی استاداں دے ناں دسن ول ودھاں گا۔

امرتسر: مولوی عبد العلی قاری۔ چنگا عالم فاضل بندہ اے تے اک مسلم مدرسے وچ پڑھاندا اے، ایسے طراں ابوعبداللہ تے مولوی غلام علی وی نیں۔

مولوی سلطان محمود وی بڑا گُنی بندہ اے، اوہ خیر الدین مسیت وچ امام تے اسلامیہ سکول وچ اُستاد اے۔

گوجرانوالہ: مولوی سراج الدین تے مولوی محبوب عالم گُنی لوک نیں تے دوویں اک اک سکول وچ پڑھاندے نیں۔

مولوی غلام رسول جیہڑا میاں شیر دین دا پُتر اے، طب تے پڑھائی دوویں کم کردائے۔

عادل گڑھ دا غلام رسول شاعر تے عالم ہون دے نال نال کاتب وی اے، اوہ اپنے پِنڈ وچ پڑھاندائے۔

ضلع جہلم وچ تھوہا دا قاری قرآن دی تشریح تے تفسیر وچ اپنی ساکھ کارن منّیا پرمنّیا اے۔ پنجاب دے وکھو وکھ علاقیاں نال سمبندھ رکھن آلے لوک اوہدی قرأت سنن آؤندے نیں۔

ضلع ہوشیار پور وچ بیگی وال دے مقام تے لاجواب تے چنگا گُنی مولوی اے، اوہ گلے والا، ضلع گجرات وچ پڑھاندائے۔ ایسے طراں ضلع شاہ پور وچ سیال دی تھاں تے مولوی عبید اللہ

آف ملتان دا علم تے فضل وچ کوئی جوڑ نہیں۔

d) حکیم:

لاہور دے منّے پرمنّے فقیر گھرانے وچوں کئی حکیم ہوئے نیں۔ اعزازی مجسٹریٹ لاہور فقیر سید قمر الدین اج وی حکمت کردائے۔

حکیم حکم رائے مہاراجہ رنجیت سنگھ دا خاندانی تے درباری حکیم سی۔ اوہ عالم فاضل تے کامیاب طبیب سی۔ اوہدا پُتر میاداس وی پیو ورگا ای گُنی سی۔ حکیم ہیرانند سیالکوٹ وچ ماہر حکیم منّیا جاندا اے۔

چٹّی ضلع سیالکوٹ وچ حکیم قطب الدین دا گھرانہ منّیا پرمنّیا اے، ایہنے ہمیش منّے پرمنّے حکیم پیدا کیتے تے اج وی ایہہ سلسلہ جاری اے۔

ضلع گوجرانوالہ وچ گکھڑ دا نتھے شاہ اک اُچ پدھر دا طبیب اے تے جانے مانے حکیم گھرانے نال سمبندھ رکھدائے۔

ضلع مظفرگڑھ وچ کوٹ اُڈّھو دا حکیم عبدالعزیز بہوں تجربے کار تے عملی حکیم اے۔ حکمت تے اوہدیاں لکھتاں چنگیاں مشہور نیں تے ہندوستاں وچ اوہناں نوں سند منیا جاندائے۔ اوہدی ''اکسیرِ اعظم'' تے ''زمرد اخضر'' مرکزی حیثیت رکھدیاں نیں تے اوہ مہاراجہ رنجیت سنگھ دے زمانے وچ چھپیاں۔

ڈیرہ غازی خان دا حکیم اُڈھو داس بہوں تجربے کار تے کامیاب حکیم اے، پورے ملک توں لوک اوہدے کول آوندے نیں۔

حکیم عبداللہ سینئر تے عبداللہ جونیئر اک زمانے وچ پشاور دے بہوں منّے پرمنّے حکیم سن تے کجھ ای لوک اوہناں دے جوڑ دے سن۔ حکیم ولی شاہ، رنجیت سنگھ دے حکیماں وچوں اک سی۔ اوہ طبی علم وچ اپنے گُناں کارن مشہور سی۔ اوہدے گھرانے وچ ہن وی کجھ حکیم ہین۔

لاہور وچ حکیم بیبے رائے بڑا ماہر سی، اوہدا پُتر جے گوپال اج وی حکمت کردائے۔ لاہور دے اجوکے منّے پرمنّے تے گُنی حکیم محمد بخش، علاؤ الدین تے غلام محمد نیں۔

امرتسر دا حکیم حساب الدین اُچیچے درجے دا طبیب اے۔ اک ہور ناں گلاب رائے دا اے، پر اوہ مر گیا اے۔

مِرزا فقیر اللہ بیگ کلانور وچ چنگا منّیا پرمنّیا حکیم سی۔ اوہدا ناں ’حیاتی دین آلے‘ (The life giver) دے طور ضرب المثل بن گیا اے۔ ایس قصبے وچ لمّے چِر توں حکیماں دا اک گھرانہ ٹُریا آ رہیا سی، ہن وی ایتھے محمد شریف دی شکل وچ اک گُنی حکیم ہے وے۔ اوہ بڑا عالم حکیم تے حکمت دیاں لازمی شاخاں دا ماہر اے۔ ایس گھرانے نے حکمت پڑھان لئی اک سکول کھولیا سی۔ ایہنوں تقریباً 2000 روپئے دی جاگیر دتی گئی سی۔ جاگیر دی واپسی کارن ایہہ باقاعدہ سکول قائم نہ رہ سکیا، پر محمد شریف چار یاں پنج پڑھیاراں نوں حکمت پڑھاندائے۔ اوہنوں چغتہ گھرانے دے بادشاہواں ولّوں سنداں لبھ چکّیاں نیں تے اوہ اپنا نسب عباسی خلیفہ نال رَلاندا اے۔

میں صرف منّے پرمنّے حکیماں بارے ای دسیا اے جیہناں دا مینوں پتہ اے۔ پُرکھی حکیماں دے کئی ہور گھرانے وی سن۔ اخیر وچ مکیریاں، ضلع ہوشیار پور دے مرحوم محمد بخش دا ناں وی لے لینا چنگا ہووے گا۔

e) ہندی وید:

پنڈت مدھ سُودن کئی ویدک لکھتاں دا منّیا پرمنّیا لکھاری تے مؤلف سی۔ پنڈت دھرنی دھر بہوں نویکلی پچھان آلا وید ہویا اے۔

ضلع امرتسر وچ مراد پور دے پاندے پنجاب وچ منّے پرمنّے حکیم سن۔ ایس توں پہلوں اوہناں نوں جاگیراں لبھیاں سن، پر ہن ایہہ وسائل اوہناں کول نہیں ہے۔ پاندھے گنگا رام تے کِرپا رام دی ہن اپنی اک ڈسپنسری اے۔ ضلع ہوشیار پور وچ داتر پور دے وید پنجاب وچ ہندی حکیماں دا منّیا پرمنّیا گھرانہ اے تے اوہناں دا اپنا دوا خانہ وی اے۔

f) پاٹھ شالاں:

پہلوں پنڈت میلہ رام تے ہن اوہدا پوترا کاشی رام امرتسر وچ اک پاٹھ شالا ٹوردائے۔ ایس سکول وچ کئی پڑھیار پڑھدے نیں تے اوہناں نوں روٹی ٹُکر دتا جاندائے۔

سندھنوالیا سرداراں دے گھرانے ہمیش ذاتی ٹیوٹر رکھے تے سرداراں دے پُتراں توں اڈ دوجیاں نوں وی اوہناں دے اُستاداں کولوں فیض چُکن دی آ گیا سی۔

ایہناں استاداں وچ میاں محسن شاہ تے شہباز خان نوں وی گِنیا جا سکدائے، ایہناں استاداں دی پڑھائی عربی فارسی ادب تے سائنس دے ساریاں شعبیاں وچ جنّی اُچیچی ہو سکدی

اے اونے اُچیچے پکھ دی سی۔ ایس سردار گھرانے دے کئی بندیاں اپنے زمانے وچ لاجواب ادیباں دے طور ناں کمایا، جیویں سردار عطر سنگھ، لہنا سنگھ تے اجیت سنگھ۔

g) آرٹسٹ:

مہاراجہ رنجیت سنگھ دے زمانے وچ الٰہی بخش وڈا راج مستری سی۔

سَیدُو تے حیات مہاراجہ رنجیت سنگھ دے منّے پرمنّے توپ بنان آلے سن۔

دھرم کوٹ تے کوٹلی دے لوہار منّے پرمنّے سن۔ جستروال دا محمد بخش فولاد دیاں شیواں تے تلواراں بنان دے گُن کارن مشہور سی۔

اللہ یار تے اوہدا پُتر دربار صاحب وچ مستریاں دی نوکری کردے سن۔''

برطانوی راج توں پہلوں پنجاب وچ پڑھائی بارے عام وچار

میں اُتے دسے ناواں وچ بس کجھ دا ای وادھا کرسکناں:

ہاشم شاہ، عربی دا منّیا پرمنّیا عالم تے پنجابی ناول نگار جیہدے علم و فضل نے اوہنوں رنجیت سنگھ توں بے وفائی دی معافی دوائی۔ ایسے طراں اخوند علی احمد، جیہڑا کور نونہال سنگھ نوں پڑھان لئی سرحد توں آیا، تے سردار اجیت سنگھ تے لہنا سنگھ حساب تے فلکیات وچ دسّن جوگ ناں نیں۔

سنسکرت دی پڑھائی لئی جالندھر دے نیڑے وسدا بھِن جیہڑا ہن کاکا رام دی نگرانی ہیٹھ اے بہوں منّیا پرمنّیا سی۔

بٹالہ نوں عربی علم دا گڑھ ہون کارن تے بخارا شریف دی پیروی وچ بٹالہ شریف آکھیا جاندائے۔ ایتھے فاضل شاہ تے غلام قادر شاہ رہندے سن جیہناں بارے آکھیا جاندائے کہ اوہناں حساب تے ادب دیاں وکھو وکھ شاخاں وچ دو دو سو لکھتاں لکھیاں سن۔ پہلے نے تصوف دے سرناویں ہیٹھ منّی پرمنّی ''تاریخ الوصول'' لکھی، دوجے نے ایسے طراں دی اک صوفی لکھت ''صُفہ المرأۃ'' فارسی بولی وچ لکھی جیہڑی منّی پرمنّی اے، ایس توں اڈ اُردو شاعری دا اک دیوان ''رمز العشق'' وی اے جیہدے وچوں تھلے دتا شعر بہوں عام اے، جیہنوں کلمہ شہادت دے ترجمہ دے برابر مِتھیا جاندائے:

وہی، وہی، نہ دُوجا کو
پرگٹ ہوا محمدؐ کو

بٹالہ وچ منّیا پرمنّیا فارسی اُستاد نارائن داس وی رہندائے۔ اوہ اک اُچی ذات دا پُری کھتری اے، اوہنے مہابھارت دا فارسی بولی وچ ''گلستان جنت'' دے ناں نال ترجمہ کیتا۔

کیوں جے، لکھت کجھ لوکاں ای خریدی تے ساڈی سرکار وچ ایہہ ردّی دے بھاء کباڑیاں نوں ویچی گئی۔ بٹالہ ستارھویں صدی دے جانے مانے فارسی دے شاندار واقف واقِف (نورالدین) دا دیس وی سی جیہدا 'دیوان' اج وی ہور زیادہ پڑھیا جاندائے۔

گجرات وی مشہور سی، تے ایہنے غنیمت دی یادنوں جیوت رکھیا جیہڑا اورنگ زیب دے زمانے وچ ہویا اے تے جیہدی مثنوی ''نیرنگِ عشق'' نوں شعریت تے خیال دی نزاکت دے حوالے نال ایران دی چنگی مشہور فارسی شاعری توں ودھیا اے۔ اوہ ضلع گجرات وچ کنجاہ دا رہن آلا سی (ایہہ شہر اپنیاں سوانیاں دے حُسن کارن مشہور اے) تے نواب مکرم خان دا اُستاد ہوندیاں اوہنے اوہدی تاریخ وی لکھی اے۔

کپورتھلہ وچ پنڈت بلّو مَل عُرف پنڈت وی اک کھتری سی جیہنے جغرافیہ، حساب تے فلکیات تے لکھیا تے جیہدی ''اصطرلاب'' اج وی منّی پرمنّی اے، اوہ دس ورھے پہلوں فوت ہویا۔

جالندھر دا اُچیچا فقیر تے طبیب جوجین مت منن آلیاں دا پروہت یاں ''پُوج'' سی، اوہنے فلکیات تے جوتش، سگوں Arithmology تے لکھیا تے اج وی ''پُوج'' دے طور جانیا جاندائے۔ ''پُوج'' اکھوان آلے وڈے دیسی طبیب وی جانے مانے سنسکرت عالماں ورگے ای عام نیں۔

ملتان اپنے ''مِینا'' دے کم کارن مشہور سی، تے لاہور دی ٹیکسٹائل مصنوعات نوں تے مصر دے توں ودھیا دسّیا جاندا سی۔

چنیوٹ جیہنے شاہ جہاں نوں سبھ توں چوکھے کامیاب وزیر سعد اللہ خان دتا دے کاریگراں امرتسر دا گوردوارہ، تالاب گورو رام داس بنوایا۔ چنیوٹ قصبے وچ سعد اللہ دی الاسٹک پتھر نال حرکت کرن آلے مینار آلی مسیت موجود اے۔ منّے پرمنّے راج تے انجینئر علی مردان خان ہوراں مغربی جمنا نہر توں اڈ کئی دوجیاں یادگار تعمیرات بنائیاں جیہناں اوہدے ناں نوں امر کر دتا۔ اوہ ڈسکہ وچ رہندا سی جیہڑا گوجرانوالہ، سیالکوٹ تے وزیر آباد توں دس دس میل دے پینڈے تے واقع سی۔

سیالکوٹ دے وڈے عربی کھوجکاراں تے لکھاریاں وچوں اک مولوی عبدالحکیم مشہور اے جیہڑا اورنگ زیب دے زمانے وچ ہویا تے ہن وی شہر دے عربی سکولاں وچ اوہناں دا ناں مذہبی

پکھ نال سانبھ کے رکھیا گیا اے۔

رنجیت سنگھ دے زمانے وچ پنجاب وچ ویداں دی پڑھائی کجھ گھٹ سی، چوکھے استاد دکّن توں آئوندے سن، پر عربی وانگوں سنسکرت گرامر وچ پنجاب دا علم پورے ہندوستان وچ ضرب المثل سی، جدکہ پنجابی پنڈتاں نیایہ (منطق)، میمانسا، دھرم شاستراں، ویدانت تے سانکھیہ (چھ شاستر)، پتی دھانت تے سِدھانت (فلکیات) وچ شاندار تے اُچیچا کم کیتا۔

حکیم مرزا کلانوری تے شیخ احمد سیالکوٹی ہوراں اورنگ زیب دے زمانے وچ اک سکول دی نینہہ رکھی جیہدیاں رِیتاں اج وی جیوت نیں، جدکہ رنجیت سنگھ دے دربار وچ ہرمن بھاندا تے باکمال فقیرعزیز الدین (جیہدے گھرانے دے برطانیہ تے کئی احسان نیں) توں اڈ حکیم رائے عرف کرم فما تے ولی شاہ وی سن، کوٹ اُڈّو ضلع مظفر گڑھ وچ حکیم عبد العزیز (جیہدا پچھے دسیا گیا اے) ہوراں عربی بولی وچ ''اکسیرِ اعظم'' تے دوائیاں بارے ''زمرد اخضر'' لکھی جیہدے وچ مجرب نسخے شامل نیں۔ اکھاں دی بیماری لئی اوہدے متھے علاج تقریباً معجزاتی سن، تے آکھیا جاندائے پئی اوہنے کاغذ تے لان آلا اک اجیہا لیپ تیار کیتا سی جیہڑا رات ویلے لکھائی نوں نظراں توں اوہلے کر دیندا سی۔

ویداں وچ پنڈت دھرنیدر لاہور دا بہوں منّیا پرمنّیا لکھاری سی جیہنے طب دے علم وچ پنڈت متسودن دی ساکھ وچ رَلت کیسی۔ ضلع کانگڑا دے پِنڈ دتار پور وچ مفت دوائیاں دین آلے ویداں دا وی اک بہوں منّیا پرمنّیا گھرانہ سی، (تے ہن وی ہے وے)۔

چیتے رہوے کہ پچھے دسّے بابا امرداس ہوراں ویدک طب دے سرناویں ہیٹھ کئی لکھتاں لکھیاں نیں۔ ضلع امرتسر دے مُراد پور پنڈ وچ وی ویداں دا اک گھرانہ وسدا سی۔ سیالکوٹ دا کھتری حکیم ہیرانند طب وانگوں حساب وچ وی مشہور سی، اک زمانے وچ اوہ سردار لہنا سنگھ سندھنوالیہ دا مِیر منشی رہیا۔

Is it improbable that a Province in which the various Governments and creeds ever preserved a profound veneration for learning in spite of political vicissitudes, should have been barren of education in spite of the desolation caused by the disturbances which followed the rule of Sher Singh, and which must have accompanied annexation.

پنجاب دے وکھو وکھ علاقیاں وچ برطانوی راج ویلے یاں اوہدے نیڑے نیڑے زمانے وچ جانے مانے کئی عالماں دے ناں دسے جا سکدے نیں، پر میری جاچے اجوکی پرکھ پڑچول دیاں لوڑاں لئی بہوں کجھ آکھیا جا چکیا اے۔ مینوں مان اے کہ ایہدے کارن کئی ناں اُگھڑ کے ساہمنے آئے۔ ایہہ گل سمجھوں باہر اے کہ جس صوبے وچ وکھو وکھ حکومتاں، مذہباں تے لوکاں سیاسی اتھل پتھل دے باوجود پڑھائی لئی ڈونگھا دلی آدر بنائی رکھیا، انتشار دے کارن ہون آلی بغاوت تے فیر شیر سنگھ دی سرکار تے برطانوی راج دے باوجود پڑھائی دے میدان وچ بانجھ ہو جاندی۔ کسے وی مذہب وچ تعصب کارن اپڑن آلے نقصان دیاں ونگیاں گھٹ نیں۔ ایہہ گل صحیح اے کہ سکھاں سرہند شہر، جیہڑا اوس ویلے پنجاب تے خاص ہندوستان دے وچکار سرحدسی تے لمّے چر توں اک مغل گورنر تے اورنگزیب دے مشہور پیراں دے گھرانے دا اُچیچا تھاں رہیا، نوں تباہ کیتا کیوں جے گورو گوبند سنگھ دے دو پُتر اوتھے مارے گئے سن، پر اوس گھرانے دے منّے پرمنّے شاعر ناصرعلی دی رِیت اج وی زندہ اے۔ مشرقی تعصب دا اُبال عارضی ہوندائے تے پکا ایہہ یورپی عدم برداشت نالوں ہولا ہوندا جیہدے کارن سپین دے سارے مزدور واسیاں نوں بے دخل کر دتا گیا سی۔ اک فقیر آدن شاہ نے سکھ مت دی روح نوں بہوں ودھیا طریقے نال مثال بنایا اے جیہنے (''کیمیائے سعادت'' دی نینہہ اُتے) گرمکھی وچ ''پرس بھاگ'' یاں touchstone لکھی جیہدے وچ یسوع مسیح، نانک تے دوجے مذہبی مصلحاں نوں سلاہیا گیا اے۔ ایتھے ایہہ وی ذکر کر دیواں کہ ایہہ لکھت اج کل وچ ای جگ جودھ سنگھ ہوراں چھاپی اے جو پشورا سنگھ دا پُتر تے رنجیت سنگھ دا پوترا اے۔

سَت ورھیاں دی جنگ مگروں برطانوی راج ویلے پنجاب بہت حد تیکر جرمنی ورگا سی۔ فیر وی قابض سرکار دیاں لکھیاں ہوئیاں بہوں مُڈھلیاں ایڈمنسٹریشن تے سیٹلمنٹ رپورٹاں ایتھے دی پڑھائی بارے تھلے دتا جیہدے کجھ پیرے دتے جا رہے نیں ایتھوں تیکر کہ اوہ زمانہ آ گیا جدوں اک پدرسری سرکار نے سوچیا کہ اوہناں تعلیم نوں ڈیپارٹمنٹ آف پبلک ایڈمنسٹریشن دے حوالے کر کے لوکائی لئی اپنا فرض پورا کر چھڈیا اے:

پنجاب ایڈمنسٹریشن رپورٹ 51-1849ء

لوکائی دی تعلیم:

372...... اوس عام تعلیم دے معاملے بارے گل کرنا سوکھا نہیں جیہڑا فوری ضرورتاں دے

دباؤ ہیٹھ پروان چڑھیا تے برطانوی راج آون بعدوں ودھا بورڈ ساہمنے آیا۔ کجھ مڈھلے کم کیتے وی گئے نیں۔ پچھلے ورھے امرتسر وچ ڈپٹی کمشنر تے کمشنر لاہور ڈویژن اک سکول بنان دی صلاح دتی جیہدے نال پورے ڈویژن وچ پڑھائی دی عام صورت حال بارے اک رپورٹ وی سی۔ بورڈ نے سرکار دا دھیان دوان لئی سوال ساہمنے رکھیا کہ کیہ لاہور یاں امرتسر وچ کالجیئیٹ پکھ دا کوئی اک سکول بنایا جاوے یا نہیں۔ نال ای بورڈ نے کئی کمشنراں نوں آکھیا کہ اوہ اپنے اپنے ڈویژناں لئی تعلیمی رپورٹاں دین۔ لیّہ تے پشاورتوں اڈ سارے ڈویژناں توں رپورٹاں لبھیاں، جیہناں وچ کسے وی تعلیمی ودھا دی ہوند دانہیں دسیا۔

373...... آگرہ پریذیڈنسی توں لبھن آلے تعلیمی اعداد وشمار دی اُچیچی حیثیت کجھ چونویں نکات دے ویروے دی صلاح دیندی اے تے ایہدے نال علم نوں پرکھن دا اک معیار وی متھیا جا سکدا اے۔ بوہتی اہم جانکاری تھلے دتے اعداد وشمارتوں لئی جاسکدی اے:

ڈویژن	ہر واسی لئی اک سکول		ہر واسی لئی سکالر	
لاہور	1783	0.98	214	0.85
جہلم	1441	0.90	193	0.10
مُولتان	1666	0.66	210	0.88
آگرہ پریذیڈنسی	2912	0.20	326	0.14

375...... سکول تِن طراں دے نیں: جیہناں وچ ہندو، مسلمان تے سکھ جاندے نیں۔ ہندوسکولاں وچ لکھنا تے کجھ حساب عام کر کے ہندی لِپّی وچ پڑھایا جاندائے، مسلم سکولاں وچ عربی وچ قرآن، فارسی وچ سعدی دیاں متّاں تے شاعری (گلستان بوستان)، سکھ سکولاں وچ گرنتھ یاں بابا گرو نانک دیاں تعلیمات گرمکھی وچ پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ فارسی، عربی تے گرمکھی سکولاں وچ جیہڑے تعداد وچ چوکھے نیں بوہتی پڑھائی کلاسیکی شاعری وچ لکھے مقدس صحیفیاں تیکر ای اے جیہڑی اُستاد پڑھیار دوواں نوں سمجھ نہیں آؤندی تے کسے دی وی ذہنی پدھر نوں وادھے ول نہیں اُبھاردی۔

376. It is remarkable that female education is to be met with in all parts of the Punjab. The girls, and the teachers

(also females), belong to all of the three great tribes, namely, Hindu, Mussulman and Sikh. The number is not of course large, but the existence of such an education, almost unknown in other parts of India, is an encouraging circumstance.

376...... ایہہ گل چنگی اے کہ کُڑیاں دی پڑھائی پنجاب دے سارے علاقیاں وچ لبھے گی۔ کُڑیاں تے اُستاد (اُستانیاں) تِن وڈے مذہباں یعنی ہندو، مسلمان تے سکھاں نال سمبندھ رکھدے نیں۔ بھاویں اوہناں دی تعداد بہوں چوکھی نہیں، پر ایس طراں دی پڑھائی ہونا جیہڑی ہندوستان دے کسے ہور حصے وچ نہیں لبھدی سلاہن جوگ اے۔

377...... ہر تھاں وانگوں ایتھے وی سکول بڑا سادہ ہوندائے، جیویں کوئی ذاتی گھر، پِنڈ دی چوپال، کوئی چھاں آلا رُکھ، کوئی عارضی شیڈ (Shade) یاں کسے معبد دا ویہڑا۔ تقریباً سارے مسلم سکول پِنڈ دیاں مسیتاں نال جُڑے نیں۔ (1) اجیہی صورت وچ دوواں اداریاں لئی اک ای دان کیتی جائیداد کم آوندی اے۔ جتھے کدھرے ریاست یاں اوہدے کارندیاں ولّوں ایس کم لئی بِنا لگان زمین دتی گئی اے اوتھے بورڈ نے ایہناں نوں خُشی نال اوویں ای رہن دتا۔ استاداں دا معاوضہ وکھو وکھ تے کچا پکا اے۔ بوہتا ایہہ نذرانیاں، غلے تے مٹھّیائی دی شکل وچ ہوندائے جیہڑے پڑھیار تے اوہناں دے ماپے دیندے نیں۔ پر کدی کدار ساری کمیونٹی رَل کے وی سکول لئی چندہ دیندی اے، ہر گھرانہ فی ہل حصہ پاندائے جیہنوں اوہدے وسائل دا ذریعہ سمجھیا جاندائے: کدی کدی نقد پیسے وی دتے جاندے نیں، تے کجھ ونگیاں وچ باقاعدہ وگار وی متھی ہوندی اے، نقد الاؤنس خورے ہندوستان نالوں بہوں پنجاب وچ عام اے۔

378...... ہندوستان دے کجھ حصیاں وچ پڑھائی نوں بڑی حد تیکر خاص ذاتاں تیکر ڈکیا ویکھنا نندیا جوگ اے، جیویں برہمن، بنیے تے کایتھ جیہڑے صرف پڑھائی، کاروبار یاں منشی گیری نال جُڑے نیں، جدکہ وڈے جاگیردار تے کھیتی باڑی کرن آلے قبیلے اُکا ان پڑھ نیں۔ پنجاب دے کئی حصیاں وچ وی اجیہا وگاڑ پایا جاندائے۔ پر دوجے علاقیاں وچ پڑھائی جیویں دی وی اے چوکھا

1- اصل وچ ''تقریباً سارے'' نہیں۔

کھیتی باڑی کرن آلی رعایا نوں دتی جاندی اے۔ (1) کئی ضلعیاں وچوں گواہی لبھی اے کہ سارے طبقیاں کھیتی باڑی کرن آلے تے نہ کرن آلے دوواں پڑھائی لئی سدھر ظاہر کیتی اے۔ پرکھ پڑچول موجب برطانوی راج آؤن مگروں کئی پرانے سکولاں وچ وادھا ہویا تے کئی نویں سکول بنے۔ خاص کر شہراں وچ، جدوں سرکار نوں ایس سرناویں ول دھیان کردیاں ویکھیا گیا تے، لوکل سرکار نوں سکول کھولن دیاں کئی عرضیاں دِتیاں گئیاں۔ لوکائی دی مرضی دا اظہار ہندوستان وچ گھٹ اے، تے بورڈ ایہنوں نظر انداز کرن نوں تیار نہیں، خاص کر جدوں ایسراں دیاں منگاں کیتیاں جان۔ کمشنراں تے ڈپٹی کمشنراں رَل کے سفارش کیتی اے کہ چوکھے وڈے شہراں وچ اک مرکزی سکول بنایا جاوے، تے بورڈ آگرہ سرکار دے کماں کاراں دے انجام ول دھیان کرن توں بعد چھیتی ای سرکار نوں دوٹوک صلاح دیوے گا۔

379...... ایہہ پہلاں دسیا جا چکیا اے کہ بورڈ سیٹلمنٹ دے نویں نظام تے خیر دے ذریعے علم دے کھلار دا وسیلہ ہون کارن چوکھا بھروسہ کردائے۔ نہ صرف پنڈ دے حساب داناں نوں حساب کتاب تے کھاتے بنان دی تفصیلی جانچ آوے گی، سگوں واہی وان وی ایہناں کماں وچ حصہ لین تے مجبور ہون گے، اوہ مڈھلی تعلیم حاصل کرن گے تے اپنے معتبر حقاں تے چنگے مفاداں نوں بچان لئی اپنے گُناں نوں ورتوں وچ لیاؤنا سِکھن گے۔ (1)

380...... امرتسر سکول لئی کجھ لفظ جو خاص توجہ دا حق رکھدا اے۔ سکول دی پہلی ورھے وار رپورٹ لبھی۔ پچھلے ورھے دے وچکار روز دی اوسط حاضری 107 توں ودھ کے 153 ہو گئی، یعنی ایہدے وچ 50 فیصد وادھا ہویا۔ ایہناں وچوں تقریباً اک چوتھائی پڑھیار انگریزی پڑھدے نیں۔ ایس شعبے وچ ودھا آس موجب اُگھڑواں اے کیوں جے سکول بنن توں پہلوں امرتسر وچ کئی فرقیاں ولّوں انگریزی سِکھن دی ڈاہڈی خاہش کیتی گئی سی۔ پڑھنا، حرفاں دی پچھان سِکھنا تے لِکھنا؛ حساب، مڈھلی جیومیٹری تے جغرافیہ کورس وچ شامل نیں۔ امرتسر دے نال نال لاہور وچ وی انگریزی سِکھن دی پریشانی ویکھن جوگ اے۔ کئی پنجابی اشرافیہ تے امیراں اپنے پُتراں نوں گھر ای انگریزی پڑھائی کراندے نیں، تے بنگال دے کئی لوک جیہڑے انگریزی دی سُدھ بُدھ رکھدے

1- ہن کھیتی کرن آلی رعایا بڑی حد تیکر پڑھائی تے پنڈ دے سکولاں دے محصول دوواں فائدیاں توں برطرف ہو گئی اے۔

1- ایہہ سبھے کجھ نہیں ہویا۔

نیں ایس بولی وچ اُستاد دی نوکری کردے نیں۔

امرتسر سکول وچ ہندی، فارسی، عربی، سنسکرت تے گرمکھی شعبے نیں۔ (1) گرمکھی دے سکھ پڑھیار کُل گنتی دا تقریباً پنجواں حِصّہ نیں۔ ہندی پڑھیاراں وچ اُچیریاں ذاتاں کھتری تے برہمن، تے سِکھ پڑھیاراں وچ جٹ اُگھڑویں نیں۔ ایہناں وچوں بوہتے شہر دے واسی نیں۔

383...... جائزیاں تے لوکائی لئی عمارتاں بنان وچ رُجھے سائنسی ادارے دی ودھدی ہوئی مانگ پوری کرن لئی بورڈ امیدواراں دی سلاہنا کرے گا کہ اوہ رورکی کالج (Roorki College) توں پڑھائی کرن تے تربیت لین۔ ایہہ گل وی غور کرن آلی اے کہ کیہ ایہناں منصوبیاں موجب پنجاب وچ کوئی ادارہ بنایا جاسکدا ائے یاں نہیں۔

384...... پنجابیاں نوں سرکاری دفتراں وچ نوکری دین دا سوال وی پڑھائی دے سرناویں نال جُڑیا اے۔ کھتریاں وچ انج گھٹ ای ہوندائے جیہڑے عام کر کے بھرتیاں لئی آہر کردے تے چنگی نوکری لئی چنگی تعلیمی قابلیت رکھدے نیں، تے ایس پکھ دے کوائف بہوں ضروری سن تے ایہناں دا مظاہرہ نرے ہندوستانی واسیاں کیتا، ایس لئی برطانوی راج آوَن توں بعد ضروری سمجھیا گیا کہ اوہناں نوں بہوں چنگیاں نوکریاں تے رکھیا جاوے۔ (2) ایسے لئی بورڈ نوں بہوں فکر وی اے کہ ملک دے سارے واسیاں دی اگوائی ہووے تے کوئی شک نہیں کہ کجھ ورھیاں وچ اوہ وی اپنے جوگے ہو جان گے۔ نالے بورڈ نوں آس اے کہ نوجوان پنجابیاں نوں نِکّے ماتحت عہدیاں تے بھرتی کرن نال کجھ لوک اجیہے تیار ہو جان گے جیہڑے اُچی پوزیشن جوگے ہون۔

....

1852ء دیاں سیٹلمنٹ رپورٹاں وچوں تھلے دتے پیرے ساڈی جانچے پنجاب وچ دیسی تعلیم دی صورتحال دا کجھ ہور خاکہ کھچن گے۔

....

انبالہ بندوبست رپورٹ

صفحہ 87، پیرا 381: مثال دے طور تے مسلمان تے ہندو دوویں مذہب کیویں دوجے

1- ہن مُک گئے نیں۔

2- تے ہن وی انج ای اے۔

مذہباں دے نیک بندیاں نوں برداشت کردے سگوں اوہناں دی راکھی کردے نیں، ایہدی ونگی لئی میں آکھاں گا کہ جدوں گورو گوبند سنگھ ہمالیہ وچ گشت کردیاں سُدھورا اپڑے تے شاہی فوج دے اک سید اوہناں نوں اپنے کول پناہ دتی۔ گورو گوبند اوہنوں اک کنگھا تے اپنے وال دتے جیہڑا اج وی سادات دے کول ہے وے۔ اوہ ایس کنگھے تے ایہدے نال لکھی ہوئی لکھت دی زیارت کروا کے سکھاں کولوں چندہ لے سکدے نیں۔ گُوگا پیر تے سُدوار لُوتین لئی ہندوواں تے مسلماناں دوواں دا آدر وی لوکائی دے مذہبی طور طریقیاں نال جُڑیا اک من کھچواں کم اے۔

صفحہ 89، پیرا 391: تعلیمی ادارے چھ طراں دے نیں:

1. مکتب، جتھے فارسی پڑھائی جاندی اے۔
2. چَٹ سالا، کیوں جے سکول دے مُنڈے نوں چٹّا (Chutta) آکھدے نیں، جتھے ہندی پڑھائی جاندی اے۔
3. پاٹھ شالا، ''پاٹھ'' معنے پڑھنا، جتھے ناگری یاں شاستری لِپّی پڑھائی جاندی اے۔
4. مکتب، جتھے عربی پڑھائی جاندی اے۔
5. گرمکھی پڑھان آلے سکول۔
6. انگریزی پڑھان آلے سکول۔

پیرا 392: فارسی سکولاں دا چوکھا رواج نہیں، اوہ بس قصبیاں یاں وڈے پِنڈاں وچ ای ہوندے نیں۔ اپنے بالاں نوں پڑھان دے چاہیوان کجھ لوک ایہناں نوں اپنے گھر وچ ای کھول لیندے نیں جیہڑے 2 یاں 3 روپئے مہینہ وار تے اک اُستاد نوں نوکر رکھدے نیں، اپنے پُتراں نوں پڑھان دے چاہیوان دوجے لوک وی بالاں نوں گھلدے تے اُستاد نوں اپنے وسائل موجب 2 توں 8 آنے مہینہ وار دیندے نیں۔ مُنڈے پنج چھ یاں ایتھوں تیکر کہ دس وجے تیکر سکول اپڑدے نیں، اوہ اَٹھ نو ورھے تیکر پڑھدے نیں، تے کجھ تے بارھاں تیرھاں ورھے تیکر وی پڑھدے نیں۔ اودوں اوہناں وچوں کجھ کوئی نوکری لبھ لیندے تے اپنیاں لکھتاں توں بے پرواہ ہو جاندے نیں۔ ماپے ایس معاملے وچ کوئی سختی نہیں کردے، کجھ ماپے استاداں نوں پگار نہ دین جوگے ہون کارن بالاں نوں سکولوں چُک لیندے نیں۔

پیرا 393: استاد اوہ لوکی ہوندے نیں جیہناں دی اپنی پڑھائی اَدھ وچکار رہ جاوے، بھرتی توں پہلوں اوہناں دا امتحان نہیں لیا جاندا، تے اوہناں وچوں کئی پڑھن لکھن توں اڈ کسے ہور شے توں انجان ہوندے نیں۔ اُستاد سبق پڑھدائے جیہنوں بال پچھے پچھے دوہراندے جاندے نیں، کجھ تے بس حافظے کارن ای پڑھدے نیں۔ ہفتے وچ اک وار، عام کر کے جمعرات نوں دوپہر توں پہلوں اوہناں دی دوہرائی ہوندی اے۔ اوسے دیہاڑے دوپہر نوں اوہ شاعری تے شامیں عروض سکھدے نیں۔ کجھ سکولاں وچ کسے اک مُنڈے نوں ماسٹر دا نائب رکھ لیا جاندائے تے اوہ ہر روز پچھلے دن دے سبق دی دوہرائی کرواندا اے۔ پڑھائی دا کورس بہوں سطحی ہوندا اے، اخلاقیات تے قدراں بارے نہیں پڑھایا جاندا۔ سبھ سکولاں وچ بس بالاں نوں لکھنا پڑھنا ای سکھایا جاندائے، تے کجھ وچ خطِ مرموز وی۔ لکھائی دیاں مشقاں دا مُڈھ پوچی ہوئی تختی تے کانیاں دی قلم نال لکھن توں ہوندائے۔ فیر اوہ دُہرے موٹے کاغذ تے آوندے نیں، کورس پورا کرن آلا کاتب باریک جیہے کاغذ دے ٹوٹے تے لکھدائے جدوں اوہ صرف اپنے ہتھاں وچ پھڑدائے۔

پیرا 394: غیر حاضری دی سزا جھڑکاں، گن کھچنا تے سوٹیاں مارنا اے۔ جے کوئی مُنڈا سکول نہ آوے تے کسے ہور مُنڈے نوں اوہنوں بُلان لئی گھلیا جاندائے، سکول آون تے ہر مُنڈے دے نمبر دی حاضری لگدی اے، تے اوہ اوسے ترتیب نال باہر نِکلدے نیں۔ ایسراں پہلے نمبر آلے مُنڈے دے ہتھ تے اک سوٹی، دوجے دے ہتھ تے دو، تے ایسراں ای سبھ توں اخیر تے سکول اپڑن آلے مُنڈے نوں ''پھادی'' آکھدے سن تے اوہدے ہتھ تے سبھ توں چوکھیاں سوٹیاں ماردے نیں۔ لاپروائی تے جھلّ پُونے دیاں سزاواں اُتے دسیاں نیں، ایس توں اڈ چھٹیاں وی ڈَک لئیاں جاندیاں نیں۔ چوری یاں کسے ہور ڈاہڈی گستاخی کرن آلے مُنڈے نوں سکولوں کڈھ دتا جاندائے۔ استاداں نوں بڑے آدر نال ویکھیا جاندائے تے ایس عہدے تے بھرتی دی ڈاہڈی خاہش کیتی جاندی اے۔ جمعے نوں چھٹی ہوندی اے جیویں اخیرلے چہار شنبہ، یعنی مہینے وچ اخیرلے بدھ وار، رجب دے مہینے وچ تے دوجے تہواراں دے دیہاڑیاں تے استاداں دے تہواراں تے۔ ایہناں تہواراں دے موقعے تے بال اپنے استاداں نوں 3 یاں 4 پائیاں دے نِکّے نذرانے دیندے نیں۔ ایہنوں 'عیدی' آکھیا جاندائے۔ کوئی وی مان جوگ سکول ماسٹر کوئی ہنر نہیں سکھاندا۔

پیرا 395: انبالہ وچ سر جارج کلرک دا بنایا اک فارسی سکول تے پاٹھ شالا اے، اوہنوں

دیسی امیراں کولوں 11000 روپئے (1) دا چندہ لبھیا جیہدے تے مہینہ وار 34 روپئے سود بالاں دی پڑھائی لئی خاص سی۔ میں سمجھنا واں کہ ایہناں سکولاں دا پربندھ ہن انبالہ وچ امریکن مشنریاں دے حوالے کر دتا گیا اے۔ ایہناں وچ چھٹی اتوار دے دیہاڑے ہوندی اے، عام ورھے وار امتحان نومبر وچ ہوندے نیں، سبھ توں گُنی پڑھیاراں نوں انعام دتے جاندے نیں۔ مینوں پک اے کہ بائبل زبردستی نہیں پڑھائی جاندی پر ہفتے وچ اک وار منڈیاں لئی پڑھی تے تشریح دسی جاندی اے۔

صفحہ 93، پیرا 417: گرنتھ سِکھاں دی مقدس کتاب اے جیہڑی اوہ ہر روز گرنتھیاں کولوں سنن آوندے نیں، ہر ویلے گرنتھ پڑھدیاں سننا چنگا سمجھیا جاندائے، پر بہوں چنگیاں تاریخاں دیوالی، ہولی، دسہرہ، سنکرانت، مکھ، بسنت، پنچمی تے چن دی پنجویں تے دسویں رات اے۔ پنجویں تے دسویں تاریخ چُنن دا کارن ایہہ وے کہ گورو گوبند سنگھ دی مرگ چن دی 5 تے بابا نانک دی 10 تاریخ نوں ہوئی سی۔

لُدھیانہ پربندھ رپورٹ

صفحہ 29، پیرا 24: ضلعے وچ تعلیم دا دیسی طریقہ جیہڑا ہن موجود اے بہوں پرانا اے، 60 سکولاں وچ تاجر طبقیاں دے بال اپنا کاروبار چلان لئی لوڑوند پڑھائی کردے نیں۔ سکول بڑے بھیڑے حال دے نیں، مُنڈیاں نوں پنسل تے سلیٹ دی تھاں اُنگل تے ریت نال مُڈھلا حساب سکھدیاں ویکھیا جاسکدائے۔ عام کر کے واہی بیجی آلے طبقیاں وچ پڑھان دا کوئی آہر نہیں ہوندا۔ کجھ اچیرے گھرانیاں، جیویں جاگیرداراں یاں دیہاتی کمیونٹی وچ موروثی حصے توں چوکھی جائیداد دے مالک واہی واناں وچ کوئی گرنتھی لبھ جاوے گا جیہڑا اگر مکھی لکھن پڑھن دی حد تیکر پڑھدائے۔ کُڑیاں نوں وی ایسے طریقے نال بس اینا ای پڑھایا جاندائے۔ ایس طراں دا اُستاد جے گھر دے نال پکا جُڑیا نہ ہووے تے چھ ست ورھے تیکر رہندائے تے دوجے گوانڈھیاں دے بال وی پڑھن لئی داخل کیتے جاندے نیں۔

صفحہ 30، پیرا 25: پورے ضلعے وچ خیراتی ادارے اپنا گزارہ اوہناں جاگیراں تے کردے نیں جیہڑیاں اوہناں نوں مدد لئی دِتیاں گئیاں سی۔ ایہناں کماں لئی رکھیاں عام عمارتاں نوں بھاویں اوہ نِکیّاں ہون یاں وڈیاں دھرم سالا آکھیا جاندائے۔ عام کر کے دو یاں تِن مذہبی سیوک

1- ہن ایہہ پیسے کتھے نیں؟

لبھدے نیں، اک گرنتھ پڑھن آلا، دوجا سِکھاں دے صحیفے دسّن آلا تے تیجا لنگر پکان آلا۔ گرمکھی وچ لکھے ہوئے گرنتھ نوں اک خاص سٹینڈ تے رکھیا تے سوہنی کڈھائی آلے کپڑے نال ڈھکیا جاندائے۔ ایس صحیفے دا ہر کوئی آدر کردائے۔ پر گنہ جگراؤں وچ ہانس دی تھاں تے گرنتھی بڑا مخولیا (1) ہِینڈھا بندہ اے، ان پڑھ لوک اوہدا بڑا آدر کردے تے اوہدے ساہمنے جھُکدے نیں۔ کجھ وڈیاں دھرم شالاں وچ بہوں وڈا لنگر وی ٹوریا جاندائے، غلّہ پیہن لئی ڈھگیاں دی اک جوڑی ورتی جاندی اے تے ہر روز نہ صرف غریباں مسکیناں نوں سگوں مسافراں نوں وی روٹی ٹُکر کھوایا جاندائے۔

صفحہ 60، پیرا 50: ایس بارے اُگھڑواں ثبوت موجود اے کہ معافی داراں دا اندراج ایہناں بِنا لگان زمیناں دے مالکاں دی حیثیت وچ ہویا، یاں جتھے زمین واپس لئی گئی اوتھے اوہناں دا پربندھ کیتا گیا، ایس طراں دیاں زمیناں دی بظاہر صورت حال ایہہ وے کہ اوہ یاں تے پِنڈ دی یاں پِنڈ دے کسے ضمنی حصے دی ساجھی مِلک سن۔

صفحہ 84، پیرا 74: سرکار ولوں جاگیرداراں کولوں صرف اک فیصد روڈ فنڈ تے سروس منی دی کٹوتی دا دعویٰ کیتا جاندائے۔ ایہناں پِنڈاں وچ بھاویں کِنّی ای بِنا لگان زمین ہووے، جیہنوں شہنشاہواں دے زمانے وچ معاف مِتھیا گیا، ہن اوہ جاگیرداراں دی ماتحتی وچ نیں۔

ضلع ہوشیار پور پربندھ رپورٹ 1852ء توں پیرے

-55 اپنڈکس N وچ دتے گئے تعلیمی اعداد و شمار توں پتہ لگے گا کہ ایس ضلعے وچ تعلیم دی صورت حال چوکھی چنگی نہیں۔ مسٹر ٹمپل دی جالندھر لئی دتی ریٹرن دے ویروے نال میرا خیال اے کہ اوس ضلعے وچ ہر 4.87 مَحل لئی اک سکول اے، ایس ضلعے وچ ہر 10.01 مَحل لئی اک سکول۔ پر ضلع ہوشیار پور وچ چار پرگناں دے ہر محل وچ رہن آلے 9.48 بندیاں لئی اک سکول اے۔ جالندھر وچ ہر 19.92 بندیاں (وڈے نِکّے) لئی اک سکول وے، جالندھر وچ 20.69 لئی اک اے۔ ایتھے ہر سکول وچ 7.79 مُنڈے نیں۔ 156 سکولاں وچوں بس 6 وچ گرمکھی پڑھائی جاندی اے۔ لگدائے کہ فارسی پڑھائی دی مانگ سبھ توں چوکھی اے۔

-54 سکولاں دی ماڑی حالت: بِنا شک تعلیمی اداریاں دی بہوں تھوڑ اے، پر

-1 مخولیا آکھن دا کیہ کارن اے؟

اجو کے سکولاں دا کردار کیہ ہووے گا جدوں ہر سکول ماسٹر دی اوسط مہینہ وار پگار صرف 2 روپئے 7 آنے 4 پائی اے؟ ایہہ پیسے بڑے دھیان نال تے چنگی گویڑ راہیں کڈھے گئے، تے بھاویں ایہہ کِنّے وی تھوڑے ہون جیویں ظاہر اے، پر مینوں ایہدے صحیح ہون دا پک اے۔ ایہہ نقد تے غلّہ دوواں شکلاں وچ جمع کر کے کڈھی گئی اے۔ سکول ماسٹراں دا طبقہ بہوں ماڑا اے۔

The teachers are generally old men, who derive but a partial support from their own exertions, the rest being made up by their near relatives, who often go out to service, and who, when they become too aged for the active duties of life, return and succeed in the school those to whom they have hitherto rendered pecuniary assistance.

سکول ماسٹر عام کر کے پڑھیاراں کولوں پکیا کھانا تے کجھ ہور مالی مدد دا آہر کر لیندے نیں، تے ویاہ شادی دے موقعیاں تے ماپیاں ولّوں نذرانے وی مدد دیندے نیں۔

247- غیر فیصلہ شدہ کیس: **Undecided cases** غیر فیصلہ شدہ کیساں وچ 36070 روپئے دی ورھے وار پیسے آلیاں زمیناں شامل نیں۔ جے تقریباً اوہناں نوں گِن کے مِتھیا جاوے تے ایہہ سبھے پیسے لبھ جان گے تے ایہناں وچوں کجھ دی گرانٹ ہمیش لئی دتی گئی ہووے گی۔ ساڈی سرکار دے پنج چھ ورھے دے وچکار سبھ مشکوک دعوے تے مانگاں پرکھ پڑچول توں بعد رد کیتیاں گئیاں۔ اصل وچ کسے وی مشکوک نامزدگی دا بچ جانا اوکھا اے۔ سارے گریڈاں دے سرکاری افسر ہر لگان داری دا ڈونگھیائی نال جائزہ لیندے تے ہر لگان داری وچ کِسے نقص دا بچ جانا اوکھا اے۔ بھاویں لوک رواجی دعویاں وچ چھیڑ خانی نوں بھیڑا سمجھدے نیں پر عام مفادلئی کسے وی ناجائز گرانٹ نوں رَد کروان تے تیار نہیں۔

248- رَد کیتیاں جان آلیاں زمیناں دی قدر: **Value of Resumed Lands** معافی مُکن دی رقم نوں ریکارڈ وچ لیانا سلاہن جوگ اے۔ رقماں ضبط کیتیاں زمیناں تے لائے گویڑ موجب مِتھیاں جاندیاں نیں۔ 1849-50ء وچ وڈیاں ضبطیاں ہنگامیاں کارن ہوئیاں۔ اک باغی سردار راجا پرمُود چند دی مُہل موری جاگیر دا بھاء ای 33000 روپئے سی۔

سیالکوٹ

(Princep's Report) پرنسپ دی رپورٹ 1852ء وچ ضلع سیالکوٹ (بجُوانت نوں کڈھ کے) وچ سکولاں دی گنتی 129 پنڈاں وچوں 149 سی کئی پنڈاں وچ اک توں بوہتے سکول سن۔ ایہہ سارے برطانوی راج آوَن ویلے وی موجود سن۔ ایہناں وچوں 61 سکول 30 ورھے، 18 سکول 20 ورھے، 16 سکول 10 ورھے توں چوکھا، 13 سکول 6 ورھے توں بوہتے تے 41 سکول ورھیاں توں گھٹ چِر پرانے سن۔ 150 استاد سن، اک سکول وچ 2 اُستاد، 8 استاد اللہ واسطے پڑھان آلے، 124 سکول مسیتاں یاں دھرم سالاں وچ تے 16 وکھو وکھ تھاواں تے سن۔

193 کیساں وچ معاوضہ 2672 روپئے، 452 روپئے دا غلّہ، کُل 3511 روپئے سن۔ ایس لئی ہر اُستاد دی اوسط ورھے وار آمدن 23 روپئے یاں تقریباً 2 روپئے مہینہ وار سی۔ 1922 پڑھیاراں وچوں 889 مسلمان، 91 سکھ تے 45 عیسائی(1)، 291 برہمن، 295 کھتری، 24 راجپوت، 27 جٹ تے 260 مِلیاں جُلیاں ذاتاں دے سن:

963	دس ورھے توں چوکھی عمر دے
557	اَٹھ ورھے توں چوکھی عمر دے
292	چھ ورھے توں چوکھی عمر دے
110	چھ ورھے توں گھٹ عمر دے

جتھوں تیکر پڑھیاراں دے ماپیاں دے پیشے دا سمبندھ اے:

508	کھیتی باڑی کرن آلے
261	تاجر
1153	مِلے جُلے

سکول ایہہ سن:

1	گرمکھی لئی
2	سنسکرت لئی

1- اصل لکھت وچ ایتھے پرنٹ مِس اے۔ (ترجمہ کار)

15	ہندی لئی (لنڈے؟)
91	فارسی لئی
35	عربی لئی
0	اُردو لئی

پڑھیار تھلے دتیاں بولیاں پڑھدے نیں:

12	گرمکھی
152	سنسکرت
329	ہندی (لنڈے)
993	فارسی
436	عربی

....

ایڈمنسٹریشن رپورٹ پنجاب، 1851-52ء

457- شمال مغربی صوبیاں دے نظام نوں پنجاب تیکر ودھان دی صلاح:

Proposal to Extend System of the North Western Provinces to the Punjab مرحوم لیفٹیننٹ گورنر شمال مغربی صوبے دی رپورٹ موجب 1849ء مگروں اُٹھ ضلعیاں وچ لاگو کیتی اَزمائشی سکیم دے نتیجیاں تے ایہدے سارے شمال مغربی صوبیاں وچ ودھا دی اک صلاح تے سپریم کورٹ نے خُشی نال حکم جاری کیتا کہ پنجاب دی سرکار غور کرے کہ کیہ ایسے طراں دا منصوبہ پنجاب وچ وی پرچلت کروایا جا سکدا ائے یاں نہیں۔ ایس سرناویں نے بڑی چھیتی مطلوبہ توجہ کھچ لئی تے تفصیلی منصوبے جمع کروائے گئے۔

458- پنجاب دیاں تعلیمی لوڑاں: Educational Wants of the Punjab پک کیتا جاندائے کہ پنجاب وچ وی تعلیمی کماں دی لوڑ تے سلاہنا اونی ای اے جنّی ایس پریذیڈنسی دے کسے وی صوبے وچ اے۔ کسے وی ہور تھاں دے مقابلے وچ ایتھے گھٹ بدگمانیاں، اوکڑاں پان آلے گنے چنے عناصر تے اُگھڑویں نندیا دا مادہ وی کجھ گھٹ اے۔ سکھاں دی تنگ نظری تے کٹرپن مُکدا جا رہیا اے۔ ہندو گھٹ وہمی تے گھٹ پروہت زدہ نیں۔ میدانی

علاقیاں دے مسلمان پہاڑاں تے سرحد تے رہن آلے مسلماناں دے مقابلے وچ گنتی وچ چوکھے نیں، پر گھٹ بدگمان، گھٹ رجعت پسند تے ہندوستان دے کسے وی ہور علاقے وچ رہن آلے اپنے ہم مذہباں دے مقابلے وچ گھٹ رِیتاں رواجاں چ پھسّے نیں۔ اُچیچے طبقے ایشیائی علم تے یورپی سائنس دے حوالے نال ظاہری ذہانت تے بھال دے رجحان دا مظاہرہ کردے نیں۔ واہی بیجی آلے طبقے کھردرے ہون دے باوجود توقع توں گھٹ جاہل تے بے حِسّ نیں۔ دیہاتی اکاؤنٹنٹ گوڑھی مہارت وکھاندے نیں تے بوہتی وار ہندوستان وچ اوہناں دا کوئی جوڑ نہیں۔ محنت کش طبقے مکینیکل کمّاں ول چوکھا جھکاؤ رکھدے نیں۔ پنجاب مجموعی طور تے تعلیمی سکیم پر چلت کروان لئی پوری طراں تیار اے۔

459- دیہاتی سکولاں دا رواج: **Mode of Establishing Village Schools** ضلعیاں دے اندرلے علاقے وچ ریونیو دفتراں وچ سرکاری سکول بنان دی چنگی گنجائش اے، ہر ضلعے وچ اک دورہ کرن آلا ضلعی افسر لگایا جائے جیہنوں کئی معاون کارکناں دی مدد حاصل ہووے۔ اوہ نہ صرف سرکاری سکولاں دی صدارت کرن گے سگوں پِنڈاں وچ سفر کرن راہیں تعلیمی عمل نوں اُبھارن دے نال لوکائی نوں سکول دے فائدے دسن گے تے سکول ماسٹر تے لکھتاں فراہم کر کے لوکائی دی امداد کرن گے۔ ایس طراں دے افسر جے ہر پِنڈ وچ نہیں تے پِنڈاں دے ہر سرکل وچ ضرور کمیونٹی نوں اک سکول کھولن ول موڑ سکدے نیں۔ ایس لئی اخیر سارے علاقے وچ کوئی وی پِنڈ اجیہا نہیں ہووے گا جیہدے وچ بال کسے مُڈھلے سکول وچ نہ جاندے ہون۔ اجے سپروائزری افسر ہندوستان دے وسنیک ہون، پر سکول ماسٹر پنجابی ای ہونے چاہیدے نیں۔ سکول ماسٹراں دی تربیت لئی کجھ خاص پڑھائی آلے ادارے بنانے ضروری نیں، جیویں

نارمل سکول دی ضرورت (**Normal Schools Required**)۔ خاص علاقیاں دی رہتل وچ فرق موجب اُچیچی یاں تھلویں پدھر تے عام نظام پر چلت کروایا جا سکدا ائے، پر سارے ضلعیاں تے ڈویژناں نوں پڑھائی دے فائدیاں وچ حصہ دار بنایا جاوے۔

پنجاب دے سکولاں وچ اُردو: **Urdu Language best adopted for Punjab Schools** سرکار دی اگوائی ہیٹھ سبھناں سکولاں وچ فارسی تے اُردو بولیاں پڑھائیاں جا سکدیاں نیں۔ پر دوجیاں بولیاں تے لِپّیاں، جیویں ہندی، سنسکرت، گرمکھی، پنجاب نوں

ورتن دی لوڑ اے۔ (1) بولی نوں سادہ بنانا بہوں اہم معاملہ ہے، تے پنجاب ایس حوالے نال سہولتاں دیندا ئے۔ گرمکھی مقدس عینہہ رکھن تے سکھ راج دے زمانے وچ درباری تے پوجا دی بولی رہن دے باوجود ہن چھیتی نال ترک ہو رہی اے۔ پنجابی نے وی اک بولی طور اپنی ساکھ گوائی اے تے زوال دا شکار ہو کے بس اک علاقائی تے پھوہڑ بولی بَن دی جا رہی اے، جد کہ اُردو یاں ہندوستانی جو عدالتاں تے لوکائی دے محکمیاں دی منظور شدہ بولی دے طور تے اپنا آپ منوا چکی اے اُچیچے تے درمیانے طبقیاں وچ مقبول ہو رہی اے تے اَن پڑھ لوک وی ایہنوں اپنے ہم وطن ہندوستانیاں وانگوں ای چنگی طراں سمجھ لیندے نیں۔

496- پنجاب دے سماجی پکھ: **Social aspect of Punjab** بورڈ دی رپورٹ دے ویلے بھاویں ملک وچ ہر پاسے ڈاہڈا بدلاؤ آ گیا پر ہن وی ملک نوں سکھ سردار دا پنجاب مِتھیا جا سکدا ئے۔ ایس ویلے ملک دے پربندھ وچ ایہدے پیڈے تے پکے حصیاں نوں مِتھیا گیا اے، عارضی مرحلہ بوہتی حد تیکر پورا ہو گیا اے تے ملک برطانوی سرکار دا پنجاب بَن دا جا رہیا اے۔ رنجیت سنگھ دی جاگیردار اشرافیہ جیہڑے اوہدی ریاست دے تھم سن ہن اٹل زوال ول ودھدے جا رہے نیں۔ اوہناں دی وڈیائی گواچ گئی اے، اوہناں شہر دیاں ڈیریاں تے سامان تے پروہنے تے ہلہ گلہ نہیں رہیا۔ اوہناں دے دیہاتی ٹھکانے تے بنگلے وی بہوں بے دھیانی دا شکار نیں۔ پر برطانوی سرکار نے اوہناں دے سوکھے زوال لئی ہر ممکن آہر کیتا تے ایہنوں مرحلہ وار بنایا۔ اوہناں نوں چنگے وظیفے لبھدے نیں یاں فیر اوہ اپنیاں ادھیاں جاگیراں تے گزارہ کردے نیں۔ جدوں اوہناں وچوں کسے نوں وی پُرکھی دعویاں دا مالک مِتھیا گیا تے اوہناں دیاں جاگیراں دا اک چنگا وڈا حصہ اوہناں تے اوہناں دے بال بچیاں نوں ہمیش لئی سونپ دتا گیا۔ سرکاری نوکر اوہناں نال بڑے آدر نال پیش آوندے نیں، اوہ لوکائی دے جلوس کڈھدے نیں تے روایتی درباراں وچ جاندے نیں۔

دربار تے اشرافیہ نال جڑے طبقے دی حالت: **Condition of Classes Connected with the Court and Nobility** ایہناں امیراں تے اشرافیہ دے پُتر عام کر کے سرکاری نوکری تے لبرل پڑھائی دے چاہیوان ہوندے نیں۔ نہ صرف شاہی بیواواں

1- ایس پالیسی نے پہلاں دے دیسی سکولاں توں فائدے چکن دی راہ اِکو دم بند کر دتی۔

تے اوہناں دے خادماں سگوں درباری عہدے داراں، حاجباں، عصا برداراں، حکیماں، جوتشیاں، موسیقاراں تے نوکراں دا خیال رکھیا جاندائے تے سبھ نوں برطانوی ریاست ولوں پنشناں (1) دتیاں جاندیاں نیں۔ ایہہ سارے طبقے فطری طور تے گمنامی دا شکار ہو گئے نیں، بھاویں ایہناں دی ساری وڈیائی گواچ گئی اے پر ایہدی تھاں غریبی نے نہیں لئی۔ رنجیت سنگھ دے دربار وچ کئی لوک تے اوہدے جانشین چنگی سوکھی حیاتی لنگھا رہے نیں۔

497- پروہت ذاتاں تے مذہبی طبقے: The priestly Casts and religious classes پروہت طبقے وی اپنے نویں حاکماں نوں دعاواں دین دا کارن رکھدے نیں ایس لئی کہ انگریز سرکار ولّوں مقدس سکھ تھاواں نوں آدر دتا گیا۔ ڈیرہ نانک، امرتسر، ترن تارن، آنند پور وچ مقبریاں نوں سکھ سرکار ولّوں دتی دان کیتی جائیداد دا اک بہوں وڈا حصہ اوویں ای رہن دتا گیا۔ (2) اصل وچ سارے مذہبی کرداراں دے نال کھلا ویہار ورتیا گیا، ایتھوں تیکر کہ فقیراں دیہاتی مرتاضاں دے نال وی چنگا سلوک کیتا گیا۔ ایہناں ہزاراں لوکاں نوں اپنیاں نکّیاں نکّیاں جاگیراں پوری حیاتی لئی پٹے تے دین دی آگیا دتی گئی۔ (3) گھٹ ای کوئی پنڈ دی مسیت یاں بھیڑے حال دا مندر یاں چھاں آلا مقبرہ اجیہا اے جیہدی سیوا لئی کجھ بنا لگان کھیت نہ ہون۔ اجوکی نسل دے مُکن نال ایہہ طبقے مُکن تے نہیں لگے، پر اوہناں دی گنتی اجوکی گنتی نالوں بہت گھٹ جاوے گی۔ ایہدے نال نال اوہناں نوں تسلی دتی گئی، (4) تے لوکائی تے اوہناں دا سِدھا اثر سرکار دے حق وچ جاندائے۔ مشہور سکھ سپاہیاں نوں مرکزی معاشرے وچ چھیتی رَلانا آوَن آلے ویلے دے تاریخ داناں لئی چنگا ہووے گا۔ چوکھے بدمزاج بندیاں اپنے فاتحاں دے ہیٹھ نوکری کر لئی تے بوہتے لہندے پاسے دریائے سندھ دے کنارے اُتے تے بوہتے چڑھدے پاسے ای راوی دے کنارے تے سیوا کر رہے نیں۔ پر چوکھیاں نے نویں نہر شروع ہون دی پیش بندی کردیاں ہوئیاں فیر اپنے علاقے مانجھا تے مُلما وچ کھیتی باڑی شروع کر دتی اے۔ سخت جان

1- دیسی پڑھائی دے فائدے پٹیاں دی ہمیشگی دی منگ کردے سن، نہ کہ پوری حیاتی ذاتی پنشناں دی۔

2- ایہہ دعویٰ کس بنیہہ تے ہویا پئی دان جائیداداں دا آدر کیتا گیا حالاں اک 'حصہ' (فاتح دی اکھ وچ بہوں 'وڈا') اوویں ای رہن دتا گیا یاں کئی 'نکّیاں ہمیشگی جاگیراں' نوں 'پوری حیاتی لئی لگان داریاں' وچ بدل دتا گیا؟

3- اوہی

4- ایتھے سانوں پڑھان آلیاں ''مذہبی ذاتاں تے طبقیاں کولوں'' سبھ کجھ نہ کھون دا راز لبھ گیا۔

پیدل سپاہی باقاعدہ کسان بن گیا اے، تے دلیر افسر ہن پنڈ دا وڈا بزرگ اے۔

498- سکھ مت دا جزوی زوال: Partial decline of the Sikh faith

سکھ مذہب تے مذہبی طبقہ چھیتی نال اودھر ای جا رہیا اے جتھے سکھ سیاسی اچیائی پہلاں ای جا چکی اے۔ پرانے خالصہ دے دو جز، یعنی نانک پہلے پیغمبر دے منن آلے تے گورو گووند دوجے وڈے مذہبی رہنما دے مرید پہلے اپنیاں نینہاں قائم رکھن گے تے دوجے ایہنوں گوا دین گے۔ نانک دے سکھ پرامن عادتاں تے پرانے گھرانے آلے کجھ نکّے گروہ نیں، اوہ خورے اپنے پیو دادیاں دے عقیدے نال چمبڑے رہن گے، پر کجھ اجوکے ماخذ رکھن آگے گووند دے سکھاں نوں سنگھ یاں شیر آکھیا جاندائے تے اوہناں لڑائی تے فتح دے مذہب نوں منیا۔ ہن اوہناں نوں خالصہ نہیں آکھیا جاندا کیوں جے اوہناں دی ساری وڈیائی جا چکی اے۔ ایہناں لوکاں ہزاراں دی گنتی وچ رَلت کیتی تے ہن اینی ای گنتی وچ چھڈ کے جا رہے نیں۔ اوہ فیر ہندو مت دیاں صفاں وچ چلے گئے جتھوں اصلوں آئے سن، تے اپنے بالاں دی دیکھ ریکھ ہندوؤاں وانگ کردے نیں۔ ہن امرتسر دے مقدس تلا (حوض) تے لوک پہلاں نالوں گھٹ آوندے نیں تے ورھے وارتہواراں وچ وی حاضری ہولی ہولی گھٹدی جا رہی اے۔ وڈیاں نوں رَلان دی رسم ہن گھٹ ای ہوندی اے۔

499- Flourshing state of the agricultural classes, (The local chiefs, The headmen, The village yeomen, The cultivators, The village bankers) کساناں وچ چودھریاں دا اثر گھٹدا جا رہیا اے۔ اوہ مقامی سرداراں یاں مرکزی وسنیکاں دی قسم نیں جیہڑے سکھ سرکار دے دور وچ ریونیو اکٹھا کرن وچ مدد کردے سی تے کئی سہولتاں تے معافیاں حاصل کردے سی۔ کئی سہولتاں اوویں ای رکھیاں گئیاں، پر اوہناں دی سیوا دی لوڑ نہ رہن کارن اوہناں دی طاقت گھٹ ہوندی جا رہی اے۔ دیہاتی کمیونٹیاں تے سرداراں دے ناجائز اختیار نوں وی نقصان اپڑیا اے، پر برادری دے نمائندیاں دے طور اوہناں دی قانونی حیثیت پیڈی تے مِتھی ہوئی اے۔ برطانوی راج دے ہیٹھ ایہناں بہوں کم دے ساجھے داراں دی گنتی ہر پکھ نال ودھ رہی اے۔ اوہناں دے پٹیاں تے فیصلے کیتے گئے، اوہناں دے حق حقوق ریکارڈ وچ لیائے گئے۔ کھلوتیاں کھیتیاں دے تخمینے یاں غلّے دی ونڈ توں باقاعدہ رقم دی شکل وچ محصول دی تبدیلی نے کسان واہی واناں نوں سرکاری حاکماں دی

چھیڑ خانی تے اپنے بہوں مکار بھراواں دیاں دھوکھیاں توں بچایا تے زمینی جائیداد نوں اک مان جوگ قدر دتی اے جیہڑی پہلے اُکّا نہیں سی، جد کہ نقد ادائیگیاں دے نتیجے نوں محصولاں وچ گھاٹے راہیں ٹالیا گیا۔ ایہناں تھلے کساناں دا طبقہ اے جیہڑا اینا ای فائدہ چُکدا اے۔ اوہناں دے حقاں تے محنت دا صلہ کدی وی اینا محفوظ نہیں سی جِنّا ایس ویلے اے۔ ہن پنڈ دے غیر زرعی وسنیک (واہی وان) وی بہوں آرام نال رہ رہے نیں۔ ہن اوہ زمینداراں تے لگے محصول تے ٹیکس لئی جواب دہ یاں ذمہ دار نہیں تے اوہناں جو واجب اے اوہ وی بہوں منظّم ہو گیا اے۔ **دیہاتی بینکاراں** دے اہم طبقے نوں کسے وی سرکار وچ مادی نقصان اپڑنا سمجھوں باہر اے، اوہ برطانوی راج دے ہیٹھ بہوں خوشحال نیں۔ اوہناں واہی واناں توں اپنے قرضے واپس لین دیاں سہولتاں ودھائیاں نیں، ایس حوالے نال اوہناں نوں ہر ممکنہ فائدہ لبھیا اے۔ دوجے پاسے مالکانہ تنظیماں دا اوہناں تے نربھر گھٹدا جا رہیا اے کیوں جے روپئے پیسے دی شکل وچ ادائیگی دے نظام ہیٹھ بچت، کفایت تے چنگے پربندھ نوں ودھا لبھیا اے۔

500- محنت کش طبقے: The working classes, (Manufacturers, Traders, Mercantile Firms, Rise and Falls of cities)

محنت کش، دیہاڑی دار، مزدور تے کاریگر طبقے چھاؤنیاں، وڈیاں عوامی عمارتاں دی تعمیر کارن چنگی ترقی کر رہے نیں۔ شہراں وچ بہوں غریب پرجا، کاریگر تے مکینک پہلاں نالوں چنگی حالت وچ نیں۔ رَلے ملے طبقیاں جیویں خادماں، جھگی واسیاں، پردیسیاں تے ہندوستان توں آئے ہوئے مہاجراں سنے سبھ طبقیاں نوں لوڑ دیاں شیواں سستیاں ہون کارن فائدہ ہو رہیا اے۔(1) کمرشل طبقیاں وچ کجھ حصے خورے گھاٹے وچ ہون، پر زیادہ خوش حالی وچ نیں۔ رنجیت سنگھ تے اوہدے گورنراں دے دربار تے پڑاوٗ نوں سجان آلیاں سجاوٹی شیواں کجھ تھاواں تے ہن پرچلت نہیں رہیاں، تے کاروبار دیاں ایہناں شاخاں نوں ہن نقصان لازمی اے۔ دوجیاں تھاواں تے پرچون ڈیلراں نوں ہول سیل تاجراں دے چوکھے سرمائے تے کھلرے کاروبار ساہمنے سر جھکانا پیا،

1- (1849ء وچ اکھٹ توں بعد) بِنا شک برطانوی سرکار دے دو ورھیاں نوں ''لوڑ دیاں شیواں دے بہوں سستے'' ہون دا تمغہ نہیں دتا جا سکدا جیہدے نال بھُکھے ہندوستانی ''خادماں، پردیسیاں تے مہاجراں'' دے لشکر نے کدی پگّار لبھن تے ای فائدہ چُکیا ہووے!

پر پشاور ولوں تے ڈیرہ اسماعیل خان ہندوستان تے وچکارلے ایشیا دے وچکار گھٹ توں گھٹ پنج لکھ سٹرلنگ ورھے وار مال دا سامان لے کے آوَن جان آلے تاجر دور لہندے پاسیوں فر تے اُن، خام ریشم، پھل، کھان پین دیاں شیواں، دوائیاں، چمڑا، چھینٹ، تے گھوڑے لیاوُندے تے بدلے وچ برطانوی شیواں، یورپی ہارڈ ویئر، ہندوستان کپڑا تے پنجاب توں شکر لے کے جاندے نیں، تے جیہڑے لوک ہمالیہ دے علاقیاں توں اُن تے لوہیا تے کاشمیر توں شالاں تے کمبل لیاوُندے نیں، تے کراچی ولّوں اُن، نیل، شورے تے یورپی سٹوراں دے برآمدی درآمدی کاروبار وچ وادھا کرن آلے لوک...... ایہہ سارے اپنی آس توں وی بوہتا پھل پھُل رہے نیں۔ پورے ہندوستان وچ لوکائی نال جڑت رکھن آلیاں وڈیاں بینکنگ فرماں چھیتی نال ودھ رہیاں نیں تے ایتھوں تیکر کہ اوہ یورپ دے نال وی خط پتر کردیاں نیں۔ چھیتی ای اوہ ''مرچنٹ پرنسز'' دی تعریف تے پورا اُترن لگن گئیاں۔ (1) تاجر طبقیاں وچ دولت دے جزوی لاہ چڑھا موجب شہراں دا عروج تے زوال وی ہوندائے۔ کجھ شہر جیویں وزیر آباد، جالندھر، لدھیانہ، بٹالہ تے ایتھوں تیکر پئی کجھ حد تیکر لاہور وی خسارے دا شکار ہو رہے نیں۔ دوجیاں اپنی ساکھ بحال کرلئی یاں فیر چھیتی نال خوش حالی ول ودھ رہے نیں، جیویں امرتسر، پشاور، فیروز پور، مولتان۔ کجھ پِنڈاں توں وڈے قصبے بندے جا رہے نیں، جیویں سیالکوٹ، جہلم، راولپنڈی۔

501- کھیتی باڑی کرن آلے تے کمرشل طبقیاں دی عام خوش حالی: General prosperitv of the agricultural and commercial classes

مُکدی گل ایہہ کہ پچھوکڑ دی اشرافیہ دی رہند کھوند بھاویں منظر چوں اوہلے ہو رہی اے پر بہوں تیزی نال

1- میری جاچے ایہہ پیرا اکٹھ توں پہلوں پنجاب دی چنگی صورت حال دَسدائے، نہ کہ برطانوی سرکار دے آوَن نال خوش حالی نوں، جیویں کہ بوہتا سمجھیا جاندائے۔ ایہہ سمجھوں باہر نہیں پئی پردیسی سرکار دے دو ورھے (جیہناں 'رنجیت سنگھ تے اوہدے گورنراں دے دربار تے پڑاوُ نوں سجان آلیاں سجاوٹی شیواں نوں کجھ تھاواں تے ہن غیر رواجی' بنا دتا) نے اوس کاروبار نوں ودھایا ہووے جیہدے ودھن پھُلن وچ صدیاں لگدیاں نیں تے جیہڑا 1882ء وچ 52-1851ء نالوں چوکھا ودھیا نہیں، جیویں وچکارلے ایشیا نال معمول توں ہٹواں کاروبار، وڈیاں بینکنگ فرماں دا عروج جیہڑا ایتھوں تیکر پئی یورپ نال وی خط پتر کردیاں نیں وغیرہ وغیرہ۔ بِنا شک اچیچے تھاواں تے اوہناں پیشیاں نوں خاص پریرنا لبھی جتھے ساڈیاں چھاوُنیاں یاں ساڈی سرکار دے مراکز قائم ہوئے، پر اسیں کمرشل خوش حالی (جیہنوں 1851ء ای متھ لیا گیا) دے اوہدے نالوں چوکھے محرک نہیں جنّے کہ اوس ورھے گرم موسم دے ذمہ دار سن۔

نہیں سگوں ہولی ہولی زوال دی شکل وچ ودھ رہی اے، (1) دوجے پاسے محنتی کسان، مونہہ زور کسان، کنجوس تاجر، مہم جُو سرمایہ دار چنگے خوش حال ہو رہے نیں تاں جے طاقت دے معتبر دفاعی قلعے بن جان جیہڑی اوہناں دی راکھی کر سکے۔ سارے طبقیاں وچ پیدائشی حق، پُرکھی جائیداد تے اصولاں لئی ڈاہڈا آدر پایا جاندائے۔ سماجی اخلاق وچ وی چنگیائی آئی اے، کئی بربری رِیتاں دامُکا ہو رہیا اے تے سوانیاں دی ساکھ پہلاں نالوں چوکھی محفوظ تے آدری اے۔ سارے درجیاں وچ علم دی تریہہ تے عملی سائنس دیاں کامیابیاں لئی سلاہنا پائی جاندی اے۔(2) پر معاشرے دے دائرے توں اڈ، ملک دا باہرلا مُکھ چھیتی نال بدل رہیا اے جیہدا کارن ابلاغ تے زراعت دوواں لئی چوکھے لوکائی کمّاں دا ودھا اے، تے جے پرانیاں محل نما گھراں وچ زوال اے تے دوجے پاسے سوہنیاں چھاؤنیاں، تے سول تے عسکری دوواں طراں دیاں عام عمارتاں بن رہیاں نیں۔ (1) جتھوں تیکر سائز تے آرکیٹکچر دا سمبندھ اے تے اُتلے ہند دا کوئی وی سٹیشن اوہناں توں ودھ کے نہیں۔ قصبیاں وچ آن آلے بدلاؤ توں ظاہر ہوندا اے کہ اوہ ملک وچ آن آلے بدلاؤ توں گھٹ نہیں۔ گلیاں پہلاں نالوں گھٹ کھلیاں تے شاندار نیں، (1) پر گندے پانی دی نکاسی، پکیاں راہداریاں تے بازاراں دی ترتیب وچ چنگیائیاں کسے وی عام ویکھن آلے تے ثابت کر دیندیاں نیں کہ پکے سکون تے چنگی صحت آلا زمانہ شروع ہو چکیا اے۔

پنجاب ایڈمنسٹریشن رپورٹ، 55-1854ء تے 56-1855ء

44- گویڑ گھٹان لئی منسوخیاں: Lapses and resumption make up for reduction of assessment ایس چنگے کم لئی آمدنی دی چنگی چوکھی قربانی دتی گئی اے، پر ایہدا جزوی ازالہ کرن لئی برطانوی راج آؤن ویلے جاگیراں نوں مُکایا گیا، تے اودوں بعد جاگیراں تے نِکّے پٹیاں وچ گھاٹا کیتا گیا۔ ایہہ گھاٹے برطانوی راج توں بعد ہون آلے گھاٹے دا حساب برابر کرن لئی تقریباً بوہت مناسب سن۔ ایہناں ساریاں نوں گِنن توں بعد وی گھٹ توں

1- تاں جے، ایہہ پردیسی سرکار دا سرسری نتیجہ سی۔

2- ایہدا کارن وی لوکاں وچ ہرطراں دے علم لئی روایتی آدر دا جذبہ سی جیہڑا اوہناں نوں پڑھن لئی سلاہن جوگ شیواں دیندائے شرط ایہہ وے پئی چوکھی سوجھ نال کم کیتا جاوے۔ پر پڑھائی دا آدر برطانوی سرکار دے دو ورھیاں پاروں پیدانہیں ہویا۔

گھٹ پنج لکھ سٹرلنگ دی قربانی دتی گئی، ایہہ پیسے سکھاں دے زمینی محصول تے برطانویاں دے زمینی محصول دے وچکار فرق اے۔ پر برطانوی راج مگروں کیتی گئی کمی تے منسوخیاں گویڑ دیاں کمیاں نوں برابر کر دتا، کیوں جے سبھ توں چوکھے وصولیاں آلے ورھے 1850-51ء وچ 1,59,40,722 روپئے یاں 15,94,072 سٹرلنگ تے پچھلے ورھے 1855-56ء وچ 1,50,00,650 روپئے یاں 15,00,065 سٹرلنگ لبھے۔ ایس حوالے نال سکھ سرکار دی پالیسی کساناں تے بھرواں ٹیکس لانا تے شرفاء نوں ریونیو دے وڈے ہدف دینا سی۔ پر برطانوی سرکار دی پالیسی ایہہ وے کہ کساناں تے ٹیکس ہولا رکھیا جاوے، اپنے کارندیاں نوں خزانے توں پگار دتی جاوے، مقامی شرفاء کولوں سیوا توں معذرت کیتی جاوے تے ریونیو دے متھے ہدفاں نوں ہولی ہولی گھٹایا جاوے۔

70- پہلی تعلیمی سکیم: The First Educational Scheme

(Preliminary measures) پچھلی پنجاب رپورٹ جیہڑی جولائی 1854ء وچ لکھی گئی وچ دسیا گیا کہ پنجاب اک نویں تعلیمی کم نوں پرچلت کروان لئی بھرواں تیار سی۔ اوسے ورھے لاہور وچ بنائی اک سکیم سپریم گورنمنٹ نوں گھلی گئی تے اوہدے وچ دسے وچاراں نوں ہوم اتھارٹیز ولّوں منظوری دا شرف مِلیا۔ پر 1855ء دے شروع وچ مان جوگ کورٹ آف ڈائریکٹر دی چٹھی لاہور وچ موصول ہوئی جیہنے ہندوستان وچ پڑھائی لئی اک نویں زمانے دا مُڈھ بنھیا۔ ایہہ چٹھی چیف کمشنر دیاں ہدایتاں نال فنانشل کمشنر نوں گھلی گئی جیہدے محکمے نال تعلیمی معاملات دا سمبندھ اے۔ 1855ء وچ فنانشل کمشنر ہوراں سارے مقامی حاکماں توں صلاحواں لے کے مواد مرتب کیتا۔ ایس توں پہلوں 1856ء وچ مسٹر ڈبلیو ڈی آرنلڈ جو مرحوم ڈاکٹر آرنلڈ دا پُتر نیں نوں ڈائریکٹر آف پبلک انسٹرکشن وچ بھرتی کیتا گیا۔ ایسے سال فروری وچ فنانشل کمشنر ہوراں ڈائریکٹر دیاں صلاحواں نال پنجاب وچ آؤن آلے ویلے بارے تعلیمی سکیم گھلی جیہڑی منظوری لئی سپریم گورنمنٹ ساہمنے رکھی گئی اے۔ ایہہ ایس محکمے دی کارروائی دی مُڈھلی تاریخ اے۔

71- اجوکے سکولاں دے اعداد و شمار: Statistics of existing schools (Amritsar School, Character of indigenous education)

سکولاں دے اعداد و شمار سارے ضلعیاں توں اکٹھے کیتے گئے نیں۔ اوہ اپنے طور بڑے چنگے ہون دے باوجود اجے تیکر گیانی وچار وٹاندرے ہیٹھ نہیں لیائے گئے جیہڑا خاص تربیت

رکھن آلے اداریاں دی مدد نال ای کیتا جا سکدا ائے۔ اگلی ورھے وار رپورٹ وچ ایہناں اعداد و شمار دی صحیح درجہ بندی شامل ہووے گی۔ اجے اینا آکھ دینا بھرواں اے کہ کئی علاقیاں وچ دیسی سکول تے پڑھیار ایس طراں نیں:

علاقے	دیسی سکول	پڑھاکو	آبادی	آبادی تے سکولاں دا تناسب	آبادی تے سکولاں دا تناسب
ستلج اُرار دیاں ریاستاں	332	3506	2282111	1:6273	1:650
ستلج پار دیاں ریاستاں	586	6237	2272037	1:3879	1:364
لاہور (1)	1270	12753	2117894	1:1667	1:166
جہلم	774	5782	1762488	1:2277	1:304
لیہ	کوئی باقاعدہ تے چنگا سکول نہیں ہے				
مولتان	212	2186	971175	1:4581	1:404
پشاور	198	1128	296364	1:1496	1:262
کُل:	3372	3372	31502	1:2701	1:288

اُتے دتیاں معلومات توں اڈ انبالہ، فیروز پور، شملہ، جالندھر، ہوشیار پور، کانگڑا، امرتسر، سیالکوٹ، گجرات، جہلم، راولپنڈی، شاہ پور وچ سرکاریاں حکومتی اداریاں دے بنائے ودھیا قسم دے سکول وی نیں۔ ضلعیاں دے اندرلے علاقیاں وچ وی کوئی 35 سکول ایدھر اودھر کھلرے ہوئے نیں۔ سبھ توں وڈا سرکاری سکول امرتسر آلا اے جیہنوں ورھے وار 5000 روپئے یاں 500 سٹرلنگ دی گرانٹ لبھدی اے تے مہاراجہ دلیپ سنگھ ولّوں 500 روپئے یاں 50 سٹرلنگ دا ورھے وار دان وی۔ ایہدے وچ تقریباً 500 پڑھیار نیں جیہناں وچوں کجھ انگریزی بولی تے یورپی سائنس پڑھدے نیں۔ میں پچھلی رپورٹ وچ تشریح کیتی سی پئی لاہور، امرتسر، پشاور، لدھیانہ، انبالہ، جالندھر، کانگڑا تے کوٹ گڑھ وچ چنگے مشنری سکول نیں۔ دیسی یا پینڈو سکول اجے تیکر بڑے بھیڑے

1- 1882ء وچ لاہور ڈویژن وچ 621 دیسی سکول تے 11867 پڑھیار نیں، تے پرجا 2191517 بندے، پر چیتے رہوے پئی 55-1854ء لئی اعداد و شمار اجو کے ورھے دے اعداد و شمار نالوں کئیں حصے چوکھے کچے سن۔

حال وچ نیں۔ پرجا دا بہوں وڈا حصہ مسلمان ہون کارن پنڈ دی مسیت دے نیڑے دی تھاں نوں کئی شکلاں وچ سکول لئی ورتیا جاندائے۔ ایہی کارن اے پئی مغربی ضلعیاں وچ پڑھائی دا نصاب فارسی، عربی تے اُردو بولیاں وچ اے۔ تاں جے، مشرقی ضلعیاں وچ ہندو تے سنسکرت بولیاں دا ناگری لپی تے ناگری توں نِکلیاں دوجیاں لِپّیاں نال اک آمیزہ پایا جاندائے۔ وچکارلے ضلعیاں تے ستلج توں ایس پاسے دیاں ریاستاں (جیہڑیاں کدی سکھ قوم دا دیس سن) وچ جزوی طور تے بوہتی وار گرمکھی پڑھائی جاندی اے۔ پڑھان دا طریقہ بِناشک بڑا پرانا اے۔ استاداں نوں فیساں نال گزارے لائق تے غیر یقینی آمدن ہوندی اے، پر چوکھے لوک ان پڑھ ہون دے باوجود اجے علم دیاں برکتاں توں بے فیض نہیں ہوئے تے اپنے بالاں دی پڑھائی لئی تھوڑیاں بہت قربانیاں دین نوں تیار نیں۔

72- پنجاب وچ دیسی تعلیم لئی تجویز کیتا گیا ادارہ: **Proposed establishment for native education in the Punjab (Grants-in-aid, Probable funds, public and private)** جہالت دے ایس ڈھیر نال نبڑن لئی ہن ضلعیاں دے ہیڈ کوارٹرز وچ کوئی 30 سکول بنان دی صلاح دتی گئی اے، تقریباً 100 سکول ضلعیاں دے اندرلے علاقیاں وچ، چار نارمل سکول، اک سنٹرل کالج لاہور وچ اک پرنسپل تے دو پروفیسراں جیہڑے سبھ یورپی ہون گے اُتے دسّے سکولاں دی مالی مدد ریاست ولّوں ہووے گی۔ لوکاں نوں اپنے پِنڈاں وچ اپنے لئی سکول کھولن تے چلان ول موڑن لئی 10 وزیٹرز تے 60 اسسٹنٹ وزیٹرز متھن دی صلاح دتی گئی اے۔ ایہناں سبھ دی نگرانی اک ڈائریکٹر تے دو انسپکٹر کرن گے۔ اُتے دسے اداریاں جے پوری طراں مکمل ہوون تے کوئی تِن لکھ روپئے 30 ہزار سٹرلنگ ورھے وارتوں گھٹ لاگت آوے گی۔ ایس توں اڈ 15000 روپئے یاں 1500 سٹرلنگ ورھے وار مشنری تے دوجے سکولاں نوں گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ راہیں بنان دی صلاح وی اے، آس اے کہ مشنریز چھیتی ای ایس امداد توں فائدہ چُکن گے۔ دیسی یاں دیہاتی سکول چلان لئی دیسی وسائل دے حوالے نال، جدوں کوئی نواں ریونیو سیٹلمنٹ عمل وچ آوٗندائے، آس کیتی جاندی اے کہ زمیناں آلے اپنے زمینی محصول تے اک فیصد پڑھائی ٹیکس دین گے۔ شہر دے سکولاں لئی اسیں میونسپل چنگیائیاں لئی لاگو کیتیاں ٹاوٗن ڈیوٹیاں دا اک حصہ لبھن تے نربھر کراں گے۔ کئی

وڈے پِنڈاں وچ وی ایسے طراں دے محصول توں لبھن آلے پیسے لبھ سکدے نیں جیہڑے انجان زمانیاں توں غیر زرعی واسیاں تے لاگو کیتا گیا اے۔ (1) فیساں دا اک وڈا حصہ سکول ماسٹراں نوں دین لئی اُنج ای رہن دتا جاوے گا۔ ایہہ گل ناممکن نہیں کہ لوک خورے آپ پڑھائی لئی دو یاں ڈھائی لکھ روپئے (25,000 سٹرلنگ) ورھے وار دین تے راضی ہو جان تے ریاستی حصے داری نال رَل کے کُل چھ یاں سَت لکھ روپئے 70,000 سٹرلنگ ورھے وار بن جان گے جیہناں نال ایہہ وڈا کم شروع تے پکیاں نینہاں اُتے اُساریا جاسکدا ائے۔ اک وار جدوں لوکائی دے ذہناں تے اک اصلی چھاپ لگ جاوے گی تے فیر دس لکھ روپئے یاں اک لکھ سٹرلنگ ورھے وار تیکر وی ودھ جان گے۔ پر دوجی رقم بھاویں بہت وڈی سہی پر مَساں ای کافی ہووے گی۔ کیوں جے، جے کر سکول چلان آلی عمر دے بندیاں نوں کل پرجا دا 1/8 متھ لیا جاوے یعنی 12¾ وچوں 1¾ لکھ تے جے ایہناں دا ہور اَدھ کیتا جاوے تے جیویں 8,00,000 پڑھیاراں نوں پڑھان دی لوڑ ہووے گی، تے جے ہر اک نوں پڑھان دی لاگت مہینہ وار 3 روپئے گِنی جاوے جیہڑی کہ ہر ممکن حد تیکر گھٹ اے تے کل خرچہ 24 لکھ روپئے یاں 2,40,000 سٹرلنگ ورھے وار ہووے گا۔ ایس طراں دی کوئی وی رقم دین تیکر کئی پشتاں لنگھ جان گئیاں، تے ایہی شے قومی پڑھائی دی راہ وچ اصلی اوکڑ اے۔ (2)

73- عملی کمّاں دا مُڈھ: Commencement of operations اُتے دسے ڈھنگ وچ تعلیمی شعبے دے مُڈھ دی عارضی منظوری ہند سرکار ولّوں لبھ گئی اے۔ سکیم دی تیاری تے ایہہ رپورٹ لکھن دا چِر پورا ہون وچکار نرے دو مہینے سن، یعنی فروری تے مئی 1856ء دے وچکارلے۔ پر ایس تھوڑے جیہے ویلے وچ وی کجھ نہ کجھ کر لیا گیا۔ تعلیمی سٹاف دا ایہہ بہوں وڈا حصہ منظّم کر لیا گیا اے، تقریباً سارے وزیٹرز نوں بھرتی کر کے ایلچی بنا کے دُور دُراڈے ضلعیاں وچ گھل دتا گیا اے۔ ضلعیاں دے اندر لبھن آلے سرکاری سکولاں وچوں اَدھے توں چوکھیاں تقریباً

1- ساڈی سرکار وچ ایہہ کم کدی وی مسلسل نہیں کیتا گیا۔ کساناں توں لیا گیا محصول جے کُلی طور تے نہیں تے بڑی حد تیکر پنجاب ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ نے کھیتی باڑی نہ کرن آلیاں لئی ورتیا اے، حالاں پنجاب حکومت دی اعلانیہ پالیسی ایہدے اُلٹ اے۔

2- اجو کے دیسی سکولاں نوں ورت کے تے اوہناں دے لگان توں پاک پٹیاں دی راکھی کر کے ایہہ اوکڑ سلجھائی جا سکدی سی۔

60 نوں اپنے پیراں تے کھلاریا جا چُکیا اے۔ تقریباً ہر ضلعے دے ہیڈ کوارٹرز یاں مرکزی سٹیشن وچ اک سکول دی نینھ رکھی گئی یاں فیر اپنے پربندھ ہیٹھ لیا گیا اے: اک نارمل سکول دا مُڈھ بنھیا گیا، کوئی 11000 نِکّیاں نصابی تے سکول لکھتاں ونڈیاں گئیاں نیں۔ اخیر سپریم گورنمنٹ نوں اعتبار اے کہ دوجے شعبیاں وچ جیویں چوکھا زور لایا گیا اے اوویں پڑھائی لئی وی وکھایا جاوے گا، تے اسیں آس کر سکنے آں کہ اک ہور ورھا لنگھن پچھوں خورے بڑے چنگے نتیجے ساہمنے آ جان گے۔

74- انگریزی پڑھائی: English Education (Vernacular, Industrial) سرکار نے خاہش کیتی اے کہ رپورٹ دے ایس سیکشن نوں انگریزی، ورنیکلر تے انڈسٹریل دے تھلویں سرناویاں وچ ونڈیا جاوے۔ (1) آس اے کہ آون آلے ویلے دیاں رپورٹاں وچ ایہناں تِنّاں سرناویں تے بھرویں ڈھنگ نال گل کرن دے ذریعے موجود ہون گے۔ پر اجوکے مُڈھلے مرحلے تے ہر اک بارے بہوں نِکّا تبصرہ کیتا جاوے گا۔ خورے اجے انگریزی پڑھائی لئی بڑی ڈاہڈی نس بھج کرنا ویلے توں پہلاں ہووے گا۔ اجے تیکر پنجاب وچ جیہڑے ازمائشی تجربے کیتے گئے نیں اوہ بہوں چوکھے کامیاب نہیں رہے۔ کجھ چِر اُڈیکنا چنگا رہوے گا، ایتھوں تیکر کہ مُنڈیاں دا اک طبقہ اگّے آوے جو انگریزی بولی وچ اُچ پدھر دی یورپی پڑھائی کرن لئی مناسب ہووے۔ ایس ویلے پنجابیاں وچ انگریزی پڑھائی اک جبری بدیسی رواج توں کجھ ای اُتے ہووے گی، ایس لئی اوہ عملی حیاتی وچ چھیتی ای ایہدے اثرات توں محروم ہو جاندے نیں۔ وڈا تے ضروری کم دیسی شکل وچ ٹھوس مُڈھلی تعلیم دینا اے۔ عام لوکاں نوں ساڈے علم دے سادہ پکھ اوہناں دی اپنی دیسی بولی وچ پڑھن دیو۔ ایہہ پہلی شے اے، تے آس اے کہ ترجمہ کاری دے اجوکے زمانے وچ ایہہ کم کیتا جا سکدا ائے۔ پنجاب لئی دیسی لکھتاں دے ڈپو بنان وچ کوئی کسر نہ چھڈی جاوے۔ ورتی جان آلی مرکزی بولی اُردو فارسی لِپّی وچ اے۔ ایس بولی دا ورتارا سارے طبقیاں وچ بڑی چھیتی نال ودھ رہیا اے، تے ایہہ ہر روز چوکھی لنگوا فرانکا بَن دی جا رہی اے۔ بڑی خوش بختی آلی گل اے کہ پنجاب بولی نوں سادہ بنان لئی ایس طراں دیاں خصوصی سہولتاں دیندا ئے۔ جتھوں تیکر **صنعتی پڑھائی** دا سمبندھ اے تے ایس پکھ دا اکلّا ادارہ لاہور وچ سول انجینئرنگ دا سکول اے جتھے 60 پڑھیار نیں تے سبھے مقامی نیں بہوں فائدے آلا تے مشہور ہویا۔ ایہہ سمجھوں باہر نہیں کہ آون

31- 1882ء وچ پنجاب وچ کوئی خالص صنعتی پڑھائی نہیں۔

آلے کجھ چر وچ صنعتی شاخ دے سلسلے وچ چوکھا کیہ کیتا جا سکدا ائے۔

186- پنجاب حکومت دے علاقیاں لئی مردم شماری دا عام نتیجہ ایسراں پیش کیتا جا سکدا ائے:

علاقے (ڈویژناں)	مربع میل	پنڈ	آبادی	زمینی لگان (روپئے) (1)	لوک فی مربع میل
ستلج اُرار دیاں ریاستاں	8090.11	4962	2282111	3201228	28208
ستلج پار دیاں ریاستاں	6791.83	4171	2273037	3391296	33467
لاہور	11627.88	8188	3458694	4317118	29741
جہلم	16761.22	4647	1762488	2377301	10535
مولتان	15494.00	2489	971175	1074959	6268
لیہ	15271.70	2531	1122621	1696662	7350
پشاور	7588.50	1891	847695	951646	11170
کُل	81625.24	28879	1271821	17010210	15580

188- پنجاب دے مرکزی شہر: Chief Cities of Punjab پنجاب وچ 36210 پنڈ نیں تے فی پنڈ اوسط آبادی 450 بندے بَن دی اے، (2) ایس توں اڈ 2124 قصبیاں وچ اوسط 1000 توں 5000 بندے نیں، 76 وچ 5000 توں 10000، 31 شہراں وچ 10000 توں 50000، تے چار سبھ توں وڈے شہراں وچ 50000 توں چوکھے لوک رہندے نیں...... امرتسر وچ 122184، لاہور 94153، پشاور 53294 تے مولتان (سَنے آل دوال دیاں آبادیاں) 55999 بندے نیں۔

189- مسلمان تے ہندو: Muhammadans and Hindus (Present paucity of Sikhs) 55 لکھ ہندوواں دے مقابلے وچ مسلماناں دی گنتی

1- اِک سٹرلنگ دس روپئے دے برابر سی۔

2- 1882ء وچ ایس طراں دے کِنّے پنڈاں وچ سرکاری پرائمری ورنیکلر سکول نیں تے کیہ ایس طراں دے کسے پنڈ تے تعلیمی محصول لایا گیا اے۔ جے غیر ضروری طور مہنگے سرکاری سکول لئی ایس طراں دے کسے پنڈ دی حصے داری بڑی تھوڑی اے تے کسے پہلے آلے سکول نوں چنگا بنان یاں مدد دین لئی ایہہ پیسے کیوں نہیں ورتے جا رہے۔

75 لکھ اے۔ ہندوستان وچ مسلماناں دی عددی برتری اُگھڑویں تے غیر معمولی اے۔ مشرقی سرحد یعنی جمنا توں چناب تیکر، ہندوواں دی گنتی چوکھی اے، تے اوتھوں سندھ پار سرحد تیکر تے جنوبی ضلعیاں وچ ساری دی ساری آبادی مسلمان اے۔ بھاویں اخیر تے دسے علاقیاں وچ بوہتے خالص مسلم نسل نیں، پر ہندو نسل دے کئی لوکاں وی مغل شہنشاہواں دے زمانے وچ اسلام قبول کیتا۔ لاہور ڈویژن جیہدے وچ مانجھا یاں سکھاں دا اصل وطن شامل اے وچ سکھاں دی اک تفصیل بنائی گئی تے پتہ لگیا کہ تقریباً 30 لکھ دی کل آبادی وچ 2 لکھ سکھ سن۔ ایہہ صورت حال عام خیال نال میل نہیں کھاندی، یعنی ایہہ کہ سکھ قبیلہ بڑی چھیتی گھٹدا جا رہیا اے۔ جدید سکھ مت سیاسی انجمن جیہڑی ہندوواں دی بنائی گئی سی توں کجھ ودھ کے اے جیہدے وچ لوک اپنے حالات موجب رَلدے یاں چھڈدے نیں۔ کوئی بندہ سکھ پیدا نہیں ہوندا، اوہ مسلمان یاں ہندو وی پیدا ہو سکدا ائے، پر اوہنوں خاص طور تے سکھ مت دی بیعت کرنا پیندی اے، ایہنوں اپنانا پیندا اے۔

ہن کیوں جے سکھ دولت مشترکہ ٹُٹ چکی اے تے لوکاں سکھ مت دی بیعت چھڈ کے فیر ہندو مت وچ مُڑنا شروع کر دِتا اے۔ حقیقی اعداد و شمار دی ایہہ وضاحت غیر مشکوک اے، جیہڑی دوجی صورت وچ خورے گھٹ ای مَنن اندر آوے۔(1)

190- زرعی تے غیر زرعی طبقے: Agricultural and non-agricultural classes ادھی توں چوکھی آبادی نے اپنا اندراج کساناں طور کروایا۔ ہر ہندوستانی مردم شماری وچ ایہہ رجحان بن گیا اے کہ کئی اوہناں بندیاں نوں ہور پیشیاں وچ وکھایا جاوے جیہڑے اصل وچ دھرتی توں روزی کماندے نیں۔

خیال اے کہ جے تِن چوتھائی نہیں تے دو تہائی لوک ضرور کھیتی باڑی نال جُڑے نیں: ایس توں اڈ، ادھی توں کجھ چوکھی آبادی نے اپنا اندراج مرد دے طور تے کروایا۔ سوانیاں دے تناسب وچ ایہہ نِکی جیہی گڑبڑ ہندوستان وچ تقریباً ہر تھاں پائی گئی تے ایہنوں صحیح مَنیا جاندائے۔

....

پنجاب ایڈمنسٹریشن رپورٹ 1856-57ء تے 1857-58ء

48- نگران ادارہ: Supervising establishment 1856-57ء وچ

1- میری جاچے ایہہ کم بڑی افسوس آلا اے کیوں جے ایہہ ساڈی سرکاری دے دفاعی قلعے نوں تباہ کر رہیا اے۔

ڈیپارٹمنٹ دی مشینری منظّم کیتی گئی: 1200 روپئے مہینہ وار پگار تے اک ڈائریکٹر جنرل، مشرقی تے مغربی سرکلاں لئی دو انسپکٹر چھ چھ سو روپئے مہینہ وار تے، 11 ڈپٹی انسپکٹر 80 توں 150 روپئے مہینہ وار تے، تے دو یاں چوکھے ضلعیاں نوں سپروائز کرن لئی، تے 17 سب ڈپٹی انسپکٹر 20 توں 60 روپئے مہینہ وار تے رکھے گئے۔ ہر ضلع پربندھ کاری دے کماں ہیٹھ 3 یاں 4 تحصیلاں یاں سب ڈویژناں وچ ونڈیا گیا اے۔ ہر تحصیل دے ہیڈ کوارٹر وچ اک سرکاری سکول بنایا گیا، ایس طراں دے تقریباً 107 سکول نیں۔ پڑھائی دے خرچیاں لئی واہی واناں نال جانچ کیتے زمینی محصول تے اک فیصد دین دا معاملہ طے کرن دا اصول پنجاب وچ ہر تھاں تے لاگو کیتا گیا سوائے لئی تے ہزارہ جیہدے تے لوکاں کوئی اعتراض نہ کیتا۔ ایس مد وچ تقریباً 138000 روپئے اکٹھے ہوئے، تے ایہناں وسائل نال 456 پنڈ دے سکول (1) بنائے گئے۔ ایہناں وچوں ہر سکول نوں مرکزی تھاں تے بنایا گیا اے تاں جے تن یاں چار پنڈاں دے بال اوتھے اپڑ سکن۔ 6970 روپئے دی گرانٹس۔ اِن۔ ایڈ پنجاب دے وکھو وکھ حصیاں وچ مشن سکولاں ولّوں قبول کیتیاں گئیاں۔ اِک نارمل سکول بنایا گیا۔ پہلاں توں کم کر رہے چار سرکاری سکولاں نوں نویں محکمے ہیٹھ لیا گیا تے پورے صوبے وچ دیسی تعلیم دے اعداد و شمار اکٹھے کیتے گئے سن۔ ایہہ پہلے ورھے دے وچکار مڈھلی کارروائی سی۔

49- 1857ء دی گڑبڑ نال پڑھائی متاثر نہیں ہوئی: Education not affected by the troubles of 1857 (Recent progress) دوجا ورھا

1857-58ء اجے مَساں شروع ای ہویا سی کہ ہندوستان وچ ڈاہڈی گڑبڑ پیدا ہوگئی تے پورے پنجاب وچ جوش دی اَگ ہور مَچ گئی۔ تعلیمی افسراں سوچیا کہ بحران مُکن تیکر کوئی نواں پنڈ دا سکول بنان دا آہر نہیں کرن گے، سگوں پچھلے ورھے وچ کھولے گئے سارے سرکاری سکولاں نوں ٹوری رکھن ول دھیان کرن گے۔ ایس لئی کئی سو وادھو سکول بنان دے حوالے نال لائی گئی آس نوں کجھ مہینے لئی ٹال دتا گیا۔ اصل وچ پہلی سہ ماہی، یعنی مئی، جون تے جولائی 1857ء وچ پچھلی سہ ماہی نالوں حاضری وچ کجھ ای وادھا ہویا۔

اگست، ستمبر تے اکتوبر دی اگلی سہ ماہی ڈاہڈی گڑبڑ دے تن مہینے، جدوں پنجاب دا مقدر

1- ایہہ سکول کتھے سن، تے کیہ ایہہ ہن وی اوہناں پنڈاں وچ نیں؟

بھوں ڈانواں ڈول سی دے وچکار کل 4900 پڑھیاراں وچوں بس 97 گھٹ ہوئے تے ایہہ گھاٹا وی نہ محسوس ہون ورگا اے۔ ایتھوں تیکر کہ ستلج اُرار دیاں ریاستاں، جتھے ڈاہڈی بے چینی کھلری، وچ وی سرکاری سکولاں تے منفی اثر نہ پیا۔ بس راولپنڈی وچ دریائے سندھ دے نیڑے ای تعلیمی پربندھ دے خلاف مذہبی تعصب دیاں کجھ علامتاں ظاہر ہوئیاں۔ دوجیاں ساریاں تھاواں تے، ایتھوں تیکر کہ تنگ نظر سرحدی علاقے وچ وی سکولاں دے حوالے نال تعصب یاں شک دا کوئی شبہ نظریں نہ پیا۔ نومبر وچ بحران ٹل گیا تے وادھو پنڈ دے سکول چھیتی نال بنائے گئے۔ ورھے دے دو اخیرلے عشریاں وچکار رولے گھولے نالوں چوکھا گوڑھی چُپ دا راج رہیا، نتیجے وچ اوکھے ویلے وچ بڑی محنت نال بنائے گئے نظام نوں ودھا دتا گیا، سرکاری سکولاں وچ حاضری ہر مہینے ودھائی گئی، پڑھائی وچ چنگیائی آئی تے پنڈ دے سکولاں دی گنتی وچ وادھا ہویا اے۔

50- تعلیمی خرچ: Educational Expenditure ایسراں شروع کیتا گیا تعلیمی نظام بِنا شبہ ہن وی تگڑا پرنواں اے،(1) تے ایتھے ایہدے کجھ ای اُگھڑویں پکھ ساہمنے لیاؤنا بھرواں ہووے گا۔

51- سکولاں تے پڑھیاراں دی گنتی: Number of Schools and Scholars دو ورھے دے خرچ تھلے دتے گئے نیں:

	1856-57ء	1857-58ء
حکومت ولّوں خرچ کیتے گئے	105392 روپئے 10539 سٹرلنگ	144868 روپئے 14487 سٹرلنگ
واہی واناں توں لئے گئے اک فیصد ٹیکس وچوں خرچ کیتے گئے	23472 روپئے 2347 سٹرلنگ	82263 روپئے 8226 سٹرلنگ
کُل	128864 روپئے 12886 سٹرلنگ	227131 روپئے 22716 سٹرلنگ

1- 1882ء وچ ایہہ اک دوجے ماڑے بالپن دی حالت وچ اے، ایس عرصے وچ ایہنوں صحت مند جوانی تے پختگی نہیں لبھ سکی۔

اک فیصد فنڈ لئی اکٹھیاں کیتیاں گئیاں اصل رقماں ایہہ سن: 57-1856ء وچ 138044 روپئے یاں 13804 سٹرلنگ، 58-1857ء وچ 151544 روپئے یاں 15154 سٹرلنگ، ایس لئی فنڈ دے نہ خرچے کریڈٹ دا چنگا وڈا بیلنس موجود اے۔ لگ بھگ ہندسیاں وچ تعلیمی آمدن تِن لکھ روپئے یاں 30 ہزار سٹرلنگ ورھے وار مِتھی جا سکدی اے۔ جیہدے وچوں ادھی سرکار دیندی اے تے ادھی لوک دیندے نیں۔

دو ورھیاں لئی سکولاں تے پڑھیاراں دی گنتی تھلے دتی اے:

	1856-57ء		1857-58ء	
	سکول	پڑھیار	سکول	پڑھیار
سرکاری 'تحصیل' سکول	107	6919	110	9653
خاص ادارے	15	2254	16	1714
اک فیصد پِنڈ دے سکول	456	6064	1336	12024
دیسی سکول	5024	30196	3461	26317
کُل	4923	45433	4923	46008

In round numbers, then, we have something less than 50,000 boys under instruction, which number gives the proportion of one pupil to 23 of the school-going population. The number of pupils may appear small to a population of 13 millions, but a considerable increase may be expected yearly, especially in the village schools.

ایس لئی لگ بھگ گنتی وچ ساڈے کول 50000 توں کجھ گھٹ مُنڈے پڑھدے نیں جد کہ سکول وچ داخلہ لین جوگ آبادی دے نال ایہدا تناسب 1:23 بَن دا اے یعنی سکول جان دی عمر دے ہر 23 بالاں وچوں اک بال سکول وچ داخل اے۔ 1 کروڑ 30 لکھ دی آبادی وچ پڑھیاراں دی ایہہ گنتی خورے گھٹ لگے، پر ہر ورھے ایہدے وچ چنگا وادھا ہون دی آس کیتی جا سکدی اے، خاص کر پِنڈ دے سکولاں وچ۔

52- سرکاری سکولاں دے اُگھڑویں پکھ: Characteristics of Government Schools

سرکاری سکولاں وچ پڑھائی بس تھوڑی بہت تاریخ، جغرافیہ، حساب تے گرامر تے مشتمل اے۔ پر ایہہ وی بہوں اوکھی ہوندی اے تے پہلاں دی بہوں ماڑی تعلیمی حالت وچ ودھا ول اک بہوں وڈا قدم اے۔ جماعت آلا نظام لاگو کیتا گیا اے جیہڑا یورپی تے دیسی پڑھائی دے طریقے وچکار اک اُگھڑواں نشان اے۔ فارسی لِپّی وچ لکھی جان آلی اُردو بولی سرکاری سکولاں وچ ورتی جاندی اے۔ پڑھیاراں وچ ادھے توں چوکھے ہندو نیں تے بقایا وچوں چوکھے مسلمان۔ سکھ پڑھیاراں دی گنتی چوکھی نہیں۔ پڑھیاراں دا سمبندھ مرکزی طور تے کھیتی باڑی نہ کرن آلے طبقیاں نال اے۔ (1) ایتھوں تیکر کہ کُڑیاں دے سکول وی نیں، سبھ دے سبھ مسلم۔ بِناشک گُنی استاداں دی بہوں تھوڑ اے، پر لاہور وچ 40 پڑھیاراں نال اک نارمل سکول بنایا گیا اے تے دوجا راولپنڈی وچ شروع ہویا اے۔ ایس توں پہلوں جیہناں استاداں دی ساکھ ماڑی پائی گئی اوہناں نوں ایہناں اداریاں توں تربیت لین دا آکھیا گیا۔ سرکاری سکولاں دیاں اُچیچیاں قسماں اجے تیکر نہیں بنیاں تے عام نظام وچ چوکھی بہتری آوَن تیکر لاہور کالج دا بننا ٹال دتا گیا۔ سکول دیاں لکھتاں لئی اک ڈپو بنایا گیا اے تے 58-1857ء وچکار کوئی 14139 نِکّیاں لکھتاں 3000 روپئے 300 سٹرلنگ وچ لوکائی نوں ویچیاں گئیاں۔

2- لگان توں پاک زمیناں دی منسوخی، سَنے سکولاں یاں پڑھائی نال جُڑیاں زمیناں دے: The Resumption of Rent-free Lands, Including Those Belonging to Schools or Connected with Teaching

اسیں ہوشیار پور سیٹلمنٹ رپورٹ وچ ویکھ چُکے آں کہ سارے ''مشکوک'' دعویاں نوں رَد کر دتا گیا اے۔ ایہناں حالاں وچ کسے دعوے دا ''مشکوک'' ہونا کِنّا سوکھا اے، ایس گل نوں ہند سرکار دے بنگال پربندھ بورڈ نوں ڈاہڈے فرماناں توں کڈھیا جا سکدا ائے۔ سیکرٹری نے پچھلی حکومت دے ناں اپنی چٹھی نمبر 418 مؤرخہ 31 مارچ 1849ء وچ لگان توں پاک پٹیاں دے مسئلے نوں اجیہی مُڈھلی شے مِتھیا جیہدے ول ''بورڈ نوں دھیان کرنا چاہیدائے کیوں جے جانچ تے پرکھ پڑچول وچ جِنّا چِر ہووے گا،

1- حالاں پچھے کسان طبقیاں نوں تعلیمی جذبے توں مملو مِتھیا گیا سی۔ ہن ایتھے کھیتی باڑی نہ کرن آلے طبقیاں دا ذکر کیتا جانا اک بدلاؤ اے۔

اوہناں دیاں پٹے داریاں اونیاں ای پیڈیاں ہوندیاں جان گئیاں تے مُعافی زمین دی منسوخی اونی ای چوکھی گھٹ مقبول تے گھٹ عدل آلی لگے گی۔'' اوہ ایسے نظریے تے زور دیندائے، جیہنوں خورے کوئی وی لبرل سرکار گھٹ توں گھٹ یورپ وچ اجو کے زمانے وچ نہیں اپنائے گی، کہ ''ساری سکھ آبادی نوں لڑائی وچ ہران توں بعد ملک تے اپنے قبضے راہیں اساں فاتح دا پورا حق لے لیا اے تے اسیں پوری طراں زمین دے اک اک کِلّے نوں سرکاری گویڑ جوگ مِتھ سکنے آں۔ اسیں اک دلیر دشمن نال لڑے ساں، اساں ملک دی فتح نری تلوار راہیں نہیں کیتی، تے جے ساری سکھ قوم ساڈے خلاف ہتھیار چُکدی جیہڑا حب الوطنی دا فرض سی تد وی ایہہ صلاح دتی جاسکدی اے کہ 14 گنا چوکھے ہندوؤاں تے مسلماناں جیہناں ہتھیار نہیں سن چُکے۔ فاتحاں دا ''حق'' اصل وچ ''طاقت'' اے تے اک وار جدوں ملک دی اُچیچی اتھارٹی نے طاقت نوں حق مِتھ لیا تے سیکرٹری دا ایہہ آکھنا فضول سی کہ ''ساڈے افسراں نوں ایس معاملے وچ دعوے داراں دے خلاف غصے نہیں ہونا چاہیدا۔'' ایس توں اگے دا بیان کہ ''جدوں وی ریاست نوں ہنگامی حالاں وچ یاں مزاج بدلن پٹھ ضروری جاپیا تے سکھ حاکماں ولّوں دتیاں گئیاں ساریاں گرانٹاں واپس لے لئیاں، بھاویں اوہناں دیاں شرطاں کجھ وی سن'' بِناشبہ سیاسی تے کدی کدی ذاتی گرانٹاں دے حوالے نال صحیح اے جیہڑیاں سیوا دے بدلے دتیاں گئیاں، پر ایہناں دا اطلاق مذہبی تے تعلیمی اوقاف تے کدی نہیں ہویا، جیویں کہ پِچھے دسیا جاچکیا اے۔ ایس توں اڈ اک وی اجیہا 'بِنا لگان پٹے دار' نہیں جیہڑا کسے وی رعایت نوں مہربانی نہ سمجھدا ہووے۔ خورے جے سکھ سانوں تیمور لنگ دے پیرو سمجھدے تے خورے انج نہ ہوندا، پر اوس صورت وچ جدوں کہ اوہ سانوں چوکھی چاہ نال ویکھدے۔ اک غیر تے نویں فتح کیتے ملک وچ ''اک ورھے دے وی چر'' نوں ''آساں ودھان'' دے طور تے نامنظور نہیں کیتا جاندا تے فرض کر لیا گیا کہ ہن ایہہ آساں نہیں ہین۔ ایس لئی خاص کر کے دعویٰ کیتا گیا کہ افسر بہوں مُدھلے زمانے وچ ایس وڈے اہم معاملے وچ لوکاں نوں ذہنی تسلی دے دین گے۔ ایہہ ''تسلی'' تہانوں (Tacitus) وچ امن دی اک تعریف چیتے کروندی اے۔

ایس گل تے اگے چل کے غور کراں گے، پر ایہہ چیتے رہوے کہ زیادہ گرانٹاں دی پوری تصدیق نہیں سی کیتی گئی، ایس لئی بِنا لگان زمین دے ہر پٹہ دار کلی یا جزوی طور تے تصدیق کیتے نوں ''اپنے کول موجود ہر اک لکھت پڑھت وکھان'' تے مجبور کرنا بہوں اوکھا سی تاں جے لوک ''آپ''

ایس بحالی نوں برطانوی سرکار ولّوں اک مفت تحفے طور تے ویکھن۔''اوہناں دی ایس صلاح دی درستی کرن دی لوڑ اے کہ اوہ لمّے چِر توں قابض رہن دی بنیہہ اُتے اپنی پٹہ داریاں نال جڑے خلقی حقاں دے مالک بن گئے نیں، تے اوہناں دے ذاتی آگوواں دے چانن وچ اپنے نویں حاکماں دا آدر کروان۔ ایہہ سمجھنا اوکھا اے کہ صوبے دیاں بولیاں تے رِیتی رواج نال گھٹ جانکاری رکھن آلے افسر ایہہ کم کیویں کر سکدے سن۔''کوئی وی بِنا لگان پٹے کسے اجیہے بندے دے حق وچ جاری نہیں رہنے چاہیدے جیہنے برطانوی سرکار دے خلاف ہتھیار چُکے ہون، بھاویں اوہنے ایہہ اپنی مرضی نال کیتا ہووے یاں مجبوری نال۔'' ایہہ ظاہر اے کہ ایسراں دی سرکار کیویں اوہناں لوکاں ولّوں جھوٹھ تے دھوکھے دی سلاہنا کرے گی جیہڑے اپنے گوانڈھیاں نوں بے دخل کروان دے چاہیوان ہون۔ دیس بھگت تے مذہبی لوکاں ساڈے خلاف جنگ لڑی سی، اوہ ایسے صوبے دے گُنی لوک سن، تے اوہناں نوں ''فتح دے حق'' ہیٹھ بے رحم سزا دتی گئی۔ مہذب جنگ وچ ایس گل دیاں ونگیاں گھٹ نیں پئی جدوں لوکاں نوں کسے غیر دے خلاف ہتھیار چُکن تے 'مجبور' کیتا گیا تے اوہناں نوں سزا دین لئی اوہناں دی جائیداد ضبط کر لئی گئی ہووے، تے آس کیتی جاندی اے کہ ایہہ قانون بے اثر ای رہوے گا۔ فیر مینوں ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ایس طراں بے دخل کیتے گئے کئی استاداں 1857ء دے غدر وچ حصہ لیا ہووے گا۔

جدوں اک تابع دار تے ماتحت سرکار دی رہنمائی لئی ایس طراں دے عام اصول بنائے گئے ہون تے ایہہ سمجھنا سوکھا اے کہ مذہبی تے خیراتی اوقاف دے حق وچ دتی گئی سلاہن جوگ چھوٹ دی کیہ تعبیر کیتی جاوے گی۔ جیویں:

> ''مذہبی اداریاں یاں لوکائی دے رہن لئی بنیاں عمارتاں دا نظام چلان
> لئی نیک نیتی نال وقف کیتے گئے چندے اوویں ای رہن دتے جان،
> جدوں تیکر کہ ایسراں چلائے جان آلے ادارے یاں عمارتاں فضول
> خرچے نہ کرن۔''

اوقاف دی نیک نیتی (bona fides) دا فیصلہ کرن آلا کون سی؟ سرکار تے نہیں ہو سکدی کیوں جے اوہدا مفاد زمین دا پٹہ مُکان وچ سی۔ کیہ عمارتاں نوں اوویں ای رکھن وچ سرکار دا فائدہ سی؟ تے پڑھائی لئی اوس ان گنت اوقاف دا کیہ ہووے گا جیہناں کول کوئی عمارت ہی نہیں، تے

جیہڑے پِنڈ دے سانجھے ہال وچ یاں رُکھ تھلے یاں اپنے ذاتی مکان وچ پڑھان آلے پروہت یاں سیکولر استاد تے نربھر کردے سن؟ تے فیر دان دی رقم تے نربھر کرن آلی منسوخی توں چھوٹ کیویں دتی جاوے؟ ایہہ فیصلہ کرنا دان دین آلے دا کم سی کہ کیہ ایہہ ''فضول خرچ'' سی یاں نہیں، پر اک وار جدوں دان ہو جاندا تے کسے نوں اوہنوں گھٹان دا حق نہیں سی، تے مذہبی یاں خیراتی ادارے دے بچا دی ضمانت لبھ جاندی۔ ہاں، ساڈی جاچے اوقاف حدتوں چوکھیاں سخاوتاں سن۔ پر ایہہ کسے وی فرقے نال سمبندھ رکھن آلی دیسی سرکار دی شان سن، تے جدوں ایسراں دے اوقاف نوں گھٹ یاں اوہدے ول بے دھیانی ورتی گئی تے مذہبی جذبے دے زوال تے پروفیشنل یاں پجاری طبقیاں دی بھکھ نے دیسی تعلیم نوں زوال دا شکار بنا دتا تے اوس قومی دیانت داری دا وی زوال ہویا جیہدے بارے ساڈیاں ایڈمنسٹریشن رپورٹاں چنگے چوکھے ثبوت دیندیاں نیں۔'' جدوں ریاستی مذہب دی دیکھ ریکھ جیہدے وچ ہمیش پڑھائی شامل سی لئی بہوں چوکھیاں گرانٹاں دتیاں جان تے اوہناں نوں اُگھڑویں سیاسی محرکاں کارن اک نِکّی جیہی رقم تیکر محدود ہونا چاہیدائے۔ دوجے پاسے، جے ایہناں قاعدیاں دی ڈاہڈی پابندی نال کجھ انفرادی تنگ دستی دے کیس سامنے آوَن بھاویں غریبی، ناطاقتی یاں صنف کارن تے گورنر جنرل صاحب قاعدیاں وچ نرمی یاں وظیفہ جاری کرکے خُش ہون گے''، ایسراں اوہ اپنی پرجا نوں فاقیاں توں بچا سکدے نیں۔ ایہہ کم چیتے رکھن موجب اے کہ بھاویں سکولاں دے بچاوٗ دا ذکر نہیں کیتا گیا بھاویں پنجاب بورڈ ایڈمنسٹریشن نے ایہنوں ایویں ای سمجھیا پر ایہہ کم اپنی تھاں ذکر جوگ ہے وے کہ مذہبی اوقاف وچ پڑھائی وی شامل سی۔

حوالے دے طور تے میرا پیرا ''No-Regulation Law of the Punjab'' از ڈی جی بارکلے سی ایس وچوں اے تے اوتھے ہور چنگی طراں پڑھیا جا سکدائے۔ میں پِنڈ دیاں حداں تے اک باب دا وادھا وی کیتا اے کیوں جے ایہہ میری ایس صلاح نال بالواسطہ سمبندھ رکھدائے کہ دیسی تے پرائمری سکولاں نوں پِنڈ دی یاں بانجھ زمیناں وچوں ہمیش لئی دان دتے جان۔ (1) میں کجھ ہور کاغذ وی شامل کیتے نیں جیہناں توں پتہ لگدائے کہ ساڈے حاکماں وچوں گُنی

1- میںوں پک اے پئی پینڈو برادریاں نوں اپنی سانجھی زمین وچوں کجھ وِگھے زمین اک سکول لئی ہمیش لئی دان دین ول موڑن وچ کوئی اوکڑ نہیں ہووے گی۔ کجھ صورتاں وچ بانجھ زمین ایس کم لئی لبھے گی تے دوجیاں صورتاں وچ اجوکے جاگیردار بڑی خُشی نال اک دیسی سکول فیر کھولن لئی 'ریلیز' کر دین گے۔ دوواں صورتاں وچ سرکاری ریونیو نوں دیسی سکولاں نوں زمین دان کیتے جان نال فائدہ ہووے گا، جد کہ پرائمری سکول دی لاگت ودھن دی تھاں گھٹ جاوے گی۔

تے اُچیچے لوکاں وی ''مذہبی متبرک تے تعلیمی کماں'' نال عملی طور تے کیویں نبڑیا۔ حیرانی ایس گل دی اے کہ ساڈے افسراں وچوں کجھ دے دل، کئی کوتاہیاں دے باوجود، دیسی لوکاں لئی پیار تے رحم نال اینے بھرے نیں کہ بیگانی حکومت دی لیائی ہوئی تباہی دا کجھ ازالہ ہو جاندائے جیہنے ''سیلف گورنمنٹ'' دا اجے مُڈھ ای بنھیا اے تے ایہدے نال ای پنجاب وچ ایہدا کیریئر شروع ہووے گا۔ سر ڈونلڈ میکلوڈ (Sir Donald Mcleod) بس اینا ای ''مشورہ'' دے سکدے سن کہ ''جتھے کسے مسیت یاں مندر دی مِلک وچ دان کیتی زمینی دی منسوخی وچ اجو کے عہدے دار دے مرن تے بھُل ہو جاوے'' (تے کجھ صورتاں وچ بھُل وی ہوئی سی!) ''تے ضلعی افسر ایس فیصلے تے عمل کرن توں بچن دا مجاز ہووے گا...... جے اوہدی صلاح وچ ادارہ لوکاں دی نظر وچ اہمیت رکھدا ہووے تے معافی دی منسوخی اوہناں نوں بھیڑی لگے گی''، تے اوہنوں ہر کیس دی رپورٹ وی کرنی سی جیہدے وچ گرانٹ دی منسوخی جیہڑی اودوں تیکر دھرم سالا، تکیہ یاں خانقاہ دی مددلئی ورتی جاندی سی گوڑھی بے سکونی پیدا کردی سی۔'' میں ایہہ وکھان لئی وی کاغذات شامل کیتے نیں کہ ''ستلج پار ریاستاں وچ لگان توں پاک پٹیاں دے دعویاں دی جانچ وچ کئیاں نوں مُکا دتا گیا یاں بہوں گھٹا دتا گیا یاں خاص قاعدیاں موجب بوہتی وار غلط وہماں کہ دیسی حکومتاں ولّوں ہمیش لئی گرانٹاں دا معنی کجھ وی نہیں دی نینہہ اُتے پوری حیاتی لئی پٹے دار بنا دتا گیا''، تے کیویں مقامی عدالتاں نوں ہند۔ برطانوی سرکاری ولّوں دتے گئے 'مفت تحفیاں' نوں رجسٹر کرن توں پہلوں ونڈ دے سوال چکّن دی اتھارٹی توں محروم کر دتا گیا سی جیہدے لئی حق ثابت کرن آلے سارے ڈاکومنٹس مالکاں دے دتے سن۔

ایڈمنسٹریشن تے سیٹلمنٹ رپورٹاں توں لئے گئے پیریاں تے سکولاں تے استاداں دی سارنی جیہناں پہلوں بنا لگان زمین تے قبضہ کیتا سی جیہڑی مُکائی گئی اے توں ہور نِتھر جاوے گا کہ منسوخیاں کیویں کیتیاں گئیاں۔ جے مینوں اجازت ہوندی یاں منسوخی دے ریکارڈز دا ویروا کرنا خاہش جوگ ہوندا تے ایہہ کم ثابت کرنا سوکھا ہو جاندا کہ پڑھائی لئی رکھے گئے ہزاراں دان برطانوی راج ویلے عہدے دار دی مرگ تے ای یاں عمارت ڈھیہن تے یاں جاگیردار دی خاہش تے یاں دوجیاں کارناں دے نتیجے وچ مُکا دتے گئے۔ ایہناں وچوں کوئی وی صورت دیسی تعلیم دی نینہہ جاری رکھن لئی رکھی گئی گنجائش توں ساڈی لاپروائی دا جواز نہیں کڈھدی۔ ہن ایہدا دسواں حصہ

وی بقایا نہیں بچیا، تے مرکزی طور تے ایہنوں 'بنا دان دیسی تعلیم' دے طور تے درجہ بند کیتا جا سکدا ئے، کیوں جے ایہدی دان آلی صورت عملی طور تے تباہ ہوگئی۔ میری جاچے ایہہ رپورٹ کسے تعصب توں بنا پڑھن آلے بندے تے ایہہ گل ظاہر ہو جاوے گی۔ رپورٹ لکھن آلے نوں بھیڑیاں حقیقتاں وکھان دا کوئی فائدہ نہیں سی، پر اوہ تعلیمی کمیشن دی بنتی تے سچائی لئی ایہہ گلاں آکھن تے مجبور ہویا، اوہ ایس سرناویں تے اک جھاکے آلا گواہ تے رپورٹر سی۔

فیر مذہبی اوقاف دی کسے وی ضبطی توں بھیڑی شے ایہہ سی کہ ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ نے سرکار دے فرماناں دی اُگھڑویں خلاف ورزی وچ پِنڈ دے سکولاں دے ناں تے لئے گئے محصول دے غلط ورتن نال بھروسے نوں ڈاہڈا دھکا لگا۔

The consequence of this misapplication had been that we have replunged into barbarism the agricultural masses of this country, for which, before our advent, to quote from our own Reports, elementary aud practical education had been provided by themselves. Trusting to us they paid the cess, which in most places would have been sufficient either to establish a new village school or to encourage an already existing one. We did neither.

ایس غلط ورتوں دا نتیجہ ایہہ سی کہ اساں ایس ملک دی کسان پرجا نوں فیر بربریت وچ دِھکیا، حالاں ساڈیاں اپنیاں ای رپورٹاں موجب، ساڈے آؤن توں پہلوں اوہ مُڈھلی تے عملی تعلیم دین دا آہر آپ کردے سن۔ اوہناں ساڈے تے اعتبار کردیاں ہویاں محصول دتا جیہڑا چوکھے پِنڈاں تھاواں تے اک نواں سکول بنان یاں پہلاں دے سکول دے ودھا لئی بھرواں ہوندا۔ اساں ایہناں وچوں کوئی کم وی نہ کیتا۔ اساں کساناں دے پیسے نوں اوہناں ذاتاں دی پڑھائی دی لاگت چکان وچ لا دتا جیہڑے پہلاں ای اپنا خرچ آپ چُکن دے عادی سن۔ سبھ توں ودھ کے ساڈے ویہار نے سرکار بارے بے اعتمادی ودھائی، لوکائی اپنے تعلیمی نظام نال نفرت کرن توں اڈ آپ وی لاپروائی ورتن لگی۔ ایہدا انجام اوس ویلے ساہمنے آوے گا جدوں مذہبی، سماجی تے سیاسی شک شبہے لئی

ساڈی تربیت آلے بندے ودھدی ہوئی بےچینی دے آگو بن جان گے۔

سکولاں نوں چلان لئی بِنا لگان زمین مُکان دے حوالے نال عام جذبیاں دی اک ونگی لئی میں وصول ہون آلی اخیرلی چٹھی وچوں اک پیرا دینا چاہواں گا۔ ایہدے تے اک بینکر پچھمن داس، لمبڑدار گنڈا مَل، حضورا مَل پٹواری، بھائی سیوا رام تے مرادیاں پِنڈ دے جزوی مالک لالہ نرنجن داس ہوراں دستخط کیتے نیں۔ چِٹھی دی تاریخ 24 ستمبر 1882ء اے:

''جناب عالی! بِنتی اے کہ ساڈے پِنڈ (مرادیاں) وچ بھائی جے سنگھ گرمکھی پڑھاندا سی تے نال ای دھرم سالا دے دوجے کم وی کردا سی۔ ایہدے بدلے اوہنوں ادھے کھوہ دی معافی توں اڈ 25 گھماؤں زمین 13 روپئے دے نیڑے تیڑے لبھی سی جیہڑی پِنڈ دے اُتلے پاسے سی۔ ایہہ بھائی دو ورھے پہلے فوت ہوگیا تے اُتے دِتا بِنا لگان پٹہ سرکار نے کھوہ لیا تے گرمکھی سکول بند ہوگیا اے جیہدے نال ساڈے بالاں نوں ڈاہڈا نقصان اپڑیا۔ ہن سانوں پتہ لگیا کہ سرکار نے ساڈے دیس دے فائدے لئی اک تعلیمی کمیٹی بنائی سی جیہدے کارن سانوں اپنے دِل دے دُکھڑے سنان دا موقع لبھیا اے، جیہڑے تھلے دتے نیں: کہ اسیں پنجاب دے واہی وان پڑھائی تے ہون آلے خرچیاں دا چوکھا وڈا حصہ دے رہے آں پر ایہدے فائدیاں توں محروم آں کیوں جے اسیں اپنے بالاں نوں بدیسی بولی تے لِپّی وچ پڑھاندے جیویں فارسی، ایہہ وقت ضائع کرن آلی گل سی، سگوں اسیں اپنی زراعت تے ہنر توں وی انجان رہ جاندے۔ اصل وچ، جے سرکار سانوں ساڈی اپنی بولی یعنی پنجابی تے گرمکھی لِپّی وچ پڑھاندی تے اسیں واہی وان پڑھائی توں چوکھا فائدہ چُکن جوگے ہوندے، دوجی صورت وچ نہیں۔ ایہی کارن اے کہ اساں تہانوں ایہہ عرضی گھلی اے تاں جے اُتے دسی 'معافی' جیہنوں مُکا دتا گیا سانوں پہلاں وانگوں فیر دتی جاوے۔ تد ساڈے بال گرمکھی وچ پڑھ سکن گے تے

سرکار دی بھلیائی لئی دعاواں کرن گے۔''

مینوں ایہہ آکھن دی لوڑ نہیں کہ اُتے دتی گئی چِٹھی جیہڑی ایسے پکھ دیاں کئی چِٹھیاں وچوں اک ہے بِنا واسطے یاں واسطے راہیں میریاں ذاتی انکوائریاں ول دلالت نہیں کردا۔ اصل وچ غور ہیٹھ پِنڈ نوں دیسی سکولاں بارے اک وی باقاعدہ سرکلر نہیں گھلیا گیا سی، تے ایہہ کہ کسے وی ریٹرن وچ ایہدا کوئی ذکر نہیں۔

ایسے طراں مینوں ایس تحصیل وچ کئی پِنڈاں توں تِن یاں چوکھیاں چِٹھیاں لبھیاں جیہناں تے مُکائے گئے پٹیاں دے جزوی بے دخل کیتے مالکاں دے بالاں دستخط کیتے نیں۔ اک چِٹھی ایسراں اے: ''اسیں انگریز سرکار دیاں نوازشاں لئی اُبھاری آں۔ سِکھاں دے زمانے وچ 68 گھماؤں زمین 53 روپئے دے بروبر بھائی امیر سنگھ تے وزیر سنگھ نوں دتی گئی سی جیہناں دے پچھلے ہن بنتی کردے نیں، ایہہ زمین پِنڈ قلعہ مراد بخش وچ سی جتھے اک وڈی دھرم شالا اے جیہدے وچ ہمیش توں گرمکھی پڑھائی ہو رہی اے۔ گرمکھی سکھانا ساڈے ماپیاں دی معافی زمین دیاں شرطاں وچ شامل سی۔ ہن دوواں معافیاں آلیاں دی مرگ کارن دو تہائی بِنا لگان پٹہ مُکا دتا گیا اے تے ساڈے کول بس اک تہائی بقایا اے۔ پچھوکڑ وچ معافی کارن لبھے فائدیاں توں محروم ہون تے اج اسیں پریشان تے فکرمند آں۔ دھرم شالا دی سوہنی عمارت نوں ہمیش توں اک مقدس عمارت سمجھیا جاندائے جتھے ہر مسافر نوں روٹی ٹُکر لبھدا سی تے جتھے طاقت ور انگریز سرکار دی پرجا دے بالاں گرمکھی پڑھائی کیتی تے سرکار قیصر ہند دی فلاح لئی دعاواں کیتیاں۔ ہن اسیں جناب عالی توں بنتی کردے آں کہ اُتے دتی معافی دے سلسلے وچ اپنے اختیار ورت کے ایہنوں بحال کروان، عمارت نوں پہلے ورگی شان نال قائم رکھیا جاوے جتھے ہر مسافر کھا پی سکدائے انج علم حاصل کرن دا چاہیوان تے بنتی کرن آلے ہمیش دعا کردے رہن گے۔'' ایسے پکھ دی تیجی چِٹھی وچ آکھیا گیا: ''پہلاں جدوں ساڈے کول بِنا لگان زمین سی تے روٹی ٹُکر دی کوئی فکر نہیں سی، ایس لئی اسیں اپنی دھرم شالا وچ ای رہ کے اُچیچے تے تھلویں لوکاں نوں گرمکھی علم سکھا سکدے ساں جیہڑے سبھے سرکار ملکہ وکٹوریہ قیصرِ ہند دی مہربانی نال پڑھدے سن کہ اوہناں سرکاری سخاوت دے دریا وچوں اوہناں نوں کجھ حصہ دتا۔ بھاویں ہن کمیونٹی معافی دے مُکن کارن پڑھائی توں محروم ہوگئی اے، اوہدے کول سرکار اگے بنتی توں اڈ کوئی چارہ نہیں رہیا۔ ایسے لئی اسیں لوکائی دے آکھن موجب ایہہ بنتی کررہے

آں۔علم نال لوکاں دے بالاں دے اخلاق چنگے ہون گے تے اوہ سرکار لئی خدا دے حضور دعا کرن گے۔'' جے لوڑ سمجھئے تے اسیں اوہناں لوکاں دے تعلیمی یاں خیراتی دان بحال رکھن تے زور دے سکنے آں جیہناں اپنی غلامی بھلا کے 1857ء دی شورش وچ بڑی وفاداری تے دلیری نال نویں آقاواں دا ساتھ دتا۔

Non Regulation Law of The Punjab, By D.G. Barkley, M.A.

پنجاب دا نان ریگولیشن قانون از ڈی جی برکلے، ایم اے

چٹھی نمبر 418 مؤرخہ 31 مارچ 1849ء، سیکرٹری ہند سرکار ولّوں

بورڈ آف ایڈمنسٹریشن بکارِ پنجاب دے ناں

Rent Free Lands an Pensions

لگان توں پاک زمیناں تے وظیفے

39- بورڈ نوں جس شے ول سبھ توں پہلاں دھیان دینا چاہیدائے اوہ لگان توں پاک زمیناں رکھن لئی گرانٹاں دے معتبر ہون تے اثر پان آلے سوال نیں۔ظاہر اے کہ جانچ وچ جتّا چِر ہووے گا، ایہہ پٹے اونے ای پِیڈے ہوندے جان گے تے مُکانا اونا ای چوکھا ناگوار تے نالے عدل توں ہٹواں ہو جاوے گا۔ساڈے پرانے صوبیاں وچ اگے پچھے سرکار دے حق تے دھیان دا آدر کرن دے حوالے نال اعلان کرن دے باوجود جانچ وچ اینا چِر ہو گیا کہ ساڈیاں کارروائیاں وچوں ناانصافی تے سختی جھلکن لگی۔

40- اساں ساری سکھ قوم نال لڑن دے بعد دیس تے اپنے قبضے کارن فاتح ہون دا پورا حق بٹوریا تے زمین دے اک اک کِلّے نوں سرکاری گویڑ ہیٹھ لیاوَن دا اعلان جائز سی، تے بھاویں ساڈے افسراں نوں ایس سلسلے وچ دعوے داراں دی فکر نہیں کرنی چاہیدی، پر ایہہ اوہناں نوں بہوں چوکھی سخاوت تے کھل ڈلھ نال کم لین توں محتاط بنا دیوے گا، تے اوہ گرانٹیاں لئی اوہدے توں چوکھا کرن دے خلاف ہون گے جیہڑا ساڈی اپنی سرکار اوہناں لئی کردی اے۔

41- کوئی کارن نہیں کہ اسیں سرکاری ریونیو دا انتقالِ ملکیت ہمیش لئی کیوں بنائے رکھیئے جیہنوں ساڈے توں پہلی سرکار نے وی قائم نہ رکھیا۔گورنر جنرل دا آکھنا اے کہ جدوں وی ریاست

وچ ہنگامے ابھرے یاں لوکاں دیاں اکھاں وچ حاکماں دا ڈر نہ رہیا تے سکھ حاکماں گرانٹ دیاں شرطاں تے سوچ وچار کیتے بِنا اپنی مرضی نال اوہناں نوں ختم کر دِتا۔ گرانٹ آلے دی مرگ تے اوہ ویلا گزرن دے نال نال مُک جاندیاں تے فیر کوئی وڈا جرمانہ دین تے مُڑ تازہ ہو جاندیاں۔ (1) گورنر جنرل نے ایہہ وی آکھیا کہ ایہناں دعویاں تے برطانوی سرکار دا فیصلہ اجے تیکر انجان پٹہ داری نوں پکی پیڈی تے معتبر حیثیت بخشے گا۔ لگان توں پاک زمین آلیاں وچوں اک وی اجیہا نہیں جیہڑا ایس ویلے ایس پوزیشن تے جھگڑا کرے تے جیہڑا کسے رعایت نوں مہربانی نہ سمجھے۔ اک ورھے دا چِر وی اوہناں آساں نوں ودھاوا دیوے گا جیہناں نوں اجے پورا نہیں کیتا جا رہیا، تے خاص طور تے خاہش کیتی جاندی اے کہ مقامی افسر بہوں مُڈھلے زمانے وچ اک بہوں اہم حوالے نال لوکائی دے ذہناں نوں مطمئن کرن گے۔

42- لگان توں پاک ہر زمین آلا، جیہدے پٹے تے سرکار نے گواہی دتی ہووے، اپنے کول موجود ہر اجیہا ڈاکومنٹ وکھان دا پابند ہووے گا جیہڑا اوہنوں ریونیو دی چھوٹ دا حق دار بناندا ہووے تے اوہنوں بورڈ دی مہر تے سیکرٹری دے دستخط نال گرانٹ دینی چاہیدی اے جیہدے وچ اعلان کیتا گیا ہووے کہ ایہہ گرانٹ برطانوی سرکار ولّوں مفت تحفہ اے۔ گورنر جنرل نوں پک اے کہ ایہدے نال مقامی ذہن تے بھرواں اثر پوے گا تے اوہ اوہناں دی ایس رائے دی درستی کرن گے کہ اوہ لمّے چِر قبضے پاروں اپنے پٹیاں نال جُڑے کوئی خلقی حق رکھدے نیں، تے اوہدے دل وچ اپنے نویں حاکماں دا آدر ذاتی مہرباناں دے طور پیدا کیتا جاوے۔

43- کسے وی لگان توں پاک زمین آلے نوں اپنی پٹہ داری اندر پولیس دے اختیار نہیں لبھن گے تے سرکاری ریونیو دا گویڑ ہر اجیہے پِنڈ یاں زمین دے ٹوٹے تے لایا جاوے گا جیہڑا اک وکھری پٹہ داری اے، ایس لئی جاگیردار یاں کسے دوجے نوں اپنے مزارعیاں تے لک تروڑ لگان لان یاں اوہدے توں چوکھا لین دی آ گیا نہیں ہونی چاہیدی جِنّا اوہدی تھاں سرکار لیندی۔

44- کجھ اجیہیاں ونگیاں ہون گئیاں جیہناں وچ خورے ایس اصول توں ہٹنا پوے۔ پر ایہناں نوں خاص صورتاں سمجھنا چاہیدائے، تے کجھ ونگیاں وچ خورے جاگیرداراں نوں مقامی سول اتھارٹی دے ہیٹھ پولیس دے اختیار دینے پین، ایہہ وی خاص صورتاں ہون گئیاں۔ گورنر جنرل نوں

1- مذہبی گرانٹاں دے معاملے وچ نہیں جیہناں وچ تعلیمی گرانٹ وی شامل اے۔

پک اے کہ ستلج اُرار دے صوبیاں وچ کئی اجیہیاں ریاستاں نیں جیہناں وچ برطانوی سرکار دا پولیس دے اختیار اپناناں اُکا لوڑ آلا نہیں رہیا، تے اک یاں دو کیساں وچ اوہ بہوں فضول تے امیراں دے مفاد تے خاہشاں دے خلاف ثابت ہوئے جیہڑے ساڈے ہتھوں چنگے سلوک دے حق دار سن تے اوہ اک صلاح دی حمایت کر کے خُش ہون گے جیہڑی اوہناں نوں پتہ اے کہ کجھ چر توں کجھ سول افسراں دے ساہمنے وے، تے جیہدا سمبندھ ایہناں فرماناں دی سختی وچ تبدیلی کرن نال اے۔

45- جتھے بِنا لگان پٹے داریاں نوکری دی شرط ہیٹھ رکھیاں گئیاں نیں، اوتھے ستلج صوبیاں وچ ہر ذمے وار گھڑ سوار تے پیادے لئی سکیل تے رعایتی لگان دی سکیم چُننی چاہیدی اے۔ گورنر جنرل مقامی افسراں نوں اصل گرانٹ دے اکھراں دی بہوں ڈاہڈی تشریح دے خلاف بس خبردار ای کرن گے: کئی صورتاں وچ اصل گرانٹ دیاں شرطاں اُنج ای پوریاں نہیں کروائیاں گئیاں تے جیہناں پٹے داراں اپنے آپ نوں ذمے وار بنایا اے اوہناں امکاناں لئی اصل منگاں پچھے ٹُر گئیاں، تے ہن اک چھڈے دعوے نوں بحال کرنا دھوکھا ہووے گا۔

46- کسے وی اجیہے بندے دے حق وچ کوئی بِنا لگان پٹے داری جاری نہیں رہنی چاہیدی جیہنے برطانوی سرکار دے خلاف اپنی مرضی نال یاں مجبوری نال ہتھیار چُکے ہون۔ ایسراں قبضہ کرن آلے کسان اصل مِلک توں باہر نہیں ہون گے، سگوں بس اوہناں نوں ریونیو دا ذمے وار ای بنان گے۔

47- ایہناں مُڈھلے کماں توں بعد گورنر جنرل ہوراں اوہناں قاعدیاں ول دھیان دوایا جیہڑے بِنا لگان پٹے داریاں دی پرکھ پڑچول وچ افسراں دے مُکھ ہونے چاہیدے نیں۔

48- پہلا: معزول حاکماں یاں پچھلے قابضاں دی دیکھ ریکھ لئی رکھیاں گئیاں ساریاں گرانٹاں نوں اوہناں دیاں اجوکیاں شرطاں تے قائم رکھیا جاوے تے آؤن آلے کل وچ پٹہ داراں دے مرن توں بعد اوہناں وچ کمی کیتی جاوے۔

49- دوجا: مذہبی اداریاں یاں لوکائی دے رہن آلیاں عمارتاں دی دیکھ ریکھ لئی دتیاں گئیاں سبھے اوقاف اوس ویلے تیکر رکھیاں جان جدوں تیکر اوہ فضول خرچی نہ کرن۔

50- تیجا: جیہڑے لوکاں کول مہاراجا رنجیت سنگھ، مہاراجا کھڑک سنگھ یاں شیر سنگھ ولّوں لبھن آلے پِنڈ یاں پِنڈ دے حصے جیہدے بدلے کوئی سیوا نہیں کیتی گئی بِنا لگان پوری حیاتی لئی اوہناں ای لوکاں کول رہن دِتی جاوے۔ پٹہ دار دی مرگ تے ہر کیس مُکھ رکھیا جاوے تے سرکار

دے فرمان لاگو کیتے جان۔ سرکار پکا لمّے چِر تیکر قبضے دے پکھ نوں مُکھ رکھے گی۔

51- چوتھا: اُتے آلیاں ساریاں زمیناں یاں گرانٹاں آلے بندے، جیہڑے پوری حیاتی نذرانہ یاں پیشکش وغیرہ دی شکل وچ جرمانے دین دے پابند نیں، اک چوتھائی ریونیو دین گے، تے پٹے آلے دی مرگ تے زمین بحال کر کے پورے ریونیو دا گویڑ لاگو کیتا جاوے گا۔

52- پنجواں: جیہناں لوکاں سکھ حاکماں سَنے بیدی تے سوڈھی، جیہناں توں آس کیتی جاندی سی کہ اوہ دان کرن آلیاں نوں ثواب اپڑان لئی مذہبی سیوا کرن گے نوں سیوا دے بدلے زمین لبھی، پوری حیاتی لئی پٹہ دار ہون گے تے ریونیو دا اک چوتھائی دین گے، گرانٹ آلے دی مرگ تے ایسراں دی ہر پٹہ داری نوں رپورٹ کیتا جاوے گا تاں جے سرکار اوہناں بارے فیصلہ کر سکے۔

53- چھیواں: اجیہے لوکاں ولّوں دتیاں گئیاں گرانٹاں جیہڑے سرکاری ریونیوز فیر لاگو کیتے جان توں ہٹن دی اتھارٹی نہیں رکھدے۔ (1)

54- ستواں: جتھے گرانٹ دا کوئی معاملہ نہیں، مسلسل تِن پیڑھیاں تیکر قبضہ اک مِتھیا حق گِنیا جاندائے، تے قابض نوں اپنا کیس اُتے دتے اصولاں دے چانن وچ فیصلہ کرن دا ذمے وار بناندائے۔

55- اَٹھواں: جتھے امیر یاں دوجیاں کول بِنا لگان زمیناں نیں جیہڑے مہاراجا رنجیت سنگھ یاں کسے وی ہور حاکم نہیں دتیاں، سگوں اوہناں اپنی تلوار کارن حاصل کیتیاں۔ ایہناں لوکاں دے کیس سوچ وچار جوگے نیں تے اوہناں نوں ہر صورت وچ بورڈ دیاں سفارشاں دے نال سرکار نوں رپورٹ کرنا چاہیدائے۔ اُتے دتے اصولاں وچ جے کوئی خاص کیس نہ ہووے تے اوہ خاص فرماناں لئی سرکار نوں وکھرا رپورٹ کیتا جاوے گا۔

56- جدوں ریاستی مذہب لئی کئی قیمتی گرانٹاں دتیاں گئیاں ہون تے اُتے دسّے اصولاں ہیٹھ ریلیز کیتے جان دے باوجود اوہناں نوں سیاسی مجبوری ہیٹھ کجھ پیسیاں تیکر محدود رکھنا ہووے گا۔(2) دوجے پاسے جے ایہناں اصولاں دی ڈاہڈی پابندی کارن اگلی پدھر تے اوکھے کیس بنن بھاویں غریبی، عمر یاں صنف کارن تے گورنر جنرل صاحب اجیہا کیس ساہمنے آون تے خُشی نال ایہدے وچ نرمی کر دین گے یاں فیر متعلقہ بندے نوں پنشن دین گے۔

1- ایہہ قانون بہوں جائز اے، پر ضروری طور قابضاں نوں "شبہے دے فائدے" توں محروم کرن ول ٹُریا اے۔

2- ایس قانون نے لازمی طور تے مذہبی اوقاف نال جُڑے تعلیمی کماں وچ بوہتے گھاٹے دی نینہہ رکھی۔

57- ریاستی پنشناں دی فوری پرکھ پڑتال وی ہونی چاہیدی اے، تے ایہی اصول اوہناں دی درستی دے عمل دا ویروا کرن وچ وی لاگو کیتا جانا چاہیدائے۔

پِنڈ دیاں حداں

59- چوکھا اہم تے مُڈھلا کم حداں وچ گھاٹا وادھا تے اوہناں ول اشارہ اے۔ ایہہ کم بہوں زوراں نال ہر ضلعے وچ شروع ہونا چاہیدائے تے سارے ملک وچ اک وی دعویٰ جھگڑے وچ نہیں رہنا چاہیدا۔ شمال مغربی صوبیاں وچ سرحد دے تعین دے سوالاں توں تسیں جانُو او، تے کیوں جے پندرھاں ورھے دا عملی کم اک چنگا تے چوکھا کارگر نظام متھن وچ ناکام ہوگیا اے، تے کیوں جے ایہہ قانونی فریقاں ول بہوں متقبول اے، ایس لئی ایہنوں کسے تبدیلی توں بِنا پنجاب وچ لاگو کروا دینا چاہیدائے۔

60- واہی بیجی توں بغیر علاقیاں وچ مُکھ رکھنا ہووے گا کہ پِنڈ دیاں حداں لازمی سانجھیاں ہون تے زور نہ دتا جاوے۔ کئی خطے سرحد دے 'وچکار' اجیہے ہون گے جیہناں نوں سرکار دی مِلک وچ وکھریاں جاگیراں دے طور تے مِتھنا چاہیدائے، تے اوہناں نوں دھون تے ہمالیہ دے جنگلاں وچ بانجھ زمین دیاں گرانٹاں تے پوری آؤن آلیاں شرطاں تے دینا چاہیدائے یاں فیر اپنے کول ای رکھنا چاہیدائے ایتھوں تیکر کہ کھیتی باڑی دا ودھا سانوں اوہدے توں فائدہ چُکن جوگا بنا دیوے۔ دور دُراڈے صوبیاں توں آبادکاراں نوں بُلانا چاہیدائے کہ اوہ آ کے زمین وچ ہل چلان تے اوتھے وسن، پر ایہہ ڈر اپنی تھاں موجود اے کہ ساڈے واہی وان طبقیاں وچ دیس نال پیار ایہدے وچ رکاوٹ ہووے گی۔

Extract From "Resolution of Government of India Abolishing the Board of Administration, dated 4th February, 1853"

''بورڈ آف ایڈمنسٹریشن دے مُکا لئی ہند سرکار دی قرارداد''

مؤرخہ 4 فروری 1853ء توں پیرے

7- 'نزول' جائیداد، اک فیصد روڈ فنڈ، پبلک فیریز یاں دوجیاں ذریعاں توں لبھن آلے

لوکل فنڈز جوڈیشنل کمشنر دے کنٹرول وچ ہون گے تے اوہ کسے وی کم لئی اوہناں وچوں 10000 روپئے تیکر دے خرچیاں دی منظوری دین دا حق دار ہووے گا۔

8- مذہبی تے تعلیمی کماں بارے مسئلیاں دا فیصلہ جوڈیشنل کمشنر کرے گا، ایہناں تے دوجیاں شعبیاں وچ بوہتے اہم سوال چیف کمشنر یاں فیر سرکار دے ساہمنے رکھے جان گے۔

Revenue-Free Holdings Granted For The Support Of Religious Edifices

مذہبی عمارتاں لئی دتیاں گئیاں بنا لگان پٹہ داریاں

سیکرٹری پنجاب حکومت ولوں فنانشل کمشنر پنجاب دے ناں چٹھی نمبر 917

مؤرخہ 4 جولائی 1860ء وچوں پیرا نمبر 2، 3 تے 4

2- لیفٹیننٹ گورنر ہوراں 12 گھماؤں زمین سمبڑیال، ضلع سیالکوٹ دے پنڈ بھوپال والا وچ بنے مندر لئی ایس شرط تے ریلیز کیتی اے کہ جدوں تیکر عمارت رہوے گی تے چنگا ویہار بنائی رکھیا جاوے گا۔

3- عالی جناب ہوراں مسٹر میکلوڈ دے مشورے موجب ایہہ وی ہدایت کیتی اے کہ جدوں وی پہلاں ہون آلے فیصلے ہیٹھ کسے مسیت یاں مندر نوں لبھی دان زمین اجو کے عہدے دار دی مرگ تے واپس ہو جاوے گی تے ضلعی افسر ایس فیصلے توں بچن تے اخیرلیاں ہدایتاں لئی کیس نوں رپورٹ کرن دا ذمے وار ہووے گا، تے جے اوہدی صلاح ہوئی کہ لوک ادارے نوں قدر دی نگاہ نال ویکھدے نیں تے معافی دا مُکانا اوہناں نوں بھیڑا لگ سکدا ئے تے اوہدے لئی ضروری ہووے گا کہ ایہی راہ چُنے۔

4- ضلعی افسراں نوں کوئی وی اجیہا کیس رپورٹ کرن دی ہدایت وی کیتی جاوے جیہدے وچ اوہناں نوں پک ہووے کہ دھرم شالا، تکیہ یاں خانقاہ نوں دتی گئی معافی دی منسوخی گوڑھی بے چینی پیدا کرے گی تے اخیرلے فرماناں تیکر لئے گئے پیسے اپنے کول ای رکھن۔

ہمیش لئی گرانٹاں دا ترکہ

I. کوئی وی پٹہ داری نسبتی وارثاں نوں نہیں لبھدی، سگوں اصل گرانٹیاں دے نسب وچ جائز

مرد وارث نہ ہون تے سرکار کول واپس مُڑ جاندیاں نیں۔

II. ''اصل گرانٹیاں'' دی اصطلاح توں مُراد اوہ فریق نیں جیہناں نوں برطانویاں گرانٹ دتی ہووے۔

ایہدا سِدھا سادھا کارن ایہہ وے: پنجاب نوں فتح کرن تے حکم دتا گیا کہ ہر کیس وچ گرانٹ بورڈ دی مہر تے سیکرٹری دے دستخط نال دینا لازمی اے جیہدے وچ مِتھیا جاوے کہ گرانٹ برطانوی سرکار ولّوں ''مفت تحفہ'' اے تے ایہہ پٹی پٹہ داراں نوں ذاتی مہرباناں دے طور اپنے نویں آقاواں دا آدر کرنا پوے گا۔ ایہدے توں اُگھڑویں طور پتہ لگدائے کہ مقامی عدالتاں رجسٹر توں پہلوں ونڈ یاں وراثت دے سوال چُکن دے حق دار نہیں۔ ونڈ، نسب، نذرانے دی نینہہ اُتے کوئی وی عرضی جیہدے نال رجسٹر نہ جڑے ہون نوں رَد کر دتا جاوے گا۔ جتھوں تیکر رجسٹر ہون دے بعد مسئلیاں دا تعلق اے تے عدالتاں وراثت دا فیصلہ ملک دے عام قانون موجب کرن گئیاں تے رجسٹر وچ وکھائی گئی گرانٹ دیاں شرطاں نوں مُکھ رکھن گئیاں۔

Extract from Circular No. 2, dated 25th May 1860, from Secretary to Government, Punjab, to Commissioner and Superintendent, ----- Division

سرکلر نمبر 2 مؤرخہ 25 مئی 1860ء، سیکرٹری پنجاب حکومت ولّوں کمشنر تے سپرنٹنڈنٹ .... ڈویژن دے ناں

لیفٹیننٹ گورنر دی خاہش اے کہ دیسی امیراں دے پُتر جدوں پڑھ لکھ جان تاں سرکار توں تقرریاں دا چنگا چوکھا حصہ تحفے دے طور تے لین تے اوہناں نوں خُشی اے کہ اج کل وچ ای کئیاں نوں سول تے ملٹری نوکریاں دتیاں گئیاں نیں۔ ہن ایس سرکار تے ایہہ اصول اپنایا اے کہ اُچیچے عہدیاں لئی آدر تے ذمہ داری دا تجربہ رکھن آلے بندیاں دی بھرتی کرے جیہڑے لوکائی وچ اپنی چنگی ساکھ بنا چکے ہوون۔ اوہناں نوں اَگے لیاون وچ سبھ توں وڈا ڈَکا اوہناں دی گھٹ پڑھائی رہی اے۔

6- لاہور وچ ہن اک آس وند پکھ دا تجربہ کیتا جا رہیا اے جیہڑا جے کامیاب رہیا تے اجیہے سرداراں دے پُتراں دی پڑھائی لئی چوکھیاں سہولتاں لبھن گئیاں جیہڑے پہلوں ایہدے توں

محروم رہے نیں۔ گُنی استاداں آلے سرکاری سکولاں نوں ہدایت کیتی گئی اے کہ امیراں تے عام لوکاں دے پُتراں لئی وکھرے وکھرے کلاس روم متھے جا چکے نیں۔ سرداراں دے پنجاہ بال داخلہ لے چکے نیں جیہڑے پہلوں ایس لئی سکول داخل نہیں سن ہوندے کیوں جے اوہناں دے گھرانے اپنے پُتراں نوں اجیہے اداریاں وچ گھلن توں ہٹکدے سن جتھے اوہناں نوں تھلویاں ذاتاں دے مُنڈیاں نال وی میل جول رکھنا پیندا سی۔ (1) اوہناں وچوں کئی مُنڈے دور دُراڈے ضلعیاں توں گھلے گئے تے عام کر کے پڑھائی دی خاہش وچ وادھا ہویا۔

جے لاہور وچ ایہہ تجربہ کامیاب رہیا، جیہدے بارے ہن تیکر بہوں آس اے، تے لیفٹیننٹ جنرل صاحب ہر ڈویژن وچ اجیہا ای اک سکول ویکھنا چاہون گے۔ چنگے گھرانیاں دے کیڈٹس درمیانے گُن حاصل کر لین تے اوہناں لئی بھرتی لبھنا کوئی اوکھا نہیں۔ اوہناں نوں Irregular فورس تے سول ڈیپارٹمنٹ وچ کھپایا جا سکدا ائے۔ بھرتی کیتے جا رہے بندے خورے گنتی وچ بوہتے تے چوکھے پڑھے لکھے نہیں ہون گے، اوہناں نوں حکومت ولّوں ترجیحی دعویٰ ہووے گا جیہڑی پہلاں خورے اوہناں دیاں آساں نوں ودھان تے اوہناں دے حال چنگے بنانے وچ سستی نال کم لیندی رہی اے۔

7- امیراں دے ساہمنے جانشینی دا سوال چکدیاں تہانوں بڑی احتیاط نال رسوخ آلے گھرانیاں دے نِکّے پُتراں بارے سرکار دے مہربان ارادے دے حوالے نال جانکاری دینی پوے گی۔ (2)

Instances of Resumed "Muafis" Belonging to Maulvis, Pandits and Bhais

مولویاں، پنڈتاں تے بھائیاں دیاں مُکائیاں ''معافیاں'' دیاں ونگیاں

1- کلُوکی، گوجرانوالہ، حافظ آباد تحصیل، 22 گھماؤ، 4 کنال۔ Kaluki, Gujranwala, Hafizabad Tahsil--- 22 Ghumans, 4 Kanals ایہہ

1- فیر لاہور گورنمنٹ کالج تے ہائی سکول وچ طبقاتی فرق مُمکن تے سرداراں اپنے پُتراں نوں اوتھوں کڈھ لیا کیوں جے اوہ ایس ادارے نوں نرا اپنے طبقے لئی خاص سمجھدے سن۔

2- ایس چِٹھی وچ دسی گئی سلاہن جوگ پالیسی تے کدی وی پوری طراں عمل نہیں کیتا گیا۔ گورنمنٹ کالج لاہور تے سکول عام لوکاں لئی کھلے سن، ایس لئی اوہناں دا مقابلہ امداد آلے مشن سکولاں نال سی۔

مُنڈیاں نوں پڑھان لئی بھائی بھاگل سنگھ کول سن۔ بھائی بھاگل سنگھ دی مرگ توں بعد 17 گھماؤں زمین واپس لے لئی گئی تے بقایا دھرم سالا لئی چھڈ دتی گئی۔ عرض گزار کشن سنگھ وغیرہ (بھائی بھاگل سنگھ دے پُتر) دا آکھنا اے کہ اُتے آلی منسوخی کارن اوہناں اپنا سکول بند کر دتا۔ اوہناں ایہہ وی آکھیا کہ جے معافی زمین بحال کر دتی جاوے تے اوہ کئی سو بالاں لئی سکول کھول سکدے نیں۔

2- بہلول پور، چوہڑ پور تے حسن، تحصیل سمرالا، ضلع لدھیانہ دے پِنڈاں وچ، 7 وِگھے 14 بِسواس، 6 وِگھے 17 بِسواس تے 2 وِگھے 14 بِسواس۔ In the Villages of Buklulpur, Chuharpur and Hasanpur, tehsil Samrala, district Ludhyana--- 7 bighas 14 biswas, 6 bighas 17 biswas, 2 bighas 14 biswas ایہہ معافی زمیناں سنسکرت پڑھائی دے ودھا لئی پنڈت جسونت ابن بھوانی داس کول سن۔ اُتے دسے پنڈت نوں سیٹلمنٹ دی مدت تیکر معافی زمیناں اپنے کول رکھن دی آگیا دتی گئی۔ معافی دار نرینہ اولاد دے بِنا فوت ہو گیا تے 10 مارچ 1867ء نوں ڈپٹی کمشنر دے حکم تے معافی واپس لے لئی گئی۔ پنڈت کول ہمیش توں اک ہور معافی وی سی جیہڑی اوہدی مرگ تے اوہدے دوہترے منسا رام سکنہ پوادت نوں دے دتی گئی۔

3- ضلع انبالہ، تحصیل انبالہ دے پِنڈ پتّی مہرسِین وچ، 15 وِگھے 5 بِسواس۔ In the village of Patti Maharsin, diatrict Umbala, tehsil Umbala--- 15 bighas, 6 biswas روبکار مؤرخہ 9 مئی 1837ء وکھاندی اے کہ مفتی امام بخش دے پُرکھاں کول اورنگ زیب دے دورتوں 40 وِگھے (پکی) زمین سی۔ سکھاں دے زمانے وچ سردار گور بخش ادھا لگان لیا۔ جدوں انبالہ سرکار دے قبضے وچ آیا تے انکوائری کیتی گئی۔ جدوں ثابت ہو گیا کہ مفتی امام بخش اوس ویلے معافی آلا پڑھیاراں نوں پڑھاندا سی تے 15 وِگھے تے 15 بِسواس زمین اوہدے کول رہن دتی گئی تے بقایا واپس لے لئی گئی۔ مفتی محمد بخش تے مسماۃ مہر النساء دی مرگ تے 22 نومبر 1866ء نوں ایہہ معافی وی مُک گئی۔

4- امرتسر، 1200 روپئے ورھے واردی جاگیر۔ Amritsar, Jaghir of Rs. 1,200 per annum. بھائی جیون سنگھ تے بھائی اُمرا سنگھ دا آکھنا اے کہ اوہناں دا دادا بھائی رام سنگھ 1200 روپئے ورھے واردی جاگیر رکھدا سی جیہڑی سکھ سرکار نے اوہنوں اک گرمکھی سکول

چلان لئی دتی سی جیہڑا اوہنے اپنے بُنگا (Bunga) وچ کھولیا سی۔ بھائی رام سنگھ دے مرن تے بھائی کرم سنگھ تے بھائی بشن سنگھ عرضی گھلن آلیاں دے پیو نے مُنڈیاں نوں پڑھانا جاری رکھیا تے اوہناں کول 800 روپئے ورھے وار دی جاگیر رہن دتی گئی۔ اوہناں دی مرگ تے جاگیر مُکا دتی گئی تے عرضی کرن آلیاں کول بس 475 روپئے ورھے وار دی جاگیر ای باقی رہی۔ ایہہ پیسے اوہناں دے گھرانے دی دیکھ ریکھ لئی کافی نہ ہون کارن اوہ سکول جاری نہیں رکھ سکدے سن جیہنوں جاگیر گھٹان توں بعد کجھ چر لئی بند کر دتا گیا۔ عرضی گھلن آلیاں دی بنتی اے کہ جے اوہناں نوں مناسب پیسے دتے جان جِتنے اوہ پہلوں لیندے سن تے اوہ اپنے بُنگا وچ اک بہوں چنگا گرمکھی سکول کھول سکدے نیں۔

5- گوجرانوالہ، 35 گھماؤں۔ Gujranwala, 35 ghumans گوجرانوالہ دے مولوی سراج الدین ہوراں اپنی دتی اک نجی ریٹرن وچ آکھیا اے پئی اج اوہناں دے پربندھ ہیٹھ چلن آلا سکول مرحوم مولوی سلطان احمد دے زمانے وچ 60 گھماؤں زمین معافی دے طور رکھدا سی۔ مولوی دی مرگ تے 35 گھماؤں واپس لے لئی گئی تے 25 بقایا رہ گئی۔

تحصیل شرقپور ضلع لاہور وچ تیز پور پِنڈ۔ Taizpur, tahsil Sharkpur, district Lahore پولیس ریٹرناں آکھدیاں نیں پئی تیز پور پِنڈ وچ قاری دی مسیت وچ تِن قرآن سکولاں دی معافی زمین (تفصیل نہیں دتی گئی) دو ورھے پہلوں مُکا دتی گئی۔

6- جلالپور، پیر والا ضلع ملتان۔ Jalalpur, Perwala, district Multan

جلالپور دے مولوی فتح محمد دی دتی اک نجی ریٹرن وچ وڈی مسیت وچ بنے اک سکول دا ذکر اے (جیہڑا عربی دا منّیا پرمنّیا عالم مولوی فاضل محمد چلاندائے) جیہڑا ملتان دے نواب تے سکھاں دے زمانے وچ شہر دیاں ڈیوٹیاں دی معافی رکھدا سی تے سکول نال جڑے استاداں نوں وی وظیفے لبھدے سن۔ نجی ریٹرن وچ ایہہ وی آکھیا گیا اے کہ ایہناں پنشناں تے معافیاں آلیاں کول ہن وی کاغذات ہین۔

7- پِنڈ رائے پور، تھانہ ڈیلون، ضلع لدھیانہ، 60 وِگھے، 2 کھوہ۔ In the village of Raipur, thana Delon, district Ludhyana, 60 bighas, 2 wells اک ذاتی دسّن آلے رائے پور وچ بھائی دی درواجڑی ناں دی دھرم سالا دا دسیا جیہڑی

معافی طور 60 وِگھے (پکی) رکھدی اے، پر پچھلے پربندھ وچ زمین تے لگان لاگو کیتا گیا سی۔

پیر دولت شاہ دی خانقاہ تے سنیاسی فقیر دا ڈیرہ دوویں بِنا لگان پٹہ داریاں دے اک اک کھوہ رکھدے سن، پر پچھلے پربندھ وچ اوہناں تے وی ٹیکس لا دِتا گیا۔

8- قلعہ روہتاس، ضلع جہلم (1) 25 وِگھے رام پورہ وچ، (2) 15 وِگھے پِنڈ کوٹڑا احمد وچ، (3) پِنڈ چک مُلاں، (4) دوہل زمین میرپور وچ (5) چھبریاں گجراں پِنڈ وچ زمین، (6) منوہر پور پِنڈ وچ دو وِگھے زمین، اَفک گوئیا۔ Rohtas fort, district Jhelum, (1) 25 bighas in Rampura, (2) 15 bighas in the village of Kotra Ahmad, (3) Village Chak Mulan, (4) 2 ploughs, land in Mirpur, (5) Land in the village of Chhabaryan Gujran ایتھے

دتیاں گئیاں تے کئی دوجیاں معافیاں روہتاس دے پِنڈت تکتا سہائے (پنجاب دے جانے مانے عالماں وچوں اک) نوں مہاراجا رنجیت سنگھ ولّوں اک پاٹ شالا چلان لئی دتیاں گئیاں۔ ایہہ پاٹ شالا پنجاب وچ اپنے پکھ دی پہلی پاٹ شالا سی۔

پنجاب تے برطانوی راج مگروں تقریباً ساریاں معافیاں مُکا دتیاں گئیاں۔ روہتاس وچ اج وی اک پاٹ شالا اے پر ہن ایہہ اینی تھلے آ گئی اے کہ دسّن جوگ نہیں۔

9- مُرادیاں پِنڈ، تحصیل حافظ آباد، ضلع گوجرانوالہ وچ 25 گھماؤں زمین، اک کھوہ دا ادھا حصہ۔ In the village of Muradyan, tehsil Hafizabad, district Gujranwala, 25 Ghumaos of land, a portion of a well کچھمن حصے

دار تے ساہو کار گنڈا مَل لمبردار، حضورا مَل پٹواری، بھائی سیوا رام تے لالہ نرنجن داس سکنہ مُرادیاں، تحصیل حافظ آباد، ضلع گوجرانوالہ ہوراں اک عرضی وچ آکھیا اے پئی پِنڈ دی دھرم شالا وچ بھائی جے سنگھ اک گُرمکھی سکول چلاندا سی تے ترکھانوالا کھوہ دی ادھی معافی تے 25 گھماؤں دی ادھی معافی تے گزر بسر کردا سی جیہڑی اوہنوں اک گرمکھی سکول چلان تے دھرم شالا دے خرچیاں دے بدلے لبھی ہوئی سی۔ دو ورھے پہلاں اوہدے مرن تے معافی مُکا دتی گئی۔ سکول بند کر دتا گیا اے تے عرضی گھلن آلیاں دا آکھنا اے کہ ہن اوہناں دے بال پڑھائی توں محروم ہو گئے نیں۔

10- قلعہ مراد بخش، تحصیل حافظ آباد، ضلع گوجرانوالہ، 21 گھماؤں زمین دی پیداوار دا ادھ۔ Killa Murad Bakhsh, Tehsil Hafizabad, district Gujranwala, ½ of 31 ghumaos of land کھتّا مراد بخش دا باوا گنگا داس اپنی عرضی وچ آکھدائے کہ باوا پورن داس (اوہدا روحانی بھرا، گُر بھائی) چوکنانوالی کھوہ نال جُڑی 31 گھماؤں زمین دا مالک سی۔ اوہ اک گُرمکھی سکول چلاندا سی پر اوہدے مرن توں بعد ادھی معافی مُکا دتی گئی تے ہن جِنّی زمین بقایا اے اوہ اجو کے عہدے دار دی دیکھ ریکھ لئی کافی نہیں، ایس کارن سکول نوں نقصان اپڑیا۔

11- قلعہ مراد بخش، تحصیل حافظ آباد، ضلع گوجرانوالہ، 68 گھماؤں زمین دی پیداوار دا دو تہائی۔ Killa Murad Bakhsh, Tehsil Hafizabad, district Gujranwala, 2/3 of 68 ghumaos of land عرضی گھلن آلے بیجا سنگھ، گُردت سنگھ جیہڑے امیر سنگھ دے پُتر نیں تے اُتم سنگھ تے کشن سنگھ وزیر سنگھ دے پُتر ہوراں بیان دتا اے کہ اوہناں دے پیو امیر سنگھ تے وزیر سنگھ کول 68 گھماؤں زمین معافی دے طور موجود سی تاں جے اوہ پِنڈ دی دھرم شالا وچ اک گُرمکھی سکول چلا سکن۔ ہن ایہہ زمین مُکا دتی گئی اے تے بقایا بچیا اک تہائی حصہ سکول دے خرچے پورے کرن لئی کافی نہیں۔ بالاں دی پڑھائی دے وسائل توں محروم ہو جان تے پِنڈ آلیاں نوں چنگا نقصان اپڑیا اے۔

12- پِنڈ وانیکی، تحصیل حافظ آباد، ضلع گوجرانوالہ، 38 گھماؤں زمین۔ In the village of Waniki, tehsil Hafizabad, district Gujranwala, 38 ghumans of land سُرجان داس تے سَنت رام دا آکھنا اے کہ اوہناں دا پیو 50 گھماؤں دا بہوں وڈا زمین دا پلاٹ رکھدا سی جیہڑا اک دھرم شالا نال جُڑیا سی۔ ایتھے اک سکول وچ چنگی تعداد وچ پڑھیار پڑھدے سن۔ ہن نرمل داس گُر بھائی دے مرن تے 38 گھماؤں زمین مُکا دتی گئی تے بس 12 گھماؤں بقایا بچی اے۔ ظاہر اے کہ اوہ اینی تھوڑی جیہی زمین راہیں سکول نہیں چلا سکدے۔

Statement of Muafis allowed to persons who were or are connected with education in the Sahansara

سہنسرا پنڈ دی پڑھائی نال جُڑے یاں جُڑے رہ چکے بندیاں لئی منظور کیتیاں معافیاں

موضع یاں پِنڈ	معافی آلے دا ناں	مسیت یاں دھرم شالا	ورھے وار آمدن: زمین	ورھے وار آمدن: نقد	وچار
سہنسرا	جمیتا ابن وزیر، مولانا	مسیت	6 گھماؤں، 7 کنال 4 مرلہ، تشخیص 12 روپئے	کوئی نہیں	ادھی پوری حیاتی لئی تے ادھی سرکار دی خُشی نال۔ پہلوں ایس معافی دار دے پُرکھ پڑھیاراں نوں پڑھاندے سن، پر سرکاری سکولاں دے بنن توں بعد پڑھیار اوتھے ٹُر گئے تے معافی داراں پڑھانا چھڈ دتا۔
اوہی	پھُلا ابن گرمکھ، پادھا	...	2 گھماؤں، 1 کنال 10 مرلے، تشخیص 3 روپئے	اوہی	گرمکھی، اجو کے معافی دار دا پیو گرمکھی تے ناگری پڑھاندا سی۔ پڑھائی دا کم پِنڈ دے سکول اپنا لیا۔ سرکاری معافی ہن مُک گئی اے۔ اوہدے بال بچے ہن سردار ٹھاکر سنگھ دی دتی ہوئی معافی رکھدے نیں۔
اوہی	پنجابا ابن بھاگو، پاندھا	...	3 کنال، 14 مرلے، تشخیص اک روپیہ	اوہی	اصل معافی دار ناگری پڑھاندا سی پر اوہدے بال بچے ہن سرکاری سکول کھُلن مگروں ایہہ کم نہیں کردے۔ سرکاری معافی مُکا دتی گئی اے، اجو کی معافی سردار دی دتی ہوئی اے۔

اوہی	ٹھاکر داس بن گندر مَل، برہمن	...	1 گھماؤں، 6 کنال 4 مرلے، تشخیص 4 روپئے	اوہی	سرکاری سکولاں دے بنن توں پہلوں لنڈے پڑھاندا سی۔ اوہ ہن نہیں پڑھاندا۔ ایس لئی معافی نرے اجوکے رکھن آلے دی حیاتی تیکر اے۔
اوہی	جواہر بن مہاراج، برہمن	...	1 گھماؤں، 5 کنال 5 مرلے، تشخیص 4 روپئے	اوہی	اوہی
اوہی	جَس ابن بھانا، برہمن	...	6 کنال، 12 مرلے، تشخیص 1 روپیہ	...	معافی دار سنسکرت پڑھاندا سی، پر سرکاری سکولاں دے بنن توں بعد معافی مُک گئی، پر سردار دی دتی معافی ہن وی ہے وے۔
اوہی	سنگت داس، مہنت	گوردوارہ گورو ارجن	30 گھماؤں، تشخیص 58 روپئے 7 آنے	کوئی نہیں	ایہہ معافی مُک گئی اے، پر سردار نے اک عالی شان گورودوارے دے ضمن وچ معافی دتی ہوئی اے۔ اج وی سادھوؤاں نوں گرمکھی پڑھائی جاندی اے۔
اوہی	گورو پرساد، چیلہ سہاؤ نرسنگھ داس	دھرم سالا	21 گھماؤں، 6 کنال 16 مرلے، تشخیص 9 روپئے	کوئی نہیں	سرکار نے ایہہ معافی مُکا دتی اے پر ہن سردار نے دتی ہوئی اے۔ ایتھے گرمکھی پڑھائی جاندی اے تے مسافر ٹھہردے نیں۔
اوہی	موتی رام ابن رتن چند، برہمن	...	3 گھماؤں، 5 کنال 11 مرلے، تشخیص 9 روپئے	...	ایتھے ناگری پڑھائی جاندی سی پر سرکاری سکولاں دے بنن توں بعد ایہہ سلسلہ بند ہوگیا۔

اوہی	نندکور ابن گُربچن، برہمن	...	7 کنال 9 مرلے، تشخیص 1 روپیہ		سرکاری سکولاں دے بنن توں بعد معافی مُکا دتی گئی۔
اوہی	نندرام سہاؤ ابن بِشن داس	دھرم سالا	17 گھماؤں، 2 کنال 9 مرلے، تشخیص 24 روپئے	...	ایتھے گرمکھی پڑھائی جاندی سی، پر سرکاری سکولاں دے بنن کارن پڑھائی دا کم مُک گیا اے۔ معافی پوری حیاتی لئی ہو گئی اے۔

اُتے دتے ساراں یارھاں کیساں وچ سرکار ولّوں بنائے گئے سکولاں نے پڑھائی دے کماں تے اجارہ داری حاصل کرلئی تے معافیاں جیہڑیاں تعلیمی کماں لئی دتیاں گئیاں سن مُکا دتیاں گئیاں۔

آکھیا جاندائے کہ ایہناں سکولاں وچ پڑھن آلے پڑھیاراں نوں پِنڈ دے سرکاری سکولاں اپنے ول آوَن تے مجبور کر دتا۔

Statement of Muafis connected with the instruction of Persian and Hindi in Mouza Raja Sansi

موضع راجا سانسی وچ فارسی تے ہندی پڑھائی نال جُڑیاں معافیاں

سہنسرا پِنڈ دی پڑھائی نال جُڑے یاں جُڑے رہ چکے بندیاں لئی منظور کیتیاں معافیاں

موضع یاں پِنڈ	معافی آلے دا ناں	مسیت یاں دھرم شالا	ورھے وار آمدن: زمین	ورھے وار آمدن: نقد	وچار
راجا سانسی	باوا پریم داس سندھو	دھرم شالا سمادھاں والی	12 گھماؤں، 1 کنال 18 مرلے، تشخیص 29 روپئے	کوئی نہیں	ایتھے گرمکھی پڑھائی جاندی سی، پر جدوں سرکاری سکولاں دے بنن نال پڑھیاراں نوں زبردستی اوتھے بلا لیا گیا تے گرمکھی پڑھائی مُک گئی، تے معافی واپس لےلئی گئی۔ اجوکی معافی راجا سانسی دے سرداراں ولّوں اے۔

اوہی	گنیش داس، پروہت	شوالا	14 گھماؤں، 6 کنال 4 مرلے، تشخیص 39 روپئے	...	اوہی
مشتاق سنگھ	دھرم شالا	...	21 گھماؤں، 6 کنال 2 مرلے، تشخیص 43 روپئے	...	اوہی
اوہی	جواہر سنگھ، برہمن	دھرم سالا امر سنگھ	1 گھماؤں، 4 کنال	...	اوہی
اوہی	اِیشر سنگھ، بھائی	دھرم سالا چوک والی	...	...	راجا سانسی دے سردار تے دوجے واسی گرمکھی پڑھائی لئی ایس ادارے دی مدد کردے سن۔ سرکاری سکولاں دے بنن توں بعد ایہہ مدد بند ہو گئی۔ ہن بس سردار مدد کردے نیں۔
اوہی	ہدایت شاہ ابن مہتاب شاہ، فقیر	تکیہ	12 گھماؤں، 6 کنال 19 مرلے، تشخیص 15 روپئے	...	معافی دار فقہ پڑھاندے سن۔ ہن پڑھیار پِنڈ دے سکولاں وچ جان لگے نیں۔
اوہی	پیر بخش مُلّاں	مسیت	...	...	پِنڈ آلے تے سردار مسیتاں دی مدد اجیہی تھاں دے طور تے کردے سن جتھے فارسی تے مذہبی لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں سن، پر ہن مُنڈے سکولاں وچ جان تے مجبور ہو گئے نیں تے ایہہ امداد وی بند ہو گئی۔ سردار ٹھاکر سنگھ ہوراں کجھ مدد کیتی اے۔

اوہی	راقم شاہ ابن حسین شاہ	اوہی	...	...	اوہی
اوہی	جان محمد مُلّاں	اوہی	...	...	اوہی
اُدالا	فتح شاہ	اوہی	3 گھماؤں، 5 کنال 17 مرلے، تشخیص 7 روپئے	...	سرکار نے معافی مُکا دتی کیوں جے سکولاں نے دیسی سکولاں دے پڑھائی آلے کم چُن لئے سن۔ اجوکی معافی سردار ٹھاکر سنگھ دی دتی ہوئی اے۔

PRINCIPLES WHICH WERE ACTED ON IN RESUMING RENT-PREE TENURES

بِنا لگان زمیناں دی مدت وچ وادھے دے اصول

میں ہن ایتھے ایہہ دسنا چاہنا کہ پنجاب دے معاملات لئی بنائے گئے انتظامیہ بورڈ نے انتظامیہ دی فلاح جیہے اوکھے کم تے پوری طراں عمل کرن لئی، جیہدے کارن ایہدے تے بھروسہ کیتا گیا سی، بِنا لگان زمیناں دی مدت وچ وادھا کرن دے سرناویں ہیٹھ ملن آلے حکم نامے دی تشریح بڑے کھلے دل نال کیتی۔

میں ایس سرناویں ہیٹھ پہلیاں پربندھ کاری رپورٹاں دے سارے پیرے پیش کردیاں ایہدی طوالت تے معافی چاہواں گا جیہڑیاں پنجاب دے حاکماں دی رہنمائی لئی کم کرن دے اصولاں بارے دس پاندیاں نیں۔

EXTRACTS FROM PUNJAB ADMINISTRATION REPORT FOR 1849-51

1949-51 دی پنجاب پربندھ کاری رپورٹ توں پیرے

Jagirs and Pensions

جاگیراں تے پنشناں

316- وڈیاں جاگیرداری گرانٹاں رکھن آلے لوک جیہناں کول اک یاں چوکھیاں

ریاستاں سن، اوہناں دی چھان بین لئی بورڈ دی نگرانی ہیٹھ خاص تے علیحدہ افسراں کیتی۔ میجر ایڈورڈز (Major Edwardes) ہوراں کھوج کیتی تے فیر کیپٹن بچر (Captain Becher) نے ایہنوں اگے ٹوریا تے ہن گھٹو گھٹ نتیجے تیکر اپڑ گئے نیں۔ جیہڑیاں گرانٹاں ریاستاں دے وکھرے حصیاں تے مشتمل نیں اوہناں دی جانچ پڑتال ضلعی اتھارٹیز تے اوس ضلع دے پربندھ کاری افسراں راہیں کیتی گئی جتھے اک باقاعدہ سیٹلمنٹ تے عملدرآمد ہو رہیا سی۔

317- پنشن پڑتالاں وی ایسے طراں ای کیتیاں گئیاں۔ فوجی، سول تے خاص سیاسی پنشناں بورڈ دے خاص افسر راہیں دسیاں گئیاں جد کہ عام پنشناں جیویں رفاہی تے مذہبی ضلعی اتھارٹیز راہیں۔

Principles Enunciated by The Government:

سرکار ولّوں متھے گئے قانون:

318- ہر درجے دیاں گرانٹاں لئی خاص طریقہ متھن توں پہلا چنگا ہووے گا جے سرکار دے آخری خط وچ دسّے اصولاں نوں فیر پڑھ لیا جاوے۔ ایہہ ہدایتاں امدادی عہدے داراں دی حیاتی وچ بہتری دیاں مجاز نیں۔ پہلا سابقہ حاکماں تے ریاستی پنشن لین آلیاں دی، دوجا مذہبی اوقاف تے سرکاری اداریاں لئی جدوں تیکر اوقاف دا مقصد پورا نہ ہو جاوے، تیجا مہاراجہ رنجیت سنگھ، مہاراجہ کھڑک سنگھ، تے مہاراجہ شیر سنگھ دے اختیار نال، چوتھا اک چوتھائی ریونیو دے برابر خراج دی ادائیگی اُتے تے پنجواں مذہبی سیوا لئی۔

گرانٹاں جیہڑیاں نہ تے کسے اتھارٹی ولّوں تے نہ ای اُتے دسّے قاعدیاں راہیں دتیاں گئیاں ہون پر تِن نسلاں توں پارٹی دے قبضے وچ ہون اک وضاحتی سرناویں ہیٹھ ہمیش لئی بحال کر دتیاں جاندیاں نیں۔

* * * * * * *

320- ریاستی پنشناں دے حوالے نال (درجہ نمبر 5)

عہدیداراں دی حیاتی تیکر گرانٹاں برقرار رکھیاں گئیاں تے مرن مگروں گھٹ یاں ختم کر دِتیاں گئیاں۔ شاہی خواتین دے معاملے وچ، زیادہ تر مہاراجہ رنجیت سنگھ، مہاراجہ کھڑک سنگھ تے مہاراجہ شیر سنگھ دیاں بیواواں، زمینی گرانٹاں برقرار نہیں سن رکھیاں گئیاں، پر اوہناں دی حیاتی لئی کجھ

پیسے دتے گئے سن۔

:Grants to influential landholders

باا ثر زمینداراں نوں گرانٹاں:

ذاتی امداد بیٹھ آوَن آلیاں گرانٹاں ’’the enams‘‘ (درجہ نمبر 8) ول دھیان کیتا جا سکدا اے۔ ایہہ اصطلاح سکھ دور وچ پِنڈ دے آگو، جیہنوں چودھری آکھیا جاندا سی، لئی ریاست دی آمدن وچوں مخصوص کٹوتیاں راہیں ورتی جاندی سی، جیہنے اپنی مقامی جانکاری راہیں ریونیو افسراں نوں پِنڈ دے وسائل دا تعین کرن، ٹیکس اکٹھا کرن تے نظم و ضبط قائم رکھن وچ مدد دتی۔ عوامی سیوا لئی دتیاں جان آلیاں گرانٹاں عام طور تے پوری حیاتی لئی برقرار رکھیاں جاندیاں سن۔ نویں اوقاف نظام نوں چلان لئی، جیہڑا مرکزی طور تے مشہور ایجنسی راہیں کم کردا اے، چودھریاں اپنے آپ نوں بہوں مفید بنا کے دسیا تے اوہناں دیاں خدمات آن آلے دناں وچ جرم دی تشخیص تے خاتمے لئی عوامی سوکھتاں دے پربندھ کرن جیویں سامان نوں لیانا لے جانا، سڑکاں دی مرمت تے نویں تعمیر لئی بہوں چنگیاں ہون گئیاں۔

:Secular and religious endowments

سیکولر تے مذہبی اوقاف:

321- درجہ نمبر 9 وچ دسیاں اوقاف سیکولر تے مذہبی نیں تے ایہہ مندراں، مسیتاں، زیارتاں تے عقیدت دیاں تھاواں، سکولاں، مسافراں، متھاجاں تے پردیسیاں اچیچ کر کے راہباں لئی بنیاں پِنڈ دیاں سراواں دی دیکھ بھال لئی نیں۔ ادارے پِنڈ دے زیور نیں، اوہناں وچ کجھ تعمیراتی جُڑتاں نیں جیہڑیاں رُکھاں وچکار ہون کارن آنڈھ گوانڈھ دیاں اکلّیاں سایہ دار تھاواں نیں۔ اوہ دیہاتی زندگی وچ آرام دا بہوں وادھا کردیاں نیں تے زرعی لوکاں وچکار مہمان نوازی تے رحم دلی دا جذبہ جیوت رکھدیاں نیں۔ اوقاف، بھاویں ہن صرف رقم تیکر رہ گئیاں نیں عام طور تے سخاوت دے طور تے لئیاں جاندیاں نیں تے افسر اوہناں دی توثیق کر کے مرکزی طور تے ادارے دی افادیت تے کارکردگی نوں مُکھ رکھدے نیں۔ ایسراں دیاں گرانٹاں، جدوں رقم وچ بہوں معمولی ہون، برقرار رکھیاں جاندیاں نیں، بھاویں اصل گرانٹ دین آلا پِنڈ دا سربراہ ای ہووے۔

Classes 10 and 11, grants to objects of charity and to religious character:

درجہ نمبر 10 تے 11، رفاہی شیواں تے مذہبی پکھ دیاں گرانٹاں:

خیراتی شیواں تے یاں نیک بندیاں نوں گرانٹاں وچ نقد پیسے دِتّے جاندے نیں تے ایسراں دے معاملے پنشن دے سرناویں ہیٹھ رکھے جاندے نیں۔ خیراتی گرانٹاں دے حوالے نال...... اصل وچ سبھناں گرانٹاں دے حوالے نال......حکومتی مراسلے دے پیرا نمبر 56 وچ دسی شق ویکھی جا سکدی اے تے قانون نوں اوہناں پارٹیاں دے حق وچ نرم کر دتا جاندا اے جیہڑیاں ''متھاجاں، ماڑیاں، عمریاں جنس وچوں خاص چون وچ آوندیاں نیں۔''

* * * * * * * *

237- سبھ یکمشت ادائیگیاں سَنے سارے تخمینے رقم دی شکل وچ لائے جاندے نیں۔ اوہ ہر صورت وچ بہوں چھیتی نال کیتے جاندے نیں تے عام کر کے اوہناں افسراں راہیں جیہڑے ایہدا گھٹ ای علم رکھدے نیں تے ایسے کارن اوہ کئی غلطیاں کردے نیں۔

But in spite of such defects, the settlements conferred a boon on the people by the fiscal relief they at once afforded, by the definition and consolidation of the public burthen, and by the cessation of vexatious and inquisitorial processes.

PART III.--- JAGIRS AND PENSIONS

تیجا حصہ...... جاگیراں تے پنشناں

Origin of landed grants in the Punjab:

پنجاب وچ زمینی گرانٹاں دا مُڈھ:

313- جاگیردارانہ نظام ہندوستانی ریاستاں فتح کرن آلیاں راہیں جانیا جاندا اے جیہڑا راجپوتانہ راج وچ ودھیا پھلیا تے ایہنوں یورپی شہرت لبھی۔ مشرق دے کسے وی راج وچ ایہہ ایہناں چوکھا پرچلت نہیں ہویا جیہناں رنجیت سنگھ دی بنائی ریاست وچ ہویا۔ مہاراجہ دی فوج دا اک وڈا حصہ گھڑ سوار دستیاں تے جاگیراں دیاں گرانٹاں رکھن آلے سپہ سالاراں آلا سی تے ایتھوں تیکر کہ باقاعدہ فوج دا اِک حصہ رقم دی تھاں جاگیراں وچ اپنی پگار لیندا سی۔ ایسے طرحاں، یعنی جاگیراں دی آمدن راہیں، ریاست دے سرکاری افسراں تے شاہی گھرانے نوں چوکھا حصہ دتا جاندا

اے نالے ریاستی پنشن لین آلے، فوجی آگوؤاں دے گھرانیاں، سابقہ فوجیاں تے شاہی خاندان دیاں عورتاں دی کفالت کیتی جاندی سی۔ متبرک شیواں، مذہبی لوکاں نوں خیراتی چندیاں تے وظیفیاں لئی اوقاف دِتیاں جاندیاں سن تے ایہناں شیواں لئی پنشناں جاری کیتیاں جاندیاں سن۔

Pensions how granted:

پنشناں دین دا طریقہ:

314- ''پنشن'' دی عام ورتی جان آلی اصطلاح سِکھاں دے معاملیاں وچ بہوں اچیچ رکھدی اے۔ ایہدا مطلب نہ صرف پرانے سرکاری ملازماں نوں دتا جان آلا الاؤنس سگوں ذاتی، خیراتی تے مذہبی اوقاف وی اے۔ مقصدیت دے لحاظ نال پنشن نوں جاگیرتوں وکھرا کرنا اوکھا اے سوائے ایہدے کہ پہلی خزانے وچوں دتی جاندی اے تے دوجی زرعی آمدنی وچوں کسے کم بدلے۔ پِشلی حکومت ہیٹھ پنشن حیاتی تیکر دتی جاندی سی، جد کہ جاگیر دے معاملے وچ مرن مگروں اوہدے وارثاں نوں دتی جاسکدی اے۔

Classification of grants both in land and cash:

زمین تے رقم دی شکل وچ گرانٹاں دی درجہ بندی:

315- ایہناں مُڈھلے وچاراں توں ویروا کیتا جاسکدا اے کہ جاگیراں تے پنشناں ہیٹھ دِتے گئے درجیاں نوں دِتیاں جاسکدیاں نیں۔

سروس گرانٹاں	ذاتی گرانٹاں	مذہبی گرانٹاں
ملٹری	ریاستی پنشنرز	اوقاف
سول	شاہی خواتین	خیراتی
جاگیردارانہ	خاندانی	مذہبی لوک
گھریلو	باا ثر زمینداراں نوں اعزازیے	

ایہناں وکھ وکھ گرانٹاں دیاں طبقیاں دے حوالے نال ہون آلی چارہ جوئی نوں بہوں بھلے مانس گورنر جنرل دے 31 مارچ 1849ء نوں جاری ہون آلے خط راہیں باقاعدہ طور تے جاری کیتا گیا۔ اکھر ''گرانٹ'' اُتلی درجہ بندی وچ عام طور تے جاگیراں تے پنشناں دوواں لئی اکٹھیاں ورتیا گیا اے تے اوہناں دی قانونی چارہ جوئی وچ کوئی فرق نہیں ہووے گا۔

323- رقم دی شکل وچ پنشناں وچوں 8000 کیساں دی کھوج کیتی گئی جیہناں وچ

گھٹو گھٹ 2000 فیصلے دی اُڈیک وچ نیں تے بعد آلے کیس غیر اہم نیں۔ ایہہ منیا جاندا اے کہ اوہناں دی کل مالیت بارھاں لکھ ورھے وار ہووے گی۔ پر مرگ دی شکل وچ ہون آلے نقصان توں سالو سال اِک سنکنگ فنڈ (Sinking Fund) دے طور تے چلے گا تے ہولی ہولی گھٹدا جاوے گا۔ جاگیر پڑتالاں عددی طور تے ظاہر نہیں کیتیاں جا سکدیاں۔ ریاست لئی ایہہ کافی ہووے گا کہ 9 لکھ دے برابر رقم دیاں گرانٹاں دی کھوج کیتی گئی یا کیتی جاوے گی۔ پر ایہناں وچ بِنا شک کئی سینکڑاں سگوں ہزاراں لگان توں پاک نِکّے موٹے قبضے نیں جیہناں نوں ایتھے نہیں دسیا جا سکدا پر جیہناں تے اودوں چانن پایا جاوے گا جدوں باقاعدہ انتظام ہو جائے گا۔

324- مجموعی طور تے، آمدن دا عارضی انتقال ''جاگیراں'' تے ''پنشناں'' دے سرناویاں ہیٹھ ورھے وار 30 لکھ توں چوکھی رقم ہووے گی، یعنی کل آمدن دے پنجویں حصے توں چوکھی۔ ایس پیمانے دی تائید سیاسی حکمت عملی راہیں کیتی گئی اے تے واجبات دا فطری نتیجہ اے جیہڑے برطانوی سرکار نوں اپنے توں پہلیاں کولوں ورثے وچ لبھے سن۔ ایس طرحاں دے معاملیاں وچ مقامی تے یورپی سرکار وچکار اختلاف موجود نیں۔ پر ایہدی خواہش کیتی جا سکدی اے کہ تبدیلی دا اطلاق ہولی ہولی تے جتھوں تیکر ہو سکدا اے نرمی نال ہونا چاہیدا اے۔

* * * * * * * *

407- سبھ توں پہلاں، رسیداں دا تخمینہ لایا جاوے گا۔ 52-1851 دا زمینی ٹیکس ریکارڈ کل 106 لکھ وکھاندا اے پر آمدن لئی خاص کیتے حصے وچ پہلاں توں دتیاں گئیاں وجوہات کارن، ایہہ منیا جا سکدا اے کہ ایہہ ٹیکس رول قائم نہیں رکھیا جا سکے گا تے ایہہ کہ ست لکھ دی کٹوتی ضرور یقینی بنائی جاوے تے کل 99 لکھ توں تھلے ہووے۔ دوجے پاسے، کئی بِنا لگان قبضے، وڈے تے چھوٹے، پُچھ گچھ دے مرحلے وچ نیں ایسراں کئی گرانٹاں ضائع ہون دی امید اے۔ ایہناں کھاتیاں وچ 3 لکھ آرام نال 99 وچ شامل کیتے جا سکدے نیں۔ ایسراں ٹیکس رول مستقل طور تے 102 لکھ مِتھیا جا سکدا اے، ایس سال دے ٹیکس رول توں 3 لکھ گھٹ ہون کارن۔ ایکسائز اینڈ سٹامپس وچ قریباً پچھلے سال دی رقم نالوں 2 لاکھ ودھن تے ڈاکخانے وچ اک واہوا وادھے دی آس کیتی جا سکدی اے۔ نہر باری دوآب توں لبھن آلی ریٹرن توں 1 لکھ دا گویڑ لایا جا سکدا اے، تاں جے اک وڈی کٹوتی دا اندراج Debit آلے پاسے ضرور کیتا جانا چاہیدا اے۔ دوجے پاسے،

بقایا وچوں اک وڈا گھاٹا تفتیش ہیٹھ اے تے کئی گرانٹاں ڈُبن دی آس کیتی جا سکدی اے۔ ضبطگی راہیں حاصل کیتے گئے 15 لکھ مستقبل وچ بے کار ہو جان گے تے 2 لکھ دیاں ہور وی کئی نِکّیاں موٹیاں شیواں، جیویں کہ واجبات، ملتانی جائیداد دی فروخت وغیرہ وغیرہ۔ ایسے طرحاں 17 لکھ دی غیر معمولی آمدن تباہ ہو جاوے گی تے کُل 151 لکھ دی تھاں پہلے سال وانگوں اوہی یعنی 134 لکھ ای رہوے گا۔

411- اوس ویلے اہم شیواں وی یعنی انفرادی ریاستی گرانٹاں، جیہناں وچوں کجھ آمدنی آلیاں جاگیراں دے انتقال تے مشتمل سن تے کجھ نقد ادائیگیاں (پنشناں) تے، مرگ تے خسارے راہیں مُکنا شروع ہو جان گئیاں۔ زمینی گرانٹاں، جیہناں دی کل مالیت 25 لکھ ہو سکدی اے، لوکاں دی حیاتی لئی پکیاں کر دتیاں گئیاں نیں یاں چھان بین ہیٹھ نیں۔ ایس 25 لکھ توں بڑی چھیتی ایہہ گویڑ لایا جا سکدا اے کہ 4 لکھ ورھے وار خسارہ شروع ہو جاوے گا تے ایہہ ٹیکس رول وچ شامل کیتا جا سکدا اے۔ پنشناں دا 12 لکھ، جیہدے وچوں زیادہ تر وصول کنندہ دی حیاتی سوکھی اے، ایس ویلے توں 3 لکھ ورھے وار خسارے دا شکار ہو جاوے گا۔

ایہدا خلاصہ کردیاں 134 لکھ دی آمدن وچ 10 لکھ نہراں راہیں تے 4 لکھ جاگیر خساریاں راہیں لبھے گا تے 148 لکھ دی رقم ہو جاوے گی یعنی 14 لکھ دا وادھا۔ دوجے پاسے عام خرچیاں نوں پنشن خساریاں راہیں 3 لکھ لبھن گے تے سرکاری کماں دی تکمیل تے سروے تے اوقاف راہیں لبھن آلا غیر معمولی 10 یعنی کل 13 لکھ۔

412- ایس لئی ایہہ نتھی زمین دا 10 سالہ خالص منافع ہووے گا۔ جاگیراں تے پنشناں پک نال کل 30 لکھ نیں۔ اک وڈا حصہ پوری حیاتی لئی دتا گیا اے تے اک نسل نال اک وڈے حصے دا خسارہ ضرور ہووے گا ایس لئی ریاستی وسائل تقریباً 30 لکھ ضرور ودھن گے۔ ایہدے توں 8 لکھ (یعنی 4 لکھ جاگیراں لئی تے 4 لکھ پنشناں لئی) دا پچھلے کھاتیاں وچ گویڑ لایا گیا اے۔ پر اجے وی 20 لکھ دے نیڑے ہین جیہڑے سال بہ سال لازمی ضائع ہون گے ہُنے دسی گئی 50 لکھ دی بچت وچ شامل ہونے چاہیدے نیں۔ مشمولہ علاقے 15 ورھیاں وچ پک نال 50 لکھ دا خالص منافع دین گے یاں ورھے وار 5 لکھ سٹرلنگ۔

* * * * * * * *

416- ایس حصے نوں مُکان توں پہلاں ایہہ چنگا ہووے گا کہ پنجاب وچ آمدن دے وڈے سرناویاں دا نِکّا جیہا ویروا پیش کیتا جاوے کیوں جے ایہہ رنجیت سنگھ دے زمانے وچ وی سن تے ہن وی نیں۔

	زمینی ٹیکس				
	کھالاں	جاگیر	کل	ایکسائز	کل
رنجیت سنگھ	1050000 پاؤنڈ	600000	1650000	200000	1850000
سرکار	1050000 پاؤنڈ	200000	1250000	200000	1450000

ایس حصے توں ایہہ سمجھیا جاوے گا جیہڑا آمدن دے بارے اے کہ ''خالصہ'' ریاست دی منظور شدہ رقم نوں ظاہر کردا اے تے ''جاگیر'' انفرادی لوکاں نوں عارضی طور تے منتقل کیتی گئی رقم نوں۔ پر رنجیت سنگھ دے زمانے وچ جاگیراں جاگیرداری گرانٹاں سن جیہدے بدلے برابری دیاں خدمات لئیاں جاندیاں سن جدکہ اجوکے ویلے وچ اوہ مرکزی طور تے سیاسی پنشناں نیں۔ بھاویں ایہناں دوواں معاملیاں وچ اوہ زمین اُتے لگان اے۔ برطانوی سرکار دی نگرانی ہیٹھ کل زمینی لگان، خالصہ تے جاگیر دوویں، رنجیت سنگھ دے زمانے نالوں 40 لکھ دے نیڑے گھٹ اے تے ایہہ تخمینے وچ اصل کٹوتی نوں ظاہر کردا اے۔

پر دوواں سرناویاں وچکار نسبتی تعلق بدل دتا گیا اے۔ جمع تفریق توں بعد کئی لکھ ہُنے ای جاگیرتوں خالصہ سرناویں وچ منتقل کیتے گئے نیں۔ ایسراں ایس معاملے وچ موجودہ خالصہ (تخمینے وچ کٹوتی دے باوجود) پہلے خالصے دے برابر کیتا گیا اے جدکہ دوواں سرناویاں دی کل مالیت وچ اجوکی کٹوتی مرکزی طور تے جاگیرول گھلی گئی اے۔

Extract from the Administration Report, Punjab, for the years 1851-52 and 1852-53

1851-52ء تے 1852-53ء دیاں پنجاب پربندھ کاری رپورٹ توں اخذ کردہ

Jaghirs and pensions:

جاگیراں تے پنشناں:

359- بورڈ دی رپورٹ دے حصہ III، سیکشن 7 وچ سکھ دور دیاں جاگیراں تے پنشناں

دی نوعیت تے برطانوی سرکار ہیٹھ ایہناں گرانٹاں تے انتقالاں دے معاملیاں بارے چنگا کھُل کے دسیا گیا سی۔ ایہہ وی دسیا گیا سی کہ 9 لکھ آمدن دے برابر جاگیراں تے زمینی گرانٹاں دی کھوج کیتی گئی یاں کیتی جاوے گی۔

:Completion of all jaghir cases

سارے جاگیر کیساں دی تکمیل:

ایہہ تفتیشاں رپورٹ موجب کئی ورھیاں وچ توڑ چاڑھیاں گئیاں نیں، کیساں اُتے سرکاری حکمنامے حاصل کیتے گئے، تے اوہناں ساریاں حوالیاں وچ جتھے گرانٹاں بحال رہن دتیاں گئیاں سنداں یاں پیٹنٹ (patents) گرانٹ لین آلے نوں دتے گئے۔ پربندھ ہیٹھ آؤن آلے سارے ضلعیاں تے پربندھ ہیٹھ نہ آؤن آلے کئی ضلعیاں وچ نِکّے بِنا لگان قبضیاں دی چھان بین کیتی گئی تے مقامی مجاز حاکماں راہیں ظاہر کیتے گئے۔

:Inquiries into rent-free tenures

بِنا لگان قبضیاں دیاں تفتیشاں:

پرانے تے نویں علاقے وچ خورے 90000 کیساں دا فیصلہ کیتا گیا تے ہزاراں اجے وی رہندے نیں۔ پیش کرن لئی ایسراں دے ہزاراں ہور وی کیس نیں جیہناں دی حتمی منظوری سرکار کول اے۔

1852ء

ہوشیار پور بندوبست رپورٹ دے ضمیمہ نمبر XI وچ کئی کِلّے بِنا لگان اراضی گرشنکر دے pargunnahs، ہوشیار پور، ہریانہ تے Onat دی اک ریٹرن وکھاندی اے کہ 6705 کیساں وچوں 3875 واگزار کیتے گئے تے 2830 فیر بحال کیتے گئے سن۔ واگزار ہون آلیاں وچوں تھلے دتے گئے سرناویں نیں:

نمبر شمار	سرناویں	کیس
1-	سرکاری عمارتاں تے اداریاں دی دیکھ ریکھ	528
2-	پروہتاں تے پادھیاں دی دیکھ ریکھ	430

-3	سکول ماسٹراں دی دیکھ ریکھ	39
-4	ملٹری خدمات تے نسلی شرافت لئی	161
-5	چوہدریاں، لمبڑداراں وغیرہ لئی	134
-6	ذاتی سخاوت دے طور	1991
-7	لمّے چِر توں قبضہ تے متفرق	592

تے انبالہ بندوبست رپورٹ وچ ایسے طرحاں دی رپورٹ pargunahs، روپڑ، مورندا، کھروڑ، Mobrikpar تے رُتشاہ لئی اے جیہڑی وکھاندی اے کہ 3587 متنازعہ کیساں وچوں 2350 واگزار کرائے گئے سن تے 1237 فیر بحال کیتے گئے سن۔ واگزار ہون آلیاں وچوں تھلے دتے سرناویں نیں:

نمبر شمار	سرناویں	کیس
-1	سرکاری عمارتاں تے اداریاں دی دیکھ ریکھ	498
-2	پروہتاں تے پادھیاں وغیرہ دی دیکھ ریکھ	473
-3	اوہی سکول ماسٹر	3
-4	ملٹری خدمات تے نسلی شرافت لئی	138
-5	چوہدریاں، لمبڑداراں وغیرہ لئی	69
-6	ذاتی سخاوت دے طور	781
-7	لمّے چِر توں قبضہ تے متفرق	388

انبالہ بندوبست رپورٹ 1882ء

Umballa Settlement Report for 1882

صفحہ نمبر 9، پیرا 47......سکھاں دا تقریباً عام پرچلت نظام کسے شے دی شکل وچ آمدن اکٹھی کرنا اے۔ عام طور تے ایہناں ریاستاں وچ واہی واناں توں اوہناں دی خام پیداوار دا 2/5 واں حصہ لیا جاندا اے۔ جتھے زمین گھٹ زرخیز اے یاں خاص کیساں وچ جتھے مذہبی ذاتاں قابض سن ایہہ تناسب گھٹ کر کے 1/3 یاں فیر 1/4 کر دتا گیا سی۔ پر انبالہ ضلعے وچ کدھرے وی ایہہ

شرح 2/5 توں نہیں ودھی۔ جالندھر دوآب وچ اک عام شرح 1/2 سی...... جے کوئی چاہوے تے اک قابل یقین ثبوت ایہہ وے کہ ستلج توں ایدھرلی مٹی ستلج توں پرلی مٹی نالوں کئی حصے چوکھی زرخیز اے۔

Jaghirdars revenue accounts:

جاگیرداراں دے آمدن کھاتے:

ایہہ سارے سکھ جاگیرداراں دا عام رواج سی کہ اوہ اپنیاں آمدنیاں دے کھاتے رکھدے سن۔ اوہناں دے ریکارڈ بہوں تفصیلی ہوندے سن۔ واہی وان دا ناں، خام پیداوار تے حاکم دا حصہ سبھے وکھائے گئے نیں۔ فیر جتھے ایہہ کاغذات بِنا کسے فریب دے میسر ہو سکدے نیں اوتھے ایہہ کھلم کھلا اک افسرلئی جانچ کرن وچ بہوں مفید رہنمائی نیں۔

Why the people engaged for excessive jammas:

لوک بوہتی جمع وچ کیوں رُجھے نیں:

صفحہ 57، پیرا 265...... ایہہ فطری طور تے پُچھیا جا سکدا اے کہ جے جمع (jamma) ایہنیاں چوکھیاں سن فیر لوکاں ایہناں نوں اکٹھیاں کرن وچ کیوں رُجھے سن۔ ایہدے ثبوت وچ وکھو وکھ وچار سن۔ رائے پور دا راؤ نتھو سنگھ، اپنی پرانی سربراہی وچ چوہان کلاں دے پورے خطے دی مال گزاری دا دعوٰی رکھدا اے تے آلو چوہدری، دوویں راجپوت تے جٹ، وی ایسراں دے دعوے رکھدے نیں۔ زمیندار (اتھے دے وسنیک) ساڈے واہی بیجی دے نظام نوں نہیں سمجھدے تے اوہناں دے خیال وچ ''ٹھیکہ'' مُکن تے اوہناں دے مالکانہ حق وی مُک جان گے۔ ایسے طرحاں زمیندار، اُتے دسے دعویداراں نوں اجازت لبھن دے باوجود، جمع (jummas) ادا کرن تے راضی نیں جدکہ ویلا ایہہ ثابت کردا اے کہ اوہ ایہہ دین جوگے نہیں، جیویں کہ 111 وچوں 7 پنِڈاں وچ بنائے گئے سن۔

صفحہ 75، پیرا 329...... ''معافی'' یاں ونڈ توں پہلاں بِنا لگان زمیناں دا معاملہ نمٹانا دھیان آلا سی۔ عام طور تے حصے داراں وچکار گوڑھے نفرت دے جذبے اینے ودھ جاندے نیں کہ زمینی اوقاف بحال رکھن وچ یاں واگزار کران وچ ایہناں دوواں پارٹیاں وچکار اتفاق رائے ہونا ممکن نہیں ہووے گا۔ ایہہ ونڈ توں بعد تیکر زیرِغور سیٹلمنٹ چھڈن لئی بہوں غیرتسلی بخش طریقہ

ہووے گا کیوں جے ایسراں لیز لین آلے Chuharunnee لئی متھے گئے پِنڈاں دے جمع (jumma) مُکن ول ودھن گے تے فوری شکایت دا کارن بنن گے۔

Treatment of the rent-free lands:

بِنا لگان زمیناں دا طریقہ:

تخمینہ لان یاں فیصلہ کرن راہیں، جمع کڈھن توں پہلاں کیہڑ یاں زمیناں معافی آلیاں سن، اخیرلا درجہ ونڈ نوں دتا جاوے گا جیہڑا کہ دوجی طرحاں نہیں ہووے گا۔ ایسے طرحاں بڑیاں گھٹ تے خاص وجہاں نال ساریاں زمیناں معافی آلیاں مِتھیاں گئیاں سن جیہڑ یاں حصے داراں نے ایسراں دیاں ہون تے زور پایا۔ ایس طریقے نوں اپنان وچ کوئی عیب نہیں دِسدا۔ سکھ ایسراں دیاں قبضیاں دی تعداد بارے چوکھا گویڑ لان وچ بہوں کنجوس سن تے میرا نہیں خیال کہ ایس وہم، جیہڑا غلط معافی لسٹاں تے دین فطری طور تے پِنڈاں دی کل جمع نوں گھٹان دی اکلی طاقت نال جڑیا اے، دی تصدیق کیتی گئی اے۔ پر جے ایسراں ہے وی اے تے اک حل کڈھیا گیا سی کہ پِنڈاں وچ کوئی وی زمین، جیہڑی کسے کمزور فریق نوں یکے بعد دیگرے دتی گئی تے وڈے حصے داراں راہیں لگان توں پاک مِتھی گئی، پہلے فریق ولوں چیلنج لئی ڈھل ہونی چاہیدی اے تے ایسراں دے چیلنجز ہیٹھ اک عدالتی تفتیش دا وعدہ کیتا گیا سی پر ایسراں دا کوئی معاملہ نہ اُٹھیا ایس لئی میں ایہہ نتیجہ کڈھیا کہ بِنا لگان زمیناں ٹھیک ای دتیاں گئیاں سن۔

ستلج توں ایدھرلیاں ریاستاں وچ انبالہ رپورٹ

Report on Umballa in the Cis-Sutlej States

The Muafi investigation:

معافی دی چھان بین:

صفحہ 64، پیرا 262...... ایہہ مضمون بڑے آرام نال دو حِصّیاں وچ ونڈیا جا سکدا اے؛ پہلا سارے پِنڈ، دوجا بِنا لگان زمین دے نِکّے ٹوٹے۔ ایہناں دوواں حِصّیاں دی چھان بین کیتی گئی تے ایس دفتر وچ کجھ معمولی چھوٹاں نال مکمل کیتی گئی۔ لگان توں پاک سارے پِنڈاں دی مکمل رپورٹ بنائی گئی، کئی موقعیاں وچ میریاں یاں اُچے ریونیو حاکماں دیاں سفارشاں تے سرکاری

حکمنامے موصول ہوئے۔

صفحہ 64، پیرا 264...... 2 اپریل نوں میں اپنا 732 معافی آلے کیساں دا پہلا پراگا گھلیا تے اوہناں ضلعی افسراں دے حکمنامیاں تے وچار سانجھے کیتے جیہناں پنج یاں چھ نسلاں لئی بِنا لگان زمین جاری کیتی سی کیوں جے کوئی سند پیش نہیں سی کیتی گئی، کیوں جے اوہ 10 بیگھے توں چوکھیاں سن، تے کئی وجہاں کارن ایہدے نالوں وی گھٹ ساکھ آلیاں سن۔ (1)

پیرا 265...... اُتلے وچار خالصہ پِنڈاں بارے نیں جیہڑے سرکار نوں پیسے دیندے نیں۔ سیٹلمنٹ کارروائی وچکار جاگیرداراں دے کئی پِنڈ سیٹلمنٹ ہیٹھ آئے تے اک سوال اُٹھیا، ''کیہ اک جاگیردار زمین بحال کر سکدا اے جیہڑی سرکار بحال نہیں کر سکدی یاں نہیں کر دی؟'' ایہہ سوال میرے خط نمبر 631 بتاریخ 5 ستمبر 1854ء کول تجویز کیتا گیا سی۔ میں اپنی رائے دسی کہ اک جاگیردار کول ''زمین بحال کرن دا سرکار ولّوں لبھے اختیار توں چوکھا اختیار نہیں ہونا چاہیدا پر زمین واگزار کراں آلے معاملیاں وچ جاگیرداراں دیاں جائز خواہشاں نوں مکھ رکھنا چاہیدا اے۔'' تہاڈی رائے وکھری سی تے بورڈ نے تہاڈے وچار نال سانجھ کیتی۔ قانون جیہدے تے عمل کیتا گیا سی ایہہ وے کہ جیہڑیاں بِنا لگان قبضیاں نوں بحال کرن دی برطانوی افسراں نے گارنٹی نہیں سی دتی اوہ جاگیردار اپنی مرضی نال بحال کر سکدا اے (اپنی ریاست دیاں حداں وچ) تے ایہہ کہ جیہڑے کیساں وچ جاگیردار نابالغ نیں، جاگیرداراں دی جائز عرضی، بھاویں بحال کرن دی یاں واگزار کرن دی ہووے، اوہدی قدر کیتی جاوے گی۔ بطور جج سیٹلمنٹ یاں ضلعی افسر (جیہڑا اوی ہووے) عرضی دے جائز یاں ناجائز ہون بارے سوچے گا۔

پیرا 266...... ایسراں جاگیرداراں نوں اک اختیار دتا گیا سی، جیہڑا بھاویں برطانوی سرکار کول ہے سی پر اوہنے کدی ورتیا نہیں سی۔ ایہناں معاملیاں وچ بوہتا اختیار جاگیرداراں نوں دتا گیا سی پر اوہ ایہنوں ورتن وچ نکمے سن۔ میں چک انبالہ تے اپنے میمورنڈم وچ دسیا کہ پنجوڑا دے جاگیرداراں نے جنیات پور دے پِنڈاں دا دو تہائی حصہ مل لیا اے جیہڑا کہ 60 ورھیاں توں زمینداراں راہیں بِنا لگان رکھیا سی تے جیہڑا اسکھاں لئی زمینداراں دا خالص تعاون لین لئی اوس ویلے

1- کِنیاں افسراں ایسراں دیاں غیر مناسب زمیناں دے بحال کرن بارے اعتراض کیتا ایتھوں تیکر کہ کسے سخت قانون دے نافذ ہون راہیں۔

اوہناں نوں سیاسی وجہاں کارن دتا گیا سی۔ ہور ایہہ کہ ''سکھاں نے ساڈے قانون توں آپ جتن تے مُکائے گئے اوقاف نوں بحال کرن دا اِک اختیار حاصل کیتا جیہدی جرأت اوہناں پہلاں نہیں سی کیتی۔'' (1)

صفحہ 86، پیرا 380...... لوکاں دے اخلاق دے حوالے نال میں ایہہ ویکھیا کہ اوہ جاہل، بے دھیانے تے سست نیں، جدوں تیکر کہ اوہناں دے اپنے مفاد نہ ہون۔ فیر اوہ بہوں فعال تے اپنی مانگ لئی لیچڑ تے بہادری نالوں زیادہ کاہلے نیں۔ اوہ اپنی نسل تے مان کردے نیں تے اپنے گھراں، گھرانیاں تے زمیناں نال عقیدت آلی جڑت رکھدے نیں۔ اوہ اوپریاں نال مہمان نواز نیں تے عام کر کے پنڈاں وچ مسافراں دی رہائش لئی سراواں رکھدے نیں۔ اوہ اپنی جان پچھان آلیاں لئی رحم دل نیں، اوہناں تے بھروسہ کردے نیں جیہناں نوں جاندے نیں تے جیہناں نال وڈے ہوئے نیں؛ امن نال معاملات طے کردے نیں؛ گھر نال پیارتوں ودھ اوہناں وچ ہور کوئی حب الوطنی دا جذبہ نہیں۔ اوہ اپنے سست طریقے نال کم وچ لگے رہندے نیں۔ اوہ دُھپ وچ بڑے صبر نال تے ہولی ہولی سارا دن کھیتی کردے نیں، جیہڑا مغرب دے گورے نوں حیران کردا اے تے بڑے فعال تے گرم مزاج گورے نوں مار دیوے گا۔ اوہ سادے نیں، جان پچھان توں بغیر اوپریاں نال چھیتی گل بات نہیں کردے، جدوں اوہ کجھ جانکاری دیندے نیں جے اوہناں دی ذات بارے نہ ہووے تے اوہ جتھوں تیکر ہو سکدا اے ٹھیک دسدے نیں۔ اوہ، خاص کر عورتاں، اپنے مذہبی تہواراں بارے بہوں محتاط ہوندے نیں۔

صفحہ 87، پیرا 381...... ایتھے کجھ چِر پہلاں 1836ء وچ ستی دا رواج سی۔ اوس سال جدوں مسٹر کلرک (Mr. Clerk) نے راؤ ناتھ سنگھ نوں سردار لاندیاں ہوئیاں خط لِکھیا جیہدے وچ اوہ دسدا اے کہ اوہنے سنیا اے کہ اوس گھرانے وچ اک ستی ہوئی سی تے آس کیتی کہ ایہہ رواج مُک گیا ہووے گا۔

* * * * * * * *

1- مذہبی جذبے دے زوال نے، جسراں کھول کے دسیا گیا، فطری طور تے جاگیردار چوکھا ہتھیان تے بِنا لگان دیسی سکولاں نوں چلان ول گھٹ دھیان دین ول موڑیا۔

ہوشیار پور بندوبست رپورٹ 1852ء (پہلاں ای نقل کیتی گئی)

Hushiarpur Settlement Report, 1852

(already quoted)

پیرا 247...... سارے مشکوک دعویاں دی سکروٹنی کیتی گئی تے ساڈے راج دے پنج یاں چھ ورھیاں وچکار بحال کر دتے گئے۔ اصلوں کسے اُلجھے سرناویں دا بچنا اوکھا اے۔ سبھے درجیاں دے سرکاری افسراں پیروی کیتی تے بے رحمی نال نِکی موٹی غلطی نال ہر قبضہ ''ضبط کیتا''۔

پیرا 248...... ''1849-50 وچ وڈے پیمانے تے ضبطگیاں بغاوت دا کارن سن۔''

* * * * * * * *

جالندھر بندوبست رپورٹ 1852ء

حصہ III

خزانے دے متعلق

:Rent-free tenures

بِنا لگان قبضے:

47- مالی معاملیاں وچ پہلا قدم، بِنا شک، ایہہ فیصلہ سی کہ کیہڑیاں ریاستاں یاں زمین دے جُڑے ٹوٹے ٹیکس رول توں باہر کڈھے جان تے جیہناں نوں پیسے دین دی چھوٹ ہووے۔ ایہہ لمّا چوڑا کم ضلعی حاکماں راہیں شروع کیتا تے اگے ٹوریا گیا سی۔

:Jaghir estates

جاگیر ریاستاں:

48- پنجاب دے کئی دوجیاں حصیاں وانگوں ایہہ ضلع کئی جاگیر ریاستاں، ساڈے پُرکھاں دے جاگیرداری نظام دیاں نشانیاں، رکھدا اے۔ ایہناں گرانٹاں دی تاریخ لبھنا غیر ضروری اے۔ ایہہ آکھنا کافی اے کہ ایتھے اوہ یاں تے ملٹری خدمات لئی یاں مذہبی مقاصد لئی دتیاں گئیاں سن تے سرکار ولّوں کجھ ترمیماں نال گرانٹ لین آلے دی حیاتی تیکر برقرار رکھیاں گئیاں سن۔

Feudal contingents disembursed:

جاگیرداری ہنگامی خرچے:

49- ترمیم ایہہ سی کہ جتھے گرانٹ لین آلے راہیں پہلاں کوئی خرچہ کیتا گیا سی تے ہونا نہیں سی چاہیدا، ریاست دا اک حصہ، چوتھا یاں ادھا، ملٹری دی تنخواہ دے برابر فیر بحال کیتا گیا سی، جیہڑا گرانٹ لین آلا ہن نہیں لیندا۔ کجھ کیساں وچ جتھے کوئی خاص شے نہیں سی، سیکولر یاں مذہبی، یاں جتھے اوہ شے مُک گئی سی، اِک لمّے چِر توں رہائش دی صورت وچ خاص رعایت دیندیاں پوری حیاتی لئی قبضے دی اجازت دتی گئی سی۔

Jaghir investigation commenced by district officer:

ضلعی افسر راہیں شروع کیتی گئی جاگیر جانچ:

50- جاگیر ریاستاں دے درجے وچ چھان بین تے جعلی گرانٹاں دا مُڈ اجراء یعنی بِنا کسے اختیار یاں گھٹ وجہاں کارن دتیاں گئیاں گرانٹاں ضلعی عہدے داراں راہیں کیتیاں گئیاں سن۔ ایہناں جاگیر موضعیاں دا خالصہ نال تناسب بیان نمبر IV توں لایا جاسکدا اے جیہدے وچ بورڈ سرکلر دے پیرا 6 دے مطابق جاگیر پِنڈاں لئی اک وکھری ونڈ کیتی گئی اے۔

Detailed investigation conducted by Settlement Department:

شعبہ بندوبست راہیں کیتی گئی تفصیلی جانچ:

51- خالصہ پِنڈاں وچ کھِلرے بِنا لگان زمیناں دے ٹوٹیاں دے حوالے نال لکھی راج دیاں تفصیلی تفتیشاں وی ضلعی افسراں اپنے پیراں ہیٹھ سُٹ دتیاں۔ 1848ء وچ جانچ دی ایہہ شاخ کمشنر دے حکم نال شعبہ بندوبست وچ منتقل کیتی گئی سی، 2233 کیس زیرِ غور آئے جیہناں وچوں 410 واگزار کرا لئے گئے تے 2233 فیر بحال کیتے گئے۔

Grants of fiscal exemption:

مالیاتی چھوٹاں دیاں گرانٹاں:

52- ایہدے وچ، جیویں پہلے کیساں دے گروہ وچ اے، یاں تے گرانٹ کسے خاص کم لئی یاں لمّے چِر توں ملکیت لئی یاں فیر ذاتی بھلائی دے طور مالیاتی چھوٹ دتی گئی سی۔

دعوے داراں نوں اپنے پیٹنٹ (patents) وکھان لئی بلایا گیا سی پر ایہدے باوجود اوہناں نوں اُتے دھیان دوائیاں گئیاں شرطاں پوریاں ہون دا ثبوت دینا پیا۔

:Lakhiraj register

لکھی راج رجسٹر:

53- پنجاب تے برطانوی راج توں پہلاں لکھی راج دی ایہہ کارروائی تقریباً مُکا دِتی گئی سی تے نویں بحالی قانون جاری کیتے گئے سن۔ دوواں پرگناں (parganas) دے کیس وکھان آلا تفصیلی رجسٹر بنایا گیا تے گرانٹ دی نوعیت دسن لئی کالماں وچ سرناویاں نال ترتیب دتا گیا۔ ایہہ ویکھیا جاوے گا کہ کجھ استثنیٰ دے نال ساریاں گرانٹاں پوری حیاتی لئی سن تے زیرِ غور گرانٹاں زیادہ تر لمّے چِر دے قبضے لئی برقرار رکھیاں گئیاں نیں۔

:Village service grant or sonjee

پِنڈ دی سیوا لئی گرانٹ یاں سونجی:

54- اجے وی ''سونجی'' (sonjee) دے نام نال ہیٹھلے درجے لئی مشروط گرانٹاں دا اک پراگا اے۔ اوہ پِنڈ دی برادری ولّوں مذہبی عمارتاں دی رکھوالی یاں فلاحی کم کرن آلے فریقاں دے حق وچ ''ڈھل بیک'' (Dhal-Back) دی ادائیگی نال یاں سرکاری آمدنی دا حساب چکان لئی چندے نال ترک کیتیاں گئیاں زمیناں نال تعلق رکھدا اے۔

:Object of exemption

چھوٹ دا کارن:

جدوں وی سیوا تے اوہدی مقامی اہمیت بارے گل ہوئی تے زیرِ غور زمین نِکّی رقم دی سی گرانٹ سیٹلمنٹ دی مدت تیکر برقرار رکھی گئی شرط ایہہ وے کہ چھوٹ دا کارن 30 اگست 1848ء نوں جاری ہون آلیاں کمشنر دیاں ہدایات دی پیروی وچ بہوں سختی نال مکمل کیتا گیا سی۔

:Conditions of release

واگزاری دیاں شرطاں:

55- ایسراں چھوٹ دتیاں گئیاں زمیناں محل (m a h a l) دے ''منہی'' (Minhie) علاقے وچ شامل کیتیاں گئیاں سن۔ ایہہ گرانٹاں سرکاری گرانٹاں نالوں مختلف نیں

تے ایس محکمے دے وڈے افسراں دی منظوری لئی وکھریاں پیش نہیں کیتیاں گئیاں۔ ''سونجی'' رجسٹر لکھی راج رجسٹر نوں مکھ رکھ کے تیار کیتا گیا اے۔

* * * * * * * *

:Proportion of revenue demanded from the occupant of the soil

زمین دے قابض کولوں طلب کیتی گئی آمدن دا تناسب:

149- اک سکھ سرمایہ دار دا پہلا مقصد زمین توں پورا پورا فائدہ چکنا سی۔ ہندوستانی، اصلوں ایشیائی، تجربے توں ایہہ پتہ لگدا اے کہ زمین دا قابض، بھاویں جیہڑے وی اوہدے حق نیں، اپنی تباہی یاں واہی بیجی دے وسائل کڈھ کے ریاست لئی خام پیداوار دا اَدھ چھڈ سکدا اے۔

150- سکھاں نے ایس تناسب دے حل دی منگ کیتی۔ انصاف یاں ایس منگ دی جلد شنوائی اک وکھرا معاملہ اے۔ ہو سکدا اے ایہہ لاگو ہو جاوے تے ایسے لئی ایہہ بنایا جاوے گا، ایہدے توں کجھ وی گھٹ مطالبہ خالص احسان سی۔

:And mode of its collection

تے ایہنوں جمع کرن دا طریقہ:

151- جیویں کہ میں پہلاں دسیا اے ایس رقم نوں جمع کرن دا عام طریقہ گودام دے غلّے دی تقسیم یاں کھلوتی فصل دا تخمینہ سی، پیسے دی شکل وچ جیہڑی وی آمدن مقرر کیتی جا سکدی اے اوہ پیداوار دے ادھ جِنّی ہووے گی۔

:Chowdries and Muquddums

چوہدری تے مقدم:

152- اوہناں فریقاں لئی قانون وچ نرمی کیتی گئی سی جیہناں نوں سرکار وصولی لئی ایجنسی دے طور ورتدی اے۔ ہر سرکل دے پنڈاں، مقامی طور تے ٹپہ یاں تعلقہ نامزد کیتے گئے، وچ اک چوہدری مقرر کیتا گیا سی۔ ہر پِنڈ وچ اک یاں دو بندے مقدم دے طور تے جانے جاندے سن۔ ایہناں دوواں افسراں دا نام شاہی روایات توں لئے گئے سن۔ چوہدری اپنی ڈویژن دی آمدن اکٹھی کرن وچ پِنڈ دے مقدم دی مدد لیندا سی۔

:And the privileges enjoyed by them

تے اوہناں دیاں مراعات:

153- ایہناں فریقاں نوں حاصل زمیناں یاں ریاستاں وچ سرکاری منگ عام طور تے 1/2 توں 2/5 تیکر گھٹا دتی گئی (پنچدو punchdoo) یاں 1/3 (تیہارا tihara) یاں ایتھوں تیکر کہ 1/4۔ زمین دیاں کئی گرانٹاں ایہناں سرناویاں ہیٹھ وی دتیاں گئیاں سن جیویں چوہدراہٹ، مقدمی وغیرہ۔''انعام'' (enam) دے عرف ہیٹھ گریجوایٹیز وی رقم یاں کسے شے دی شکل وچ دتیاں جاندیاں سن۔ پرگنہ قانون گوواں لئی وی ایہو مہربانی کیتی گئی سی جیہناں موروثی مدت لئی اپنا دفتر سانبھیا تے مالیاتی ریکارڈ دے سرکاری نمائندے سن۔ گھٹ ای کوئی کیس لبھ سکدا اے جیہدے وچ کسے وی قسم دی اصل سیوا توں اڈ کسے ہور گل تے موزوں تناسب منّیے گیا سن۔

Chowdries discarded under British rule, but :muquddums and qanoongoes retained

برطانوی راج وچ چوہدری ترک کر دتے گئے پر مقدم تے قانون گو رکھے گئے:

154- برطانوی سرکار ہیٹھ ایس ضلع وچ اساں سارے چوہدری کم چوں کڈھ دتے، اسیں اوہناں دی خدمات تے پگار ختم کر دتی۔ مقدم بطور لمبڑدار رہن دتا گیا تے اساں زیادہ تر قانون گونوں اپنی خدمات لئی رکھیا پر اوہناں دیاں پُرکھی مراعات مُکا دتیاں گئیاں۔

:Difficulty of realising the Governement share

سرکاری حصہ حاصل کرن وچ اوکڑاں:

155- پر فصل دی خام پیداوار دا ادھ اکٹھا کرنا تے منگنا وکھو وکھ شیواں سن۔ بِنا شک دیہاتیاں تے لگان اکٹھا کرن آلیاں تے ''کونیس'' (kuneas) یاں تخمینہ افسراں نوں راشی بنا دتا۔ ایہدے تے بِنا کسے ڈر پک کیتا جا سکدا اے کہ کھیتاں یاں غلے دے گوداماں توں اَدھ توں گھٹ اکٹھا کیتا گیا سی تے اوہدے نالوں وی بہوں گھٹ کاردار دے خزانے نوں گیا۔

:Jats-- their prosperity

جٹاں دی خوشحالی:

سبھ توں پہلے، تعداد تے قابلیت دوواں وچ، پک نال جٹ نیں۔ ایس مشہور ذات دی

خوبیاں دی تفصیل دسنا بے کار اے، ایناں آکھنا کافی اے کہ جالندھر دے جٹ اپنی باقی ہندوستانی برادری نالوں گھٹ نہیں۔ فرق صرف مذہب دا اے کیوں جے مغل سلطنت ہیٹھ پنجاب دے بہوں چوکھے جٹ اسلام دے منّن آلے بن گئے۔ ایہہ قبیلہ بعد وچ آوَن آلی تے فسادی (مذہبی آکھن موجب) سکھ سرکار وچ ودھیا پھُلیا جیہڑے کہ اصلوں مرکزی فصیل سن۔ بطور کاردار تے لگان اکٹھا کرن آلے اوہناں ایس ریاست دی امن وچ ایمانداری نال سیوا کیتی جیویں اوہناں ہمیشہ جنگ وچ کیتی سی جیہدے بدلے اوہناں نوں بہوں پذیرائی لبھی، اعزازات نال نوازیا گیا تے راجپوت تے دوجے متروک طبقیاں تے مان دا موقع دتا گیا سی۔ شماریات ایہہ ظاہر کرن گے کہ ضلعے دا اَدھ توں زیادہ حصہ تے اوہدی آمدن اوہناں راہیں سانبھی تے دتی جاندی سی۔

* * * * * * * *

اپنڈکس نمبر XI

جالندھر بندوبست رپورٹ 1852

بِنالگان قبضیاں تے ریٹرن، کلّیاں وچ

پرگنہ دا نام	واگزار کیتے – کُل – کیساں دی تعداد	واگزار کیتے – کُل – زمین دی مقدار	واگزار کرن دی مدت – مستقل – کیساں دی تعداد	واگزار کرن دی مدت – مستقل – زمین دی مقدار	واگزار کرن دی مدت – حیاتی لئی – کیساں دی تعداد	واگزار کرن دی مدت – حیاتی لئی – زمین دی مقدار	واگزار کرن دی مدت – موجودہ سیٹلمنٹ دے مکن تیکر – کیساں دی تعداد	واگزار کرن دی مدت – موجودہ سیٹلمنٹ دے مکن تیکر – زمین دی مقدار	گرانٹ دا مقصد – سرکاری عمارتاں تے اداریاں دی دیکھ ریکھ – کیساں دی تعداد	گرانٹ دا مقصد – سرکاری عمارتاں تے اداریاں دی دیکھ ریکھ – زمین دی مقدار	گرانٹ دا مقصد – پروہتاں تے پادھیاں دی دیکھ ریکھ – کیساں دی تعداد	گرانٹ دا مقصد – پروہتاں تے پادھیاں دی دیکھ ریکھ – زمین دی مقدار	گرانٹ دا مقصد – سکول ماسٹراں دی دیکھ ریکھ – کیساں دی تعداد	گرانٹ دا مقصد – سکول ماسٹراں دی دیکھ ریکھ – زمین دی مقدار	گرانٹ دا مقصد – ملٹری خدمات لئی – کیساں دی تعداد	گرانٹ دا مقصد – ملٹری خدمات لئی – زمین دی مقدار	گرانٹ دا مقصد – چوہدریاں وغیرہ لئی – کیساں دی تعداد	گرانٹ دا مقصد – چوہدریاں وغیرہ لئی – زمین دی مقدار	گرانٹ دا مقصد – ذاتی سخاوت دے طور – کیساں دی تعداد	گرانٹ دا مقصد – ذاتی سخاوت دے طور – زمین دی مقدار	گرانٹ دا مقصد – لمّے چر دے قبضے تے متفرق – کیساں دی تعداد	گرانٹ دا مقصد – لمّے چر دے قبضے تے متفرق – زمین دی مقدار	بحال کیتے – کُل – کیساں دی تعداد	بحال کیتے – کُل – زمین دی مقدار	واگزار تے بحال کیتے کیساں دی کُل تعداد	واگزار زمیناں دا جمع تخمینہ	بحال زمیناں دا جمع تخمینہ
گڑھ شنکر	744	3838	86	521	225	2330	433	487	111	474	189	104	9	19	10	444	3	34	303	2094	119	169	275	1937	1019	5195	2445
ہوشیار پور	1485	5718	62	536	768	4490	655	692	159	928	148	152	4	31	39	494	92	332	670	3371	373	410	984	4744	3469	8128	4923
ہڑپہ	971	3925	47	283	575	3284	340	358	113	433	65	81	18	22	61	517	23	355	605	2154	84	63	962	4137	1833	9273	7716
اُونہ	575	3880	104	1175	478	2577	93	128	145	1172	28	57	8	54	51	552	14	112	413	1889	16	44	609	2706	1284	4850	8384
کُل	3875	16861	299	2515	2046	12681	1530	1765	528	3007	430	394	39	126	161	2007	134	833	1991	9808	592	686	2830	13524	6705	27445	20468

HUSHIARPUR SETTLEMENT OFFICE
30TH June, 1852

P. SANDYS MELVILL
Settlement Officer

Raens:

راعن:

74- اگے آوٗندے نیں مسلمان راعن (Raens)۔ اوہ خاص کر منڈی دے مالی ہوندے نیں۔ اوہ جٹّاں نالوں چوکھی محنت نال کھیتی باڑی کردے نیں پر اوہ وڈی ریاست دا چنگا انتظام نہیں کر سکدے۔ تعلیم دے معاملے وچ اوہ شمال مغربی صوبیاں دے لدھا، کاچھی تے کرمی نال چوکھا رَلدے ملدے نیں۔

Sainees and Khumbos:

سینی تے کھمبو:

75- اوہناں وانگوں ای سینی تے کھمبو نیں پر اوہ بہوں گھٹ نیں۔ گجر تے اوہناں ورگا قبیلہ ڈوگر عام کر کے دریا دے کنڈھے نیڑے پائے جاندے نیں۔ ایتھے دوجیاں وانگوں اوہناں چال چلن چاکاں ورگا اے پر اوہ چوکھے محنتی تے معمول نالوں گھٹ لُٹ مار کردے نیں۔

Rajputs; their poverty:

راجپوت تے اوہناں دی غربت:

76- راجپوت اشرافیہ سبھ توں گھٹ خوشحال نیں۔ اُتلے ہندوستان دے کئی حصیاں وچ حالات دیاں ٹھیڈیاں ایس ذات نوں ڈبون ول رجحان رکھیا۔ پر ہندوستان وچ، بھاویں اوہناں دی برتری بہوں چھیتی گھٹ رہی اے، اوہ ہر حال وچ بھیڑے کسان سمجھے جاندے نیں۔ تاں جے ایتھے اوہ کھیتی باڑی ول اپنی بے دھیانی کارن اپنے آپ تے ایہہ قومی تباہی لیاوٗن دے وڈے ذمہ دار نیں نالے ظالمانہ تے غیر جذباتی سکول نال، جیہدا اوہ سکھ سرکار وچ اکثر شکار رہے، اوہناں دا چھیتی زوال ہو گیا۔ اوہناں تے چوکھے ٹیکس لائے گئے سن تے جٹ کارداراں سنے سکھ گرووان تے کارندیاں راہیں تھلے دبے گئے۔ اوہناں دے پِنڈ اکثر ڈھائے گئے تے اوہناں دیاں مسیتاں دی بے حرمتی کیتی گئی تے ہن اوہ سستی تے متھاجی کارن اک اکھان بن گئے نیں۔ پورے ضلعے وچ گھٹ ای کوئی راجپوت ریاست ہووے گی جیہڑی بھیڑی حالت وچ نہ ہووے، بھاویں اوہدی فطری قابلیت تے مفادات کِنّے ای چوکھے ہون۔

Relative amount of profit derived by Jats and

:Rajputs

جٹّاں تے راجپوتاں توں حاصل ہونا آلا منافع:

75- بہوں محنتی ذاتاں تے چوکھا بھار پان توں بچدیاں میں ہمیش ایہناں راجپوتاں دیاں مالی اوکڑاں تے چانن پان لئی نس بھج کیتی۔ اصلوں اوہناں تے اوسے شرح نال ٹیکس لانا غیر مناسب ہووے گا جس شرح نال جٹّاں تے راعناں (Raens) تے لایا جاندا اے جیہڑے ہر پیلی اپنے ہتھاں نال بیجدے نیں یاں اپنے گھرانیاں دی مدد نال تے نتیجے وچ زمیندار تے کسان دوواں دا منافع لیندے نیں جد کہ دوجے کدی کدار ای ہل چلاندے یاں ڈھگھا جوندے نیں سگوں نوکراں دی ایجنسی راہیں کھیتی باڑی کردے نیں یاں زمین پٹے تے دے دیندے نیں تے ہر حال وچ صرف زمیندار دا منافع ای لیندے نیں۔ نہ صرف لوکائی لئی ہمدردی دا محرک راجپوتاں لئی درمیانے لگان ول اشارہ کردا اے سگوں سیٹلمنٹ خلاصے دا تجربہ وی ایہہ دسدا اے کہ کُجھ ای جمع (jummas) اوہناں توں چھیتی اکٹھے کیتے جا سکدے نیں۔

:Syuds, Pathans, Moguls, Shekhs

سید، پٹھان، مغل، شیخ:

78- ایسے طراں راجپوتاں وچ کجھ سید، مغل، پٹھان تے شیخ نیں جیہڑے دوجے قبیلیاں دے ویکھا ویکھی ہون آلے مسلماناں نالوں وکھرے تے اصلی مسلمان گِنے جا سکدے نیں۔

:Khutrees

کھتری:

تعداد وچ تھوڑے ہون کارن کجھ ہور ذاتاں بارے دسّن دی لوڑ نہیں۔ اوہناں نوں ذاتاں دے شمار وچ ''متفرق'' دے سرناویں ہیٹھ درج کیتا گیا اے۔ تاں جے میں ویکھیا کہ اوہناں وچ کجھ کھتری نیں۔ ایہہ قبیلہ ہندوستان وچ اوہی مقام رکھدا اے جیہڑا بنیاں تے کائتھاں دا اے۔ اوہ دوویں پنجاب دے لکھاری تے تاجر نیں۔ اوہ برطانوی راج وچ ضرور ودھن پھُلن گے۔

:Probability of their increase

اوہناں دے ودھن دے مواقع:

جیویں اوہناں کول گھٹ زمین اے تے ایہہ اوہناں فروخت، گروی تے ایسے طراں دے

ای لین دین نال حاصل کیتی۔ ایس طبقے دا ودھدا ہویا زمینی قبضہ شمال مغربی صوبیاں وچ شماریاتی ویروے دا مَن کھچواں سرناواں ثابت ہو چُکیا اے۔ ایسراں کھتری کاروباری ملکیت بارے دسّن وچ کئی ورھے چاہیدے نیں کہ ایہہ دوآب وچ ودھی اے یاں نہیں۔

برہمن **Brahmans:**

80- میں ذاتاں دے ایس بیان نوں ایہہ دسّ کے مُکاواں گا کہ بہوں گھٹ برہمن واہی بیجی تے کاروباری حالت وچ دِسدے نیں۔

* * * * * * * *

1856-57ء تے 1857-58ء سنے پنجاب دے علاقیاں دی پربندھ کاری عام رپورٹ توں اخذ کردہ

Extract from General Report on the Administration of the Punjab Territories, 1856-57 to 1857-58, inclusive

دوجا باب

پہلا حصہ...... زمینی لگان

SECTION II

Part I. Land-Tax

Reasons of contentment of agriculturists:

بِنا شک، ایس چنگے نتیجے دا وڈا کارن ایہہ سی کہ لوک ہمیش طاقت آلے نوں پیسے دین لئی تیار رہندے نیں تے ساڈیاں ناکامیاں دے باوجود اوہ اجے وی سانوں طاقت سمجھدے نیں۔ جیویں پہلاں دسیا گیا اے کہ زمینی لگان بہوں تھوڑا سی، ساڈے ریونیو نظام وچ شکایت کرن تے کوئی خاص رنجش نہیں سی، Tenure شفاف طریقے نال مِتھے گئے سن، گھٹ توں گھٹ زمینداراں تے کساناں وچ کوئی طبقہ نہیں سی جو برطانوی راج کارن متاثر ہوئے ہوون، کوئی باغیانہ عناصر نہیں سن، کوئی نراس دیہاتی طبقے وی نہیں سن، ساڈے قانون دی آڑ وچ کوئی وی دوجیاں دی جائیداد ہڑپ کرن آلا چھچھورا نہیں سی، اک طبقے توں دوجے ول ریاستاں یاں زمیناں دا کوئی تھوک یاں لمّا

چوڑا انتقال نہیں سی، پر کجھ خاص کیساں وچ، گھٹ توں گھٹ کِساناں وچ، بدقسمتی نال تھوڑا بوہت انفرادی جائیداداں دا بھیڑے طریقے نال غلط انتقال ہویا سی۔ ایس طراں حاکماں دی تبدیلی نال کسے کول کسے فائدے دی آس نہیں سی تے جدوں تیکر اسیں ہر طریقے نال اقتدار دا حق جتان جوگے ساں بوہتے کسان سیزر (Caesar) نوں خراج دین تے بہوں راضی سن۔ ایہناں حقائق توں کسے چنگی تے دلی وفاداری دی آس فضول اے۔ (1) پر سبھناں حالتاں وچ ساڈے خلاف کوئی جذبہ نہیں سی، لوکائی وچ ساڈے بارے اک طراں دا غیر فعال جذبہ سی۔ بہوں ودھیا ریونیو انتظامیہ ایہدے نالوں ودھ کے محفوظ نہیں ہووے گی پر اجو کے حالات وکھاندے نیں کہ اینا محفوظ ہونا وی وڈا حاصل اے۔ ایس توں اڈ اوس ویلے اک انوکھی خوشحالی سی۔

Average prices of grain:

غلّے دے اوسط نرخ:

1856ء دیاں ربیع تے خریف دیاں فصلاں بوہتیاں چوکھیاں نہیں سن، لوکائی وچکار اک وبائی کمزوری سی تے ڈنگراں وچکار مونہہ کھر دی بیماری سی، کئی تھاواں تے غلے دی کمی سی تے نرخ عام طور تے ودھ گئے سن...... اصل وچ پہلے دیہاڑیاں ورگے نہیں سگوں پچھلے ورھیاں دی پرچلت شرح توں وی بہوں چوکھے۔ پر 1857ء دے موسم بہار وچ فصل بہوں ودھیا سی، کمزوری تے موںہہ کھر مُک گئے سن، پچھلے مندے کارن منڈیاں وچ ریل پیل نہیں سی تے نرخ بوہتے نہیں سن ڈِگے ایس لئی عام کر کے کساناں کول چنگے نرخ تے ویچن لئی بہوں چوکھا غلّہ سی۔ گھٹ ای تھاواں تے اوس ویلے دی ابتر ریاست وچ غلّے دی برآمد وچ اوکھت سی جیہدے کارن منڈیاں وچ گھٹ رش سی نالے نرخ ڈِگ پئے سن۔ ایسراں، مجموعی طور تے، زوال دے دوران زرعی خوشحالی ساڈے حق وچ دسّی گئی۔

Reason why money is more plentiful among the agriculturists:

40- پہلیاں رپورٹاں وچ ایہہ نکھیڑ کیتا گیا سی کہ کساناں دی تنگی دا موجب پنجاب توں اینا چوکھا پیسہ باہر جان دا کیہ کارن سی۔ مقامی فوج ہندوستانی سن، پنجاب دی آمدن وچ وڈا

1- پنجاب خاص کر وفادار رہیا کیوں جے ایہہ بہوں چھیتی عروج وچ کامیابی لئی من گیا تے کیوں جے پنجابی ہندوستان دے مالِ غنیمت نال امیر ہون دی آس رکھدے سن۔

حصہ اوہناں دا سی جیہدے وچوں اوہ صرف اک حصہ موقعے تے خرچدے سن تے اک اوہناں دے گھراں وچ جاندا سی۔ ایسراں سال بہ سال لکھاں روپئے پنجاب توں باہر جاندے سن تے اودھ (Oudh) نوں مالا مال کردے سن پر پشلے سال مقامی فوج پنجابی ہون کارن ساریاں رقماں جیہڑیاں اوہناں نوں لبھیاں اپنے گھر ای خرچیاں سن۔ فیر کئی ہزار پنجابی فوجی پردیس وچ کم کر رہے نیں۔ ایہہ لوک نہ صرف اپنیاں بچتاں اپنے آبائی پنڈاں نوں گھلدے نیں سگوں انعامی سامان تے دوجا مال وی۔ ایہدا اثر پہلاں ای زرعی آمدن دے وادھے، پیسے دی آزادانہ گردش، تے کھیتی باڑی وچ اک نویں تحریک دی شکل وچ سمجھ وچ آؤن آلا اے۔

There has, indeed, been a diminution of labouring hands to till the ground, such large numbers of husbendmen having enlisted in the army; but this is more than compensated for by the augmentation of those means which are the sinews of agriculture as of everything else. Probably at no time since annexation have the agriculurists of the Punjab been in such easy circumstances as they are at the present time of writing.

Settlement Report of the Umritsur, Sowrian, and Turun Tarun Parganas, 1860.

16- اک مربع میل دی اوسط آبادی 372 اے۔

سکولاں دی تعداد			پڑھیاراں دی تعداد							استاداں دی تعداد
قصبے	پنڈ	کُل	انگریزی	فارسی	عربی	ناگری	گرمکھی	لنڈے	کُل	
99	160	259	47	1028	460	267	353	1487	3742	259

رقم وچ بگار 2468.6 روپئے، غلّے وچ 308 من، زمینی گھاس وچ 483 اے۔

صفحہ 135...... پنڈ دے ملازم طبقے جیویں لوہار، ترکھان، کمہار، کوہار تے بہشتی، دا کل آبادی نال تناسب 3 فیصد اے تے اوہناں دے مجموعی تناسب وچوں 33 فیصد زرعی شعبے نال جڑیا

اے۔ باقی اپنے اپنے پیشیاں نوں اپناندے نیں۔ چوہڑے (Choorahs)، سارے پنڈ دے سبھ توں چوکھے مفید تے محنتی طبقے، دا اوسط تناسب 10 فیصد اے تے اوہناں وچوں 16 فیصد کسان نیں۔ سید، کشمیری، فقیر، موچی، جولاہے، شیخ تے تیلی ہر اک صرف 1 فیصد اے تے ایہناں دے وچوں 23 فیصد اپنی مزدوری زمینی ثقافت لئی وقف کردے نیں۔

7th-- The Sub-division of Turun Tarun

صفحہ 131...... Mr. Blyth دے وچار موجب پہلاں غیر زرعی وسنیکاں تے لگان ختم کر دتا گیا سی۔ چیف کمشنر دی جاچے کوئی کارن نہیں سی کہ کیوں ایس طبقے، جیہڑا پہلاں ای مکمل طور تے ٹیکس توں بری سی، نوں اجیہا پرچلت لگان ادا نہیں کرنا چاہیدا؟

پنڈ دے چوکیدار دی پگار تن رپئے فی مینسم (mensem) متھی گئی اے۔

صفحہ 146، پیرا 22...... وادھو لگان 21 فیصد توں گھٹ نہیں سی یعنی 100 رپئے دے برابر جمع (jumma) زمیندار ولّوں 121 رپئے دی ادائیگی اے۔ ایہہ اوہناں وڈیائیاں وچوں اک اے جیہڑیاں مینوں اجوکے بندوبستاں وچ سبھ توں گھٹ پسند نیں۔ ایہہ وی لازمی چیتے رہوے کہ لوکاں تے بھار دا صرف 4/5واں حِصّہ سرکاری خزانے وچ آوَندا اے۔ ایہہ ایسراں بنیا اے:

سڑکاں دا فنڈ	1 فیصد
سکول فنڈ	1 فیصد
لمبڑداراں دا تناسب	5 فیصد
ملبہ (Mulbah)	5 فیصد
پٹواری	3 توں 3.8 فیصد
چوکیدار	تقریباً 6 فیصد
	21 فیصد

صفحہ 147، پیرا 25...... جسرڑ پہلاں 27 پنڈاں تے مشتمل سی پر پربندھ ویلے 37 نوں اجازت لبھ گئی۔ ایہہ پہلوں اک ''جسرڑ'' دی ملکیت وچ سی تے فیر اک کاسمن پڈا (cosmanpudda) دی جیہڑا کوئی اک صدی پہلاں ہندو توں مسلم مذہب وچ منتقل ہویا۔

پرگنہ نارووال دے دوبارہ تخمینے دا میمورنڈم

صفحہ 166، پیرا 11...... معافی رکھن آلے پنڈاں دی کُل پیداوار لین دی سرکاری منگ کارن اپنے واجبات چُکان وچ بہوں اوکھے ہوندے سن۔

صفحہ 166، پیرا 12...... چوکیداراں دی تسلی لئی وی اوہ کسے شے دی شکل وچ ادائیگی نال خوش کیتے جاندے سن جیہڑا کہ اوہناں دی اصلی پگار توں بہوں گھٹ اے۔

پیرا 13...... نارووال دی قسمت وی ایہو جیہی سی، ریونیو لایا گیا۔ لوکاں کول گھٹ ای بچتاں سن ایس لئی اوہناں اپنے تے لگیاں بھاری منگاں پوریاں کرن لئی کئی ذاتی شیواں قربان کیتیاں تے پرگنہ دی حالت ہُن بہوں ماڑی اے۔ ڈنگراں دا 2/3 حصہ مُک گیا سی۔ زمیندار شاہواں دے قرضائی نیں تے شاہ وی بدحال نیں۔ اوہناں سرکاری منگاں پوری کرن لئی اپنیاں جائیداداں گروی رکھیاں سن تے ایہناں حالاں وچ اوہناں دی واپسی دی وی کوئی آس نہیں سی۔

صفحہ 171، پیرا 38...... ایہہ دسّن جوگ گل اے کہ اوہ پِنڈ جیہناں وچ اک وڈّا حصہ بِنا لگان زمیناں سن اوہناں وچ سبھ توں چوکھا تخمینہ لایا گیا سی۔ پِنڈاں دی سٹیٹمنٹ V دی شماریات دے حوالے نال ایہہ اعداد وشمار سن:

35، 36، 48، 53، 123، 124، 128، 132، 150، 153، 164، 169، 173، 187، 188، 198، 200، 205، 217، 218، 254، 273، 277، 278، 279، 281، 288، 290، 291، 307، 322، 334، 341۔

ایہہ تخمینے ویلے پِنڈاں دے کاشت کیتے حصے وچوں بِنا لگان تے انعامی زمیناں نوں کڈھن دے غلط اصول نوں اپنان دا نتیجہ سی جیہدے کارن کھیتاں تے فصلاں دے فیصد وچ جھوٹھ دسیا گیا تے چوکھی شرح لاگو ہوئی۔

پرگنہ نارووال تے Mr. Blyth دی رپورٹ توں اخذ کردہ

Extract from Mr. Blyth's Report on Pargana Narowal

صفحہ 184، پیرا 37...... پِنڈ دے کامے پُرکھی کِساناں تے موسمی مزارعیاں تے مشتمل سن جیہناں وچوں جلسپہ (Jalaspa) ذات چوکھی اہم سی۔ اوہ مالکاں کولوں برابری دی سطح تے زمین لیندے سن، کوئی مالکانہ نہیں سن دیندے تے عام کر کے اوہناں تے پِنڈ دی پرچلت شرح لاگو ہوندی سی۔

صفحہ 185، پیرا 46...... 168 سکول نیں۔ ایہناں وچوں 124 فارسی، 21 عربی، 9 شاستری، 9 گرمکھی تے 5 لُنڈے پڑھاندے نیں۔ پڑھیاراں دی کُل گنتی 1245 اے جیہناں وچوں 819 فارسی، 157 عربی، 106 شاستری، 77 گرمکھی تے 86 لُنڈے پڑھدے نیں۔

پیرا 47...... اُستاداں دی آمدن 2024 رپئے اے، اوسطاً 12.4 رپئے فی بندہ فی ورھا یاں اِک روپیہ فی مہینہ، جیہڑی 3.4 رپئے رقم تے باقی غلّے دی شکل وچ سی۔

سرکاری مالیاتی کمشنر سیکرٹری پنجاب حکومت Esq. R. H. Davies دا خط

Letter from R. H. Davies, Esq., Secretary to the Punjab, to the officiating Financial Commissioner

صفحہ 196...... پٹواریاں دیاں پہلیاں پیمائشاں غلط ثابت ہون کارن رقبہ دو واری مِنیا گیا نالے حقوق دا ریکارڈ نویں سرے توں لِکھیا گیا تے تخمینہ افسر Mr. Moris راہیں جمع (jumma) دے گھاٹے دی ناکامی دے نتیجے وچ 21 فیصد دی رقم دا ہور معاوضہ دتا گیا جیہدے نال طلب وچ کُل گھاٹا تخمینے دے خلاصے وچ 31 تے سکھ جمع وچ 40 فیصد ہو گیا۔ دوجے اکھراں وچ جتھے سِکھاں نوں اِک لکھ لبھا اوتھے سانوں صرف 60 ہزار رقم لبھی۔

جتھوں تیکر زمینداراں دا تعلق سی ایہہ گھاٹا بہوں معمولی سی۔ Mr. Blyth دے پیش کیتے گئے اعداد و شمار وکھاندے نیں کہ مرکزی پیداوار کنک دی قیمت 35 فیصد تھلے ڈِگ گئی سی یعنی زمیندارنوں ہُن اک رپئے دے بدلے کنک دے 88 سیر دینے پیندے سن جدکہ بندوبست خلاصے ویلے اوہنے صرف 65 سیر دتے۔

پیداوار دا بہوں سستا ہونا، جیہڑا ہُن کئی ورھیاں توں پرچلت اے، شہری آبادی لئی فائدے منداے، اصلوں نقد آمدن دی ادائیگی ہور اوکھی ہو گئی۔

ایسراں ایس سکور تے طلب دا گھاٹا بِنا شک ٹھیک تے ضروری اے۔

کمشنر امرتسر Esq. E. A. Princep نمبر 215 بتاریخ 31 جنوری 1863ء

E. A. Princep, Esq., to Commissioner, Umritsur, -- No. 215, dated 31st January 1863.

صفحہ 26، پیرا 95...... دیسی تعلیم دی حالت اجے تیکر بہوں ماڑی تے ڈِگدی جا رہی

اے، اجے تیکر ایہدے ول کوئی دھیان نہیں دتا گیا۔ سکھ حکمرانی وچ سکولاں دی دیکھ بھال مقامی کوششاں راہیں کیتی جاندی سی ایتھوں تیکر کہ ہندو تے مسلم عبادت گاہواں وچ سکول کھولے گئے۔ میں 1852ء وچ اعداد و شمار اکٹھے کیتے تے مینوں پتہ چلیا کہ 149 تھاواں تے 1922 مُنڈیاں نوں بہوں مُڈھلے پکھ دی تعلیم دتی جاندی سی جیہناں وچوں ادھے نوجوان مُنڈے ''مُلا'' یاں اسلامی مبلغ بنن دی تربیت لیندے سن جد کہ باقی زیادہ تر کھتری تے برہمن حساب کتاب سِکھدے سن۔ زرعی طبقیاں وچوں صرف 500 مُنڈے سن تے 8 ورھے توں گھٹ عمر دے صرف 400 سن۔ فارسی تے عربی (ہُن دوویں متروک) مشہور زباناں سن۔ دو پرگنہ (parganas)، ظفروال تے چاہور، وچ صرف 100 مُنڈے پڑھائی کردے سن۔ کُجھ ای اپنے ناں لکھ سکدے سن جد کہ استاد بہوں اَن پڑھ سن۔ 1854ء وچ ضلعی حاکماں دیاں نویاں اصلاحات کارن سکولاں دی تعداد گھٹ ہو کے 134 رہ گئی۔ نتھی کیتی گئی ریٹرن پشلے تعلیمی شعبے دے کماں دے اعداد و شمار دَسدی اے جیہڑی اَگے ویروے لئی فائدے مند ثابت ہو سکدی اے۔

پیرا 96...... ہر درمیانے رقبے دے پِنڈ وچ عبادت لئی وکھو وکھ تھاواں رکھیاں گئیاں نیں۔ مسلماناں وچ ایہہ مسیت اے جیہدے تِن گنبد ایہنوں ہندوواں دے اکلّے گنبد آلے شیوالا تے ٹھاکر دوارا توں وکھ کردے نیں۔ اوہ عام کر کے پکیاں بنیاں تے نِکّیاں پر چواں پاسوں کندھاں نال گھِریاں ہوندیاں نیں۔ ہندوواں دیاں عبادت گاہواں نال قبرستان جڑے ہوندے نیں جیہناں بارے آکھیا جاندا اے کہ نیک بندیاں، پاک پادریاں یاں پِنڈ دے پُرکھاں دی سواہ ایہناں دے حوالے کیتی جاندی اے۔ کئی تھاواں نال رہائشاں جڑیاں ہوندیاں نیں، جیہناں نوں مسلمان ''ڈیرہ'' تے ہندو ''دھرم شالا'' آکھدے نیں، جیہڑیاں مسافراں لئی رہائش تے وڈیاں بیٹھکاں لئی موزوں تھاں دے کم آؤندیاں نیں۔ اصلی جٹّاں وچکاریاں اوہ جیہڑے راجپوت نسب رکھدے نیں ایہہ غیر معمولی نہیں کہ اوہ اپنے پشلیاں زمانیاں دے مٹی دے ڈھیراں تے ''Ibis'' دی تعظیم نہ کردے ہون۔ اوہناں دی کُجھ کھِلرے مقبریاں نال یاں رُکھاں دے جھنڈ نال نشانی لائی گئی اے یاں کسے سُکے سڑے فقیر نے اپنی حیاتی کرن لئی مَلّی ہوندی اے۔

جٹّاں بارے ایہہ وی بڑی حیرانی آلی گل اے کہ کیویں اوہ جنڈ (Jund) دے رُکھ نوں آدر دیندے نیں جیہڑے ایہناں دیاں عبادت گاہواں تے لگے ہوندے نیں۔ راجپوت اپنے مذہب

بارے بہوں آکڑ رکھدے نیں تے اوہدی عملداری وچ ڈاہڈے سخت نیں۔ اپنے برہمناں تے Jaformans نال مشورے توں بِنا کُجھ وی نہیں، بھینٹ توں بِنا کوئی کم پورا نہیں سی ہوندا، یعنی جیویں آس کیتی جا سکدی سی، مذہب دیاں ظاہری نشانیاں کئی نیں۔ ٹھاکر اوہناں دا دیوتا اے تے اوہدے مان وچ ہر پاسے یاں مقام تے مندر نیں۔ ضلعے دے دوجیاں حصیاں وچ درویشی نوں وی بہوں سلاہیا جاندا اے، خانقاہواں عام کر کے راجپوت علاقیاں وچ بنے وڈے ٹھاکر دواریاں نال جڑیاں ہوندیاں نیں جیہناں وچ اُگھڑویں بجوانت وچ برنتل (Biruntal) تے لورنے (Lorne)، مہروال وچ گوڈل (Goddul) تے چپڑاس (Chupras) تے ظفر وال وچ تیزو (Tezu) اے۔

صفحہ 27، پیرا 97...... پر تِن علاقے نیں جتھے مذہبی رساں نبھان نوں بہوں اُگھڑواں مان دتا جاندا اے۔ یعنی روتلو فقیر چند، سیالکوٹ دے نیڑے بیر بابا نانک تے سیالکوٹ دے اِی نیڑے مزار امام شاہ۔ پہلے دو سکھ عقیدے دے تگڑے گڑھ نیں تے ایہناں بارے مشہور اے کہ بابو نانک نے آپ قائم کیتے سن۔ پہلا پسرو (Pusroo) توں وزیر آباد سڑک تے سِکھ پِنڈاں دے ادھ وچکار اے تے بابا مہتاب سنگھ مہنت دی نگرانی وچ اے جیہدے 200 پڑھیار نیں۔ سیالکوٹ دے نیڑے بیر بابا نانک، متی سنگھ ''شہید'' دی سمادھی آلا، اک بہوں ودھیا سونے دے گنبد آلا مندر اے جیہڑا مہاراجہ رنجیت سنگھ، جیہنے ایہدی دیکھ ریکھ لئی کئی فنڈز دِتے سن، دے خرچے تے تعمیر کیتا گیا سی۔ دوویں ادارے اک صدی توں وی پرانے نیں تے ایہناں نوں برطانوی سرکار ولّوں اک کھلی ڈُلی جاگیر دتی گئی اے۔ بعد آلے کول لگاتار 6500 روپئے دی گرانٹ اے (1) تے گھٹو گھٹ 100 رہائشیاں واسطے گنجائش اے۔ ایتھے ہمیش بیساکھی دے مہینے دی پہلی، نویں سال دے مُڈھ وچ، خوشی دے تہوار دے طور تے منائی جاندی اے جیہنوں منان لئی کئی واری 10 ہزار لوک اکٹھے ہوندے نیں۔

مسیت تے مقبرہ امام شاہ سیالکوٹ شہر دے جنوبی مضافات وچ واقع اے جیہدی دیکھ ریکھ ضلعے وچ ہر پِنڈ توں لبھن آلے چندے نال کیتی جاندی اے جیہدے لئی کئی تھاواں تے ادارے بنے نیں تے مسلم مذہب دا قدیم تے بہوں طاقتور مقام ہون کارن پورے پنجاب وچ ایہنوں

1- ساڈی جاچے، ساڈے کول ہُن اصلی اوقاف دی ''آزاد خیال'' یادگار دی اِک مثال اے۔

بہوں مان دتا جاندا اے۔ سارے تہوار تے روزے بہوں آدر نال رکھے جاندے نیں تے محرم دے دناں وچ لوکاں دا بہوں آؤن جان ہوندا اے۔

V- عدلیہ

V. Judicial.

صفحہ 85، پیرا 328...... پر ایس توں پہلاں کہ دعویاں دے حق وچ یا خلاف بیان دی تائیدلئی کوئی اصلی ثبوت منیا جا سکے، بھاویں اوہ اکلّی ملکیتاں دے قابضاں یاں چوکھے شریکاں دی رَلت ولّوں پیش کیتا گیا ہووے، مینوں بہوں چھیتی پتہ لگیا کہ پِنڈاں دی پِشلی تاریخ تے رواجاں بارے جاننا بہوں ضروری اے۔ ایسے طراں صحیح نتیجے تیکر اپڑنا ناممکن سی جیویں قبضیاں وچ، خرچے تے لگاتار غلطیاں کیتیاں گئیاں سن، جیہڑیاں بہوں چِرکیاں لبھیاں سن۔ ایتھوں تیکر کہ جدوں کئی ریکارڈ بنائے گئے ایسے کارن غلط ثابت ہوئے سن۔

صفحہ 89، پیرا 340...... ایہہ ویکھدیاں کہ قبیلیاں وچ عام طور تے جائیداد دی کیہ اہمیت اے، اک بندے دے ذمے سمجھ وچ آؤن آلا کِنّا حصہ اے تے اِک دوجے دے حقوق نوں متاثر کردیاں آؤن آلی نسل اپنے پُرکھاں دیاں پرانیاں ریتاں نوں کِنّی اہمیت دیندی اے، مینوں حیرانی نہیں ہوئی کہ ''پٹے داری'' ورگے قبضے دی پیروی کیوں نہیں کرنی چاہیدی۔

صفحہ 89، پیرا 341...... پہلے بندوبست وچ ایہنوں پچھانن وچ کوئی شک نہیں سی کیتا جا سکدا کہ ایہہ قبضہ اک نویں مصیبت نوں دعوت دین ورگا اے۔ ایہدے وچ سانجھی ملکیت دا ویروا اے جیہڑا برابری نوں ودھاندا اے۔ جیہناں کول اپنے حصّے توں ودھ اے (تے اوہ عام کر کے بااثر شریک ہوندے نیں) اوہ مزاحمت کردے نیں۔ سیٹلمنٹ ملازم اوہناں دی ہمت ودھاندے نیں کیوں کہ جے داخلی تخمینہ صرف ملکیتی زمین تے لایا جا سکے کم چھیتی ہو جاندا اے تے سبھے حاضر فریق چوکھی چھیتی رہا ہو جاندے نیں۔ ڈر اے کہ ایسراں بہوں بھیڑے وچاراں نوں بہوں چھیتی من لیا جاندا اے تے بہوں چِر تیکر خرابی نہیں پھڑی جاندی۔

صفحہ 109، پیرا 410...... مینوں تسلی اے کہ مرکزی ریکارڈ بھروسے آلے نیں۔ ایہہ عام تاثر اے تے کوشش دے باوجود سَت ورھیاں وچ گھٹ ای کوئی شکایت لبھی سی۔

پیرا 411...... ایس صورت وچ اک چنگا ثبوت ایہہ دتا جا سکدا اے کہ جدوں سارے

ریکارڈ 1857ء وچ باغیاں کولوں کچہری سڑن راہیں تباہ ہو گئے سن تے برطانیہ توں واپسی تے اوہناں نوں بدلن لئی مینوں بلایا گیا سی، بھاویں پٹواریاں کول صرف کجھ خاص کاغذاں دیاں نقلاں سن، پہلے اندراجاں نوں ملکھ رکھ کے اسیں بِنا چوکھی اوکڑ اِک ورھے وچ کئی کاغذاں دا ہورنواں سیٹ بنان جوگے ساں جیویں شجرے ہوندے نیں۔

From Charles Raikes, Esq., to D. F. Mcleod, Esq., --- No. 89 C. of 1856.

صفحہ 18، پیرا 38...... تِن تحصیلاں گرداس پور، بٹالہ تے پٹھان کوٹ وچ سکولاں دا خلاصہ انج اے:

سکولاں دی تعداد		پڑھیاراں دی تعداد	
قصبیاں وچ	76	فارسی	1285
پِنڈاں وچ	207	عربی	417
کُل	283	ناگری	89
		گرمکھی	211
		لُنڈے	945
		کُل	2947

تنخواہ 791 روپئے رقم وچ، 3361 من غلّے وچ، 274 گھماؤں زمین وچ، 283 تحصیلاں۔

ایسراں مردم شماری وچ پڑھن آلے چار فیصد مُنڈے ای گِنے گئے۔ دوجیاں نالوں چوکھے فارسی تے لُنڈے پڑھیار دَس پاندے نیں کہ عملی تعلیم دی مانگ چوکھی اے۔ اجوکی نسل دے گُن پک نال نکھار منگدے نیں۔ جدوں تیکر بندے پڑھ لکھ نہیں سکدے، اوہناں کول گھٹ وچار ہون گے، چوکھی آس نہیں ہووے گی تے جو کجھ اوہناں کول اے اوہنوں دسّ نہیں سکن گے۔ ایس لئی نفرت، انھا بھروسہ، سوکھا اعتقاد تے عوامی رائے بنان وچ طاقت دے وسیلیاں دی مکمل غیر حاضری۔ ایہہ صرف ایس لئی اے کہ اوہناں دیاں عام ضرورتاں نوں گھٹ کر دتا گیا اے تے ایس مُلک دے چوکھے لوکاں دی اُکا کوئی رائے نہیں رہی۔ جیہناں نوں سمجھایا جاندا اے اوہ بہوں چنگے

بندے تے نہیں پر سماج دے بہوں فائدے مند ارکان نیں۔ پنڈ تے قصبے دے سکولاں وچ، بھاویں تھوڑے نیں، آؤن آلیاں وچوں ادھے پڑھیار پڑھائی پوری کر دے نیں۔

ضلع لاہور دی 1860ء دی بندوبست رپورٹ توں بیان

Statement of Settlement Repor of the Lahore District for 1860.

پیرا 28...... لاہور شہر سنے ضلعے وچ 576 سکول نیں، اوہناں وچ 4225 عالم آؤندے نیں۔ ایہناں وچوں:

پڑھے جان آلے مضمون	تعداد
قرآن	41.3 فیصد
فارسی تے اردو	87 فیصد
ناگری	8 فیصد
گرمکھی	6.7 فیصد
ہندی یاں کمتر ناگری	7 فیصد

اُستاداں نوں رقم وچ، غلّے وچ، زمین دے ٹوٹیاں وچ تے دیہاڑی راہیں پگار دتی جاندی اے۔ غلّہ تے دیہاڑی پنڈاں وچ بہوں عام ادائیگی دے طریقے نیں۔

:Rights of hereditary cultivators newly created

نویں بنائے گئے پُرکھی کساناں لئی حقوق:

پیرا 51...... پُرکھی واہی واناں لئی پورے حقوق ساڈے قانون ہیٹھ بنائے گئے۔ سکھاں وچ مالک کول ہمیش اختیار ہوندا کہ جدوں چاہوے پٹے دارنوں بے دخل کر دیوے پر ایہہ اوددوں تیکر نہیں کیتا جاندا جدوں تیکر واہی وان آپ بھیڑا نہ بنے تے مالک نوں زمین دی چنگی کاشت لئی حصہ دیندا رہوے یاں کسان دی بے دخلی کاردار ولّوں ڈکی گئی ہووے۔

:Lumbardars why numerous

لمبڑدار کیوں چوکھے نیں:

پیرا 84...... پورے ضلعے وچ لمبڑداراں دی تعداد 2634 اے یاں ہر 214 رپئے دے

جمع (jumma) وچوں اِک تے ہر محل لئی 2¾۔ اینی وڈی تعداد دا کارن ایہہ وے کہ اوہناں نوں نوکری توں بدانتظامی دے ثبوت توں بغیر کڈھنا بہت اوکھا اے۔ ایہناں کیساں نالوں چوکھی مستقل مزاجی نال مقدمے بازی کسے ہور کیس وچ نہیں سی تے میں عام کر کے ویکھیا کہ کجھ نوں کڈھن تے دوجیاں نوں رکھن نال پِنڈ وچ فساد نالوں پہلے توں بھرتی لمبڑداراں دی تعداد نوں برقرار رکھنا چوکھا چنگا سی۔

:Muafi land

معافی آلی زمین:

پیرا 85...... پِنڈاں یاں اوہناں دیاں جاگیراں توں اڈ ضلعے وچ بِنا لگان زمین دے 40535 کِلّے نیں۔ ایہناں وکھریاں پلاٹاں دی آمدن 32642 روپئے دے لگ بھگ اے تے ایہدے تے پِنڈ دے عام محصول لائے جاندے نیں۔ 4930 معافی کیساں دی چھان بین ہوئی تے شعبہ بندوبست وچ رپورٹ کیتے گئے۔

:Road Fund

سڑک فنڈ:

پیرا 86...... سڑک فنڈ محصول ہر سڑک، خلصہ (khulsa) تے معافی اُتے لایا جاندا اے۔

:Educational Cess

تعلیمی محصول:

پیرا 87...... ہر موقعے تے لوکاں دی رضامندی نال سکولاں دے فنڈ تے اِک فیصد محصول درخواست مال گزاری وچ درج اے۔ پرگنہ چونیاں وچ ایہہ جمع (jumma) دے نال بلایا جاندا سی، دوجیاں پرگنہاں وچ ایہہ اِک اضافے دے طور درج کیتا گیا سی۔

1860ء وچ کمشنر تے سپرنٹنڈنٹ لاہور ڈویژن

Commissioner and Superintendent, Lahore Division, 1860.

Paragraph 20--- It is sufficient for me to remark that the

causes which have led to over-assessment in the Punjab, namely, the former capacity of the people to bear taxation, owing to abundance of employment; the exaggerated ideas of fiscal resources obtained from the native fiscal records (which always over-estimate resources); the sudden plethora of grain caused by the turning of all hands to agriculture; the dearth of cash; the cessation of employment; the sudden transition from payment in kind to payment in cash, ---all these causes operated powerfully in the Lahore district; some of them, indeed, operated peculiarly.

پیرا 4 وچ میری دتی ہوئی تفصیل توں مانجھا وچ کجھ پنڈاں توں تسیں گویڑ لا سکدے او کہ سوبراؤن یا ولٹویا (Sobraon, or Vultoa) یاں برکی دا کیہ عالم ہووے گا جدوں برطانوی راج ویلے اوہناں دے شیر جوان ملٹری سروس توں کڈھے گئے تے مُڑ پنڈاں وچ ہل چلان لئی گھلے گئے۔ ضلع دے مشرقی یاں قصور (Kussur) آلے حصّے وچ وی برطانوی راج توں پہلی بغاوت دے دوران لوکاں بھیڑا رویہ ورتیا سی جیہدے کارن اوہناں نال کئی دوجیاں نالوں گھٹ نرمی آلا سلوک کیتا گیا۔ (1) اوہدے گوانڈھ وچ بعد وچ چوکھیاں رعایتاں دِتیاں گئیاں۔

* * * * * * * *

1859ء دی فیروزپور بندوبست رپورٹ

Settlement Report of Ferozpur of 1859.

The village expenses:

پنڈ دے خرچے:

صفحہ 189...... جدوں وی میں لوکاں دی رضامندی نال ایسراں کر سکیا میں ہمیش "ملبہ" (Mulba) یاں پنڈ دے خرچیاں لئی سربراہ نوں معاہدہ دتا۔ ایہہ عام کر کے جمع دی 2 توں 3 فیصد

1- ایہہ رویہ رنجیت سنگھ نالوں بہوں وکھرا اے جیہنے کئی وار قصور دی بغاوت نوں معاف کیتا۔

شرح نال ہووے گا تے ایہدا مقصد رقم یاں اوہدے خرچ دے طریقے دے حوالے نال جھگڑیاں توں بچنا سی، پر میں ویکھیا کہ لوک ہمیش ایس انتظام توں راضی نہیں سن ہوندے۔ کئیاں نوں ایہہ اعتراض سی کہ ایہہ فقیراں دے کھان پین لئی چنگی فراہمی نہیں سی تے اوہ سارے آواز چکنا چاہندے سن کیوں جے اوہناں دا خیال سی کہ ایہدے بِنا پِنڈ کدے وی خوشحال نہیں ہووے گا۔ (1)

صفحہ 240...... وکھو وکھ معافی داراں دے اجو کے قبضے وچ معافی پلاٹاں دی کُل مالیت 16829 روپئے اے۔ ایہناں کیساں وچوں بوہتیاں دی چھان بین برطانوی راج مگروں چھیتی ضلعی افسر نے کیتی سی پر کسے وی معافی نوں بحال کرن دا اختیار نہ رکھدیاں ہوئیاں اوہدے خیال وچ جیہڑے بحال کیتے جانے چاہیدے نیں اوہناں دیاں صرف رسیداں نتھی کیتیاں تے اکاؤنٹنٹ دے مزاج دے خلاف اوہناں رسیداں دی رقم حالے تیکر وی خزانے وچ جمع اے۔ ایس افسر نے زمینداراں ولّوں بخشیاں ساریاں معافیاں دی بحالی دی سفارش دا اصول اپنایا۔ تاں جے معافی کیساں دی چھان بین لئی کم کرن آلے افسراں دی رہنمائی لئی بعد وچ بنن آلے قاعدیاں وچ سرکار نے ایس معاملے بارے بہوں مؤکلا وچار اپنایا تے ساریاں پرانیاں گرانٹاں، جیویں وی حاصل کیتیاں گئیاں، نوں جاری رکھیا تے گھٹ توں گھٹ اجو کے قابضاں دی حیاتی تیکر بحال کیتیاں گئیاں، (2) تے ایسے کارن زمینداراں ولّوں دتیاں گئیاں گرانٹاں دوجیاں توں اڈ اوہ سن جیہڑیاں جاری رہن دیاں بوہتیاں حق دار سن کیوں جے کجھ فلاحی کماں لئی سن یاں کسے مذہبی پیروکار نال جڑیاں جیہناں نوں اسیں بھاویں کجھ وی سمجھئے پر دیہاتی اوہدیاں عبادتاں ریاضتاں نوں منن دا رواج رکھدے نیں تے اوہنوں پہنچن آلی کسے وی تکلیف تے بہوں ڈونگھے جذبات رکھن گے جیویں کہ جیہڑی زمین اوہناں اوہنوں دتی اوہدی بحالی۔

The new rules:

نویں قوانین:

صفحہ 241...... پہلی چھان بین دے باوجود میں نویں قنوناں دیاں ساریاں شقاں پوریاں

1- عملی طور تے اوہ ٹھیک سن کیوں جے نیک لوکاں دی موجودگی ہور فائدیاں دے نال نال سماج وچ مذہبی جذبیاں نوں زندہ رکھدی اے۔

2- ''اجو کے قابضاں'' دے مرن توں بعد اوقاف دا کیہ بنے گا؟ میرا نہیں خیال کہ اِک تعلیمی یاں مذہبی گرانٹ دا ملتوی قبضہ اک سخاوت آلا کم اے۔

کرن لئی فریقاں نوں دوجی وار بلاون تے مجبور ہویا تے ہُن گرانٹاں ہمیش لئی کسے پرانے شہزادے نال منسوب کر دتیاں گئیاں۔ (1) ایسراں دی کسے شے نوں بطور گرانٹ زمینداراں نے اُکا منن توں انکار کر دتا بھاویں پِشلی کارروائی وچ اوہناں دی اُگھڑویں تائید موجود سی تے میرے لئی ایہہ بہوں اوکھا سی کہ میں لوکاں نوں پِشلے قانون دے ختم ہون تے راضی کیتا تے اوہناں نوں حلہ شیری دتی کہ اوہ بوہتا حقیقت دے نیڑے جواب دین۔

Different descriptions of rent-free grants:

بِنا لگان گرانٹاں دی وکھو وکھ تفصیلات:

صفحہ 242...... مناسب حداں وچ رہندیاں ساریاں وکھو وکھ گرانٹاں بارے کھُل کے دسنا اوکھا اے جیہڑیاں اُنج ای رہن دِتیاں گئیاں۔ جیہناں نوں مستقل کیتا گیا اوہ عام کر کے ہندو یاں مسلم عبادت گاہواں دی دیکھ ریکھ لئی، مقبریاں دی مرمت لئی، ''دھرم شالاں'' یاں مسافراں واسطے آرام دیاں تھاواں لئی، سکولاں لئی، خیرات لئی تے ایسے طراں دے کمّاں لئی نیں۔

1860ء دی ضلع گوجرانوالہ دی بندوبست رپورٹ

Settlement Report of the Gujranwala District of 1860.

صفحہ 18...... لوکاں ول دھیان دوان لئی مخلصانہ کوشش کردیاں گوجرانوالہ تے رام نگر سب ڈویژناں دا تخمینہ میری اَگوائی ہیٹھ Mr. Morris نے لایا سی تے پِنڈاں دے جمع (jummas) دی منظوری میں دِتی۔ اوس ویلے مسٹر مورس بیماری کارن چھٹی تے پہاڑاں ول گئے سن۔ میں 1853ء دیاں گرمیاں وچ آپ ایہناں جمع (jummas) دا اعلان کیتا۔ ایس تخمینے نے پہلی آمدن وچ واہوا کمی کیتی۔ پر اوس ویلے زرعی پیداوار دے نرخ بدلاؤ دا شکار سن، واہی واناں نوں اوکڑاں گھیر رہیاں سن تے چھیتی ای ایہہ جاپیا سی کہ اجے ہور ریلیف دی لوڑ اے۔ حافظ آباد تے شیخوپورہ سب ڈویژناں دا تخمینہ Mr. Morris نے میرے توں بغیر اپنی مرضی نال یعنی آزادانہ لگایا۔ بندوبست خلاصہ، بھاویں اوس ویلے ایہہ درمیانہ سمجھیا گیا تے پِشلے پنج ورھیاں دیاں اوسط وصولیاں تے 10 فیصد کٹوتی تے مِتھیا گیا، واہی واناں دے بدلے ہوئے حالات وچ بہوں بھیڑا

1- ایہہ ایس لئی سی کہ اساں دیہاتیاں نوں بِنا لگان گرانٹاں بچان لئی بہانے گھڑنا سکھایا۔ ''خلاصہ تے نتائج'' وچ ایہناں گرانٹاں دے حوالے نال ساڈیاں پہلیاں بندوبست انکوائریاں توں میرا کڈھیا نتیجہ ویکھو۔ تاں جے فیروز پور افسر نے مذہبی تے تعلیمی اوقاف توں باقی بچیا ہمیش لئی بحال برقرار رکھیا۔

ثابت ہویا سی۔ ہُن Mr. Morris دے ٹھوکویں تخمینے نال 17 فیصد دی ہور کٹوتی ہوئی۔ ایتھے مقصد پک نال اک ودھیا تے وچکارلا بندوبست بنانا سی تے جیہڑی شرح نال ایہہ ہوئی، یعنی بیجے ہوئے کِلّے تے اِک روپیہ دو آنا، مصنوعی طریقے نال سیراب کیتی گئی کھیتی دا 3/4، اوہ بہوں زرعی ضلعیاں وچ پرچلت شرح دے مقابلے وچ تھوڑی سی۔ سیرابی علاقے دا سبھ توں ودھیا حصہ مشہور ''چرکری محل'' (Churkurree Mehal) دا حصہ اے (''چرکر'' "churkur" یاں ایرانی چکر توں نِکلیا جیہدے راہیں کھوہ چلدے نیں)۔ پر بھاویں ایہناں زمیناں وچ مٹی پیڈی تے فصلاں چنگیاں نیں فیر وی پانی سطح نالوں بہوں ڈونگھا اے، معماری تے لکڑی دے آلات مہنگے نیں، ڈنگراں تے مزدوراں دی محنت دن رات تیکر کھِلری اے، ڈنگراں دی ٹُٹ بھج بوہتی اے، تے جدوں وی اوہناں دا چارہ ماڑا تے مُسّیا ہوندا اے جیہڑا کہ زیادہ تر ہوندا اے اوہ بیمار ہوندے یاں مر جاندے نیں تے فیر آبپاشی رُک جاندی اے۔ ایہہ آپ چوکھا تخمینہ برداشت نہ کرن آلے حالات پیدا کردا اے۔ فیر پہلاں دسّیاں گئیاں آبپاشی توں بغیر زمیناں دی پیداوار نال کجھ موسماں وچ بے جوڑ مقابلے دا بوجھ اے تے واہی وان نوں چنگا معاوضہ نہیں مِلدا، مزدوری تے سرمائے دے سارے خرچے مگروں جدوں تیکر کہ اوہدی پیداوار دی کسے قدر چنگی قیمت نہ لگے۔ ایسراں پورے پنجاب وچ قیمتاں دی عام گراوٹ نے ایہدے ورگے ضلعے نوں خاص طور تے متاثر کیتا۔ فیر جیویں پہلاں نکھیڑ کیتا گیا اے کہ لوک بہوں سست تے فضول خرچ سن، مالکانہ حقوق تے عمل کرن توں ناواقف سن تے پربندھ کاری دے اوہناں طریقیاں توں وی انجان سن جیہڑے ایسراں دے حقوق رکھن ول موڑن گے۔ ایس توں اڈ سخت موسم نال لوکاں نوں پیسیاں دا تخمینہ بھیڑا لگا۔ جدوں میں 1853ء وچ جمع (jummas) بارے اعلان کیتا میں ویکھ سکدا ساں کہ لوک نقد ادائیگیاں دی کسے وی صورت لئی دلوں راضی نہیں سن۔ بندوبست افسر نوں ایہناں ساریاں وچاراں نوں مکھ رکھدے ہوئے مجبوراً گھٹ تخمینہ لاگو کرنا پیا۔ اجے وی، بھاویں Mr. Morris دا منا سی، تے وڈے کارن نال، جدوں اوہنے اپنی نکھیڑویں رپورٹ بنائی، تے تخمینہ ہولا سی، ہور تجربے توں ثابت ہویا کہ ضلعے وچ کھِلریاں کجھ علاقیاں وچ دباؤ اجے وی ہے سی۔ ویلے کویلے جدوں وی وصولیاں کیتیاں گئیاں، آل دوال دے علاقے ایہنوں بھیڑا سمجھن گے۔ کھوہ دی عمارت ڈِگ جاون تے مالک اوہدی مرمت نہیں کر سکدا، آلات ٹُٹ جاون تے اوہ مرمت نہیں کر سکدا، سانڈ مر جاون تے

اوہ اوہناں دا بدل نہیں لیا سکدا، جے اک ساجھے دار مر جاوے تے اوہدی جگہ پوری نہ کر سکے، مزارع چھڈ جاوے تے اوہدی تھاں ہور نہ لبھ سکے۔ کئی واری اک بندہ اپنی زمین جائیداد نوں ایسراں نمٹاندا اے جیویں اوہدی کوئی قیمت نہ ہووے، جیویں اک عزیز ملکیت دی تھاں اوہ اک بھار ہووے۔ اک چنگے نظر آؤن آلے بندوبست توں بعد ایہناں کیساں دا بار بار ساہمنے آنا بہوں ماڑا سی۔

20- اک خاص عمل راہیں بندوبست افسر قانونی طاقت ورتدیاں آمدنی تخمینہ دسن توں انکاری مالکاں نال نبڑدا اے پر اوہناں طریقیاں وچ ویچنا شامل نہیں۔ تاں جے اصل وچ ایہہ استعفے تکنیکی طور تے ذمہ داری توں انکار نہیں سن۔ لوک عام کر کے اِک واری فیر رُجھے سن ایس لئی بندوبست افسر اوہناں نوں معاملہ نمٹان لئی قانون دے مطابق کلیکٹر دے حوالے کر سکدا سی۔ پالیسی دے مطابق اخیر نتائج وکھاندے نیں کہ جدوں زمین دی اصلی قدر دا تخمینہ ایناں گھٹ اے، ایس ضلعے دے لوک وی اپنے حقوق توں کدی وی پچھے نہیں ہٹنا چاہون گے، تے ایہہ کہ جدوں اوہ کُجھ سوکھے ہو جان اوہ راضی ہو جاندے نیں تے کٹوتی لئی آہر کرنا چھڈ دیندے نیں۔ میرا ذاتی تجربہ وی ایس نتیجے ول اشارہ کردا اے۔ اجے وی Mr. Morris نوں پیش آؤن آلیاں اوکڑاں وڈیاں سن۔ کوئی افسر جیہنے ایہناں لوکاں نوں 1853ء توں 1855ء وچکار نہ ویکھیا ہووے منن نوں تیار نہیں ہووے گا کہ اوہ کئی واری کِنّے طیش آور تے سرکش ہو جاندے سن۔ ایتھوں تیکر کہ اوہناں وچوں کُجھ اکٹھے ہو جاون تے تقریباً بلوائیاں ورگا برتاؤ کردے ہوون۔ کئی واری کُجھ پِنڈ رَل کے بندوبست دی ترقی وچ چنگی بھلی مزاحمت کردے ہوون۔ کئی واری مالک اپنیاں زمیناں ویران چھڈ دیندے ہوون ایہہ سوچ کے کہ کوئی دوجا قابض اَگّے نہیں آوے گا تے ایہہ کہ اخیر اوہ فیر گھٹ شرطاں تے مقرر کیتے جان گے۔ کئی واری اوہ آکھدے ہوون کہ اوہ کسے مِتھے تخمینے دے معاہدے دی تھاں اپنیاں ملکیتاں توں پِچھے ہٹ جان گے۔ تے اپنیاں دوجیاں ساریاں کارروائیاں وانگوں ایہدے وچ اوہناں بہوں ایکتا دا رجحان وکھایا۔ اجیہے تخمینے دے اعلان مگروں جیہدے وچ اوہناں دا بھار 1/5 گنا گھٹ گیا ایسراں دے روپے توں گویڑ لایا گیا کہ جِتّاں اوہناں نوں چوکھا ریلیف دتا گیا اونے چوکھے ریلیف لئی اوہ ہنگامہ کرن گے۔ اصل وچ اودوں اوہناں نوں لگی بدّھی رقم تخمینے دے فائدیاں دی صورت قدر دانی کروان دا پتہ نہیں سی جیویں ہُن اے تے اوہ پرانے وصولی نظام ول پلٹن لئی

تردّد وچ سن۔ تے اوس ویلے واہی واناں نوں گھیرن آلیاں اصل اوکڑاں تے لوکاں دے پچھلے ویہار تے کردار نوں مُکھ رکھ کے ایہہ چوکھی حیرانی آلا نہیں۔ ایسراں ایہہ ظاہر ہویا کہ Mr. Morris دی جاچ اوہنوں نویں مالکاں نوں لبھنا سی۔ بھاویں ایہہ کھوج باقاعدہ نہیں سی پر ایہہ بہانے توں بغیر نہیں سی۔ تے ایہدے وچ کوئی شک نہیں ہو سکدا کہ اوس ویلے ایہناں لوکاں نال لین دین کرن لئی ثابت قدمی ضروری سی۔ ایہہ کیس 1858ء وچ Mr. Cust دے حوالے کر دتے گئے تے مالیاتی کمشنر تے چیف کمشنر نوں رپورٹ کیتے جیہناں ایہناں نوں ہر حال وچ ختم کرن دا فیصلہ کیتا۔ جائیداد مالکاں نوں واپس کر دتی گئی سی تے مالکاں نوں جائیداد دی واپسی ویلے جتھوں تیکر ممکن سی اوہناں دی تلافی کیتی گئی سی۔ ایہناں نوں پچھلے معاملیاں وانگوں ای نمٹایا گیا سی۔ ایہناں readjustments وچوں کُجھ Mr. Cust ویلے تے کجھ میرے اپنے دور وچ ہوئیاں۔ ہُن ایسراں دا ہور کوئی معاملہ نہیں رہیا۔ میرا منّنا اے کہ لوک سرکار ولّوں ایہناں بحالیاں وچ وکھائے گئے چنگے تے کھلے ڈُھلے مزاج نوں سلاہن گے۔ میں سُنے ہوئے برطانوی عدل دے چوکھے اُگھڑویں معاملیاں وچوں اِک یاں دو دا ونگی دے طور حوالہ دتا اے جد کہ ایہدے نال نال اوہناں وچ چیتے رکھن لئی سبق وی سی تے کہ رعایت ہمیش سرکشی تے ای نہیں دتی جاندی تے ایہہ کہ ریاست دے مالی مفادات کوئی معمولی گل نہیں۔ ایس لئی Mr. Morris نوں پیش آن آلیاں خاص اوکڑاں نوں مکھ رکھ کے میٔنوں پک اے کہ خورے ایہناں خاص معاملیاں نوں عام ساکھ توں وکھرا نہیں کیتا جاوے گا جیہدا اوہ بندوبست لئی حق دار اے۔

Education:

تعلیم:

10- ایس ضلعے وچ تعلیم دی حالت بوہتی چنگی نہیں آکھی جا سکدی۔ (1) میں ساری تعلیمی لکھت پڑھت پیش کردیاں اِک بیان دا وادھا کرنا واں جیہڑا میٔنوں پک اے کہ من کھچواں ثابت ہووے گا۔ سبھ معاملیاں، جیہناں وچ پچھلی سرکار ہیٹھ سکولاں دی دیکھ ریکھ لئی بِنا لگان زمیناں دا اعلان کیتا گیا سی، وچ ایہہ گرانٹاں اجوکے بندوبست وچ اُنج ای رکھیاں گئیاں سن تے زمین

1- بوہت سچا، پر کیہ ایہہ چوکھا بھیڑا نہیں جدوں، زمینداراں دی اپنی جائیداد راہیں دتیاں گئیاں ساڈیاں بِنا لگان زمیناں دیاں بحالیاں دے نتیجے وچ واہوا دیسی سکول بند ہو جان توں بعد، 560 دی تھاں صرف 266 دیسی سکول نیں جیہناں دی 1860ء وچ وی موجودگی دا پتہ چلیا؟

دے کئی پلاٹ واگزاری لئی نامزد کیتے گئے۔

پرگنہ شاہدرہ، ضلع گوجرانوالہ دے سکولاں، عالماں وغیرہ دا بیان

Statement of schools, scholars, &c., in the Gujranwalah District with Pargana Shahdarah.

موضع دا سمبندھ			سکولاں دی تعداد						عالماں دی تعداد						معاوضہ		
سکولاں نال	سکولاں توں بغیر	کُل	عربی	فارسی	ہندی	شاستری	گرمکھی	کُل	عربی	فارسی	ہندی	شاستری	گرمکھی	کُل	نقد	غلّہ	زمین
413	1289	1702	345	119	36	20	40	560	1748	1609	633	244	376	4006	249	297	113

پرگنہ شاہدرہ، ضلع گوجرانوالہ دی مردم شماری دا بیان

Census statement of the Goojranwalah District with Parganah Shahdarah.

محلّیاں دی تعداد	آبادی			ہر محلّے وچ لوکاں دی اوسط تعداد	ہر گھر وچ لوکاں دی اوسط تعداد	ہر مربع میل وچ لوکاں دی اوسط تعداد
	مرد	عورتاں	کُل			
1702	300876	299013	599889	352	4½	148

☆☆☆

دوجا حصہ

پنجاب دے ضلعیاں وچ دیسی سکول تے ہر علاقے وچ
منّے پرمنّے علم والیاں دے ناں

دہلی ڈویژن

ضلع دہلی

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
141	2073	19	177	......	......	56	1054	216	3304

دہلی شہر: حکیماں وچوں ہندوستان وچ چنگی ساکھ رکھن آلا طبیب حکیم محمود خان، حکیم شاہ دین، حکیم عبد المجید خان (محمود خان دا پُتر)، حکیم نادر الدین، حکیم مظفر حسین، سید اشرف علی، حکیم بدر الدین خان، حکیم غلام نجف خان، حکیم محمد حسین خان، حکیم قیام الدین، حکیم لطیف حسین (اکھاں دیاں بیماریاں دا ماہر)، حکیم قطب الدین، حکیم اکبر علی تے حکیم سراج الدین نالے ہِندا وید دسّن جوگ نیں۔

مولویاں وچوں مولوی نذیر حسین (پورے ہندوستان وچ اپنے علم کارن مشہور مولوی تے مؤحدین یاں وہابیاں دا اَجکل آگو)، مولوی حافظ اللہ خان، مولوی رحیم بخش، مولوی منصور علی خان، مولوی محمد شاہ تے مولوی منظر علی بہوں جانے پچھانے نیں۔

پنڈت رادھی مسر، گوشین بناری داس، کشن دت، کیشو داس، بلموکند تے گوبند رام وی بہوں اُچیچے سنسکرت سکالر نیں۔

بھائی بھگت سنگھ، 15 ویں سکھ سپاہ نال جُڑیا، اک نویکلی پچھان آلا بھائی اے۔

عبد الغنی ارشد، نابینا حافظ غلام رسول ویران، نواب ضیاء الدین خان نیر، نواب سید الدین خان طالب، مولوی الطاف حسین حالی، مولوی امو جان، مولوی محمد سید، نواب بہاؤ الدین، نواب شجاع الدین، ممتاز الدین، نواب مرزا، سورج نارائن، بہاری لال، پنڈت رام چندر، مرزا بختاور، مرزا بلند اختر، مرزا بیگ خان، مرزا نصیر الدین، میر شاہ جہاں، نواب وحید الدین، پیر کرم الدین، بسم اللہ بیگ، یعقوب بیگ، سید باقر حسین، رمضان علی، بدر الاسلام، فتح الاسلام، غلام محمدی، مرزا محمود شاہ، امراء مرزا تے سیف الحق ادیب دسّن جوگ شاعر نیں۔

مدرسے...... کوچہ رحمٰن کوارٹر وچ اک مدرسہ اے جیہدے وچ مشہور عربی عالم مولوی عبداللہ عربی گرامر، منطق، فلسفہ، فقہ، شریعت، حدیث، تفسیر، علم فصاحت تے فلکیات پڑھاندے نیں۔ 40 مُنڈے نیں جیہناں وچوں چوکھے بدیسی نیں۔ سکول چنگی شہرت رکھن آلے مبلغ مولوی عبد الربّ نے بنایا سی تے ہیڈ مولوی 25 رپئے مہینہ وار لیندا اے۔

مکتب...... کئی مکتباں وچوں جیہڑے اگّے آوَن آلے جدول وچ وکھائے گئے نیں 1- چِٹّا دروازہ، 2- فتح پوری تے 3- ڈپٹی گنج وچ بہوں دھیان منگدے نیں۔ چِٹّا دروازہ مکتب وچ مولوی عبد المجید دی نگرانی ہیٹھ 10 اسسٹنٹ استاد 235 پڑھیاراں نوں عربی، فارسی، اردو، قرآن، حساب وغیرہ سکھاندے نیں۔ فیساں توں لبھن آلی کُل آمدن 150 رپئے ماہانہ اے۔ ایہہ مکتب واہوا چنگا کم کر رہیا اے تے پربندھ کار دوجی شاخ کھول رہیا اے۔ فتح پوری مسیت دے پربندھی مسیت دی آمدن نال فتح پوری مکتب وی چلاندے نیں۔ ایہدے دو شعبے نیں...... پہلا اِک سکول اے جیہدے وچ مرزا عبد الغنی، اللہ بخش تے محمود شاہ 15، 9 تے 7 رپئے ماہانہ پگار نال 60 پڑھیاراں نوں فارسی، اردو تے حساب پڑھاندے نیں؛ دوجا اِک قرآن سکول اے جیہدے وچ حافظ رحیم بخش 60 پڑھیاراں نوں قرآن پڑھاندا اے تے حافظ عزیز الدین، مَنّیا پرمنّیا وکیل تے فتح پوری مسیت دے پربندھ کاراں وچوں اِک، کولوں 5 توں 12 رپئے لیندا اے۔ اِک ہور حافظ جیہدا ناں بہادر علی اے محبوب بخش تے حافظ عزیز الدین کولوں 7 پڑھیاراں نوں پڑھان لئی 5 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

میر شاہجہاں، محمد امیر خان، عبد الرزاق تے قاری کبیر الدین دی نگرانی ہیٹھ ڈپٹی گنج مکتب وچ 42 پڑھیار فارسی، انگریزی تے قرآن سِکھدے نیں تے استاداں نوں 42 رپئے ماہانہ دیندے

نیں۔

کسے ویلے ''شاہی شہر'' وچ مرکزی دیسی سکولاں دی تھلے دتی گئی تفصیل من کھچویں ہوندی سی:

1- مولوی عبد الربّ دا عربی مدرسہ:

ایہہ مدرسہ دس ورھے پہلوں اک مسلم مولوی عبد الربّ نے بنایا سی۔ سکول دی دیکھ ریکھ شہر تے نالدیاں قصبیاں وچوں لبھن آلے مسلماناں دے نذرانیاں نال ہوندی اے جیہڑے ہر مہینے چندہ دیندے نیں۔ ایس سکول دے کُل خرچ 70 روپئے مہینہ وار نیں۔

ہیڈ مولوی، مولوی عبد اللہ جیہڑا منیا پرمنیا عربی عالم اے 25 روپئے ماہانہ لیندا اے۔ اِک حافظ جیہڑا قرآن پڑھاندا تے اِک مُنشی جیہڑا حساب کتاب رکھدا اے دونویں 5 تے 7 روپئے لیندے نیں۔ 2 توں 8 روپئے مہینہ وار دے 7 وظیفے اچیچ کر کے پردیسیاں نوں دِتے جاندے نیں۔ باقی 15 روپئے نِکّے موٹے خرچیاں جیویں مکان دا کرایہ تے نوکراں دیاں تنخواہواں وچ لگ جاندے نیں۔

شہر دے مُنڈے قرآن پڑھدے نیں تے وڈیاں جماعتاں وچ سارے پردیسی نیں سوائے اِک توں جیہڑا کہ دہلی دا وسنیک اے۔ گھٹ وظیفے تے استاداں دی گھٹ تعداد ایس سکول وچ پڑھیاراں دے وادھے وچ ڈکا اے ایس لئی ہُن ایتھے بس 40 پڑھیار رہ گئے نیں۔

مولوی عبد اللہ گرامر دیاں مُڈھلیاں کتاباں نہیں پڑھاندا تے جیہڑے اوہدی جماعت وچ داخل ہوندے نیں اوہناں نوں اپنا مُڈھلا نصاب کدھرے ہور ضرور مکمل کیتا ہونا چاہیدا اے۔

ایس سکول وچ تھلے دتیاں گئیاں کتاباں پڑھائیاں جاندیاں نیں:

منطق...... قاضی مبارک، حمد اللہ، مُلّا حسن۔

فلسفہ...... شمس بازغہ۔

علم فصاحت...... مختصر۔

تفسیر...... جلالین، بیضاوی۔

حدیث...... ابو داؤد تے مشکوٰۃ۔

دینیات...... عقائد نسفی، حاشیہ خیالی۔

ادب...... سبعہ معلقہ۔

قانون...... ہدایہ۔

مناظرہ...... رشیدیہ۔

فقہ...... توضیح تے تلویح۔

وراثت...... سراجیہ۔

2- مولوی نذیر حسین دا مدرسہ:

گلی ''حابش خان دا پھاٹک'' وچ ایس سکول، جیہڑا نذیر حسین دی مسیت نال جُڑیا اے، وچ مولوی نذیر حسین تے اوہدا پُتر مولوی شریف حسین 50 پڑھیاراں نوں حدیث، تفسیر تے قانون پڑھاندے نیں۔ ایہہ پڑھیار پورے ہندوستان توں مولوی کولوں ''سند'' لین لئی ایتھے آؤندے نیں۔ چوکھے پڑھیار اپنے پلّیوں خرچا کردے نیں، باقیاں دی دہلی دے پنجابی تاجر مدد کردے نیں۔

3- حسین بخش دا مدرسہ:

ایس مدرسے دی عمارت جیہڑی بہوں کھلی ڈُھلی تے سوہنی اے نوں 1847ء وچ اِک تاجر حسین بخش نے بنایا۔ 1857ء دی بغاوت توں پہلاں ایس سکول وچ واہوا رش سی تے عالماں دی اک وڈی تعداد ایتھے مذہب تے علم دیاں دوجیاں شاخاں پڑھدی سی۔ بغاوت مگروں سکول 18 ورھیاں تیکر بند رہیا۔ 7 ورھے پہلاں رام پور دے مولوی منصور علی نے فیر سکول کھولیا۔ تنخواہ دین لئی مسلماناں ولّوں 40 روپئے مہینہ وار چندے راہیں اکٹھے ہوندے نیں تے دو مولویاں (مولوی اسماعیل جیہڑا 12 روپئے تے مولوی قادر بخش جیہڑا 13 روپئے مہینہ وار لیندا اے)، اِک حافظ تے اِک منُشی نوں دِتے جاندے نیں۔ ہُن ایس مدرسے وچ پڑھیاراں دی گنتی 20 اے؛ مولوی اسماعیل مشکوٰۃ، بخاری، بیضاوی، قرآن دا ترجمہ، کافیہ، حمد اللہ، مُلا حسن تے قالَ اَقولُ جدکہ مولوی قادر علی جلالین، نسفی، خیالی، شرح وقائع، قدوری، میبذی، قطبی، میر قطبی مختصر معانی تے نور الانوار پڑھاندا اے۔ (نکھیڑ لئی رپورٹ وچ عربی نصابی لکھتاں دی سارنی ویکھو)

20 پڑھیاراں وچوں 3 نوں وظیفہ لبھدا اے۔

استاداں دی قابلیت بہوں اُچیچی اے۔ اوہ منّے پرمنّے عربی سوجھواناں دے طور پچھانے جاندے نیں۔

4- چتلا دروازہ دا مدرستہ القرآن:

ایہہ سکول 1296ھ وچ کھولیا گیا۔ ایہہ سکول مسلماناں دے اکٹھے کیتے گئے 150 روپے مہینہ وار دے چندیاں نال جیوت اے۔ 14 استاد نیں جیہناں دی سارنی انج اے:

1- مولوی ابوالحسین 15 روپۓ مہینے دے لے کے قرآن تے حدیث دا اردو ترجمہ پڑھاندا اے۔

2- مولوی سبحان بخش 10 روپۓ مہینہ تے عربی گرامر پڑھاندا اے۔

3- مولوی محمد حسین پڑھیاراں نوں پنجاب یونیورسٹی کالج دے فارسی امتحاناں لئی تیاری کرواندا اے تے 10 روپۓ ماہانہ لیندا اے۔

4- مولوی عاشق علی وی پڑھیاراں نوں پنجاب یونیورسٹی کالج دے فارسی امتحاناں لئی تیاری کرواندا اے تے 8 روپۓ ماہانہ لیندا اے۔

5- اِک استاد 8 روپۓ مہینے دے لے کے ڈبل رول آف تھری (Double rule of three) تیکر حساب پڑھاندا اے۔

6- محمود علی اُردو وچ دینی کتاباں پڑھاندا اے تے 6 روپۓ مہینہ وار لیندا اے۔

7- حافظ عزیز بخش
8- اسرار اللہ
9- مرزا احمد شاہ
10- حافظ نجم الدین
11- حافظ عبدالرحیم
12- حافظ حشمت علی
13- حافظ
14- حافظ

(7 توں 14 تیکر) 8، 6، 5، 5، 5، 5، 5 تے 5 روپۓ تے قرآن پڑھاندے نیں۔

سکول وچ 235 پڑھیار آؤندے نیں جیہناں وچوں 40 غریب پڑھیاراں نوں 4 آنے توں 1 روپیہ مہینہ وار دے وظیفے دتے گئے نیں۔

ایس سکول دی اِک شاخ چاندنی چوک بازار وچ اے تے اوس شاخ دا خرچہ 20 روپۓ

ماہانہ اے جیہڑا ریشم دا تاجر میاں علی جان بھردا اے۔ اِک ہور شاخ ''حبش خان دا پھاٹک'' وچ کھولی جاوے گی جتھے پہلاں ای مسلمان تاجراں دے اکٹھے کیتے چندے نال سکول لئی 4 ہزار روپئے مالیت دا اِک مکان بنایا جا رہیا اے۔ ایس شاخ دی دیکھ ریکھ لئی چندیاں راہیں کجھ رقم اکٹھی کیتی جا رہی اے۔ مولوی عبد المجید (اک مسلمان مبلغ)، جیہڑا ایس سکول دا حقیقی بانی اے، اوہناں دا سمجھناں اے کہ ''حبش خان دا پھاٹک'' شاخ کھولن نال پڑھیاراں دی تعداد تقریباً دوگنی ہو جاوے گی۔

سکول دے بانی دا مقصد مسلمان مُنڈیاں لئی مُڈھلی مذہبی تعلیم دا پربندھ کرنا تے اوہناں نوں ہائی گورنمنٹ سکولاں لئی تیاری کروانا اے نالے پنجاب یونیورسٹی دے اورینٹل امتحاناں لئی وی۔

ایہہ سکول مسلماناں وچکار بہوں مشہور اے تے آس اے کہ سکول واہوا چوکھی ترقی کرے گا۔

ایتھے ''جماعتاں'' دا نظام وی متعارف کروایا گیا اے، ایس سکول وچ کوئی فیس نہیں لئی جاندی۔

بانی، جیہڑا پربندھ کار وی اے، سکول دی بہتری لئی بہوں پرجوش وکھالی دیندا اے۔

5- فتح پوری مسیت سکول:

فتح پوری مسیت، جیہڑی چاندنی چوک بازار دے دَکھن آلے پاسے وے، نال کئی دکاناں، مکاناں دی جائیداد جڑی ہوئی سی۔ بغاوت مگروں ایہہ جائیداد ضبط کر لئی گئی پر لارڈ لٹن دے شاہی دور وچ ایہہ واپس مسیت نوں دے دتی گئی۔ مسیت دی جائیداد توں 300 روپئے مہینہ وارتوں چوکھی آمدن ہوندی اے۔

ایس آمدن وچوں اِک حصہ، کُجھ 150 روپئے مہینہ وار، مسلماناں دی تعلیم لئی رکھیا گیا سی۔

1296ھ (1879ء) وچ فتح پوری مسیت وچ اِک ''اُتلا'' تے دوجا ''ہیٹھلا'' دوشعبیاں نال اِک سکول کھولیا گیا۔ اُتلا شعبہ اک ودھیا عربی سکول اے تے ہیٹھلا شعبہ اِک فارسی مکتب تے اِک قرآن سکول تے مشتمل اے۔

موجودہ پڑھان آلا سٹاف ایسراں اے:

1- مولوی محمد شاہ — ہیڈ مولوی، 20 روپئے مہینہ دی تنخواہ تے حدیث، قانون تے تفسیر پڑھاندا اے۔

2- مولوی عبد الحق — دوجا مولوی، 20 روپئے مہینہ دی تنخواہ تے منطق تے فلسفہ پڑھاندا اے۔

3- مولوی بہاؤ الدین — تیجا مولوی، 8 روپئے مہینہ دی تنخواہ تے عربی گرامر پڑھاندا اے۔

4- مرزا نصیرالدین — پہلا فارسی استاد، 15 روپئے تے۔

5- اللہ بخش — دوجا فارسی استاد، 7 روپئے تے۔

6- مولوی محمد شاہ — تیجا فارسی استاد، 7 روپئے تے۔

7- حافظ رحمٰن بخش — قرآن استاد، 5 روپئے لیندا اے۔

8- حافظ بہادر علی — قرآن استاد، 5 روپئے لیندا اے۔

43 مہینہ وار دے دس وظیفے غریب پڑھیاراں تے پردیسیاں نوں دتے گئے نیں۔

حافظ عبد الکریم، کھالاں دا بیوپاری، ہمیش 20 روپئے مہینہ وار دیندا اے جیہڑے دُوروں آؤن آلے پڑھیاراں دے وظیفیاں وچ ونڈیا گیا اے۔

ایس سکول وچ تقریباً 186 پڑھیار نیں جیہناں دی تفصیل اینج اے:

اعلیٰ عربی	50
قرآن	52
فارسی، اردو تے حساب	84
کُل	183

شعبہ عربی وچ میزان توں لے کے بہوں ودھیا کتاباں جیویں منطق، فلسفہ، فقہ، دینیات، حساب، قانون، حدیث، تفسیر پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

شعبہ فارسی دی پڑھائی سکیم تھلے دتی گئی اے:

پہلا سال	اکھر پٹی، اُردو دی مُڈھلی کتاب، راہِ نجات، کریما، گنتی تے پہاڑے۔
دوجا سال	کریما، آمد نامہ، گلستان، مصدر فیوض، راہِ نجات، اُردو وچ Malabud، مرکب تقسیم، اِملاء۔
تیجا سال	بوستان، گلستان، مصدر فیوض، Malabud، اعشاری کسور۔
چوتھا سال	بوستان، انوارِ سہیلی، مصدر فیوض، Malabud، رُول آف تھری، اِملاء تے ترجمہ۔

سکول فتح پوری مسیت جائیداد دی پربندھ کار کمیٹی دی نگرانی ہیٹھ اے جیہڑی پرنس مرزا سلیمان جاہ بطور صدر، وکیل حافظ عزیز الدین تے دہلی دے اعزازی مجسٹریٹاں خان بہادر، شیخ محبوب بخش، حکیم محمد حسین خان تے محمد اکرام اللہ خان تے مشتمل اے۔

6- اینگلو عربی سکول، دہلی:

ایہہ سکول، جیہڑا فروری 1872ء وچ دہلی دے مسلماناں وچکار انگریزی زبان دی تعلیم دے ودھالئی کھولیا گیا، پوری طراں نواب اعتماد الدولہ دی وقف کیتی ہوئی جائیداد دی آمدنی نال چل رہیا اے۔ جائیداد وقف کرن دی تاریخ توں لے کے ایس سکول دے کھُلن تیکر (170000 روپے دی رقم تے بنن آلا) نفع پرانے تے نویں دہلی کالجاں تے خرچیا گیا...... (ویکھو اپنڈکس III)۔

اوتھے عربی زبان دے وادھے نال، جیہڑا اختیاری مضمون اے، مڈل سکول امتحان دے معیار تیکر سبھ مضمون پڑھائے جاندے نیں۔ وظیفیاں دی ونڈ وچ عربی پڑھن آلیاں نوں ہمیش پہل دتی جاندی اے۔

پڑھائی دی سکیم اوہی اے جیہڑی سرکاری مڈل سکولاں وچ اے تے کوئی کارن نہیں دِسدا کہ شعبہ تعلیم، جیہدی نگرانی ہیٹھ سکول اے، راہیں اِک اجیہے سکول جیہڑا خالص ذاتی فنڈ نال چلدا پیا اے توں مذہبی تعلیم کیوں کڈھی جانی چاہیدی اے۔ جے شعبہ مڈھلیاں پرائمری جماعتاں وچ قرآن تے دینی کتاباں اُردو وچ پڑھان دی اجازت دیندا تے سکول دہلی دے مسلماناں نوں اپنے وَل کھچ لیندا تے ایتھے ہُن آلی تعداد 300 دی تھاں ہزاراں پڑھیار ہوندے۔ اِک شیعہ تے اِک سُنی دینی اُستاد دی مڈھلے سکول وچ تقرری نال مرحوم نواب دیاں حقیقی سدھراں کُجھ نہ کُجھ پوریاں ہوسکدیاں نیں۔

جائیداد دی 600 روپے ماہانہ آمدن وچوں 300 روپے مڈل سکول دے اُستاداں دیاں تنخواہواں، 140 روپے پرائمری سکول دے اُستاداں دیاں تنخواہواں، 150 روپے غریب یاں لائق پڑھیاراں دے وظیفیاں تے 42 روپے کرایےلئی خرچ کیتے جاندے نیں۔

ایتھے ایہہ دسنا چنگا ہووے گا کہ نواب غازی الدین دا مقبرہ، جو اجمیری بوہے دے باہرلے پاسے اے، نواب نے اِک سکول گھرلئی اپنی دان کیتی جائیداد وچ شامل کیتا سی۔ اوہ عمارت سرکار نے ضبط کرلئی سی تے پولیس دے قبضے وچ اے۔ سکول نوں عمارت دی بحالی نال 42 روپے

ماہانہ دا سکول فنڈ لبھے گا جیہڑا سکول دے اوہناں مسلم پڑھیاراں نوں وظیفے دین لئی خرچ کیتا جا سکدا اے جیہڑے اپنی پڑھائی دہلی دے اَپر سکول یاں لاہور گورنمنٹ کالج وچ جاری رکھن دے چاہیوان نیں پر غریبی کارن اوہ ہُن ایسراں نہیں کر سکدے۔

ایس سکول دا موجودہ پڑھان آلا سٹاف ایہہ وے:

مڈل سکول

خواجہ شاہ الدین	ہیڈ ماسٹر	100 رپئے ماہانہ
مولوی الطاف حسین حالی	مڈھلی تعلیم دا اُستاد	60 رپئے ماہانہ
مرزا احمد بیگ	دُوجا اُستاد	50 رپئے ماہانہ
مولوی نجم الدین	حساب دا اُستاد	40 رپئے ماہانہ

پرائمری سکول

ماسٹر امتیاز حسین	قائم مقام ہیڈ ماسٹر	20 رپئے، پوری تنخواہ نہیں لیندا
مولوی عمر علی	فارسی دا پہلا اُستاد	30 رپئے
مولوی عبد العلی	مڈھلی تعلیم دا دُوجا اُستاد	20 رپئے
مولوی عبد الحکیم	مڈھلی تعلیم دا تیجا اُستاد	15 رپئے
مولوی اکبر مرزا	مڈھلی تعلیم دا چوتھا اُستاد	12 رپئے
مولوی باقر حسین	مڈھلی تعلیم دا پنجواں اُستاد	10 رپئے
مولوی مظفر مرزا	مڈھلی تعلیم دا چھیواں اُستاد	10 رپئے
مولوی محمد اسماعیل	مڈھلی تعلیم دا ستواں اُستاد	10 رپئے

ماسٹر محمد سلیم تے میر نواب علی اپنیاں پگاراں ماہانہ فیس وچوں لیندے نیں جیہڑی 60 رپئے ماہانہ اے۔

سکول ہندووَاں تے مسلماناں دوواں لئی اے پر وظیفے صرف مسلماناں نوں دِتے جاندے نیں۔ سکول وچ کوئی ہندو اُستاد بھرتی نہیں تے چوکھے اُستاد شیعہ نیں کیوں جے ایہدے پربندھ کار دا تعلق ایس عقیدے نال اے۔

دہلی شہر وچ نِکّے دیسی سکولاں دا بیان

مکتب تے مدرسے

شہر دا حصہ	تھاں	استاد دا ناں	استاد دے گُن	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون	ماہانہ آمدن (رپئے)
بلی ماراں	منشی گردیال سنگھ دا گھر	محمد ابراہیم	اوسط	10	فارسی، اردو تے حساب	10
پیپل مہادیو	بابو برج بھوکن دا گھر	نجف علی	اوہی	9	فارسی تے اردو	5
دساں	بابو کیدار ناتھ دا گھر	محمد عبداللہ	اوہی	9	اوہی	5-8
اوہی	منشی سکھ دیال دا گھر	امان اللہ	چنگی	5	فارسی	5
بازار سیتا رام	ہری شنکر دا گھر	مولوی اللہ داد خان	اوہی	20	فارسی، عربی تے حساب	8
اوہی	کرائے دا گھر	بھیرن پرشاد	اوہی	18	اوہی	4
اوہی	اوہی	وزیرالدین	اوہی	22	اوہی	7
کوچہ پنڈت	مسیت	محمد بخش	اوسط	4	عربی تے مذہب	3-8
چوڑی والاں	اکبر خان دا گھر	عبدالصمد خان	اوہی	20	فارسی تے عربی	8

تیا محل	مسیت	صفدر حسین	اوہی	14	عربی، فارسی، اردو، حساب تے قرآن	4
حویلی بختاور خان	مسیت	کریم بخش	اوہی	25	قرآن	25
گلی امام	مسیت مولوی محبوب علی	حسین اشرف	اوہی	25	اوہی	3
مسجد کھجور	کرائے دا گھر	خواجہ عامر	چنگی	7	فارسی تے اردو	8
وید واڑا	اوہی	کنہیا لال	اوسط	30	اوہی	10
گلی انار	اوہی	مرزا عالم بیگ	اوہی	18	فارسی، اردو تے حساب	10
اوہی	اوہی	منوہر لال	اوہی	10	اردو تے فارسی	5
کٹڑا نِل	اوہی	الٰہی بخش	اوہی	40	اوہی	رام جی داس کولوں 4 رپئے
گلی پیپل	اوہی	صابر علی	اوہی	8	اردو	شو سنگھ رائے، گماشتہ کولوں 4 رپئے
مچھلی والاں	مسیت	حافظ علی خان	اوہی	25	قرآن	مفت
کوچہ چلاں	ذاتی گھر	میر رحمت علی	اوہی	2	اوہی	3

ترابا بھیرم خان	اوہی	احمد علی	اوہی	4	اوہی تے اردو	3 رپئے تے غلہ
صدر بازار	اوہی	کبیر الدین	اوہی	7	اوہی	تقریباً 1 توں 4
اوہی	اوہی	عبد الرحمٰن	اوہی	5	اوہی	اوہی
بنگلہ سید فیروز	مسیت	میر صاحب	اوہی	6	اوہی	اوہی
اوہی	اوہی	خدا بخش	اوہی	5	اوہی	اوہی
گلی قانونی	ذاتی گھر	عبد اللہ شاہ	اوہی	2	اوہی	اوہی
موری گیٹ	اوہی	عبد اللہ	اوہی	6	اوہی	اوہی
دھوبی واڑا	اوہی	بخشی	اوہی	3	اوہی	اوہی
کشن گنج	اوہی	مسماۃ حمید النساء	اوہی	10	اوہی	10 آنے
شیش محل	مسیت	عامر علی	اوہی	16	اوہی	2
اوہی	اوہی	میر نعیم	اوہی	12	اوہی	2
اوہی	اوہی	محبوب	اوہی	22	اوہی	2-8
بابری منڈی	اوہی	علی بخش	اوہی	18	اوہی	2
اوہی	اوہی	شیخ عبد اللہ	اوہی	8	اوہی	مفت
بڑا ہندو راؤ	اوہی	شیخ علی بخش	اوہی	6	اوہی	2
ڈپٹی گنج	اوہی	حافظ عبد اللہ	......	10	اوہی	7

کھڑکی ابراہیم علی خان	اوہی	مولوی نعیم اللہ	......	8	قرآن	8 آنے
کٹڑاہ نِل، گلی نئ بستی	ذاتی گھر	مولوی الٰہی	......	8	فارسی تے اردو	5
کٹڑاہ نِل	مسیت	مولوی مظہر علی	......	15	قرآن	5
گلی	اوہی	مولوی فتح محمد	......	4	فارسی	4
سیدانیاں کوچہ	اوہی	محمد حسین علی	......	13	قرآن	3
قبیل اختر زیریں	اوہی	محمد عبدالرزاق	......	6	قرآن تے فارسی	8
دیواری باغ ہملٹن روڈ	اوہی	خدا بخش	......	5	قرآن	مفت
بدرراؤ دروازہ	اوہی	عبداللہ	......	5	اوہی	اوہی
ڈور والاں	اوہی	بخشی	......	8	اوہی	اوہی
کابلی گیٹ روڈ	اوہی	محمد علی خان	......	16	اوہی	2
اوہی	اوہی	عبداللہ خان	......	15	اوہی	5
بڑا دھاری نواب وزیر	اوہی	محمد اسد گل	......	19	اوہی	مفت

پھاٹک حسین خان	ذاتی گھر	حافظ الٰہی بخش	......	10	اوہی	ماہانہ 1 رپیہ تے قرآن دے ہر سپارے دے شروع تے ؟؟ آنے
گلی ایم قدیم	مسیت	حافظ عبد الرحمٰن	......	5	اوہی	مفت
کوچہ بلاقی بیگم	عظیم اللہ دا گھر	مولوی محمد احمد	......	1	عربی	4
بازار دریبہ	مسیت	کریم بخش	......	7	قرآن	اوہی
گلی انار	رام جی داس دا گھر	عبد الغنی	......	45	اوہی	15
مسجد کھجور	رگھو ناتھ سہائے دا گھر	حافظ نجف علی	......	6	قرآن	6
حویلی جگل کشور	مرلی دھر دا گھر	ایم محی الدین	......	5	اوہی	4
چِڑا خانہ	ذاتی گھر	شام لال	......	15	فارسی	4
اوہی	کاشی ناتھ دا گھر	مرزا محمد	......	22	اوہی	مفت
مسجد کھجور	بہاری لال دا گھر	نصیر الدین احمد	......	5	اوہی	2-8

کٹڑاہ خشل رائے	اشاری پرشاد دا گھر	قاسم علی خان	......	12	اوہی	5
کوچہ رحمٰن	مسیت پپل آلی	ایم عبدالغفور	......	2	قرآن	1
اوہی	تفضّل حسین دا گھر	حافظ محمد بیگ خان	......	2	اوہی	1
مالی واڑا	گھر	اللہ بخش	......	4	اوہی	10 آنے
بلی ماراں	مسیت	خدا بخش	......	2	اوہی	8 آنے
کٹڑاہ ابو	محمد عامر دا گھر	محمد عامر	......	2	اوہی	بِنا لگان زمین
بلی ماراں	مسیت	میر قدیر علی	......	8	اوہی	8 آنے ماہانہ تے بِنا لگان زمین وی
گھاٹا ولاں	اوہی	مولوی	......	12	اوہی	12
کٹڑاہ بجواڑیاں	اوہی	محمد عمر	......	10	اوہی	8 آنے تے بِنا لگان زمین
گلی قاسم جان	اوہی	ماسٹر حمید اللہ	......	2	انگریزی	7
اوہی	اوہی	مولوی الہ دین	......	1	فارسی	8

اوہی	ڈپٹی ہادی حسین دا گھر	محمد علی	......	2	عربی تے فارسی	5
اوہی	اوہی	ماسٹر امتیاز حسین	......	2	انگریزی	5
کٹڑاہ عالم بیگ	گھر	احمد حسین	......	8	قرآن	1-8
گلی قاسم علی	ڈپٹی ہادی حسین دا گھر	احمد علی	......	4	اردو، فارسی تے قرآن	5
بلی ماراں	حسن خان دا گھر	سید زمان	......	2	عربی تے فارسی	......
بڑا دھاری شیر افگن خان	حکومت رائے دا گھر	عبد الکریم	......	2	اردو، فارسی تے انگریزی	8
اوہی	گھر	مولوی برکت	......	4	قرآن	بِنا لگان زمین
پیپل مہادیو	رام جی داس دا گھر	چھجو لال	......	1	فارسی	1
سڑک جدید	مسیت	حبیب اللہ	......	14	قرآن	1-8
مکتب میر جملہ	اوہی	حافظ قدیر بخش	......	8	اوہی	8
بازار لال چاہ	اوہی	بشارت اللہ	......	2	اوہی	بِنا لگان زمین

گلی چابکاں وڑن	اوہی	عبدالمجید	......	5	اوہی	1-8
کٹڑاہ بڑیاں	لطیف بخش دا گھر	منشی کلُّو سنگھ	......	5	اردو تے فارسی	2
نیا بانس	گھر	میر حسن	......	5	اردو	7
کوچہ سنجوگی رام	سری نواس دا گھر	خدا بخش	......	1	اوہی	4
کٹڑاہ عدینہ بیگ خان	نجف خان دا گھر	عبدالرزاق	......	5	فارسی	4
گلی میر مداری	مسیت	حافظ عبد الرحمٰن	......	8	قرآن	......
حوض قاضی	اوہی	یعقوب علی	......	4	عربی	......
مسیت کلاں	اوہی	عبدالقدیر	......	3	قرآن	......
گلی امام	غلام جیلانی دا گھر	حافظ الدین	......	3	فارسی، اردو تے قرآن	10
کوچہ میر عاشق	مسیت	عبدالعزیز	......	4	اوہی	......
چوڑی والاں	جانکی ناتھ دا گھر	جلال الدین	......	1	فارسی	3
چتلی قبر	محمد علی دا گھر	آغا مرزا	......	7	قرآن	2-8

گلی مفتی (تراہا بھیرم خان)	احسان الحق دا گھر	حافظ غلام حسین	......	3	فارسی تے قرآن	2
اوہی	اخلاق حسین دا گھر	وزیر محمد خان	......	4	اوہی	2
اوہی	بہاؤ الدین دا گھر	ایم قاسم رضا بیگ	......	2	اوہی	3
زیر جامہ مسیت	مسیت	حافظ علی خان	......	20	قرآن	......
کوچہ چلاں	گھر	حافظ حیدر علی	......	8	اوہی	2
اوہی	مرتضٰی خان دا گھر	عبدالرشید تے امیر الشجاع	......	2	فارسی تے اردو	5
اوہی	شرف دین دا گھر	محمد اسحاق	......	10	عربی	مفت
حویلی آرام خان	مسیت	نور الدین	......	1	اوہی	اوہی
عقابی کلاں محل	احمد حسن دا گھر	احمد حسن تے مکرم حسن	......	2	اوہی	اوہی
کوچہ بابر خان	مسیت	عنایت حسین	......	8	اوہی	4 آنے

منڈی کہنہ	محمد حسن دا گھر	الٰہی بخش	......	14	قرآن	2
لال کٹڑا	کریم بخش دا گھر	غلام رسول	......	3	فارسی	3
تیلی واڑا	شیش محل	میر عالم علی	......	9	قرآن	......
پُل بنگش	مسیت	میر احمد علی	......	15	اوہی	......
شیدی پورہ	اوہی	احمد علی	......	3	اوہی	......
اوہی	اوہی	ننھے خان	......	3	اوہی	1-8
قصاب پورہ	اوہی	عبدالرحمٰن	......	20	اوہی	......
اوہی	اوہی	عبدالکریم	......	8	اوہی	......
صدر بازار	مکتب بالا خانہ	جان محمد	......	16	قرآن تے فارسی	7
سڑک بہادر گڑھ	مکتب	عامر علی خان	......	10	قرآن	7
اوہی	مسیت	رحمت اللہ	......	2	اوہی	......
بازار کلاں	اوہی	رحیم الدین	......	15	عربی، فارسی تے اردو	بِنا لگان زمین
چندی والاں	گھر	عمید علی	......	10	عربی	اوہی
حویلی بختاور خان	مسیت	اسماعیل قادر علی	......	25	قرآن	15

دہلی وچ لنڈے، صرافی تے مہاجنی سکولاں دی سارنی						
نہر سعادت خان	......	بھشمبر	......	7	لنڈے	1 روپیہ ماہانہ تے 8 آنے ہر پڑھیار کولوں کورس مُکن تے
گلی کلجاس	......	شیو دیال	......	20	حساب، مہاجنی تے صرافی	مفت
کوچہ لٹو شاہ	......	مائدہ مِسر	......	3	لنڈے تے صرافی	اوہی
دھرم پورہ	......	گردھاری لال	......	50	اوہی	6
کناری بازار	......	بِشن داس	......	12	اوہی	مفت
ویدواڑا	......	کنہیا لال	......	30	لنڈے، ناگری	10
اوہی	......	گنگا سہائے	......	25	ناگری	10
اوہی	......	بدری مِسر	......	15	صرافی	3
کٹڑاہ مہیش داس	......	بلدیو	......	6	اوہی	مفت
کوچہ خان چند	......	دیوی سہائے	......	25	اوہی	5

چھتّہ گوسائیاں مکھن لال	......	لال جی پرشاد	......	20	مہاجنی	2 رپئے ماہانہ تے غلّہ وغیرہ
بازار حوض قاضی	......	ہرنا لال	......	20	اوہی	1
کٹراہ بدو	......	فتح چند	......	20	لنڈے، ناگری	10
پیپل مہادیو	......	برہمن پھِریا لال	......	40	لنڈے، مہاجنی، صرافی	4 تے کوئی شے
چوڑی والاں	......	دیا رام مِسر	......	12	اوہی	4
کوچہ پتی رام	......	مول چند مِسر	......	13	اوہی	5
فراش خانہ	......	فتح چند مِسر	......	20	اوہی	10
ڈپٹی گنج	......	پراگ دت	......	65	اوہی تے ناگری	15
صدر بازار	......	نتھو مِسر	......	20	اوہی	3
کھڑی باؤلی	......	مول چند	......	20	اوہی	10
نیا بانس	......	جوالا مِسر	......	40	اوہی	5
کوچہ سنجوگی رام	......	بنسی مِسر	......	16	اوہی	3
گندی گلی	......	پرشادی مِسر	......	20	اوہی	4
کٹراہ مشرو	......	جوالا پنڈت	......	50	اوہی	5

کوچہ سیٹھ	......	کنہیا لال	......	7	اوہی	2
دھرم پورہ	......	بنی مِسر	......	20	اوہی	6
چھپی واڑا	......	جگن ناتھ	......	5	اوہی	0-8 آنے
نوئی واڑا	......	گنگا پرشاد	......	8	اوہی	2
وید واڑا	......	کیری مِسر	......	10	اوہی	4
مالی واڑا	......	ہر پرشاد	......	20	اوہی	4
کٹڑا نِل	......	مدن موہن	......	40	اوہی	5
کوچہ گھسی رام	......	چُنی لال	......	20	اوہی	3
مرنڈ	......	سرتی مِسر	......	13	اوہی	2
دھرم پورہ	......	جانکی مِسر	......	60	اوہی	6
پاٹ شالاں						
کٹڑاہ مشرو	دکان	نتھو مِسر	چنگی	5	سنسکرت تے ناگری	مفت
متیا محل	پنڈت شنکر دت دا گھر	شنکر دت	اوہی	2	سنسکرت	اوہی
کوچہ لالمن	ذاتی گھر	رادھی مِسر	اوہی	2	اوہی	اوہی
کوچہ پرمانند	سانول داس دا مندر	بلموکند	اوہی	2	اوہی	اوہی

دہلی وچ سبھ توں وڈی پاٹ شالا ماہی داس دے ''کونچہ'' وچ لالہ بھگوان داس ساہوکار دے گھر نال جُڑی اے۔ دہلی وچ سبھ توں اُچیچا سنسکرت عالم پنڈت گوبند رام سنسکرت ادب وچ 30 پڑھیاراں نوں پڑھاندا اے تے اوہنوں بھگوان داس ساہوکار ولّوں غلّے تے کپڑیاں دے نال نال

10 رپئے ماہانہ دتے جاندے نیں۔

سبھ توں وڈا مہاجنی سکول بلی ماراں کوارٹر وچ امام علی دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا 80 پڑھیاراں نوں مہاجنی پڑھاندا اے جیہڑے اوہنوں 25 رپئے ماہانہ دیندے نیں۔

تھانہ موہنہ Thana Mohna......مولوی حیدر علی منّیا پرمنّیا عربی سوجھوان اے۔ حاتم علی ایس تھاں دا اُگھڑواں مولوی اے۔ اوہ موہنہ وچ میر برکت علی رسالدار دے گھر نال جُڑے مکتب دا اُستاد اے، ایتھے 10 پڑھیار آوندے تے قرآن تے فارسی پڑھدے نیں۔ حاتم علی 4 رپئے ماہانہ دے نال نال کھانا تے کپڑے لیندا اے۔

چاند پور وچ اِک وڈی پاٹ شالا اے جتھے پنڈت کھیالی رام 25 پڑھیاراں نوں ناگری، حساب، تاریخ، جغرافیہ تے مذہبی تعلیم دیندا اے۔ پنڈت 6 رپئے ماہانہ تے روٹی ٹُکر لیندا اے۔

تھانہ ننگولی......ٹنگری وچ 4 پڑھیاراں آلا اِک مہاجنی سکول اے۔ نولکا وچ 6 پڑھیاراں نال اِک، شکور پور وچ 8 پڑھیاراں نال اِک، نگر والا وچ 10 پڑھیاراں نال اِک تے کنجاواہ وچ 12 پڑھیاراں نال اِک، ایہناں پنجاں سکولاں وچ مہاجنی تے ہندی پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

کھوڑ وچ 8 پڑھیاراں آلا اِک مکتب اے۔

تھانہ بلب گڑھ......گنگا بلب وید اِک اُگھڑواں طبیب دسیا جاندا اے۔

شمع پور وچ رانی امراؤ کور دے گھر وچ اِک مکتب اے، اِک برہمن رادھا کشن 5 مُنڈیاں نوں اُردو پڑھاندا تے رانی امراؤ کور کولوں 5 رپئے ماہانہ لیندا اے۔ بلب گڑھ، سُونی تے کرنرا وچ 8، 14 تے 2 پڑھیاراں نال اِک اِک پاٹ شالا اے۔ سُونی وچ، جتھے سبھ توں وڈی پاٹ شالا اے، کیدار ناتھ استاد اے جیہڑا 3 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

تھانہ علی پور...... ہولمبی پِنڈ وچ سرفراز علی دے پربندھ ہیٹھ مرکزی مکتب اے۔ ایہہ اِک ذاتی گھر نال جُڑیا اے، ایتھے فارسی، اردو تے حساب پڑھایا جاندا اے تے 8 پڑھیار آوندے نیں، اُستاد ہیڈ لمبڑدار کولوں 4 رپئے ماہانہ تے کھانا لیندا اے۔ نریلہ وچ اِک نِکّا مکتب اے، صرف 4 پڑھیاراں نال، جیہدے وچ فارسی، اردو تے حساب پڑھایا جاندا اے۔

کھیڑا وچ اِک پاٹ شالا اے جتھے مرلی رام 6 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھاندا اے۔ اوہ واڈھی ویلے غلّہ لیندا اے۔ ایس تھانے وچ تھلے دتے گئے مہاجنی سکول نیں:

نریلہ وچ اِک 11 پڑھیاراں آلا، ہولمبی وچ اِک 9 پڑھیاراں آلا، جاتے وچ اِک 13 پڑھیاراں آلا، بختاور پور وچ اِک 15 پڑھیاراں آلا تے حلال پور وچ اِک 15 پڑھیاراں آلا۔ مہاجنی تے صرافی پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

تھانہ فرید آباد...... اَجروندا وچ کنور تیج سنگھ دے گھر وچ اِک مکتب اے، پوری جیہی قابلیت دا غلام محمد اُستاد اے جیہڑا 3 رپئے ماہانہ تے کھان پین لیندا اے۔ پولیس ریٹرناں 4 تے نجی ریٹرناں 5 پڑھیار دَسدیاں نیں۔ فارسی تے اُردو پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ بیرولی وچ 30 پڑھیاراں آلی اِک وڈی پاٹ شالا اے، گنگا سہائے ناگری تے حساب پڑھاندا اے تے 7 رپئے ماہانہ (نجی ریٹرناں موجب 5 رپئے) لیندا اے۔ دوسیا وچ 20 پڑھیاراں آلی اِک ہور پاٹ شالا اے۔ (نجی ریٹرناں موجب استاد گوپال اے جیہڑا 5 رپئے ماہانہ لیندا تے ناگری تے حساب پڑھاندا اے)۔ ایہہ وی کہ ایہہ سکول پنڈ دیاں وڈیاں تھاواں (چوپال) وچ نیں۔

تھانہ مہرولی...... مہرولی وچ اِک مسیت نال جُڑیا مکتب اے جتھے حافظ نور محمد 15 مُنڈیاں نوں قرآن پڑھاندا اے۔ اوہ صرف کھانا لیندا اے (نجی ریٹرن 3 رپئے ماہانہ دسدی اے)۔ ایسے تھاں اِک مہاجنی سکول وی اے جتھے اِک برہمن کڑیا رام 10 مُنڈیاں (نجی ریٹرن موجب 15 مُنڈیاں) نوں ہندی تے مہاجنی پڑھاندا اے۔ اوہ 2 توں 8 رپئے ماہانہ لیندا اے (نجی ریٹرن موجب 4 توں 8 رپئے نقد تے 8 آنے کسے شے دی شکل وچ)۔

مجھولی...... ایتھے اِک پاٹ شالا اے جتھے لکھی رام 3 مُنڈیاں نوں مفت سنسکرت تے مہاجنی پڑھاندا اے، 7 پڑھیاراں آلا اِک مہاجنی سکول وی اے۔

کابل پور (خورد)...... سید احسانِ رسول دے پربندھ ہیٹھ اِک مکتب اے جیہڑا واہوا پڑھیا لکھیا بندہ اے، 7 پڑھیاراں نوں قرآن تے اردو پڑھاندا تے 12 رپئے نقد لیندا اے۔

کابل پور (کلاں)...... وچ صرف 2 پڑھیاراں آلا اِک نِکّا جیہا مکتب اے جیہدے وچ اردو پڑھائی جاندی اے۔ ریٹرن وچ دَسیا گیا اے کہ ایتھے دے وسنیکاں دی ماڑی حالت دے کارن اوہ کوئی استاد نہیں رکھ سکدے تے جے اوہناں لئی کجھ فارسی تے ناگری سکول بنائے جان تے ایہہ لوکاں لئی اِک ودھیا تحفہ ہووے گا۔

سُونی پت...... ایتھے مولوی عمار علی مشہور اے۔ سبھ توں ودھیا مکتب دا استاد عنایت خان اِک

عام جیہی قابلیت آلا بندہ اے۔ اوہدے کول 12 پڑھیار فارسی تے قرآن پڑھدے نیں تے اوہ 3 رپئے ماہانہ لیندا اے۔ سُونی پت وچ تِن ہور مکتب نیں، اِک 9 پڑھیاراں نال، اِک 13 تے اِک 8 پڑھیاراں نال، ایہناں تِناں وچ قرآن تے فارسی پڑھائی جاندی اے۔ سُونی پت وچ سراوُگیاں دے مندر وچ صبا چند دی نگرانی ہیٹھ اِک پاٹ شالا اے جیہڑا چنگا سوجھوان اے، پڑھائی خالص مذہبی اے، اوہدے 10 پڑھیار نیں تے 4 رپئے ماہانہ لیندا اے۔ موہنہ وچ 12 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول اے، اوہناں دا استاد کھیمن 4 رپئے ماہانہ لیندا اے۔ روبھڑا تے رتن گڑھ وچ اِک اِک مہاجنی سکول اے جیہناں وچ 10 تے 2 پڑھیار آوُندے نیں۔ صرف مہاجنی پڑھائی جاندی اے۔

دتولی وچ 8 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول اے۔ ایس سرکل وچ ایس معیار دا سبھ توں وڈا سکول بیگا اے۔ استاد دلیپ 15 پڑھیاراں نوں مہاجنی پڑھاندا اے۔ سپرا وچ وی 6 پڑھیاراں نال اک نِکّا سکول اے۔ گڑھی لالہ وچ اک ذاتی گھر نال جڑیا مکتب اے جتھے فارسی پڑھائی جاندی اے، استاد رضی الدین واہوا پڑھیا لکھیا بندہ اے، اوہدے 8 پڑھیار نیں تے اوہ 4 رپئے ماہانہ تے کھانا لیندا اے۔ گَور وچ مسیت نال جڑیا اِک قرآن سکول اے جتھے حافظ حبیب اللہ کول 12 پڑھیار نیں۔ اوہ صرف کھانا لیندا اے۔

تھانہ نجاف گڑھ...... پِنڈ دھاسا دا پنڈت رام جی لال اِک اُگھڑواں پنڈت اے جیہڑا 2 مُنڈیاں نوں مفت سنسکرت پڑھاندا اے۔ دھاسا وچ اِک پاٹ شالا اے جتھے دیودت 3 پڑھیاراں نوں ہندی تے ناگری تے 3 پڑھیاراں نوں مہاجنی تے حساب مفت پڑھاندا اے۔ ریوالیا وچ 6 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول اے۔ ہستل تے گھمن ہیَرا ہر اِک وچ 4 پڑھیاراں آلی اِک پاٹ شالا اے۔

اِک ''نجی ریٹرن'' وچ پِشلیاں تھانہ ریٹرناں وچ حویلی پالم دا وادھا ہویا اے۔

حویلی پالم پِنڈ وچ پِنڈ دے ہال نال جڑی اِک پاٹ شالا اے جیہدے وچ اُتم چند، جیہڑا کومودی دا چنگا عالم اے تے اوہدے کول نارمل سکول دا سرٹیفکیٹ وی اے، 5 پڑھیاراں نوں مذہبی کتاباں تے کومودی وچ سنسکرت پڑھاندا اے تے اوہدی آمدن تقریباً 2 رپئے ماہانہ اے۔

شاہجہان پور کوٹلہ پِنڈ وچ ہرسیوک دے پربندھ ہیٹھ 15 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول اے جیہڑے مہاجنی تے مذہبی کتاباں پڑھدے نیں تے استاد نوں 7 رپئے ماہانہ دیندے نیں۔

☆☆☆

دہلی ڈویژن

ضلع گڑگاؤں

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
24	236	6	65	......	......	25	358	53	650

تھانہ حسن پور...... پولیس رپٹرناں وچ ایس تھانہ دے کسے مولوی، پنڈت یاں بھائی دا ذکر نہیں۔

سلطان پور پِنڈ وچ اِک چنگا مولوی نبی بخش سید نذیر علی دے گھر وچ 12 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھاندا اے تے غلّے دے نال نال 2 توں 8 رپئے ماہانہ لیندا اے۔ ایس تھانہ دے دوجے سارے وڈے پِنڈاں وچ سرکاری سکول نیں۔

تھانہ نوح...... شکار پور وچ چوپال یاں پِنڈ دے ہال وچ احمد خان جیہڑا فیروز پور تھانے نال تعلق رکھدا اے اوہ مٹّو زیلدار دے دو پُتراں نوں اردو گرامر تے پرائمر پڑھاندا اے تے کھانے دے نال نال 8-2 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

تارو وچ امراؤ سنگھ وی اِک چنگا سنسکرت سکول چلا رہیا اے جیہڑا 2 پڑھیاراں نوں امرکوش تے شکار بودھ مفت پڑھاندا اے۔

تھانہ ہٹن...... جافنا تے مندرکہ وانگوں ہٹن وچ سنسکرت، ناگری وغیرہ پڑھائی دے سکول

نیں جیہناں وچوں پہلا اِک مندر نال جڑیا اے تے دوجے دوویں ذاتی گھراں وچ نیں، استاداں دے ناں ترتیب وار منشی نتھو تے جمنا داس نیں۔ اوہناں وچ ترتیب وار 16، 5 تے 10 پڑھیار آؤندے نیں۔ ہر استاد دی ورھے وار آمدن 30 رپئے اے نالے اوہ کھانا وی لیندے نیں۔

سوہنا......حکیماں وچوں مرزا محمد بیگ تے ڈاکٹر سید غلام حسین (جیہڑا ریٹائر ہو چُکیا اے تے دیسی دوائیاں نال اِک نجی طبیب دے طور پریکٹس کردا اے کیوں جے وڈیاں قصبیاں دیاں یورپی دوائیاں چھیتی نہیں لبھدیاں) دسّن جوگ نیں۔ ریٹائرڈ ڈاکٹر اِک لکھاری وی اے۔ ویداں وچوں دھانی رام اُچیچا اے۔

پنڈت شادی رام، اِک منّیا پرمنّیا شاعر، اپنے سنگیاں وچکار facile princeps وی اے۔

سوہنا وچ دو چنگے سکول نیں، اِک قاضی واڑا کوارٹر وچ اے تے دوجا کیت واڑا وچ، دوویں ذاتی گھراں وچ نیں۔

حاجی عبداللہ (قاضی واحدالدین دے گھر وچ) 12 مُنڈیاں نوں (نجی ریٹرناں وچ 14) فارسی تے قرآن تے تقسیم تیکر حساب وی پڑھاندا اے تے 3 رپئے ماہانہ لیندا اے (نجی ریٹرناں صرف قاضی کولوں کھانا تے کپڑے دَسدیاں نیں)۔ دوجا سکول (پولیس راہیں نہیں دَسیا) پورمل چلاندا اے جیہڑا انٹرنس سٹینڈرڈ تیکر انگریزی پڑھا سکدا اے تے جیہڑا 4 پڑھیاراں نوں اجیہیاں زباناں جیویں فارسی تے حساب پڑھاندا اے تے 10 رپئے ماہانہ تے روٹی ٹُکر لیندا اے۔ اوہ منشی ہردیال سنگھ دے پُتراں نوں پڑھاندا اے۔ ایتھے اِک چنگے سوجھوان پنڈت شادی رام دے پربندھ ہیٹھ اِک ودھیا سنسکرت سکول وی اے جیہڑا 10 پڑھیاراں نوں مفت علم فلکیات پڑھان وانگوں پُراناں، ویداں (یجر وید)، پانِنی دی گرامر، علم عروض (کاویہ کوش ایلنکار تے چھند) دی تعلیم وی مفت دیندا اے۔ اوہدے سکول وچ آون آلے پڑھیار دُراڈے پنڈاں توں آؤندے نیں جیویں پنڈت نکھیڑ کردا اے، "اوہناں کولوں کوئی فیس نہیں لئی جاندی۔" پولیس ریٹرناں موجب......"امیر پڑھیار اپنے وسائل تے گزارا کردے نیں تے غریب پڑھیار استاد دے خرچے تے۔"

سوہنا خاص تے سرمتھلا وچ ترتیب وار دو مہاجنی سکول نیں، پہلا گنگا جیواں دے پربندھ ہیٹھ 16 پڑھیاراں نال جیہڑے 7 رپئے مہینے دے دیندے نیں (کدھرے ہور دسیا گیا سدھا

کولوں 2 رپئے)، دوجا کیدار داس دے پربندھ ہیٹھ 5 پڑھیاراں نال جیہڑے اوہنوں 2 توں 8 رپئے نقد دیندے نیں تے 2 توں 8 سدھا وچ۔

پُوناہنا...... ویداں وچوں دُلا رام تے ظاہریہ اُگھڑویں نیں جدکہ پنڈتاں وچوں موہن لال تے گُڈر جانے پچھانے نیں۔

بِسرو وچ پنڈ دے ہال وچ باقر علی 8 مُنڈیاں نوں 4 رپئے ماہانہ تے قرآن تے تھوڑی بوہتی فارسی پڑھاندا اے۔ ایس سرکل وچ سبھے میو (Meos) رہندے نیں، ایس لئی کجھ وی توقع کیتی جاسکدی اے۔

فرخ نگر سرکل...... چنگے سوجھوان مولوی عبدالعزیز تے مولوی عبدالحکیم فرخ نگر وچ دو مسیتاں وچ 27 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھاندے نیں تے ہر اِک کولوں 5 رپئے ماہانہ لیندے نیں۔

رام سرن، رام داس تے گھاسی دے پربندھ ہیٹھ ترتیب وار تِن مہاجنی سکول نیں جیہڑے 101 پڑھیاراں نوں ناگری تے صرافی پڑھاندے نیں تے 8 رپئے ماہانہ لیندے نیں۔

سلطان پور وچ وی رام سہائے دے پربندھ ہیٹھ 7 پڑھیاراں آلا اِک مہاجنی سکول اے۔

سلطان پور وچ اخیرلا محمد جان دے پربندھ ہیٹھ اِک عربی سکول اے پر انج لگدا اے کہ اوہدے پڑھیار پہلے بلائے 27 ہیٹھ شامل نیں۔

رپورٹر آکھدا اے......"پاٹ شالاں اصلوں چاٹ سالاں نیں تے اوہ مدرسیاں وانگوں درمیانے درجے دے نیں۔"

پلوال...... ایس تھاں نال تعلق رکھن آلے دو حکیم محمد اسماعیل تے امین الدین دسے جاندے نیں۔

پلوال وچ پنج مکتب نیں جیہڑے ذاتی گھراں وچ نیں، استاداں دے ناں، جیہناں دی قابلیت درمیانی اے، حافظ بِدھا، غلام علی، شجاعت علی تے حافظ منّا نیں۔ ایہناں مکتباں وچ گھٹو گھٹ 37 مُنڈیاں دے لگ بھگ حاضری اے تے اوہناں نوں قرآن تے مُڈھلیاں فارسی کتاباں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ استاداں نوں رقم تے کسے شے دی شکل وچ ادائیگی کیتی جاندی اے جیہڑی

ہر پڑھیار کولوں 6 آنے ماہانہ بندی اے۔ پلوال وچ 20 مُنڈیاں دا اِک مہاجنی سکول وی اے۔

پِنڈ چندانت وچ 1 مکتب 9 پڑھیاراں نال، درگا پور وچ وی 1 مکتب صرف 3 پڑھیاراں نال، جدکہ باغ پور وچ 1 مہاجنی سکول 7 پڑھیاراں نال، ڈائیگھوٹ وچ اِک 16 پڑھیاراں نال، سولراہ وچ اِک 6 پڑھیاراں نال، گھوڑی وچ اِک 10 پڑھیاراں نال، بلائی وچ اِک 6 پڑھیاراں نال، مندکول وچ اِک 5 پڑھیاراں نال تے سوہال وچ اِک مہاجنی سکول 5 پڑھیاراں نال اے جیہناں ساریاں وچ مہاجنی تے ہندی پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

ہوڈال...... حکیم شِب لال تے پنڈت بھوانی تے پنڈت گنگال ایس تھاں اُگھڑویں دسے جاندے نیں۔

سکولاں لئی پولیس ریٹرن دسدی اے کہ اوتھے کوئی اُچیچے سکول نہیں تے ایہہ کہ بنیے اپنے بالاں نوں اپنیاں یاں اپنے رشتہ داراں دیاں ہٹیاں تے صرافی تے دکانداری سکھاندے نیں۔

فیروز پور...... پنڈت پولیا سوامی تے وید امیر چند تے دل سکھ ایس تھاں وچ دسن جوگ نیں جتھے کوئی مکتب یاں مدرسہ نہیں دِسدا پر صرف 5 مُنڈیاں دا اِک مہاجنی سکول اے، پر سکرس وچ اِک مکتب عربی تے فارسی پڑھن آلے 8 پڑھیاراں نال اے تے 5 یاں 6 مُنڈیاں نال اِک مہاجنی سکول وی اے، مروڑا وچ اِک مہاجنی سکول 5 پڑھیاراں نال، امراہ وچ اِک مکتب 5 پڑھیاراں نال، نگینہ وچ اِک مکتب 12 پڑھیاراں نال تے بیوان وچ اِک مہاجنی سکول 7 پڑھیاراں نال اے۔

ریواڑی...... رِیواڑی وچ رہن آلے اُچیچے حکیم، مولوی تے پنڈت تھلے دتے گئے نیں:

حکیم نجم الدین، واحد الدین، عبد الرحیم، مطلوب حسین، باس دیو، رام سہائے رام رچپال ڈھسر، عبد الوہاب، احسن علی، محمد علی، فضل محمود، ہرنارائن تے شیو سہائے، مولوی نور علی، غلام حسین، عبد الوصی (اِک لکھاری)، الٰہی بخش، غلام محمد، محمد الدین خان، مُلا فضل دین، میر محمد حسین تے نور محمد، پنڈت نتھا سنگھ تے دیو دت، دوویں ماہرِ گرامر، بشن مِتر تے رام سہائے، ماہرِ فلکیات، پنڈت جے ترجی سوامی، شلوجی، رام سیوک گجراتی، بھان سنگھ تے پنڈت مہا سنگھ۔

پولیس ریٹرن موجب ریواڑی وچ کوئی مکتب نہیں، نجی ریٹرناں موجب 4 مکتب نیں، اِک لال مسجد وچ، الٰہیات وچ اُگھڑویں استاد مولوی نور محمد دے 8 پڑھیار نیں پر آمدن کوئی نہیں۔ دوجا

مکتب بساتس (Besatis) دی مسیت وچ اے، قرآن پڑھیا استاد رحیم بخش 20 مُنڈ یاں کولوں 4 رپئے ماہانہ لیندا اے۔ تیجا سکول محلّہ پلہ داراں وچ اے، استاد مولوی محمد دین الٰہیات دا چنگا عالم اے، 10 پڑھیار نیں جیہناں نوں اوہ قرآن پڑھاندا اے۔ چوتھا مکتری کوارٹر وچ اے، استاد مُلّا محمود 20 مُنڈ یاں نوں قرآن پڑھاندا تے 3 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

ریواڑی وچ بولی بازار وچ اِک چنگے پنڈت دیو دت تے اوہدے بھرا بشن دے پربندھ ہیٹھ مفت چلن آلی اِک پاٹ شالا اے جتھے جوتش، ویاکرن، بھگوت، پُران وغیرہ پڑھائے جاندے نیں، ایتھے پولیس ریٹرن 35 پڑھیار دَسدی اے جد کہ نجی ریٹرناں موجب صرف 22 نیں۔ ایس تھاں دو مہاجنی سکول نیں، اِک پولیس ریٹرناں موجب 30 پڑھیاراں نال پر نجی ریٹرناں موجب 40 پڑھیار نیں۔ ہندی تے مہاجنی پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ استاد دی فیس 8-2 رپئے ماہانہ اے، نجی ریٹرناں موجب ''اِک آنا چھٹی لکھن لئی تے ہندی مہینے دی 12 ویں تے آٹا تے دو آنے فی مُنڈا چوک چاندی تہوار دے موقعے تے جیہڑا سال وچ دو وار آؤندا اے۔'' دوجا بازار بزازاں وچ جتھے 20 مُنڈ یاں نوں کانے نال چھٹی تے سلیٹ لکھنا سکھایا جاندا اے۔ چِنت واڑا وچ وی بالکل ایسے طرحاں دا ای اِک سکول اے جیہدا اُستاد امراؤ سنگھ اے تے پڑھیاراں دی تعداد 15 اے۔

گڑگنوا (گڑگاؤں)...... پنڈت ہیرا لال اُگھڑواں پنڈت دسیا جاندا اے۔ گڑگنوا کنٹونمنٹس وچ اک مکتب اے جیہڑا ذاتی گھر نال جُڑیا اے، استاد فیض علی 13 پڑھیاراں نوں فارسی پڑھاندا تے 6 رپئے ماہانہ تے کھانا لیندا اے۔ ترتیب وار 5 تے 7 پڑھیاراں نال دو نِکّے مکتب وی نیں جیہناں وچ فارسی تے قرآن پڑھایا جاندا اے۔

پِنڈاں موضع جھرسہ، بادشاہ پور تے موضع گڑگنوا وچ ترتیب وار 7، 20 تے 10 پڑھیاراں نال اِک اِک مہاجنی سکول اے۔

شاہجہان پور وچ صرف اِک مہاجنی سکول اے جتھے اِک برہمن انندا دکان وچ 12 مُنڈ یاں نوں مہاجنی پڑھاندا اے۔ اوہنوں 2 آنے فی مُنڈا دے حساب نال ادائیگی کیتی جاندی اے۔

☆☆☆

دہلی ڈویژن
ضلع کرنال
عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
43	538	11	111	1	8	22	385	77	1042

پانی پت...... پانی پت وچ حکیماں وچوں حیدر حسین، محمد حسین، منجو خان تے برکت علی تے ویداں وچوں مول چند دَسے جاسکدے نیں۔

ایہہ تھاں حافظاں (یعنی جیہناں قرآن زبانی یاد کیتا ہوندا اے) دے حوالے نال جانی پچھانی جاندی اے۔ مولویاں وچوں مولوی عبد الرحمٰن، مولوی رحیم بخش تے مولوی راغب اللہ دسن جوگ نیں۔ اخیرلا مولوی قاضی ثناء اللہ دے گھر وچ اِک عربی محمدی سکول چلاندا اے تے 24 پڑھیاراں نوں عربی گرامر، منطق، فلسفہ، حدیث، تفسیر (قرآن دی تشریح) میزان الصرف توں شمس بازغہ تیکر پڑھاندا اے۔ اوہ قصبے دے مسلماناں دے اکٹھے کیتے چندیاں وچوں 20 روپئے ماہانہ لیندا اے۔ ایس سکول توں اڈ قصبے وچ 20 قرآن سکول وی نیں جیہناں وچ 260 پڑھیار آؤندے تے جیہناں وچوں 6 سکول اُستانیاں چلاندیاں نیں۔

پنڈتاں وچوں پنڈت بھگوان داس، جینتی لال، جواہر لال تے بدری داس دسّن جوگ دِسدے نیں۔ قصبے وچ جوگ دیان تے عظیم اللہ دے پربندھ ہیٹھ 2 مہاجنی سکول نیں۔ ایہناں

سکولاں وچ آوݨ آلے پڑھیاراں دی تعداد ترتیب وار 25 تے 30 اے، ہر استاد دی آمدن 6 روپئے ماہانہ اے۔

کوٹانی تے گجراں دا شملہ پِنڈاں وچ ترتیب وار 2 روپئے تے 4 روپئے ماہانہ آمدن تے گنگا رام پادھا تے گلاب رادھا دے پربندھ ہیٹھ ترتیب وار 8 تے 4 پڑھیاراں نال اِک اِک مہاجنی سکول اے۔

سمالکا...... ایس سرکل وچ کوئی دیسی مکتب یاں مدرسہ نہیں پر ایتھے سمالکا، منانا تے جوراسی خالصہ پِنڈاں وچ پاٹ شالاں نیں۔ سمالکا وچ پنڈت سیتا رام تے پنڈت راجا رام دے پربندھ ہیٹھ دو پاٹ شالاں نیں جیہڑا چنگے سنسکرت سوجھوان نیں تے سنسکرت، علم فلکیات، گرامر تے دھرم شاستر مفت پڑھاندے نیں۔ منانا تے جوراسی خالصہ وچ دوجیاں دو پاٹ شالاں ترتیب وار ہرلال گزراتی تے پنڈت سیواگ رام دے پربندھ ہیٹھ نیں۔ اُتلیاں پاٹ شالاں وچ پڑھیاراں دی گنتی 52 اے۔

گورنمنٹ سکول، سمالکا دا ماسٹر حکیم غلام رسول اک نجی طبیب وی اے۔

بٹانہ......حکیماں وچوں تراوڑی دا وسنیک قلندر بخش دسن جوگ اے۔

مدرسے...... پِنڈ رمبا وچ دو مدرسے نیں، اِک میر داد دی مسیت نال جُڑیا ہوئیا اے جو احمد حسین (عرف مسیتا)، شیخ قلندر بخش دے پُتر، دے پربندھ ہیٹھ اے تے امیر حسین بطور مانیٹر (یعنی خلیفہ) اے، اوہ 28 پڑھیاراں نوں قرآن، گلستان، بوستان تے بہارِ دانش پڑھان تے ہر روز کھانا، 50 من غلّہ واڈھی ویلے تے پِنڈ وچ ہر ویاہ تے نقد اِک روپیہ لیندا اے۔ دوجا مکتب متھرا مہاجن دے گھر نال جڑیا اے جتھے غریب، ہردواری دا پُتر جیہڑا گورنمنٹ سکول گھُنّو دا پڑھیا ہوئیا اے، 8 پڑھیاراں نوں اُردو دی پہلی دوجی کتاب تے گلستان بوستان تیکر فارسی پڑھاندا اے، جیہناں وچوں ہر اک اوہنوں مہینہ وار 4 آنے تے ہفتہ وار کھانا دیندے نیں۔

بدھو جوگی دے پُتر کنہیا لال دے پربندھ ہیٹھ رمبا وچ اِک مہاجنی سکول وی اے جیہڑا 18 مُنڈیاں نوں لنڈے تے ناگری پڑھاندا اے جیہناں وچوں ہر اِک اوہنوں مہینہ وار 4 آنے تے ہفتہ وار کھانا دیندا اے۔

علی پور...... کورانہ پِنڈ وچ ذیلدار (شعبہ آبپاشی وچ سرکاری ملازم) دے گھر نال جُڑیا

درمیانے درجے دے اُستاد امان اللہ دے پربندھ ہیٹھ اِک مکتب اے جیہڑا 8 پڑھیاراں نوں فارسی (گلستان تے بہارِ دانش) پڑھاندا اے تے 7 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

کورانہ وچ ہیت رام تے پرمانند دے پربندھ ہیٹھ 2 پاٹ شالاں وی نیں جیہڑے 29 پڑھیاراں نوں مفت سنسکرت پڑھاندے نیں۔ ایس سرکل دے اِک ہور پِنڈ آلو پور وچ اِک سنسکرت پاٹ شالا اے جتھے پنڈت ہردواری 10 پڑھیاراں نوں مفت سنسکرت پڑھاندا اے۔

بھلسی، اُورلانا تے قاوی پِنڈاں وچ سلیگ رام، لودر جوگی تے شِب لال راجپوت دے پربندھ ہیٹھ ترتیب وار 10، 15، 16 پڑھیاراں نال مہاجنی سکول نیں تے استاداں دی آمدن ترتیب وار 5، 4، 12-3 رپئے اے۔

گنج پورہ...... نواب جانباز خان تے نواب علی محمد خان دے گھراں نال جُڑے دو مدرسے نیں جیہناں وچ عبد الکریم تے عبد اللہ ترتیب وار 15 تے 6 مُنڈیاں نوں قرآن پڑھاندے نیں تے ہر اِک نوں مہینہ وار 2 رپئے تے ہفتہ وار کھانا دتا جاندا اے۔

سنک...... ایس سرکل وچ کوئی اُگھڑواں حکیم یاں مولوی نہیں پر دھیندھا تے عشق لال، دو نائی بطور مقامی طبیب تے سرجن کم کردے نیں۔

سنک خاص وچ پِنڈ دی مسیت نال جُڑیا اِک قرآن سکول اے جیہدے وچ حافظ عبد اللہ ''رانگھڑ'' (مسلم راجپوتاں دی ذات) 8 پڑھیاراں نوں مفت قرآن پڑھاندا اے، اوہ فارسی دا وی جانُو اے۔ اوہ گرانٹ اِن ایڈ دیاں مناسب شرطاں تے عمل لئی تیار اے۔

بالُو تے اگوند پِنڈاں وچ نندا تے دلپت جوگیز دے پربندھ ہیٹھ 6 تے 8 پڑھیاراں نال 2 مہاجنی سکول نیں جیہڑے ہر اِک نوں 8 آنے ماہانہ دیندے نیں۔

اِندری...... حکیماں وچوں صرف دین دیال برہمن، یونانی نظامِ طب دی مشق کرن آلا طبیب، دسن جوگ اے۔ پِنڈ کلسورہ وچ پنڈت تلسی رام تے پٹھاں کھیڑی وچ دھامی دت، جیہڑے بنارس وچ پڑھے نیں، دسّن جوگ نیں۔

جین رن، جورو ماجرا تے گدھ پور پِنڈاں وچ ترتیب وار عبد اللہ، عبد الکریم تے عبد الرحمٰن دے پربندھ ہیٹھ مکتب نیں جیہناں وچ قرآن تے فارسی دیاں مُڈھلیاں کتاباں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ اُتلے سکولاں وچ پڑھیاراں دی تعداد ترتیب وار 4، 1 تے 8 اے۔ عبد الکریم نوں کھانا،

کپڑے تے افیم دا خرچہ دتا جاندا اے تے عبد اللہ، جیہڑا مفت پڑھاندا اے، فارسی دیاں اچیاں کتاباں تے اعشاری کسراں تیکر حساب پڑھا سکدا اے۔

بدر پور پِنڈ وچ برہمن مولر 5 پڑھیاراں نوں سنسکرت گرامر تے فلکیات داعلم مفت پڑھاندا اے۔

دھمسی، جور پور، فاضل پور، بھرا، اودھ کی بیر بل تے کھڑیا درپن پور پِنڈاں وچ ترتیب وار 3، 2، 4، 12، 10 تے 25 پڑھیاراں نوں مہاجنی پڑھائی جاندی اے جیہڑے اپنے استاداں نوں 8 آنے توں 1 روپیہ تیکر ورھے وار فیس، ہفتہ وار اِک پیسہ اتوار نوں (اِتواری اکھواندا)، ہر روز کھانا دیندے نیں، کجھ صورتاں وچ سردیاں دے کپڑے وی۔

کرنال...... حکیماں وچوں رحمت اللہ تے پنڈتاں تے مولویاں وچوں مولوی غلام محمد تے پنڈت کاشی رام دسّن جوگ نیں۔ مولوی غلام محمد اپنے نائب مولوی صلاح الدین نال رَل کے اِک مدرسہ چلاندا اے۔ مدرسہ قلندر گیٹ کوارٹر وچ اے تے 25 پڑھیار عربی تے فارسی سِکھدے نیں۔ ہیڈ مولوی تے اوہدے نائب نوں 15 رپئے تے 6 رپئے ماہانہ قصبے دے مسلماناں وچکار ایس کم لئی اکٹھے کیتے چندیاں وچوں دتے جاندے نیں۔ نذیر کندن لال دے گھر نال جُڑیا 12 پڑھیاراں نال اِک خالص فارسی مکتب وی اے تے 67 پڑھیاراں نال مسیتاں نال جڑے 6 قرآن سکول نیں جتھے صرف قرآن پڑھایا جاندا اے۔

کرنال وچ 3 پاٹ شالاں نیں جیہناں وچ پنڈت رام سرن داس، پلی رام تے درگا داس اپنے ذاتی گھراں وچ 15 پڑھیاراں نوں مفت سنسکرت پڑھاندے نیں۔

پادھا اوما دت تے پادھا بہاری ترتیب وار 50 تے 15 پڑھیاراں نوں مہاجنی پڑھاندے نیں۔

کیتھل...... کیتھل وچ سید برکت علی، جیہڑا ابو الفضل تیکر فارسی پڑھا سکدا اے، 15 پڑھیاراں نوں اپنے گھر وچ فارسی تے قرآن پڑھاندا اے تے 3 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

ایس توں اڈ 70 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول وی اِمام الدین چلاندا اے جیہڑا 6 رپئے ماہانہ نقد تے کسے شے دی شکل وچ وی کجھ لیندا اے۔

گوہلا...... گوہلا پِنڈ وچ عربی، فارسی تے حساب دا جانُو سید شاہ محمد اِک سکول چلاندا اے

جیہدے وچ 20 پڑھیاراں، پِنڈ تے نالدے پِنڈاں توں واہی واناں دے پُتراں، نوں فارسی، حساب، قرآن تے مذہبی کتاباں پڑھائیاں جاندیاں نیں، اوہنوں پِنڈ دا لمبڑدار محمد بخش 4 روپئے ماہانہ دے نال نال کھانا تے کپڑے دیندا اے۔

پنڈری...... پنڈری وچ پنڈتاں وچوں پنڈت دیا لال تے حکیماں وچوں حکیم امان اللہ دسّن جوگ نیں۔

ایس سرکل وچ شیخ رحیم بخش دے پربندھ ہیٹھ پنڈری وچ اِک مہاجنی سکول اے جیہڑا 22 پڑھیاراں نوں لنڈے پڑھاندا اے تے اوہدی آمدن ماہانہ 6-1 روپئے نقد اے۔

دھات بات...... اِک چنگے فارسی سوجھوان اللہ بندہ دے پربندھ ہیٹھ 12 پڑھیاراں نال اِک مکتب اے جیہدی سکول توں کوئی آمدن نہیں تے اپنی ماہانہ پنشن 10 روپئے تے گزارا کردا اے۔

اِک قرآن سکول اِک بی بی مسماۃ زینب چلاندی اے جیہڑی 10 کُڑیاں نوں اُردو وچ قرآن، راہِ نجات تے ہور مذہبی کتاباں پڑھاندی اے۔

27 پڑھیاراں نال اِک ہندی مہاجنی سکول لال جی برہمن چلاندا اے، 10 روپئے ماہانہ لیندا اے۔

بدلہ ڈاک...... وچ نارائن داس، اِک اُداسی فقیر، دے پربندھ ہیٹھ اِک گُرمکھی سکول اے جیہدے 8 پڑھیار نیں۔

اساندھ وچ اِک کُڑیاں دا سکول اے، مسماۃ منّاں 12 کُڑیاں نوں مفت قرآن پڑھاندی اے۔

☆☆☆

حصار ڈویژن

ضلع حصار

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
46	592	12	133	......	......	8	386	66	1111

حصار...... حصار وچ حکیماں وچوں نجف علی، صادق علی تے شام لال دے نام لِتے جا سکدے نیں۔ دسّن جوگ مولویاں وچ مولوی رکن الدین، مولوی خدا بخش تے مولوی مبارک الدین شامل نیں۔ پنڈتاں وچوں ہردیو، رام گوپال، شادی رام، شِب رام تے ہرنارائن دسّے جا سکدے نیں۔

حصار خاص وچ تِن مدرسے نیں۔ رحمت اللہ، عزیز الدین تے غلام رسول چلاندے نیں۔ ایتھے 32 پڑھیاراں نوں فارسی تے قرآن پڑھاندے نیں۔ پہلے دو دی آمدن 10 رپئے ماہانہ اے تے اخیرلا مفت پڑھاندا اے پر تہوار دے دیہاڑیاں تے پڑھیار اوہنوں جو کجھ دیندے نیں اوہ لے لیندا اے جیویں عیدی شیدی۔

پنڈ شیخ سکھ وچ اِک پاٹ شالا اے جیہدے وچ جے رام 10 پڑھیاراں نوں ناگری پڑھاندا اے جیہڑے اوہنوں 10 رپئے مہینے دے دیندے نیں۔

حصار خاص وچ عبداللہ دا پُتر خیر الدین 30 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول چلاندا اے

تے 12 روپئے ماہانہ لیندا اے۔

پولیس رپٹرناں موجب قصبے وچ کجھ پنڈت نیں جیہڑے اپنے پُتراں تے دُراڈے پِنڈاں توں آؤن آلے کجھ پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں پر اوہناں بارے کُھل کے جانکاری نہیں دتی گئی۔

فتح آباد...... پنڈ حسن پور وچ چنگا عربی تے فارسی سوجھوان مولوی خدا بخش اِک سکول چلاندا اے جیہڑا اِک مسیت نال جُڑیا اے تے ایتھے 35 پڑھیار نیں جیہڑے عربی، فارسی تے قرآن سِکھدے نیں۔ استاد دی کوئی مِتھی آمدن نہیں۔ پڑھیار قرآن مُکن تے جو کُجھ سَرے نذرانہ کر کے دیندے نیں۔ ایس توں اڈ پنڈاں بِھرانہ، Eharwa، بِھرانہ، ہجراوں تے بِگھر وچ ترتیب وار 20، 30، 25، 25، 35 پڑھیاراں نال قرآن سکول نیں۔ ایہناں سکولاں وچ استاد مفت پڑھاندے نیں تے آمین دی شکل وچ قرآن مُکن تے جو لبھدا اے لے لیندے نیں (ایس رپورٹ وچ دَسیا گیا) پر ایہہ نذرانے اوہناں دیاں لوڑاں پوریاں نیں کردے ایس لئی اوہ دوجے کم وی کردے نیں۔

فتح آباد خاص وچ نبی بخش 20 مُنڈیاں نوں لنڈے تے حساب کتاب سکھاندا اے تے تقریباً 5 روپئے ماہانہ لیندا اے۔

بھوانی...... ویداں وچوں بھوانی، آتما رام فقیر (دادوپنتھی فرقے دا) دا پڑھیار موٹا رام تے برہمن شیو نارائن اُگھڑویں دِسدے نیں۔

درگا دت دا پُتر پنڈت چوکھ راج نے علم فلکیات وچ، پنڈت رام جان نے مہابھارت تے شِکشا وچ تے شام سکھ برہمن نے سنسکرت ادب وچ واہوا نام کمایا اے۔

بھاویں ہر مندر وچ اِک یاں دو پڑھیار نیں، اِک پاٹ شالا اچاری مندر نال جُڑی اے جیہڑی اِک پڑھیا لکھیا پنڈت سری پت برہمن (نابینا) کامیابی نال چلاندا اے جیہڑا 15 پڑھیاراں نوں چندرکا، سرسوت تے بھگوت پڑھاندا اے تے مندر دی آمدن تے گزارہ کردا اے۔

ریاست پٹیالہ دے اِک مسلمان خیراتی دے پربندھ ہیٹھ اِک مہاجنی سکول اے جیہڑا اِک پُرکھی پادھا اے تے 100 پڑھیاراں نوں مہاجنی پڑھاندا اے تے اوہدی ورھے وار آمدن 100 روپئے اے۔

ہانسی...... ہانسی وچ پنڈتاں وچوں پنڈت ناتھ مل، شیو نارائن، گُنج لال تے سکھ دیو

اُگھڑویں نیں تے حکیماں وچوں رُلدو برہمن، شیخ مسیتا تے منیر الدین دسّن جوگ نیں۔

ہانسی وچ دو مکتب نیں، پہلا اِک مہاجن دے گھر وچ قدیر بخش چلاندا اے جیہڑا 20 پڑھیاراں نوں 5 رپئے ماہانہ تے فارسی تے اُردو پڑھاندا اے تے دوجا اِک مسیت نال جُڑیا قرآن سکول جتھے اِک گُنی بندہ گی شاہ 25 پڑھیاراں نوں قرآن پڑھاندا اے تے صرف کھانا لیندا اے۔

ہانسی وچ استاد اوما دت برہمن دے گھر وچ اِک پاٹ شالا وی اے جیہڑا 8 پڑھیاراں نوں سنسکرت گرامر، سرسوت، فلکیات، شِگر بودھ، کرم کان وغیرہ مفت پڑھاندا اے۔

بستو رام دا پُتر رام نارائن 90 پڑھیاراں دا اِک مہاجنی سکول چلاندا اے تے 20 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

رَتیا وچ اِک پاٹ شالا اے، عام جیہی قابلیت دے اُستاد ہرجان دے 19 پڑھیار نیں تے اوہ شاستری پڑھاندا اے۔ پِنڈ محمد کی وچ اِک مکتب اے جیہڑا مسیت نال جُڑیا اے تے جتھے انّھا شرف الدین 17 پڑھیاراں نوں قرآن تے عربی پڑھاندا اے۔ ایس تھاں اِک حکیم محمود وی اے، اِک ہور اچیچا حکیم پِنڈ علی کے وچ رہندا اے۔ ایس سرکل وچ کئی ''pachhadas'' وی نیں جیہڑے مسلمان نیں تے ہور کئی پِنڈاں دیاں مسیتاں وچ قرآن سِکھدے نیں جیہناں وچوں ایہہ دسّے گئے نیں:

برآمدی، حسن پور تے باہمن والا دے مکتباں وچ 20، 10 تے 10 پڑھیار نیں۔ پولیس ریٹرناں دَسدیاں نیں کہ اُتے دسے گئے پِنڈاں توں اڈ کجھ ہور وی پِنڈ نیں جتھے مسیتاں وچ 2 توں 4 مُنڈے قرآن سِکھدے نیں۔

کیرو...... کیرو تے لیگھاں پِنڈاں وچ اِک اِک پاٹ شالا اے۔ کیرو وچ رادھا کرشن سادھو دا پڑھیار دامودر داس، جیہڑا انّھا اے، برہمناں دے (Paras) پراہ (پِنڈ ہال) وچ سری مت بھگوت، چندرکا، مہورت چِنتا سرسوت، شِگر بودھ تے پُران 12 پڑھیاراں نوں مفت پڑھاندا اے۔ نالدا پِنڈ ہیتم پور جیہڑا سادھو دی جنم بھومی اے ہر ویاہ تے اوہنوں اِک روپیہ دیندا اے۔ پِنڈ لیگھاں دے مندر نال جُڑی پاٹ شالا پنڈت گمانی رام دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا 4 پڑھیاراں نوں سرسوت تے حساب پڑھاندا اے تے مندر دی آمدن تے گزارہ کردا اے۔

نرنوند...... گوکن مِسر دا پُتر پنڈت راجی رام، اِک سنسکرت عالم، اپنے ذاتی گھر وچ اِک

پاٹ شالا چلاندا اے تے 4 پڑھیاراں نوں چندریکا، سرسوت تے ترک سنگریہہ پڑھاندا اے۔ ویداں وچوں گوگن فقیر دسّن جوگ اے۔

سِونی......حکیماں وچوں سراج الدین تے جمال الدین دسّے جانے چاہیدے نیں۔

باہل...... پِنڈ بہل وچ چنگے سنسکرت سوجھوان پنڈت رام رتن دے پربندھ ہیٹھ اِک پاٹ شالا اے جیہڑا اپنے ذاتی گھر وچ 12 مُنڈیاں نوں گیتا، وشنوسہسرا نام تے فلکیات پڑھاندا اے تے 6 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

باہل وچ پنڈت بھونتا دے پربندھ ہیٹھ اِک مہاجنی سکول وی اے جیہڑا 20 پڑھیاراں نوں پڑھاندا اے جیہڑے اوہنوں 5 رپئے ماہانہ دیندے نیں۔

بلسماند......سِسوال تے کھڑیا پِنڈاں وچ اِک اِک پاٹ شالا اے جیہناں وچ ناگری اکھر پٹی تے پہلی کتاب پڑھائی جاندی اے۔ کھڑیا پاٹ شالا سرسانا دا برہمن چیتن چلاندا اے تے سِسوال دی ریاست جے پور دا وسنیک برہمن بلدیو سہائے۔ پڑھیاراں دی تعداد ترتیب وار 7 تے 12 اے تے استاداں دی آمدن روز دا سدھا (sidha) (کھانا) اے جیہڑا ہر پڑھیار بدلے وچ دیندا اے تے 1 روپیہ جدوں پڑھیار اپنا کورس پورا کردا اے۔

ٹوہانہ...... ایس سرکل وچ مولویاں وچوں مولوی عبد اللہ، عربی دا اِک چنگا سوجھوان، ٹوہانہ وچ اِک مسیت نال جُڑے مدرسے وچ 14 پڑھیاراں نوں قرآن، فارسی، عربی تے طب مفت پڑھاندا اے تے موسیٰ گڑھ دا وسنیک مولوی رحمت علی دسّن جوگ اے۔ ایس مدرسے توں اڈ ٹوہانہ، جمال پور، ہنداں والا، موسیٰ گڑھ، دیوانہ، اکاں والی، چندر، دولت، دھانی بوَن تے انڈا چھوئی پِنڈاں وچ 8، 9، 6، 16، 5، 12، 21، 4 تے 3 پڑھیاراں نال قرآن سکول نیں۔ دیوانہ، موسیٰ گڑھ تے انڈا چھوئی دے مدرسیاں وچ عربی وی پڑھائی جاندی اے۔

پِنڈ لہری وچ رام نارائن ناں دا پنڈت اِک پاٹ شالا چلاندا اے جیہدے وچ 10 مُنڈیاں نوں ہورا چکرا تے شِگر بودھ پڑھائی جاندی اے۔

وادھو

ضلع ریٹرناں تھلے دتے وادھو کوائف دیندیاں نیں:

جانیاں پچھانیاں ہستیاں

حصار...... پنڈت رکھی رام تے پنڈت گوبند رام۔

ہانسی...... حکیم نوبت رائے۔

بھوانی...... پنڈت کالی داس۔

فتح آباد...... حکیم قاضی یوسف تے مولوی محرک الدین۔

دیسی سکول

تھاں	سکولاں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
حصار	5	73	قرآن، عربی تے فارسی۔
چندر (کلاں)	2	42	اوہی
بھاتو	1	4	اوہی
مود (کلاں)	1	7	اوہی
بڈھا کھیڑا	1	4	اوہی
بلیال والا	1	10	اوہی
Alawalwas	1	17	اوہی
ناگ پور	1	8	اوہی
علی کے	2	6	اوہی
سرداری والا	1	5	اوہی
ننگل	1	7	اوہی
بستی بھیما	1	5	اوہی
ہیرولی	1	8	اوہی
بھوانی	2	81	اوہی
حصار	1	45	اوہی
اوہی	1	20	اوہی

☆☆☆

حصار ڈویژن

ضلع روہتک

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
45	452	33	351	......	......	21	381	99	1184

ماہم......حکیماں وچوں حکیم علاوٗ الدین، امیر الدین، فضل حق دسے گئے نیں، پہلا عربی تے فارسی دا چنگا سوجھوان دسیا جاندا اے جیہڑا یورپی طب وی جاندا اے۔مظفر احمد مہوی اِک شاعر دسیا گیا اے۔

مولویاں وچ ایہہ ناں اچیچے نیں: حکیم علاوٗ الدین، محمد یعقوب تے محمد سلام الدین۔ ماہم وچ عبد القادر مسیت معماراں نال جُڑیا مکتب چلاندا اے جیہڑا قرآن دا حافظ دسیا جاندا اے تے 12 پڑھیاراں نوں پڑھاندا اے۔ اوہ صرف ہر پڑھیار کولوں قرآن شروع کرن تے مٹّھیائی دی سوغات لیندا اے۔ ایس تھاں اِک مہاجنی سکول وی اے جتھے نتھو ناں دا ماسٹر 12 مُنڈیاں نوں پڑھاندا اے۔فیس توں اوہدی آمدن تقریباً 15 روپئے ماہانہ بن جاندی اے۔ اِک نجی ریٹرن موجب شیخ عبد العلی تے حافظ جان محمد دے پربندھ ہیٹھ 5 تے 10 پڑھیاراں نال دو ہور قرآن سکول نیں۔

فرمانہ وچ مندر نال جُڑی اِک پاٹ شالا اے جتھے 8 مُنڈیاں نوں شاستری پڑھائی جاندی اے۔

بیری...... گوسائیں فتاں لال (حکیم) تے پنڈت رام رچھپال تے پنڈت گنگا دت ایس تھاں اُگھڑویں ناں نیں۔ رام رچھپال اِک مندر نال جُڑی پاٹ شالا وچ 30 پڑھیاراں نوں مفت سنسکرت پڑھاندا اے۔ بیری وچ اِک نِکی پاٹ شالا وی اے جتھے سنسکرت پڑھائی جاندی اے تے پڑھیاراں دی تعداد 10 اے۔

سنپلہ...... پولیس ریٹرن وچ ایس تھاں تے کوئی سکول نہیں دسیا گیا پر مندوہٹی پنڈ وچ لمبڑدار دے گھر نال جُڑی اِک پاٹ شالا اے جتھے سنسکرت دا چنگا سوجھوان پریم دت 35 پڑھیاراں نوں ایہہ زبان سکھاندا اے۔ اوہنوں استاد دے طور کجھ نہیں دتا جاندا پر اِک برہمن دے طور نوازیا جاندا اے۔ دِگھل وچ اِک مہاجنی سکول اے جتھے اِک برہمن سوہن لال لنڈے تے مہاجنی پڑھاندا اے، اوہ سنسکرت وی پڑھا سکدا اے۔ اوہدے 32 پڑھیار نیں جیہڑا اوہنوں 4 آنے مہینہ وار دیندے نیں۔

جھجّر...... ایتھے اِک حکیم آغا علی خان، دو وید پُرسانی لال تے چرن جی لال تے دو پنڈت نگری لال بیاس تے دیا کشن نیں، اخیرلا بنارس توں پڑھیا اے جیہڑا ایس تھاں اُگھڑواں دسیا گیا اے۔ سبھ توں ودھیا مکتب شیخ محمد حسن دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا چنگا عربی تے فارسی دا سوجھوان اے تے 7 پڑھیاراں نوں ایہہ زباناں تے حساب سکھاندا اے۔ اوہدی آمدن 5 روپئے ماہانہ اے تے ایس توں اڈ اوہ ہر تہوار تے 1 آنا فی مُنڈا لیندا اے۔ ایسے تھاں 4 ہور مکتب نیں جیہناں وچ فارسی تے عربی پڑھائی جاندی اے، 2 وچ 12، 12 پڑھیار تے 2 وچ 6، 6 پڑھیار نیں۔

ایس توں اڈ ترتیب وار 30، 50، 5 تے 21 پڑھیاراں نال 4 مہاجنی سکول نیں جیہناں وچ ناگری وی پڑھائی جاندی اے۔ استاداں دے ناں ہرنارائن، لالہ تے رام رچپال نیں جیہڑے سارے برہمن نیں، اوہناں دی ماہانہ آمدن ترتیب وار 5، 10 تے 4 روپئے اے۔ گوپی ناتھ دے مندر نال اِک پاٹ شالا جڑی اے جتھے برمھانند 8 پڑھیاراں نوں مفت سنسکرت پڑھاندا اے۔ کھُڈن تے سیلانی پِنڈاں وچ اِک اِک مہاجنی سکول اے جیہناں وچ ترتیب وار 10 تے 16 پڑھیار آؤندے نیں تے کوٹانی وچ اِک مکتب اے جیہدے وچ شِب لال 5 مُنڈیاں نوں فارسی تے انگریزی پڑھاندا اے تے 5 روپئے ماہانہ تے کھانا لیندا اے۔

کلانور...... کلانور وچ اِک مقامی طبیب ہدایت علی خان اے جیہڑا سرکاری ملازم اے۔

ویداں وچوں مانک داس سدھ (دادو پنتھی فرقے دا) دسیا جاسکدا اے۔

کچھمن تے چندن مشہور پنڈت نیں تے قاضی قیام الدین اِک لکھاری اے۔

کلانور خاص وچ سرکاری سکول توں اڈ 50 پڑھیاراں نال تِن قرآن سکول وی نیں، اوہناں وچوں سبھ توں وڈا حافظ حسنُو چلاندا اے تے 20 پڑھیار آوندے نیں۔

سَے پال، کھڑی، انول، کہنور، نِگانہ تے لاہلی پِنڈاں وچ قرآن سکول نیں تے پڑھیاراں دی تعداد 20، 8، 22، 10، 6 تے 8 اے۔ کھڑی پِنڈ وچ میجر رسالدار تہور خان دے گھر نال جُڑیا اِک مکتب وی اے جیہدے وچ اِک درمیانی قابلیت آلا بندہ حمایت علی 10 مُنڈیاں نوں قرآن، کریما، خالق باری، گلستان تے بوستان پڑھاندا اے تے 6 روپئے ماہانہ تے روٹی ٹُکر لیندا اے۔

ایس سرکل وچ دو پاٹ شالاں نیں: اِک کلانور وچ جگن مہاجن دی ہٹی نال جڑی اے جیہدے وچ چندن 3 پڑھیاراں نوں برہمن رامائن، بھگوت وغیرہ مفت پڑھاندا اے، دوجی مکھرا پِنڈ وچ اے جتھے 10 مُنڈیاں نوں سنسکرت، بھگوت وغیرہ پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

گوہانہ...... حکیماں وچوں گوہانہ وچ سید امانت علی تے نگر وچ کریم بخش تے پنڈتاں وچوں ریڑا وچ دیس راج تے احمد پور ماجرا وچ ہنس رام دَسے جاسکدے نیں۔ اخیرلا، جیہڑا بنارس توں پڑھیا اے، اپنے ذاتی گھر وچ اِک پاٹ شالا چلاندا اے تے 25 مُنڈیاں نوں سنسکرت تے بھگوت وغیرہ مفت پڑھاندا اے۔ ایسے پِنڈ پربھو برہمن اِک ہور پاٹ شالا چلاندا اے جیہڑا 15 پڑھیاراں نوں مفت سنسکرت پڑھاندا اے نالے اِک زمیندار اے۔ کتھورا، خان پور تے گنگانا پِنڈاں وچ اِک اِک پاٹ شالا اے جیہناں وچ 7، 4 تے 2 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھائی جاندی اے۔

گوہانہ خاص وچ اِک مکتب تے اِک قرآن سکول اے، بعد آلے وچ انّھا حافظ خدا بخش دے پربندھ ہیٹھ 15 پڑھیار نیں تے خانقاہ شاہ ولایت نال جُڑیا اے۔ مکتب چودھری غلام محی الدین خان دے گھر نال جُڑیا اے تے چنگے فارسی سوجھوان غلام محمد دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا ابو الفضل تیکر پڑھا سکدا اے تے اِک لکھاری وی دسیا جاندا اے، اوہ 12 پڑھیاراں نوں 7 روپئے ماہانہ تے قرآن تے فارسی پڑھاندا اے۔

نگر تے کاہنی پِنڈاں وچ گھٹ اہم قرآن سکول نیں تے جھجھرانہ وچ اِک مہاجنی سکول

اے جیہناں وچ 4، 4 تے 8 پڑھیار آؤندے نیں۔

روہتک...... روہتک وچ حکیماں وچوں حافظ الدین تے ویداں وچوں کنہیا لال تے بختاور لال (بعد آلا ماہرِ امراض چشم) دسّن جوگ نیں۔

مولوی حافظ الدین، جیہڑا ہُن ہز ہائی نس نواب دجانہ دا اُستاد اے، ملک دے ایس حصے وچ بہوں اُگھڑواں عربی عالم اے۔

پنڈت ہر پرشاد گنگا مندر نال جُڑی اِک پاٹ شالا وچ 10 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھاندا اے تے رائے بختاور لال، ایکسٹرا اسسٹنٹ کمشنر کولوں 5 روپئے ماہانہ لیندا اے۔ کجھ ساکھ آلا دوجا پنڈت ہرسرن داس اے۔ دوویں پنڈت اُگھڑویں سنسکرت سکالر نیں۔ (ایہہ پاٹ شالا پولیس ریٹرناں وچ نہیں دسی گئی۔)

روہتک وچ کرائے دے گھر وچ اِک مکتب اے جیہدے وچ یوسف خان فارسی، حساب تے گرامر پڑھاندا اے جیہڑا رائے بختاور لال، ایکسٹرا اسسٹنٹ کمشنر کولوں 10 روپئے ماہانہ لیندا اے۔ پولیس ریٹرناں موجب ایس مکتب وچ آؤن آلے پڑھیاراں دی تعداد 12 اے تے نجی جانکاری موجب 22۔ نجی ریٹرن موجب 67 پڑھیاراں نال 6 قرآن سکول تے لچھمن دے پربندھ ہیٹھ 7 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول تے استاد دی آمدن 3 روپئے ماہانہ تے اِک ہور 5 پڑھیاراں نال وی اے۔

پولیس جانکاری ٹٹولی وچ نتھو برہمن دی نگرانی وچ اِک پاٹ شالا وکھاندی اے جیہڑا 12 پڑھیاراں نوں (paras) پراہ (پِنڈ دا ہال) وچ ہندی تے سنسکرت مفت پڑھاندا اے تے روہتک وچ مہر ناتھ جوگی دے پربندھ ہیٹھ 20 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول اے تے استاد دی آمدن 5 روپئے ماہانہ اے۔

کھرکھودا...... ایس سرکل وچ سبھ توں وڈا مکتب حسن گڑھ وچ اے جیہڑا اِک مسیت نال جُڑیا اے تے شیخ قصبے دا رہائشی نجیب اللہ چلاندا اے جیہڑا 22 پڑھیاراں نوں فارسی، اُردو تے قرآن مفت پڑھاندا اے تے قصبے وچ اپنیاں زمیناں دی پیداوار تے گزارا کردا اے۔

پِنڈ بدھلاں وچ پِنڈ دی دھرم شالا نال جُڑی اِک پاٹ شالا اے، 6 پڑھیاراں نال جیہڑے منگ کے گزارا کردے نیں۔ استاد دیا رام برہمن چندرکا، سرسوت، بھگوت تے شاستر مفت

پڑھاندا اے تے اوہدی گزر بسر ایس تے آل دوال دے پِنڈاں وچ کم دیاں گلّاں دسن توں ہون والی کمائی تے ہوندی اے۔

پِنڈ سہوتھی وچ بری دے رہائشی بھگوانہ برہمن دے پربندھ ہیٹھ اِک مہاجنی سکول اے جیہڑا 20 پڑھیاراں نوں مہاجنی، ناگری تے حساب پڑھاندا اے تے 8 روپئے ماہانہ نقد لیندا اے۔

بہادر گڑھ...... پنڈتاں وچوں پِنڈ اسودا دے وسنیک برہمناں گوبن دت تے پریم دت، جتھے اوہ دوویں ترتیب وار 22 تے 10 پڑھیاراں نال اِک اِک پاٹ شالا مفت چلاندے نیں، دسّے جاسکدے نیں۔

بہادر گڑھ قصبے وچ پنڈت شام لال، جیہڑا سنسکرت، فارسی، انگریزی تے حساب دا جانُو اے، بابو بھگوان داس ساہوکار دے دو پُتراں نوں فارسی تے انگریزی پڑھاندا اے تے 20 روپئے ماہانہ لیندا اے۔

سلاواز...... گُریانی تے جکھانہ پِنڈاں وچ 3 قرآن سکول نیں، 2 پہلے وچ تے 1 بعد آلے وچ۔ گُریانی وچ سکول شہامت خان تے مسماۃ رحیماں (اِک اُستانی) چلاندے نیں جیہڑے 20 تے 16 مُنڈیاں نوں پڑھاندے نیں۔ جکھانہ سکول مطلوب علی دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا 4 مُنڈیاں تے 6 کُڑیاں نوں پڑھاندا اے۔ استاداں دی آمدن پڑھیار دے قرآن ختم کرن تے 5 توں 10 روپئے دے نذرانے تے مشتمل اے۔

وادھو

ضلعی ریٹرناں پہلاں دَسّیاں گئیاں توں اڈ تھلے دتے گئے ہور جانے پچھانے بندیاں تے سکولاں بارے دسدیاں نیں:

روہتک...... حکیم اصغر علی، وید گوری سہائے، رُدر پرشاد تے لیگ رام تے شاعر رمضان علی۔

جھجر...... حکیم عبدالحکیم، پنڈت پرمانند، مولوی عبدالرحیم تے مولوی محمد حسان تے شاعر کریم بخش۔

سلاواز...... گُریانی دا حکیم عبدالوہاب تے ڈَڈلا دا وید کشور داس۔

بہادر گڑھ...... حکیم ضیاء الدین۔

تھاں	سکولاں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
روہتک	2	6	قرآن
کنہر	3	11	اوہی
گوہانہ	3	26	اوہی
بنیانی	1	5	اوہی
گوراور	1	3	اوہی
باہوا کبر پور	1	4	سنسکرت
شہداء پور	1	4	اوہی
ماجھی	1	15	اوہی
موکھرا	1	20	اوہی
کھاڑک	2	22	اوہی
جھجّر	2	9	اوہی
متاں ہل	1	5	اوہی
بِڈھل	1	15	اوہی
نِدانہ	1	4	اوہی
سمچاہا	1	10	اوہی
بدلاں	1	12	اوہی
متاں	1	10	اوہی
اسودھا	1	6	اوہی
کلوئی	1	25	مہاجنی
نِگانہ	1	20	اوہی
بُڈھر	1	6	اوہی
برسا	1	15	اوہی
روہنا	1	30	سنسکرت

بدلاں	1	14	سنسکرت
کھنڈا	1	12	اوہی
بہادر گڑھ	1	40	اوہی

☆☆☆

حصار ڈویژن

ضلع سرسہ

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
101	703	5	23	10	55	6	173	122	1014

فاضلکا Fazilka...... فاضلکا دے پنڈتاں وچوں پنڈت سدھو رام نارائن تے پنڈت دیال چند دسّے جا سکدے نیں۔ رپسی پوج (اِک سوجھوان جین) ایتھوں دا وید اے۔ مولویاں وچوں سید محمد شاہ دسّن جوگ اے۔

فاضلکا وچ اِک مسیت نال جُڑیا مدرسہ اے جتھے اِک آدر جوگ مولوی نور الدین پڑھاندا اے۔ ایتھے 10 پڑھیار آوندے نیں جیہڑے فارسی، عربی تے قرآن پڑھدے نیں تے اوہناں وچوں کُجھ اپنے استادنوں کھانا تے باقی نقد پیسے دیندے نیں۔ اِک دھرم شالا نال جُڑیا 8 پڑھیاراں دا اِک گُرمکھی سکول وی اے جیہڑے بھائی چرت سنگھ کول مفت پڑھدے نیں۔ اِک ہور 8 پڑھیاراں نال گرمکھی سکول تے 6 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا اِک نجی ریٹرن وچ دسّے گئے نیں۔ اِک دوجا مدرسہ وی اے جتھے صرف 5 پڑھیار آوندے نیں۔ (ریٹرناں واضح طور تے نامکمل نیں۔)

رانیا...... (ایس تھاں پولیس نے کوئی ریٹرناں نہیں سن دتیاں۔) رانیا وچ محمد عیسیٰ نام دا اِک حکیم تے رکھ جاتی نام دا وید وی دسّن جوگ اے۔ اِک نجی ریٹرن رانیا وچ 52 پڑھیاراں نال

6 مکتباں تے 10 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول وِل وی دَس پاندی اے۔

دَب والی...... پِپلی وچ دسّن جوگ اِک حکیم اے جیہدا ناں نہیں دتا گیا۔ دَب والی وچ بھائی طوطا رام سدھ اِک دھرم شالا وچ 3 پڑھیاراں نوں پڑھاندا اے، اوہ ویاہ شادی دے موقعیاں تے اِک روپیہ لیندا اے تے واڈھی ویلے غلّہ وی، ایسراں اوہدی آمدن 4 رپئے ماہانہ آکھی جا سکدی اے۔ ایس تھانے وچ سبھ سکول مذہبی نیں، استاداں نوں ویاہواں تے 1 روپیہ تے واڈھی ویلے ہر گھر توں 20 سیر کنک لبھدی اے۔ جے گرانٹاں نال استاداں دی سلاہنا کیتی جاوے تے اوہ سرکار ولّوں لائیاں گئیاں مناسب شرطاں تے عمل کرن لئی راضی دِسدے نیں۔

پِپلی وچ 4 پڑھیاراں نال اِک مکتب اے جد کہ پِنڈاں کھویانی، لکھاں والی، لوہ گڑھ، پچاوڑا، انوپ شر، بھرکھیرا تے سلوکھیرا وچ اِک اِک قرآن سکول اے جتھے 8، 5، 5، 2، 7، 5 تے 3 پڑھیار آوندے نیں تے نورنگ وچ 4 پڑھیاراں آلا اِک گرمکھی سکول اے۔

ابوہر...... مولویاں وچوں احمد الدین، میاں سلیمان تے حافظ فتح دین دسّے جا سکدے نیں۔ پہلا، اِک چنگا عربی عالم، ابوہر مسیت وچ 40 پڑھیاراں نال اِک سکول مفت چلاندا اے جیہڑے فارسی تے مذہبی کتاباں پڑھدے نیں۔ پورے تھانے وچ ایہی مضمون پڑھائے جاندے نیں تے سانوں پتہ لگیا کہ بلوانہ وچ 13 پڑھیاراں نال 2 سکول نیں، کانڈوالا وچ اِک 20 پڑھیاراں نال، کھویاں وچ اِک 12 پڑھیاراں نال، دیوان کھیرا وچ اِک 10 پڑھیاراں نال، پچاڑا وچ اِک 12 پڑھیاراں نال، چالُو وچ اِک 7 پڑھیاراں نال تے کھوئی کھیرا وچ اِک 5 پڑھیاراں نال۔ ابوہر وچ 18 پڑھیاراں نال اِک ہور مکتب دسیا جاندا اے۔

سِرسہ...... (پولیس ریٹرناں ایس تھاں صرف اِک حکیم دا ناں دیندیاں نیں تے کسے حکیم، وید تے پنڈت دا نہیں، جیہدے لئی اچیچی سارنی ویکھو، اوہ کسے مکتب یاں مدرسے بارے وی نہیں دسدیاں تے صرف سکندر پور دے حکیم عبد اللہ بارے دسدیاں نیں۔ سرسہ وچ اصلوں صرف اِک مسیت نال جُڑیا خالص قرآن سکول اے تے اوتھے 6 پڑھیار آوندے نیں، استاد ابراہیم بہوں ماڑا پربندھ کاراے۔)

سرسہ وچ کشور چند جاتی (اِک جین پادری جیہڑے ویاہ نہیں کردے) اِک چنگی پاٹ شالا چلاندا اے جیہڑا 4 پڑھیاراں نوں دوائیاں دا ویدی نظام تے فلکیات مفت پڑھاندا اے۔ پنڈت

اِیشر داس تے کشور چند جاتی دے پربندھ ہیٹھ ترتیب وار دو مہاجنی سکول وی نیں، بعد آلے نے اپنا سنسکرت سکول 50 مُنڈیاں آلے اِک لنڈے سکول نال جوڑیا ہویا اے جیہڑے اوہنوں 4 روپئے دے نیڑے تیڑے رقم ماہانہ دیندے نیں۔ پنڈت اِیشر داس کول 36 مُنڈے نیں، سبھ 1 روپیہ ماہانہ تے اَدھ سیر کنک وانگوں اِک پیسہ وی ہفتہ وار دیندے نیں۔ اوہناں نوں ہندی تے مہاجنی پڑھائی جاندی اے۔ پولیس ریٹرناں نجی جانکاری نالوں پڑھیاراں دی وڈی گنتی دسدیاں نیں یعنی 50 پڑھیار۔

تھانہ بہراج پور...... (ڈھاباں وی آکھیا جاندا)...... مولوی رحمت دین، اِک چنگا عالم، بہراج پور مسیت نال جُڑیا اِک سکول چلاندا اے، ایتھے 7 پڑھیار آوندے نیں جیہناں نوں قرآن تے عربی گرامر پڑھائی جاندی اے تے جیہڑے واڈھی ویلے 9 من غلّہ دیندے نیں۔ تخت مل وچ فقیر سوبھا رام دا اِک اُچیچا پڑھیار منگل رام سادھو اِک چنگی پاٹ شالا چلاندا اے جیہدے وچ سنسکرت تے گُرمکھی دوویں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ 6 پڑھیار نیں جیہناں وچوں 3 برہمن تے 3 جٹ نیں۔ اوہ واڈھی ویلے 25 توں 30 من غلّہ لیندا اے۔ ایس تھانے وچ جیہدے وچ جٹ سکھ تے مسلم بہتا اس رہندے نیں جیہناں دا تعلیم ول کوئی دھیان نہیں، مہاجنی تے صرافی کدھرے وی نہیں پڑھائیاں جاندیاں۔

تھانہ سروان...... مولویاں وچوں میاں رحمت تے فقیر قادر بخش دسّے جا سکدے نیں۔ دوجا عربی دا چنگا عالم اے، 25 پڑھیاراں نوں اِک مسیت وچ قرآن تے عربی پڑھاندا اے تے ہر مُنڈے کولوں 2 من غلّہ ورھے وار لیندا اے۔

رسول پور وچ وی 15 پڑھیاراں نال قرآن تے عربی لئی اِک مدرسہ اے۔

تھلے دتے گئے سکول مسٹر ٹریفورڈ (Mr. Trafford)، ڈپٹی کمشنر سرسہ دی دسّی ریٹرن وچ شامل نیں:

تحصیل	پنڈ	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
سرسہ	بہاؤ الدین	1	12	عربی گرامر تے قرآن
	جگ ملیرا	1	7	اوہی
	نتر	1	3	اوہی

	نکورا	1	6	اوہی
	ہرنی (خورد)	1	8	اوہی تے اردو
	نیزہ دلا (خورد)	1	10	اوہی
	،، (کلاں)	1	6	قرآن
	کوٹلی	1	12	اوہی
	شاہ پور (بیگو)	1	9	قرآن، عربی گرامر تے اُردو
	نگو	1	5	قرآن
	فیروز آباد	1	10	قرآن تے اُردو
	بڈھا بانہ	1	8	قرآن
	ڈربی	1	6	اوہی
	احمد پور	1	6	اوہی
	ککڑ تھانہ	1	4	اردو
	ساہن پال	1	6	قرآن
	بخارا کھیرا	1	2	اوہی
دَب والی	پنہاری	1	8	قرآن تے اردو مذہبی کتاباں
	علی کے	1	8	اوہی
	مصاحب والا	1	5	اوہی
	رنگا	1	4	اوہی
	بَپ	2	20	اوہی
	پنجووانہ	1	3	اوہی
فاضل کے	رتن پور	1	5	اوہی
	پکاں	1	5	اوہی
	جنڈ والا	1	4	اوہی
	ملن والی	1	4	اوہی

	جمھر والا	1	6	اوہی
	آرنی والا	1	4	قرآن تے اردو مذہبی کتاباں
	دَب والا	1	5	اوہی
	دلمی کھیرا	1	5	اوہی
	رانی والا	1	6	اوہی
	رتّا ٹِبّہ	1	5	اوہی
	مِڈّا	1	4	اوہی
	ملوٹ	1	5	اوہی
	باہک	3	18	اوہی
	لکھوکی اُتّر	1	5	اوہی
	جمال کی	1	6	اوہی
	چک باہک	1	6	اوہی
	بکیاں والا	1	4	اوہی
	پکی ٹبّی	1	6	اوہی
	امرکوٹ	1	20	اوہی
	جمال پور	1	6	اوہی
	توت والا	1	6	اوہی
	دارا	1	18	اوہی
	جھنگر	1	12	اوہی
	گنج بخش	1	5	فارسی تے مذہبی کتاباں
	آرنی والی	-	8	اردو مذہبی کتاباں
	عظیم آباد	1	8	اوہی
	پنور والا	1	10	اوہی
	معظم	1	8	مذہبی کتاباں

	سلیم شاہ	1	7	مذہبی کتاباں
	ہستا	1	5	اوہی
	گنجو والا	1	4	اوہی
	سدھو وانا	1	6	اوہی
	نوکریاں	1	5	اوہی
	مہر سونا	1	5	اوہی
	رانا	1	5	اوہی
	ولی شاہ	1	6	اوہی
	محمد پیرا	1	2	اوہی
	سدھو کی	1	3	اوہی
	گھر کا	1	2	اوہی
	عثمان کھیرا	1	7	اوہی
پاٹ شالا				
سرسہ	گگ دانہ	1	4	سنسکرت
ایلن آباد	ایلن آباد	1	6	سنسکرت تے فلکیات
گرمکھی سکول				
دَب والی	مدوکھورا	1	6	مذہبی کتاباں
	بام	1	5	گرمکھی گرنتھ
	جھسر	1	8	اوہی
فاضل کے	معظم	1	6	اوہی
مہاجنی سکول				
فاضلکا	فاضلکا	1	6	لنڈے

وادھو

دوجی پولیس ریٹرن ضلع وچ اُگھڑویں بندیاں تے دیسی سکولاں بارے تھلے دتی گئی وادھو جانکاری دیندی اے۔

سرسہ...... مولوی قادر بخش، پنڈت کیشو دت، بھائی اِیشر سنگھ تے شاعر کریم بخش۔

رانیا...... رانیا دا مولوی سعد اللہ تے نکار دا مولوی نبی بخش۔

تھانہ	تھاں	سکولاں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون	وچار
سراواں	کولاں والی	1	7	قرآن	
	چھپاں والی	1	9	اوہی	
	قبر والا	1	2	اوہی	
رانیا	اُتور	1	3	اوہی	
	ستھ پال	1	3	اوہی	
فاضل کے	بلوانہ	1	10	اوہی	
سرسہ	سرسہ	2	57	مہاجنی	ترتیب وار عظیم بخش تے بدری دے پربندھ ہیٹھ
سراواں	جھرّ ار	1	4	گرمکھی	

☆☆☆

امبالہ ڈویژن

ضلع امبالہ

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
82	1018	19	303	7	66	30	703	138	2090

امبالہ شہر......حکیماں وچوں جعفر حسین، بو علی بخش تے چرن سنگھ دسّن جوگ نیں۔ مولویاں وچوں مولوی محمود سید تے پنڈتاں وچوں پنڈت جمنا داس، پربھو دیال تے سلیگ رام دسّے جا سکدے نیں۔ بھائی لچھمن سنگھ اِک سکھ پادری تے استاد اے تے احمد حسن اِک لکھاری دسیا جاندا اے۔

شہر وچ دو مدرسے نیں، اِک شیعاں دا بنایا (امامیہ سکول) تے دوجا سُنیاں دا۔ پہلے وچ مولوی غلام علی خان، سید رضی تے ابراہیم 15، 20 تے 4 رپئے ماہانہ لے کے 53 مُنڈیاں نوں عربی، فارسی، قرآن تے حساب پڑھاندے نیں تے پنجاب یونیورسٹی کالج دے مڈل تے انٹرنس، منشی تے منشی عالم امتحاناں دی تیاری کرواندے نیں، تے بعد آلے وچ مولوی رفیق احمد، نصیر الدین تے دو حافظاں راہیں 30 مُنڈیاں نوں عربی، فارسی تے قرآن دی تعلیم دتی جاندی اے جیہڑے 15، 8، 8-2 تے 8-1 رپئے ماہانہ لیندے نیں۔ خرچے مسلماناں دے اکٹھے کیتے چندیاں وچوں کیتے جاندے نیں۔ سکولاں دے ہیڈ مولوی انچارج چنگے عربی تے فارسی عالم نیں۔

بھائی بچھمن مانجی صاحب وچ دو مُنڈیاں نوں گُرمکھی پڑھاندا اے۔

پنڈت سلیگ رام تے جمنا داس اِک اِک پاٹ شالا چلاندے نیں جیہناں وچ 9 تے 10 پڑھیاراں (نجی ریٹرناں موجب 15 تے 20) نوں سنسکرت مفت پڑھائی جاندی اے۔

ہردا رام تے شیخ اللہ بخش ترتیب وار 50 تے 30 پڑھیاراں نال دو مہاجنی سکول چلاندے نیں تے ہر پڑھیار کولوں کھانا تے ہراتوارنوں اِک پیسہ لیندے نیں۔ نجی جانکاری دو ہور مہاجنی سکولاں دا وادھا کردی اے جیہڑے 40 تے 20 پڑھیاراں نال اللہ دتا تے رام جی داس چلاندے نیں۔

نجی ریٹرناں وچ 6 قرآن سکول وی دسّے گئے نیں جیہناں وچ 80 پڑھیار نیں۔

امبالہ کنٹونمنٹس......حکیماں وچوں حکیم مرادعلی اچھا اے۔ پولیس ریٹرناں 125 پڑھیاراں نال تِن مکتباں تے علی بخش دے پربندھ ہیٹھ 80 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول بارے دَس پاندیاں نیں، استاد دی آمدن 12 روپئے ماہانہ اے۔ پر نجی جانکاری 10 قرآن سکول دسدی اے جیہڑے قاضی خدا بخش، حافظ عبد المجید، برکت علی، عبد اللہ، غلام رسول، امانت اللہ، حیدر شاہ، حافظ عبد اللہ، حافظ رمضان تے محمد نواز ترتیب وار 12، 30، 10، 8، 10، 13، 10، 8 تے 5 پڑھیاراں نال چلاندے نیں تے مولوی کمال الدین دا مدرسہ جیہڑا 13 پڑھیاراں نوں 12 روپئے ماہانہ تے عربی تے فارسی پڑھاندا اے۔ چار سکول، جیہناں وچ اردو تے انگریزی پڑھائی جاندی اے، چورا مل، مدھو، مسٹر اینڈریوز تے مسٹر وِلسن 25، 10، 50 تے 10 پڑھیاراں نال تے 8، 10، 40 تے 10 روپئے استاداں دی ماہانہ آمدن تے چلاندے نیں۔ 107 پڑھیاراں نال 4 اُردو مکتب تے 80 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول۔

پٹوکی......مرنڈا وچ سبحان اللہ تے خلیفہ مکھن مشہور حکیم نیں۔ بھائیاں وچوں چام کور دے رہائشی بھائی ٹھاکرسنگھ تے بھائی چتر سنگھ دسّن جوگ نیں۔

چونٹا (خورد) وچ اِک مسیت نال جُڑیا قرآن سکول میاں جی سید علی شاہ چلاندا اے جیہڑا 10 مُنڈیاں نوں پڑھاندا تے 6 من غلّہ سال وچ دو وار لیندا اے۔

بِلا تے موہن ماجرا پِنڈاں وچ چندا تے نبی بخش دے پربندھ ہیٹھ 25 تے 9 پڑھیاراں نال دو مہاجنی سکول نیں، استاداں دی آمدن 40 تے 20 روپئے ورھے وار اے۔

کھرر...... کھرر خاص وچ حکیماں وچوں حکیم علی بخش تے غلام عباس، پنڈت نند لال، مولوی اکبر علی دسّن جوگ نیں۔ رڈیالہ وچ پنڈت کپوریا رام چوہٹہ وچ پنڈت گنیشا تے کُرالی پنڈت کنہیا لال تے کُرالی وچ حکیم نجف علی تے علی حسین تے حکیم بدن سنگھ اُگھڑویں پنڈت تے حکیم نیں۔

ایس سرکل وچ خان پور، چڑ چڑی، گڈھیرا، کھیڑی، مجت، پرسوہند، مانک پور، خضر آباد، مَلن پور، سِل، شکر اللہ پور تے کھرر پِنڈاں وچ مہر شاہ، غلام رسول، پیر محمد، امانت علی، منگتی شاہ، علیا، قادر بخش، مخدوم جہاں، رحیم بخش، نبی بخش، عطا محمد تے غلام دے پربندھ ہیٹھ 5، 8، 15، 4، 6، 5، 6، 6، 4، 12، 12 تے 4 پڑھیاراں نال قرآن سکول نیں، استاداں دی آمدن 20 من غلّہ، 40 من غلّہ، 36 روپئے، 84 روپئے، 40 من غلّہ، اوہی، پنڈاں دی قاضی شپ دی آمدن، اوہی، اوہی، 50 من غلّہ تے 48 روپئے ورھے وار نالے کھانا اے۔ گڈھیرا، کھیڑی، مَلن پور تے سِل وچ فارسی وی پڑھائی جاندی اے۔

کھرر وچ دو پاٹ شالاں نیں جیہڑیاں پنڈت پرتھی تے نند لال چلاندے نیں جیہڑے اپنے ذاتی گھراں وچ 1 تے 8 مُنڈیاں نوں سنسکرت مفت پڑھاندے نیں۔

شکر اللہ پور، بلوان کی، کالی وال تے کھرر پِنڈاں وچ ترتیب وار گلاب سنگھ، سوبھا رام، رِکھی رام تے برہم سرن دے پربندھ ہیٹھ گردواریاں تے دھرم شالاں نال جُڑے گرمکھی سکول نیں۔ ایہناں سکولاں وچ آوَن آلے پڑھیاراں دی تعداد 24 اے۔

رائے پور...... حکیماں وچوں گڑھی دا میر فصیح الدین تے پنڈتاں وچوں پنڈت رام لال دسّے جاسکدے نیں۔

THANESHWAR دھنیشور...... دھنیشور (مہابھارت دا مشہور کرک چیتر) قصبے وچ پنڈت بول چند، آتما رام، گنگا رام، بھگوانہ، چندو لال تے مرلی دھر چنگے سنسکرت سوجھواناں دی شہرت رکھدے نیں جدکہ حکیماں وچوں علی حسین، رحمت اللہ، شیدی تے چنگا عربی عالم مولوی عشق اللہ دسّن جوگ نیں۔

دھرالا تے مُکھّی پِنڈاں وچ دو مکتب نیں، اِک اُستاد دے گھر نال تے دوجا پِنڈ دے لمبڑدار دے گھر نال جُڑیا جیہناں وچ محمد علی تے کریم بخش 5 مُنڈیاں، 10 مُنڈیاں تے 5 کُڑیاں

نوں اُردو، فارسی تے قرآن (پہلے وچ حساب وی) پڑھاندے نیں تے ترتیب وار 2 روپئے ماہانہ تے 40 من (خام) غلّہ ورھے وار لیندے نیں۔ دھنیشور وچ مسیت جولاہاں دے نال جُڑیا اِک قرآن سکول وی اے جتھے دوست محمد ہر روز دے کھانے لئی 7 پڑھیاراں نوں قرآن پڑھاندا اے۔

پنڈت آتما رام، گنگا رام، چندو لال دے اپنے ذاتی گھراں وچ اِک اِک پاٹ شالا اے تے ترتیب 10، 5 تے 6 پڑھیاراں نوں شِگھر بودھ، درپن سندھیا، گیتا، چندرکا وغیرہ مفت پڑھاندے نیں۔ پنڈت بول چند وی 30 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھاندا اے۔

رادور...... رادور قصبے وچ وید جیٹھو، حکیم غلام حیدر تے پنڈت ہری سرن مقامی طور تے اُگھڑویں بندے نیں۔

بِکانا پنڈ وچ فتح علی لمبڑدار دے گھر نال جُڑیا اِک مکتب اے جیہدے وچ درمیانی قابلیت آلا نبی بخش 5 مُنڈیاں نوں فارسی (گلستان وغیرہ) پڑھاندا اے تے ہر چھ مہینے بعد 12 من غلّہ لیندا اے۔ رادور تے راج بری وچ دو قرآن سکول نیں، دوویں مسیتاں نال جُڑے، جتھے 15 مُنڈے فی کس حافظ رحیم علی تے حافظ الٰہی بخش کولوں پڑھدے نیں جیہڑے 20 من فی کس غلّہ لیندے نیں۔ نجی جانکاری گمتھالا وچ 15 پڑھیاراں نال اِک مکتب دا وادھا کردی اے۔

جلاّنہ وچ چنگا قابل پنڈت رِکھی رام 12 پڑھیاراں نوں ہورا چکر، وواہ پدھتی، درگا پاٹ مفت پڑھاندا اے۔

پلوالا، گمتھالا راؤ، داملہ تے ہلہر وچ رولی، چندن، روڈا تے پیردیا مہاجنی سکول چلاندے نیں جیہڑے 9، 20، 10 تے 32 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں تے ترتیب وار 40 روپئے ورھے وار، کھانا، 15 من غلّہ ہر چھ مہینے بعد تے 5 روپئے ماہانہ لیندے نیں۔ گمتھالا راؤ وچ 10 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا وی اے۔

Pihoa پیہووا...... پیہووا وچ ویداں وچوں ملہا رام تے باوا بھشمبر داس تے پنڈتاں وچوں جھڈّا لال، ہری دت تے برہمنند اچّھے نیں۔ گمتھالا (گڑھو) دا حکیم خیر محمد اِک مقامی طبیب اے۔

گمتھالا وچ حافظ امام الدین دے پربندھ ہیٹھ وڈی مسیت نال جُڑیا اِک مکتب اے جیہڑا چنگا قابل بندہ اے تے 12 پڑھیاراں نوں عربی، فارسی تے قرآن پڑھاندا اے تے واڈھی ویلے

غلّہ تے پڑھیاراں دے ماپیاں کولوں ہر روز کھانا دتا جاندا اے۔ ایس توں اڈ عثمان پور تے آرنئ پِنڈاں وچ 6، 6 پڑھیاراں نال اِک اِک قرآن سکول اے۔ ایہناں سکولاں وچ اُردو وی پڑھائی جاندی اے۔

پیہووا وچ شِوالا، گردوارا تے اِک نجی گھر نال جُڑیاں تِن پاٹ شالاں نیں جیہناں وچ پنڈت ہردت، رُورا تے سیتا 35 پڑھیاراں نوں مفت سنسکرت پڑھاندے نیں۔

سرسہ، کول تے برنا پِنڈاں وچ ترتیب وار 10، 12 تے 8 پڑھیاراں نال تولا جوگی، جمنا داس تے نتھو جوگی اِک اِک مہاجنی سکول چلاندے نیں۔ استاد دی آمدن صرف غلّہ اے جیہڑا پڑھیاراں دے ماپے واڈھی ویلے دیندے نیں، مقدار نہیں دسی گئی۔ اِک نجی ریٹرن کول وچ 30 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا دَسدی اے۔

Jagadhri جگادھری...... جگدھری خاص وچ اِک مکتب تے اِک پاٹ شالا اے، پہلے وچ مولوی عبد القادر 5 روپئے ماہانہ تے 15 پڑھیاراں نوں فارسی پڑھاندا اے تے بعد آلے وچ اِک چنگا سنسکرت عالم بیلی رام 15 پڑھیاراں نوں مفت سنسکرت پڑھاندا اے پر اوہدی آمدن ہور وسیلیاں توں 10 روپئے مہینہ وار اے۔

بُریا وچ بھائی تلسی 25 مُنڈیاں نوں مفت گرمکھی پڑھاندا اے پر دکانداری دی آمدن تے گزارا کردا اے۔

جگدھری وچ اِک مہاجنی سکول وی اے جتھے پنساری جوگی 10 روپئے ماہانہ دی آمدن نال 50 پڑھیاراں نوں مہاجنی، صرافی تے کھاتے بنانا سکھاندا اے۔ بوہارا تے بُریا وچ ہر اِک وچ 45 پڑھیاراں نال مہاجنی سکول نیں۔

مبارک پور...... مبارک پور وچ حکیم دولت علی تے پنڈت اوما دت، پنڈت نارائن داس تے پنڈت جے دیال دسے جاسکدے نیں۔ ویداں وچوں رام گڑھ دا رُگھا وید دسّن جوگ اے۔

اِک چنگا سنسکرت عالم پنڈت نارائن داس مبارک پور وچ اِک پاٹ شالا چلاندا اے جتھے 25 پڑھیار سنسکرت گرامر، دوائیاں دا ویدی نظام، فلکیات، بھگوت وغیرہ مفت سِکھدے نیں۔

مبارک پور تے منولی وچ سجن تے صاحب رام جوگی دے پربندھ ہیٹھ دو مہاجنی سکول نیں جیہڑے ترتیب وار 35 تے 14 مُنڈیاں نوں پڑھاندے نیں۔ پہلے نوں 2 روپئے ماہانہ تے روز

دا کھانا لبھدا اے تے بعد آلے نوں ہر مہینے 2 من آٹا دتا جاندا اے۔

بِلاس پور...... بِلاس پور وچ ویداں وچوں برہمن سلیگ رام تے حکیماں وچوں چودھری وجے سنگھ مشہور نیں۔

خضر آباد (2 سکولاں نال)، دیودھر، خضری، پیرو والا، شاہ پور، لِدا پِنڈاں وچ مکتب نیں جیہناں وچ عبد العزیز تے عبد الوہاب، عبد الغنی، یعقوب علی، الٰہی بخش، عبد الرحیم تے امام الدین ترتیب وار 27، 5، 3، 3، 6 تے 10 مُنڈیاں نوں اُردو، مُڈھلی فارسی تے قرآن پڑھاندے نیں۔ خضر آباد وچ اِک سکول دے اُستاد کول اِک معافی اے تے دوجے نوں 2 آنے مہینہ وار تے اِک پیسہ ہفتہ وار دتا جاندا اے۔ دوجے اُستاد ہر چھ مہینے بعد 20 یاں 22 من غلّہ لیندے نیں۔

خضر آباد، اسماعیل پور، مانک پور، عزیز پور وچ کشمیری پادھا، بنسی، اجودھیا تے اجودھیا اچّج مہاجنی سکول چلاندے نیں جیہڑے ترتیب وار 15، 8، 4 تے 2 مُنڈیاں نوں لنڈے تے پہاڑے پڑھاندے نیں۔ اُتلے پادھیاں وچوں ہر اِک بدلے وچ ہر اتوار ہر مُنڈے کولوں اِک پیسہ تے روز دا کھانا لیندا اے۔

چھپّڑ...... حکیماں وچوں مصطفیٰ آباد وچ قطب الدین تے فرید بخش تے مولویاں وچوں فیض محمد تے عبد الخالق (چندرا وچ) اُگھڑویں نیں۔ نارائنا برہمن وید تے پنڈت چُنّی لال تے باہنوکاندوی دسّن جوگ نیں۔

فتح پور پِنڈ وچ اِک مسیت نال جُڑیا قرآن سکول اے جیہدے وچ اللہ بخش میاں جی 10 مُنڈیاں نوں قرآن پڑھاندا اے تے اوہنوں 20 من (خام) غلّہ ہر چھ مہینے بعد لبھدا اے۔

تلاکر پِنڈ وچ پرتپا جوگی 10 پڑھیاراں نوں 3 رپئے ماہانہ تے مہاجنی پڑھاندا اے۔

مُدرا...... مُدرا وچ حکیماں وچوں مہتاب سنگھ تے بلموکاند، ویداں وچوں موتی رام، دینا مل تے پنڈت برہمانند تے رام نارائن اُگھڑویں بندے نیں۔ بھائیاں وچوں کھڑک سنگھ دسّے جا سکدے نیں۔

لوہانا، دُود ماجرا تے مُلّاں پور پِنڈاں وچ پاٹ شالاں نیں جتھے پنڈت برہمانند، گھنشام تے پنڈت شِب سرن 20، 27 تے 12 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھاندے نیں، اخیرلا مہاجنی وی پڑھان تے 5 رپئے ماہانہ لیندا تے باقی مفت پڑھاندے نیں۔ لوہانا وچ 15 پڑھیاراں نال بھائی

کھڑک سنگھ دے پربندھ ہیٹھ اِک گرمکھی سکول وی اے۔

سنگھور...... ایس سرکل وچ درمیانہ جیہا پڑھے بندے قاضی رحیم بخش تے محمد یٰسین ترتیب وار بابین تے ماجری وچ دو مکتب چلاندے نیں۔ ایہناں سکولاں وچ آؤن آلے پڑھیاراں دی تعداد 15 تے 10 اے جیہناں نوں فارسی، اردو تے قرآن پڑھایا جاندا اے تے ترتیب وار 18 تے 10 من ورھے وار غلّہ دیندے نیں۔

شاہ آباد...... شاہ آباد وچ بھائی کِشن گرنتھی تے نولی وچ پنڈت پرمانند دسّے جاسکدے نیں۔

شاہ آباد وچ شیخاں دا بنایا اِک مکتب چنگا سوجھوان اِک بندہ میاں جی ایوب خان چلاندا اے جیہڑا 4 روپئے ماہانہ تے 12 پڑھیاراں نوں فارسی پڑھاندا اے۔ ایس توں اڈ مسیتاں نال جُڑے چار قرآن سکول نیں جیہناں وچ 15 پڑھیار نیں۔ رتن گڑھ پِنڈ وچ وی اِک سکول اے جیہدے وچ میاں جی عبداللہ 4 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھاندا اے تے نقد 1 روپیہ ماہانہ لیندا اے۔ نجی جانکاری شاہ آباد وچ حافظ امام الدین دے پربندھ ہیٹھ 40 پڑھیاراں آلے اِک مکتب دا وادھا کردی اے۔

بھائی کِشن سنگھ گردوارا نال جُڑیا اِک گرمکھی سکول چلاندا اے تے 15 پڑھیاراں نوں تعلیم دیندا اے۔

نلھو وچ اِک سنسکرت پاٹ شالا اے جتھے 50 مُنڈیاں نوں سنسکرت پڑھائی جاندی اے (پولیس ریٹرناں کوئی تفصیل نہیں دیندیاں)۔

لڈوا...... لڈوا خاص وچ نارائن سنگھ تے اِک اُگھڑواں وید پنڈت لچھمن نارائن تے حکیم رحیم بخش دسّے جاسکدے نیں۔

اِک چنگا سنسکرت عالم پنڈت پدم ناتھ اپنے ذاتی گھر وچ 15 مُنڈیاں نوں سنسکرت پڑھاندا اے، نجی جانکاری لڈوا وچ 15 پڑھیاراں آلیاں دو ہور پاٹ شالاں دا وادھا کردی اے۔

برہان پِنڈ وچ بنسی پادھا دے پربندھ ہیٹھ اِک مہاجنی سکول اے جیہڑا 10 مُنڈیاں نوں مہاجنی تے لنڈے پڑھاندا اے تے 5 روپئے ماہانہ لیندا اے۔

سودھی...... پِنڈ وچ مسیت نال جُڑیا اِک قرآن سکول اے جیہدے وچ عبدالحق 3

مُنڈیاں نوں قرآن پڑھاندا اے تے پِنڈ وچ ہر بیجائی تے 10 سیر غلّہ لیندا اے تے کجھ ویاہ شادیاں تے۔

سرکل وچ اکلّا اُگھڑواں بندہ مِلہانہ دا رام جی داس اے جیہڑا اِک چنگا سنسکرت عالم اے۔

روپڑ...... روپڑ وچ حکیماں وچوں قدرت اللہ تے فضل کریم، ویداں وچوں رام دتہ، پوہلو تے نارائنی (اِک وید زنانی) تے مولویاں وچوں سنگھہ دا قطب الدین دسّن جوگ نیں۔ بھائی بِشن سنگھ، گرنتھی تے شاعر سرن سنگھ وی کجھ شہرت آلے بندے نیں۔

روپڑ وچ اِک مکتب تے اِک قرآن سکول اے، پہلا اِک ذاتی گھر وچ تے بعد آلا تیلیاں دی مسیت نال جُڑیا ہوئیا اے۔ مڈل پاس راجا لال 16 پڑھیاراں (نجی جانکاری موجب 20) نوں 7 رپئے ماہانہ تے فارسی، انگریزی، حساب تے اُردو پڑھاندا اے۔

قرآن سکول، جیہدی پولیس رپٹر ناں کوئی تفصیل نہیں دیندیاں، حافظ کریم بخش چلاندا اے تے ایہدے وچ 15 پڑھیار نیں۔

روپڑ وچ چندو لال برہمن اِک پاٹ شالا چلا کے 12 مُنڈیاں نوں پڑھاندا اے۔

منگل جوگی پادھا 60 پڑھیاراں نوں اِک مہاجنی سکول وچ لنڈے تے حساب کتاب پڑھاندا تے 7 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

سدھورا...... پنڈت ہیرا لال تے گنپت پنڈتاں وچوں تے حکیم امانت علی، منصب علی تے خادم حسین حکیماں وچوں دسّن جوگ نیں۔

سدھورا وچ اِک مکتب تے 3 قرآن سکول نیں، بعد آلے 3 مسیتاں نال جُڑے ہوئے نیں۔ میاں جی عطاء اللہ 8 پڑھیاراں نوں 6 رپئے ماہانہ تے فارسی پڑھاندا اے۔ حافظ نور الدین، بہادر علی، نیاز احمد دے پربندھ ہیٹھ ترتیب وار 12، 10 تے 15 مُنڈیاں نال قرآن سکول نیں تے صرف روز دا کھانا لیندے نیں۔

مُلانہ...... اِک حکیم رجب علی، جیہڑا شرقپور وچ رہندا اے، دسّیا جا سکدا اے۔

ایس سرکل وچ ملک شیخاں، شملہ، راجا کھیڑی تے ساہا دیاں مسیتاں نال جُڑے ترتیب وار 10، 6، 7 تے 5 مُنڈیاں نال 4 قرآن سکول نیں (اخیرلے تِناں وچ فارسی وی پڑھائی جاندی

اے) تے گوکل گڑھ تے کیسری وچ کشمیری تے مسنیا پادھیاں دے پربندھ ہیٹھ 25 تے 30 پڑھیاراں نال 2 مہاجنی سکول نیں تے استاداں دی آمدن ترتیب وار 6 تے 4 رپئے اے۔

نارائن گڑھ...... پنڈت کرپا رام بھگوتی ایتھے دے وسنیکاں وچ چنگی شہرت رکھن آلا پنڈت اے۔

جٹور پِنڈ وچ چودھری گوپی چند دے گھر نال جُڑیا 9 پڑھیاراں آلا اِک مکتب اے جیہدے وچ اُردو، فارسی، مُڈھلیاں کتاباں جیویں دستور الصبیان، دستور المکتوبات، مفرح القلوب تے گلستان سدھورا دا سید عابد حسین پڑھاندا اے جیہڑا 5 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

لٹھ پِنڈ وچ چوپال نال جُڑیا تے راوٗ رحیم بخش خان راجپوت دی اگوائی ہیٹھ اِک مکتب اے جیہدے وچ چاند خان راجپوت 7 مُنڈیاں نوں انشاء خلیفہ، مفید نامہ تے قرآن پڑھاندا اے تے 6 رپئے ماہانہ، روز دا کھانا، ہفتہ وار ½ آنا فی مُنڈا، ہر تہوار تے 2 آنے تے سردیاں وچ کُجھ سیر رُوئی لیندا اے۔

بھرا والا پِنڈ وچ راوٗ نجیب خان تے کنور خان راجپوت دے گھر نال جُڑیا اِک مکتب اے جیہدے وچ اُردو، مُڈھلی فارسی کتاباں جیویں انشاء غریب، مفید نامہ وغیرہ تے قرآن علی احمد شیخ 14 پڑھیاراں نوں پڑھاندا اے۔

خان پور وچ برہمناں دا اِک مہاجنی سکول اے جیہدے وچ پرس رام پادھا 15 مُنڈیاں نوں لنڈے پڑھاندا اے جیہڑا اوہنوں ہر چھ مہینے بعد فی مُنڈا اِک من غلّہ دیندے نیں۔

اِک نجی ریٹرن دو ہور سکولاں دا وادھا کردی اے۔ مہرپور وچ 10 پڑھیاراں نال اِک مکتب تے گھلور وچ 10 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول اے۔

☆☆☆

امبالہ ڈویژن

ضلع لدھیانہ

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
138	1573	21	263	97	891	23	536	270	3262

لدھیانہ...... ایس قصبے دے حکیماں وچوں میر محمد علی، پیر جماعت علی، عبد الرزاق، محمد علی تے ناصر خان تے ویداں وچوں گنگا دین اچیچے نیں۔

مولویاں وچوں مولوی عبد اللہ، عبد العزیز، اسماعیل تے اسماعیل دوئم، عبد الواحد، شاہ دین، عبد القادر، نظام الدین، محمد موسیٰ، حسین جان، محمد حسین تے شہاب الدین دسّے جاسکدے نیں۔

پنڈت چاندی پرشاد، دھن پت، ڈولو رام تے گوبند داس گرنتھی اُگھڑویں سنسکرت سکالر نیں۔

مولوی عبد العزیز، اسماعیل تے شاہ دین لکھاری تے میر غیاث الدین، میر علمے، حیدر علی تے چراغ دین شاعر نیں۔

اِک اُگھڑواں عربی عالم مولوی عبد اللہ وڈی مسیت نال جُڑیا اِک سکول چلاندا اے جتھے اوہ 30 پڑھیاراں نوں عربی ادب، منطق، فلسفہ، شریعت، علم فصاحت، حدیث تے فارسی پڑھاندا اے اوہدی کوئی مِتھی آمدن نہیں۔ مولوی عبد القادر دے پربندھ ہیٹھ سرائے نواب علی محمد خان نال

جُڑ یا اِک ہور مدرسہ اے جیہدے وچ اوہ 15 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھاندا اے تے 20 رپئے ماہانہ لیندا نیں۔

دوجے دوسکول اِک چنگا عربی عالم مولوی عبدالعزیز تے رحمت اللہ چلاندے نیں جیہڑے ترتیب وار 10 تے 40 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھاندے نیں۔

ایہناں توں اڈ لدھیانہ وچ 500 پڑھیاراں نال 44 نِکّے مکتب تے قرآن سکول نیں تے رجوال، ملک پور، برمی، بھولی وال، کھاڑک، جسیاں، گسہ آباد، ڈھیری (فارسی وی پڑھائی جاندی اے)، سراغوث، گڑھ، حواس، خاصی پِنڈاں وچ ترتیب وار 6، 12، 8، 4، 10، 7، 6، 15، 7، 12، 4 تے 30 پڑھیاراں نال قرآن سکول نیں۔

ایہہ سٹیٹمنٹ لدھیانہ وچ مکتباں تے قرآن سکولاں دی تفصیل وکھاندی اے:

تھاں	استاد دا ناں	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
محمد حسین دی مسیت	محمد حسین	9	نحو، عروض، قانون تے حدیث
مولوی عبداللہ دی مسیت	مولوی عبداللہ	5	عربی تے فارسی
مسیت عبداللہ	بیگم مولوی عبداللہ	15 کُڑیاں	قرآن
بدنی وچ مسیت	حافظ عبداللہ	8	اوہی
مسیت آرائیاں	گاموشاہ	4	اوہی
میواں گھاٹی دی مسیت	حافظ جھنڈو	9	اوہی
مسیت دربارُو	محمد صالح	14	اوہی
مسیت امام باڑا	محمد افضل	28	نحو، عروض تے فارسی
مسیت معماراں	کمال الدین حافظ	5	قرآن
کرموں دی مسیت	حافظ الٰہی بخش	11	اوہی
باغ والی مسیت	حافظ غلام رسول	32	اوہی
مسیت گجراں	غلام نبی	19	اوہی
مسیت سرنی نواب علی محمد خان	مولوی عبدالقادر	7	نحو، عروض، قانون وغیرہ
مسیت جمعہ	عبداللہ	4	قرآن

مسیت ٹھا محلّہ	محمد شاہ	5	قرآن
مسیت سلیمان	عبد اللہ	5	اوہی
مسیت محی پورہ	نتھو شاہ	19	اوہی
مسیت ہاشم	محمد خلیل	22	اوہی
مسیت عبد اللہ سیکھو	محمد شاہ	4	اوہی
مسیت علی نیا	عمر الدین	14	اوہی
محلّہ ڈھولی وال	عبد الغنی	11	اوہی
بگّا رنگریز دی مسیت	نور محمد	7	اوہی
محلّہ ڈھولی وال	حماد اللہ	15	اوہی
جٹاؤ دی مسیت	رحمت اللہ	5	اوہی
امکالو دی مسیت	مولوی نظام الدین	21	اوہی تے فارسی
خدا بخش دی مسیت	مولوی شہاب الدین	6	اوہی
کیلی والی دی مسیت	حافظ امیر الدین	13	اوہی
جمیل بالیا دی مسیت	حافظ احمد شاہ	20	اوہی
جٹاں دی مسیت	حافظ سلام	9	اوہی
سڑک چوڑا	حافظ ابراہیم	8	اوہی
گنجی چھڑی	محمد جان	8	اوہی
اوہی	حاجی عبد الرزاق	27	اوہی
پھلوالی	غلام حسین	7	اوہی
مسیت عبد الوجہ	حافظ علی بخش	9	اوہی
جٹاں دی مسیت	امام الدین	9	اوہی
لال مسیت	محمد عظیم	27	اوہی تے فارسی
محلّہ نال بندن	عظیم خان	13	اوہی
دین محمد دا گھر	دین محمد	4	اوہی

مقبرہ فتح جنگ	حافظ قادر بخش	7	اوہی
مکوٹ واہ دی مسیت	خیر الدین	6	اوہی
اُڑاہ کھیاٹ دی مسیت	عباس علی	5	اوہی
ناکا چھاؤنی	رحیم بخش	10	اوہی
محلّہ رجان	خیر الدین	7	اوہی
اوہی	غلام رسول	7	اوہی
		500	

وکیلاں دے ٹھاکر دوارے نال جُڑی اِک پاٹ شالا اے جیہدے وچ پنڈت دولو رام 20 پڑھیاراں نوں مفت سنسکرت پڑھاندا اے۔ ڈھنڈرا پِنڈ وچ وی 12 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا اے جیہڑے سنسکرت سِکھدے نیں۔

بھائی گوبند داس 8 مُنڈیاں نوں اپنے ذاتی گھر وچ گرمکھی پڑھاندا اے تے خیرات تے جیون کردا اے۔ ایس سرکل وچ ہور گرمکھی سکول لدھیانہ، لہارا، جسپالاں تے داد وچ 3، 5، 12 تے 60 پڑھیاراں نال نیں۔

لدھیانہ وچ محمد بخش جوگی دے پربندھ ہیٹھ اِک مہاجنی سکول وی اے جیہڑا 70 پڑھیاراں (نجی ریٹرن موجب 100 پڑھیاراں) نوں لنڈے پڑھاندا اے تے 1 سیر آٹا، ہفتہ وار 1 پیسہ نقد تے روز دا کھانا لیندا اے۔ لدھیانہ وچ دوجا مہاجنی سکول 60 پڑھیاراں آلا اے۔

سمرالہ...... حکیماں وچوں پیٹروڈی دا محمد بخش دسّیا جا سکدا اے۔ اِک نجی ریٹرن وید مائی دتہ، پنڈتاں چِرن جی لال، کنہیا لال، دیوی دیال رام رِکھ، بڈھاوا تے بھائیاں بھگت رارا تے گرمکھ داس دے ناواں دا وادھا کردی اے۔ چِرن جی لال تے دیوی دیال شاعر نیں۔

سمرالہ پِنڈ وچ اِک دکان نال جڑی پاٹ شالا اے جیہدے وچ درمیانی قابلیت آلا پنڈت چِرن جی لال برہمن 30 مُنڈیاں نوں 4 رپئے ماہانہ تے سنسکرت گرامر وغیرہ پڑھاندا اے تے 12 پڑھیاراں نوں لنڈے۔ 10 پڑھیاراں نال اِک ہور پاٹ شالا اے۔ بگلی تے گھنگھرالی وچ وی 20 تے 14 پڑھیاراں نال پاٹ شالاں نیں۔

پِنڈ کوٹلہ شمس پور وچ اِک گرمکھی سکول اے جیہڑا بھگوان داس فقیر چلاندا اے جیہڑا 11

مُنڈیاں نوں گرمکھی پڑھاندا تے ''معافی'' دی آمدن تے گزارا کردا اے۔

چاہلاں، جٹانہ تے ڈھلواں پِنڈاں وچ 8، 7 تے 8 پڑھیاراں نال اِک اِک لنڈے سکول اے۔

Delon ڈیلوں...... جروہاں، دُھل کوٹ، گجروال تے رنگیاں پِنڈاں وچ 4 قرآن سکول (جیہناں وچوں پہلے 3 مسیتاں نال جُڑے نیں تے اخیرلا نبی بخش دے گھر وچ اے) ترتیب وار 11، 20، 10 تے 9 پڑھیاراں نال رحمت اللہ، احمد دین حافظ، خیر الدین تے نظام الدین چلاندے نیں۔

رائے پور (3 سکول)، آسی، لوہ گڑھ، بھماں، سِنگ والا، بلّو وال، دُھل کوٹ، کالک، لٹالہ، دُھل مذرا، مِگل پِنڈاں وچ دھرم شالاں نال جُڑے گرمکھی سکول نیں جیہناں وچ گنگا سنگھ، پنجاب سنگھ، مانک رام، ہِرن داس، رام داس، پرم داس، پریم داس، ہرپرشاد، دیا رام، جسہ سنگھ تے کرم داس ترتیب وار 35، 20، 20، 3، 20، 28، 26، 22، 25، 1 تے 5 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں۔ ایہناں وچوں چوکھے استاد ترجمے توں بِنا ای گرنتھ پڑھا سکدے نیں تے کجھ تھوڑی بوہتی سنسکرت وی جاندے اے۔

اوہناں نوں مُنڈیاں نوں پڑھان لئی کُجھ نہیں لبھدا تے لوک اوہناں نوں فقیراں تے سادھاں دے طور جو دیندے نیں اوہ اوہدے تے گزارا کردے نیں۔

نجی جانکاری رائے پور بارے تھلے دتی تفصیل دیندی اے جیہڑا کسے ویلے سکھاں دی تعلیم دا گڑھ سی:

رائے پور، برج، دمدمہ، سادھی والا، بھائیکی دروازی (نِکا بوہا) تے ڈیرہ پنچایت پِنڈاں وچ 5 ''ڈیرے'' نیں۔ برج وچ نرمل سادھو رہندے نیں تے اوتھے پِنڈ آلیاں دے پُتراں نوں گرمکھی پڑھائی جاندی اے۔ اوتھے اِک گرمکھی لائبریری وی اے۔ ڈیرہ دے وسنیک تے مسافر پِنڈ چوں کھاندے پیندے نیں۔ ڈیرہ وچ پڑھن آلے پڑھیار پِنڈ چوں روٹی اکٹھی کردے نیں۔ ہر ویاہ دے موقعے تے اِک روپیہ وی ڈیرہ نوں دتا جاندا اے۔ ایس توں اڈ زمیندار جدوں گرنتھ پڑھان دا چارہ کردے نیں تے 5 توں 7 روپئے دیندے نیں۔ دمدمہ وچ، جیہڑا گرو گوبند دا ٹھکانہ ہون کارن سکھاں لئی بہوں مقدس اے، اِک پڑھیا لکھیا بندہ، اِک نرمل سادھ بھپ سنگھ رہندا اے۔ ڈیرہ وچ

دُراڈیاں تھاواں توں فقیر آؤندے نیں جیہڑے ایتھے سادھ بھپ سنگھ کول پڑھن لئی آؤندے نیں۔ سمادھی والا ڈیرہ بھائی گنڈا سنگھ نے مرمت کیتا سی تے ایتھے اِک گرمکھی سکول اے۔

بھائیکی دروازی وچ 60 بیگھے بِنا لگان زمین نال اِک کھوہ سی پر اجوکی بندوبست وچ زمین تے ٹیکس لا دتا گیا سی۔ ایس ڈیرہ نال سمبندھ رکھن آلے گھر بہوں کھلے ڈُھلے تے ٹھاٹھ آلے نیں۔ ایس ڈیرہ تے ہُن کوئی پڑھائی نہیں ہوندی۔

ڈیرہ پنچایت وچ ہُن پڑھائی ہوندی اے۔ سنیاسی فقیراں دا وی اِک ڈیرہ اے جیہدے وچ اِک بِنا لگان کھوہ سی پر اجوکی بندوبست وچ ایہدے تے وی ٹیکس لا دتا گیا اے۔

اِک کھوہ خانقاہ پیر دولت شاہ نال جُڑیا سی جیہنوں ہُن بحال کر کے ٹیکس لا دتا گیا اے۔

جگراؤں...... جگراؤں وچ مولویاں وچوں مرحوم مولوی رجب علی خان دے پُتر شریف حسن تے شریف حسین نالے مولوی عبدالرحیم گجر اچّھے نیں۔

حکیم قمر الدین تے پنڈت بنسی دھر وی دسّن جوگ نیں۔ امداد علی اِک لکھاری دسیا گیا اے۔

اگواری گجراں دی مسیت وچ مولوی عبدالرحیم دا پُتر عبداللہ، جیہڑا چنگا عربی عالم اے تے شرح مُلّا (نحو وچ) تے قطبی (منطق وچ) پڑھا سکدا اے، 20 مُنڈیاں نوں قرآن تے عربی گرامر پڑھاندا اے تے سرکار ولّوں پِنڈ آلیاں دی مرضی نال 51 بیگھے، 1 بِسواس تے 13 بِسواسی بِنا لگان زمین دا مالک اے۔

جگراؤں (تعداد وچ 5)، بردی کی، گگرا، سِدھواں بت، سلیم پور، ابو پورہ، بھانی حکیم، صدر پور، گورسیاں، کوٹ مانا، بھنڈری، علی گڑھ، تہارا، مدر پور وچ ترتیب وار 138، 10، 23 (7 مُنڈے 16 کُڑیاں)، 10، 34، 6، 5، 10، 5، 5، 6، 9، 16 تے 7 پڑھیاراں نال قرآن سکول نیں۔

جگراؤں وچ ٹھاکر دوارہ نال جُڑی اِک پاٹ شالا وی اے جیہدے وچ گنگا داس فقیر بیراگی (نابینا) سرسوت، چندرکا، کاویہ کوش 20 پڑھیاراں نوں پڑھاندا اے تے خیرات تے گزارا کردا اے۔

17 پڑھیاراں آلیاں دو ہور نِکیاں پاٹ شالاں نیں جیہڑے سنسکرت گرامر، منطق تے ہندو قانون سِکھدے نیں۔

ڈنگیاں پِنڈ وچ دھرم شالا نال جُڑیا اِک گرمکھی سکول اے جیہدے وچ سندر داس 16 پڑھیاراں نوں پڑھاندا اے۔ ایس توں اڈ ڈنگیاں، رسول پور، دھرکا، ہنس، مان، تہارا، غالب، رومی، منوکا، لمّا تے کنوکا وچ ترتیب وار 9، 4، 3، 5، 4، 8، 10، 20، 5، 8 تے 12 پڑھیاراں نال گرمکھی سکول نیں۔

جیوا پادھا دے پربندھ ہیٹھ اِک مہاجنی سکول وی اے جیہڑا 75 پڑھیاراں نوں 7 رپئے ماہانہ تے پڑھاندا اے تے اِک ہور 66 پڑھیاراں نال۔ سِدھواں بت وچ وی 30 پڑھیاراں نال 2 مہاجنی سکول نیں۔

103 پِنڈاں دا ایہہ سرکل مسلماناں (خاص کر دریا دے کنڈھے پِنڈاں وچ) تے جٹاں نال آباد اے۔ مُلا تے فقیر پڑھاندے نیں تے جدوں کوئی مُنڈا اپنا کورس مُکاندا اے تے اوہناں نوں تحفے دتے جاندے نیں۔

رائے کوٹ...... رائے کوٹ وچ مولویاں وچوں مولوی عبد الکریم تے مولوی اسد اللہ (اوسے گھرانے نال سمبندھ رکھن آلا جیہدا پیشہ تعلیم پُرکھی اے) اِک سکول چلاندا اے تے 30 پڑھیاراں نوں عربی گرامر، فارسی تے قرآن پڑھاندا اے۔ اوہناں کول 165 بیگھے زمین دی اِک معافی (بِنا لگان) اے تے طبیب وی نیں۔

ویداں وچوں درگا دت، گنگا رام تے گوردھن تے بھائیاں وچوں پریم داس تے نرسنگھ داس دسّن جوگ نیں۔

پنڈت شِب رام اِک چنگا سنسکرت عالم اے۔ درمیانی قابلیت دا اِک ہور پنڈت مُلا رام اِک پاٹ شالا چلاندا اے جیہدے وچ 12 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھائی جاندی اے۔ پولیس ریٹرن دو ہور پاٹ شالاں بارے دسدی اے جیہڑیاں بلدیو، کشن تے مدسدھن ترتیب وار 6 تے 7 پڑھیاراں نال چلاندے نیں۔ رائے کوٹ (9 سکول)، نور پور، سہولی تے برج وچ قرآن سکول نیں جیہناں وچ (اسماعیل، کالو، اسماعیل، اسماعیل، منگو، علی بخش وغیرہ)، قادر بخش، شہاب الدین، صوبے شاہ ترتیب وار 98، 8، 4 تے 1 پڑھیارنوں پڑھاندے نیں۔ نجی جانکاری 20 پڑھیاراں نال تاج پور دا وادھا کردی اے۔

اِک چنگا فارسی عالم منشی گوردھن جیہڑا طبیب اے رائے کوٹ وچ 3 مُنڈیاں نوں فارسی

وی پڑھاندا اے۔

سہولی، برجی ہری سنگھ، لگھا، سلوانی، جھوراں، سدھر، اچانہ تے گھمانہ پِنڈاں وچ دھرم شالاں نال جُڑیا اِک اِک گرمکھی سکول اے جیہناں وچ بِرم دَس، موہر سنگھ، پرس رام، رکھی رام، سوبھا سنگھ، گُردت سنگھ، گلاب داس، رام پرشاد ترتیب وار 2، 2، 12، 2، 6، 10، 4 تے 10 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں۔ سکھنہ تے بوپا کے کلاں وچ 12، 12 پڑھیاراں نال مہاجنی سکول نیں۔

نجی جانکاری رائے کوٹ وچ 10 پڑھیاراں نال پریم داس دے چلائے اِک گرمکھی سکول، تے اِک ہور 8 پڑھیاراں نال، تے بھوری بِرگن تے تاج پور وچ 16 تے 8 پڑھیاراں نال مہاجنی سکولاں دا وادھا کردی اے۔

Dakhah ڈکھہ...... ایس سرکل وچ کھندور پِنڈ وچ 3 پڑھیاراں نال صرف اِک پاٹ شالا اے جیہڑے سنسکرت سِکھدے نیں۔

ہنبراں، بھٹو ڈھوبہ، بنیا والی، ولی پور (خورد)، ولی پور (کلاں) علی وال (2 سکول)، گھمنی والا، وڑائچ، پھگلہ تے پسیمی پِنڈاں وچ 16، 7، 8، 9، 3، 24، 3، 4، 5، 2 پڑھیاراں آلے قرآن سکول نیں۔

ڈکھہ (2 سکول)، بھٹیاں، کیل پور، پنڈوری، ڈھٹ، منڈیانی، ہیگھا، موہی (3 سکول)، چک، دھاپے، عیسیٰ وال، گوہاور تے بنوہر پِنڈاں وچ 14، 8، 13، 5، 2، 2، 3، 27، 3، 4، 12، 15 تے 12 پڑھیاراں نال اِک اِک گرمکھی سکول اے۔ پرائیں وچ لنڈے سِکھن آلے 9 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول اے۔

ایس سرکل وچ مُلا تے بھائی واڈھی ویلے غلّہ تے پِنڈ وچ ہر ویاہ دے موقعے تے اِک روپیہ لیندے نیں۔

سنہیوال...... ایس سرکل وچ بلیا وال، بھانی گاہی، کوم (خورد)، کوم (کلاں)، فتح گڑھ، گُلنی (کلاں)، ہدیہ، مہیوال، دھراوڑ پِنڈاں وچ 14، 3، 4، 13، 9، 3، 7، 4 تے 4 پڑھیاراں نال قرآن سکول نیں۔ بلیا وال، فتح گڑھ تے کوم (کلاں) وچ عربی تے فارسی وی پڑھائی جاندی اے۔

امید پور تے جنڈیالی پِنڈاں وچ ترتیب وار 18 تے 12 پڑھیاراں نال اِک اِک گرمکھی

سکول اے۔

سنہیوال وچ اِک پاٹ شالا اے جیہدے وچ 3 پڑھیار سنسکرت سِکھدے نیں۔

Shahna **شہنہ**...... ایس سرکل دے پِنڈاں وچ گرمکھی سکول نیں۔ بھنڈر وچ 3 سکول تے 20 پڑھیار، جیٹھوکی وچ 2 سکول تے 17 پڑھیار، چوناں وال وچ 3 سکول تے 18 پڑھیار، دھپالی وچ 3 سکول تے 34 مُنڈے، تے علی کے، بخت گڑھ، جودھ پور، چیمہ، چوہنگ، رائے سر تے چوکی وچ اِک اِک سکول تے ترتیب وار 2، 7، 2، 14، 3، 4 تے 2 پڑھیار۔ ایہناں ساریاں سکولاں وچ گرنتھ پڑھائی جاندی اے۔

دھپالی پِنڈ وچ رام کِشن برہمن کول گیتا، سرسوت تے بھگوت سِکھن آلے 10 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا تے چوکی وچ 22 پڑھیاراں نال اِک لنڈے سکول اے۔

اپنے مذہبی عقیدیاں نال جُڑت رکھن لئی فکرمند لوک اپنے مُنڈیاں نوں نجی طور تے گرمکھی پڑھاندے نیں کیوں جے ایہہ سرکاری سکولاں وچ نہیں پڑھائی جاندی جیہناں وچ صرف اوہ لوک اپنے مُنڈیاں نوں گھلدے نیں جیہڑے اوہناں نوں سرکاری نوکری کردیاں ویکھن دی سدھر رکھدے نیں۔

مچھی واڑا...... حکیماں وچوں مچھی واڑا قصبے وچ شاہنواز، ولی محمد، سید شاہ نواز، کنہیا لال قانون گو، سودھی جسونت سِنگھ تے پنڈت کنہیا لال تے بہلول پور وچ اللہ رکھا اُگھڑویں نیں۔

چکی وچ محمد اسماعیل مقامی شہرت رکھن آلا اِک مولوی اے۔

پنڈت کنہیا لال مچھی واڑا قصبے وچ اِک پاٹ شالا چلاندا اے جیہدے وچ اوہ 15 پڑھیاراں نوں سنسکرت گرامر پڑھاندا اے تے معافی تے گزارا کردا اے جیہڑی اوہدے کول اے۔

مچھی واڑا، مغلی وال، بہلول پور تے چکی وچ 17، 12، 4 تے 16 پڑھیاراں نال قرآن سکول نیں۔ اخیرلا سکول پِنڈ دی مسیت نال جُڑیا اے تے حافظ قادر بخش (نابینا) چلاندا اے جیہڑا مفت پڑھاندا اے تے اپنیاں زمیناں دی پیداوار تے گزارا کردا اے۔

کھنّہ...... کھنّہ وچ علی نواز اِک اُگھڑواں حکیم اے۔ کرودیاں پِنڈ وچ مسیتاں نال جُڑے ترتیب وار 20 تے 8 پڑھیاراں نال 2 قرآن سکول نیں۔ خیر الدین سید وڈا سکول مفت چلاندا اے۔ کھنّہ وچ 7 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا اے۔

بجاہ تے سلوڈی پنڈاں وچ 5 تے 22 مُنڈیاں دے گرمکھی سکول نیں۔ سلوڈی سکول اودھے رام فقیر اداسی دے پربندھ ہیٹھ دھرم شالا نال جُڑیا اے جیہدے کول اِک معافی زمین اے تے پڑھائی لئی کجھ نہیں لیندا۔

سلوڈی پنڈ وچ اللہ بخش جوگی (راہواں دا رہائشی) دے پربندھ ہیٹھ اِک لنڈے سکول وی اے جیہڑا 20 پڑھیاراں نوں مہاجنی تے کھاتہ داری پڑھاندا اے جیہڑے اوہنوں روز دا کھانا، ہفتہ وار اِک پیسہ تے ویاہ دے موقعے تے اِک روپیہ دیندے نیں تے 20 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا اے۔

کوٹلہ، کھیڑی، ایلور، بجاہ، ایرو تے چکوہی وچ ترتیب وار 10، 6، 10، 8، 7 تے 6 پڑھیاراں نال نِکّے لنڈے سکول نیں۔ سلوڈی تے کھنّہ وچ 15 تے 22 پڑھیاراں نال اِک اِک پاٹ شالا اے۔

ضلع لدھیانہ

وادھو...... اک نجی جانکار نے اُتے دسے قرآن سکولاں وچ وادھا دسیا اے، سکول: جمال پور وچ 30 پڑھیاراں نال، نیادِرکی وچ 15 پڑھیاراں نال 1، ہبواں وچ 20 پڑھیاراں نال 2، راج پورہ وچ 10 پڑھیاراں نال 1، نور وٹہ وچ 30 پڑھیاراں نال 1، بروال وچ 40 پڑھیاراں نال 2، فتح پور وچ 40 پڑھیاراں نال 1، بھوت گھر وچ 5 پڑھیاراں نال 1، کنباد وچ 10 پڑھیاراں نال 1، گڑھ وچ 25 پڑھیاراں نال 1، کاکڑ وچ 10 پڑھیاراں نال 1، لوڈھی والا وچ 10 پڑھیاراں نال 1، بھٹہ تہوا وچ 10 پڑھیاراں نال 1، تلونڈی روئی وچ 16 پڑھیاراں نال 2، اھکُلاہا (Ahkulaha) وچ 8 پڑھیاراں نال 1، چوہار پور وچ 2 پڑھیاراں نال 1، میر پور وچ 4 پڑھیاراں نال 1، شیراز ماجرا وچ 6 پڑھیاراں نال 1، پردت وچ 4 پڑھیاراں نال 1، شہباز پور وچ 5 پڑھیاراں نال 1، برہما وچ 14 پڑھیاراں نال 1، لٹوری وچ 6 پڑھیاراں نال 1، نہار کوٹ وچ 30 پڑھیاراں نال 1، پاٹ شالاں: دیالہ 9 پڑھیاراں نال، جسپالاں 8 پڑھیاراں نال، گرمکھی سکول: اُتالا وچ 8 پڑھیاراں نال، ڈھرن ماجرا وچ 6 پڑھیاراں نال 2، منوپور وچ 2 پڑھیاراں نال 1، ڈوہری وچ 4 پڑھیاراں نال 1، تارڑ پور وچ 12 پڑھیاراں نال 1، لوڈھی خاص وچ 12

پڑھیاراں نال 1، بوپا رائے وچ 10 پڑھیاراں نال 1، اکھرا وچ 10 پڑھیاراں نال 1، ملّہ وچ 12 پڑھیاراں نال 1، بچراری وچ 10 پڑھیاراں نال 1، کھندور وچ 9 پڑھیاراں نال 2، سوجاپور وچ 6 پڑھیاراں نال 1، راج واڑا وچ 5 پڑھیاراں نال 1، جھچھا وال وچ 12 پڑھیاراں نال 1، ڈھولن وچ 7 پڑھیاراں نال 1، تے لنڈے سکول: بجوال وچ 30 پڑھیاراں نال تے جسپالاں وچ 10 پڑھیاراں نال شامل کیتے جاسکدے نیں۔

☆☆☆

امبالہ ڈویژن

ضلع شملہ

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
9	129	......	......	......	......	2	47	11	176

شملہ...... ایتھے سبھ توں بوہتے مشہور مولوی دا ناں عبد السلام اے تے سبھ توں بوہتا مشہور حکیم محبوب علی شاہ اے جیہڑا لکھاری وی اے۔

سبھ توں وڈا مکتب کشمیری مسیت نال جُڑیا اے، استاد حبیب اللہ اے، پڑھیار 20 نیں تے قرآن، فارسی تے اردو پڑھائی جاندی اے۔ استاد مُنڈیاں کولوں فیس وچ 10 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

4 قرآن سکول وی نیں: اِک تاجراں دی مسیت وچ استاد حافظ عبد المجید نال، دوجا پرانے بُچر خانہ وچ استاد فخر الدین نال، تیجا پرانی مسیت قصاباں وچ استاد ولی الحسین نال، چوتھا قطب خانساماں دی مسیت وچ استاد مولوی عبد السلام نال۔

ہر اِک وچ 10 مُنڈے نیں تے صرف قرآن پڑھایا جاندا اے۔

ڈگ شاہی...... ایتھے اِک دکان وچ اِک مکتب اے جیہدے وچ عام جیہی قابلیت آلا منرو 19 مُنڈیاں نوں انگریزی، اردو تے ناگری پڑھاندا اے۔ اوہ اپنے مقامی پڑھیاراں کولوں 3 رپئے

تے یورپی پڑھیاراں کولوں، جیہڑے اُردو پڑھدے نیں، 18 رپئے ماہانہ لیندا اے۔ عام کر کے لوک انگریزی تے فارسی سِکھن لئی فکرمند ہوندے نیں پر ایہدے لئی اِک چنگا مکتب چاہیدا اے۔ رجمنٹل بازار وچ اِک دوجا مکتب اے جتھے قرآن تے اردو پڑھائی جاندی اے تے 10 پڑھیار آوٗندے نیں۔

سباٹھو...... سباٹھو وچ مکتب اِک مسیت نال جُڑیا اے، آوٗن آلے پڑھیاراں دی تعداد 30 اے۔ مولوی کبیر شاہ تے حافظ محمد حسین قرآن، اردو تے فارسی مفت (فی سبیل اللہ) پڑھاندے نیں۔ پاٹ شالا وچ پنڈت شِب دیال 12 مُنڈیاں نوں سنسکرت تے ہندی مفت پڑھاندا اے۔ اِک مہاجنی سکول وی اے جتھے ایہی پنڈت 12 پڑھیاراں نوں لنڈے تے سنسکرت پڑھاندا اے۔

کلکہ...... ہیرا لال کول 10 پڑھیاراں نال اِک سکول اے، چوکھے سرکاری ملازماں دے پُتر، جیہناں نوں اوہ انگریزی پڑھاندا اے۔ اوہ چنگا قابل بندہ اے، تے 20 ورھے اِک مشن سکول دا ہیڈ ماسٹر رہ چُکیا سی۔ اوہ 30 رپئے ماہانہ لیندا اے۔ اِک ہور سکول وچ اللہ بخش نام دا بندہ 35 مُنڈیاں نوں مہاجنی پڑھاندا اے۔

☆☆☆

جالندھر ڈویژن

ضلع جالندھر

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
238	2643	34	508	50	579	26	879	348	4600

جالندھر...... حکیماں وچوں غلام رسول، حکیم عالمگیر، حکیم عبد الرحمٰن جالندھر قصبے وچ، حکیم محمد احد داد خان بستی نو وچ، میاں جی رحیم بخش، حکیم شاہ محمد بستی شیخ وچ تے حکیم نور احمد تے حکیم محمد عمر (سرکاری ملازم) بستی دانشمنداں وچ سبھ توں اُگھڑویں نیں۔

ایس سرکل دا سبھ توں چوکھا پڑھیا لکھیا بندہ سمیع پور دا مولوی محمد حیات، منّیا پرمنّیا مبلغ مولوی ولی محمد تے مولوی نور محمد دسّن جوگ نیں۔

پنڈتاں وچوں بنارس توں پڑھے تے پرکھی عالم اعزازی مجسٹریٹ پنڈت رام دت تے سری پت پنڈت بستی شیخ وچ اُگھڑویں نیں۔ بستی غزاں دا محمد سلیم تے جالندھر وچ برکت علی شوکت تے مرزا مواحد شاعر نیں۔

بستی بابو خیل وچ 35 پڑھیاراں نال اِک (گامی خان دے پربندھ ہیٹھ)، 37 پڑھیاراں نال بستی شیخ وچ 3، 24 پڑھیاراں نال بستی دانشمنداں وچ 2، 57 پڑھیاراں نال بستی غزاں وچ 4، 30 پڑھیاراں نال بستی نو وچ 1، 15 پڑھیاراں نال بستی مٹھو صاحب وچ 1، 20

پڑھیاراں نال گُلاہ وچ 1، 8 پڑھیاراں نال کلاں پور وچ 1، 12 پڑھیاراں نال کھرلا وچ 1، 22 پڑھیاراں نال ورانہ وچ 1، 20 پڑھیاراں نال دوکوہا وچ 1، 19 پڑھیاراں نال بدالہ وچ 1 تے 295 پڑھیاراں نال جالندھر وچ 20 قرآن سکول نیں۔

جالندھر وچ 4 پاٹ شالاں نیں جیہڑیاں ماہرِ گرامر پنڈت گوکل چند، بنارسی داس، شِو رام (پنجاب یونیورسٹی دا سرٹیفکیٹ یافتہ) تے دیوا چند ترتیب وار 12، 16، 6 تے 20 پڑھیاراں نال چلاندے نیں جیہناں وچ منطق، گرامر، طب، دھرم شستر تے علم عروض پڑھایا جاندا اے۔

پیر بخش، میا داس، جوالا پرشاد، رام سہائے تے سردھی مِسر دے پربندھ ہیٹھ جالندھر شہر وچ 4 مہاجنی سکول نیں تے اِک بستی شیخ وچ 92، 60، 53، 50، 100 پڑھیاراں نال تے استاداں دی آمدن 5، 5، 12 رپئے، ہفتہ وار اِک پیسہ فی مُنڈا اے۔بستی غزاں تے جمشیر وچ دو ہور مہاجنی سکول ترتیب وار 10 تے 26 پڑھیاراں نال قطب الدین تے کریم بخش دے پربندھ ہیٹھ نیں۔

لوہار وچ اِک گرمکھی سکول اے، دھرم شالا نال جُڑیا، ہری داس فقیر دے پربندھ ہیٹھ جیہڑا 6 مُنڈیاں نوں 25 رپئے ورھے وار دے بدلے پڑھاندا اے۔

جالندھر کنٹونمنٹس ...... حکیماں وچوں پرکھی حکیم نعیم اللہ خان تے ابراہیم دسے جا سکدے نیں۔ مولوی قدرت اللہ تے پنڈت پرمانند تے رام نارائن وی ترتیب وار اپنی عربی تے سنسکرت پڑھائی لئی مشہور نیں۔ اِک نجی ریٹرن بابا شِو پوری وید سنیاسی دے ناں دا وادھا کردی اے۔

چنگا پڑھیا لکھیا بندہ محمد صدیق 40 پڑھیاراں آلا اِک مکتب چلاندا اے جیہڑے عربی تے فارسی سِکھدے نیں تے استاد نوں 15 رپئے ماہانہ دیندے نیں۔ ایس توں اڈ 27، 12 تے 15 پڑھیاراں نال 3 مکتب نیں، سبھ توں ودھیا حافظ قدرت اللہ مفت چلاندا اے۔

ایتھے ترتیب وار 10، 5، 5، 5 تے 5 پڑھیاراں نال 5 قرآن سکول نیں۔

صدر بازار وچ 2 پاٹ شالاں نیں جیہناں وچوں اِک گوردھن داس چلاندا اے جیہڑا 25 پڑھیاراں نوں سنسکرت تے لنڈے پڑھاندا اے تے دوجی وچ 14 پڑھیار نیں۔ پہلی دے پڑھیار 1 من آٹا، 6 سیر دال، لُون تے 10 آنے دے مصالحے ہر مہینے تے 25 رپئے ورھے وار دیندے نیں تے دوجی بارے جانکاری نہیں دتی گئی۔

کرتار پور...... کرتار پور وچ پنڈتاں وچوں پنڈت رام چند جیہڑا اِک پاٹ شالا چلاندا اے جیہدے وچ اوہ 3 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھاندا اے تے واڈھی ویلے کجھ غلّہ لیندا اے تے ویداں وچوں بابا ہیرا سنگھ تے بھائی اِیشر سنگھ جیہڑے ترتیب وار 3 تے 10 پڑھیاراں نال دھرم شالاں نال جُڑے 2 گُرمکھی سکول چلاندے نیں، اُگھڑویں نیں۔

کرتار پور وچ 2 مکتب نیں، پہلا اِک مسیت نال جُڑیا تے دوجا اِک ذاتی گھر نال، ترتیب وار 5 تے 6 پڑھیاراں نال قطب شاہ تے احمد بخش (چنگا پڑھیا لکھیا بندہ) چلاندے نیں۔ پہلے دی آمدن 4 رپئے ماہانہ تے بعد آلے نوں کرتار پور دے گرو، جیہدے گھر نال مکتب جُڑیا اے، کولوں 5 رپئے ماہانہ لبھدے نیں۔

کرتار پور قصبے وچ محبت راول دے پربندھ ہیٹھ اِک مہاجنی سکول اے جیہڑا 15 رپئے ماہانہ لیندا اے تے 40 پڑھیاراں نوں مہاجنی، لنڈے، صرافی تے مہارنی (کدھرے ہور دسی گئی) پڑھاندا اے۔

بھوگ پور...... ایس سرکل وچ چک شاکر، جمال پور، سدا چک، گھوڑی واہی (لمبڑدار دے گھر نال جُڑیا)، کھرل، ڈھڈھ سنولا، چاہر کی تے راست گو پِنڈاں وچ غلام محمد، نبی بخش، غلام رسول، خیراتی، نظام الدین، رکن الدین، جھنڈو شاہ تے عبداللہ دے پربندھ ہیٹھ مسیتاں تے تکیاں (takyas) نال جُڑے مکتب نیں جیہڑے ترتیب وار 2، 3، 4، 5، 3، 12، 4 تے 5 پڑھیاراں نوں قرآن، فارسی تے اردو پڑھاندے نیں۔

پنڈ ساگراں والی وچ اِک گرمکھی سکول اے جیہدے وچ بہادر سنگھ رام دسیا 4 پڑھیاراں نوں گرمکھی سکھاندا اے تے منگ کے گزارا کردا اے۔

مکتب استاد نقد کجھ نہیں لیندے سوائے اوہدے جیہڑا اوہناں نوں ویاہ شادی تے مرگ دیاں رسماں پوریاں کرن تے لبھدا اے۔

آدم پور...... آدم پور وچ حکیماں وچوں قطب الدین دسن جوگ اے۔ اِک جانکار حکیم بدر الدین تے پنڈت دلا رام داوی وادھا شہرت رکھن آلیاں دے طور کردا اے۔

پِنڈ کپور پِنڈ وچ مسیت نال جُڑیا اِک مکتب اے جیہدے وچ درمیانی قابلیت آلا بندہ ملک شاہ 16 پڑھیاراں نوں قرآن تے فارسی مفت پڑھاندا اے۔ ایس توں اڈ کالرہ (عطا محمد دے

پربندھ ہیٹھ اُتم سنگھ دے دیوان خانہ نال جُڑیا)، جلووال، لیسری والا، ڈھوگری، کریانہ، ساگراں تے جلبا پِنڈاں وچ ترتیب وار 8 (نجی جانکاری موجب 9)، 4، 3، 5، 14، 17 تے 7 پڑھیاراں نال مکتب نیں جیہناں وچ قرآن، فارسی تے اردو پڑھائی جاندی اے۔

اللہ وال پور وچ پنڈت میا رام دے گھر وچ اِک پاٹ شالا اے جیہڑا 8 پڑھیاراں (نجی جانکاری موجب 10 پڑھیاراں) نوں سنسکرت سکھاندا اے تے جدوں کوئی پڑھیار بھگوت ختم کردا اے تے تحفے دے طور کجھ لیندا اے۔ ڈرولی (بھائی نندا سنگھ دے پربندھ ہیٹھ)، دموندھا، پنڈوری تے مندر وچ ترتیب وار 49، 12، 8 تے 7 پڑھیاراں نال گرمکھی سکول نیں جیہناں وچ گرنتھ پڑھائی جاندی اے۔

گھڑیال تے آدم پور وچ میراں بخش دے پربندھ ہیٹھ ترتیب وار 10 تے 19 پڑھیاراں نال مہاجنی سکول نیں۔

اِک نجی ریٹرن آدم پور (2 سکول)، مہندی پور، چمن، اللہ وال پور، دھیرو وال، نہلاں، چوہار والی وچ ترتیب وار 10، 10، 2، 10، 6، 8 تے 5 پڑھیاراں نال قرآن سکولاں، گھڑیال وچ 10 پڑھیاراں نال اِک گرمکھی سکول تے آدم پور وچ 9 پڑھیاراں نال اِک ہور مہاجنی سکول دا وادھا کردی اے۔

آدم پور دے لمبرداراں، بااثر زمینداراں تے مہاجناں نے اِک عرضی گھلی اے جیہدے وچ اوہناں یونانی طب دے نظام دے ودھا دی خواہش کیتی اے تے ایس ضمن وچ سرکار ولّوں اوہناں دے قصبے دے طبیب قطب الدین دی کسے شکل وچ سرپرستی کیتی جاسکدی اے۔

بنگا...... بنگا وچ نظام الدین، پونا سنگھ، محمد بخش، کِشن سنگھ تے نور محمد اُگھڑویں حکیم نیں۔

بھِن، خان خاناں، مندکلی تے پلیاں اُچیاں وچ مکتب نیں جیہڑے شاہ ولی، امام شاہ، کریم بخش تے فرزند علی ترتیب وار 12، 20، 30 تے 11 پڑھیاراں نال چلاندے نیں۔

خان خاناں تے مندکلی وچ مکتب لمبرداراں دے گھراں نال جُڑے نیں جیہڑے استاداں نوں 5 تے 7 روپئے ماہانہ دیندے نیں۔ عربی فارسی توں اڈ، جیہڑیاں ایہناں ساریاں سکولاں وچ پڑھائیاں جاندیاں نیں، خان خاناں تے مندکلی وچ اردو تے حساب وی پڑھایا جاندا اے۔ مندکلی وچ 20 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول وی اے۔

جنڈیالہ، بنگا، ٹھنڈیاں، لوڈی پور، بتولی تے انوکھر وال وچ وی ترتیب وار 10، 4، 1، 2، 12 تے 15 پڑھیاراں نال نِکّے قرآن سکول تے مکتب نیں۔

بنگا وچ 2 پاٹ شالاں نیں تے پنڈ بھِن (سِکھاں دے ویلے وچ سنسکرت پڑھائی دا مرکز) کھٹکر، پھِرالہ وچ اِک اِک پاٹ شالا اے۔ وڈے سنسکرت سکالر پنڈت ارجن، گوپال، کاکا رام آف بھِن، گنگا رام تے گوبند رام ایہہ پاٹ شالاں مفت چلاندے نیں تے ترتیب وار 20، 20، 20، 20 تے 15 پڑھیاراں نوں ویاکرن، چندرکا، منطق تے دھرم شستر مفت پڑھاندے نیں۔ موسیٰ پور، پھکری، مکند پور تے گنا چور وچ ترتیب وار 6، 5، 22 تے 6 پڑھیاراں نال نِکّیاں پاٹ شالاں نیں۔

بنگا پنڈ وچ دو دھرم شالاں نیں، ہر اِک نال اِک گرمکھی سکول جُڑیا اے جیہڑا پرمانند فقیر تے بھائی جواہر سنگھ چلاندے نیں تے ترتیب وار 20 تے 30 پڑھیاراں نوں مفت گرمکھی پڑھاندے نیں۔ پھٹ، کھٹکر، موسیٰ پور، بینس، خان خاناں تے مہلی پنڈاں وچ ترتیب وار 6، 10، 2، 2، 10 تے 20 پڑھیاراں نال اِک اِک گرمکھی سکول تے رِنڈا تے مہلی پنڈاں وچ 25 تے 3 پڑھیاراں نال لنڈے سکول نیں۔

راہن...... راہن وچ حکیماں وچوں میاں حسن جہانیاں، غلام نبی، ولایت علی، مولوی غلام محی الدین تے ویداں وچوں باوا سکھدیو ناتھ تے پنڈت باغ رام وید دسّن جوگ نیں۔

پنڈت دیال رام، ماگھی رام، کھیم راج، جگن ناتھ، امین چند، چجّو رام تے مولوی غلام محی الدین، مولیٰ بخش تے اکبر شاہ دسّن جوگ نیں۔ بھائی رام سنگھ تے بھائی دسوندھا سنگھ (دھوبی)، تے پنڈت کھیم راج ترتیب وار اُگھڑویں بھائی تے لکھاری نیں۔

راہن تے اور وچ بہوں چنگیاں پاٹ شالاں نیں، پہلے وچ دو تے بعد آلے وچ اِک جیہڑیاں پنڈت کھیم راج، پنڈت امین چند (پنجاب یونیورسٹی کالج دا سٹرفکیٹ یافتہ) تے اترا برہمن، جیہڑا ویدانت پڑھاندا اے، ترتیب وار 10، 20 تے 20 پڑھیاراں نوں فلکیات، امر کوش، بھگوت تے سنسکرت گرامر پڑھاندا اے۔ پنڈت امین چند تے اترا ترتیب وار 60 تے 50 رپئے ورھے وار لیندے نیں۔ نواں شہر وچ وی پنڈت مہارام تے باوا منگل گیر دے پربندھ ہیٹھ ترتیب وار 7 تے 12 پڑھیاراں نال دو پاٹ شالاں نیں جیہڑے منطق، گرامر، فلکیات تے

بھگوت پڑھاندے نیں۔

راہن وچ (تعداد وچ 7) تے اور، کڑیام، ٹھٹی آلا، گڑھی فتح خان، سویتا، سیکھا، مدراع تے میر پور جٹاں پِنڈاں وچ غلام رسول، محکم دین، عبد القدیر، سید علی، احمد، غلام نبی، نظام الدین، حافظ سلطان بخش، جیواں شاہ تے اِک جولاہا خدا بخش (سارے واجبی قابلیت آلے بندے) ترتیب وار 79، 6، 5، 10، 10، 15، 6 تے 3 پڑھیاراں نال قرآن سکول نیں۔ عبد القدیر، سید علی تے سلطان بخش ترتیب وار 10، 15، 24 رپئے ورھے وار لیندے نیں، باقیاں دی کوئی مِتھی آمدن نہیں۔

بھڈانہ، گُرچا، دُرگا پور تے چکر پور پِنڈاں وچ، دُرگا پورتوں اڈ جتھے سکول اِک نجی گھر وچ اے، دھرم شالاں نال جُڑے گرمکھی سکول ترتیب وار 10، 7، 2 تے 4 پڑھیاراں نال پرتاپ سنگھ، سوداگر سنگھ رام دسیا، کانھ سنگھ کوکا تے گنگا رام اُداسی چلاندے نیں۔

راہن وچ کنشی رام برہمن 30 پڑھیاراں نوں لنڈے پڑھاندا اے تے 50 رپئے ورھے وار نقد تے کسے شے دی شکل وچ لیندا اے۔ اِک نجی جانکار راہن وچ 10 پڑھیاراں نال سرجن پرندھا دے پربندھ ہیٹھ اِک ہور مہاجنی سکول بارے دسدا اے۔

پھلاور...... پنڈتاں تے حکیماں وچوں پنڈت ہیرانند تے حکیم بہادر بیگ آف پھلاور مشہور نیں۔

گوہار پِنڈ وچ پِنڈ دی مسیت نال جُڑیا اِک مکتب اے جیہدے وچ جالندھر دا غلام جبار 5 پڑھیاراں نوں قرآن تے فارسی دی پہلی تے دوجی کتاب پڑھاندا اے تے تقریباً 5 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

رُڑکی وچ نبی بخش (عرف نانک) میراثی دے پربندھ ہیٹھ اِک سکول اے جیہڑا 28 پڑھیاراں نوں گرمکھی، لنڈے تے صرافی 8 رپئے ماہانہ لے کے پڑھاندا اے۔

نورمحل...... حکیماں وچوں حکیم خورشید علی، نورمحل دا سید جیہڑا پہلاں کجھ پڑھیاراں نوں پڑھاندا سی، تے پنڈتاں وچوں پنڈت آتما رام تے مدھو رام دسّے جاسکدے نیں۔

ٹھاکر دوارے نال جُڑی اِک پاٹ شالا اے جتھے موجو رام سادھ بیراگی دا پڑھیار مست رام ٹھاکر دوارے دے مالک دی کفالت ہیٹھ 25 پڑھیاراں نوں مذہبی کتاباں مفت پڑھاندا اے۔

اِک نجی جانکار نورمحل وچ 2 ہور پاٹ شالاں بارے دسدا اے، اِک پنڈت آتما رام چلاندا اے تے دوجی پنڈت رام دت، دوویں سنسکرت منطق دان تے ماہر گرامرنیں تے ترتیب وار 10 تے 28 پڑھیاراں نوں منطق تے گرامر پڑھاندے نیں۔

نورمحل وچ 40 پڑھیاراں نال تے تقریباً 8 روپئے ماہانہ کسے شے دی شکل وچ نالے نقد استاد دی آمدن تے ریاست ملہار کوٹلہ دے بوٹا جوگی دے پُتر فقیر بخش دے پربندھ ہیٹھ اِک مہاجنی سکول اے۔ 70 پڑھیاراں نال تے تقریباً 7 روپئے ماہانہ کسے شے دی شکل وچ نالے نقد استاد دی آمدن تے اِک ہور مہاجنی سکول پِنڈ بلگا وچ اے جیہڑا ریاست ملہار کوٹلہ دا بگّا جوگی چلاندا اے۔

تلواں وچ اِک مکتب اے جیہڑا نورمحل دا نور علی شاہ سید چلاندا اے (جیہڑا، سوائے حساب دے، مڈل سکول امتحانی درجے تیکر پڑھاندا سکدا اے) 4 روپئے ماہانہ، روز دا کھانا نالے کپڑے لے کے 9 پڑھیاراں نوں گلستان، بوستان، مدھو رام تے سکندر نامہ پڑھاندا اے۔

ناکودار...... ناکودار وچ حکیماں وچوں گلاب رائے، بڈھا رام تے کرم الٰہی تے پنڈتاں وچوں پنڈت نتھو رام دسّے جاسکدے نیں۔

بوپا رائے، چک تے ناکودار پِنڈاں وچ بھائیاں کھڑک سنگھ، جھنڈا سنگھ تے باوا سندر داس (صرف نجی ریٹرناں وچ دسّے گئے، 20 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں) گرمکھی سکول چلاندے نیں۔

مہت پور وچ قاضی جان محمد 40 پڑھیاراں نال تے 4 روپئے ماہانہ آمدن تے اِک مکتب چلاندا اے۔

ناکودار تے سارخ وچ نتھو تے نردین ترتیب وار 40 تے 20 پڑھیاراں نال لنڈے سکول چلاندے نیں۔نتھو رام گرمکھی تے شاستری وی پڑھاندا اے تے اوہدی آمدن 4 روپئے ماہانہ اے۔

اِک نجی جانکار ناکودار وچ 35 پڑھیاراں نال امین چند دے پربندھ ہیٹھ اِک ہور لنڈے سکول بارے دسیا اے۔

دوجی پولیس ریٹرن ایہناں دیسی سکولاں دا وادھا کردی اے:

تھاں	استاد دا ناں	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
ناکودار	عظمت علی	15	قانون، منطق تے طب

مہت پور	حافظ محمد بخش	7	قرآن
اوہی	پیر بخش	13	اوہی
خرم پور	احمد بخش	6	اوہی
گوہر		12	اوہی
اوہی	سردار علی	10	
اوہی	جھنڈو شاہ	6	
رسول پور	عیدن شاہ	25	فارسی تے قرآن
تلونڈی	عطاء اللہ	5	اوہی
اوہی	نبی بخش	10	اوہی
اوہی	مہر بخش	5	اوہی
روگی	بھولے شاہ	8	قرآن
اوہی	عمر الدین	10	فارسی
سہم	محمد شاہ	3	قرآن
سہنہ ڈیڈھ	الٰہی بخش	11	اوہی
وہریاں	محکم دین	15	اوہی
اوہی	نظام الدین	10	اوہی
اوہی	نظام الدین دوئم	10	اوہی
سمانکھا	عزیز الدین	9	اوہی
اوہی	محمد بخش	11	اوہی
عیدا	نجم الدین	5	اوہی
اوہی	جھنڈی شاہ	3	اوہی
کہن دراں	امام الدین	12	اوہی
مہنوال	عظمت علی	13	قرآن تے فارسی
چک مغلانی	غلام محمد	17	

اوہی	امام الدین	7	قرآن
خورشید پور	شہاب الدین	4	اوہی
ملری	الٰہی بخش	20	اوہی
سہاری وال	دینا	2	اوہی
سہو وال	غلام حسین	4	
آلو وال	عمر بخش	12	فارسی تے قرآن
ڈھالی وال	گنگا رام	3	گرمکھی
سنکر	سکھ خان	10	سنسکرت
اوہی	گنگا رام	5	اوہی

شاہ کوٹ...... میانوالی وچ مولویاں وچوں اِک چنگا عربی تے فارسی عالم مولوی مرید احمد تے حکیماں تے پنڈتاں وچوں حکیم جان محمد تے عطا محمد تے شاہ کوٹ دا پنڈت پچھمی دھر تے پنڈت اننت رام (دوویں شاعر وی نیں) دسّن جوگ نیں۔

میانوالی افغاناں وچ مولوی مرید احمد 4 پڑھیاراں (سارے پردیسی) نوں مفت اعلیٰ عربی کتاباں پڑھاندا اے تے اپنی جیب وچوں اوہناں نوں کھواندا وی اے۔

شاہ کوٹ وچ مولیٰ بخش دے پربندھ ہیٹھ 11 پڑھیاراں نال اِک لنڈے سکول وی اے جیہڑا انقد 6-1 رپئے تے روز دا کھانا لیندا اے۔

شاہ کوٹ وچ 2 پاٹ شالاں نیں، پہلی باوا جیا رام داس سادھ دے ٹھاکر دوارے نال جُڑی تے دوجی استاد دے گھر وچ اے۔ اوہناں نوں ترتیب وار پنڈت پچھمی دھر تے اننت رام چلاندے نیں جیہڑے ترتیب وار 15 تے 4 پڑھیاراں نوں سنسکرت، گرامر، امر کوش تے کویہ پڑھاندے نیں۔

وادھو

اِک نجی ریٹرن جادلہ وچ 20 پڑھیاراں نال، منجور 20 پڑھیاراں نال، پدنت والی وچ 15 پڑھیاراں نال، بروا 15 پڑھیاراں نال، کھمچو 12 پڑھیاراں نال، لدھانہ اونچا 12 پڑھیاراں

نال، بہادر پور 10 پڑھیاراں نال،نعمت پور 10 پڑھیاراں نال، چکلی نبی بخش 8 پڑھیاراں نال، شمس پور 7 پڑھیاراں نال، لدھانہ جے سنگ 4 پڑھیاراں نال، سلالہ 9 پڑھیاراں نال، ناگکا 10 پڑھیاراں نال، چوگتی 18 پڑھیاراں نال، میلسیاں 5 پڑھیاراں نال، کنیا حسینی 27 پڑھیاراں نال، بھوگیاں 10 پڑھیاراں نال، خیر اللہ پور 20 پڑھیاراں نال، جھنگیاں 16 پڑھیاراں نال، عیسے وال 8 پڑھیاراں نال، انگی کیڑی 10 پڑھیاراں نال، سنگووال 15 پڑھیاراں نال، اسماعیل پور 15 پڑھیاراں نال، محتشم پور 15 پڑھیاراں نال، اُگی 11 پڑھیاراں نال، بلوکے 36 پڑھیاراں نال، اکبر پور 30 پڑھیاراں نال، رکلی 10 پڑھیاراں نال، بڈن وال (2 سکول) 21 پڑھیاراں نال، ڈھیریاں 9 پڑھیاراں نال، کوٹلی غازیاں (2 سکول) 18 پڑھیاراں نال، گہر 26 پڑھیاراں نال، پریاں کلاں (2 سکول) 36 پڑھیاراں نال، میانوال ریان 20 پڑھیاراں نال، عاقل پور 30 پڑھیاراں نال، بھِن 12 پڑھیاراں نال، پھرالہ 15 پڑھیاراں نال، نعمت پور 10 پڑھیاراں نال، تنگ 10 پڑھیاراں نال، ٹھلہ 10 پڑھیاراں نال، پھلور 12 پڑھیاراں نال، گڑھا 2 پڑھیاراں نال، کانگ ریان 2 پڑھیاراں نال، سرہالی (2 سکول) 13 پڑھیاراں نال، دادو 8 پڑھیاراں نال، گلھور 14 پڑھیاراں نال، جنڈیالی 6 پڑھیاراں نال، رائے پور (2 سکول) 24 پڑھیاراں نال، کنیانہ 5 پڑھیاراں نال، اشر 6 پڑھیاراں نال، عمر پور (3 سکول) 44 پڑھیاراں نال، کوٹ بادل (2 سکول) 18 پڑھیاراں نال، شمس آباد 6 پڑھیاراں نال، فتح پور اپرا 15 پڑھیاراں نال، دھم دیو 6 پڑھیاراں نال، کھنبرا 10 پڑھیاراں نال، پھولن والا 5 پڑھیاراں نال، کدیاں والا 8 پڑھیاراں نال، برسل 6 پڑھیاراں نال، ہامیری کھیڑا 5 پڑھیاراں نال، ادھو پور 4 پڑھیاراں نال، شاہ پور 2 پڑھیاراں نال، کنیانہ 14 پڑھیاراں نال، سگراں 6 پڑھیاراں نال، ورانہ 15 پڑھیاراں نال، تلباں 6 پڑھیاراں نال، علی پور 16 پڑھیاراں نال، پرتاپ پورا 8 پڑھیاراں نال، حسین پور 2 پڑھیاراں نال، بگرا 4 پڑھیاراں نال، بمیاں والی 8 پڑھیاراں نال، ستار پور 2 پڑھیاراں نال، جگرال 9 پڑھیاراں نال، کھوج پور 5 پڑھیاراں نال، ستّو والی 6 پڑھیاراں نال، اوَردن 8 پڑھیاراں نال، ڈھریال (2 سکول) 7 پڑھیاراں نال، رجی 6 پڑھیاراں نال، کنڈالہ 8 پڑھیاراں نال، مانکو 8 پڑھیاراں نال، اللہ وال پور 12 پڑھیاراں نال، بادشاہ پور 10 پڑھیاراں نال، چک اونر 10 پڑھیاراں نال، ترنہ 9 پڑھیاراں نال، برجیاں کلاں (3) 53 پڑھیاراں نال، منڈالہ 15

پڑھیاراں نال، کالو منڈی 10 پڑھیاراں نال، سلایہ 7 پڑھیاراں نال، رنوت (2) 20 پڑھیاراں نال، ظاہر پور 4 پڑھیاراں نال، سینڈ 12 پڑھیاراں نال، کمال پور 8 پڑھیاراں نال، ترن کلاں 1 پڑھیار نال، نیادِرکی 5 پڑھیاراں نال، نورنگ پور 6 پڑھیاراں نال، صالح پور 12 پڑھیاراں نال مکتباں، رہیا وچ 12 پڑھیاراں نال، محل خورد 15 پڑھیاراں نال گرمکھی سکولاں، جادلہ وچ 15 پڑھیاراں نال، ملیانہ 5 پڑھیاراں نال، بھرو مضارع 15 پڑھیاراں نال، سکڈ پور 15 پڑھیاراں نال، بیاس پنڈ 20 پڑھیاراں نال، جنڈوسنگھہ 14 پڑھیاراں نال، سہانہ 10 پڑھیاراں نال، بھولر 7 پڑھیاراں نال، شیر سنگھ جت 10 پڑھیاراں نال، ٹھلہ 4 پڑھیاراں نال، اُٹی 6 پڑھیاراں نال، ترکھان مضارع 7 پڑھیاراں نال، لگّر 6 پڑھیاراں نال، بڑا پِنڈ (2) 9 پڑھیاراں نال، بِرھ 12 پڑھیاراں نال، دوسنگ (2) 40 پڑھیاراں نال، ڈرولی 45 پڑھیاراں نال، شاہ پور 11 پڑھیاراں نال، دمندہ 9 پڑھیاراں نال، کلیسیاں 6 پڑھیاراں نال، لِڈرا 7 پڑھیاراں نال، کاکڑ پِنڈ 10 پڑھیاراں نال، کھوج پور 10 پڑھیاراں نال، جنڈھیر 8 پڑھیاراں نال، چِٹّی 12 پڑھیاراں نال، کنڈالہ 6 پڑھیاراں نال مہاجنی سکولاں تے اپرا وچ 10 پڑھیاراں نال، بنڈالی (2 سکول) 32 پڑھیاراں نال، لسرا 10 پڑھیاراں نال سنسکرت سکولاں دا وادھا کردی اے تے علی گڑھ وچ 16 پڑھیاراں دے اِک گرمکھی سکول دا۔

(نوٹ: مسٹر F.D.O. Ballock، ڈپٹی کمشنر دی کھلی ہوئی اِک ضلعی ریٹرن وچ ضلع جالندھر وچ 124 سکولاں تے 1407 پڑھیاراں دا وادھا کیتا گیا اے ایسے طرحاں ضلع کانگڑا وچ 5 سکولاں تے 136 پڑھیاراں دا۔ تاں جے مینوں تیجے حصے وچ شامل کرن لئی بہوں چر ہو گیا جیہدے وچ صوبے وچ سکولاں تے پڑھیاراں دی تعداد دا ''عام جائزہ'' اے۔)

☆☆☆

جالندھر ڈویژن

ضلع ہوشیار پور

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
123	1395	34	435	36	332	18	252	211	2414

ہوشیار پور شہر...... حکیم عبد اللہ، علی شیر تے مولوی میاں محمد، محبوب عالم تے ہادی بختیار تے پنڈت نرسنگ داس، کنہیا لال، سکھ دیال، سدامہ رام، رام رتن، گوبند رام، گوبند رام ستوریہ، کاکا رام، شِو دیال تے کنہیا لال سبھ توں اُگھڑویں نیں۔ ہوشیار پور وچ سبھ توں وڈا مکتب اِک نجی گھر نال جُڑیا ہوئیا اے۔ حافظ عبد اللہ 25 پڑھیاراں نوں قرآن پڑھاندا اے تے 10 روپئے تیکر ماہانہ لیندا اے۔ ترتیب وار 20، 15 تے 12 پڑھیاراں نال تِن ہور قرآن سکول نیں۔ 5 پاٹ شالاں نیں جیہناں وچ پنڈت نرسنگ داس شاستری، پنڈت لکھشمی دھر، کاکا رام، شِو دیال تے کنہیا لال ترتیب وار 13، 7، 50، 20 تے 15 پڑھیاراں نوں شاستر پڑھاندے نیں۔ گلاب سنگھ تے ہرداس سنگھ دیاں دھرم شالاں نال جُڑے 2 گرمکھی سکول نیں جیہناں وچ گرنتھ پڑھائی جاندی اے تے 50 پڑھیاراں نال اِک وڈا مہاجنی سکول اے جیہدے وچ لنڈے پڑھائی جاندی اے۔ عطا محمد بعد آلے وچ استاد اے تے 6 روپئے ماہانہ لیندا اے۔ پِنڈ بسی مودا وچ دو مکتب نیں، پہلا اِک مسیت نال جُڑیا جیہدے وچ حافظ قادر بخش کول 16 پڑھیار نیں تے دوجے وچ 15 پڑھیار۔ قرآن تے ''فقہ''

(محمدی شریعت) پڑھایا جاندا اے۔ اِک نجی جانکاری لکھّا پادھا دے پربندھ ہیٹھ 50 پڑھیاراں نال اِک مہاجنی سکول دا وادھا کردی اے۔

بسی دلت خان وچ 2 مکتب نیں، پہلا سراج الدین دے پربندھ ہیٹھ 35 پڑھیاراں نال تے دوجا امیر شاہ دے پربندھ ہیٹھ 25 پڑھیاراں نال جیہناں وچ قرآن تے ''فقہ'' پڑھایا جاندا اے۔

پٹی 5 پڑھیاراں نال 2، ہورکاں 4 پڑھیاراں نال پنڈ دیاں مسیتاں نال جُڑے 2، بدلہ 4 پڑھیاراں نال 1، خان پور 18 پڑھیاراں نال 1، پنڈوری کد 10 پڑھیاراں نال 1۔ ایہناں ساریاں وچ صرف قرآن پڑھایا جاندا اے جدکہ تھلے دتے مکتباں وچ فارسی تے اُردو شامل نیں:

بسی نو 34 پڑھیاراں نال 2 مکتب، اہرانہ 16 پڑھیاراں نال 2، بوہن 22 پڑھیاراں نال 2، ہرتہ 16 پڑھیاراں نال 1، شاملی 20 پڑھیاراں نال 1، پھوگلانہ 20 پڑھیاراں نال 1، ہردوکھن پور 11 پڑھیاراں نال 2، سسولی 10 پڑھیاراں نال 1، موکھلیانہ 9 پڑھیاراں نال 1، کھنورا 12 پڑھیاراں نال 2، حیدر وال 14 پڑھیاراں نال 1، باہلہ 9 پڑھیاراں نال 1؛ ایس بعد آلے سکول وچ اُردو نہیں سگوں انگریزی تے فارسی پڑھائی جاندی اے؛ باہلہ وچ 15 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا اے جیہدے وچ شاستری، گرمکھی تے لنڈے پڑھائی جاندی اے۔ بسی کلاں وچ 15 پڑھیاراں نال 1 پاٹ شالا، بجوارہ 15 پڑھیاراں نال 1، ساہری 15 پڑھیاراں نال 1، ونگل شاہداں 6 پڑھیاراں نال 1؛ پہلیاں تِناں وچ شاستری تے وید پڑھائے جاندے نیں، بعد آلے وچ صرف شاستری۔

ہردوکھن پور، چگراں تے بہادر پور وچ ترتیب وار 7، 4 تے 20 پڑھیاراں نال اِک اِک مہاجنی سکول اے جیہناں وچ لنڈے پڑھائی جاندی اے۔

ایہہ گرمکھی سکول نیں: پور ہراں 15 پڑھیاراں نال 1، بھاگو وال 4 پڑھیاراں نال 1، چگراں 5 پڑھیاراں نال 1، منا کلاں 15 پڑھیاراں نال 1، اجووال 4 پڑھیاراں نال 1، پنڈوری رکمن 6 پڑھیاراں نال 1، پیال 10 پڑھیاراں نال 1، راج پور 16 پڑھیاراں نال 1، جیہناں وچ گرنتھ تے پوتھیاں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

تھانہ ماہل پور...... تھلے دتی سٹیٹمنٹ ماہل پور وچ دیسی سکولاں دی تعداد وکھاندی اے:

نمبر شمار	پنڈ دا ناں	استاد دا ناں	اوہدی قابلیت	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آلے مضمون	اُستاد دی آمدن	تھاں
1-	بھگورا	حمیرا فقیر	گھٹ	7	قرآن	مفت	تکیہ نال جڑیا
2-	نمولیاں	رنگو راول	اوہی	5	اوہی	اوہی	اُستاد دے گھر وچ
3-	تولیاں	دیال شاہ فقیر	اوہی	8	اُردو، فارسی	24 روپئے ورھے نقد تے 30 من غلہ	وزورا برہمن دی دکان وچ
4-	موجو مضارع	طرب علی	اوہی	10	اُردو، قرآن	30 من غلہ	تکیہ نال جُڑیا
5-	بھم	رحمت	اوہی	10	اوہی	40 روپئے ورھے وار	قادر بخش دے گھر نال جُڑیا
6-	حکومت پور	انعام الدین	اوہی	8	قرآن	ہر ویاہ دے موقعے تے 1-8 روپئے	گاموشاہ دے تکیہ نال جُڑیا
7-	آئمہ جٹاں	قمر شاہ	اوہی	16	فارسی تے قرآن	16 روپئے ورھے وار نقد، 40 من غلہ تے روز دا کھانا	چھجّو لمبڑدار دے گھر نال جُڑیا
8-	دِہانہ	جان محمد	چنگی	10	اُردو، فارسی تے قرآن	8 آنے فی مُنڈا	
9-	کوٹ فتوحی	فرزند علی سید	اوہی	8	اُردو تے فارسی	نارائن داس ساہوکار ولوّں 4 روپئے ماہانہ	

10-	بھولی وال راٹھاں	مظہر شاہ فقیر	گھٹ	30	اُردو تے قرآن	20 من غلہ تے 1-4 روپیہ ہر ویاہ دے موقع تے	
11-	طوطو مضارع	بھائی بدھ سنگھ	چنگی	7	گرنتھ	مفت	نرمل سادھو دی دھرم شالا نال جُڑیا
12-	لکھسیاں	منی لال برہمن	گھٹ	9	گرمکھی	اوہی	اِک دکان وچ
13-	پنجور	کنہیا سنگھ نرمل	اوہی	18	اوہی	اوہی	اِک دھرم شالا نال جُڑیا
14-	اوہی	تارا سنگھ رام دسیا	اوہی	18	اوہی	اوہی	
15-	جلورا	رام سنگھ سادھ	اوہی	2	اوہی	اوہی	
16-	اوہی	نتھو سنگھ	اوہی	8	اوہی	کھانا	
17-	کھیڑا	سام سنگھ سادھ	چنگی	15	اوہی	مفت	اِک دھرم شالا نال جُڑیا
18-	پچ ننگل	دیدار بخش نرمل	گھٹ	12	لنڈے	30 رپئے ورھے وار تے کھانا	
19-	دھدا	پیر بخش	اوہی	8	اوہی	48 رپئے ورھے وار	

-20	ٹھاکر وال	میا برہمن	گھٹ	2	لنڈے	مفت	
-21	جیجوں	دھمر جٹی	چنگی	4	سنسکرت	اوہی	ٹھاکر دوارا نال جُڑیا
-22	اوہی	حمیرا	گھٹ	25	سنسکرت تے لنڈے	اوہی	
-23	اوہی	جیوا	اوہی	8	سنسکرت	اوہی	
-24	بریاں	بھولا برہمن	اوہی	20	سنسکرت تے لنڈے	اوہی	

تھانہ مبارک پور...... پِنڈ پنجال وچ حکیم قاضی کرم کریم، پِنڈ ناری وچ وید تلسی رام تے راج پور وچ پنڈت ایشر داس سرکل وچ سبھ توں اُگھڑویں نیں۔ پِنڈ کنیراں وچ اِک نجی گھر وچ اِک مکتب اے جیہدے وچ امام دین 10 پڑھیاراں نوں اُردو، فارسی تے حساب پڑھاندا اے جیہڑا 4 رپئے ماہانہ نقد تے روز دا کھانا لیندا اے۔

تھانہ ہریانہ...... ایس تھانے دا سبھ توں وڈا تے ودھیا مکتب پِنڈ (Hezam) حزم وچ اے۔ ایہہ اِک نجی گھر وچ اے تے استاد عربی، فارسی تے حساب وچ اول درجے دی قابلیت رکھن آلا رستم علی اے جیہڑا پہلوں سرکاری ملازمت وی کر چُکیا اے۔ 20 پڑھیار نیں جیہناں نوں سرکاری سکولاں وانگوں عربی گرامر، منطق تے دوجے ذہنی سائنسی مضمون، فارسی تے عام ورتوں دے مضمون پڑھائے جاندے نیں۔ اُچیچا علم حاصل کرن دے چاہیوان گورنمنٹ سکول دے کئی مُنڈے ایس سکول آؤندے نیں، کجھ تے ایس سکول وچوں محکمانہ امتحان لئی جاندے نیں۔ رستم علی اپنے پڑھیاراں کولوں فیس نہیں لیندا، اوہدے کول کجھ زمین اے جیہدی پیداوار تے گزارا کردا تے غریب مُنڈیاں نوں کھانا وی دیندا اے۔ قصبہ ہریانہ وچ دو مکتب نیں، دوواں وچ 26 مُنڈے آؤندے نیں، اُردو، فارسی تے قرآن پڑھایا جاندا اے۔ قصبہ شام وچ 5 مکتب نیں، 31 مُنڈے تے 6 کُڑیاں آؤندیاں نیں جیہناں نوں اُردو، فارسی تے قرآن پڑھایا جاندا اے۔ پِنڈ وری میڈو مِڈ تے بڈالہ پجتہ وچ وی اِک اِک مخلوط سکول اے، پہلے وچ 9 مُنڈے تے 4 کُڑیاں آؤندیاں نیں تے

دوجے وچ 20 مُنڈے تے 3 کُڑیاں، اُتلے وانگوں اوہی مضمون پڑھائے جاندے نیں۔ ایہہ قرآن سکول نیں: بسی پنج بھن 10 پڑھیاراں نال 1 سکول، سدا رائیں 9 پڑھیاراں نال 1، راؤ وال 3 پڑھیاراں نال 1، تلونڈی گونی 13 پڑھیاراں نال 1، جنڈیالہ 10 پڑھیاراں نال 1، بسی بابو 10 پڑھیاراں نال 1، نندا چون 5 پڑھیاراں نال 1، برم پور 3 پڑھیاراں نال 1، دادو پور 2 پڑھیاراں نال 1 تے بسی بلّو 27 پڑھیاراں نال 1۔

ہریانہ وچ 20 پڑھیاراں نال اِک وڈی پاٹ شالا اے جیہدے وچ سنسکرت گرامر تے قدیم لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ جوری تے سیدا وچ وی ترتیب وار 15 تے 6 پڑھیاراں نال پاٹ شالاں نیں۔ شام وچ اِک نِکّی پاٹ شالا اے جتھے 6 مُنڈیاں نوں مُڈھلیاں کتاباں پڑھائیاں جاندیاں نیں تے 3 پڑھیاراں نال اِک گُرمکھی سکول اے جتھے گرمکھی پڑھنا لکھنا سکھایا جاندا اے، 4 مُنڈیاں نال اِک نِکّا لنڈے سکول وی اے۔ تاں جے ہریانہ وچ دو وڈے لنڈے سکول نیں جیہناں دوواں وچ 30 مُنڈیاں دی حاضری اے۔ پوراجتن، کانگ، خان پور، ڈھڈھ باوا، گڑگنوال، سس، سیدرا، مرزا پور، پنج دیوتا تے کھڈیالہ وچ اِک اِک نِکّا گرمکھی سکول اے جیہناں وچ ترتیب وار 2، 4، 6، 5، 1، 7، 4، 4، 6 مُنڈیاں نوں پڑھنا لکھنا سِکھایا جاندا اے۔

تھانہ ٹنڈا...... ایتھے ایہہ مشہور حکیم دسّے گئے نیں: اُرمرا وچ حکیم محمد شاہ، میانی وچ حکیم قاسم، اکرم، شہاب الدین تے غلام محمد، رائے پِنڈ وچ ایم۔ محمد بخش، تلونڈی ویداں وچ عبداللہ مولوی، ٹنڈا وچ ایم۔ ایم۔ نجم الدین، کوٹلہ وچ گنیشا تے سینڈی تے رسول پور وچ حکیم اکبر خان تے جانی خان۔ ایہناں تھاواں تے مکتب نیں: ایون کھیوڑا شاہ 3 پڑھیاراں نال 1، رائے پِنڈ 2 پڑھیاراں نال 1، جبریا 5 پڑھیاراں نال 1، کوٹلہ 5 پڑھیاراں نال 1، زاہورا 7 پڑھیاراں نال 1، بسی جلال خان 5 پڑھیاراں نال 1، ایہناں ساریاں وچ قرآن تے فارسی پڑھائی جاندی اے، سلیم پور تے فیروز وچ ہر اِک وچ 3، 3 پڑھیاراں نال اِک مکتب اے جیہناں وچ صرف قرآن پڑھایا جاندا اے، ایسے طرحاں جلالپور وچ 2 پڑھیاراں نال، جبوہک 5 پڑھیاراں نال، بہادر پور 4 پڑھیاراں نال، چکویہ 6 پڑھیاراں نال، ججہ 8 پڑھیاراں نال، کرل خورد، علی پور میدان تے مگھری وچ ترتیب وار 6، 7 تے 9 پڑھیاراں دی حاضری نال اِک اِک مکتب اے جیہناں وچ فارسی تے قرآن پڑھایا جاندا اے تے اخیر وچ تلونڈی ویداں وچ 12 پڑھیاراں آلا اِک مکتب یاں مدرسہ

اے جتھے عربی، قدیم لکھتاں، منطق، قرآن وغیرہ پڑھایا جاندا اے۔ اِک نجی جانکار غلزیاں وچ 15 پڑھیاراں نال تے گلیہ وچ 8 پڑھیاراں نال مکتباں تے غلزیاں وچ 5 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا دا وادھا کردا اے۔

تھانہ نور پور...... پولیس ریٹرن پِنڈ جتواہر وچ اِک پاٹ شالا بارے دسدی اے جیہڑی اِک بہوں پرانے مندر نال جُڑی اے، 10 پڑھیار آؤندے نیں، دِتُّو رام تے جے دیال جوتش (فلکیات)، ویدانت (وحدت الوجود) تے ویاکرن (گرامر) پڑھاندے نیں۔ ایہناں پنڈتاں دی سکول توں کوئی آمدن نہیں تے اوہناں وچوں اِک پڑھیاراں لئی کھانا دیندا اے۔

تھانہ آنند پور...... حکیم غلام قادر، حکیم عطر سنگھ تے کالی نند، وید کرپو تے گنگا رام ایس تھانے دے اُگھڑویں بندے نیں۔ آنند پور وچ تِن گرمکھی سکول نیں، دو نجی گھر وچ تے اِک مندر وچ۔ پہلے وچ 20، دوجے وچ 40 تے تیجے وچ 10 پڑھیار نیں۔ اوہ ترتیب وار ہیرا نند، سکھ رام تے بھائی پورن سنگھ کولوں گرمکھی تے سنسکرت پڑھدے نیں۔ پہلا 6 رپئے ماہانہ، دوجا 7 رپئے تے تیجا اپنے سکول توں کوئی آمدن نہیں لیندا۔ کرت پور تے ڈرولی وچ وی اِک اِک گرمکھی سکول اے جیہناں وچ ترتیب وار 15 تے 4 پڑھیار آؤندے نیں۔

تھانہ گڑھ دیوالہ...... حکیم عمر بخش تے رحمت علی، وید نتھو تے مہنت جے رام داس تے پنڈت رلدُو رام دسّے گئے نیں۔ گڑھ دیوالہ وچ اِک نجی گھر وچ اِک پاٹ شالا اے جتھے رلدُو رام 6 پڑھیاراں نوں سنسکرت، گرامر وغیرہ مفت پڑھاندا اے۔ ڈھریاں وچ مسیت نال جُڑیا 6 پڑھیاراں آلا اِک مکتب اے جیہناں نوں کمال دین فارسی تے قرآن پڑھاندا اے۔

تھانہ گڑھ شنکر...... مولوی محمد عمر دین، حکیم شاہ نواز (گدھ شنکر وچ)، محمد نواز (پنام وچ)، وید گوکل چند (سراؤ وچ)، پنڈت رِکھی کیش تے بھشمبر داس ایتھے سبھ توں مشہور ناں نیں۔ پانم وچ اِک نجی گھر نال جُڑیا سبھ توں وڈا مکتب اے جتھے محمد نواز، جیہڑا فارسی تے حساب وچ بہوں چنگا، عربی وچ مناسب تے طب وچ ٹھیک اے، کول 40 پڑھیار نیں، اُردو، فارسی، حساب تے قرآن پڑھایا جاندا اے۔ استاد 15 رپئے ماہانہ تے 30 من غلہ چھ مہینے بعد لیندا اے۔

گڑھ شنکر وچ 20 پڑھیاراں نال اِک مکتب اے جیہدے وچ قرآن پڑھایا جاندا اے، بسیالہ وچ 15 پڑھیاراں نال 1 مکتب، رائے پور 8 پڑھیاراں نال 1، موئلہ 10 پڑھیاراں نال 1،

سیج پور 12 پڑھیاراں نال 1، برم پور 12 پڑھیاراں نال 1 تے پرکھو وال وچ وی 10 پڑھیاراں نال 1 مکتب اے۔ ایس تھانے دا اکلّا گرمکھی سکول موراں والی وچ اے جتھے نتھا سنگھ 10 پڑھیاراں نوں گرمکھی تے مذہبی کتاباں پڑھاندا اے۔ اوہ واڈی ویلے کجھ غلّہ لیندا اے۔ تاں جے تِن پاٹ شالاں نیں، اِک سیہون وچ مندر وچ، بنارس توں پڑھیا جوتش تے مذہبی لکھتاں دا چنگا جانُو پنڈت رِکھی کیش 10 پڑھیاراں نوں ایہہ مضمون مفت پڑھاندا اے تے اوہناں نوں کھانا وی دیندا اے۔ دوجا گڑھ شنکر وچ 15 پڑھیاراں نال تے تیجا موکاندانی وچ 7 پڑھیاراں نال۔

تھانہ مکیریاں...... اُتلے تھانے وچ گنگا رام، فتح محمد تے سندھی شاہ مکیریاں وچ حکیم، ابراہیم خان پور وچ حکیم، پلومَل برہمن تے عطا محمد قاضی بھنگلہ وچ، روڈا نائی کالی باغ وچ تے تارا چونیاں وچ مشہور حکیم نیں۔ سبھ توں وڈا مکتب جنڈوال وچ اِک نجی گھر وچ اے، عامر علی 7 مُنڈیاں نوں فارسی پڑھاندا تے نتھا سنگھ کولوں سال وچ اِک وار 30 من غلّہ لیندا تے اپنا روز دا کھانا لیندا اے۔ آرتھی وال، صحرا کول تے کہلیریاں وچ اِک اِک نِکّا مکتب اے جیہناں وچ فارسی پڑھائی جاندی اے تے پہلے دو وچ 5 پڑھیار آؤندے نیں جد کہ اخیرلے وچ صرف 3 پڑھیار نیں۔ بھنگلہ نو 10 پڑھیاراں نال، پنج دھیرا 3 پڑھیاراں نال، پنج دھیراں کلاں 3 پڑھیاراں نال تے کملوہ 2 پڑھیاراں نال خالص قرآن سکول نیں۔

منسر وچ اِک پاٹ شالا اے جیہدے وچ 5 پڑھیاراں نوں شاستری (سنسکرت) پڑھنی لکھنی سکھائی جاندی اے۔

تھانہ بالاچور...... علی بخش، گرلُوں وچ حکیم، احمد شاہ خورد وچ حکیم، مصدّی رام گڑھی کنوگوئیاں وچ حکیم، بجہ مَل بالا چور وچ حکیم تے وید، پنڈت روپ رام صاحبہ وچ اُتلے تھانے دے مشہور لوک نیں۔ سبھ توں وڈا مکتب مندیر وچ اِک مسیت نال جُڑیا اے، اللہ بخش 25 مُنڈیاں نوں فارسی تے قرآن پڑھاندا اے، اوہ روز دے کھانے توں اڈ 50 من غلّہ ورھے وار لیندا اے۔ پراگ پور وچ اِک مکتب اے جیہدے وچ 12 مُنڈیاں نوں ایہی مضمون پڑھائے جاندے نیں، اُستاد دا ناں جھنڈو شاہ اے، اوہ 24 من غلّہ تے کھانا لیندا اے۔ منڈیالی وچ 15 پڑھیاراں دا ایسے طرحاں دا سکول اے تے ایتھے ماسٹر نامہ شاہ اے۔

کروڑ وچ اِک مدرسہ اے جیہدے وچ عربی تے قرآن پڑھایا جاندا اے، 11 پڑھیار

آؤندے نیں۔ ایہہ قرآن سکول نیں: ہیدوں 10 پڑھیاراں نال، چنکو یہ 8 پڑھیاراں نال، گھمر 10 پڑھیاراں نال۔حسن پور تے رُڑکی مغلاں وچ اِک اِک مکتب اے جیہناں وچ فارسی، قرآن وغیرہ پڑھایا جاندا اے، پہلے وچ 8 تے دوجے وچ 15 پڑھیار نیں۔ بجوری وچ 5 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا اے جیہدے وچ سنسکرت پڑھائی جاندی اے تے 5 پڑھیاراں نال اِک گرمکھی سکول اے جیہدے وچ گرمکھی شاعری وغیرہ پڑھائی جاندی اے۔سبھا وچ 4 پڑھیاراں نال سنسکرت پڑھائی آلی اِک پاٹ شالا اے۔

تھانہ حاجی پور...... پنڈت جے گوپال (دتر پور وچ)، گوکل (حاجی پور وچ)، بھائی گیان سنگھ گرنتھ حکیم تے کِشن سرن (رام پور وچ) تے شِو لال (حاجی پور وچ) وید دسّے گئے نیں۔ بھیکو وال، پتی ہضم، بھابو وال، کٹّو وال تے صحرک وچ اِک اِک سکول اے، پہلی تھاں 4 پڑھیاراں نال جتھے عربی پڑھائی جاندی اے، دوجی تھاں عربی تے فارسی پڑھائی جاندی اے تے 20 پڑھیار آؤندے نیں، تیجی وچ وی ایہی مضمون پڑھائے جاندے نیں تے پڑھیاراں دی تعداد 7 اے جد کہ چوتھے پِنڈ وچ اُردو دا وی وادھا کیتا گیا اے، آؤن آلے پڑھیاراں دی تعداد وی 7 اے۔ پہلے تِن سکولاں دے اُستاداں دی کوئی مِتھی آمدن نہیں پر چوتھا 5 من غلّہ ماہانہ لیندا اے۔

ڈی پور وچ 5 پڑھیارال نال اِک پاٹ شالا اے، بہہ لکھاں وچ 14 پڑھیاراں نال تے فتح پور 7 پڑھیاراں نال۔ ایہناں تِناں پاٹ شالاں وچ سنسکرت تے پہاڑے وغیرہ پڑھائے جاندے نیں۔

حاجی پور وچ 18 پڑھیاراں نال اِک وڈا گرمکھی سکول اے جتھے گُرمکھی تے پہاڑے پڑھائے جاندے نیں۔ دَھر تے شہ پڑیاں وچ اِک اِک لنڈے سکول اے جیہناں وچ 7، 7 پڑھیار آؤندے نیں۔

تھانہ اُنا Una...... کللگرانو وچ دیوی دِتہ، سنولی وچ دُنی چند، پنجہ واڑ وچ گوبند رام، سنتوش گڑھ وچ سکھ دیو تے بھبور وچ میوہ رام مشہور پنڈت نیں۔

پولیس رپٹرن موجب ایس تھانے وچ کوئی مکتب نہیں پر 4 پاٹ شالاں نیں جیہناں وچ سنسکرت پڑھائی جاندی اے، کللگرانو وچ 2، میڈا ماجرا وچ 1 تے بھبور وچ 1 ترتیب وار 7، 20 تے 40 پڑھیاراں دی حاضری نال۔

اخیر تے دسی تھاں وچ 10 پڑھیاراں نال اِک لنڈے سکول وی اے تے برہرا تے پنجہ واڑ وچ ترتیب وار 6 تے 15 پڑھیاراں دی حاضری نال اِک اِک لنڈے سکول اے تے اُنا وچ 9 پڑھیاراں نال اِک ہور لنڈے سکول اے۔

تھانہ دسویہ Thana Dosuya...... دسویہ قصبے وچ بِدیا دھر، دیوی دیال تے گُر دِتہ مَل پنڈت دسّے گئے نیں، حکیم بورا مَل وی۔ ایس تھاں وچ مسیت نال جُڑیا اِک مکتب اے۔ ماڑی قابلیت آلا اُستاد کریم بخش اے، 25 پڑھیار نیں تے پڑھائے جان آلے مضمون اُردو، فارسی تے قرآن نیں۔ قصبہ کیتھاں حکیم ولایت شاہ تے شمس دین تے مان کردا اے، 25 پڑھیاراں آلا سبھ توں وڈا مکتب تے 27، 27 پڑھیاراں آلے دو نِکّے مکتب، اُتے وانگوں اوہی مضمون پڑھائے جاندے نیں۔ عالم پور وچ بہوں ودھیا مولوی غلام رسول دی نگرانی ہیٹھ 40 پڑھیاراں نال اِک وڈا مکتب اے جتھے اوہ بہوں چنگی فارسی تے اُردو مفت پڑھاندا اے، دسویہ وچ اُستاد 4 رپئے ماہانہ لیندا اے تے قصبہ کیتھاں وچ 2 رپئے۔

ٹھاکر وچ وی 40 پڑھیاراں نال اِک وڈا مکتب اے۔ ایہہ اِک تکیہ (مسلمان فقیر دی تھاں) نال جُڑیا اے، محمد بخش اُردو، فارسی تے قرآن پڑھاندا اے، اوہ صرف 2 رپئے ماہانہ لیندا اے۔ شوگتہ تے عثمان شاہ وچ اِک اِک مکتب اے جیہناں وچ اُردو تے فارسی پڑھائی جاندی اے تے ترتیب وار 25 تے 20 پڑھیار آؤندے نیں۔ پھونڈے، دوگھڑی، فتہ برکت تے بھیکو وال وچ مکتب نیں جیہناں وچ ترتیب وار 10، 12، 10 تے 5 پڑھیاراں نوں فارسی تے قرآن پڑھایا جاندا اے۔ ایس سرکل وچ اکلاّ مہاجنی سکول 11 پڑھیاراں نال قصبہ دسویہ وچ دِسدا اے جیہدے وچ لنڈے، سنسکرت تے حساب پڑھایا جاندا اے۔

ایس ضلعے دے تحصیلداراں راہیں ڈپٹی کمشنر ہوشیار پور دی شروع کیتی جانچ تے، کہ کیہ ضلع دے دیسی سکولاں دے استاد سرکاری امداد لین گے، تعلیمی شعبے دے لوئر سکول درجے تیکر پڑھان دی شرط تے نالے سرکاری ملازماں راہیں اپنے سکولاں دے معائنے دی اجازت تے، نتیجہ ایہہ سی:

1- تحصیلدار ہوشیار پور دَسدا اے کہ تحصیل وچ 11 دیسی سکول نیں۔ ایہناں سکولاں وچ آؤن آلے پڑھیاراں دی تعداد نہیں دتی گئی۔ ہریانہ تے بسی بٹّو دے سکولاں، میڈی پور وچ 3 ذیلداری سکولاں، بِروتی تے جہاں کھیلاں دے 2 ذیلداری سکولاں تے کھنوڑا

دے ذیلداری سکولاں دے سارے اُستاد اُتے دسی شرط تے راضی نیں جد کہ محل تے موکدہ (جتھے لمبڑدار ہیرا سنگھ اپنی دھی لئی اِک اُستاد رکھدا اے) وچ سکولاں دے اُستاد شرطاں تے راضی نہیں۔ بقایا سرکاری امداد لین گے تے اُتلیاں شرطاں دی پابندی کرن گے جے دتی جان آلی امداد 3 رپئے ماہانہ توں گھٹ نہ ہووے۔ ایس تحصیل وچ سارے بااثر بندے بڑی خوشی نال صلاح نوں جی آیاں نوں آکھن گے۔

2- تحصیلدار دسوہہ دَسدا اے کہ اوہدی تحصیل وچ سارے دیسی سکولاں دے اُستاد سرکاری امداد لین تے اُتے دَسیاں شرطاں دی پابندی تے راضی نیں جے کر اوہناں دی مذہبی پڑھائی تے کوئی اثر نہ پوے تے ہُن وانگوں سکول وچ چھٹی جمعے آلے دن ہووے۔ تحصیلدار سفارش کردا اے کہ سرکاری امداد لئی عرضی دین آلے تے نویں سکول کھولن دا وکھان آلے اُستاداں نوں چھیتی امداد دِتی جاوے۔ لمبڑدار تے ذیلدار ایس صلاح تے بہوں خُش وکھالی دیندے نیں۔

3- تحصیلدار اُنا دَسدا اے کہ آنند پور (2 سکول) میر پور، چن پور، رونیراں، میڈا ماجرا، کلگرانو، بھبور، پنجہ واڑ، اُنا، (3 سکول) بِلا رام گڑھ تے ببریا پِنڈاں وچ کُل 14 دیسی سکول نیں۔ ایہناں سکولاں وچوں 5 وچ آوَن آلے پڑھیاراں دی تعداد نہیں دتی گئی جد کہ باقی 9 سکولاں وچ آوَن آلے پڑھیاراں دی تعداد 164 اے۔ اُستاد، آنند پور دا اُستاد ہیرا نند، اُنا دے جوائی رام تے امین چند (جیہڑے اج کل ناگری پڑھاندے نیں) تے نور پور دا اللہ دیا، جیہڑا ہُن فارسی پڑھاندا اے، آکھدے نیں کہ اوہ کر سکدے نیں تے لوئر سکول درجے تیکر پڑھان تے معائنے دیاں شرطاں دی پابندی کرن گے۔ دوجے منگ کیتے درجے تیکر نہیں پڑھا سکدے پر جے اوہناں نوں امداد دتی جاوے تے تعلیمی افسراں راہیں اوہناں دے سکولاں دے معائنے وچ اوہناں نوں کوئی اعتراض نہیں۔ سرکل وچ میونسپل کمیٹیاں دے سارے ممبراں تے سارے لمبڑ داراں تے ساہوکاراں صلاح دی منظوری دتی۔

4- گڑھ شنکر دے تحصیلدار ولوں دسیا گیا کہ اوہدی تحصیل وچ 31 دیسی سکول نیں جیہناں وچوں 25 وچ 340 پڑھیار نیں: 10 اُستاد مسلمان تے 12 ہندو نیں۔ دو اُستاد غیر

حاضر سن، بقایا 29 وچوں 24 شرطاں تے راضی سن تے سرکاری امداد لین نوں تیار سن جد کہ 5 نے اوہناں نوں منن توں انکار کیتا، کجھ نے بڈھا ہون کارن تے کجھ نے منگ کیتے درجے تیکر پڑھان دی قابلیت نہ ہون پاروں۔

☆☆☆

جالندھر ڈویژن

ضلع کانگڑا

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
14	206	25	401	......	......	5	85	44	752

تھانہ بلاچ...... ترجنڈ وچ اِک بہوں مان جوگ پنڈت پریتم دیو اے تے اِک مشہور وید بِشن دیو وی۔ (ایس تھانہ وچ اکلا سکول ترجنڈ وچ اے جیہنوں اِک مشنری چلاندا اے جیہڑا اُستاد دھن سکھ نوں 10 روپئے ماہانہ دیندا اے تے جیہڑا مُنڈیاں کولوں ہور آمدن نہیں لیندا۔ ایہدے 80 پڑھیار نیں تے فارسی، اُردو، سنسکرت تے تھوڑی بوہتی انگریزی پڑھائی جاندی اے۔)

سجن پور...... جے رام ایس سرکل دا مشہور تے تجربے کار وید اے۔ ایتھے کوئی مکتب نہیں پر اِک پاٹ شالا اے۔ اُستاد دا ناں گوٹا اے تے 20 پڑھیار آوندے نیں، پہلوں 100 توں چوکھے سن۔ ایتھے مہاجنی تے دکانداراں وچ ورتیا جان آلا حساب پڑھایا جاندا اے۔ گوٹا برہمن ہورن کارن صدقے دے طور پڑھاندا اے ایس لئی اوہدی کوئی مِتھی آمدن نہیں، جے کوئی مرضی نال اوہنوں کجھ دیوے تے لے لیندا اے۔ اِک نجی ریٹرن 10 پڑھیاراں نال گردھاری لال دے پربندھ ہیٹھ سنسکرت پڑھائی دی اِک پاٹ شالا دا وادھا کردی اے۔

تھانہ ڈیرہ...... برن پِنڈ وچ حکیم چرتُو راجپوت دسیا گیا اے تے تھور وچ پنڈت آسا

برہمن جیہڑا 7 مُنڈیاں نوں اِک پاٹ شالا وچ مفت سنسکرت پڑھاندا اے۔

دھرم سال...... اِک مشہور مولوی حافظ عمر دین، چنگا عربی عالم تے قصبے دی مسیت دا امام، ایتھوں دے مدرسے وچ اُستاد اے جیہڑا اِک مسیت نال جُڑیا اے تے جتھے اوہ 15 پڑھیاراں نوں مفت عربی پڑھاندا اے۔ گردا پنڈ وچ مولوی شاہ دین دا 10 پڑھیاراں دا اِک مکتب اے جیہدے وچ اوہ اُردو تے فارسی پڑھاندا اے۔ اوہ 5 رپئے ماہانہ تے کھانا لیندا اے۔

جوالا جی...... پنڈت سوداگر، نارائن تے راجا رام ایس قصبے وچ مشہور نیں جیویں وید برج لال تے بھائی کرپال سنگھ وی۔ بیراگ پور وچ پنڈت بلبدھر دسیا گیا اے۔ پولیس ریٹرناں موجب اُتلیاں تھاواں وچ کوئی سکول نہیں۔ پر قصبہ جوالا مکھی وچ اِک چنگی پاٹ شالا اے جتھے راجا رام سنسکرت تے شاعری وغیرہ پڑھاندا اے۔ اوہنوں کسے شے دی شکل وچ معاوضہ دتا جاندا اے۔ ایہہ پاٹ شالا اِک ٹھاکر دوارے نال جُڑی اے تے 8 پڑھیار نیں۔ اِک نجی جانکاری جوالا جی وچ نارائن دت دے پربندھ ہیٹھ 50 پڑھیاراں نال اِک ہور پاٹ شالا دا وادھا کردی اے۔

گرلی وچ لہنا سنگھ 12 مُنڈیاں نوں لنڈے تے اُردو تے نگروٹا وچ شیر سنگھ 14 مُنڈیاں نوں اوہی پڑھاندا اے۔ اوہ ہر اِک کولوں تقریباً ½3 رپئے لیندا اے۔ نگروٹا وچ اِک پاٹ شالا وی اے جیہدے وچ پنڈت رام کِشن 19 مُنڈیاں نوں سنسکرت تے بھاشا پڑھاندا اے تے 5 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

نور پور...... مولوی بدر الدین، پنڈت منی رام تے حکیم رحمٰن بات نور پور قصبے وچ مشہور نیں جتھے پہلا اِک مدرسے وچ اُستاد اے جیہدے وچ 10 مُنڈے آوندے نیں تے عربی تے فارسی پڑھائی جاندی اے۔ اُستاد 10 رپئے ماہانہ نقد لیندا اے۔ نور پور وچ اِک پاٹ شالا، اِک رفاہی ادارہ، وی اے۔ پنڈت روڈا رَل 13 پڑھیاراں نوں سنسکرت، بھاشا تے اُردو پڑھاندا اے۔ سلیال، نگروٹا تے لنڈوری وچ اِک اِک پاٹ شالا اے جیہناں وچ ترتیب وار 20، 19 تے 15 مُنڈے آوندے نیں۔ پہلی دا اُستاد پنڈت رام کِشن تے دوجی تے تیجی دا اُستاد بھیم سین تے باوا موہن گیر اے۔ سنسکرت، بھاشا تے اُردو پڑھائی جاندی اے۔ سلیال سکول دے اُستاد کول سرکار ولّوں لبھی 40 گھماؤں زمین اے تے لنڈوری سکول دے اُستاد کول پنڈ دے زمینداراں ولّوں لبھی 4 گھماؤں زمین اے۔

گنگنا پِنڈ وچ نند لال اِک مہاجنی سکول مفت چلاندا اے تے 14 مُنڈیاں نوں حساب تے پڑھنا لکھنا وغیرہ سکھاندا اے۔ دم تال وچ 16 پڑھیاراں دی حاضری آلا اِک مکتب اے جیہدے وچ غلام محمد فارسی تے اُردو پڑھاندا اے۔ اوہ 3 رپئے دے برابر 5 من غلّہ ماہانہ لیندا اے۔

تھانہ کانگڑا...... وید جنتی تے پنڈت منی رام ایس سرکل وچ اُگھڑویں نیں۔ سملوٹی پِنڈ وچ اِک نجی گھر وچ اِک وڈا مکتب اے۔ بیلی رام اُستاد اے تے آوّن آلے پڑھیاراں دی تعداد 30 اے۔ پڑھائے جان آلے مضموناں وچ فارسی، بوستان وغیرہ، اُردو، حساب تے اُردو وچ تے اُردو توں ترجمہ شامل نیں۔ اُستاد 10 رپئے ماہانہ لیندا اے (نقد 7 رپئے تے کسے جنس وچ 3 رپئے)۔ چترو تے گورکڑی وچ اِک اِک نِکّا مکتب اے جیہناں وچ ترتیب وار 5 تے 2 پڑھیار آوندے نیں، گلاب دین پہلے وچ اُستاد اے تے عزیز دین دوجے وچ، اوہ فارسی تے اُردو پڑھاندے نیں۔ گلاب دین اِک بندے کولوں 5 رپئے ماہانہ نالے رصد (اِک وڈے بندے لئی کافی کھان پین دیاں شیواں) تے 12 آنے تِن مُنڈیاں کولوں لیندا اے۔ عزیز دین 2 رپئے ماہانہ، کھانا تے کپڑے لیندا اے۔ اِک نجی جانکار نے پنڈت منی رام تے سوبھا رام دے پربندھ ہیٹھ ترتیب وار 30 تے 40 پڑھیاراں نال دو پاٹ شالاں دا وادھا کیتا اے۔

تھانہ لوون...... حکیم دھن پت رائے، وید کِرپا رام، پنڈت گوکا چند، جوگ رائے، کِرپا رام، دھرم داس ایس تھانے وچ بہوں مشہور نیں۔ ایتھے اِک سرکاری سکول توں اڈ ہور کوئی سکول نہیں۔ لوک اپنے بالاں نوں اپنا مذہب تے مہاجنی اکھر پٹّی آپ پڑھاندے نیں۔

تھانہ پلم پور...... پیرولا پِنڈ وچ مولوی اکبر علی (اِک طبیب) کول ہندوواں تے مسلماناں دی مدد نال اِک مکتب اے جیہدے وچ 20 پڑھیاراں نوں فارسی تے قرآن پڑھایا جاندا اے۔ اکبر علی 12 رپئے ماہانہ لیندا اے۔ دَرنگ وچ مولوی رحمت بیگ کول وی بالکل ایسے طرحاں دا ای سکول اے، اینی ای تنخواہ تے 18 پڑھیار نیں۔ دِواروآ قصبے وچ پنڈت دھمبیشور رام دے پربندھ ہیٹھ سدھانت کومودی، نیایا وغیرہ پڑھن آلے 20 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا اے۔

تھانہ سرسر...... پولیس ریٹرناں موجب ایس سرکل وچ کوئی سکول نہیں۔ حکیم شِب رام (طبیب)، پنڈت پربھو، گوپالا تے سکھامن، بھائی چرن داس تے گوری دت جوتشی (نجومی) ایس

تھاں تے مشہور نیں۔

تھانہ کوٹلہ...... قصبہ کوٹلہ وچ ہر بھج اِک مشہور وید اے تے قصبہ تِلک پور وچ نبی بخش اِک مولوی اے۔ تِلک پور وچ بھدو تے کِشتوری دے راجیاں دی نگرانی ہیٹھ اِک مکتب اے جیہناں وچوں ہر اِک اُستاد نبی بخش نوں 4 رپئے ماہانہ دیندا اے۔ ایہہ اِک دوکان وچ اے، 12 مُنڈے آوندے نیں تے پڑھائے جان آلے مضمون فارسی، اُردو تے حساب نیں۔ اُستاد 8-1 رپئے 4 مُنڈیاں کولوں وی لیندا اے۔

تھانہ حامیر پور...... ایتھے مشہور ویداں وچ کاہن سنگھ، فتح سنگھ، پیر سنگھ راجپوت آف دھمرول، جواہر سنگھ۔ پنڈت کالی رام، جواہر تے برنی کتوچ نالے پنڈت جگن ناتھ آف ٹِکّر (جیہڑا 21 پڑھیاراں نوں پڑھاندا اے) دسّن جوگ نیں۔ پنڈت تارا دت حامیر پور قصبے وچ 25 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھاندا اے۔

تھانہ کلّو...... موہن وید (اِک سرکاری ملازم)، کیسو برہمن دسّن جوگ نیں۔

وادھو۔ اِک نجی جانکار نے ہری پور وچ نِتیا نند تے بھولو دے پربندھ ہیٹھ 20 تے 25 پڑھیاراں نال 2، گُلر وچ شِو دت دے پربندھ ہیٹھ 20 پڑھیاراں نال، ددا جناردھن دے پربندھ ہیٹھ 25 پڑھیاراں نال تے لووو وال وچ نورنگا دے پربندھ ہیٹھ 20 پڑھیاراں نال پاٹ شالاں بارے دسیا اے۔ اِک ہور جانکار پیرولا، کِندور تے تِلک پور وچ 21، 10 تے 7 پڑھیاراں نال مکتب، رگیولٹا، اِندرا، فتح پور، محل موریاں تے نارمنڈ وچ 16، 12، 8، 25، 12 پڑھیاراں نال پاٹ شالاں تے چنور وچ 25 پڑھیاراں نال اِک لنڈے سکول دا وادھا کردا اے۔

☆☆☆

امرتسر ڈویژن

ضلع امرتسر

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
132	1795	64	1004	64	1263	24	793	284	4860

امرتسر

امرتسر شہر وچ تھلے دتے گئے حکیم بہوں مشہور نیں:

گنگا رام، کِرپا رام، پیر بخش، عزیز الدین، خیر الدین، دیال سنگھ، رام سنگھ، کِشن رِکھ، میاں حسام الدین، شرف الدین، ہرجی، سرب سُکھ رام، منگل سنگھ، بھاگ سنگھ، محمد شریف، عظیم اللہ، رام کِشن، رام جی، دیوی داس، سُکھ رام، نتھا سنگھ، موتی رام، جیون سنگھ، دیوا سنگھ، ہیرا سنگھ، حکیم عظیم اللہ، رام مِسر تے شہاب الدین۔ حکیم مطیع اللہ تے الٰہی بخش طب پڑھاندے نیں۔

مولویاں وچوں مولوی رکن الدین، اکبر شاہ I، اکبر شاہ II، محمد فضل کریم، رسول بابا، مولوی محمد شاہ، مولوی سلطان محمد، مولوی خدا بخش، حافظ علم الدین، مولوی عبد اللہ، مولوی احمد اللہ، غلام احمد، احمد بخش، حسین شاہ، حامد شاہ تے مولوی غلام علی صاحب پولیس ریٹرناں موجب دسّن جوگ نیں۔ اِک نجی جانکار عبد الجبار، محمد شفیع، الٰہی بخش، احمد بابا، غلام رسول، عبد العلی قاری، عبد الصمد، امیر الدین تے اشرف علی دے ناواں دا وادھا کردا اے۔

پنڈتاں وچوں دسّن جوگ پنڈت تُلسی رام، پنڈت بلموکاند، بیج ناتھ، پرمانند، رام دت، گلاب رام، کِشن دت، کاشی ناتھ، آگیا رام، مول چند، بھاگ مَل کچھمن داس، کِشن چند، رام کِشن، کنہیا، کِشن چند II، برج لال، شِب سرن، شِب دیال امر سنگھ، نارائن، رام دِت، شنکر داس، ہر بھگوان، فتح چند، ٹھاکر داس، کِشن چند III، گوپال، بِشن داس تے پنڈت دیوی داس نیں۔

بھائیاں وچوں گرمکھی لکھاری بھائی ہزارہ سنگھ، بھائی کِشن سنگھ، بھائی رام سنگھ، بھائی پریم سنگھ، پرتاپ سنگھ، آتما سنگھ، روپا سنگھ، گوپال داس، سدھو رام، مہیش داس، بھائی سدھ آتما سنگھ، بھائی رام چند تے بھائی پرتاپ سنگھ دے ناں بہوں اُگھڑویں دسّے گئے نیں۔

اِک نجی ریٹرن پنڈت اچِنت رام، کاکا رام I، شِوشنکر، کاکا رام II، گوپی ناتھ، بھگت رام، مدھو رام، بنسی رام، دھن لال، بوٹا رام II، کاکا رام، رام دھن، شمبھو رام تے دھری لال دے ناواں داسنسکرت دے بہوں اُگھڑویں سکالراں دے طور وادھا کردی اے۔

امرتسر شہر وچ سبھ توں وڈے دیسی سکول ایہہ نیں:

I. ہال بازار وچ شیخ خیر الدین دی مسیت نال جُڑیا مدرسہ جیہدے وچ 200 پڑھیاراں نوں قرآن، فارسی تے عربی پڑھائی دیاں کئی شاخاں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ سکول دے سٹاف وچ 25 روپئے ماہانہ تے مولوی سلطان محمود، ہیڈ مولوی؛ 15 روپئے ماہانہ تے مولوی خدا بخش؛ 21 روپئے ماہانہ تے حافظ علم الدین؛ تے ترتیب وار 6، 5 تے 4 روپئے ماہانہ تے حافظاں عالم دین، ملکِ عالم تے رحیم علی تے مشتمل اے۔ تاجر شیخ خیر الدین تے انجمن اسلامیہ امرتسر سکول بنان تے اوہدی دیکھ ریکھ وچ کردے نیں۔

II. امرتسر وچ سبھ توں وڈی پاٹ شالا پنڈت اچِنت رام تے دوجیاں دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑے سنسکرت گرامر تے شاعری، منطق، علم عروض 75 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں نالے پنجاب یونیورسٹی، جیہڑی سکول نوں ماہانہ 40 روپئے امداد دیندی اے، پرگیا تے وِشرد امتحاناں لئی امیدوار تیار کردے نیں۔

III. سبھ توں وڈا گرمکھی سکول اکال بُنگا وچ اے جتھے بھائی آتما سنگھ 100 توں 150 دے لگ بھگ پڑھیاراں نوں گرمکھی، گرنتھ وغیرہ پڑھاندا اے۔

امرتسر وچ ہور دیسی سکول ایس سٹیٹمنٹ وچ وکھائے گئے نیں:

A- Statement Showing the minor Koran, Persian, Arabic and Urdu Schools in the town of Amritsar

A- امرتسر قصبے وچ نِکّے قرآن، فارسی، عربی تے اُردو سکولاں دی سٹیٹمنٹ

تھاں	اُستاد	پڑھیار	مضمون	آمدن (روپئے)
1- کٹڑا بھنگیاں	رکن الدین	10	قرآن تے فارسی	3
2- موری گنج	اکبر شاہ	5	اوہی	3
3- کٹڑا آہلو والیاں	احمد بخش	15	اوہی	15
4- نجی گھر	حسین شاہ	15	اوہی	
5- کٹڑا مہان سنگھ	حامد شاہ	10	اوہی	
6- کٹڑا نہال سنگھ	حافظ امام الدین	10	اوہی	
7- مسیت	حافظ پیر بخش	20	اوہی	
8- قلعہ بھنگیاں	رحمٰن شاہ	8	اوہی	
9- کٹڑا کرانی سنگھ	احمد اللہ	25	اوہی	10
10- مسیت	کریم بخش	10	اوہی	
11- کٹڑا خزانہ	غلام رسول	8	اوہی	
12- مسیت	فضل دین	8	اوہی	
13- بھائی سنت سنگھ	قائم دین	17	اوہی	
14- مسیت	روشن دین	9	اوہی	
15- کٹڑا ڈولو	حامد بابا	10		
16- کوچہ سائی	عبدالصمد	12	اوہی	51
17- باغ چندا سنگھ	حافظ سید احمد	18	اوہی	41
18- باغ والا مسیت	محمد حسن	18	اوہی	
19- کٹڑا شیر سنگھ	احمد دین	12	اوہی	

20- سلطانی وِنڈ گیٹ	محمد صدیق	8	اوہی	
21- کٹرا بھنگیاں	پیر محمد	12	اوہی	
22- کٹرا سنت سنگھ	نور احمد	25	اوہی	
23- کٹرا بسنت سنگھ	عبد المجید	4	اوہی	
24- کٹرا سنت سنگھ	عزیز بابا	5	اوہی	
25- کٹرا کزگراں	چراغ دین	5	اوہی	
26- کٹرا سگے والاں	قاضی مہر بخش	9	اوہی	
27- کٹرا خزانہ	مسماۃ جان	2	اوہی	
28- اوہی	کریم بخش	13	اوہی	
29- کٹرا رام گڑیاں	غلام مصطفیٰ	13	اوہی	
30- کٹرا کرم سنگھ	سبحان جیو	2	اوہی	
31- اوہی	پیر محمد	4	اوہی	
32- اوہی	غنی شاہ	4	اوہی	
33- کٹرا کرم سنگھ	غلام دین	8	اوہی	
34- کٹرا کلاں	غلام رسول	13	اوہی	
35- کٹرا سِر کی بنداں	محکم دین	12	فارسی	
36- کٹرا باغ سنگھ	رحمت اللہ	7	اوہی	
37- بازار کفش دوزاں	نصر اللہ	......	اوہی	
38- مسیت غنی	فضل علی	18	اوہی	
39- کرمونکی دیوڑھی	خدا بخش	10	اوہی	
40- کوچہ حکیماں	احمد شیخ	6	قرآن تے عربی گرامر وغیرہ	

B- امرتسر قصبے وچ اعلیٰ عربی، فارسی تے اُردو سکولاں دی سٹیٹمنٹ
B- Statement Showing the higher Arabic, Persian and Urdu Schools in the town of Amritsar

تھاں	اُستاد	پڑھیار	مضمون	آمدن
41- کٹڑا سفید	مولوی غلام علی	69	قرآن دا ترجمہ، حدیث، قانون، گرامر تے منطق	
42- کٹڑا مہان سنگھ	عبداللہ تے عبدالجبار	33	قرآن دا ترجمہ، حدیث، قانون، گرامر، فارسی تے اُردو	
43- کٹڑا آہلو والیاں	احمد اللہ	14	اوہی	
44- اوہی	محمد شفیع	6	اوہی	
45- مسجد تیلیاں	الٰہی بخش	4	طب تے فارسی	
46- کٹڑا کرم سنگھ	احمد بابا	23	گرامر، حدیث	
47- کوٹ ولی	غلام رسول تے اکبر شاہ	68	گرامر، منطق، علم فصاحت، قرآن دا ترجمہ تے اُردو	
48- کٹڑا سلطان میر	ایم۔عبدالعلی کری	55	عربی، فارسی تے اُردو	
49- جانی وِنڈ گیٹ	ایم۔عبدالصمد	10	قرآن، فارسی، اُردو، حدیث تے قانون	
50- کٹڑا رام گڑھیاں	غلام احمد	12	اوہی	
51- چوک رکروڑی	امیرالدین	31	اوہی	
52- کٹڑا مہان سنگھ	سید اشرف علی	21	اوہی	
53- کوچہ سفیان	مطیع اللہ	10	فارسی، عربی، اُردو، قرآن تے طب	

C- امرتسر قصبے وچ دیسی گرمکھی سکولاں دی سٹیٹمنٹ *

B- Statement Showing the higher Arabic, Persian and Urdu Schools in the town of Amritsar

تھاں	دھرم سالا نال جڑی یاں نجی گھر نال	پڑھیار	اُستاد	آمدن (Rs. A. P.)
1- کٹڑا شیر سنگھ	دھرم سالا عدن شاہی	25	کِرپا رام	
2- گلی نواریاں	دھرم سالا کمھاراں	16	پرمانند	
3- چوک پسیاں	دھرم سالا سرمکھ سنگھ	10	دمن سنگھ	
4- گلی مدھریاں	دھرم سالا	10	کنہ سنگھ	
5- ٹوبہ بھائی سلّو	دھرم سالا بھائی شالو	125	بھگوان داس	
6- بُنگا حکم سنگھ	بُنگا حکم سنگھ	50	آتما سنگھ	
7- بُنگا نور محلیاں		100	کیشو سنگھ	
8- بُنگا آہلو والیاں		8	آیا سنگھ	
9- بُنگا آنند پوریاں		10	آتما سنگھ	
10- اکھاڑہ بِرہم بوٹا		44	گوپال داس، سدھ رام، بِشن داس	
11- اکھاڑہ بِرہم نِکّا		10	رام سنگھ	
12- کٹڑا رام گڑھیاں	دھرم سالا بھائی سیپا	10	پریم سنگھ	
13- بابا اٹل	دھرم سالا بھائی بِنکا سنگھ	12	پرتاپ سنگھ	
14- کٹڑا کرم سنگھ	دوکان	70	صاحب سنگھ	8 0 0
15- کنک منڈی	دوکان	45	رام چند	2 12 0
16- ڈھب ستی رام	دھرم سالا بھائی سوایا رام	25	بھگوان ہری	1 4 0
17- کٹڑا نہال سنگھ	دھرم سالا	50	شِب داس	4 0 0
18- کٹڑا کرم سنگھ	اوہی	12	ہری سنگھ	

19- کٹڑا خزانہ	اوہی	10	انت رام	
20-	سردل سنگھ دی دھرم سالا	70 کُڑیاں		

* اِک نجی جانکار دَسدا اے کہ امرتسر وچ 300 دھرم سالاں نیں پر اوہناں دے ناں اوہنے نہیں دسّے۔

D- امرتسر شہر وچ مہاجنی سکول

D- Mahajani Schools in the city of Amritsar

تھاں	اُستاد	پڑھیار	وچار (Rs. A. P.)
1- ہٹالی صاحب	بڈھا نند رام	25	اُستاد دی ماہانہ آمدن 1 9 0
2- چوراستی اٹاری	پھگّی	40	2 8 0
3- گرو کی محل	علی بخش	80	5 0 0
4- بازار کنجراں	نبی بخش	80	10 0 0
5- گھنٹہ گھر	کلا	50	6 0 0
6- نمک منڈی	بدری	50	3 4 0
7- کٹڑا دلُو	خدا بخش	75	8 0 0
8- اوہی	بالک رام	30	5 0 0
9- چاہ زرگراں	لوک ناتھ	25	4 0 0
10- کٹڑا چڑت سنگھ	ہرکی نندن	70	7 0 0
11- اوہی اوہی	شِب نارائن	80	10 0 0
12- کٹڑا کرم سنگھ **	خدا بخش	12	4 0 0

** لاہور دا پنڈت بھگوان داس تعلیمی کمیشن ساہمنے اپنے ثبوت وچ 800 پڑھیاراں نال 35 مہاجنی سکولاں بارے دَس پاندا اے۔

E- امرتسر شہر وچ دیسی سنسکرت سکولاں دی سٹیٹمنٹ

E- Statement showing the Indigenous Sanscrit Schools in the city of Amritsar

تھاں	اُستاد	اوہدی قابلیت	پڑھیار	پڑھائے جان آلے مضمون	آمدن
1- بازار جیمل سنگھ	تُلسی رام	چنگی	10	سنسکرت	مفت
2- بازار شیر سنگھ	ہرجی	اوہی	10	اوہی	اوہی
3- بازار آلو والیاں	کِشن دت	اوہی	30	اوہی	اوہی
4- اوہی	کِشن چند	اوہی	50	اوہی	اوہی
5- بازار رام گڑھیاں	شِب دیال	اوہی	20	اوہی	اوہی
6- بُنگا حکم سنگھ	آگیا رام	درمیانی	32	اوہی	اوہی
7- اکھاڑہ برہم	رام کِشن	اوہی	35	اوہی	اوہی
8- اکھاڑہ ملانند	کِشن چند	اوہی	15	اوہی	اوہی
9- بُنگا میاں والا	برج لال	اوہی	17	اوہی	اوہی
10- کٹڑا چلی ولیاں	شِب سرن	اوہی	20	اوہی	اوہی
11- پاٹ شالا	کاشی ناتھ	چنگی	35	اوہی	اوہی
12- کٹڑا دَل سنگھ	بھاگ مَل	اوہی	19	اوہی	اوہی
13- بازار شِودن	کنہیا	اوہی	10	اوہی	اوہی
14- بوگھاں منڈی	مول چند	درمیانی	25	اوہی	اوہی
15- کٹڑا نہال سنگھ	تُلسی رام	چنگی	13	اوہی	2 رپئے ماہانہ
16- نمک منڈی	بھوانی داس	اوہی	15	اوہی	مفت
17- پاٹ شالا	رام دت	اوہی	10	اوہی	اوہی
18- کٹڑا رام گڑھیاں	بس دیو	اوہی	15	اوہی	اوہی
19- کٹڑا دولو	رام سرن	اوہی	16	اوہی	اوہی

20- پاٹ شالا	کنہ چند	درمیانی	12	سنسکرت	مفت
21- اوہی	سرب دیال	چنگی	12	اوہی	اوہی
22- اوہی	سنت رام	درمیانی	15	اوہی	اوہی
23- اوہی	وِشنو چند	چنگی	40	سرسوت تے چندرکا	
24- اوہی	رام دت	اوہی	20	مُکتاولی تے ویدانت سر، ٹوّا	
25- اوہی	بھیشم	اوہی	5	سنہتا، رُدیا دندک	
26- اوہی	بلی رام	درمیانی	9	سرسوت، چندرکا، کویہ تے کوش	
27- اوہی	بھودا رام	اوہی	15	شردھ بیک، مہورت گن پتی	
28- اوہی	دھری لال	اوہی	4	سنہتا وغیرہ	
29- اوہی	بشیشور	اوہی	4	تاجک	

D'a) اِک نجی ریٹرن تھلے دتے سنسکرت سکولاں دا وادھا کردی اے۔

نمبر شمار	تھاں	اُستاد	پڑھیار	پڑھائے جان آلے مضمون	آمدن
1-	نمک منڈی	اچِنت رام	75	پنجاب یونیورسٹی کالج دے وشرد درجے تیکر سنسکرت پڑھاندا اے۔	80
2-	کٹرا دَل سنگھ	گوپی ناتھ	20	اوہی	10
3-	سنتوک سر، شِوالا	کرشن چندر	30	سنسکرت گرامر، شاعری	10
4-	سبیناں دا بازار	رام دت	15	اوہی	20
5-	گروسنگھ دا بازار، مندر	ہری نارائن	10	سنسکرت گرامر تے پُران وغیرہ	8

6-	لوہاری گیٹ، رتن سنگھ دا مندر	سوامی اننت داس	10	سنسکرت گرامر، ویدانت، شاعری وغیرہ	10
7-	پھلاں والا چوک	رام دھن	7	علم نجوم	8
8-	گرو دا محل	رِگ دیو	15	گرامر تے طبی کتاباں (سنسکرت)	15
9-	جمعدار دی حویلی (نزد)	بوٹا رام	6	گرامر وغیرہ	7
10-	چڑت سنگھ دا کٹڑا	شمبھو ناتھ	16	گرامر، شاعری، کوش وغیرہ	10
11-	چوراستی اٹاری	شورو رام	10	اوہی	8
12-	آلو والیاں دا بازار	مدھو رام	10	گرامر، منطق وغیرہ	8
13-	سلطان ونڈے دا دروازہ	عطا رام	15	گرامر، شاعری، ساہتیا وغیرہ	10
14-	رام گڑھیاں دی دھرم سالا	جے رام	12	گرامر، ویدانت وغیرہ	10
15-	مسی ساون دا بازار	بنسی دھر	15	گرامر، منطق وغیرہ	12
16-	کوچہ تیلی، نمک منڈی	فتو چند	10	گرامر، پُران وغیرہ	10
17-	چڑت سنگھ (کٹڑا)	کاکا رام	15	گرامر، منطق وغیرہ	10
18-	موچیاں دا بازار، مندر	ٹھاکر داس	10	گرامر، ویدانت وغیرہ	15
19-	گنڈاں دا بازار، مندر	وِشنو داس	8	گرامر، پُران وغیرہ	10
20-	اوہی	گوپال	15	گرامر، ویدانت وغیرہ	10
21-	چڑت سنگھ دا کٹڑا	کاکا رام	8	گرامر، پُران وغیرہ	10
22-	گرو دا بازار	دھری لال	15	گرامر، منطق وغیرہ	10
23-	جمعدار دی حویلی (نزد)	ہری نارائن	12	گرامر، منطق وغیرہ	10
24-	دُلو دا (کٹڑا)	فقیر چند	10	گرامر، پُران وغیرہ	8

-25	پھلاں والا چوک	کاکا رام	10	علم نجوم (جوتش)	15
-26	خزانے دا بازار	پل ستیہ	10	گرامر، پُران وغیرہ	8
-27	وربھن دا سکول	لکشمن داس	15	گرامر، پُران وغیرہ	8
-28		دھن لال	20	اوہی	
-29		بھگت رام	15	اوہی	

امرتسر سرکل...... پنڈت جگن ناتھ آف مراد پورہ ایس سرکل وچ اُگھڑویں ادبی لوکاں وچوں اے جیہڑا حکیم وی اے۔

تھلے دتّے پِنڈاں وچ قرآن سکول تے مکتب نیں:

فتح گڑھ، رحمت اللہ دے پربندھ ہیٹھ پِنڈ دی مسیت نال جُڑیا، 10 پڑھیاراں نال۔

روتھیاں، محمد شریف دے پربندھ ہیٹھ مسیت نال جُڑیا، 4 پڑھیاراں نال۔

تنگ بالا، غلام محمد دے پربندھ ہیٹھ مسیت نال جُڑیا، 6 پڑھیاراں نال۔

گمتھالا، پیرو دے پربندھ ہیٹھ مسیت نال جُڑیا، 10 پڑھیاراں نال۔

منڈیالہ، اللہ یار دے پربندھ ہیٹھ مسیت نال جُڑیا، 7 پڑھیاراں نال۔

پڑھائے جان آلے مضمون قرآن، اُردو تے فارسی نیں۔

دلاّ، کھپر کھیڑی، کھتنیاں، گھمن پورہ پِنڈاں وچ ہری سنگھ، چندر سنگھ، منگل سنگھ تے گوپالا ترتیب وار 8، 12، 5 تے 6 پڑھیاراں نال اِک اِک گرمکھی سکول چلاندے نیں۔ اُستاداں نوں صرف روز دا کھانا تے واڈھی ویلے غلّہ دتا جاندا اے۔

Vairuwal ویرو وال...... ویرو وال وچ پنڈت میّا داس تے پنڈت مہابلی مشہور سنسکرت سکالر نیں جدکہ حکیماں وچوں ویرو وال دا سلطانی مَل، جلال آباد دا سید برکت علی تے فتح آباد دا حکیم ابراہیم دسّن جوگ نیں۔

گورنمنٹ سکول ویرو وال دے اُستاد مرحوم میاں عبدالرحیم دی بیوہ 20 کُڑیاں نوں مفت قرآن پڑھاندی اے۔ ویرو وال باوا، جلال آباد (4 سکول)، فتح آباد (2 سکول)، خواص پور، ڈھنڈا، بھیل تے بھیرو وال پِنڈاں وچ وی ترتیب وار 8، 40، 22، 16، 3، 4 تے 5 پڑھیاراں نال قرآن سکول نیں۔ اخیرلے وچ فارسی وی پڑھائی جاندی اے۔

ایس سرکل وچ پنڈ فتح آباد وچ اِک پاٹ شالا اے جیہدے وچ پنڈت راجا رام 10 پڑھیاراں نوں سنسکرت تے گرمکھی پڑھاندا اے۔

پنڈ فتح آباد وچ اِک سکھ بی بی بھنی، گنگا سنگھ دی ماں، 10 کُڑیاں، آہلو والیا سِکھاں دیاں دھیاں، نوں اوہناں دے گھراں تے گرمکھی پڑھاندی اے تے اوہدی چنگی آمدن اے۔ تحصیلدار فتح آباد اِنشر سنگھ کُڑیاں دی تعلیم دے معاملے وچ واہوا زور لایا۔ فتح آباد وچ 32 پڑھیاراں نال دو ہور گرمکھی سکول نیں۔

پنڈاں ویرو وال، 20 پڑھیاراں نال اِک، گوئندل، 16 نال اِک، ڈھنڈا، 8 نال دو، تے سنگر، 8 پڑھیاراں نال اِک، وچ گرمکھی سکول دَسّے گئے نیں۔

فتح آباد (راجا رام پنڈت دے پربندھ ہیٹھ) تے گوئندال وچ وی ترتیب وار 20 تے 4 پڑھیاراں نال اِک اِک لنڈے سکول اے۔

گھرانڈا Ghuranda...... ایس سرکل وچ منّے پرمنّے حکیم سرائے امانت خان دا حکیم الٰہی بخش، رنگر وچ حکیم سردار علی تے نظام الدین، ڈھوئی وچ ہیرا جوگی تے محمدی جوگی تے گاندی ونڈ دا محمد الدین نیں۔

پنڈتاں وچوں گھرانڈا دا پنڈت ہیرا، بھنگا دا پنڈت نرسنگ داس تے پنڈت رام چند وی دسّے جا سکدے نیں۔

اِک نجی جانکار مولوی نظام الدین تے بھائی سادھو سنگھ دا وادھا کردا اے۔

بھگنا، چنبہ، دھوبیہ تے بُرج پنڈاں وچ مکتب نیں۔ پہلا مکتب ٹُٹّے بھجّے سرکاری سکول دی تھاں وچ اے جیہدے وچ مولیٰ بخش 9 پڑھیاراں نوں پڑھاندا اے۔ دھوبیہ مکتب دا اُستاد عنایت اللہ 5 پڑھیاراں نوں پڑھاندا تے 6 روپئے ماہانہ لیندا اے۔ ترتیب وار نظام الدین تے حافظ اللہ دے پربندھ ہیٹھ مسیتاں نال جُڑے چنبہ تے برج دے مکتباں وچ 4 (نجی جانکار موجب 12) تے 7 پڑھیار آؤندے نیں۔ اِک نجی ریٹرن سرائے امانت خان وچ ترتیب وار مولوی نظام الدین تے حکیم الٰہی بخش دے پربندھ ہیٹھ 15 تے 6 پڑھیاراں نال دو مکتباں دا وادھا کردی اے۔ ایہناں ساریاں سکولاں وچ پڑھائے جان آلے مضمون قرآن، اُردو تے فارسی نیں تے اخیرلے دو سکولاں وچ عربی تے فارسی۔

بھائی سادھو سنگھ سرائے امانت خان وچ دھرم سالا نال جُڑیا اِک گرمکھی سکول چلاندا اے تے 14 پڑھیاراں نوں گُرمکھی پڑھاندا اے جیہڑے اوہنوں روٹی ٹُکر تے کپڑے دیندے نیں۔

ایس سرکل وچ ہور گرمکھی سکول تھلے دتے گئے نیں:

نمبر شمار	تھاں	اُستاد	پڑھیاراں دی تعداد
1	ڈھنڈ	گوبند بخش	30
2	بھچّر	ہرنام سنگھ	12
3	گاندی ونڈ	سنت سنگھ	20
4	اٹاری	دُلا سنگھ	5
5	داؤ کی	پریم سنگھ	3
6	پھوسہ	بھائی رام سنگھ	8

گندی ونڈ دا بھائی سنت سنگھ مفت پڑھاندا اے تے اوہدے کول شکر چک پِنڈ وچ 100 بیگھے زمین اے جیہڑی اوہنوں گرو ہیرا داس کولوں ورثے وچ لبھی سی۔ اوہدا سکول اِک گوردوارے وچ اے جیہدے نال اِک باغ وی اے۔ باوا نہال سنگھ گوردوارے وچ یونانی طب دی پریکٹس کردا اے۔

پُل کانجری تے بھگنا کلاں پِنڈاں وچ علی بخش تے مِسری داس دے پربندھ ہیٹھ 11 تے 9 پڑھیاراں نال لنڈے سکول نیں تے اُستاداں دی آمدن ترتیب وار 6 تے 5 رپئے ماہانہ اے۔

سرہالی...... نوشہرہ پنواں دا حکیم اللہ دِیا عرف چوہا تے جمع رائے دا پنڈت ہمراج دسّن جوگ نیں۔

پھکّو پور پِنڈ وچ پِنڈ دی دھرم سالا نال جُڑیا اِک مکتب اے جیہدے وچ اِک چنگا فارسی عالم پیر شاہ گلستان، بوستان، اُردو (تے زبدۃ الحساب ورگا حساب وی) 15 پڑھیاراں نوں پڑھاندا اے تے 75 من غلّہ تے 12 رپئے نقد لیندا اے۔

اِک اُستاد ولّوں عرضی، پِنڈ دے سارے لمبرداراں تے بااثر لوکاں (سارے ہندو) دے وی دستخط نال، سرکاری امداد لئی گھلّی گئی اے۔

کوٹ محمد خان وچ دیوی دوارا نال جُڑی اِک پاٹ شالا اے جتھے درمیانی قابلیت آلا باوا

ہیرا داس 8 پڑھیاراں نوں 4 روپئے ماہانہ تے سنسکرت پڑھاندا اے۔ دھوتیاں تے مرہانہ پنڈاں وچ دھرم سالاں نال جُڑے گرمکھی سکول نیں جیہناں وچ بھائی پریم سنگھ تے بھائی شام سنگھ 10 تے 7 پڑھیاراں نوں پوتھی پنج گرنتھی پڑھاندے نیں تے ترتیب وار 5 تے 3 روپئے ماہانہ لیندے نیں۔

سردار بخش مُنڈا پنڈ وچ 15 پڑھیاراں نال اِک لنڈے سکول چلاندا اے تے ٹیوشن فیس دے طور 8 روپئے ماہانہ لیندا اے۔

جنڈیالہ...... مہسّموا تے مَنّاں والا وچ چنگی قابلیت آلے غلام حسین تے گلاب علی شاہ دے پربندھ ہیٹھ اِک اِک مکتب اے جیہڑے 8 تے 9 پڑھیاراں نوں اُردو تے فارسی پڑھاندے نیں تے آمدن دے طور ترتیب وار 4 تے 6 روپئے ماہانہ لیندے نیں۔

جنڈیالہ تے منڈالہ وچ 25 تے 30 پڑھیاراں نال اِک اِک لنڈے سکول اے۔ جنڈیالہ دا کِشن دیال تے منڈالہ دا حکیم علی، جیہڑے سکول چلاندے نیں، ترتیب وار ہر مُنڈے کولوں مہینہ وار اِک آنا تے 5 روپئے ماہانہ لیندے نیں۔

کھنگل...... مجیٹھ قصبے وچ چنگا سنسکرت عالم تے نجومی پنڈت بھوانی داس اے جیہڑا ہندو طبی نظام دی پریکٹس وی کردا اے تے پنڈتاں وچوں پنڈت میّا داس تے بھائیاں وچوں گُردت سنگھ دسّن جوگ نیں۔

مجیٹھ قصبے وچ پنڈت بھوانی داس تے میّا داس دے پربندھ ہیٹھ دو پاٹ شالاں نیں جیہڑے 12 مُنڈیاں (ہر اِک کول 6 مُنڈے) نوں سنسکرت (پُران تے ویاکرن) مفت پڑھاندے نیں۔

مجیٹھ وچ بھائی سُچیت سنگھ، دیوا سنگھ، گنڈا سنگھ دے پربندھ ہیٹھ ترتیب وار 8، 6 تے 5 پڑھیاراں نال دھرم سالاں نال جُڑے تِن گرمکھی سکول وی نیں۔ مُنی وال وچ وی جواہر داس سادھ دے پربندھ ہیٹھ 18 پڑھیاراں نال اِک گرمکھی سکول اے۔ ایہناں سکولاں وچ گرمکھی، پوتھیاں تے گرنتھ پڑھائی جاندی اے۔

ایس سرکل وچ 16 مکتب نیں جیہناں دی تفصیل تھلے دتی گئی اے:

تھاں	اُستاد	مکتباں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون	پڑھیاراں دی تعداد	وچار
1- عجائب والی	ابراہیم	1	اُردو تے قرآن	10	

2- ناگ	عطا محمد	1	اوہی تے فارسی	12	
				B G	
3- ڈڈیاں	عبدالرحمٰن	1	اوہی تے قرآن	4 3	
4- حمزہ	محکم دین	1	اوہی	8	
5- لڑکا	امام علی	1	اُردو تے فارسی	15	آمدن 5 من ماہانہ غلّہ اے۔
6- بھلووال	1- ایشر داس 2- اکبر شاہ	2	اُردو قرآن	12 6	12-3 ماہانہ 1
7- جاجو والی	مفتی	1	اُردو	12 B G	14 من غلّہ چھ مہینے وچ
8- گوسل	شاہ دین	1	قرآن	6 3	
9- بکر پور	قطب شاہ	1	اوہی	5	
10- نانل	رحیم اللہ	1	اوہی	12	
11- سپری ونڈ	کریم بخش	1	اوہی	5	
12- بھگّے وال	شمس الدین	1	اوہی	5	
13- لوہن کلاں	چراغ علی	1	اوہی	8	4 روپئے ماہانہ
14- ترینی	1- محمد اشرف 2- غلام محمد	2	اوہی	10 10	

ترن تاراں......ترنت تاراں دا پنڈت میّا داس اِک اُگھڑواں سنسکرت عالم اے۔

ایس سرکل وچ سبھ توں وڈا مکتب بھُلر پِنڈ وچ مسیت نال جُڑیا ہوئیا اے جتھے درمیانی قابلیت آلا بندہ شہاب الدین 19 پڑھیاراں (اِک نجی جانکار موجب 45 پڑھیار) نوں پڑھاندا اے جیہڑے قرآن، فارسی، اُردو تے حساب سِکھدے نیں تے اُستادنوں روز دے کھانے دے نال 1 روپیہ ماہانہ دیندے نیں۔

ترن تاراں وچ بھائی جیون سنگھ دے پربندھ ہیٹھ گرمکھی سِکھن آلے 12 پڑھیاراں نال

دھرم سالا نال جُڑیا اِک گرمکھی سکول اے تے مولا بخش دے پربندھ ہیٹھ 30 پڑھیاراں نال اِک لنڈے سکول اے جیہڑے اپنے اُستادنوں 10 رپئے ماہانہ دیندے نیں۔

تھلے دتی سٹیٹمنٹ ایس سرکل وچ نِکّے مکتب، قرآن سکول تے گرمکھی سکول وکھاندی اے:

	قرآن سکول تے مکتب			گرمکھی سکول		
تھاں	گنتی	پڑھیار	پڑھائے جان آلے مضمون	گنتی	پڑھیار	پڑھائے جان آلے مضمون
شیراں	1	3	پڑھنا لکھنا	2	5	پڑھنا لکھنا
پڈّی	......	......	......	1	2	اوہی
بھوجیاں	1	8	قرآن	......	......	اوہی
کلاّ	1	8	اوہی تے فارسی	1	7	اوہی
لل پورہ	......	......	......	1	4	اوہی
وائیں پائیں	......	......	......	1	2	پڑھنا لکھنا تے حساب
پڈری	1	6	فارسی	1	8	اوہی
پنجوڑہ	......	......	......	1	8	اوہی
جھبھل	......	......	......	1	5	اوہی
پِنڈوری گولہ	1	12	قرآن تے فارسی	......	......	
گوہلر	1	8	قرآن	......	......	
دیو	1	8	اُردو	......	......	
رَتول	......	......	......	1	6	پڑھنا لکھنا
پِنڈوری حسن	......	......	......	1	3	
کیروں والی	......	......	......	1	6	
شیخ چک	1	4	قرآن			

لوپوکی...... حکیم زین العابدین، سریان دا مولوی عبداللہ، کاکڑ دا پنڈت گنگا رام، بھلو وال دا امین چند، چوگنوا دا چاند، سرن گڑھ دا رام دتہ تے منج دا بھاگ تے وید کوہالہ دے بسنت مین تے مُلا ایس سرکل دے حکیماں، ویداں، مولویاں تے پنڈتاں وچوں اُگھڑویں نیں۔

ایس سرکل وچ تھلے دِتّے مکتب نیں:

1- منجھ، کریم بخش (اِک چنگا فارسی عالم) دے پربندھ ہیٹھ 40 پڑھیاراں نال جیہڑا 25 من ورھے وار غلّہ لیندا اے۔

2- کماسکی، حیدر شاہ دے پربندھ ہیٹھ 10 پڑھیاراں نال جیہڑا 20 من ورھے وار غلّہ لیندا اے۔

3- دِینکی، 3 روپئے ماہانہ تے عمر دین دے پربندھ ہیٹھ 15 پڑھیاراں نال۔

4- پھلو وال، امام دین دے پربندھ ہیٹھ 25 پڑھیاراں نال جیہڑا ٹیوشن فیس دے طور واڈھی ویلے غلّہ لیندا اے۔

ایہناں سکولاں وچ پڑھائے جان آلے مضموناں وچ قرآن، اُردو دی پہلی، اُردو دی دوجی، دستور الصبیان، انشاء خادمی، ہرکراں، گلستان، بوستان شامل نیں۔ اِک نجی جانکار لوڈی گجر تے کاکڑ وچ میاں حنیف تے محکم دین دے پربندھ ہیٹھ ترتیب وار 10 تے 35 پڑھیاراں نال دو ہور مکتباں بارے دسدا اے۔

دِینکی تے کھیالہ پنڈاں وچ عمر دین تے کریم بخش دے پربندھ ہیٹھ ترتیب وار 15 تے 12 پڑھیاراں نال اِک اِک مہاجنی سکول اے۔ اُستاداں دی ماہانہ آمدن 3 روپئے ماہانہ فی کس اے۔ ایہہ لنڈے سکول صرف عارضی نیں۔ اُستاد ماپیاں نال اِک طرحاں دا کنٹریکٹ (معاہدہ) کردے نیں، پڑھیاراں نوں اِک مِتھے ویلے تیکر اِک خاص کورس پڑھان، جیہدے بعد اوہ آزادی نال کسے ہور تھاں جا سکدے نیں۔ منجھ وچ شیخ دِت دے پربندھ ہیٹھ 15 پڑھیاراں نال اِک لنڈے سکول اے۔

وزیر پنڈ...... حکیماں وچوں دیوالہ دا گدا عالی شاہ تے ویداں وچوں پیرومن دا پنڈت گوری شنکر تے کلیار گھمن دامیّا داس دسّن جوگ نیں۔

مہتا دے بھائی سکھ رام تے پنڈت گوبند رام مشہور نیں۔

تھلے دتے پنڈاں وچ مکتب نیں:

1- بدھاتھا، میراں بخش دے پربندھ ہیٹھ 6 پڑھیاراں نال۔

2- بوٹالہ، سید امام علی شاہ دے پربندھ ہیٹھ 6 پڑھیاراں نال۔

3- چیمہ بہتا، سید امیر شاہ دے پربندھ ہیٹھ 15 پڑھیاراں نال۔

ایہناں سکولاں وچ پڑھائے جان آلے مضمون قرآن، گلستان، اُردو دی پہلی تے دوجی کتاب نیں۔سکول نمبر 1 تے 3 دے اُستاداں دی آمدن ترتیب وار 1 روپیہ تے 8-2 رپئے ماہانہ اے۔

پیرومن تے مہتا پِنڈاں وچ پنڈت گوری شنکر تے پنڈت گوبند رام دے پربندھ ہیٹھ اِک اِک پاٹ شالا اے، دوویں چنگے سنسکرت عالم نیں تے ترتیب وار 7 تے 10 پڑھیاراں نوں ویاکرن، گرڑ تے پریم ساگر وغیرہ پڑھاندے نیں۔

سِٹھالہ پِنڈ وچ پِنڈ دی دھرم شالا نال جُڑیا اِک گُرمکھی سکول اے جیہدے وچ بھائی پریم داس سادھ 6 پڑھیاراں نوں پنج گرنتھی پڑھاندا اے۔

اَجنالہ...... اجنالہ دے پنڈت گوبند، گنگا رام، جوالہ داس تے جنڈ وال دا جگن ناتھ تے رام داس دے آتما رام تے ٹھاکر داس اپنی سنسکرت پڑھائی لئی مشہور نیں۔منّے پرمنّے حکیم ایہہ نیں: بولیاں دا حکیم شیر علی، حکیم آف راجا سانسی محمد بخش، دوبھرا حکیم نظام الدین تے بدر الدین ایس سرکل وچ مقامی شہرت رکھن آلے چنگے طبیب نیں۔

تھلے دتے بیان ایس سرکل وچ قرآن سکولاں، مکتباں، گرمکھی سکولاں دی تعداد وکھان گے:

تھاں	اُستاد	پڑھیاراں دی تعداد	مضمون	استاد دی آمدن
1- بلباوا	نیاز علی	10	قرآن تے اُردو کی پہلی وغیرہ	فی مُنڈا 1 من غلّہ ورھے وار
2- بلدریہ	قیام الدین	4	قرآن	
3- بھگّہ پور (جنڈ وال)	غلام حسین	11	اوہی	
4- بروالہ	علی محمد	8	اوہی	فی مُنڈا 4 من غلّہ ورھے وار
5- تلونڈی	میر حسن	9	اوہی	

6- جنڑوال	مسماۃ عزیز بی بی	15 کُڑیاں مُنڈے 13 2	اوہی	4 رپئے ماہانہ
7- جھدیر	فقیر اللہ	6	اوہی	فی مُنڈا 1 روپیہ ورھے وار
8- دیال رانگھڑاں	کریم بخش	7	اوہی	
9- رام داس	نظام الدین، مستقیم، محمد بخش	34	اوہی	
10- سنگ پورہ	جیون شاہ	10	اوہی	روز دا کھانا
11- شاہ پور	کاکے شاہ	2	اوہی	12 من غلّہ ورھے وار
12- سروگدی	قطب شاہ	15	اوہی	
13- سِدھر	بدر الدین	6	قرآن، اُردو، فارسی	3 من غلّہ ورھے وار
14- ساہو وال	امیر بخش	8	قرآن	روز دا کھانا تے 6 من غلّہ ورھے وار
15- ادلی والا	محمد بخش	7	قرآن، اُردو، فارسی	7 من غلّہ
16- کوٹلی زیب	غلام دین چراغ شاہ	6	قرآن	فی مُنڈا 1 روٹی ہفتہ وار
17- کوٹ رجادھا	سید شاہ	8	اوہی	روز دا کھانا تے 8 من غلّہ ورھے وار
18- پَچّھی نِگل	محمد بخش	11	قرآن تے اُردو	روز دا کھانا تے 11 من غلّہ ورھے وار

گرمکھی سکول				
سِدھر	کنہ سنگھ	6	گرمکھی	3 من غلّہ ورھے وار
ادلی والا	نورنگ سنگھ	9	اوہی	روز دا کھانا
فتح وال	گردیال سنگھ (اُداسی)	6	اوہی	اوہی
لکھووال	دَون سنگھ (نرملا)	5	اوہی	اوہی

اُستاد نمبر 5، 11، 12، 13 کول ترتیب وار 3، 3، 16 تے 5 بیگھے دیاں معافیاں نیں۔ اُستاد نمبر 8 تے 9 (مستقیم) جولاہے نیں تے ایسراں اپنے پیشے تے گزارہ کردے نیں۔ باقی مسیتاں وچ مُلا نیں تے اوہناں نوں 8 رپئے توں 8-1 رپئے ویاہ شادی تے مرن جیون دے موقعیاں تے فیس دے طور دتے جاندے نیں۔

☆☆☆

امرتسر ڈویژن

ضلع سیالکوٹ

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
455	5355	14	152	29	394	30	612	528	6513

سیالکوٹ: پولیس تھانیاں تے ضلعی گوشواریاں وچ تھلے دتے گئے حکیماں، مولویاں، پنڈتاں تے بھائیاں دے ناں مان جوگ متھے گئے نیں۔

حکیم: مظفر شاہ، امام الدین، شاہ محمد، شیر محمد، حکیم الدین، فتح الدین، گلاب سنگھ، حکیم بورا، حسام الدین تے محمد بخش۔

سیالکوٹ چھاؤنی......حکیم سراج الدین۔

چٹی شیخاں......مبین الدین، کرم الٰہی۔

پوراہِرن......مولوی عبد الحکیم۔

رداس......حسن دین۔

پھگوال...... جوہر شاہ۔

حمزہ غوث......کرم بخش۔

بٹُر......غلام محمد۔

صالح پور...... اسماعیل۔

پرتانوالی...... دیوی دتہ۔

کوٹلی لوہاراں...... احمد علی تے فرزند علی۔

رِچھڑا...... مُکندہ، پریم سنگھ۔

مولوی: **سیالکوٹ......** غلام حسین، کرم الٰہی، عبد اللہ جو ڈاکٹر وی اے، غوث، حاجی عبد اللہ، حافظ سلطان، عطاء اللہ، میاں حسین، کرم الٰہی، محمد علیم، عبد الحکیم مولوی مزمل دا پُتر، محمد حسن، میر حسن (مشن سکول وچ استاد)۔

سیالکوٹ چھاؤنی...... مولوی فضلی احمد، مولوی مبارک علی۔

بلانوالا...... وہاب شاہ۔

پھگوال...... محمد علی۔

بُٹر...... شاہنواز، بُوٹا۔

اولکھ...... فضلا، نور احمد۔

لوردھری...... شہاب دین۔

چُریاں...... شاہ محمد۔

پنڈت: سیالکوٹ...... ہیرا نند، گنگا رام، لیکھ رام، کا کا رام، بدری ناتھ، دمودر داس، متھرا، چکربھن، نرسِنگ داس، دیوی داس، مُول راج، بھوانیا، گنپت، ہریا، کاشی رام، رام چند۔

سیالکوٹ چھاؤنی...... جے بھگوان۔

چٹّی شیخاں...... رام کشن، گوکل۔

رداس...... راج رُپ۔

ہیال...... منی کرن، متھرا۔

اجمل پور...... گُنڈا، للمن، جگت رام۔

بھائی: سیالکوٹ...... وزیر سنگھ، کرم سنگھ، گنگا رام، بھاگ سنگھ، مہتاب سنگھ، آسا سنگھ، سُندر سنگھ، نہال سنگھ، گُردت سنگھ، عِطّر سنگھ، گنڈا سنگھ۔

پرتانوالی...... بھائی مُول سنگھ۔

کوٹلی لوہاراں...... بھائی ارجن سنگھ۔

حمزہ غوث......نہال سنگھ، جگت سنگھ۔

شاعر: سیالکوٹ......عشق پیچا۔

سیالکوٹ شہر تے سرکل وچ مدرسیاں، مکتبیاں تے قرآن سکولاں دی گنتی تے اوہناں بارے تفصیل تھلے دتی جا رہی اے:

تھاں	اُستاد	پڑھیاراں دی تعداد	مضمون	استاد دی آمدن
سیالکوٹ شہر				
مستریاں دی مسیت	فتح دین	10	فارسی تے عربی	20 روپے سالانہ
بھٹہ مسیت	رحیم بیگ	20	اوہی	25 روپے سالانہ
پُورہ مسیت	نورالدین	20	اوہی	30 روپے سالانہ
شاہ رانجھا مسیت	محمد اکبر	10	اوہی	20 روپے سالانہ
غلام علی دی مسیت	قاری صاحب	16	قرآن	......
نجی استاد دا گھر	نوربخش	25	فارسی تے قرآن	50 روپے سالانہ
مسجد بینا	حسین بخش	18	فارسی تے عربی	30 روپے سالانہ
پرانی مسیت	کرم الٰہی	30	اوہی	20 روپے سالانہ
کمہاراں دی مسیت	حافظ سلطان احمد	12	اوہی	20 روپے سالانہ
افغاناں دی مسیت	لقمان	12	اوہی	20 روپے سالانہ
چکی آلیاں دی مسیت	حاجی عبداللہ	30	اوہی	40 روپے سالانہ
ترکھاناں دی مسیت	حافظ علم الدین	10	اوہی	15 روپے سالانہ
مسجد شاہ چانہ	احمد شاہ	30	قرآن	50 روپے سالانہ
جامع مسجد	حافظ سلطان	30	اوہی	50 روپے سالانہ
اللہ لوک مسجد	حافظ فضل دین	20	اوہی	30 روپے سالانہ
بہار خان دا سکول	مولوی غلام حسن	15	فارسی تے عربی	96 روپے سالانہ

افغاناں دی مسیت	رحیم اللہ	10		قرآن تے فارسی	20 روپئے سالانہ
کُرہا کشمیری دی مسیت	کرم دین	20		اوہی	40 روپئے سالانہ
کبوترانوالی مسیت	مولوی حسین	14		فارسی تے عربی	38 روپئے سالانہ
درزیاں دی مسیت	حافظ حکیم اللہ	10		قرآن	20 روپئے سالانہ
ڈپٹی وزیر علی دا گھر	مولوی کرم الٰہی	20		قرآن تے فارسی	60 روپئے سالانہ
میر مظہر علی دا گھر	رحیم بخش	16		فارسی	144 روپئے سالانہ
کنجری آلی مسیت	میاں حاجی	20		قرآن تے فارسی	40 روپئے سالانہ
		مُنڈے	کُڑیاں	فارسی تے عربی	کھانا
سنیاریاں دی مسیت	فضل دین	4	4	قرآن	اوہی
کمہاراں دی مسیت	غلام محمد	0	6	اوہی	اوہی
ارائیاں دی مسیت	سلطان شاہ	0	2	اوہی	اوہی
مولیاں دی مسیت	نور حسن	5	0	اوہی	اوہی
بیبا مسیت	حسین بخش	0	9	اوہی	اوہی
یتیم شاہ دی مسیت	امیر الدذین	0	5	اوہی	اوہی
مسجد چُونا سازاں	نظام الدین	1	2	اوہی	اوہی
مسجد ککّے زئیاں	ایمان الدین	0	4	اوہی	اوہی
مستریاں دی مسیت	نبی بخش	0	7	قرآن تے فارسی	اوہی
مدرسہ بہار خان	غلام حسین	15		عربی تے فارسی	96 روپئے سالانہ
سیالکوٹ چھاؤنی					
صدر بازار	علی محمد	16		قرآن	3 روپئے مہینہ وار
لال کُرتی	......	5		اوہی	......
سیالکوٹ سرکل					
سُرہالی	فتح دین	10		عربی تے فارسی	
دلُو والی	شاہ محمد	32		اوہی	

پت سر	غلام حسین	20	اوہی	
بورانا	شہاب دین	17	اوہی	
گلُپار	رمضان علی	15	اوہی	
تیپرتھ	نور دین	35	اوہی	
ظھورا	برکت علی	25	اوہی	
پھگوال	محمد علی	11	اوہی	
گوہادپور	ظہور دین	31	اوہی	
مظفر پور	غلام مصطفیٰ	12	اوہی	
چٹو مون	نور احمد	14	اوہی	
پنج گرائیں	شاہ سوار	22	اوہی	
لرکھی وال	پیر بخش	29	اوہی	
کھروتا	محمد بخش	11	اوہی	
دھولی چند	تاج دین	12	اوہی	
لگھوان	گلاب شاہ	15	اوہی	
گوندل	حیات علی	18	فارسی	16 روپئے سالانہ
ادلکھ	فضلا	2	قرآن	4 روپئے سالانہ
گدارا	نور احمد	4	اوہی	8 روپئے سالانہ
بُٹر	غلام محمد	14	اوہی	12 روپئے سالانہ
پرتانوالی	امیر الدین	13	اوہی	16 روپئے سالانہ
کوٹلی لونڈی	نظام الدین	11	عربی تے فارسی	10 روپئے سالانہ
وریام	نذر شاہ	5	قرآن	10 روپئے سالانہ
تتّی	علم الدین	5	اوہی	10 روپئے سالانہ
پینوال	محمد بخش	30	اوہی	8 روپئے سالانہ
چونک پور	علم الدین	5	اوہی	10 روپئے سالانہ

ملچھن	لاہا	4	اوہی	8 رپئے سالانہ
کالا	رمضان	6	اوہی	8 رپئے سالانہ
بلانوالا	وہاب شاہ	5	عربی	10 رپئے سالانہ
ویرام	حسن الدین	10	عربی فارسی	14 رپئے سالانہ
رداس	دسوندھی	6	قرآن	12 رپئے سالانہ
ادلکھ	عبداللہ	4	اوہی	8 رپئے سالانہ
کوٹلی لُہاراں	احمد دین	3	عربی طب	6 رپئے سالانہ
کوٹلی لُہاراں غربی	حسن محمد	22	قرآن	44 رپئے سالانہ
اوہی	غوث	10	اوہی	20 رپئے سالانہ
اوہی	عبداللہ	10	اوہی	20 رپئے سالانہ
اوہی	گلاب شاہ	16	اوہی	32 رپئے سالانہ
اوہی	عبدالرحیم	8	......	32 رپئے سالانہ
اوہی	کنہیا سنگھ	6	......	16 رپئے سالانہ
اُوراہ	الٰہی بخش	6	......	12 رپئے سالانہ
لنگڑیال	حضور الدین	9	......	22 رپئے سالانہ
کاکی والی	قادر بخش	8	......	18 رپئے سالانہ
چُمن	محمد شاہ	7	......	16 رپئے سالانہ
سیداں والی	عبداللہ	10	......	14 رپئے سالانہ
لّکا گڑھ	قادر بخش	8	......	16 رپئے سالانہ
کوٹلی سُورہ سنگھ	غلام محمد	7	......	16 رپئے سالانہ
انجُوتر	حسن محمد	4	......	14 رپئے سالانہ
حمزہ غوث	کرم بخش	7	فارسی	8 رپئے سالانہ
چرڑ	میراں بخش	5	اوہی	15 رپئے سالانہ
منڈی مندل	رکن الدین	6	اوہی	10 رپئے سالانہ

صالح پور	احمد بخش	20	اوہی	12 رپئے سالانہ
رنگ پورہ	......	58	قرآن تے فارسی	......
پورہ نِکا (3 سکول)		86	اوہی	......
میانہ پور (2 سکول)		50	اوہی	......
پورہ ہیرن		5	......	......
سیالکوٹ سرکل وچ گرمکھی، شاستری، مہاجنی تے لنڈے سکول				
سیالکوٹ	علی محمد تے نبی بخش	110	لنڈے	180 رپئے سالانہ
چٹّی شیخاں	رام کشن تے گوکل	18	اوہی	
رتچھڑا	ردھی شاہ	20	اوہی	
چٹّی شیخاں	......	35	اوہی	
اگوکی	موتی سنگھ	12	اوہی	12 رپئے سالانہ
رتچھڑا	......	40	گرمکھی	
سیالکوٹ	پنڈت رام چند	5	سنسکرت تے گرمکھی	
اوہی	گوبند رام	12	سنسکرت گرامر وغیرہ	

اک نجی ریٹرن وچ اُتے دسے گئے سکولاں توں اڈ تھلے دتے گئے دیسی سکولاں دا وادھا کیتا گیا:

پِنڈ دا ناں	مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	مضمون	پاٹ شالاں	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
چرڑ بالا	1	7	عربی	......	......	......	......	......	......
ہڈالی	1	5	......	......	......	......	......	......	......
لگیوال	1	12	......	......	......	......	......	......	......
کھنہ	1	5	عربی تے فارسی	......	......	......	......	......	......

معظم آباد	1	5	اوہی	......	......	......	......	......	......
مُونگر	1	13	اوہی	......	......	......	......	......	......
چک صدر	1	7	اوہی	......	......	......	......	......	......
کھُٹنیکی	1	8	اوہی	......	......	......	......	......	......
کوٹ پھوکراں	1	5	اوہی	......	......	......	......	......	......
کوٹ کرن بخش	1	7	عربی	......	......	......	......	......	......
نگُور	1	5	اوہی	......	......	......	......	......	......
سمیل اعوان	1	4	اوہی	......	......	......	......	......	......
رائے پور	1	5	اوہی	......	......	......	......	......	......
ڈھیرا سنگھ	1	4	اوہی	......	......	......	......	......	......
کِش	1	6	اوہی	......	......	......	......	......	......
پھُنی	1	11	اوہی	......	......	......	......	......	......
گوجرانوالہ	1	8	اوہی	......	......	......	......	......	......
گُنا کلاں	1	12	عربی تے فارسی	......	......	......	......	......	......
ساہووالی	1	10	اوہی	......	......	......	......	......	......
لکڑا (خورد)	1	5	عربی	......	......	......	......	......	......
لکڑا بُرجی	1	5	اوہی	......	......	......	......	......	......
کوٹلی کوکا	1	13	اوہی	......	......	......	......	......	......
مِرزا	1	26	عربی تے فارسی	......	......	......	......	......	......
سیُوکی	1	10	اوہی	......	......	......	......	......	......
داؤ کی	1	8	اوہی	......	......	......	......	......	......
متے کی	1	8	اوہی	......	......	......	......	......	......
متیلی	1	6	اوہی	......	......	......	......	......	......
ترِگڑی	1	5	اوہی	......	......	......	......	......	......

رائے پور	......	......	......	......	......	1	8	......	......
پیہہ پھنکی	......	......	......	......	......	......	......	1	5
سادھ	1	17	......	......	......	......	......	......	......
بدریانہ	1	6	......	......	......	......	......	......	......
پھُوٹ	1	11	......	......	......	......	......	......	......
محل مکڑا	1	6	......	......	......	......	......	......	......
پنڈی پنجوراں	1	6	فارسی	......	......	......	......	......	......
لوٹی	1	12	اوہی	......	......	......	......	......	......
کپور والی	1	10	عربی تے فارسی	......	......	......	......	......	......
پیرولی	1	8	عربی	......	......	......	......	......	......
بکر پور	1	8	اوہی	......	......	......	......	......	......
سِری	1	11	اوہی	......	......	......	......	......	......
چک کھوکھر	1	7	اوہی	......	......	......	......	......	......
اکبرآباد	1	7	عربی تے فارسی	......	......	......	......	......	......
چھرنڈ	1	6	......	......	......	......	......	......	......
کوٹلہ	1	9	......	......	......	......	......	......	......
بھبڑیانوالہ	1	11	......	......	......	......	......	......	......
نوال	1	8	......	......	......	......	......	......	......
عدالت گڑھ	1	17	......	......	......	......	......	......	......
اجمل پور	1	12	......	......	......	......	......	......	......
بَلّو وال	1	16	......	......	......	......	......	......	......
نکھو وال	1	8	......	......	......	......	......	......	......
گوجر کالا	1	10	......	......	......	......	......	......	......
ادم درنگ	1	10	......	......	......	......	......	......	......

لکڑا (کلاں)	1	5	......	......	......	......	......	......	......
دھولاں	1	5	......	......	......	......	......	......	......
کوٹ کھمن	1	8	......	......	......	......	......	......	......
پیرو چک	1	19	......	......	......	......	......	......	......
پھلّو والی	1	16	......	......	......	......	......	......	......
رِچھڑا	1	14	......	......	......	......	......	......	......
متیکی	1	10	......	......	......	......	......	......	......
تِرگا	1	24	......	......	......	......	......	......	......
لدھڑ	1	8	......	......	......	......	......	......	......
گنگوال	1	12	......	1	8	......	......	......	......
دھمن والے	1	......	......	......	......	......	1	1	12
ہیال	1	8	......	......	......	......	......	......	......
پل بجوان	1	10	......	......	......	......	......	......	......

فلَورا: ایس سرکل وچ منّے پرمنّے حکیم میاں غلام نقشبند آف گدگور، حیدر شاہ آف سیہنی والی تے مولوی سید گلاب شاہ آف گدگور (جیہڑے عربی دے مان جوگ عالم منّھے جاندے نیں۔)

گدگور، وِچُوکی تے کھنانوالی وچ پِنڈ دیاں مسیتاں نال جُڑے مکتب سید گلاب شاہ، عثمان تے شاہ سوار دے پربندھ ہیٹھ نیں جیہناں وچ ترتیب وار 12، 6 تے 14 پڑھیار نیں۔ پڑھائی دے مضموناں وچ قرآن، عربی، گرامر، مسلم قانون تے فارسی شامل نیں۔

ظفروال: مولوی قطب الدین تے غلام قادر شاہ ظفروال وچ منّے پرمنّے عربی عالم نیں۔

پولیس ریٹرناں وچ تھلے دتے گئے سکولاں دا ذکر اے:

تھاں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
ظفروال	1	22	قرآن، عربی تے فارسی
چھیور	1	14	اوہی

مراڑا	1	33	فارسی، اُردو تے عربی
اتھروا	1	15	قرآن
بھنیا	1	5	اوہی
ہچلی	1	3	اوہی
ڈھول	1	16	اوہی
نوگراں	1	25	قرآن تے تھوڑی جیہی فارسی
سکرور	1	24	قرآن

ضلعی ریٹرناں وچ تھلے دتے گئے سکولاں دا وادھا کیتا گیا:

	مکتب		پاٹ شالاں		سرکاری سکول		لنڈے سکول	
تھاں	گنتی	پڑھیار	گنتی	پڑھیار	گنتی	پڑھیار	گنتی	پڑھیار
ظفروال	......	......	1	18	......	......	......	......
جلالپور	1	5	......	......	......	......	......	......
چکڈُدھ	1	12	......	......	......	......	......	......
وڈیالا	1	10	......	......	......	......	......	......
ڈبولی	1	6	......	......	......	......	1	6
جنڈیالہ	......	......	1	24	......	......	......	......
ڈولم	1	6	......	......	......	......	......	......
مہتاب پور	1	6	......	......	......	......	......	......
سید پور	1	6	......	......	......	......	......	......
چک کھوکھر	1	6	......	......	......	......	......	......
کوٹلی چھیِور	1	4	......	......	......	......	......	......
چھیِور	......	......	1	4	......	......	......	......
ڈوگری	1	8	......	......	......	......	......	......

چروا	1	26	......	......	......	......	......	......
مُجرا	1	8	......	......	......	......	......	......
جویاں	1	10	......	......	......	......	......	......
نیرپال	1	6	......	......	......	......	......	......
جمال جُنڈ	1	20	......	......	......	......	......	......
سلابیکی	1	10	......	......	......	......	......	......
مہاراجکی	1	12	......	......	......	......	......	......
مُنڈیکی	1	7	......	......	......	......	......	......
کوٹلی خواجہ	1	13	......	......	......	......	......	......
لودھراکی	1	8	......	......	......	......	......	......
کالیوالی	1	7	......	......	......	......	......	......
کوٹلی ترکھاناں	1	8.5	......	......	......	......	......	......
کھکھن واہ	1	9	......	......	......	......	......	......
چونڈا	1	26	......	......	1	12	......	......
آلیانوالی	1	15	......	......	......	......	......	......
سنگریالہ	1	8	......	......	......	......	......	......
مہدیالا	1	7	......	......	......	......	......	......
سبُوکی	1	5	......	......	......	......	......	......
دبپُوکی	......	......	......	......	......	......	1	25
سلورا	1	6	......	......	......	......	......	......
کوٹ باوا	1	10	......	......	......	......	......	......
چنگڑیاں	1	6	......	......	......	......	......	......
پنڈی پاہگو	1	20	......	......	......	......	......	......
جیتی والا بلاّ	1	6	......	......	......	......	......	......

سبز پیر	1	7	......	......	......	......	......	......
جیتی بالا	1	18	......	......	......	......	......	......
بھرتل	1	6	......	......	......	......	......	......
ڈھولن	1	10	......	......	......	......	......	......
سیداں والی	1	12	......	......	......	......	......	......
تتیالا	1	5	......	......	......	......	......	......
سنکترا	1	4	1	7	......	......	......	......

میانی: ڈُڈھ دا مولوی غلام علی تے بسیاں والا دا رحمت اللہ شاہ دسّن جوگ نیں۔

رام پور تے کالا ختائی دے پِنڈاں وچ اک اک گرمکھی سکول اے جیہنوں سیتل داس تے ہیرا سنگھ چلاندے نیں تے ایہناں وچ ترتیب وار 12 تے 4 پڑھیار نیں۔

ایس سرکل وچ عربی تے فارسی دے مکتب تھلے دتے نیں:

تھاں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون	استاد
ڈُڈھ	1	14	عربی تے فارسی	غلام حسین
کالا ختائی	1	13	اوہی	احمد شاہ
اوہی	1	10	اوہی	غلام دین
راجنڈیالہ	1	11	اوہی	نور احمد
اوہی	1	10	اوہی	شاہ دین
اوہی	1	6	اوہی	جُونڈُو
ننی	1	12	عربی	ہاشم
بنڈوری	1	12	عربی تے فارسی	عمر دین
کرُون	1	7	اوہی	امام دین
کھوند	1	12	اوہی	......
سدانُرلی	1	13	اوہی	جانی شاہ

رایا: تھلے دتے مولویاں دے ناں علاقے وچ مان جوگ سمجھے جاندے نیں: بھنیاں دا نظام الدین علماء، ماڑی کلاں دا غلام محمد، گنگوہر دا نور الدین، بدوملی دا محمد یار، بھگیان دا حسن محمد، بھُوجھ دا نور احمد، رندھیر دا عمر دین، مگُولا دا عبد الحکیم، تے ملک پور دا خان محمد۔ ایہہ سارے مولوی تھلے دتے گئے دیسی سکولاں وچ پڑھاندے نیں:

تھاں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون	استاد دی آمدن
بھنان	1	21	فارسی تے عربی	42 من غلہ سالانہ
ماڑی کلاں	1	13	اوہی	26 من غلہ سالانہ
گنگوہر	1	12	اوہی	24 من غلہ سالانہ
بُڈھ ملی	1	13	اوہی	26 من غلہ سالانہ
بھاگیاں	1	9	اوہی	20 من غلہ سالانہ
بھُوجھ	1	10	اوہی	18 من غلہ سالانہ
رندھیر	1	15	اوہی	30 من غلہ سالانہ
مگُولا	1	15	اوہی	30 من غلہ سالانہ
ملک پور	1	10	اوہی	20 من غلہ سالانہ

بابا رام داس تے پاندھا اُتما رام اک گرمکھی سکول تے اک لنڈے سکول ترتیب وار پِنڈ گویل خُرد تے ملک پور وچ چلاندے نیں، تے ایہناں وچ پڑھیاراں دی تعداد 11 تے 25 اے۔ روز دی روٹی، 11 من سالانہ اناج نال، گرمکھی اُستاد دی آمدن اے، جدکہ لنڈے سکول دے اُستادنوں 2 روپئے 12 آنے مہینہ وارلبھدے نیں۔

نارُووال: رست علی حاکم،علم الدین مولوی تے ارُوڑا پنڈت دا ناں سرکل وچ منّے پرمنّے بندیاں وچ متھیا جاسکدائے:

نارُووال تے رایا کورابا وچ اک اک مکتب اے جیہنوں ترتیب وار حسین شاہ تے سید عبد الحکیم چلاندے نیں۔ اوہ ترتیب وار 35 تے 16 پڑھیاراں نوں قرآن، بوستان، گلستان، کریما وغیرہ پڑھاندے تے واڈھی ویلے غلّہ فیس دے طور تے لیندے نیں۔

نارُووال وچ اک لنڈے سکول وی اے جیہدے وچ 50 پڑھیاراں نوں پنڈت اروڑا

لنڈے تے سنسکرت پڑھاندائے۔

پولیس افسراں دا آکھنا اے کہ ایس سرکل وچ لوک ایس گل تے کُجھ پریشان نیں کہ سکولاں دی گنتی گھٹ اے تے لوک پڑھائی توں تقریباً محروم رہ گئے نیں۔

ضلعی ریٹرناں رایا تے نارُووال سرکلاں لئی پولیس ریٹرناں وچ دسے گئے سکولاں وچ تھلے دتی تعداد دا وادھا کیتا:

تھاں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
دریانوالہ	1	12	فارسی، اُردو تے عربی
داوُو	1	13	اوہی
اُنچی	1	7	فارسی
ڈُونگیاں	1	16	قرآن
خان/کھن	1	4	فارسی
شہالیوال	1	4	قرآن تے اُردو
لدھڑ	1	4	اوہی
چکرالی	1	7	اوہی
کالخانہ	1	15	فارسی، اُردو تے قرآن
میگہ	1	14	اوہی
ندُوکی	1	10	فارسی تے اُردو
گھڑیال کلاں	1	3	عربی
جیوں کورایہ	1	8	قرآن تے فارسی
مِٹھا سُوجا	1	1	فارسی
ماڑی خُرد		7	قرآن تے فارسی
کوٹ بھُوجھ	1	3	قرآن تے اُردو
ٹاہلا کلاں	1	3	قرآن تے فارسی
شمشیر پور	1	4	قرآن تے اُردو

پسرور: ایس سرکل وچ پسرور دا مولوی عبد اللہ اکلا دسّن جوگ بندہ اے جیہڑا قرآن تے عربی تے فارسی دیاں ایڈوانسڈ لکھتاں سکے زئی مسیت وچ 9 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔

ایس سرکل وچ اکلا گرمکھی سکول کلال والا پنڈ وچ اے جتھے مہان سنگھ 10 پڑھیاراں نوں، کال باجوا 10 تے کوریکی 6 پڑھیاراں نوں گرمکھی پڑھاندائے۔

پنڈت گوران دِتہ پسرور وچ اک لنڈے سکول ٹوردا اے جتھے 54 پڑھیار نیں۔ دوجے مہاجنی سکول بُڈھا گرویا تے پڑوپی وچ نیں جیہناں وچ ترتیب وار 24 تے 10 پڑھیار نیں۔

قرآن، عربی تے فارسی سکول تھلے دتے گئے نیں:

تھاں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
پسرور	4	56	قرآن، عربی
نگلیاں	1	5	فارسی تے اُردو
نکل رام چند	1	9	قرآن تے اُردو
رسولپور	1	6	اوہی
چوہان	1	12	اوہی
کلال والا	1	4	اوہی
بھاگ	1	4	اوہی
بھگت	1	12	اوہی
تخت پور	1	9	فارسی
بُڈھا دھرگا	1	6	قرآن
پنوانہ	1	15	فارسی
کمال پور	1	18	قرآن تے فارسی
کھیوا	1	8	قرآن
کوٹلی مغلاں	1	3	اوہی
مَل پور	1	25	اوہی

چیدا	1	12	اوہی
کل باجوہ	1	20	قرآن تے فارسی
کوریکی	1	10	قرآن
قاضی بھرونگ	1	12	قرآن تے فارسی
جھولکی	1	5	قرآن
شاہتی	1	6	اوہی
اُونچا بھرنگ	2	17	اوہی
کوٹلی فقیر چند	1	11	اوہی
مردانہ	1	2	قرآن تے فارسی
کوٹلی وِساکھ سنگھ	1	3	قرآن
کوٹ رائے	1	9	اوہی
سنگرولی	1	8	قرآن تے فارسی
تواریانوالا	1	6	اوہی
بُڈھا گورایا	1	20	اوہی
سرائے	1	12	قرآن،عربی تے فارسی
سیان	1	8	اوہی
لوپری	1	6	اوہی
ٹھٹھی	1	7	اوہی
سکندر پور	1	1	قاعدہ عربی

قلعہ سوبھا سنگھ: غلام حسن، وزیرا، بابو دیوی دِتہ آف قلعہ سوبھا سنگھ، صادق علی آف لُونر تے محمد علی تے علی پور (جیہڑا مولوی وی اے) نوں ایس سرکل دے منّے پرمنّے حکیماں وچ شامل کیتا جاندائے۔ مولویاں وچ عزیز الدین، حافظ علی اکبر آف قلعہ سوبھا سنگھ تے امام الدین آف کوٹ ارائیاں دسّن جوگ نیں۔ پنڈت کاشی رام، نارائن دت تے آسانند تے 'بھائی' ہیرا سنگھ وی ترتیب

وار سنسکرت تے گرمکھی دے چنگے عالم نیں۔

تھاں	اُستاد دی آمدن	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون	اُستاد
لالا	3 رپئے مہینہ وار	25	فارسی تے قرآن	نور احمد
کوٹ ارائیاں	روز دی روٹی	6	اوہی	امام دین
چیھرا	1 من غلہ مہینہ وار	16	اوہی	عبدالکریم
لدھڑ	روٹی	5	قرآن	بوٹا شاہ
کوٹلی محمد صادق	7 من مہینہ وار	20	فارسی تے عربی	اسماعیل
بھوجو	روٹی	7	اوہی	مولا داد
پنج گرائیں	2 من مہینہ وار	14	اوہی	حافظ اسماعیل
خیر اللہ پور	ڈھائی من مہینہ وار	14	اوہی	تاج الدین
علی پور	روٹی	34	اوہی	غلام حسین
چک جگت رائے	ڈیڈھ من مہینہ وار	5	اوہی	عبدالرشید
تنبُو	1 من غلہ مہینہ وار	12	قرآن	امام دین، موآلی، شیر محمد، شہامت علی
بیہکی کی	اوہی	6	اوہی	طالب الدین
روپو والی	2 من مہینہ وار	8	اوہی	حسن
قلعہ سوبھا سنگھ	بِنا معاوضہ	60	فارسی تے عربی	حافظ علی اکبر

قلعہ سوبھا سنگھ وچ اک مہاجنی سکول جیہدے وچ 30 پڑھیار نیں تے اک سنسکرت سکول اے جیہدے وچ 10 پڑھیار نیں۔

ستراہ: حکیماں وچ علم الدین مشہور اے۔ قلعہ صُوبہ سنگھ تے قہار والی پِنڈاں وچ بھائی شام سنگھ دے پربندھ ہیٹھ اک گرمکھی سکول وچ 25 پڑھیار گرمکھی تے لنڈے پڑھدے نیں، تے سردار اک لنڈے سکول چلاندا اے جیہدے وچ 11 پڑھیار پڑھدے نیں۔

ستراہ سرکل وچ قرآن سکول تے مکتب پولیس ریٹرناں موجب کُجھ اینج نیں:

تھاں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
دھندل	1	8	قرآن
میاں والی	1	14	فارسی تے عربی
فتح پور	1	12	اوہی
چانگی	1	9	اوہی
سندرانہ	1	6	اُردو
موہن پور	1	4	قرآن
کوٹلی مقبرہ	1	8	فارسی تے عربی
دھرنگ	2	12	اوہی
مکھانہ	1	5	قرآن
دتار بند	1	8	فارسی تے عربی
کوٹ ایمان	1	3	فارسی
لالا	1	6	اوہی
کوٹلی داتا	1	4	عربی
سرائے	1	12	اوہی
ویروالا	1	9	اوہی

ضلعی ریٹرناں پسرور، قلعہ سوبھا سنگھ تے ستراہ سرکلاں وچ تھلے دتے گئے دیسی سکولاں

وچ وادھا دسیا:

	مکتب		پاٹ شالاں		گرمکھی سکول		مہاجنی تے لنڈے	
تھاں	گنتی	پڑھیار	گنتی	پڑھیار	گنتی	پڑھیار	گنتی	پڑھیار
اُودفتا	1	20	1	18	......	......	......	......
لکھن کی	1	11	......	......	......	......	......	......

لڈی ججا	1	9	......	......	......	......	......	......
بھُلر	......	......	......	......	......	......	1	15
جودھلا	1	9	......	......	......	......	1	16
سرانوالی	......	30	1	24	......	......	......	......
چنگا	1	9	......	......	......	......	......	......
کوٹلی ہیرا	1	7	......	......	......	......	......	......
کوٹلی مہاراں	1	16	......	......	......	......	......	......
پھلّی	1	12	......	......	......	......	......	......
دِھرکی	1	8	......	......	......	......	......	......
نگل رام چند	......	15	1	4	......	......	......	......
مِرزا باجوہ	1	7	......	......	......	......	......	......
تگی پور	1	7	......	......	......	......	......	......
قاضی پھرنگ	1	16	......	......	......	......	......	......
سوہاوہ	2	10	......	......	......	......	......	......
منگت	1	9	......	......	......	......	1	8
گلُوکی	2	21	......	......	......	......	1	8
چک اوگو	1	6	......	......	......	......	......	......
دتہ زیدکا	2	25	......	......	......	......	......	......
گکھڑوالی	1	8	......	......	......	......	......	......
منگا	1	7	......	......	......	......	......	......
گٹھیالیاں	1	18	......	......	......	......	......	......
کوٹلی تارڑ	1	10	1	......	......	......	......	......
بہلول پور	1	7	......	......	......	......	......	......

ملاٗلو	1	8	......	......	......	......	......	......
سُکھنا	3	18	......	......	......	......	1	10
قہار والی	1	8	......	......	1	8	......	......
تھپو آلا	1	7	......	......	1	8	......	......
ٹھٹہ گلاب سنگھ	......	......	......	......	1	10	......	......
بھوپر	1	8	......	......	......	......	......	......
سائب	1	5	......	......	......	......	......	......
سانو پور	1	8	......	......	......	......	......	......
شادی خان والا	1	8	......	......	......	......	......	......
رانا	1	9	......	......	......	......	......	......
وہیودو	2	14	......	......	1	8	......	......
قلعہ سوبھا سنگھ	1	14	......	......	......	......	1	8
چھنگی شاہ کھک	1	6	......	......	......	......	......	......

دھرم کوٹ: تھلے دتے پِنڈاں وچ سکول موجود نیں جتھے عربی، فارسی، اُردو زباناں پڑھائیاں جاندیاں نیں:

-1 کوٹلی ہواہ سعد اللہ خان: پولیس سٹیشن نال جُڑیا، درمیانے گُن آلے عزیز الدین دے پربندھ ہیٹھ جیہڑا 13 پڑھیاراں نوں 24 روپئے سالانہ تے پڑھاندائے۔

-2 راجا والا: اک مسیت نال جُڑیا، بہاول بخش دے پربندھ ہیٹھ، جیہڑا 15 بالاں نوں 30 روپئے سالانہ تے پڑھاندائے۔

-3 اوگو رُدر: دو مکتب حسن الدین دے پربندھ ہیٹھ جیہڑا 7 کُڑیاں نوں پڑھاندائے تے غلام رسول 25 مُنڈیاں نوں۔ دوواں دی آمدن ویہہ ویہہ روپئے سالانہ اے۔

پِنڈ چک رام وچ اک گُرمکھی سکول اے جیہدے وچ شِبناتھ 8 پڑھیاراں نوں گُرمکھی سکھاندائے۔

ڈسکہ: حکیم بوٹے خان، حکیم برخوردار تے حکیم شیر سنگھ آف گوبند کی، حکیم امام الدین آف مِترانوالی تے دوارکا داس تے ذاکر شاہ آف جامکی ایس سرکل دے مشہور دیسی ڈاکٹر نیں۔ مولوی عبداللہ حامد آف کوٹ بندہ تے قاضی غلام محمد آف مِترانوالی تے پنڈت ایشر داس تے پنڈت بلرام آف مِترانوالی دسّن جوگ پنڈت نیں۔

جامکی تے ڈسکہ پِنڈاں وچ اک اک سنسکرت سکول اے جتھے 18 تے 4 پڑھیار پڑھدے نیں۔ ڈسکہ، مِترانوالی تے گلوتیاں پِنڈاں وچ گُرمکھی سکول ہین جیہناں وچ ترتیب وار 86 تے 20 پڑھیار نیں۔

سندھنوالا، ڈسکہ، مِترانوالی، پھڈے والا تے الومہر پِنڈاں دے لنڈے سکولاں وچ پڑھیاراں دی گنتی ترتیب وار 7، 20، 6، 40 تے 22 اے۔

ایس سرکل دے دیسی قرآن تے فارسی ۔عربی سکول ایسراں نیں:

تھاں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
الومہر	2	20	قرآن
اماوترا	1	10	اوہی
پھڈیوالا	1	19	قرآن، فارسی تے اُردو
تھلیارا	1	6	اوہی
ٹھٹہ گورایا	1	4	اوہی
جامکی	1	35	قرآن، فارسی تے اُردو
جیسر والا	1	7	قرآن
چک موانہ	2	4	اوہی
ڈُھنڈُو والی	1	8	اوہی
ڈھولی والی	1	12	اوہی
رِنجھے	1	5	اوہی
سکُھو کی	1	6	اوہی
سندھن والا	1	4	اوہی

کلرکوٹ	1	3	اوہی
گلوتیاں (خُرد)	1	14	اوہی
کوٹ گھمن	1	10	قرآن، فارسی تے اُردو
کوٹلی کُوکا	1	8	اوہی
گُجرا	1	50	قرآن، فارسی تے اُردو
منگھو گھمن	1	14	قرآن تے فارسی
مُوہرانہ	1	4	قرآن
مہی ٹھکرائے	1	10	اوہی
ویرو والا	1	6	اوہی
مِترانوالی	1	20	قرآن، فارسی تے اُردو
بیہن والا	1	12	قرآن
کوٹ بندہ	1	16	قرآن، فارسی تے اُردو

سمڑیال: مولوی نور احمد، کرم الٰہی، نبی بخش آف ساہو والا، تے حکیم غلام حسین تے روڑا آف سمریال نوں ایس سرکل وچ اُگھڑواں دسیا جاندائے۔

ملکھانوالا، بیگو وال تے کھرتل دے پِنڈاں وچ اک اک گُرمکھی سکول بھائی گنڈا سنگھ، بھائی کرم سنگھ تے بھائی بدھاوا سنگھ دے پربندھ ہیٹھ نیں جیہناں وچ ترتیب وار 14، 40 تے 12 پڑھیار نیں۔ وَن، تھانہ والی تے کھرتل وچ 7، 10 تے 11 پڑھیاراں آلے لنڈے سکول نیں۔

ایس سرکل وچ مکتب، مدرسے تے قرآن سکول تھلے دتے گئے نیں:

تھاں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
سمریال	1	20	قرآن، عربی تے فارسی
وَن	2	17	اوہی
جتے کی	1	30	اوہی
مجرا (کلاں)	1	16	اوہی

کولُوکی	1	12	اوہی
کوٹ دینہ	1	5	اوہی
ملکاں والا	1	20	اوہی
رندھیر	2	16	اوہی
چوکی	1	7	اوہی
کوٹ ملیانوالا	1	8	اوہی
بڈُّوکی	1	12	اوہی
سہووالا	6	60	اوہی
بیگُو والا	1	16	اوہی
کھرُووالا	1	10	اوہی
چکوپا	1	8	اوہی
نندگیر	1	14	اوہی
چھلُّوکی	1	12	اوہی
بھُناوالی	3	9	اوہی
ہیراجمبا	1	11	اوہی
سُندرپور	1	13	اوہی
بدر	1	6	اوہی
دڑُووالی	1	7	اوہی
سرُوکی	1	11	اوہی
تھانہ والی	1	12	اوہی
چُنکی	2	15	اوہی

پولیس ریٹرناں موجب ڈسکہ تے سمریال سرکلاں وچ دیسی سکولاں دی تفصیل اینج اے:

تھاں	مکتب		پاٹ شالاں		گرمکھی سکول		مہاجنی تے لنڈے	
	گنتی	پڑھیار	گنتی	پڑھیار	گنتی	پڑھیار	گنتی	پڑھیار
دیلم	1	45	......	......	......	......	......	......
کھرتل	......	......	1	15	......	......	......	......
پھگّو والا	1	40	......	......	......	......	......	......
سلووالا	1	38	......	......	......	......	1	15
شادی والا	......	......	......	......	1	30	......	......
کوٹ ڈسکہ	......	......	1	12	......	......	......	......
رہنجونا	1	10	......	......	......	......	......	......
قلعہ ٹیک سنگھ	1	10	......	......	......	......	......	......
بھرتانوالا	1	5	......	......	......	......	......	......
ڈھولیکی	1	5	......	......	......	......	......	......
لہوکی	1	10	......	......	......	......	......	......
ڈھموکی	1	3	1	4	......	......	......	......
مندیکی	......	......	......	......	1	10	1	5
تتھا	1	4	......	......	......	......	......	......
ساہووالا	......	......	......	......	1	7	1	20
کمال پور	1	20	......	......	......	......	......	......
من پور	1	5	......	......	......	......	1	8
بلّو چک	2	10	......	......	......	......	1	8
بھوپال والا	1	7	1	5	......	......	......	......
گھرتل	2	45	......	......	1	12	......	......
چک بھڈا	1	5	......	......	......	......	......	......

بھلّو مہر	1	12	......	......	......	......	......	......
کوٹ جُنڈو	1	10	......	......	......	......	......	......
آدمکی	1	12	......	......	......	......	......	......
کندیسیاں	1	10	......	......	......	......	......	......
بھنگت	1	8	......	......	......	......	......	......
کنیہا والا	3	5	......	......	......	......	......	......
بھکر مَلی		30	......	......	......	......	......	......
کوٹھا چشتیاں	2	30	......	......	......	......	......	......
سراں کی	1	32	......	......	......	......	......	......
روہیلا	1	14	......	......	......	......	......	......
کوپرا	......	27	......	......	......	......	......	......
لاڈلی	1	8	......	......	......	......	......	......
مُندرا والا	1	25	......	......	......	......	......	......
جنڈُو شاہی	1	5	......	......	......	......	......	......
ہردو ڈسکہ	1	40	1	10	2	25	1	50
گلوتیاں	......	......	......	......	1	7	1	7

پھوکلیاں: ایس سرکل دے پنڈتاں وچ جگن ناتھ آف پھوکلیاں، لالمن آف پٹھولی، میاہ داس آف ہیال، ایشر داس آف گنگوال تے حکیماں وچ مایا آف ہیال، علم الدین آف پھوکلیاں (جیہڑا امنّیا پرمنّیا مولوی وی اے)، کاشی آف چک سندل، تے میاں سراج الدین آف کچی مند دسّن جوگ نیں۔

پھوکلیاں تے پُول وچ اک اک مکتب اے جیہنوں مولوی علم الدین (اُتے ذکر کیتا گیا) تے میراں بخش ترتیب وار 18 تے 22 پڑھیاراں نال چلاندے نیں۔ ایتھے فارسی، عربی تے اُردو دے مضمون پڑھائے جاندے نیں۔

☆☆☆

امرتسر ڈویژن

ضلع گورداس پور

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
131	1165	13	188	8	98	8	96	154	1481

فتح گڑھ...... حکیم محمد شاہ، مولوی محمد علی شاہ تے محمد عثمان شاہ ایس تھاں وچ اُگھڑویں دسّے گئے نیں، اخیرلے اِک مسیت نال جُڑے مکتب دا اُستاد اے جتھے قرآن، حدیث تے مسلم شریعت پڑھائی جاندی اے۔ اوہ لگ بھگ 30 رپئے ورھے وار لیندا اے تے آوَن آلے پڑھیاراں دی تعداد 20 اے۔

تیجاہ پِنڈ 10 پڑھیاراں نال اِک مکتب اے جتھے فارسی تے اُردو پڑھائی جاندی اے۔ تیجاہ وچ اِک پاٹ شالا وچ سندر دا پُتر نارائن 4 مُنڈیاں نوں سنسکرت دیاں 8 کتاباں پڑھاندا اے۔ ایس ویلے توں اوہدی آمدن صرف سال دے 6 رپئے اے۔ من وچ اِک مکتب وچ 9 پڑھیاراں نوں اُردو تے فارسی پڑھائی جاندی اے تے پنڈ کٹھالہ، لوڈی ننگل، خرکیاں تے راول وچ اِک اِک مکتب اے جتھے قرآن تے فارسی پڑھائی جاندی اے تے جتھے ترتیب وار 3، 10، 10 تے 16 پڑھیار آوندے نیں۔

سری گووند پور...... حکیم غلام نبی تے رام چند تے بھائی جیون کہر ایس سرکل وچ سبھ توں

چوکھا پڑھے لکھے نیں۔ سری گووند پور وچ 10 پڑھیاراں نال اِک گُرمکھی سکول اے۔

رجوآ وچ اِک نجی گھر وچ اِک مکتب اے: ایتھے 9 پڑھیار آؤندے نیں، عربی تے فارسی پڑھائی جاندی اے تے اُستاد ابراہیم، جیہڑا چنگا پڑھیا لکھیا بندہ اے، نوں کسے جنس وچ ادائیگی کیتی جاندی اے جیویں 25 من ورھے وار غلّہ۔ مٹھولہ تے مری بوچیاں وچ 5 پڑھیاراں نال اِک اِک مکتب جیہناں وچ فارسی تے اُردو پڑھائی جاندی اے۔ مٹھولہ وچ 4 پڑھیاراں نال اِک نِکّا گرمکھی سکول وی اے۔

لڈا مونڈا تے گڑھی افغاناں وچ اِک اِک مکتب اے جتھے صرف اُردو پڑھائی جاندی اے تے ترتیب وار 6 تے 7 پڑھیار آؤندے نیں۔ ادلکھ وچ اِک مکتب اے جتھے فارسی تے اُردو پڑھائی جاندی اے، 5 پڑھیار آؤندے نیں تے بھن مری وچ 6 پڑھیاراں نال اِک گرمکھی سکول اے۔

پٹھان کوٹ...... ایس سرکل دا سبھ توں وڈا مکتب ہریدی وچ اے جتھے فتح دین 10 یاں 12 پڑھیاراں نوں فارسی تے اُردو پڑھاندا اے۔ اوہ اوہنوں 60 من غلّہ ورھے وار دیندے نیں۔

شہرِ چن وچ 8 یاں 9 پڑھیاراں نال اِک مکتب اے جتھے قرآن، اُردو تے فارسی پڑھائی جاندی اے، تے کھیڑے بسدُو تے بروان وچ اِک اِک مکتب اے جتھے پڑھائے جان آلے مضمون اُردو تے فارسی نیں تے ترتیب وار 5 تے 12 پڑھیار نیں۔

سجن پور وچ اِک چنگا سنسکرت سکول (پاٹ شالا) اے جتھے اِک پیرو برہمن استاد 25 پڑھیاراں نوں مفت پڑھاندا اے۔ نیروٹ جیمل سنگھ وچ اِک مہاجنی سکول اے جتھے بلکا مہاجن 11 پڑھیاراں نوں لنڈے مفت پڑھاندا اے۔ ریٹرن وچ ایہہ وچار سانجھے کیتے گئے نیں کہ جے سجن پور تے نیروٹ سکولاں نوں سرکار ولّوں کوئی گرانٹ دِتی جاوے تے اوہناں دی حالت چنگی ہو سکدی اے۔ نیروٹ مہرا وچ شِو رام برہمن دے پربندھ ہیٹھ 7 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا اے۔

تھانہ چھمل تے شاہ غریب...... ایس تھانے وچ منّے پرمنّے حکیم نورو، رجادہ، منّا، اکبر، نظام الدین نیں، مولوی دیدار بخش منڈیالہ وچ تے نعمت اللہ نیں۔ منڈیالہ وچ اِک چنگا مکتب اے جیہدے وچ 18 پڑھیار آؤندے نیں۔ دیدار بخش اوہناں نوں عربی تے فارسی پڑھاندا اے تے چھ مہینے بعد 40 من غلّہ لیندا اے۔

پیالی افغاناں، سلطان پور تے خان پور وچ اِک اِک مکتب اے، پہلے وچ عربی تے اُردو

پڑھائی جاندی اے، 15 پڑھیار آوندے نیں تے بعد آلے دوواں وچ فارسی تے اُردو پڑھائی جاندی اے، ہر اِک وچ 14 پڑھیاراں دی حاضری اے۔ بنگڑا وچ 20 پڑھیاراں نال اِک وڈا مکتب اے، عربی تے فارسی پڑھائی جاندی اے۔ غناہ وچ فارسی، عربی تے اُردو پڑھائی جاندی اے تے پڑھیاراں دی تعداد 18 اے تے سہاری وچ ایہی مضمون 14 پڑھیاراں نوں پڑھائے جاندے نیں۔ چک نہالی، پچّ وال، نرپل، بِگہ تے شاہ پور پگو ایہناں 5 مکتباں وچ ترتیب وار 12، 5، 6، 7 تے 7 پڑھیار تے پڑھائے جان آلے مضمون اُردو تے فارسی نیں۔ نورنگ آباد وچ 8 مُنڈیاں نوں صرف اُردو پڑھائی جاندی اے جد کہ شکر گڑھ، چک قاضیاں، موٹھ، بمبو، عیسیٰ تے ادلکھ پِنڈاں وچ ترتیب وار 2، 8، 2، 8، 6 تے 5 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھائی جاندی اے۔ اخیرلی تھاں وچ 8 پڑھیاراں نال اِک گرمکھی سکول وی اے۔

ایہناں پِنڈاں وچ وی اِک اِک مکتب اے جیہناں وچ عربی یاں اُردو یاں دوویں پڑھائیاں جاندیاں نیں: فتو وال وچ 4 پڑھیاراں نال 1 مکتب، بِیرل 6 پڑھیاراں نال 1، چکری 7 پڑھیاراں نال 1، رمبری 3 پڑھیاراں نال 1، چِچ پور 4 پڑھیاراں نال 1، درمن 7 پڑھیاراں نال 1، بِیر 6 پڑھیاراں نال 1، دودم کلاں 5 پڑھیاراں نال 1، سگھل 6 پڑھیاراں نال 1، سکھّو چک 8 پڑھیاراں نال 1، پسوال 7 پڑھیاراں نال 1، کوٹلی لولی 8 پڑھیاراں نال 1، پھوری چک 8 پڑھیاراں نال 1، چک 5 پڑھیاراں نال 1، رمبرا 5 پڑھیاراں نال 1۔

سکھّو چک تے خانووال وچ 8، 8 پڑھیاراں نال اِک اِک سنسکرت سکول اے۔

پرمانند...... ایتھے پنڈت ٹھاکر داس تے بھگوان داس تے حکیم پُران رجادہ تے رام دَسرے چنگے مشہور نیں۔ سبھ توں وڈا مکتب گھروٹہ وچ اُستاد میراں دے پربندھ ہیٹھ اے۔ ایہہ اِک مسیت نال جُڑیا اے، 10 پڑھیار آوندے نیں تے عربی پڑھائی جاندی اے۔ پِنڈاں چوہان وچ 8 پڑھیاراں نال 1 مکتب اے، بکنور 8 پڑھیاراں نال 1، سِدی پور 3 پڑھیاراں نال 1 تے نارائن پور 3 پڑھیاراں نال 1، جیہناں ساریاں وچ صرف عربی پڑھائی جاندی اے۔ گھروٹہ وچ 5 پڑھیاراں نال اِک ہور مکتب وی اے۔

دِینا نگر...... جنڈی دا مولوی فتح محمد تے پِنڈوری بنس دا حکیم محمد علی مشہور لوک نیں۔ تھمبہ وچ سبھ توں وڈا مکتب اے جیہڑا اِک مسیت نال جُڑیا اے تے مسیت دا مُلّا فضل دین 7 مُنڈیاں

نوں فارسی تے قرآن پڑھاندا اے۔ اوہ 30 من غلّہ لیندا اے۔ رن وائی تے چک رام شہائے وچ ترتیب وار 2 تے 3 پڑھیاراں نال اِک اِک نِکّا مکتب اے جیہناں وچ صرف اُردو پڑھائی جاندی اے۔

بھوتیا تے اُونچا بھنگلہ ہر اِک وچ 3 پڑھیاراں نال اِک مکتب اے تے کریما تے قرآن پڑھایا جاندا اے۔

اِک نجی ریٹرن تھلے دِتے مکتباں دا وادھا کردی اے:

تھاں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
جوٹھا	1	6	قرآن
چک علیا	1	8	اوہی
بھتویا	1	10	اوہی تے مسلم شریعت
حویلی	1	7	فارسی، اُردو تے حساب
دِینا نگر	1	23	قرآن
اوہی	1	20	اوہی
اوہی	1	6	اوہی

دِینا نگر وچ 8 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا وی اے۔

بٹالہ......حکیم: رحیم شاہ، عطا محمد، محمد حسین، بہاول شیر، امام الدین، دیوی چند، غلام احمد، لچھمن، نبی بخش تے علاؤ الدین؛ مولوی: سید ظہور حسن، ظہور شاہ تے ذین العابدین؛ لکھاری: مفتی امام بخش تے مرزا سلطان احمد؛ وید: میا دھاری، گوپی مِسر، نارائن، دھونکلیا، راج روپ، میلہ؛ پنڈت: پورا چند، گوکل چند، ارجن دھلا تے کالو؛ بھائی: کیسرا سنگھ۔ اِک نجی ریٹرن پنڈت گنگا بشن دے ناں دا وادھا کردی اے جیہڑا 15 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھاندا اے۔

بٹالہ وچ سبھ توں وڈے مکتب وچ 3 پڑھیار نیں۔ ایہہ اِک مسیت نال جُڑیا اے تے حافظ گوہر شاہ تے فضلِ احمد ایہدے وچ عربی تے فارسی پڑھاندے نیں۔ ایس توں اڈ 9 ہور مکتب نیں جیہناں وچ عربی تے فارسی پڑھائی جاندی اے، 62 پڑھیار آوندے نیں۔ 85 پڑھیاراں نال 2 لنڈے سکول وی نیں، سنگو تے ارجن اُستاد نیں جیہناں دی فیس راہیں آمدن 18 روپئے ماہانہ

اے۔ ایہہ قرآن سکول دسّے گئے نیں: گلاں والی 14 پڑھیاراں نال 1، رنگر منڈل 2 پڑھیاراں نال 1، لونگ وال 6 پڑھیاراں نال 1، ملک پور 5 پڑھیاراں نال 1، بلّو وال تے علی وال ہر اِک وچ 2 پڑھیاراں نال 1، تلونڈی جھنگلاں 21 پڑھیاراں نال 1 تے جھوراسنگھیاں 6 پڑھیاراں نال 1 جیہناں وچ قرآن نالے اُردو وی پڑھائی جاندی اے۔ بھلووال 1 مکتب جیہدے وچ 5 پڑھیاراں نوں صرف فارسی پڑھائی جاندی اے۔ نصیر کی وچ اِک مکتب اے جیہدے وچ 8 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھائی جاندی اے۔

کنہاواں...... پنڈت شِب دت تے حکیم اللہ دتہ تے رحیم بخش ایتھے مشہور نیں۔ کنہاواں وچ اِک پاٹ شالا وچ 10 پڑھیار نیں جیہناں نوں سنسکرت تے گرمکھی پڑھائی جاندی اے۔ شِب دت اوہناں نوں مفت پڑھاندا اے۔

بھٹیاں وچ 3 پڑھیاراں نال 1 مکتب، سنتانی 5 پڑھیاراں نال 1، جلال پور 4 پڑھیاراں نال 1 تے سِکون 3 پڑھیاراں نال 1 جیہناں ساریاں وچ فارسی پڑھائی جاندی اے۔ جگوال بنگر تے بھٹیاں وچ 3، 3 پڑھیاراں نال اِک اِک نِکّا گرمکھی سکول وی اے۔

کوٹ نیناں...... محمد شاہ تے احمد علی سبھ توں ودھیا مولوی نیں، مُلانی چک وچ حکیم احمد بخش، کرپا رام تے سندر لال مشہور حکیم نیں تے گنگا رام تے روڈو مشہور پنڈت نیں۔

کوٹ نیناں وچ مکتب وچ 6 پڑھیار نیں تے فارسی تے عربی پڑھائی جاندی اے۔

مِنگری وچ سبھ توں وڈا مکتب اے، 40 پڑھیار آوندے نیں، گوہر شاہ اوہناں نوں فارسی تے اُردو پڑھاندا اے جیہڑا 5 رپئے ماہانہ لیندا اے۔

کوٹ بجینہ وچ دوجا ودھیا مکتب اے، 15 پڑھیار آوندے نیں تے فارسی تے اُردو پڑھائی جاندی اے۔ ایہناں پِنڈاں وچ، جیہناں وچ اِک اِک مکتب اے، قرآن تے عربی پڑھائی جاندی اے: جھد پور 7 پڑھیاراں نال 1 مکتب، سکرانگیاں 6 پڑھیاراں نال 1، کسراج 7 پڑھیاراں نال 1، بھابڑا 5 پڑھیاراں نال 1، جر پال 4 پڑھیاراں نال 1، دنوری 7 پڑھیاراں نال 1، بھٹیاں 6 پڑھیاراں نال 1 مکتب جیہدے وچ فارسی وی پڑھائی جاندی اے۔

ڈیرہ نانک...... مولوی کریم بخش (جیہڑا طبیب وی اے)، پنڈت دھن پت تے بھائی پیراگ داس ایس سرکل وچ مشہور نیں۔ ایس تھاں دی مسیت نال اِک مکتب جُڑیا اے جیہدے وچ

عطا محمد 10 پڑھیاراں نوں قرآن پڑھاندا اے جیہڑا اپنا کھانا تے کپڑے لیندا اے۔ اوتھے 10 پڑھیاراں نال اِک ہور مکتب اے۔

اوتھے دیا چند دی دھرم سالا نال جُڑیا اِک گرمکھی سکول وی اے جتھے پیراگ داس اُداسی 24 (نجی جانکاری موجب 40) پڑھیاراں نوں پڑھاندا اے جیہدے بدلے اوہ اپنا کھانا تے کپڑے لیندا اے۔ 24 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا وی اے جیہناں نوں پنڈت دھن پت رائے گرامر تے منطق پڑھاندا اے۔ اِک ہور گرمکھی سکول وچ 25 پڑھیار آؤندے نیں۔

دھرم کوٹ وچ اِک چنگا مکتب اے جیہدے وچ امانت علی شاہ 31 پڑھیاراں نوں قرآن، عربی تے فارسی پڑھاندا اے۔ 37 پڑھیاراں نال 2 ہور مکتب نیں۔ دھرم کوٹ وچ 12 پڑھیاراں نال سنسکرت پڑھائی دی اِک پاٹ شالا وی اے۔

اِک نجی ریٹرن ایس سرکل وچ تھلے دتے مکتباں دا وادھا کردی اے:

تھاں	مکتب	پڑھیار
کوٹلی سُرت ملی	2	12
ڈیرہ افغاناں	1	6
شِکر	2	23
پھگوکی	1	9
دہار	2	20
میگھاں	1	19
خواجہ وردک	1	6

رانیا...... پولیس ریٹرناں ایس تھاں کسے قسم دے سکول بارے نہیں دَسدیاں پر ایس سرکل وچ ایہناں مشہور لوکاں دے ناں دَسدیاں نیں: گھمن خورد وچ حکیم بگام الدین تے چراغ الدین، گھمن کلاں وچ نواب شاہ تے بُولن شاہ، جے چند تے گردیال۔

گورداس پور...... پنڈت گنیش گر تے جِت رام، مولوی شیر محمد تے حکیم گلاب کھتری تے کالو باربر دسّے گئے نیں۔ گورداس پور وچ اِک نجی گھر نال مکتب جُڑیا اے، 40 پڑھیار نیں تے برکت علی اوہناں نوں فارسی، عربی تے اُردو پڑھاندا اے۔ اوہ ورھے وار 30 من غلّہ لیندا اے۔

ضلع گورداس پور

اِک پاٹ شالا وچ پنڈت جِت رام تے گنیش گر 7 پڑھیاراں نوں مفت سنسکرت پڑھاندا اے۔

ایہناں پِنڈاں وچ اِک اِک مکتب اے: بہل پور چورا 6 پڑھیاراں نال 1، مِگیاں وچ وی 6 پڑھیاراں نال 1، شیخوپورہ 4 پڑھیاراں نال 1، برمر 8 پڑھیاراں نال 1، ٹبر 5 پڑھیاراں نال 1، میانی چلاں 8 پڑھیاراں نال 1، چندی 12 پڑھیاراں نال 1، غازی کوٹ 4 پڑھیاراں نال 1، سادھو چک 6 پڑھیاراں نال 1، پرُو وال 4 پڑھیاراں نال 1، راولپنڈی تے پھگ وار ہر اِک وچ 6 پڑھیاراں نال 1 تے برنالہ وچ 8 پڑھیاراں نال 1۔

☆☆☆

مُلتان ڈویژن

ضلع ملتان

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
71	1118	10	109	11	203	8	686	100	2116

تھانہ جلالپور: ایس سرکل دے دسّن جوگ مولوی فتح محمد، غوث بخش، فاضل محمد تے اللہ بخش، اہم پنڈت کشورا مِسر، دِیدا مِسر تے کالُو مِسر نیں۔ غوث بخش اک لکھاری وی اے تے اوہنے اسلامی وراثت دے قانون بارے اک مقالہ وی لکھیا اے۔ حکیماں وچ جان محمد دا ناں سُنیا گیا اے۔ اک نجی ریٹرن موجب جامع مسجد نال 2 مکتب جُڑے نیں، اک وچ فاضل محمد کول 16 پڑھیار تے دوجے وچ مولوی غوث بخش کول 4 پڑھیار نیں۔ پڑھائے جان آلے مضموناں وچ عربی گرائمر، منطق، اسلامی قانون، تفسیر تے حدیث شامل نیں۔ اُتے دسے گئے استاداں دی ہُن تیکر کوئی مِتھی گئی آمدن نہیں۔ مولتان دے نواباں تے سِکھاں دے زمانے وچ استاد وظیفے تے بِنا لگان زمین رکھدے سن جیہناں دی لکھت پڑھت اپنے کول ہون دا اوہ اج وی دعویٰ کردے نیں۔ جلالپور وچ دوجے مکتب مولوی فتح محمد، میاں غلام قادر، میاں عبدالکریم اول، میاں عبدالکریم دوم تے میاں جمال دے پربندھ ہیٹھ نیں جیہناں وچ ترتیب وار 10، 8، 10، 7 تے 4 پڑھیار پڑھدے نیں۔ پہلے دسّے گئے مکتب وچ قانون، فارسی تے تفسیراں پڑھائیاں جاندیاں نیں، جدکہ باقیاں وچ بس

قرآن تے فارسی ای پڑھائے جاندے نیں۔

بستی نوناری تے چپوریوالا وچ اک اک قرآن سکول اے جیہدے وچ صادق محمد تے عبدالخالق ترتیب وار 4 تے 5 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں۔ جلاپور وچ اک گرمکھی سکول وی کشورا مِسر دے مندر نال جُڑیا ہویا اے جیہڑا 15 توں 20 پڑھیاراں نوں گرمکھی پڑھاندائے، اوہنوں 16 سیر آٹا تے چھ آنے مہینہ وار لبھدے نیں۔ سنسکرت دا چنگا عالم دلّا مِسر 16 پڑھیاراں آلی اک پاٹھ شالا دا پربندھ کردا اے۔ مُنڈے ''اُتّم پاٹھ'' تے ''امرکوش'' پڑھدے نیں۔ استاد صرف 10 سیر آٹا تے 4 آنے مہینہ وار لیندا ائے۔

کِشوری داس تے نرسنگھ داس دے دو مہاجنی سکولاں وچ 15 تے 20 پڑھیار نیں، اوتھے ہندی، لنڈے تے پہاڑے سکھائے جاندے نیں۔

مُولتان: منّے پرمنّے **مولویاں** وچ عبدالرحمٰن، رحیم بخش، سلطان محمود، عبداللہ، نورمحمد، نصیر الدین، خدا بخش، نظام الدین، قادر بخش، عبدالحق، زین العابدین شامل نیں جدکہ **پنڈتاں** وچ رام باوا فتح چند، بِکھی کیش، چنڈو رام، ٹھاکر داس، کھالو رام، جھنگی رام، کنہیا لال، تھریا لال۔ **بھائی:** جگت سنگھ، دمودر داس، امر سنگھ، سالو، پریتم داس، للو رام، سنت داس، سارُو داس، پوکر داس، رام داس، کنہیا رام، گلاب سنگھ، کھیم داس، دھرم داس، اُتم سنگھ، گنیش داس، دولت رام، سارا داس، رام داس، دھیان سنگھ، اِیشر پرکاش شامل نیں۔ **حکیماں** وچ مولوی نصیر الدین، غلام رضا، شاہ بخش، دلدار بخش، قادر بخش، زین العابدین، جنڈوڈ، اللہ داد، دیدار بخش تے محمد حسن دے ناں مان جوگ نیں۔ **ویداں** وچ سُکھڈو لال، مچھر بھگت، دِلی رام، دولت رائے، پیارے لال، سِدّھو رام، کِرپا رام، نعمت رائے، چیلا رام، تکّن لال منّے پرمنّے دسّے جاندے نیں۔

سکولاں دے ضلعی انسپکٹر نے مہربانی کردیاں ہویاں مینوں ضلع مُولتان وچ دیسی سکولاں دی تھلے دتی ہوئی سارنی دتی جیہڑی پولیس ریٹرناں وچ چنگا وادھا دسدی اے، پر کجھ حوالیاں نال اوہناں دی نِندیا وی کردی تے ہور کھوج دا تقاضا کردی اے۔

نمبر	تحصیل	قصبہ/ پنڈ	تھاں	اُستاد دا ناں	اُستاد دے گُن	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون	آمدن	وچار
1	مُلتان	مُلتان	مسیت	غلام مصطفیٰ	گرامر، عربی تے فارسی دی جانکاری	20	قرآن، تے فارسی لکھتاں، گلستان تے بوستان	10 رپئے	غلام قادر خان رئیس تنخواہ دیندا اے۔ اوہنوں تیوہاراں تے کجھ اناج تے کھانا وی لبھدا اے۔
2	اوہی	اوہی	اوہی	عبدالرحیم	عربی گرامر دی جانکاری	25	قرآن، گلستان، بوستان، بہارِ دانش تے سکندر نامہ	10 رپئے	غلام قادر خان رئیس تنخواہ دیندا اے۔
3	اوہی	اوہی	گھر	خدا بخش	حافظ قرآن اے تے فارسی وی جاندائے	10	قرآن	5 رپئے	اوہی
4	اوہی	اوہی	مسیت	دین محمد	اوہی	17	اوہی	5 رپئے	اوہی
5	اوہی	اوہی	گھر	اللہ وسایا	تھوڑی بوہتی عربی تے فارسی جاندا اے	30	قرآن، گلستان، بوستان تے سکندر نامہ	10 رپئے	اوہی
6	اوہی	اوہی	دکان	رحیم بخش	عربی تے فارسی جاندا اے	20	اوہی	5 رپئے	اوہی

7	اوہی	اوہی	گھر	غلام قادر	حافظ قرآن ہون توں اڈ کجھ فارسی وی جاندا اے	14	اوہی	5 رپئے	اوہی
8	اوہی	اوہی	اوہی	میاں صالح	اوہی	20	اوہی	5 رپئے	اوہی
9	اوہی	اوہی	مسیت	عبدالرحمٰن	عربی دا چنگا عالم	32	گرامر، فقہ، حدیث تے تفسیر	......	اوہی
10	اوہی	اوہی	اوہی	خدا بخش	اوہی	15	اوہی	......	پڑھیاراں توں کجھ نہیں لیندا، پر مُریداں توں لیندائے
11	اوہی	گھوٹا شریف	اوہی	جمال دین	اوہی	33	قرآن، صرف نحو، حدیث تے فارسی لکھتاں	......	
12	اوہی	بہادر پور	گھر	امیر شاہ	اُردو تے فارسی جاندا اے	30	قرآن، اُردو، فارسی، حساب	12 رپئے	تیوہاراں تے اناج تے روٹی وی لیندا اے

13	اوہی	بوچ خسرو آباد	باغ	امام بخش	اوہی	25	اوہی	12 رپئے	اناج تے ایس توں اڈ اخیرلے ورھے انسپکٹر آف سکولز ملتان سرکل توں 20 رپئے دا انعام بھی لیندا اے
14	اوہی	مُلتان	مسیت	نظام الدین	عربی تے فارسی جاندا اے	25	اوہی	10 رپئے	غلام قادر خان رئیس تنخواہ دیندا اے۔
15	اوہی	اوہی	اوہی	غلام حیدر	صرف قرآن جاندا اے	25	اوہی	8 رپئے	......

شہر وچ کل 8 پاٹھ شالاں موجود نیں تے اوہ کسے مندر نال جڑت نہیں رکھدیاں۔ استاداں دے ناں پنڈت ٹھاکر داس، تھریا لال، چندو لال، فتح چند، رام باوا، تیرتھ رام، رِکھی کیش تے کھولُو رام نیں۔ مُنڈیاں دی گنتی 68 اے جیہناں نوں چندراکا، امر کوش، بھگوت، فلکیات تے ہندو قانون بِنا کسے معاوضے پڑھایا جاندائے۔ رتا مِسر، گنگ مِسر، اُودے بھن، گنیش مِسر، بھوپتا مِسر دے پربندھ ہیٹھ پنج مہاجنی سکول نیں۔ پڑھیاراں دی گنتی 636 اے جیہناں نوں صرافی، ہندی تے سنسکرت پڑھائی جاندی اے۔ استاداں دی آمدن 5 توں 10 رپئے اے۔ مُولتان وچ تِن گرمکھی سکول نیں جتھے اک 15، اک وچ 7 تے اک وچ 8 پڑھیار پڑھدے نیں۔

دُگھ مَل: دُگھ مَل وچ سبھ توں وڈا مکتب مسیت نال جُڑیا ہویا اے جتھے غوث بخش 25 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھاندائے، اوہنوں 10 رپئے سالانہ نقد لبھدے نیں۔ شیر پور وچ اک ہور مکتب اے جتھے 15 پڑھیار ایہو مضمون پڑھدے نیں۔

سرائے سِدّھو: ایس سرکل دے منّے پرمنّے مولوی احمد الدین، قادر بخش آف فاضل شاہ تے قادر بخش آف حویلی مبارک نیں۔

سبھ توں وڈا مکتب حویلی مبارک شاہ وچ اے جیہڑا اک نجی گھر نال جُڑیا اے، ایتھے قادر بخش 20 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھاندائے، اوہنوں واڈھی ویلے اٹھاراں من ویہہ سیر اناج لبھدائے۔ ایتھے چوکی موہن وچ اک مدرسے وچ 12 پڑھیار تے فاضل شاہ دے مکتب وچ 7 پڑھیار نیں، تے دوواں وچ عربی تے فارسی پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ بگڑ دے مکتب وچ 7 پڑھیار قرآن تے فارسی پڑھدے نیں۔

لڈن: حکیم موتی رام، حکیم شمس الدین، حکیم یار علی، مولوی نبی بخش تے بھائی سنتوکھ سنگھ تے امیر سنگھ ایس تھانے وچ دسّن جوگ نیں۔

آپ لڈن وچ اک وڈا مکتب اے جتھے 26 پڑھیار نیں تے ایس مکتب وچ فارسی، قرآن تے عربی پڑھائی جاندی اے۔ استاد 4 رپئے مہینہ وار تے 12 من گنک لیندائے۔

لکھّا، سلایہ تے سہُوکا وچ اک اک سکول اے جتھے ترتیب وار 6، 4 تے 15 مُنڈے پڑھدے نیں، اخیر تے دسیا گیا سبھ توں ودھیا اے تے سنتوکھ سنگھ ایہنوں ٹوردائے۔

شجاع آباد: ایس سرکل دے پڑھے لکھے بندے حکیم دین محمد، بھائی دیال تے پنڈت ہیم

رام (جوتشی) نیں۔

تھلے اوہناں تھاواں دے ناں دتے جا رہے نیں جتھے مکتب ہین: شجاع آباد: 4 مکتب، اک مولوی محمد دے پربندھ ہیٹھ 20 پڑھیاراں نال، دوجا عبدالحق دے پربندھ ہیٹھ 15 پڑھیاراں نال، تیجا انور محمد دے پربندھ ہیٹھ 15 پڑھیاراں نال تے چوتھا حیدر علی دے پربندھ ہیٹھ 10 پڑھیاراں نال۔ ایہناں مکتباں وچ عربی تے فارسی بولی وچ قرآن، فقہ تے گلستان تے بوستان پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ گجوتھا دے مکتب وچ 30 پڑھیار، رکن ہتّی، چک کھرجی، بستی ڈینس، بستی نصیر پور تے بستی موہانہ وچ ویہہ ویہہ پڑھیار تے بستی ہتُّو وچ 25 پڑھیار عربی تے فارسی پڑھدے نیں۔ شجاع آباد دی پاٹھ شالا وچ بہت گُنی بندہ پنڈت ہیم راج 25 مُنڈیاں نوں سنسکرت سِکھاندائے۔ اوہنوں نقد تے کسے شے دی شکل وچ تقریباً 5 رپئے مہینہ وار لبھدے نیں۔ ایتھے تِن گرمکھی سکول نیں: اک بھائی تکنی رام دے پربندھ ہیٹھ سکندر آباد وچ 15 پڑھیاراں نال، تے دو شجاع آباد وچ، اک دھرم شالا نال جُڑیا اے جیہدے وچ 25 پڑھیار پڑھدے نیں جتھے فتُّو رام ہندی تے گرمکھی پڑھاندا تے تقریباً 5 رپئے مہینہ وار لیندائے، تے دوجے وچ 70 پڑھیار نیں ایتھے پنڈت لال رام گُرمکھی تے سنسکرت پڑھاندا تے 8 رپئے مہینہ وار لیندائے۔

نواب پور: ایس سرکل وچ تھلے دتے گئے مکتب نیں: اک صدر پور وچ، مسیت نال جُڑیا جتھے حافظ محمد 13 مُنڈیاں تے 4 کُڑیاں نوں قرآن پڑھاندائے، اوہنوں واڈھی ویلے اناج تے کھانا لبھدائے، دوجا بکھر والا وچ جتھے اُستاد اللہ بخش 4 مُنڈیاں تے 2 کُڑیاں نوں پڑھاندائے، دو طاہر پور وچ 3 مُنڈیاں تے 7 کُڑیاں نال، اُستاد امام بخش تے ابراہیم نیں۔ اک بوسن وچ جتھے 6 مُنڈیاں نوں قرآن تے 5 نوں صرف فارسی پڑھائی جاندی اے، اُستاد دا ناں عبداللہ اے، اک صوبح میہی وچ جتھے کریم بخش 16 مُنڈیاں نوں فارسی پڑھاندائے، اک نواب پور وچ جتھے صرف 3 مُنڈیاں نوں قرآن پڑھایا جاندائے۔ اک چُوک وینس پروالی جتھے 8 مُنڈے غلام احمد توں قرآن تے فارسی پڑھدے نیں تے اک نِکّا جیہا قرآن سکول چُوہی پور وچ اے جتھے 3 مُنڈے اللہ بخش دے پڑھیار نیں۔

محمد پور گھوٹلہ وچ اک چنگا مدرسہ اے جتھے عربی دا چنگا عالم حافظ محمد جمال 15 پڑھیاراں نوں عربی پڑھاندا اے۔ اوہنوں ورھے دے ورھے کنک تے ہر روز روٹی لبھدی اے۔

نُوربا وچ صرف اک فارسی عربی سکول اے جیہدے وچ 18 پڑھیار نیں۔ ایتھے عربی دا چنگا عالم اللہ بخش عربی تے فارسی پڑھاندائے۔ ایہہ اُستاد پنڈ دی مسیت دا امام وی اے تے اوہ پنڈ دے لمبردارتوں اپنا کھانا تے کپڑے لیندائے۔

تھانہ تلمبہ: ویدٹھاکر داس تے مولوی عبداللہ دسّن جوگ نیں۔ پولیس ریٹرن موجب ایس تھانے وچ پنج مکتب نیں، جراہیں وچ 20، امبب وچ 7، پنج کوہا وچ 9، آری والا وچ 16 تے فیض پور وچ 8 پڑھیار نیں ایہناں سبھناں وچ قرآن تے فارسی پڑھائے جاندے نیں، اخیر تے دسے مکتب وچ عربی وی پڑھائی جاندی اے۔

کوئی گرمکھی تے مہاجنی سکول نہیں ہے، کیوں جے ہٹّیاں آلے اپنے پُتراں نوں ہٹّیاں تے ای پڑھا سکھا لیندے نیں۔

تھانہ کہروڑ: حکیم چیتن لال تے مولوی صالح محمد تے احمد بخش دسّن جوگ نیں۔ کہروڑ وچ اک مکتب صالح محمد دے گھر نال جُڑیا اے جیہڑا گھٹ توں گھٹ 15 پڑھیاراں نوں قرآن اللہ واسطے پڑھاندائے، تے اک نجی ریٹرن موجب ہور وڈا قرآن سکول اک مسیت نال جُڑیا اے جتھے حافظ احمد 47 مُنڈیاں نوں اللہ واسطے پڑھاندائے۔ ایسے حوالے نال پتہ لگدائے کہ اک مہاجنی سکول وچ بوٹو رام 15 پڑھیاراں نوں لنڈے تے مہاجنی بِنا کسے معاوضے پڑھاندائے۔

وادھو: تھلے دتے گئے سکولاں دا پولیس ریٹرناں وچ کوئی ذکر نہیں پر ضلعی انسپکٹر آف سکولز دیاں دتیاں گئیاں ریٹرناں وچ ہین:

تحصیل	قصبہ/ پِنڈ	تھاں	اُستاد	اُستاد دے گُن	پڑھیار	پڑھائے جان آلے مضمون	آمدن رپئے	وچار
شجاع آباد	بنگالہ	گھر نال جُڑیا	پیر بخش	اُردو تے فارسی جاندا اے	20	......	10	
اوہی	شیخوپورہ	اوہی	محمد امین	فارسی	20	گلستان، بوستان، زلیخا، سکندر نامہ تے سجیۃ الابرار	5	
اوہی	چُوٹیاں	اوہی	الٰہ بخش	مشہور عربی عالم	20	گرامر، فقہ، اصول حدیث تے تفسیر	10	
اوہی	خانپور	اوہی	امام دین	اوہی	15	اوہی تے فارسی	10	اوہ مسیت دے مالک توں معاوضہ لیندائے
لودھراں	جلّہ	اوہی	احمد دین	قرآن تے فارسی جاندا اے	10	قرآن	7	
اوہی	وہیناو	مسیت نال جُڑیا	الٰہ بخش	اُردو تے فارسی جاندا اے	12	قرآن، اُردو، فارسی تے حساب	5	پچھلے ورھے انسپکٹر توں 5 رپئے انعام لیا
اوہی	چوکی متی خان	اوہی	امام بخش	اوہی	10	اوہی	5	اوہی

تھلے دتے گئے وادھو سکول، جیہڑے نہ پولیس ریٹرناں وچ نیں نہ اُتے دتی گئی سارنی وچ، اک ہور ریٹرن توں لئے گئے نیں:

غوث پور	12 پڑھیار	فارسی تے عربی پڑھائی جاندی اے
بھرجا	5 پڑھیار	
قاسم باتی	6 پڑھیار	
مخدوم پور	8 پڑھیار	

قاسم باتی وچ دھرم شالا نال جُڑیا اک گرمکھی سکول بھائی سِمرن داس چلاندا اے تے ایہدے وچ 18 پڑھیار نیں۔

نوٹ: ایس ضلعے وچ فارسی سکول اینے چوکھے نیں کہ اک وی پنڈ اجیہا نہیں جتھے فارسی سکول نہ ہووے۔ پر اوہناں وچ پڑھیاراں دی گنتی 3 یاں 4 توں ودھ نہیں، جد کہ ورھے دے کجھ حصیاں وچ اوہ بالکل خالی ہو جاندے نیں۔ ایس لئی میں اوہناں دے ناں نہیں دِتے۔ ایتھے صرف مستقل سکولاں دے ناں دِتے گئے۔

☆☆☆

مُلتان ڈویژن

ضلع جھنگ

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
122	1423	14	197	55	770	5	116	196	2506

جھنگ خاص: Jhang Proper ایس سرکل وچ سبھ توں اُگھڑویں حکیم میاں جان محمد تے اللہ بخش جھنگ وچ، تے میاں احمد الدین، میاں نور محمد، نور الحق افغان، پنڈت گوردِتہ، پنڈت دیوی دِتہ تے جگن برہمن مگھیانہ وچ نیں۔ ایہہ سارے یونانی طب دی پریکٹس کردے نیں۔ اک مقامی دسّن آلے نے وادھا کیتا کہ سلامت، سکھ رام تے مُہالا وید تے مولوی علی محمد، قاضی نجف شاہ، عطا محمد، نور محمد، حافظ اللہ بخش تے عبید اللہ وی حکیم نیں۔ پنڈت میّا داس، لوریند چند، مُرلی دھر، موہن لال، ہردیال تے ہرگوپال تے 'بھائی' لال سنگھ، گوبند داس رام دیال، کاہن سنگھ تے خان چند دے ناں اک ہور بندے نے دسے۔ مگھیانہ وچ اک مسیت نال جُڑے مکتب وچ 40 پڑھیاراں نوں میاں جان محمد عربی، فارسی تے مذہبی کتاباں پڑھاندا تے ورھے دے ورھے 10 رپئے توں اڈ اپنے پڑھیاراں کولوں روٹی وی لیندا ائے۔

جھنگ خاص وچ وی اک مسیت نال جُڑیا مدرسہ مکتب اے جیہنوں میاں غلام محمد ٹوردا تے 45 بالاں نوں پڑھان دے بدلے اُتے دسیا معاوضہ ای لیندا ائے۔ اک مقامی دسّن آلے نے

جھنگ تے مگھیانہ وچ ترتیب وار 15 تے 26 پڑھیاراں نال قرآن سکولاں بارے وی دسیا۔

مگھیانہ تے جھنگ وچ اک اک پاٹھ شالا اے۔ مگھیانہ دی پاٹھ شالا وچ چنن داس پنڈت تے جھنگ دی پاٹھ شالا وچ میّا داس 22 پڑھیاراں (مقامی ریٹرن موجب ترتیب وار 35 تے 15 پڑھیاراں) نوں سنسکرت، پاٹھ وِشنو سہنسرام، وِشنو دے 1000 ناں وغیرہ بِنا کسے معاوضے سِکھاندائے۔

مگھیانہ دے اک گرمکھی سکول وچ بھائی سَین داس فقیر 90 پڑھیاراں نوں گرمکھی، پہاڑے، حساب تے گرنتھ پڑھاندائے (نجی ریٹرن موجب 160 پڑھیاراں آلے 6 گرمکھی سکول نیں)۔ جھنگ تے گھیورے (Gheore) وچ اک اک گرمکھی سکول اے جتھے دس دس پڑھیار پڑھدے نیں۔ ایہناں سکولاں وچ پڑھائے جان آلے مضمون اوہی نیں جیہڑے مگھیانہ گرمکھی سکول وچ پڑھائے جاندے نیں۔ اُستاداں دی کوئی مِتھی آمدن نہیں، پر اوہ ہفتہ وار آٹا لیندے نیں۔ ایس سرکل وچ کوئی مہاجنی سکول نہیں، پر ہٹّیاں آلے اپنے پُتراں نوں ہٹّیاں تے ای پڑھاندے نیں۔

وَنُوکا: مولویاں بارے پولیس ریٹرناں وچ دسیا گیا کہ مولوی غلام رسول اک پڑھیا لکھیا بندہ تے مشہور حکیم وی اے۔ بھائیاں وچ پنجاب سنگھ لنگر مخدوم تے کرم سنگھ للیاں وی دسّن جوگ نیں۔

وَنُوکا اک مسیت نال جُڑیا مکتب وی اے جتھے مولوی غلام رسول تے فضل الدین گرائمر، علم عروض، منطق، فارسی، طب، مذہبی لکھتاں تے قرآن 15 یاں 20 پڑھیاراں (فقیراں) نوں پڑھاندے نیں جیہڑے سارے دے سارے باہروں آئے ہوئے نیں۔ اوہناں دی اپنے ڈنگ ٹپان لئی کوئی آمدن نہیں، سوائے طب دی پریکٹس دے تے واہی بیجی توں حاصل کیتی کمائی دے۔

لالیاں وچ اک گرمکھی سکول اے تے لنگر مخدوم وچ وی اک ہور سکول اے تے دوویں دھرم شالاں نال جُڑے نیں۔ پہلے دسے گئے وچ بھائی کرم سنگھ 10 یاں 12 پڑھیاراں (مقامی رپورٹ موجب 20) نوں گرمکھی سکھاندائے، تے اخیر تے دسے وچ بھائی پنجاب سنگھ 15 یاں 18 پڑھیاراں نوں گرمکھی، لنڈے، صرافی تے مہاجنی سکھاندائے۔

لالیاں وچ وی اک مہاجنی سکول اے جیہدا اُستاد مُول رام 12 یاں 13 جدکہ مقامی ریٹرن موجب 25 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔ یہہ پڑھیار لنڈے وغیرہ سِکھدے نیں۔ اُستاد نوں

سکول توں کوئی مِتھی گئی آمدن نہیں لبھدی۔

جدوں کوئی پڑھیار گرمکھی یاں لنڈے دی پڑھائی مکمل کرلوے تاں اوہ اپنے اُستادنوں دو یاں ترِن رپئے پیش کردائے۔

اُچ: اُچ وچ منّیا پرمنّیا پنڈت بھگوان داس اے۔ مولویاں وچ وسُو تے آستانہ دے مولوی نصر اللہ تے محمد اکرم شامل نیں۔ حکیماں وچ وسُو تے آستانہ وچ حکیم محمد بخش منّیا پرمنّیا اے جیہڑا یونانی طب دی پریکٹس کردائے۔ ایس سرکل دے مدرسیاں وچ اک وسُو وچ نصر اللہ دے پربندھ ہیٹھ، 12 پڑھیاراں نال اک مقامی ریٹرن موجب 4 مدرسے تے 28 پڑھیار دسدی اے، اک آستانے وچ محمد اکرم دے پربندھ ہیٹھ 20 پڑھیار تے اک لشاری وچ فتح محمد دے پربندھ ہیٹھ 12 پڑھیاراں نال، دوکوٹ شار وچ 14 پڑھیاراں نال تے دو مچھی وال وچ 14 پڑھیاراں نال۔ ورھے دی آمدن کسے شے تے روٹی دی شکل وچ 20 رپئے اے۔

اُچ وچ اک پاٹھ شالا مندر نال جُڑی ہوئی اے، ایہدا پربندھ کار پنڈت بھگوان داس 8 پڑھیاراں نوں بنا کسے معاوضے سنسکرت، پاٹھ وِشنوسہسرام، گیتا وغیرہ پڑھاندائے۔

5 گرمکھی سکول تھلے دتے گئے نیں:

اک کوٹ شاکر وچ گنیش داس دے پربندھ ہیٹھ	10 پڑھیار
دوموہیوال وچ شام سنگھ دے پربندھ ہیٹھ	18 پڑھیار
اک رشید پور وچ پرتاپ سنگھ دے پربندھ ہیٹھ	9 پڑھیار
اک وسُو وچ	20 پڑھیار

اُتے دسے گئے سارے سکولاں وچ پڑھائے جان آلے مضمون گرمکھی، ریاضی، پہاڑے تے پنج گرنتھی نیں۔ استاداں دی کوئی آمدن نہیں۔

ایتھے کوئی مہاجنی سکول نہیں ہے، پر ہٹّیاں آلے اپنے پُتراں نوں ہٹّیاں تے ای پڑھاندے نیں۔

بلّو: بھائیاں وچ شاہ جیونہ دا خزانہ سنگھ تے مولویاں وچ سید رسول آف بلّو دسّن جوگ نیں۔

ایس سرکل دا سبھ توں وڈا مکتب بلّو وچ اے جتھے 35 پڑھیار اُردو، فارسی تے حساب

سِکھدے نیں۔ اُستاد تے فارسی دے چنگے عالم سید رسول دی ورھے دی آمدن 43 رپئے اے۔ اک واری اوہناں نوں اپنے سکول دے چنگے ضابطے تے حکومت ولوں 30 رپئے انعام وی لبھیا سی۔

بلّو تے شاہ جیونہ دے پِنڈاں وچ گرمکھی سکول دھرم شالاں نال جُڑے نیں جیہناں وچ بھائی گرمکھ سنگھ تے بھائی خزاں سنگھ ترتیب وار 45 تے 20 پڑھیاراں نوں گرمکھی تے لنڈے پڑھاندے نیں تے دوواں دی آمدن دو دو رپئے مہینہ وار اے۔

چنیوٹ: چنیوٹ وچ (کجھ تاریخی شخصیتاں، جیویں شاہ جہاں دے مشہور وزیر سعد اللہ دا سمبندھ چنیوٹ نال ای سی۔) حکیم عبد الحکیم، خدا بخش، غلام حیدر، حافظ، فتح الدین، قاضی شیخ احمد، ِگردھر لال وید نیں تے پنڈتاں وچ گوراں دتہ، چندر بھان، لچھمن داس، سدا رام تے شِیو دیال دسّن جوگ نیں۔ مولوی احمد دین، فخر الدین تے عبد الحلیم جدکہ بھائی ہیرا سنگھ تے باوا تیرتھ داس دا ناں لیا جاسکدا ائے۔ اک مقامی ریٹرن وچ کانشی داس، گوشائیں وید تے نظام الدین فیض شاعر دا ناں وی درج اے۔ گوراں دتہ، لچھن داس تے چندر بھان نوں سنسکرت تے ہیرا سنگھ نوں گرمکھی دے لکھاری دسیا جاندائے۔

چنیوٹ وچ پکی مسیت نال جُڑے اک مدرسے وچ عربی دا چنگا عالم مولوی فخر الدین 50 مُنڈیاں نوں اسلامی شریعت، منطق، عربی گرائمر تے فارسی پڑھاندائے تے اوہدی آمدن 10 رپئے مہینہ وار اے۔ پولیس ریٹرناں وچ صرف 20 پڑھیاراں دا ذکر اے۔ پولیس ریٹرناں موجب چنیوٹ شہر وچ مسیتاں نال جُڑے صرف دس مکتب نیں جیہناں نوں عبد الحکیم، فخر الدین، احمد الدین، بدر الدین، کرم دین، عبد الحلیم، عبد الکریم، خدا یار، فضل دین تے خدا یار دوم چلاندے نیں تے ایتھے پڑھیاراں دی گنتی ترتیب وار 20، 20، 10، 8، 10، 7، 20، 20، 12 تے 5 اے، پر مقامی ریٹرن وچ 17 مکتب تے 127 پڑھیار دسّے گئے نیں، جدکہ اک تیجے ذریعے توں 3 مکتب تے 120 پڑھیاراں دا پتہ لگیا اے۔

چنیوٹ وچ اک پاٹھ شالا پنڈت گوراں دتہ چلاندا اے جیہڑا سنسکرت دا ودھیا عالم تے جوتشی اے۔ اوہ 20 پڑھیاراں نوں سنسکرت، گرامر، علم عروض تے النکار (علم بدایع) پڑھاندائے۔ اک مقامی دسّن آلے نے ہور 3 پاٹھ شالاں تے 40 پڑھیاراں دا وی دسیا۔

بھائی چمبا ہوراں دی دھرم شالا نال جُڑے اک گُرمکھی سکول تے دو مہاجنی سکول نیں جیہناں نوں بھائی ہیرا سنگھ، کِشن کور تے پنجاب سنگھ ٹوردے نیں۔ پہلے دسے گئے وچ 20 پڑھیار تے اخیر تے دسے گئے وچ 25 پڑھیار پڑھدے نیں۔ اک مقامی ریٹرن وچ ہور اک گرمکھی سکول 25 پڑھیاراں نال تے دو ہور مہاجنی سکولاں 50 پڑھیاراں نال دا ذکر اے۔ پِنڈ شیخاں وچ اک گرمکھی سکول وچ 4 پڑھیار نیں۔

بھورنا: حکیماں وچوں ایس سرکل وچ سَمندر دا غلام حسین، بخت جمال، عبد الوہاب، عبد الرحمٰن (آف موہمدی) دسّن جوگ مولوی تے امیر سنگھ دسّن جوگ بھائی اے۔

مَٹھ محمد شاہ، سَمندر، موہمدی، ملاکڑی، رجُوکا، ادلانہ، بھائی تے بھورنا دے پِنڈاں جیویہ شاہ، مولوی بخت جمال، عبد الرحمٰن، عبد الوہاب، دین محمد، امیر بخش، امام بخش تے غلام محمد ترتیب وار 8، 6، 20، 6، 10، 12 تے 6 پڑھیاراں نال مدرسے ٹوردے نیں۔ ایہناں سکولاں وچ پڑھائے جان آلے مضمون قرآن، عربی تے فارسی نیں۔ اک مقامی دسّن آلے نے رجُوکا تے موہمدی دے پڑھیاراں دی گنتی 20 تے 25 دسی۔

بھورنا وچ امیر سنگھ اک گرمکھی سکول 6 پڑھیاراں نال چلاندا اے۔ اُستاد دی کوئی آمدن نہیں پر کسے پڑھیار دی پڑھائی مکمل ہون تے اوہنوں کجھ کپڑے لبھدے نیں۔

مُسن: ایس سرکل وچ مشہور عربی عالم مولوی فتح صاحب تے حکیماں وچ مولوی محمد زاہد، جلال الدین، سید قطب شاہ، سید حسن شاہ، مولوی غلام مُرتضیٰ تے حافظ جمال دین دسّن جوگ نیں۔ حکیم حسن شاہ طب وی پڑھاندے نیں۔

ایس سرکل وچ سبھ توں وڈے مکتب ایہہ نیں: پہلا بستی پیر کوٹ وچ مسیت نال جُڑیا تے مولوی غلام نبی دے پربندھ ہیٹھ جیہڑا 30 پڑھیاراں نوں عربی، قرآن، فارسی، اُردو، حساب، طب، خط پتر تے سوہنا لِکھنا سِکھاندا تے نقد تے کسے شے دی شکل وچ 10 رپئے سالانہ امام دے طور تے آمدن توں اڈ کماندائے، دوجا مکتب سلھیانہ وچ مسیت نال جُڑیا تے مولوی محمد سعید دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا 11 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھاندا تے ورھے دے 30 رپئے لیندائے۔ تیجا قادر پور خُرد وچ اُستاد حافظ علی محمد دے گھر تے جیہڑا 15 پڑھیاراں نوں قرآن دی قرأت، اردو تے فارسی سِکھاندا تے ورھے دے 10 رپئے لیندائے، چوتھا مکتب اُدھوانہ وچ مسیت نال جُڑیا تے

میاں محمود دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا 25 پڑھیاراں نوں قرآن تے مسائلِ ہندی اُردو وچ مذہبی متّاں پڑھاندا تے ورھے دے 10 رپئے کماندائے۔

ایہناں توں اڈ تھلے دتے نِکّے مکتب اینج نیں:

تھاں	پڑھیار	مضمون
پیرکوٹ سدھانہ	8	قرآن
ملکیانہ	8	قرآن، اُردو تے فارسی
سلھیانہ (دو)	17	قرآن
کوٹ سُکھا	7	اوہی
نجابت	11	اوہی
کھوتیانہ	7	اوہی
بھورانہ	5	اوہی
واصل شاہ	6	اوہی تے فارسی
مُسن (دو)	35	اوہی
کوٹ خان	7	اوہی
لانگ	6	اوہی
حویلی شیخ (راجُو)	4	اوہی
دیدھوانہ	4	اوہی
بستی چھدھراں	10	اوہی تے اُردو
میہپانوالہ	4	قرآن تے اُردو
سہجوال	5	فارسی تے اُردو
تلاتلوارا	10	ناظرہ قرآن تے زبانی یاد کرنا
تھالی گدانوالی	5	قرآن، فارسی تے اُردو
جہان خان	3	اوہی

دُوآنہ	8	ناظرہ قرآن
سیالاں والا	9	اوہی
حسن خان	3	اوہی
رجیانہ	6	اوہی

ایس سرکل وچ سبھ توں وڈا گرمکھی سکول کوٹ صاحب وچ اک دھرم شالا نال جُڑیا اے۔ ایہدا انگران اُستاد اُتم داس 15 پڑھیاراں نوں گرمکھی، حساب تے لنڈے پڑھاندا اے اوہدی ورھے دی آمدن 30 رپئے اے۔ سرکل وچ تھلے دتے گئے نِکّے گرمکھی سکول وی نیں:

تھاں	پڑھیار	مضمون
پیر کوٹ سدھانہ	3	قرآن
کوٹ سُکھا	8	قرآن، اُردو تے فارسی
مُسن	9	قرآن
کوٹ خان	8	اوہی
لانگ	5	اوہی
حویلی غلام (جِن)	8	اوہی
حسن خان	10	اوہی

عام وچار: General Remarks ملک دے ایس حصے دے وسنیک اپنے استاداں دی خدمت کرن دے عادی نہیں۔ تقریباً عام رواج دے موجب پڑھیار اپنے اُستاداں نوں ہر روز کُجھ روٹی دیندے نیں جیہنوں 'ہانڈا' یاں 'ودیفہ' آکھیا جاندائے۔ تِن یاں چار ورھے پچھوں جدوں کوئی طالب علم قرآن یاں گرنتھ پورا پڑھ لیندائے تے اوہ اپنے ماں پیو دی حیثیت دے مطابق 5 توں 10 رپئے دا نذرانہ، کپڑا یاں ڈنگر اپنے اُستادنوں پیش کردائے۔

گڑھ مہاراجا: حکیماں وچ مولوی میر محمد بولا وچ تے مولوی شیخ محمد مَد مہپال وچ دسّن جوگ نیں۔

سرکل دے سبھ توں وڈے مکتب جھنڈیر نیازی والا تے مَد مہپال وچ مسیتاں نال جُڑے

نیں تے ایہناں دے استاد مولوی حافظ دلاور تے محمد بخش 27 (نجی رپورٹ موجب 30) تے 16 پڑھیاراں نوں ترتیب وار عربی تے فارسی اتے اُردو تے فارسی پڑھاندے نیں۔ پہلا استاد 5 خروار (جِتّاں اک گدھے تے لدھیا جا سکے) ورھے دے اناج توں اڈ روٹی ٹُکر تے کپڑے وی لیندا ائے۔ دوجے نوں 5 رپئے دے برابر غلّہ لبھدا ائے۔

ایس سرکل وچ کوئی پاٹ شالا یاں مہاجنی سکول نہیں۔

شور کوٹ: ایس سرکل وچ بہوں منّیا پرمنّیا حکیم میاں حاجی محمود فقیر آف ہسُو والی اے۔ ایتھے شور کوٹ وچ 15 پڑھیاراں آلے دو مکتب نیں۔

خاکی لکھی وچ سبھ توں وڈا مکتب اے جیہڑا اک گھر نال جُڑیا اے جتھے 30 پڑھیار آئوندے نیں تے اُستاد آسا رام اوہناں نوں اُردو پڑھاندائے۔ اوہدی آمدن مِتھی نہیں، زمیندار اوہنوں ہر چھ مہینے مگروں کجھ غلّہ دیندے نیں جیہدی مقدار مِتھی نہیں ہوندی، پر کجھ 1 یاں ڈیڈھ خروار دیندے نیں۔

گرمکھی سکول شور کوٹ تے ڈب کلاں وچ دھرم شالاں نال جُڑے نیں جیہناں وچ 10 یاں 20 پڑھیار پڑھدے نیں۔ اخیر آلے وچ بھائی وسندا فقیر، اُداسی گُرمکھی پڑھاندا تے خیرات تے ڈنگ ٹپاندائے۔

بورانہ: Among the Hakims, Gahra nt Borana, Charagh at Pehal, and Ghulam at Tatta Umra, and among the Bhais, Karam Singh at Burana, Munna Singh at Tatta Umra, Karamchand at Tatti Malaraja, Kilian Singh at Deha, and Karpal Singh at Kot Sultan, are most eminent.

سبھ توں وڈے مکتب شمّن، عنایت پور، ٹٹّی مَل راجہ تے سنگرا دی مسیتاں نال جُڑے نیں جتھے ترتیب وار کرم، امام الدین تے احمد الدین 8، 6، 18 تے 5 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھاندے نیں۔ اوہناں نوں سکولاں توں کوئی آمدن نہیں ہوندی، پر اوہ مسلمان برادری کولوں روز روٹی ٹُکر لیندے نیں۔

بورانہ تے ٹٹّی مَل راجہ وچ گرمکھی سکول دھرم سالاں نال جُڑے نیں تے اوتھے 20 تے 8

پڑھیار بھائی کرم سنگھ تے بھائی کرم چند کولوں بِنا کسے معاوضے گرمکھی سِکھدے نیں۔
اُتے دسے سارے مکتباں وچ فارسی تے عربی پڑھائیاں جاندیاں نیں۔
ضلع جھنگ وچ دیسی سکولاں دی کجھ ہور سارنی تھلے دتی گئی اے۔

تھاں	مدرسہ یاں مکتب	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
جھنگ	7 مکتب	96	قرآن، فارسی، اُردو تے حساب
جھوک دَیا	قرآن سکول	10	قرآن
لُرکا	مدرسہ	7	عربی
جمالی خُرد	مکتب	12	اردو تے فارسی
دِیرُوج	قرآن سکول	16	قرآن
پٹھان والا	اوہی	5	اوہی
پیرکوٹ	مکتب	8	اُردو تے فارسی
قادر یار	قرآن سکول	10	قرآن
ابیانہ	3 قرآن سکول	10	اوہی
سجھر	2 قرآن سکول	14	اوہی
ٹھٹّے سعید	اوہی	8	اوہی
مُسلی	اوہی	9	اوہی
یکّہ والا	اوہی	14	اوہی
کھنانہ	اوہی	5	اوہی
شیخ چوہڑ	اوہی	7	اوہی
چیلہ	2 قرآن سکول	7	اوہی
ڈِھلّاں	اوہی	16	اوہی
گڑھی شاہ	اوہی	9	اوہی
کوٹ کھیڑا	اوہی	11	اوہی
راج لیانہ	اوہی	15	اوہی

سلارا	اوہی	28	اوہی
بُڈھوآنہ	اوہی	8	اوہی
حسن علی	اوہی	6	اوہی
رنجیت کوٹ	اوہی	12	اوہی
پیر عبدالرحمٰن	اوہی	9	اوہی
احمد پور	اوہی	12	اوہی
حویلی بہادر شاہ	اوہی	4	اوہی
دلے کلاں	اوہی	9	اوہی
بستی نور احمد	اوہی	25	اوہی
جندھیر ولی محمد	اوہی	25	......
باغ	اوہی	16	اوہی
لیو	4 قرآن سکول	56	اوہی
مِرنی والا	10 قرآن سکول	......	......

سنسکرت سکول

تھاں	سکول	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
احمد پور	1 سنسکرت سکول	22	لنڈے، ناگری تے سنسکرت
جھنگ	3 سنسکرت سکول	33	سنسکرت

گرمکھی سکول

تھاں	سکول	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
کوٹ عیسیٰ	3	27	
کوٹ شاکر	1	6	
چٹّا	2	20	
کرن	1	8	

مکھیانہ	1	6	
سلطان پور	1	6	
کھنانہ	1	12	
ماڑی	1	16	
مچھی وال	2	18	
ڈِھلن	1	24	
گڑھی شاہ	1	14	
رجہانہ	1	10	
بُدھوآنہ	1	14	
حسن علی	1	10	
کاکُو والا	1	10	
پیرعبدالرحمٰن	1	25	
حویلی بہادر شاہ	1	16	
کاہلن بھروانہ	1	10	

مہاجنی سکول

تھاں	سکول	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آل مضمون
رجوآنہ	1	16	

☆☆☆

مُلتان ڈویژن

ضلع مظفر گڑھ

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
163	1334	8	35	9	73	6	109	186	1551

علی پور: شِیو لال ٹھاکر آف علی پور (وید) تے مولوی جندواد دسّن جوگ نیں۔

علی پور قصبے وچ (اک مقامی ریٹرن موجب) اک مکتب اے جیہدے وچ 12 کُڑیاں تے 8 مُنڈیاں نوں قرآن پڑھایا جاندائے۔ پولیس ریٹرن وچ صرف اک گرمکھی سکول 8 پڑھیاراں آلے دا ذکر اے جیہناں وچ مذہبی لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں تے اک پاٹھ شالا وچ وی دو تِن پڑھیار خاص مذہبی پڑھائی کردے نیں۔ گھلیراں پِنڈ وچ اک مکتب اے جو مولوی محمد مرحوم دی مسیت نال جڑیا اے جیہدے وچ 9 مُنڈے پڑھدے نیں، اوہناں نوں صرف نحو، علم عروض، منطق تے مذہبی لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ عالم فاضل مولوی جندواد 4 پڑھیاراں نوں اللہ واسطے پڑھاندائے۔

مَد والا وچ 5 توں بوہتے پڑھیاراں نوں ایہی مضمون پڑھائے جاندے نیں، جد کہ دوجے مکتب وچ غوث بخش 8 پڑھیاراں نوں بس فارسی ای پڑھاندائے۔

بیت نبی شاہ وچ اک مکتب 14 پڑھیاراں نال فتح محمد دے پربندھ ہیٹھ چلدا اے جیہڑا

قرآن، فارسی تے حساب پڑھاندائے۔ اُتے دسے دوویں استاد کدی غلے تے ویاہ تے دوجے تیوہاراں تے نذرانہ لیندے نیں۔

سیالواں: کھیڑا، تھُتھ، گُورمانی تے بیہری ہُوک پِنڈاں وچ مولوی صالح محمد تے اللہ بخش تے حکیم حسین شاہ، احمد یار تے نہال چند تے ملک صدیق آف تتّے حمزہ دسّن جوگ نیں۔ ایس سرکل دے مکتب تھلے دتے جا رہے نیں:

تھاں	مکتب	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
کھیڑا	1	8	قرآن
شیخ عمر	1	6	قرآن تے دوجیاں لکھتاں
راوٗ بِد غربی	1	5	اوہی
دُوگڑ قلعہ سرا	1	4	اوہی
شادی خان	1	7	اوہی
بپاہ	1	6	اوہی
لدھلنگور	1	4	اوہی
سوہنی	1	6	اوہی
جھد بیر دُرتجھ	1	4	اوہی
ناوٗں	1	7	اوہی
جھُجھن والی	1	11	اوہی
لال میر	1	13	اوہی
دریا چوکھا	1	9	اوہی
ٹتّی حمزہ	1	9	اوہی

اخیرلے 4 بارے پولیس ریٹرن وچ تھلے دتی تفصیل دسی گئی اے۔

اوہ چارے مسیتاں نال جُڑے نیں۔ جھُجھن والی مکتب دا اُستاد حافظ محمد عظیم اے، لال میر مکتب دا محمد بخش، دریا چوکھا دا سعید، تے ٹتّی حمزہ دا شاہ خدا بخش اے۔

ایس سرکل دے نِکّے پنڈاں وچ نہ کوئی پاٹ شالا اے تے نہ ای گُرمکھی یاں مہاجنی سکول، جتھے سرکاری سکول ہین مُنڈے اوتھے ای جاندے نیں۔

دہاکا: بیت عیسیٰ قصبے وچ صرف اک نِکّے جیہے فارسی سکول 6 پڑھیاراں آلے دا ذکر لبھا اے۔

خان گڑھ: حکیم نارائن داس پوپلی، حکیم ہیرا نند تے حکیم تیرتھ ایس سرکل وچ دسّن جوگ نیں، تے بھائی سرانداس وی۔ سارنی وچ دتّے گئے مکتباں وچ چوہڑ پور، چمرُو والا، کوٹ دادن تے جھک ودھیا نیں۔ ایہہ چارے مسیتاں نال جُڑے نیں، کجھ پڑھیار گُڑیاں وی نیں۔ اُتے دسے مکتباں دے اُستاد محمد فاضل، کریم، حیات تے موسیٰ نیں جیہڑے نقد یاں کسے شے دی شکل وچ معاوضہ لیندے نیں، پڑھیار فیساں توں اڈ قرآن مکمل ہون تے دو یاں چار رپئے وی دیندے نیں۔

تھاں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
خان گڑھ	3	19	قرآن
چُوہڑ پور	2	17	اوہی
ٹھٹّا قریشی	1	3	اوہی
تُرف مسُّو	1	7	اوہی
مونڈا	1	4	اوہی
گڈ پور	1	5	اوہی
کی سَیدُو خان	1	3	اوہی
چمرُو والا	1	4	اوہی
سلیمان پور	1	5	اوہی
کوٹ دادن	1	4	اوہی
بیت مِٹھائی شاہ	1	3	اوہی
کمال پور	2	11	اوہی
جھک	1	8	اوہی
شیخ پور	1	6	اوہی

پا ئینی		5	او ہی
غضنفر گڑھ		4	او ہی

خان گڑھ وچ اک مہاجنی سکول 30 پڑھیاراں آلا اے جیہدے وچ دِتہ مِسر لنڈے ناں دا اُستاد پڑھاندائے۔ نجی جانکاری موجب لنڈے توں اڈ سنسکرت تے گرمکھی وی پڑھائی جاندی اے تے برہمن دت رام اُستاد اے۔ تیجی ریٹرن موجب ایس سکول وچ 48 پڑھیار نیں، تے اُتے دتے گئے اکھر پڑھن لکھن توں اڈ 30x10 تیکر پہاڑے وی سکھائے جاندے نیں۔

پولیس ریٹرن وچ تھلے دتا گیا نوٹ وی اے: (1)

خان گڑھ سرکل توں آوَن آلی اک نجی ریٹرن توں اساں تھلے دتی جانکاری کڈھی اے جیہڑی پولیس ریٹرناں وچ نہیں: ''ایس ضلعے وچ 3 چنگے دیسی سکول نیں، پنچمی والا وچ مُستری برائی تے بورمان۔ مذہبی لکھتاں توں اڈ اوہناں وچ اوہ لکھتاں وی پڑھائیاں جاندیاں نیں جیہڑیاں سرکاری سکولاں دے نصاب وچ شامل نیں۔ انسپکٹر آف سکولز مُلتان سرکل دی سفارش تے پچھلے ورھے ہر اُستاد نوں ورھے وار فی پڑھیار اک روپیہ انعام دتا گیا۔'' پنچمی والا یاں بستی پنچمی والا وچ پڑھیاراں دی گنتی 27 دسی گئی اے۔ دوجے دو پِنڈاں دے پڑھیاراں دی گنتی دا ذکر نہیں۔ ایسے ریٹرن وچ لنگر سرائے تے بوسن وچ پڑھیاراں دی گنتی ترتیب وار 18 تے 17 اے۔

رنگ پور: مولوی سلطان حمید تے مولوی صلاح الدین، پنڈت نانک چند تے بھائی بسنت داس دسّن جوگ نیں۔ لگدائے کہ آپ رنگ پور قصبے وچ کوئی وی سکول نہیں، کیوں جے پولیس ریٹرناں وچ تے کسے دا ذکر نہیں۔ پر تھلے دتے پِنڈاں وچ مکتب ہین:

پِنڈ	سکولاں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
کھوکھرا محبت	1	4 مُنڈے، 6 کُڑیاں	قرآن

1- نوٹ: ایس سارے سرکل وچ کوئی وی اجیہا سکول نہیں جیہدے مہینہ وار آمدن مِتھی ہوئی ہووے۔ کجھ پِنڈاں وچ مسلماناں مسیتاں دے مُلّاں نوں اپنے بالاں نوں قرآن پڑھان دا کم دِتا ہویا اے۔ ایہہ مُلّا ہر شامیں پِنڈاں دے مسلمان وسنیکاں دے گھراں تے جاندے تے اک اک روٹی لیندے نیں۔ اوہ پڑھیاراں دے قرآن شروع کرن یاں مُکن تے وی تحفے لیندے نیں۔ کدی کدی ایس طراں دے تحفے گھوڑیاں، مجّاں وغیرہ دی شکل وچ وی ہوندے نیں۔

اکثر بالاں نوں اوہناں دے ساکاں دیاں ہٹّیاں تے لنڈے تے صرافی پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

بستی عظیم	2	1 مُنڈا، 3 کُڑیاں	قرآن
امیر پور	1	5 مُنڈے، 4 کُڑیاں	اوہی
بلکانہ	1	7 مُنڈے، 5 کُڑیاں	اوہی
برہم پور	1	5 مُنڈے	اوہی
نِکا جمال	1	5 مُنڈے	اوہی
اروڑ پور	1	1 مُنڈا، 2 کُڑیاں	اوہی
اجماونہ	1	2 مُنڈے، 2 کُڑیاں	اوہی

امیر پور وچ اک گرمکھی سکول وی دھرم شالا نال جُڑیا اے تے اک بھائی اوہدے وچ ای رہندائے۔ 6 مُنڈے گرمکھی سِکھدے نیں۔ لنڈے ہٹّیاں تے ای پڑھایا جاندائے۔

کجر: ایس تھانے دے وڈے مولوی علی محمد آف حجرہ، علی محمد آف میرپور، صالح محمد، پیر محمد، دین محمد، مُلّا یحییٰ تے فیض اللہ نیں جد کہ مان جوگ پنڈت سدن نند اے۔ شریف حجرہ پِنڈ وچ اک مکتب مسیت نال جُڑیا اے جتھے علی محمد 8 مُنڈیاں نوں عربی تے فارسی پڑھاندائے۔ اوہنوں 3 رپئے مہینہ وار لبھدے نیں۔ کجر وچ سدن نند اک پاٹ شالا وچ 5 پڑھیاراں نوں سنسکرت تے جوتش پڑھاندائے، ایہہ پاٹ شالا گوپی ناتھ مندر نال جُڑی اے، اوہنوں صرف 3 رپئے مہینہ وار لبھدے نیں۔ بہت سارے ہندو مُنڈے ہٹّیاں تے لنڈے سِکھدے نیں۔ ایس تھانے دے تھلے دتے گئے پِنڈاں وچ مکتب ہین: میرپور 5 پڑھیاراں آلا 1، گورم 4 پڑھیاراں آلا 1، بُگّا گھلوان، کجر 4 پڑھیاراں آلا 1، بیت علی 7 پڑھیاراں آلا 1 تے 6 پڑھیاراں آلا 1، میاں پور 8 پڑھیاراں آلا 1 تے احمد موہانہ 12 پڑھیاراں آلا 1۔ ایہہ سارے مسیتاں نال جُڑے نیں تے ایہناں وچ فارسی پڑھائی جاندی اے۔

سِیت پور: حکیم نور بخش تے حکیم کریم بخش دسّن جوگ نیں۔ گوہا رام تے چندنا وچ مسیتاں نال جُڑیا اک اک مکتب اے۔ پہلے وچ 19 تے اخیرلے وچ 21 پڑھیار نیں۔ ایتھے فارسی تے اُردو دے مضمون پڑھائے جاندے نیں، تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں وی پڑھیاں جاندیاں نیں جیہناں وچ گلستان، بوستان، بہارِ دانش، سکندر نامہ، تحفہ نسیہا، کریما وغیرہ شامل نیں۔ اُتے دسے گئے دوسکولاں دے استاد اللہ یار، رحمت اللہ تے دو ہور نیں۔ اوہناں نوں خاص موقعیاں تے روٹی ٹکر

تے پیسے لبھدے نیں۔

ڈیرہ دین پناہ: ایس قصبے وچ اک مکتب چِٹی مسیت (Masjid Sufaid) نال جُڑیا اے، مولوی عبد اللہ جیہڑا مسیت دا امام تے مبلغ وی اے 11 مُنڈیاں نوں اللہ واسطے عربی، صرف نحو وغیرہ تے فارسی پڑھاندائے۔ دوجے منّے پرمنّے بندیاں وچ مولوی ہدایت اللہ، پنڈت کالی چند تے خوشی رام، حکیم مرزا ابراہیم، ولی رام، اللہ بخش، میاں بُڈھن، نذر شاہ تے وید غلام رسول تے چھلکن مِسر شامل نیں۔

دین پناہ وچ دو پاٹ شالاں مندراں نال جُڑیاں نیں جتھے پڑھیاراں دی گنتی 4 تے 7 اے، اُتے دسے پنڈت بِنا کسے معاوضے سنسکرت، شاعری، پُران تے جوتش پڑھاندے نیں، اوہناں نوں اپنے ججماناں (جیہڑے اوہناں نوں شادی تے دوجیاں رسماں دی ادائیگی کردے نیں) توں نذرانے لبھدے نیں۔

ایتھے اک لنڈے سکول 8 پڑھیاراں آلا تے اک گرمکھی سکول 10 پڑھیاراں آلا اے۔

احسان پور وچ اک قرآن سکول 4 پڑھیاراں آلا، اک پاٹھ شالا 5 پڑھیاراں آلا اے جتھے سنسکرت تے لنڈے پڑھائے جاندے نیں، ایس توں اڈ نِکا جیہا گرمکھی سکول وی اے۔ اک نجی ریٹرن موجب ایتھے اک مہاجنی سکول وچ 8 پڑھیاراں نوں ہندی تے مہاجنی پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

اک نجی ریٹرن موجب بتّہ وچ 4 مکتب 42 پڑھیاراں آلے نیں جیہڑا خورے ٹھیک اے کہ نہیں۔ جتوآ دے اک سکول وچ 9 مُنڈے تے 3 کُڑیاں پڑھدیاں نیں جتھے قرآن تے فارسی پڑھائی جاندی اے، کائی وچ 5 مُنڈے تے 8 کُڑیاں، کھیم والا وچ 4 مُنڈے تے 4 کُڑیاں پڑھدیاں نیں، پُرہار غربی وچ 4 مکتباں وچ 28 مُنڈے تے صرف 3 کُڑیاں نیں، کوٹ اُدو وچ 2 مکتب تے 5 مُنڈے تے 3 کُڑیاں نیں تے 2 پاٹ شالاں 2 پڑھیاراں نال، اک گرمکھی سکول 4 پڑھیاراں نال تے اک لنڈے سکول 10 پڑھیاراں آلے نیں۔

بھُب پور، لُنوالا، رَنیل تے ہنگرائے وچ اک اک مکتب اے جتھے ترتیب وار 2، 8، 2 تے 5 پڑھیار پڑھدے نیں۔ مُنڈاہ دے اک وڈے گرمکھی سکول وچ 25 پڑھیار (نجی ریٹرن موجب صرف 10) پڑھدے نیں، تھلے دتیاں گئیاں گرمکھی لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں: جَپ، سُکھ منی،

پنج گرنتھی تے گرنتھ۔

مظفرگڑھ: منّے پرمنّے مولوی: برکت علی، اکبرعلی، قاضی یار محمد، سلطان احمد، محمد افضل، غلام محمد، عبد الحکیم رکن الدین، شاہ محمد، عبد العزیز تے قاضی محمد یار، حکیم: ٹھاکر سنت لال، قاضی محمد یار، میاں عبد الحکیم مُلّاں تے غلام رسول کھوجہ، بھائی: مُتّن دھرمسالیہ تے ریرا رام دھرمسالیہ۔

اک پولیس ریٹرن موجب مظفر گڑھ قصبے وچ 2 مکتب 11 پڑھیاراں آلے نیں جتھے قرآن، فارسی گرامر، صرف نحو پڑھائی جاندی اے، اک پاٹ شالا وچ 5 مُنڈیاں نوں سنسکرت پڑھائی جاندی اے، اک گرمکھی سکول 4 پڑھیاراں آلا تے اک مہاجنی سکول وی اے۔ اخیر تے دسّے وچ 4 پڑھیاراں نوں مہاجنی تے لنڈے لپّی تے 30x10 تیکر پہاڑے سکھائے جاندے نیں، تے خورے ایہہ ریٹرن ای صحیح ہووے۔ استاد دا ناں گوپالا مِسر اے۔ لُٹکر وچ اک نِکّا جیہا مکتب 4 پڑھیاراں آلا اے جیہدے وچ فارسی تے قرآن پڑھائے جاندے نیں، اک نِکّی جیہی پاٹ شالا 4 پڑھیاراں آلی تے اک گرمکھی سکول 4 پڑھیاراں آلا وی اے۔ تیہری وچ اک مدرسے وچ 11 مُنڈیاں نوں عربی گرامر وغیرہ پڑھاندے نیں۔ ایس سرکل دے کجھ ہور مکتب تھلے دتے گئے نیں: بھوت پور، 2 مکتب تے 8 پڑھیار جتھے اُردو، فارسی تے قرآن پڑھایا جاندائے، جسّی چن، 1 مکتب تے 5 پڑھیار، دوآبہ، 1 مکتب تے 4 پڑھیار، خان پور، 1 مکتب تے 3 پڑھیار، چکرواڑی، 1 مکتب تے 4 پڑھیار، علی پور، 1 مکتب تے 10 پڑھیار، لنگر سرائے، 1 مکتب تے 6 پڑھیار، گھگّن، 1 مکتب تے 3 پڑھیار، حاجی پور، 1 مکتب تے 3 پڑھیار، تے ٹھٹّا سیالاں، 1 مکتب تے 5 پڑھیار۔

تھانہ جتوئی: ایتھے تھلے دتے گئے مکتب ایئج نیں:

پِنڈ	سکولاں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
پھُولن	1	12	فارسی تے عربی
بُسّن	15	15	اُردو تے عربی
بیت بگشا	20	20	فارسی
جُھگّی والا	20	20	فارسی تے قرآن
جتوئی جنوبی	10	10	اوہی

سبی والا	10	10	اوہی
بستی دانوار	12	12	قرآن تے فارسی

اُتے دتے گئے سارے مکتب مسیتاں نال جُڑے نیں، پھُولن تے بیت بگشا آلے مکتباں نوں سبھ توں ودھیا دسیا جاندائے، پھُولن وچ اُستاد اک مولوی مُسلم اے، تے بیت بگشا وچ مولوی محمد یار۔

تھانہ قریشی: حکیم خیر محمد قریشی تے فتح محمد مولوی دسّن جوگ نیں۔ کریم داد قریشی تے بستی غلام سُرہانی دے پِنڈاں وچ اک اک مدرسہ مسیت نال جُڑیا اے، پہلے دسے وچ 7 پڑھیار تے اُستاد فتح محمد اے، (1) جد کہ دوجے وچ 20 پڑھیار تے اُستاد عمر اے، ایتھے قرآن، عربی تے فارسی مضمون پڑھائے جاندے نیں۔

تھانہ روہیلہ والا: ایتھے تھلے دتے گئے سکول ایہنج نیں:

پِنڈ	سکولاں دی تعداد	پڑھیار	وچار	پڑھائے جان آل مضمون
خان پور	1	10	مسیت نال جُڑے	قرآن، فارسی تے عربی
برہم والی	1	15	اوہی	اوہی
الُودوالی	1	7	اوہی	اوہی
ڈیہرہ وُڈُّو	1	7	اوہی	اوہی
گاگا	1	11	اوہی	قرآن
جھدے والی	1	7	اوہی	قرآن، فارسی تے عربی
مُہلکا ہکھا	1	7	اوہی	اوہی
مُغن پال	1	5	اوہی	قرآن

مَہرا وچ مون لال دے گھر وچ اک مہاجنی سکول اے جتھے 15 مُنڈیاں نوں لنڈے لِپّی وچ کھاتے لکھنا سکھایا جاندائے۔

1- نوٹ: ایتھے دسے گئے مولویاں توں اڈ گلاب گورمانی پِنڈ دا وسنیک اک ہور مولوی وی اے جیہڑا فارسی تے عربی وچ بہت چنگی سوجھ رکھدائے۔ اوہ مُلتان دے اک مدرسے وچ اُستاد اے۔ کجھ پِنڈاں وچ صرف ہندو مسافراں لئی بنیاں دھرم شالاں نیں۔ ہندو اپنے بالاں نوں گھر ای لنڈے پڑھاندے نیں۔ اوہناں لئی کوئی سکول نہیں۔

دوجے

اک نجی رپٹرن موجب تھلے دتیاں گئیاں تھاواں تے وی سکول ہین: منّا، 1 سکول تے 18 پڑھیار، کھنم، 1 سکول تے 13 پڑھیار، علی والی، 1 سکول تے 11 پڑھیار، نہال والا، 1 سکول تے 10 پڑھیار، بکرشر، 1 سکول تے 8 پڑھیار، اللہ دادی، 1 سکول تے 6 پڑھیار، تے بیہلی، 1 سکول تے 6 پڑھیار، جدکہ لیت کرن وچ 6 پڑھیاراں نال اک گرمکھی سکول دا ذکر آیا اے۔

☆☆☆

مُلتان ڈویژن
ضلع منٹگمری
عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
158	1461	8	103	48	537	12	191	226	2202

منٹگمری: **Montgomery** پولیس ریٹرن نے ایس سرکل وچ کسے مکتب دا ذکر نہیں کیتا، پر دھرم شالاں بارے دسیا گیا اے۔منٹگمری وچ سبھ توں وڈی دھرم شالا اے جتھے 30 پڑھیار پڑھدے نیں تے اُستاد جواہر سنگھ اے، قریش شاہ وچ 1 دھرم شالا وچ 30 پڑھیار نیں تے اُستاد دا ناں نہالا اے، سِدان شاہ وچ 1 دھرم شالا تے 5 پڑھیار تے اُستاد نِدھان سنگھ، محمد پور وچ 1 دھرم شالا، 10 پڑھیار تے اُستاد دا نام ملوال سنگھ اے، نور شاہ وچ 3 دھرم شالاں وچ 24 پڑھیار پڑھدے نیں تے اُستاد ہیرا سنگھ، بُوٹا سنگھ تے کِشن سنگھ پڑھاندے نیں۔ ایہناں ساریاں دھرم شالاں وچ گرمکھی تے لنڈے مضمون پڑھائے جاندے نیں۔ اُستاداں نوں روٹی، واڈھی ویلے غلہ تے کسے ویاہ شادی دے موقعے تے چارتوں اُٹھ آنے نقد لبھدے نیں۔ دالا بالا دے مہاجنی سکول وچ 5 مُنڈے پڑھدے نیں جتھے کھانُو نام دا اُستاد مہاجنی تے لنڈے پڑھاندائے۔ اک مقامی دسّن آلے منٹگمری تے نور شاہ دے مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی 5 تے 10 دسی اے۔

تھانہ دیپالپور: ایس تھانے وچ سبھ توں وڈا مکتب فرید پور جاگیر وچ اک مسیت نال جُڑیا

اے جتھے غلام محمد 13 پڑھیاراں نوں قرآن تے اُردو پڑھاندائے۔ اوہدی کوئی مِتھی ہوئی آمدن نہیں۔ مکتب رکھن آلیاں ہور تھاواں دے نام کجھ انج نیں: بصیر پور وچ 1 مکتب 13 پڑھیار، وِندالا وچ 1 مکتب 9 پڑھیار، ریلپور وچ 1 مکتب 4 پڑھیار، جمُو وچھل وچ 1 مکتب 9 پڑھیار، پپلی وچ 1 مکتب 7 پڑھیار، صالح وال وچ 1 مکتب 6 پڑھیار، شاہنواز وچ 1 مکتب 16 پڑھیار، کری والا وچ 1 مکتب 6 پڑھیار، کوئیکی وچ 1 مکتب 7 پڑھیار، مودا وچ 1 مکتب 7 پڑھیار، جمالکی وچ 1 مکتب 4 پڑھیار، ایناں ئین وچ 1 مکتب 7 پڑھیار، سومیاں وچ 1 مکتب 5 پڑھیار، تے پیر قاسم وچ 1 مکتب 4 پڑھیار۔ 18 قرآن سکول: قلعہ تارا سنگھ وچ 1 قرآن سکول 12 پڑھیار، پھلرواں تے تالاب وچ اک اک قرآن سکول 23 پڑھیار، مہتکی وچ 1 قرآن سکول 4 پڑھیار، دیپالپور وچ 1 قرآن سکول 8 پڑھیار، ہری چند والا تے بستی سِیداں وچ اک اک، کنڈا والا وچ 1 قرآن سکول 4 پڑھیار، باہری پور وچ 1 قرآن سکول 9 پڑھیار، فرید کوٹ تے بونگا صالح وچ اک اک قرآن سکول 16 پڑھیار، تے مصطفیٰ آباد وچ 1 قرآن سکول 3 پڑھیار، بخشا والا وچ 5 تے بنگا تالاب وچ 7 پڑھیار۔

بصیر پور وچ بابا سمپورن سنگھ دی دھرم شالا نال جُڑیا اک وڈا گرمکھی سکول اے جتھے بھائی دیا سنگھ 35 پڑھیاراں نوں گرمکھی تے لنڈے پڑھاندا تے 12 رپئے مہینہ وارلیندا ائے۔ ایسے طراں دے تھوڑے نِکّے سکول تھلے دتیاں تھاواں تے نیں: منقول پور وچ 1 سکول 7 پڑھیار، مُنچریاں وچ 1 سکول 13 پڑھیار، خان سنگھ والا وچ 1 سکول 4 پڑھیار، پھلروں وچ 1 سکول 6 پڑھیار، قلعہ تارا سنگھ تے بہاول داس وچ اک اک سکول 10 پڑھیار، بھُمن شاہ وچ 1 سکول 10 پڑھیار، تولا وچ 1 سکول 6 پڑھیار، نظام دین وچ 1 سکول 7 پڑھیار، دیپالپور وچ 1 سکول 12 پڑھیار تے بتّی سدا سنگھ وچ 1 سکول 2 پڑھیار، ایہناں ساریاں وچ گرمکھی تے لنڈے پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

نوٹ: پولیس ریٹرن وچ تھلے دتے وچار انج نیں: ”ایس سرکل وچ کوئی پاٹ شالا نہیں۔ مسیتاں وچ عام کر کے قرآن پڑھایا جاندائے تے تقریباً 5 فیصد مُنڈے ایہناں مسیتاں وچ جاندے نیں۔ کجھ وچ اُردو وی پڑھائی جاندی اے۔ دھرم شالاں وچ گرمکھی تے مذہبی عقیدے پڑھائے جاندے نیں۔ ایہناں دھرم شالاں وچ جان آلے سِکھاں دے مُنڈے تقریباً 20% نیں، تے دوجے ہندوواں دے 5%۔

مسیت سکولاں وچ کوئی مِتھی فیس نہیں۔ عام کر کے جدوں کوئی مُنڈا قرآن مکمل کردائے

تے اوہدے ماں پیو سوا رپئے توں پنج رپئے اُستاد نوں دیندے نیں۔ پر کسے مسیت دا کوئی مُلّا، بھاویں اوہ پڑھاندا ہووے یاں نہ، ہر راتیں ہر گھروں اک چپاتی لیندا ئے تے واڈھی ویلے ہر چاہی پیلی توں 6 توں 12 سیر غلّہ وی امامت کران دے معاوضے دے طور تے لیندا ئے۔ کجھ پِنڈاں وچ اُتے دسی آمدن توں اڈ پِنڈاں دے زمیندار بِنا لگان زمین دا اِک ٹوٹا دیندے نیں تے سرکاری لگان پِنڈ آلے تاردے نیں۔

دھرم شالا سکول وچ ایہہ رواج اے کہ جدوں کوئی پڑھیار سکول وچ داخلہ لیندا ئے تے پہلے دِن اُستاد کولوں اِک آنے وچ گرمکھی اکھر پٹی تے پہاڑے مُل لیندا ئے۔ جدوں پڑھیار گرنتھ شروع کردا ئے تے سوا رپئے توں پنج رپئے بھائی دی نذر کردا ئے، پنج رپئے ہمیش ای نہیں دتے جاندے نیں۔ ہندو لوک تیوہاراں تے روٹی ٹکّر وغیرہ دیندے نیں۔

برلک: ایس سرکل وچ صرف تِن گرمکھی سکول نیں: تھمبرا تے ٹھٹّہ دھمک سلاہ وچ اَٹھ اَٹھ پڑھیار تے مسیکی وچ 6 پڑھیار۔ پنڈی شیخ موسیٰ تے چھک مانگا دے مکتباں وچ سَت سَت پڑھیار نیں۔

تھانہ اوکاڑہ: ست گھرا وچ صرف اک گرمکھی سکول دا ذکر لبھیا اے جو اک دھرم شالا نال جُڑیا اے، بھائی گیان سنگھ 10 مُنڈیاں نوں اوتھے گرمکھی پڑھاندا ئے۔

کمالیہ: مولوی خدا یار، حکیم اللہ یار، پنڈت شِیو داس تے صاحب دِتہ تے بھائی نہال داس دسّن جوگ نیں۔ کمالیہ قصبے وچ اک دھرم شالا اے جتھے ہرسنگھ 25 مُنڈیاں نوں گرنتھ پڑھاندا ئے تے گرمکھی دا پہلا قاعدہ وی۔ ایتھے ای اک وڈا مہاجنی سکول اے جتھے بھگوان داس 45 مُنڈیاں نوں لنڈے سکھاندا ئے۔ دوجا مہاجنی سکول 12 پڑھیاراں نال چکر وچ اے۔ ایس سرکل وچ دسے گئے مکتب صرف چکر وچ نیں جتھے 18 مُنڈے تے 8 کُڑیاں قرآن پڑھدیاں نیں تے خیر شادہ وچ 10 مُنڈے قرآن پڑھدے نیں۔

تھانہ اٹاری: دسّن جوگ مولوی محمد یوسف، عبدالرحمٰن، شیخ طاہر، الٰہی بخش، شاہ سوار، عبداللہ تے سلیمان نیں۔ حکیماں وچ جواہر سنگھ، کرم دین تے جمال دین شامل نیں۔ بھائی کاہن سنگھ، چنن سنگھ، ہیرا سنگھ، موہن شنکر داس تے سنگھ ایس تھانے وچ مشہور نیں۔ مکتب ایہہ نیں: اک سندر کی وچ 13 پڑھیار جیہنوں مدرسہ وی آکھیا جا سکدا ئے کیوں جے اوتھے مولوی عبدالرحمٰن عربی پڑھاندا ئے۔

ضلع منٹگمری

اک مجاہد کی وچ 7 پڑھیاراں نال، گلاب سنگھ وچ 12 پڑھیاراں نال، کلر کلاں 13 پڑھیار، جیمل بازید یکا 12 پڑھیار تے کوہیلہ 7 پڑھیار۔

نوٹ: ایس علاقے وچ ہندوؤاں تے مسلماناں دا تناسب برابر اے۔
مسلمان اپنے مُنڈیاں نوں صرف مذہب تیکر ای رکھدے نیں کیوں جے اوہناں دا مقصد نہ سرکاری نوکری کرنا ہوندائے تے نہ ای پبلک سروس دے امتحان دوانا۔ ہندو چوکھے تاجر نیں تے اپنے مُنڈیاں نوں لنڈے، گرمکھی جدکہ کجھ برہمن سنسکرت سکھاندے نیں۔

گرمکھی سکولاں وچوں اک ودھیا سکول اٹاری وچ جیہڑا دھرم شالا نال جُڑیا اے تے جتھے کاہن سنگھ تے چنن سنگھ 25 مُنڈیاں نوں گرمکھی تے لنڈے پڑھاندے نیں۔ ہر استاد اپنا روٹی ٹکر تے شادی ویاہ دے موقعیاں تے اِک روپیہ لیندائے۔ ایس سرکل وچ دوجے گرمکھی سکول شنکر داس دے پربندھ ہیٹھ کلر کلاں وچ گوپال سنگھ دے پربندھ ہیٹھ سوڈھی والا وچ ہیرا سنگھ دے پربندھ ہیٹھ گلاب سنگھ وچ تے موہنا دے پربندھ ہیٹھ قلعہ سدا سنگھ وچ ایتھے ترتیب وار پڑھیاراں دی گنتی 9، 10، 4 تے 12 اے۔

فیر ویکھی دوجی پولیس ریٹرن وچ تھلے دتے گئے مکتباں دا وادھا کیتا گیا:

تھاں	پڑھیاراں دی تعداد	استاد
ڈوگرا	12	علی محمد
گُدڑ	12	نظام الدین
ممند کلیار	13	شمس الدین
جھوگیاں ہمون	9	
امیرا تیجکا	8	
پورن	9	
لکھُو ملکانہ	5	
بگّی پٹنی	4	
پرمانند	4	

رُکن پورہ	6	
کھولا جیمل	5	
کھینا	4	
طاہر کلاں	3	
تکریل	5	
بھانہ صاحبہ کا	3	
جھوگیاں غلام فرید	6	
شادی والا	5	
ٹاہلی بگڑ	7	

تھانہ پاک پتّن: Thana Pak Pattan پنڈت فتح چند تے حکیم سراج الدین دسّن جوگ نیں۔ پاک پتّن قصبے وچ اک گھر نال جُڑیا بہت وڈا مکتب اے جتھے حاجی غلام محی الدین 25 پڑھیاراں نوں فارسی پڑھاندائے۔ بُنگا حیات وچ اج وی اک چوکھا وڈا مکتب اے جتھے 40 مُنڈے پڑھدے نیں۔ ایہہ اک مسیت نال جُڑیا اے تے محمد قمر الدین فارسی دا استاد اے۔ ایہناں استاداں دی کوئی مِتھی ہوئی آمدن نہیں، پر اوہ کدی کدار بالاں دے ماں پیو کولوں نذرانے لیندے نیں۔ تِن گُرمکھی سکول نیں: سبھ توں وڈا پاک پتّن وچ 18 پڑھیاراں نال جتھے ٹِیکو لنڈے پڑھاندا اے۔ اوہ سنکرات لیندا یعنی مہینے دی پہلی تاریخ تے اماوس یعنی پندرہ تاریخ نوں روٹی ٹُکر لیندائے، ایس توں اڈ پڑھیار دا کورس پورا ہون تے اوہنوں تحفے وی لبھدے نیں۔ دوجا گرمکھی سکول پکل سُدھر وچ 16 پڑھیاراں آلا اے تے تیجا مُکلا ہنس وچ 15 پڑھیاراں آلا اے۔ ساریاں وچ گرمکھی تے لنڈے دی پڑھائی دتی جاندی اے۔

تھانہ حجرہ: Thana Hujra ایتھے اک وڈا فارسی عربی مکتب اے جتھے اُستاد میاں حاجی 16 پڑھیاراں نوں اللہ واسطے پڑھاندائے، ایس توں اڈ ایسے تھاں دو نِکّے مکتب (اک نجی ریٹرن موجب) نیں جیہناں وچ 13 پڑھیار پڑھدے نیں۔ ایس سرکل دے دوجے مکتب ایہہ نیں: قادر آباد وچ 15 پڑھیار، ٹِلہ وچ 14 پڑھیار، پیر حیات وچ 10 پڑھیار (نجی ریٹرن موجب 7)، پکا جوجہ وچ 4 پڑھیار تے جوجہ کلاں وچ 12 پڑھیار، ڈھیلیانہ وچ 10 پڑھیار، کھرل تے رام پرشاد

وچ 5، 5 پڑھیار، شیر نگر وچ 10 پڑھیار، بھُوٹا وچ 8 پڑھیار، جھوگیا مِسرُوک وچ 6 پڑھیار، تے پھلّا چاچڑ وچ 8 پڑھیار۔

گرمکھی سکول ایہہ نیں: اک حجرہ وچ، دھرم شالا نال جُڑیا جتھے بھائی کپور سنگھ 17 مُنڈیاں نوں اللہ واسطے لنڈے سکھاندائے۔ اک قادر آباد وچ 10 پڑھیاراں آلا تے اک شیر گڑھ وچ 13 پڑھیاراں آلا۔ جیٹھ پور، دُرگاں، شاہ پور، لالہ والا، بہلول پور، بھون تے بھُگن وچ وی گرمکھی سکول موجود نیں جتھے پڑھیاراں دی گنتی ترتیب وار 10، 5، 5، 6، 19، 8 تے 5 اے۔

سید والا: **Saydwala** مولوی جمال الدین تے مولوی عبدالحمید، پنڈت شنکر داس تے کاکا داس، حکیم مُراد بخش تے کیسر رام، بھائی لبھُّو دسّن جوگ نیں۔ پولیس ریٹرن وچ کسے مکتب دا ذکر نہیں، تے صرف اک وڈا مہاجنی سکول سید والا وچ موجود اے جتھے بھائی ریلا رام 35 مُنڈیاں نوں گرمکھی، لنڈے تے مہاجنی سکھاندائے۔ پر اک نجی ریٹرن تھلے دتے گئے مکتباں دا دسدی اے، سید والا وچ 12 یاں 16 پڑھیاراں نال اک مکتب جتھے فقیر جمال الدین اللہ واسطے قرآن تے فارسی پڑھاندائے، پورِندہ وچ اک 11 پڑھیار، مُکن رضی وچ اک 8 پڑھیار، تے جھوکتور وچ اک 10 پڑھیار، اخیر تے دسے مکتباں وچ قرآن تے اُردو لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ مُکن ساہی دے مکتب وچ 15 تے رجّب مکتب وچ 5 پڑھیار نیں جتھے صرف قرآن پڑھایا جاندائے، تے مُکن سوبھا وچ 4 پڑھیار قرآن توں اڈ فارسی وی پڑھدے نیں۔

ایسے نجی ریٹرن وچ سید والا دی تھاں تے اک پاٹ شالا دا ذکر اے تے ایتھے اُستاد پنڈت شنکر داس، پنڈت وِدیا دھر تے رام کِشن بھاگوت، ویا کرن، کومُودی تے دوجے 12 پڑھیاراں نوں سنسکرت لکھتاں پڑھاندے نیں۔ ایس ویلے اُتے دسے گئے پنڈتاں دی کوئی آمدن نہیں، پر مہاراجہ رنجیت سنگھ دے زمانے وچ اوہناں کول 2 بِنا لگان کھوہ تے 100 دی نقد آمدن ورھے وار سی۔

بتّی: بتّی وچ مولوی الٰہی بخش، حکیم مولوی کریم الدین تے قبولہ وچ بھائی رتن سنگھ مشہور نیں۔

بتّی وچ سبھ توں وڈا مکتب اک مسیت نال جُڑیا اے۔ مولوی الٰہی بخش جیہڑا عربی تے فارسی دا چنگا عالم اے 20 درویشاں (باہروں آئے ہوئے غریباں) نوں پڑھاندائے۔ اوہنوں مُلّا

دے طور تے لمبردار توں فیس تے 4 وِگھے زمین ملی ہوئی اے۔ بتّی وچ اک نِکّا مکتب وی اے جیہدے وچ کرم دین 10 پڑھیاراں نوں قرآن تے فارسی پڑھاندائے۔ تھلے دتے گئے پِنڈاں وچ مکتب ہین: ولی محمد وچ اُستاد عزیز الدین 10 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔ پچرس وچ اُستاد حسن 8 پڑھیاراں نوں، سُمن شاہ وچ غلام قادر 13 پڑھیاراں نوں، بھلی وچ اُستاد مولوی نور دین 7 پڑھیاراں نوں، کوٹا وچ اُستاد عبد الستار 14 پڑھیاراں نوں، نُورا وچ اُستاد شیر محمد 4 پڑھیاراں نوں، شیچوک وچ اُستاد احمد یار 10 پڑھیاراں نوں، تُمورات وچ اُستاد شاہ محمد 13 پڑھیاراں نوں، ملّوکا وچ اُستاد شیر اللہ 4 پڑھیاراں نوں، مری ہزارہ وچ اُستاد نبی بخش 7 پڑھیاراں نوں، تے تمملیرا وچ 10 پڑھیاراں نوں۔ دو گرمکھی سکول نیں، اک بتّی وچ تے دوجا قبولہ وچ جیہناں دے پڑھیاراں دی گنتی 12، 12 اے۔

چُو چک: حکیم غلام نبی تے گل محمد تے بھائی جھنڈا سنگھ کوہلا وچ منّے پرمنّے نیں۔ لِشاری وچ سبھ توں وڈا مکتب مسیت نال جُڑیا اے۔ 50 پڑھیار پڑھن آوندے نیں تے اوہناں وچوں چوکھے باہروں آئے ہوئے نیں۔ مولوی میاں محمد قاری، نظام الدین تے محمد بخش قرآن، فارسی تے عربی پڑھاندے نیں۔ پِنڈ دے زمیندار اوہناں نوں 200 روپئے ورھے وار نقد تے کسے شے دی شکل وچ دیندے نیں۔ اوہ پڑھیاراں توں کوئی فیس نہیں لیندے۔ کجھ نِکّے مکتب وی نیں: جندراکا وچ 15 پڑھیار، کوہلا وچ 7 پڑھیار، کماں وچ 5 پڑھیار، مِگھا وچ 4 پڑھیار، جویا وچ 16 پڑھیار، بمن بالا وچ 24 پڑھیار تے اسلام پور وچ 5 پڑھیار۔ ایہناں ساریاں وچ صرف قرآن پڑھایا جاندائے، سوائے بمن بالا دے جتھے عربی تے فارسی دے مضمون وی شامل نیں۔ دو دھرم شالاں وچ گرمکھی پڑھائی جاندی اے: کوہلا وچ 12 پڑھیار تے لِشاری وچ 16 پڑھیار تے دو لنڈے سکول: جندراکا تے کوہلا وچ ترتیب وار 14 تے 12 پڑھیاراں نال۔ کنچیا بھگت، حکیم تے مدن لال پنڈت دا ذکر کیتا جا سکدائے، مگاں تے کوہلا وچ اک اک مکتب اے جتھے ویہہ ویہہ پڑھیار پڑھدے نیں۔

ہڑپہ: ایتھے کسے مکتب دا ناں نہیں لیا گیا، تے صرف تھلے دتے گئے سکول نیں: مراد کی کٹّا وچ اک پاٹ شالا 4 پڑھیاراں آلی جتھے موتی رام سنسکرت پڑھاندا تے مہینہ وار 4 آنے کسے شے دی شکل وچ لیندائے، ایسے تھاں تے اک گرمکھی سکول 14 پڑھیاراں آلا اے تے دوجا بنگھا

بہاول وچ دھرم شالا نال جُڑیا جتھے بھائی عِطر سنگھ 20 مُنڈیاں نوں لنڈے تے گرمکھی پڑھاندا تے 3 رپئے مہینہ وار کسے شے دی شکل وچ لینداائے، اک خاص لنڈے سکول دادرا بالا وچ 12 پڑھیاراں آلا کنچیا رام ٹوردائے۔

بُچیکی: ایس سرکل وچ تھلے دتے گئے قرآن سکول نیں: بڑا گھر وچ 14 پڑھیار، شاہ پور وچ 5 پڑھیار، چِد پور وچ 11 پڑھیار، کوٹ طاہر وچ 6 پڑھیار، بھلُوآنہ وچ 10 پڑھیار، بگّی ڈل وچ 6 پڑھیار تے رانیا بریار والا وچ 12 پڑھیار۔ اخیر تے دسیا سبھ توں ودھیا اے تے ایہنوں مدرسہ آکھیا جا سکدا ائے کیوں جے ایہدے وچ عربی، اسلامی شریعت تے فارسی وی پڑھائی جاندی اے۔

بُچیکی وچ اک پاٹ شالا وی اے جتھے باوا موتی رام کول 6 پڑھیار نیں جیہناں دی پڑھائی صرف مذہبی اے۔ اُستاد خیرات تے ڈنگ ٹپاندائے۔ بُچیکی دے اک گرمکھی سکول وچ 20 پڑھیار پڑھدے نیں۔ اُستاد محترمہ تنو ناں دی اک بی بی اے، اک ہور گرمکھی سکول چِد پور وچ اے اوتھے 18 پڑھیار نیں۔ اوتھے پڑھان آلے اُستاد دا نام بھائی چرن داس اے، تے ہور اک سکول دُوپچی وچ اے جتھے بھائی جیون سنگھ 7 مُنڈیاں نوں پڑھاندائے۔ اُتے دسے گئے استاداں نوں واڈھی ویلے غلّے توں اڈ ہور کوئی معاوضہ نہیں لبھدا۔

گوگیرا: فتح پور دا مولوی تے حکیم محکم دین دسّن جوگ اے۔ فتح پور وچ ایس سرکل دا سبھ توں وڈا مکتب اک مسیت نال جُڑیا اے جتھے تاج الدین عربی تے فارسی دا چنگا عالم گلستان، بوستان، قرآن تے اسلامی شریعت 17 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔ اوہدی کوئی مِتھی ہوئی آمدن نہیں، پر روز دا روٹی ٹکر تے پڑھیار دا کورس پورا ہون تے کجھ نذرانہ وی لینداائے۔ نِکّے قرآن سکول تھلے دتے گئے نیں:

بھُجیاں تے صدر وچ 4 مُنڈے، گوگیرا وچ 7 مُنڈے، بُرج جیوے خان وچ 8 مُنڈے، مردانی وچ 7 مُنڈے تے 4 کُڑیاں، ٹلّہ اسماعیل وچ 6 مُنڈے تے 4 کُڑیاں، ٹلّے جیون وچ 5 مُنڈے تے 3 کُڑیاں، مِسکی وچ 6 مُنڈے تے 4 کُڑیاں، جتانہ وچ 4 مُنڈے تے 4 کُڑیاں، تے فتح پور وچ الاوالکی وچ 10 مُنڈے تے بُرج جیوے خان وچ 8 پڑھیار۔ فتح پور وچ دو دھرم سالاں وی نیں جتھے 22 پڑھیاراں نوں گرنتھ پڑھائی جاندی اے، اک شدھن وچ 4 پڑھیاراں آلی

تے دوجی بھجیاں وچ 4 پڑھیاراں آلی۔

نوٹ: ایس سرکل وچ تقریباً سارے جٹ رہندے نیں جیہڑے اپنے بالاں دی پڑھائی ول بہوں گھٹ دھیان دیندے نیں۔

کلیانوالہ: ایس سرکل وچ 5 مہاجنی سکول نیں جیہناں وچ مہاجنی تے لنڈے پڑھائیاں جاندیاں نیں، کلیانوالا وچ 10 پڑھیار، ٹھٹھہ تیرانہ وچ 15 ٹھٹھہ دربارسنگھ وچ 5 گودھ وچ 16 تے عالم شاہ وچ 10 پڑھیار نیں۔ باوا کرشن گیر ایس سرکل دا اک منّیا پرمنّیا طبیب تے لکھاری وی اے۔

چیچہ وطنی: مولوی مراد جیہڑا حکیم وی اے، مولوی نور محمد تے پنڈت رام جَس دسّن جوگ نیں۔

چیچہ وطنی قصبے وچ مسیت نال جُڑیا اک مکتب اے جتھے نور محمد 12 پڑھیاراں نوں قرآن تے عربی پڑھاندا تے معاوضے وچ روٹی ٹکر لیندا ائے۔

بگّے کی کٹھیا وچ ایسے طراں دا اک سکول اے جتھے 6 پڑھیار نیں۔

وادھو سارنی

سکولاں دی تھلے دتی گئی سارنی اک نجی ریٹرن توں لئی گئی اے جیہڑی ضلع منٹگمری دی پولیس ریٹرناں وچ رَلن توں رہ گئی:

روری، اک مکتب 8 پڑھیار، ڈوگرائی 4 پڑھیار، شیرنگر 4 پڑھیار، ڈھلانا 15 پڑھیار، کوٹ شاہ مستان 8 پڑھیار، جھنگ عبداللہ شاہ 9 پڑھیار، راجووال 5 پڑھیار، فنانہ 2 پڑھیار، شاہ پور 11 پڑھیار، شاہو وال 5 پڑھیار، پھلواں لدھوکا 15 پڑھیار، پھولاں تولے کلام 4 پڑھیار، املیکی سُہاگ 10 پڑھیار، چشتی قطب الدین 7 پڑھیار، لت کرکی جگویرا 4 پڑھیار، یاور بھلدیانکا 10 پڑھیار، بُچیکی 8 پڑھیار، مُہلی علی 7 پڑھیار، منان چندیکا 9 پڑھیار، ہنیلی 10 پڑھیار، فرید پور سُہاگ 5 پڑھیار، مرزا پور 2 پڑھیار، دولا پختہ 4 پڑھیار، کوٹ شیر محمد خان 2 پڑھیار، معروف 2 پڑھیار، اردریوالا میاں جان 4 پڑھیار، بُہلو پور 5 پڑھیار تے اعوان کلاں 6 پڑھیار جیہناں وچ قرآن تے فارسی پڑھائی جاندی اے۔

☆☆☆

لاہور ڈویژن

ضلع لاہور

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
295	4247	32	377	43	571	28	902	398	6097

لاہور: لاہور شہر دے **حکیماں** وچوں حکیم الٰہ دین، حکیم پیر بخش، حکیم بزرگ شاہ، حکیم نجف شاہ، حکیم جیون خان، حکیم میّا داس، حکیم بہادر شاہ، حکیم میاں گمان، حکیم دوست محمد، حکیم شجاع الدین، حکیم غلام نبیب (زبدۃ الحکماء تے پنجاب یونیورسٹی توں ڈپلومہ آلے)، حکیم غلام مصطفیٰ اورینٹل کالج وچ یونانی طب دا اُستاد، حافظ فخر الدین زبدۃ الحکماء، حکیم امیر چند، حکیم گلاب دین، حکیم نواب عبد المجید خان رئیس، حکیم ولی شاہ، حکیم شرف شاہ، حکیم خدا بخش تے حکیم مہر بخش جد کہ ویداں وچ کیشتے چرن بابو، ناراین داس کلما مِسّر، پنڈت جنارد ھن جو اورینٹل کالج لاہور وچ ویدک دا اُستاد اے، داہر چند، خوش حال مِسّر، مہر چند، پنڈت کھنّہ رام تے بِشن وید دسّن جوگ نیں۔ باغبانپورہ دے حکیم کریم بخش، بھوگیوال دے لودھی شاہ تے کھوئی میراں دے حکیم گل محمد دا ناں وی لیا جا سکدا ائے۔ لاہور وچ منّے پرمنّے مولویاں وچ خلیفہ حمید الدین قاضی لاہور، مولوی نور احمد صاحب امام انارکلی مسیت، مولوی احمد علی انارکلی بزار دا مبلغ، مولوی غلام محمد صاحب بگّے والا، مولوی ابو سعید محمد حسین سیکرٹری انجمن ہمدردِ اسلامیہ، مولوی غلام اللہ قصوری، مولوی عبد الحکیم اورینٹل کالج لاہور وچ

آ گو فارسی اُستاد، مولوی محمد دین، مولوی فیض الحسن اورینٹل کالج وچ ہیڈ مولوی، تے اُتلے ہندوستان دا منّیا پرمنّیا عربی عالم مولوی قاضی ظفر الدین، حافظ عبد العزیز، میر عبد اللہ تے مومن علی اورینٹل کالج وچ عربی دے استاد، تے مولوی ابو القاسم شیعاں دا مجتہد، تے مولوی محمد دین، مولوی ظہور الدین تے مولوی غلام مصطفیٰ باغبانپورہ دے وسنیک تے مولوی شرف الٰہی بھاگیوال تے مولوی امر دین کھوئی میراں وی چنگے عربی عالم نیں۔

پنڈتاں وچ رِکھی کیش، مِسرُو، بھگوان داس گورنمنٹ کالج لاہور وچ سنسکرت پروفیسر، پنڈت گوری کر گوشائیں، پنڈت للّو لال، پنڈت گودھا، پنڈت سکھ دیال، پنڈت گُر پرشاد اورینٹل کالج لاہور دا ہیڈ پنڈت تے ہندوستان دے منّے پرمنّے عالماں وچوں اک بل رام روپ چند، روپ چند، نند لال، کوشی ناتھ، رگھو ناتھ، نگین چند، مہتاب رائے، ہردت، گوبند رام تے وید پاٹھی ہرگیان مندر، پنڈت رِکھی کیش، دیا رام، سکھ دیال اورینٹل کالج، پنڈت پہاد چند، متھر ادت شاستری، دیا رام، مہاراج تے گنپت۔

بھائیاں وچ دسّن جوگ ناں ایہہ نیں: بھائی بھگت سنگھ، بھائی سنت سنگھ، نہال سنگھ، پرتاپ سنگھ، گنڈا سنگھ تے نتھا سنگھ، بھائی رام سنگھ، بھائی بھگوان سنگھ تے پریم سنگھ، بھائی گرمکھ سنگھ اورینٹل کالج لاہور وچ ہندی وچ حساب دا اسسٹنٹ پروفیسر، جوگی شِیو ناتھ تے سادُھو دیت سنگھ اورینٹل کالج دے استاد گرمکھی دے منّے پرمنّے عالم نیں۔

لاہور وچ **لکھاری** تھلے دتے گئے نیں:

ڈاکٹر رحیم خان، ڈاکٹر امیر شاہ، ڈاکٹر محمد حسین، رائے کنہیّا لال، ڈاکٹر برِج لال، مفتی غلام سرور، مولوی فیض الحسن، مولوی عبد الحکیم، پنڈت گُورو پرشاد، پنڈت رِشی کیش شاستری، مولوی غلام مصطفیٰ، بابُو نووِینا چندر، پیر زادہ محمد حسین، بابُو ششی بھُوشن مُکرجی، مولوی محمد حسین آزاد، پنڈت سکھ دیال، دیا رام، پنڈت جناردھن، بھائی گرمکھ سنگھ، جوگی شِیو ناتھ، لالہ گنگا رام، مولوی ظفر الدین، مولوی غضنفر، مُنشی عبد العزیز، مولوی محمد دین، حافظ فخر الدین، حکیم احمد علی، گلاب سنگھ، مُنشی کرم الٰہی، مولوی ابو سعید محمد حسین، مولوی غلام اللہ، مولوی احمد علی، سید امیر شاہ، حافظ عمر دراز، حکیم غلام نبی۔

مولوی محمد حسین، تارا چند، چراغ الدین، رام سہائے، سراج الدین، محمد یٰسین، علاؤ الدین، مولوی فیض الحسن، قاضی فضل حسین، مولوی تاج الدین، محمد منیر، مظفر الدین، گنڈا رام، شاہ دین،

پنڈت منّاتھ، قاضی محبوب علام، جا گیر سنگھ، حبیب اللہ، خادم محی الدین، حافظ محمد دین، مولوی عبد الحکیم، ظہور الدین، حامد علی شاہ، غلامی، غلام محبوب سبحانی نواب، محمد دین، الف دین، ظفر الدین، غلام قادر، مولوی عطاء اللہ، مفتی غلام سرور، مرزا فتح محمد، گُرداس، پنڈت گورو پرشاد، پنڈت رِکھی کیش، پنڈت سُکھ دیال، پنڈت ہیم رام، پنڈت رام چند، پنڈت گنگا بِشن، بھائی گُرمکھ سنگھ، بھائی اُتّم سنگھ تے لالہ کیول کِشن، مُفتی غلام صفدر، مُفتی غلام اکبر، احمد حسین، شوکت، فیروز الدین، حافظ عمر دراز، عبد المجید، میر عبد اللہ، مرزا خاور، نثار علی شہرت تے مرزا عشرت لاہور دے مشہور شاعر مِتھے جاندے نیں۔

لاہور وچ سبھ توں اُگھڑویں دیسی سکول ایہہ نیں:

(1) اورینٹل کالج لاہور وچ بنارس سنسکرت گورنمنٹ کالج، کلکتہ عریبک مدرسہ، لکھنؤ کیننگ کالج دا شعبہ فارسی، اُردو تے ہندی دوواں وچ آرٹس کالج، مشرقی قانون دیاں پروفیشنل جماعتاں، مشرقی طب تے انجینئرنگ، مُنشیاں، بھائیاں تے سرحد پار دے لوکاں دی تربیت لئی محکمہ وی اے، ایس توں اڈ ایہہ وکھو وکھ مشرقی بولیاں توں لکھتاں دا ترجمہ یاں تالیف (ہور تفصیل رپورٹ وچ اگے جا کے) کرن دے کم وی کردائے۔ ایہہ ادارہ انجمن پنجاب نے 1865ء وچ بنایا سی تے ایہہ اوس تھاں تے کھُلیا سی جتھے اج اک سنسکرت سکول اے۔ ہُن ایہہ گورنمنٹ کالج لاہور دے گوانڈھ وچ اے۔

(2) نواب نوازش علی خان دا امامیہ سکول جیہدے وچ مولوی ابو القاسم شیعہ مجتہد عربی، فارسی، اُردو، حساب تے قرآن پڑھاندائے تے چار یاں پنج استاد اوہدی مدد کردے نیں۔ نواب مولوی، جیہڑا منیجر تے ہیڈ ٹیچر اے، نوں مہینہ وار 150 رپئے دیندائے۔ عربی دے اُستاد نوں 12 رپئے، فارسی، فقہ تے القرآن دے استاداں نوں ترتیب وار 5، 7 تے 9 رپئے لبھدے نیں۔ ہیڈ مولوی دی تنخواہ 30 رپئے مہینہ وار اے تے باقی پیسے وظیفیاں تے دوجے استاداں دیاں تنخواہاں وچ خرچ ہوندے نیں۔

(3) بادشاہی مسیت نال جُڑیا اسلامیہ سکول جیہدے وچ مولوی فضل احمد دو اُستاداں دی مدد نال 54 پڑھیاراں نوں عربی، قرآن، فارسی وغیرہ پڑھاندائے۔ ایس سکول دے خرچے انجمن اسلامیہ لاہور سہندی اے تے پڑھیاراں توں فیس نہیں لئی جاندی۔

(4) گُرو سنگھ سبھا سکول وچ 25 پڑھیاراں (نجی ریٹرن موجب 30) نوں بھائی پرتاپ سنگھ انگریزی تے گرمکھی پڑھاندائے۔

(5) انجمنِ پنجاب سنسکرت سکول: ایہہ سکول 9 فروری 1882ء وچ بنایا گیا تے ایہدا مقصد ''ماڈل سنسکرت سکول'' بننا اے جیہدا اک خاکہ پہلے حصے وچ دتا گیا اے۔ تاں جے، ایہہ اجے تیکر مڈھ تے ای اے۔ اورینٹل کالج دا فیڈر ہون کارن ایتھے ایس ادارے دے سینئر پڑھیار جزوی طور تے پڑھاندے نیں۔ کئی ہٹیاں آلے سکول دی مدد لئی اپنی کُل آمدن وچوں اک آنہ فی صد دین تے راضی نیں۔

گورنمنٹ کالج لاہور وچ سنسکرت دا اسسٹنٹ پروفیسر پنڈت بھگوان داس سکول دا انچارج اے۔ تِن جماعتاں ہوندیاں نیں: اک وچ لگھو کومُودی، دوجی وچ امرکوش تے تیجی وچ سرسوت پڑھائی جاندی اے۔ اکھر پٹی سِکھن آلے نویں پڑھیاراں دی اک چوتھی جماعت وی ہوندی اے۔

ایہناں توں اڈ کجھ اعلیٰ پڑھیار وی نیں جیہڑے دیسی سنسکرت سکولاں دی رِیت موجب سنسکرت ادب نال جُڑے خاص مضمون پڑھدے نیں۔

سکول صبح 7 وجے کھُلدا تے دوپہریں بند ہوندائے۔ پڑھیاراں دی گنتی وچ گھاٹا وادھا ہوندا رہندائے، پر وچکارلے درجے دی حاضری 50 اے۔ پڑھان آلے عملے وچ تھلے دتے گئے شامل نیں:

گنگا بِشن	اورینٹل کالج
سری کرِشن	
بُلّو مِسّر	10 رپئے مہینہ وار تے
نگُو چند	8 رپئے مہینہ وار تے

سکول دے نال اک بورڈنگ ہاؤس (لنگر) وی جڑیا اے جیہدے وچ 7 پڑھیار رہندے تے سکول دے فنڈ توں روٹی ٹُکر کھاندے نیں۔ ایس لنگر دا انچارج پنڈت سُکھ دیال اورینٹل کالج وچ منطق دا اُستاد اے جتھے اوہنے اپنے پیو پنڈت اُجاجی منطق دا منّیا پرمنّیا ماہر دی تھاں لئی۔

اجوکے زمانے وچ سکول رائے میلہ رام کنٹریکٹر تے لالہ نہال چند دی سخاوت پاروں چلدائے جیہڑے ترتیب وار 50 تے 27 رپئے مہینہ وار دیندے نیں، ایس توں اڈ ہٹیاں آلیاں توں اک آنہ چندہ وی آؤندائے۔

I- Statement Showing the number of, and other particulars concerning, the Koran, Perso-Arabic, Persian and Urdu Schools in the town of Lahore

I- لاہور شہر دے قرآن، فارسی۔عربی، فارسی تے اُردو سکولاں دی تفصیل تے گنتی

تھاں	اُستاد	پڑھیار	مضمون	ماہانہ آمدن
کشمیری بازار	اللہ جیویا	3	قرآن، عربی مذہبی لکھتاں	
ڈبی بازار سنہری مسیت	حافظ خیر دین (عربی فارسی عالم)	8	قرآن تے فارسی	
کوچہ کُنڈی گراں مسیت	مجیب اللہ	6	قرآن، عربی مذہبی لکھتاں	
کشمیری دروازہ مسیت	فضل دین	11	اوہی	
پولیس لائنز مسیت	احمد دین	14	اوہی	
کوچہ کریم نقّاش	امام دین	3	اوہی	
کوچہ شیخ حسین	حفیظ اللہ	22	اوہی	
کوچہ پریم ناتھ مسیت	بدر الدین	15	اوہی	
کوچہ نمد مالاں مسیت	حافظ	15		
کوچہ وزیر خاں مسیت	محکم دین	8		
کوچہ گھنگھرو سازاں مسیت	کالُو	10		
کوچہ گھماراں مسیت	محمد دین	10		
کوچہ چراغ گراں مسیت	کرم الٰہی	6		
کوچہ وزیر خاں مسیت	امام دین	6		
کوچہ حیات مسیت	نور دین	6		
کوچہ قصاباں مسیت	حیات شاہ	3		
رنگ محل	فتح دین	12	اوہی	4 رپئے
کوچہ چابک سواراں	محمد عبد العزیز (عربی فارسی جانُو)	15	فارسی تے عربی	5 رپئے

فیض اللہ خواجہ سرا مسیت	محمود	10	قرآن	3 رپئے
تکیہ سادھواں	ظہور علی	30	فارسی تے عربی	6 رپئے
(چینی والی مسیت)	(عربی فارسی جانُو)			
کوچہ گیلانیاں	غلام دستگیر (اوہی)	30	اوہی	اوہی
کوچہ خاتم بندیاں	احمد علی (اوہی)	30	اوہی	اوہی
محلّہ لال چاہ	خیر دین	5	اوہی	2 رپئے
کوچہ دھوبیاں	چراغ دین	16	اوہی	اوہی
کوچہ دریاں بافاں	نبی	16	اوہی	4 رپئے
محلّہ چہل بیبیاں	محمد بخش	30	عربی فارسی	6 رپئے
	(عربی فارسی جانُو)			
محلّہ لکڑ ہاراں مسیت	نور محمد	15	القرآن	5 رپئے
محلّہ چابک سواراں	محمد یار	6	اوہی	2 رپئے
محلّہ سادھواں	رسول شاہ	20	اوہی	5 رپئے
حویلی میاں خان محمد مسیت	دین محمد	35	اوہی	6 رپئے
کوچہ کلالاں میت	حیدر شاہ	25	اوہی	6 رپئے
محلّہ دھان کتّاں	منیر شاہ	3	اوہی	2 رپئے
محلّہ گھیاں	نظام دین	13	اوہی	5 رپئے
محلّہ جراحاں	عبد العزیز	20	اوہی	5 رپئے
محلّہ سادھواں	غلام رسول	8	اوہی	3 رپئے
محلّہ ڈھال	علی محمد	4	اوہی	2 رپئے
اوہی	محمد یار	15	فارسی	8 رپئے
محلّہ بوہڑ والا	قدرت اللہ تے محمد بخش	15	فارسی تے قرآن	8 رپئے
محلّہ تیرگراں	میراں بخش	8	قرآن	4 رپئے
محلّہ کمان گراں	حافظ نور الدین	12	اوہی	6 رپئے

محلّہ تیرگراں	عبدالرحیم	15	فارسی	8 رپئے
کوچہ سرکی بنداں	حسن محمد	17	قرآن	
کوچہ ڈوگراں مسیت	عبدالغفور	7	اوہی	
کوچہ موہلیاں	سعید احمد	12	اوہی	
اوہی	عبداللہ	8	اوہی	
وچھووالی	رحمت علی	23	فارسی	8 رپئے
جوڑی موری	حسن شاہ	15	اوہی	4 رپئے
چکلا	پنڈت گوپال	15	فارسی تے سنسکرت	5 رپئے
چھلا کوٹھی	محمد دین	30	قرآن	7 رپئے
بارود خانہ	غلام محمد	3	اوہی	1 روپیہ
سَید مِٹھا	وزیر	15	فارسی	2 رپئے
اوہی	فتح دین	20	اوہی	3 رپئے
سُوتر منڈی	محمد یٰسین	8	فارسی	5 رپئے
اوہی	شہاب دین	40	مذہب، عربی، قرآن	8 رپئے
ستھاں	شہام دین	16	اوہی	8 رپئے
اوہی	غلام محمد	12	اوہی	3 رپئے
تلوارا	حسن دین	10	اوہی	2 رپئے
بازار حکیماں	جلال دین	15	مذہب، عربی، اُردو	1 روپیہ
اوہی	عبداللہ شاہ	20	اوہی	3 رپئے
کوچہ کاغذیاں	مہر بخش	4	مذہب، قرآن	1 رپیہ
محلّہ جوگیاں	ظہور دین	10	اوہی	3 رپئے
ٹٹّی ملاجاں	غلام یٰسین	7	عربی تے فارسی	2 رپئے
اوہی	امام دین	2	اوہی	
بھاٹی دروازہ	مہر پنّو	10	فارسی تے قرآن	

کوچہ حجاماں	جمعہ	9	قرآن	
اوہی	اللہ یار	9	اوہی	
مسجد لکڑہاراں	علی محمد	30	اوہی	
بھاٹی دروازہ	غلام حسین	12	اوہی	
چنگڑ محلّہ	چُنی شاہ	6	اُردو	
ٹھٹّہ میاں سلطان	جلال شاہ	6	قرآن	
کوچہ پریم ناتھ	نور دین	8	اوہی	
چینیاں آلی مسیت	سید پیر شاہ	8	اوہی	
حمام آلی مسیت	وساکھا سنگھ	50	سکندر نامہ تے دوجیاں فارسی لکھتاں	
بھاٹی دروازہ	مراد بخش	5	اوہی	
موری دروازہ ابراہیم مسیت	سید گوہر علی	11	زلیخا، گلستان، بوستان	
داتا گنج بخش	حافظ احمد دین	7	عربی تے فارسی	
پنج پیراں	سائیں خدا بخش	12	اوہی	
محل شیخ وساں	حافظ عبداللہ	20 مُنڈے 4 کُڑیاں	قرآن	رنجیت سنگھ دی مہارانی پیسے دیندی اے
چوہٹا	بدر الدین	15	قرآن تے فارسی	
نواب نوازش علی خان دے گھر دے نیڑے	نور احمد	25	قرآن، فارسی تے عربی	
لکڑ منڈی (انارکلی)	مولوی رحیم بخش	15	گرامر، ترجمہ قرآن تے دوجیاں مذہبی لکھتاں	
اصطبل شاہنواز	مولوی محمد	15	ترجمہ قرآن تے دوجیاں مذہبی لکھتاں	
چینیاں آلی	غلام نبی	22	قرآن اُردو تے فارسی	

انارکلی	کریم بخش	25	قرآن تے مُڈھلی فارسی تے اُردو	
اوہی	نظام الدین	10	قرآن	
ستھاں مسیت	گل محمد (پڑھائی دا 14 ورھے دا تجربہ)	15	قرآن	
انارکلی مسیت	غلام محمد	15	قرآن تے فارسی	
سَید مِٹھا	الٰہی بخش	30	قرآن	

II- لاہور وچ ودھیا عربی سکول

تھاں	اُستاد	پڑھیار	مضمون	ماہانہ آمدن
جامع مسجد انارکلی	مولوی نور احمد	30	گرامر، منطق، شریعت، حدیث تے حساب	
لُنگے منڈی	مولوی رحیم اللہ (طبیب وی)	40	ترجمہ قرآن، حدیث، گرامر تے مذہبی لکھتاں	
گمٹی بازار	حکیم علاؤ الدین تے احمد دین	8	عربی، فارسی تے اُردو وچ طب	
ہاون گراں شاہ عالمی دروازہ	مولوی غلام حسین، تعاون امام دین تے احمد دین	12	گرامر، منطق، فلسفہ، شریعت، فقہ تے حساب وغیرہ	
چھلے کوٹھی مسیت	محمد دین	15	گرامر، منطق تے طب	
کمان گراں	غلام اللہ تے 2 مانیٹر	12 وظیفے آلے، 8 مفت	گرامر، منطق تے شریعت	مولوی فخر الدین مُنصف دی مالی مدد نال جیہڑا 15 رپئے مہینہ وار دیندائے

پتھراں آلی حویلی	مُفتی سلیم اللہ	20	منطق، گرامر، شریعت تے طب	
بھکھان خان مسیت	خلیفہ قاضی حمید اللہ	10	گرامر، منطق، شریعت تے عربی دیاں ساریاں شاخاں	
نواب صاحب دا مدرسہ	مولوی عبد القادر		گرامر، منطق تے مذہب	
غلہ منڈی آلا مدرسہ	اوہی		گرامر تے سائنس	
مولوی محمد حسن دا مدرسہ	مولوی عبد اللہ		مذہبی لکھتاں	
مولوی عبد العزیز دا مدرسہ	مولوی عبد العزیز		گرامر، منطق تے مذہبی لکھتاں	
مولوی اسماعیل دا مدرسہ	مولوی عبد الخالق		گرامر	

III- لاہور شہر وچ سنسکرت سکول

تھاں	اُستاد	پڑھیار	مضمون	ماہانہ آمدن
اکبری منڈی	پنڈت کنہیّا لال	10	سنسکرت، گرامر نیائے تے ویدانت	
مچھی ہٹّا	پنڈت کلیان	2	اوہی	
کوچہ بئیاں	پنڈت للّو رام	4	اوہی	
پِپل ویہڑا	پنڈت آتما رام	6	اوہی	
کوچہ تلواراں	مِسْرُو پنڈت	6	اوہی	
سُوتر منڈی	پنڈت گوری شنکر	12	اوہی	
ٹھاکر دوارا ہرداس	گُردت	5		
ٹھاکر دوارا شاہسن	شام داس	7		
باغیچہ	رُدر مان	4		

ہر سُکھ رائے دا گھر	رُوپ چند	10	ویاکرن	
مقامی گھر	کھنّہ مِسّر	10		
اوہی	اُتّم چند	5		
اوہی	دیا رام	12	پُران، ادب تے ویاکرن	
اوہی	لوک ناتھ	5		
اوہی	ہر بھگوان	4		
اوہی	رگھو ناتھ	20	منطق تے طب	
اوہی	پہاد چند	10	ویاکرن تے ادب	
اوہی	بلرام	15	اوہی	
اوہی	ہردت	10	اوہی	
اوہی	متھرادت شاستری	8	پُران، ادب، ویاکرن	
اوہی	مہاراج	10	اوہی	
اوہی	گنپت	10	پُران، ادب، جوتش، گرامر	
اوہی	نند لال	10	سنسکرت گرامر تے فلسفہ	
اوہی	گواردھن	8	جوتش	
اوہی	جواہر لال	12	اوہی	
اوہی	بکی رام	10	اوہی	

IV- لاہور وچ مہاجنی سکول

تھاں	اُستاد	پڑھیار	مضمون	ماہانہ آمدن
چوک وزیر خان	نارائن داس	10	لنڈے	تقریباً 1 روپیہ
پری محل	گھلاّ تے بھگوت	20	اوہی	8 رپئے
پِپل ویہڑا	رادھن کِشن	7	اوہی	2 رپئے

ٹکسال	راجدھا	60	اوہی	15 روپئے
سُوتر منڈی	نبی بخش	25	اوہی	4 روپئے
مقامی گھر	رام ِکشن	60	لنڈے تے کھاتے	
اوہی	لٹُوکرا	70	اوہی	
اوہی	بلّا	50	اوہی	
اوہی	نرسنگھ	50	اوہی	
اوہی	نارائن	90	اوہی	
اوہی	پیر بخش	60	اوہی	
اوہی	شرفُو	35	اوہی	
اوہی	دینہ	35	اوہی	
اوہی	بھگتُو	50	اوہی	
اوہی	غلام حسن	25	اوہی	

7- لاہور وچ گرمکھی سکول

تھاں	اُستاد	پڑھیار	مضمون	ماہانہ آمدن
دھرم سالا سادھو سنگھ	پریم سنگھ	4	گرمکھی	
چُونہ منڈی	شیر سنگھ	10	اوہی	
پولیس گارڈ نمبر 4	شام سنگھ	9	اوہی	
موہلیاں	رام سنگھ	25	اوہی	
بھائی دیا سنگھ دی دھرم سالا	گوپال سنگھ	9	اوہی	
اوہی	بھگوان سنگھ	15	اوہی	
باؤلی صاحب		10	اوہی	
کوچہ ہنومان	گنڈا سنگھ	5	اوہی	
نیاز بیگ		21	اوہی	
چرڑ		6	اوہی	
کوٹ عبدالرحمٰن		22	اوہی	

تھلے دتے گئے سکول بھاویں اُکا ای ''دیسی'' نہیں پر ایہناں دا ذکر کیتا جا سکدا ئے کیوں جے اوہناں نوں حکومت ولّوں امداد نہیں لبھدی۔

ترجمہ کار چیف کورٹ پنجاب ماسٹر اِیشری پرشاد دا اینگلو ورنیکلر سکول وچھو والی وچ اے جتھے 110 پڑھیاراں نوں میٹرک دے درجے تیکر انگریزی، فارسی، اُردو، حساب، جغرافیہ تے تاریخ پڑھائی جاندی اے۔ سکول دے خرچیاں دا مرکزی سہارا 25 روپئے مہینہ وار تیکر دیاں فیساں تے پنڈت اِیشری پرشاد ولّوں 50 روپئے مہینہ وار دا چندہ اے جیہڑا پڑھائی وچ وی مدد کردا ئے۔ دوجے دو استاد صفوت علی 15 روپئے تے کنہیا لال 10 روپئے مہینہ وار تنخواہ لیندے نیں۔ فیس صرف 4 آنے مہینہ وار اے۔ اُتے دسے گئے باقاعدہ پڑھیاراں توں اڈ سکول وچ دو وادھو جماعتاں وی ہوندیاں نیں۔ ایہناں وچ سرکاری یا مشن سکولاں دے پڑھیار ہوندے نیں جیہڑے کسے مضمون وچ کمی دور کرن ایتھے آؤندے نیں تے اوہ نوجوان وی جیہناں نوں نوکری لبھ گئی ہوندی اے پر اپنے گُناں نوں ہور چمکانا چاہندے نیں۔

(2) گُمٹی بازار وچ ماسٹر گنگا دِین دا اینگلو ورنیکلر سکول جیہنوں آپ گنگا دین چلاندا تے 40 پڑھیاراں نوں انگریزی، فارسی، عربی، حساب تے دوجیاں محکمانہ لکھتاں مڈل دے درجے تیکر پڑھاندا ئے۔ اُستاد دی مہینہ وار تنخواہ مہینہ وار فیساں توں پوری ہوندی اے جیہڑی اک روپیہ توں اَٹھ آنے فی مُنڈا اے تے جیہڑی 30 روپئے بندی اے۔

(3) سَت سبھا اینگلو ورنیکلر سکول جیہڑا سیکرٹری سَت سبھا لالہ بہاری لال چلاندا ئے۔ ایہدے وچ 22 پڑھیار انگریزی، فارسی تے دوجے مضمون مڈل سکول امتحان تیکر پڑھدے نیں، ایس توں اڈ یونیورسٹی کالج دے بُدھیمان امتحان لئی گرمکھی وی پڑھائی جاندی اے۔

(4) لوہاری منڈی وچ اینگلو ورنیکلر سکول جیہدا پربندھ پریمانند کردا ئے۔ اوہ 20 پڑھیاراں نوں انگریزی، فارسی تے سنسکرت وغیرہ پڑھاندا ئے۔ اوہدی آمدن صرف 8 روپئے اے۔

لاہور سرکل: تھلے دتے گئے جدول توں گویڑ لگے گا کہ لاہور تے انارکلی پولیس سرکلاں دے پنڈ آلے حصے وچ دیسی سکولاں دی گنتی کِنّی اے۔

تھاں	سکولاں دی گنتی	پڑھیار	مضمون	وچار
ڈھولی وال، مسیت نال جُڑیا	1	30	عربی، فارسی، قرآن تے شریعت	مولوی محمد یٰسین دے پربندھ ہیٹھ جیہڑا عربی فارسی دا چنگا عالم اے۔
باغبانپورہ	4	60	فارسی، قرآن، اُردو	اُستاد دی آمدن تقریباً 7 رپئے مہینہ وار، نقد تے کسے شے دی شکل وچ اے۔
بھوگیوال	3	30	اوہی	اوہی
کوٹ خواجہ سعید	1	15	اوہی	اوہی
میاں میر	1	5	قرآن	اوہی
شاہو	1	17	قرآن، فارسی، اُردو	اوہی
محمود بُوٹی	1	1	قرآن	اوہی
لکھودار	1	9	اوہی	اوہی
ہانڈُو گوجر	1	10	اوہی	اوہی
نَت	1	12	فارسی، قرآن، اُردو	اوہی
کوٹلی گھاسی	1	10	قرآن	
سلامت پورہ	1	12	فارسی، قرآن، اُردو	
مومن پورہ	1	3	اوہی	
فتح گڑھ	1	4	قرآن	
کھوئی میراں	2	30	اوہی	
اچھرہ	2	15	قرآن تے فارسی	

پکی ٹھٹھی (ٹٹی)	2	21	اوہی	
اجودھیا پور	1	11	اوہی	
ساہو واری	1	4	اوہی	
سندھے	2	16	اوہی	
نیاز بیگ	1	26	اوہی	
بھیکے وال	1	2	اوہی	
شاہو گھاسی	2	27	قرآن تے فارسی	
تاج پور	1	2	قرآن	
گنج	2	10	اوہی	
کوٹ عبد الرحمٰن	1	8	عربی	
قلعہ گوجر سنگھ	2	19	اوہی	
مزنگ	7	80	اوہی	
اوہی	2	27	فارسی	

شرقپور سرکل وچ دیسی سکولاں دی گنتی

تھاں	مسیت یاں گھر وچ	استاداں دے ناں	گُن	پڑھیار	مضمون	اُستادنوں ادائیگی
شرقپور	مسیت	1 مولوی احمد دین، 2 مولوی سعید محمد، 3 نظام دین	1 چنگا، 2 تے 3 درمیانے	20	قرآن	پہلے اک معافی آلا سی، پر ہُن نہیں ہے۔
اوہی	مسیت	قاضی محمد دین تے کمال دین	اوہی	20	قرآن تے اُردو	روٹی ٹکر وغیرہ
اوہی	مسیت		اوہی	40	قرآن	اوہی

فیض پور	خواجہ مسیت	1 میاں قادر بخش، 2 میاں کریم بخش حافظ	1 چنگا، 2 حافظ قرآن	32	اوہی	ہر جمعرات نوں روٹی، تیوہاراں تے کجھ غلّہ، تے تھوڑی بہت نقد آمدن
اوہی	کری مسیت	1 قاضی غلام رسول، 2 حافظ پیر بخش، 3 الٰہی بخش، 4 رانجھا	1 درمیانہ، 2 مدد کرن آلے	40	اوہی	ایس توں پہلوں اک معافی آلا سی، جیہڑی 2 سال پہلاں واپس لے لئی گئی
اوہی	مسیت میاں صاحب	میاں محمد بخش	درمیانہ	18	قرآن تے اُردو	روٹی ٹکر وغیرہ، نمبر 1 ہار
نوانکوٹ	مسیت	خیر دین تے اوہدی بیوی	اوہی	15 مُنڈے، 20 کُڑیاں	قرآن	اوہی
اوہی	مقامی گھر	مولوی انعام اللہ تے اوہدی بیوی	اوہی	5 مُنڈے، 10 کُڑیاں	اوہی	اوہی
اوہی	مسیت	مولوی انعام اللہ تے اوہدی بیوی	اوہی	15 مُنڈے، 14 کُڑیاں	اوہی	اوہی

مدد پور	مسیت	مولوی شاہ دین	درمیانے گُن	8	اوہی	روٹی ٹکّر وغیرہ
نوانکوٹ	دھرم سالا	بھائی جواہر سنگھ	چنگا	10	گرمکھی	روٹی ٹکّر، تے کجھ معافی دی اراضی وغیرہ
شرقپور	دھرم سالا، قصبے توں باہر	بھائی رنگا سنگھ	اوہی	10	اوہی	روٹی ٹکّر وغیرہ
فیض پور	دھرم سالا	بھائی رام سنگھ	اوہی	15	اوہی	ہیرا سنگھ اُستاداں دی دیکھ بھال کردا اے۔ ویاہ دے موقعیاں تے چنگی آمدن ہو جاندی اے۔
بنّی	مقامی گھر	دیساؤ فقیر	درمیانہ	8	گرمکھی تے لنڈے	اِک ساک ولّوں مدد
میر پور	دھرم سالا	بھائی کِشن داس	چنگا	10	گرمکھی	روٹی ٹکّر وغیرہ

نواں کوٹ وچ باوا چیت رام دی تھاں اتے سِکھاں دی اک دھرم شالا کُو کا وی اے۔ بوہتے فقیر گرمکھی دیاں مذہبی لکھتاں پڑھدے نیں۔

منانواں: پُھلرواں وچ حکیم اسماعیل دا ذکر اک عالم فاضل بندے دے طور تے آیا اے، ایس توں اڈ کوئی ہور ناں نہیں دتا گیا۔ محمد پور وچ یاں داروغہ والا وچ اک چنگا سکول اے۔ ایہہ اک مقامی گھر وچ مُنشی خدا بخش لمبردار دے پربندھ ہیٹھ اے۔ محمد قاسم 30 مُنڈیاں نوں انگلش، فارسی وغیرہ مڈل سکولاں دے نصاب موجب پڑھاندا اے تے بالاں دے ماپیاں کولوں 20 رپئے مہینہ وار نقد لیندا ئے۔ دوجے سکول جنڈیالہ وچ 10 پڑھیاراں نال، پڈو وچ 4 پڑھیاراں

نال، تھیہہ پورہ وچ 5 پڑھیاراں نال، جلّو وچ 10 پڑھیاراں نال نیں۔ ایہہ سارے مسیتاں نال جُڑے نیں۔ پہلے دو وچ اُردو تے قرآن پڑھائے جاندے نیں تے دوجیاں وچ بس قرآن۔ تھیہہ پورہ وچ اک نِکّے جیہے گرمکھی سکول وچ صرف 3 پڑھیار نیں۔

ولٹوہا: ایس سرکل وچ دو مکتباں دا ذکر آیا اے، اک تلونڈی سوبھا سنگھ وچ بہاول بخش دے پربندھ ہیٹھ 14 پڑھیار تے دوجا بوندانوالہ وچ عبدالرحمٰن دے پربندھ ہیٹھ 15 پڑھیار۔ جتھے اُردو، فارسی تے حساب پڑھائے جاندے نیں۔ بہاول بخش 60 روپئے ورھے وار اتے روٹی ٹُکر تے کپڑے لیندا ائے تے عبدالرحمٰن 5 روپئے 8 آنے مہینہ وارتوں اڈ روٹی ٹُکر تے کپڑے واہیواناں توں لیندا ائے۔

ایس توں اڈ کسے سکول دا ذکر نہیں آیا، پر دسیا گیا اے کہ ہٹّیاں آلے اپنے پُتراں نوں لنڈے وغیرہ پڑھاندے نیں۔

چُوہنگ: حکیم غلام فرید تے حکیم مہر علی دے ناں دسّن جوگ نیں۔ سبھ توں وڈا مکتب علی آباد وچ اے جیہدی مالی مدد نواب نوازش علی خان کردائے۔ ایتھے 20 پڑھیاراں نوں اک وڈا عالم مولوی سید محمد عربی تے فارسی پڑھاندائے۔ اوہدا خرچ وی نواب چُکدا اے تے مُنڈیاں نوں وظیفہ وی دیندائے۔ موہن وال وچ عبداللہ عرف حاجی دے پربندھ ہیٹھ مسیت نال جُڑیا مدرسہ اے جیہدے وچ 12 مُنڈے تے 3 کُڑیاں پڑھدیاں نیں تے اک ہور مکتب مقامی گھر وچ اے جتھے اک بی بی مسماۃ سیداں 6 مُنڈیاں تے 1 کُڑی نوں پڑھاندی اے۔ ایتھے عربی، فارسی تے اُردو دے مضمون پڑھائے جاندے نیں۔ اوہناں نوں روز دی اِک روٹی لبھدی اے۔

باگڑیاں وچ 5 پڑھیاراں نال اک مکتب اے، 1 مراکہ وچ 3 پڑھیار، اک رنگیل پور وچ 6 پڑھیار تے اک چُوہنگ وچ 8 پڑھیار، ایہناں ساریاں وچ قرآن تے فارسی پڑھائی جاندی اے۔ اُتے دتے گئے سکولاں دے استاداں دی کوئی مِتھی آمدن نہیں، مراکہ دے اک سکول دے اُستاد نوں 2 روپئے مہینہ وارتوں اڈ روٹی ٹُکر لبھدائے تے دوجیاں نوں بس روٹی ای دِتی جاندی اے۔

تھانہ کاہنہ کاچھا: ایس وچ کمانہہ دے تھاں تے اک نِکّا جیہا مکتب مسیت نال جُڑیا اے، ایتھے اُستاد عبدالرحیم 5 مُنڈیاں نوں فارسی پڑھاندائے۔ ایس توں اڈ اک گرمکھی سکول وچ 6 پڑھیار پنجاب سنگھ توں گرنتھ پڑھدے نیں۔ آتو آصل وچ وی نِکّا جیہا گرمکھی سکول اے جتھے صرف تِن پڑھیار بھاگ سنگھ توں سبق لیندے نیں۔

کلارک آباد: پنج مکتباں وچ اُردو تے قرآن پڑھائے جاندے نیں: لدھیکے اُچے 11 پڑھیار، لدھیکے نیویں 15 پڑھیار، میر محمد 11 پڑھیار، شیرُو کانا 6 پڑھیار، وٹُوئی 10 پڑھیار تے روسا 6 پڑھیار۔ باولیانہ وچ اک گرمکھی سکول 12 پڑھیار وی اے۔

کنگ پور: پولیس رپورٹ وچ تھلے دتے گئے مکتباں دا ذکر آیا اے: موکل (18 پڑھیار)، اُستاد غلام محی الدین دے پربندھ ہیٹھ، فتح محمد کلاں 20 پڑھیار، میاں سمندا دے پربندھ ہیٹھ، فتح محمد خُرد 18 پڑھیار، میاں بندا دے پربندھ ہیٹھ، لنڈے 25 پڑھیار، مولوی عیسیٰ دے پربندھ ہیٹھ، کُل 20 پڑھیار، سید محمد شاہ دے پربندھ ہیٹھ، گُڑی والا 20 پڑھیار، محمد یوسف دے پربندھ ہیٹھ، تے شام کوٹ 25 پڑھیار، محمد شرف دین دے پربندھ ہیٹھ۔ ایہناں ساریاں وچ عربی، قرآن وغیرہ پڑھائے جاندے نیں، ایہہ مسیتاں نال جُڑے نیں۔

استاداں دی کوئی مِتھی ہوئی آمدن نہیں، پر ماپے بالاں دے کسے مضمون دی پڑھائی پوری ہون تے اوہنوں اپنے وسائل موجب کجھ معاوضہ دیندے نیں۔

موکل وچ اک وڈا گرمکھی سکول 65 پڑھیار دھرم سالا نال جُڑیا اے، بھائی وریام سنگھ تے حکم چند اوہناں نوں سنسکرت، گرمکھی تے لنڈے پڑھاندے نیں۔ لنڈے والا وچ 15 پڑھیاراں نال اک ہور سکول وی اے جتھے وِیر سنگھ اُستاد اے، تے کُل وچ تیجا سکول 25 پڑھیار بولا رام دے پربندھ ہیٹھ اے۔ اُتے دسے گئے مضمون ای پڑھائے جاندے نیں، اُستاداں دی کوئی مِتھی آمدن نہیں۔

تھانہ مانگٹانوالا: پنڈت سُکھا تے حکیم یار محمد، حکیم امام دین، حکیم برخوردار تے حکیم شاہ محمد دے ناں ایس سرکل دے منّے پرمنّے ناں نیں۔ مکتب تھلے دتے گئے نیں: کڑیانوالا 6 پڑھیار، اُستاد جیون، کھُنی 12 پڑھیار، اُستاد محمد فاضل، تے جمال پور 14 پڑھیار، اُستاد مراد بخش۔ تِنّے مکتب مسیتاں نال جُڑے نیں۔ پہلے دو وچ فارسی تے عربی جد کہ تیجے وچ نری عربی پڑھائی جاندی اے۔ اوہناں نوں ترتیب وار 30، 20 تے 10 رپئے ورھے وار دتے جاندے نیں۔ پنج گرمکھی سکول تھلے دتیاں گئیاں تھاواں تے نیں: ننکانہ صاحب وچ دربار صاحب نال جُڑیا 12 پڑھیار، اُستاد حکم سنگھ، قلعہ دھرم سنگھ 25 پڑھیار، اُستاد پرمانند، آصل 23 پڑھیار، اُستاد کالُو سنگھ، منگُو تارُو 13 پڑھیار، اُستاد سدا سنگھ تے بلو 15 پڑھیار، اُستاد بھگت رام۔ پڑھائے جان آلے مضمون گرمکھی تے مذہبی لکھتاں نیں۔ پہلے گرمکھی سکول دا اُستاد بِنا کسے معاوضے پڑھاندائے تے دوجیاں نوں ترتیب

وار 30، 20، 10 تے 18 رپئے ورھے وار لبھدے نیں۔

بھائی پھیرو: پولیس ریٹرن موجب ایس تھانے وچ لکھّاں کی پِنڈ وچ صرف اک قرآن سکول جیہدے وچ 17 پڑھیار نیں جیون علی دے پربندھ ہیٹھ اے، پر کجھ ہور وی گرمکھی سکول ہین۔ سبھ توں وڈا گرمکھی سکول بھویا وچ 15 مُنڈیاں نال اک دھرم شالا نال جُڑیا تے میگھ سنگھ دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا ہر مُنڈے توں ہر اتوار اِک پائی لیندا ائے۔ دوجے سکول بھائی پھیرُو 5 پڑھیار، اُتر 6 پڑھیار تے لکھّاں کی وچ 5 پڑھیار نیں۔

تھانہ للیانی: ایس تھانے وچ تھلے دتے گئے مکتب نیں: 2 سنتو کی پِنڈ وچ اک مسیت نال جُڑے، ایہناں وچ 10 یاں 12 پڑھیار نیں، اُستاد مولوی عثمانی دے پربندھ ہیٹھ جیہڑا اللہ واسطے عربی پڑھاندا ائے تے دوجا اک مقامی گھر وچ 6 پڑھیار، مولوی سعید اللہ دے پربندھ ہیٹھ جیہڑا فارسی پڑھاندا تے 6 رپئے مہینہ وار لیندا اےء۔ وڈانہ وچ 12 مُنڈیاں نال اک سکول، دفتوہہ، رکھاں والا تے ادراره وچ ترتیب وار 2، 11 تے 8 پڑھیار عربی پڑھدے نیں۔ اک نجی ریٹرن نے للیانی وچ وی 9 پڑھیاراں نال اک مکتب دا وادھا دسیا اے۔

تھانہ کھُڈیاں: کھُڈیاں تے ڈھونگکے ہر اک وچ اک لنڈے سکول باراں پڑھیار نیں، تے گانجا کلاں تے ساندہ وچ 5 تے 11 پڑھیاراں نال اک نِکّا مکتب اے جیہناں وچ قرآن تے فارسی پڑھائی جاندی اے۔

تھانہ مُرید کے: ایس تھانے وچ 3 مکتب نیں۔ مری وچ 8 پڑھیار، لڈھے والا وچ 6 تے کول سیداں وچ 8 پڑھیار نیں۔ پہلے تے اخیرلے وچ قرآن پڑھایا جاندا اے تے لڈھے والا وچ اُردو۔

قصور: دسّن جوگ مولویاں، پنڈتاں تے حکیماں وچ تھلے دتے گئے شامل نیں۔ مولوی: حکیم خدا بخش، حکیم ولایت شاہ، غلام دستگیر (لکھاری)، حسین شاہ، غلام دستگیر دوم تے غلام قادر دوم۔ حکیم غلام قادر اول، سید چراغ شاہ تے غلام غوث۔ پنڈتاں وچ کنہیا لال اول، کنہیا لال دوم، دُرگا داس تے گوبِند مَل تے بھائی ہیرا سنگھ۔ پولیس ریٹرن وچ دو مکتباں دا ذکر اے، اک قصور شہر وچ 15 پڑھیاراں آلا جتھے حسین بخش فارسی پڑھاندا تے 10 رپئے مہینہ وار لیندا ائے تے دوجا کھیم کرن وچ 18 پڑھیاراں آلا جیہدے وچ بس فارسی ای پڑھائی جاندی اے۔ قصور وچ دو

لنڈے سکول وی نیں۔ اک وچ 40 مُنڈے شرف دین راول توں پڑھدے نیں جیہڑا 6 رپئے مہینہ وار نقد تے کسے شے دی شکل وچ لیندائے تے دوجا 30 مُنڈیاں نال۔ کھیم کرن وچ وی اک لنڈے سکول اے جتھے 20 پڑھیار نیں۔

قصور توں لبھن آلی اک نجی ریٹرن وچ فیض محمد دے پربندھ ہیٹھ وڈے مکتب دا ذکر آیا اے جتھے 25 پڑھیار قرآن پڑھدے تے اُستاد نوں 6 رپئے مہینہ وار دیندے نیں۔ 12 نِکّے سکولاں وچ 97 پڑھیار قرآن، فارسی تے اُردو پڑھدے نیں۔

دسیا گیا اے پئی پنڈت مُرلی تے بھائی رام سنگھ 9 تے 12 پڑھیاراں نوں سنسکرت تے گرمکھی پڑھاندے نیں۔

کھیم کرن پِنڈ وچ وی 6 قرآن سکول نیں جیہناں وچ 58 پڑھیار نیں، ایس توں اڈ اک پاٹ شالا 3 پڑھیاراں تے اک لنڈے سکول 16 پڑھیاراں آلا اے۔

اک نجی ریٹرن موجب ایس سرکل دے دوجے نِکّے سکول ایہہ نیں:

تھاں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	مضمون
کھریالہ	1	7	قرآن
سہجرا	1	5	اوہی
راجا جنگ	1	10	اوہی
لوریوالا	1	7	اوہی
شیخ عماد	1	6	اوہی
مَہلم	1	13	اوہی
برج	2	9	اوہی
الگون	1	7	اوہی
جوڑا	1	11	اوہی
ورنالہ	1	25	اوہی
بیدیاں	1	10	اوہی
راجُو کی	1	7	اوہی

متّا	1	5	اوہی
بھوجکی	1	4	اوہی
توتی پور	1	15	قرآن تے فارسی
سہاری ہتاڑ	1	8	گرمکھی
باباتھمّن	1	6	سنسکرت

تھانہ مُغل سرائے: دسّن جوگ حکیم بُڈھے شاہ تے منّیا پرمنّیا مولوی عبدالرحمٰن اے۔

جنّا وچ اک مکتب مسیت نال جُڑیا اے جیہدے وچ مولوی عبدالرحمٰن 14 پڑھیاراں نوں اللہ واسطے عربی، فقہ، القرآن تے فارسی پڑھاندائے۔

سرائے مُغل وچ دھرم شالا نال جُڑیا اک گرمکھی سکول اے جیہدے وچ بھائی سنگت سنگھ 12 پڑھیاراں نوں گرمکھی تے لنڈے پڑھاندائے تے اوہدی کوئی آمدن نہیں۔

جنّا وچ 20 پڑھیاراں نال اک مہاجنی سکول وی اے جیہدے وچ چانن اُستاد لنڈے پڑھاندا تے تقریباً ڈھائی رپئے نقد تے روٹی ٹُکر لیندائے۔

کھولڑا: ایس سرکل وچ کوئی دسّن جوگ بندہ نہیں ہے۔

سبھ توں وڈا مکتب ڈل وچ اے جیہڑا دیوی دتہ برہمن دے مقامی گھر نال جُڑیا اے تے جتھے کرم الٰہی 9 پڑھیاراں نوں اردو تے حساب پڑھا کے 5 رپئے مہینہ وار نقد لیندائے۔

ایس سرکل دے دو نِکّے مکتباں دا ذکر نہیں کیتا گیا، اک آصل گروکی وچ 4 پڑھیار تے ماری میگھ 2 پڑھیار، دوواں وچ اُردو پڑھائی جاندی اے۔

پٹّی: ایس سرکل وچ دسّن جوگ پنڈتاں دے ناں اُتّم چند تے آتما رام تے وید مادھو رام نیں۔

دویلی، کُلّا تے سنتُو دے مکتباں وچ 20، 16 تے 7 پڑھیار آوندے نیں۔ ایتھے اُردو، فارسی تے حساب پڑھایا جاندائے۔ اک نجی ریٹرن وچ پٹّی دے 8 مکتباں تے 69 پڑھیاراں دا ذکر آیا اے۔

پٹّی وچ اک پاٹ شالا وی اے جیہدے وچ 23 پڑھیاراں نوں پنڈت اُتم چند بِنا کسے معاوضے سنسکرت تے جوتِش پڑھاندائے۔

منیالا تے ماڑی گُرسنگھ وچ اک اک دھرم شالا اے تے دوواں وچ دس دس پڑھیاراں نوں گُرمکھی پڑھائی جاندی اے۔

پتّی وچ اک مہاجنی سکول وچ 18 پڑھیاراں نوں قطب دین لنڈے پڑھاندائے۔

تھانہ شاہدرہ: کرول وچ مولوی سلطان احمد، شاہدرہ وچ بھائی مہتاب سنگھ تے حکیم مولوی عنایت اللہ، عبد الغنی، مولوی سراج الدین، حسن محمد چراغ دین تے امام دین دسّن جوگ نیں۔ سبھ توں وڈا مکتب فیض پور خُرد وچ اے جتھے اُستاد محکم دین 55 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے تے ایہہ مسیت نال جُڑیا اے تے ایتھے قرآن، فارسی تے اُردو پڑھائے جاندے نیں۔

تھلے دتے گئے پنڈاں وچ اک اک مکتب اے:

کوٹ بیگم 10 پڑھیار، فیض پور خُرد 55، بکھالا 11، فتح زمان 14، ایمان گر کلاں 12، دَل 14، کلور 7، مومن پورہ 6، ایہناں ساریاں وچ فارسی، اُردو تے قرآن پڑھایا جاندائے۔ جدکہ تھلے دتے گئے نرے قرآن سکول نیں: سگیاں کلاں 6، مومن پورہ 6، بھولی اندرون 6، اول خیر 5، بھولے بنیوال 4، گویل 3، لہانوالا 4، ایمان گڑھ خُرد 3، یار پورہ 20، کرول 55، شاہدرہ 21، ونڈالہ 2۔ فیض پور خُرد، بابک وال، سنت پورہ، غازی ککھ تے ایمان گر کلاں وچ اک اک گرمکھی سکول اے جیہناں وچ پڑھیاراں دی گنتی ترتیب وار 13، 13، 11، 4 تے 12؛ اخیرلے تھاں وچ اک لنڈے سکول (5 پڑھیار) وی اے۔

لبھن والا وچ اک مندر نال پاٹ شالا جُڑی اے جتھے ہر بھج 8 پڑھیاراں نوں سنسکرت، پڑھنا لکھنا تے گرامر سکھاندائے تے اُستاد اپنا گزارہ 'معافی' زمین دی آمدن توں کردائے جیہڑی مندر دے مالک نے اوہدے حوالے کیتی سی۔

چُونیاں: پولیس ریٹرن وچ ایتھے 70 پڑھیاراں نال 2 وڈے لنڈے سکول دسے گئے نیں پر اک نجی ریٹرن وچوں اسیں ایہہ معلومات کڈھیاں نیں: 5 مکتب چُونیاں وچ: 1 چِٹّی مسیت نال جُڑیا 15 پڑھیار تے اُستاد میاں نکا، 2 کھجور آلی مسیت نال جُڑیا 20 پڑھیار، اُستاد میاں پھُلا، 3 باہر آلی مسیت نال جُڑیا 13 پڑھیار، اُستاد حافظ بنگھا، تے 4 برُوک گراں آلی مسیت 11 پڑھیار، اُستاد چراغ دین۔ اخیرلے تِنّاں وچ قرآن تے اُردو لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں، 5 باہر آلی مسیت نال جُڑیا 12 پڑھیار جتھے حافظ داؤد فارسی پڑھاندائے، گلستان، بولستان، زلیخا وغیرہ ورگیاں

لکھتاں ورتیاں جاندیاں نیں۔

اورینٹل کالج لاہور

ایتھے اورینٹل کالج لاہور دی رپورٹ 82-1881ء نتھی کر رہیا واں کیوں جے ایہہ ادارہ پنجاب وچ سارے دیسی پڑھنہاراں ہندو، مسلم تے سکھاں لئی دیسی پڑھائی دا ماڈل اے۔ ایہہ مولویاں، پنڈتاں، منشیاں تے بھائیاں دی روایتی پڑھائی نوں اجوکی منگاں نال جوڑدائے۔ ایتھے اوہدے توں چوکھے تنقیدی نظام ہیٹھ پڑھایا جاندائے جیہڑا دیسی اداریاں وچ عام کر کے نافذ اے۔

اورینٹل کالج لاہور دی رپورٹ 82-1881ء توں پیرا

(لکھاری: سپرنٹنڈنٹ آف سٹڈیز اینڈ ٹرانسلیشنز، بابو نوِین چندر رائے، رکن سینٹ آف پنجاب یونیورسٹی)

1- اورینٹل کالج دا سارا خرچہ مقامی چندیاں، فیساں تے مقامی سرداراں دی دتی ہوئی زمین جائیداد تے سودتوں دتا جاندائے (بحوالہ رپورٹ 81-1880ء)۔ (1) ایہدا ورھے وار خرچہ تقریباً 31000 روپئے وے جیہدی تفصیل (پنجاب یونیورسٹی کالج بجٹ گویڑ 1882ء نوں نینہہ مِتھدے ہوئے) تھلے دتی گئی اے۔

کالج تے سکول سٹاف دیاں تنخواہواں، چین چک خرچے تے کرایہ	17034 روپئے
وقف کیتیاں فیلوشپس (ادھا خرچہ اورینٹل کالج دے ذمے)	2544 روپئے
اورینٹل سکالرشپس، عام تے خاص	9924 روپئے
انجینئرنگ سکالرشپس	420 روپئے

1- ایہہ نہیں بھلنا چاہیدا پئی اورینٹل کالج انجمن پنجاب دا بنایا گیا پہلا اجیہا مشرقی (اورینٹل) سکول سی جیہدا مقصد ایہہ ثابت کرنا سی پئی (سوسائٹی ہیٹھ ہون آلے اورینٹل امتحاناں سنے) مشرقی ادب پڑھن لئی 'بیت العلوم' یاں 'مہاوِدیالا' دی خاطر ایہدی تحریک کیہ اے۔ شروع وچ ایہدا ناں بہت گھٹ لوک سمجھ سکے سن۔ جد ایہدے ودھا لئی آہر کرن آلیاں اپنیاں سدھراں نوں ایس ناں اتے اک مکمل یونیورسٹی، پڑھائی دے ادارے، ادبی ادارے، امتحان لین آلے ادارے تے پڑھائی تے پرورش (سنے انگریزی دی چنگی پڑھائی) دے سارے معاملیاں وچ بہت حدتیکر اپنے پربندھ ہیٹھ ادارے، تے پرائمری تے سیکنڈری پڑھائی نال جُڑے سارے سوالاں وچ اک سانجھی واج طراں لینا شروع کیتا تے تد ایہدا معنی سمجھ وچ آیا۔

میکلوڈ کپورتھلہ نیچرل سائنس فیلو اورینٹل لائبریری لئی لکھتاں دی مُل خریداری	1000 رپئے 150 رپئے
کُل	31072 رپئے

اُتے دتے گئے خرچے ایہناں فنڈز توں کیتے جاندے نیں:

مقامی چندے مقامی سرداراں (امیراں) دی دان کیتی جائیداد تے سود فیساں	16000 رپئے 15300 رپئے 72 رپئے
کُل	31072 رپئے

کیوں جے اورینٹل کالج دا سارا خرچہ غیر سرکاری ذریعاں توں پورا کیتا جاندائے، ایس لئی اورینٹل کالج نوں اک سرکاری ادارے یاں سرکاری امداد لین آلے ادارے دے طور تے مِتھنا وی چنگا نہیں، حالاں ایہدا پربندھ یاں نگرانی سرکاری امداد نال چلن آلے اک ادارے یعنی پنجاب یونیورسٹی کالج کول اے۔

2- 31 مارچ 1882ء نوں اورینٹل کالج وچ داخل پڑھیاراں دی کل گنتی 222 سی۔ اورینٹل کالج نال پڑھیاراں نوں (Lower oriental) زیریں اورینٹل یاں آرٹس (انٹرنس) امتحاناں دی تیاری کروان لئی اک 'سکول ڈیپارٹمنٹ' وی جڑیا اے، سگوں ایہہ نہیں آکھیا جا سکدا کہ سکول ڈیپارٹمنٹ دے سارے پڑھیار ایہدے نال سمبندھ رکھدے نیں، کیوں جے جتھوں تیکر اورینٹل امتحاناں دا سمبندھ اے سینٹ دے مِتھے ہوئے قاعدیاں موجب 57 اجیہے نیں جیہڑے کالج ڈیپارٹمنٹ نال سمبندھ رکھدے نیں، جد کہ اوہناں دے ناں سکول ڈیپارٹمنٹ دے رول وچ ہین تے اوہناں انٹرنس اِن آرٹس ایگزامی نیشن اجے پاس کرنا اے تے 5 اجیہے وی نیں جیہناں دا معاملہ ایس توں اُلٹ اے، کیوں جے بھاویں اوہناں اک آرٹس امتحان پاس کیتا اے پر زیریں اورینٹل امتحان وچوں کوئی وی پاس نہیں کیتا، تے ایس حوالے نال اوہناں دا اندراج سکول نال سمبندھ دے طور تے ای ہویا اے، جد کہ 125 اجیہے نیں جیہناں دا سمبندھ سکول ڈیپارٹمنٹ نال اے تے 97 دا کالج نال۔

3- سرکاری سال 82-1881ء وچکار اورینٹل کالج دے دوویں ڈیپارٹمنٹس تے ترتیب وار اصل خرچے تھلے دتے گئے نیں:

	کالج ڈیپارٹمنٹ			سکول ڈیپارٹمنٹ			کل		
	روپئے	آنے	پائی	روپئے	آنے	پائی	روپئے	آنے	پائی
تنخواہواں تے چین چک خرچے	11124	9	3	5196	1	0	16320	11	0
دان کیتے فیلو شپس	1942	0	0	577	0		2519	0	0
اورینٹل سکالر شپس	5933	5	9	2383	11		8317	1	0
انجینئرنگ سکالرشپس	208	1	6	20	0		228	1	6
نیچرل سائنس فیلو	666	10	9	333	5		1000	0	0
لائبریری لئی لکھتاں دی خریداری	150	0	0	0	0	0	150	0	0
کل	**20024**	**11**	**3**	**8510**	**2**	**3**	**28534**	**13**	**6**

4- تھلے دتی گئی سارنی وچ ہر اک جماعت پڑھیاراں دی گنتی تے ایس سال ہون آلے اگلے امتحاناں لئی اگے جان نوں تیار پڑھیاراں دی گنتی وکھائی گئی اے:

امتحان دی نوعیت	رول وچ گنتی	امتحان دین نوں تیار
اے. کالج ڈیپارٹمنٹ		

آرٹس:		
آرٹس وچ آنرز۔ اردو	2	1
ہائی پروفیشنسی ڈگری۔ اردو	5	4
اوہی۔ ہندی	2	2
پروفیشنسی۔ اردو	19	10
اوہی۔ ہندی	7	3
اورینٹل .		
عربی (ہائر)	10	5
اوہی (مڈل)	21	9
سنسکرت (ہائر)	9	4
سنسکرت (مڈل)	8	4
فارسی (ہائر)	12	5
اوہی (مڈل)	11	4
پنجابی (ہائر)	3	2
پنجابی (مڈل)	8	...
پروفیشنل:		
طب، ہندو، سینئر کلاس	5	1
طب، ہندو، جونیئر کلاس	9	6
طب، یونانی، سینئر کلاس	15	...
طب، یونانی، جونیئر کلاس	19	10
انجینئرنگ، سینئر کلاس	1	...
انجینئرنگ، جونیئر کلاس	4	1
قانون، ہندو، سینئر کلاس	6	...

قانون، ہندو، جونیئر کلاس	7	3
قانون، ہندو، مسلم، سینئر	7	1
قانون، ہندو، مسلم، جونیئر	19	3
بی. سکول ڈیپارٹمنٹ		
آرٹس انٹرنس ۔ اردو	79	11
آرٹس انٹرنس ۔ ہندی	39	9
آرٹس انٹرنس ۔ پنجابی	13	4
اورینٹل عربی ۔ لوئر	27	10
سنسکرت ۔ لوئر	24	8
فارسی ۔ لوئر	19	7
پنجابی ۔ لوئر	7	4
پشتو، لوئر	16	11
طلباء کی اصل تعداد		
شعبہ سنسکرت	55	38
شعبہ گرمکھی	17	11
شعبہ عربی	82	46
شعبہ فارسی	56	33
شعبہ یونانی	8(1)	...
شعبہ انجینئرنگ	1	1
کل	222(2)	129

7- جتھوں تیکر لاہور اورینٹل کالج دی پڑھائی یاں معیار دا معاملہ اے تے ایس کالج وچ پڑھائے جان آلے مضموناں دی تعداد تے دوجے اورینٹل کالجاں تے ایتھوں تیکر کہ ملک دے

1- ایہہ یونانی جماعتاں دے نال نال میڈیکل سکول وچ وی پڑھدے نیں۔

2- پچھلے ورھے وچ پڑھیاراں دی گنتی وچ 31 دا وادھا ہویا اے، جدوں رول تے پڑھیاراں دی گنتی 191 سی۔

انگریزی کالجاں وچ پڑھائے جان آلے مضموناں وچکار موازنہ کرن توں ظاہر ہووے گا کہ پہلے دی رینج کسے وی ہور اورینٹل کالج نالوں کئیں حصے چوکھی اے۔ جیویں پہلے سنسکرت وچ ہائر اورینٹل امتحان دین آلے لاہور اورینٹل کالج دے کسے شاستری نوں تھلے دتے گئے مضمون پاس کرنے ہون گے:

سنسکرت	گرامر، علم عروض، علم بدایع، ادب (نثر، شاعری، ڈراما)، دو طراں دے فلسفے تے مڈھلیاں سائنساں وچوں اک
ہندی	بولی دا چنگا علم
عام جانکاری	حساب، الجبرا، جیومیٹری، تاریخ تے جغرافیہ۔

جد کہ کلکتہ کالج دے کسے سنسکرت ڈگری آلے نوں سنسکرت علم دی صرف کسے اک شاخ وچ پاس کرنا ہوندائے، مطلب سنسکرت ادب، ہندو قانون اجوکا یاں پرانا یاں فلسفیاں وچوں کسے اک وچ۔ دوجے پاسے ایہہ آکھیا جا سکدائے کہ کلکتہ سنسکرت کالج دا سنسکرت ڈگری آلا پہلے آرٹس معیار تیکر انگریزی دا علم حاصل کر سکدائے۔ پر لاہور اورینٹل کالج وچ شاستری لئی شرط رکھی گئی اے کہ اوہ انگریزی بولی توں سوا بیچلر دے سارے مضمون پڑھے۔

ایس توں بعد، سرکاری یاں انگریزی کالج دی سند آلے دا ویروا پنجاب یونیورسٹی دے اورینٹل ڈگری آلے جیہدی تربیت صرف لاہور اورینٹل کالج وچ کیتی جا سکدی اے دے نال کریئے تے اک فرق ہے وے۔ اخیرلے نوں کسے اک اورینٹل کلاسک تے اوہدے وچ ادب، قانون، سائنس تے فلسفے وچ پہلے تے چوکھی برتری اے، پر اوہ سارے دوجے حوالیاں نال انگریزی سند آلے دے برابر اے، سوائے ایہدے کہ اوہ اک اجوکی بولی انگریزی دے علم وچ پچھے وے جیہدا ازالہ جے اوہ چاہوے تے دو ورھے وچ آسانی نال کر سکدائے۔

پچھے ایہہ دسیا جا چکیا اے کہ لاہور اورینٹل کالج دا حکومت تے کوئی مالی بوجھ نہیں، بھاویں ایس کالج دا معیار اینا اُچا اے کہ ملک وچ کوئی وی ہور اورینٹل کالج ایہدی برابری نہیں کر سکدا، جد کہ دوجے صوبیاں وچ کئی حصے تھلویں درجے دے اورینٹل کالجاں تے مدرسیاں جیہڑے سارے رَل کے وی لاہور اورینٹل کالج دے کجھ ڈیپارٹمنٹس دی ای نمائندگی کردے نیں تے سرکاری خرچ پنجاب یونیورسٹی کالج لئی تھلے دتی گئی سرکاری امداد نالوں کئیں حصے چوکھا اے:

حکومت ولّوں کلکتہ سنسکرت کالج نوں مالی مدد 31185 روپئے ورھے وار

حکومت ولّوں بنگال دے چھ مدرسیاں نوں مالی مدد 34301 روپئے ورھے وار

حکومت ولّوں کلکتہ مدرسے نوں مالی مدد پتہ نہیں

حکومت ولّوں بنارس سنسکرت کالج نوں مالی مدد 11896 روپئے ورھے وار

حکومت ولّوں امداد آلے اورینٹل کالج لکھنؤ نوں مدد 3292 روپئے ورھے وار

کل: 80674 روپئے ورھے وار

پنجاب یونیورسٹی کالج لئی متھی گئی کل رقم...... جیہڑی گورنمنٹ کالج توں اڈ لاء کالج دے 34 پڑھیاراں دی کفالت سکالرشپس راہیں کردا تے صرف حکومت دے فائدے لئی میڈیکل امتحان لیندا ائے 21000 روپئے۔

11- 31 مارچ نوں اورینٹل کالج دے رول تے موجود پڑھیاراں وچوں:

32 نے آرٹس وچ انٹرنس امتحان پاس کیتا۔

6 نے آرٹس ایگزامینیشن وچ پروفیشنسی پاس کیتا۔

2 نے آرٹس ایگزامینیشن وچ ہائی پروفیشنسی پاس کیتا۔

14 نے عربیک لوئر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

4 نے عربیک مڈل ایگزامینیشن پاس کیتا۔

4 نے عربیک ہائر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

8 نے سنسکرت لوئر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

7 نے سنسکرت مڈل ایگزامینیشن پاس کیتا۔

3 نے سنسکرت ہائر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

14 نے فارسی لوئر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

24 نے فارسی مڈل ایگزامینیشن پاس کیتا۔

14 نے فارسی ہائر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

10 نے پنجاب لوئر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

4 نے پنجاب مڈل ایگزامینیشن پاس کیتا۔

5 نے ہندو طب وچ لوئر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

15 نے یونانی طب وچ لوئر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

1 نے یونانی انجینئرنگ وچ لوئر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

4 نے ہندو قانون، جونیئر لوئر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

7 نے مسلم قانون، جونیئر لوئر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

1 نے مسلم قانون، سینئر لوئر ایگزامینیشن پاس کیتا۔

13- اورینٹل کالج دے سارے پروفیسر، اسسٹنٹ پروفیسر تے استاد لکھاری نیں تے تقریباً ہر کوئی کسے خاص شعبے وچ کم کر رہیا اے جیہدی تفصیل اگے جا کے (پیرا 15 وچ) دتی جاوے گی۔

14- تھلے دتا گیا جدول اورینٹل کالج دے اوہناں پڑھیاراں دی گنتی وکھاندا اے جیہناں ہر ورھے وچ یونیورسٹی دے امتحان پاس کیتے:

	آرٹس				سنسکرت			عربی			فارسی			پنجابی			پروفیشنل						
	انٹرنس	پروفیشنسی	ہائی پروفیشنسی	آنرز	لوئر	مڈل	ہائر	لوئر	مڈل	ہائر	لوئر	مڈل	ہائر	لوئر	مڈل	ہائر	طب، یونانی	طب، ہندی	انجینئرنگ	انجینئرنگ فائنل	قانون، ہندی	قانون، مسلم	کل پاس پڑھیار
72–1871	21	...	...	...	7	...	...	1	...	...	4	4	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	37
73–1872	5	...	...	...	13	10	...	9	7	...	8	8	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	54
74–1873	7	6	...	...	5	3	1	9	8	2	15	14	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	70
75–1874	3	...	...	...	2	4	2	4	5	5	13	4	4	...	...	...	...	...	...	...	...	...	46
76–1875	1	...	...	...	3	...	1	4	...	1	17	4	4	...	...	...	...	...	...	...	...	...	35
77–1876	6	1	...	...	1	3	1	5	4	...	5	12	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	38
1878 (دوسال لئی)	24	2	...	...	3	5	2	7	5	2	19	8	2	10	...	...	...	...	...	...	...	...	86
1879	9	9	...	...	2	1	2	3	1	2	6	10	9	3	...	...	...	...	...	...	...	...	57
نومبر 1880 توں جون	13	3	2	1	2	1	1	2	1	3	4	11	7	...	4	...	1	...	...	...	...	...	56
1881 (8 مہینے)	2	...	...	...	4	...	...	8	...	...	5	...	...	6	...	...	16	5	6	1	4	9	66
ٹوٹل	91	21	2	1	42	27	10	52	31	15	95	69	25	19	4	...	17	5	6	1	4	9	548

15- تھلے دتے گئے جدول 82-1881ء تیکر تے دے وچکار کالج سٹاف دے ادبی کم بارے دسدا اے:

نمبر	لکھاری یاں ترجمہ کار دا ناں	لکھتاں دے ناں	سرناواں	صفحے	1881-82 دے وچکار	وچار
1	پنڈت گرو پرشاد	پرسر سمرتی دا ہندی ترجمہ	ہندو قانون	......	65	مکمل
2	پنڈت رِشی کیش شاستری	کال مادھو دا ہندی ترجمہ	اوہی	......	25	اوہی
3	پنڈت سکھ دیال شاستری	دتکا چندریکا، کمار سمبھو، ہندی ترجمے گورم سُوتر، ورِتی ہندی نیائے بودھنی	ہندو قانون سنسکرت ادب منطق اوہی	...... 5 کینٹوز	75 2 کینٹوز 40 339	پوری ہون آلی چھاپے وچ
4	پنڈت دیا رام	گوتم سمرتی تے شرح	ہندو قانون	......	22	
5	پنڈت جناردن	سرسوت	ہندو طب	100	......	بیماری کارن کم رُک گیا
6	پنڈت رام کرشنا	بنگال دی تاریخ	تاریخ	......	50	پوری ہون آلی
7	پنڈت ہیم راج	سمی کرن بھاسکر سروت بودھ دا ہندی ترجمہ بھاشا پرچھد دا ہندی ترجمہ	مساواتاں تے مقالہ سنسکرت علم عروض سنسکرت منطق	......	100 12 10	اوہی مکمل اوہی

8	پنڈت ہرموکانڈ	تاریخ ہند	تاریخ	......	47	پوری ہون آلی
9	یوگی شِیو ناتھ	پنجابی وچ ہنومان ناٹک تے تفسیر	ڈراما	......	200	اوہی
		یوکلید دا پنجابی ترجمہ	حساب	......	100	اوہی
10	مولوی فیض الحسن	فیضیہ علم مناظر، اُردو	جدلیات	......	42	چھاپے وچ
11	مولوی عبدالحکیم	فارسی قاعدے	فارسی گرامر	59	......	نامکمل
12	سید چراغ شاہ	رسالہ عبدالواسع دا اُردو ترجمہ	اوہی	......	45	اوہی
13	ڈاکٹر امیر شاہ	Roscoe دی کیمسٹری دے اُردو ترجمے تے نظر ثانی	کیمسٹری	......	50	پوری ہون آلی
		بالفورسٹیوارٹ دی فزکس اُردو	فزکس	100	......	چھپتی چھپ جاوے گی
14	لالہ گنگا رام	اپلائیڈ ملکینکس از میجر برانڈرتھ دا اُردو ترجمہ	مخلوط حساب	......	60	اوہی
15	پیرزادہ مولوی محمد حسین	Fowler دی استنباطی منطق	منطق	122	60	مکمل
		علم ہیئت	فلکیات	......	228	مکمل، چھاپے وچ

16	بھائی گرمکھ سنگھ	تاریخ ہند از الفنسٹن دا ہندی ترجمہ	تاریخ	200	374	
		پارکنسن دی بصریات، ہندی ترجمہ	......	......	15	مکمل
		طبعی جغرافیہ از Page دا ہندی ترجمہ	......	225	......	
17	شیخ عمر بخش	کانسٹی ٹیوشنل ہسٹری آف انگلینڈ از Hallam دے حصے دا اُردو ترجمہ	تاریخ	......	230	
18	سید دلاور علی شاہ	Page دی ارضیات، اُردو وچ	ارضیات	20	80	
		Wrigleys دیاں وِنگیاں، اُردو وچ	حساب	30	30	
		Page دی طبعی جغرافیہ، اُردو وچ	جغرافیہ	30	......	

19	بابو نوین چندر رائے	گرین دی 'لارجر ہسٹری آف انگلینڈ' تے اُردو وچ لیکچر	تاریخ	......	100	مولوی غلام مصطفیٰ تے محمد دین دی مدد نال
20	اوہی	ستھٹی تتو تے گتی تتو	سٹیٹکس تے ڈائنامکس، ہندی وچ	......	......	چھپ چکی
21	اوہی	جل اشتھٹی تتو تے جل گیتا تتو	ہائیڈرو سٹیٹکس تے نیومیٹکس، ہندی وچ	......	......	اوہی
22	اوہی	یَرمن وِدیا	ہندی وچ انجینئرنگ دا اک کورس	......	......	چھاپے وچ
23	مولوی ظفر الدین	عربی مصدراں دی سارنی	عربی گرامر	......	20	اکھر الف تقریباً مکمل
24	پنڈت متھرا داس	رسائن وِدیا، ہندی وچ	کیمسٹری	......	25	پوری ہون آلی
25	ڈاکٹر رحیم خان، خان بہادر (میڈیکل فیل پنجاب یونیورسٹی کالج)	امراض الحبلہ والمیلاد (دوجا ایڈیشن) طبی فقہ امراض الصبیان امراض نسواں	دائی گیری (اُردو وچ) طبی فقہ (اُردو وچ) بالاں دیاں بیماریاں عورتاں دیاں بیماریاں	....	....	چھپ چکی

16- اُتے دتی گئی سٹیٹمنٹ توں ظاہر ہووے گا کہ ورھے دے وچکار تھلے دتیاں لکھتاں پوریاں کیتیاں گئیاں، مسودے چھپائی لئی تیار نیں:

☆ پرسرسمرتی دا ہندی ترجمہ	ہندو قانون
☆ پراکرت ویاکرن، سنسکرت تے انگریزی وچ	پراکرت گرامر
☆ ہندی دتکا چندریکا	ہندو قانون
☆ ہندی کمار سمبھو، 7 کینٹوز	سنسکرت ادب
☆ ہندی سروت بودھ	سنسکرت علم عروض
☆ ہندی بھاشا پرِیچھد	سنسکرت منطق (ترجمہ)
☆ رسالہ عبدالواسع دا اُردو ترجمہ	فارسی گرامر
☆ Fowler دی Inductive Logic دا اردو ترجمہ	منطق
☆ علم ہیئت دا اُردو ترجمہ	فلکیات
☆ بالفورسٹیوارٹ دی فزکس دا اُردو ترجمہ	طبیعات

17- تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں چھپن لئی پریس وچ نیں:

☆ نیائے بودھنی	سنسکرت منطق، اصل لکھت
☆ کمار سمبھو	سنسکرت ادب
☆ وَیبر دی ''سنسکرت لٹریچر''، ہندی وچ	اوہی
☆ نرمان وِدیا	سِول انجینئرنگ
☆ رسالہ مناظرہ	جدلیات
☆ علم ہیئت	فلکیات

18- ایس ورھے دے وچکار تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں تے جریدے چھاپے گئے:

☆ ہندی وچ سٹیٹکس تے ڈائنامکس از بابو نوین چندر رائے

☆ ہندی وچ ہائیڈروسٹیٹکس، ہائیڈرالکس تے نیومیٹکس از بابو نوین چندر رائے

☆ اردو وچ طبی فقہ از ڈاکٹر رحیم خان، خان بہادر

☆ اُردو وچ 'اردو میڈیکل گزٹ'

☆ عریب کریٹیکل جرنل

☆ سنسکرت کریٹیکل جرنل

☆ اُردو وچ ہائیڈروسٹیٹکس از پیرزادہ محمد حسین

☆ کلید الجبرا از مولوی غلام مصطفیٰ

☆ سبعہ معلقات دی شرح از مولوی فیض الحسن

☆ ہندو قانون تے مقالے کال مادھو دا ترجمہ از پنڈت گُرو پرشاد

19- اج تیکر پنجاب یونیورسٹی کالج لئی چھپیاں یاں تیار کیتیاں لکھتاں دی سارنی تھلے دتی گئی اے جیہڑی سینٹ ہال وچ ویکھی جا سکدی اے۔

(جتھوں تیکر آرٹس کورس لئی لازمی نصابی لکھتاں دا معاملہ اے تے دسیا جاندائے کہ اوہ اجے تیکر مکمل نہیں ہوئیاں سن)

21- آؤ ہن ویکھدے آں کہ سچ کیہ اے۔ امتحان پاس کرن لئی تِن مضمون لازمی نیں، ایہناں وچوں دو مضمون بولیاں ہو سکدے نیں تے تیجا امیدوار دی مرضی دا جیہدی چون اوہ تھلے دتے گئیاں توں کر سکدا ائے: حساب، تاریخ تے جغرافیہ، فلسفے دی کوئی شاخ تے فطری علم دی اک شاخ، حساب وچ امیدوار لئی حساب، الجبرا تے یوکلید، مثلثاں دے مسئلے حل کرن لئی ٹرگنومیٹری تے سٹیٹکس دے عناصر، جاننا ضروری اے۔ ایس توں اڈ مضمون دیاں ایہناں شاخاں وچوں ہر اک دیاں تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں ہین:

موجودہ لکھتاں

حساب	برنارڈ سمتھ دی Arithmetic دا اُردو ترجمہ اُردو وچ زبدۃ الحساب، چار حصے ہندی وچ گِنت سار، چار حصے ہندی وچ گِنت پرکاش، چار حصے پنجابی وچ گِنت منجری، چار حصے

الجبرا	اردو وچ جبر و مقابلہ، تِن حصے اردو وچ ٹوڈ ہنٹر دی الجبراء از ذکاء اللہ ہندی وچ بیج گنت از یوگی شِیو ناتھ ہندی وچ بیج گنت از پنڈت کرپا رام ہندی وچ بیج گنت از باپو دیو شاستری ہندی وچ سمی کرن ازن پنڈت رام کشن اُردو وچ کلیدِ الجبراء از مولوی غلام مصطفیٰ
یوکلید	اُردو وچ تحریر اقلیدس اُردو وچ ٹوڈ ہنٹر دی 'یوکلید' از مُنشی ذکاء اللہ ہندی وچ ریکھا گنت، دو حصے ہندی وچ Tate دی رکھا مِتی تتو ہندی وچ گھن جیمتی (ٹھوس جیومیٹری)
ٹرگنومیٹری	اُردو وچ پلین ٹرگنومیٹری، Roorkee ایڈیشن اُردو وچ ذکاء اللہ دی پلین ٹرگنومیٹری علمی مجلّے (Musallas؟)، پی آئی ڈی پنجاب اُردو وچ ٹرگنومیٹری دے مسئلیاں دا حل، از مولوی غلام مصطفیٰ ہندی وچ پلین ٹرگنومیٹری از لکھشمی شنکر مِسرا ہندی وچ سرل تریکون مِتی دی اُپ کرمنکا
مبادیات	اُردو وچ ٹوڈ ہنٹر دی سٹیٹکس، از آیا رام بی اے
سٹیٹکس	سٹیٹکس از ذکاء اللہ اُردو وچ رسالہ علم طبیعات ہندی وچ رسالہ علم طبیعات از پنڈت کرپا رام ہندی وچ سٹیٹکس از لکھشمی شنکر مِسرا ہندی وچ ستھتی تتو از بابو نوین چندر رائے

اُتے دتی گئی تفصیل کوئی شک نہیں چھڈ دی کہ اُردو تے ہندی دوواں وچ نصابی لکھتاں دا اک مکمل کورس جتھوں تیکر امتحان پاس کرن لئی لازمی اے۔

آؤ ہن ویکھدے آں کہ قابلیت امتحان دے متبادل مضموناں وچ کیہڑ یاں کیہڑ یاں لکھتاں ہین:

تاریخ تے جغرافیہ

مڈھلی تاریخ	اُردو وچ ٹیلر دی ''Ancient History'' ہندی وچ ٹیلر دی ''Ancient History'' اُردو وچ سیر المتقد مین، دو حصے
اجوکی تاریخ	کوئی نہیں۔
جغرافیہ	اُردو وچ جامِ جہاں نما، چار حصے ہندی وچ بھُوگول از پنڈت رِشی کیش شاستری ہندی وچ بھُوگو ہستا ملک اُردو وچ جغرافیہ طبعی (بلینڈ فورڈ دی فزیکل جیوگرافی)

تیجا متبادل مضمون فلسفہ دی کوئی شاخ اے جیہدے وچ تھلے دتے گئے شامل نیں:

استخراجی منطق	فاؤلر دی Logic، اُردو وچ ترکا وِدیا، ہندی وچ

تے تھلے دتیاں گئیاں وچوں کوئی اک:

a) نفسیات	آتم وِدیا، ہندی وچ
b) سیاسی معیشت	مسز Fawcett دی 'پولیٹیکل اکانومی'، اُردو وچ اصول سیاست مدن، از جے ایس مِل، پہلا حصہ، اُردو وچ سیاست مدن، از ای اے Commr، دھرم نارائن، اُردو وچ
c) اخلاقی فلسفہ	فلیمنگ دی 'Moral Philosophy' (ترجمہ جاری)، ہندی وچ

اُتے دتے گئیاں تے گویڑ توں لگدائے کہ ایس متبادل مضمون نوں پاس کرن لئی وی چنگی

چوکھیاں لکھتاں ہین:

1- کیمسٹری تے فزکس	ڈاکٹر Roscoe دی کیمسٹری، اُردو وچ بالفور سٹیوارٹ دی فزکس، اُردو وچ رساین وِدیا، ہندی وچ تتو بودھ (از ڈاکٹر امیر شاہ)، ہندی وچ
2- حیوانیات تے تقابلی فزیالوجی	کوئی نہیں
3- ارضیات	اُردو ترجمہ، وصول کیتا گیا
4- علم نباتات	ہندی ترجمہ، شروع ہون آلا اے

ایس لئی تسیں ایہہ متبادل مضمون ایہدی پہلی شاخ وچ وی لے سکدے او۔

22- اُچی قابلیت لئی ورنیکلر وچ نصابی لکھتاں تقریباً مکمل ہو گئیاں نیں تے کجھ لکھتاں دی تیاری دا آہر کیتا جا رہیا اے، جیویں کہ تھلے دتی گئی تفصیل توں ظاہر ہو جاوے گا:

ایس امتحان لئی تِن مضمون لازمی نیں، ایہناں وچوں اک مضمون کلاسیکی بولیاں دا ہونا چاہیدائے۔ باقی دو مضمون تھلے دتے گئے چار حصیاں وچوں چننے ہون گے: 1- حساب 2- فطری علم دی اک شاخ 3- تاریخ تے سیاسی معیشت تے 4- فلسفہ۔ پہلے مضمون دیاں تھلے دتیاں گئیاں شاخاں نیں:

پہلا پیپر

پلین ٹرگنومیٹری	اردو تے ہندی وچ نصابی لکھتاں چنگیاں چوکھیاں نیں، اُتے ویکھو
بصریات (آپٹکس)	ہن ای مِتھیا گیا مضمون، ترجمہ وصول کیتا گیا
فلکیات	Maine دی Astronomy، اُردو وچ، از پیر زادہ محمد حسین Maine دی Astronomy، ہندی وچ، از گُرمکھ سنگھ کھگول وِدیا، ہندی وچ، از گُرمکھ سنگھ کہگل سَر، ہندی وچ، از گُرمکھ سنگھ

دوجا پیپر

ہائیڈروسٹیٹکس	Resant دی ہائیڈروسٹیٹکس، اُردو وچ جل ستھتی تتو، از نوین چندر رائے علم حرکت، اُردو وچ
ڈائنامکس	ڈائنامکس، از لکشمی شنکر مِسرا، ہندی وچ ڈائنامکس، از ششی بھوسن مُکرجی، ہندی وچ گتی تتو، از نوین چندر رائے، ہندی وچ
پلین کوآرڈی نیٹ جیومیٹری	از ذکاء اللہ، اُردو وچ تلیہ کرم جیمتی، ہندی وچ

ایس مضمون لئی چاہیدی اگلی لکھت 'بصریات' بارے وے جیہڑی لبھ چکی اے۔

دوجا متبادل مضمون 'فطری سائنساں دی شاخ' اے جیہڑی تھلے دتے گئیاں وچوں کوئی اک ہوسکدی اے:

1- مخلوط حساب	لکھتاں ہین، اُتے ویکھو
2- فزکس تے کیمسٹری	اوہی
3- کیمسٹری تے منرالوجی	اوہی
4 - کیمسٹری تے علم نباتات	صرف مِنرالوجی دے سرناویں ہیٹھ اک لکھت دا ترجمہ چاہیدائے
5- فزیالوجی تے حیوانیات	صرف حیوانیات دے سرناویں ہیٹھ اک لکھت دا ترجمہ چاہیدائے
6- کیمسٹری تے ارضیات	اُردو وچ کیمسٹری۔ اُردو وچ ارضیات (مسودہ لبھ چُکیا اے)

ایس لئی تسیں ایہدیاں پہلیاں دوشاخاں وچوں متبادل مضمون لے سکدے او۔

تیجا متبادل مضمون 'تاریخ تے سیاسی معیشت' اے جیہدیاں تھلے دتیاں گئیاں شاخاں نیں:

تاریخ دا عام خاکہ، ڈھلی تے اجوکی دوویں	ٹیلر دی ''Ancient History''، اُردو وچ ڈاکٹر Stulpnagel دی ''یونیورسل ہسٹری''، ترجمہ شروع ہو چُکیا اے
انگلینڈ تے ہندوستان دی تاریخ	گرِین دی ''ہسٹری آف انگلینڈ''، اُردو ترجمہ لبھ چُکیا اے تاریخ سلطنتِ انگلشیہ، اُردو وچ الفنسٹن دی ''ہسٹری آف انڈیا''، اُردو وچ اِتہاس تیمیر ناش، ہندی وچ بھارت ورش دا اِتہاس، از بھان دت، ہندی وچ Lethbridge دی ''ہسٹری آف انڈیا''، ہندی وچ
سیاسی معیشت	رسالہ علم انتظامِ مدن، از اینڈ بلیوسینئر، ایم اے، اُردو وچ اصول سیاستِ مدن، از پنڈت دھرم نارائن، اُردو وچ

اُتے دتی گئی تفصیل توں ظاہر ہوندائے کہ چوکھی قابلیت یاں ڈگری امتحان لئی دیسی بولی وچ وی نصابی لکھتاں ہین، سوائے بصریات دے سرناویں تے لکھتاں دے ترجمے دے جیہڑا لبھ گیا اے، جدکہ اختیاری مضموناں تے لکھتاں دے ترجمے دا کم چنگا چوکھا ہو چُکیا اے۔

اُتے دتیاں گئیاں لکھتاں توں اڈ ورنیکلر پڑھیار دی پہنچ کئی سائنسی جریدیاں اُردو تے ہندی دوویں تیکر وی اے، جدوں اوہناں نوں مقامی پریساں توں جاری کیتا جاوے، (''اُردو انجمن جرنل'' وچ اُردو سائنسی مضمون، بابو نوین چندر رائے دے ''ہندی کریٹیکل جرنل'' وچ ہندی وچ، جد کہ سری گرو سنگھ سبھا کا ''پنجابی جرنل'' گرمکھی وچ مضمون چھاپن دا منصوبہ رکھدائے) تے مقامی لوکاں دیاں چھاپیاں گئیاں کئی دوجیاں سائنسی لکھتاں تیکر وی جیہڑ یاں سرکاری بک ڈپوؤاں یاں جانُو لائبریریاں وچ نہیں رکھیاں گئیاں، تے ایسے لئی اُتے دتی گئی تفصیل وچ شامل نہیں۔ اورینٹل کالج وچ پروفیسراں دے زبانی لیکچر ایس توں اڈ نیں۔ اُچ پدھر دی پڑھائی دے ایہہ اُچ پدھر دے ذریعے ہوندیاں ہوئیاں کوئی کارن نہیں کہ اک ورنیکلر امیدوار نوں ڈگری امتحان وچ بہن تے گھٹ توں گھٹ ورنیکلر ڈگری لین دی اجازت کیوں نہ دتی جاوے، خاص کر جدوں اورینٹل کلاسکس بارے

اوہدا علم ہمیش اینگلو ورنیکلر امیدواراں نالوں چنگا ہووے گا۔

23- کیوں جے اورینٹل کالج اک پبلک ادارہ اے، ایس لئی جیہڑا وی چاہووے ایہدی انسپکشن کر سکدا ائے، اصل وچ تقریباً ہر ہفتے سٹیشن تے نویں آون آلے ایتھے آؤندے نیں جیہناں وچ یورپی تے دیسی دوویں شامل نیں۔ دوجیاں توں اڈ تھلے دتے گئے بندیاں ایہدا دورہ کیتا: مسٹر ڈبلیو باکسٹر، رکن پارلیمنٹ تے مسٹر ای پی بلیک، رکن پارلیمنٹ۔

پر بِنا شک اورینٹل کالج انسپکٹرز آف سکولز دی انسپکشن ہیٹھ نہیں، نہ ای ایہنوں ہونا چاہیدا ائے، جد کہ گورنمنٹ کالج وی اوہناں دی انسپکشن ہیٹھ نہیں، تے عملی طور تے ایہہ بغیر امداد آلا ادارہ اے، یاں جے ایہنوں امداد آلا ادارہ من وی لیا جاوے تے ایہہ سدھا سینٹ آف پنجاب یونیورسٹی کالج دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا ایہنوں گرانٹ دیندا ائے۔ سینٹ دے رُکناں تے ایگزیکٹو کمیٹی مسلسل ایہدے دورے کردی اے تے ایتھوں تیکر پئی اورینٹل کالج دیاں کمیٹیاں وچ وی حصہ لیندی اے، جد کہ اورینٹل کالج تے اثر پان آلا ہر اہم معاملہ باقاعدگی نال کمیٹی دے وچار وٹاندرے وچ آؤندا ائے۔

24- تعلیمی شعبے دے ہائی سکول کدی وی بہت گھٹیا درجے دے مولوی یاں پنڈت امتحان لئی اک بندے نوں وی پاس کروان وچ کامیاب نہیں ہوئے جیہدا فطری کارن ایہی اے کہ اوہ وکھو وکھ امتحاناں لئی تیاری کردے نیں تے فی الحال پنجاب یونیورسٹی کالج دے سبھ توں تھلویں کلاسیکی سٹینڈرڈ دی پڑھائی دا وی اوہناں کول کوئی آہر نہیں۔ تاں جے، جے ورنیکلر ہائی سکول سبھ توں تھلویں تے مڈل فارسی یاں منشی ٹیسٹ پاس کرن دے مقصد ہیٹھ بنائے جان تے اوہناں نوں اوہناں دی کامیابی تے اُکا مبارک ای دتی جا سکدی اے، پر ایہہ حقیقت منشی تے منشی عالم امتحاناں دی قدر گھٹا کے اوہناں نوں اک پرائمری یاں مڈل سکول امتحان دی پدھر تے نہیں لیاؤندی۔ ایس توں اڈ کجھ دیسی عالماں خاص کر سرحد پارتوں، جیہناں نوں ایدھر کھچنا بہت خاہش جوگ اے نوں کسے وی یونیورسٹی ٹیسٹ نوں پاس کیتے بِنا عبوری طور تے کالج دے پروفیسراں دے امتحاناں وچ بہن دی اجازت دینی پیندی، جیویں کہ بنارس تے دوجے کالجاں وچ وی ہویا۔ کسے دے وی خیال وچ ایہہ پرائمری یاں مڈل سکولاں دے درجے تیکر گھٹان ورگا نہیں۔ ایس توں اڈ کجھ سرکاری آرٹس کالجاں وچ وی میٹرک پاس نہ کرن آلے پڑھیاراں نوں بِنا روک ٹوک ادارے دے عام کردار وچ

داخلہ لین دی اجازت اے۔ سگوں ایہہ دیسی سکالر ہائر یونیورسٹی دے اورینٹل امتحاناں لئی تیاری کردے نیں جیہڑا اورینٹل انٹرنس ٹیسٹ توں اُچیرا اے۔ اورینٹل پکھ وچ سبھ توں تھلڑے درجے دے داخلہ ٹیسٹاں نال جڑیاں سکیماں اُتے دسیاں گلاں دی تائید کرن گئیاں، جد کہ نویں نکور اورینٹل کالج رپورٹ دا اک پیرا کجھ ہور ویروا کر سکدا ائے:

No man can pass ...... in India. p111

''کوئی وی بندہ سبھ توں تھلویں درجے دے مولوی یاں پنڈت امتحان سَت ورھیاں دی پڑھائی بیٹھ پاس نہیں کر سکدا، تے جے کر وی لوے تے صرف اوس صورت وچ جد اوہدی اورینٹل ادب تے لکھتاں جیہڑ یاں ہندوستان وچ عام نہیں تیکر پہنچ ہووے۔

''اٹھارہ ورھیاں توں گھٹ عمر وچ کسے نے کدی ایہہ امتحان پاس نہیں کیتے، جد کہ کامیاب امیدواراں دی اوسط عمر بہوں چوکھی اے۔ اک اینگلو ورنیکلر انٹرنس پڑھیار دا ویروا کسے مولوی یاں پنڈت نال کرنا بہوں غلط اے، ایس لئی کہ مولوی یاں پنڈت اُچیچا درجہ رکھدا اے۔ ہندوستان وچ سارے اورینٹل کالجاں وچ عربی یاں سنسکرت وچ مہارت (جیویں کہ ایہناں مضموناں دے پروفیسراں ٹیسٹ کیتی) نوں داخلے لئی مِتھیا گُن سمجھیا جاندائے۔ اجے تیکر کدھرے وی اُنج دا پبلک اورینٹل داخلہ ٹیسٹ نہیں ہویا، جیویں کہ ساڈے کول ہوندائے، تے کدھرے وی کوئی ٹیسٹ لاہور اورینٹل کالج دے ٹیسٹ ورگا اُچ پدھر دے درجے دا نہیں۔ کدھرے وی مولیاں یاں پنڈتاں توں آس نہیں کیتی جاندی کہ اوہ انٹرنس امتحانات پاس کرن، بھاویں ہر تھاں تے اوہناں دا شمار 'شماریاتی ریٹرناں' وچ کالج سٹوڈنٹ دے طور تے کیتا جاندائے۔ ہندوستان وچ کدھرے وی اینے چوکھے مولوی یاں پنڈت نہیں جِنّے ساڈے کالج وچ جیہناں عام جانکاری دیاں شاخاں وچ ٹیسٹ پاس کیتے ہون، تے کدھرے وی اوہ ایہناں شاخاں وچ اجیہی مہارت تیکر

نہیں اپڑے۔“

25- اورینٹل کالج دے پڑھیاراں دے آوّن آلے امتحاناں تے ایس رپورٹ وچ کجھ اکھر آکھنا ماڑا نہیں ہووے گا۔ پاس کرن آلے منشی عام کر کے ایس ویلے سرکاری نوکری آلے منشیاں نالوں چوکھے گُنی ہون گے۔ اوہناں نوں خورے انصاف تے ریونیو دے محکمیاں نالے وکھو وکھ دوجیاں اسامیاں تے ورنیکلر کلرک دے طور تے ورتیا جاوے گا۔ ایسے طراں منشی دے امتحان پاس کرن آلے کئی مولویاں نوں وی روزگار لبھ جاوے گا۔ جیہناں مولویاں فارسی دا مضمون نہیں پڑھیا تے جیہڑے پنڈت تے بھائی اجے تیکر کسے سرکاری تقرری دی آس نہیں رکھدے، لازمی اپنے پرانے پیشے ای جاری رکھن گے۔ اوہ اپنی مقامی بولی وچ مغربی سائنساں دا علم حاصل کرن راہیں اوہناں لوکاں نالوں چوکھے گُنی پروہت یاں دیسی اُستاد بن گے،جیہناں ایس طراں دی پڑھائی نہیں کیتی۔ ایس لئی اوہ اپنے ہم وطناں دے وچکار سوجھ نوں ودھا دین گے۔ سگوں حکومت خورے اوہناں دیاں خدمتاں نوں ڈیپارٹمنٹ آف پبلک انسٹرکشن وچ ورتنا چاہوے گی کیوں جے ودھیا علم تے معاشرتی رتبے کارن اوہ ورنیکلر سکولاں دے استاداں نالوں چوکھے آدر جوگ ہون گے تے دیسی کمیونٹی وچ چوکھے اثر آلے ہون گے۔ اسلامی قانون دے قاضی امتحان نوں پاس کرن آلے کجھ مولوی جیہناں اینگلو انڈین لاء تے اصول فقہ دا علم وی پڑھیا اے قاضی ایکٹ ہیٹھ سلاہن دے طور تے قاضی دی اسامی لئی مناسب ہون گے۔ ایسے طراں جیہناں پنڈتاں ہندو قانون وچ Pradvivak امتحان پاس کیتے ہون، سول عدالتاں وچ ہندو قانون نال سمبندھ رکھن آلے مسئلیاں وچ صلاح کار دے طور تے کم کر سکدے نیں، تے ایس طراں دیاں اسامیاں قانونی طور تے پیدا کیتیاں ہون گئیاں۔ 1881ء وچ سول انجینئرنگ دے امتحان وچ اگے ودھن آلے انجینئرنگ کلاس دے چھ دے چھ پڑھیار پاس ہو گئے۔ تِن نوں پبلک ورکس ڈیپارٹمنٹ صوبہ پنجاب وچ سب اوورسیئر دے طور تے لایا گیا تے بقایا دو نے Roorkee کالج وچ رَلت کیتی۔ اخیرلیاں وچوں اک ہری چند ناں دے ایس کالج دے فرسٹ ایئر اَپر سب آرڈینیٹ کلاس دے پچھلے ورھے وار امتحاناں وچ کل نمبراں وچوں چوکھی توں چوکھی حدتوں وی چوکھے نمبر لئے، یعنی 130 وچوں 176، تے دوجے نے اپر سب آرڈینیٹ امتحان پاس کیتا اے تے پبلک ورکس ڈیپارٹمنٹ وچ نوکر اے۔ انج ایس جماعت دے ٹیچر لالہ گنگا رام ہوراں سِول انجینئرنگ وچ فائنل

امتحان پاس کیتا اے۔ ہُنے ای اوہنے انگریزی لئی آرٹس سٹینڈرڈ وچ قابلیت دا امتحان دتا تے پاس کیتا۔ اوہنوں پبلک ورکس دے لاہور ڈویژن وچ اپرنٹس انجینئر دے طور تے نوکری لبھی اے۔ ایس لئی اورینٹل کالج دی ایہہ جماعت اُگھڑویں طور تے کامیاب رہی اے۔ جے اک خصوصی گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ راہیں سرحد پار دے وسنیکاں توں اڈ چونویں ہندوستانی سپاہیاں نوں ٹرگنو میٹریکل تے دوجے سروے کرن دی تربیت دین دی سلاہنا کیتی جاندی تے حکومت نوں چنگا فائدہ ہوندا۔ آس کیتی جاندی اے پئی بخارا، خوقند، گلگت، چترال، سوات، بونیر تے کوہستان نال سمبندھ رکھن آلے کجھ بندیاں جیہناں نوں اورینٹل کالج اورینٹل ادب، قانون یاں طب دے شعبیاں ول کھچن وچ کامیاب ہویا اے ڈرائنگ سے سرویئنگ سِکھن ول وی مُڑن گے جیہدے کارن اوہ گھر واپس جا کے عام تے خورے چوکھے تکنیکی مطلب وچ رہتل دے 'پہل کار' وی بنن گے۔ یونانی طب وچ پہلا امتحان پاس کرن آلے حکیم جماعت دے 16 پڑھیاراں وچوں 10 نوں چھ چھ رپئے دے وظیفیاں تے لاہور میڈیکل سکول وچ داخلہ لبھیا۔ ویدیہ جماعت دے پاس ہون آلے پڑھیاراں نوں جے ہندی وچ یورپی میڈیکل سائنس پڑھان لئی لکھتاں ہوندیاں تے ایسے طراں اوہناں نوں وی میڈیکل سکول وچ داخلہ لبھ گیا ہوندا۔ ہن اورینٹل کالج وچ ایس پکھ دیاں لکھتاں تیار کیتیاں جا رہیاں نیں تے مکمل ہون تے منظوری لئی میڈیکل شعبے نوں گھلیاں جان گئیاں۔ یورپی طبی سائنس نوں مقامی بولیاں وچ مکمل طریقے نال پڑھنا اوکھا سگوں ناقابل عمل اے، جدوں تیکر کہ پڑھیار سنسکرت تے عربی وچ پہلے توں ورتیاں جان آلیاں طبی اصطلاحواں توں جانوُ نہ ہو جان تے دیسی طبی لکھتاں وچ لبھن آلیاں دیسی دوائیاں بارے نہ سمجھ لین۔ جے تقابلی میڈیکل لٹریچر تے سائنس لئی نہیں تے گھٹ توں گھٹ ایس مقصد لئی ضروری اے کہ ویدک تے یونانی طب پڑھیاراں نوں ایلوپیتھک نظام دی پڑھائی شروع کرن توں پہلوں مقامی پڑھیاراں نوں پڑھائیاں جان۔

26- خیال اے کہ فطری سائنس دی جماعت، جیہدے وچ پنڈت تے مولوی دوویں نیں، مُڈھلے نظاماں وچ کئی سائنسی غلطیاں دا ازالہ کرے گی جیہناں نال اوہناں نوں مشرقی کلاسکس دی پڑھائی کردیاں واسطہ پوے گا، بالکل اوسے طراں جیویں یورپ وچ کسے پڑھیار نوں مغربی کلاسیکی ادب پڑھدیاں ہوئیاں لاطینی تے یونانی وچ پرچلت سائنسی تے دوجیاں غلطیاں دے باوجود فائدہ ہوندائے۔ ہن ایس جماعت وچ پنجاہ پڑھیار نیں جیہناں لاہور وچ ہُنے ای کھُلن آلے

نویں ویٹرنری سکول وچ داخلہ لیا اے۔

27- اورینٹل ہائی سکول وچ دتی جان آلی سائنسی پڑھائی کارن ای ایتھے دے اُٹھ پڑھیاراں ''ایڈیشنل ٹائٹل ایگزامینیشن'' پاس کیتا اے جیہڑا انٹرنس سٹینڈرڈ دے برابر اے۔ ایسراں پشلے ورھے پاس ہون آلیاں دی کل گنتی 122 توں ودھ کے 130 ہو گئی۔

ARTS --- [Oriental Section]

آرٹس...... [اورینٹل سیکشن]

اورینٹل کالج دی رپورٹ 1880-81ء وچوں تھلے دتے گئے پیرے ایہہ وکھان لئی ضروری نیں پئی ایس ادارے دے ادب، قانون تے طب وچ خاص اورینٹل کورس کیہ نیں:

SCHEMES OF STUDY, TEXT BOOKS AN EXAMINATIONS IN THE LAHORE ORIENTAL COLLEGE AND SCHOOL

لاہور اورینٹل کالج تے سکول وچ پڑھائی دی حکمت عملی، نصابی لکھتاں تے امتحان

I- لاہور اورینٹل کالج دی پنڈت کلاساں

پرگیہ یاں پروفیشنسی سنسکرت جماعت (18 پڑھیار)

گرامر	سرل ویاکرن، یاں لگھو کومُودی
علم عروض	سروت بودھ
ادب	شاعری...... رگھونس (شلوک I توں VII) شاعری...... کُمار سمبھو شلوک I توں VII) نثر...... ہتو پدیش ڈراما...... وینی سمھارا
علم بدایع	کاویہ دِیپکا
منطق	کاریکا آلی یاں ترکا سنگر یہہ
ترجمہ	ہندی توں سنسکرت تے سنسکرت توں ہندی سنسکرت پڑھنا تے بولنا

پنڈتاں نوں ہندی وی مقامی بولی دے طور تے خاص کر پڑھائی جاندی اے۔

گرامر	سِدھانت کومُودی دا پہلا ادھ
علم عروض	وِرت رتناکر
ادب	نثر...... داس کمار چرت شاعری...... مگھ شلوک (I توں X) ڈراما...... شکنتلا
علم بدایع	ساہتیہ درپن
ہندو قانون	منُو، یاجنا ولکیہ، گوم یاں پرسرمرتی (ایہناں وچوں کوئی اِک)
فلسفہ	a) سانکھیہ...... تتو کومُودی b) ویسیشک...... سِدھانت مکت ولی c) پتنجلی...... سُوتر برِتّی (ایہناں وچوں کوئی دو) d) ویدانت...... ویدانت سار e) میمامسا...... ارتھ سنگریہہ
ترجمہ	ہندی توں سنسکرت تے سنسکرت توں ہندی سنسکرت پڑھنا تے بولنا

شاسترت یاں ہائی پروفیشنسی سنسکرت جماعت (7 پڑھیار)

گرامر	سِدھانت کومُودی، مکمل پراکرت پرکاش
علم عروض	وِرت رتناکر
علم بدایع	ساہتیہ درپن
ادب	شاعری...... نشدھ چرِت (پہلا ادھ) نثر...... وساودَت ڈراما...... مرچھکتکا

فلسفہ	a) منطق ...... ویاپتی واد از جگدیش یاں نارائن سُوتر ورِتی b) ویسیشک ...... سُوتر سَنے شرح c) سانکھیہ ...... سُوتر سَنے پراوچن بھاشیہ d) پنجلی ...... سُوتر سَنے بھاشیہ e) ویدانت ...... ویدانت سار f) پُران ...... مہا بھارت دا شانتی پرب یاں والمیکیہ راماین
ہندوعلم	طب ...... سُسروتا، چرک یاں بگبھتہ حساب تے فلکیات ...... سِدھانت سِرومنی ہندو قانون ...... مِت اکشر
مذہب	a) رِگ وید سمہتا، پہلے اشٹک دے پہلے چار ادھیائے b) یجُر وید ...... شُکل یجُر تے جسنیئی سمہتا مدھیہ ندینی سکھا، 10 ادھیائے c) سانکھیہ ...... سُوتر سَنے پراوچن بھاشیہ d) سام وید ...... منتر بھاگ، چھندسیہ ارچِکا، پہلے پراپٹھک توں لے کے پنجویں پراپٹھک وچ اِندر پرب تیکر۔
ترجمہ	ہندی توں سنسکرت تے سنسکرت توں ہندی سنسکرت وچ خوش خطی سنسکرت پڑھنا، بولنا تے وچار وٹاندرا کرنا

اُتے دتیاں جماعتاں تے مضمون ہیڈ پنڈت گرو پرشاد، پنڈت رِشی کیش شاستری، پنڈت دیا رام تے پنڈت سکھ دیال پڑھاندے نیں۔

II- لاہور اورینٹل کالج دیاں مولوی جماعتاں

مولوی یاں پروفیشنسی عربی جماعت (20 پڑھیار)

گرامر	ہدایت النحو ، پنج گنج ، قافیہ
ادب	شاعری...... کلکتہ ایف اے کورس، سنین الاسلام، پہلا تے دوجا حصہ الف لیلیٰ (پہلیاں چالیہہ راتاں)...... تاریخ الخلفاء
منطق	شرح تہذیب
قانون	سراجیہ، کتاب الموارث مِن شرع الاسلام
ترجمہ	عربی توں اُردو تے اُردو توں عربی پڑھنا تے بولنا

مولوی عالم یاں ہائی پروفیشنسی عربی جماعت (14 پڑھیار)

گرامر	شرح مُلاّ ، شافعیہ
ادب	تاریخِ تیموری (تیمور دے فوت ہون تیکر) کلکتہ بی اے کورس، سبعہ معلقات
علم بدایع	مختصر معنے
منطق	کُتبی ،سلم العلوم
قانون	شریفیہ، شرع سراجی یاں کتاب الموارث مِن شرع الاسلام معاملات کدوری
ترجمہ	عربی توں اُردو تے اُردو توں عربی
کمپوزیشن	آسان مضمون پڑھنا، بولنا تے ویروا کرنا

مولوی فاضل یاں اُچ پدھر دی پروفیشنسی عربی جماعت (7 پڑھیار)

ادب	مقامات حریری دیوان حماسہ دیوان متنبّی
منطق	قاضی مبارک (نظریے)، حمد اللہ (تصدیقات)، شریفیہ (علم مناظرہ)

فلسفہ	صدرا
قانون	معاملاتِ ہدایہ
ترجمہ	عربی توں اُردو تے اُردو توں عربی
کمپوزیشن	مسجع عربی وچ مضمون پڑھنا، وچار وٹاندرا کرنا تے ویروا کرنا

ایہہ جماعتاں تے مضمون مولوی فیض الحسن، مفتی غلام قادر تے حافظ عبد العزیز پڑھاندے نیں۔

III- لاہور اورینٹل کالج دیاں مُنشی جماعتاں

منشی یاں پروفیشنسی فارسی جماعت (25 پڑھیار)

گرامر	عبد الواسع، مفتاح الادب (پہلا حصہ)
ادب	کلکتہ ایف اے کورس، تحفۃ الابرار انشاء منیر، دیوان حافظ (چون)
اخلاقی فلسفہ	اخلاقِ جلالی (سیاست المدن)
ترجمہ	فارسی توں اُردو اُردو توں فارسی قرأت تے بولنا
عربی	پنجاب یونیورسٹی کالج دا مِتھیا انٹرنس کورس
اُردو	انٹرنس سٹینڈرڈ
کیلی گرافی	دیسی کھاتہ لکھنا، لنڈے تے صرافی، سول، فوجداری تے ریونیو کمّاں نال سمبندھ رکھن آلا ورنیکلر آفس ورک

حساب، مساحت

منشی عالم یاں ہائی پروفیشنسی فارسی جماعت (12 پڑھیار)

گرامر	چہار گلزار مفتاح الادب

ادب	قصائد عُرفی، کلکتہ بی اے کورس ابو الفضل (پہلا دفتر) عریبک ریڈر (دائرۃ الادب)
اخلاقی فلسفہ	اخلاقِ ناصری
ترجمہ	فارسی توں اُردو تے اُردو توں فارسی
کمپوزیشن	سلیس مضمون پڑھانا تے روانی نال بولنا
عربی	پنجاب یونیورسٹی کالج دا امتحیا پروفیشنسی کورس

منشی فاضل یاں اُچ پدھر دی پروفیشنسی فارسی جماعت (13 پڑھیار)

علم بدایع تے علم عروض	حدیقۃ البلاغت، اعجاز خسروی
ادب	وقائع نعمت خان علی، طغریٰ قصائد بدر چچ دُرِ نادرہ
اخلاقی فلسفہ	اخلاقِ جلالی
ترجمہ	فارسی توں اُردو تے اُردو توں فارسی
کمپوزیشن	دتے گئے سرناویں ہیٹھ مسجع فارسی وچ اک مضمون لکھنا

ایہہ مضمون ہیڈ مُنشی مولوی عبد الحکیم، مولوی فاضل محمد دین (ایچ پی) تے سید چراغ شاہ پڑھاندے نیں۔

PUNJABI CLASSES OF THE LAHORE ORIENTAL COLLEGE AND SCHOOL

لاہور اورینٹل کالج تے سکول دیاں پنجابی جماعتاں

کالج وچ گرمکھی (پنجابی) یاں بھائی جماعتاں دے ترن گریڈ نیں۔

I- گیانی یاں سبھ توں اُچی پروفیشنسی

II- وِدوان یاں اُچی پروفیشنسی

III- بُدھیمان یاں پروفیشنسی

جماعت	کتاب	مضمون	استاد
I- گیانی جماعت (1)	ویاکرن سنے تنقیدی علم	گرامر	سبھ کجھ از بہاری لال
	گرنتھ صاحب	ادب	
	جنم ساکھی		
	پربودھ چندر ودائی ناٹک از گلاب سنگھ		
	پنجاب تے لاگو ہون آلے قانون (لیکچر)		
	انیک درشن (تاریخِ فلسفہ)		
	فاؤلر دی منطق		
	گُربلاس، دسویں پاتشاہی (گورو گوبند سنگھ دی تاریخ)		
II- وِدوان	ویاکرن (گرامر)، اَٹھ حصے		لالہ بہاری لال
	چھندرتناولی (علم عروض)		یوگی شِیو ناتھ
	فاؤلر دی منطق		لیکچر
	پنج گرنتھی		لیکچر لالہ بہاری لال
	وِدیا رتناکر		
	ہنومان ناٹک (جنگی داستان) مکمل		
	یاجنا ولک دھرم شاستر		
	ویادھرادھیائے (ہندو قانون)		بھائی ہرسہ سنگھ

1- چیتے رہوے پئی اُتے دسیاں گئیاں لکھتاں بدلیاں جانیاں نیں تے سکیم تے نظر ثانی کیتی جا رہی اے۔ نویں سکیم وچ ایتھے دتیاں گئیاں لکھتاں نالوں چوکھیاں اوکھیاں لکھتاں شامل ہون گئیاں۔

III- بُدھیمان	ویاکرن (گرامر) 2 حصے	لالہ بہاری لال
	پِنگل منجری (علم عروض تے اِک مُڈھلا رسالہ)	اوہی
	وِدیا رتنا کر ادب	اوہی
	جپ پرمارتھ	
	ہنومان ناٹک، 7 ایکٹ	
	ترک سنگر یہہ (منطق تے اک مُڈھلا رسالہ)	بھان دت
	آتم تتو وِدیا (فلسفے تے اک مُڈھلا رسالہ)	لالہ بہاری لال
	ویدانت سار (اوہی)	بھان دَت

گیانی یاں سبھ توں اُچ پدھر دیاں جماعتاں وچ چار پڑھیار نیں، دوجی جماعت وچ اک تے تیجی وچ باراں۔

اجوکا سٹاف ایہہ وے:

I- بھائی ہرس سنگھ، ہیڈ بھائی (بولیاں وچ)

II- بھائی دِت سنگھ (بولیاں وچ)

III- یوگی شِیو ناتھ، عام جانکاری دا استاد

سکول وچ دو جماعتاں نیں، اُتلے درجے دی جماعت دے پڑھیار 1882ء دے انٹرنس امتحان دی تیاری کر رہے نیں۔

تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں پنجابی نوں اختیاری مضمون لین آلیاں نوں پڑھائیاں جاندیاں نیں (خورے ایس سکیم تے نظر ثانی کیتی جاوے گی)

I- جپ جی سَنے تفسیر II- وِدیا رتنا کر III- ویاکرن سار (گرامر) IV- رتن مالا V- منوہر ورت	اُستاد: لالہ بہاری لال

سکول دیاں جماعتاں وچ عام جانکاری بارے تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں:

I- ہسٹری آف انڈیا، Lethbridge از ہرس سنگھ (مسودہ)

II- ہسٹری آف انگلینڈ، لیکچر

III- جیوگرافی، Blochman، از بھائی ہرس سنگھ

IV- حساب، از لالہ بہاری لال تے بھائی گُردَت سنگھ

V- نویں پڑھیاراں لئی الجبرا، از لالہ بہاری لال

VI- یوکلید (مکمل ہون آلی)

انٹرنس امتحان لئی جیہناں مضموناں دیاں لکھتاں پنجابی وچ اجے تیکر نہیں ملد یاں اوہ ہندی یاں اُردو راہیں پڑھائے جاندے نیں۔

اورینٹل کالج وچ اورینٹل گریجوایٹس (مولوی عالم، مولوی فاضل، وِشرد تے شاستری) آلیاں خاص قانون دیاں جماعتاں دا مقصد مقامی لکھاریاں یاں امیدواراں نوں ترتیب وار مفتی یاں قاضی تے بیاوستھاوِت تے (Pradvivaca) پردوی واک دے کم کار کرن دی تربیت دینا اے۔

اے۔ ساریاں خاص قانون جماعتاں لئی مضمون

i. عام اصول قانون (از پروفیسر سشی بھُوشن ایم اے تے بی ایل پلیڈر، ہائی کورٹ کلکتہ، آئینی قانون دے عناصر (ہندوستان دی حکومت تے قانون سازی، سٹیٹ ڈیپارٹمنٹ دا نظام تے اختیار تے ملک دی معیشت بارے قانون)۔

ii. ریونیو لاء دے قاعدے، سرکلر، آرڈر تے ضابطہ۔

iii. دیوانی قانون (نجی حیثیت، جائیداد، فرضاں تے ضابطے بارے)۔

iv. فوجداری قانون تے ضابطہ۔

v. گواہی، سٹیمپس، حدد بندی وغیرہ۔

(نوٹ: ii توں v پنجاب یونیورسٹی کالج دے لاء لیکچرر دے لیکچر نیں۔)

اے۔ مُفتی عالم بنن دے اُمیدوار مولوی عالم لئی مضمون تے قاضی عالم دے فرض

i. مختصر وقائع

ii. ملطوق الابحار

iii. تنویر الابصار

iv. شریفیہ (وراثت) (1)

v. حسامی، اسلامی شریعت دے اصول

سی۔ مفتی فاضل بنن دے امیدواراں لئی مضمون تے قاضی فاضل دے فرض

i. دُرِّ مختار

ii. اشباہ والنظائر

iii. فتاویٰ قاضی خان

iv. توضیح (مسلم شریعت دے قانون)

معاملاتِ ہدایہ دی پڑھائی مولوی فاضل کورس دا ای حصہ اے۔ 1871ء وچ بنائی گئی سرکاری کمیٹی دے مِتھے گئے علامۃ القوانین (جیہڑا مسلماناں وچ قاضی فاضل ہووے گا) کورس لئی مضمون اجے تیکر مِتھے نہیں گئے۔

ڈی۔ سمرتی رتن دے عہدے دے امیدواراں لئی وِشردا دے مضمون تے بیاواستھاپت دے فرض

i. پرسر سمرتی

ii. منُو سمرتی

iii. ویاوہارا تتّو

iv. کوئی وی گریہہ سُوتر

منُو، یاجنا ولکیہ تے گوتم دی پڑھائی وِشرد کورس وچ شامل اے۔

ای۔ سمرتی رتنا کر بنن دے شاستری امیدواراں لئی مضمون تے پردیوک دے فرض

i. مُتا کشر

ii. دیا بھاگ (از جمو تا واہن)

iii. وِیرا مِتر ودیہ (دوجا باب)

1- مولوی عالم دے کورس دے حصے دے طور تے جزوی پڑھائی ہو چکی اے۔

ضلع لاہور

iv. کلا مادھو

v. دتکا میمانسا

vi. دتکا چندریکا

مُتاکشر دی پڑھائی شاستری کورس دا حصہ اے۔

ایس ویلے سٹاف تھلے دتے گئے استاداں تے مشتمل اے:

ہیڈ پنڈت گُرو پرشاد	ہندو وکیلاں لئی
پنڈت رِشی کیش	
مولوی غلام قادر	مسلمان وکیلاں لئی
میر عبداللہ	

The students also attend the lectures given to Mukhtars and Pleaders آس اے کہ پروفیسر ستشی بھُوش مکرجی دے عام اصول قانون تے لیکچراں دی تجدید چھیتی ای کیتی جاوے گی۔

شیعہ وراثت دی پڑھائی بہتر ہو رہی اے، پر ایہدے استاد مولوی مومن علی جنہے مولوی عالم تے انٹرنس اِن آرٹس دے امتحان پاس کیتے ہوئے نیں توں اڈ کسے نے وی مڈھلی لبرل پڑھائی نہیں کیتی جیہدی نینہہ اُتے اوہ قاضی بنن دے امیدوار بن سکن۔

نام	کُل نمبر	پاس کرن لئی گھٹ توں گھٹ نمبر
(1) حکیمِ حاذق امتحان لئی لکھتاں		
1. قانونچہ (نری تھیوری آلا حصہ، اناٹومیکل حصے توں بنا	100	25
2. مُجاز	100	25
3. میزان الطِب، مکمل، سَنے نبض، پیشاب تے بیماریاں دے بحران تے مقالہ	150	37
4. علم تشریح البدن، قانوچہ تے کفایہ المنصوری توں	50	12

5. مشہور سادہ تے مرکب دوائیاں، جیویں کہ میزان الطِب[1] وچ	100	25
(2) ویدیہ امتحان		
1. سارنگ دھر		
2. نِدان		
3. نرِگھانت		
4. اجیرن منجری (وراپ دِش)		
5. ویدیہ جیون		
(3) عُمدۃ الحکمہ امتحان		
1. آق سرای (نرا سائنسی حصہ)	150	37
2. سدیدی (سارا پریکٹیکل حصہ)	150	37
3. مُفرّح القلوب (مکمل، سوائے اناٹومیکل حصہ)	150	37
4. تشریح الافلاک	150	37
5. مُفرّح القلوب وچوں انسانی اناٹومی	150	37
(4) بھیکھک امتحان		
1. بنگ سین	150	37
2. چکر دَت	150	37
3. بھاوٗ پرکاش	150	37
4. جوار تمار بھاسکر	150	37
5. سنّی پت چندریکار	150	37
(5) زُبدۃ الحکماء امتحان		
1. شرح اسباب (مکمل)	200	50

1- سوال صرف دوائیاں دی خوراک تے استعمال تیکر محدود ہون گے۔

.2	نفیسی (نراتھیوری آلا حصہ)	200	50
.3	کلیاتِ قانونی، شیخ بوعلی سینا	200	50
.4	حمیتِ شیخ بوعلی سینا	200	50
.5	جامع الشرحین	200	50
(6)	ویدیہ راج امتحان		
.1	چَرک سنگتھ	200	50
.2	شُشروت	200	50
.3	بگ بھُوت	200	50
.4	برہم سنگِتا (راس کام دِھیُو)	200	50
.5	ہریتی سنگِتا	200	50

اورنیٹل کالج وچ داخلے لئی سبھ توں تھلویں درجے دے ٹیسٹ ایہہ نیں:

مولوی یاں تھلڑے درجے دا عربی امتحان

مضمون	لکھتاں	پیپر
صرف نحو تے علم عروض	ہدایۃ النحو، پنج گنج، قافیہ	I
ادب تے تاریخ	کلکتہ ایف اے کورس، سنین الاسلام (پہلا تے دوجا حصہ)، الف لیلیٰ (پہلیاں چالیہہ راتاں)، تاریخ خلفاء	II
منطق	شرح تہذیب	III
قانون	سراجیہ، کتاب المَوارث مِن شرع الاسلام	IV
ترجمہ	عربی توں اُردو تے اُردو توں عربی	V
زبانی امتحان	عربی پڑھنا تے بولنا	VI

سنسکرت وچ سبھ توں تھلویں درجے دے امتحان دی تفصیل ایہہ وے:

پرگیہ یاں تھلڑے درجے دا سنسکرت امتحان

مضمون	لکھتاں	پیپر
گرامر	سرل ویاکرن یاں لگھو کومُودی	I
علم عروض	سرُوت بودھ	II
علم بدایع	کاویہ دِیپکا	III
ادب	شاعری...... رگھو ونس (شلوک I توں VII)	
	...... کمارسمبھو (شلوک I توں VII)	
	نثر...... ہتوپدیش	
	ڈراما...... وینی سَنہرا	
منطق	کاریکا والی یاں ترک سنگریہہ	IV
ترجمہ	ہندی توں سنسکرت تے سنسکرت توں ہندی	V
زبانی امتحان	سنسکرت پڑھنا تے بولنا	VI

فارسی یاں مُنشی دا سبھ توں تھلویں درجے دا امتحان

مضمون	لکھتاں	پیپر
گرامر	عبدالوسع، مفتاح الادب (عربی گرامر، پہلا حصہ)	I
ادب	کلکتہ ایف اے کورس، تحفتہ الہارا؟؟	II
	اِنشاءمُنیر، دیوانِ حافظ (چون)	
اخلاقی فلسفہ	اخلاقِ جلالی (سیاست المدن)	III
ترجمہ	فارسی توں اُردو تے اُردوتوں فارسی	IV
زبانی امتحان	فارسی پڑھنا تے بولنا	V
عربی	کلکتہ یونیورسٹی دا انٹرنس امتحان (1883ء توں مِتھیا گیا)	VI

صلاح دتی گئی اے کہ سارے حساب جیہڑے اجے تیکر اختیاری نیں نوں سبھ توں تھلویں درجے دے مُنشی امتحان دا حصہ بنایا جاوے، تے ایس طراں، کریمنل تے ریونیو معاملیاں نال

جُڑے ورنیکلر دفتری کم تے لنڈے، صرافی تے خطاطی وچ امتحان نوں وی حصہ بنایا جاوے۔ ایس توں اڈ عربی وچ قابلیت دے درجے نوں ودھا کے کلکتہ فرسٹ آرٹس کورس دے برابر لیایا جاوے۔ اصل وچ اورینٹل کالج دے ''مُنشیاں'' اپنے دوجے مضموناں توں اڈ عربی ایف اے کورس دی وی تیاری کیتی اے۔

اورینٹل ہائی سکول وچ داخلے لئی سبھ توں تھلویں درجے دے ٹیسٹ تھلے دتے گئے نیں:

سنسکرت	سنسکرت وچ انٹرنس کورس دا سٹینڈرڈ (کیلنڈر ویکھو)
عربی	عربی وچ انٹرنس کورس دا سٹینڈرڈ
فارسی	انٹرنس کورس (کیلنڈر ویکھو) تے سکندر نامہ، زلیخا تے اِنشاء

اُتے دسیا گیا داخلہ ٹیسٹ پورے صوبے وچ ہر طراں دے دیسی سکولاں لئی سٹینڈرڈ بنان گے جیہنوں پاس کرن توں بعد پڑھیار پنجاب یونیورسٹی دے اعلیٰ اورینٹل سرٹیفکیٹاں لئی اپنی پڑھائی جاری رکھن جوگے ہون گے، یاں فیر اورینٹل کالج وچ عام جانکاری دی پڑھائی نال اکٹھا کرن گے۔ ایس ادارے دے اسسٹنٹ پروفیسراں، استاداں، بیلیاں تے سینئر پڑھیاراں نوں تِن مہینے دیاں ورھے وار چھٹیاں دے وچکار وکھو وکھ ضلعیاں وچ دیسی سکولاں دی انسپکشن لئی وی گھلیا جا سکدا ائے جیہناں نال اوہ جڑے نیں۔ G.H.L

مئی تے جون 1882ء وچ وکھو وکھ امتحان پاس کرن آلے اورینٹل کالج پڑھیاراں دی تعداد

امتحان	امیدوار	پاس کیتے	وچار
آرٹس......			
انٹرنس	22	2	ایہناں نوں ایہناں دی بِنتی تے کسے آزمائشی امتحان توں بِنا گھلیا گیا، ایسے لئی اینی وڈی تعداد وچ فیل ہوئے
پروفیشنسی	12	3	
ہائی پروفیشنسی	4	1	اک امیدوار نوں اک مضمون وچ کجھ نمبراں توں فیل کیتا گیا
اورینٹل......			
سنسکرت لوئر	9	5	

سنسکرت مڈل	3	3	
سنسکرت ہائر	3	3	
عربی لوئر	14	9	
عربی مڈل	9	7	
عربی ہائر	9	7	
فارسی لوئر	14	2	
فارسی مڈل	6	1	
فارسی ہائر	9	4	
گرمکھی لوئر	5	3	
گرمکھی مڈل	1	1	
گرمکھی ہائر	3	1	
پشتو لوئر	14	5	
ورنیکلر آفس ورک	6	1	
مُنشیاں لئی حساب دا ٹیسٹ	13	3	
پروفیشنل......			
ہندو قانون	5	5	ایہناں وچوں 2 نوں سرٹیفکیٹ لبھے گا، بقایا 3 نے اجے تیکر سنسکرت مڈل امتحان پاس نہیں کیتا۔
اسلامی قانون (ہائر)	2	2	ایہناں نوں اوس ویلے تیکر سرٹیفکیٹ نہیں لبھے گا جدوں تیکر اوہ مولوی فاضل امتحان پاس نہ کرلین۔
اسلامی قانون (لوئر)	2	2	ایہناں نوں اوس ویلے تیکر سرٹیفکیٹ نہیں لبھے گا جدوں تیکر اوہ مولوی عالم امتحان نہ پاس کرلین۔

وَیدک طب	5	4	
وَیدک طب (مڈل)	2	2	
یونانی طب (مڈل)	11	7	

☆☆☆

لاہور ڈویژن

ضلع گوجرانوالہ

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
197	2433	18	272	35	81	16	458	266	3644

گوجرانوالہ: حکیماں وچ غلام حسین، ویداں وچ بسنت رِکھ پُوج تے پنڈت کانشی رام، مولویاں وچ سراج الدین، محبوب عالم تے علاؤ الدین، پنڈتاں وچ وِدیا دھر، سرستی داس، رادھا کِشن، دِلآرام، چیت رام تے کاشی رام، بھائیاں وچ گُردت، دھرمن، نِدھان سنگھ تے شنکر سنگھ اُگھڑویں نیں۔ (پولیس ریٹرناں موجب) اک مقامی دسّن آلے حکیماں وچ سراج الدین، سلطان محمود، غلام محی الدین، شہاب الدین تے چندر بھان، ویداں وچ ہری رام تے دیوی دیال، بھائیاں وچ لاہورا سنگھ، فتح سنگھ، مُول سنگھ تے پریم سنگھ، لکھاریاں وچ غلام غوث، شاعراں وچ غلام غوث، احمد حسن، غلام قادر تے مُنشی احمد علی ہوراں نوں گوجرانوالہ وچ سبھ توں اُگھڑواں دسیا۔

گوجرانوالہ وچ دو سبھ توں وڈے مکتباں وچوں اک گوجرانوالہ دی انجمن اسلامیہ نال جڑیا اے جیہدا پربندھ مولوی سراج الدین کول اے۔ ایتھے پنج استاد نیں: مولوی محمد الدین عربی لئی، مولوی محمد الدین دوم فارسی لئی، نور الدین حساب لئی، غلام محمد فارسی تے حافظ فضل دین قرآن لئی۔ مولوی فاضل کل 105 پڑھیاراں نوں عربی، مُنشی فاضل دے درجے تیکر فارسی، مڈل تے انٹرنس دی

پدھر تے حساب تے قرآن پڑھاندائے۔ استاداں نوں اپنی تنخواہ انجمن دے فنڈ وچوں لبھدی اے، تے پنجاب یونیورسٹی ولّوں 15 روپئے دی امداد دتی جاندی اے۔

گوجرانوالہ وچ دوجا مکتب اک مسیت نال جُڑیا اے جتھے محبوب عالم اک میونسپل رکن 36 پڑھیاراں نوں اللہ واسطے عربی تے فارسی پڑھاندائے۔

پرنجی ریٹرن وچ گوجرانوالہ دے تھلے دتے گئے مکتباں دا وی ذکر کیتا گیا اے:

نمبر	تھاں	تفصیل
1	گوجرانوالہ، مسیت نال جڑیا	35 پڑھیار، پربندھ کار مولوی سراج الدین جیہڑا قرآن تے عربی پڑھاندا اے۔ ایہہ سکول اجوکے مولوی دے پیش رو سلطان احمد دی فوتگی تیکر 60 گھماؤ دی اک معافی جاگیر رکھداسی، پر اوہدی فوتگی تے 25 گھماؤ ہمیش لئی سکول لئی رہ گئی۔
2	اوہی	40 پڑھیار، پربندھ کار محمد بخش جیہڑا فارسی پڑھاندائے۔
3	گوجرانوالہ، شیخاں نوالی	1 5 پڑھیاراں نوں قرآن پڑھایا جاندائے۔
4	گوجرانوالہ، دائرہ چندُو شاہ	12 پڑھیار، قرآن پڑھدے نیں۔
5	گوجرانوالہ، مسیت شیخ غلام حسین نال جُڑیا	20 پڑھیار، قرآن پڑھدے نیں۔
6	مسجد ضرار	12 پڑھیار، قرآن پڑھدے نیں۔
7	محمد الدین حافظ دا اپنا گھر	9 پڑھیار، قرآن پڑھدے نیں۔
8	سلطان احمد درویش دا اپنا گھر	12 پڑھیار، قرآن پڑھدے نیں۔

9	شیخ احمد حکیم دا اپنا گھر	20 پڑھیار، قرآن پڑھدے نیں۔
10	مسیت نال جُڑیا	10 پڑھیار، قرآن پڑھدے نیں۔

گوجرانوالہ وچ دو وڈیاں پاٹ شالاں نیں، اک راجا رنجیت سنگھ دے پیو راجا مہان سنگھ دی سمادھی نال جُڑی جتھے 25 پڑھیار (مقامی جانکاری موجب 35 پڑھیار) چیت رام کول پڑھدے نیں جیہڑے سبھ توں اُچیرے درجے تیکر سنسکرت سکھاندا تے میونسپلٹی توں 15 روپئے مہینہ وار لیندائے۔ دوجی پاٹ شالا رائے مُول سنگھ رئیس دے باغ نال جڑیا اے جتھے 40 پڑھیار (مقامی جانکاری موجب 25) وِدیا دھیر کول پڑھدے نیں جیہڑا سنسکرت تے جوتش سکھاندائے۔ کھوہ دی ادھی آمدن 100 روپئے مُول سنگھ ہوراں سکول دی مدد لئی دان کیتی اے۔ پڑھیاراں نوں کھانا وی کھوایا جاندائے۔ اک نجی ریٹرن موجب پاٹ شالا وچ 15 پڑھیار دلآرام توں گرامر، ہندی بولی جوتش وغیرہ پڑھدے نیں۔ گوجرانوالہ دیاں نِکیاں پاٹ شالاں ایہہ نیں:

نمبر	تھاں	تفصیل
1	پنڈت سرستی ناتھ دے گھر نال جُڑیاں	7 پڑھیار، سبھ توں اُچیرے درجے تیکر پڑھدے نیں۔
2	پنڈت کانشی رام دے گھر نال جُڑیاں	4 پڑھیار (نجی ریٹرن وچ 10) مڈل دے درجے تیکر سنسکرت پڑھدے نیں۔
3	لکشی ناتھ دے گھر نال جُڑیاں	10 پڑھیار مڈل دے درجے تیکر سنسکرت پڑھدے نیں۔
4	امرناتھ دے گھر نال جُڑیاں	4 پڑھیار مڈل دے درجے تیکر سنسکرت پڑھدے نیں۔

اک ہور دسّن آلے مہیش داس، جوالا دَت تے کرپا رام دے پربندھ ہیٹھ ترِن پاٹ شالاں دا ذکر کیتا اے جتھے پڑھیاراں دی گنتی ترتیب وار 10، 8 تے 20 اے۔

گوجرانوالہ دے اہم گرمکھی سکولاں دی گنتی 3 اے۔ نمبر 1 بھائی گُردت دی دھرم شالا نال، نمبر 2 بھائی دھرمان دی دھرم شالا نال تے نمبر 3 ہربھجن داس دی دھرم شالا نال جڑیا اے۔

ایہناں وچ پڑھیاراں دی گنتی ترتیب وار 10، 15 تے 12 اے تے استاداں دے ناں گُردت، دھرمان تے ہربھجن نیں جیہڑے سارے گرمکھی تے مذہبی لکھتاں پڑھاندے نیں۔ استاداں دی آمدن مِتھی ہوئی نہیں پر پڑھیار اوہناں نوں روٹی ٹُکر تے کوئی خاص لکھت مکمل کرن تے کجھ نقد نذرانہ وی دیندے نیں۔ گرنتھ نوں چڑھائے جان آلے چڑھاوے استاداں نوں لبھدے نیں۔

اک نجی ریٹرن موجب اُتے دتے گئیاں توں اڈ گوجرانوالہ وچ تھلے دتے گئے نِکّے گرمکھی سکول وی نیں:

نمبر	تھاں	تفصیل
1	چندا سنگھ دی دھرم شالا نال جڑیا	22 پڑھیار گُرمکھی سکھدے نیں۔
2	ہتیارانوالی دی دھرم شالا نال جڑیا	5 پڑھیار گُرمکھی سکھدے نیں۔
3	چاولیاں دی دھرم شالا نال جڑیا	5 پڑھیار گُرمکھی سکھدے نیں۔
4	اِیشر داس دی دھرم شالا نال جڑیا	3 پڑھیار گُرمکھی سکھدے نیں۔
5	ٹیک سنگھ دی دھرم شالا نال جڑیا	5 پڑھیار گُرمکھی سکھدے نیں۔
6	مُول سنگھ دی دھرم شالا نال جڑیا	2 پڑھیار گُرمکھی سکھدے نیں۔

گوجرانوالہ وچ سبھ توں وڈے مہاجنی سکول وچ 50 پڑھیار نیں جیہناں نوں گوکل پادھا لنڈے تے حساب پڑھاندا تے پڑھیاراں توں روٹی ٹُکر تے مشن سکول توں 5 روپئے مہینہ وار لیندا ائے۔

پولیس ریٹرن موجب گوجرانوالہ سرکل دے دیہی حصے وچ تھلے دتے گئے مَنّے پرمنّے بندے نیں: حکیماں وچ کرم الٰہی، نورحسین آف پرِچوک تے سید فضل الٰہی آف کوٹ بھوانی داس، مولویاں وچ مولوی وہابی، مولوی موسیٰ آف مانکی، غلام محمد آف قلعہ مان سنگھ تے محمد علی آف پُتر ہا خُرد، تے بھائیاں وچ گُردوت سنگھ آف مرالی والا دسّن جوگ نیں۔

سبھ توں وڈا مکتب تلونڈی کھجورآلی وچ پِنڈ دی مسیت نال جُڑیا اے جتھے مولوی غلام محمد 40 پڑھیاراں نوں عربی پڑھاندا تے بدلے وچ واڈھی ویلے کجھ غلّہ لیندا ائے۔ نجی ریٹرن وچ مرالی والا دی تھاں تے مسیت نال جُڑے اک مکتب دا ذکر اے جتھے 12 پڑھیار چراغ الدین کول قرآن پڑھدے نیں۔ اُتے دتے گئے سرکل دے نِکّے مکتب ایہہ نیں:

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
1	چک پِیرُو	10 پڑھیار	عربی
2	تتّا داد	20 پڑھیار	فارسی
3	جلال	25 پڑھیار	عربی تے فارسی
4	مُغل چک	9 پڑھیار	اوہی
5	بوتالا شرام سنگھ	18 پڑھیار	عربی

ایس سرکل وچ تھلے دتے گئے مکتباں دا ذکر آیا اے:

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
1	بھونہ کہنہ، 1 مکتب	15 پڑھیار	اردو تے فارسی
2	بھون خُرد، 1 مکتب	10 پڑھیار	قرآن
3	رام کی، 1 مکتب	15 پڑھیار	فارسی
4	نِکی، 1 مکتب	15 پڑھیار	قرآن
5	رام کی، 1 مکتب	15 پڑھیار	اوہی
6	چک کھرل، 1 مکتب	8 پڑھیار	اوہی
7	چک غازی، 1 مکتب	8 پڑھیار	اوہی
8	شوری، 1 مکتب	8 پڑھیار	قرآن تے فارسی
9	سونا نوالا، 1 مکتب	18 پڑھیار	اوہی
10	علاؤ الدین کی، 1 مکتب	11 پڑھیار	اوہی
11	کوٹ بخشا، 1 مکتب	11 پڑھیار	اوہی
12	پتّا نانک، 1 مکتب	15 پڑھیار	اُردو، فارسی تے قرآن
13	اڈّوکی، 1 مکتب	10 پڑھیار	فارسی، قرآن تے اُردو قاعدے
14	نانوانہ، 1 مکتب	6 پڑھیار	قرآن
15	کسیسی، 1 مکتب	25 پڑھیار	قرآن تے فارسی

16	مدھور، 1 مکتب	12 پڑھیار	اوہی
17	متیکی، 1 مکتب	12 پڑھیار	اوہی
18	کوٹ خوشحال، 1 مکتب	8 پڑھیار	قرآن
19	ٹھٹا جعاد (؟) امیرانوالہ، 1 مکتب	8 پڑھیار	اوہی

حافظ آباد وچ اک پاٹ شالا اے جتھے 9 پڑھیار سنسکرت پڑھدے نیں۔ اک نجی ریٹرن وچ پور کھنڈا جٹائی والا وچ اک پاٹ شالا دا ذکر ہے جتھے پنڈت دیوی دیال 20 پڑھیاراں نوں سرسوت چندریکا تے شاعری پڑھاندائے۔

گُرُیالہ وچ دھرم سالہ نال جُڑے سکول وچ 10 پڑھیار گرمکھی پڑھدے نیں۔

ایس سرکل وچ صرف اک مہاجنی سکول رام کی پنڈ وچ اے جیہڑا دھرم سالا نال جُڑیا اے تے 11 پڑھیار لنڈے سِکھدے نیں۔

ایمن آباد: ایس سرکل وچ مولوی غلام مصطفیٰ، محمد عمر، محمد دین، سلطان احمد تے محمد دین دوم، پنڈت گنڈا تے حکیم غلام اللہ دے ناں دسّن جوگ نیں۔ سرکل دے اہم مکتب ایمن آباد، بلوکی، منگوکی، رتلی، گھرمولا، کھریال، خان مسلمان تے جنڈیالہ وچ نیں جتھے ترتیب وار 60، 8، 10، 14، 22، 10، 16 تے 15 پڑھیار پڑھدے نیں، پہلے چار تے اخیرلے مسیتاں نال جُڑے نیں تے باقی نجی گھراں وچ: بلوکی وچ حسن محمد تے فضل محمد، رتلی وچ محمد عمر، منگوکی وچ محمد دین تے رحیم اللہ، گھرمولا وچ رحیم بخش، کھریال وچ کرم الٰہی، خان مسلمان وچ سلطان احمد، ایمن آباد میں مصطفیٰ، تے جنڈیالہ وچ محمد دین دی نگرانی ہیٹھ اے۔ ایہہ سارے اُردو، قرآن تے مذہبی لکھتاں پڑھاندے نیں۔ اک رنجی ریٹرن وچ ایمن آباد دے تھاں دے دو مکتباں دا ذکر اے جتھے 22 پڑھیار ابراہیم تے علم الدین کول پڑھدے نیں، جنڈیالہ دے 2 مکتباں وچ اسمٰعیل تے امام الدین کول 22 پڑھیار تے رتلی دے 2 مکتباں وچ 15 پڑھیار نیں۔

کھریال تے مسندا وچ دھرم شالا نال جُڑے دو دو گُرمکھی سکولاں وچ ترتیب وار گُردت سنگھ تے تیجا سنگھ 3 تے 10 پڑھیاراں نوں گرنتھ پڑھاندے تے روٹی ٹُکر لیندے نیں۔

ایمن آباد وچ ایشر داس 50 پڑھیاراں آلا اک مہاجنی سکول ٹوردا تے لنڈے تے صرافی

پڑھان دے بدلے 4 روپئے لیندا ئے۔

وزیر آباد شہر: مولویاں وچ قادر بخش تے محمد بخش، حکیماں وچ کرم دین تے میاں ٹیپو دسّن جوگ نیں۔

وزیر آباد وچ سبھ توں وڈا مکتب دراب خان بازار وچ مسیت نال جُڑیا اے جتھے مولوی سراج الدین 24 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھاندا تے 2 روپئے 8 آنے مہینہ وار لیندا ئے۔

پولیس ریٹرن دے جنرل ٹیبل وچ نِکّے مکتباں دی گنتی ایسراں دتی گئی اے: وزیر آباد وچ 13، جتھے 181 پڑھیار عربی تے فارسی پڑھدے نیں۔

وزیر آباد دی پاٹ شالا وچ چرن جیت برہمن 22 پڑھیاراں نوں سنسکرت، لنڈے، صرافی تے گرمکھی پڑھاندا تے 2 روپئے مہینہ وار لیندا ئے۔

وزیر آباد وچ اک گرمکھی سکول گورو کوٹھا نال جُڑیا اے جتھے گندر سنگھ 18 پڑھیاراں نوں گرمکھی پڑھاندا تے 5 آنے مہینہ وار لیندا ئے۔

وزیر آباد وچ اک مہاجنی سکول ٹھرا ٹھٹیاراں آلا دے کوارٹر وچ اے جتھے نبی بخش 42 پڑھیاراں نوں لنڈے پڑھاندا تے 7 روپئے مہینہ وار لیندا ئے۔

وزیر آباد سرکل: ایس سرکل وچ تھلے دتے گئے بندیاں دا ذکر آیا اے: مولویاں وچ مولوی فضل دین تے مولوی غلام نبی تے پنڈتاں وچ پنڈت جمال سنگھ تے پنڈت بشن داس قابل ذکر نیں۔

ایس سرکل وچ تھلے دتے گئے مکتب نیں:

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
1	جگنا	5	عربی تے فارسی
2	کوٹ خاص	18	اوہی
3	چک رجب	7	اوہی
4	مہدپور	8	اوہی
5	کاہ والا	7	اوہی
6	چک بھٹیاں	5	اوہی

7	خانکی	4	عربی
8	معروف آباد	5	اوہی
9	اوجلہ کلاں	6	عربی تے فارسی
10	بھروکی	40	اوہی
11	چبہ جمہ	14	اوہی
12	اِبن والی (2 سکول)	55	اوہی
13	تتّہ	5	اوہی
14	چُورہ	15	فارسی
15	ککّار کولُو (2 سکول)	125	اوہی
16	چک گلاں	7	اوہی
17	ہیراں والا کلاں	12	اوہی
18	فتح گڑھ	10	عربی تے فارسی
19	سرانوالی	25	فارسی
20	اُڈالا	6	اوہی
21	کوٹ قادر بخش	6	اوہی
22	دھونکل	15	عربی تے فارسی
23	سِدی واہ	5	اوہی
24	پنج گرائیں	12	فارسی
25	کھوسر	10	عربی تے فارسی
26	تیہہ ہِبا	15	اوہی
27	نت (2 سکول)	22	عربی
28	بہگا	4	اوہی
29	کوٹ نواز	5	اوہی
30	دُدن والی کلاں	5	اوہی

31	سودھرا (2 سکول)	15	عربی تے فارسی
32	پٹھان والی	20	اوہی
33	جورا	20	اوہی
34	کھکر (2 سکول)	20	اوہی
35	جنڈیالہ	15	اوہی
36	وہاب والا		
37	گُل والا	15	اوہی
38	دِلاور	5	اوہی
39	آلُو سدیو	16	اوہی
40	لہری والی	25	اوہی
41	گھکّا مِتر	6	اوہی
42	عادل نگر	10	اوہی
43	دھارُو والا	15	اوہی
44	وِڈالا	10	عربی
45	ایکی	20	عربی تے فارسی
46	تیہہ فقیر اللہ	15	اوہی
47	دُھنیکی	5	اوہی
48	باگڑیاں نو	10	اوہی
49	نظام الدین	7	عربی
50	پیر کوٹ	8	عربی تے فارسی
51	کھاسر	10	اوہی
52	کوٹ قادر بکش	8	اوہی
53	بہرام	20	اوہی

54	چک سداہ	10	اوہی
55	حسن والی	5	عربی

باؤ کی وچ اک وڈی پاٹ شالا پنڈت پرسرام دے ذاتی مکان نال جُڑی اے جیہڑا سنسکرت گرامر دی لکھت سرسوت، دیوناگری لکھتاں تے دوجیاں لکھتاں 25 پڑھیاراں نجی ریٹرن موجب 18 پڑھیاراں نوں پڑھاندا تے نقد تے کسے شے دی شکل وچ 3 رپئے مہینہ وار لیندا ائے۔

ایس سرکل وچ سبھ توں وڈا گرمکھی سکول سوہدرہ وچ اک دھرم شالا نال جُڑیا اے جتھے باوا جیمل سنگھ 21 پڑھیاراں نوں گرمکھی تے سنسکرت پڑھاندا تے نقد یاں کسے شے دی شکل وچ 12 رپئے مہینہ وار لیندا ائے۔

ایس سرکل وچ کجھ نِکّے گرمکھی سکول تھلے دتے گئے نیں:

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
1	چک گلاں	7	گرمکھی
2	دِلاوار	25	اوہی
3	درویشکی	10	اوہی
4	لدھا والا	8	اوہی
5	کوٹ قادر بخش	15	اوہی

سرکل دا سبھ توں وڈا مہاجنی سکول احمد نگر وچ اے جتھے ٹھاکر برہمن 32 پڑھیاراں نوں لنڈے پڑھاندا تے نقد تے کسے شے دی شکل وچ 2 رپئے 8 آنے لیندا ائے۔

سرکل دے نِکّے مہاجنی سکول تھلے دتے گئے نیں:

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
1	بیگا جمّا	4	لنڈے
2	جوڑا	15	اوہی
3	جنڈیالہ وہاب والا	10	اوہی
4	لدھا والا	5	اوہی

قلعہ دیدار سنگھ: ایس سرکل وچ منّے پرمنّے بندے: حکیماں وچ فضل الٰہی سرکاری نوکر، فضل احمد دیسی حکیم جیہڑا گُنی تے چنگا تجربہ کار اے قلعہ دیدار سنگھ وچ بھائی امر سنگھ، قلعہ چندا سنگھ وچ سرکاری نوکر حسن محمد، بدوکی وچ حکیم دیوی سہائے، بُٹالہ وچ ابراہیم، چاہل کلاں وچ اکبر علی، مکیاں والا وچ جیون شاہ، تے چٹھا سِندھواں وچ لال چند۔ مولوی: چندر وچ حسن محمد، مُکھر وچ محمد گوہر، چاہل نان وچ قاسم علی۔ بھائی: ڈیوڈھی کلاں وچ جسونت رائے۔

ایس سرکل دے اہم مکتب مکیانوالہ، اُڈھووالی تے بدوکی وچ مسیتاں نال جُڑے نیں جتھے ترتیب وار 15، 14 (7 مُنڈے تے 7 کُڑیاں) تے 9 پڑھیار جیون شاہ، غلام رسول تے غلام علی دی نگرانی ہیٹھ مذہبی لکھتاں تے فارسی پڑھدے نیں۔ پہلا اُستاد 5 رپئے نقد تے 5 رپئے کسے شے دی شکل وچ لیندا ائے، دوجا اُستاد اللہ واسطے پڑھاندائے تے تیجے نوں ورھے وار 6 رپئے کسے شے دی شکل وچ لبھدے نیں۔

اک نجی ریٹرن وچ ایس سرکل دے تھلے دتے گئے نِکّے مکتباں دا ذکر اے:

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
1	قلعہ دیدار سنگھ، میاں قمر الدین مسیت نال جُڑیا	12	فارسی تے قرآن
2	قلعہ دیدار سنگھ، میاں فضل احمد مسیت نال جُڑیا	10	قرآن
3	قلعہ دیدار سنگھ، شیخاں وا مسیت نال جُڑیا	15	اوہی

ایس سرکل وچ کوئی پاٹ شالا نہیں۔

سرکل دے تِن گرمکھی سکول ہر دو ڈیوڈھی، پھلوکی تے بدوکی وچ دھرم شالاں نال جُڑے نیں تے ایتھے ترتیب وار جسونت رائے وناتھ سنگھ، جے سنگھ تے چندا سنگھ 8، 21 تے 6 پڑھیاراں نوں گرمکھی پڑھاندے نیں۔ پہلے دو استاد اللہ واسطے پڑھاندے تے اخیرلے دو ورھے وار ادھی نالی غلّہ لیندے نیں۔

اک نجی ریٹرن وچ قلعہ دیدار سنگھ دے تھاں تے اک گرمکھی سکول دا ذکر وی آیا اے جتھے 3 پڑھیار گرمکھی سکھدے نیں۔

اولکھا وچ مہاجنی سکول وچ 15 پڑھیار ٹھاکر داس ہوراں کولوں لنڈے پڑھدے نیں جیہڑا ¥ ⌐£ ⌐ƒ ⌐Ž ⌐2 مہینہ وار لیندا ائے۔

خانگاہ: بھائیاں وچ باوا سُندر داس گلاب داسی فقیر تے پنڈتاں وچ نارائن داس برہمن اُگھڑویں نیں۔ ایس سرکل وچ کوئی مکتب نہیں۔

اجنیاوالا وچ اک پاٹ شالا گُوردوارہ باوا سُرجن داس مہنت گلاب داسیا نال جُڑیا اے جتھے 6 پڑھیار نیں۔ سُندر داس 4 پڑھیاراں نوں پہاڑے تے 2 نوں بال اُپدیش پڑھاندائے۔

اجنیاوالا وچ گوردوارہ باوا سُرجن داس نال جُڑے اک گرمکھی سکول وچ مہنت گلاب داسیا 24 پڑھیاراں نوں بِنا کسے معاوضے شاستری تے ہندی پڑھاندائے۔

ایس سرکل دے اہم مہاجنی سکول اجنیاوالا تے کوٹ حسن خان وچ نیں جتھے باوا سُندر داس تے نارائن داس برہمن ترتیب وار 24 تے 15 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں: 15 نوں لنڈے تے 24 نوں گرمکھی۔ باوا سندر داس دی کوئی آمدن نہیں پر نارائن داس 2 روپئے مہینہ وار نقد تے کسے شے دی شکل وچ لیندائے۔

پنڈی بھٹیاں: ایس سرکل دے منّے پرمنّے پنڈتاں وچ نانک چند تے شنکر داس آف جلالپور تے سکھ رام آف جلالپور شامل نیں، بھائیاں وچ گنیش سنگھ، حکیماں وچ جوالا سہال آف جلالپور تے غلام حسین آف چک بھٹی، جدکہ مولویاں وچ محمد حسین آف جلالپور تے احمد دین آف چک پتّی دسّن جوگ نیں۔

ایس سرکل وچ دو مکتب نیں۔ جلالپور تے چک پتّی وچ، مسیتاں نال جُڑے، پڑھیاراں دی گنتی 7 تےاُ 4 استاداں وچ محمد حسین تے احمد الدین عربی تے فارسی پڑھاندے نیں۔ محمد حسین دی آمدن 7 روپئے نقد اے تے احمد الدین دی کوئی آمدن نہیں۔

سرکل وچ تِن وڈے گُرمکھی سکول پنڈی بھٹیاں، قلعہ مراد بخش تے چک پتّی وچ دھرم شالاں نال جُڑے نیں تے ایتھے گنگا داس تے گنیش داس، اِیشر داس تے دسمل ترتیب وار 40، 20 تے 28 پڑھیاراں نوں گرمکھی تے لنڈے پڑھاندے نیں۔ گنگا داس دی کوئی آمدن نہیں، گنیش داس نوں 1 روپیہ 8 آنے لبھدے نیں، اِیشر داس نوں کجھ نہیں لبھدا، دسمل نوں چار آنے۔ ٹّٹی اسائش کلاں وچ اک نِکّے جیہے گرمکھی سکول وچ 10 پڑھیار نیں۔

پنڈی بھٹیاں تے جلالپور بھٹیاں وچ دو مہاجنی سکول نیں جتھے گنیش داس تے بال مُکند ترتیب وار 45 تے 50 پڑھیاراں نوں لنڈے، شاستری تے گرمکھی پڑھاندے نیں، گنیش داس 1

روپیہ 8 آنے نقد تے 25 سیر آٹا لیندا ائے، بال مُکند دی آمدن 2 رپئے تے 20 سیر آٹا اے۔

اکال گڑھ: اکال گڑھ وچ مولوی کرم بخش تے رام نگر وچ مولوی غلام قادر دسّن جوگ نیں۔

ایس سرکل وچ سبھ توں وڈے مکتب اکال گڑھ تے رام نگر وچ نجی مکاناں وچ کھلے نیں۔ استاداں دے ناں احمد بخش تے جوالا سہائے نیں جیہڑے ترتیب وار 10 تے 13 پڑھیاراں نوں فارسی، تے اُردو تے فارسی پڑھاندے نیں۔

سرکل دے نِکّے مکتب ایہہ نیں:

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
1	اکال گڑھ	10	فارسی
2	اکال گڑھ، مسیت نال جُڑیا	12	فارسی تے عربی
3	رام نگر، مسیت نال جُڑیا	13	فارسی تے اُردو
4	رام نگر، مسیت نال جُڑیا	6	اوہی
5	رام نگر، مسیت نال جُڑیا	9	قرآن
6	زابرکی، مسیت نال جُڑیا	8	اوہی
7	قاچار، مسیت نال جُڑیا	9	فارسی تے قرآن
8	سہلوکی، مسیت نال جُڑیا	10	اوہی
9	معراج، مسیت نال جُڑیا	8	قرآن
10	پوجیا چٹھہ، مسیت نال جُڑیا	8	اوہی
11	کوٹ جان بخش، مسیت نال جُڑیا	20	فارسی تے قرآن
12	اونچا چکور، مسیت نال جُڑیا	8	قرآن
13	جوکھیاں، مسیت نال جُڑیا	10	اوہی
14	بوریوالی، مسیت نال جُڑیا	10	اوہی
15	کوٹ کھلیاں، مسیت نال جُڑیا	6	اوہی
16	حضرت خیال اللہ، مسیت نال جُڑیا	8	قرآن

17	نونیوالا، مسیت نال جُڑیا	5	اوہی
18	درپال خُرد، مسیت نال جُڑیا	3	اُردو، فارسی تے قرآن
19	درپال کلاں، مسیت نال جُڑیا	5	اوہی
20	فتح پور، مسیت نال جُڑیا	3	قرآن
21	پپھروکی، مسیت نال جُڑیا	6	اوہی
22	کوٹ بھاگا، مسیت نال جُڑیا	5	اوہی
23	چام والا، مسیت نال جُڑیا	5	اوہی
24	کوٹ اہار، مسیت نال جُڑیا	5	اوہی
25	شاہ رحمٰن، مسیت نال جُڑیا	9	اوہی
26	بھدوری کلاں، مسیت نال جُڑیا	5	اوہی
27	چکر تیج، مسیت نال جُڑیا	5	اوہی
28	تانیوالا، مسیت نال جُڑیا	4	اوہی

ایس سرکل دی سبھ توں وڈی پاٹ شالا اکال گڑھ وچ اک مندر نال جڑی اے جتھے 20 پڑھیار کاشی رام کولوں شاستری پڑھدے نیں جیہڑا 1 روپیہ 8 آنے معاوضہ لیندا ئے۔ پرنجی ریٹرن وچ اکال گڑھ وچ ای اک ہور پاٹ شالا دا وی ذکر اے جتھے پنڈت بھگوان داس 6 پڑھیاراں نوں پڑھاندا ئے۔

اکال گڑھ تے رام نگر وچ 2 وڈے گرمکھی سکول دھرم سالا نال جڑے نیں جتھے ترتیب وار 13 تے 35 پڑھیار ہیرا سنگھ تے بِشن داس توں گرمکھی سِکھدے نیں۔ دوواں استاداں نوں دو دو رپئے مہینہ وار لبھدے نیں۔

پولیس ریٹرن وچ دسے گئے نِکّے گرمکھی سکول ایہہ نیں: رام نگر وچ، 5 پڑھیار، جامکی وچ 9 پڑھیار۔ ایہہ دوویں سکول دھرم شالاں نال جُڑے نیں تے ایتھے گرمکھی پڑھائی جاندی اے۔

پولیس ریٹرن موجب ایس سرکل وچ مہاجنی سکول 2 نیں۔ اک اکال گڑھ تے اک رام نگر وچ، ترتیب وار 60 تے 4 پڑھیار جیہناں نوں سوہنا مَل تے دیوان چند لنڈے پڑھاندے نیں (اک مقامی دسّن آلے ہنڈی تے حساب پڑھان دا وی ذکر کیتا)۔ پہلے نوں 1 روپیہ 8 آنے

لبھدے نیں تے اخیرلے نوں کجھ وی نہیں۔

چکر تیجی وچ دھرم شالا نال جُڑے اک مہاجنی سکول وچ 20 پڑھیار لنڈے تے حساب کتاب سِکھدے نیں۔

شیخوپورہ: ایس سرکل وچ صرف اک عطاء اللہ ناں دے حکیم دسّن جوگ نیں۔

پولیس ریٹرن وچ ایس سرکل اندر 5 مکتباں دا ذکر اے:

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
1	جیون پورہ خُرد	6	قرآن، بدرالدین کولوں
2	جنڈیالہ	15	قرآن، محبت کولوں
3	ترولا	10	قرآن، شہاب الدین کولوں
4	اورنیانوالا	6	قرآن، شیر محمد کولوں
5	میدیالا	7	قرآن، ولی محمد کولوں

سرکل دا سبھ توں وڈا گرمکھی سکول داراں وچ اک دھرم شالا نال جُڑیا اے جیہدے وچ جمعیت سنگھ گُوکا 8 پڑھیاراں نوں بِنا کسے معاوضے گرمکھی سِکھاندائے۔

وادھوسکول: اسلامیہ سکول گوجرانوالہ دے مینجر مولوی سراج الدین ہوراں کولوں لبھن آلی نجی ریٹرن ضلع گوجرانوالہ وچ تھلے دتے گئے کجھ وادھو مکتب وی وکھاندی اے:

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون	تفصیل
1	کامونکی	6	قرآن	میاں غلام دی مسیت نال جڑیا
2	مہلو والا	10	فارسی تے قرآن	شمس الدین // //
3	تتّا چڑیا	10	قرآن	حافظ محمد الدین ////
4	ہنجانوالی	30	اوہی	محمود الدین // // //
5	شیرگڑھ	10	فارسی تے قرآن	میاں محمد حسین // //
6	کوٹ قاضی	10	اوہی	میاں سراج الدین ////
7	دہلانوالی	5	قرآن	میاں چراغ دین ////

8	قلعہ نوح سنگھ	5	اوہی	میاں غلام محمد // // //
9	اٹاوہ	8	قرآن تے مُڈھلی فارسی	میاں نبی بخش // // //
10	اٹاوہ	10	اوہی	میاں سعید محمد // // //
11	اٹاوہ	10	قرآن ترجمے نال	میاں عبداللہ // // //
12	اٹاوہ	4	اوہی	میاں اسماعیل // // //
13	دروپ	15	قرآن تے مُڈھلی عربی فارسی	مولوی عنایت اللہ // // //
14	فیروز پور	10	قرآن	میاں محمد اعظم // // //
15	فیروز پور	15	اوہی	محمد بخش // // //
16	فیروز پور	7	اوہی	میاں محمد فیض // // //
17	لدھ والا	15	نجم الدین کولوں قرآن تے مُڈھلی فارسی	چوہدری حاکم // // //
18	کھالی	10	قرآن	حسام الدین // // //
19	کولُو والا	8	قرآن تے فارسی	بہاول الدین // // //
20	بڈھا گھراٹ	10	قرآن	مولوی غلام یٰسین // // //
21	قلعہ نہال سنگھ	15	اوہی	مولوی غلام محمد // // //
22	مان	7	اوہی	موسیٰ وہابی // // //
23	مان	8	اوہی	شمس الدین // // //
24	کوٹ لدھا	10	اوہی	میاں خرم الٰہی // // //
25	کوٹ بھوانی داس	12	عبد العزیز کولوں قرآن تے فارسی	احمد علی // // //
26	کوٹ بھوانی داس	7	فارسی تے قرآن	شجاع احمد // // //
27	کوٹ بھوانی داس	4	عربی تے فارسی	میاں احمد علی // // //
28	پننگ	12	قرآن	جیون // // //

29	کھرچاکا	10	اوہی	حسن محمد // // //
30	چھڑیالا	10	قرآن تے مڈھلی فارسی	سلطان احمد // // //

ایس ریٹرن وچ کوٹ بھوانی داس دی تھاں تے اک پاٹ شالا دا وی ذکر اے جیہڑی نارائن داس دے ذاتی گھر نال جُڑی اے، اوتھے 5 پڑھیار مڈھلی سنسکرت پڑھدے نیں۔

کامونکی وچ بھائی شام سنگھ دی دھرم شالا نال جُڑے اک گرمکھی سکول وچ 7 پڑھیار گرمکھی تے پنج گرنتھی پڑھدے نیں۔

☆☆☆

لاہور ڈویژن

ضلع فیروز پور

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
137	1345	11	144	35	311	14	326	197	2126

فیروز پور شہر...... پولیس ریٹرن موجب پنڈت کِشن چند، رام جی داس، مہانند تے ہردواری، وید ہیرا سنگھ تے دیال سنگھ، مولوی شرف دین تے ولی اللہ، حکیم رادھا کِشن، رحمت علی، سورج بھن، میا داس تے کِشن دت ایس سرکل وچ مشہور بندے دسّے گئے نیں۔ اِک نجی ریٹرن حکیماں وچ سید مہتاب علی شاہ، محمد ابراہیم تے خان الدین، مولویاں وچ حافظ غلام محمد، مولوی محمد تے غلام نبی، بھائیاں وچ اُدھم سنگھ دا وادھا کردی اے۔ ایہی ریٹرن محمد دین دا ناں بطور لکھاری تے منشی احمد علی دا بطور شاعر دیندی اے۔

اوتھے 20 پڑھیاراں نال مسیت نال جُڑیا اِک مدرسہ اے جتھے غلام محمد عربی پڑھاندا اے۔ اوہ صرف روٹی لیندا اے۔ پر جدوں کوئی پڑھیار قرآن ختم کردا اے اوہ اپنے استاد نوں 3 توں 4 روپئے تے جدوں اوہدا ویاہ ہوندا اے اوہ اوہنوں 4-1 روپئے دیندا اے تے بال جمّن تے اوہنوں 4 آنے لبھدے نیں۔ تِن نِکّے سکول نیں جیہناں وچ 25 مُنڈیاں نوں عربی تے قرآن پڑھایا جاندا اے۔ تاں جے اِک نجی ریٹرن سانوں جانکاری دیندی اے کہ فیروز پور شہر وچ 5 مکتب

نیں جیہناں وچ 150 مُنڈے آؤندے نیں جیہڑی سانوں صحیح لگدی اے۔ 57 پڑھیاراں نال 6 پاٹ شالاں نیں جیہناں وچوں سبھ توں وڈی وچ 15 مُنڈے نیں تے وکیل کاشی رام نال سمبندھ رکھدی اے، کِشن چند سنسکرت گرامر پڑھاندا اے۔ 12 پڑھیاراں نال 3 گرمکھی سکول نیں تے 95 پڑھیاراں نال 2 لنڈے سکول نیں۔

فیروز پور کنٹونمنٹ وچ وی 20 پڑھیاراں نال اِک نجی گھر وچ اِک پاٹ شالا اے جتھے چنگا پڑھیا لکھیا بندہ پنڈت رام جی لال سنسکرت گرامر، حساب، جغرافیہ وغیرہ پڑھاندا اے تے 15 رپئے ماہانہ لیندا اے۔ 50 پڑھیاراں نال اِک وڈا مہاجنی سکول وی اے جیہدے وچ اِک برہمن شادی رام دیوا ناگری پڑھاندا اے۔

نٹھانہ...... (1) پولیس ریٹرن موجب ایس سرکل وچ کلیاں مَلکی وچ 10 پڑھیاراں نال 1 پاٹ شالا اے، ایہہ اِک شِو دوالہ نال جُڑی اے تے پنڈت سلیگ رام 10 رپئے ماہانہ لے کے بہوں چنگی سنسکرت پڑھاندا اے۔ 6 گُرمکھی سکول نیں؛ سبھ توں وڈا مہاراج پِنڈ وچ 10 پڑھیاراں نال، ایہہ اِک دھرم شالا نال جُڑیا اے۔ باوا آتما رام گرمکھی پڑھاندا اے۔ ہر پڑھیار بدلے وچ اوہنوں روٹی ٹُکر دیندا اے تے جدوں کوئی گرنتھ ختم کردا اے 4 رپئے یاں ودھ، اپنی حیثیت موجب، اُستادنوں دیندا اے۔ پنج ہور نیں: بھوئی وچ 7 پڑھیاراں نال 1، مہاراج پٹی ساول وچ 4 پڑھیاراں نال 1، نٹھانہ خاص وچ 10 پڑھیاراں نال 3، چک رام سنگھ والا وچ 4 پڑھیاراں نال 1، تے مہاراج پٹی کرم چند وچ 8 پڑھیاراں نال 1۔ مہاراج پٹی ساول تے لہرا مشبھل وچ اِک اِک لنڈے سکول اے، پہلا 10 تے دوجا 20 مُنڈیاں نال۔ اُتے دسیاں دے اُستاد ہر پڑھیار کولوں 8 آنے ماہانہ لیندے نیں۔

دھرم کوٹ...... دھرم کوٹ وچ اِک مکتب اے جتھے 20 مُنڈیاں نوں قرآن تے ہور کتاباں پڑھائیاں جاندیاں نیں، جلال آباد 26 پڑھیاراں نال 1، کِشن پورہ خورد 17 پڑھیاراں نال 1 تے ایس سرکل وچ قادر والا وچ اِک مسیت نال جُڑیا ایسراں دا سبھ توں وڈا سکول اے جیہدے وچ 50

1- ایس سرکل وچ مسلم آبادی گھٹ ہون کارن فارسی تے عربی سرکاری سکولاں توں اڈ کسے تھاں نہیں پڑھائی جاندی۔ گرمکھی سکولاں وچ مذہبی تعلیم دتی جاندی اے۔ لنڈے تے مہاجنی دے اُستاد (پاندھے) دوجے حصیاں توں آؤندے نیں تے پڑھان لئی اِک تھاں توں دوجی تھاں جاندے رہندے نیں ایسے لئی ایہناں سکولاں وچوں کجھ مستقل محکمے نہیں سمجھے جاندے۔

پڑھیار نیں۔

ایسے طراں دے ہور سکول: کِشن پورہ خورد وچ 17 پڑھیاراں نال 1۔ ڈھولے والا وچ 4 پڑھیاراں نال اِک نِکّا مکتب اے جیہدے وچ فارسی، گلستان، کریما پڑھائیاں جاندیاں نیں تے اِندرگڑھ مدرسہ وچ 5 مُنڈیاں نال جتھے عربی، قاعدہ پڑھائے جان آلے مضمون نیں جدکہ ایہناں وچ: پنڈوری 10 پڑھیاراں نال، سید محمد 15 پڑھیاراں نال، راجن والا 20 پڑھیاراں نال، مندر کنبو 8 پڑھیاراں نال، بندر کلاں 13 پڑھیاراں نال، براہمکی 5 پڑھیاراں نال، موج گڑھ 3 پڑھیاراں نال، کیلڈ 10 پڑھیاراں نال، کِشن پورہ کلاں 19 پڑھیاراں نال، موسیٰ والا 4 پڑھیاراں نال، تلونڈی نوبہار 6 پڑھیاراں نال، باقر والا 4 پڑھیاراں نال، فتح پور کِنان 9 پڑھیاراں نال، میرپور 6 پڑھیاراں نال تے دُلتے والا صرف 4 پڑھیاراں نال...... ایتھے عام کر کے قرآن تے مذہبی کتاباں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

دھرم کوٹ وچ 15 پڑھیاراں نال اِک پاٹ شالا اے جیہڑی ٹھاکر دوارہ کلاں نال جُڑی اے۔ (1) پنڈت بھوپال، جیہڑا چنگا سنسکرت سکالر اے، سنسکرت گرامر، ''لگھو کومودی''، ''چندرکا''، ''سرسوت'' تے ہور کتاباں پڑھاندا اے۔ ایس توں اڈ وکھو وکھ تھاواں تے 20 پڑھیاراں نوں ایہی مضمون پڑھائے جاندے نیں۔ اُستاد پڑھائی (کتھا) تے تبلیغ نال گزارہ کردے نیں۔ گرمکھی سکول: چوغہ کلاں وچ سائیں دَس دے پربندھ ہیٹھ 7 مُنڈیاں نال 1 جیہڑا اوہناں نوں مفت پڑھاندا اے، اِندرگڑھ وچ 5 نال 1، تلونڈی ملیاں وچ 4 نال 1 تے ملاہ کنکاں وچ صرف 2 پڑھیاراں نال 1۔ ایہناں ساریاں وچ گرمکھی اکھر پٹی، ''پوتھی''، ''جپ صاحب'' وغیرہ پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ لنڈے سکول: دھرم کوٹ وچ 1 جتھے 40 پڑھیاراں نوں لنڈے اکھر پٹی تے ہندی حساب پڑھایا جاندا اے تے کوٹ عیسیٰ خان وچ 1 جتھے 17 پڑھیاراں نوں مہاجنی تے لنڈے پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

ایس سرکل بارے ایہہ وچار سانجھے کیتے گئے نیں: مکتباں وچ مذہبی پڑھائی اُچیچی اے۔ اُستاد ماہانہ بنیاداں تے کجھ نہیں لیندے پر واڈھی ویلے اوہناں نوں نقد یاں جنس دی شکل وچ

1- ٹھاکر دوارہ کلاں وچ موجود توں اڈ پنڈت آسا رام، کالی رام تے رام ناتھ دے گھراں وچ وی پڑھیار پڑھدے نیں۔

ادائیگی کیتی جاندی اے۔ پاٹ شالاں وچ اُستاد اپنے پڑھیاراں کولوں کُجھ نہیں لیندے پر وعظ (کتھا) وغیرہ راہیں اپنی گزر بسر کردے نیں۔ پڑھیار وی ٹھاکر دوارہ یاں دھرم شالا توں لبھن آلی خیرات تے گزر بسر کردے نیں۔ لنڈے تے مہاجنی سکولاں دے اُستاد ہر پڑھیار کولوں ہفتہ وار 3 پائی تے روٹی ٹکر لیندے نیں۔

گھل Ghal...... ایس سرکل دے مدرسے نیں: مصری والا وچ اُستاد ڈیلین دے پربندھ ہیٹھ 6 پڑھیاراں نال 1، بدھنی وچ ہیرا سنگھ آف بدھنی دے پربندھ ہیٹھ 5 پڑھیاراں نال 1، وَن وچ نبی بخش دے پربندھ ہیٹھ 7 پڑھیاراں نال 1، شہزادی وچ حافظ وریام دے پربندھ ہیٹھ 7 پڑھیاراں نال 1، کیلاس وچ روح الدین دے پربندھ ہیٹھ 2 پڑھیاراں نال 1 تے محکم والا وچ ابراہیم دے پربندھ ہیٹھ 10 پڑھیاراں نال 1۔ پہلے وچ عربی تے فارسی پڑھائی جاندی اے، باقی ساریاں وچ صرف عربی۔

پاٹ شالاں دو نیں: مدکی وچ پنڈت جی رام تے ہزاری دے پربندھ ہیٹھ 10 پڑھیاراں نال 1 تے بھانگر وچ پربھ دیال دے پربندھ ہیٹھ 12 پڑھیاراں نال 1۔ اوہ مفت سنسکرت پڑھاندے نیں۔ 3 گُرمکھی سکول: بھانگر وچ عطر سنگھ دے پربندھ ہیٹھ 5 پڑھیاراں نال 1، تپلی وچ جیون سنگھ دے پربندھ ہیٹھ 19 پڑھیاراں نال 1 تے شکور وچ بھوپ سنگھ آف شکور دے پربندھ ہیٹھ 10 پڑھیاراں نال 1۔ گرمکھی تے گرنتھ پڑھائی جاندی اے، اوہ پڑھیاراں کولوں کوئی مِتھی فیس نہیں لیندے پر پِنڈ آلے اوہناں نوں اپنی خوشی نال پیسیاں یاں غلّے دے تحفے دیندے نیں۔ جھنجیاں وچ 7 مُنڈیاں نال اِک مہاجنی سکول جتھے ہندی حساب پڑھایا جاندا اے۔

نہال سنگھ والا...... تِن فارسی۔عربی سکول دسّے گئے نیں: لوپا وچ اُستاد جانی دے پربندھ ہیٹھ، جیہدے گھر نال ایہہ جُڑیا اے، 12 پڑھیاراں نال 1، اوہنوں جنس دی شکل وچ ادائیگی کیتی جاندی اے، تخت پورہ وچ 8 پڑھیاراں نال 1، رڑکی کلاں وچ 1 جتھے سردار سنگت سنگھ 2 پڑھیاراں نوں فارسی پڑھان لئی قمر الدین نوں ادائیگی کردا اے۔ 3 گُرمکھی سکول نیں، سبھ توں وڈا سیدوکی وچ بھائی بدن سنگھ دے پربندھ ہیٹھ دھرم شالا وچ 30 پڑھیاراں نال، پتوکی وچ 14 پڑھیاراں نال 1 تے برج حمیرہ وچ 12 پڑھیاراں نال 1۔ اِک نجی جانکار نے رڑکی کلاں وچ 7 پڑھیاراں نال اِک گرمکھی سکول بارے دسیا اے۔

نواں قلعہ...... پنڈ لکھو کی وچ مولوی حافظ محمد پڑھیا لکھیا بندہ سمجھیا جاندا اے، اوہ اِک لکھاری اے، مولوی عبد القادر تے محی الدین تے حکیم غلام محمد ایس علاقے وچ مشہور نیں۔ کریاں وچ مولوی محمد سلیم تے مولوی عبد الرزاق دے ناں دسّے گئے نیں۔

پولیس ریٹرن موجب لکھو کی وچ مسیت نال جُڑیا اِک مدرسہ اے جیہدے وچ چنگا عربی عالم عبد القادر اُستاد اے، 30 پڑھیار نیں، پر اِک نجی ریٹرن تعداد 100 دے نیڑے تیڑے دَسدی اے تے حافظ محمد تے محی الدین دا بطور اُستاد وادھا کردی اے، ایہہ مضمون پڑھائے جاندے نیں: فارسی شاعری تے نثر، عربی گرامر تے نحو، منطق، فقہ حنفی، تفسیر تے قرآن۔ سکول دی آمدن 5 جولائی 1860ء نوں پنجاب سرکار ولّوں ایہدے مُکن تیکر لبھی 2 کھوواں نال 95 کِلّے زمین توں حاصل ہون آلی تقریباً 300 روپئے ورھے وار نقد تے جنس دی شکل وچ اے۔

ایس تھانہ وچ نِکّے مکتب ایہہ نیں:

ناصرہ خلجی 11 نال، بیٹو 6 نال، جھد پورہ 10 نال، تَور 12 نال، حامد کی 10 نال، لکھا حاجی 12 نال، لوہ دری 5 نال، بنی خورد 7 نال، چک بھماں 9 نال، نواں کِلّہ 8 نال۔ ایہناں ساریاں وچ قرآن تے پنجابی کتاباں پڑھائیاں جاندیاں نیں، سوائے تَور دے جتھے پنجابی دی تھاں فارسی اے۔ ایہہ صرف قرآن سکول نیں: بدل 9 نال، مہما 15 نال، کریاں 16 نال تے قلائی 14 پڑھیاراں نال۔ اوہ تقریباً سارے مسیتاں نال جُڑے نیں۔

کوئی پاٹ شالا یاں دھرم شالا نہیں دسّی گئی پر بیٹو وچ 20 مُنڈیاں نال 1 لنڈے سکول اے۔ اُستاد موتھو اے، اوہنوں 5 روپئے ماہانہ کسے جنس دی شکل وچ دِتے جاندے نیں۔

مکھو...... ایس تھانے وچ کئی چنگے مولوی نیں، جیویں فضل الدین، جلال الدین، اسماعیل، غلام غوث تے عبد القادر تے اِک حکیم عبد الاسلام۔ 10 مکتب نیں جیہناں دی سارنی ایہہ وے:

قصبیاں یاں پِنڈاں دے ناں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
سدھیا پِنڈ	1	2	قرآن
روکنی والا	1	3	اوہی
تلونڈی نیپالاں	1	16	عربی تے فارسی
جھنڈا بگّا	1	3	عربی تے فارسی

نظام الدین والا	1	6	اوہی
امین والا	1	2	عربی، قرآن
امیر شاہ والا	1	5	اوہی
للبہ	1	5	اوہی
ممسی والا	1	8	عربی تے فارسی
شیعاں پاری	1	3	اوہی
تلونڈی موجی والی	1	12	قرآن
(فضل الٰہی دے پربندھ ہیٹھ)			

زائرہ...... کسے ہور تفصیل توں بغیر ایہہ مکتب دسّے گئے نیں:

قصبیاں یاں پنڈاں دے ناں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
شاہ مکیر	1	16	قرآن
اوہی	1	4	اُردو
مونڈی جمال	1	10	قرآن تے مسلم شریعت
مندر	1	12	قرآن
محل	1	8	اوہی
ماچھی واڑا	1	8	اوہی
بنڈالا	1	20	اوہی
بیری	1	4	اوہی
شاہ والا	1	5	اوہی
منوں والا	1	6	قرآن تے فارسی

موگا...... کرکی کلاں وچ مولوی پیر بخش تے دھلے کی وچ مولوی الٰہی بخش مان جوگ دسّے گئے نیں۔ 5 پڑھیاراں نال صرف اِک مکتب دسّیا گیا اے تے اوہ کرکی کلاں وچ اُستاد نظام دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا قرآن پڑھاندا اے، اُستاد کوئی پیسے نہیں لیندا پر واڈھی ویلے کجھ غلّہ۔ رمن والا وچ 5 مُنڈیاں نال اِک نِکّا گرمکھی سکول اے تے مُنڈیاں دی اینی تعداد نال ای اِک مہاجنی

سکول، مدوکی تے گیہل کلاں وچ 12، 12 پڑھیاراں اِک اِک مہاجنی سکول اے۔ اُتلے تِناں سکولاں وچ مہاجنی تے لنڈے پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

باغ پورہ...... پولیس ریٹرن موجب ایس تھانہ وچ 2 مکتب نیں: چوٹیاں وچ اُستاد خیر شاہ دے پربندھ ہیٹھ 11 پڑھیاراں نال 1 تے چندنو وچ محمد علی خان دے پربندھ ہیٹھ 40 پڑھیاراں نال 1، اُردو تے فارسی دے مضمون پڑھائے جاندے نیں۔ ایس توں اڈ 116 پڑھیاراں نال 8 نِکّے مکتب نیں۔

8 گرمکھی سکول نیں...... منوکی وچ دیا رام دے پربندھ ہیٹھ 22 پڑھیاراں نال 1، کوٹلہ ریکا وچ نارائن سنگھ دے پربندھ ہیٹھ 7 پڑھیاراں نال 1، ہڑاج وچ رام سنگھ دے پربندھ ہیٹھ 6 پڑھیاراں نال 1، چِڑاہ وچ ہیرا سنگھ دے پربندھ ہیٹھ 26 پڑھیاراں نال 1، سِبیاں، ماہیلہ کلاں، نتھا والا تے گھولیا خورد وچ جے پرکاش، خوبا سنگھ، وسوا سنگھ تے سہل سنگھ دے پربندھ ہیٹھ ترتیب وار 10، 8، 17 تے 20 پڑھیاراں نال۔ گرمکھی، پوتھی تے گرنتھ پڑھائی جاندی اے۔

جلال آباد...... ایس سرکل وچ مولوی جمال الدین تے حکیم کمال الدین دسّے گئے نیں۔ ایس ریٹرن وچ اکلّے مکتب ایہہ نیں: خوبایہ وچ 27 پڑھیاراں نال، امیر وچ 10 پڑھیاراں نال تے چشتی نھوکی وچ 9 پڑھیاراں نال ترتیب وار محمد صدیق، جمال الدین تے عبداللہ دے پربندھ ہیٹھ جیہڑے چنگے عربی سکالر نیں تے عربی گرامر تے قرآن پڑھاندے نیں۔ اوہ اپنا روٹی ٹُکر تے واڈھی ویلے غلّہ لیندے نیں۔

کوٹ بھائی...... ایس تھانہ دے پِنڈاں وچ کسے سکول بارے نہیں دسیا گیا، صرف کوٹ بھائی وچ اُستاد بھولا دے پربندھ ہیٹھ 24 مُنڈیاں نال 1 لنڈے سکول اے جیہڑا بدلے وچ 6 رپئے ماہانہ لین توں اڈ مُنڈیاں کولوں روٹی ٹُکر لیندا اے۔

فیروز پور سرکل...... منّے پرمنّے مولویاں تے حکیماں وچوں دسّن جوگ ناں ایہہ نیں: پِنڈ عارف وچ حکیم تے مولوی میر محمد، کھائی وچ حکیم تے مولوی شرف الدین، بوری والا وچ مولوی شاہ محمد، پیرو والا وچ مولوی ابراہیم، قمر الدین تے صدر الدین۔ پیرو والا وچ مولوی قمر الدین دے پربندھ ہیٹھ سبھ توں وڈا مدرسہ اے، ایہہ اِک مسیت نال جُڑیا اے تے 34 پڑھیار (14 مُنڈے تے 20 کُڑیاں) نیں جیہناں نوں عربی پڑھائی جاندی اے۔ اُستاد دی کوئی مِتھی آمدن نہیں، اوہ

ایس سرکل وچ سارے دوجے سکولاں دے اُستاداں وانگوں، جیہڑے لنڈے پڑھان آلیاں توں اڈ سارے مُلا یاں قاضی نیں، واڈھی ویلے 2 یاں 4 من غلّہ لیندا اے، 4-1 رپئے جدوں کِسے پڑھیار دا ویاہ ہوندا اے تے 4 آنے بال جمّن تے۔ تھلے دتی سارنی نِکّے سکول وکھاندی اے:

قصبیاں یاں پِنڈاں دے ناں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
راول	1	2	عربی، قرآن
عارف کی	1	12	اوہی
نظام والا	1	12	اوہی
پھالہ	1	4	اوہی
کھائی	2	14	اوہی
بہادر والا	1	3	اوہی
سنہا والا	1	6	اوہی
مدھیرا	1	8	اوہی
پھلاہ	1	10	اوہی
شیر خان	1	8	اوہی
مشکی	1	8	اوہی
کٹورا	1	7	اوہی
علمی والا	1	6	اوہی
چکی والا	1	3	اوہی
حسینی والا	1	5	اوہی
نوزنگ کِبلی	1	5	اوہی تے اُردو
جگلی کلاں	1	3	اوہی
سوہے ایمن	1	3	اوہی
اٹاری	1	2	فارسی
یاری والا	1	5	عربی

بازید پور	1	1	اوہی
صبح کہن چند	1	2	اوہی
داہگ کی	1	12	اوہی
کیڑیاں پہلوان	1	3	اوہی
لوہاری والا	1	3	اوہی
اللہ والا	1	20	اوہی
		12 مُنڈے تے 8 کُڑیاں	
ڈھوہ والا	1	6	اوہی
سدھ سنگھ والا	1	3	اُردو تے عربی
ٹٹ	1	2	عربی
اچھی والا	1	3	اوہی
مہلم	1	14	اوہی
کیریاں مہلو	1	2	اوہی
صبح عثمان	1	12	اوہی

پِنڈ سندھا وچ فقیر نہال سنگھ دے پربندھ ہیٹھ 6 پڑھیاراں نال 1 گرمکھی سکول اے جیہڑا اوہدے گھر نال جُڑیا اے تے جیہڑا پِنڈ آلیاں دی خیرات تے گزارا کردا اے۔

چوک ہری ہر وچ 14 پڑھیاراں نال اِک لنڈے سکول اے تے اُستاد دھالی جیہڑا ہفتہ وار اِک پیسہ تے ہر مُنڈے کولوں کجھ روٹی ٹکر لیندا اے جیہڑے اپنی پڑھائی مُکن تے اوہنوں 3 توں 4 رپئے وی دیندے نیں۔

مُکت سر...... مُکت سر وچ مولوی نظام الدین دے پربندھ ہیٹھ مسیت نال جُڑیا اِک نِکّا فارسی۔عربی سکول اے جیہڑا اِک چنگا پڑھیا لکھیا بندہ اے تے اج کل صرف 4 پڑھیاراں نوں فارسی تے عربی پڑھاندا اے۔ اوہدے کول اوہنوں دِتا گیا 32 گھماؤں دا اِک ''معافی'' (بنا لگان)

پلاٹ اے تے کدی کدی روٹی ٹکر تے غلّہ لیندا اے۔ ایس سرکل وچ ہور سکول ایہہ نیں:

قصبیاں یاں پِنڈاں دے ناں	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون
بڈھی مار	1	8	فارسی تے عربی
نہنگ جھری	1	......	......
بھگسار	1	5	فارسی تے اُردو
بھینگی والا	1	10	اوہی
روپانہ	1	6	فارسی تے عربی
سرائے نانگا	1	6	فارسی
سوہنی والا	1	2	عربی تے قرآن
کرپال کی	1	5	اوہی
کھپیاں والی	1	10	اوہی
گندر	1	3	اوہی
خانگاہ کلاں	1	2	اوہی
قلندر والا	1	5	اوہی
مدھاہر	1	10	اوہی
مہابدھر	1	2	اوہی

(1) اوتھے 3 گرمکھی سکول نیں: نہنگ جھری وچ 3 پڑھیاراں نال 1، بھگسار وچ 3 پڑھیاراں نال 1 تے مُکت سر وچ اُستاد گوبند سہائے ستھرا دے گھر نال جُڑیا سبھ توں وڈا 10 پڑھیاراں نال۔ لنڈے تے گرمکھی پڑھائی جاندی اے۔ گوبند سہائے ہر مُنڈے کولوں تقریباً 4 آنے ماہانہ لیندا اے۔

☆☆☆

1- ایس سرکل وچ کوئی ایہہ آکھ سکدا اے کہ اوسطاً ہر ''ڈیرہ'' وچ ''ڈیرہ والا'' کولوں 1 مُنڈا گرمکھی سِکھدا اے۔

راولپنڈی ڈویژن

ضلع راولپنڈی

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
660	8771	9	94	137	2894	10	383	816	12142

راولپنڈی شہر: دسّن جوگ بندیاں وچ مولوی احمد بخش تے مولوی فضل احمد، حکیم لچھمن داس، حکیم کرم چند، حکیم قاضی محمد امان، حکیم سوبھا سنگھ، حکیم سوداگر شاہ تے حکیم متھرا داس، بھائی شیر سنگھ تے بھائی رام سنگھ، پنڈت برِج لال، پنڈت لکشیا رام، پنڈت وِشم دت، پنڈت بھگوان داس تے پنڈت بِشن داس شامل نیں۔

پولیس ریٹرناں وچ تھلے دتے گئے مکتباں تے گرمکھی سکولاں دا ذکر اے:

مکتب					
تھاں	استاد	پڑھیاراں دی گنتی		مضمون	آمدن
		مُنڈے	کُڑیاں		
احمد ولی مسیت	فضل شاہ	2	5		
مسیت فضل	فقیر شاہ	1	2	قرآن تے فارسی	

مسیت میاں سیفو	مسماۃ گوہراں	5	10	قرآن	
کھوجیاں دی مسیت	میاں شرف دین	2	5	اوہی	
سرائے آلی مسیت	صاحب جی	8	8	اوہی	
شاہ نذر محلّہ	قاضی احمد جی	12	0	اوہی	
اپنا گھر	فضل احمد	10	0	عربی تے قرآن	
گرمکھی سکول					
دھرم سالا تھل سنگھ	دھرم سنگھ	0	4	گرمکھی	
دھرم سالا مائی سُکھی	امیر سنگھ	25	0	اوہی	
دھرم سالا باوا نِکّا	گرمکھ سنگھ	6	8	اوہی	
دھرم سالا پنچایتی	بِشن سنگھ	13	0	اوہی	
دھرم سالا ہرسا سنگھ	اُتم سنگھ	8	0	اوہی	
پنڈتاں دی دھرمسالا	ارجن سنگھ	3	0	اوہی	
دھرم سالا کرم چند	بِشن سنگھ	4	0	اوہی	
دھرم سالا مائی توتی	رام سنگھ	111	0	اوہی	
دھرم سالا سردار نہال سنگھ	ارجن سنگھ	6	0	اوہی	

اک مقامی دسّن آلے اک ہور مکتب دا وی دسیا جیہدے وچ مولوی محمد امان تے حافظ محمد جی 12 پڑھیاراں نوں قرآن، گلستان، سکندر نامہ وغیرہ پڑھاندے نیں۔

پنڈت لکھی، پنڈت ٹھاکر داس تے پنڈت بھگوان داس دے پربندھ ہیٹھ 3 پاٹ شالاں وچ ترتیب وار 7، 12 تے 4 پڑھیار سنسکرت گرامر وغیرہ پڑھدے نیں تے دو لنڈے سکول وی نیں: اک وچ دیدار بخش 90 پڑھیاراں نوں تے دوجے وچ میراں بخش 55 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔

پڑھائے جان آلے مضمون ایہہ نیں: سردا 10 تے 100 یونٹ، پہاڑے، 1¼، 1½،

2½، 3½، 4½، 5½ وغیرہ دے پہاڑے، داراں، اکھر پٹی لکھنا تے ''ہُنڈوی''۔ اُستادنوں روٹی ٹکر نال پندرھاں پندرھاں رپئے مہینہ وار لبھدے نیں۔

راولپنڈی چھاؤنی وچ 7 مکتب نیں جتھے 154 پڑھیار پڑھدے نیں۔ سبھ توں وڈا مکتب صدر بازار وچ اک مسیت نال جُڑیا اے تے اوتھے غلام محمد عربی تے فارسی پڑھاندا تے 5 رپئے مہینہ وار لیندا ائے۔ ایسے بازار وچ امیر سنگھ دے پربندھ ہیٹھ دھرم سالا نال جُڑے اک نِکّے گرمکھی سکول وچ 5 پڑھیار نیں۔

راولپنڈی سرکل: پنڈ کرپا دا بابا کھیم پوری سنسکرت تے ہندی دا منّیا پرمنّیا عالم اے۔ سِید پور وچ مسیت نال جُڑے اک وڈے مکتب وچ 30 پڑھیار حافظ کرم بخش کول پڑھدے نیں جیہڑے ہر اَٹھویں دن روٹی ٹکر تے قرآن مکمل کرن تے ہر پڑھیار توں 5 توں 6 رپئے دا نذرانہ لیندا اے۔ ایتھے 4 گرمکھی سکول نیں: گورکھ پور وچ 7 پڑھیار، اڈیالہ 12 پڑھیار، ڈھلا 8 پڑھیار تے ترلاہی 70 پڑھیار۔ 5 لنڈے سکول نیں: کوری 25 پڑھیار، سید پور 30 پڑھیار، کرپا 20 پڑھیار، گولڑا 25 پڑھیار تے دھمیال 40 پڑھیار۔ 10 مکتب تھلے دتے گئے نیں: اڈیالہ وچ 2 مکتب 30 پڑھیار، نرالا 8 پڑھیار، لوہی بھیر 18 پڑھیار، جھنگی 10 پڑھیار، بنگریل 8 پڑھیار، ریہارا 9 پڑھیار، شکار پوریاں 25 پڑھیار تے دھگل وچ 2 مکتب 12 پڑھیار۔

جٹالی: جٹالی/ جاتلی وچ اک چنگا مکتب اے جتھے فضل دین 50 پڑھیاراں نوں اُردو، فارسی، حساب وغیرہ پڑھاندا ائے، ایس سرکل وچ کسے ہور مکتب دا ذکر نہیں لبھیا، پر 6 گرمکھی سکول نیں، سبھ توں وڈا سکھو وچ جتھے 83 پڑھیار (28 کُڑیاں تے 55 مُنڈے) پڑھدے نیں، سِد وچ 62 پڑھیار (32 کُڑیاں تے 30 مُنڈے) دولتالا وچ 44 پڑھیار (24 کُڑیاں تے 20 مُنڈے)، کنیت خلیل وچ 35 مُنڈے، ایہناں ساریاں وچ گرنتھ تے گرمکھی پڑھائے جاندے نیں۔

اُتے دسے سکولاں توں اڈ تھلے دتے مکتب تے گرمکھی سکول ایس سرکل وچ نیں:

مکتب	گرمکھی سکول
ڈھوک ڈھاب، 25 پڑھیار رامن، 25 پڑھیار	

سَید، 2 سکول، 30 پڑھیار	
نرالی، 8 پڑھیار	10 پڑھیار
کک، 6 پڑھیار	
راہدی، 4 سکول، 38 پڑھیار	15 پڑھیار
ڈُھونگ، 15 پڑھیار	
کرتیال، 12 پڑھیار	
کرکالا، 2 سکول، 37 پڑھیار	
منگوت، 2 سکول، 17 پڑھیار	
جتل، 2 سکول، 12 پڑھیار	
درکالی کلاں، 20 پڑھیار	16 پڑھیار
درکالی خُرد، 20 پڑھیار	
گُرسیاں، 15 پڑھیار	
ماچھ، 30 پڑھیار	30 پڑھیار
کھلی کھگر، 15 پڑھیار	
گُرنالی، 8 پڑھیار	9 پڑھیار
کنیت خلیل، 12 پڑھیار	
پرتلی کلاں، 8 پڑھیار	
قتبال، 8 پڑھیار	
ہوشنگ، 11 پڑھیار	
مُرادی جمیل، 11 پڑھیار	
چھچھی بہادر، 6 پڑھیار	
کٹیال، 25 پڑھیار	
سمبرال، 12 پڑھیار	
لودی، 12 پڑھیار	

جاتلی، 2 سکول، 30 پڑھیار سکھر یلا سکھروتا، 30 پڑھیار ترکوال	16 پڑھیار

پنڈی سلطانی: حکیم رادھا کِشن تے شیر محمد، مولوی احمد دین تے نور عبد اللہ تے بھائی کلیان سنگھ دا ناں لیا جا سکدا ائے۔ ایس سرکل وچ تھلے دتے گئے تھاواں تے قرآن، فارسی تے عربی سکول نیں۔ ڈومیل وچ 60 پڑھیار، استاد مولوی نور عبد اللہ، گلیال وچ 40 پڑھیار، استاد مولوی نور احمد، نارا وچ 48 پڑھیار مولوی فضل احمد دے پربندھ ہیٹھ، سِگری وچ وی 44، استاد میاں نیک، ٹھٹہ وچ 37 پڑھیار، استاد نظام الدین، ڈومل وچ 23 پڑھیار، استاد احمد دین، کھنڈا وچ 40 پڑھیار، استاد بگنا تھ۔ ڈومیل وچ اک ''دوارا'' دے نال پاٹ شالا نال جُڑیا اے جتھے بھائی کلیان سنگھ (سنسکرت دا چنگا عالم) 10 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھاندائے تے حکومت ولّوں اک کھوہ دی معافی رکھدائے۔ ایسے تھاں تے اک گرمکھی سکول اے جتھے اُتے دسیا گیا بھائی ای 40 مُنڈیاں نوں سنسکرت تے گرمکھی پڑھاندائے۔ نارا، سِگری، سیال ٹھٹہ تے جُھنڈ وچ اک اک گرمکھی سکول اے تے استاد ٹھاکر داس، گوبند، بابا گھور داس تے بال کِشن ترتیب وار 24، 24، 17، 16 تے 39 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں۔

اک ہور ریٹرن وچ تھلے دتے گئے مکتباں دا ذکر وی آیا اے: پنڈی سلطانی وچ ترِن مکتب تے 33 پڑھیار، مِتیال وچ دو مکتب تے 50 پڑھیار، خیل وچ اک مکتب تے 6 پڑھیار، جلوال وچ 2 مکتب تے 23 پڑھیار، مروال وچ؟ 6 ٹھٹّہ وچ 3 پڑھیار، کامل پور وچ؟ 7 کسران وچ چار مکتب تے 24 پڑھیار، سیال وچ چار مکتب تے 25 پڑھیار، بھُوت وچ اک مکتب تے 7 پڑھیار، ٹھٹّہ وچ ترِن مکتب تے 25 پڑھیار، رنگ آباد وچ اک مکتب تے 10 پڑھیار، کوٹ جچی وچ اک مکتب تے 12 پڑھیار۔

کلّر: پنڈت بھگت چند تے مولوی محمد حسن تے محمد احسن ایس سرکل وچ مان جوگ نیں۔ فارسی۔ عربی سکول تھلے دتے گئے نیں: اک اراضی وچ مسیت نال جڑے ہوئے 12 پڑھیار بدر الدین دے پربندھ ہیٹھ جیہڑا عربی دا چنگا عالم اے تے مہینہ وار چار آنے فی مُنڈا لیندائے، اک دُبیراں وچ فرمان علی دے پربندھ ہیٹھ، اوہ 25 مُنڈیاں نوں پڑھاندا اے۔ دو چُوہا وچ 20

پڑھیاراں نال، اک بسندوٹ وچ 15 پڑھیاراں نال، اک صاحب دنیال وچ 10 پڑھیاراں نال، اک تکال وچ 20 پڑھیاراں نال، اک کلّر سیداں وچ 6 پڑھیاراں نال، اک بھلکور وچ 40 پڑھیاراں نال تے اک مُشت بدھال وچ 25 پڑھیاراں نال۔ دُبیراں، خالصہ تے دھال دے گرمکھی سکولاں وچ ترتیب وار 19، 35 تے 35 پڑھیار نیں۔

حِضرُو: حکیم دیال مولوی محمد جی تے پنڈت وساکھی رام دسن جوگ نیں۔ ایس سرکل وچ سبھ توں وڈا مکتب ملک مالیا دی تھاں تے اے جیہدے وچ 40 پڑھیاراں نوں فارسی تے مسلم قانون پڑھایا جاندائے۔ حِضرو وچ اک فارسی،عربی سکول (20 پڑھیار) مسیت نال جُڑیا اے جیہدا اُستاد حفیظ اللہ بہت چنگا فارسی سکالر اے تے اللہ واسطے پڑھاندائے۔ ایتھے ای دو دھرم سالاں نیں جیہناں وچ 60 تے 30 مُنڈیاں نوں بھائی رتن تے بھائی تُلسی پڑھاندے تے روٹی ٹکر لیندے نیں، اک لنڈے سکول وچ اُستاد اللہ بخش 70 بالاں نوں پڑھاندا تے 15 رپئے مہینہ وارلینداائے۔ پنڈت وساکھی رام دے پربندھ ہیٹھ اک پاٹ شالا وچ 8 پڑھیار نیں تے نرٹوپا، ابدال، شمس آباد تے سمن دے مکتباں وچ ترتیب وار 32، 20، 15 تے 25 پڑھیار نیں۔

فتح جنگ: چنگے مولوی، پنڈت تے حکیم ایہہ نیں: مولوی غلام غوث قاضی، فضل الٰہی تے غلام یحییٰ، پنڈت سکھ راج تے حکیم متھرا سنگھ۔

فتح جنگ وچ اک فارسی۔عربی سکول وچ 30 پڑھیار تے گرمکھی سکول وچ 77 پڑھیار نیں، اک فارسی۔عربی سکول ڈھوک میکی (60 پڑھیار) وچ سارے باہروں آئے ہوئے نیں تے ایہدا پربندھ کار محمد غلام یحییٰ علاقے وچ منّیا پرمنّیا اے۔ پڑھائے جان آلے مضمون ایہہ نیں: عربی گرامر، منطق، فلسفہ، فلکیات، حساب، فقہ وغیرہ۔ ٹنڈال دے اک سکول وچ 10 پڑھیاراں نوں ایہی مضمون پڑھائے جاندے نیں۔ دوجے مکتب تھلے دتے گئے نیں: ٹھٹّھی گوجر (15 پڑھیار)، دھرنال (10 پڑھیار)، کوٹ فتح خان (25 پڑھیار) تے بتھار (12 پڑھیار)۔ فتح جنگ وچ سکھ راج 20 پڑھیاراں نال اک پاٹ شال ٹوردائے۔

روات: ایس سرکل دے مدرسے تھلے دتے گئے نیں:

سبھ توں وڈا مدرسہ مانکیالا وچ اے جتھے اُستاد رکن عالم 30 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے، اک سگری وچ 12 پڑھیار، نکرالی وچ 10 پڑھیار، تخت پری وچ 8 پڑھیار تے تنیر رتیال وچ 28

پڑھیار، مغل وچ پنج 76 پڑھیار تے رتکالا وچ 18 پڑھیار۔ ایتھے چار گرمکھی سکول نیں۔ سبھ توں وڈا بسائی وچ اک دھرم سالا نال جُڑیا جتھے بھائی چندا سنگھ 60 پڑھیاراں نوں بِنا کسے معاوضے پڑھاندائے، تخت پری تے نکرالی وچ 40، 40 پڑھیار تے اک نِکّا سگری وچ 35 مُنڈے۔ تھلے دتے گئے مکتب وی رپورٹ کیتے گئے نیں: چینی 17 پڑھیار، جاوا 10 پڑھیار، بسائی 17 پڑھیار، اعوان 15 پڑھیار، کالری 17 پڑھیار، جبار درویش 26 پڑھیار، ماڑی دانش منداں 22 پڑھیار، مَل جمالی 15 پڑھیار، چِمت 14 پڑھیار، ٹوپ کلپال 14 پڑھیار تے شادی وِل 15 پڑھیار۔

سنگ جانی: مکتب: ڈھیری شاہاں 22 پڑھیار، شاہ اللہ دِتہ 20 پڑھیار، پڑانہ 15 پڑھیار، سنگ جانیŽ ؛ ¤ § ؛ ƒ 4، وینی 15 پڑھیار، جتّل 8 پڑھیار، گھیل تھپیاں Ž ؛ ¤ § ؛ ƒ 10 تے ٹھٹّھہ خیل 8 پڑھیار۔ ایہناں ساریاں وچ اُردو، فارسی تے عربی پڑھائے جاندے نیں۔

عثمان کھٹر وچ اک گرمکھی سکول 38 پڑھیار تے اک لنڈے سکول 15 پڑھیار اے، ڈھیری شاہاں وچ اک گرمکھی سکول 10 پڑھیار تے اک لنڈے سکول 13 پڑھیار۔ سنگ جانی تے وینی وچ اک اک گرمکھی سکول 20 تے 9 پڑھیاراں آلا اے۔ کوٹ کلیان تے گھیلا وچ وی اک گرمکھی سکول 10 پڑھیاراں آلا اے۔

کہُوٹہ: مولویاں تے بھائیاں وچ مولوی غلام نبی تے بھائی نہال سنگھ دا ناں لیا جا سکدائے۔ تھلے دتے گئے مکتباں تے گرمکھی سکولاں دا دسیا گیا اے:

	مکتب			گرمکھی سکول		
قصبے یاں پِنڈ دا ناں	گنتی	پڑھیار	مضمون	گنتی	پڑھیار	مضمون
کہوٹ	4	35	فارسی تے قرآن	4	25	گرمکھی
چُوہا خالصہ	2	56	اوہی	1	14	اوہی
چوبی	1	29	اوہی	...	...	
بِوار	1	54	اوہی	...	...	
مٹُر	1	18	اوہی	1	5	
ناراہ	1	20	اوہی	1	14	اوہی

بلریٹا	1	7	اوہی	...	...	
پھُن	1	10	اوہی	1	10	اوہی
سدیوات	...	...	اوہی	1	25	اوہی
پھگوان	1	10	...	...	...	...
سنبل	1	10	...	...	...	...
کلیال	1	12	...	...	...	...
اسلوہا	1	15	...	...	...	...
لاری مسلماناں	1	12	...	...	...	...
کھلول	1	10	...	...	...	...
ڈُبیراں راجگان	1	20	...	...	...	...
جیورا	1	14	...	...	...	...
بگھر مسلماناں	1	15	...	...	...	...
پہاڑ	1	10	...	...	...	...
کوٹ	1	13	...	...	...	...

تُھوآ پِنڈ وچ اک پاٹ شالا بھائی نہال سنگھ دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا 14 پڑھیاراں نوں شاستری پڑھاندائے۔ چُوہا خالصہ وچ وی اک پاٹ شالا (7 پڑھیار) ہے وے۔

اٹک: ایس سرکل وچ سبھ توں وڈا سکول سروالا دے تھاں تے اک مسیت نال جُڑیا مدرسہ اے۔ عربی دا چنگا عالم حافظ غلام محمد 30 مُنڈیاں نوں اللہ واسطے پڑھاندائے، حاجی شاہ تے منسر وچ فارسی تے عربی سکولاں وچ یارھاں یارھاں مُنڈیاں نوں بہادر خان تے عبد اللہ پڑھاندے تے چار پنج رپئے مہینہ وار معاوضے توں اڈ روٹی ٹُکر تے کپڑے لِتے وی لیندے نیں۔ گوندل وچ دو نِکّے سکول نیں جیہناں وچ ترتیب وار 5 تے 7 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھائی جاندی اے۔ ایس اخیرلے تھاں تے وی 8 مُنڈیاں دے نال اک گرمکھی سکول اے جیہدے وچ رام دِتہ پڑھاندا تے اک روپیہ مہینہ وار، روٹی ٹُکر تے کپڑے لِتے لیندا ائے۔ اٹک وچ وی دو گرمکھی سکول (8 پڑھیار) نیں۔ ملاہی ٹولا (4 سکول)، وکنیر، دھیر، باغ نیلاب، شاکر درہ، نور پور،

لونڈی، مُلّا منصور، مندروٹا، پُرملی (2 سکول)، ملاّح (2 سکول) تے ِگری وچ ترتیب وار 29، 24، 2، 8، 15، 6، 10، 5، 5، 5، 16 تے 9 پڑھیار نیں۔

گوجر خان: پولیس ریٹرناں موجب مولوی نظام الدین، مولوی امام دین، مولوی محمد بخش تے مولوی محمد حسن، حکیم نواب علی تے حکیم بیلی رام، بھائی امیر سنگھ، بھائی دیوا سنگھ تے بھائی جونڈ سنگھ ایس سرکل وچ اُچیچے مان جوگ نیں۔ سبھ توں وڈا سکول رہورا وچ مولوی نظام دین دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا 60 پڑھیاراں نوں فارسی تے عربی پڑھاندائے۔ ملک دے عام رواج موجب اوہدی کوئی ِمتھی ہوئی پگار نہیں، پر اوہ روٹی ٹُکر لیندائے۔ ایہدے بعد ودھیا مدرسہ پنڈانہ وچ 50 پڑھیاراں نال فضل دین دی نگرانی ہیٹھ اے۔ دوجے ِنکّے مدرسے تھلّے دتے گئے نیں:

عربی۔ فارسی۔ عربی سکول			
قصبیاں یاں ِپنڈاں دے ناں	سکولاں دی گنتی	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
پنڈاری	1	16	عربی تے فارسی
بیہن	1	8	اوہی
کرولی	1	15	اوہی
دُلمی	1	30	اوہی
بِگرام	1	10	فارسی
روّکیہ	1	6	عربی تے فارسی
سِپیالی	1	10	اوہی
جابر	1	10	اوہی
گلینی	1	12	اوہی
پھلوٹ	1	20	اوہی
ڈوک	1	10	اوہی
نِرابلی جابر	1	12	اوہی
لوئی حافظ	1	9	اوہی
پِڑیاں	1	30	عربی

درہالا	1	7	اوہی
رتالا	1	5	اوہی
موہری برسال	1	6	اوہی
موہری کنزیل	1	7	اوہی
بگیال	1	30	اوہی
چندا	1	20	اوہی
لوئی چمپا	1	6	اوہی
چکرالی	1	35	اوہی
والخالصہ	1	15	اوہی
بِنام	1	8	اوہی
گامی	1	12	اوہی
نَل	1	15	اوہی
کلیانہ	1	12	اوہی
مارہ سمن	1	20	اوہی
بھُول	2	16	اوہی
جُنڈگھار/ غار	1	5	اوہی
گُجرا	1	12	اوہی
چڑمُوت کلاں	2	9	اوہی
جُنڈ بلُو	2	14	اوہی
جابر ورنیال	2	37	اوہی
سِپیالی بگھل	1	16	اوہی
دورا بیدھال	1	13	اوہی
سوہاوہ میراسیاں	1	18	اوہی

ایتھے 11 گرمکھی سکول نیں: گوجر خان تے ہِبلُو وچ 15، 15 مُنڈے پڑھدے نیں، بِگام وچ 6 پڑھیار نیں، بیرکی بِدھال وچ دوسکول 28 پڑھیاراں نال، قاضیاں وچ 25 پڑھیار، بھُل وچ دوسکول 17 پڑھیار، بھاگ پور وچ دوسکول تے 12 پڑھیار تے دورا بیدھال وچ 12 پڑھیار۔

چونترا: بھوں سرکڈھویں مولویاں وچ مولوی میاں احمد آف سروبا تے محمد شاہ آف چکری، بھائیاں وچ بھائی نہال سنگھ تے بھائی ہیرا سنگھ۔ سروبا وچ مسیت نال جُڑیا سکول جے ودھیا نہیں تے سبھ توں وڈا ضرور اے، اُستاد میاں احمد کالج سرٹیفکیٹ آلا عالم مولوی اے جیہڑا تھلے دتے گئے مضمون پڑھاندائے: عربی گرامر، منطق، مسلم شریعت، ادب، فقہ، فلسفہ، تفسیر وغیرہ۔ پڑھیاراں دی گنتی 15 اے۔ میاں احمد نوں پڑھیاراں توں کوئی نقد آمدن نہیں ہوندی پر اوہ اک معافی جاگیر رکھدائے۔

تھلے دتے گئے سکول ایس سرکل نال سمبندھ رکھدے نیں۔

	مکتب			گرمکھی سکول		
قصبے یاں پِنڈ دا ناں	گنتی	پڑھیار	مضمون	گنتی	پڑھیار	مضمون
ڈُھلیال	1	22	عربی گرامر، منطق، تفسیر، مسلم قانون تے ادب	1	10	
مندوال	1	20	اوہی	...	...	
گنگن	1	32	مسلم قانون، ادب	...	...	
سِہال	2	50	گرامر، منطق	...	...	
چکری	1	30	مسلم قانون، ادب	2	48	گرمکھی، دربار تے پوتھی
میاں موہرا	1	17	اوہی	...	...	
ڈھیری	1	25	اوہی	...	...	اوہی
بلاول	1	15	اوہی	1	20	

ڈنڈی گوجراں	1	5	اوہی	...	...	
محمودا	1	7	اوہی	...	...	
راجر	2	25	عربی گرامر، فقہ تے مسلم قانون	1	30	اوہی
چھن	1	20	اوہی	1	20	اوہی
سنگرال	...	...	... ...	1	15	اوہی
کھلاّ	...	...	... ...	1	25	اوہی
گنگن والا	...	...	... ...	1	25	اوہی
کولیاں	...	...	... ...	1	17	اوہی
چَونترا	...	...	... ...	1	27	گرمکھی
ادھوال	...	...	... ...	2	33	اوہی
میال	...	...	... ...	1	15	اوہی
چک بیلی خان	...	...	... ...	1	25	اوہی
مجاہد	1	12	... ...	1	15	
پریال	...	...	... ...	1	37	

پنڈی گھیب: مولوی فضل احمد تے محمد افضل، بھائی ساون سنگھ دسّن جوگ بندے نیں۔ اک ہور دس پان آلے نے مولوی گُل محمد، مولوی میاں احمد تے مولوی میاں خورشید، پنڈت سکھ دیال تے پنڈت رادھا کِشن تے بھائی گُردا سنگھ دا ناں وی لیا۔ ودھیا سکول کمالیال وچ قاضی فضل احمد دی نگرانی ہیٹھ اے، پولیس ریٹرن وچ پڑھیاراں دی گنتی 18 جد کہ مقامی دسّن آلے دے موجب 50 اے۔ پڑھائے جان آلے مضمون عربی گرامر، اُردو، فارسی، حساب تے قرآن نیں۔ اُستاد پِنڈ دے زمینداراں ولّوں دتی گئی 10 گھماوَ بِنا لگان زمین رکھدائے۔ ایسے نجی ریٹرن وچ اُتے دسی گئی تھاں تے ہور پنج مکتباں 52 پڑھیاراں دا ذکر اے جتھے ایہی مضمون پڑھائے جاندے نیں۔ پنڈی گھیب سرکل وچ دوجے سکول تھلے دتے گئے نیں:

	مکتب			گرمکھی سکول		
قصبے یاں پِنڈ دا ناں	گنتی	پڑھیار	مضمون	گنتی	پڑھیار	مضمون
پنڈی گھیب	6	45	شاعری تے مسلم قانون	3	208	گرمکھی
				1	12	گرمکھی، مہاجنی تے پہاڑے
گنداکا	3	16	اوہی	...	...	
کھور	2	25	قرآن تے حدیث	1	20	اوہی
کملیال	1	12	اوہی	...	...	
نوشہرہ	1	16	اوہی	...	...	
نِکّی کلاں	2	18	اوہی	...	...	
تُوت	1	20	اوہی	...	...	
توِین	1	10	اوہی	1	14	گرمکھی
اخلاص	3	33	عربی	...	...	
لنگڑیال	1	21	اوہی	...	...	
کھریہ	4	24	فارسی	...	...	
نونتھا	1	10	قرآن	...	...	
دُنال	1	10	اوہی	...	...	
ڈھوک گُجر	1	7	اوہی	...	...	
سلتوال	1	12	اوہی	...	...	
ملّو والا	1	3	اوہی	...	...	
غریب وال	1	8	اوہی	...	...	
ڈھولیاں	1	7	اوہی	...	...	
ڈنڈی	1	7	اوہی	...	...	
سورا	1	4	اوہی	...	...	

سرویہ	1	16	اوہی	...	...	
سُرگہ	1	12	اوہی	...	...	
چکّی	1	20	اوہی	...	...	
نِکّا غلام شاہ	3	22	اوہی	...	...	
ڈھوک ڈیرہ	1	7	اوہی	...	...	
ٹٹّی کالرا	1	4	اوہی	...	...	
پھیرو والی	1	6	اوہی	...	...	
ڈھوک ملیاراں	1	5	اوہی	...	...	
احمدال	1	12	اوہی	1	5	

پنڈی گھیب وچ اک پاٹ شالا وی اے جیہڑی پولیس ریٹرن وچ دسی گئی تفصیل موجب اُچ پدھر دی لگدی اے۔ پنڈت رادھا کِشن 12 پڑھیاراں نوں تھلے دتے گئے مضمون پڑھاندائے: سنسکرت، گرامر، منطق، جوتش، ویدانت۔

حسن ابدال: مولوی قاضی تے عبدالعزیز نوں چنگے عربی عالم دسیا جاندائے۔ ایس سرکل وچ 19 مکتب نیں: تہڈا اوچ 18 پڑھیار عبدالعزیز دے پربندھ ہیٹھ جیہڑا اعربی ادب پڑھاندا تے 4 گھماؤ معافی زمین رکھدائے، بُرہان وچ دو 61 پڑھیار، پیوی 16 پڑھیار، گڑھی افغاناں 15 پڑھیار، حسن ابدال وچ دو 60 پڑھیار، سلطان پور وچ 15 پڑھیار، سمن وچ 7 پڑھیار، وال وچ دو 30 پڑھیار، بُدھو وچ 15 پڑھیار، چتسر جوگی وچ 10 پڑھیار، بائی وچ 15 پڑھیار، فتح اللہ وچ 30 پڑھیار، گتیریاں وچ 20 پڑھیار، کویلا وچ دو 30 پڑھیار تے پُرمیانا وچ 20 پڑھیار۔ بُرہان، حسن ابدال تے کوٹ فتح خان پِنڈاں وچ اک اک گرمکھی سکول اے جتھے ترتیب وار 32، 54 تے 25 پڑھیار نیں۔

مکھڈ: مولوی خورشید، مولوی میاں احمد تے مولوی میاں زمان، حکیم گوہر سنگھ تے حکیم نونہال سنگھ ایس سرکل وچ منّے پرمنّے نیں۔ آپ مکھڈ وچ پنج مدرسے نیں جیہناں وچ کل 144 پڑھیار (اک وچ 112، دوجے وچ 35، تیجے وچ 22، چوتھے وچ 40 تے پنجویں وچ 35) نیں۔ میرا دے مدرسے وچ 50 تے اک ہور وچ 60 مُنڈے نیں، اخیر تے دسیا اک مسیت نال

جُڑیا اے تے ایہدے اُستاد میاں احمد نوں بڑا چنگا عالم فاضل سمجھیا جاندائے۔ عربی گرامر، مسلم قانون پڑھائے جان آلے مضمون نیں، اوہنوں صرف 3 روپئے مہینہ وار لبھدے نیں۔ ایتھے دو گرمکھی سکول نیں: وڈا سکول مکھڈ وچ اک دھرم شالا نال جڑیا اے ایتھے 25 مُنڈے پڑھدے نیں تے بھائی سکھ دیال سنگھ اُستاد اے، دوجا میہوالی وچ اے تے 25 پڑھیار پڑھدے نیں۔

مندرہ: مولوی قمر الدین تے بھائی گلاب سنگھ آف ہریال منّے پرمنّے بندے نیں۔ ایس علاقے وچ تِن مکتباں دا ذکر صرف پولیس نے کیتا اے، بجنیال وچ 40 پڑھیار، کوڑی دولال وچ 30 پڑھیار تے پھُٹی وچ 50 پڑھیار۔ پہلے وچ عربی تے قرآن، تے اخیرلے دو وچ اُردو، قرآن، حساب وغیرہ پڑھائے جاندے نیں۔ حکیم چھٹہ وچ تِن مکتب 7 پڑھیار، سوسا وچ 7 پڑھیار، کلیال وچ 20 پڑھیار، بائچا وچ 8 پڑھیار، دِیہر وچ 20 پڑھیار، تبکیاں وچ 15 پڑھیار، کمیتی وچ 10 پڑھیار، پھٹا وچ 20 پڑھیار، نور واجھلا وچ 15 پڑھیار، کھکڑی وچ 18 پڑھیار، سوگ وچ دو 45 پڑھیار، کجُّو وچ 9 پڑھیار، کُروادا ملیاراں وچ 10 پڑھیار، کُروادا سواں وچ 8 پڑھیار، دھرا وچ 8 پڑھیار، چربیال وچ 7 پڑھیار، چھری بگیال وچ 7 پڑھیار، چھری کلیال وچ 12 پڑھیار تے جوڑیاں وچ 7 پڑھیار۔

مری: مولوی عبد الصمد، مولوی چراغ دین تے بھائی بھگوان سنگھ منّے پرمنّے نیں۔ ایتھے صرف اک مکتب دا ذکر آیا اے جیہڑا اک مسیت نال جُڑیا اے تے جتھے فارسی تے عربی دا عالم عبدالحق ایہناں مضموناں توں اڈ حساب وی 28 مُنڈیاں نوں پڑھاندا تے 12 روپئے مہینہ وار لیندائے۔ اک نجی ریٹرن موجب ایس سکول وچ 30 مُنڈے تے 10 کُڑیاں نیں۔ اروا ڑی، چھرن، پوتہ، روات، میتھرا، سیداں، جداتر، چیچنا تے مسُوت دے پِنڈاں وچ ہور مکتب وی نیں جتھے ترتیب وار 10، 10، 20، 20، 10، 14، 8، 20 تے 10 پڑھیار پڑھدے نیں۔

ضلع افسر دی رپورٹ موجب ضلع راولپنڈی وچ دیسی سکولاں دی سارنی

(جیہڑی پولیس ریٹرناں وچ شامل نہیں)

	مکتب			گرمکھی سکول		
قصبے یاں پِنڈ دا ناں	گنتی	پڑھیار	مضمون	گنتی	پڑھیار	مضمون
دھمیال	2	18	فارسی تے عربی	2	40	گرمکھی تے گرنتھ

کوتہ خُرد	1	15	قرآن	2	40	
موہری گھراں	1	10	اوہی	...	...	
موہرا جہر	1	10	قرآن، گلستان،	...	...	
			بوستان، سکندر نامہ	...	...	
بندہ سنگھال	1	10	قرآن	...	...	
پنج	1	25	اوہی	...	...	
اوراہ	1	25	اوہی	...	...	
ڈھوک لکھاں	1	25	عربی تے فارسی	...	...	
کلیام تیلی	2	8	قرآن تے فارسی	...	...	
بگالیانہ	1	2	قرآن	...	...	
کِرپال	1	2	اوہی	...	...	
کلیام سیداں	1	6	اوہی	...	...	
بگّا سگرال	1	10	قرآن تے فارسی	...	...	
بجنیال	3	36	اوہی	...	...	
چاہان	1	10	قرآن	...	...	
روات	2	15	قرآن، گلستان،	1	22	گرمکھی، گرنتھ، سکھ منی
			بوستان	...	...	
پنج گراں	1	6	اوہی	...	...	
سُود گنگال	1	18	قرآن تے گلستان	...	...	
دھکالہ	1	19	اوہی	...	...	
لوہا درہ	1	5	اوہی	...	...	
موہرہ جُمہ	1	3	اوہی	...	...	
کوہالہ کلاں	1	4	عربی	...	...	
پگلر	1	6	اوہی	...	...	

کولیا میور	1	2	قرآن	...	...	
میرا کلاں	1	8	سکندر نامہ، گلستان، بوستان	...	...	
مَل پور	1	25	عربی، فارسی، اُردو	...	...	
سوہاں	1	30	قرآن	...	...	
کوٹ ٹھال	1	8	اوہی	...	...	
گورکھ پور	1	20	قرآن، گلستان، بوستان	...	...	
ڈیرہ	1		قرآن	...	...	
شاہ پور	1		اوہی	...	...	
ہفالہ کلاں	1		اوہی	...	...	
ہفالہ خُرد	1		اوہی	...	...	
سید پور	1	15	اوہی	1	20	پنج گرنتھی تے گرنتھ
لومدہ مستال	1	10	عربی تے فارسی	...	...	
غوئراہ	3	57	عربی	2	40	گرمکھی
کوری	...	...	...	2	35	اوہی
نور پور	1	20	فارسی تے اُردو	...	...	
سمبلوال	1	6	قرآن	...	...	
جنجال	1	6	اوہی	...	...	
کوری ملیاراں	1	7	اوہی	...	...	
سفر	1	5	قرآن	...	...	
کھتریاں	1	10	عربی تے فارسی	...	...	
تیلیاں	1	12	قرآن	...	...	
کولیاں کوٹ	1	9	اوہی	...	...	

نُون	1	22	عربی تے فارسی	...	...	
گِرجا ڈھوک	1	20	قرآن	...	...	
کوتہ	1	3	اوہی	...	...	
سُنبل	1	5	اوہی	...	...	
جاپہ	1	4	عربی تے فارسی	...	...	
بانیاں نونتھ	1	3	قرآن	...	...	
موہرا اَمرا	1	8	اوہی	...	...	
کوتہ کلاں	2	33	عربی تے فارسی	...	...	
ہمک	1	14	قرآن	...	...	
بجوال	1	8	اوہی	...	...	
بمگا کنت	1	6	اوہی	...	...	
مورگاہ	1	7	اوہی	...	...	
کلیال	1	5	اوہی	...	...	
جرائی	1	4	اوہی	...	...	
کھرتنہ	1	50	اوہی	...	...	
تولسوہ ہر دا	1	3	قرآن	...	...	
ملکہ	1	8	اوہی	...	...	
حیدر حلیم	1	12	اوہی	...	...	
چک چالُو	1	3	اوہی	...	...	
اوجڑی کلاں	1	20	اوہی	...	...	
پنڈی نوشریف	1	9	فارسی تے اُردو	1	6	گرمکھی تے جپ جی
ڈھوک صدر	1	3	قرآن	...	...	
پنڈ پریال	1	2	اوہی	...	...	
ترنول	1	5	اوہی	...	...	

بنداہ	1	5	اوہی	...	...	
ڈھوک سُندر	1	6	اوہی	...	...	
سرائے کولہ	1	4	اوہی	...	...	
سرائے خوبوزہ	1	9	فارسی تے عربی	...	...	
چھوکر	1	6	قرآن	...	...	
چوہڑ برنال	1	15	قرآن، گلستان تے	...	...	
			بوستان	...	...	
کتھا کاک	1	4	قرآن	...	...	
ٹالیاں	...	...	...	1	8	گرمکھی
روات	...	...	...	1	40	اوہی
چپّڑ	1	10	اوہی	...	...	
گنگل	1	7	قرآن	...	...	
جابر سانہ	1	7	اوہی	...	...	
سِری ملانہ	1	5	...	...	...	
تتّہ گندپور	1	5	اوہی	...	...	
کٹاریاں	1	8	اوہی	...	...	
کھکّر خُرد	1	10	عربی تے فارسی	...	...	
بنداہ	1	8	اوہی	...	...	
چورکی	1	3	فقہ تے شاعری	...	...	
ڈھوک ہمّت	1	4	فقہ	...	...	
پپراہ	1	6	فقہ تے شاعری	...	...	
ڈھوری	1	8	قرآن	...	...	
بگّا شمال	1	38	عربی تے فارسی	...	...	
کرکن	1	25	اوہی	...	...	

سنگریہہ	1	10	قرآن	...	...	
موگُو	...	12	قرآن	...	...	
چھتروہ	...	...	...	...	...	
سِہنڈُو	1	12	اوہی	...	...	
گھبراوٗ	1	7	عربی تے فارسی	1	18	گرمکھی
دھروالہ	1	15	اوہی	...	...	
دھلیالہ	1	10	اوہی	...	...	
پمتراڑ	1	9	اُردو تے فارسی	...	...	
نوگری	1	1	فارسی	...	...	
ہرنُوہ سدانالی	1	2	اُردو تے فارسی	...	...	
ترلائی کلاں	1	40	قرآن تے فارسی	...	...	
جابرمرزال	1	7	قرآن تے اُردو	...	...	
مُسیاری	3	24	اوہی	...	...	
بھن	1	3	اوہی	...	...	
پھٹّی	4	20	اوہی	...	...	
ہوکراہ ِکیر	1	15	اوہی	...	...	
ملوت	1	12	اوہی	...	...	
روات	2	16	اوہی	...	...	
سرمنڈل	1	14	اوہی	...	...	
موری	1	1	اوہی	...	...	
کروڑ	1	5	اوہی	...	...	
قلعہ بسند	1	30	اوہی	...	...	
درلوہی	1	2	اوہی	...	...	
سلاں کھارو	2	16	قرآن	...	...	

تھب بھراامال	1	10	اوہی	...	...	
لوکوٹ	1	7	اوہی	...	...	
بگالی	2	25	اوہی	...	...	
بوجہ	1	12	اوہی	...	...	
پھنتی	1	4	اوہی	...	...	
برہنا	2	20	اوہی	...	...	
بندھی	1	5	اوہی	...	...	
کاہیا	1	15	اوہی	...	...	
ملوت واسیاں	2	30	اوہی	...	...	
مرتضٰی خان	1	22	اوہی	...	...	
پتڑمَل	1	4	اوہی	...	...	
اوسیہ	1	8	اوہی	...	...	
اُرا	1	4	اوہی	...	...	
بن کویل	1	6	اوہی	...	...	
سِندھیہ	1	12	اوہی	...	...	
ماڈُو	2	24	اوہی	...	...	
کوٹلی	2	12	اوہی	...	...	
دلّہ	1	7	اوہی	...	...	
تندکٹ	1	6	اوہی	...	...	
سانملی	1	6	اوہی	...	...	
مانکہ	1	7	اوہی	...	...	
براہا	1	12	اوہی	...	...	
الوکاس	1	2	اوہی	...	...	
پیرکلاں	2	30	اوہی	...	...	

کوٹلی	1	15	اوہی	...	...	
گھوئی	1	10	اوہی	...	...	
دریا گلی	1	8	اوہی	...	...	
کھمبر مال	2	15	اوہی	...	...	
ڈھیلہ	1	10	اوہی	...	...	
پھگواڑی	1	8	اوہی	...	...	
سہنہ	1	8	اوہی	...	...	
گھوتی	1	10	اوہی	...	...	
ککریا	1	4	اوہی	...	...	
تریسایہ	1	6	اوہی	...	...	
سانملی	1	9	اوہی	...	...	
گھوڑا گلی	1	6	اوہی	...	...	
منگل	1	6	اوہی	...	...	
سنبل باہ	1	4	اوہی	...	...	
سائیاں	2	9	اوہی	...	...	
گھوڑا	1	8	اوہی	...	...	
تحصیل فتح جنگ						
قتوال	1	12	فارسی تے عربی	...	...	
یاتھر	...	...	...	1	15	
عطّار	1	5	اوہی	...	...	
ملّوکال	1	12	اوہی	...	...	
ہرنیاں والا	1	13	اوہی	...	...	
گھیلا کلاں	1	15	اوہی	1	20	
کراڑ	1	20	اوہی	...	...	

سروبا	1	15	اوہی	2	16	
تترال خُرد	1	12	اوہی	...	...	
چک امرال	2	20	اوہی	...	...	
جھنگی دائم	2	28	اوہی	...	...	
دھندھا	1	22	اوہی	...	...	
تھُلا کلاں	1	10	اوہی	...	...	
کوٹ	1	60	اوہی	1	60	
پریال	1	10	اوہی	...	...	
چَوت	..	...	...	...	...	
دھومیل	...	...	...	1	15	
جھانر	1	125	اوہی	1	15	
لاڈیاں	1	22	اوہی			
تحصیل اٹک						
حضرو	3	69	عربی تے فارسی	1	9	سنسکرت
موسیٰ	1	12	اوہی	...	...	
غورغوئی	1	15	اوہی	...	...	
کالُو خُرد	1	11	اوہی	...	...	
جلالا	1	10	اوہی	...	...	
دیسا	1	20	اوہی	...	...	
تحصیل پنڈی گھیب						
سرُوری	1	16	اوہی	...	...	
ناہد	1	15	اوہی	...	...	
رنگلی	2	30	اوہی	...	...	
لسبال	2	8	اوہی	2	10	پنج گرنتھی تے گرنتھ

پنڈی سرہال	2	40	اوہی	...	...	
تھریالیہ	1	10	اوہی	...	...	
فروز داتا	1	6	اوہی	...	...	
جابہ	1	7	اوہی	...	...	
چَمت	1	10	اوہی	...	...	
اُچھری	1	9	اوہی	...	...	
لوسدرال	2	12	قرآن	...	...	
چھپری	1	7	اوہی	...	...	
تحصیل گوجرخان						
چرویتال	2	45	اوہی	...	...	
چنگا بگیال	2	38	اوہی	...	...	
کوری دلال	...	...	...	1	15	اوہی
جاتلی	1	20	قرآن	2	24	گرمکھی تے گرنتھ
گوجرخان	...	...	...	...	...	
بھٹہ مولیار	1	20	قرآن تے فارسی	...	...	
مہیرہ شمس	1	20	قرآن	...	...	
بیول	2	16	اوہی	...	...	
ہچیاری دلال	1	15	قرآن	...	...	
جنڈ میلُو	2	14	اوہی	1	16	اوہی
جنڈ نجار	1	15	اوہی	...	...	اوہی
کُرتہ	...	...	...	1	6	اوہی
کنتریلا	1	7	اوہی	1	8	
مستلہ	1	10	اوہی	...	...	
دیوی	1	10	اوہی	...	...	

ہرتل	...	...	...	1	10	
نتہ گوجرمَل			قرآن	...	...	
پنجتول			اوہی	...	...	
دَنہت	...	...	...	1	10	اوہی
تحصیل کہوٹہ						
بیوار، اُستاد بخش محمد تے میر حسین			فارسی تے قرآن	...	...	
تھیہا، اُستاد نہال سنگھ	...	...	...	1	14	مذہبی لکھتاں
بشندور، اُستاد لکھن سنگھ	...	...	...	1	25	
بملی، اُستاد رام سنگھ	...	...	...	1	40	اوہی
کیتھول	1	10	اوہی	...	...	
سالگراں	2	9	عربی	...	...	
سپیالی عمر خان	1	6	قرآن	...	...	
کنڈیاری	1	4	اوہی	...	...	
سِیتھا	1	12	اوہی	...	...	
نہیسر	1	8	اوہی	...	...	
تھوہا	5	56	اوہی	...	...	
بیدھا	1	12	اوہی	...	...	
عثمان پور	1	8	اوہی	...	...	
سنگریاں	1	12	اوہی	...	...	
مِیراہ سگال	2	20	اوہی	...	...	
چنور	1	12	اوہی	...	...	
بلہار	...	...	...	1	8	اوہی
پنڈ بِپُو	1	8	قرآن	...	...	

سِہر	1	5	اوہی	...	...	
نالہ مسلماناں	1	8		...	...	
نندنہ خیال	1	18		...	...	
اوہی	1	7		...	...	
گدّڑ کلّہ	1	3		...	...	
مُنیادہ	1	15	عربی تے فارسی	...	...	
درکالی مامُوری	2	15	قرآن	...	...	
تریال	1	30	اوہی	...	...	
ڈیرہ خالصہ	4	20	اوہی	...	...	
سکرانہ	1	25	اوہی	...	...	
ماریگالا مگرال	1	12	اوہی	...	...	
کنوہا	1	15	اوہی	...	...	
سدا کمال	1	16	اوہی	...	...	
سموت	1	25	اوہی	...	...	
چک مِرزاں	1	11	اوہی	...	...	
سودھاں	1	26	اوہی	...	...	
کلر بدھال	1	16	اوہی	...	...	
منگلورہ	1	24	اوہی	...	...	
درکالی سِن شاہی	1	17	اوہی	...	...	
پنڈورہ	1	14	قرآن	...	...	
ماریگلہ ہیال	1	14	عربی تے فارسی	...	...	
کلر خاص	1	18	عربی	...	...	
گف	1	14	اوہی	...	...	
لُنی	1	7	اوہی	...	...	

توتہ	1	5	عربی تے فارسی	...	...	
بوہریٹیہ	1	9	اوہی	...	...	
کیتھل ہوم	1	8	اوہی	...	...	
سُوہا	1	4	عربی تے قرآن	...	...	
ہنجار	1	10	اوہی	...	...	
کلیتھا	1	6	اوہی	...	...	
سائی	1	6	عربی	...	...	
پکھّی	1	4	اوہی	...	...	
کالرہ	1	2	اوہی	...	...	
بٹالہ	1	8	اوہی	...	...	
کم کوٹ	1	7	عربی	...	...	
بھنگن	1	4	اوہی	...	...	

☆☆☆

راولپنڈی ڈویژن

ضلع شاہ پور

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
435	5287	28	460	63	1249	14	286	540	7282

شاہ پور: مولویاں وچ غلام مُرتضٰی بِربل وچ منّیا پرمنّیا مقام رکھدائے، اوہ ایس پِنڈ وچ مذہبی معاملیاں تے اتھارٹی سمجھیا جاندا اے۔

ایس سرکل وچ شاہ پور تے بِربل دے تھاں تے دو وڈے مکتب نیں، دوویں ای مسیتاں نال جُڑے نیں، جیہناں وچ میاں قائم دین تے مولوی غلام مرتضٰی 55 تے 50 پڑھیاراں نوں پہلے وچ قرآن تے دوجے وچ مسلم شریعت پڑھاندے نیں۔ پہلا روٹی ٹُکر لیندا ئے تے دوجا اللہ واسطے پڑھاندائے۔

گرمکھی سکولاں دی تعداد 2 اے، اک شاہ پور تے دوجا بھکّر وچ، دوویں ای دھرم شالاں نال جُڑے نیں جتھے بھائی آسا رام بھائی رام کِشن دا پڑھیار تے بھائی کِشن سنگھ ترتیب وار 28 تے 25 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں۔ اوہناں نوں روٹی ٹُکر دتا جاندائے۔

نور پور: منّے پرمنّے مولویاں، بھائیاں تے پنڈتاں وچوں تھلے دتے گئے ناں دسّے گئے نیں: مولوی غلام علی ابن میاں رضا محمد تے مولوی قائم دین ابن فتح دین، بھائی غریب داس پڑھیار

بھائی رلیا رام مہنت، بھائی سوبھا رام پڑھیار بھائی آتما رام تے بھائی وِشن داس پڑھیار کھیم چند، تے پنڈت ۔گردھاری رام نور پور وچ بھائی لکشمی داس پڑھیار بھائی رلیا رام رنگ پور وچ، غلام حسین ابن محمد یار پیلُو وچ، جانا ابن فقیر پاوُلی بُلند وچ تے سلطان ابن کالُو پاوُلی نواں ساگُو وچ۔

نور پور وچ سبھ توں وڈا مکتب اُستاد مولوی غلام حسین ابن میاں رضا محمد آف نور پور دے گھر نال جُڑیا اے جتھے 25 پڑھیاراں نوں اللہ واسطے قرآن سکھاندائے۔

مکتب	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
1	نور پور	47	قرآن
2	بُلند	18	اوہی
3	پیلُو دیس	10	اوہی
4	نواں ساگُو	8	اوہی

نور پور وچ اک پاٹ شالا اُستاد دے اپنے گھر نال جُڑی اے جتھے پنڈت ۔گردھاری رام 10 پڑھیاراں نوں بِنا کسے معاوضے سنسکرت گرامر پڑھاندائے۔

ایس سرکل وچ سبھ توں وڈا گرمکھی سکول جگتا دی دھرم سالا نال جُڑیا اے جتھے بھائی غریب داس پڑھیار بھائی رلیارام مہنت 28 پڑھیاراں نوں بِنا معاوضے پڑھاندائے۔ دو نِکّے گرمکھی سکولاں دا ذکر وی آیا اے، اک سوبھا رام دے پربندھ ہیٹھ 24 پڑھیاراں آلا تے دوجا وِشن داس دے پربندھ ہیٹھ 15 پڑھیاراں آلا۔ اک ہور گرمکھی سکول رنگ پور وچ 15 پڑھیاراں آلا اے۔

نور پور وچ اک مہاجنی سکول وچ 20 پڑھیار پڑھدے نیں تے پنڈت ۔گردھاری رام اوہناں نوں لنڈے سکھاندائے۔

مٹھا ٹِوانہ: پولیس ریٹرن موجب مولوی قاضی شیخ احمد، اوہدا پُتر فضل احمد تے مولوی ولی محمد مٹھا ٹِوانہ وچ، تے میاں شرف دین وارچھا وچ، مولوی غلام محی الدین اُتراہ وچ منّے پرمنّے نیں۔

ایس سرکل دے سبھ توں وڈے مکتب ایہہ نیں: تِن مٹھا ٹوانہ وچ، اک وارچھا وچ تے اک اُتراہ وچ۔ پہلے تِن مسیتاں نال جُڑے نیں جیہناں وچ مولوی ولی محمد، قاضی شیخ احمد سَنے پُتر فضل احمد تے فیض احمد قرآن، مسلم قانون، علم بدایع، علم عروض تے تفسیر ترتیب وار 15، 10 تے 10 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں۔ اوہناں دی آمدن مِتھی نہیں، کجھ لوک ویاہ دے موقعیاں تے

نذرانے تے ہر جمعرات نوں روٹی ٹکر دیندے نیں۔ چوتھا سکول میاں شرف دین دی مسیت نال جُڑیا اے جیہدے وچ میاں شرف دین 10 پڑھیاراں نوں اللہ واسطے قرآن پڑھاندائے۔ پنجواں سکول کھام مسیت نال جُڑیا اے جیہدے وچ غلام محی الدین 15 پڑھیاراں نوں قرآن پڑھاندا تے پہلے تِن استاداں ہار ای آمدن لیندائے۔

ایتھے تِن وڈے گرمکھی سکول نیں، تِن مٹھا ٹِوانہ وچ جیہدے وچ اک دھرم سالا کلاں نال جُڑیا اے، جتھے 60 پڑھیار پڑھدے نیں، یعنی 25 بھائی ویساکھی تے 35 بھائی سنت سنگھ کول گرمکھی پڑھدے نیں۔ استاداں دی آمدن مِتھی نہیں، پڑھیاراں دی پڑھائی پوری ہون تے لوک اپنی خوشی نال جو چاہون دے دیندے نیں۔ دوجا تے تیجا سکول کلیان سنگھ تے مہر سنگھ دیاں دھرم سالاں نال جُڑے نیں جتھے بھائی لچھمن داس تے حضور سنگھ ترتیب وار 5 تے 10 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں، چوتھا تے پنجواں سکول دھرم سالا کلاں تے تلّا نال جُڑے نیں جیہناں وچ 20 تے 8 پڑھیاراں نوں امر سنگھ تے چَین سنگھ پڑھاندے نیں۔ گرمکھی ایہناں ساریاں سکولاں وچ پڑھائی جاندی اے تے استادنوں ویلے کویلے لبھن آلے نذرانیاں توں اڈ کوئی آمدن نہیں ہوندی۔

مٹھا ٹِوانہ وچ اک مہاجنی سکول 8 پڑھیار اُتم اروڑا دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑا بِنا معاوضے لنڈے پڑھاندائے۔

بارش دے گھاٹے پاروں وڈی تعداد وچ مسلمان ایس علاقے نوں چھڈ کے دوجے علاقیاں وچ مزدوری کرن لگے، ایس لئی سکولاں وچ آوَن آلے پڑھیاراں دی گنتی بہت گھٹ اے، اُنج قاضی احمد، فضل احمد تے اوہدے پُتر مولوی ولی محمد آف مٹھا ٹِوانہ دے پربندھ ہیٹھ سکول بہوں چنگ نیں۔

ہڈالی: غلام یٰسین دا ذکر اک اُچ پدھر دے حکیم دے طور تے آیا اے۔

مکتب کٹّا سنگرال، کٹّا ہذرال، واہر، جِبّی تے نلی وچ مسیتاں نال جُڑے نیں جتھے ترتیب وار 14، 16، 12، 42 تے 21 پڑھیار احمد دین برخوردار تے فقیر محمد، فضل کریم، غلام نبی تے کریم بخش اتے بہاوٗ الدین کولوں عربی پڑھدے نیں۔ استاداں نوں صرف روٹی ٹکر تے کپڑے لِتے لبھدے نیں۔

جِبّی وچ دو گُرمکھی سکول دھرم سالاں نال جُڑے نیں جیہناں وچ باوا لچھمن داس تے بھائی

منگل سنگھ 58 پڑھیاراں جیہناں وچ 24 کُڑیاں تے 34 مُنڈے نیں تے 13 پڑھیاراں نوں گرمکھی پڑھان دے بدلے ہر روز اِک پڑھیار کولوں روٹی ٹکر لیندے نیں۔

کٹّا وچ شنکر داس 8 پڑھیاراں دا اک مہاجنی سکول ٹوردا تے لنڈے پڑھاندائے۔

خوشاب: مولویاں وچوں غلام نبی منّی پرمنّی حیثیت رکھدائے۔

خوشاب دا سبھ توں وڈا مکتب اک مسیت نال جُڑیا اے جیہدے وچ غلام نبی 50 پڑھیاراں نوں اللہ واسطے قرآن پڑھاندائے۔ اک ہور مکتب وچ 25 پڑھیار نیں۔

ایس سرکل وچ دوجے مکتب تھلے دتے گئے نیں:

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
1، 2	ہموکا	40	قرآن
3	مُحِب پور	20	اوہی
4	میلی میاں نور	17	اوہی
5	ٹٹّی کیزا	8	اوہی
6	جوئیہ	10	اوہی
7	جورہ	14	اوہی
8	کوٹلہ	14	اوہی
9	دِوال	14	اوہی
10	ڈھاک	12	اوہی
11، 12، 13	راجر	12	اوہی
14	نُوردانا	15	اوہی

خُوشاب ہموکا، جوئیہ تے راجر دے گرمکھی سکولاں وچ ترتیب وار 25، 17، 12 تے 14 پڑھیار پڑھدے نیں۔

متالک: ایس سرکل وچ ودھیا حکیم تے مولوی میاں دین محمد اے۔ اوہ طب وچ چنگا ماہر تے پڑھائی دا چنگا علم رکھدائے، 15 یاں 16 حافظ ہر ورھے ایس سکول توں فارغ ہوندے نیں

جتھے اوہ تقریباً 25 پڑھیاراں نوں قرآن، فارسی تے اُردو پڑھاندائے۔

نوشہرہ: منّے پرمنّے واہدِ روچ حکیم میاں رجب تے نوشہرہ وچ راج کور برہمن نیں۔

ایتھے ست مکتب نیں: اُچھالا وچ لمبردار اللہ یار دے گھر نال جُڑیا، جہالر وچ لمبردار فتح خاں دے گھر نال جُڑیا، روہرڑ وچ بھیم سین دے مکان نال جُڑیا، سبھرال وچ میاں محمد دی مسیت نال جُڑیا، کفری وچ غلام محی الدین دی مسیت نال جُڑیا، کُری وچ پنڈ دی مسیت نال جُڑیا، انگھا وچ بہاؤ الدین لمبردار دی مسیت نال جُڑیا اے۔ ایہناں وچ قاسم شاہ سید، سدا رنگ، بھیم سَین، رُکن الدین، غلام محی الدین اول، قمر الدین تے غلام محی الدین دوم 8، 8، 8، 31، 32، 30 تے 25 پڑھیاراں نوں پہلے دو مکتباں وچ فارسی تے اُردو اتے بقایا وچ عربی پڑھاندے نیں۔ نوشہرہ، کھکّی، مرُ و وال، انگلا تے کفری وچ 5 گرمکھی سکول دھرم سالاں نال جُڑے نیں جتھے سنتوکھ سنگھ، باوا گلاب سنگھ، باوا نندیر پرکاش، بھائی ہری سنگھ تے انوکھا ترتیب وار 20، 6، 14، 24 تے 15 پڑھیاراں نوں بِنا معاوضے گرمکھی پڑھاندے نیں۔

پولیس ریٹرن موجب نوشہرہ وچ گرمکھی پڑھائی تے کُرّی وچ عربی پڑھائی اُچ پدھر دی اے، پر ایس سرکل وچ فارسی کدھرے وی نہیں پڑھائی جاندی۔

بھیرہ: حکیماں وچ احمد، فضل احمد، خدا بخش، دیوان دُنی چند تے پرب دیال، مولویاں وچ غلام رسول، امیر حسین، پنڈتاں وچ بھگوان داس، پرب دیال، شیو ناراین، کرم چند، جگن ناتھ، رام نارائن تے شنکر داس، بھائیاں وچ جوالا سنگھ، سُکلا سنگھ تے بھائی کیشو داس آف بھیرہ دسّن جوگ نیں۔

ایس سرکل وچ پنج مکتب نیں: چار بھیرہ وچ، اک گوندیوالا مسیت نال جُڑیا، دوجا حافظ مردان دی مسیت نال، تیجا اُتم سنگھ دے اپنے گھر نال، چوتھا پرچھانوالی مسیت نال جُڑیا، اک گونڈ پور وچ پنڈ دی مسیت نال جُڑیا جیہدے وچ شمس الدین، شرف الدین، گلاب رائے، غلام رسول تے فضل دین پہلے دو وچ قرآن، مسلم قانون تے فارسی، تیجے وچ فارسی، اُردو، ہندی تے صرافی، چوتھے وچ مسلم قانون، حدیث، علم بدایع تے علم عروض جدکہ پنجویں وچ نرا قرآن ترتیب وار 35، 10، 25، 12 تے 16 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں۔ پہلے تِن استاداں نوں اک اک روپیہ مہینہ وارلبھدائے، جدکہ چوتھے تے پنجویں نوں اپنے سکولاں وچوں کوئی آمدن نہیں ہوندی۔

بھیرہ وچ 4 پاٹ شالاں نیں: پہلی مُحلہ گُسیانوالا وچ اک نجی گھر نال جُڑی، دوجی مُحلہ چُوہڑیاں وچ سُکھا مِسّر دے مندر نال جُڑی، تیجی مُحلہ سنہوالا وچ مقامی حکیم رتن سنگھ دے گھر نال جُڑی، چوتھی بھیرہ وچ بھائی رام رتن دی دھرم سالا نال جُڑی اے، اخیرلی وچ ایس ویلے کوئی پڑھیار نہیں پڑھدا کیوں جے ایہدا مُڈھ ای اگست 1882ء وچ بھجیا (استاداں دی کفالت قصبے دے ہندووَاں دے اکٹھے کیتے چندے نال ہووے گی)۔ اُتے دسیاں پاٹ شالاں وچ شنکر داس، شِیو نارائن تے جگن ناتھ ترتیب وار 15، 12 تے 10 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں۔ پہلی وچ گرامر دُرگا پاٹھ، شِگر بودھ تے ویدہ پڑھائے جاندے نیں: دوجی وچ گرامر تے چھ شاستر تے سِرسُوت چندریکا، تیجی وچ گرامر تے جوتش۔ استاداں دی آمدن مِتھی نہیں۔

اک مقامی دسّن آلے ضلعے وچ سنسکرت سکولاں دی تھلے دتی سارنی دتی اے:

نمبر	تھاں	نگران	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
1	بھیرہ	متھرا داس	15	ہندی تے سنسکرت
2	اوہی	گُسائیں ستروت	50	اوہی
3	اوہی	پربھو دیال	40	اوہی
4	اوہی	بہی بدھو	50	اوہی
5	اوہی	سوہران ستروت	30	اوہی
6	اوہی	میاداس	14	اوہی
7	اوہی	جھنگی	20	اوہی
8	اوہی	کاشی نام	10	اوہی
9	اوہی	ویدّت	12	اوہی
10	اوہی	گلاب رائے	15	اوہی

ایتھے چار گرمکھی سکول نیں: بھیرہ وچ دھرم سالا باجوا جوالا سنگھ نال جُڑیا، اچرون، گونڈ پور تے حافظ آباد وچ دھرم سالاں نال جُڑے، ایہناں وچ ترتیب وار 10،20 ، 25 تے 10 پڑھیاراں نوں باوا جوالا بیدی، بھائی سوتا سنگھ، بھائی سوتا سنگھ دوم تے گُردِت سنگھ پڑھاندے نیں۔ پہلے سکول وچ گرمکھی، جپ جی تے سُکھ منی وغیرہ جدکہ بقایا وچ نری گرمکھی پڑھائی

جاندی اے۔ پہلے تے چوتھے اُستاد دی کوئی پگار نہیں، پر دوجے تے تیجے نوں کسے شے دی شکل وچ اک اک روپیہ مہینہ وار لبھدا ئے۔

بھیرہ وچ دو مہاجنی سکولاں وچ 35 تے 12 پڑھیار کیشو داس تے حکیم پربدیال دی نگرانی ہیٹھ پڑھدے نیں۔ پہلے وچ لنڈے تے سنسکرت جد کہ دوجے وچ فارسی تے صرافی لنڈے پڑھائیاں جاندیاں نیں، پہلے نوں کسے شے دی شکل وچ اک روپیہ مہینہ وار تے اخیرلے نوں کجھ وی نہیں لبھدا۔

میانی: منّے پرمنّے حکیماں تے پنڈتاں دے ناواں وچ حسن دین، خدا بخش، غلام دستگیر تے میاں نور حسین، پنڈت لدھا رام تے پنڈت کاشی رام شامل نیں۔

میانی وچ تِن مکتب مسیتاں نال جُڑے نیں، اک کوٹلی سبحان وچ روضے نال جُڑیا تے پنجواں چک دندن وچ مسیت نال جُڑیا، ایہناں وچ ترتیب وار 110، 50 تے 20 پڑھیار پڑھدے نیں تے غلام دستگیر، حافظ سلطان، میاں نور حسن، محکم دین تے عالم الدین عربی تے فارسی (پہلے وچ) تے قرآن (بقایا وچ) پڑھاندے نیں تے سکولاں توں کوئی آمدن نہیں لیندے۔

گرمکھی سکولاں دی گنتی تِن اے۔ دو بادشاہ پور تے اک ہریا وچ، پہلا اک دھرم سالا نال جُڑیا اے تے دوجا تے چوتھا دُکاناں وچ کھولیا گیا اے جتھے شنکر داس، ٹھاکر داس تے پنڈت آتما رام ترتیب وار 20، 23 تے 25 پڑھیاراں نوں بِنا معاوضے گرمکھی تے لنڈے پڑھاندے نیں۔ میانی وچ اک مہاجنی سکول وچ 35 پڑھیار میاداس اوجھا کولوں گرمکھی تے لنڈے پڑھدے نیں جیہڑا کوئی معاوضہ نہیں لیندا۔

چک رام داس: پولیس ریٹرن موجب چک رام داس دا حکیم اوجھا دیوی داس گرمکھی، سنسکرت تے لنڈے دا چنگا عالم مولوی میاں گل احمد عربی تے طب دا ماہر اُچیچی شہرت رکھدے نیں۔

ایس سرکل وچ تِن مکتب نیں: اک چک رام داس وچ، اک چاوہ وچ تے اک سادا کمبوہ وچ، ایہہ سارے مسیتاں نال جُڑے نیں جیہناں وچ میاں گل احمد، کرم بخش تے میاں روشن 12، 12 تے 16 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھاندے نیں۔ استاداں دی کوئی مِتھی آمدن نہیں پر ماپے کولوں نذرانے لیندے نیں۔

چک رام داس وچ اک پاٹ شالا ذاتی گھر نال جُڑی اے جیہدے وچ اوجھا دیوی داس

25 پڑھیاراں نوں شاستر، گرمکھی تے لنڈے پڑھاندا تے لوکاں دی خوشی نال دتی ہوئی شے لے لیندائے۔ کجھ لوک اپنی پڑھائی پوری ہون تے 5، 10 یاں 15 رپئے دیندے نیں۔

جھاوریہ: جھاوریہ وچ پنڈت حکم چند تے مولوی دین محمد، پنڈت حکیم رائے تے کوٹ بھل وچ حکیم رُکّو حجام، چک مُوسیٰ وچ حکیم بھائی لورِندرا رام تے گگوال وچ حکیم سادھو رام تے مولوی میاں محمد خلیل نوں منّے پرمنّے بندے دسیا گیا۔

ایس سرکل دا سبھ توں وڈا مکتب بھرت وچ اے جتھے مولوی محمد خلیل کسے شے دی شکل وچ 4 رپئے مہینہ وار تے 14 بالاں نوں عربی تے فارسی پڑھاندائے۔

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
1، 2	کالرہ	16	عربی تے فارسی
3، 4، 5	کوٹ بہائی خان	48	قرآن
6	جھاوریہ	15	عربی تے فارسی
7، 8	کوٹ کمو	12	قرآن
9	کدلہتی	7	اوہی
10	کوٹلی اعوان	5	اوہی
11	خورشَید	15	اوہی
12، 13	گھگھوال	28	اوہی
14	خنجر	6	اوہی
15	خواجہ آباد	10	اوہی

جھاوریہ وچ اک وڈا گرمکھی سکول دھرم سالا نال جُڑیا اے جیہدے وچ بھائی سنت تے بھائی رتن (انّھا) نقد تے کسے شے دی شکل وچ دو رپئے مہینہ وار تے 30 پڑھیاراں نوں گرمکھی پڑھاندائے۔ ایس سرکل دے نِکّے گرمکھی سکول تھلے دتے گئے نیں:

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
1	چک موسیٰ	25	گرمکھی
2	کالرہ	10	اوہی

3	کوٹ بہائی خان	6	اوہی
4	کدلھتی	6	اوہی

کیوں جے ایس سرکل وچ کوئی مہاجنی سکول نہیں، ایس لئی ہندو اپنے پُتراں نوں ہٹّیاں تے آپ ای پڑھاندے نیں۔ جھاوریہ تے چک موسیٰ دے ہندو گرمکھی توں اڈ لنڈے پِپّی سِکھن دے بہت شوقین نیں۔ ایس سرکل وچ کئی اَنّھے حافظ مسیتاں وچ رہندے تے قرآن حفظ کرنا سکھاندے نیں۔

ایس سرکل وچ کوئی پاٹ شالا نہیں ہے۔

کوٹ مومن: ایس سرکل وچ چار مکتب نیں۔ پہلا کوٹ مومن وچ مولوی محمد صادق دی مسیت نال جُڑیا جیہدے وچ علی محمد 24 پڑھیاراں نوں اللہ واسطے قرآن سکھاندائے، دوجا کوٹ کالا وچ اک ذاتی گھر نال جُڑیا جیہدے وچ فیض محمد 12 پڑھیاراں نوں اللہ واسطے عربی تے فارسی پڑھاندائے۔ تیجا مکتب تسپال وچ تے چوتھا تکمیانہ وچ پِنڈاں دیاں مسیتاں نال جُڑے نیں جتھے 10 تے 25 پڑھیار پڑھدے نیں۔ تیجے مکتب وچ غلام نبی فارسی تے قرآن پڑھاندا تے 5 روپئے مہینہ وارلیندائے، چوتھے مکتب دے اُستاد دا ناں پولیس ریٹرن وچ نہیں دتا گیا۔

گرمکھی سکول دو نیں: اک رام رہان وچ تے دوجا جلالپور وچ۔ پہلا اک ذاتی گھر نال تے دوجا اک دھرم سالا نال جُڑیا اے، جتھے ٹھاکر داس تے چرن داس پہلے وچ گرمکھی تے لنڈے جدکہ اخیرلے وچ گرمکھی پڑھاندے نیں۔ پڑھیاراں دی گنتی ترتیب وار 20 تے 12 اے۔ استاداں نوں ایہناں سکولاں توں کوئی آمدن نہیں ہوندی۔

ساہیوال: حکیم عبدالکریم، بید امیر چند، مولوی غلام مصطفیٰ تے پنڈت ساون ایس سرکل وچ جانے مانے نیں۔ ایتھے دسّے گئے مکتب 8 نیں: دِین پور، ریتڑی، کوٹ گُل، دوگروٹ وچ، حویلی نھوکا، ڈیرہ تے ہنڈوی وچ۔ پہلے سَت مسیتاں نال جُڑے نیں، جدکہ اخیرلا اک ذاتی گھر نال جُڑیا اے جیہدے وچ فتح دریا، میاں محمد، غلام محی الدین عبدالعلی، شرف دین، فضل دین، غلام محمد تے حافظ کریم بخش اللہ واسطے قرآن، فارسی، عربی تے مسلم قانون ترتیب وار 27، 15، 7، 12، 30، 30، 13 تے 20 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں۔

فروکھا دی پاٹ شالا وچ پنڈت رام کِشن 40 پڑھیاراں نوں بِنا معاوضے شاستر تے

ہندی پڑھاندائے۔

7 گرمکھی سکولاں وچوں تِن ساہی وال، اک گروٹ، اک فروکھا، اک ڈیرہ تے اک واجھا وچ اے۔ ایہہ سارے دھرم سالاں نال جُڑے نیں تے بھائی جھنڈ رام، بھائی کنہیا راہم، بابا گوبند رام، بھائی گیان سنگھ، بھائی ماتا سنگھ، بابا سائیں داس تے بابا کرم داس ترتیب وار 60، 6، 30، 20، 10، 15، 20 پڑھیاراں نوں بِنا معاوضے گرمکھی سکھاندے نیں۔

فروکھا وچ اک مہاجنی سکول وی اے جتھے کھلاّ 26 پڑھیاراں نوں ہندی تے لنڈے پِپّی سکھاندائے۔ اوہدا معاوضہ مِتھیا نہیں۔

مدھ: مولوی علی محمد، پنڈت شِیو دیال تے حکیم فضل الدین نوں منّیا پرمنّیا بندہ مِتھیا جا سکدائے۔ مَدھ، گوآنا تے نوانکوٹ وچ مکتباں وچوں پہلا تے تیجا مسیتاں نال جُڑے نیں تے دوجا اک ذاتی گھر نال۔ اوہناں وچ ترتیب وار 5، 11 تے 7 پڑھیارنوں پڑھایا جاندائے، پہلے مکتب وچ عربی تے فارسی، دوجے تے تیجے وچ نری فارسی پڑھائی جاندی اے۔ استاد ترتیب وار مولوی علی محمد، محمد خان تے حسن محمد نیں۔ پہلے تے تیجے اُستاد نوں چار چار رپئے مہینہ وار تے دوجے نوں پنج رپئے لبھدے نیں (کسے شکل دی شکل وچ)۔

تخت ہزارہ تے طالب والا وچ دو گرمکھی سکول دھرم سالاں نال جُڑے نیں، ایتھے ترتیب وار 15 تے 18 پڑھیار نانک سنگھ تے شیر سنگھ کولوں گرمکھی پڑھدے نیں جیہناں نوں دو تے تِن رپئے مہینہ وار لبھدے نیں۔

مَدھ دے مہاجنی سکول (25 پڑھیار) وچ لکھمی داس پاندھا لنڈے سکھاندا تے دو رپئے مہینہ وار نقد لیندائے۔

....

نوٹ: تھلے دتی گئی سارنی وچ 388 سکول تے 4399 پڑھیار تیجے حصے دے General Abstract نالوں چوکھے وکھائے گئے نیں، جدوں ایہہ سارنی لبھی تے Abstract چھپ چکیا سی۔

وادھو سارنی

ضلعی ریٹرن نے تھلے دتے گئے سکولاں دا وادھا کیا۔

بھیرہ: مکتب...... 19 بھیرہ وچ 260 پڑھیار، اک علی پور وچ 12 پڑھیار، دو ہجکا وچ 20 پڑھیار، اک زَین پور وچ 8 پڑھیار، اک گگا وچ 8 پڑھیار، اک چھٹ وچ 8 پڑھیار، اک شیخو پور وچ 5 پڑھیار، اک دُہن وچ 20 پڑھیار، فتح گڑھ وچ 8 پڑھیار۔ مہاجنی سکول...... اک دُہَن وچ 10 پڑھیار۔

میانی: مکتب...... گوانڈ پور 30 پڑھیار، چک سَیدا وچ دو 20 پڑھیار، کلیان پور وچ دو 27 پڑھیار، کلس وچ دو 14 پڑھیار، ڈِھلی 8 پڑھیار، کوٹلی گل محمد 9 پڑھیار، بنّا میاں والا 5 پڑھیار، بھرت 6 پڑھیار، پنڈ رحیم شاہ 22 پڑھیار، کوٹ مکرّم 5 پڑھیار، بُرج 3 پڑھیار، گھوگھٹ 10 پڑھیار، نمتاس 8 پڑھیار، رائے پور 6 پڑھیار، چلّر 5 پڑھیار، اچراں 10 پڑھیار، رنشن پور 6 پڑھیار، دُہَن 20 پڑھیار، حضور پور وچ دو 15 پڑھیار، اعوان 7 پڑھیار، وجکی 10 پڑھیار، وَیرُو لوال 20 پڑھیار، کوت سنبلا نوالا 10 پڑھیار، جِیون وال 5 پڑھیار، پِنڈ مکّو 10 پڑھیار، خضر 7 پڑھیار، مونا 6 پڑھیار، فلکھو وال 10 پڑھیار، سگھ وچ دو 13 پڑھیار، کوٹ احمد خان 3 پڑھیار۔ جد کہ اک مہاجنی سکول میانی وچ اے 30 پڑھیار تے اک گوانڈ پور وچ 32 پڑھیار۔

خُوشاب: مکتب...... خوشاب وچ پندرھاں 182 پڑھیار، رکر پاکا وچ دو 15 پڑھیار، محمد شاہ وچ دو 20 پڑھیار، شیخ وال 4 پڑھیار، تے نمی والی وچ دو 6 پڑھیار۔ مہاجنی سکول...... خوشاب وچ 25 پڑھیار تے جوئیہ وچ 6 پڑھیار نیں، اک گرمکھی سکول ہموکا وچ 17 پڑھیار اے، تے دو پاٹ شالاں خُوشاب وچ 24 پڑھیار۔

ساہیوال: مکتب...... ساہیوال وچ تیرھاں 210 پڑھیار، لکھی وال وچ دو 34 پڑھیار، ڈُھل کدھیوالی وچ دو 24 پڑھیار، دین پور 25 پڑھیار، بھلّی والا 12 پڑھیار، ٹِلّی شاہنی وچ دو 30 پڑھیار، ہنڈوی 14 پڑھیار، کیلا 10 پڑھیار، ٹِلّی عمر 10 پڑھیار، بُرا 12 پڑھیار، ٹِلّی یارُو 7 پڑھیار، پولا 32 پڑھیار، بدریوان 7 پڑھیار، شیخ جلیل وچ دو 25 پڑھیار، نِہنگ وچ دو 38 پڑھیار، جہانیاں شاہ وچ دو 14 پڑھیار۔

کوٹ نور بحر شاہ 4 پڑھیار، چوبکی 3 پڑھیار، پھُکّی وچ دو 8 پڑھیار، اکی 3 پڑھیار، سلیگا 2 پڑھیار، سیال شریف وچ دو 18 پڑھیار، بگّا 5 پڑھیار، ساہیوال وچ پنج پاٹ شالاں 25 پڑھیار، ساہیوال وچ گرمکھی سکول 60 پڑھیار، شیخ جلیل وچ اک 5 پڑھیار تے بدر بھون وچ اک 26

پڑھیار۔ وٹُو، دھپ سڑی تے دُھل وچ 20، 12 تے 8 پڑھیاراں نال قرآن سکول وی نیں۔

ہڈالی: مکتب...... ہڈالی، کونڈ، چُوہا، چنکی تے بستی شیر وچ ترتیب وار 18، 10، 8، 12 تے 8 پڑھیاراں نال، تے گرمکھی سکول...... ہڈالی تے بُٹالا وچ 40 تے 6 پڑھیاراں نال۔

مٹھا ٹوانہ: مکتب...... بِندوال، کھگلی، اوکھلی، موہلا، انلی تے پنجا وچ 60، 9، 10، 4 تے 10 پڑھیاراں نال۔

کٹھو: کرار، تلوکر، دائیوال، پنڈی، ملھُو وال تے نری وچ ترتیب وار 7، 12، 13، 12، 2 تے 3 پڑھیاراں نال۔

نوشہرہ: مکتب......نوشہرہ وچ اک 25 پڑھیار، سوڈھی وچ دو 16 پڑھیار، سُرکی وچ اک 7 پڑھیار، کھکّی وچ دو 22 پڑھیار، داہدر وچ دو 16 پڑھیار، مرُو وال وچ چھ 47 پڑھیار، کھوتکا 12 پڑھیار۔

نور پور: گرمکھی سکول...... روڈا تے رنگ پور وچ ترتیب وار 15 تے 10 پڑھیاراں نال۔

شاہ پور: مکتب...... شاہ پور چھاؤنی وچ ترِن 34 پڑھیار، عقیل شاہ وچ ترِن 28 پڑھیار، جلالپور 20 پڑھیار، شاہ پور وچ چھ 88 پڑھیار، چک فتح خان 5 پڑھیار، چلپنا 7 پڑھیار، بھکّر وچ ترِن 49 پڑھیار تے نتھو والا 12 پڑھیار۔ گرمکھی سکول...... شاہ پور، عقیل شاہ، کوٹلہ سیداں وچ ترتیب وار 55، 5 تے 15 پڑھیاراں نال۔

کنڈال: مکتب...... کنڈال کلاں وچ ترِن 19 پڑھیار، کنڈال خُرد وچ ترِن 14 پڑھیار، تانکی والا 20 پڑھیار، کھچکی 7 پڑھیار، گوجرانوالہ 7 پڑھیار، ٹِٹّی سیداں 22 پڑھیار۔

ساہُو وال: ساہُوال، سِنک منگیاب، سلطان پور، ٹِٹّی مُکلِم، نظام آباد، بونگا بلوچاں، بونگا جھماتاں، بونگا سنگھوال، چکرالا، گوندل موچی وال، ٹِٹّی ہرگن، ٹِٹّی لملینی، دھیرُو وال، جلّا بلوچاں، چندنا، مہکوشن وچ مکتب نیں جتھے پڑھیاراں دی گنتی ترتیب وار 14، 10، 8، 24، 25، 5، 11، 9، 6، 6، 4، 12، 5، 3، 4، 5، 8، 8، 6 تے 4 اے۔ ٹِٹّی مُکلِم وچ اک گرمکھی سکول وی اے جتھے 20 پڑھیار پڑھدے نیں۔

ڈیرہ: جرہ وچ ترِن مکتب 12 پڑھیار، شیخ 6 پڑھیار، مبارک خان 5 پڑھیار، کمالا 17

پڑھیار، رتھنا 8 پڑھیار، ڈیہرہ 8 پڑھیار، گُل بی بی 11 پڑھیار تے تتیا جھجّن 7 پڑھیار۔

فروکھا: کلیار، سجّو کا، ہتہ محمد پناہ، ٹٹّی جلال، مراد والا، والا، باران، ترکھان والا، سہبا، میر احمد تے محمد علی والا وچ مکتب نیں جتھے پڑھیاراں دی گنتی ترتیب وار 4، 22، 8، 7، 5، 15، 8، 3، 19، 6 تے 7 پڑھیار اے۔

برہل: برہل وچ ترن مکتب 46 پڑھیار، کوٹ مگھرم وچ 24 پڑھیار، چاچڑ وچ ترن 63 پڑھیار، کوٹ پہلوان وچ 5 پڑھیار۔ چاچڑ وچ 8 گرمکھی سکول 32 پڑھیار وی نیں۔

جھاوریہ: جھاوریہ وچ پنج مکتب 88 پڑھیار، دِیوال 6 پڑھیار، جورا 4 پڑھیار، چک شیخا، 4 پڑھیار تے گنگوال وچ دو 46 پڑھیار۔

چک رام داس: بسرائے وچ اک مکتب 20 پڑھیار، ڈھوڈھی 7 پڑھیار، ڈھکوان وچ دو 5 پڑھیار، نور خانی والا 20 پڑھیار، بنہ 8 پڑھیار، بونگا سکھرا 17 پڑھیار، نوتھا 7 پڑھیار، سید پور 2 پڑھیار، خان محمد والا وچ ترن 18 پڑھیار، روجھان والا 10 پڑھیار، ڈھل 6 پڑھیار، کوٹ ملک حکیم خان 15 پڑھیار۔

ملک وال: چک دادل ترن مکتب، کوٹھڑا، ملک وال، چک نظام، نصیر پور، چکرہ، بُلا تے کوٹھالا وچ 40، 30، 10، 14، 10، 12، 30 تے 7 پڑھیاراں نال۔

ہریہ: ہریہ، بادشاہ پور 3 مکتب، کرتُو وال، شماری، دائرہ عالم شاہ، مَل، بھلُو وال، رُکن 2 مکتب، بُوسال 4 مکتب تے بھجُو وال وچ ترتیب وار 6، 14، 10، 4، 27، 6، 3، 13 تے 31 پڑھیاراں نال مکتب نیں۔

کوٹ مومن: مکتب...... بھیرہ / بجرہ وچ اک مکتب (8 پڑھیار)، سندا (7 پڑھیار)، بھجن 10 پڑھیار، سالم 5 پڑھیار، دھگرالا 6 پڑھیار، کوٹ اُمرانہ 8 پڑھیار، نِج کلاں وچ دو 24 پڑھیار، ادرحمان وچ دو 27 پڑھیار، کوٹ شیر محمد 4 پڑھیار، بھجو وال 10 پڑھیار، جـجـرُور 6 پڑھیار، راہر کا خُرد تے کلاں وچ دوŽ ┘ ¤┘ § ┘ ┘ f ┘15، بھابڑا تے بھجن وچ اک اک گرمکھی سکول 8 تے 12 پڑھیاراں نال۔

مَدھ: موہری وال، گھیئے والا، ترڈیانوالا، راہل، دُلّیوالا، چک سلیمان، رام دیانہ، غوث محمد والا، کھمبناں، بدین، سِدنُو، چک شوجاول، گڑھی کالا، جالپ، کوٹ غازی خُرد، رحیم پور، کوٹلہ پناہ

تے تھلا بیرا وچ 13، 2، 3، 14، 4، 5، 7، 2، 8، 3، 8، 14، 7، 3، 4، 2، 17 تے 7 پڑھیاراں نال۔ میانہ کوٹ وچ اک پاٹ شالا 20 پڑھیاراں آلی تے نوانکوٹ وچ اک مہاجنی سکول 13 پڑھیاراں آلا وی اے۔

ڈُڈھ: جلا، مکھسین، متیلا تے لال بنی وچ مکتب، ترتیب وار 4، 30، 10، 8 تے 35 پڑھیاراں نال۔

متا لک: سِدوانا تنگُو والی، چوکرا، کوٹ چنگھٹا، سمورانوالی، بدر، جلالپور تے متا لک وچ ترتیب وار 8، 10، 12، 8، 7، 19، 22 تے 12 پڑھیاراں نال۔

☆☆☆

راولپنڈی ڈویژن

ضلع جہلم

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
200	3093	119	294	27	646	4	59	250	4092

جہلم: پولیس ریٹرن موجب ایس سرکل دے منّے پرمنّے مولویاں وچ نور احمد، نور عالم آف کھئی کوٹلی تے برہان الدین آف جہلم شامل نیں۔ پہلے دوویں استاد کھئی کوٹلی پِنڈ وچ 10 پڑھیاراں نوں قرآن، عربی، گرامر، مسلم قانون وغیرہ پڑھاندے نیں۔ مولوی دی آمدن واڈھی ویلے ہر گھر توں دو ٹوپہ گنک اے۔

اک مقامی دسّن آلے تھلے دتے گئے مولویاں دے ناں (جیہڑے عالم دے چنگے عالم وی نیں) تے اوہناں دے سکولاں دی سارنی وی دتی اے:

مولوی نور عالم پِنڈ کری وچ 10 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔

مولوی غلام محی الدین ظہور پِنڈ وچ 7 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔

مولوی عظیم اللہ چھنوٹ وچ 15 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔

مولوی ابراہیم پِنڈ جہانگیر وچ 10 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔

مولوی شمس الدین پِنڈ پھنبر وچ 8 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔

ایہہ سارے مولوی اُردو، فارسی، عربی، مسلم قانون (وقائع تے ہدایہ)، گرامر، منطق، تفسیر تے حدیث پڑھاندے نیں۔ اوہ اپنیاں زمیناں دی پیداوار تے گزر بسر کردے نیں۔ اوہناں دے پڑھیاراں دی گنتی وی ورھے دے وکھو وکھ مہینیاں وچ ودھ گھٹ ہوندی رہندی اے۔ واہی بیجی تے قحط دے زمانے وچ گنتی چنگی گھٹ جاندی اے۔

نجی ریٹرن موجب ایس سرکل دے مولوی مغلیہ دور وچ ہنا لگان پٹے داریاں آلے سن پر سکھاں اوہناں نوں مُکا چھڈیا۔

دوجے دیسی مدرسے تے مکتب نجی ریٹرن وچ تھلے دتے گئے نیں:

تھاں	اُستاد دا ناں	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
نوگراں	غلام محی الدین	10	قرآن
سیوُلا	غلام حیدر	12	اردو تے فارسی
کونتریلا	محمد عالم	10	اوہی
درہالہ	مرتضٰی	9	اوہی
جنجل	محمد حیات	8	اوہی
جگھتا	حافظ محمد	11	اوہی
گھُرا احمد	کرم دین	10	اوہی
گھئی	جان محمد	12	اوہی
بھاٹیہ	فضل الدین	9	اوہی
بھُنبلی	امام الدین	7	اوہی
بھولُو لا	حافظ	9	اوہی
کھینگر پور	کرم دین	8	اوہی
مفتیاں	عالم شیر	10	اوہی
جَدا	الٰہی بخش تے نور محمد	20	اوہی
دِینہ	نظام الدین	10	اوہی

پاٹ شالاں: پولیس ریٹرن وچ صرف دو پاٹ شالاں دا ذکر اے، یعنی (1) ہربھجن داس

دے پڑھیار مست رام دی نگرانی ہیٹھ (30 پڑھیار، مقامی دسّن آلے موجب 40)، (2) پنڈت سُچا نند دی نگرانی ہیٹھ (20 پڑھیار، مقامی دسّن آلے موجب 30)۔ ایسے نجی ریٹرن وچ ارجن داس تے ہر نارایَن، برکت رام، سِیتا رام تے موتی رام دا ذکر وی اے جیہڑے ترتیب وار 12، 9، 14، 10 تے 8 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھاندے نیں۔

احمد آباد: پولیس ریٹرن موجب ایس سرکل دے مولویاں تے حکیماں وچ لِلاّ بھروانہ دا مولوی غلام نبی تے احمد آباد دا حکیم قادر بخش۔ پر نجی ریٹرن وچ لِلاّ بھروانہ دے حکیم سلطان بخت شے عالم دین، احمد آباد دے مولوی بہاوٗ الدین، ڈھوڈھی دے مولوی غلام حسن تے لِلاّ بھیرہ دے مولوی غلام محمد تے جِیوانہ دا وی ذکر اے۔ حکیم قادر بخش نوں کجھ طبی لکھتاں دا لکھاری وی دسیا گیا اے، تے تزال حسین فارسی تے اُردو دا شاعر اے۔

پولیس تے نجی ریٹرن وچ دسے گئے مدرسے تھلے دتے گئے نیں (پولیس ریٹرن وچ صرف دو دا ذکر سی):

تھاں	اُستاد دا ناں	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
لِلاّ بھروانہ	غلام نبی تے جیویہ	30	عربی گرامر، منطق، علم بدایع، فلسفہ، مسلم قانون، تفسیر تے حدیث
احمد آباد	بہاوٗ الدین	6	اوہی
اوہی	قادر بخش	5	اوہی
اوہی	کرم دین	10	قرآن
لِلاّ	غلام محمد	25	عربی گرامر، منطق، قانون، علم بدایع
اوہی	سید غلام شاہ	4	اوہی
اوہی	حافظ شمس الدین (جیہڑا قرآن دے ہر پارے لئی 8 آنے لیندا ائے)	20	قرآن
مُنڈا ہار (دو مکتب)	حافظ اعظم	22	اوہی

کوٹلہ	خدا بخش	12	اوہی
ڈھوڈھی	غلام حسن	10	گرامر، منطق، قانون، فقہ، طب، تفسیر، حدیث وغیرہ۔
اتھّر (دو مکتب)	مہدی، کرم دین	24	اوہی
سروہا	...	20	قرآن
مُلوار	...	8	اوہی

احمد آباد وچ بھائی بِشن داس اک معافی جاگیر دا حامل اے پر کسے نوں نہیں پڑھاندا۔

تُمّن: بھائی امر داس، اُوداسی فقیر تے مولوی میر عالم (ابن اخونزادہ) دوویں ای تُمّن دے گُنی فارسی عالم نیں، تے لاڈا دا بھائی امر سنگھ، ڈھولی دے اک اُگھڑویں مولوی دا ذکر جانے مانے عالماں دے طور تے آیا اے۔

تُمّن وچ بھائی امر داس تے میر عالم اک اک مکتب وچ پڑھاندے نیں۔ پہلا 9 پڑھیاراں نوں اُردو، فارسی تے حساب جدکہ دوجا 21 پڑھیاراں نوں اُردو، فارسی تے عربی اللہ واسطے پڑھاندائے۔

تُمّن وچ ہور پنج مکتب (25 پڑھیار) تے لاڈا وچ تِن مکتب (47 پڑھیار) نیں۔

لاڈا وچ اک گرمکھی سکول وی اے جتھے بھائی امیر سنگھ 16 پڑھیاراں نوں گرمکھی سکھان دے بدلے بابا کھیم سنگھ ہوراں کولوں 5 رپئے مہینہ وار لیندا ائے۔

دُمّن: حکیم نہال سنگھ آف بھِین تے حکیم محمد شاہ آف دھرُوکی، مولوی محمد حسن آف گلیس، فرمان علی آف لنگاہ، کرم دین آف موہرا مت، قاضی غلام تے احمد دین آف سباموراں دا ذکر ایس سرکل دے منّے پرمنّے حکیماں تے مولویاں طور آیا اے۔

پولیس ریٹرناں وچ بھِین پنڈ وچ صرف اک مکتب دا ذکر اے جتھے فتح دین 26 مُنڈیاں نوں پرائمری امتحان لئی اُردو، فارسی تے حساب پڑھاندائے تے ہر مُنڈے کولوں چار چار آنے مہینہ وار لیندائے، پنڈ سَید پور وچ اک گرمکھی تے اک لنڈے سکول مسماۃ چھّی (سُکھ دیال برہمن دی بیوی) تے رام جیویہ دے پربندھ ہیٹھ اے جتھے ترتیب وار 16 کُڑیاں تے 16 مُنڈے پڑھدے نیں۔ مسماۃ چھّی نوں راولپنڈی دا بابا کھیم سنگھ پیسے دیندائے۔

اک نجی رپورٹ وچ تھلے دتے گئے قرآن تے فارسی۔عربی سکولاں داوی ذکر اے:

تھاں	اُستاد دا ناں	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
لنگاہ چکورا گلس	فرمان علی (عربی دا چنگا عالم، محمد حسن محمد حسین	45	قرآن تے عربی فارسی دیاں ایڈوانسڈ لکھتاں
چوٗنتریاں		12	اوہی
جُنڈ		20	اوہی
موگلا		12	اوہی تے فارسی
مونڈی		8	اوہی
جُور		12	اوہی
بھُوبر		20	اوہی
کال		30	اوہی
لوہر		8	اوہی
ڈومیلی		30	اوہی
دُرا		10	اوہی
موہرا آلُو والا		12	قرآن،عربی تے فارسی

تلہ گنگ: مولویاں وچ کریم بخش آف تلہ گنگ تے محمد حسن آف مِرجان، پنڈتاں تے بھائیاں وچ پنڈت گھنی شام تے بھائی دیال سنگھ آف تلہ گنگ دا ذکر کیتا جاسکدا ائے۔

تلہ گنگ دی اک پاٹ شالا وچ 4 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھائی جاندی اے۔

ایس سرکل وچ دوجے گرمکھی سکول جتھا، دھرالی تے دروال پنڈاں وچ نیں جتھے ترتیب وار 6، 30 تے 13 پڑھیار پڑھدے نیں۔

تھلے دتا گیا جدوں قرآن سکولاں دی گنتی تے اوہناں دی تفصیل وکھاندائے:

تھاں	مکتباں دی گنتی	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
تلہ گنگ	1	35	قرآن،عربی

نِکّا کوٹ	1	18	اوہی
ساغر	1	30	اوہی
چنجی	1	16	اوہی
تھوہا موم	1	30	اوہی
ملک وال	1	17	اوہی
کوٹ سارنگ	1	38	اوہی
نرگی	1	16	اوہی
ڈُڈیال	1	25	اوہی
موگلا	1	11	اوہی
ڈُھلر	1	25	اوہی
جتھا	1	8	اوہی
پیرافتیال	1	18	اوہی
مرجان	1	47	اوہی
بہلُو مار	1	8	اوہی
ممدُوٹ	1	7	اوہی
تیہی	1	30	اوہی
جسیال	1	19	اوہی
کُفری	1	30	اوہی
چوکھڈی	1	31	اوہی
لکا دَھن	1	9	اوہی
مرالی	1	8	اوہی
لوٹیری	1	10	اوہی
کوٹ کھلاں	1	8	اوہی
دِیوال	1	12	اوہی

ڈھوک پٹھان	1	5	اوہی
ایکوال	1	20	اوہی
ڈُھرالی	1	10	اوہی
درووال	1	22	اوہی

دِینہ: مُنشی عبد الکریم، باوا رام داس تے پنڈت کلیان داس آف روہتاس دا ذکر پولیس ریٹرناں وچ آیا اے۔

اک مقامی دسّن آلے روہتاس دے تھلے دتے گئے ناواں تے سنسکرت سکولاں دا ذکر کیتا:

تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
روہتاس	ہردت گوشائین	25
اوہی	کلیان داس	20
اوہی	رام داس	50
اوہی	بیج لال	15
اوہی	ٹھاکر داس	10

پنڈت ہیم راج ہوراں قلعہ روہتاس وچ پاٹ شالا بارے تھلے دتا بیان دتا:

''ایس پاٹ شالا وچ پڑھائے جان آلے مضمون جوتش، فلکیات، دھرم شاستر، علم سیاست، پُران، گرامر، جغرافیہ (پرانیاں لکھتاں دیاں نینہاں تے) تے عام ادب شامل نیں۔

''ادارہ بہت پرانا اے، ایہدے نال جُڑیاں کجھ زیناں شیر شاہ سُوری دے ویلے دیاں نیں جدوں ایہنوں تے کسے وی زمانے سوائے مہاراجا رنجیت سنگھ دے زمانے دے توں چوکھیاں جاگیراں مِلیاں۔ چوکھیاں زمیناں اورنگ زیب ضبط کر لئیاں، پر مہاراجا رنجیت سنگھ ہوراں اوہدے نالوں وی چوکھیاں ہور دے دِتیاں۔ مہاراجا نے جاگیراں دین توں اڈ آل دوالے دے علاقیاں دے لوکاں دی آمدن تے اک ٹیکس وی لا دتا جیہڑا پاٹ شالا لئی خاص سی۔ ایہناں وچوں کجھ

زميناں انگریزاں پنجاب تے برطانوی راج ویلے تے کجھ پنڈت ترکتا سہائے گوسوامی اجو کے پربندھ کار دے پیو دے مرن تے واپس لے لئیاں گئیاں۔ ایس ویلے پاٹ شالا نال جُڑیاں زميناں صرف 300 رپئے ورھے وار آمدن ای دیندیاں نیں۔ ایس توں اڈ قلعہ روہتاس توں مشرق ول اک ہور زمین دا ٹوٹا چوبُرتا وی اے جیہدا پربندھ ایس ویلے پنڈت تِرکتا سہائے گوسوامی دے نِکّے بھرا کول اے، سگوں اوہ ایہدا کوئی حق نہیں رکھدا۔''

پنڈت تنت رام تے دِتو گوسائے وی اک اک سکول رکھدے نیں جتھے سنسکرت، ہندی تے گرمکھی پڑھائی جاندی اے۔ ایتھے پڑھیاراں دی تعداد نہیں دسی گئی۔

روہتاس وچ فارسی دا عالم مُنشی عبدالکریم اک فارسی سکول چلاندا تے 12 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے، اک گرمکھی سکول باوا رام داس دی نگرانی ہیٹھ اے جیہڑا 22 پڑھیاراں نوں گرمکھی تے لنڈے پڑھاندائے۔

سگری پِنڈ وچ اک قرآن سکول اے جیہدے وچ حافظ کرم دین 32 پڑھیاراں نوں قرآن پڑھاندائے۔

سوہاوہ: ایس سرکل وچ پنڈت کانچیا، حکیم محمد عالم قریشی، مولوی حیات بخش تے بھائی نہال سنگھ آف بشذور نوں اپنے اپنے شعبیاں وچ جانے مانے عالم دسیا گیا اے۔

بشذور وچ مولوی حیات بخش تے بی بی شہزادی اک مردانہ تے اک زنانہ سکول چلاندے نیں۔ پہلا 25 پڑھیاراں نوں فارسی تے عربی تے دوجی 20 کُڑیاں نوں قرآن پڑھاندی اے۔ دوواں دی آمدن ترتیب وار دو تے اک روپیہ مہینہ وار اے۔

بشذور وچ اک گرمکھی سکول 20 پڑھیار دھرم سالا نال جُڑیا اے جتھے نہال سنگھ گرمکھی تے لنڈے پڑھاندا تے دو رپئے مہینہ وار لیندائے۔

کلّر کہار: ایس سرکل وچ منّے پرمنّے حکیم، وید، پنڈت، بھائی تے مولوی ایہہ نیں: حکیم بوٹا مَل تے حکیم رام سہائے آف بھون، پنڈت جوالا سہائے (جیہڑا وید وی اے)، پنڈت کرپا رام تے پنڈت شنکر داس، بھائی ارجن سنگھ تے مولوی محمد شاہ آف بھون، بدرالدین آف ہتاڑ تے احمد

الدین آف بلکسر۔

بھون قصبے وچ محمد دین تے جمعہ (جولاہے) دو قرآن سکول ٹوردے تے 65 کُڑیاں مُنڈیاں نوں قرآن پڑھاندے نیں۔ ہتاڑ دا مولوی برہان الدین تے بلکسر دا مولوی احمد دین اک اک عربی سکول ٹوردے نیں۔ اوہ ترتیب وار 12 تے 10 پڑھیاراں نوں عربی گرامر، منطق، قانون، فقہ وغیرہ پڑھاندے نیں۔

بھون وچ اک دھرم سالا نال گرمکھی سکول وی جُڑیا اے جتھے بھائی ارجن سنگھ 25 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے، تے اک گرمکھی، لنڈے تے سنسکرت سکول پنڈت کرپا رام دی نگرانی ہیٹھ اے جیہڑا 15 پڑھیاراں نوں سنسکرت، 25 نوں گرمکھی تے 15 نوں لنڈے پڑھاندائے، اوہدی آمدن مِتھی ہوئی نہیں۔

اک مقامی دسّن آلے مُرید، کوریالا، پُل کسّر تے مِگان ناں دی پِنڈاں وچ گرمکھی سکول ہون دا دسیا جتھے سُندر سنگھ، رام جی، جواہر سنگھ تے آسا سنگھ ترتیب وار 12، 20، 46 تے 30 پڑھیاراں نوں گرمکھی تے گرنتھ پڑھاندے نیں۔

جلالپور: پنّو وال پِنڈ وچ اک گرمکھی سکول اے جتھے بھائی کندھرا سنگھ 10 پڑھیاراں نوں گرمکھی پڑھاندا تے ہر مُنڈے کولوں ڈیڈھ پائی فی ہفتہ لیندائے۔

تھلے دتے گئے پِنڈاں وچ مکتب تے قرآن سکول نیں:

تھاں	پڑھیاراں دی تعداد	پڑھائے جان آل مضمون	اُستاد دا ناں
چک مجاہد	15	قرآن	محمد دین
آرا	12	اوہی	میاں خدا بخش
آرا	20	فارسی	نیک عالم
باغاں والا	8	اوہی	میاں عبداللہ
چکری ڈھومینکھیں	12	اوہی	محمد دین
پنّو وال	28	اوہی	احمد دین

ڈُومیلی: حکیم بخشی بِشن سنگھ، مولوی مہتاب شاہ، بھائی نارائن داس تے میاں محمد اک شاعر دا ذکر اک نجی ریٹرن وچ کیتا گیا اے۔ پولیس ریٹرن موجب ایس سرکل وچ دو دیسی سکول نیں:

اک مکتب پھلرا سیداں وچ دیوان کانہ سید معاذ علی شاہ لمبردار دے دیوان خانے نال جُڑیا اے جیہدے وچ میاں عبد اللہ 18 پڑھیاراں نوں فارسی پڑھاندا تے چار رپئے اُٹھ آنے مہینہ وار توں اڈ ہر چھ مہینے بعد ہر مُنڈے کولوں ڈیڈھ روپیہ لیندا ائے، اک لنڈے سکول ڈومیلی وچ اے جتھے ہرنام داس برہمن 14 مُنڈیاں نوں لنڈے سکھاندا تے کوئی معاوضہ نہیں لیندا۔ دسیا جاندائے کہ اوہ 44 ورھیاں توں پنڈ دے مُنڈیاں نوں پڑھا رہیا اے۔

اک مقامی دسّن آلے ایس سرکل وچ تھلے دتے گئے سکولاں دا وادھا کیتا:

تھاں	اُستاد دا ناں	پڑھائے جان آل مضمون	پڑھیاراں دی تعداد
موہرا کنال	قطب الدین	قرآن	18
بری دروہڑا	فتح دین	اوہی	15
حسین سیداں	مہتاب شاہ	قرآن تے مسلم قانون	16
ججی	میر محمد	قرآن	14
مہگوت	فتح محمد	فارسی	10
میانہ موہرا	محمد حسین	قرآن تے فارسی	13
جبال	سید احمد	قرآن	16
جندوٹ	امام دین	قرآن تے مسلم قانون	11
ڈھوک واگھ	نظام دین	قرآن	12
بُلبُل کلاں	نور عالم	اوہی	15
بنہی سیداں	سید رسول	اوہی	16
سارگ دھان	ملک محمد	اوہی	14
سوگبال	عبد اللہ	اوہی	8
ڈھوک بند (داخلی سوگبال)	...	اوہی	6
موہرا کنال (داخلی موہرا ڈھیری)	...	اوہی	8

پھلیری سیداں وچ اک گرمکھی سکول تے 12 پڑھیار نیں جیہناں نوں حساب تے گرمکھی پڑھائی جاندی اے۔

چکوال: مولوی غلام حسین تے برہان الدین تے پنڈت کاہن چند نوں عربی تے سنسکرت دے چنگے عالم دسیا جاندائے۔

ایس سرکل وچ سبھ توں وڈا مدرسہ پنڈ اُدھروال وچ اے جتھے مولوی برہان الدین 108 پڑھیاراں نوں قرآن، فارسی، مسلم قانون تے دوجیاں مذہبی لکھتاں پڑھاندائے۔

چکوال وچ اک پاٹ شالا تے لنڈے سکول پنڈت کاہن چند تے حاکم سنگھ دے پربندھ ہیٹھ اے جیہڑے ترتیب وار 10 تے 14 پڑھیاراں نوں سنسکرت تے لنڈے پڑھاندے نیں۔

حاکم سنگھ ہر مُنڈے کولوں صرف اک پائی ہفتہ وار تے دوتوں چار آنے ہر مُنڈے کولوں اوس ویلے لیندائے جد اوہ پوتھی (قاعدہ) پڑھانا شروع کرے۔ دوجے گرمکھی سکول تھلے دتے گئے نیں:

تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی
بہلا	16	منگوال	40
دیولیاں	16	سنکل کسیر	40
چکرال	12	لطیفال	35
فرید	15	مونڈی	24
ڈُھڈھیال	40	میگن	40
سنگ	20		

تھلے دتا گیا جدول ایس سرکل وچ قرآن تے فارسی۔عربی سکولاں دی گنتی وکھاندائے:

تھاں	مکتباں دی گنتی	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
ڈِیدوال	1	16	فارسی
ڈِیدوالیاں	1	31	قرآن
کھیوال	1	31	اوہی
کھوتیاں	1	20	اوہی

چکراں	1	36	اوہی
چک ملُوک	1	25	اوہی
چک اُمرا	1	15	اوہی
چک نورنگ	1	18	اوہی
فرید	1	25	اوہی
ڈھب کلاں	1	25	عربی تے مذہبی لکھتاں
ماڑی	1	25	
لکھ وال	1	22	اوہی
ڈھکّو	1	16	فارسی
تھو بہادر	1	40	اوہی

پنڈ دادنخان: مولوی محمد حسین تے مولوی شیر محمد آف کھیوڑا نمک جیہڑے اپنے پُرکھاں دے قصبے وچ 15 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی پڑھاندے نیں، تے حکیم محمد یار آف مرزا پور، قاسم خان آف جتی پور، غلام رسول تے تاج دین آف کلے وال، کرم چند آف لُنڈ، جواہری مَل تے رام کور آف ہٹرن پُور دسّن جوگ نیں۔

کسلیان پنڈ وچ اک گرمکھی سکول تے اک لنڈے سکول اے جتھے 8 پڑھیار نیں۔

تھلے دتے گئے پنڈاں وچ قرآن تے فارسی ۔عربی سکول نیں:

تھاں	پڑھائے جان آلے مضمون	اُستاد دا ناں	پڑھیاراں دی گنتی	
			مُنڈے	کُڑیاں
ڈیرہ	عربی	شرف دین	1	4
لہری پنج گراں	اوہی	قادر دین	10	5
چنڈوئی	اوہی	رستم علی	15	7
مینوال	اوہی	میاں جیون	1	2
پریرا	اُردو	میاں فضل	1	1
گھورا	عربی	امام بخش	8	2

مکھیالا	اُردو	فضل دین	8	1
سلوی	اوہی	پیر محمد	1	...
کسک	عربی	میاں چراغ	8	5
کُریتی	اُردو	حسین	4	...
ہرن پور	عربی، قرآن	محمد علی	4	4
کیوڑا نمک	قرآن	محمد حسین	6	...
چک احمد	قرآن، عربی	احمد دین	12	...
اڈول	اوہی	احمد بخش	3	...
اوہی	اوہی	محمد بخش	2	...
اوہی	اوہی	محمد	2	...
گولپور	اوہی	خیر محمد	4	...
کوراہ	اوہی	فضل محمد	7	...
اوہی	اوہی	قطب الدین	4	...
ڈوڈھ ڈنڈ	اوہی	فقیر محمد	4	...
برہدی	اوہی	محکم دین	4	...
کھوترا	اوہی	سید امیر شاہ	18	...
ہتاڑ	اوہی	محمد دین	12	...
کوٹ صاحب خان داخلی پنڈ	فارسی	فضل دین	20	5
پنڈ دادنخان	عربی	روشن	20	10
کوٹلہ داخلی پِنڈ	اوہی	اللہ دین	4	...
شمن وال	عربی	خدا بخش	8	...
دفر	اوہی	اوہی	6	...
کسلیاں (2 سکول)	عربی تے فارسی	قادر بخش تے حافظ میاں	25	...

سِدھوال	اوہی	عین الدین	9	...
درّہ پراہ	اوہی	چراغ دین	8	...
سدھنڈی	اوہی	قادر بخش	16	...
غریب وال	اوہی	محمد بخش	10	...
سدووال (2 سکول)	قرآن تے عربی	حافظ صاحب دین، محمد خدا بخش تے غلام	25	...
دھرتالا (2 سکول)	اوہی	محمد	80	...
کوہٹیاں جالپ	اوہی	میاں عبداللہ	10	...
کرُن پور	اوہی	میاں احمد	13	...
ڈنڈوت	عربی تے فارسی	غلام حسین	10	20
بھسد	عربی، قرآن وغیرہ	نیک محمد	10	11
رتوچھا	اوہی	غلام حسین	4	3
مِنہالا	عربی تے فارسی	غلام دین	3	5
حویلا سَدشاہ	عربی، قرآن وغیرہ	میاں مصاحب	8	4
کھجولا	اوہی	پیر بخش	8	4
میل	عربی، فارسی، قرآن وغیرہ	غلام حسین	5	4
ڈبیہری جلسا	عربی	اوہی	4	6
چاوٗنی مخدوم	اوہی	غلام محمد	9	7
ڈھالی بلّا	اوہی	میاں محمد	4	2
بشارت	عربی تے فارسی	سید محمد	14	5
بری کلاراں	عربی	غلام شاہ	7	2
بری شاہ نواز	عربی، قرآن	محمد بخش	18	1
لہر سلطان پور	اوہی	جمیل احمد	2	3
منڈی داخلی پِنڈ	عربی	اللہ بخش	7	...

پنڈ دادنخان	فارسی، عربی تے اُردو	اللہ دِتہ	12	...
اوہی	عربی تے فارسی	محمد صاحب دین	40	18
اوہی	عربی	حبیب الرحمٰن	4	4
اوہی	اوہی	یوسف	12	...
اوہی	اوہی	غلام احمد	8	...
اوہی	اوہی	غلام محی الدین	3	2
اوہی	اوہی	خدا بخش	12	9
اوہی	اوہی	سمیع الدین	30	11
اوہی	اوہی	زین العابدین	2	3
اوہی	اوہی	حسین شاہ	7	...
کوٹ صاحب خان داخلی پِنڈ	اوہی	صالح محمد	15	...
اوہی	اوہی	فضل محمد	9	...

پنڈ دادنخان وچ دو ہور سکول وی نیں جیہناں وچ حاکم تے مایا داس ترتیب وار 22 تے 15 پڑھیاراں نوں سنسکرت تے ہندی پڑھاندے نیں۔

☆☆☆

راولپنڈی ڈویژن

ضلع گجرات

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
274	3828	20	318	53	879	19	393	366	5418

گجرات: حکیم خدا بخش تے حکیم معصوم شاہ، مولوی حافظ عبد اللہ، بھائی بھگوان سنگھ تے بھائی اِیشر سنگھ دسّن جوگ نیں، ایسے طراں پکی مقامی جانکاری موجب گجرات شہر وچ سنسکرت سکول تے اوہناں دے انچارج تھلے دتے گئے نیں:

نمبر	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون	اُستاد دا ناں
1	10	سنسکرت تے جوتش	پنڈت لکشمی داس
2	35	ہندی تے حساب	گوبند رام
3	25	اوہی	جے سنگھ
4	14	سنسکرت	دمودر داس
5	6	سنسکرت	چندو داس
6	5	سنسکرت	گنیش داس
7	5	ہندی تے سنسکرت	ناراین داس
8	10	اوہی	نندا لال

وکھو وکھ ذریعاں تے لبھن آلی جانکاری موجب اک ہور وڈی پاٹ شالا وی اے جیہدے وچ 33 پڑھیاراں نوں پنڈت اِیشر داس سنسکرت تے مذہبی لکھتاں پڑھاندائے۔

پولیس ریٹرناں موجب گجرات خاص وچ نرے دو مکتب نیں، اک حافظ عبد اللہ 20 پڑھیار تے دوجا 15 پڑھیاراں نال، دوواں وچ قرآن پڑھایا جاندائے۔

کوٹیالہ شیخاں: سِرا دے تھاں تے مسیت نال جُڑے اک مکتب وچ شمس الدین 20 مُنڈیاں نوں پڑھاندائے، دوجا پھالیہ وچ محمد حسین ہوراں ذاتی گھر وچ کھولیا اے جتھے 10 مُنڈے تے 8 کُڑیاں پڑھدیاں نیں، شاہدانوالی تے وسُو دے مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی نہیں دسی گئی۔ مضموناں وچ عربی، فارسی تے قرآن شامل نیں۔ مانگٹ، مِیکن تے سِرا وچ تِن گرمکھی سکول دھرم سالاں نال جُڑے نیں جتھے مُلاّ سنگھ، آتما سنگھ تے لکھا سنگھ ترتیب وار 40، 30 تے 25 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں۔ مانگٹ وچ 40 پڑھیاراں وچ 10 کُڑیاں نیں، استاداں نوں ہر پڑھیار توں ادھا آنہ مہینہ وار تے روٹی ٹُکر لبھدائے۔ استاداں دی آمدن مِتھی نہیں۔ مہینہ وار فیساں توں اڈ (جے لئیاں جاون) اوہناں نوں تہواراں دے موقعے تے اک یاں دو ٹوپہ گنک نذرانے دے طور لبھدی اے۔ کھانا ہر مُنڈا واری واری لیاندائے۔ استاداں نوں معاوضہ دین دے ایس نظام تے مہاراجا رنجیت سنگھ دے دور توں عمل کیتا جا رہیا اے۔

لالہ موسیٰ: مولویاں وچ عبد اللہ محمد مخدوم، غلام قادر تے محمد عالم میاں نصر اللہ دے ناں دسّن جوگ نیں۔ ایس سرکل وچ سبھ توں وڈا مکتب چک عمر وچ اے جیہنوں عمر چک وی آکھدے نیں۔ ایتھے دے اُستاد عبد اللہ ہوراں اپنے سکول بارے تھلے دتا بیان دتا:

"میرے سکول وچ 14 مُنڈے عربی تے فارسی پڑھدے نیں۔ تھلے دتے گئے مضمون پڑھائے جاندے نیں:

1) صَرف، صَرف بہائی توں شافعیہ تیکر۔

2) نحو، مُتا عامل توں شرح مُلاّ تیکر۔

3) منطق، تمہید (Isagoge) توں صلّم تے حمد اللہ تیکر۔

4) مسلم قانون، مُنیہ توں ہدایہ تیکر۔

5) فارسی شاعری، کریما توں سکندر نامہ تیکر۔

6) فارسی نثر، دستور الصبیان توں ابو الفضل تیکر۔

7) عربی ادب، الف لیلیٰ توں حماسہ تے زبوری تیکر۔

''ایہناں توں اڈ 40 مُنڈے قرآن حفظ کردے نیں۔

''1870ء وچ مَیں لاہور یونیورسٹی توں انٹرنس امتحان دتا تے سیکنڈ ڈویژن وچ پاس ہویا۔ انسپکٹر آف سکولز مسٹ پیئرسن ہوراں میرے سکول نوں 36 روپئے انعام دتا۔''

ایس سرکل وچ نِکّے مکتب تھلے دتے گئے نیں:

قصبے یاں پنِڈ دا ناں	مکتباں دی گنتی	پڑھیاراں دی گنتی	مضمون
شاہ سرمست	1	30	عربی تے قرآن
دوگہ	1	50	فارسی تے فقہ
بزرگوال	2	10	قرآن
کوٹلہ قاسم	1	18	اوہی
دھما	1	10	اُردو، عربی، فارسی
بِسوال	1	9	عربی، فارسی
نوسر	1	20	اوہی
کلیوال	1	15	اوہی
لالہ مُوسیٰ	1	16	اوہی
خواجپور	1	20	اُردو، فارسی
ہَنج	1	16	قرآن
پیر کھرانہ	1	30	عربی، فارسی
اوگُو وال	1	16	اوہی
ٹکرالی	1	10	عربی، قرآن
کوٹلہ ارب علی خان	1	7	اوہی
دولتا نگر	1	10	اوہی

دھر بکری	1	12	قرآن
جتریہ خُرد	1	12	اوہی
میانہ چک	1	3	اوہی

بزرگوال وچ دو گرمکھی سکول دھرم شالاں نال جڑے نیں جتھے سُندر سنگھ تے موہن سنگھ 18 پڑھیاراں نوں پڑھاندے نیں، 3 لنڈے سکول نیں: ککرالی 4 پڑھیار، کوٹلہ ارب علی خان 6 پڑھیار تے سبھ توں وڈا دولتا نگر 25 پڑھیار جیہدا اُستاد اللہ بخش اے۔

نوٹ: لوک مذہبی پڑھائی دی منگ کردے نیں جیہناں بارے آکھیا جاندائے پئی اوہ مذہب بارے سبھ کجھ بھُل گئے نیں۔ حکومت نوں چاہیدائے پئی مذہبی پڑھائی لئی اوسے طراں سکول بنائے جیویں انگریزی تے اُردو لئی بنائے گئے نیں۔

اورنگ آباد: ایس سرکل وچ منّے پرمنّے مولوی غلام رسول تے ہدایت اللہ نیں۔ سبھ توں وڈا مکتب نِروال وچ اے جتھے نظام الدین 35 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔ دوجے مکتب تھلے دتے گئے نیں:...... چپّڑ 20 پڑھیار، شمس آباد 14 پڑھیار، کوتیاں 27 پڑھیار، پنڈ رحمان پور 10 پڑھیار، بھاگ نگر 15 پڑھیار، بیورنجا 20 پڑھیار، میہی کلاں 18 پڑھیار، تے گُمّی 23 پڑھیار۔ ایہناں ساریاں وچ قرآن پڑھایا جاندائے۔ ایتھے پنج گرمکھی سکول نیں، ترِن سرائے بیلانی تے رہانور وچ 42 پڑھیاراں نال جیہناں نوں گُردِت سنگھ، صاحب سنگھ تے مُول سنگھ بِنا معاوضے دتے نیں، اک پِنڈ رحمان پور تے اک بھاگ نگر وچ ترتیب وار 5 تے 10 پڑھیاراں نال پڑھاندے نیں۔

کنجاہ: خدا بخش، شیر محمد، عطا محمد، زین العابدین، فضل احمد، امام علی، قائم دین تے عنایت اللہ دسّن جوگ مولوی نیں، جد کہ پنڈتاں وچ رام دت تے واسدیو شامل نیں۔ آپ کُنجاہ دے مکتب وچ 16 پڑھیار عربی تے فارسی پڑھدے نیں۔ اک نجی ریٹرن موجب شادیوال کلاں وچ ترِن قرآن سکول نیں جتھے 43 مُنڈے تے 12 کُڑیاں پڑھدیاں نیں، تے شادیوال خُرد وچ 3 مکتباں وچ 67 مُنڈے مذہبی پڑھائی کردے نیں، جیویں قرآن تے صرف نحو۔ سرکل وچ دوجے مکتب تھلے دتیاں تھاواں تے نیں: اڈّوال 25 پڑھیار، مچیانہ 24 پڑھیار، مدینہ 17 پڑھیار، قلعہ دار تے سمن پنڈی 17، 17 تے پھگّو کی 10 پڑھیار۔ مدینہ تے پھگّو کی جتھے نری عربی پڑھائی جاندی اے نوں چھڈ کے دوجے فارسی۔ عربی سکول نیں۔ کُنجاہ وچ اک سکول وچ 34 پڑھیار شیبـــــے چرن توں

سنسکرت تے گرمکھی پڑھدے نیں۔ اک نجی ریٹرن وچ اک لنڈے سکول 18 مُنڈے دا ذکر اے۔ شادیوال وچ اک سنسکرت سکول 20 پڑھیار تے اک گرمکھی سکول 20 پڑھیار، جد کہ قلعہ دار وچ اک سنسکرت سکول 24 پڑھیار اے۔

جلالپور جٹاں: پنڈتاں وچ بھگوان داس تے لچھمن داس دسّن جوگ نیں، ایتھے کئی منّے پرمنّے مولوی وی نیں، تاں جے اوہناں دے ناں نہیں دسے گئے۔ پولیس ریٹرن بنا شک غلط اے کیوں جے ایہدے وچ جلالپور دے صرف دو مکتباں (44 پڑھیار) دا ذکر اے، کیوں جے اک بہوں معتبر نجی ریٹرن وچ 6 مکتباں (93 پڑھیار) دا ذکر اے، تے اک ہور وچ تے 8 مکتباں (119 پڑھیار) دا ذکر وی آیا اے جتھے قرآن تے فارسی یاں نرا قرآن پڑھایا جاندائے۔ ایس توں اڈ 2 پاٹ شالاں (35 پڑھیار) نیں جیہناں وچ سنسکرت، اخلاقی لکھتاں تے فلکیات پڑھائے جاندے نیں، تے 2 لنڈے سکول نیں، اک وچ اُستاد غلام نبی 50 پڑھیاراں نوں تے دوجے وچ گھسیٹا 20 پڑھیاراں نوں لنڈے تے کھاتے بنانا پڑھاندائے۔ پہلے اُستاد نوں 7 رپئے تے دوجے نوں 3 رپئے لبھدے نیں۔

کھاریاں: مُلکا دا مولوی صدر الدین اُگھڑواں عالم اے۔ سبھ توں وڈا مکتب جُنڈ وچ اے جتھے حافظ علم الدین 75 پڑھیاراں نوں قرآن تے فارسی اللہ واسطے پڑھاندائے۔ جُنڈ آلے مکتب دے اُستاد علم الدین ہوراں اپنے سکول بارے تھلے دتا بیان دتا:

’’میرے سکول وچ 75 پڑھیار نیں جیہناں وچ گھاٹا وادھا ہوندا رہندائے۔ ایہناں 75 وچوں 12 دا سمبندھ جُنڈ پِنڈ نال اے تے 18 آل دوالے دے پِنڈاں توں آوٗندے تے شام ویلے واپس ٹُر جاندے نیں۔ بقایا 45 باہر دے نیں جیہڑے خیرات تے گزارا کردے تے مسیت وچ ای رہندے نیں۔ میں اللہ واسطے پڑھانا واں تے میری کوئی مِتھی آمدن نہیں۔ میں صرف قرآن، قرأت تے مسلم قانون سکھاناواں۔علم دیاں دوجیاں شاخاں وچ مینوں اینی مہارت نہیں کہ اوہ پڑھا سکاں۔ ہن میری عمر 46 ورھے وے تے پچھلے 26 ورھیاں توں پڑھا رہیا واں۔ میں بس واہی بیجی تے گزارا کرنا واں۔

میری زمین وچ اک ’’واہی وان‘‘ کھیتی اُگاندا تے ادھی پیداوار لے جاندائے۔ کجھ پڑھیاراں نوں میں آپ پڑھانا واں تے دوجیاں نوں کوئی ہور چوکھے علم والے عالم پڑھاندے نیں۔‘‘

ایس سرکل وچ دوجے مکتب تھلے دتیاں گئیاں تھاواں تے نیں:

قصبے یاں پِنڈ دا ناں	مکتب			گرمکھی سکول		
	گنتی	پڑھیار	مضمون	گنتی	پڑھیار	مضمون
ہائل	3	55	قرآن	...	...	
مُلکا	1	30	قرآن تے عربی صرف نحو تے منطق	...	...	
موہری	2	25	قرآن	...	...	
بوریانوالی	2	19	اوہی	1	5	گرمکھی تے لنڈے
گوڑیالہ	...	...	...	1	15	اوہی
کھاریاں	3	28	قرآن	...	...	
دُھریہ	2	27	اوہی	1	7	گرمکھی
میہا یک	1	18	اوہی	...	...	
ڈوگہ *	2	72	قرآن، فارسی صرف نحو	...	...	
سمنت پور	1	7	اوہی	1	6	اوہی
مرالہ	1	9	اوہی	1	13	اوہی
دُھنی	1	12	اوہی	...	...	
پیاگُو	1	6	اوہی	...	...	
اُتم	1	8	قرآن	...	...	
رسول پور	1	5	اوہی	...	...	
بچیاں	1	18	اوہی	1	4	
پِنڈی کھکھ	1	4	اوہی	...	...	

بہروال	1	12	اوہی	1	13	
سِدھوال	1	19	اوہی	...	...	
چک سکندر	1	12	اوہی	...	...	
ٹھُٹھ رائے بہادر	1	12	اوہی	...	...	
دھر	1	35	اوہی	...	...	
برنالی	1	15	اوہی	1	8	
بِگ	...	...	...	1	20	
رام گڑھ	...	...	...	1	30	

* اک نجی ریٹرن وچ آکھیا گیا اے کہ ڈوگہ وچ پنجاب وچ پایا جان آلا سارا عربی علم ایس سکول وچ پڑھایا گیا اے۔

لنگا: پولیس ریٹرن موجب حکیماں دے ناں گنڈا سنگھ، علی احمد، جلال، حیات، سید مصطفیٰ تے امام دین نیں، مولویاں وچ شیخ احمد قطب دین، سراج الدین تے امیر شاہ شامل نیں، پنڈت رُوپا، بھائی جوالا سنگھ، پھیلا سنگھ تے پربھو سنگھ دسّن جوگ نیں۔

اک اطلاع موجب لنگا وچ بہوں وڈا مکتب اے جتھے 90 مُنڈے پڑھدے نیں، جد کہ اک ہور ذریعے موجب ایتھے دو مکتب نیں۔ اک مکتب مسیت نال جُڑیا اے جتھے غلام احمد تے نور دین (معاون) 92 مُنڈیاں نوں عربی تے قرآن پڑھاندے نیں، دوجا مکتب اک مقامی گھر وچ اے جتھے 32 مُنڈے تے 9 کُڑیاں فضل الٰہی توں عربی، فارسی تے قرآن پڑھدیاں نیں۔ استاداں نوں اپنے پڑھیاراں کولوں کوئی مِتھی ہوئی آمدن نہیں لبھدی۔ دھرم سالا لنگا وچ موہرا ناں دا اُستاد 20 مُنڈیاں نوں گرمکھی تے لنڈے پڑھاندائے، پِنڈی کالُو دی تھاں دے ایسے طراں دے اک ہور سکول وچ 16 مُنڈے تے 20 کُڑیاں پڑھدیاں نیں، جد کہ گگرا تے لہوری وچ ترتیب وار 12 تے 8 مُنڈیاں نال اک اک سکول اے جتھے بس گرمکھی پڑھائی جاندی اے۔ کیریاں والا تے بہریاں والی وچ ترتیب وار 25 تے 16 پڑھیاراں نال اک اک مدرسہ اے جتھے عربی پڑھائی جاندی اے، ہیلاں دے مہاجنی سکول وچ 12 مُنڈے ہندی تے شاستری سِکھدے نیں۔

ڈِنگہ: ایس سرکل دا سبھ توں وڈا سکول چکوری بھلا وال وچ اک مسیت نال جُڑیا اے

جتھے مولوی نور الدین تے اوہدا جوائی محمد عالم پڑھاندے نیں تے دوویں ای عالم فاضل نیں۔ نجی ریٹرن موجب ایتھے 105 پڑھیار نیں جیہناں وچ 90 مُنڈے تے 15 کُڑیاں نیں، پولیس ریٹرن وچ ایہہ گنتی 80 دسی گئی۔ پڑھائے جان آلا مضموناں وچ اُردو، فارسی، حساب، قرآن، مسلم قانون، حدیث تے تفسیر، صرف نحو، منطق، فلسفہ تے فقہ شامل نیں۔ ڈِنگہ قصبے وچ اک مکتب اے جتھے 15 مُنڈے تے 16 کُڑیاں پڑھدیاں نیں، دو گرمکھی سکول، اک ڈِنگہ وچ 35 پڑھیار سنت سنگھ دے پربندھ ہیٹھ تے دوجا بھاؤ گل پور وچ 20 پڑھیار، کوٹ بلوچ، چک فتح شاہ تے ڈِنگہ وچ تِن لنڈے سکولاں وچ ترتیب وار 10، 8 تے 17 پڑھیار پڑھدے نیں۔

قادر آباد: پولیس ریٹرن وچ دو فارسی۔ عربی سکولاں دا ذکر اے، اک قادر آباد وچ 18 پڑھیار مسیت نال جُڑے تے شیخ احمد دے پربندھ ہیٹھ، دوجا بھُلا پرانا وچ 10 پڑھیاراں نال، دو فارسی سکول سِدر تے دُھنی وچ نیں جتھے ترتیب وار 13 تے 10 پڑھیار نیں، اک عربی سکول یاں مدرسہ 6 پڑھیاراں آلا وی اے۔

مندر نال جُڑی پاٹ شالا وچ سنسکرت عالم پنڈت گنپت رائے 10 مُنڈیاں نوں بِنا معاوضے ویدانت پڑھاندائے، دو گرمکھی سکول نیں، اک قادر آباد وچ دھرم سالا نال جُڑیا جیہدا انگران گلاب سنگھ 12 بالاں نوں پڑھاندائے تے دو رپئے مہینہ وار نقد یاں کسے شے دی شکل وچ لیندائے۔ دوجا سِدر وچ 16 پڑھیار، قادر آباد تے بھُٹہ (نواں) دے دو لنڈے سکولاں وچ ترتیب وار 20 تے 16 پڑھیار گرمکھی پڑھدے نیں۔

کڑیانوالہ: منّے پرمنّے بندیاں وچ مولوی شیخ احمد، قاضی محمود، بھائی سنت سنگھ تے گوبِند سہائے بھگت شامل نیں۔ ایتھے چار مکتب یاں مدرسے نیں: (1) حاجی والا، 13 پڑھیار، اُستاد شیخ احمد جیہڑا اللہ واسطے پڑھاندائے، تے دو ہور سکول 9 پڑھیار، (2) اعوان، 7 پڑھیار تے اُستاد محمد قاضی جیہڑا 5 بیگھہ بِنا لگان زمین آلا اے، (3) ہزارہ، 25 پڑھیار تے اُستاد رکن الدین (انّھا) جیہڑا کوئی معاوضہ نہیں لیندا۔ نوشہرہ 60 پڑھیار تے اُستاد ابراہیم جیہڑا 25 رپئے ورھے وار لیندائے۔ ایہہ سارے مسیتاں نال جُڑے نیں: پہلے دو وچ عربی، تیجے وچ قرآن تے چوتھے وچ فارسی پڑھائی جاندی اے۔ گرمکھی سکولاں دی گنتی تِن اے، سبھ توں وڈا ٹانڈہ وچ دیوی دوارا دے مندر نال جُڑیا اے تے ایہدے دو شعبے نیں، اک وچ بھگت گووِند سہائے 26 پڑھیاراں نوں

سنسکرت تے دوجے وچ لج پال 70 پڑھیاراں نوں گرمکھی تے لنڈے پڑھاندا اے۔ نوشہرہ تے لکھی وال دے سکولواں وچ ترتیب وار 12 تے 14 پڑھیار پڑھدے نیں تے ایتھے گرمکھی تے لنڈے سکھائے جاندے نیں۔ کڑیال والا دے اک لنڈے سکول وچ 14 مُنڈ یاں نوں کھاتے بنانا سکھایا جاندائے۔

پولیس ریٹرناں توں اڈ گجرات دے ڈونگھی نظر آلے ضلعی انسپکٹر لالہ بھگوان داس ہوراں تھلے دتی وادھو سارنی دتی اے:

	مکتب		
پِنڈ یاں قصبے دا ناں	مکتباں دی گنتی	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آل مضمون
چکو	1	...	اصول قانون، منطق، فلسفہ، طب، صرف، اُردو، فارسی، حساب، فقہ، حدیث، تفسیر تے قرآن
خواص پور	1	40	قرآن تے فارسی
اوہی	1	21	اوہی
دریکڑی	1	35	قرآن، فارسی تے مذہبی لکھتاں
اوہی	1	14	قرآن
اوہی	1	12	اوہی
کُنجاہ	1	15	اوہی
ساروکی	1	5	اوہی
دھرکی کلاں	1		قرآن
دھرکی خُرد	1		اوہی
موہلا	1		اوہی
چیورانوالی	1		قرآن تے فارسی
اوہی	1		اوہی
اوہی	1		اوہی

اوہی	1		فارسی تے قرآن
مَجرہ	1	21	فارسی، قرآن تے طب
ترکہ (ترکھا)	1	18	
ناگریانوالہ	1	14	
منگھووال	1	14	قرآن تے فارسی
اوہی	1	20	اوہی
کھوجیانوالی	1	14	اوہی
اوہی	1	3	اوہی
گولیکی	1	12	اوہی
اوہی	1	6	اوہی
اوہی	1	3	اوہی
علی شہر	1	13	اوہی
مگھووال	1	5	اوہی
کالا چور	1	21	اوہی
اوہی	1	7	اوہی
اوہی	1	8	اوہی
اسلام گڑھ	1	5	اوہی
میاں پنڈی	1	25	قرآن، فارسی تے مذہبی لکھتاں
اوہی	1	3	قرآن
اوہی	1	3	اوہی
گیوے ونجل	1	7	اوہی
مَجرہ	1	8	قرآن تے فارسی
شاہ جہانی	1	16	قرآن
سوندوتہ	1	10	اوہی

دھمّا ملکہ	1	25	قرآن تے فارسی
شیر گڑھ	1	8	قرآن
ماچھی وال	1	9	اوہی
اوہی	1	8	اوہی
بھٹی	1	6	اوہی
سوانبری	1	20	اوہی
بھوتہ	1	12	اوہی
نِیر	1	15	اوہی
سرائے	1	8	اوہی
اوہی	1	10	اوہی
لانبری	1	8	اوہی
چکورہ	1	4	اوہی
چھوکر کلاں	1	15	قرآن تے فارسی
چھوکر خُرد	1	20	اوہی
مہیسی	1	5	اوہی
کپڑاں والا	1	10	اوہی
مانیاں	1	12	اوہی
اوہی	1	12	عربی
بھاگووال	1	10	اوہی
ٹانڈہ	1	...	...
موٹا	1	15	قرآن
بدھن	1	8	اوہی
چوپالہ	1	20	اوہی
شیخ چوکانی	1	40	اردو تے فارسی

شاہ جہانیاں	1	9	قرآن
منجوکی	1	13	فارسی
کسوکی	1	15	اوہی
نت	1	6	اوہی
جام	1	20	قرآن
نجونوال	1	25	فارسی
ملووال	1	10	فارسی تے عربی
جیڈڑ	1	13	قرآن
بھرمان	1	10	اوہی
دھمنال	1	10	اوہی
سرہدری	1	15	قرآن تے فقہ
بھگرادوالہ	1	14	
کھاریاں	1	6	
جھدّڑ کلاں	1	13	
جٹالہ	1	7	
بدّر	1	1	
چک سجاول	1	10	
ارہ	1	9	
پنجوریاں	1	15	
نصیرہ	1	16	
نورنگ	1	10	
جندانوالہ	1	10	اوہی
مرالہ	1	...	قرآن
دلّو	1	8	اوہی

گھٹّا	1	4	اوہی
پِنڈی رام پور	1	4	اوہی
مہی خُرد	1	8	اوہی
چک ناتھ	1	4	اوہی
خان پور	1	1	اوہی
ڈھوک	1	4	اوہی
گدی گُراؤ	1	1	اوہی
سرائے	1	5	اوہی
نوتھ	1	10	اوہی
ککروٹ	1	5	اوہی
قاضی باقر	1	7	قرآن تے فارسی
ڈھوک مُرید	1	5	قرآن
مڑھی	1	3	اوہی
گھنیان	1	8	اوہی
قصبہ	1	3	اوہی
نُونگ	1	5	اوہی
پِنڈی بہاؤ الدین	...	...	...
رسول	1	13	قرآن
ورہ بکیاں	1	6	اوہی
بورہ	1	7	اوہی
کوٹلی افغاناں	1	4	اوہی
منگت	1	4	اوہی
اوہی	1	4	اوہی
مدھرا	1	8	قرآن، فارسی تے لنڈے

پکّو وال	1	2	قرآن
رتّو وال	...	...	...
کدھر	1	9	قرآن
کھب جوڑُو	1	4	اوہی
میاں وال	1	10	فارسی
کھیوہ	1	9	اوہی
کھیوہ	1	15	اوہی
گڑھی گکھڑ خان	1	6	اوہی
گوہر	1	5	قرآن
کوٹ جالپان	1	7	اوہی
نوتھ	1	12	اوہی
کلووالی	1	11	اوہی
مہابت پور	1	11	اوہی
اوہی	1	11	اوہی
دِتُّو چُوہڑ	1	12	اوہی
کرل مہابت پور	1	6	اوہی
کوٹ جُرانہ	...	...	...
مانجھی	1	12	قرآن
اوہی	1	10	اوہی
میکن	1	10	اوہی
اوہی	1	7	اوہی
پِنڈی لالہ	1	8	اُردو تے فارسی
رگھ	1	25	اوہی
ڈوگل	1	12	قرآن

پھالیہ کلاں	1	2	اوہی
جوکالیاں	...	...	...
ٹھٹّہ عالیہ	...	...	...
ٹھٹّہ گڑھی والا	1	8	قرآن تے فارسی
چک مِٹھّا	1	6	قرآن
اوہی	1	4	قرآن
رُمل	1	6 مُنڈے، 9 کُڑیاں	اوہی
چک طاہر	1	5	اوہی
ہِگر والا	1	10	اوہی
کوٹ پھلے شاہ	1	6	اوہی
رام سہکی	1	10	اوہی
پِنڈ دھوتڑ	1	7	فارسی
گدھو	1	8	اوہی
نارنگ	1	8 مُنڈے، 5 کُڑیاں	قرآن
کھوسر	1	4	اوہی
چھرکی	1	6	اوہی
اوہی	1	4	اوہی
پِنڈی رتّی	1	5	اوہی
پہاڑیاں والی	1	16	اوہی
کوٹ مچھُو	1	6	اوہی
گکھّو کی	1	5	اوہی
گوتریالہ	1	12	فارسی

کلیانہ	1	8	اوہی
بھاگوال	1	5	اوہی
وڑائچاں والا	1	15	اوہی
اوہی	1	13	اوہی
ہسلاں والہ	1	20	اوہی
کھوری	1	12	اوہی
کولیاں	1	4	اوہی
متیول والا	1	12	اوہی
سِکروالی	1	15	اوہی
ہِل	1	32	اوہی
ڈھکرانوالی	1	10	قرآن تے حدیث
ٹھیکریاں	1	10	قرآن
بیگہ	1	4	اوہی
رنیاں	1	7	اوہی
برنالی	1	10	قرآن تے عام مذہبی پڑھائی

پِنڈ/ قصبہ	پاٹ شالاں		گرمکھی سکول		مہاجنی سکول	
	گنتی	پڑھیار	گنتی	پڑھیار	گنتی	پڑھیار
کُونیہ	1	8	...	...	1	15
تاروکی	...	...	1	10	...	...
شادیوال کلاں	...	...	...	...	1	30
کھلاں	1	10	...	...	...	10
ٹانڈہ	...	...	1	9	1	13
کڑیانوالہ	...	...	...	...	1	13

...	...	9	1	6	1	ارہ
...	...	9	1	...	...	تندانوالہ
...	...	7	1	...	...	بریانوالی
...	...	16	1	...	...	مُونک
...	...	35	1	...	...	پِنڈی بہاؤ الدین
...	...	12	1	...	...	مدھرا
...	...	12		...	...	رتّو وال
...	...	40		...	...	میاں وال
15	1	...	...	...	...	کدھر
...	...	...	...	2	1	ٹوکالیاں
...	...	5		...	...	گنہر
...	...	19		...	...	نوتھ
...	...	19		...	...	کوٹ ترانہ
...	...	17		...	...	مانگھی
...	...	20		...	...	پِنڈ کالُو
...	...	15		...	...	ٹھٹّہ عالیہ
...	...	9		...	...	رَنمل
...	...	12		...	...	ہِگار والہ
...	...	25		...	...	گوتریالہ
...	...	11		...	...	گھچیاں

☆☆☆

پشاور (1) ڈویژن
ضلع کوہاٹ
عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
39	679	...	...	3	41	...	...	42	720

کوہاٹ: محمد امین، قاضی حسام الدین تے رُستم گل ایس سرکل دے تِن منّے پر منّے مولوی نیں۔

اک مسیت نال جُڑے وڈے مکتب وچ 200 پڑھیار نیں جیہناں نوں عربی تے فارسی پڑھائی جاندی اے۔ عالم فاضل قاضی حسام الدین جیہدی مدد چھ نِکّے استاد کردے نیں نگران اے تے اللہ واسطے پڑھاندائے۔ 9 نِکّے فارسی، عربی سکولاں وچ 220 پڑھیار نیں تے اک دھرم سالا نال جُڑے گرمکھی سکول وچ 7 پڑھیاراں نوں کرم سنگھ گرمکھی پڑھاندا تے فیس راہیں آمدن حاصل کردائے۔

ٹیری وچ مسیتاں نال جُڑے چھ مدرسے علی گل، محمد یٰسین، عبد الحکیم گلشن، سید ت اخیر شیر دی نگرانی ہیٹھ نیں۔ پہلا اک عالم مُلّا اے، بقایا وی چنگا ودھیا علم رکھدے نیں۔ کل مِلا کے 65

1- پشاور ڈویژن توں میریاں ریٹرناں نامکمل نیں کیوں جے ضلع پشاور دیسی سکولاں دے حوالے نال آپ کوئی جانکاری نہیں دتی، حالاں پولیس تے سول حاکماں نوں مسلسل بنتیاں گھلیاں گئیاں۔

پڑھیار ایہناں سکولاں وچ آؤندے تے قرآن تے عربی گرامر پڑھدے نیں۔ استاد واہی واناں توں کجھ آمدن لیندے نیں۔

ٹیری وچ استاد رُوپ لال تے برِج لال دے گھر تے اک گرمکھی سکول وی اے۔ ایس سکول دے پڑھیاراں دی گنتی 21 تے پڑھائے جان آلے مضموناں وچ گرمکھی تے ہندی شامل نیں۔ ہر اک پڑھیار ہر اتوار نوں اک پائی دیندائے۔

لاچی وچ اک دکان وچ کھلے ہوئے مکتب وچ 18 پڑھیار نیں۔ اُستاد سید علی احمد مڈل سکول دی چوتھی جماعت تیکر پڑھاندائے۔ فارسی، اُردو تے حساب دے مضمون پڑھائے جاندے نیں۔ ایتھے اک دھرم سالا نال جُڑیا گرمکھی سکول وی اے جیہدے وچ 13 پڑھیار پڑھدے تے کُل مِلا کے 13 آنے مہینہ وار دیندے نیں۔ اُستاد دا ناں کرم سنگھ اے۔

شکھ تالاؤ: پِنڈ زیارت شیخ اللہ داد دا میاں ماجد گُل منّا پرمنّیا حکیم اے جیہڑا ایس تھانے وچ پریکٹس کردائے۔ جبر وچ مولوی عطاء اللہ دسّن جوگ مولوی اے۔

شکار درّہ وچ اک پنڈت مہتہ ہیم راج اے۔ ایس پولیس سٹیشن وچ واقع مکتب وچ 18 پڑھیار فارسی، گلستان بوستان تے قرآن پڑھدے نیں۔ میاں یار محمد تے میاں محمد استاد نیں، پہلا فارسی تے عربی دا چنگا عالم اے تے دوجا عربی تے فارسی وچ اک مُلاّ۔ ہر اُستاد دی چھ مہینے دی آمدن تقریباً 10 من غلّہ اے۔

نظام پور: ایس تھانے وچ مسیتاں نال جُڑے تِن مکتب نیں۔ اک منڈوری وچ جتھے 12 پڑھیار محی الدین توں عربی، فارسی، مسلم قانون تے گرامر پڑھدے نیں۔ اک مکتب جمّی وچ اے جتھے مُلاّ گلاب چھ پڑھیاراں نوں پڑھاندائے، اک نمل وچ جتھے 12 پڑھیار میر حسین توں تھلے دتے گئے مضمون پڑھدے نیں۔ پہلے نوں تِن روپئے مہینہ وار توں اڈ مسیت دے پربندھ تے روٹی ٹکر تے کپڑے لِتے لبھدے نیں، جدکہ بقایا دونوں بس روٹی۔ دوجے مکتب تھلے دتے گئے نیں:

پڑھائے جان آلے مضمون	پڑھیاراں دی گنتی	مکتب
عربی تے فارسی	7	گُمبت
اوہی	4	کوٹھری
فارسی	8	پرشی

گورزئی	7	اوہی
تُلنج	14	اوہی
گندھلی	6	عربی
مرچنگی	2	عربی
رَستی	10	اوہی
نکبند	22	اوہی
مہاہہ	2	اوہی
کٹّا کنی	1	اوہی
یروشلم	4	اوہی
تاہرلا باہر	3	اوہی
کُنڈا	3	اوہی
تلکن	5	اوہی
خوشاب گڑھ	15	عربی تے فارسی

ہنگُو: مولوی محمد عاطف الیس سرکل دا عالم اے۔ آپ ہنگُو وچ 2 قرآن سکول مسیتاں نال جُڑے نیں تے اوہناں وچ پڑھیاراں دی گنتی 15 اے۔

☆☆☆

پشاور ڈویژن
ضلع ہزارہ
عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
80	1026	3	85	15	163	1	25	99	1299

شکاری: مولوی حامد علی عرف مُلّاں تایا نوں منّیا پرمنّیا بندہ مِتھیا جا سکدا ائے۔ ایس سرکل وچ اک وڈا مکتب مسیت نال جُڑیا اے جتھے اُستاد (ناں نہیں دسیا گیا) 40 پڑھیاراں نوں فارسی، عربی، صرف نحو، علم عروض تے منطق پڑھاندا تے ہر واڈھی ویلے 22 من غلّہ لیندا ائے۔ نِکّے مکتب تھلے دتے گئے نیں:

شکاری وچ دو مکتب مسیت نال جُڑے 19 پڑھیار، مضمون فارسی تے عربی تے ڈھوڈھیال وچ اک مکتب مسیت نال جُڑیا 12 پڑھیار، مضمون مسلم قانون۔

بفّا وچ اک وڈا گرمکھی سکول اے جتھے بھائی رام کِشن 22 پڑھیاراں نوں گرمکھی پڑھاندا تے ہر پڑھیار توں 8 آنے فیس دے طور تے لیندا ائے۔

غازی: منّے پرمنّے مولویاں، حکیماں تے بھائیاں وچ تھلے دتے ناں شامل نیں: ڈھیری دا حکیم غلام قادر، سریکوٹ دا بھائی پریم سنگھ دھرم سالیا تے سریکوٹ دا مولوی حاجی محمد نُور۔

سریکوٹ وچ مسیت نال جُڑے اک مکتب وچ 15 پڑھیار مولوی حاجی محمد نور توں عربی

تے فارسی مذہبی لکھتاں پڑھدے نیں۔ اُستاد دی کوئی مِتھی آمدن نہیں، پر اوہ پڑھیاراں توں واڈھی تے تہواراں دے موقعے تے غلّہ لیندا ائے۔

سریکوٹ وچ اک گرمکھی سکول وی اے جتھے بھائی پریم سنگھ 4 پڑھیاراں نوں گرمکھی سکھاندا تے ہر روز روٹی ٹُکر توں اڈ کجھ غلّہ وی لیندا ائے۔

خان پور: قاضی غلام حسین آف خانپور ایس سرکل دا منّیا پرمنّیا مولوی اے۔

خانپور وچ اک مکتب مسیت نال جُڑیا اے جیہدے وچ میاں احمد 25 پڑھیاراں نوں قرآن، فارسی تے عربی پڑھاندا ائے۔ کوئی پڑھیار قرآن یاں کوئی ہور لکھت مکمل کرن تے اُستاد نوں نذرانہ پیش کردا ائے۔

خان پور وچ اک دھرم سالا نال جُڑیا گرمکھی سکول وی اے جتھے بھائی گنیش تے بھائی پُجارا 20 مُنڈیاں نوں لنڈے سکھاندے نیں۔ اُستاداں نوں ہر روز روٹی ٹُکر توں اڈ پڑھیار دے گرنتھ پوری کرن تے نذرانہ وی لبھدا ائے۔

اوگی: مولوی نور حسن نوں ایس تھاں دا منّیا پرمنّیا بندہ مِتھیا جا سکدا ائے۔

ایس سرکل وچ سبھ توں وڈا مکتب شمندرہ وچ اک مسیت نال جُڑیا اے جتھے مولوی نور حسن 39 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی مذہبی لکھتاں پڑھاندا ائے۔ استاد نوں کوئی مہینہ وار پگار نہیں لبھدی، پر لوک کھیتی دی واڈھی ویلے اوہنوں کجھ نہ کجھ دیندے نیں۔ ایس سرکل کے نِکّے مکتب ایہہ نیں:

نمبر	مقام	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
1	گنیاں	مسیت نال جُڑیا	28	عربی تے فارسی مذہبی لکھتاں
2	اربورہ	اوہی	24	اوہی
3	باہندی	اوہی	12	اوہی
4	ڈیہرہ	اوہی	28	اوہی
5	سُفیدہ	اوہی	5	اوہی
6	ملُوگا	اوہی	10	اوہی
7	بازار	اوہی	5	اوہی

8	اوگی	اوہی	29	اوہی
9	پنجُورہ	اوہی	7	اوہی
10	رشیدہ	اوہی	11	اوہی
11	کوٹ	اوہی	4	اوہی
12	ملُوکڑہ	اوہی	16	اوہی
13	بھاگ بھانڈا	اوہی	10	اوہی
14	مسیر ماہندی	اوہی	12	اوہی
15	کٹھیائی	اوہی	23	اوہی
16	چھچار بالا	اوہی	14	اوہی
17	کبال بالا	اوہی	10	اوہی
18	کبال پائیں	اوہی	7	اوہی
19	کونراہ	اوہی	4	اوہی
20	چلندریاں	اوہی	10	اوہی
21	شاہ کوٹ	اوہی	11	اوہی
22	تراوَراہ	اوہی	16	اوہی
23	دِندوار	اوہی	4	اوہی
24	دھتوہ	اوہی	7	اوہی
25	تروائی	اوہی	4	اوہی
26	باگڑیاں	اوہی	22	اوہی
27	دِلبوری	اوہی	14	اوہی
28	کانگُو	اوہی	4	اوہی
29	چووکلاں	اوہی	5	اوہی
30	جسکوٹ	اوہی	14	اوہی
31	چھچڑی	اوہی	7	اوہی

32	سملبوٹ	اوہی	7	اوہی
33	چپیت	اوہی	5	اوہی
34	منیول	اوہی	6	اوہی
35	کیول	اوہی	16	اوہی
36	دیول	اوہی	14	اوہی
37	بیلیاں	اوہی	32	اوہی
38	کِلکا	اوہی	8	اوہی
39	کوٹلہ	اوہی	7	اوہی

کریلیاں: مولوی جلال الدین آف انُورہ منّیا پرمنّیا بندہ اے جیہدا ذکر ایس سرکل دی پولیس ریٹرن وچ کیتا گیا۔

سرکل دا سبھ توں وڈا مکتب انُورہ وچ اک مسیت نال جُڑیا اے جتھے مولوی جلال الدین 10 پڑھیاراں نوں عربی تے فارسی مذہبی لکھتاں پڑھاندا تے ہر پڑھیار توں کھیتی دی واڈھی ویلے دس سیر غلّہ لیندا ائے، پِنڈ آلے اوہنوں دو ہلاں لئی زمین وی دیندے نیں۔

کجھ نِکّے مکتب ایہہ نیں:

نمبر	مقام	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
1	جگران بالا	مسیت نال جُڑیا	7	عربی تے فارسی مذہبی لکھتاں
2	جھوکھاں	اوہی	5	اوہی
3	ہال جدّال	اوہی	4	اوہی
4	دالتری	اوہی	9	اوہی
5	بھدُورہ	اوہی	5	اوہی
6	لدڑ ملاگ	اوہی	9	اوہی

ناراہ: مولوی میاں عبداللہ آف چھپری ایس سرکل وچ منّیا پرمنّیا اے۔

ایس سرکل وچ سبھ توں ودھیا مکتب چھپری وچ مسیت نال جُڑیا اے جیہدے وچ عبد اللہ، عبید اللہ تے موسیٰ 7 پڑھیاراں نوں اللہ واسطے عربی تے فارسی پڑھاندے نیں۔

ایس سرکل دے دوجے مکتب ایہہ نیں:

نمبر	مقام	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
1	ستورہ	مسیت نال جُڑیا	3	قرآن تے فارسی
2	سچکوٹ	اوہی	15	اوہی
3	اوہی	اوہی	12	اوہی
4	کیالہ	اوہی	15	اوہی
5	مَنہال	اوہی	3	اوہی
6	کرچھا	اوہی	10	اوہی

سچکوٹ وچ اک گرمکھی سکول اُستاد دے مکان نال جُڑیا اے جتھے 7 پڑھیار مسماۃ مُلّو بیوہ منگلا توں گرمکھی پڑھدے نیں تے ہر پڑھیار 6 پائی مہینہ وار دیندا ئے۔

ستورہ، سچکوٹ، موہوی، بری بیہن، موہابری تے دھنک وچ ترتیب وار 8، 7، 3، 10، 5 تے 5 پڑھیار گرمکھی سِکھدے نیں۔

شیروان: شیروان کلاں وچ اک وڈا مکتب مسیت نال جُڑیا اے جیہدے وچ محمد حیات تے قاضی فیض طالب 20 پڑھیاراں نوں مذہبی تے دوجیاں لکھتاں پڑھاندے نیں۔ اوہناں نوں 20 من غلّہ ورھے وار لبھدا ئے، ایہدے توں اڈ کسے کولوں کوئی وی نذرانہ لے لیندے نیں۔ ایس سرکل دے نِکّے مکتب ٹھاٹھی، گاگھوٹ، کنگر بالا، جُوٹھا تے بیر وچ نیں جتھے ترتیب وار 22، 17، 17، 17 تے 11 پڑھیار پڑھدے نیں۔ پہلے چار مکتباں وچ فارسی تے عربی جدکہ اخیرلے وچ عربی مذہبی پڑھائی ہوندی اے۔

شیروان خُرد وچ دھرم سالا نال جُڑے اک گرمکھی سکول وچ تُلسا سنگھ 14 پڑھیاراں نوں گرمکھی پڑھاندا تے ورھے وار 6 من غلّہ لیندا ئے۔

مانسہرہ: منّے پرمنّے مولویاں دے ناواں وچ مولوی محمد سید آف دِیب گراں دسّن جوگ نیں۔

ایس سرکل دا سبھ توں وڈا مکتب پکھوال وچ اک مسیت نال جُڑیا اے جیہدے وچ محمد جی (عربی، فارسی، صرف نحو تے علم عروض دا ماہر) عربی، فارسی، مذہبی تے دوجیاں لکھتاں 38

پڑھیاراں نوں پڑھاندا تے ورھے وار 20 رپئے نقد تے کسے شے دی شکل وچ لینداائے۔ ایسے پِنڈ دے اک نِکّے مکتب وچ 22 پڑھیار پڑھدے نیں۔ داتہ، ہانشیریاں تے جالو دے مکتباں وچ ترتیب وار 30، 30 تے 32 پڑھیار نیں۔عربی تے فارسی مذہبی تے دوجیاں لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں۔

ہری پور: سکندر پور وچ اک چنگا وڈا مکتب مسیت نال جُڑیا اے جیہدے وچ مولوی عبداللہ واسطے منطق تے قرآن وغیرہ 20 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔ قرآن سکول (30 پڑھیار) ایس توں اڈ نیں۔

ہری پور دی اک وڈی پاٹ شالا مندر نال جُڑی اے جتھے لال دین پڑھیار رتن رام بیراگی 40 پڑھیاراں نوں بِنا کسے معاوضے سنسکرت تے ہندی پڑھاندائے، تے اک مہاجنی سکول وچ گُردت 25 پڑھیاراں نوں لنڈے پڑھاندائے۔

ایس سرکل دے دوجے استاد تھلے دتے گئے نیں: امیر گُل (6 پڑھیار)، فتح محمد (10 پڑھیار)،عبداللہ (8 پڑھیار) تے غلام حسین (6 پڑھیار)۔

مالاکوٹ: حکیم لکھمی داس ایس سرکل وچ جانی مانی حیثیت رکھدائے۔

مالاکوٹ صرف اک گرمکھی سکول (دھرم سالا نال جُڑیا) اے جتھے بھائی شام سنگھ تے بھائی جواہر سنگھ 15 پڑھیاراں نوں گرمکھی پڑھاندے تے ہر پڑھیار توں اک اک آنہ مہینہ وار فیس دے طور تے لیندے نیں۔

ایبٹ آباد: خان اخونزادہ آف نواشہر نوں سرکل دا منّیا پرمنّیا بندہ منّھیا جاسکدائے۔

نواشہر وچ دھرم سالا نال جُڑے اک گرمکھی سکول وچ مہان سنگھ 30 پڑھیاراں نوں گرمکھی تے لنڈے پڑھاندا تے 7.5 آنے مہینہ وار پڑھیار توں لینداائے۔

اک نجی ریٹرن وچ آپ ایبٹ آباد دے اک مکتب دا ذکر اے جیہنوں میاں سیف اللہ (فارسی دا عالم) ٹوردا تے 14 مُنڈیاں تے 6 کُڑیاں نوں فارسی وچ مذہبی لکھتاں تے قرآن پڑھان دے بدلے نقد تے کسے شے دی شکل وچ 7 رپئے مہینہ وار لینداائے۔

☆☆☆

ڈیرہ جات ڈویژن

ضلع ڈیرہ غازی خان

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
179	1645	5	42	5	32	7	144	196	1863

ڈیرہ غازی خان: منّے پرمنّے حکیماں، ویداں، مولویاں، پنڈتاں تے بھائیاں دے ناواں وچ حکیم اُڈھو داس، وید مُول چند، مولوی شاکر محمد، پنڈت پرمانند تے بہاری لال آف ڈیرہ غازی خان تے بھائی سِدُّھو رام تے سنتوک داس آف روگھا شامل نیں۔

ایتھے دا مرکزی مکتب اک مسیت نال جُڑیا اے جتھے چنگا قاری حافظ عبد الماجد 28 پڑھیاراں نوں قرآن پڑھاندائے تے اوہنوں مسیت دے مُلّا توں صرف خیرات صدقہ لبھدائے۔ ایتھے 9 نِکّے مکتب وی نیں جیہناں وچ 172 پڑھیار قرآن تے فارسی پڑھدے نیں۔ ڈیرہ غازی خان وچ اک گرمکھی تے اک مہاجنی سکول وی اے جیہناں وچ ترتیب وار 2 تے 50 پڑھیار نیں۔ پوبُھو رام مہاجنی سکول ٹوردا تے تقریباً 5 روپئے مہینہ وار لیندائے۔

ایس تھانے دے آل دوال علاقیاں دے مکتباں وچ تھلے دتے گئے شامل نیں:

خاکی	20 پڑھیار	فارسی تے عربی
گگّو	19 پڑھیار	قرآن تے فارسی

جھوک اوترا	12 پڑھیار	قرآن
ریکڑا	8 پڑھیار	فارسی۔عربی
نور پور	10 پڑھیار	فارسی تے قرآن
سمینا	8 پڑھیار	عربی تے فارسی
بستی حاجی محمد اکرم	9 پڑھیار	عربی صرف نحو، فارسی تے قرآن
راوِین	7 پڑھیار	قرآن

ڈیرہ غازی خان وچ اک پاٹ شالا وچ سنسکرت دے درمیانی گُن رکھن آلا بہاری لال 8 پڑھیاراں نوں سنسکرت پڑھاندائے۔ اوہدی کوئی مِتھی ہوئی آمدن نہیں۔ کاہن داس دے پربندھ ہیٹھ اک ہور پاٹ شالا 25 پڑھیاراں آلی وی اے۔ بھائی سِدّھو رام ہوراں اپنے گھر تے گرمکھی سکول کھول رکھیا اے جتھے اوہ 10 پڑھیاراں نوں بِنا معاوضے پڑھاندائے۔ سوہُو رام اوجھا اک ہندی سکول وچ وی 28 پڑھیاراں نوں بِنا معاوضے پڑھاندائے۔

Maktabs here are not prosperous, owing to a want of interest for education on the part of the people. There is no Mahajani School. Boys generally read Mahajani with some of their relations.

ایتھے دے مکتب خوش حال نہیں کیوں جے لوک پڑھائی وچ ڈاہڈی دلچسپی نہیں لیندے۔ ایتھے کوئی مہاجنی سکول نہیں۔ مُنڈے عام کر کے اپنے کجھ ساکاں توں مہاجنی پڑھدے نیں۔

احمد آدی وچ اک مکتب اے جتھے 7 پڑھیار قرآن پڑھدے نیں۔ مولوی فتح محمد منّیا پرمنّیا حکیم اے تے درویش محمد ایس تھانے دا منّیا پرمنّیا مولوی اے۔

ایس تھانے دا سبھ توں ودھیا مکتب گھُمن وچ اک مسیت نال جُڑیا اے جتھے قاضی درویش محمد 12 پڑھیاراں نوں فارسی، عام جانکاری تے قرآن پڑھاندائے۔ نقد تے کسے شے دی شکل وچ اوہدی ورھے وار آمدن 20 رپئے اے۔ ایہہ آمدن ہر روز روٹی ٹُکر توں اڈ ویاہواں، مرگاں تے ختم قرآن دے موقعیاں تے لبھن آلے نذرانیاں تے مشتمل اے۔ ایس توں اڈ کھیتی دی واڈھی ویلے غلّہ وی لبھدائے۔ لانڈ، کیدال والا، بند، پھوپھراڑ، بیتی مُکل تے کالا دے مکتباں وچ کُل 34

پڑھیار قرآن پڑھدے نیں۔

کوٹ چھٹّا: ایس علاقے دے منّے پرمنّے ادبی بندے مولوی حافظ دین محمد تے رحمت اللہ شاہ نیں۔

ایس تھانے دے دو مرکزی مکتب لکھ سوار تے مانا وچ مسیتاں نال جُڑے نیں۔ حافظ خدا بخش تے احمد شاہ ترتیب وار 39 تے 24 پڑھیاراں نوں قرآن تے فارسی پڑھاندے نیں۔ اُستاداں دی کوئی مِتھی آمدن نہیں پر اوہ صدقہ خیرات لیندے نیں۔

کجھ نِکّے سکول تے اوہناں دی تفصیل تھلے دتی گئی اے:

نمبر	مقام	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
1	بستی ملانا	مسیت نال جُڑیا	4	قرآن
2	بستی بکیانی	اوہی	5	اوہی
3	لوتک	اوہی	13	قرآن، فارسی تے مسلم قانون
4	شاہ جمال	اوہی	15	قرآن تے فارسی
5	ارائیں	اوہی	14	اوہی
6	جکھڑ	اوہی	6	اوہی
7	شیرو	اوہی	7	اوہی
8	حاجی کمانا	اوہی	8	اوہی
9	ریاست چوٹی	اوہی	27	اوہی

ایس تھانے دے مکتب خوشحال نہیں۔ لوک بہت گھٹ دلچسپی لیندے نیں۔ استاداں نوں نقدیاں کسے شے دی شکل وچ کجھ نہیں لبھدا۔ رشتہ دار اپنے گھر تے ای بالاں نوں ہندی تے مہاجنی پڑھاندے نیں، کوئی سکول نہیں ہے۔

راجن پور: راجن پور تے کوٹلہ عیسن دے لکھاری مولوی محمد علی تے مولوی موسیٰ منّے پرمنّے مولوی نیں۔ کوٹلہ ناصر دا خدا بخش وی مشہور اے۔ اخیرلے دوویں منّے پرمنّے حکیم وی نیں۔ پنڈت خوشی رام تے جویا رام دسّن جوگ نیں۔

راجن پور وچ تِن مکتب 15 پڑھیار نیں، 4 پڑھیاراں نال اک مکتب مسیت نال جُڑیا

اے جتھے مولوی غلام حسین شاعری پڑھاندائے۔ اوہدی کوئی آمدن نہیں پر مُلاّ دے طور تے کجھ لے لیندائے۔ ایس شہر وچ اک پاٹ شالا وی اے جتھے خوشی رام تے جویا رام 10 پڑھیاراں نوں ناگری، سنسکرت تے ہندی بِنا معاوضے پڑھاندے نیں۔ دھرم سالاں نال جُڑے دوگرمکھی سکول وی نیں 3 تے 5 پڑھیاراں آلے۔ اوہ اپنی آمدن سکھ مت دے منّن آلیاں توں لیندے نیں۔ ایس تھانے دے دوجے مکتب ایہہ نیں...... کوٹلہ عیسن 4 پڑھیار تے کوٹلہ ناصر 5 پڑھیار جتھے شاعری پڑھائی جاندی اے۔

فاضل پور: ایس تھانے وچ کوئی دسّن جوگ سکول نہیں۔ مُنڈے نِکّی عمرے مسیت نال جُڑے مُلاّواں کول تھوڑا بہت پڑھدے نیں تے کجھ وڈا ہون تے ماپیاں دا ہتھ وٹان لگدے نیں۔ خاص پِنڈاں وچ نِکّے مکتباں دی تفصیل تھلے دتی اے (3 تے 4 نمبر توں اڈ سارے مسیتاں نال جُڑے نیں):

نمبر	تھاں	استاد (گُن)	پڑھیار	آمدن	مضمون
1	رنگ پور	غلام محمد، عربی تے قرآن دا جانُو اے	6	غلّہ مُلا ہون کارن	قرآن تے فارسی
2	ریکھ	نبی بخش، عربی تے فارسی دا عالم	7	اوہی	عربی تے فارسی
3	سُکھانی والا	اللہ بخش، سکندر نامہ تیکر فارسی دا جانُو	10	6 گورے گنک تے 4 2 رپئے ورھے وار	فارسی
4	شکار پور	چندُو رام، مڈل سکول پاس	3	15 رپئے مہینہ وار	انگلش، فارسی، اُردو
5	قاسم پور	محمد بخش، تھوڑی جیہی فارسی تے قرآن دا جانُو	3	غلّہ مُلاّ ہون کارن	قرآن
6	کوٹلہ ربسیات	حیات اللہ، عربی تے فارسی دا عالم	2	اوہی	اوہی

7	گُجّر والی	اللہ دِتّہ، قرآن تے کجھ فارسی دا جانُو	2	اوہی	اوہی
8	کوٹلی خدائی	احمد علی، عربی تے فارسی دا عالم	3	اوہی	اوہی
9	مہری والا	غوث بخش، قرآن تے دا جانُو	4	اوہی	قرآن تے فارسی شاعری
10	نوشہرہ	علی محمد، عربی تے فارسی دا جانُو	4	چھ چونا گنک ورھے وار تے کپڑیاں دا اِک جوڑا چھ مہینے بعد	فارسی

تِن مکتباں وچ جتھے اُستاد دی آمدن مُتھی اے اوہ کھاندے پیندے لوکاں نوں پڑھاندے تے اوہناں توں ای پگار لیندے نیں۔ اصل وچ اصولی طور تے استاد لوکاں دے گھراں وچ جا کے پڑھاندے نیں۔

جام پور: ایس تھانے وچ سکول دی تفصیل تھلے دتی گئی اے:

تھاں	استاد تے گُن	معاوضہ	پڑھیار	مضمون
کوٹلہ دیوان	حافظ سمانہ، نرا قرآن۔ ایتھے دا حکیم محمد پاشو وی منّیا پرمنّیا اے۔	ہر روز روٹی ٹُکر	5	قرآن
بستی ڈُکر	فتح محمد، فارسی دا درمیانہ علم	اوہی	5	فارسی
محمد پور	قاضی علی محمد، درمیانی فارسی	اوہی	4	اوہی
بولی والا	میاں حیات، درمیانہ فارسی تے عربی عالم	اوہی	8	قرآن
بستی احدی والا	میاں خان شاہ	اوہی	8	اوہی
قاری والا	مان احمد، عربی تے فارسی دا درمیانہ عالم	اوہی	4	فارسی

قرآن	4	اوہی	حافظ دوست محمد	بستی محمد بخش امدانی
اوہی	6	اللہ واسطے	حافظ غلام محمد	بستی محمد خان امدانی
عربی تے فارسی	30	ہر روز روٹی ٹکر	حافظ عبد الماجد، عربی تے فارسی دا درمیانہ عالم	ہیرو
قرآن تے فارسی	6	اوہی	خان محمد، قرآن تے کجھ فارسی	آدم گھر کہنہ
فارسی تے عربی	25	اوہی	مولوی بہاؤ الدین، اوہی (ایہہ اُستاد بہت منّیا پرمنّیا مولوی اے)	چاہ بھابی والا (آدم گھرنو دی حدوچ)
قرآن	12		اللہ بخش، قاری	بستی کھگہ
قرآن تے فارسی	7	اوہی	میاں علی محمد، درمیانی فارسی	لنڈی پتافی
قرآن	5	اوہی	محمد یار، قرآن دا جانُو	بستی رانا
اوہی	7	اوہی	ناصر، قرآن دا جانُو	ڈنگورا
فارسی	7	اوہی	سوہنڑا، عربی تے فارسی دا درمیانہ عالم	خانواہ
عربی تے فارسی	12	اوہی	نور محمد، عربی تے فارسی دا درمیانہ عالم	کوٹلہ شاہ میر عالم
فارسی	4	اوہی	حسن، درمیانی فارسی	بستی شاہ علی
قرآن	6	اوہی	امام بخش، قرآن دا جانُو	واہگنا
اوہی	7	اوہی	غلام محمد شاہ، قرآن دا جانُو (شرف دین تے چوترمل منّے پرمنّے حکیم نیں)	جام پور
اوہی	8	اوہی	رمضان، قرآن دا جانُو	اوہی
اوہی	6	اوہی	عبدالرحیم، قرآن دا جانُو	اوہی

اوہی	غلام محمد، قرآن دا جانُو	اوہی	6	اوہی
اوہی	قاضی کریم بخش،قرآن تے فارسی	اوہی	5	قرآن تے فارسی
اوہی	حافظ تاج محمد، نرا قرآن	اوہی	6	قرآن
کوٹلہ مُغلاں	......	......	......	......
پاٹ شالاں				
کوٹلہ مُغلاں	پنڈت شِیو دیال، سنسکرت وچ درمیانی گُن۔	اوہی	6	سنسکرت
اوہی، گُرمکھی سکول	دھرم سالا نال جُڑیا، اُستاد ہرنام داس	ہر روز روٹی ٹُکر	3	گرمکھی
کوٹ طاہر	آنند پُری، سنسکرت وچ درمیانی گُن	اوہی	8	سنسکرت
جام پور	میگھا رام، سنسکرت وچ درمیانی گُن	اوہی	15	اوہی

کوٹ مِٹھن: مولوی نور محمد ایس شہر دا منّیا پرمنّیا جدی پشتی حکیم اے۔

ایس شہر وچ مسیت نال جُڑے اک مکتب وچ 19 پڑھیار مولوی نور محمد تے نبی بخش کولوں قرآن تے شاعری پڑھدے نیں۔ اوہناں دی کوئی مِتھی آمدن نہیں سگوں خیرات تے گزر بسر کردے نیں۔

آل دوالے دے علاقیاں وچ دوجے نِکّے سکول ایہہ نیں:

نمبر	مقام	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
1	نور پور	10	قرآن
2	ڈیرہ بھائی	10	شاعری تے قرآن
3	بھاگ سر	7	قرآن
4	مُرغائی	6	قرآن
5	کوٹلہ گیدی شاہ	6	قرآن تے شاعری

6	کوٹلہ حسن جامرا	6	قرآن
7	مدگولا	4	قرآن تے شاعری
8	باموزکا	3	قرآن
9	بستی صدیق	4	شاعری
10	بستی سوماترا	1	قرآن
11	بستی دھگر	3	قرآن تے شاعری
12	بستی پاہلی	2	قرآن

ترِن توں اڈ ایہہ سارے مسیتاں نال جُڑے نیں۔

تونسہ: ایس سرکل وچ مولوی محمد حسین تے مولوی محمد یار آف تونسہ تے مولوی محمد شاہ عالم آف سوکر تے مولوی محمد حسین آف دومرعربی دے منّے پرمنّے عالم تے تجربے کار حکیم نیں، خیر شاہ سید آف غنی اک ان پڑھ شاعر اے۔ مولوی موسیٰ آف تونسہ منّیا پرمنّیا مولوی اے۔

ایس سرکل دے مرکزی مکتب ایہہ نیں: ترِن تونسہ وچ، مولوی موسیٰ، میاں حیات تے حافظ احمد علی دے پربندھ ہیٹھ، اک سوکر وچ مولوی محمد شاہ عالم دا، دومنگروتا وچ حافظ چندن تے میاں جندُو دے پربندھ ہیٹھ تے اک کوٹ کسرم وچ میاں جان محمد دے پربندھ ہیٹھ۔ ایہناں ساریاں وچ پڑھیاراں دی کُل تعداد 184 اے جیہناں وچ 10 کُڑیاں نیں تے عربی، فارسی تے قرآن پڑھایا جاندائے۔

ایس سرکل دے دوجے مکتب تے مدرسے تھلے دتے گئے نیں:

نمبر	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی		پڑھائے جان آلے مضمون
		مُنڈے	کُڑیاں	
1	ہیئر سے پچھّم ول	3	5	قرآن
2	ہیئر سے پورب ول	5	16	اوہی
3	مکُو (مجُو)، دومکتب	7	......	اوہی
4	چولانی	2	......	اوہی
5	بستی عثمان شاہ	1	......	اوہی

6	سنجر	15	......	فارسی
7	مٹّو	6	......	قرآن
8	دراہی	6	6	اوہی
9	بچھرا	5	......	اوہی
10	بِندی	6	......	عربی گرامر
11	دائرہ دین پناہ	3	......	قرآن
12	جھنگ شمالی	4	......	اوہی
13	جھنگ جنوبی	7	......	فارسی تے قرآن
14	دونہ (دو مکتب)	23	......	اوہی
15	بولانی	2	3	اوہی
16	مورجِھنگی	5	...	اوہی
17	ماڑی	5	...	اوہی
18	منجھوتا	9	3	اوہی
19	ٹِبّی قصرانی	4	2	اوہی
20	قاضی والی	3	1	اوہی
21	رتیرا	9	...	اوہی
22	بستی بُزدار	17	...	اوہی
23	بِندا	6	...	اوہی
24	مُندرانی، دومکتب	23	...	اوہی
25	بُغلانی	7	...	عربی گرامر

ہرنڈ: میاں عاقل محمد رئیس ہرنڈ ایس سرکل وچ منّیا پرمنّیا عالم تے لکھاری اے۔

ہرنڈ دے مکتباں وچ 15 پڑھیار نیں جیہناں دی تفصیل اینج اے:

نمبر	مقام	پڑھیاراں دی گنتی
1	بستی پنج علی	3
2	لُنڈی	6
3	لال گڑھ	10
4	میراں پور	8
5	بھکر پور	7
6	ٹِبّی لُنڈن	10
7	جُد رِندان	10
8	بنبلی	4

پڑھائے جان آلے مضموناں وچ قرآن تے فارسی شامل نیں۔

یارُو: غلام محمد قریشی ایس تھانے وچ منّیا پرمنّیا مولوی اے۔

ایس تھانے وچ تھلے دتے گئے نِکّے مکتباں توں اڈ کوئی سکول نہیں:

نمبر	مقام	تھاں	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
1	باٹل	مسیت نال جُڑیا	16	حدیث تے فقہ
2	یارُو	اوہی	5	فارسی تے قرآن
3	بستی ہوت	اوہی	26	قرآن تے فارسی
4	صدر دُوئی	اوہی	13	قرآن
5	جروار	اوہی	9	قرآن
6	چھبری والا	اوہی	10	قرآن
7	سندیلا	اوہی	20	فارسی تے عربی

اوجھن وچ موسیٰ ناں دا اک مولوی تے سنتو کھ داس ناں دا اک بھائی اے۔

ایس تھانے وچ اک مکتب مسیت نال جڑیا اے جتھے 25 پڑھیار پڑھدے نیں۔ عربی تے فارسی دا عالم مولوی موسیٰ اوہناں نوں فارسی، عربی تے قرآن پڑھاندا تے مقامی نواب کولوں 10 رپئے مہینہ وار لیندا ائے۔ اک دھرم سالا نال جُڑیا گرمکھی سکول وی اے۔ ایس سکول وچ بھائی

سنتو کھ داس 12 پڑھیاراں نوں گرنتھ پڑھاندا تے شہر دے پنچاں کولوں 15 رپئے مہینہ وار لیندا ائے۔ کوٹلہ جعفر وچ اک نِکّا مکتب اے جیہدے وچ 14 بال قرآن پڑھدے نیں۔

داجل: ایس تھانے وچ صرف اک مولوی دا ذکر آیا اے جیہدا ناں مرید غوث اے تے نوشہرہ وچ رہندا ئے۔

ایس تھانے وچ بھٹی سُلگیاں دی تھاں تے مسیت نال جُڑے مکتب وچ 6 پڑھیار پڑھدے نیں۔ استاد مولوی غلام حیدر تے مولوی عثمان درمیانی قابلیت دے مالک نیں۔ اوہناں دی ورھے وار آمدن 60 رپئے کسے شے دی شکل وچ اے۔

وادھو سارنی (1)

ضلعی انسپکٹر آف سکولز ڈیرہ غازی خان لالہ آیا رام ہوراں سکولاں دی تھلے دتی گئی سارنی گھلی:

قصبہ تے پِنڈ	مکتب	تھاں	پڑھیار	پڑھائے جان آلے مضمون
بستی ناصر	1	مسیت نال جُڑیا	5	قرآن تے فارسی (گلستان بوستان)
برّی شاہ	1	اوہی	6	قرآن
چندراں والا	1	اوہی	6	قرآن تے فارسی (گلستان بوستان)
فوجا	1	اوہی	5	اوہی
علی والا	1	اوہی	5	قرآن
حامی ہمند	1	اوہی	5	قرآن تے فارسی (گلستان بوستان)
بستی ملانا یکی جام ایسم نتاک ہاسُو	6	اوہی	20	قرآن۔ ایہناں وچ ہر اک تھاں تے نرا اِک یاں دو پڑھیار نیں ایس لئی صرف پڑھیاراں دی کل تعداد ای دسی گئی ہے۔

1- مسیتاں نال جُڑے مرکزی سکولاں توں اڈ تقریباً ہر مسیت وچ ای اک یاں دو مُنڈے پڑھدے نیں۔

ہورا	1	اوہی	7	قرآن
داجل	4	اوہی	26	قرآن تے فارسی
بستی مسُّو	1	اوہی	5	قرآن
دانور	1	اوہی	7	اوہی
حاجی پور	1	اوہی	6	اوہی
بستی پُنر ہاجو کوٹ جانُو	4	اوہی	10	اوہی
عاقل پور	4	اوہی	10	اوہی
دھگّو	1	اوہی	10	اوہی
بستی کوٹلہ مولیٰ کوٹلہ احمد بستی اسماعیل گبول، بستی رِنداں کوٹلہ شیر محمد	6	اوہی	30	اوہی

تونسہ، منگروتا، سوکر، ڈیرہ غازی خان تے کوٹلہ ناصر وچ اک اک مہاجنی سکول اے (پہلے چار سکول ہٹّیاں نال جُڑے) جیہناں وچ ترتیب وار 11، 10، 30، 30 تے 5 پڑھیار پڑھدے نیں۔ پہلے چار وچ لنڈے لِپّی تے پہاڑے جدکہ پنجویں وچ نری لنڈے پڑھائی جاندی اے۔

☆☆☆

ڈیرہ جات ڈویژن

ضلع بنُّوں

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
105	1340	...	...	14	221	3	75	122	1636

بنوں: غلام جان، منسا رام، چھوٹُو رام، بہاول خان، گُرا رام، ٹِکا رام، بیلی رام، وزیر خان، نجف علی دسّن جوگ حکیم نیں، قطب الدین، امیر اللہ، صالح دین، خیر اللہ، حاجی گل، محمد علیم، غلام یوسف، روح اللہ، بدر دین، میر رضا، علیم خان، نور اللہ، شاہ جہاں، گلاب دین منّے پرمنّے مولوی نیں، لیکھ راج، کہار سنگھ، رام داس، کنہیا سنگھ، بڑا سنگھ، نرنجن سنگھ، گُردیال سنگھ، نہال سنگھ تے سنت سنگھ بھائیاں وچ شامل نیں۔

ایڈورڈز آباد: ایڈورڈز آباد وچ اک اُردو تے اک فارسی سکول شِوالا وچ لگدائے جتھے 25 پڑھیار اُردو تے فارسی پڑھدے نیں۔ ایہدا پربندھ کار کابلی مَل ایہناں مضموناں دا چنگا علم رکھدائے تے کوئی پاٹ شالا موجود نہیں۔

دھرم سالا نال جُڑیا اک گرمکھی سکول اے۔ سکول دی کل تعداد 25 اے۔ ایس سکول وچ باوا رام داس نری گرمکھی پڑھاندا تے 2 رپئے مہینہ وار لیندا اے۔

ایس توں اڈ دو نِکّے گرمکھی سکول وی نیں جیہناں وچ 36 پڑھیار پڑھدے نیں۔ ایس

تھانے دے اک مہاجنی سکول وچ 40 پڑھیار پڑھدے نیں۔ اُستاد دا ناں دُنی چند اے جیہڑا لنڈے تے ناگری پڑھاندائے۔ اوہدی پڑھیاراں ولّوں آمدن 10 رپئے مہینہ وار اے۔

میانوالی: دوست علی ایس تھانے وچ منّیا پرمنّیا مولوی تے آسا سنگھ دسّن جوگ بھائی اے۔ تھانے دے دوجے منّے پرمنّے حکیم وتّہ خیل وچ دیوی داس تے جسونت اتے چک دالا وچ عبدالرسول نیں۔

ایتھے دو مسیتاں نال جُڑے مکتباں وچ 20 پڑھیار قرآن پڑھدے نیں۔ ایس تھانے دے دوجے مکتب ایہہ نیں:

نمبر	مقام	مکتباں دی تعداد	پڑھیاراں دی تعداد
1	ون مچھراں	1	12
2	وتّہ خیل	1	12
3	بِلّو خیل	1	40
4	کُنڈیاں	2	20
5	شہباز خیل	1	12
6	سیلھواں	4	53
7	پھکرا	3	51
8	موسیٰ خیل	1	50
9	چکرالا	1	15
10	موضع گِل	1	18

ایہہ سارے مکتب مسیتاں نال جُڑے نیں تے ایہناں ساریاں وچ قرآن تے مسلم قانون پڑھایا جاندائے، سوائے سیلھواں تے پھکرا دے جتھے عربی تے فارسی دے مضمون پرچلت نیں۔ استاداں دی کوئی مِتھی آمدن نہیں۔ کجھ نوں نقد تے دوجیاں نوں کسے شے دی شکل وچ 2 توں 3 رپئے مہینہ وار لبھدے نیں۔ تھلے دتے گئے پِنڈاں وچ اک اک گرمکھی سکول اے: وتّہ خیل، کُنڈیاں، بِلّو خیل تے موسیٰ خیل، ایتھے ترتیب وار 5، 8، 10 تے 20 پڑھیار گرمکھی، ہندی تے ویاکرن پڑھدے نیں تے ایہہ سارے سکول دھرم سالاں نال جُڑے نیں۔

ایس تھانے دے منّے پرمنّے مولوی ایہہ نیں: وتّہ خیل وچ احمد دین، وَن مچھراں وچ سید رسول، سیلھواں وچ علی محمد، گل وچ چن پیر، موسیٰ خیل وچ سید احمد تے چکرالا وچ قاضی غلام نبی۔

پنڈتاں وچ بلّو خیل دا جسّو لال، کُنڈیاں دا لال چند تے موسیٰ خیل دا دیوی دیال شامل نیں۔

آل دوال دے علاقیاں وچ بھائی تھلے دتے گئے نیں: وتّہ خیل وچ گیان سنگھ تے گوہرا رام، بلّو خیل وچ کہار سنگھ تے کُنڈیاں وچ بھگت سنگھ۔

موجھا: قاضی غلام مصطفیٰ آف شکر پڑی ایس تھانے وچ منّیا پرمنّیا حکیم اے۔ اوہ کالا باغ دے مَلکاں دا میڈیکل اٹنڈنٹ اے۔ منّے پرمنّے مولوی غلام حسین وہی والی نال سمبندھ رکھدائے۔ مُول سنت سُکھ موجھا دا منّیا پرمنّیا بھائی اے۔

ایس تھانے وچ کوئی سکول، مکتب یاں پاٹ شالا نہیں۔ مسیتاں دے امام کجھ مُنڈیاں نوں قرآن پڑھاندے تے روٹی ٹُکر، واڈھی ویلے غلّہ تے پڑھیار کولوں قرآن مُکان تے کجھ نقد پیسے لیندے نیں۔

کالا باغ: ایتھے اک مسیت وچ صرف اک مکتب اے جتھے حافظ احمد محمود تے غلام حسین تے شرف دین 70 مُنڈیاں نوں قرآن پڑھاندے نیں۔ استاد صرف روٹی ٹُکر لیندے نیں۔

عیسیٰ خیل: کلُور دا میاں ملُوک علی ایس تھانے وچ منّیا پرمنّیا مولوی اے، جانے مانے حکیماں وچ کُمرو دا رُچی رام، عیسیٰ خیل دا غلام محمد شیخ، کنگلاں والا دا غلام علی شامل نیں۔ رام رکھا دسّن جوگ پنڈت تے گُرمکھ سنگھ بھائی اے۔

عیسیٰ خیل وچ مسیتاں نال جُڑے مکتباں وچ 118 پڑھیار پڑھدے نیں۔ ایہناں وچ تھلے دتے گئے استاد قرآن، حدیث، اُردو تے فارسی پڑھاندے نیں...... قاضی نور کامل، میاں حاجی، غلام حیدر، میاں احمد علی، فتح شیر علی تے مُسماۃ بختن زوجہ علی۔

کلُور وچ تِن مکتب تے اک گرمکھی سکول وچ ترتیب وار 21 تے 5 پڑھیار پڑھدے نیں، مکتب میاں ملُوک علی، سلطان احمد تے زمان علی جد کہ گرمکھی سکول پوکھر رام ٹوردے نیں۔ مکتباں وچ قرآن، قصے تے حدیثاں پڑھیاں جاندیاں نیں۔

ترگ وچ 4 مکتب 23 پڑھیار نیں جیہناں وچ میاں غلام محمد نور عالم، غلام علی تے حافظ

کھوجا پڑھاندے نیں۔ اک گرمکھی سکول وچ بھائی کھیم چند 6 پڑھیاراں نوں پڑھاندائے۔ مکتب وچ قرآن تے گرمکھی سکول وچ گرمکھی پڑھائی جاندی اے۔

قمر مصحفی: ایس تھاں تِن مکتباں وچ 20 پڑھیار قرآن تے شاعری دیاں لکھتاں پڑھدے نیں۔ استاداں دے ناں محمد عظیم، علی محمد، محمد شفیع نیں۔ اوہناں دی کوئی مِتھی پگار نہیں۔

مُبدا خیل وچ اک مکتب اے جتھے 7 پڑھیار امام الدین کولوں شاعری تے قرآن پڑھدے نیں۔ اُستاد دی کوئی مِتھی ہوئی آمدن نہیں۔

پیلاں: ایتھے اک مسیت وچ مکتب اے جتھے عربی فارسی دا عالم میاں ہمند 60 پڑھیاراں نوں اللہ واسطے پڑھاندائے۔ اک مہاجنی سکول وچ 8 پڑھیار مکھنڈ رام توں بِنا معاوضہ لنڈے سِکھدے نیں۔

ہرنولی وچ مسیت نال جُڑے مکتب وچ عالم بندہ خواجہ عمر 18 پڑھیاراں نوں بِنا معاوضہ عربی دے سبق پڑھاندائے۔ ایتھے اک گرمکھی سکول وی اے جیہدے وچ 80 پڑھیار باوا امر داس (اُوداسی فقیر) توں گرمکھی پڑھدے نیں۔ ایہہ سکول دھرم سالا نال جُڑیا اے تے پڑھائی مفت اے۔

لکّی: ایس پولیس سٹیشن وچ گوپال رام دوارا، عبدالرحمٰن تے تھلا منّے پر منّے حکیم نیں، علی محمد، محمد حسین، جوہر شاہ، دُورانا تے عبدالوہاب مولوی نیں۔

ایتھے مسیتاں نال جُڑے دو مکتباں وچ 40 پڑھیار فارسی تے اُردو پڑھدے نیں۔ مولوی علی محمد تے محمد حسن (عربی فارسی دا عالم) استاد نیں۔ ایس تھانے وچ دھرم سالاں نال جُڑے دو گرمکھی سکولاں (12 پڑھیار) وچ ہردِت شاہ تے کالُو شاہ پڑھاندے نیں۔

ہاتھی خان دالنگر خیل، غلام محمد خیل، احمد خیل، بگّو خیل، کمال خیل وچ اک اک مکتب اے جتھے ترتیب وار 16، 8، 9، 60 تے 12 پڑھیار قرآن تے عربی پڑھدے نیں۔ پہلا اک مسیت نال جُڑیا اے۔

غورلوانہ: ایس تھانے وچ چار مکتب نیں: غورلوانہ 10 پڑھیار، اسماعیل خیل 11 پڑھیار، مظفر خان 5 پڑھیار تے ہردانُو شاہ 5 پڑھیار۔ پہلے تِن مکتب مسیتاں نال جُڑے نیں تے ایہناں وچ عربی، فارسی، پشتو جد کہ چوتھے مکتب وچ فارسی تے اُردو پڑھائیاں جاندیاں نیں جیہڑا کسے

مسیت نال نہیں جُڑیا۔ مولوی اکبر شاہ، مولوی احمد، گُل محمد تے گُل حسن استاد نیں۔ اوہ تھوڑی بہت اُردو جاندے نیں پر پشتو تے عربی دے چنگے عالم نیں۔ اوہناں دی درمیانی جیہی مہینہ وار آمدن کسے شے دی شکل وچ چھ چھ رپئے وے۔

ایس تھانے وچ مولوی محمد تے مولوی محمد اکبر شاہ منّے پرمنّے نیں۔

مربان: ایس تھانے وچ ہوید دی تھاں تے اک مدرسے وچ درمیانے گُن رکھن آلا عبد الماجد 14 پڑھیاراں نوں اُردو تے فارسی پڑھاندائے۔ اُستاد دی آمدن 5 رپئے مہینہ وار تے روز دا روٹی ٹُکر اے۔ ناوار وچ اک مہاجنی سکول وچ 27 پڑھیاراں نوں لنڈے تے کجھ نوں گرمکھی سکھائی جاندی اے۔ ایہہ سکول اک دھرم سالا وچ لگدائے۔ اُستاد دا ناں لیکھ راج اے جیہڑا اپنے پڑھیاراں دے آگواں کولوں ہر روز روٹی ٹُکر لیندا ائے۔

مقامی دسّن آلے دی دتی سکولاں دی وادھو سارنی

مکتب				
پِنڈ یاں قصبہ	اُستاد دا ناں	مکتباں دی گنتی	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
ابا خیل	...	1	8	قرآن تے فقہ
پائندہ نچان خیل	...	1	8	فقہ تے شاعری
خوئیداد خیل	...	2	12	فقہ، قرآن تے شاعری
دد یوالا	...	1	6	قرآن
دیو خیل	...	1	6	اوہی
زنگی خیل	...	1	8	گرامر تے فقہ
سید خیل	...	1	6	قرآن، شاعری، طبّی لکھتاں
اِبک خیل	...	2	40	اوہی
مندرہ خیل	...	1	12	قرآن
میر اعظم مِیچن خیل	...	1	8	گرامر، شاعری تے فقہ

مِنا خیل	محمد حسین	1	15-26	فقہ، صرف نحو، منطق، فطری علم، حساب، حدیث، تفسیر، فارسی
اوہی	علی محمد	1	10	اوہی
اوہی	جواہر شاہ	1	20	اوہی
اوہی	...	3	11	اوہی
نادر خیل	...	1	4	قرآن
بائچست خیل	...	1	3	اوہی
تتر خیل گتے خان	...	1	8	گرامر، فقہ تے شاعری
جنگ خیل	...	1	9	قرآن
دولت توجہ زئی	...	1	4	فقہ
شمعون خیل	...	1	6	اوہی
غزنی خیل	...	1	8	گرامر، شاعری تے قرآن
گندی عمر چک	...	1	4	شاعری تے فقہ
لنڈیواہ	...	1	15	فقہ
مرمنڈی	...	1	15	اوہی
ظفر خیال	...	1	5	شاعری، فقہ تے قرآن
آدم زئی	...	1	12	شاعری تے فقہ
احمد زئی	...	1	8	اوہی
تِتری خیل	...	1	4	فقہ
تجوری	...	1	12	اوہی
تختی خیل	...	1	4	اوہی
دَرکا	...	1	8	اوہی
کوٹ کشمیر	خیر محمد	2	22	فقہ، صرف نحو
وَرلی	...	1	6	فقہ

گڑھی برخوردار فقیر	...	1	8	قرآن
گڑھی سلطان محمود خان	...	1	5	شاعری
صاحبداد خان مائیداد خیل	...	1	4	اوہی
عالم شاہ خیل	...	1	12	قرآن
مُدنی خیل	...	1	8	اوہی
بستی	...	1	5	قرآن، فقہ تے فارسی
ناہر دیو شاہ	...	1	6	
گرمکھی سکول				
مِنا خیل	ہردِت شاہ	1	6	گرمکھی
ناہر دیو شاہ	ہر دیو شاہ دا پُتر یاں پوترا	1	3	اوہی

اک ہور مقامی دسّن آلے ایس ضلعے وچ تھلے دتے منّے پرمنّے بندیاں دے ناں دسے:

بنّوں: پنڈت توتا رام، مولوی فیض اللہ، مولوی محمد حیات، مولوی غلام خادم، بھائی ٹیک سنگھ تے منّیا پرمنّیا پشتو شاعر بھائی دارا شاہ۔

عیسیٰ خیل: امیر چند، لال چند، دسوندھا رام، نور محمد، نور محمد دوم، دوست علی، غلام حسین، علی، فضل تے حیدر منّے پرمنّے حکیم نیں۔ اخیرلا یعنی حکیم حیدر مثانے دی پتھری کڈھن دا آپریشن کرن تے اکھاں دیاں بیماریاں دا علاج کرن پاروں مشہور اے۔ منّے پرمنّے مولویاں وچ قاضی نور کمال، غلام رسول، محمد حسین، جان محمد، امام دین، محمد اعظم تے بہاؤ الدین، جدکہ پنڈتاں وچ گنیش داس، باس دیو رام، رُچی رام، توپن لال تے رام دیال منّے پرمنّے سمجھے جاندے نیں۔ بھائیاں وچ بھائی ناراین سنگھ، وسیوا سنگھ، رام سنگھ، شِیو دیال سنگھ، پردھان سنگھ، کھیم سنگھ تے بھاگت پوکھر داس دسّن جوگ نیں۔

میانوالی: حکیم شامگیر، پنڈت رام چند، پنڈت بہاری لال، پنڈت چھبیل داس، پنڈت شام داس، مولوی علی محمد، مولوی سید رسول، مولوی محمد حیات، مولوی نورِ مصطفیٰ، حافظ غلام حسین، مولوی غلام مصطفیٰ تے مولوی قمر الدین تے بھائی گلاب سنگھ، بھائی باوا امر داس، بھائی کلیان سنگھ تے بھائی

آسا سنگھ دے ناں اُگھڑویں لوکاں دے طور تے دتے گئے۔

لکّی: مولوی خیر محمد، مولوی قُل احمد، مولوی صالح دین، مولوی طاہر دین، مولوی جان محمد، مولوی ابراہیم، مولوی جان محمد دوم، مولوی زعفران تے مولوی عمر گل، بھائی سرُوپ سنگھ۔

اُتے دسّیاں توں اڈ تھلے دتیاں گئیاں تھاواں تے وی سکول نیں:

تھاں	سکولاں دی گنتی	پڑھیاراں دی گنتی	پڑھائے جان آلے مضمون
سلیما	1	12	قرآن
بازار احمد خان	1	20	اوہی
جندُو خیل	1	20	اوہی
کھتّی سادات	1	20	اوہی
مربان	1	12	اوہی
اکبر خان	1	10	اوہی
ملتان	1	6	اوہی

☆☆☆

ڈیرہ جات ڈویژن

ضلع ڈیرہ اسماعیل خان

عام جائزہ

مکتب تے مدرسے	پڑھیاراں دی تعداد	سنسکرت تے ناگری سکول	پڑھیاراں دی تعداد	گرمکھی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	لنڈے تے مہاجنی سکول	پڑھیاراں دی تعداد	کُل دیسی سکول	پڑھیاراں دی تعداد
190	1755	15	220	17	192	24	497	246	2664

ایس ضلعے وچ کجھ ای دیسی سکول نیں: ہر طراں دے دیسی سکولاں دی گنتی، اوہناں وچ پڑھن آلے پڑھیاراں دی حاضری تے دوجیاں تفصیلاں ایس بیان وچ دتیاں گئیاں نیں:

1- مدرسے: جدوں پِنڈ یاں قصبے وچ کوئی مُلّا مذہب پڑھان دا آہر کردائے تے جا کے مسیت وچ بہہ جاندائے تے کجھ دناں وچ چار یاں پنج بال پڑھن لئی اوہدے کول اکٹھے ہو جاندے نیں۔ اکثر ماپے اوہناں نوں چنگا سبق سِکھن دی بجائے شرارتاں توں ڈَکن لئی سکول گھل دیندے نیں۔ پڑھان دا طریقہ بہت ماڑا اے۔ مُنڈیاں نوں اپنے سبقاں دا رٹّا لان نوں آکھیا جاندائے، نتیجے وچ اوہناں وچوں کجھ ای قرآن مجید پورا کردے نیں۔ مُنڈے کجھ وڈے ہوندیاں ای کم کار وچ ماپیاں دا ہتھ وٹان لئی سکول چھڈ دیندے نیں۔ ایس لئی مُنڈے مدرسے وچ چار یاں پنج یاں ایہدے توں کجھ چوکھے ورھے لنگھان توں بعد وی اُنج ای ان پڑھ تے جاہل ہوندے نیں جیویں کدی سکول دا موُنہہ وی نہ ویکھیا ہووے۔ پِنڈ دے مُلّاواں دی آمدن مِتھی نہیں، پر واہی بیجی کرن آلے طبقے کھیتی پکن تے اوہناں نوں ''بسم اللہ'' اکھوان آلی اک فیس دیندے نیں۔ پِنڈ دے لوک

وی ''وظیفہ'' یاں ہر رات نوں پکی ہوئی روٹی دیندے نیں۔ کسے تہوار دے موقعے تے وی مُلّا پِنڈ آلیاں توں روٹی ٹُکر تے دوجے نذرانے لیندائے۔

جدوں پڑھیار قرآن دا کوئی پارہ مُکائے تے اگلے پارے تے جان توں پہلوں اُستاد نوں کجھ ''ہدیہ'' دینا لازمی اے۔ پر ایہناں ساریاں تحفیاں نوں صدقہ سمجھیا جاندائے، تے ہمیش ایہی سمجھیا جاندائے کہ اُستاد اللہ واسطے پڑھاندائے۔

2- دوجیاں مذہبی کتاباں: قرآن دے سبقاں توں اڈ مذہبی پڑھائی صرف کجھ تعداد وچ پڑھیاراں تیکر ای رہندی اے۔ ایہہ عام کر کے اپنے گھر چھڈ کے اچھے مدرسیاں وچ آ جاندے نیں جتھے دے استاد عربی ادب وچ اپنے علم لئی منّے پرمنّے نیں۔ اوہ لوکاں ولّوں مسیت وچ گھلے ''وظیفیاں'' تے گزارہ کردے نیں۔ کجھ وِنگیاں وچ اوہ اپنی روٹی مَنگ کے کھاندے نیں۔ ایس طراں دے منّے پرمنّے مدرسے ڈیرہ وچ نیں۔ اوہناں دی گنتی دو اے جتھے مولوی صالح محمد تے مولوی عبد الغفور پڑھاندے نیں۔ مذہبی لکھتاں، منطق تے عربی گرامر پڑھائی جاندی اے۔ اوہ تقریباً تیہہ ورھے دی عمر وچ اپنا کورس پورا کردے نیں، پر سکول چھڈن توں بعد بڑے کٹر مسلمان بن جاندے نیں تے ساری دنیا نوں کافر سمجھن لگدے نیں۔ اپنے سارے علم توں اڈ اوہ عملی طور تے اک خط وی نہیں لکھ سکدے۔ (1)

3- فارسی: فارسی اوس ویلے شروع کیتی جاندی اے جدوں مُنڈا قرآن پڑھ لوے۔ تھلے دتیاں گئیاں نصابی لکھتاں سارے فارسی دیسی سکولاں وچ پڑھائیاں جاندیاں نیں:

1. آمد نامہ	5. بوستان
2. کریما	6. یوسف زلیخا
3. نصاب ضروری	7. سکندر نامہ
4. گلستان	8. کجھ اِنشاء یاں خط پتر لکھنا

پڑھائی لئی کوئی خاص طریقہ یاں نظام نہیں، نتیجے وچ دو یاں تِن ورھے دا کم سَت توں دس

1- چیتے رہوے پئی ایہہ رپورٹ ضلعی انسپکٹر آف سکولز غلام محمد خان تے ضلع ڈیرہ اسماعیل خان دے ضلعی آفس وچ ورنیکلر دے ڈپٹی سپرنٹنڈنٹ دائرہ رام ہوراں دتی اے۔ اخیرلا اِک سرکاری سکول وچ اُستاد رہ چُکیا اے تے ایس ویلے اوتھے دی سبھا سوسائٹی دا اُچیچا رکن اے۔

ورھے دی محنت بن جاندائے۔

4- پاٹھ شالاں: برہمن ای اپنے پُتراں نوں سنسکرت لکھنا تے پڑھنا سکھاندے نیں۔ استاداں نوں اپنی محنت دا کوئی صلہ نہیں لبھدا، اوہ ''وِدیا'' یاں پڑھان نوں بہت اُچیچا سمجھدے نیں۔ چوکھے مُنڈے کفن دفن تے ویاہ دیاں رسماں بارے مُڈھلیاں لکھتاں پڑھ کے سکول چھڈ دیندے نیں۔ ایس ضلعے دا منّیا پرمنّیا سنسکرت عالم ڈیرہ وچ اے۔ اوہ ویاکرن یاں صرف نحو، جوتش تے ویدانت شاستر سکھاندے نیں۔

5- گرمکھی: گرمکھی کجھ گوردواریاں وچ پڑھائی جاندی اے۔ پڑھیار آٹے یاں تانبے دے سکے دی شکل وچ معمولی ہفتہ وار فیس دیندے نیں۔ جد مُنڈا 'گرنتھ' پڑھ لوے تے کورس نوں پورا سمجھیا جاندائے۔ تد اوہ سکول چھڈ دیندا تے اُستاد نوں کجھ پیسے نذرانے دے طور تے دیندائے۔ گرمکھی پڑھائی سوکھی ہون کارن چوکھے ایڈوانسڈ بندے اپنے ساکاں یاں ایتھوں تیکر گوانڈھیاں سمیت پڑھدے نیں۔

6- مہاجنی: ہندو ہمیش ای مہاجنی دے مُڈھلے عناصر دے جانُو ہوندے نیں۔ مُنڈیاں نوں پہاڑے پڑھن، لکھن تے یاد کروان لئی کسے مان جوگ ہندو کول گھلیا جاندائے، بھاویں اوہ اُستاد کوئی ہور کم کرن جوگا نہیں ہوندا۔ اصل وچ اُستاد دا کم پڑھیاراں ول دھیان رکھن توں اڈ کجھ نہیں۔ پڑھیار اک دوجے نوں سکھاندے نیں تے جدوں کھاتے بنانا پورا ہو جاوے تے سکول چھڈ دیندے نیں تے اپنے پیو یاں ساکاں دیاں ہٹیاں تے ٹُر جاندے نیں۔ اوتھے اوہناں نوں کھاتے لکھن دا دیسی ول سکھن نوں لبھدائے۔ جے کسے پِنڈ وچ مُنڈیاں نوں پڑھان لئی کوئی اُستاد نہ لبھے تے اوہناں دے پیو یاں بھرا ایہہ کم کردے نیں۔

پرچلت پہاڑے تھلے دتے گئے نیں:

1. اِکی یاں 1x10 توں 5x10	6. اکہیویر یاں 21x10 توں 25x10
2. چھکّی یاں 6x10 توں 10x10	7. چھویہیر یاں 26x10 توں 30x10
3. گیاری (یاری) یاں 11x10 توں 15x10	8. اکترہیر یاں 31x10 توں 35x10
4. سولھی یاں 16x10 توں 20x10	9. چھتریہیر یاں 36x10 توں 40x10
5. سوایا یاں 1x1¼ توں 50x1¼	10. تک پیسہ یاں پسیاں دا پہاڑا

11. ڈیاڑا یاں 1x1½ توں 50x1½ 12. اڑھائے یاں 1x2½ توں 50x2½	13. پاٹھ پڑوپی یاں ناپن دا پہاڑا

مہاجنی اُستاداں دی پگار دا طریقہ وی اوہی اے جیہڑا گرمکھی اُستاداں نوں دین دا اے۔

منّے پرمنّے مولویاں، حکیماں، پنڈتاں وغیرہ وچ تھلے دتے گئے ناں لبھے نیں:

مولوی، صالح محمد، عبد الغفور، اللہ داد تے مُلّا مسکین۔ حکیم: فضل علی، زندعلی تے ٹِکا رام۔

پنڈت: موہن لال، کشن دال تے رِکی کیش۔ بھائی: کرپال سنگھ تے باوا کھیم داس۔

ایس ضلعے وچ سبھ توں وڈا مکتب ڈیرہ اسماعیل خان قصبے وچ اک مسیت نال جُڑیا اے جتھے دو اُستاد صالح محمد تے عبد الغفور چالیہہ چالیہہ بالاں نوں پڑھاندے نیں، ایہہ دووِیں عربی دے عالم نیں تے پڑھیاراں نوں فارسی، عربی، دینیات تے منطق پڑھاندے نیں۔ ایہناں دی کوئی مِتھی آمدن نہیں۔

سبھ توں وڈی پاٹ شالا وی ڈیرہ اسماعیل خان وچ اے۔ ایہہ گُنڈو لال دے اپنے گھر تے کھولی گئی اے جیہڑا سنسکرت دا چنگا جانُو اے تے 35 مُنڈیاں نوں ویاکرن تے جوتش پڑھاندائے، اوہدی کوئی مِتھی آمدن نہیں۔ سبھ توں ودھیا گرمکھی سکول کلاچی وچ دھرم سالا نال جُڑیا اے جتھے گنگا رام 12 پڑھیاراں نوں گرمکھی لکھنا پڑھنا سکھاندائے۔

ضلعے دے تِن سبھ توں وڈے مہاجنی سکول ڈیرہ وچ نیں جتھے جُگل داس، دتہ تے رمیّا ترتیب وار 50، 40 تے 10 پڑھیاراں نوں پڑھاندے تے بہت تھوڑی مہینہ وار فیس لیندے نیں۔ کھاتے بنان دا مہاجنی نظام مرکزی مضمون اے۔ نال دتے جدول وچ ایس ضلعے وچ دیسی سکولاں تے اوہناں وچ پڑھن آلے پڑھیاراں دی کل تعداد دسی گئی اے۔

تحصیل	ڈیرہ اسماعیل خان	کلاچی	ٹانک	لیہ	بھکّر	کل
مکتباں دی گنتی	8	61	23	60	39	190
مکتباں وچ پڑھیار	314	576	135	559	171	1755
مضمون	قرآن، مذہبی لکھتاں، فارسی					

پاٹ شالاں دی گنتی	6	3	...	4	2	15
پاٹ شالاں وچ پڑھیار	145	11	...	48	16	220
مضمون	ویاکرن، جوتش تے سنسکرت					
گرمکھی سکولاں دی گنتی	...	3	1	3	10	17
گرمکھی سکولاں وچ پڑھیار	...	29	10	45	108	192
مضمون	مذہبی لکھتاں					
مہاجنی سکولاں دی گنتی	3	4	2	4	11	24
مہاجنی سکولاں وچ پڑھیار	100	99	26	102	170	497
مضمون	کھاتے بنانا					

☆☆☆

تیجا حصہ

اعداد وشمار

(پنجاب وچ مکتباں، مدرسیاں، پاٹ شالاں،
گرمکھی سکولاں، مہاجنی سکولاں تے سرکاری سکولاں دے
اعداد وشمار ضلع دے لحاظ نال)

اے۔ عام سٹیٹمنٹ جیہدے وچ پنجاب دے دیسی سکولاں وچ پڑھیاراں دی گنتی، ایس توں اڈ 1881ء دی مردم شماری موجب ''پڑھن آلیاں'' دی گنتی اتے سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ پڑھیاراں دی گنتی وی وکھائی گئی اے۔ (ایس رپورٹ دے دیباچے دا صفحہ نمبر 43 توں 47 ویکھو)

	I	II	III	IV	V
	سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ پڑھیاراں دی گنتی	مردم شماری موجب پڑھن آلے بندیاں دی گنتی	باقی، یعنی کالم I نوں کالم II وچوں کڈھن تے دیسی سکولاں دے پڑھیاراں دی گنتی	پولیس، ضلعی تے نجی ریٹرناں موجب مطابق دیسی سکولاں وچ پڑھیاراں دی گنتی	ہر ضلعے وچ چوکھی گنتی نوں اصل گنتی دا نمائندہ بنایا گیا
دہلی	4317	6736	2419	3304	3304
کرنال	1922	2778	856	659	659
گڑگاؤں	3148	3382	240	1042	1042
حِصار	1442	1737	295	1111	1111
روہتک	2378	2897	519	1184	1184
سِرسہ	622	1689	1067	1014	1014
انبالہ	5229	6365	1136	2000	2090

لدھیانہ	3574	5253	1679	3262	3262
شملہ	479	1213	734	176	176*
جالندھر	6120	7762	1642	3242	3242
ہوشیارپور	4720	8177	3457	2414	3457
کانگڑا	2400	5132	2732	616	2732†
امرتسر	5792	9106	3314	4860	4860
سیالکوٹ	4483	9980	5497	6513	6513
گورداسپور	5259	7615	2356	1187	2355
لاہور	5279	10172	5193	6097	6097
فیروزپور	2475	3523	1018	2126	2126
گوجرانوالہ	3335	7572	3237	3644	3644
راولپنڈی	4302	9115	5113	12112	12142
جہلم	3193	4660	1167	4092	4092

گجرات	3797	5094	2256	5418	5418
شاہ پور	2105	3659	1554	2883	2853
ملتان	3546	7241	3695	2116	3695
جھنگ	1958	3778	1820	2506	2506
منٹگمری	1895	3156	2014	2292	2292
مظفرگڑھ	1642	3101	1789	1551	1789
ڈیرہ اسماعیل خان	1958	3080	1122	2664	2664
ڈیرہ غازی خان	1895	3434	1539	1863	1863
بنّوں	1183	2116	934	1636	1636
پشاور	1814	8183	6369	...	6369‡
کوہاٹ	375	1276	901	720	901
ہزارہ	986	2274	1288	1299	1299
کل	94379	163362	68983	86023	98318

* جے دیسی سکول وچ سمجھے گئے پڑھیاراں دی گنتی مردم شماری ریٹرناں وچ ''پڑھن آلے'' دسی گئی گنتی نالوں چوکھی اے (سرکاری تے امداد آلے سکولاں وچ پڑھیاراں دی گنتی کڈھن توں بعد) تے پہلی گنتی نوں لیا گیا اے۔ تاں جے، جے مردم شماری دا بقایا دیسی سکولاں وچ اجے تیکر متھی نہ گئی گنتی نالوں چوکھا اے تے مردم شماری ریٹرن نوں ای قبولیا گیا۔

† گھٹ گنتی نوں منّن دا کارن اُتے دسیا جاچکیا اے۔

‡ ہر آہر تے وکھو وکھ حاکماں نال ٹیلی گرافنگ تے خط پتر دے باوجود ایس ضلعے دی کوئی ریٹرن اجے تیکر وصول نہیں ہوئی تاں جے، کالم نمبر III دے ہیٹھ ''بقایا'' نوں دیسی سکولاں وچ پڑھیاراں دی سبھ توں گھٹ گنتی دا نمائندہ سمجھیا جاسکدا اے۔

....

بی۔ پورے پنجاب وچ مکتباں تے مدرسیاں، پاٹ شالاں، گرمکھی سکولاں، مہاجنی سکولاں دی گنتی تے اوہناں وچ پڑھن آلے پڑھیاراں دی گنتی، 30 اکتوبر 1882ء

ضلع	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ پڑھیاراں دی گنتی	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ پڑھیاراں دی گنتی	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ پڑھیاراں دی گنتی	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ پڑھیاراں دی گنتی
دہلی	141	2073	19	177	...	...	56	1054	216	3304

کرنال	24	236	6	65	...	...	25	358	55	659
گڑگاؤں	43	538	11	111	1	8	22	385	77	1042
حِصار	46	592	12	133	...	...	8	386	66	1111
روہتک	45	452	33	351	...	...	21	381	66	1184
سِرسہ	101	763	5	23	10	55	6	173	122	1014
انبالہ	82	1018	19	303	7	66	30	703	138	2090
لدھیانہ	138	1573	21	263	97	891	23	535	279	3262
شملہ	9	129	...	...	...	...	2	47	11	176
جالندھر	143	1613	30	456	26	310	25	863	224	3242
ہوشیارپور	123	1395	34	435	36	332	18	252	211	2414
کانگڑا	11	168	20	388	...	...	4	60	35	616
امرتسر	132	1795	65	1074	63	1193	24	798	284	4860
گورداسپور	131	1165	12	128	8	98	3	96	154	1487

6513	528	612	30	394	29	152	14	5355	455	سیالکوٹ
6097	398	902	28	571	43	377	32	4247	295	لاہور
3644	266	458	16	481	35	272	18	2433	197	گوجرانوالہ
2126	197	326	14	311	35	141	11	1345	137	فیروزپور
12142	816	383	10	2894	137	94	9	8771	660	راولپنڈی
4092	250	59	4	646	27	294	19	3093	200	جہلم
5418	366	393	19	879	53	318	20	3828	274	گجرات
2893	157	170	8	893	45	373	19	1447	85	شاہ پور
2116	100	686	8	208	11	109	10	1118	71	ملتان
2506	196	116	5	770	55	197	14	1423	122	جھنگ
2292	226	191	12	537	48	103	8	1461	158	منٹگمری
1551	186	109	6	73	9	35	8	1334	163	مظفر گڑھ

ڈیرہ اسماعیل خان	190	1755	15	220	17	192	24	497	246	2664
ڈیرہ غازی خان	179	1645	5	43	5	32	7	144	196	1863
بنّوں	105	1340	...	...	14	221	3	75	122	1636
پشاور	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
کوہاٹ	39	679	...	...	3	41	...	...	42	720
ہزارہ	80	1026	3	35	15	163	1	25	99	1299
کُل	4579	55810	492	6722	829	12354	462	11397	6362	36023

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار

سی۔ پنجاب وچ دیسی سکولاں دا عام جائزہ

دہلی ڈویژن

I- ضلع دہلی

نجف گڑھ	...	...	4	13	...	...	2	9	6	22
دتولی	2	20	...	...	...	...	3	29	5	49
سونی پت	4	42	1	10	...	...	3	24	8	88
مہرولی	3	24	1	3	...	...	2	22	6	49
فریدآباد	1	5	2	50	...	...	...	...	3	55
علی پور	2	12	1	6	...	...	5	63	8	81
بالاگڑھ	1	5	3	24	...	...	...	...	4	29
حویلی پالم	...	...	1	5	...	...	1	15	2	20
ننگلوئی	1	8	...	...	...	...	5	40	6	48
موہنا	1	10	1	25	...	...	...	...	2	35
دہلی	126	1947	5	41	...	...	35	852	166	2840
کُل	141	2073	19	177	...	...	56	1054	216	3304

II- ضلع گڑگاؤں

شاہجہانپور	...	...	...	...	...	...	1	12	1	12
گڑگاؤں	3	45			...	...	3	37	6	82

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
ریواڑی	4	58	1	22	...	...	3	75	8	155
فیروزپور	2	17	...	...	...	...	3	23	5	40
پلوال	7	49	...	...	...	...	8	75	15	124
فرخ نگر	3	27	...	...	...	...	4	108	7	135
پُناہنا	1	8	...	...	...	...	...	...	1	8
سوہنا	2	18	1	10			2	21	5	49
ہتّان	...	...	3	31	...	...	...	...	3	31
نُوہ	1	2	1	2	...	...	...	...	2	4
حسن پور	1	12	...	...	...	...	1	7	2	19
	24	236	6	65	...	...	25	358	55	659

III- ضلع کرنال

سمالکھا	...	...	4	52	...	...	...	...	4	52
بٹانہ	2	36	...	...	...	...	1	13	3	49
ندِریا	3	13	1	5	...	...	6	66	10	84
آلُو پُور	1	3	3	39	...	...	4	41	8	83
گنج پورہ	2	21	...	...	...	...	...	...	2	21
سِنک	1	8	...	...	...	...		14	3	22
کرنال	8	104	3	15	...	...	1	70	2	184
کائیتھل	1	15	...	...	...	...	...	...	1	55

تھاں یاں تھانے دا ناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
گوہلا	1	20	...	...	...	...	...	...	1	20
پُنڈری	...	...	...	...	...	...	1	22	1	22
پانی پت	21	284	...	...	...	...	4	67	25	351
دھترات	2	22	...	...	...	...	1	27	3	49
بُدلادہ	...	...	...	...	1	8	...	...	1	8
اسانڈھ	1	12	...	...	...	...	...	...	1	12
کُل	43	538	11	111	1	8	22	385	77	1043

حِصار ڈویژن

IV- ضلع حِصار

فتح آباد	6	170	...	...	...	...	1	20	7	190
بھِوانی	...	...	1	15	...	...	1	100		115
ہنائی	2	45	1	8	...	...	1	90		143
کائیرُو	...	...	2	16	...	...	...	...		16
نرنوند	...	...	1	4	...	...	...	...		4
بیہل	...	...	1	12	...	...	1	20		32
بلسامند	...	...	2	19	...	...				19
تُوبانا	12	110	1	10	...	...	...	...		120
حصار	3	32	1	10	...	...	1	30		72

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
رتیہ	4	57	1	19	...	...	...	...		76
دیگر	19	178	1	20	...	...	3	126		334
کُل	46	592	12	133	...	...	8	386	66	1111

V- ضلع روہتک

سوپلا	...	...	1	35	...	...	1	32	2	67
کلانور	10	132	2	13	...	...	...	...	12	145
گُوہانا	4	35	5	53	...	...	1	8	10	96
روہتک	7	89	2	22	...	...	3	32	12	142
کھرکھوڈا	1	22	1	6	...	...	1	20	3	48
ماہم	3	27	1	8	...	...	1	12	5	47
بہادرگڑھ	1	2	2	22	...	...	...	...	3	24
بیری	...	...	2	40	...	...	...	...	2	40
سلواس	3	46	...	...	...	...	...	...	3	46
جھجّر	6	48	1	8	...	...	6	132	13	188
دوجے	10	51	16	144	...	...	8	145	34	340
کُل	45	452	33	351	...	...	21	384	99	1184

VI- ضلع سِرسہ

سِرسہ رنیہ ڈبوالی	23	172	3	14	...	...	3	110	29	296

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
بہراج پور ابوہر سراوان	16	94	1	3	6	29	...	...	23	126
فاضلکا	56	453	1	6	3	22	1	6	61	437
دیگر	6	44	...	...	1	4	2	57	9	105
گُل	101	763	5	23	10	55	6	173	122	1014

انبالہ ڈویژن

VII- ضلع انبالہ

انبالہ چھاؤنی	19	346	...	...	...	...	1	20	80	426
کھرار	12	87	2	9	4	24	...	...	18	120
پوٹو کی	1	10	...	...	...	...	2	34	3	44
تھانیسور	3	27	3	21	...	...	...	...	6	48
رادور	3	35	1	12	...	...	4	79	8	126
پیہوآ	3	24	3	35	...	...	3	30	9	89
بیلاسپور	7	54	...	...	...	...	4	28	11	82
چھپّر	1	10	...	...	...	...	1	10	2	20
مُلانا	4	28	...	...	...	...	2	48	6	76
سدھورا	4	45	...	...	...	...	...	...	4	45

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
روپڑ	2	35	1	12	...	...	1	60	4	107
سوڈھی	1	3	...	...	...	...	...	...	1	3
لدوا	...	...	1	30	...	...	1	10	2	40
سنگھور	2	25	...	...	...	...	...	...	2	25
شاہ آباد	6	71	1	50	1	15	...	...	8	136
نارائن گڑھ	3	30	...	...	...	...	1	15	4	45
مزرا	...	...	3	59	...	...	1	15	4	74
مبارک پور	...	...	1	25	...	...	1	49	2	74
جگادھری	2	15	1	15	1	25	3	95	7	150
انبالہ شہر	8	163	2	35	1	2	4	140	15	340
پورنن	1	10	...	...	...	...	...	...	2	20
گھلور	...	...	...	...	...	...				
کُل	82	1018	19	303	7	66	30	703	138	2000

VIII- ضلع لدھیانہ

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
رائے کوٹ	15	164	3	28	10	68	4	48	32	306
داکھا	11	81	1	3	16	120	1	9	29	233
سانووال	9	61	1	3	2	30	...	...	12	94
شاہنا	...	...	1	10	20	123	1	22	22	155
لدھیانہ	60	716	2	32	5	88	3	195	70	1081

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
ماچھی واڑا	4	40	2	15	...	...	...	...	6	55
سمرالا	...	...	4	71	1	11	3	23	7	105
جگراؤں	19	304	3	37	12	104	4	171	38	616
ڈیلوں	4	50	...	...	13	205	...	...	17	255
کھنّہ	4	37	4	64	2	27	7	67	15	195
متفرق	14	120	...	...	16	117	...	...	30	237
کُل	138	1573	21	263	97	891	23	535	279	3262

IX- ضلع شملہ

سمباٹو	1	30	...	...	...	...	1	12	2	42
شملہ	5	60	...	...	...	...	...	...	5	60
دگشائی	2	29	...	...	...	...	...	...	2	29
کالکا	1	10	...	...	...	...	1	35	2	45
کُل	9	129	...	...	...	...	2	47	11	176

جالندھر ڈویژن

X- ضلع جالندھر

جالندھر	38	593	4	54	1	6	7	421	50	1074
جالندھر چھاؤنی	9	124	2	39	...	...	...	...	11	163
کرتارپور	2	11	1	3	2	13	1	40	6	67

تھاں یاں تھانے دا ناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
بھوگ پور	8	38	...	...	1	4	...	...	9	42
آدم پور	16	125	1	10	5	86	3	38	25	250
بنگا	10	107	9	134	8	100	2	28	29	360
راہون	14	134	5	69	4	23	2	70	25	296
پھلور	1	5	...	...	1	28	...	...	2	33
نورمحل	1	9	3	63	...	...	2	110	6	182
نکودر	32	330	3	65	2	23	3	95	40	513
شاہ کوٹ	1	4	2	19	...	...	1	11	4	34
متفرق	11	133	...	...	2	27	4	50	17	210
کُل	146	1613	30	456	26	310	25	863	221	3242

XI- ضلع ہوشیار پور

تھاں یاں تھانے دا ناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
ٹانڈہ	18	112	1	5	...	...	...	...	19	117
نورپور	...	...	1	10	...	...	...	...	1	10
انندپور	...	...	...	...	5	89	...	...	5	89
گڑھ دیولا	1	6	1	6	...	...	...	...	2	12
گڑھ شنکر	8	127	3	32	1	10	...	...	12	169
مُکیریاں	8	38	1	5	...	...	...	...	9	43
بالاچور	9	114	2	9	1	5	...	...	12	128
حاجی پور	4	38	3	26	1	18	2	14	10	96

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
اُونا	...	...	4	67	...	...	4	40	8	107
دسوئیا	12	240	...	...	...	...	1	11	13	260
مبارک پور	1	10	...	...	...	...	...	...	...	10
ہریانہ	20	179 13 کڑیاں	4	47	11	41	3	34	38	317
مہیل پور	10	112	4	57	7	77	3	22	24	268
ہوشیار پور	32	397	10	171	10	89	5	131	57	788
کُل	128	1395	34	435	36	332	18	252	211	2414

XII- ضلع کانگڑا

بالچ	1	30	...	...	...	...	...	...	1	30
سُجان پور	...	...	1	...	...	...	1	20	2	30
ڈیرہ	...	...	1		...	...	...	...	1	7
دھرمسال	2	25	...	...	...	...	...	...	2	25
جوالہ جی	...	...	3	77	...	...	2	26	5	103
نورپور	2	26	4	67	...	...	1	14	7	107
کانگڑا	3	37	2	70	...	...	...	...	5	107
ہمیر پور	...	...	1	25	...	...	...	...	1	25
پالم پور	2	38	1	20	...	...	...	...	3	58
کوٹلہ	1	12	1	2	...	...	...	...	2	14

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
گولو	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
متفرق	...	...	6	110	...	...	...	...	6	110
کُل	11	168	20	388	...	...	4	60	35	616

ملتان ڈویژن

XIII- ضلع ملتان

کہروڑ	2	62	...	...	...	...	1	15	3	77
تلمبہ	5	60	...	...	...	...	...	...	5	60
گھوٹلا	1	15	...	...	...	...	...	...	1	15
نواب پور	10	107	...	...	...	...	...	...	10	107
شجاع آباد	11	215	1	25	3	110	...	...	15	350
لڈن	1	26	...	...	3	25	...	...	4	51
سرائے سدھو	4	46	...	...	...	...	...	...	4	46
دُگھ مَل	2	40	...	...	...	...	...	...	2	40
ملتان	15	341	8	68	3	30	5	363	32	1075
جلالپور	9	68	1	16	1	20	2	35	13	139
متفرق	11	138	...	...	1	18	...	...	12	156
کُل	71	1118	10	109	11	203	8	686	100	2116

XIV- ضلع جھنگ

جھنگ	11	222	7	103	8	180	...	...	26	505

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
ونوکا	1	20	...	...	2	38	1	25	4	83
اُچ	10	88	1	8	6	57	...	...	17	153
بلّو	1	35	...	...	2	65	...	...	3	100
چنیوٹ	11	182	4	60	2	45	3	75	20	362
بھُرنہ	7	68	...	...	1	6	...	...	8	74
مُسن	30	269	...	...	8	66	...	...	38	335
گڑھ مہاراجا	2	46	...	...	...	...	...	...	2	46
شورکوٹ	3	43	...	...	2	30	...	...	5	73
بورانا	5	37	...	...	2	28	...	...	7	65
متفرق	41	413	2	26	22	255	1	16	66	710
کُل	122	1423	14	197	55	770	5	116	196	2506
XV- ضلع مظفر گڑھ										
روہیلانوالی	8	82	...	...	...	...	1	15	9	97
شہر سلطان	4	40	...	...	...	...	...	...	4	40
کریم داد قریشی	3	27	...	...	...	...	...	...	3	27
جتوئی	22	269	...	...	...	...	...	...	22	269
مظفر گڑھ	15	77	2	9	2	8	1	20	20	114
علی پور	22	166	1	3	1	8	...	...	24	177

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
سیالواں	14	99	...	...	...	...	...	...	14	99
ڈھاکا	1	6	...	...	...	...	...	...	1	6
خان گڑھ	25	170	...	...	...	...	1	48	26	218
رنگ پور	9	52	...	...	1	6	...	...	10	58
کیچر	8	54	1	5	...	...	...	...	9	59
سِیت پور	5	64	...	...	...	...	...	...	5	64
ڈیرہ دِین پناہ	19	146	4	18	3	39	3	26	29	229
متفرق	8	82	...	...	2	12	...	...	10	94
کُل	163	1334	8	35	9	73	6	109	186	1551

XIV- ضلع منٹگمری

منٹگمری	4	51	5	81	...	...	1	5	10	137
تھانہ دیپالپور	31	242	...	...	12	114	...	...	43	354
بہلک	2		...	...			...	...		34
تھانہ اُوکاڑہ	...	...	...	...	1	10	...	...	1	10
کمالیہ	2	35	...	...	1	25	2	57	5	117
تھانہ اٹاری	24	184	...	...	5	60	...	...	29	244
تھانہ پاکپتن	1	65	...	...	3	49	...	...	5	114
حجرہ	15	138	...	...	10	98	...	...	25	244
سیدوالا	7	69	1	12	...	...	1	35	9	116

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
بتّی	13	130	...	...	2	24	...	...	15	154
چوچک	10	167	...	...	2	17	2	26	14	210
ہڑپہ	...	...	1	4	2	34	1	12	4	50
بُچیکی	7	64	1	6	3	56	...	...	11	126
گوگیرہ	11	101	...	...	4	30	...	...	15	131
کلیانوالا	...	...	...	...	...	...	5	56	5	56
چیچہ وطنی	2	18	...	...	...	...	...	...	2	18
متفرق	28	185	...	...	...	...	...	...	28	185
کُل	158	1461	8	103	48	537	12	191	226	2292

امرتسر ڈویژن

XVII- ضلع امرتسر

جنڈیالہ	2	17	...	...	...	...	2	55	4	72
سرہالی	1	15	1	8	2	17	1	15	5	55
گھُسندا	6	54	...	...	7	92	2	20	15	166
وزیر پنڈ	3	27	2	17	1	6	...	...	6	50
امرتسر سرکل	5	37	...	...	4	31	...	...	9	68
کھنگل	16	146	2	12	4	37	...	...	22	195
ویرووال	12	118	1	10	8	124	2	24	28	276

تھاں یاں تھانے دا ناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
لپوکی	6	135	...	...	...	...	3	42	9	177
ترن تارن	9	102	...	...	13	68	2	35	24	205
اجنالہ	18	177	...	...	4	26	...	...	22	203
امرتسر شہر	54	967	59	1027	20	792	12	607	145	3393
کُل	132	1795	65	1074	64	1193	24	798	284	4860

XVIII- ضلع گورداسپور

فتح گڑھ	7	78	1	4	...	...	...	...	8	82
سری گووند پور	6	38	...	...	3	19	...	...	9	57
پٹھان کوٹ	4	38	2	32	...	...	1	11	7	81
چھمل	34	271	2	16	1	8	...	...	37	298
پرمانند	6	37	...	...	...	...	...	...	6	37
دِینانگر	12	98	1	8	...	...	...	...	13	106
بٹالہ	20	196	1	15	...	...	2	85	23	296
کمبوواں	4	15	1	10	2	6	...	...	7	31
کوٹ ہیوآں	10	104	...	...	...	...	...	...	10	104
ڈیرہ نانک	15	182	2	36	2	65	...	...	19	283
گورداسپور	13	105	2	7	...	...	...	...	15	112
کُل	131	1165	12	128	8	98	3	96	154	1487

ضلع سیالکوٹ -XIX

تھاں یاں تھانے دا ناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
سیالکوٹ شہر سیالکوٹ سرکل سیالکوٹ چھاؤنی	152	1920	3	25	2	48	7	212	164	2205
فلورا ظفروال	52	576	4	53	1	12	2	31	59	672
رائیہ نارووال	29	298	...	...	...	...	1	50	30	348
پسرور قلعہ سوبھا سنگھ ستراہ	111	1137	1	10	10	119	8	114	130	1380
دھرم کوٹ	4	60	...	...	1	8	...	...	5	68
ڈسکہ سمریال	94	1204	6	64	13	191	12	205	125	1664
میانی	11	120	...	...	2	16	...	...	13	136
پھوکلیاں	2	40	...	...	...	...	...	...	2	40
کُل	455	5355	14	152	29	394	30	612	528	6513

لاہور ڈویژن

XX- ضلع لاہور

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
پتّی	11	112	1	23	2	20	1	18	15	173
مغل سرائے	1	14	...	...	1	12	1	20	3	46
شاہدرہ	28	281	...	...	5	53	2	13	35	347
کھڈیاں	2	10	...	...	...	...	2	24	4	34
للیانی	7	30	...	...	...	...	...	...	7	60
بھائی پھیرو	1	17	...	...	4	31	...	...	5	48
مانگٹانوالا	3	32	...	...	5	88	...	...	8	120
کنگن پور	7	146	...	...	3	105	...	...	10	251
کلارک آباد	6	59	...	...	1	12	...	...	7	71
کاہنہ کاچھا	1	5	...	...	2	9	...	...	3	14
چُوہنگ	7	64	...	...	...	...	...	...	7	64
ولٹوہا	2	29	...	...	...	...	...	...	2	29
منانواں	5	59	...	...	1	3	...	...	6	62
شرقپور	4	257	...	...	5	47	1	4	10	308
قصور	39	367	3	24	...	...	4	106	46	497
چُونیاں	5	71	...	...	...	...	2	70	7	141

تھاں یاں تھانے دا ناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
کیہلڑا	3	15	...	...	...	...	...	...	3	15
مُریدکی	3	22	...	...	1	8	...	...	4	30
لاہور	160	2627	28	330	13	183	15	647	216	3787
کُل	295	4247	32	377	43	571	28	902	398	6097

XXI- ضلع گوجرانوالہ

گوجرانوالہ	19	450	10	159	10	117	1	80	40	806
حافظ آباد	19	230	2	29	1	10	1	11	23	280
ایمن آباد	14	204	...	...	2	13	1	50	17	267
وزیرآباد	72	878	2	47	7	104	6	108	87	1137
قلعہ دیدار سنگھ	6	75	...	...	4	38	1	15	11	128
خانگاہ	...	...	1	6	1	24	1	15	3	45
پنڈی بھٹیاں	2	11	...	...	4	98	2	95	8	204
اکال گڑھ	30	238	2	26	4	62	3	84	30	410
شیخوپور	6	44	...	...	1	8	...	...	7	52
متفرق	29	303	1	5	1	7	...	...	31	315
کُل	197	2432	18	272	35	481	16	458	266	3614

XXII- ضلع فیروز پور

نتھانہ	...	...	1	10	8	41	1	20	11	18

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
مکتسر	14	74	...	...	3	16	...	...	17	90
فیروزپور	35	243	...	...	1	6	1	14	37	263
کوٹ بھائی	...	...	...	...	...	...	1	24	1	24
جلال آباد	3	46	...	...	...	...	...	...	3	46
باغبانپورہ	10	167	...	...	8	116	...	...	18	283
موگا	1	5	...	...	1	5			5	39
زِیرا	81	193	...	...	...	...	...	...	11	105
مکھا	10	53	...	...	...	...	...	...	10	53
فیروزپور چھاؤنی	...	...								70
فیروزپور شہر	4	45	6	57	3	12	2	95	15	209
نواں قلعہ	14	244	...	...	...	...	1	20	15	264
دھرم کوٹ	22	275	1	35	4	18	2	57	29	385
گھل	6	37	2	22	3	34	1	7	12	100
نہال سنگھ والا	3	22	...	...	4	63	...	...	7	85
دیگر	4	29	...	...	...	...	...	...	4	29
کُل	137	1345	11	144	35	311	14	326	197	2126

راولپنڈی ڈویژن

XXIII- ضلع راولپنڈی

راولپنڈی	25	377	3	23	14	247	7	285	49	932

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
جاتلی	34	548	...	...	12	347	...	...	46	395
پنڈ سلطانی	32	523					...	...	39	683
کلّر	10	173	...	...			...	...	13	262
حضرو	6	152							10	330
فتح جنگ	8	62							10	159
روات	24	262	...	...	4	135	...	...	28	397
سنگ جانی	8	102	...	...	6	87	2	28	16	217
کہوٹہ	25	370	2	21	9	93	...	...	36	484
اٹک	22	198	...	...	3	16	...	...	25	214
گوجر خان	43	633	...	...	11	130	...	...	54	763
چونترا	17	275	...	...	17	352	...	...	34	627
پنڈی گھیب	50	514	1	12	7	259	...	...	34	735
حسن ابدال	19	362	...	...	3	111	...	...	58	472
مکھڈ	7	254	...	...	2	50	...	...	9	304
مُندرا	23	373	...	...	2	76	...	...	25	449
مری	10	162	...	...	...	...	...	...	10	162
متفرق	297	3431	...	...	35	585	...	...	332	4016
کُل	660	8771	9	94	137	2894	10	383	816	12142

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
XXIV- ضلع جہلم										
پنڈ دادنخان	64	845	3	37	...	...	...	...	67	382
سوہاوہ	2	45	...	...	1	20	...	...	3	65
جہلم	21	215	7	123	1	20	...	...	29	358
احمد آباد	16	196	...	...	...	...	...	...	16	196
دمّن	15	245	...	...	1	16	1	16	17	277
دِینہ	2	44	7	120	1	22	...	...	10	186
تمّن	10	102	...	...	1	16	...	...	11	118
تلہ گنگ	29	556	1	4	4	109	...	...	34	669
کلر کہار	4	87	...	...	5	123	1	15	10	225
جلالپور	6	95	...	...	1	10	...	...	7	105
چکوال	15	453	1	10	11	293	1	14	28	775
ڈومیلی	16	210	...	...	1	12	1	14	18	236
کُل	200	3093	19	294	27	646	4	59	250	4092
XXV- ضلع گجرات										
گجرات	2	35	9	143	...	...	...	...	11	178
کوٹلہ شیخاں	4	38	...	...	3	95	...	...	7	132
لالہ موسیٰ	21	368	...	...	2	18	3	35	26	421
اورنگ آباد	9	182	...	...	5	57	...	...	14	239

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
گُنجاہ	14	276	3	78	1	20	1	18	19	392
جلالپور جٹاں	8	119	2	35	...	...	2	70	12	224
کھاریاں	91	523	...	...	10	113	...	...	41	636
لنگا	5	264	...	...	4	76	1	12	10	352
ڈِنگہ	2	136	...	...	2	55	3	35	7	226
قادرآباد	5	57	1	10	2	28	2	36	10	131
کڑیانوالہ	4	105	1	26	3	96	1	14	9	241
متفرق	169	1725	4	26	21	321	6	173	200	2245
کُل	274	3828	20	318	53	879	19	393	366	5418

XXVI- ضلع شاہ پور

شاہ پور	2	50	...	...	2	55	...	...	4	105
نُورپ	5	77	1	10	4	82	1	20	11	189
؟؟	5	60	...	...	5	103	1	8	11	171
کنڈ	5	105	...	...	2	71	1	8	8	184
خوشاب	16	281	...	...	4	68	...	...	20	349
متالک	1	25	...	...	...	...	...	...	1	25
نوشہرہ	7	142	...	...	5	79	...	...	12	231
بھیرہ	5	98	14	273	4	65	2	48	25	484
میانی	5	145	2	25	3	68	1	35	11	273

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
چک رام داس	3	40	1	25	...	...	...	...	4	65
جھاوریہ	16	176	...	...	5	76	...	...	21	252
کوٹ مومن	4	71	...	...	2	32	...	...	6	103
ساہیوال	8	154	1	40	7	161	1	26	17	381
مڈھ	3	23	...	...	2	33	1	25	6	81
کُل	85	1447	19	373	45	893	8	170	157	2883

ڈیرہ جات ڈویژن

XXVII- ضلع ڈیرہ غازی خان

ڈیرہ غازیخان	18	293	1	8	2	12	2	58	23	371
احمدانی	8	53	...	...	...	...	...	...	8	53
کوٹ چھٹہ	11	162	...	...	...	...	...	...	11	162
راجن پور	5	24	1	10	2	8	...	...	8	42
فاضل پور	10	44	...	...	...	...	...	...	10	44
جام پور	25	203	3	24	...	...	...	...	28	227
کوٹ مِٹھن	14	83	...	...	...	...	...	...	14	83
یڑُو	7	109	...	...	...	...	...	...	7	109
اوجھن	2	39	...	...	1	12	...	...	3	51

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
ڈویل	1	6	...	...	...	...	...	...	1	6
متفرق	35	153	...	...	...	5	86	...	45	239
ہرنڈ	0	72	...	...	...	...	...	...	9	73
تونسہ	34	403	...	...	...	...	...	...	34	403
کُل	179	1645	5	42	5	32	7	144	196	1862

XXVIII- ضلع بنّوں

ایڈورڈز آباد	1	25	...	...	3	61	1	40	5	126
میانوالی	20	303	...	...	4	43	...	...	24	346
کالاباغ	1	70	...	...	...	...	...	...	1	70
عیسیٰ خیل	13	162	...	...	2	11	...	...	15	173
قمر مصحفی	6	105	...	...	1	80	1	8	8	193
لکّی	7	145	...	...	2	12	...	...	9	157
غوریوالا	4	31	...	...	...	...	...	...	4	31
مربن	1	14	...	...	...	...	1	27	2	41
متفرق	52	485	...	...	2	14	...	...	54	409
کُل	105	1340	...	...	14	221	3	75	122	1636

XXIX- ضلع ڈیرہ اسماعیل خان

تحصیل ڈیرہ اسماعیل خان	8	214	6	145	...	...	3	100	17	439

تھاں یاں تھانے دا ناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
کلاچی	61	576	3	11	3	29	4	99	71	715
ٹانک	63	135	...	...	1	10	2	26	26	171
لیہ	60	559	4	48	3	45	4	102	71	754
بھکّر	38	271	2	16	10	108	11	170	61	565
کُل	190	1755		220	17	192	24	497	246	2664

پشاور ڈویژن

XXX- ضلع ہزارہ

شکاری	4	71	...	...	3	54	...	...	7	125
گھگی	1	15	...	...	1	4	...	...	2	19
خان پور	1	25	...	...	3	46	...	...	4	71
اوگی	39	444	...	...	...	...	...	...	39	444
کریلیاں	7	49	...	...	...	...	...	...	7	49
ناراہ	7	65	...	...	7	45	...	...	14	110
شیروان	6	105	...	...	1	14	...	...	7	119
مانسہرہ	5	152	...	...	...	...	...	...	5	152
ہری پور	9	80	1	40	...	...	1	25	11	145
مالاکوٹ	...	...	1	15	...	...	...	...	1	15
ایبٹ آباد	1	20	1	30	...	...	...	...	2	50
کُل	80	1026	3	85	15	163	1	25	99	1299

تھاں یاں تھانے داناں	مکتباں دی گنتی	مکتباں وچ پڑھیاراں دی گنتی	پاٹ شالاں	پاٹ شالاں وچ کل پڑھیار	گرمکھی سکول	گرمکھی سکولاں وچ کل پڑھیار	مہاجنی سکول	مہاجنی سکولاں وچ کل پڑھیار	کل دیسی سکول	دیسی سکولاں وچ کل پڑھیار
XXXI- ضلع کوہاٹ										
کوہاٹ	10	420	...	...	1	7	...	...	11	427
ٹیری	6	65	...	...	1	21	...	...	7	86
لاچی	1	18	...	...	1	13	...	...	2	31
شکردرہ	1	18	...	...	...	...	...	...	1	18
نظام پور	3	30	...	...	...	...	...	...	3	30
گمبت	16	113	...	...	...	...	...	...	16	113
ہنگو	2	15	...	...	...	...	...	...	2	15
کُل	30	679	...	...	3	41	...	...	42	720

☆☆☆

چوتھا حصہ

نوٹس

(پہلے حصے نال جُڑیا)

نوٹس: سکھ تے اوہناں دی تعلیم

الف۔ پاہل (پوہل)

گورو گووِند سنگھ دا شروع کیتا سکھ بیعت دا عمل ڈاکٹر ٹرمپ ہوراں اپنی ترجمہ کیتی آدی گرنتھ دے صفحہ XC تے دسیا اے۔ پنج چیلیاں دے وچکار راضی خُشی ایثارِ ذات دے بعد ہویا جیہناں ''لہو تے فولاد'' (ہتھیاراں) راہیں سکھاں دے اتحاد نوں پیدا کیتا: (1)

''اوہنے اوہناں نوں غسل دے کے پاک کیتا تے نال نال بٹھایا، اوہاں پاک کیتی شکر پانی وچ گھولی تے اوہدے وچ دو دھاری تلواری پھیری، (2) کجھ شلوک پڑھن توں بعد جیہڑے اکال اُستت وچ لکھے ہوئے نیں اوہنے اوہناں نوں ایہہ شربت تھوڑا جیہا پلایا، کجھ اوہناں دے سِر تے روڑیا تے باقی اوہناں دے جُسّیاں تے ترونک دتا، فیر

1- ایہدے وچ گھٹ ای کوئی شک ہو سکدا ائے کہ بندے دی ایہہ لہو دی قربانی واقعی کیتی جاندی سی، کیوں جے ایس نقطے تے ساریاں رپورٹاں اِک جُٹ نیں۔ جے واقعی انج نہ ہویا ہوندا تے ایس طراں دے کم دی سفاکی نوں محسوس کرن آلے سکھ کدی وی ایہنوں اپنے گورو نال نہ جوڑدے۔ نال ای اسیں ایس امرتوں گویڑ لا سکنے ہاں کہ ستارہویں صدی دے برہمن وی بندیاں دی قربانی کرن نوں بھیڑا نہیں سن سمجھدے۔ (نوٹ از ڈاکٹر ٹرمپ)۔

2- اکال یعنی زمانے توں اُچیچا دی تعریف گووند جی دے گرنتھ وچ جپ جی توں بعد آوَندی اے۔ ایہدا مُڈھ ایہناں اکھراں نال ہوندائے:

اکال پُرکھ کی رچھا ہم نے	ماورائے زماں دی راکھی اساں کرنی اے
سرب لوہ کی رچھیا ہم نے	سارے لوہے دی راکھی اساں کرنی اے
سرب کال جی دی رچھیا ہم نے	سارے زمانے دی راکھی اساں کرنی اے
سرب لوہ جی دی سدا رچھیا ہم نے	سارے لوہے دی راکھی اساں کرنی اے

سرب کال تے ہور سرب لوہ ہستی مطلق دے لقب نیں۔

اوہناں نوں تھاپڑی دیندیاں ہوئیاں اُچی واج وچ نعرہ لایا: ''بولو واہ گورو جی دا خالصہ! واہ گورو جی دی فتح''۔ اوہناں نوں ایس طریقے نال ایہناں پنج بندیاں نوں پاہل دین توں بعد اوہناں توں آپ وی پاہل لئی، ایسے طراں بقایا سارے سکھاں دی وی بیعت لئی گئی جیہناں اوہناں نوں خالصہ دا ناں دتا تے اوہناں دے ناں دے نال سنگھ یاں شیر دا خطاب جوڑیا۔ تد اوہناں حکم دتا کہ جیہڑا وی بندہ اوہناں دا چیلہ بننا چاہندائے اوہنوں ککّا یعنی 'ک' توں شروع ہون آلیاں پنج شیواں ہمیش اپنے کول رکھنیاں ہون گئیاں: یعنی ہال (کیس) کدی نہ کٹائے بال، کنگھا، چاقو (کرد)، تلوار (کرپان) تے کُچھ گوڈیاں تیکر اپڑدا جانگھیہ، نہیں تے اوہنوں چیلہ نہیں سمجھیا جاوے گا۔''

بی۔ پڑھائی دا فرض

جتھوں تیکر ہر اک سکھ دے پڑھن دا سمبندھ اے تے ڈاکٹر ٹرمپ ہوریں آکھدے نیں:

> ''ہر اک سکھ نوں اپنی بھگتی لئی گرنتھ پڑھن دی صلاح دتی جاندی اے، خاص کر نانک دی جپ جی تے گووند سنگھ دی جپ جی، روٹی کھان ویلے اوہناں نوں ہمیشہ ایہناں دوواں نوں پڑھنا چاہیدائے۔'' (پراہلد توں، v.10)

سی۔ گرمکھی دیاں نصابی لکھتاں

ایس ویلے گرمکھی سکولاں وچ تھلے دتیاں گئیاں نصابی لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں:

I- ادب

بال اُپدیش، پنج گرنتھی، دسویں گورو دی پنج گرنتھی، جنم ساکھی، ہنوناٹک، بھائی گُرداس دِیاں واراں، گرنتھ، مہا درشن امرت۔

II- ویدانت

ایکادش بھگوت، تلسی رامائن، وشنو پُران، پنگل (دس حصے)، اشو میدھ، ادھیاتم راماین،

وِچار ساگر، موکش پنتھ، سُوریہ پرکاش، چھیویں گورو دی وِلاس، وششٹھ پُران، دسواں اسکندھ۔

ایتھے ایہہ گل دسّن جوگ اے کہ پہلے گروپ وچ شامل لکھتاں مُڈھلے پڑھیار پڑھدے نیں، جدکہ دوجے گروپ دیاں لکھتاں اُچیچے درجیاں دے پڑھیاراں لئی نیں۔

ڈی۔ گرمکھی سکولاں دا پربندھ

سکول دا ویلا سویر 6 توں 10 وجے تیکر تے 12 وجے دوپہر توں لے کے شام 6 وجے تیکر اے، وچکارلہ وقفہ پڑھیاراں دی تفریح تے کھان پین لئی اے۔ جے کوئی مُنڈا غیر حاضر ہووے تے جماعت دے کسے مُنڈے نوں گھل کے اوہنوں سدّیا جاندائے۔ جے غیر حاضری دا بہانہ قبولن جوگ نہ ہووے تے اوہنوں کوئی کم دے دتا جاندائے۔ دتی جان آلی سزا گن پھڑانا لکڑ بنانا اے۔

ای۔ اُستاد دا معاوضہ

اُستاد ہر مُنڈے کولوں ہفتے وچ اک واری روٹی ٹکر لیندائے۔ جدوں مُنڈا ناں لکھن لگدائے یاں کوئی نویں لکھت شروع کردائے تے اوہنوں اک روپیہ یاں اپنی حیثیت موجب ایہدے توں گھٹ پیسے دینے پیندے نیں۔ اُستاد اپنے پڑھیار دے ماپیاں دی حیثیت موجب ہر چھ مہینے پچھوں اک یاں دو روپئے تے کدی کدی کپڑے لِتے وی لیندائے۔

ایف۔ گرمکھی پڑھائی بارے بھائی گرمکھ سنگھ دا بیان

بھائی گُرمکھ سنگھ ہوراں بڑی محنت نال پنجاب دے کجھ ضلعیاں جیویں فیروز پور، ہوشیار پور تے سیالکوٹ وچ گرمکھی پڑھائی دے حوالے نال کجھ جانکاری اکٹھی کیتی اے۔ اوہناں دی کھوج دے چانن وچ ایہہ گل اُگھڑویں اے کہ پِنڈ تے شہر وچ سرکاری سکول بنن تے اوہناں دے چُنجے طریقے نال دیسی گرمکھی تے ناگری سکولاں تے اک ڈاہڈی سَٹ لگی اے۔ اپنے بالاں نوں نوکری دوان لئی دیسی سکولاں وچ پڑھان آلے کئی پڑھیاراں دے ماپیاں اوہناں نوں مذہبی تے سیکولر پڑھائی آلے ایہناں اداریاں توں چُک لیا تے سرکار ولّوں بنائے خالص سیکولر سکولاں وچ داخل کر دتا۔ تاں جے، گرمکھی سِکھن لئی محبت خاص کر مذہبی پکھ نے پِنڈ دی سکھ کمیونٹی دے ذہناں وچ اینیاں ڈونگھیاں جڑاں گڈ لئیاں سن کہ سرکار ولّوں اپنے سیکولر سکولاں راہیں دھیان دوان دے باوجود چوکھے پِنڈاں وچ دھرم سالاں اج وی ہین جتھے چنگے طبقے دے کجھ پڑھیار پڑھدے نیں، بھاویں

ایہہ گنتی سرکاری ادارے بنن نال پہلاں نالوں کِنّی گھٹ گئی اے۔ دوجیاں اہم شیواں توں اڈ بھائی گرمکھ سنگھ ہوراں ثابت کیتا اے کہ سارے طبقیاں دے سکھاں وچ گرمکھی مذہبی لکھتاں پڑھن پڑھان دی خاہش آفاقی اے۔ اوہناں ایہہ نتیجہ کسے قیاس دی نینہہ اُتے نہیں کڈھیا، سگوں اپنے دعویاں دی تائید وچ اعداد و شمار پیش کیتے نیں۔ اوہناں ایہہ وی وکھایا کہ پرانے سکول دے گرمکھی جانن آلے لوکاں دی گنتی اجوکے دور دے گرمکھی جانن آلے لوکاں دی گنتی دے مقابلے وچ کئی گنا چوکھی اے۔

تھلے دتے قصبیاں تے پِنڈاں نوں ساڈے جانکاری دین آلے ونگی دے طور تے پیش کیتا:

ضلع فیروز پور

قصور: 21000 بندیاں دی آبادی آلے قصور وچ پچھلی نسل دے کجھ بندے ای گرمکھی جاندے نیں، تے اجوکے دور دا کوئی وی بندہ نہیں جاندا، پر ایتھے چھ دھرم شالاں موجود نیں۔ گرمکھی پڑھن دی خاہش پائی جاندی اے۔ تِن مقامی شرفاء نے دوجیاں دے نمائندے دی حیثیت وچ گرمکھی پرچلت کیتے جان دے حق وچ دستخط کیتے۔

کھیم کرن: ایتھے فارسی یاں اردو نالوں گرمکھی دے جانُو چوکھے نیں۔ ایتھے 4 دھرم سالاں وچ 90 پڑھیار گرمکھی پڑھدے نیں۔ گرمکھی پڑھن دا شوق عام اے۔ چار لمبرداراں کمیونٹی دے اشارے تے گرمکھی دی حمایت وچ دستخط کیتے۔

مُکتسر: 40 پُجاریاں گرمکھی سکولاں لئی عام خاہش دی تائید وچ گواہی دتی۔

ضلع سیالکوٹ

بابے دی بیر: آبادی 250 پندرھاں مُنڈے تے یارھاں کُڑیاں گرمکھی پڑھدیاں نیں۔ ایتھے اک گورداوارہ اے۔ گرمکھی پڑھائی دی حمایت وچ 88 بندیاں دستخط کر کے گواہی دتی۔

سیالکوٹ، محلّہ سِیدی واسی: پنج دھرم شالاں وچ 40 پڑھیار گُرمکھی پڑھدے نیں۔ 111 لمبرداراں تے شہر دے شرفاء نے گُرمکھی پڑھان تے سرکار دا شکریہ ادا کرن دی گل کیتی۔

چھاؤنی صدر بازار: آبادی 5000 گُرمکھی تے اُردو جانن آلیاں دی گنتی اِکو جِنّی اے۔

اک سولمبرداراں تے دوجے شرفاء نے گرمکھی لئی عام خاہش دی گواہی دتی۔

کیولری لائنز، 10th بنگال لانسرز: اک دھرم شالا وچ 7 گُرمکھی پڑھیار، 128 دیسی افسراں تے سواراں گرمکھی پڑھن دی خاہش کیتی۔

9 نِکّے پِنڈ: پنج دھرم شالاں تے آبادی تقریباً 8000۔ ایتھے سارے طبقیاں دے 180 نمائندیاں راہیں گُرمکھی پڑھن دی خواہش کیتی گئی۔ پِنڈاں دے ایس گروہ نوں پِنڈ تے شہر وچ سرکاری سکول بنن نال چنگا چوکھا نقصان ہویا۔

ایس ضلع وچ 84 نِکّے پنڈ تے قصبے دسّے گئے نیں جیہناں وچ پڑھیاراں دے گرمکھی سکولاں نوں چھڈن دی گنتی اِک جیہی اے تے لمبرداراں تے امیراں وی گرمکھی سِکھن دی اِکّو جِنّی خاہش دا اظہار کیتا اے۔

ضلع ہوشیار پور

چھ نِکّے قصبے تے پِنڈ وِنگی طور لئے گئے۔ ایہناں وچ 13 دھرم شالاں تے ٹھاکر دوارے نیں جتھے 70 پڑھیار گُرمکھی تے ناگری پڑھدے نیں۔ گرمکھی تے سنسکرت پڑھن دی خاہش دی تصدیق 17 امیراں تے لمبرداراں کمیونٹی دے نمائندیاں دی حیثیت نال کیتی۔

ضلع لُدھیانہ

12 وکھو وکھ پِنڈاں تے قصبیاں دیاں ونگیاں دتیاں گئیاں نیں۔ ایہناں دی آبادی 1700 دسّی گئی، دھرم شالاں دی گنتی 7 تے گرمکھی پڑھن آلے پڑھیاراں دی تقریباً 20 اے۔ 17 لمبرداراں ایہناں پِنڈاں وچ گرمکھی پڑھائی دی عام خواہش دی تصدیق کردیاں ہوئیاں دستخط کیتے۔

3800 مکاناں وچ رہن آلے چوکھے سکھ آبادی آلے 24 نِکّے پِنڈاں وچ 13 دھرم سالاں تے صرف 115 گرمکھی پڑھن آلے پڑھیار نیں۔ 42 لمبرداراں تے پتی داراں گرمکھی سکولاں دے بنن دی حمایت وچ دستخط کیتے۔

26 ہور نِکّے پِنڈاں وچ گُرمکھی تے ہندی پڑھن آلے پڑھیاراں دی گنتی وچ گھاٹا ہون دا ذکر آیا اے، تے ایس پسندیدہ پڑھائی دی خاہش کیتی گئی۔

مانجھا علاقہ...... اٹاری، ترن تے قصور دے وچکار

ملک دے ایس حصے وچ 24 پنڈ تے 96 دھرم شالاں دا ذکر آیا اے جتھے گرمکھی پڑھن آلے پڑھیاراں دی گنتی صرف 140 اے۔ گُرمکھی دیسی پڑھائی دا زوال ملک دے ایس علاقے وچ اُگھڑواں اے جتھے فی پنڈ اوسطاً 1.2 دھرم شالاں ہون دے باوجود گُرمکھی پڑھن آلے پڑھیاراں دی اوسط 2 فی پنڈ اے۔ پنڈ دے سرکاری سکولاں دے دیسی اخلاقی تے مذہبی گُرمکھی تے ناگری پڑھائی تے بھیڑے اثر دی ایہدے نالوں ودھ روشن ونگی ہور کیہ ہووے گی۔ پر ایہہ سبھ کجھ ہون دے باوجود مذہبی گُرمکھی پڑھائی نال پیار ظاہر اے جیہدا ذکر اُتے کیتا گیا۔ اخیر تے دسے دعوے دے حق وچ پینڈو کمیونٹی دے آگوواں یعنی لمبرداراں، پتی داراں، سرداراں تے رئیساں وغیرہ دے بیان چنگا ثبوت نیں۔ ملک دے ایسے حصّے وچ گُرمکھی پڑھائی دی حمایت کرن آلے لمبرداراں، پتی داراں، امیراں وغیرہ دی گنتی 115 توں گھٹ نہیں۔

جیہناں پنڈاں تے قصبیاں وچ گرمکھی پڑھائی دی خاہش ظاہر کیتی گئی آس اے کہ اوہناں دی تفصیل مَیں ''History of Indigenous Education in the Punjab'' دی دوجی جلد وچ شامل کراں گا۔

2- مہاجنی نصابی لکھتاں بارے

مہاجنی سکولاں وچ ورتے جان آلے دو مقالیاں دا تھوڑا جیہا بیان تھلّے دتا جا رہیا اے۔ اک نوں لیتھوگراف (1) کیتا گیا اے ایہہ پرنٹنگ دے مقابلے وچ ویہہ فیصد لاگت تے لوکائی تیکر

1- پنجاب یونیورسٹی کالج دے سینٹ دی تھلّے دتی قرارداد ایس دعوے دے ثبوت وچ پیش کیتی جاسکدی اے:
''سائنسی اصطلاحواں دا مقامی بولی وچ ترجمہ: جتھے تیکر تکنیکی اصطلاحواں دے ترجمے، adaptation تے ٹرانسلِٹریشن دا سمبندھ اے تے سینٹ دی صلاح سی کہ جے کوئی اصطلاح کلاسیکی مشرقی لکھتاں وچوں مقامی بولی وچ موجود نہیں یاں سمجھ وچ سوکھی نہیں آوَندی تے ٹرانسلِٹریشن دا اک محتاط نظام بنان دی لوڑ ہووے گی۔ ڈاکٹر لائٹنر دی ایہہ صلاح رَد کر دتی گئی سی کہ صرف ایس کیس وچ سائنسی اصطلاح دا متبادل بریکٹاں وچ رومن لِپّی وچ وی دے دتا جاوے کیوں جے اوہ لِپّی بِنا آہنگ تے فضول اے۔ ویکھن وچ آیا اے کہ مقامی لِپّی راہیں لیتھوگرافی دی شکل وچ وی لوکائی تیکر علم دا ودھا رومن لِپّی نالوں کئیں حصے چوکھا سستا تے چھیتی سی۔ مقامی لِپّی وچ لکھت تے آوَن آلی لاگت رومن لِپّی وچ چھپن آلی لکھت دا تقریباً ویہہ فیصد اے۔ لیتھوگرافی وچ بہتری دی بڑی گنجائش دے مُکھ ایہنوں ہور گھٹ کیتا جاسکدا اے۔

جانکاری اپڑان دا عمل اے۔ ایہہ بھاویں اُردو وچ ہووے یاں رومن اکھراں وچ، تھاں دے زیاں دے مترادف اے۔ ایہدے مُورتی مُکھ پنّے تے علم دا دیوتا گنیش چَن دے دائرے وچ بیٹھا اے، اوہدے اک پاسے وِشنو دے اوتار کچھُوکُمّا تے مچھلی نیں۔ گنیش دے تھلے اک پادھا بیٹھا اے جیہدے ساہمنے کھلوتا اک مُنڈا اپنا سبق پڑھ رہیا اے جد کہ بقایا مُنڈے پِچھے بیٹھے سُن رہے نیں۔ ایس نِکّی لکھت دا مُڈھ ناگری اکھراں نال ہوندائے جیہدے بعد کجھ لنڈے اکھر نیں، ہر اک اکھر نوں اک لَین وچ کئی وار لکھیا گیا اے تاں جے ایہدی شکل چیتے رہوے۔ اکھر پٹی نوں ''ککّا مُنڈا'' یاں consonants (جیہدا پہلا اکھر 'ک' اے) تے ''نَم مُنڈا'' (vowels) وچ ونڈیا گیا اے۔ ایہدے بعد گنتی دا اک ٹیبل اے جیہدے نال سادہ جمع دے عمل راہیں ہندسے ودھدے جاندے نیں، تے فیر کسراں آوندیاں نیں۔ فیر اک ٹیبل وچ وکھایا گیا اے کہ کھاتیاں وچ آنیاں تے پائیاں نوں کیویں لکھنا اے۔ ایسے طراں سیر، چھٹاکی، دمڑی تے رتی، روپئے تے مَن بارے دسیا گیا اے جیویں اوہ عام کر کے اکھراں تے ہندسیاں دوواں وچ لکھے جاندے نیں۔ ایہدے بعد اک کاروباری چِٹھی ناگری لِپّی وچ اے جیہدے وچ مارکیٹ دے بھاء دسّے گئے نیں۔ لکھت دے اخیر تے بُلان تے چِٹھی دا مُڈھ بنھن دے گُر دتے گئے نیں تے پتے آلے لفافے دا نمونہ وی دتا گیا اے۔ ایہہ کمرشل قاعدہ مُڈھلے طور تے بنیاں لئی اے تے لنڈے لِپّی نوں ناگری لِپّی راہیں اُگھڑواں کرن دا آہر کردائے۔ پہاڑے جیہڑے عام کر کے کسے پرچلت طریقے نال پڑھے جاندے نیں، جیویں سیلانی پارسی ڈرامیٹک کمپنی دے کھیڈ اِندر سبھا دا کوئی گیت۔ ایہہ عام کر کے پڑھیاراں نوں لکھ کے دتے یاں زبانی یاد کروائے جاندے نیں۔ ایہدے بعد اُچیچے درجیاں دے پڑھیاراں نوں کھاتے بنانا سکھایا جاندائے۔

ہندی سکولاں وچ مہارنی (مہارائی مطلب دوہرائی) دے ناں نال پڑھایا جان آلا اک پہاڑا تھلے دتا جا رہیا اے:

پاؤنچا دا پہاڑہ: 5½			ڈھاؤنچا دا پہاڑہ: 4½			اُونٹا دا پہاڑہ: 3½			ڈھایا دا پہاڑہ: 2½			ڈیوڑا دا پہاڑہ: 1½			سوایا دا پہاڑہ: 1¼			پونا دا پہاڑہ: ¾		
5½	5½	1	4½	4½	1	3½	3½	1	2½	2½	1	1½	1½	1	1¼	1¼	1	¾	¾	1
11	5½	2	9	4½	2	7	3½	2	5	2½	2	3	1½	2	2½	1¼	2	1½	¾	2
16½	5½	3	13½	4½	3	10½	3½	3	7½	2½	3	4½	1½	3	3¼	1¼	3	2¼	¾	3
22	5½	4	18	4½	4	14	3½	4	10	2½	4	6	1½	4	5	1¼	4	3	¾	4
27½	5½	5	22½	4½	5	17½	3½	5	12½	2½	5	7½	1½	5	6¼	1¼	5	3¾	¾	5
33	5½	6	27	4½	6	21	3½	6	15	2½	6	9	1½	6	7½	1¼	6	4½	¾	6
38½	5½	7	31½	4½	7	24½	3½	7	17½	2½	7	10½	1½	7	8¾	1¼	7	5¼	¾	7
44	5½	8	36	4½	8	28	3½	8	20	2½	8	12	1½	8	10	1¼	8	6	¾	8
49½	5½	9	40½	4½	9	31½	3½	9	22½	2½	9	13½	1½	9	11¼	1¼	9	6¾	¾	9
55	5½	10	45	4½	10	35	3½	10	25	2½	10	15	1½	10	12½	1¼	10	7½	¾	10

سوکھے حساب کتاب لئی ہندی ''گر'' دے طریقے دی ونگی تھلے دتی گئی اے:

☆ جِنّے سیر اک روپئے وچ، اونے ای من چالیھہ روپئے وچ۔

☆ جِنّے سیر اک روپئے وچ، اونیاں ای چھٹا کاں اک آنے وچ۔

☆ جِنّے روپئے اک من وچ، اونے ای آنے 2½ سیر وچ۔

لنڈے اکھر پٹی دا ہر اک حرف بولن توں بعد عام کر کے ایس حرف نال شروع ہون آلا اک اکھر تے فیر جملہ بولدے تے چیتے رکھدے نیں۔

لنڈے دا حرف	فارسی متبادل	اکھریاں جملہ	معنے
ککّا	ک	کُبڑا	اُڑی ہوئی گنڈھ
کھکّا	کھ	کھتری	کھتری
گگّا	گ	گوالیا	دودھی
گھگّھا	گھ	گھیو دا گھڑا	گھیو نال بھریا گھڑا
ننّا	ن	نائی دی آرسی	نائی دا شیشہ
چچّا	چ	چُو چلایا	چُنج آلا
چھچّھا	چھ	چھابڑیا	تندور آلے دا چھابہ
ججّا	ج	جنبُو	جمُو
جھجّا	جھ	جھاڑ دی بیری	جھاڑی
ٹٹّا	ٹ	ادھی پُوری *	ادھی روٹی
ٹھٹّا	ٹھ	سوائی پُوری *	سوا روٹی
دڈّا	د	دوہ گانٹھ	دو گنڈھاں
دھڈّا	دھ	دھونگر بوجھڑا	
انی		تِن لکیر نوں آکھئے *	تِن لائناں آکھو
تتّا	ت	تُونی	
تھتّا	تھ	تھالی	پلیٹ
دڈّا	د	دال	دال

دھدّا	دھ	دُوہری کمان	دوہری کمان
پپا	پ	پاوریہ	
پھپا	پھ	پھٹی کھڑی	
ببّا	ب	بندا	
بھبّا	بھ	بھاڑ دا کونچا	
ممّا	م	مُچھ مروڑنا	مُچھ مروڑنا
رارا	ر	رام کٹارا	چھرا
للّا	ل	لاکھڑا	
ببّا	ب	بندی واوا	نقطے دار
سسّا	س	ٹیراں *	پھرکی، چرخی
ہاہا	ہ	ہرن	
بھبّھا	بھ	بندی رارا	
ای		الٹی ساتھ دی آئی *	
اُو		مُنہہ موڑے اُو *	گول مونہہ بنا کے ''اُو''
آ		ڈیڈھ لکیر دی آ *	

* ناں حرف دے حوالے نال اے۔

اُتے دتے گئے حرف پہلے پڑھائے جاندے نیں۔ پِنڈاں وچ کئی پادھے بس ایہہ ای حرف پڑھاندے نیں، پر ایہناں نال بِنن آلے اکھر نہیں۔

ایہدے بعد ''سرحرفی چوپائی'' یعنی چوپائی نظم راہیں اکھر پٹی پڑھنی ہوندی اے چوپائی وچ مسلم تے ہندو مذہبی وچار تے اصطلاحواں اکٹھیاں رچیاں مچیاں جاپدیاں نیں۔

لنڈے دا حرف	فارسی متبادل	اکھریاں جملہ	معنے
ککّا	ک	ککّا کر کرتا کی پوجا (1) وہی نرنجن اور نہیں دُوجا	خالق دی پوجا کر اوہدے توں اڈ کوئی خالص نہیں۔

1- ایتھے بولی تھلویں علاقے دی خالص ہندی اے۔ مسودہ پانی پت توں لیا گیا اے۔

کھگّا	کھ	کھکا کھا پی مت نہ پھُولو اس دنیا کو دیکھ نہ بھولو	کھا پی کے موٹے نہ بنو دنیا دیاں شیواں توں گمراہ نہ ہو
گگّا	گ	گگا گُن اپنا مت چاہو گُن چھوڑتم واکو پاوٗ	اپنا فائدہ نہ ویکھو اپنے فائدے چھڈ کے اوہنوں لبھو
گھگّھا	گھ	گھگھا گھٹ میں رہے تمہارے دیکھ یہاں جن لئے اُتارے	اوہدا ناں ہمیش دل وچ رکھ اوتاراں دیاں ونگیاں ول دھیان کر
ننّا	ن	ننّا نِت واکی کرسیوا جلدی تیرا پار ہوکھیوا	ہمیش اوہدی عبادت کر تاں جے تیری کشتی چھیتی پار لگے
چچّا	چ	چچا جوتم چتر کہاوٗ پریم پیا (1) سے نینہہ لگاوٗ	جے تسیں سوجھوان اکھوانا چاہندے او تے اپنے اصلی محبوب نال پیار کرو
چھچّھا	چھ	چھچھے چھِن کانہیں بھروسا سُن کان کر پکڑ بھروسا	حیاتی دا پل داوی بھروسہ نہیں ایس صلاح نوں دھیان نال سُن
ججّا	ج	ججے جِن پر کرپا کینی بہت بڑائی جگ میں دِینی	جیہناں تے خدا دی رحمت ہوندی اے اوہ دنیا وچ بڑا مان لیندے نیں
جھجّا	جھ	جھجے جھوٹ طوفان کو تیاگو سچ بولوتم پیارے لاگو	جھوٹھ بولنا چھڈ دیو سچ بولو تے پیارے لگو گے
ننّا	ن	ننا ناں اُس کا لیجے ہر دم اُس کی بندگی کیجے	صرف اوہنوں ای پُکارو ہر ساہ وچ اوہدی عبادت کرو
ٹٹّا	ٹ	ٹٹا ٹانڈا کوئی دِن تیرا ٹھیک ٹھیک نہیں چلے سویرا	تیرا دُنیاوی ٹھکانہ عارضی اے فیروی توں سِدھی راہ نیں ٹُردا
ٹھٹّا	ٹھ	ٹھٹے ٹھاٹھ پاٹ جو ہینگے رکھ چوکس، نہیں تا گو لینگے	اپنا مال اسباب دھیان نال رکھو نہیں تے چوراوہنوں لے جان گے

1- عورت گیت وچ اپنی بندے نوں ''پیا'' یاں محبوب آکھ کے بُلاندی اے۔ ایتھے ایہہ اکھر محبوب حقیقی لئی ورتیا گیا اے۔

ڈڈّا	ڈ	ڈڈا ڈرنا چت مت ہوتُو بہوت جاگ کر، تھوڑا سوتُو	دل نوں چھوٹا نہ کر چوکھا جاگ تے گھٹ سوں
ڈھڈّے	ڈھ	ڈھڈے ڈھونڈے پھرتے ہو پچھتاوے جب نہیں دے کوئی	توں تحفیاں دی بھال وچ ایں جدوں کوئی نہیں دیندا تے پچھتانا ایں
ننّے	ن	ننے رن پر رہوتُو قائم رہے مال تیرا نِت قائم	حیاتی دیاں راہواں تے ڈٹیا رہو تیری دولت ہمیش بچی رہوے گی
تتّے	ت	تتے تم لو میرے بھائی تہاری کاری تمہاری آگے آئی	بھرا توں میری نصیحت سن توں اپنے ای عملاں نوں بھگتیں گا
دڈّا	د	ددا دُنیا تکیہ ہیگا چلے آئے پھر چلنا ہیگا	ایہہ دنیا عارضی ٹھکانہ اے اسیں آئے تے سانوں جانا پوے گا
دھڈّا	دھ	دھدا دھاوے دھن راج نام تمہارا قصا کا چور شیطان تمہارا	بھاویں توں چنگا امیر کبیر ہوویں پر چور شیطان تیرا مقدر اے
ننّا	ن	ننے نِس دِن جا گو پیارا چلے نہیں ہے کس کا چارا	جس دن توں دنیا توں جائیں گا اوس روز کوئی کم نہیں آ سکے گا
پپّا	پ	پپا پاپ کرو مت کوئی ہرکو بھاجے، سو ہر کا ہوئی	گناہ نہ کر جیہڑا رب نوں یاد کرے گا اوسے دا ای ہووے گا
ببّا	ب	ببا بہتر اِس کو جانو یادرب کی دل سے مانو	جان لو ایہہ سبھ توں ودھیا اے ''رب نوں ہمیش دل وچ رکھیں''
بھبّا	بھ	بھبا بھول گیا کیا سا کو جِن چھِن میں پیدا کیا با کو	کیہ تسیں اوہنوں بھُل گئے او جیہنے تہانوں اک پل وچ پیدا کیتا
ممّا	م	ممے مت جانور سارے رہے یاد اُس کی پیارے	سارے پیدا کیتے جنور اوہدا ناں ای جپدے نیں

جپّا	ج	ججے جس کی یہ ہے بانی رچی شست بوند اِک پانی	جس ہستی دا میں ناں جپنا اوہنے اِک بوند پانی نال کائنات بنائی

ہندی سکول وچ شام ویلے پڑھیار تھلے دتی چوپائی پڑھدے نیں:

1. پہلے سمروں سچا سائیں جن نے سگری دھوم مچائی (1)
2. دوجے سمروں سرسوتی مائی اب وِدیا دے مجھے سوائی
3. تیجے سُنو کلجگ کا حال ذرہ نہیں دنیا کا خیال
4. پرائی اِستری پر ڈالے جال تکتا پھرے بیگانہ مال
5. ذرہ نہیں عورت کو ڈر بارہ برس کی مانگے بر
6. اِس سمیں کی بات جو کہوں گھر میں لڑے ساس اور بہو
7. گھر میں لڑے درانی جِٹھانی اُن کے آگے ساس نمانی
8. گھر میں کیا جورُو نے شور اُس کے آگے پیا کمزور
9. جب بہو کھانے کو کھاوے ساس بہو کی جھوٹ اُٹھاوے
10. یہ وقت اُلٹا گیا ہو ہارے کہنا جیتے جو
11. اِس کالی یگ کو ایسا جان کسی کسی میں رہا ایمان
12. بڑے بڑے پاپ لگے کرنے باپ لگے بیٹوں سے ڈرنے
13. رب کی پوجا من سے تیاگیں بُرے کام میں راتوں جاگیں
14. دیکھو بھائی دنیا کا حال ذرہ نہیں مرنے کا خیال
15. ہال سنو دنیا کا سارا یہ دُنیا ہے دُھند بسارا
16. تھوڑا ہے زندگی کا پھال جو چھِن میں جانے دم نکال
17. رب اپنے سے چِت دولا جو چاہو تم اپنا بھلا
18. آیا بسنت سنو رے لوگو جیسا کرو ویسا تم بھوگو

بھانویں ترجمہ اصل دی نامکمل تے ماڑی شکل اے فیر وی دسدی کہ پہلاں پنجاب دی

1- ایہدا موازنہ میر حسن دی مثّنی پرمنّی اُردو مثنوی دے پہلے نال کرو: ''کروں پہلے توحید یزداں رقم...... جھکا جس کے سجدے کو اوّل قلم''۔

حالت اینی بھیڑی نہیں سی کہ ایہہ وے ''قانون'' دی 32 ورھے دی حکمرانی تے 26 ورھے دی ''پڑھائی'' توں بعد بنن آلے پنجاب دی مُورت۔ ساڈیاں سبھ توں مُڈھلیاں ایڈمنسٹریشن رپورٹاں موجب ایس صوبے وچ جعل سازی، جھوٹی گواہی، بدکاری تے دھوکہ تقریباً انجان سن، پر ہن ایہہ ایہناں سارے فناں وچ ماہر ہوندا جا رہیا اے۔ نویں پنجاب دے اُبھرن تے گھرانیاں دا امن ٹُر گیا، ''پیو پُتراں توں ڈرن لگے نیں''، مذہبی احساس مر رہیا اے تے مقدمے بازی لوکائی دے زور مُکا رہی اے، جدکہ ''پڑھے لکھے'' لوک اک اجیہے تعلیمی نظام کارن عیش بازی تے برائی ول جا رہے نیں جیہڑا اوہناں نوں سرکاری نوکریاں توں اڈ کسے وی ہور شے جوگا نہیں چھڈدا، حالاں ایہناں نوکریاں دی گنتی ہمیش گھٹ ہوندی اے۔

....

"Mr. A.P. Howell's State of Educaiton in India during 1866-67" وچوں تھلے دتے پیرے مہاجنی سکولاں، اُردو بمقابلہ ہندی تے دیسی سکولاں دی موجودگی ایتھوں تیکر کہ صوبہ اودھ وچ وی جتھے اوہناں نوں برباد کرن دی کوئی خاہش نہیں سی پرکھن وچ اوکڑ دے حوالے نال پیش کیتے جاسکدے نیں:

> ''33- شروع توں ای عملی اوکڑاں دا مُڈھ اودھ وچ دو وکھریاں دیسی لِپیاں دا ہونا سی، یعنی اردو تے ناگری لِپّی۔ دوویں ای بے دھیانی ورتن دے اپنے اپنے دعوے رکھدے نیں۔ صوبے دی عام بولی جان آلی بولی ہندی اے جیہدے وچ کئی فارسی اکھر نیں۔ ساڈیاں عدالتاں وچ فارسی اکھراں دی گنتی بہوں چوکھی تے پہاڑ ول دور دراڈے پنڈاں وچ بہوں گھٹ اے۔ لکھائی لئی ورتیاں جان آلیاں لِپّیاں اُردو تے ناگری نیں، تے ایہناں دیاں وگاڑیاں شکلاں کاتھی تے مہاجنی۔ اُردو لِپّی لکھنا ناگری نالوں سوکھا اے کیوں جے ایہی لِپّی ساڈیاں عدالتاں وچ ورتی جاندی اے تے اک طراں ایہہ پورے ہندوستان وچ سمجھی جان آلی لنگوا فرانکا اے تے مُنڈیاں نوں حیاتی وچ اگے جا کے بہت فائدہ دیندی اے۔ دوجے پاسے ناگری وچ چوکھی

کامل اکھر پٹی اے تے ایہنوں پڑھنا بہوں سوکھا اے، ایہہ صوبے دی مقامی بولی دا دیسی چولا اے۔ کاتھی تے مہاجنی نریاں ناگری دیاں شکلاں نیں جیہناں وچ حرفاں دا اُتلا حصہ ڈھا دتا جاندائے تے vowels مکمل یاں جزوی طور تے چھڈ دتے جاندے نیں، جدکہ حرفاں نوں وی وگاڑ دیندے نیں۔ میںوں پک اے کہ کاتھی یاں مہاجنی وچ کوئی چھپی لکھت نہیں ہے، پر بینکار، دکاندار تے پٹواری اپنے کھاتے ایسے لپّی وچ لکھدے تے اپنے کاروباری خط پتر لئی ورتدے نیں۔ اک عام اصول دے طور تے اُتے دتے بندے چھپی ہوئی ناگری نوں سِرے توں ای نہیں پڑھ سکدے، تے ایہنوں اک بے کار شے سمجھدے نیں۔ ایس لئی اجوکی ورتن نوں ویکھدیاں ہوئیاں سکولاں وچ پڑھائی جان آلی دیسی اکھر پٹی دا معاملہ ایسراں اے: عدالتاں تے دفتراں نال جُڑے سارے بندے، سرکاری نوکری دے سارے امیدوار، سارے مسلمان تے تقریباً سارے پڑھے لکھے ہندو اُردو جو مسلم حاکماں دی پرچلت لپّی اے ورتدے نیں، پنڈت تے دوجے سنسکرت عالم خالص ناگری لکھدے نیں، جدکہ ساری تاجر برادری اُتے دسیاں وِگڑیاں شکلاں چُندی اے۔

"34- مُڈھ توں ای کاتھی تے مہاجنی نوں نصاب توں باہر رکھیا گیا کیوں جے ایہناں دیاں کوئی لکھتاں نہیں تے آکھدے نیں کہ ناگری دا کوئی پڑھیار کجھ ہفتے دے اندر اندر دو لِپّیاں لکھنا سِکھ لیندائے۔ جتھوں تیکر اردو تے ناگری دا معاملہ اے تے کوئی حمایت نہیں وکھائی گئی۔ کسے پڑھیار نوں ضلعی یاں تحصیل سکول وچ داخلہ لین تے ایہناں دوواں وچوں کسے اک دی چون کرن تے اپنی حاضری نوں نرا اوہدے تیکر ای رکھن دی اجازت ہوندی سی۔ ایہہ شے عملی طور تے بڑی اوکھی ثابت ہوئی، کیوں جے اُردو عنصر بہت حد تیکر غالب ہون

دے باوجود ہر جماعت اُردو تے ناگری سیکشن وچ وٹی ہوئی سی، جیہنوں پڑھان لئی ہر سکول وچ وکھو وکھ استاد لبھنا ناممکن سی۔ نویں سکیم ہیٹھ ضلعی سکول وچ سارے پڑھیاراں نوں اُردو پڑھائی جاندی اے، تجربے نال ظاہر ہویا کہ ایہہ بولی باہرلی ہون دے باوجود ناگری نالوں کئیں حصے چوکھی عام اے۔ تے، چوتھی توں لے کے ستویں تیکر ہر جماعت نوں (جے خاص طور تے وکھ نہ کیتا گیا ہووے) ہر روز اک یاں دو گھنٹے لئی پنڈت کول ناگری لپّی پڑھنا لِکھنا سِکھن لئی گھلیا جاندائے۔

''ناگری عالماں دی سانجھی صلاح اے کہ اُردو کمپوزیشن وچ نفاست بس فارسی پڑھ کے لبھی جا سکدی اے، ایس لئی اوہ صرف اُردو سِکھن وچ رُجھے رہن نوں ویلے دا زیاں سمجھدے نیں۔ ایہناں وچاراں وچ بھانویں بہوں مبالغہ اے، پر صوبے دی اجوکی بولی وچ فارسی اکھراں دی بہت وڈی تعداد ہون کارن فارسی دا علم بِنا شک فائدے آلا اے، ایس توں اڈ ایہہ مان جوگ مقامی لوکاں مسلماناں تے ہندوواں دوواں دا اک پسندیدہ مضمون ہون کارن تبدیلی مقبول ہون آلی اے۔

''98- ایس رپورٹ دے نال بیاناں وچ دیسی سکول شامل نہیں، کیوں جے اوہناں بارے کوئی معتبر بیان نہیں لبھے۔ ڈپٹی انسپکٹراں نوں ایہہ پتہ کرن دی ہدایت کیتی گئی اے کہ ایس طراں دے سکول کتھے نیں، تے جے ویہل ہووے تے اوہناں وچوں سبھ توں چنگے سکولاں دا دورہ کر کے (1) جانکاری اکٹھی کرن تے (2) اوہناں وچ بہتری لیاؤن دا آہر کرن۔

''99- پِنڈاں وچ کسے وی پکھ دے کجھ ای دیسی سکول نیں، پر قصبیاں وچ اوہناں دی گنتی گھٹ ودھ چوکھی اے۔ اوہ فارسی یاں ہندی نیں۔ پہلوں مُنڈے کریما، آمد نامہ، گلستان، بوستان تے

دوجیاں فارسی لکھتاں پڑھنا تے فارسی تے اردو لپّیاں لکھنا سِکھدے سن۔ ہن اوہ نہ تے کوئی اردو لکھت پڑھدے نیں تے نہ حساب، گرامر، جغرافیہ یاں سرکاری سکولاں وچ عام پڑھایا جان آلا کوئی مضمون پڑھن دا آہر کردے نیں۔ پڑھیاراں دی گنتی عام کر کے بہوں گھٹ اے۔ رائے بریلی وچ ڈپٹی انسپکٹر 36 سکولاں دی رپورٹ دتی جیہناں وچ کل حاضری صرف 173 سی۔ استاد عام کر کے سکول دے آگو دا ذاتی ملازم ہوندائے جیہدے کولوں اوہ روٹی ٹکر تے نقد دو یاں تِن روپئے مہینہ وار لیندائے۔ ہندی سکولاں دی اگوائی بنیے تے دوجے دکاندار کردے نیں تے اکثر اوہناں وچ ویہہ ویہہ یاں تیہہ تیہہ مُنڈے پڑھدے نیں۔ نصاب کاتیھی لپّی، پہاڑیاں تے اک مکینیکل جیہے حساب تے مشتمل ہوندائے جیہڑا پڑھیاراں نوں بڑی چھیتی خاص طراں دے سود تے تناسب دے سوال حل کرن جوگا بناندائے۔ کسے طراں دی کوئی لکھت نہیں ورتی جاندی، نہ ای اُستاد یاں پڑھیار کوئی چھپی لپّی پڑھن جوگا ہوندائے۔

''100- لگدانہیں کہ اجے تیکر ایس طراں دے سکولاں وچ کوئی بہت چوکھا بدلاؤ لیایا جا سکدائے۔ جیویں اُتے آکھیا گیا، فارسی استاد عام کر کے ذاتی ملازم نیں تے جدوں تیکر فارسی نوں لازمی سمجھن آلے آگو لبھدے نیں، اودوں تیکر کورس اوویں دا اویں ای رہوے گا۔ بنیا ہندی گُرو دا معاوضہ عام کر کے اپنی مرضی نال متھد ائے، تے جے اوہ معاوضہ دینا بند کر دیوے تے پڑھیار وی آؤنا چھڈ دیندے نیں۔ ایس توں اڈ، چھپیاں ہوئیاں لکھتاں پڑھن جوگا نہ ہون کارن جے اوہ چاہوے وی تے ساڈیاں لکھتاں نہیں چُن سکدا۔ کجھ ونگیاں وچ ہندی سکولاں نوں سرکاری اداریاں وچ بدلیا گیا اے، تے اک گُنی اُستاد ناگری وچ پڑھان لئی گھلیا گیا، جدکہ گُرو دیہاڑ دے کجھ حصے وچ اپنی

خاص روایت موجب پڑھائی جاری رکھدائے۔ جے اوہ آپ ناگری لکھنا تے پڑھنا سِکھدا ہووے تے اوہدے نال نارمل سکول وچ داخلے دا وعدہ کیتا جاندائے۔''

3- شمال مغربی صوبیاں وچ دیسی تعلیم بارے اعداد وشمار دیاں یادداشتاں دا اپنڈکس، چھپائی 1850ء

تھلے دتے پیرے ایس دعوے دی حمایت کردے نیں کہ شمال مغربی صوبیاں دے اک لیفٹیننٹ گورنر دیسی سکولاں نوں زمین دے نذرانیاں نال چلان دی صلاح دتی، پر کورٹ آف ڈائریکٹرز نقد گرانٹاں راہیں انج کرنا چنگا سمجھیا۔

مسٹر ایڈمز ہوراں دی صلاح دے خاص پکھاں بارے مان جوگ کورٹ آف ڈائریکٹرز دے وچار دی وضاحت چٹھی نمبر 3 مؤرخہ 23 فروری 1842ء دے تھلے دتے پیرے وچ کیتی گئی اے:

''مسٹر ایڈمز اپنی رائے دیندیاں آکھدے نیں کہ اجوکے دیسی ادارے لوکاں دے کردار نوں اُچا کرن تے چنگا بنان لئی ورتے جان آلے سبھ توں ودھیا ذریعے نیں، تے ایہناں اداریاں نوں ایس طراں دے مقصد لئی ورتنا بہوں سوکھا، محفوظ، عام، سستا تے بھرواں منصوبہ اے انج دیسی ذہن نوں پڑھائی دے معاملے وچ صلاح دتی جاوے تے مقامی لوکاں نوں اپنی ای بہتری لئی آہر کرن ول اُبھاریا جاوے، نہیں تے سارے دوجے ذریعے بے کار ہون گے۔ سرکار نوں ایہناں کماں وچ اگے ودھن لئی کجھ نہیں کرنا چاہیدا، سگوں اوہناں نوں ہور بااثر بنان لئی ذریعے دینے چاہیدے نیں۔ ایس گل نال اسیں بہت حدتیکر پوری طرح متفق آں۔

* * * * * * *

''8- پرچلت سکیم خاص سائز دے ہر پنڈ وچ اک سرکاری سکول لئی

زمین دا لگان دان کرن دی گل کردی اے، تے پک کیتا جاوے کہ زمیندار ایس زمین نوں سکول ماسٹر نوں معاوضہ دین لئی ورتن۔

''9- ایہہ نظام لوکاں دیاں رِیتاں تے جذبیاں نال بہوں زیادہ جُڑیا ہوئیا اے۔سکول ماسٹر اک جانیا پچھانیا دیہی ملازم بن جاوے گا جیہنوں دیہی کمیونٹی دیاں رِیتاں موجب چُنیا تے معاوضہ دتا جاوے گا۔''

''10- نقد پگار نالوں زمین دان کرنا بوہتی مان جوگ گل اے۔ ایہہ سکول ماسٹر نوں ایس ڈھنگ نال کمیونٹی نال جوڑدا اے کہ اوہدی سیوا اوہناں لئی سرکار توں پگار لین آلے نوکر دی سیوا توں چوکھی منّن جوگ بن جاندی اے۔''

''11- پنج توں دس کِلّے دی جاگیر توں ویہہ توں چالیہہ روپئے ورھے وار لگان لبھدا ئے۔ اُنج تے ایہہ پیسے تھوڑے نیں پر پینڈو نوکر دی جاگیر دے حساب نال ایہہ ٹھیک اے۔ضلع آگرہ دے اک پرگنہ وچ 47 پِنڈاں وچ ہر مالک دی اوسط زمین 15 کِلّے نالوں گھٹ اے تے ایہدے تے اوہناں نوں سرکاری محصول دینا پیندا ئے۔ ایس توں اڈ ایہہ خاہش نہیں کیتی گئی کہ دان کیتی زمین پِنڈ دے سکول ماسٹر دا اکلّا گزارے دا ذریعہ ہووے۔ اوہنوں نذرانے تے نقد پیسے، روٹی ٹُکر تے کپڑے لِتے وی پرچلت طریقے نال لبھدے رہندے نیں، بھاویں اوہ اپنے پڑھیاراں توں کوئی مِتھیا معاوضہ نہ وی لوے۔سکول ماسٹراں دی پگار بارے ساریاں شماریاتی ریٹرناں وکھاندیاں نیں کہ اوہناں دی اجوکی پگار بہت گھٹ اے، اینی گھٹ کہ 5 کِلّے دان دتی زمین دی آمدن دا وادھا کرن نال اوہ کجھ امیر ہو جان گے۔''

''12- ایہہ سمجھوں باہر نہیں کہ مِتھے منصوبے موجب اوقاف کئی ورھیاں توں بھرویں ڈھنگ نال دتے جان گے، پر ایہہ پتہ کرنا چنگا ہووے گا کہ ایہہ کمّ ودھان نال کس حد تیکر ریاست دی آمدن وچ

گھاٹا ہووے گا۔''

* * * * * * *

''17- ایہہ گل برطانوی سرکاری لئی ہمیش دی رسوائی اے کہ ایہہ پچھلے حاکماں دی دتی اوقاف نوں بالکل ای ختم کر رہی اے، پر اپنی نظر وچ چنگے کماں لئی کوئی دان کرن توں جھکدی اے۔ اجو کا کم کجھ حد تیکر ایس دھبے نوں دھو دیوے گا، تے چوکھے لوکاں نوں ایہہ طریقہ قبول ہووے گا۔''

دیہی سکول بنان دی سکیم

1- جدوں وی کسے پنڈ وچ زمیندار تے بوہتے معتبر لوکاں دی اپنے پنڈ وچ اک سکول بنان دے چاہیوان ہون گے تے سکول ماسٹر لئی گھٹ توں گھٹ 5 کلے دی اک جاگیر ہمیش لئی دان کرن گے تے اپنیاں خاہشاں لکھت وچ ضلعی کلکٹر دے مُکھ رکھن گے تے اوس زمین دی نشانی کرن گے جیہنوں اوہ بطور دان دینا چاہندے نیں۔

2- کلکٹر ایس عرضی نوں وصول ہون تے عرضی کرن دی خاہش تے اخلاص دے نال نال دان دی اصلیت بارے تسلی کرے گا، تے فیر معمول دے طریقے نال حکومت نوں اوس زمین تے صدر بورڈ آف ریونیو نمبر IV دے سرکلر آرڈر دے پیرا 29 وچ دسے گئے طریقے نال حساب کر کے (1) لگان دی معافی دی عرضی کرے گا۔

3- سکول ماسٹر دی چون اوس پنڈ دے زمیندار تے آگو بندے کرن گے، پر کسے وی اجیہے بندے نوں سکول ماسٹر نہیں بنایا جاوے گا جیہڑا رام سُورن داس دیاں چار مُڈھلیاں لکھتاں ہندی تے اُردو دوویں پوری طراں سمجھن سمجھان تے پڑھان جوگا نہ ہووے۔ کلکٹر تقرر دی منظوری دین توں پہلوں گُناں دی چنگی بھال کرے گا۔

4- کلکٹر یاں اوہدا ڈپٹی یاں اسسٹنٹ یاں سرکار ولوں گزٹ وچ پبلک نوٹیفکیشن راہیں مِتھیا کوئی ہور بندہ ایہناں سکولاں دا دورہ کرن تے پرکھن دا اختیار رکھدا ہووے گا کہ دان نوں سکول ماسٹر دی کفالت لئی ایمانداری نال چُنیا گیا اے تے ایہہ کہ سکول ماسٹر اپنے فرض دھیان نال پورے

1- سرکاری جمع دی اوسط شرح اُتے تے دس فیصد وادھو۔

کر رہیا اے۔

5- جے دورہ کرن آلا بندہ سمجھے کہ سکول ماسٹر ناکارہ یاں اپنے کم توں غافل ہو گیا اے تے اوہ زمینداراں تے علاقے دے دوجے شرفاء نوں اوہنوں رخصت کرن تے اوہدی تھاں کسے ہور گُنی بندے نوں لان دا آکھ سکدائے۔ جے پِنڈ آلے اوہدی گل نہ منّن تے اوہ کمشنر دے مشورے نال سرکاری زمین واپس لین تے پِنڈ تے اصل تخمینہ لاگو کرن دا اہل ہووے گا۔

....

پبلک ڈیپارٹمنٹ وچ مان جوگ کورٹ آف ڈائریکٹرز ولّوں مراسلے دے پیرے،

نمبر 30 مؤرخہ 25 اگست 1847ء

9- شمال مغربی صوبیاں دے لیفٹیننٹ گورنرٹ ولّوں مِتھیا منصوبہ جیہنوں گورنر جنرل دیاں سفارشاں دی منظوری حاصل اے بڑی حد تیکر ہر وڈے پِنڈ وچ دیسی بولی وچ پڑھائی لئی سکول نوں زمین دان کرن لئی اے جیہدے وچ ایس مقصد ہیٹھ تیار کیتیاں گئیاں مُڈھلیاں لکھتاں پڑھائیاں جان گئیاں۔ دان وچ خاص زمین تے لگان توں سرکار دی دست برداری شامل ہووے گی، ایس شرط تے کہ زمیندار زمین نوں سکول ٹورن وچ ورتن گے۔ گرانٹ دی مقدار 5 توں 10 کِلّے رکھی گئی اے جیہدے توں 20 توں 40 روپئے ورھے وار آمدن لبھے گی۔ بھاویں ایہہ پیسے بہت تھوڑے نیں، پر کئی پِنڈاں وچ مِلک زمین 15 کِلّے توں گھٹ اے جیہدے وچ مالک نوں سرکاری لگان وی دینا پیندائے۔ ایس توں اڈ سکول ماسٹر پرچلت طریقے نال پڑھیاراں توں پیسے وی لے سکدائے۔

10- لگدائے کہ صوبیاں وچ 79033 پِنڈ غور ہیٹھ نیں۔ ایہناں وچوں 18000 پِنڈاں وچ 100 یاں چوکھے مکان نیں، تے 5440 وچ 200 یاں چوکھے مکان نیں۔ جمع دو روپئے فی کِلّے دی شرح تے کیتی جاندی اے۔ ایس لئی جے دان نوں صرف وڈے پِنڈاں تیکر ای سمجھیا جاوے تے سرکاری خزانے وچ ورھے وار 544000 توں 108800 روپئے گھٹ ہون گے۔ جے نِکّے پِنڈاں نوں وی رَلا لیا جاوے تے ایہہ پیسے 180000 توں 360000 روپئے ہو جاوے گی، دان نوں 5 توں 10 کِلّے تے کِھلر یا سمجھدیاں ہوئیاں۔ پہلی نِکّی رقم صوبے

دے ریونیو (4 کروڑ) تے 2 توں 4 آنے فی 100 روپئے تے اخیرلی وڈی رقم 7 توں 14 آنے فی 100 روپئے ہووے گی۔ لیفٹینینٹ گورنر دی صلاح وچ ایہہ گھٹن آلے پیسے محسوس نہیں ہون گے۔

11- نقد گرانٹ دے مقابلے وچ ایس منصوبے دے فائدے تھلے دتے نیں: صوبے دے لوکاں دے جذبیاں تے طور طریقیاں نال جُڑت پیدا کرنا، سکول ماسٹر دا آدر تے ساکھ چنگی بنانا تے اوہنوں اجیہے ڈھنگ وچ کمیونٹی نال جوڑنا کہ اوہدی سیوا لوکاں لئی چوکھی قابلِ قبول بن جاوے، تے برطانوی حکومت تے ہون آلی لعن طعن (پچھلے حاکماں ولّوں دِتیاں جاگیراں واپس لین تے آپ کوئی جاگیر نہ دین کارن) دا رواج مُکانا۔

* * * * * * *

13- پر اسیں شمال مغربی صوبیاں دے لیفٹینینٹ گورنر دے مِتھے گئے خاص منصوبے دی مناسبت نال مطمئن نہیں۔ بِنا شک ایہدے وچ فائدے ہین تے ایہہ متھے ہوئے مقصد نوں پورا کرن لئی بہوں کافی اے۔ پر زمین دے دان تے بہوں اعتراض نیں۔ اوہناں وچ پٹہ داری دے اصلی مقصد دے کسے حوالے توں بِنا پکی تے پُرکھی جائیداد آلا پکھ چُنن دا رجحان اے۔ اک اصلی قابض بھاویں اوہ نااہل ای ہووے سمجھے گا کہ اوہدے توں اوہدا حق کھولیا گیا، تے اک پُتر اپنے پیو دی گدی دا دعوٰی کرے گا، بھاویں اوہ اپنے پیو دی تھاں سنبھالن دا گُن رکھدا ہووے یاں نہ رکھدا ہووے۔ اینی وڈی تعداد وچ اداریاں ول دھیان رکھن وچ وڈی اوکڑ ایس برائی نوں ہور سنگین بنا دیوے گی، تے اک یاں دولڑیاں توں بعد ریونیو وچ کٹوتی لوکاں نوں پڑھان وچ بہت گھٹ کم آوے گی۔ نقد پیسے دینا اینا چوکھا بھیڑا وی نہیں، ایہہ اک خاص کم کرن تے دتے جاندے نیں، تے جدوں کم وچ لاپروائی ورتی جاوے تے ایہنوں بڑا سوکھا واپس لے کے کسے ہور گُنی بندے نوں دتا جا سکدا ائے۔ ایس لئی اسیں اک مہینہ وار وظیفہ اجیہے سکول ماسٹراں نوں دینا چنگا سمجھنے آں جیہناں نوں وڈے پِنڈاں وچ بھرتی کیتا جاوے گا یاں جیہڑے پہلے توں اوتھے کم کر رہے نیں تے چنگے قابل نیں، ایس گل دی لوڑ اے کہ اوہناں نوں اپنے کم کار پورے کرن وچ باقاعدہ اداریاں راہیں مقامی سرکار نوں جواب دین دا پابند کیتا جاوے۔ اسیں ایتھے دسے وچاراں دے حق وچ وچار وٹاندرا کرن تے راضی ہوواں گے۔

سیکرٹری گورنمنٹ شمال مغربی صوبے، سیکرٹری حکومتِ ہند، محکمہ داخلہ جے تھارنٹن دے چِٹھی نمبر 507 مؤرخہ 19 اپریل 1848ء وچوں پیرا

9- پِنڈ دے سکول ماسٹراں نوں نقد پیسے دین تے اعتراض تھلے دتے نیں:

پہلا...... اوہ لازماً نقد پیسے ہون گے، ضلعے دے دور دراڈے علاقیاں وچ ایمان داری نال اوہناں دی تعمیم ممکن بنانا اوکھا ہووے گی۔

دوجا...... اینج اوہ سکول ماسٹر دا دھیان سرکار ول موڑ دیندے نیں تے اینج لوکائی نال جُڑت اکھوں اوہلے ہو جاندی اے۔ سکول ماسٹراں نوں سرکاری ملازم سمجھیا جاندائے نہ کہ لوکائی دا، ایس لئی اوہناں ول خیر سگالی تے اعتماد دے جذبے متاثر ہون گے، جد کہ دان کیتی زمین راہیں معاوضہ دین وچ انج نہیں ہے۔

تیجا...... ایس گل دا خدشہ ہمیش رہوے گا کہ کدھرے اک پِنڈ دے سکول ماسٹر دی بھرتی یاں لوکاں دی مرضی دے بغیر اوہنوں پِنڈ وچ جانُو کروان نال دوجے لوک اپنی رضا کارانہ مدد توں ہتھ نہ کھچ لین۔ کدی کدی سرکاری سکول لوکاں دیاں فطری امدادی کاوشاں نوں ردّ کر کے اوہناں ول بے دھیانی ورتدے نیں۔

4- دیسی سکولاں بارے کجھ نوٹس تے صلاحواں جیہناں دی نینہہ شمال مغربی صوبیاں وچ دیسی سکولاں بارے رپورٹاں دے جائزے تے وے

عام کر کے دیسی سکولاں دے حوالے نال تھلے دتے رف نوٹس تے صلاحواں ایس رپورٹ دے پہلے حصے وچ دتے گئے کجھ بیان تے صلاحواں تے چانن پاندیاں نیں:

پنجاب یاں شمال مغربی صوبیاں وچ دیسی سکولاں دا مذہبی ہونا ضروری نہیں۔ جیویں ضلع فتح پور وچ دو ہندو سکولاں وچ 7 پڑھیار نیں جد کہ 151 سیکولر سکولاں وچ 881 پڑھیار پڑھدے نیں۔ اوہناں وچوں 13 وچ کوئی فیس نہیں دتی جاندی۔ مسلماناں دے 13 مذہبی سکولاں وچ 85 پڑھیار نیں تے 50 سیکولر سکولاں وچ 386 پڑھیار۔

ضلع مظفر نگر وچ 264 دیسی سکولاں وچوں نرے 58 مذہبی نیں۔

ماڑے طبقیاں دا خیال رکھن لئی مذہب پڑھانا ہووے گا۔

دیسی استاد اپنے سکولاں نوں جنّی چاہیدی اے اونی چوکھی حیثیت وچ بیان کرن وچ دلچسپی نہیں لیندے ایس لئی اوہناں دیاں رپورٹاں اصل صورت حال نوں ودھا چڑھا کے دسن دی تھاں گھٹا کے پیش کردیاں نیں۔

سرکاری ریٹرناں بس گویڑ نال ای نیں، تے ایسے طراں دیسی وی۔

لوکاں نوں چاہیدائے کہ اپنے ماسٹر آپ بھرتی کرن تے کجھ حد تیکر پڑھائے جان آلے مضموناں دی چون وی آپ کرن۔

دیسی لکھتاں اکثر بالاں آلیاں نیں...... سرکاری لکھتاں بہوں رُکھیاں نیں۔

سرکاری سکولاں نوں دیسی سکولاں ورگا بنان دا آہر کرنا چاہیدائے تے دیسی سکولاں نوں سرکاری سکولاں ورگا تاں جے سانجھے نصب العین وچ ٹکراؤ توں بچیا جا سکے۔

دیسی سکول پرانے دیہاتی نظام دے اوس حد تیکر نشانی نیں جتھوں تیکر اوہ اجوکیاں منگاں دا نتیجہ نیں، تے سرکاری نظام اجوکیاں منگاں نوں پورا نہیں کردا۔

بھاویں استاد مُڈھلے سکولاں وچ مذہبی لکھتاں دی تشریح نہیں کردے، پر ماپے اپنے تجربے تے مذہبی رِیتی رواج دے چانن وچ اوس ویلے انج ضرور کردے سن جدوں مُنڈا اوہناں نوں سبق سناندائے بھاویں اوہ آپ اَن پڑھ ہون، ایس لئی کوئی وی اجیہا بندہ نہیں ہونا جیہڑا قرآنی آیتاں یاں سنسکرت لکھتاں دے کسے حصے دا عام معنی نہ سمجھدا ہووے۔ ایہدا نتیجہ ایہہ وے کہ ترجمیاں وچ رَلائے گئے عربی تے سنسکرت اکھر کوئی ان پڑھ بندہ وی اک خاص حد تیکر سمجھ لیندائے۔ فارسی لئی ایسراں کجھ گھٹ ہوندائے جیہڑی چوکھے پڑھے لکھے طبقے تیکر ای اے۔

ہندی سکولاں وچ سنسکرت گرامر، صرافی تے کھاتے لکھنا تے حساب کتاب دے دیسی طریقے پڑھائے جاندے نیں، پر ہندی بطور بولی کدی نہیں پڑھائی جاندی کیوں جے سنسکرت گرامر دی تشریح ضلعے دی مقامی بولی وچ ہوندی اے جیہدے راہیں (جے مقامی بولی ہندی ہووے) اوہ بولی نہ صرف سِکھی جاندی اے سگوں سنسکرت گرامر پڑھن نال ایہدے وچ بہتری وی ہوندی اے۔ ایسے طراں سکولاں وچ فارسی ادب تے چنگا خط پتر لکھنا پڑھایا جاندائے جیہدے کارن اُردو سِکھن دا موقع لبھدائے۔ جے مُڈھلی لینڈ سرویئنگ تے پٹواریاں دے کھاتے دیسی سکولاں وچ پڑھائے جان

تے واہی واناں دیاں لوڑاں بھرویں ڈھنگ نال پوریاں ہو جان گئیاں۔

جے کوئی مُنڈا ساڈے سکولاں وچ حساب سِکھے تے ہٹی تے اوہدا بہت گھٹ فائدہ ہوندائے کیوں جے اوتھے اوہنوں کھاتیاں دا اک وکھرا نظام لبھدائے۔ کوئی اُکا گھٹ عقل آلا بنیا وی غلّے دی وِکری دے کھاتیاں دیاں باریکیاں نوں زبانی حساب راہیں اوہدے نالوں کئی حصے چھیتی حل کرلوے گا جِنّا کہ کلکتہ یونیورسٹی وچ حساب وچ آنرز کرن آلا کوئی بندہ۔

اجوکے دیسی استاداں دے پُتر جے اپنے پیو آلا پیشہ چُننا چاہون تے اوہناں نوں لاہور اورینٹل کالج وچ علم دیاں عام شاخاں دے نال نال اوہناں دے اپنے علم دی تربیت وی دتی جا سکدی اے۔ ایس توں اڈ سائنس اتے یورپی تے مشرقی طریقیاں دے کورس کروائے جا سکدے نیں۔ ہرصورت وچ پِنڈ دے سکول ماسٹر نوں لوکائی وچوں ہونا چاہیدائے نہ کہ اک سرکاری افسر جیہڑا اپنی نِکّی جیہی اتھارٹی ورتن لئی کاہلا ہووے۔

کوئی لکھت یاں لکھت دا حصہ مکمل ہون تے مُنڈے ولّوں استادنوں دتا جان آلا نذرانہ ''payment by results'' اکھوانا چاہیدائے۔

اُردو تعلیم دیاں بہوں خالص دیسی شکلاں وچوں اک ایہہ وے کہ امیر کبیر لوک اپنے تے ساکاں دیاں پُتراں نوں پڑھان لئی اِک اُستاد رکھدے نیں تے اوہنوں دوجیاں دے بالاں نوں پڑھان دی اجازت وی دیندے نیں بھاویں کجھ معاوضہ لے کے۔

ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ دے افسر دیسی سکولاں نوں اپنا مخالف تے دشمن سمجھدے نیں، ایس لئی اوہ اوہناں ول بے دھیانی ورتدے تے یاں اوہناں نوں ناحق دباندے نیں، پر کوئی کارن نہیں کہ اوہناں وچ تعاون نہ ہووے، کیوں جے دوواں دا مقصد اِک ای اے یاں ہونا چاہیدائے۔

دیسی سکولاں سوائے پادھا سکولاں دے وچ اوسط حاضری 10 اے، کسے سرکاری پِنڈ دے سکول وچ سبھ توں گھٹ حاضری 20 رہی اے، ایہدا نتیجہ ایہہ وے کہ سرکاری سکول کدی وی نِکّے پِنڈاں تیکر نہیں اپڑ سکدے۔

ایس توں اڈ سرکاری سکول نالوں دیسی سکول وچ ہر مُنڈے تے بہوں چوکھا ذاتی دھیان دتا جا سکدائے۔ ایہدا وڈا کارن ایہہ وے کہ ہر مُنڈا اپنا سبق اُستادنوں اکلّا اکلّا کر کے سُناندائے جدکہ بقایا مُنڈے استادتوں لیا ہویا سبق یاد کردے رہندے نیں۔ بھاویں ڈھلے تے اُچیچے درجیاں

دے مسلم سکولاں وچ اسیں اکو جیہیاں لکھتاں دی ورتوں ویکھاں گے، ایہدے باوجود ابو الفضل، اخلاقِ مہسیری، گلزار دبستان، رقعاتِ نظامی، صفوۃ المصادر، خالق باری، آمد نامہ، گلستان تے بوستان پڑھان دا طریقہ ایڈوانسڈ سکولاں وچ واہوا بھرواں اے (مظفر نگر)، نمکنیہ، مصدر فیوض، سکندر نامہ، طاہر واحد، مینا بازار، پنج رُخہ لکھتاں وی پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ (1)

بس 'حلقہ بندی' دا نظام ای دیسی سکولاں نال کامیابی نال مقابلہ کر سکدا ئے۔

جدوں استاداں دا نِربھر اپنے پڑھیاراں تے ہووے تے اوہ ہولیاں سزاواں دیندے نیں، جیویں نگرے کھلار دینا یاں ہولی جیہی سوٹی مارنا، چھٹی توں بعد یاں تفریح ویلے ڈک چھڈنا، کن کھچنا۔

پڑھیاراں دی مالی حیثیت موجب فیس وچ وی گھاٹا وادھا ہوندائے۔ ایہہ اتوار یاں جمعرات دے دیہاڑے دتی جاندی اے، کیوں جے جمعے نوں چھٹی ہوندی اے۔ پڑھیار عید آلے دن اپنے استاد نوں چھ پائی توں اک آنہ عیدی دیندائے۔ کدی کدی استاد تے بال دے ماپیاں دے وچکار روٹی ٹُکر تے وی گل مُک جاندی اے۔

پنڈتاں دی مالی مدد اکثر ''ججمانی'' یاں ''کتھا'' راہیں کیتی جاندی اے، ایہہ اوہناں گھرانیاں ولوں چندہ اے جیہناں لئی اوہ مذہبی مشیراں دا کم کردے نیں تے اوہ اکثر مؤکلاں دے پُتراں نوں پڑھائی دے ویلے روٹی ٹُکر وی کھواندے نیں۔

پِنڈ وچ سرکاری سکول بنن دا چنگا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ لوکاں ذاتی خرچے نال فارسی یاں دوجے سکول نہیں کھولے، جدکہ دوجی صورت وچ اوہناں انج کیتا ہوندا۔

جس مکان وچ فارسی سکول کھلیا ہووے اوہدا مالک وی ماسٹر نوں روٹی ٹُکر دیندائے، جدکہ ہندو استاد ہر پڑھیار کولوں مہینے وچ دو واری اک ''سِدھا'' (آٹا، دال تے لُون وغیرہ) لیندے نیں۔

1- ہندو سکولاں وچ بال بودھ، شگھر بودھ، سرسوت، مہورت چِنتامنی چندریکا، امرکوس، بھاگوت، راماین، ادھیاتم، لِیلا واتی، منورما تے ہری بنس ورتیاں جاندیاں نیں، ایس توں اڈ اکثر دیپکا تے سورج پور دی کہانی، ہِدیا انکُر، برن مالا تے پہاڑے وی۔

گرمکھی تے لنڈے لِپیّاں مسلمان تے ہندو واہی وان یاں تاجر، دیسی ریاستاں دے حاکم وی پڑھدے نیں۔ دیسی ریاستاں وچ پڑھائی وی بڑی حدتیکر اکٹھ توں پہلے آلے پنجاب وچ ہون آلی پڑھائی ورگی ای ہووے گی۔

The object of indigenous schools is education for its own sake or preparation for the work of life; that of Government schools is examination and employment under Government.

دیسی سکولاں دا مقصد شعور یاں حیاتی دیاں اوکڑاں لئی تیاری کروانا اے، جد کہ سرکاری سکول دا مقصد امتحان تے سرکاری نوکری دوانا اے۔

سنسکرت وچ عام کر کے پڑھی جان آلیاں لکھتاں بیہرست، کومودی تے امرکوش نیں، جد کہ اکشر دیپکا، سرسوت، چندریکا، کرمت شردھا تے ویاکرن توں اڈ جوتش تے نیایہ وی پڑھائیاں جاندیاں نیں۔ اجوکے سرکاری نظام تعلیم دے ودھا دا نربھر سرکاری نوکری دے ودھا تے ای اے۔

سیکولر ہندو سکولاں وچ نصابی لکھتاں ''پھٹی'' (تختی)، چرنجیکا تے رام چندریکا پڑھائی لئی تے لیلا وتی حساب لئی نیں۔

عربی سکولاں وچ گرائمر دا کورس پورا کرن توں بعد ادب، منطق تے قانون پڑھائے جاندے نیں، قرآن سکول چوکھا وچکارلیاں طبقیاں تیکر محدود نیں تے ایتھے رٹّا، زبانی یاں حفظ کروایا جاندائے۔

حافظہ ودھانا دیسی سکولاں دے بہوں ودھیا نتیجیاں وچوں اک اے۔

سکولاں وچ جماعتاں نہ بنانا اُکا بھیڑا نہیں، کیوں جے ایہدے کارن ہر مُنڈا اپنے گُناں تے محنت موجب اگے ودھن جوگا ہوندائے، تے ہوشیار مُنڈا کسے سست دے کارن پچھے نہیں رہندا۔

سکول شروع کرن دا مقامی لوکاں نیڑے وڈا مقصد اللہ واسطے پڑھائی دا پربندھ کرنا اے۔

ہفتے آلے دن دتی جان آلی پائی نوں ''سندِنا'' آکھدے نیں۔ کئی پادھا سکول باہرلے علاقیاں وچ نیں، پر ورھے دے کجھ ای مہینیاں وچ (مینہ دے موسم وچ)۔

اُچ پدھر دے دیسی سکولاں وچ ساڈا انٹرنس کورس وی پرچلت کروایا جاسکدا سی۔

ہر پنڈ وچ لوکاں نوں گرانٹ۔ اِن۔ ایڈ دا مقصد دسنا چاہیدائے۔

بِنا شک ذاتی طور تے رکھے گئے کئی استاد صرف اودوں گرانٹ قبول نہیں کردے سوائے اوس ویلے دے جدوں اوہناں نوں ملازم رکھن آلے ایس گل دی آ گیا دین، تے انج گھٹ ای

ہووے گا کیوں جے ایس طراں اوہ اپنی آزادی گوا لین گے، اوہناں دے سکولاں وچ مجمع لگ جاوے گا، سوائے اوہناں صورتاں دے جتھے اوہ حاکماں دے نال کھلونا چاہندے نیں۔

کئی ضلعیاں وچ سکول سرکاری لوکاں دی عدم دلچسپی تے سرکاری سکولاں دی وجہ توں تِن چوتھائی دیسی سکول بند کر دتے گئے۔

گورکھ پور وچ ہر تِن وچوں اک مُنڈا سکول جاندائے تے پینڈو علاقے وچ ہر 28 مُنڈیاں وچوں اک۔

ٹُر دے پھِر دے لنڈے استاداں دی رِیت وی پِنڈ وچ عام اے۔

زبانی تعلیم تے حساب سِکھن دا پرانا دیسی دیہاتی نظام

حاضری رجسٹر نہیں بنائے جاندے، پر ویلے کویلے مُنڈیاں دے ناں پکارے جاندے نیں جیہدے کارن اِک سو مُنڈیاں دے پادھا سکول وچ وی ضابطہ بنیا رہندائے تے حاضری پکی ہوندی اے کیوں جے غیر حاضر مُنڈیاں نوں اوہناں دے گھراں توں سد لیا جاندائے۔

کوئی جرمانے نہیں کیتے جاندے۔ پڑھائی دا عمل سویر توں لے کے شام تیکر جاری رہندائے، تے وچکار 11 توں 1 وجے تیکر کھان پین لئی نِکی جیہی بریک ہوندی اے۔ استاد عام کر کے سکولوں باہر نہیں جاندے۔

Etah وچ چھ سکولاں نوں حلقہ بندی الاٹمنٹاں وچوں مدد کیتی جاندی اے، تے ایہہ بہت حد تیکر سرکاری سکولاں لئی تیاری کروان آلے نجی سکولاں دا ای بقایا نیں۔

جس زمانے وچ لاہور گورنمنٹ کالج وچ صرف چار پڑھیار سن، جے ایہنوں تد وی 'کالج' آکھیا جا سکدائے تے کوئی کارن نہیں کہ دس پڑھیاراں توں گھٹ گنتی رکھن آلے دیسی سکول نوں وی سکول نہ آکھیا جاوے۔

ضلعی افسراں نوں دورے دے وچکار نویں سکولاں لئی عرضیاں لینیاں چاہیدیاں نیں۔

ہندو سکولاں وچ جیہڑے سیکولر تے مذہبی دوویں نیں تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں پڑھائیاں جاندیاں نیں: سرسوت، چندریکا، سِدھانت کومودی، بھاگوت، رامائن، لگھو کومُودی، بالمیک رامائن، مہورتھ چِنتامنی، سرب سنگریہہ، ستیہ نارائن، سریمد بھاگوت، دُرگاپتھ، شنکر بودھ، گلستان، بوستان،

بہارِ دانش، اِنشاء خلیفہ، ابو الفضل، سکندر نامہ، یوسف زلیخا، مفیدہ نامہ تے پنج رُخہ۔

فارسی تے عربی سکولاں وچ جیہڑے سیکولر تے مذہبی دوویں نیں تھلے دتیاں گئیاں لکھتاں ورتیاں جاندیاں نیں:

فارسی سکولاں وچ...... سیپارہ عام کریما تے مامقیمان، گلستان بوستان، رہنمائے نماز روزہ تے قرآن، عربی سکولاں وچ...... سکندر نامہ، بہار دانش، ابو الفضل، یوسف زلیخا تے قرآن۔

جے کر سکول نرے سیکولر ہون تے عام کر کے اُچیچے درجے دے سکولاں وچ تھلویں مضمون اُردو، فارسی تے انگریزی بولیاں وچ پڑھائے جاندے نیں: کریما، مامقیمان، دستور الصبیان، گلستان بوستان، انگلش فرسٹ بُک، سیکنڈ بُک، تھرڈ بُک، فورتھ بُک، گرامر دا قاعدہ، حساب، جغرافیہ تے تاریخِ ہند۔

دیسی نظام ایہہ وے کہ سبھ توں پہلاں اپنی لکھت نوں زبانی یاد کیتا جاوے تے فیر اوہدا معنی سکھیا جاوے۔ ایہدے نتیجے وچ اوہناں نوں وکھو وکھ رسماں لئی دعاواں یاد ہو جاندیاں نیں، جد کہ کجھ دوجے لوک ایہدے کارن روزی وی کماندے نیں، جیویں ہندوواں وچ برہمن جیہڑے جدی پشتی پروہت نیں تے مسلماناں وچ حافظ جیہڑے اُچیچا امام مسجد بَن دے نیں تے روزیاں دے وچکار تراویح اوہی پڑھاندے نیں (ایہہ پنجاب وچ وی پرچلت اے)۔

کدی کدی مُنڈے اپنا سبق چنگی طراں یاد کر لین تے اوہناں نوں سکول دا ویلا مُکن توں پہلوں ای چھٹی دے دتی جاندی اے۔

کسے امیر بندے دے پربندھ ہیٹھ ذاتی سکول دا فائدہ ایہہ وے کہ اوہدے ماڑے گوانڈھی وی بِنا معاوضہ پڑھ لیندے نیں۔

بھاویں سرکاری سکولاں وچ پڑھان آلے استاداں نوں دیسی سکولاں وچ نوکر رکھیا جاوے جیہڑا گھٹ ای ہوندا اے تاں اوہ پڑھائی دا پرچلت طریقہ ای چُنن گے۔ لوک دیسی سکولاں دی پڑھائی نوں سرکاری سکولاں آلے طریقے توں چنگا سمجھدے نیں۔

سرکار ولّوں گرانٹاں تد ای منظور کیتیاں جان گئیاں جدوں ماپے جیہناں اُستاد نوں نوکر رکھیا ہووے ایس طراں دیاں گرانٹاں دیاں شرطاں تے راضی ہون۔

راجپوت پڑھائی دی پرواہ نہیں کردے۔

کھتری اپنے بالاں نوں بس اپنی ساکھ موجب پڑھاندے نیں، ایس توں ودھ نہیں، تے مسلماناں دی جاچے سرکاری سکولاں نالوں دیسی سکولاں وچ فارسی ودھیا پڑھائی جاندی اے۔
کئیں وار اوہ بندہ دیسی استاد ہوندا اے جیہدی اک دیہاتی ایس لئی پرورش کردا اے کہ اوہ اوہدے کھاتے درست رکھے تے اوہدے بالاں نوں پڑھائے۔

Tho continuance of indigenous schools is practically a protest against the Government system, and seems to be a survival of the *fittest* in native opinion.

ایہدے ول دھیان کرنا چاہیدائے کہ غریب بالاں نوں پڑھانا دیسی سکول نوں گرانٹ دین نال ننھی کیتا جاوے۔
جے تعلیمی شعبہ پنجاب وچ دیسی سکولاں دیاں باقاعدگی نال ریٹرناں رکھدا جیویں شمال مغربی صوبیاں وچ کیتا گیا تے مینوں پک اے کہ اج ایہناں سکولاں دی گنتی تے پڑھائے جان آلے مضموناں دی پرکھ پڑچول وچ اپنی اوکڑ نہ ساہمنے آؤندی۔
ہندوسکولاں وچ مُنڈے سویرے حساب سِکھدے تے شام ویلے لِکھدے نیں۔
لکھن دی مشق پہلے جے کچی زمین تے نہیں تے لکڑ دی پھٹی تے فیر کاغذ تے کیتی جاندی اے۔
مہینے وچ دو واری ہون آلے اشٹمی تہوار دے دیہاڑے برہمن اُستاد ہر پڑھیار کولوں آٹا، دال تے اک پائی لیندا ائے۔
ورھے وچ اک واری بھادوں دی 12 تاریخ نوں اُستاد تھالی چُک کے اپنے پڑھیاراں دے نال اوہناں دے گھر جاندائے تے ہر بندہ ایس تھالی وچ 4 آنے توں 1 روپیہ رکھدا جاندائے۔
مسلم سکولاں وچ وی استاد نِکّی عید، وڈی عید تے شب برات دے موقعے تے 2 آنے توں 1 روپیہ نذرانہ لیندے نیں، ہر جمعرات نوں اک پائی وی دتی جاندی اے تاں جے اوہ حجامت تے کپڑے دھلوا کے جمعے نوں مسیت وچ صاف ستھرے ہو کے آؤن۔
جے سارا گھرانہ استاداں دا ہووے تے اوہناں وچوں کجھ کوئی ہور پیشہ چُن سکدے نیں،

پر پڑھان دے کم لئی اوہناں نوں کسے ویلے وی بلایا جا سکدا ائے۔

اج وی نویں دیسی سکول کھولے جا رہے نیں تے سنسکرت سکول سِدھانت کومُودی تے کاویہ تیکر گرامر پڑھاندے نیں، تے ایسے طرح بِکٹ پہاڑا تیکر پہاڑے سکھان آلے سکول وی۔

اجیہے پنڈت ہین جیہڑے کوئی تحفہ لین گے نہ نذرانے، اوہ ایڈوانسٹڈ پڑھیاراں نوں نیایہ، ویدانت، میمانسا تے سنسکرت گرامر، جدکہ بقایا نوں کتھاواں (جیویں ست نارائن، ایکادشی مہاتما، بھاگوت سپتہ، گیتا وغیرہ) سنسکرت وچ پڑھاندے تے ہندی وچ اوہناں دی تشریح کردے نیں، ایس توں اڈ جوتش دے مُڈھلے اصول، ہندی کیلنڈر سمجھان دے قاعدے تے جنماں، ویاہواں تے مرگاں تے ہون آلیاں رسماں دا ول وی سکھاندے نیں۔

لنڈے سکولاں وچ اوہ ہر ایکادشی یعنی چن دے پندرھواڑے دی 11 تاریخ نوں آٹا، دال، گھیو لیندے نیں تے بھادوں دے چن دی 4 تاریخ نوں اک وڈا تحفہ لیندے نیں جیہنوں عام کر کے چوک چکری آکھدے نیں کیوں جے چار مُنڈے لاٹھیاں نال کھیڈدے ہوئے اگے ودھدے جاندے نیں۔ ایہہ فیس ماڑے ماپیاں کولوں 4 توں 8 آنے تے چنگے کھاندے پیندے ماپیاں کولوں 1 توں 5 روپئے وے، پڑھیاراں وچ مٹھّیائی ونڈی جاندی اے تے کدی کدی استاد نوں پگڑی وی لبھدی اے۔ تاں جے، آکھیا جاندائے کہ انج پنجاب دے جنوبی پاسے ہوندائے، تے شمال مغربی صوبیاں وچ لنڈے سکول ایس تہوار دے ٹھیک پہلوں شروع تے فیر غائب ہو جاندے نیں۔

دیسی تے سرکاری سکولاں وچکار مقابلہ بازی دی سلاہنا کرنی چاہیدی اے، تے دوجیاں توں اڈ اوہناں نوں ضلعی تے میونسپل وظیفے دینے چاہیدے نیں، ایس توں اڈ دیسی سکول دا کامیاب پڑھیار جے پسند کرے تے اوہنوں اپنے سکول وچ ای رہن دینا چاہیدائے۔

استاد نوں اپنے پڑھیاراں دی متھاجی چوں کڈھن لئی گرانٹاں دینیاں چاہیدیاں نیں۔

پنجاب وچ دیسی سکول اینے ماڑے نہیں جِنّا کہ اودھ تے شمال مغربی صوبیاں وچ نیں۔

دیسی سکولاں وچ پڑھن آلیاں دے پرانیاں نصابی لکھتاں ول جھکاؤ نوں مُکھ رکھنا چاہیدائے۔

سرکاری سکولاں دے اوہ استاد جیہڑے آپ دیسی سکولاں وچ پڑھے نیں اکثر اوہناں نوں پڑھیاراں دے ماپے تاریخ تے جغرافیہ پڑھان دی آگیا نہیں دیندے کیوں جے اوہناں دی

جاچے حساب چوکھا اہم اے۔

جے دیسی سکولاں دے استاداں نوں نارمل سکولاں وچ گھلیا جاوے تے اوہناں دے پچھے اوہناں دے اپنے سکولاں دا پربندھ وِگڑ سکدا ائے۔

دیسی سکول سرکاری سکولاں دے نیڑے ای ہوندے نیں۔

دیسی سکول ویرانی دا شکار نیں کیوں جے سرکاری سکولاں وچ خاص کر عربی تے سنسکرت دی پڑھائی کجھ ماڑی اے۔

پنجاب وچ نجی ٹیوشن وی اکثر اُنج ای عارضی اے جیویں یورپ وچ۔

جانکاری موجب پٹواری اپنے بالاں نوں دیسی سکول وچ گھلن نوں چنگا سمجھدے نیں، بھاویں اوہناں نوں خبردار وی کیتا جاوے کہ ایس طراں اوہ اپنے عہدے لئی نااہل ہو جان گے۔

دیسی سکولاں دی مدد دا بہوں ودھیا طریقہ ایہہ وے پئی:

1. پبلک سروس تے دوجے امتحاناں وچ سرکاری وظیفے لئے جا سکدے نیں، تے اوہناں امتحاناں وچ 'چونویں' مضموناں دی گنتی وچ وادھا کرنا چاہیدائے۔
2. نصابی لکھتاں دی چوکھی فراہمی، بِنا کسے خاص شرط دے ہونی چاہیدی اے۔
3. پبلک امتحاناں وچ عام جانکاری دے کسے وی مضمون وچ پاس ہون آلے پڑھیاراں لئی انعام، تے ہر اجیہے استاد لئی اعزاز جیہدے تِن پڑھیار پاس ہون۔

جے دیسی سکولاں دی مالی مدد کیتی جاوے تے سرکاری پرائمری سکولاں وچ کوئی وادھا نہیں کرنا پوے گا، پر اجوکے سرکاری سکولاں نوں ماڈل دیسی سکولاں وچ بدلنا چاہیدائے۔

فارسی سکولاں وچ پڑھیار اخلاقی مَتاں، نِکے ڈرامے، کہانیاں تے بُجھارتاں زبانی یاد کردے نیں تے عام کر کے ماپے یاں اُستاد اوہناں نوں چنگی طراں سمجھاندے نیں۔ فارسی سکولاں وچ خطِ شکستہ سکھایا جاندائے۔

جے پڑھیار ہولی پڑھ رہیا ہووے تے ایہنوں کام چور آکھیا جاندائے۔

بلّیا دے کلکٹر دا آکھنا اے کہ ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ دیسی سکولاں نوں چنگا نہیں سمجھدا۔

'پاتھی' یاں 'پتھی' کچی دھرتی دا کجھ حصہ اے جیہدے تے سواہ یاں گارا مَلیا گیا ہووے۔

استاد ولوں کیتیاں گئیاں تشریحاں پڑھیاراں نوں یاد کرنیاں ہوندیاں نیں۔

ہر مُنڈے نوں وکھرا پڑھایا جاندائے۔ شمال مغربی صوبیاں وچ مہاجنی، لنڈے، صرافی، کاٰیتھی یاں مُنڈیا سکولاں دے استاد اکثر بھائی، گُرو، پادھا وغیرہ اکھواندے نیں جیہدے توں انج لگدائے کہ اوہناں وچوں کئیاں دا سمبندھ پنجاب نال سی۔

قصبیاں تے وڈے پِنڈاں وچ مُنڈیاں تے بالغاں لئی رات دے سکول تاں ای کھلونے چاہیدے نیں جد اوتھے دے لوکی تے استاد راضی ہون۔

(نوٹ: ویکھو ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ بداؤں دے خلاف Hogskin دی شکایت۔)

استاد اپنے سکول نوں ڈپٹی کمشنر کول رجسٹر کروا سکدا ئے۔ کجھ مُنڈے ہندی وچ راماین پڑھدے نیں، کدی کدی کُڑیاں مُنڈیاں دے اکٹھے سکولاں وچ قرآن پڑھایا جاندائے۔

کسے اجیہی صوت وچ گرانٹ نہیں دینی چاہیدی جیہدے کارن ماپیاں دا اپنے بالاں دی پڑھائی تے خرچہ گھٹ جاوے۔

جدوں کھیتیاں چنگیاں ہون تے دیسی سکولاں دی گنتی ودھ جاندی اے۔

دیسی سکول اکثر امیر واہی وان تے مہاجن کھولدے نیں جیہڑے اپنے بالاں نوں کسے پبلک سکول وچ نہیں گھلنا چاہندے۔

صلاحواں: پنجاب سرکار تے امداد آلے سکولاں وچ جے ہر پڑھیار تے خرچہ 13 روپئے 4 آنے تے 4 پائی ورھے وار گِنیا جاوے سَنے پڑھیار، بھاویں اوہ امتحان پاس کرن یاں نہ کرن، ویکھو رپورٹ دا صفحہ نمبر 28، تے تھلے دتے ٹیسٹ پاس کرن تے استاداں تے پڑھیاراں نوں تھلے دتے انعام دینا اُکا مہنگا نہیں ہووے گا:

1. ''پبلک سروس امتحان'' پاس کرن آلے ہر پڑھیار لئی استاد نوں تِن تِن روپئے، پڑھیار نوں کجھ دین دی لوڑ نہیں کیوں جے پبلک سروس لئی اہلیت دا سرٹیفکیٹ لے کے اوہنوں واہوا کجھ لبھ جاندائے۔
2. دیسی نصاب دے سارے مضمون جیہناں دی نشانی پنجاب یونیورسٹی ہر سکول لئی کرے گی پاس کرن تے اک سرٹیفکیٹ توں اڈ دو روپئے دیاں انعامی لکھتاں وی دینیاں چاہیدیاں نیں پاس کیتے گئے تِنوں درجیاں دی مناسبت نال۔ ہرتن پاس ہون آلے پڑھیاراں لئی استاد نوں پنج روپئے، ایس توں اڈ عام تقریب وچ خاص لباس (خلعت) تے سرٹیفکیٹ

وی لبھن۔ دیسی سکولاں دے امتحان آپ یاں پنجاب یونیورسٹی دے بھرتی کیتے مقامی اگیزامینر اں راہیں لئے جان۔

3. تھلویں مُڈھلے سٹینڈرڈ توں عام جانکاری دے اک یاں چوکھے مضمون پاس کرن آلے ہر پڑھیار نوں اک روپیہ دتا جاوے۔

4. پنجاب یونیورسٹی دے 'مولوی' تے 'پنڈت' امتحان پاس کرن تے تِنوں گریڈاں دے پڑھیاراں نوں 5، 10 تے 15 روپئے دتے جان، تے منشی گریڈاں لئی ترتیب وار 2، 5 تے 10 روپئے، بھائی گریڈاں لئی ترتیب وار 2، 4 تے 8 روپئے۔ 1871ء توں بعد پنجاب یونیورسٹی کالج دے ہرطراں دے اورینٹل امتحان پاس کرن آلے امیدواراں دی گنتی 1006 وے، ایس لئی مولوی، پنڈت، مُنشی تے بھائی دے وکھو وکھ امتحان پاس کرن آلے امیدواراں نوں انعام دین تے پبلک یاں لوکل خرچے وچ وادھا کرن توں جھکن دا کوئی کارن نہیں۔ ایہناں خرچیاں دے چنگے اثر کئی حصے وڈے ہون گے جیہے علم تے ادب دی بحالی تے دیسی استاداں ولّوں عام جانکاری دے مضموناں نوں مَنّن دی شکل وچ ساہمنے آؤن گے۔

5- پنجاب نال جُڑن توں پہلوں شمال مغربی صوبیاں دے ضلعیاں وچ دیسی تعلیم

اجوکے پنجاب بارے رپورٹ نوں مکمل کرن لئی ضروری اے کہ پنجاب نال جُڑن توں پہلوں شمال مغربی صوبیاں دے وکھو وکھ ضلعیاں وچ دیسی تعلیم دی حالت دا ویروا اجوکی صورت حال نال کیتا جاوے۔

From Report of A. Roberts, Esq., for 1849:

پانی پت: 1849ء وچ ضلع پانی پت وچ 105 سکول سن۔ ایہہ سینی پت تے پانی پت پرگناں تے کرنال تے مشتمل سی۔ 105 سکولاں وچوں 13 فارسی، 15 عربی، 27 ہندی سگوں مہاجنی تے 32 سنسکرت سکول سن۔ ہندو سکولاں دے سارے استاد برہمن سن، سوائے دو بنیاں دے۔ اک ہندو سکول وچ مسلمان وی پڑھاندا سی، جدکہ دو برہمن فارسی سکولاں وچ پڑھاندے سن۔ ڈپٹی کلکٹر مسٹر جانسن ہوراں سکول وچ پڑھن آلے بالاں دا کل آبادی نال تناسب 1.8 فیصد

دسیا، پر ایہنوں ڈونا کرنا ٹھیک سمجھیا کیوں جے کُڑیاں تے مُنڈے گھر تے وی پڑھدے سن۔ ایس طراں زنانہ تے گھراں وچ ای پڑھائی ظاہر ہوئی۔ ہن سکول وچ پڑھن آلے بالاں دا تناسب ایہہ وے: پانی پت وچ 25 سینی پت وچ 8 تے کرنال وچ 13۔

دہلی: ضلع دہلی وچ 321 سکول سن جیہناں وچوں 270 شہر وچ، 8 آل دوال دیاں آبادیاں وچ تے 43 ضلعے دے اندرون وچ۔ ہن ضلع دہلی وچ 216 سکول نیں۔

فارسی تے ہندی سکولاں دا تناسب 5:1 اے، شہر وچ ہندوواں دی گنتی مسلماناں نالوں چوکھی ہون کارن ایہہ حیرانی آلا اے۔ فارسی استاداں وچوں 256 مسلمان، 8 کایتھ، 2 برہمن، 2 کھتری تے 1 بنیا سی۔

ایہناں وچوں 24 استاد 27 ورھے توں زیادہ یاں تقریباً 28 ورھے توں پڑھا رہے سن۔ ایہناں فارسی سکولاں وچ ہندو مُنڈیاں دی گنتی جے مسلمان مُنڈیاں دے برابر نہیں تے نیڑے نیڑے ضرور سی۔ ہندو سکولاں دے استاداں وچوں 52 برہمن تے اک کایستھ سی۔

ایہناں وچوں 14 استاد تقریباً 35 ورھیاں توں پڑھا رہے سن۔

روہتک وچ 46 سکول سن۔ ہن ایتھے 99 دیسی سکول نیں۔

گڑگانو وچ 100 سکول سن۔ ہن ایتھے 55 دیسی سکول نیں۔

ایتھے ایہہ دسدے جایئے کہ پانی پت وچ 46 عربی تے فارسی سکولاں وچوں 24 مسیتاں وچ کھلے سن۔ ہریانہ (حِصار) دے 28 سکولاں وچوں 21، تے دہلی دے 268 سکولاں وچوں 80 مسیتاں وچ سن۔

167، 30، 16، 2 آبادی آلے شمال مغربی صوبے (ہن پنجاب وچ رَلائے گئے ضلعے چھڈ کے) وچ پڑھن آلے پڑھیاراں دی کل تعداد 64333 سی تے سکولاں دی گنتی 7361 سی، ایسراں ظاہر ہویا کہ شمال مغربی صوبیاں دے رَلائے گئے ضلعے اج وی دیسی پڑھائی دے حوالے نال پنجاب خاص دے ضلعیاں دی اوسط توں تھلے نیں۔

6- دیسی سکولاں وچ ورتیاں جان آلیاں اصطلاحواں

دیسی سکولاں وچ ورتیاں جان آلیاں کجھ اصطلاحواں تھلے دتیاں گئیاں نیں:

سکول	چاٹ سال پاٹ سال دھرم سالا مدرسہ مکتب	چاٹ یاں چٹ: اُستاد، سال: ہال، تھاں (اُستاد دا گھر) پاٹھ: سبق (پڑھائی آلی تھاں) (پڑھائی آلا گھر)
استاد	چاٹ سالا دا پاٹھ شالا دا دھرم سالا دا مدرسے تے مکتب دا	پاندھا۔ پنڈت۔ بھائی۔ مولوی تے میاں۔ ایہہ دوویں اِکو معنیاں وچ ورتیاں جاندیاں نیں۔
پڑھیار	چاٹ سالا دا پاٹھ شالا دا دھرم سالا دا مدرسے دا مکتب دا	مُنڈے، چٹیا وِدیارتھی سِکھ پڑھیار پڑھیار (ایس توں اڈ قرآن سکول دا)
مانیٹر	مسلم سکولاں وچ	عام کر کے خلیفہ۔
سبق	ہندو سکولاں وچ مسلم سکولاں وچ	پاٹھ۔ سبق۔
چھٹیاں	ہندو سکولاں وچ مسلم سکولاں وچ	چھٹّی (تیونہار، یعنی تہوار) تعطیل تے چھٹی۔
دوہرائی	ہندو سکولاں وچ مسلم سکولاں وچ	آموختہ پڑھنا۔ مہارنی (پہاڑے دوہرانا)

لکھن آلا تختہ	(ہندی) پٹّی ، (فارسی) تختی۔
ڈنڈا	(ہندی) سنتی، (فارسی) قمچی۔
پین	(ہندی) لیکھنی ، (فارسی) قلم۔
دوات	(ہندی) بھوکا، بُدھکا، گُلیا، (فارسی) دوات۔
پیڈا کرنا	(ہندی) گھوٹا، (فارسی) موہرا تے گھوٹا وی۔
رہنما لکیراں	(ہندی) سمس کرما، (فارسی) مِسطر۔
لکھت	(سنسکرت) پُستک، (ہندی) پوتھی، (فارسی) کتاب۔
کاغذ	(ہندی) تاؤ، پتھرا، (فارسی) تختہ۔
پنّا	(ہندی) پنّا، (سنسکرت) پتر، (فارسی) ورق۔
پیسٹ بورڈ	(فارسی) وصلی۔
بستہ	(ہندی) بندھنا، (فارسی) بستہ۔
اصلاح	(ہندی) شودھنا، (فارسی) اصلاح۔
اِملاء	(فارسی) اِملاء۔
ہتھ دی لکھائی	(ہندی) لیکھ، (فارسی) خط۔
رٹّا لانا	(ہندی) موکِک پاٹھ، (فارسی) رواں پڑھنا، ناظرہ پڑھنا۔
زبانی یاد کرنا	(ہندی) کنتھ کرنا، (فارسی) بر زبان از بر کرنا، یاد کرنا، نوک زبان کرنا، حفظ کرنا۔
سبق دوہرانا	(ہندی) بچارنا، (فارسی) مطالعہ کرنا۔
پرانیاں چِٹھیاں دی فائل	(فارسی) مکتوب، ایہہ پڑھیار شکستہ پڑھن دی مشق لئی ورتدا سی۔

☆☆☆

پنجاب وچ پرچلت لِپّیاں دے نمونے

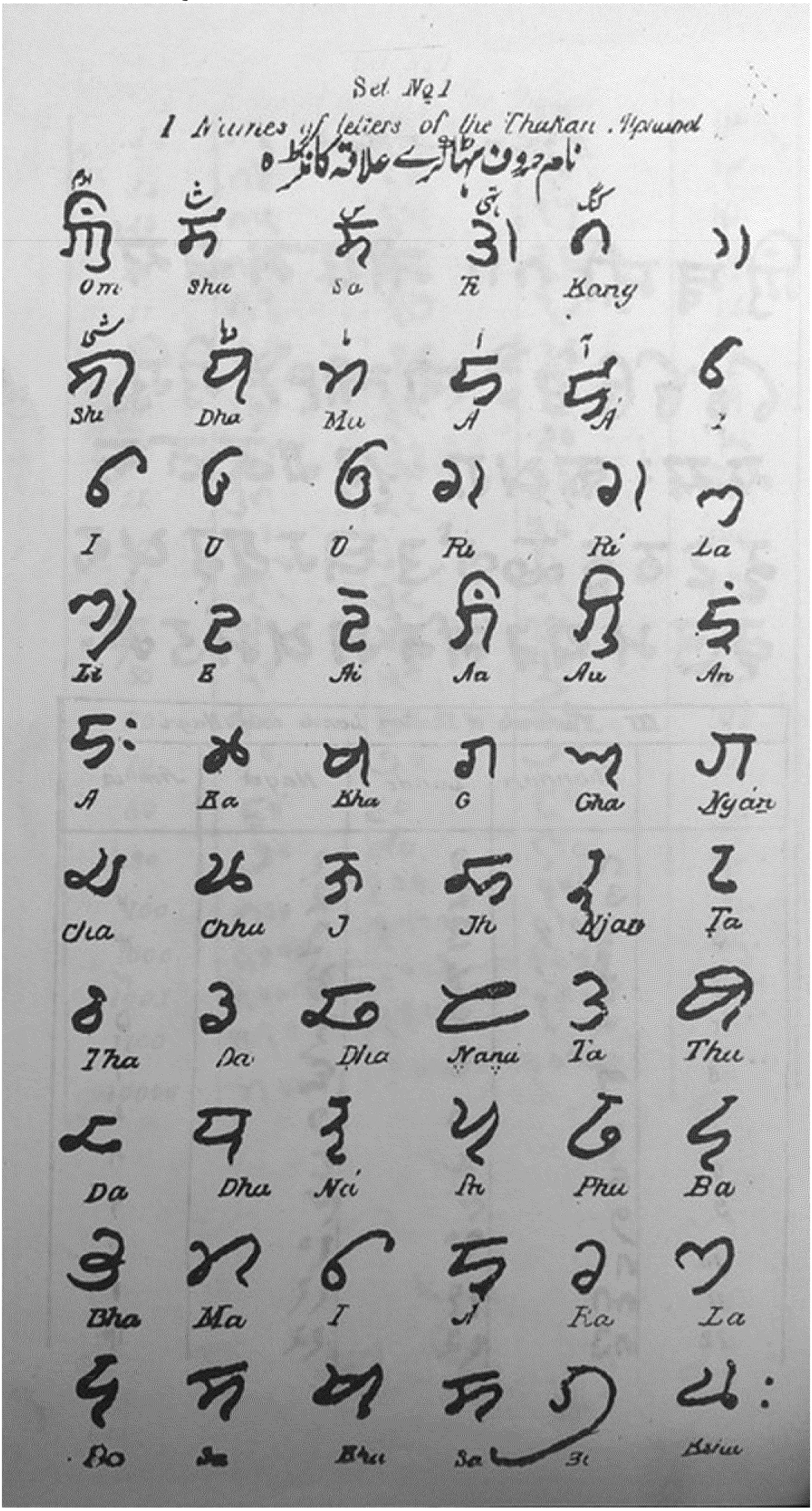
Set No 1
Om Shu Sa Ti Kang
Shu Dha Mu A A
I U U Ri Ri La
Li E Ai Aa Au An
A Ka Kha G Gha Nyan
Cha Chhu J Jh Njan Ta
Tha Da Dha Nanu Ta Thu
Da Dhu Na Pa Phu Ba
Bha Ma I A Ra La
Bo Sa Sa

II. Thakari of Mandi

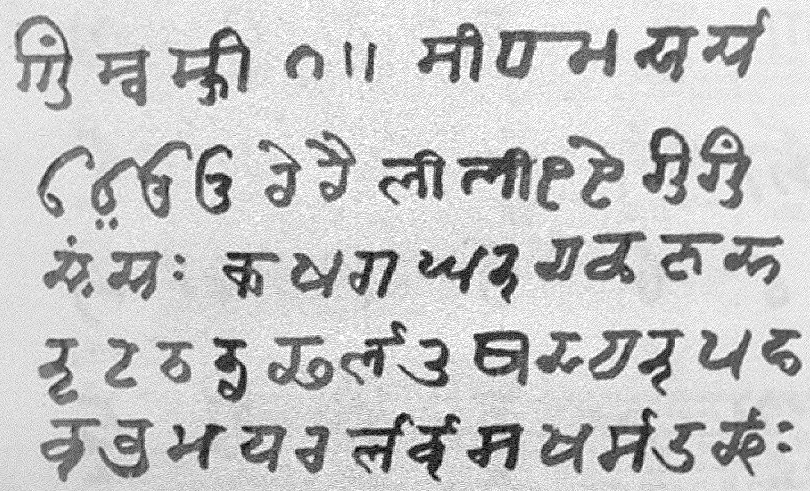

III Numerals of Thakari Lande and Nagri				
	Thakari	Lande	Nagri	Arabia
1	𑛁	१	१	١
2	𑛂	२	२	٢
3	𑛃	३	३	٣
4	𑛄	४	४	۴
5	𑛅	५	५	۵
6	𑛆	६	६	۶
7	𑛇	७	७	٧
8	𑛈	८	८	٨
9	𑛉	९	९	٩
10	𑛁𑛀	१०	१०	١٠
11	𑛁𑛁	११	११	١١
12	𑛁𑛂	१२	१२	١٢

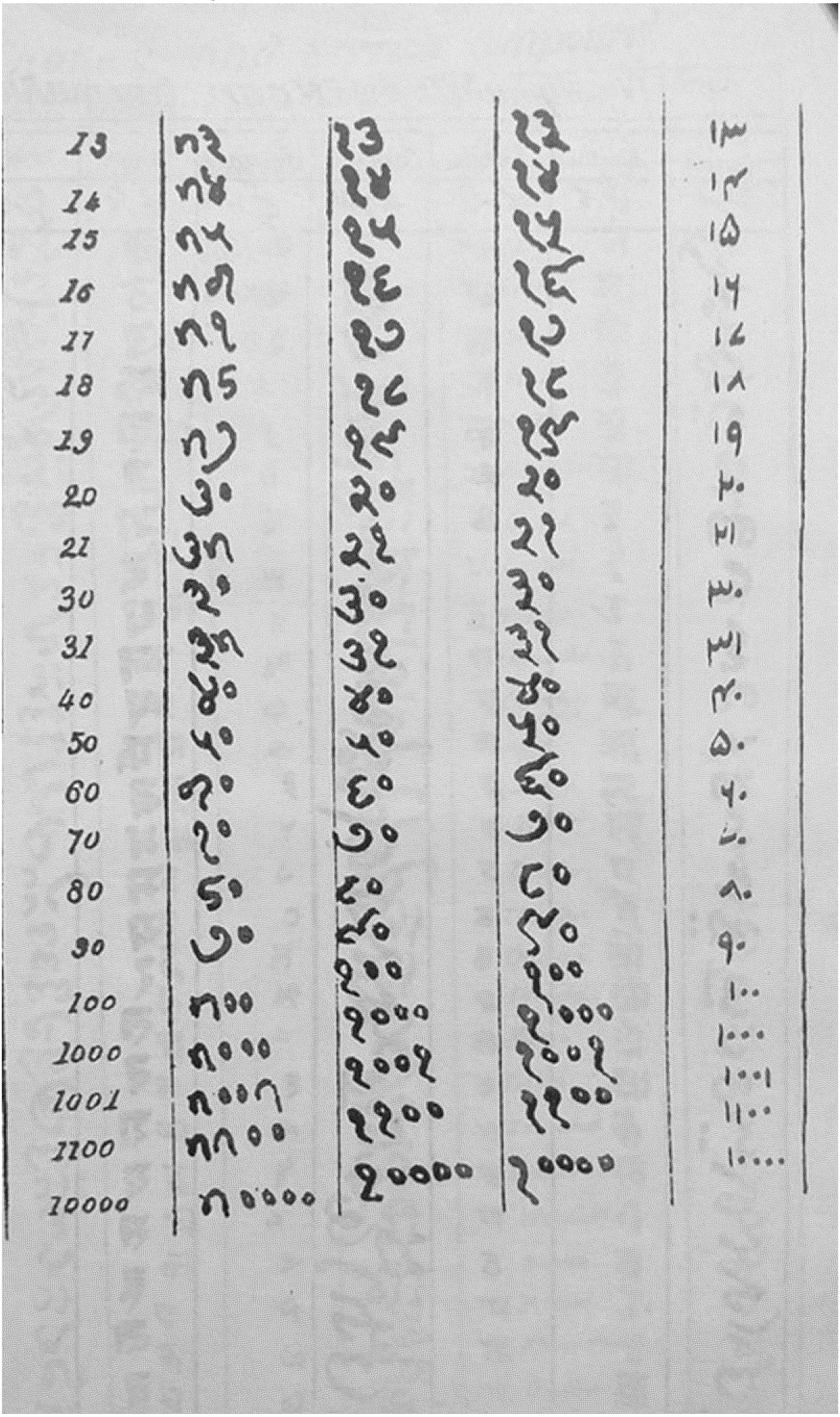
13
14
15
16
17
18
19
20
21
30
31
40
50
60
70
80
90
100
1000
1001
1100
10000
١٣
١٤
١٥
١٦
١٧
١٨
١٩
٢٠
٢١
٣٠
٣١
٤٠
٥٠
٦٠
٧٠
٨٠
٩٠
١٠٠
١٠٠٠
١٠٠١
١١٠٠
١٠٠٠٠

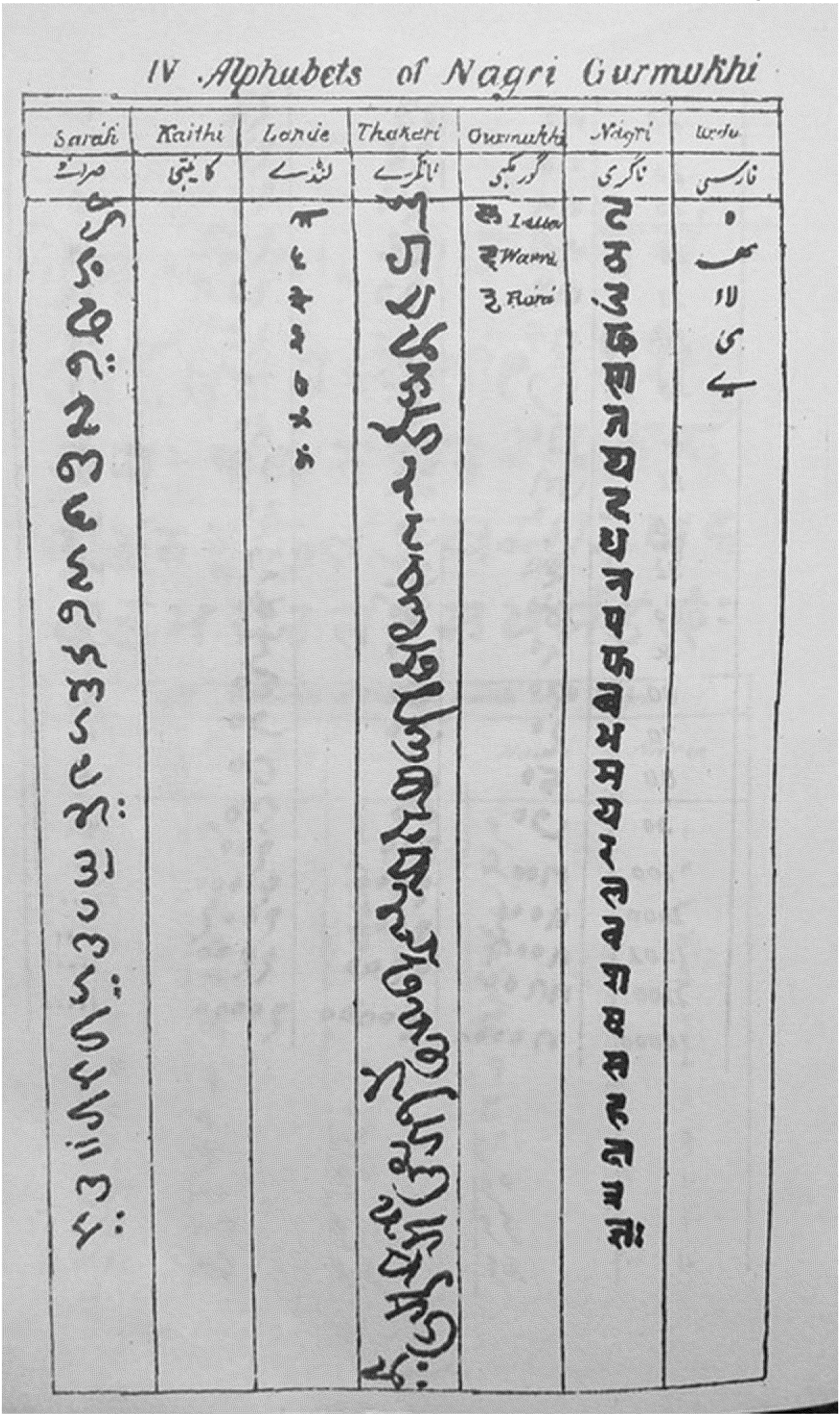
IV Alphubets of Nagri Gurmukhi
Kaithi
Thakeri
Gurmukhi
Nagri
Urdu
ناگری
فارسی

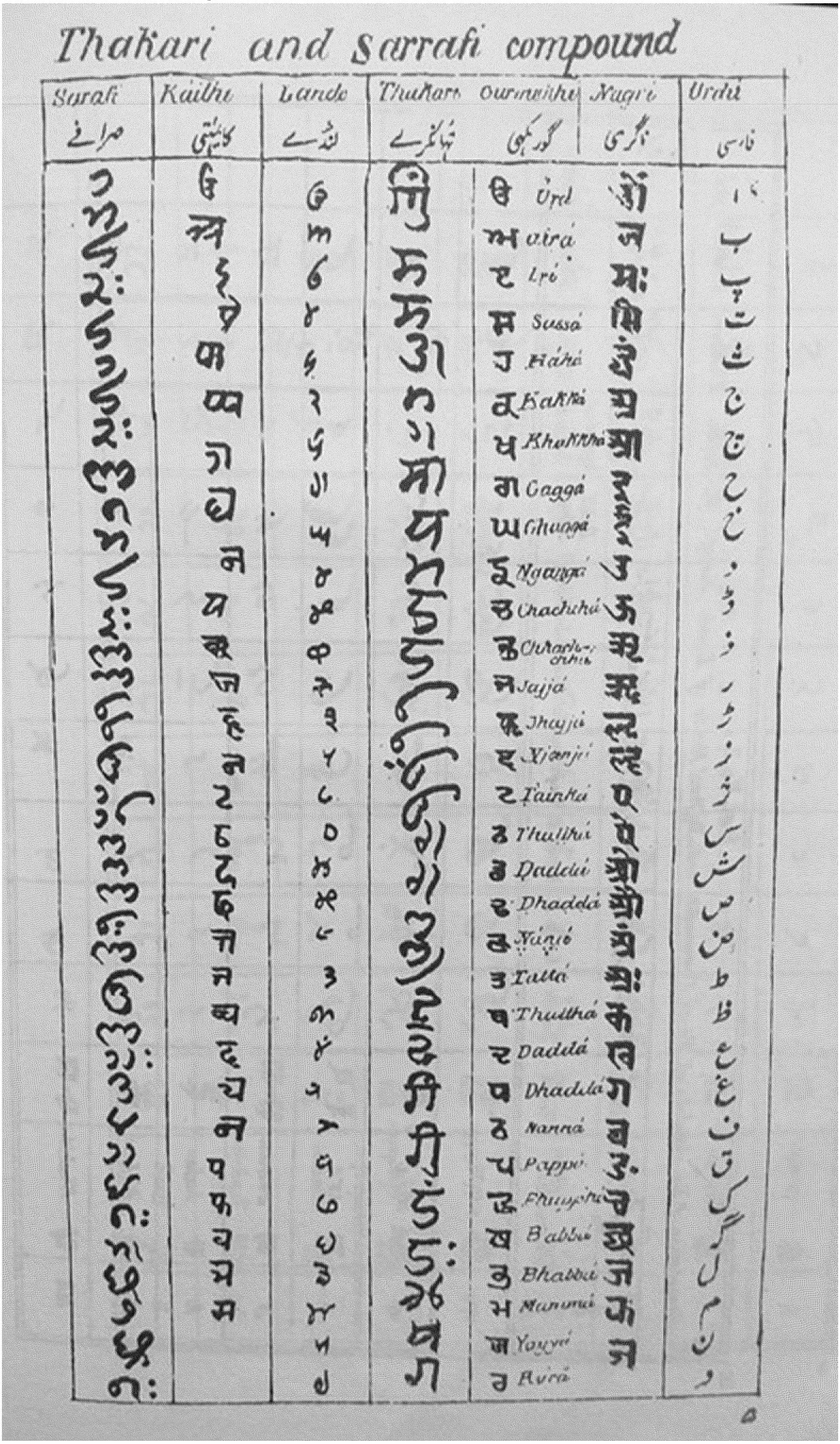
Thakari and Sarrafi compound
Sarafi
صرافے
Kaithi
کیتھی
Lande
لنڈے
Thakari
ٹھاکرے
Gurmukhi
گورمکھی
Nagri
ناگری
Urdu
فارسی
Urá
Aira
Iri
Sussa
Háhá
Kakka
Khakkha
Gaggá
Ghagga
Ngagga
Chachhá
Chhachha
Jajjá
Jhajjá
Njanja
Tainka
Thattha
Daddá
Dhaddá
Nanna
Tattá
Thatthá
Daddá
Dhaddá
Nanna
Pappa
Phappha
Babba
Bhabba
Mamma
Yayya
Rará

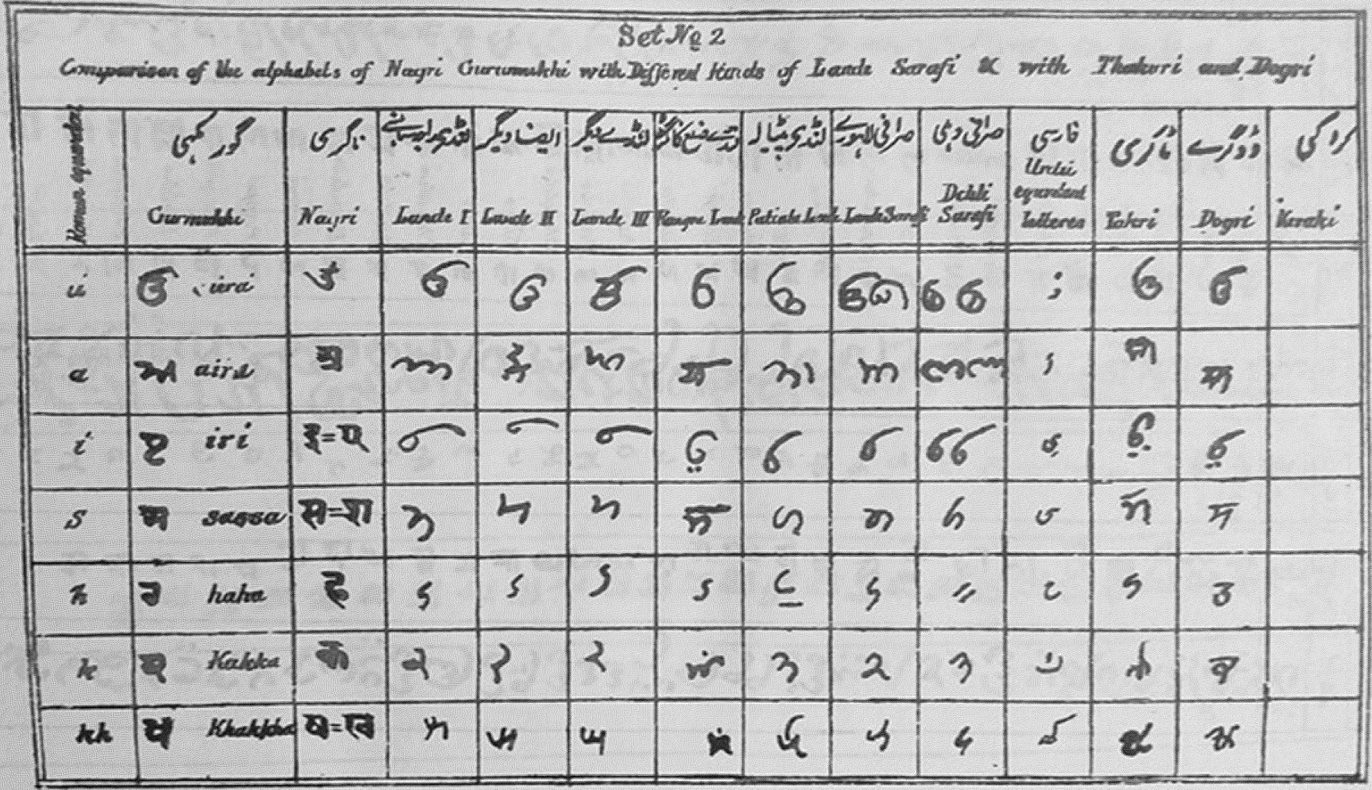
Set No 2
Comparison of the alphabets of Nagri Gurumukhi with Different Kinds of Lande Sarafi & with Thakuri and Dogri
Roman equivalent
گورمکھی
Gurmukhi
ناگری
Nagri
Lande I
Lande II
Lande III
Nagri Lande
Patiala Lande
Lande Sarafi
صرافی دہلی
Dehli Sarafi
فارسی
Urdu equivalent letters
ٹاکری
Takri
ڈوگرے
Dogri
کراکی
Karaki
u
ura
a
aira
i
iri
s
sassa
h
haha
k
Kakka
kh
Khakkha

g
gh
ch
chh
j
jh
t

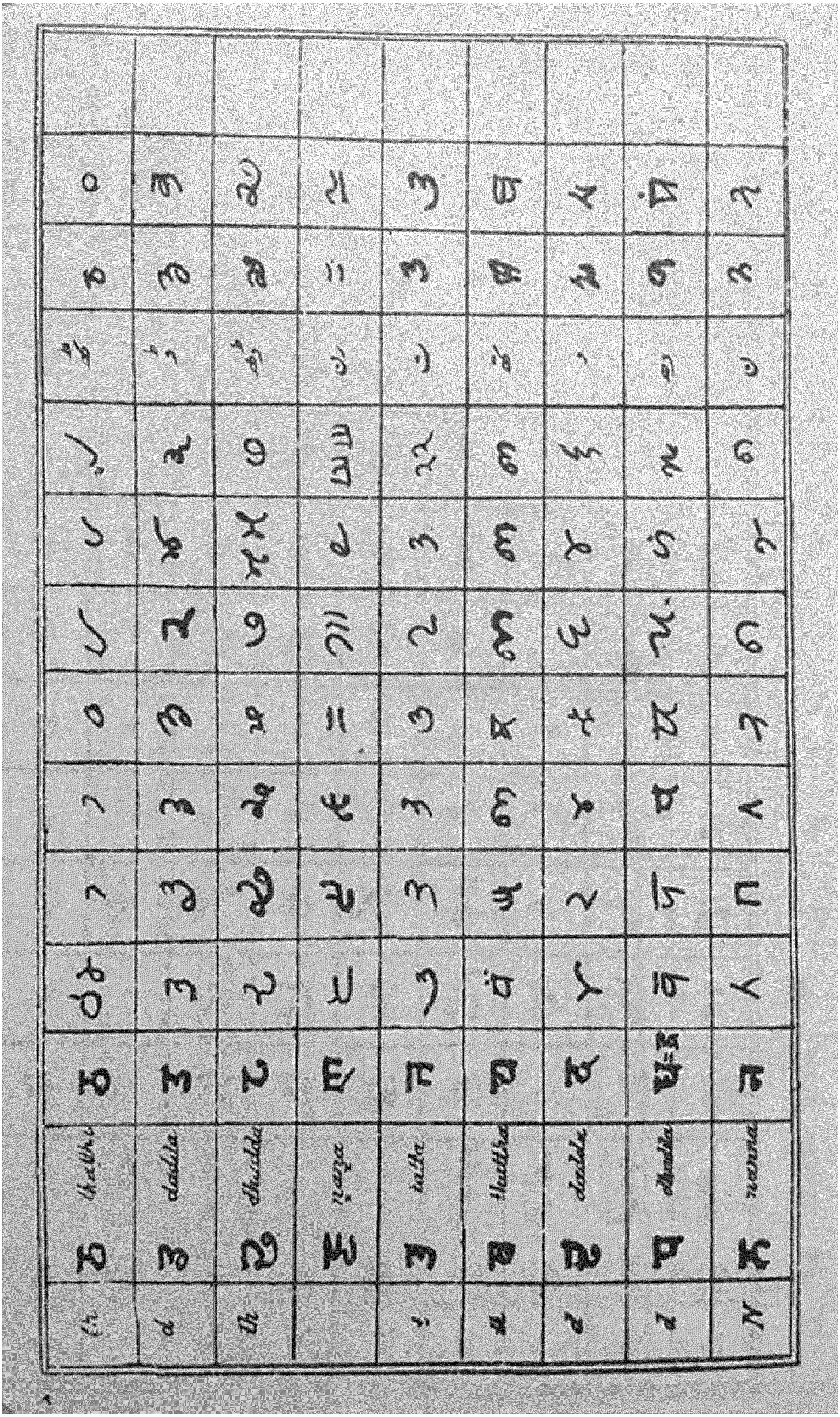
dadda
tatta
dadda
nanna

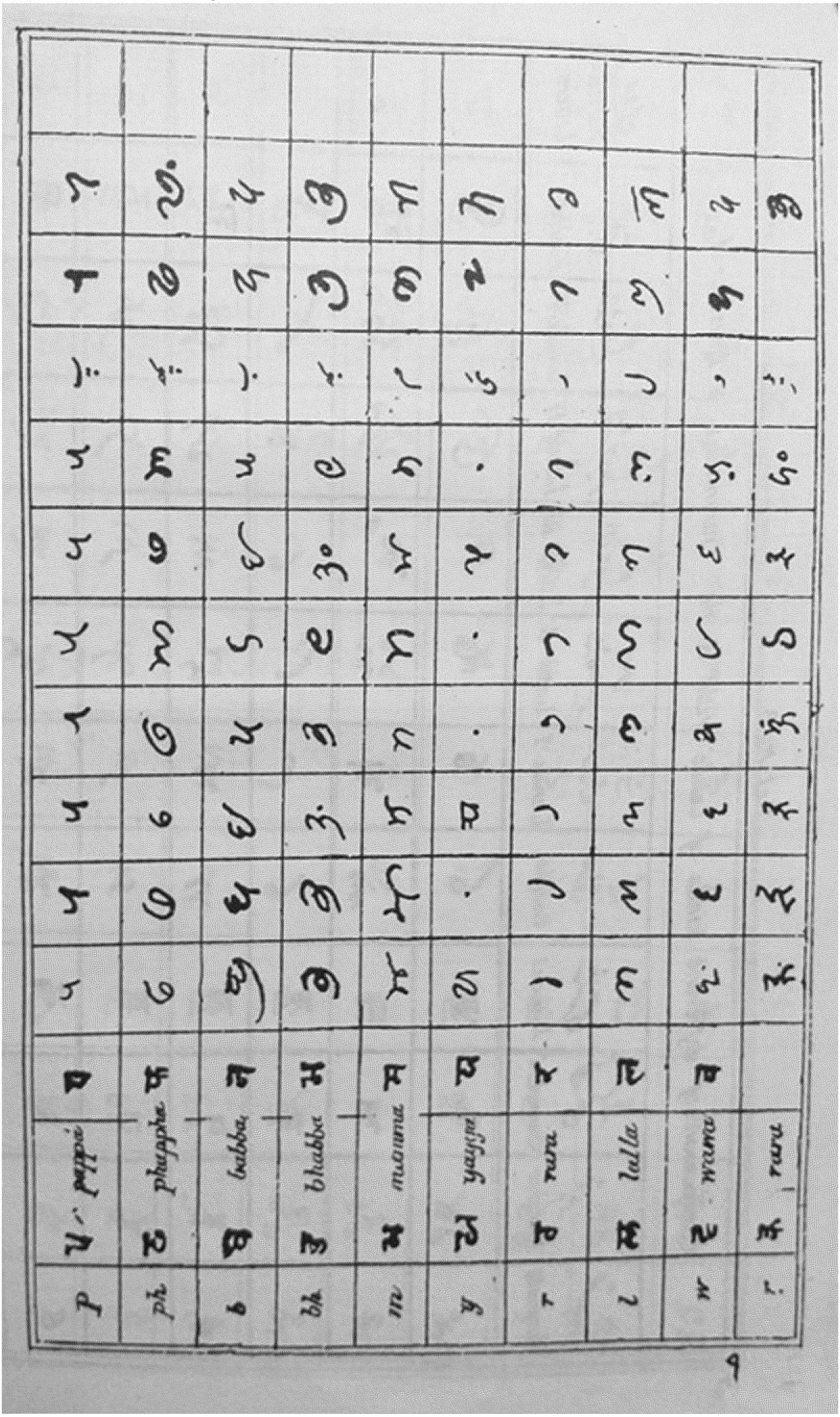
p
pappa
ph
phappha
b
babba
bh
bhabba
m
mamma
y
yayya
r
rara
l
lalla
w
wawa
r
rara

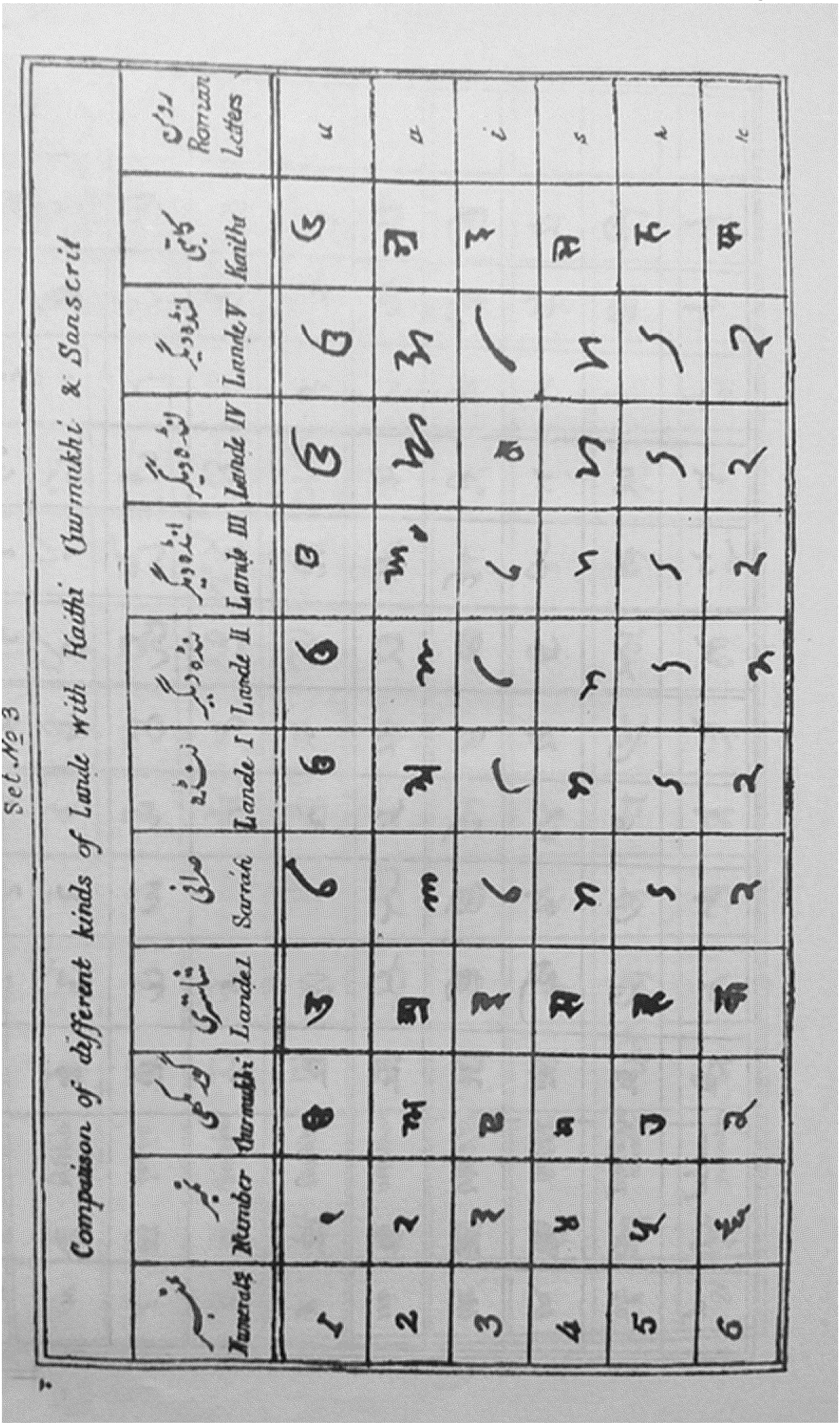
Set No 3
Comparison of different kinds of Lande with Kaithi Gurmukhi & Sanscrit
Numerals
Number
Gurmukhi
Lande I
Sarrah
Lande I
Lande II
Lande III
Lande IV
Lande V
Kaithi
Roman Letters
1
2
3
4
5
6

25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35

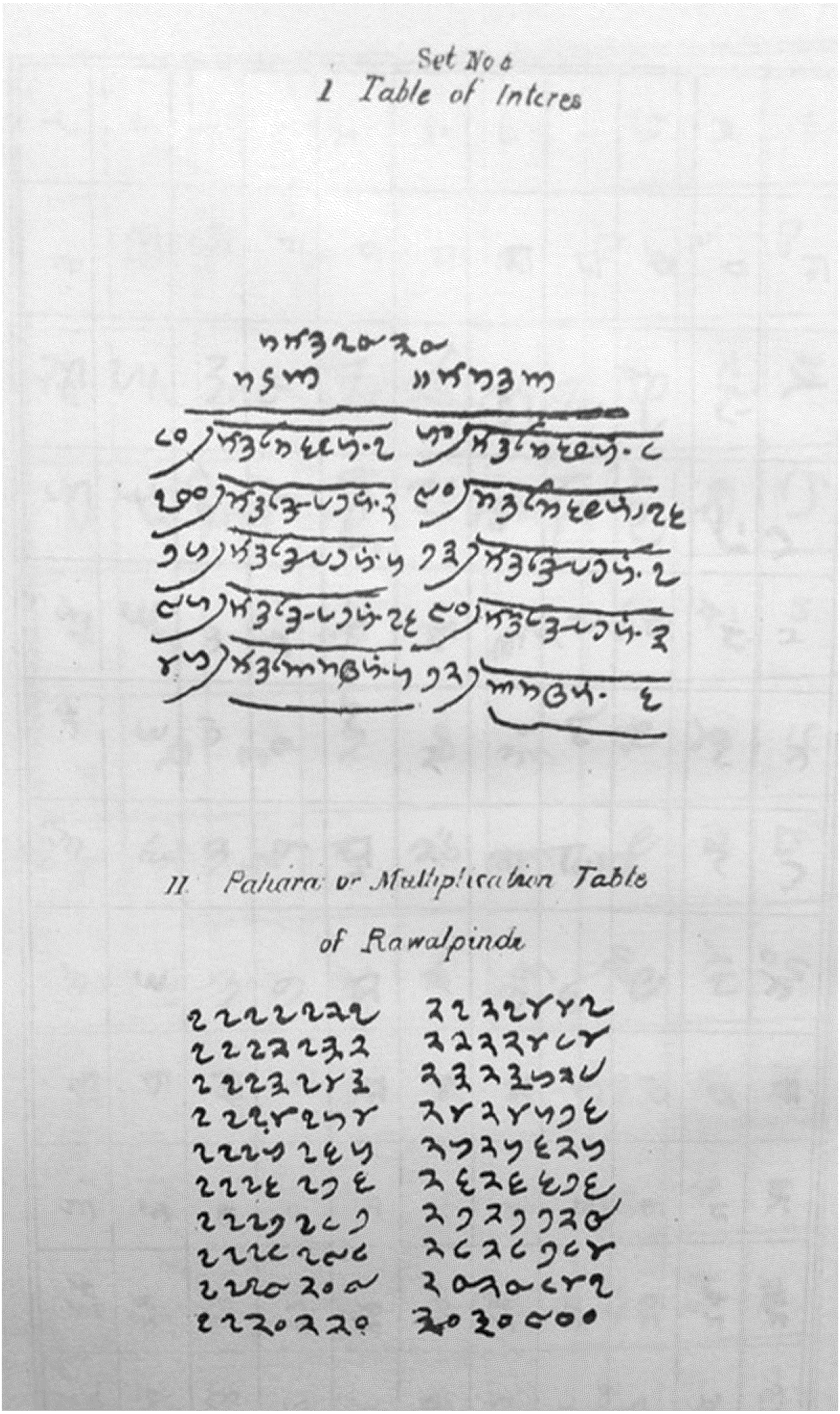
Set No 8
I Table of Intcres
II Pahara or Multiplication Table
of Rawalpindi

III Letter in the Rawalpindi Mahajani (?) character called the Local Panjabi characters

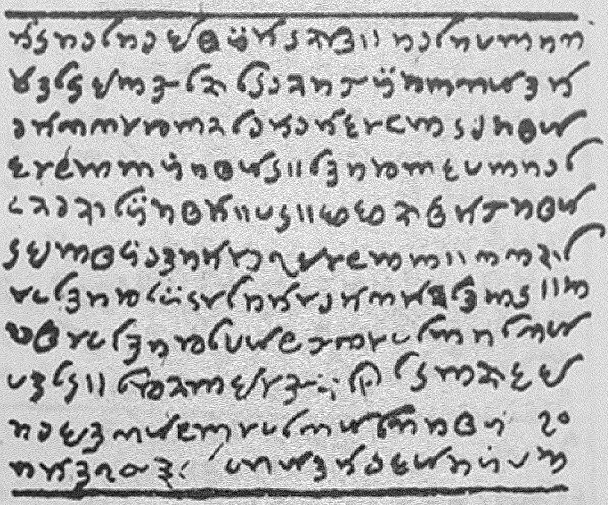

IV Table of Land Measurement

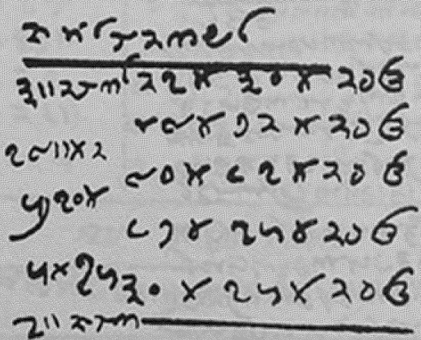

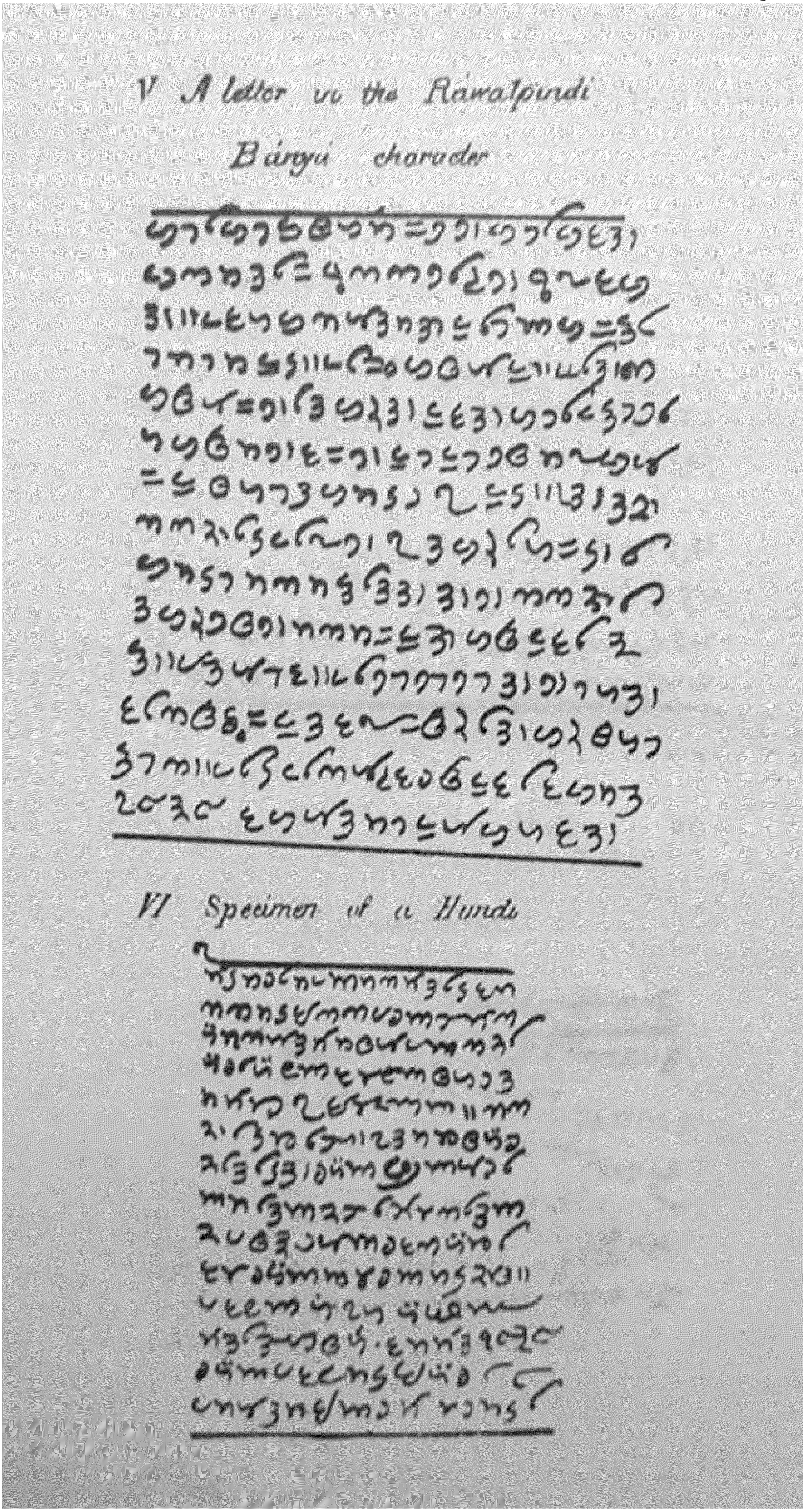
V A letter in the Rawalpindi
Bāngui character
VI Specimen of a Hundi

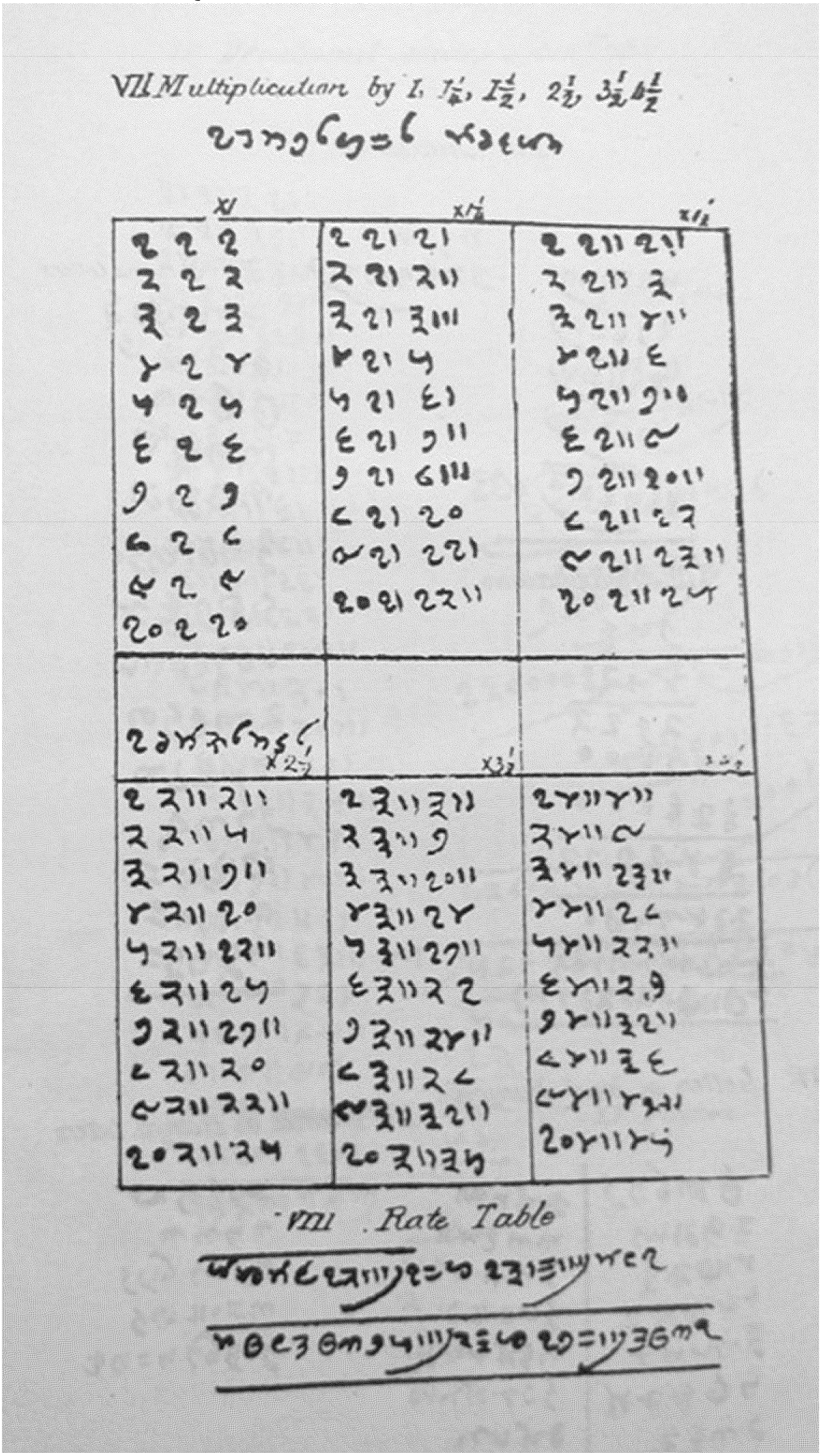
VII Multiplication by 1, 1¼, 1½, 2½, 3½, 4½
VIII Rate Table

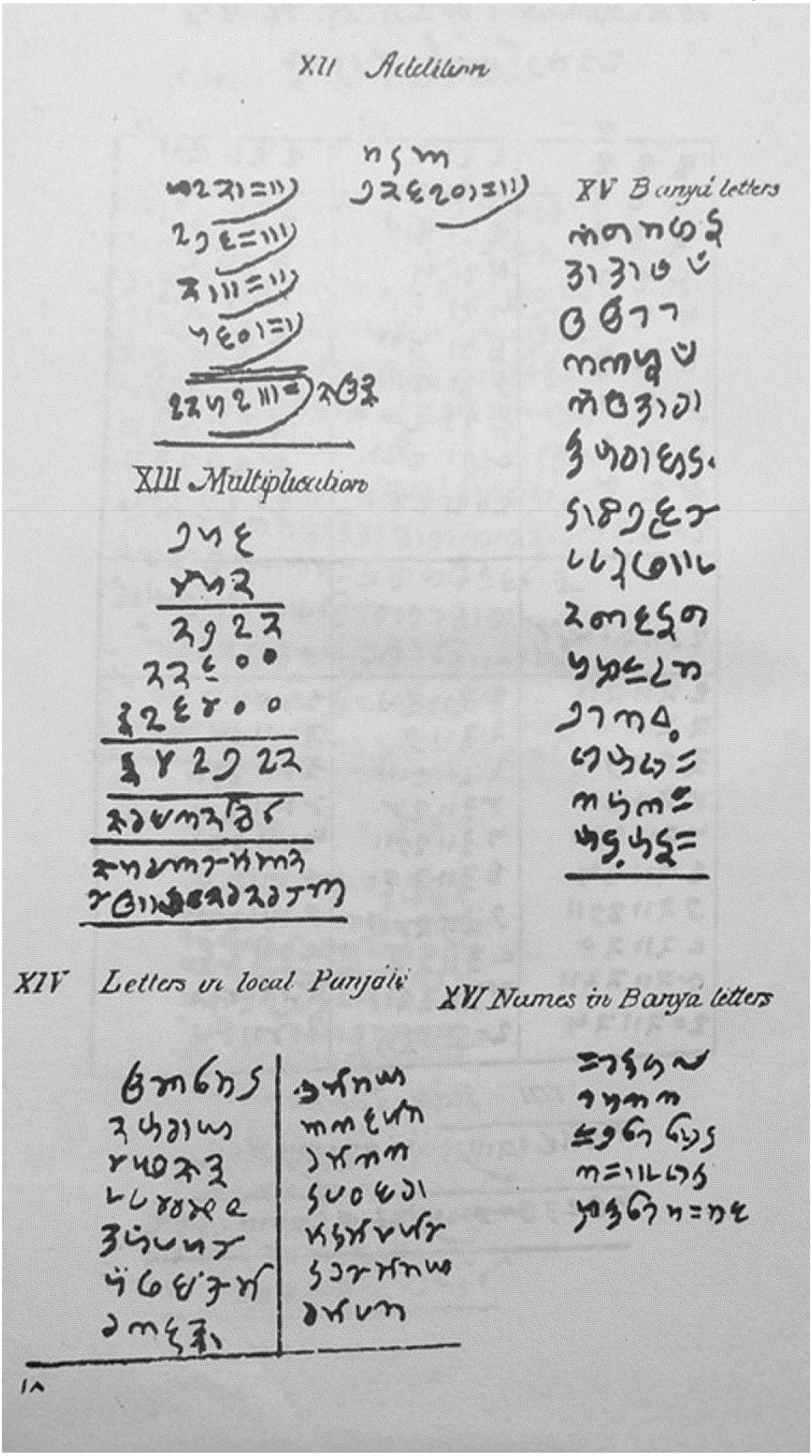
XII Addition
XIII Multiplication
XIV Letters in local Punjabi
XV Banya letters
XVI Names in Banya letters

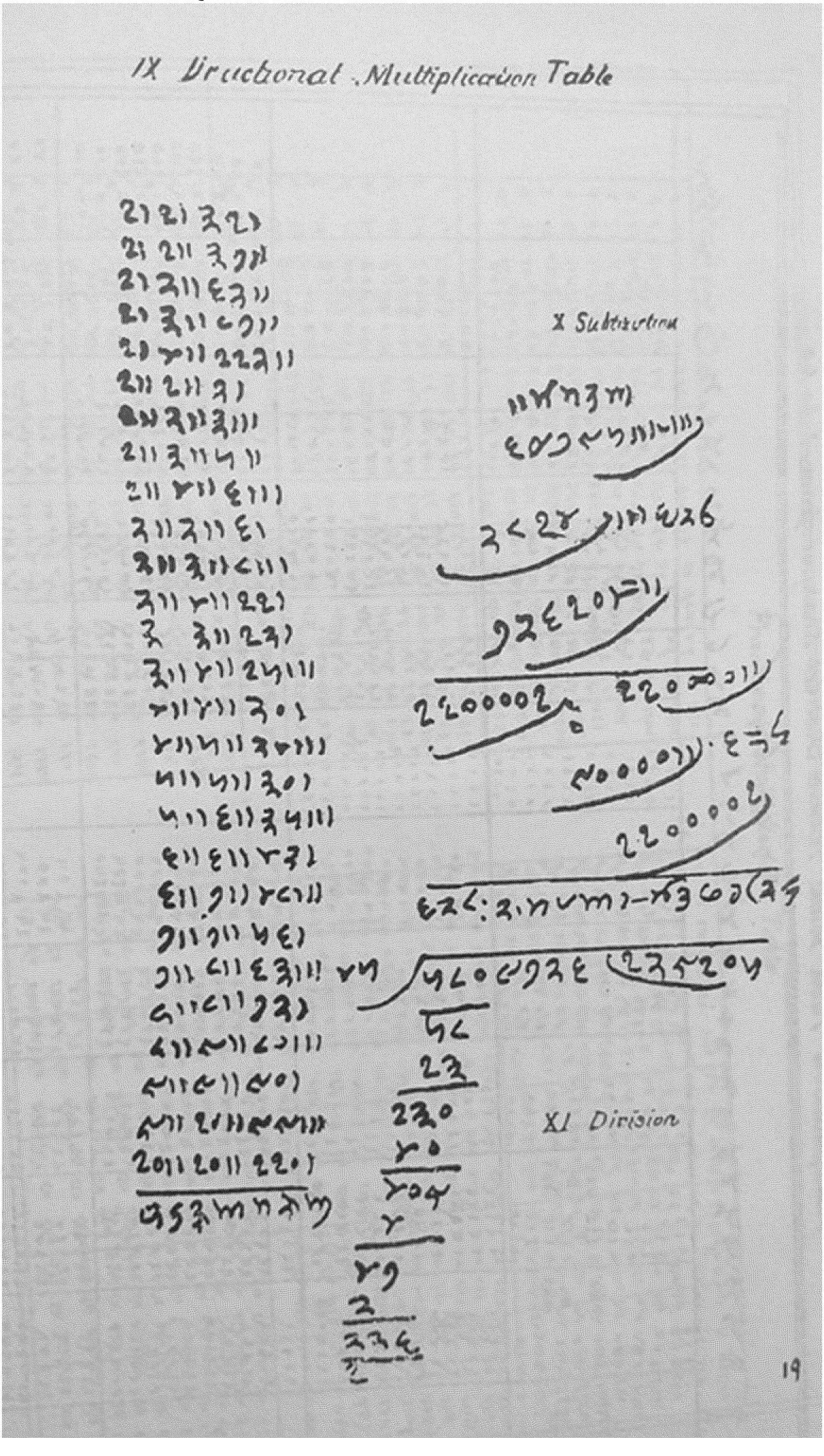
IX
Multiplication Table
X Subtraction
XI Division
19

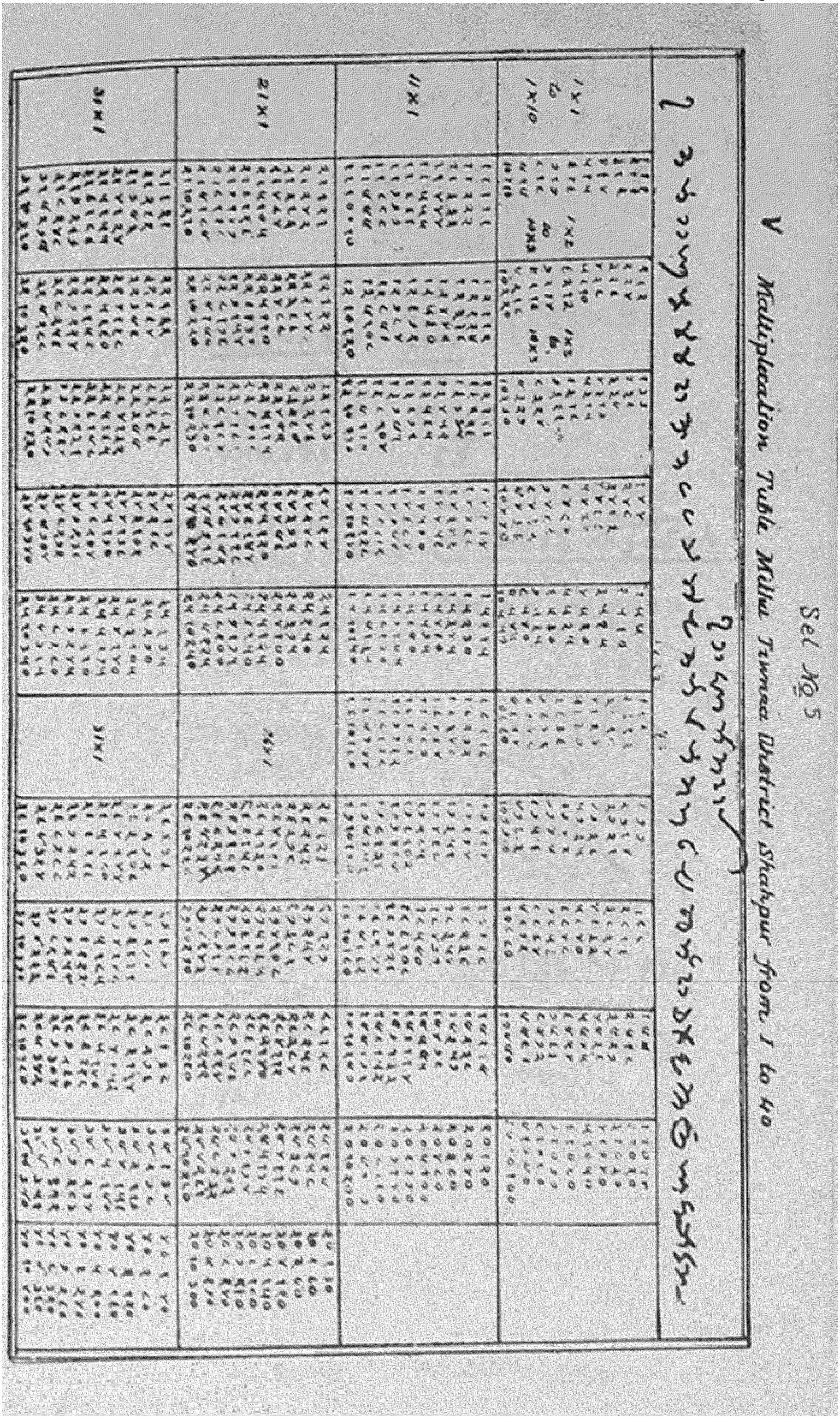
V Multiplication Table Millu Tumaa District Shahpur from 1 to 40
Sel No 5

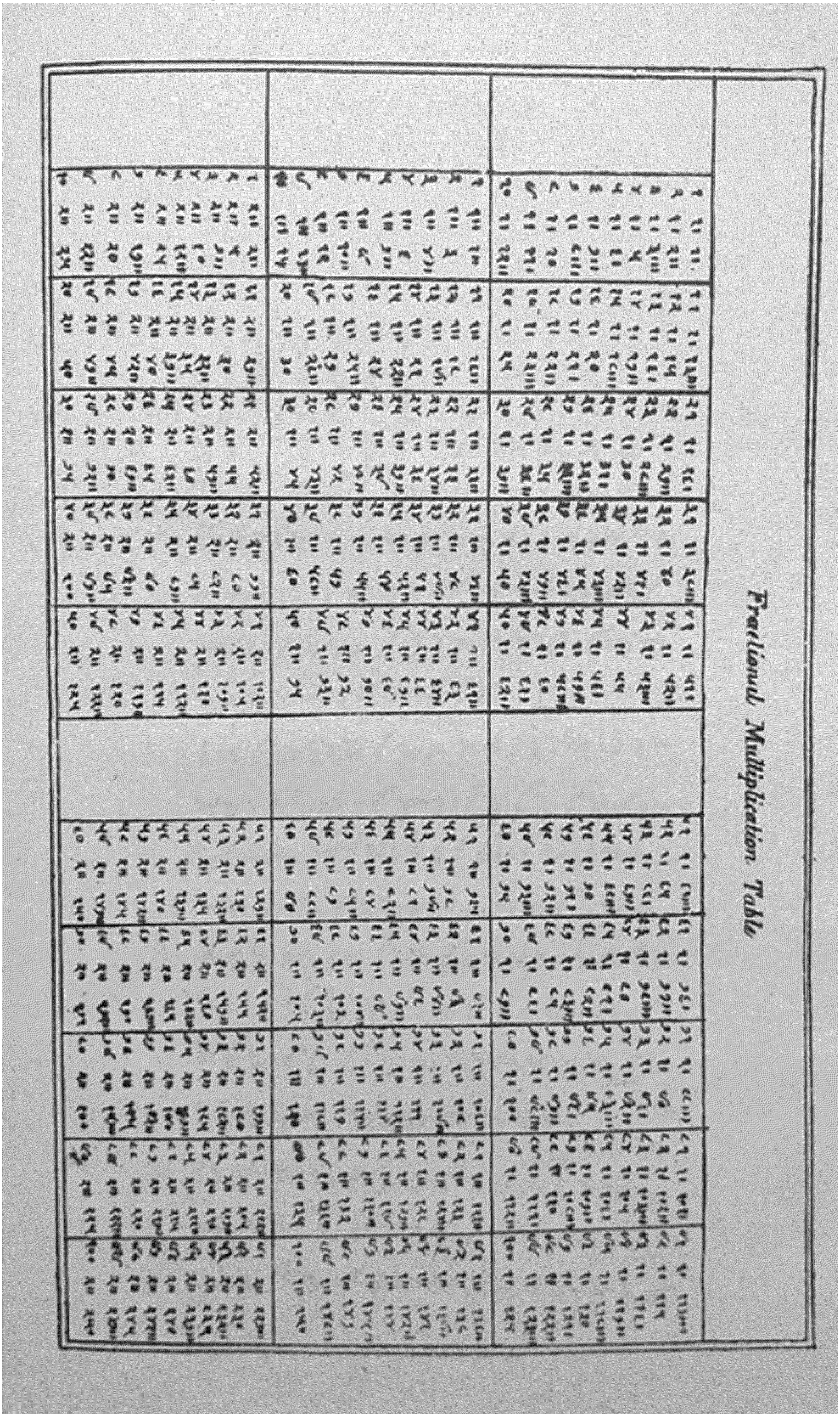
Fractional Multiplication Table

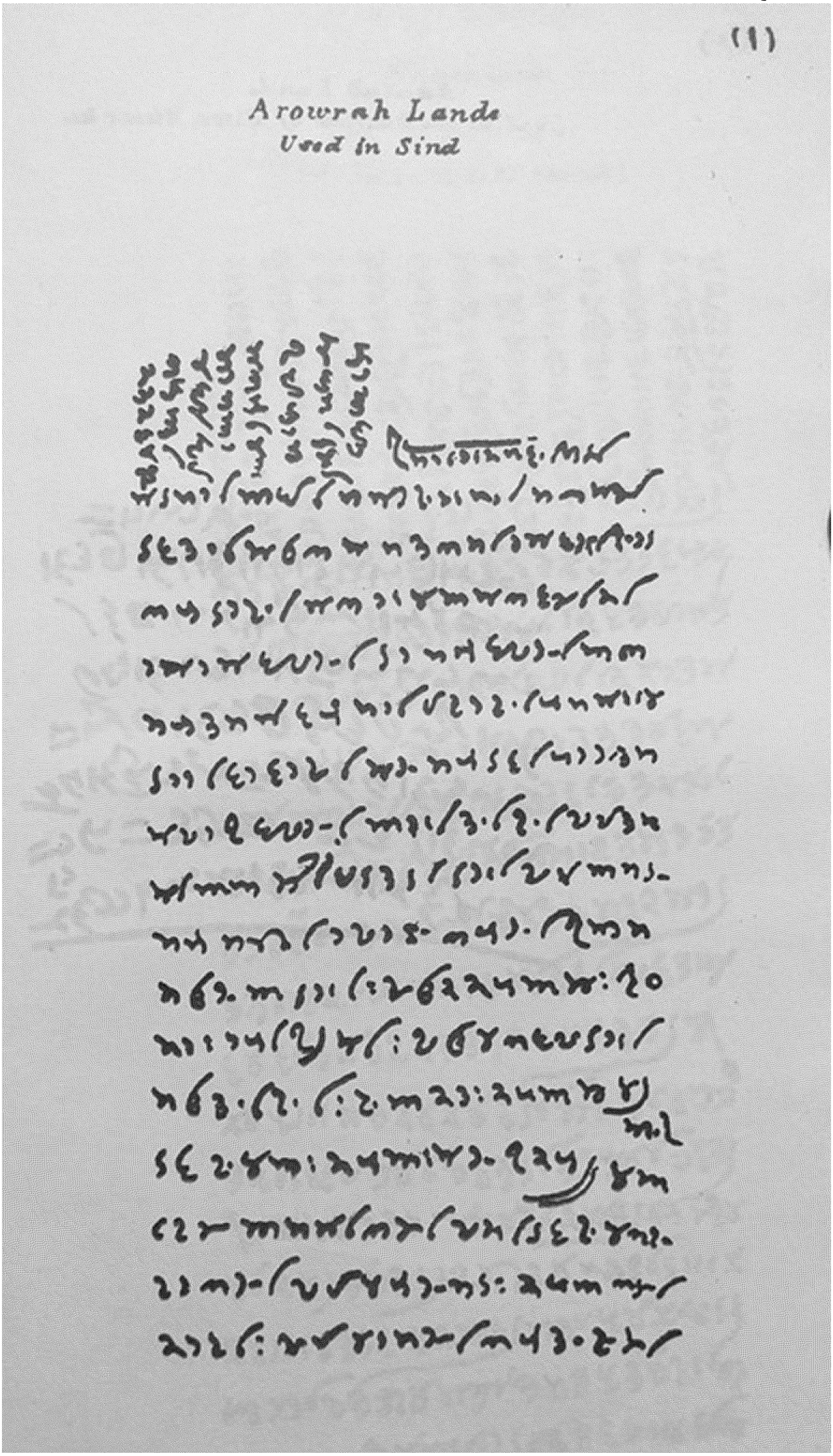
(1)
Arowrah Landa
Used in Sind

(2)

Baniah Lande
Used in the Districts of Sirsa, Hissar &c.

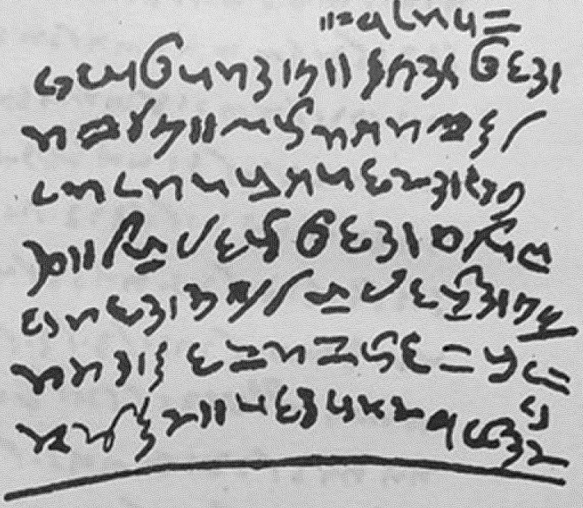

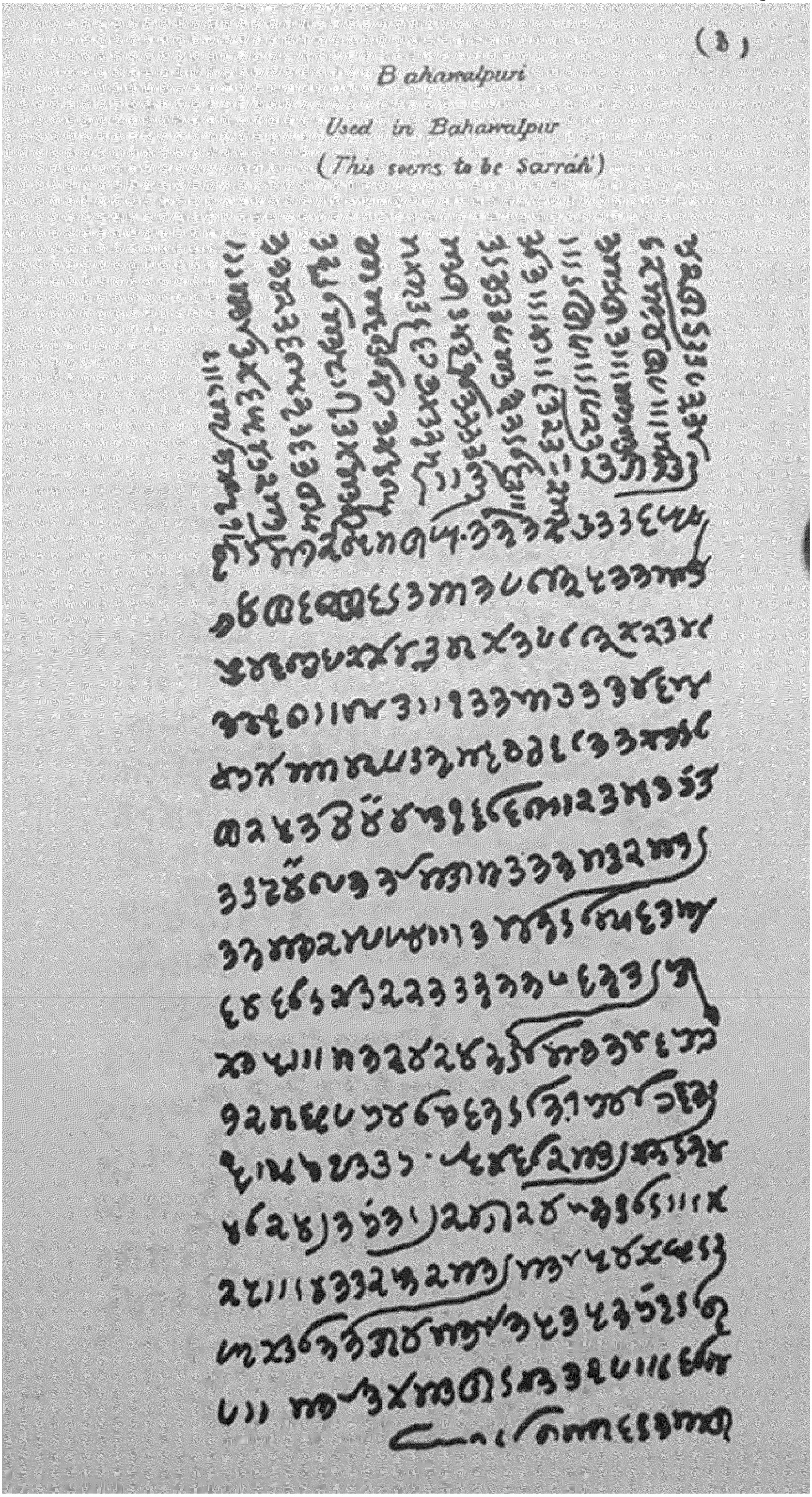
(3)
Bahawalpuri
Used in Bahawalpur
(This seems to be Sarrafi)

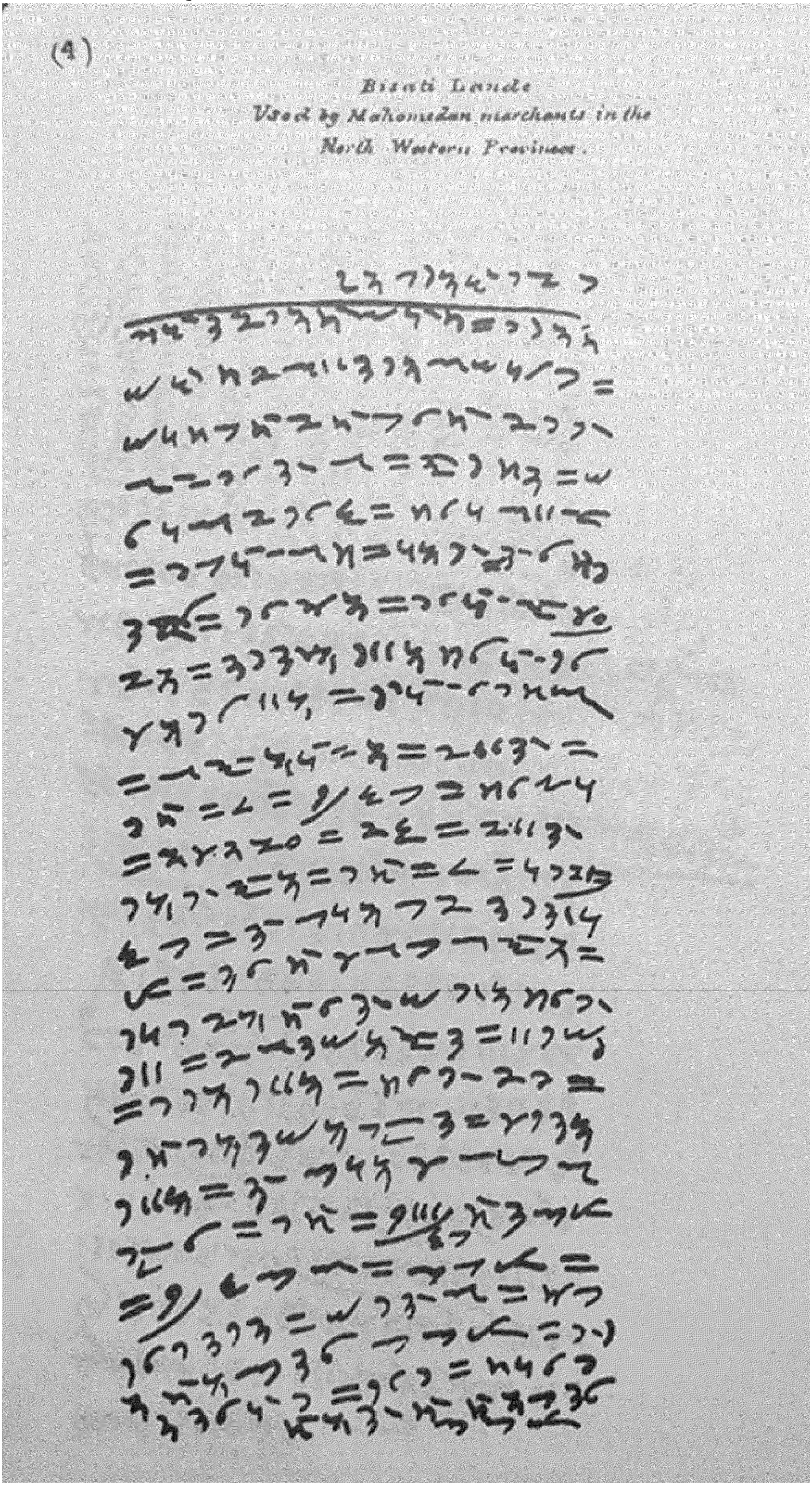
(4)
Bisati Lande
Used by Mahomedan marchants in the
North Western Province.

(5)

Kaithi
Used by partly educated Hindoos in Oudh
the N. W. P. and upper Bengal.

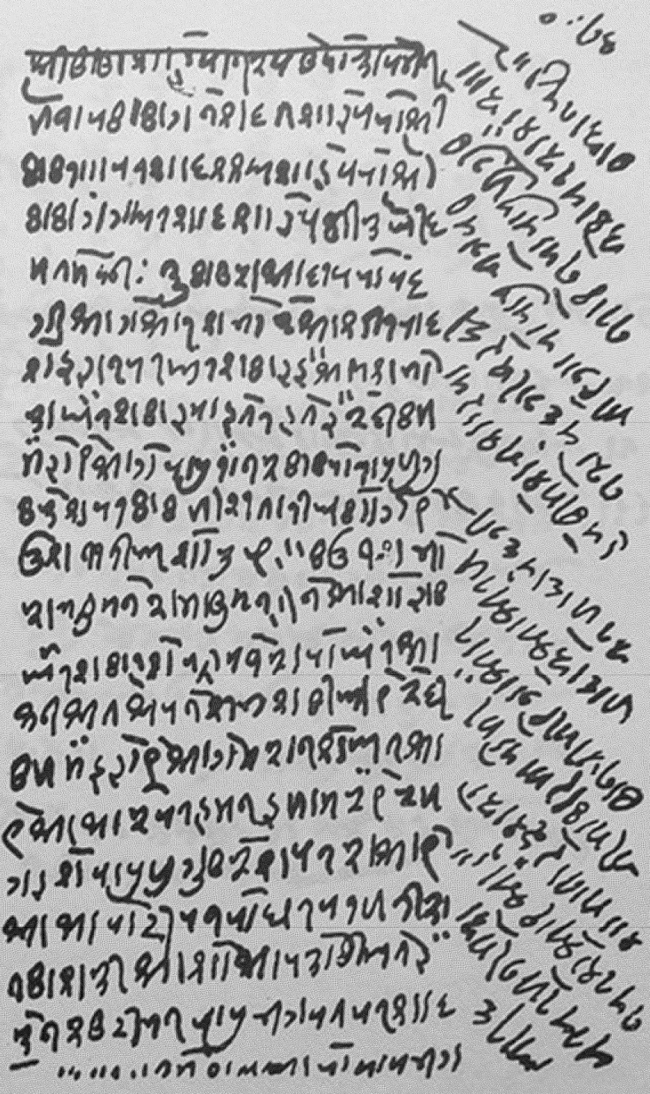

(6)

Karadi Lunde
Used by Baniahs in Sind

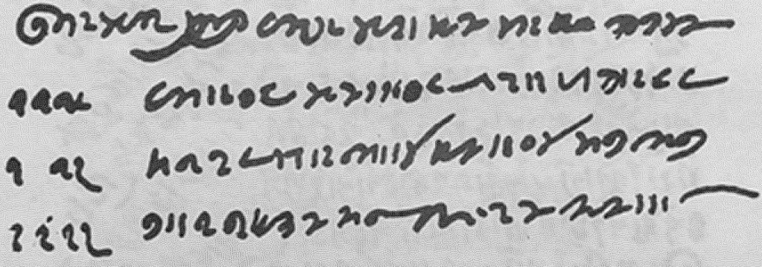

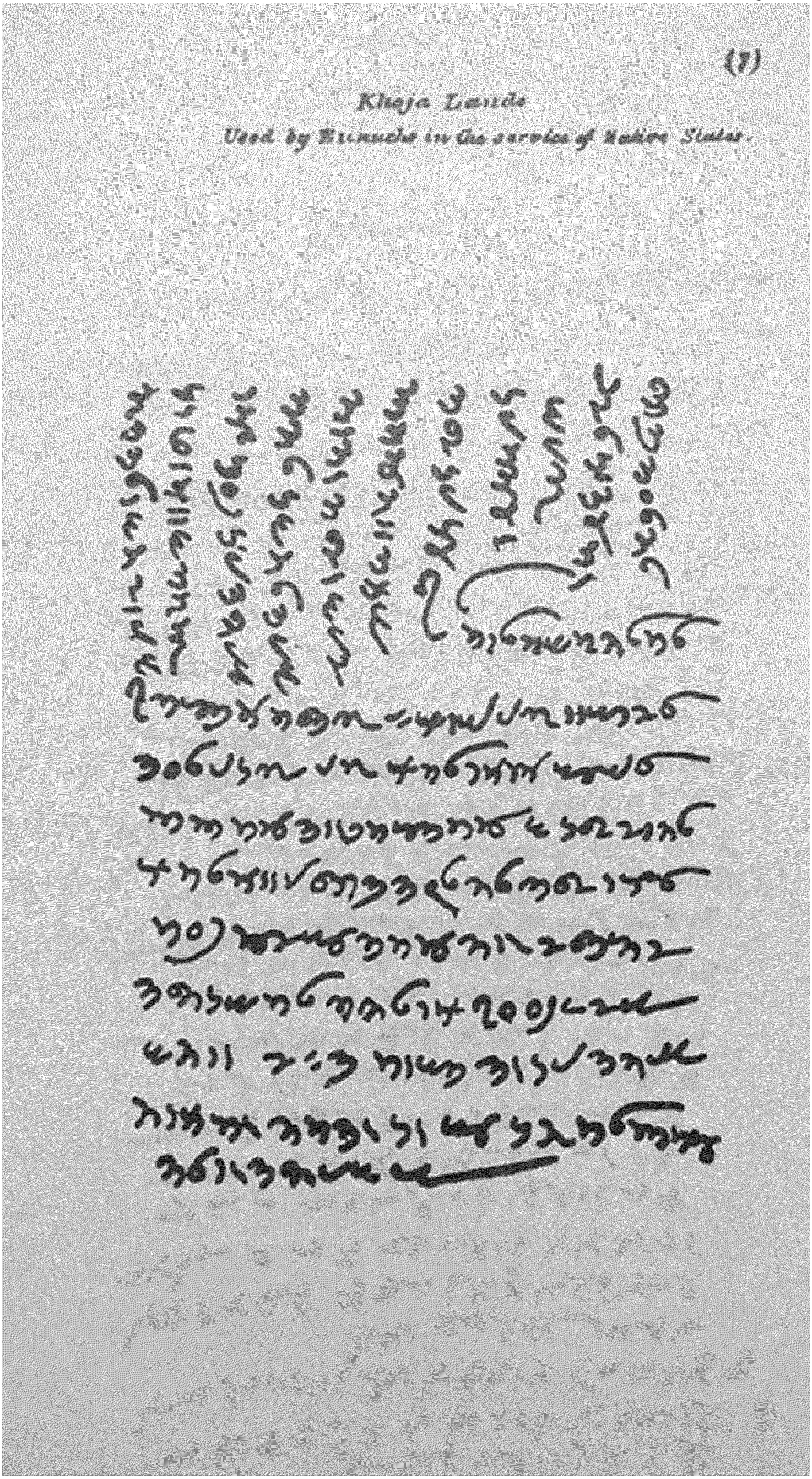
(9)
Khoja Lande
Used by Eunuchs in the service of Native States.

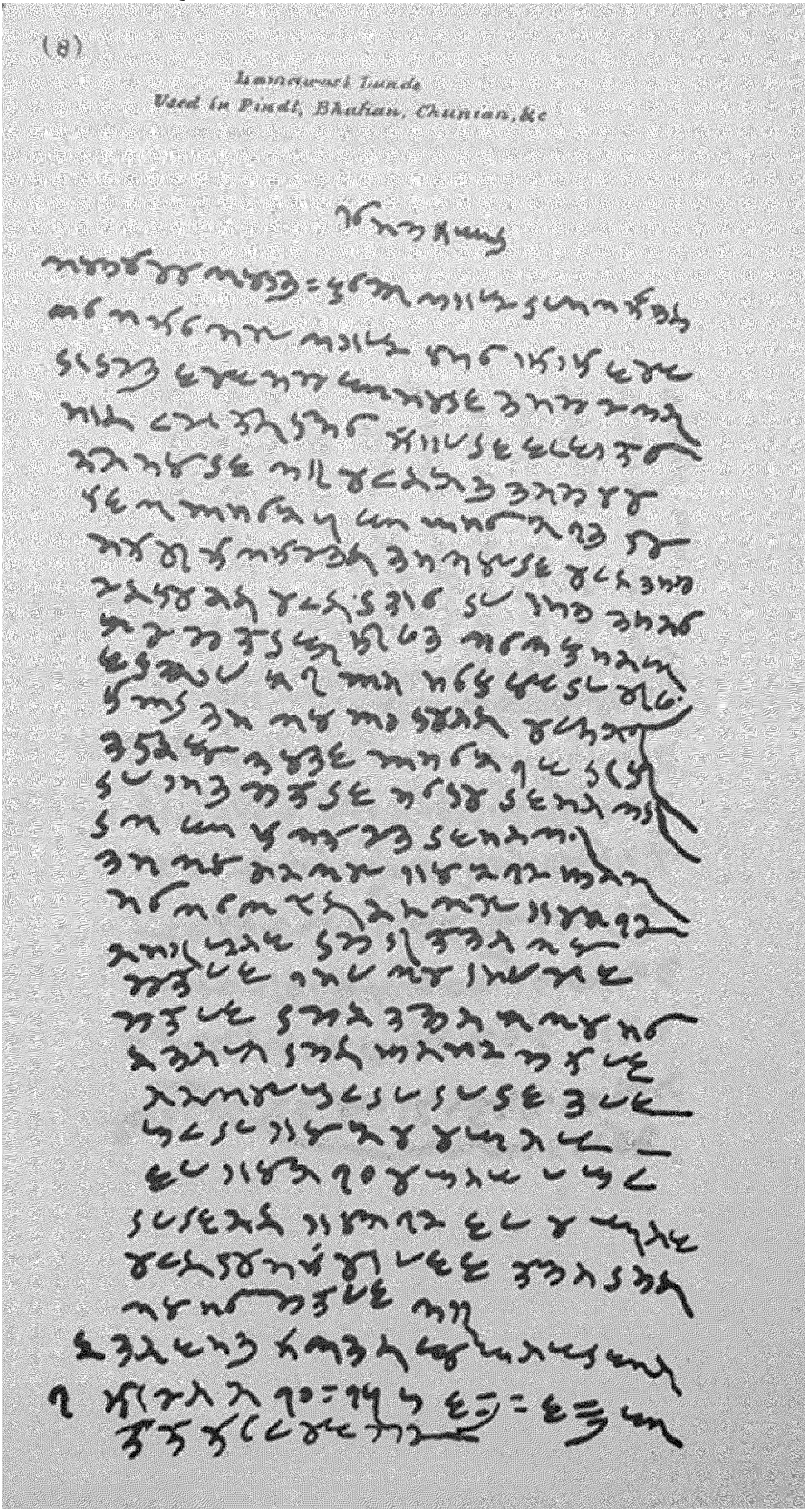
(8)
Lamawari Lunde
Used in Pindi, Bhatian, Chunian, &c

Lundas

Used in Sealkote Wazirabad &c.

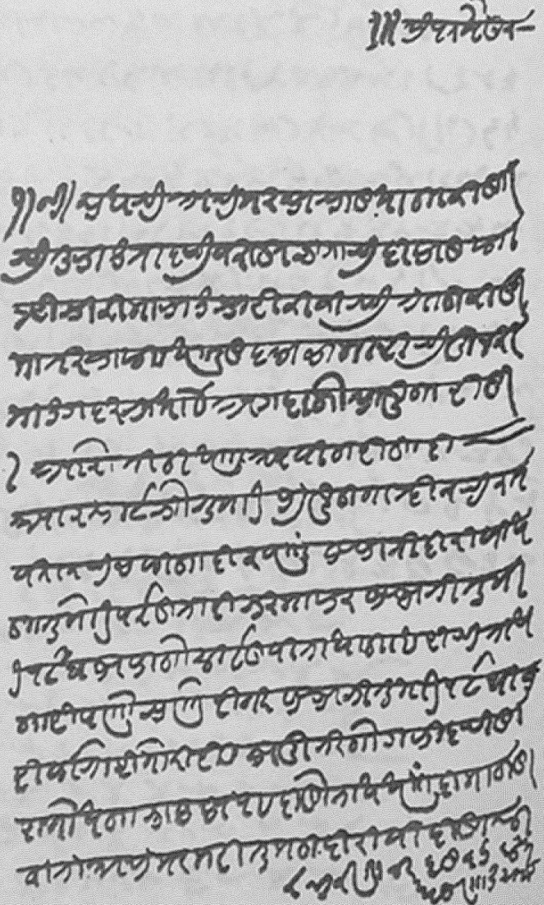
10

Marwari

Used in Rájputáná by Marwaries and by the trading class generally

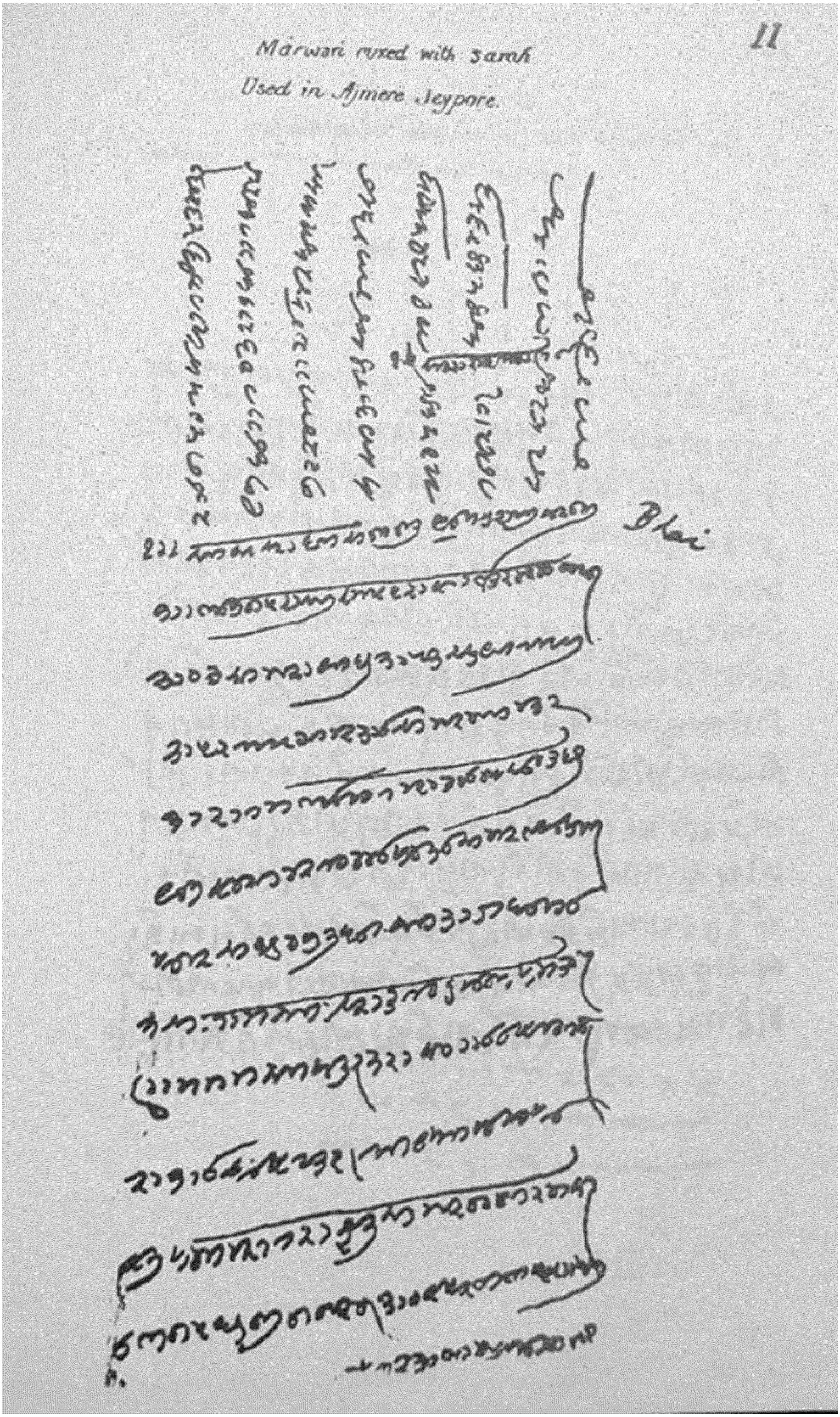
11
Mārwāri mixed with
Used in Ajmere Jeypore.

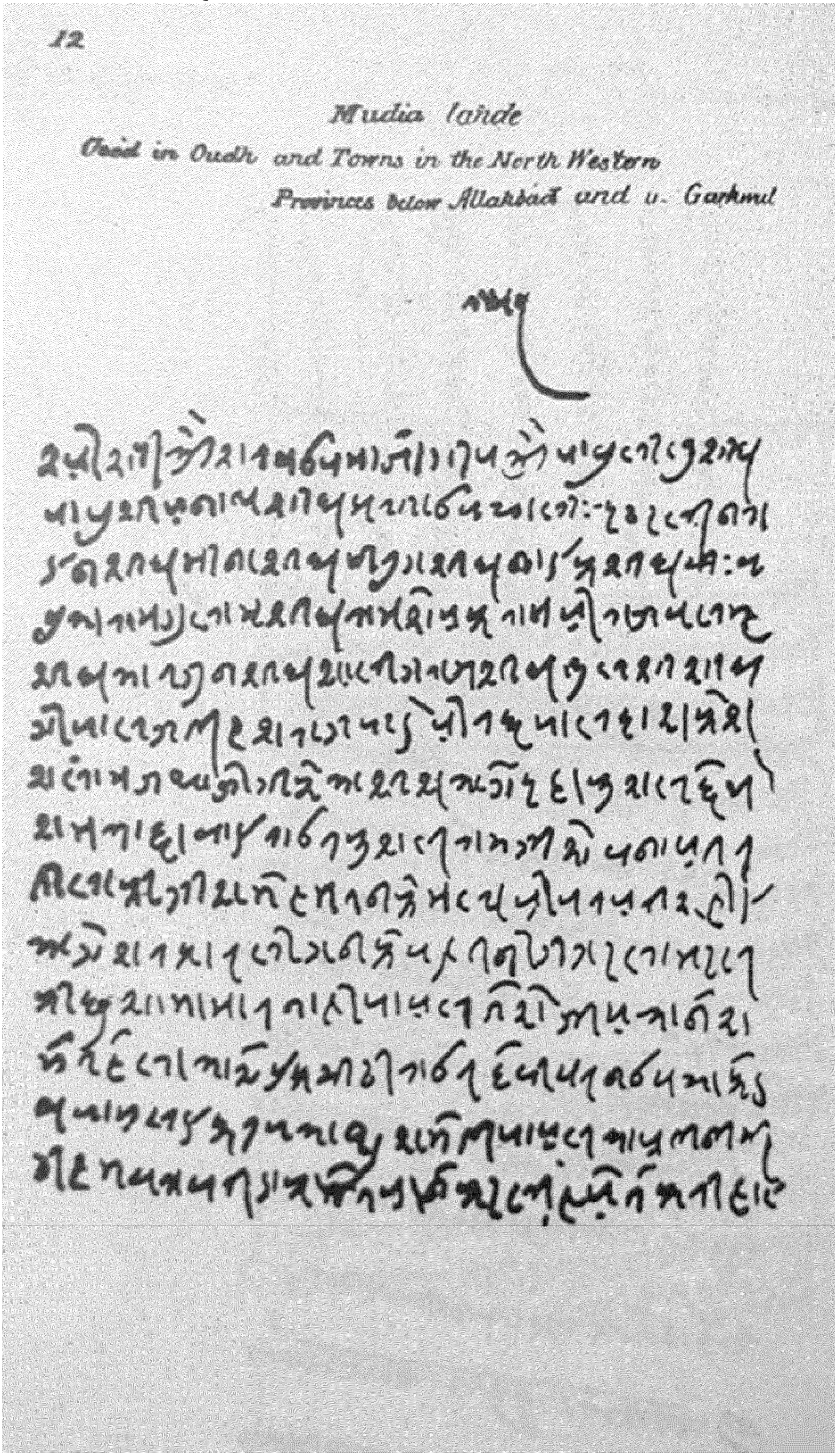
12
Mudia lande
Used in Oudh and Towns in the North Western
Provinces below Allahabad and u. Garhwal

13

Multani Lande

Used in Multán and adjoining Towns

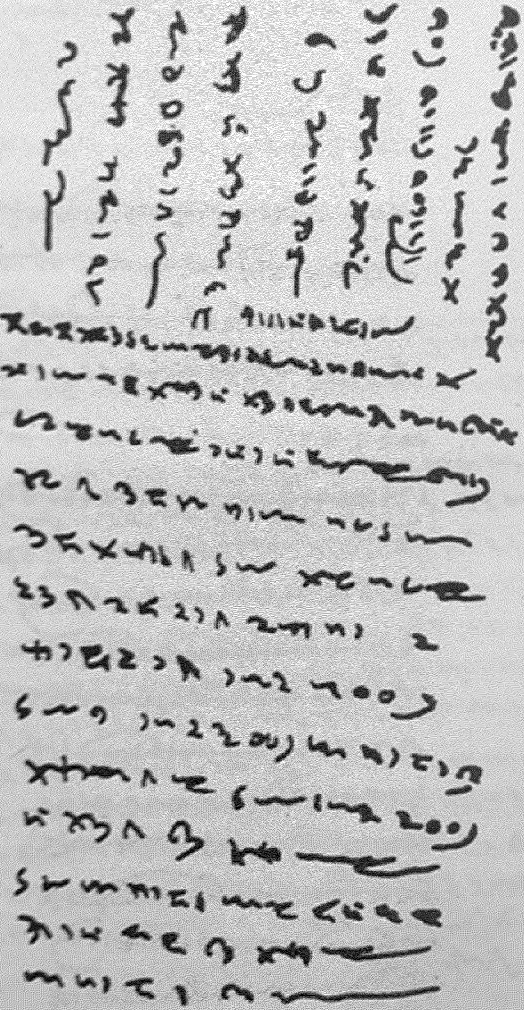

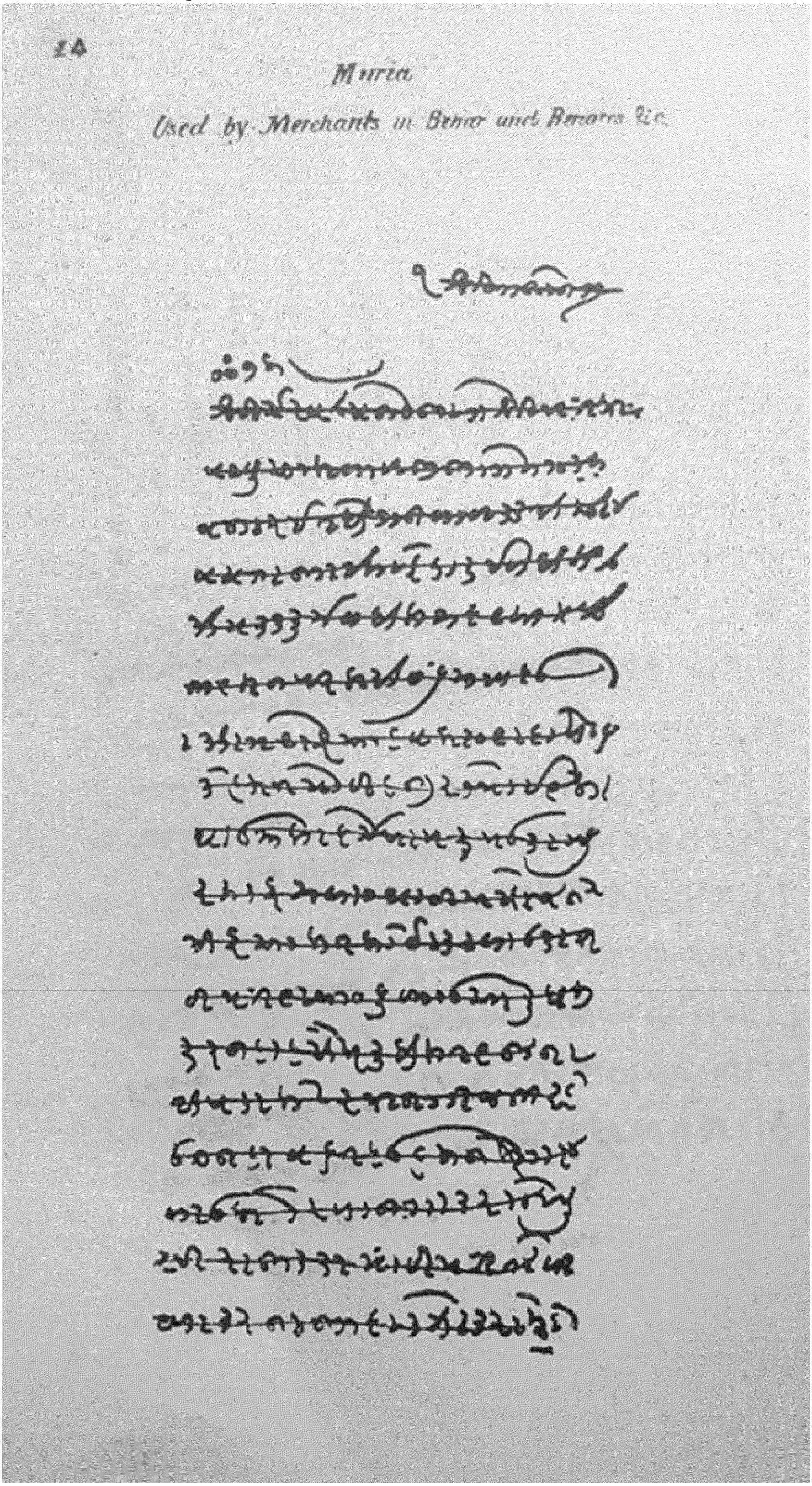
14
Muria
Used by Merchants in Behar and Benares &c.

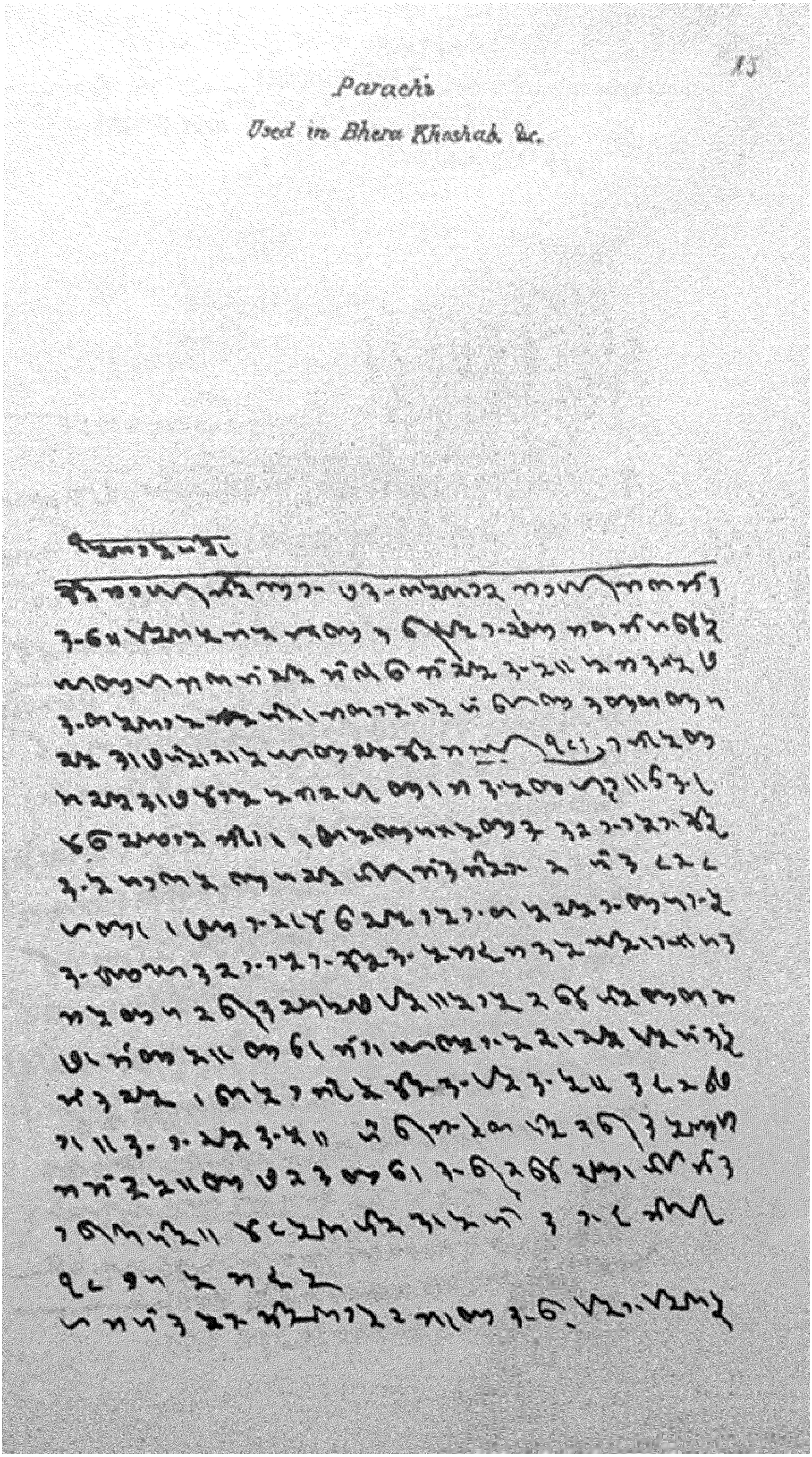
15
Parachi
Used in Bhera Khoshab &c.

16

Rori Lande

Used by Bankers in the Panjab and Sindh

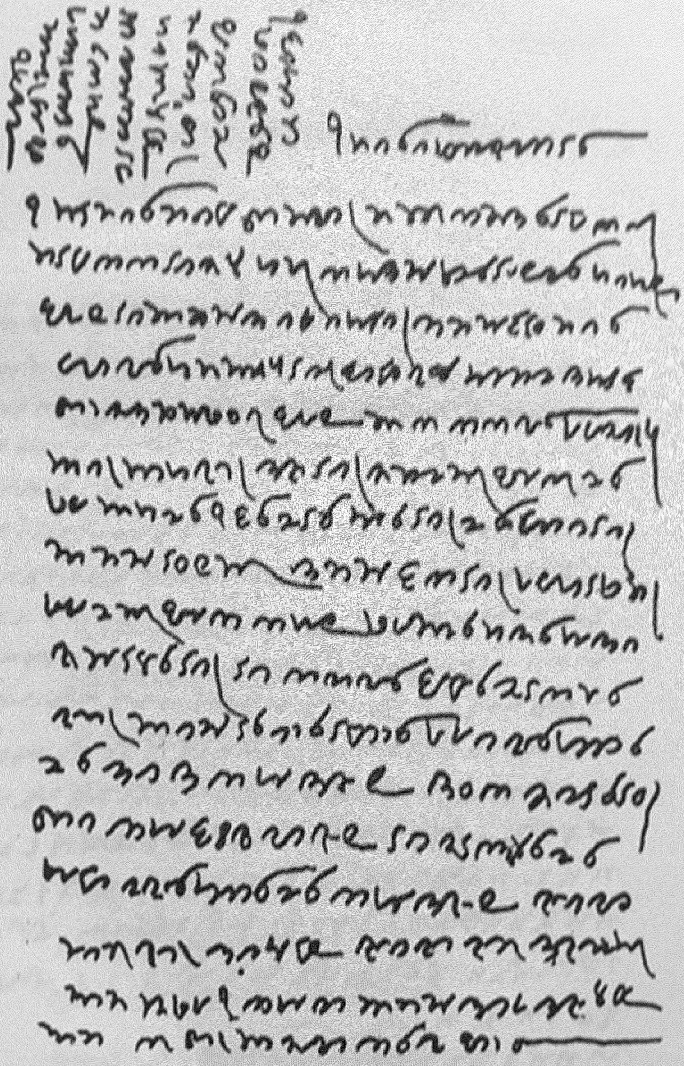

SARAEi

Used by the Bankers of the North Western Provinces and Oudh

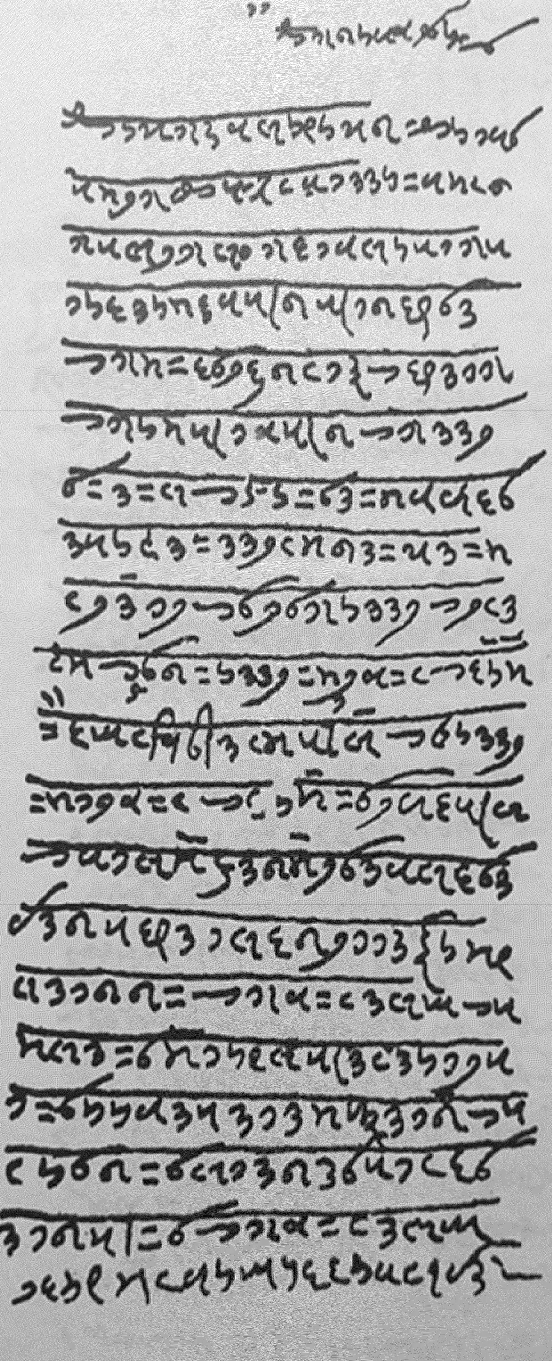

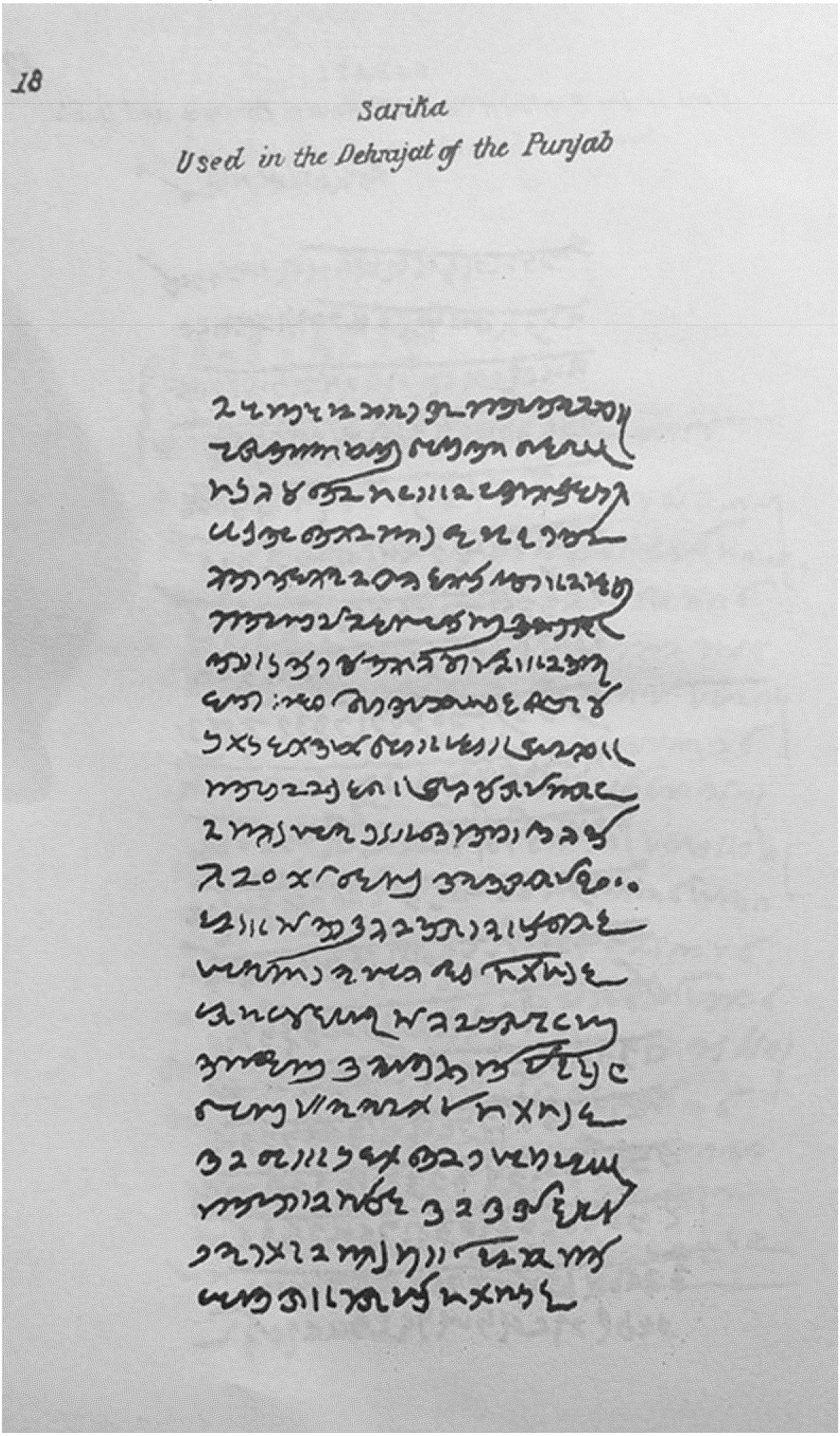
18
Sarika
Used in the Dehrajat of the Punjab

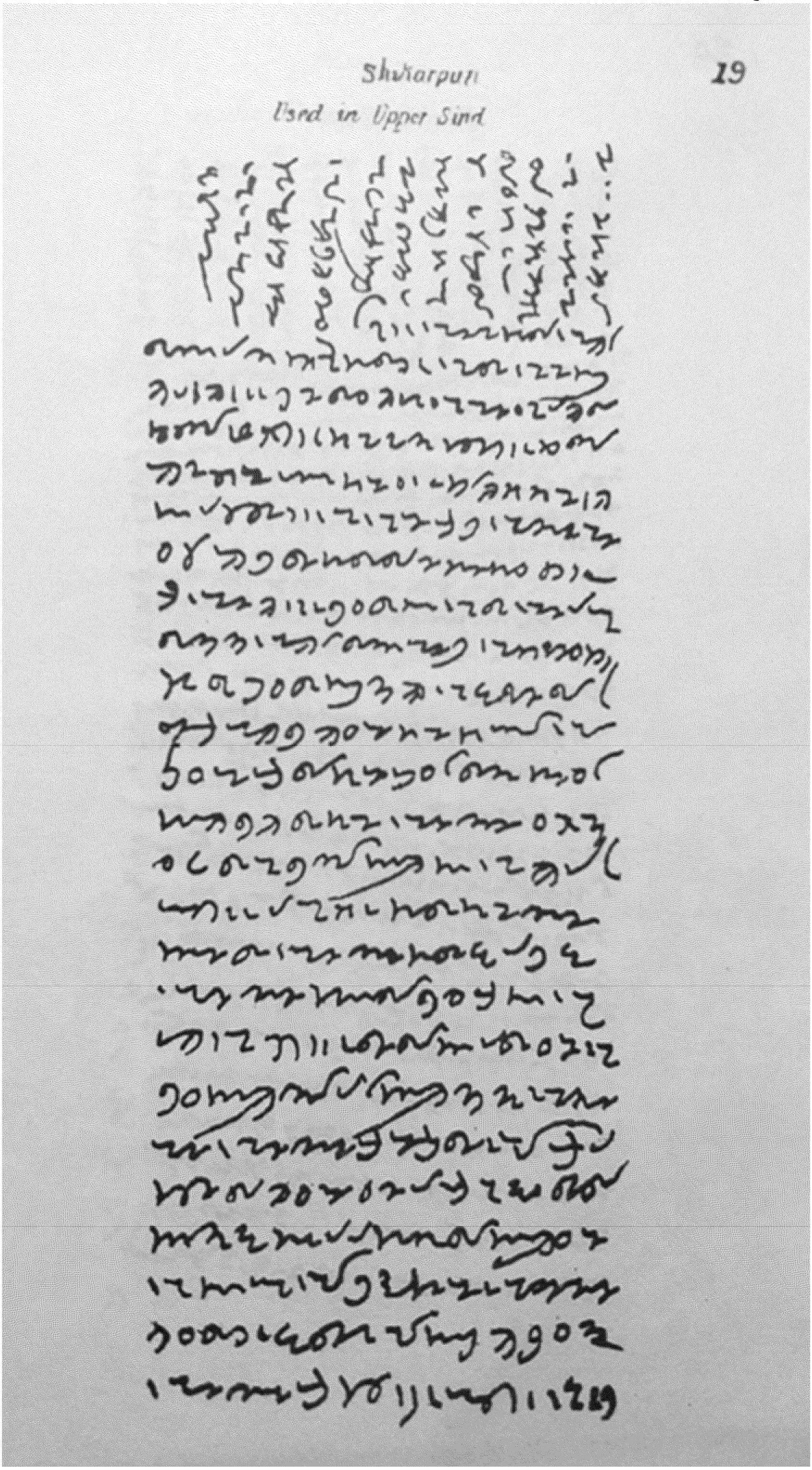
Shikarpuri
19
Used in Upper Sind

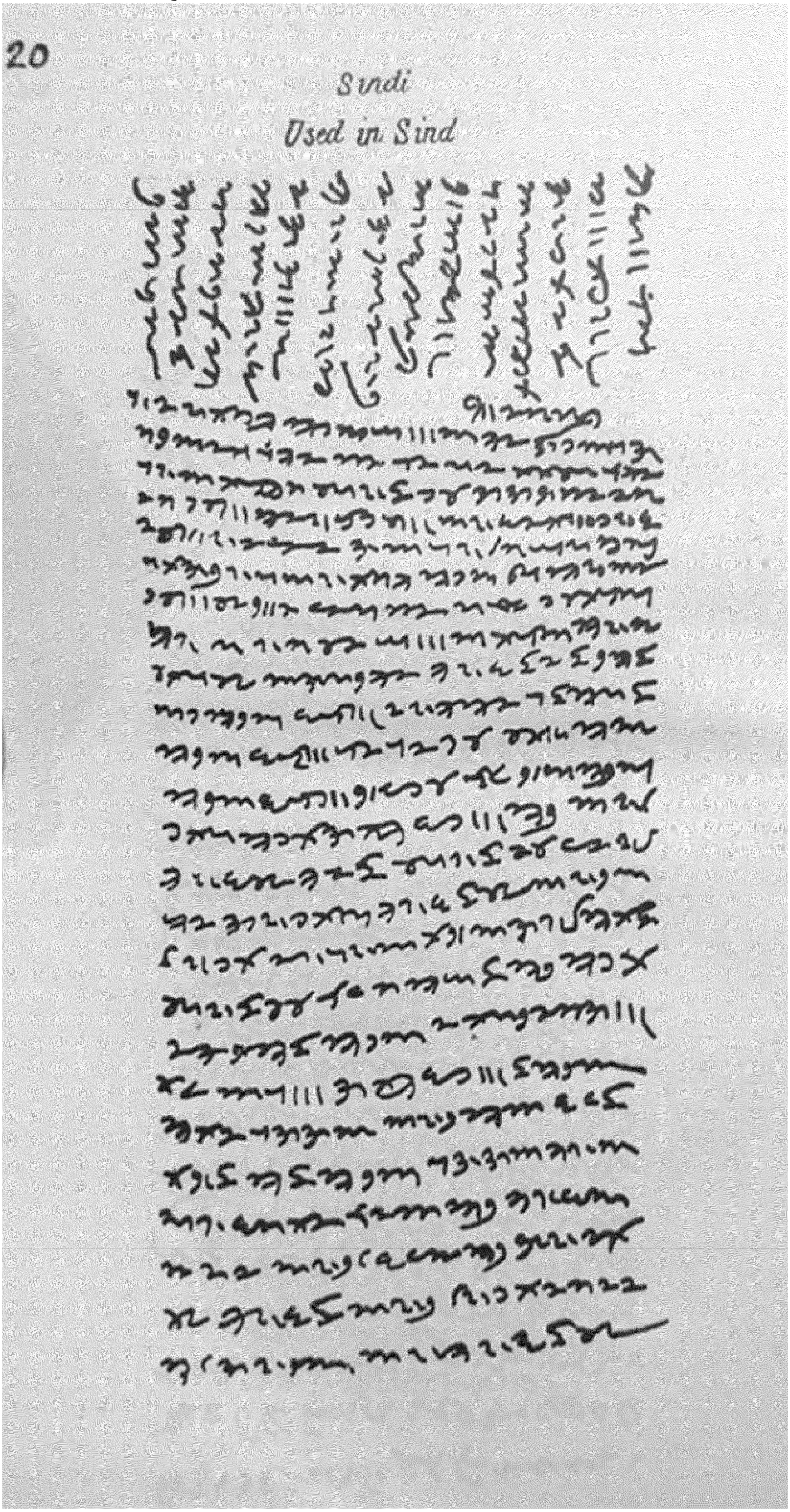
20
Sindi
Used in Sind

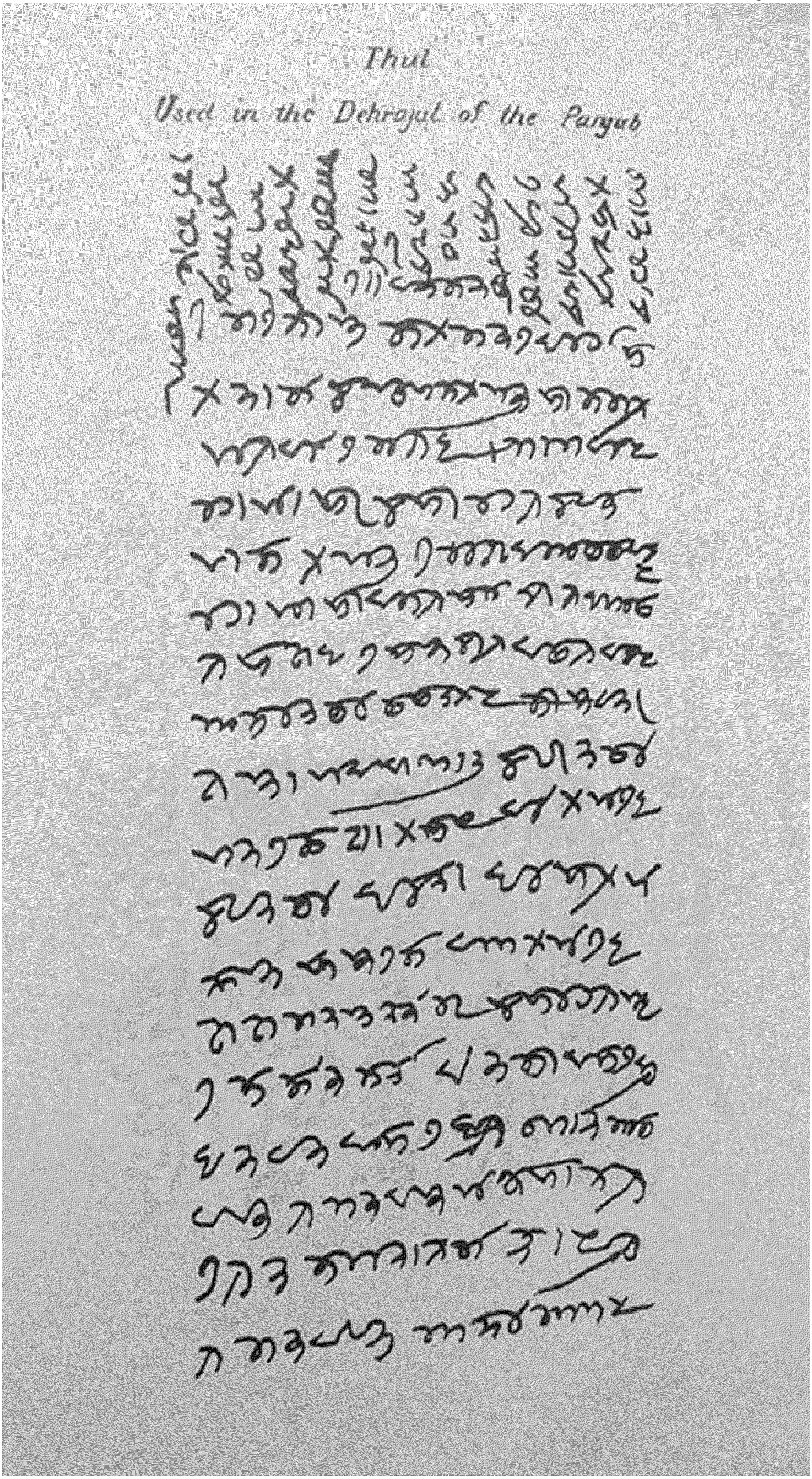
Thul
Used in the Dehrajat of the Panjab

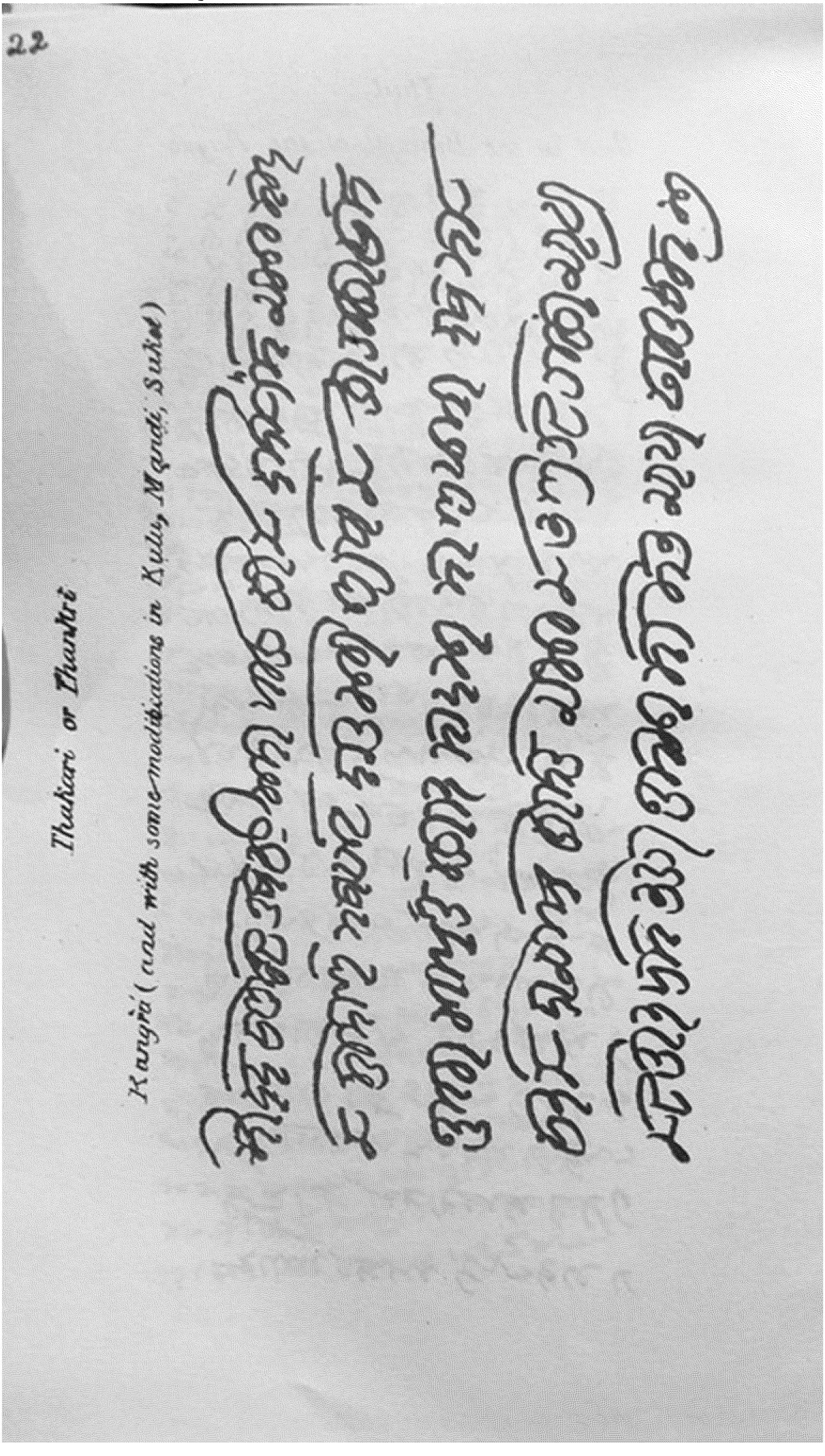
22
Thakari or Thankri
Kangri (and with some modifications in Kullu, Mandi, Suket)

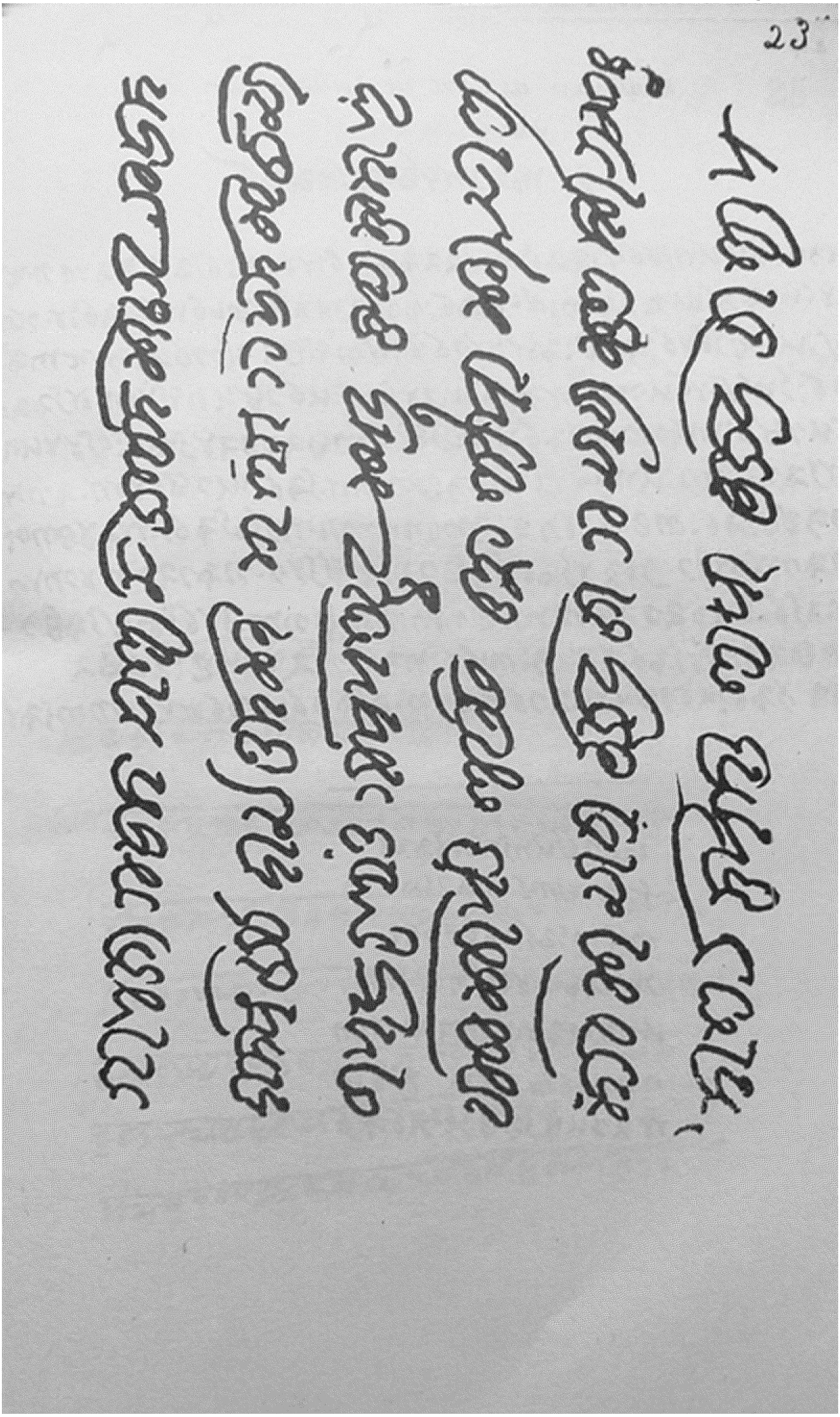
23

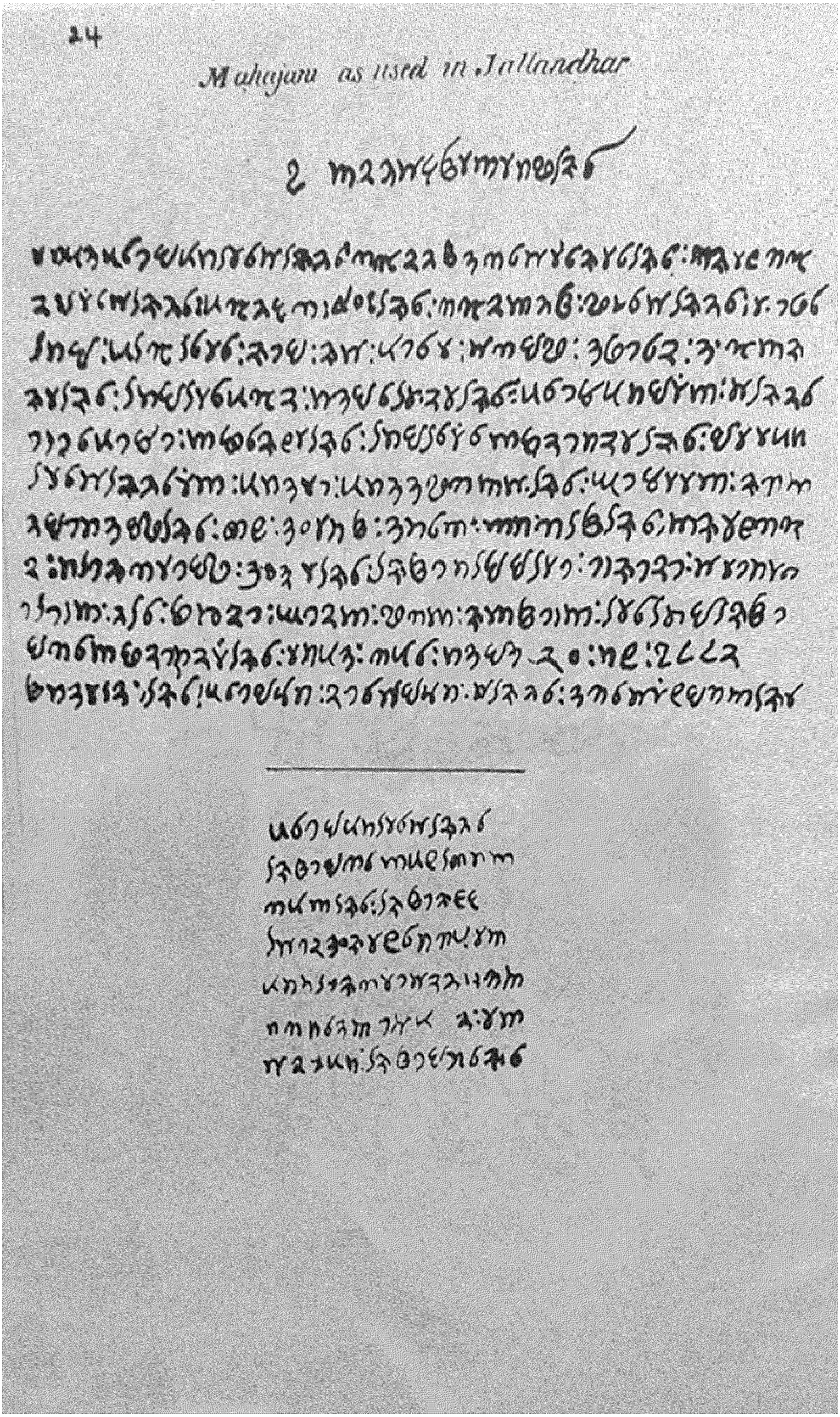
24
Mahajani as used in Jallandhar

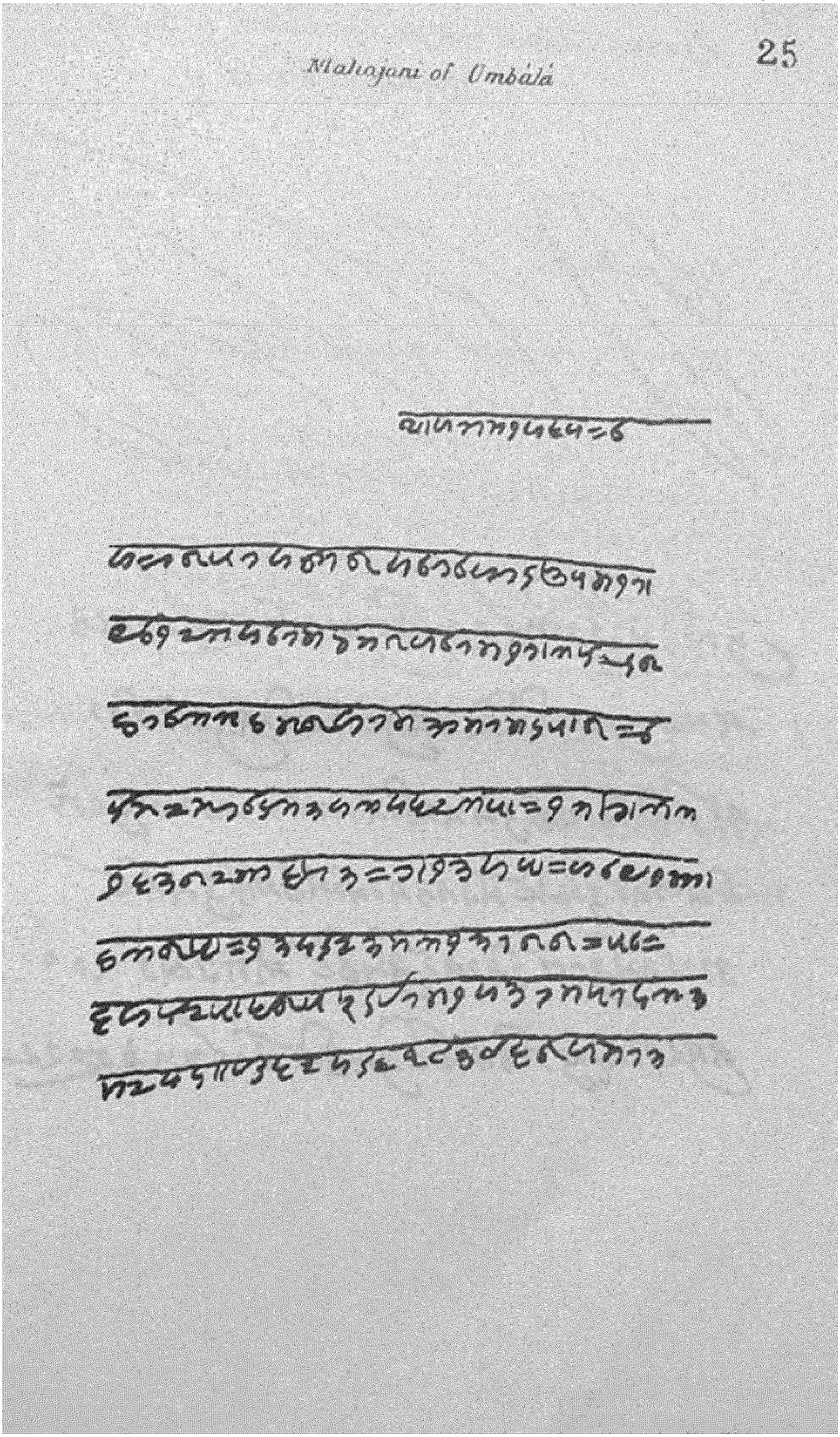

25

Mahajani of Umbálá

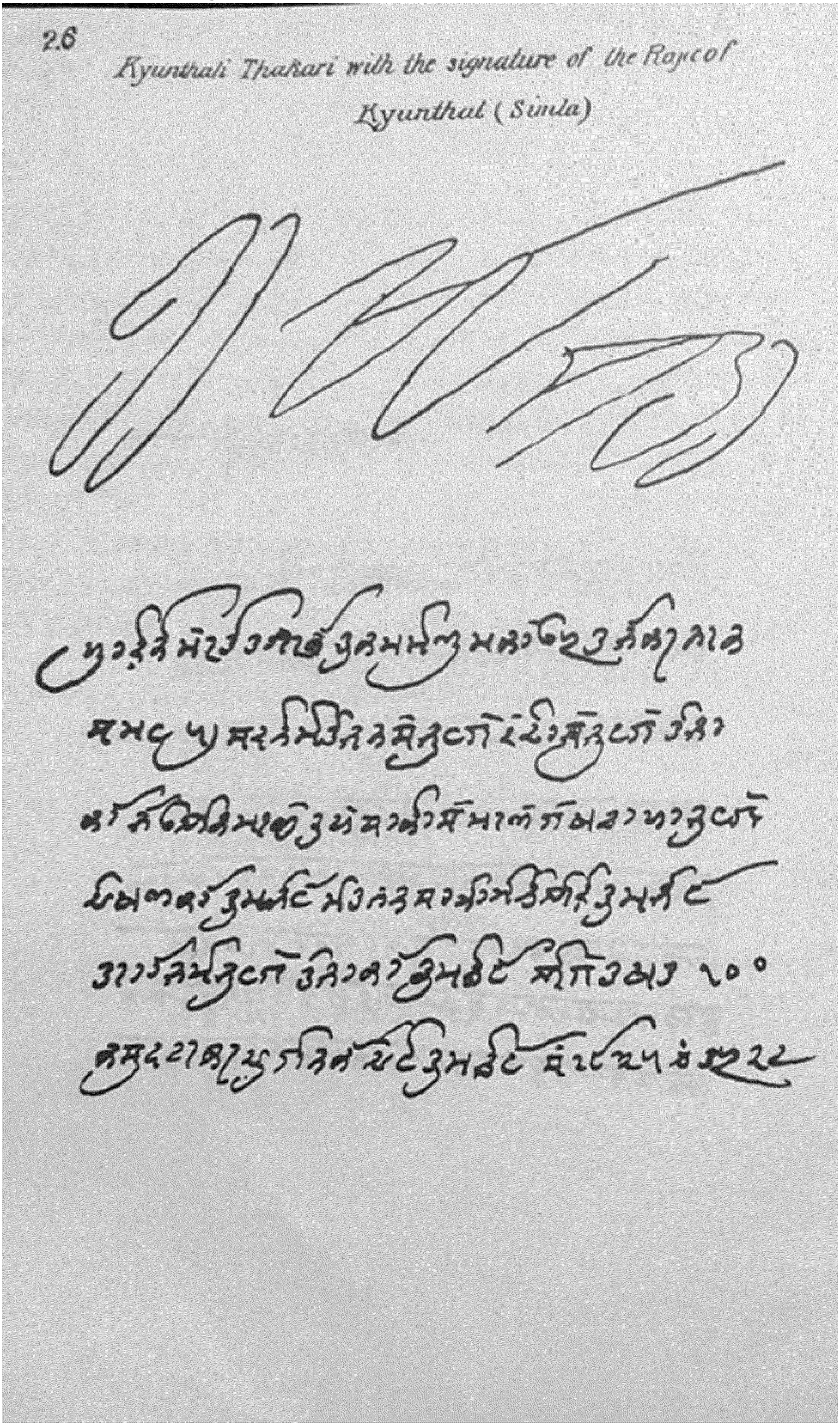
26
Kyunthali Thakari with the signature of the Raja of
Kyunthal (Simla)

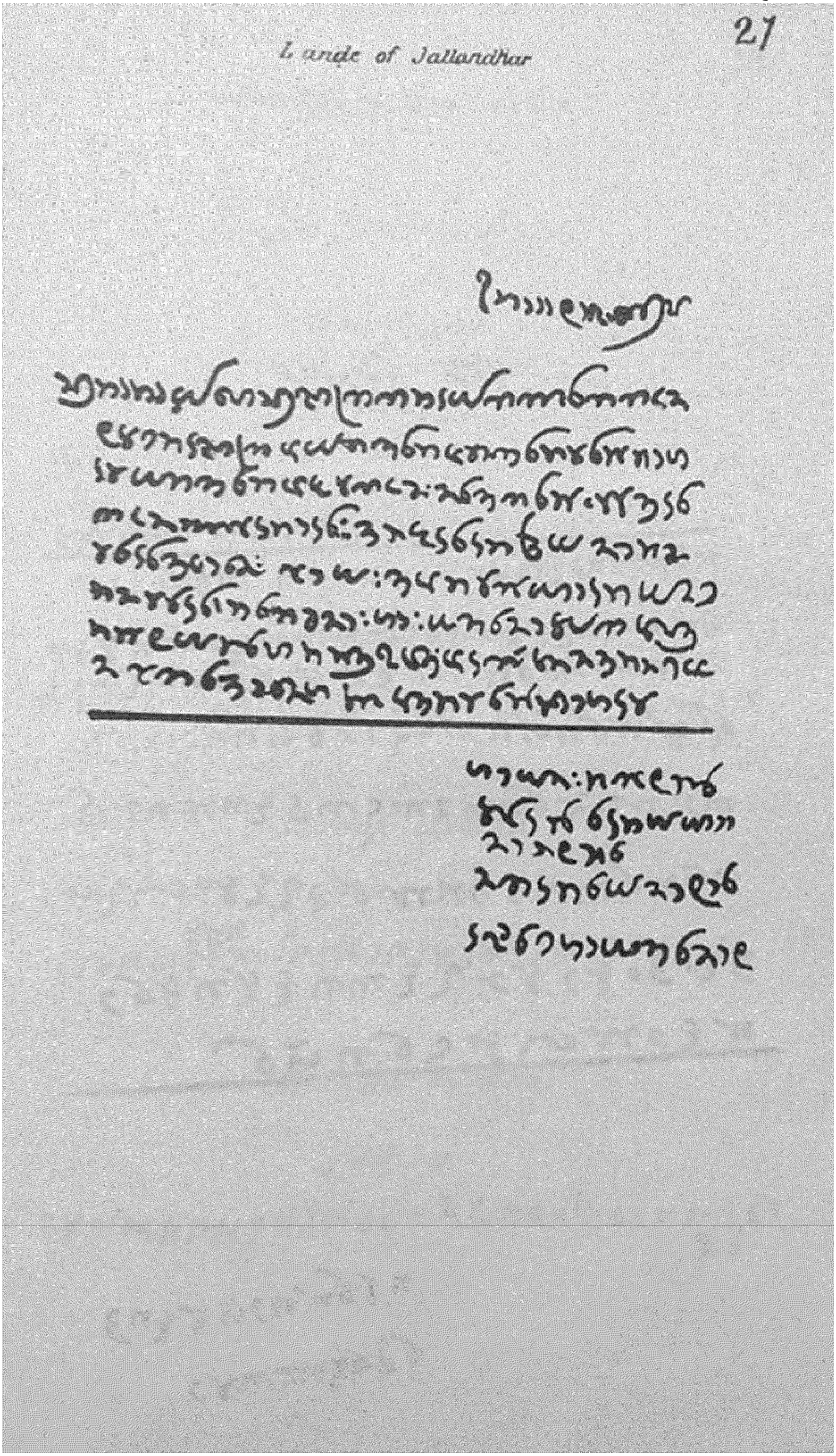
27
Lande of Jallandhar

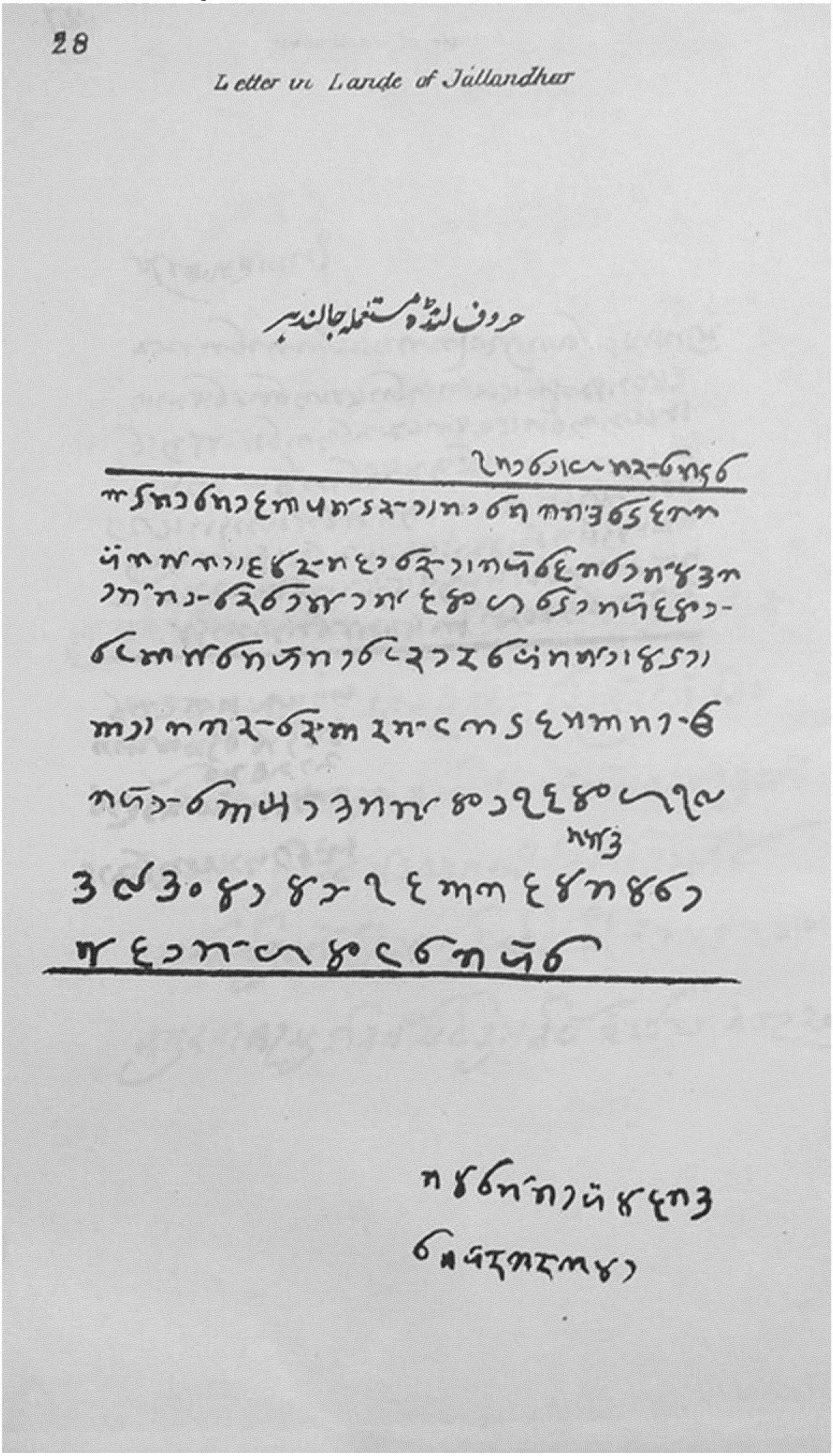
28
Letter in Lande of Jallandhar
حروف لنڈہ مستعملہ جالندھر

Jallandhar

نمونہ جات حروف لنڈہ وصرافی و مہاجنی

Lande Alphabet

حروف ابجد لنڈہ

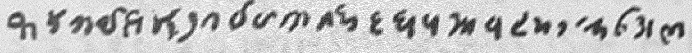

Lande II

قسم دیگر حروف ابجد لنڈہ

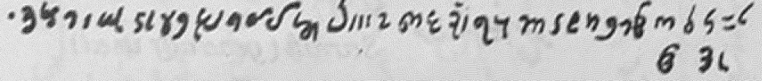

Sarrafi alphabet

حروف ابجد صرافی

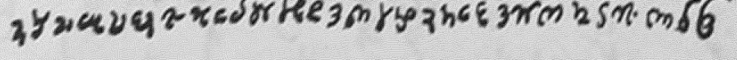

Mahajni alphabet

حروف ابجد مہاجنی

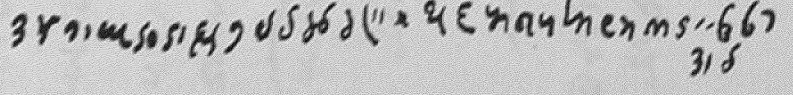

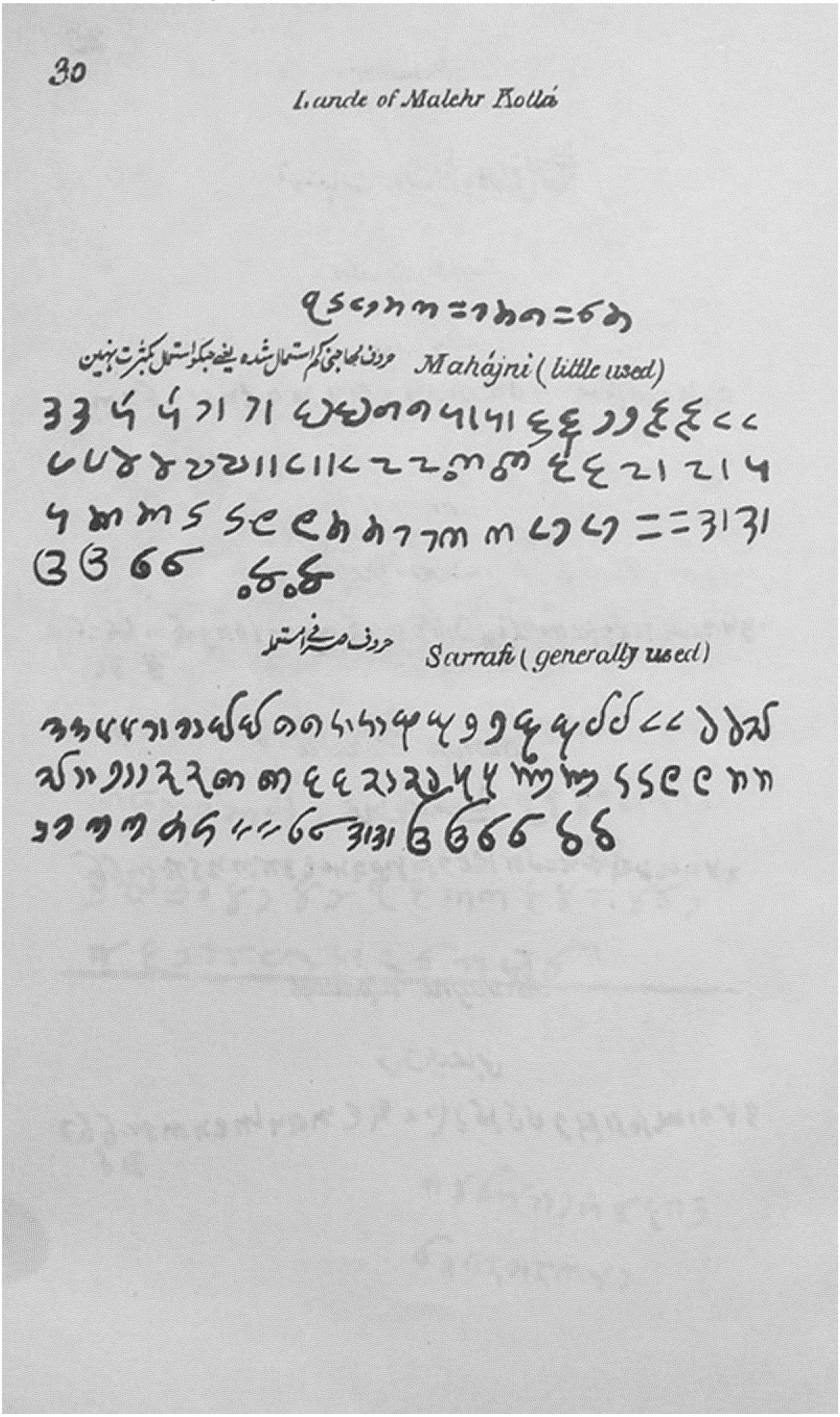
30
Lande of Malehr Kotla
حروف مہاجنی کم استعمال شدہ یعنے جنکو استعمال بکثرت نہیں
Mahájni (little used)
حروف صرافی مستعمل
Sarrafi (generally used)

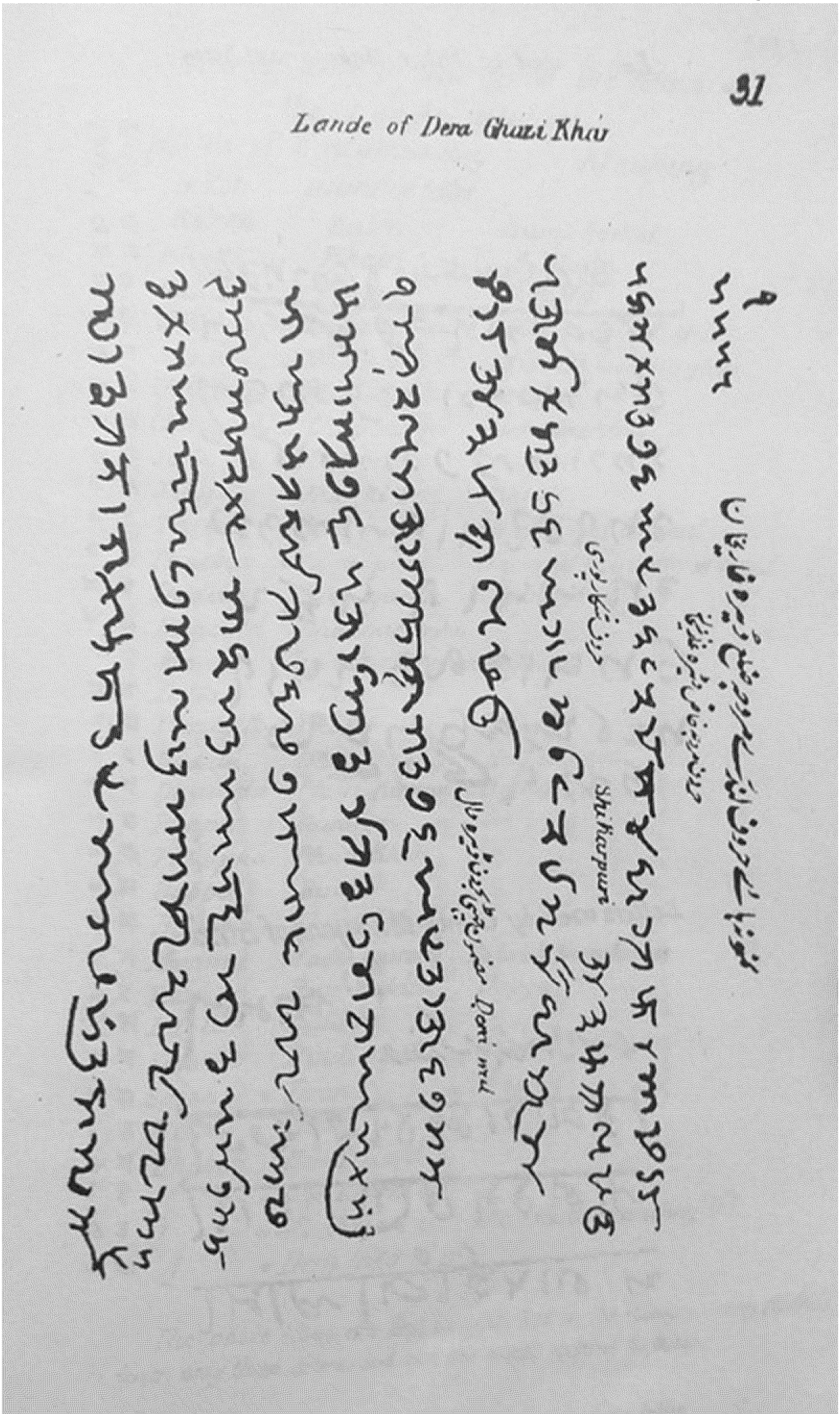
91
Lande of Dera Ghazi Khan
Shikarpuri

Lande used by Native Mahajans of Sirsa

حروف لنڈے مہاجنان دیسی والے

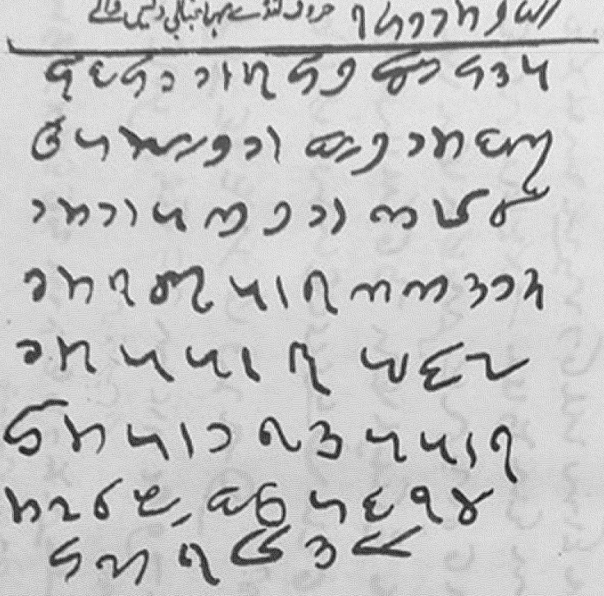

Letters used by Oswal Mahajans of Sirsá

حروف مرکب مہاجنان اوسوال سرسہ

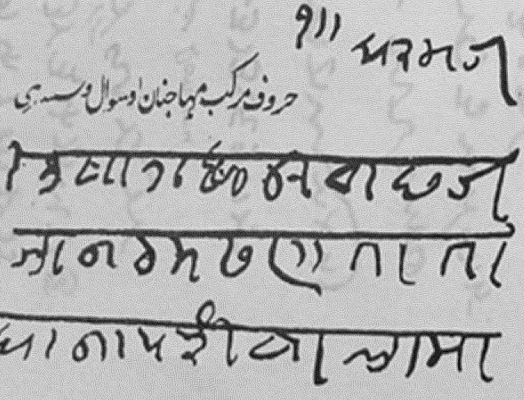

Names and meanings of the letters of the Lande alphabet

Lande	Nagri	Name of letter	Word illustrating name of letter	Meaning
	क	Kakka	Kubra	Hump-backed.
	ख	Khakkha	Khatri	A Khatri.
	ग	Gagga	Gualiya	Cowherd.
	घ	Ghagga	Ghi-ka-ghara	Pitcher full of Ghi.
	ञ	Narna	Nai ki Arsi	Barber's looking glass.
	च	Chachcha	Chuchalya	Beaked.
	छ	Chhachchha	Chhabarya	Confectioner's tray.
	ज	Jajja	Janbu	Jummu
	झ	Jhajja	Jhar ki beri	Shrub
	ट	Tatta	* Adhi puri	Half a loaf of bread
	ठ	Thattha	* Samai puri	One and a quarter of bread
	ड	Dadda	Duli ganth	Double knot
	ढ	Dhadda	Dhongar Bojhra	
	ण	Ane	Tin lakir ko kahiye Sajjalucs.	
	त	Tatta	Turi	
	थ	Thattha	Thali	Plate.
	द	Dadda	Dal	Half a grain.
	ध	Dhadda	Dhuri-Kaman	Double bow.
	प	Pappa	Pawarya	
	फ	Phuppha	Phuti Khari	
	ब	Babba	Biruja	
	भ	Bhabba	Bhar ka Koncha	
	म	Mamma	Muchh marora	To twist moustaches.
	र	Rara	Ram kulara	Dagger.
	ल	Lalla	Lakhri	
	व	Vava	Bindi wala	Dotted
	स	Sassa.	* Teran	A spool
	ह	Haha.	Hirun	
	भ	Bhabba.	Bindi Rara	
	इ	I i	* Ulti sath ki ai	
	उ	U.	* Munhmore u	The mouth-rounding "U"?
	अ	A	* Derh lakir ki a	

The above letters are first taught, but in the villages many Padhas teach only these letters, but not the words added to them.

* The name refers to the form of the letter

34

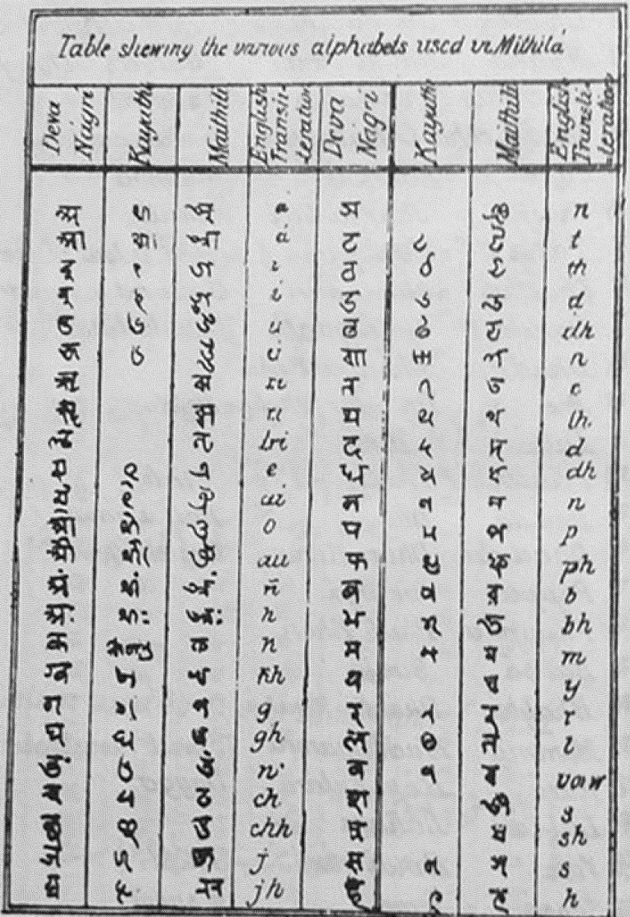

The semi-vowel य is not used by Kayasths in writing Maithili the vowel इ being substituted for it.

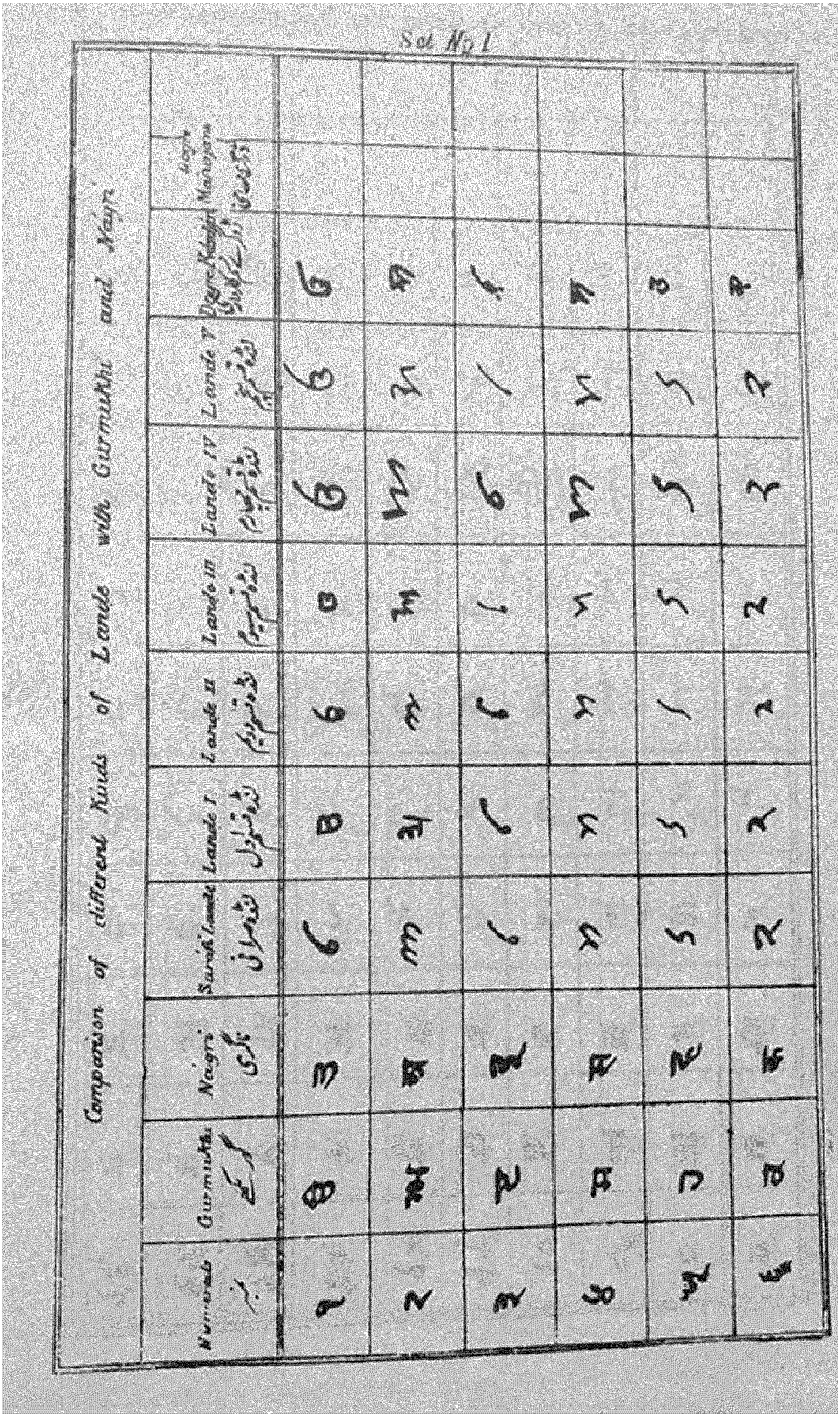
Set No 1
Comparison of different Kinds of Lande with Gurmukhi and Nagri
Numerals
Gurmukhi
Nagri
Sarafi Lande
Lande I.
Lande II
Lande III
Lande IV
Lande V
Dogra Takari
Dogre Mahajani

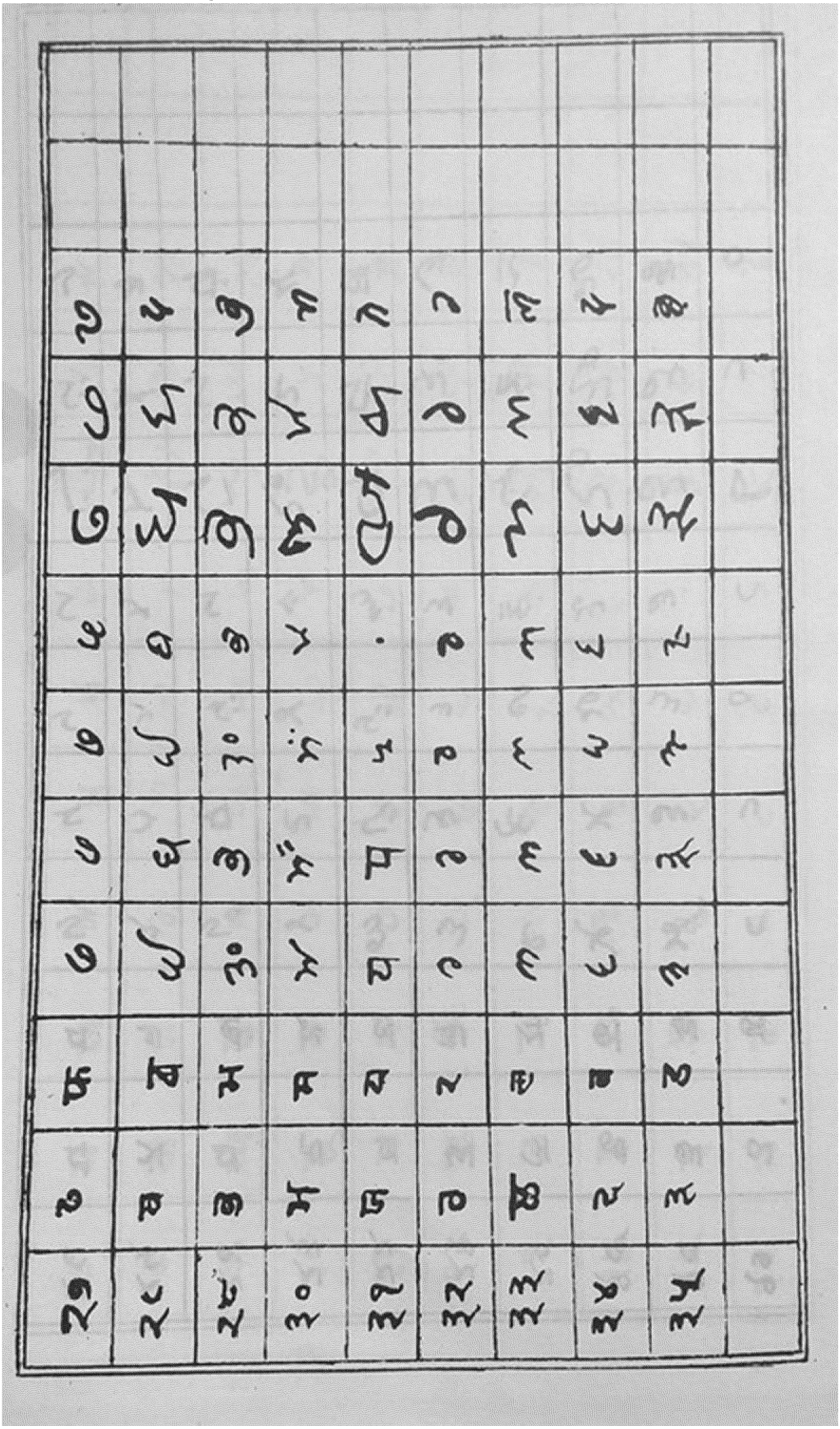

Sch No 2

I. Gurmukhi

ਕਬਿੱਤ

ਤਰੁਨਤਨੁਜਾਤੀਰ ਸੁਖਦ ਸਮੀਰ ਧੀਰ ਖਗਨ ਕੀ ਭੀਰ ਜੀਜੇ
ਹੇਰ ਹਰਖਤ ਹੈਂ। ਬੰਜੁਲ ਨਿਕੁੰਜਨ ਮੈਂ ਗੁੰਜਨ ਦੁਰੇਫਨ ਕੀ ਅਨੰਦ
ਸੋਂ ਪੁੰਜਨ ਪਰਾਗ ਪਰਖਤ ਹੈਂ। ਬਾਂਕੀ ਬਨਗਨੇ ਦੇਖਿ ਤਾਨ ਸੇ
ਬਿਲੋਕਯਤ ਪਰਮ ਪੁਨੀਤ ਮਹੀਮਨ ਕਰਖਤ ਹੈਂ। ਮੋਦ ਮਨ
ਭਾਈ ਸ੍ਰੀ ਅਮੀਰ ਸੁਖਦਾਈ ਤਾਂ ਸਜਾਮ ਘਨ ਚਪਲਾ ਮੈਂ
ਰਸ ਬਰਖਤ ਹੈਂ ॥

੧ ਅਲਖਰ
ਹੀਰਾ ਨੰਦ ਬੇਟਾ ਗੁਲਜਾਰੀ
ਕਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਕਾ

ੳ ਅ ੲ ਸ ਹ ਕ ਖ ਗ ਘ ਙ ਚ ਛ ਜ ਝ ਞ ਟ ਠ
ਡ ਢ ਣ ਤ ਥ ਦ ਧ ਨ ਪ ਫ ਬ ਭ ਮ ਯ ਰ ਲ ਵ ੜ ॥

II Nagri

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ
ओ औ अं अः
क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण
त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व
श ष स ह ळ क्ष ज्ञ

III Sanscrit

ओम

कवित्त।

प्रथमपठनकीनस्वाध्यायनित्यकाम
बहुरसुआयुर्वेदनीकेकैनिहार्यो है।
काव्यछन्दमितीनचीननायकाप्रवीनचारु
अलंकारभावरसरसनायधार्यो है।
अंककीनसंकरीनचीनक्षिपरीनविध
गुरस्थलीसुरस्तीविविधविद्यार्यो है।
हीरानंदनामधामसुपुरअनंदमांहि
बालकपढावनमैआनंदविचार्यो है॥

दोहा।

वैद्यकविद्याकाव्यमतअंक अनंतप्रकार
प्राकृतवाणीगुरस्तीसमकोकरोंउच्चार॥

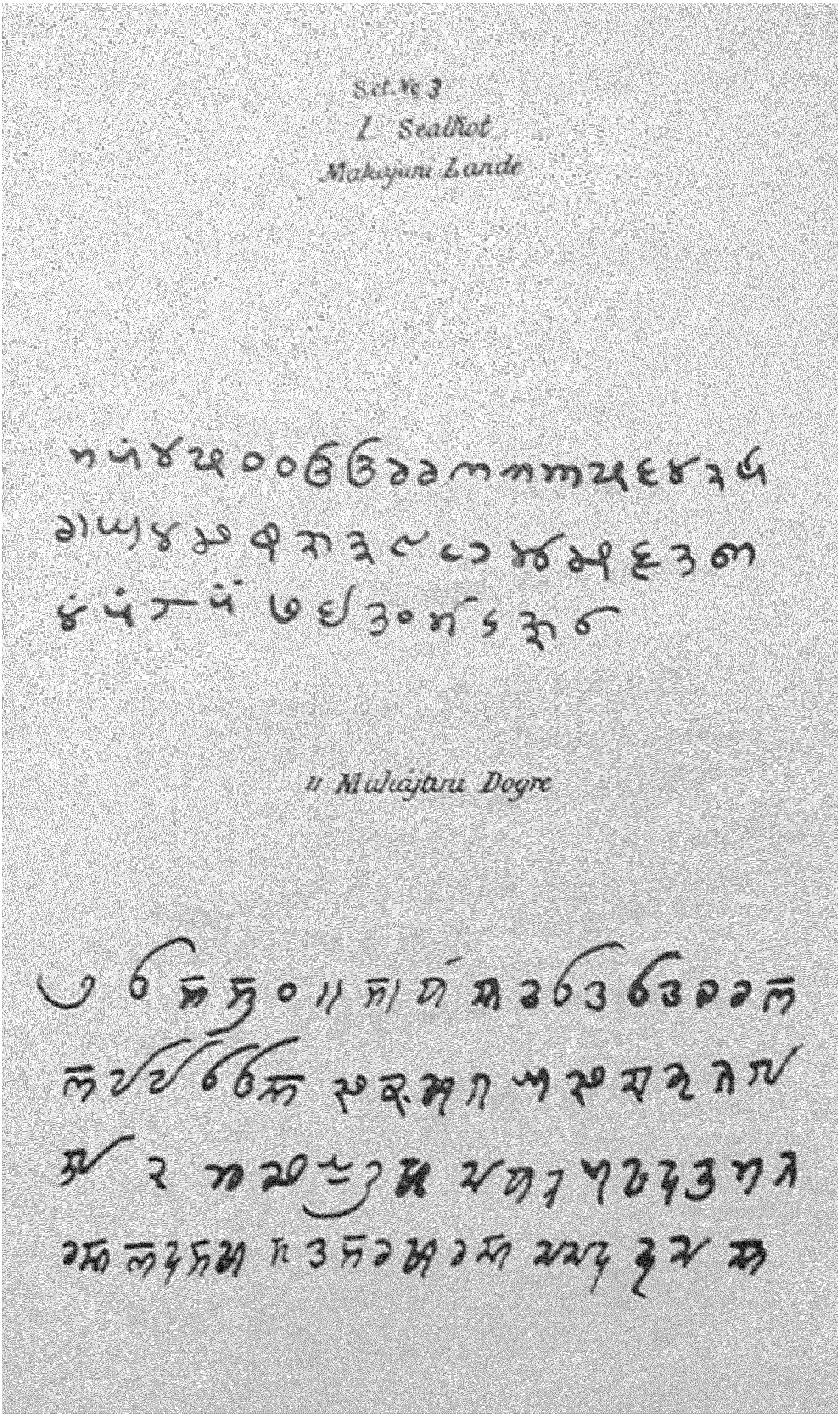
Set № 3
I. Sealkot
Mahajani Lande
II Mahajani Dogre

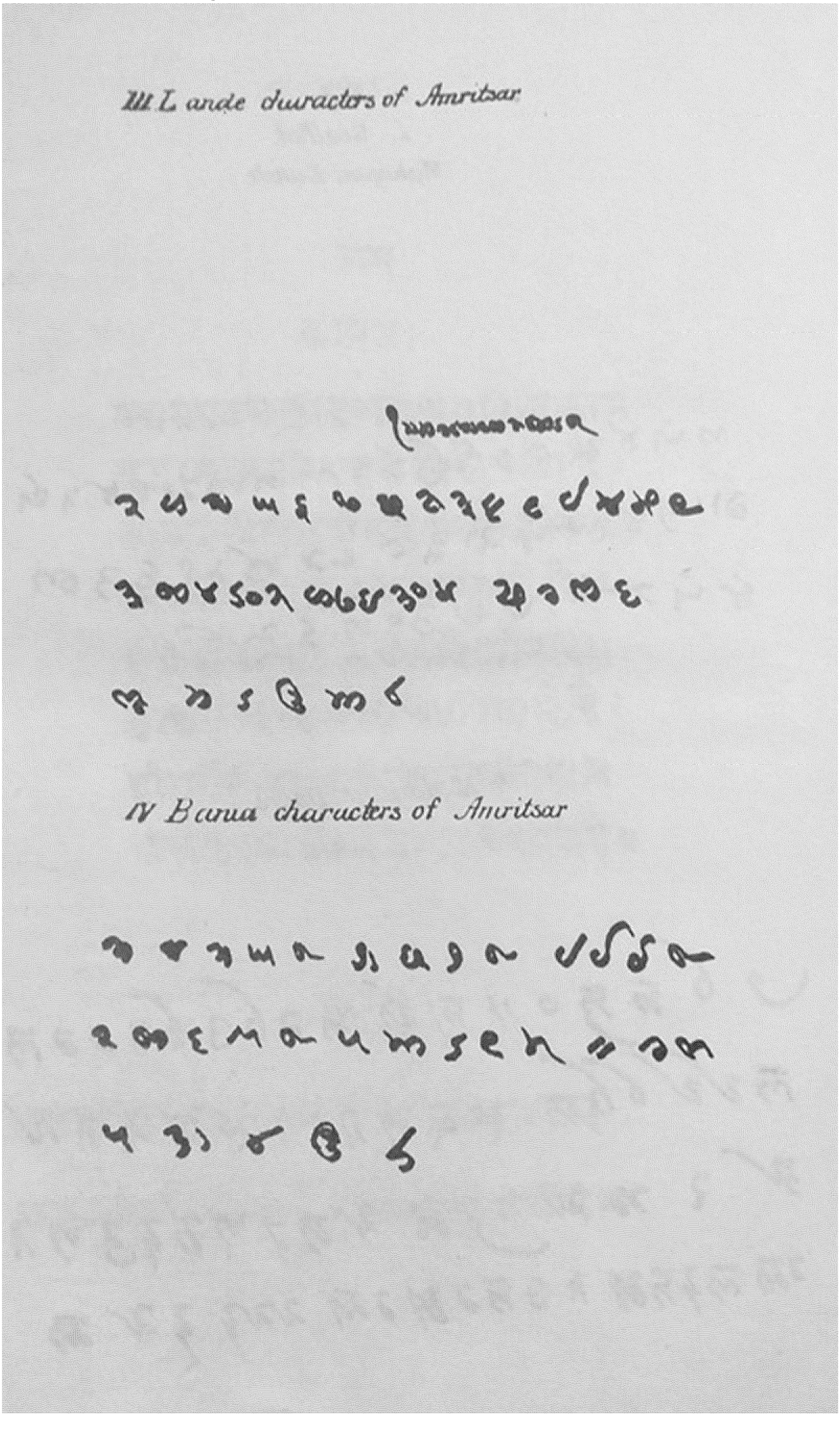
III Lande characters of Amritsar
IV Bania characters of Amritsar

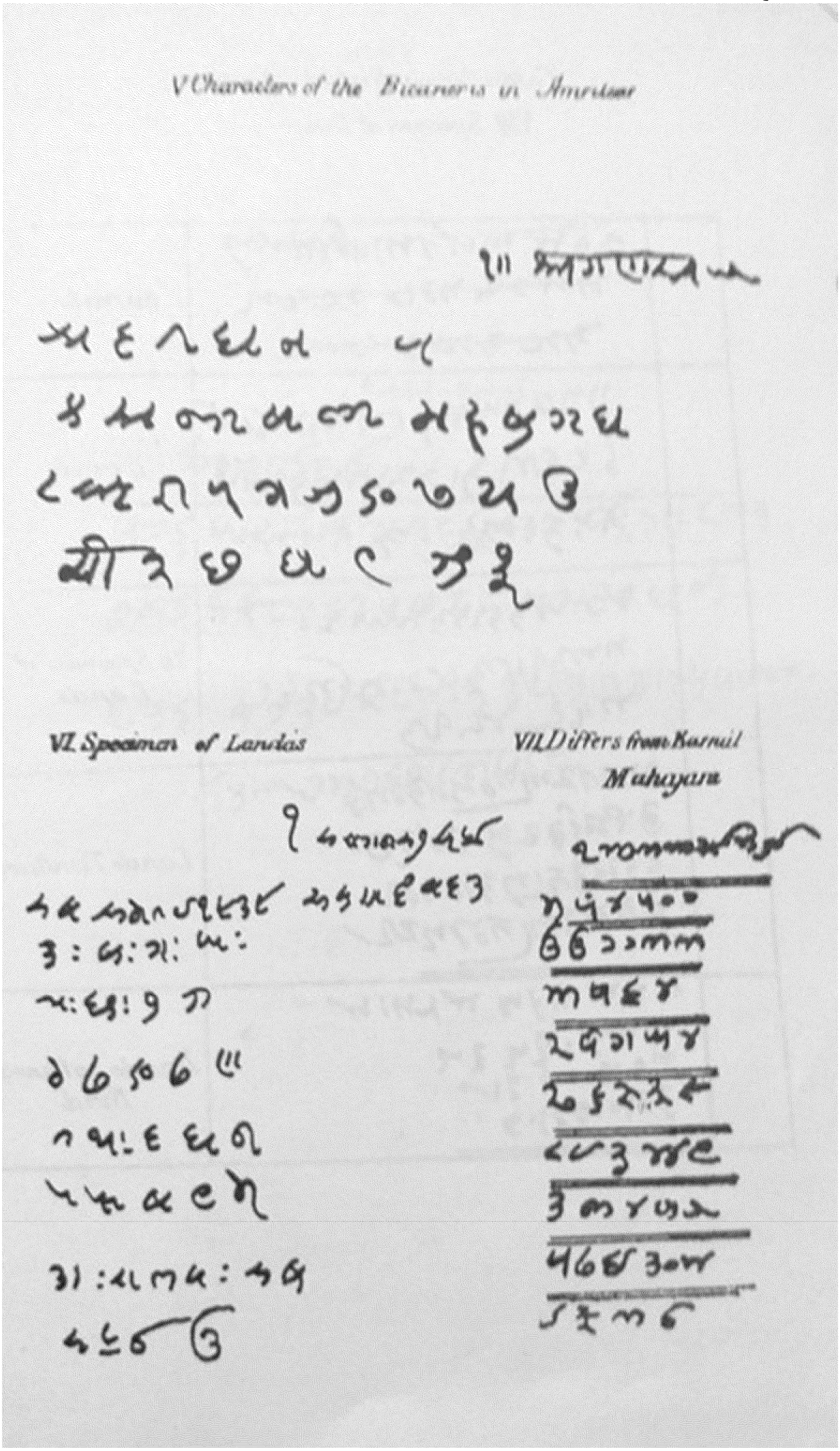
V Characters of the Bicaneris in Amritsar
VI. Specimen of Landas
VII. Differs from Karnal Mahajans

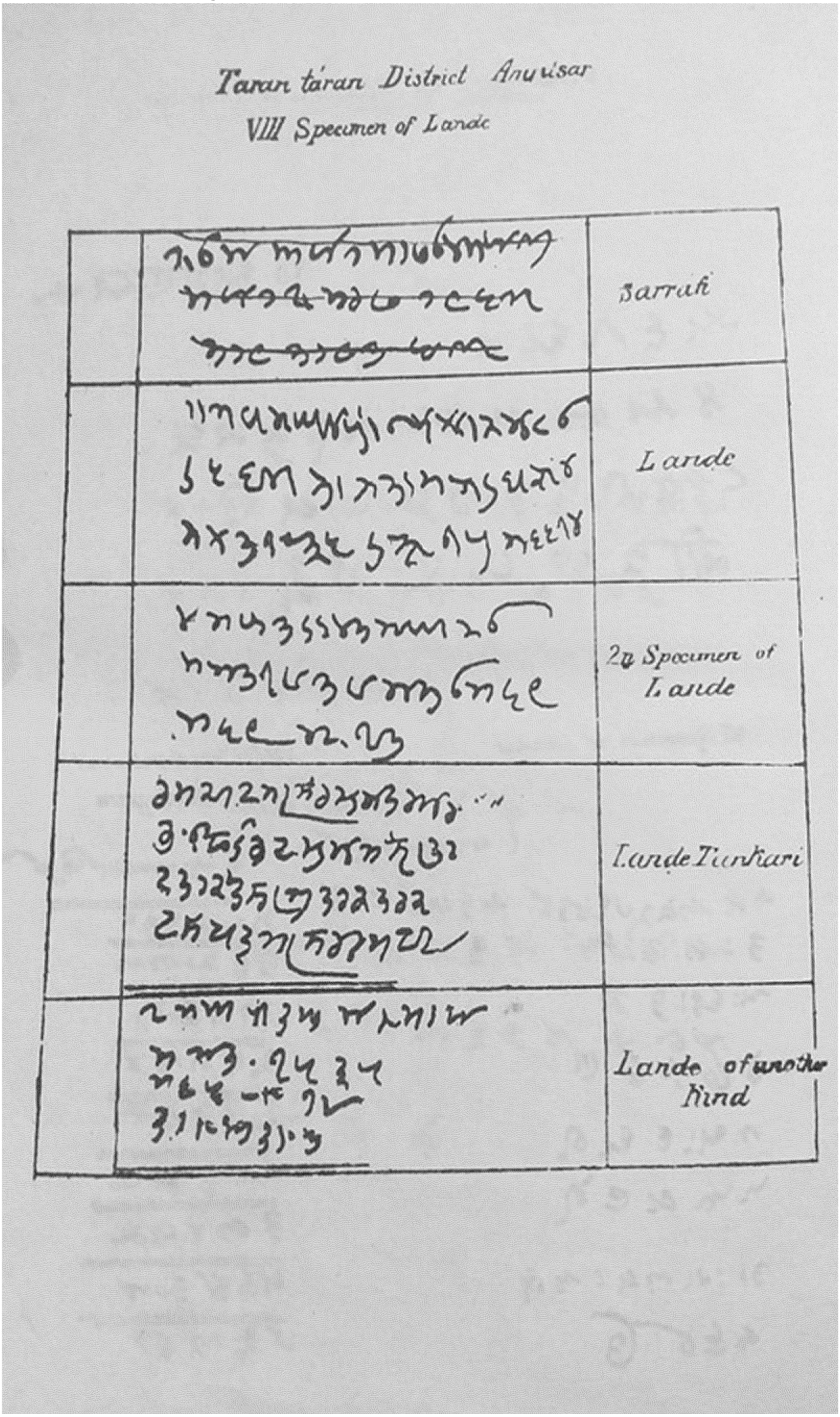
Taran taran District Amritsar
VIII Specimen of Lande
Sarrafi
Lande
2d Specimen of Lande
Lande Tankari
Lande of another kind

Set No 4

Mahajani used in Rohtak

1. Rohtak– Sarrafi

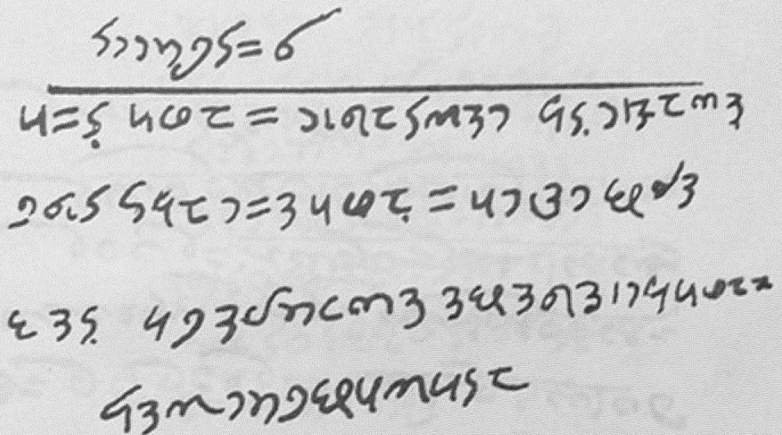

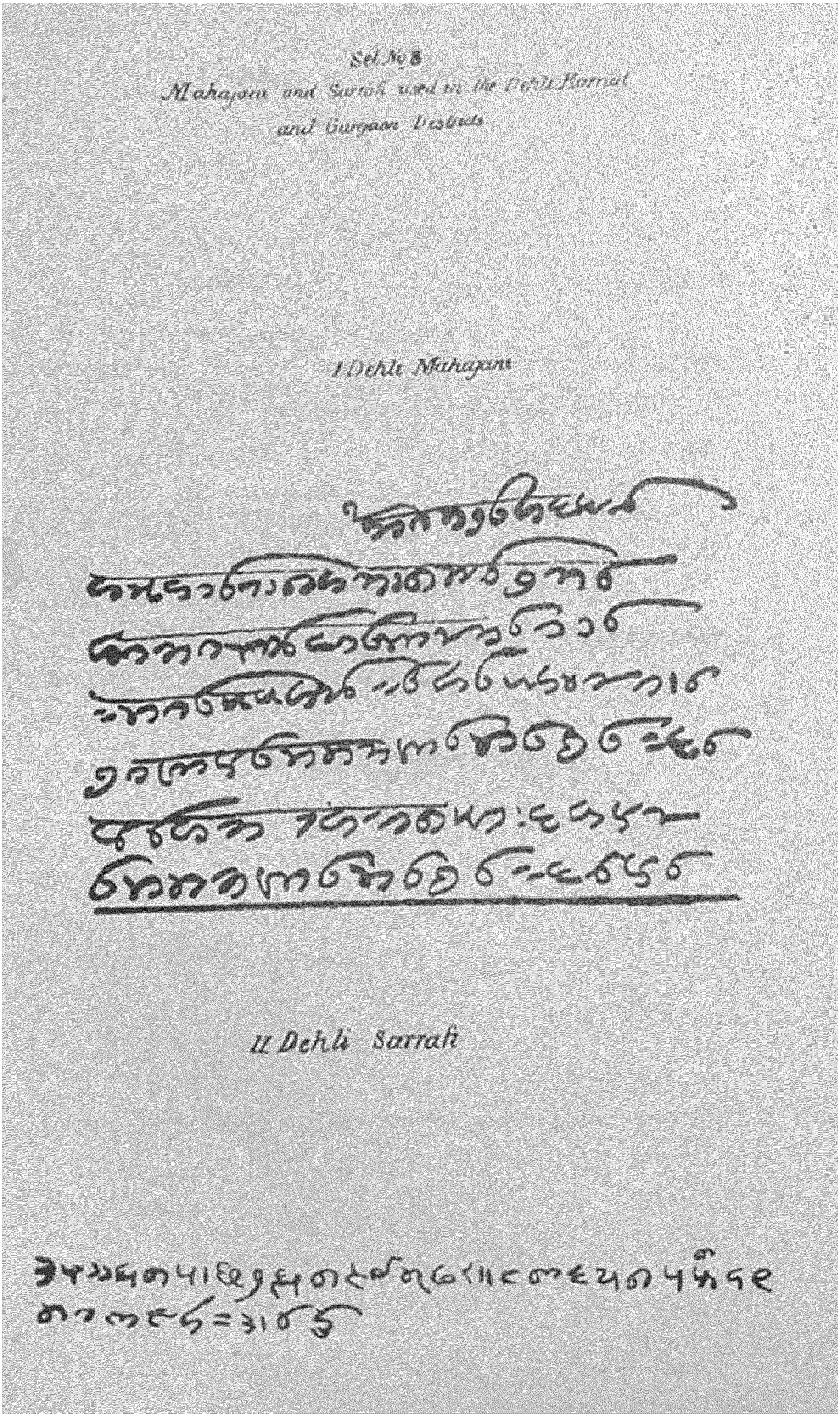
Set No 5
Mahajani and Sarrafi used in the Dehli Karnal and Gurgaon Districts
I Dehli Mahajani
II Dehli Sarrafi

III Gurgaon

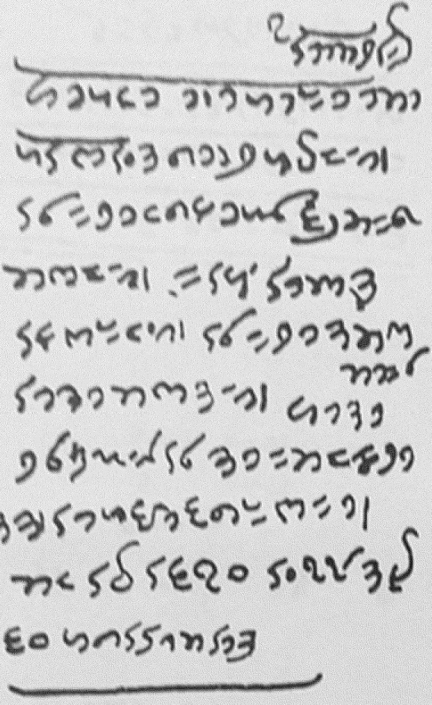

IV Gurgaon

Current Mahajani letter writing

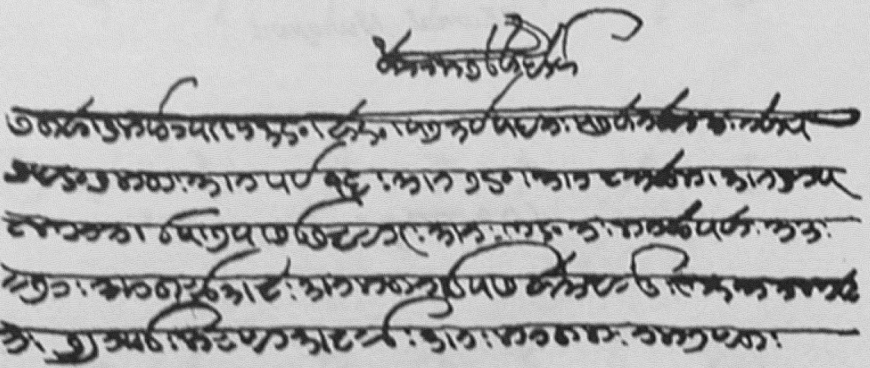

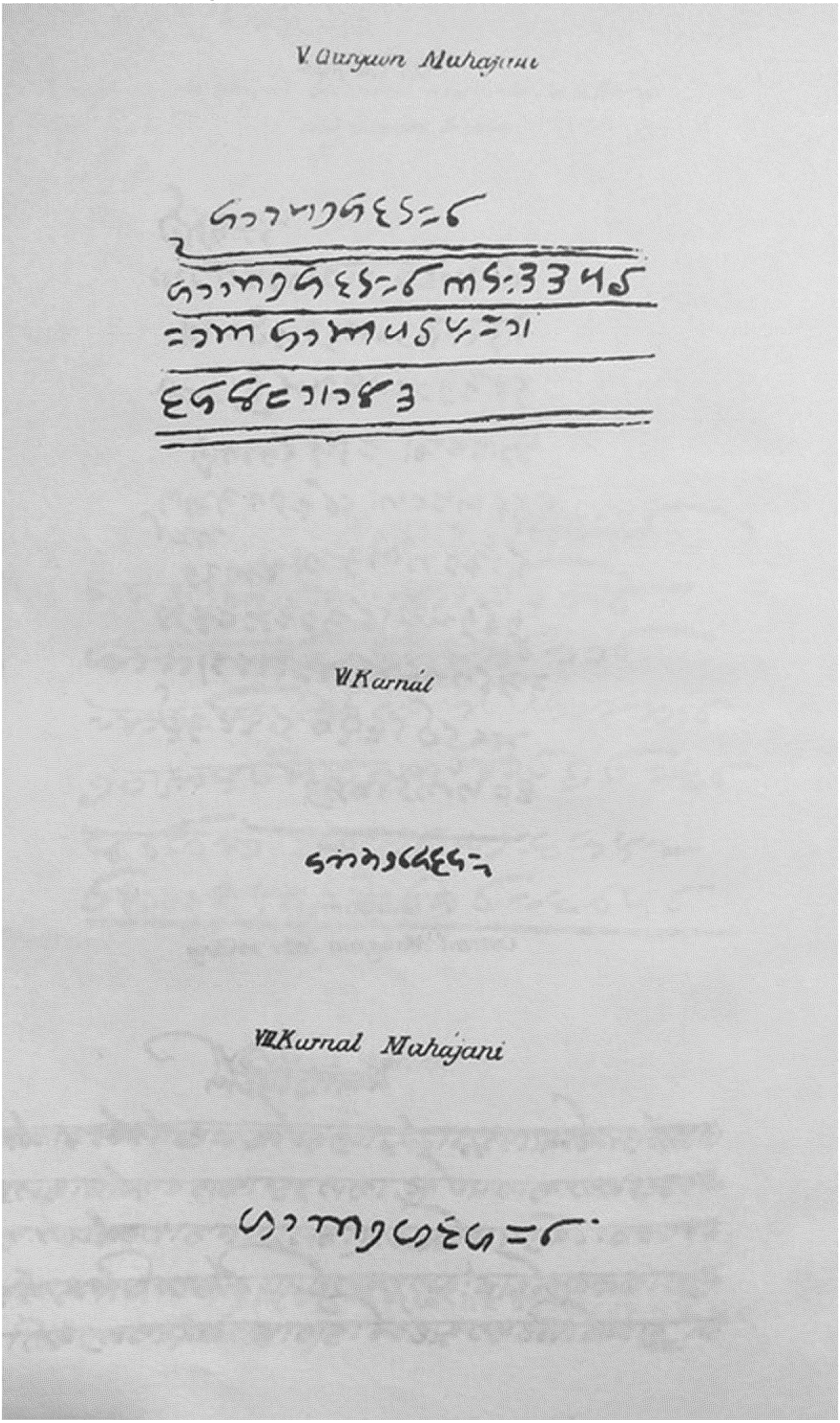
V. Gurgaon Mahajani
VI Karnal
VII Kurnal Mahajani

Set No 6

Landas used in the Multan Jhang-Montgoumary Musaffargarh Districts

1. Massan thána

Jhang District

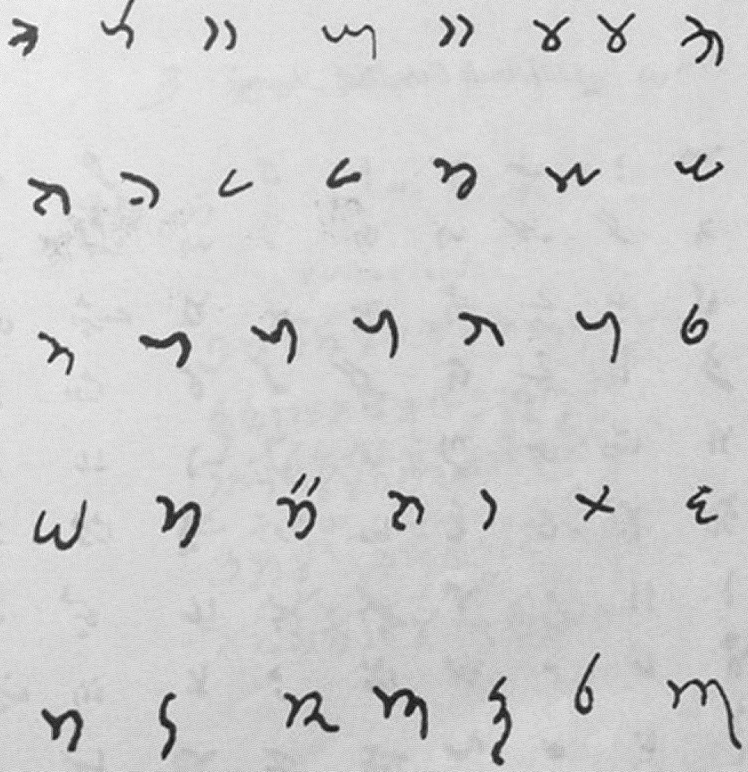

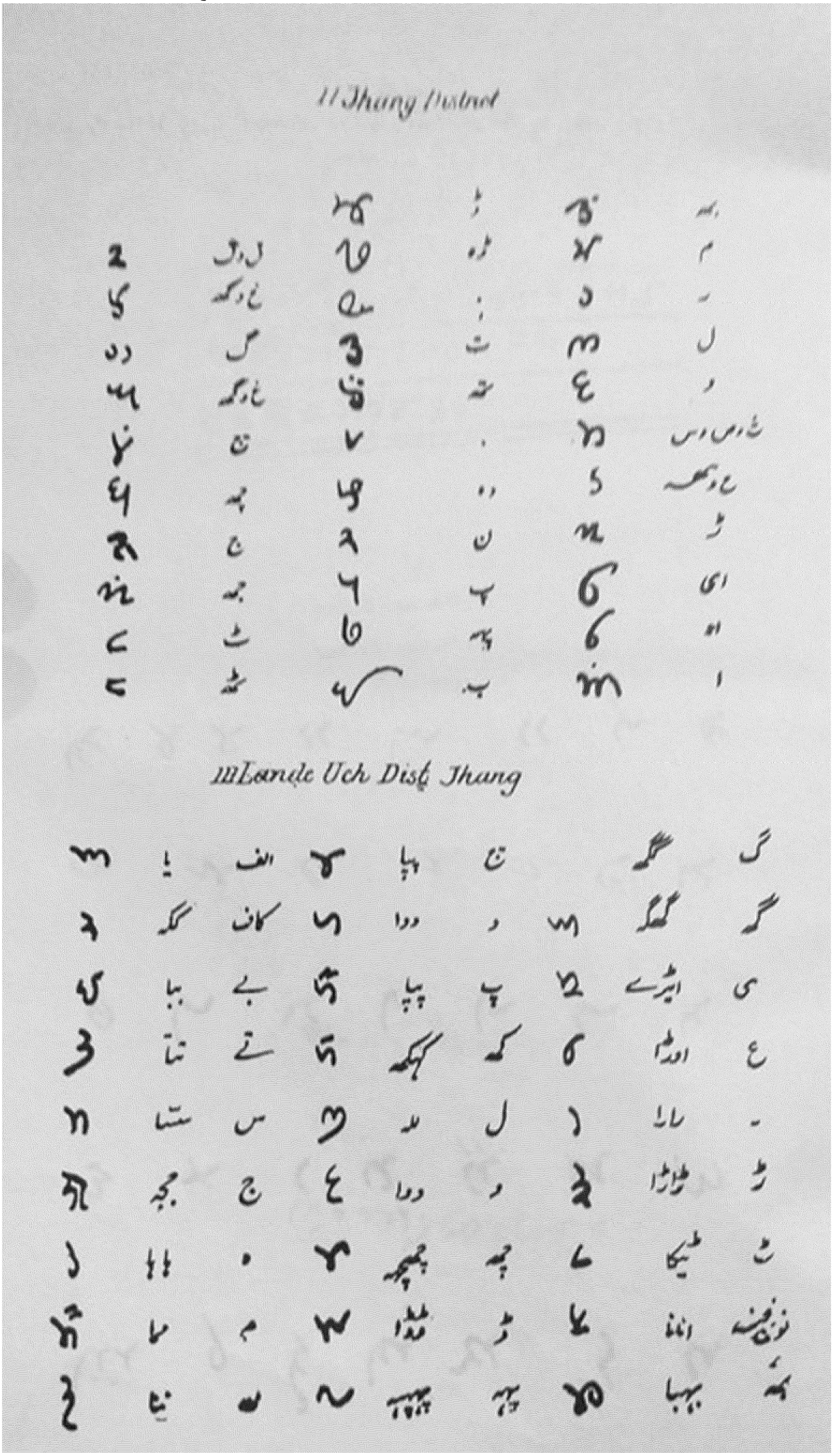
II Jhang District
III Lande Uch Dist. Jhang

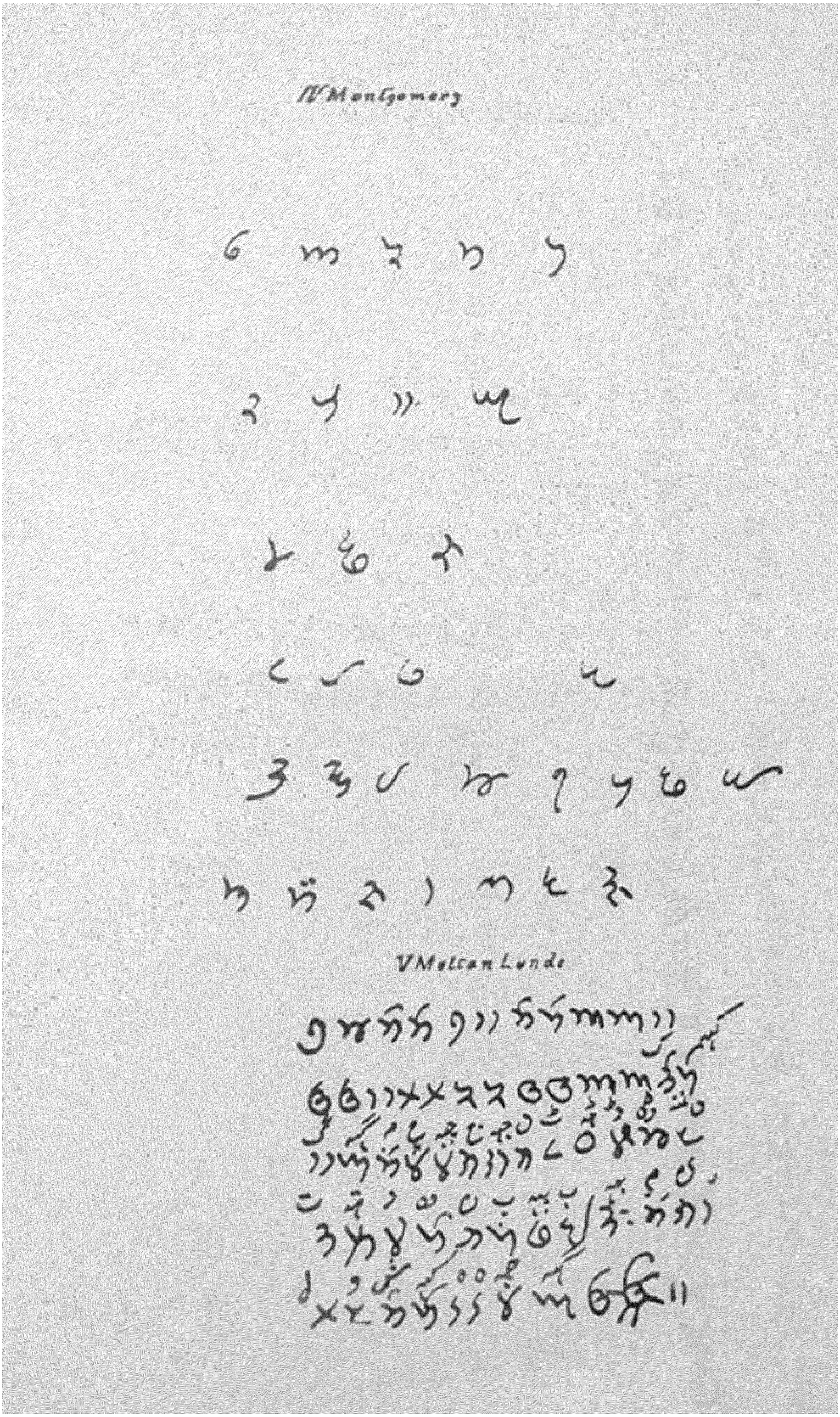
IV Montgomery
V Multan Lunde

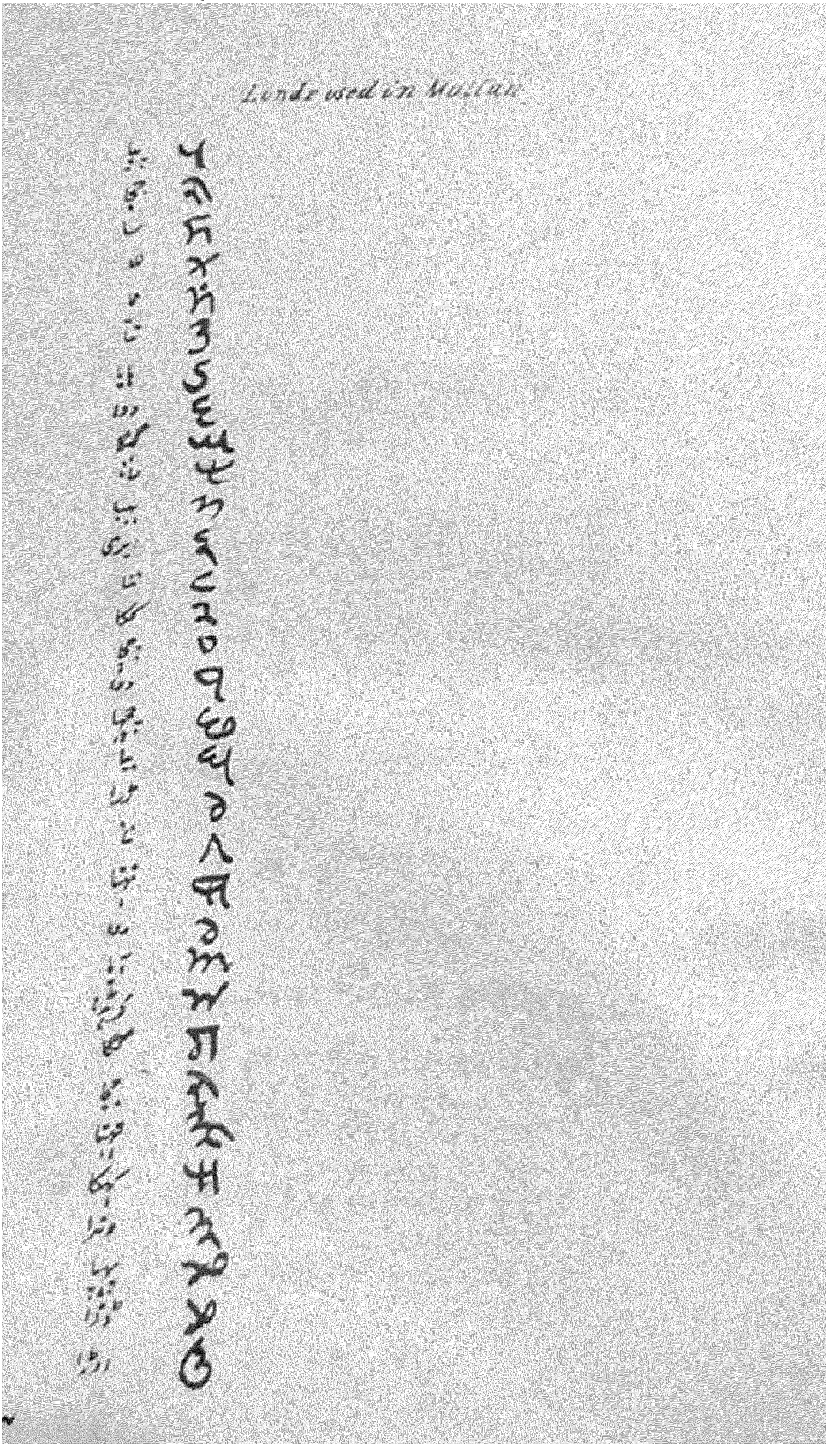
Lunde used in Multan

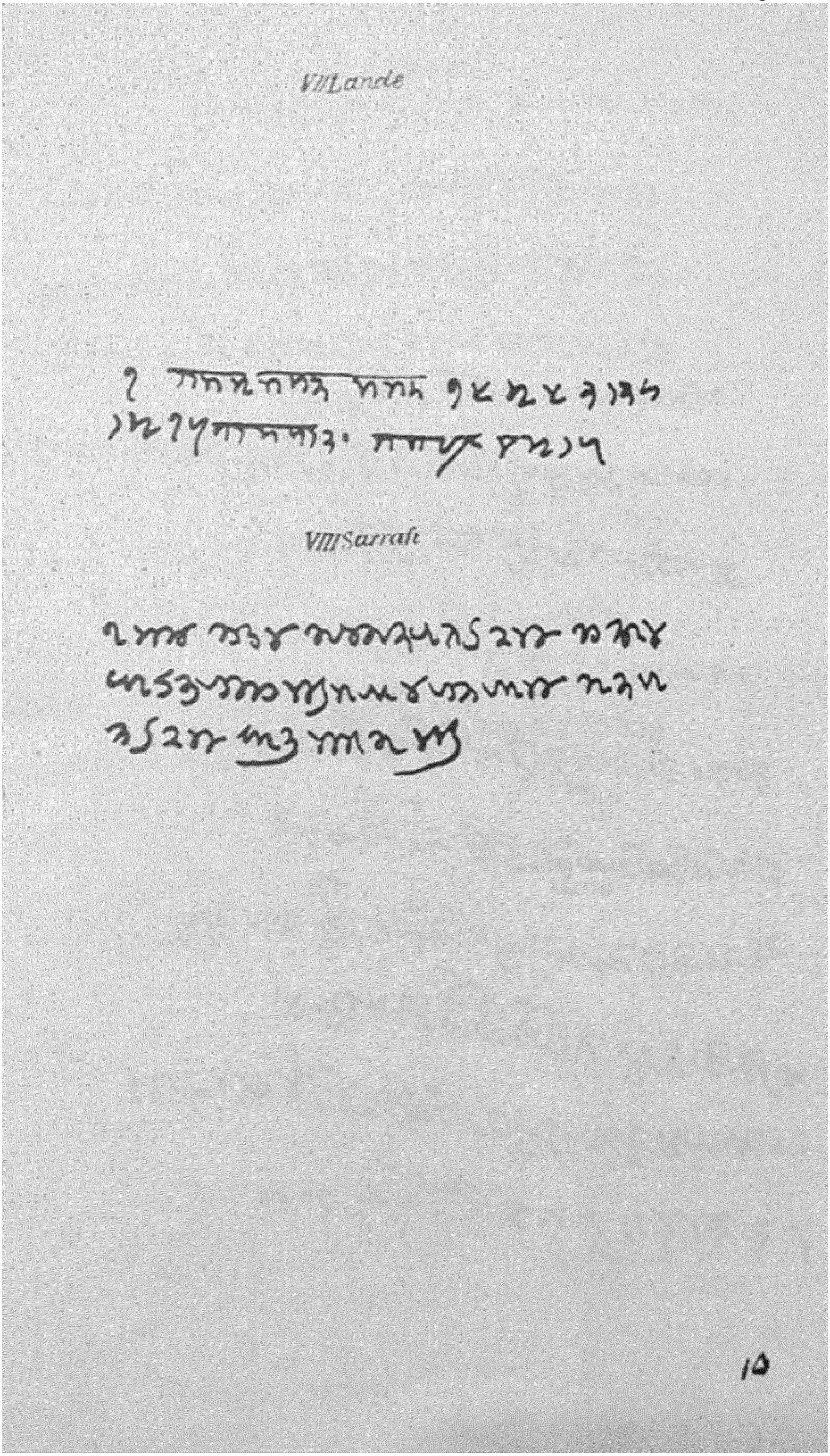
VII Lande
VIII Sarrafi
۱۵

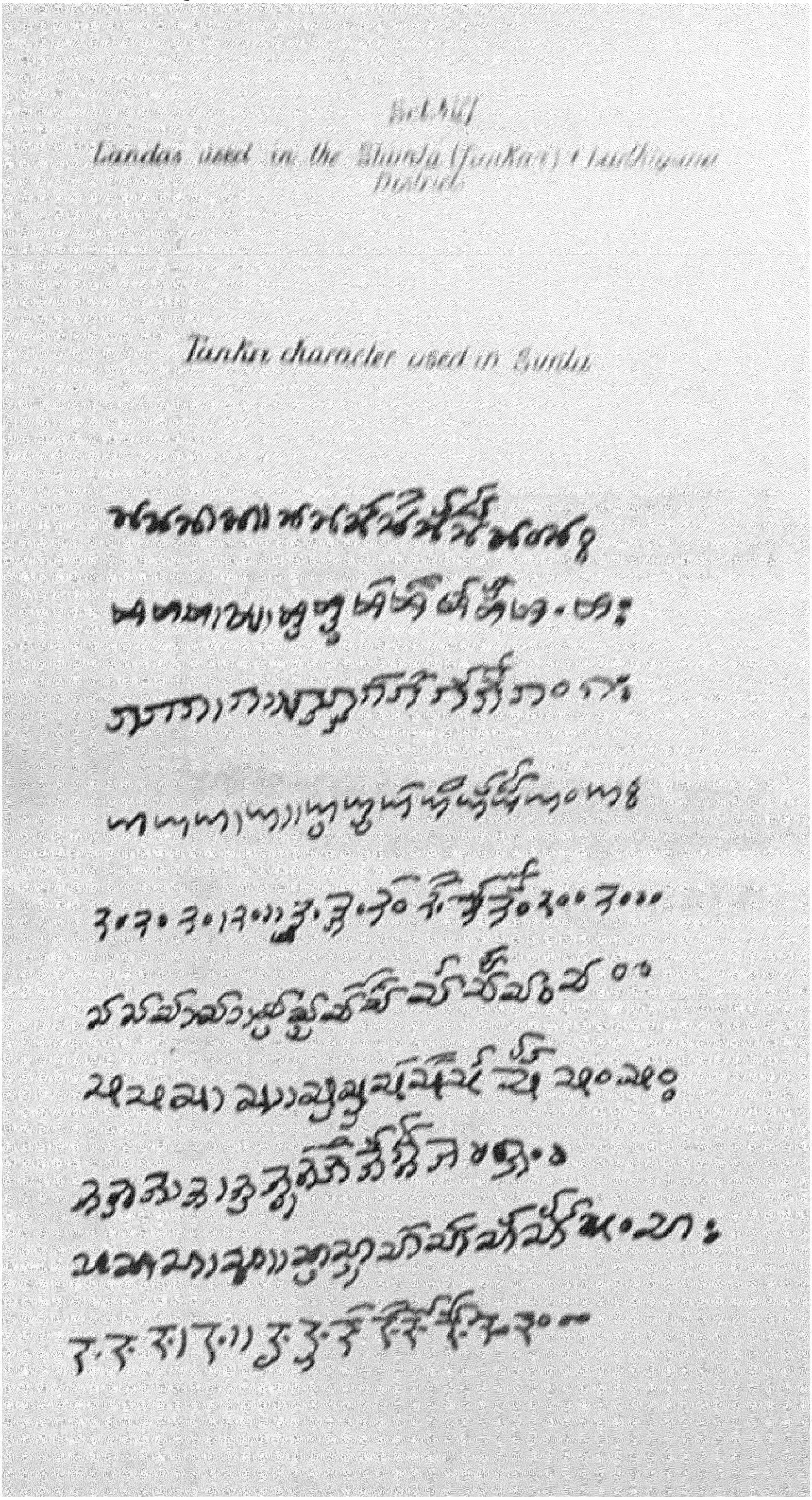
Tankri character used in Bunda

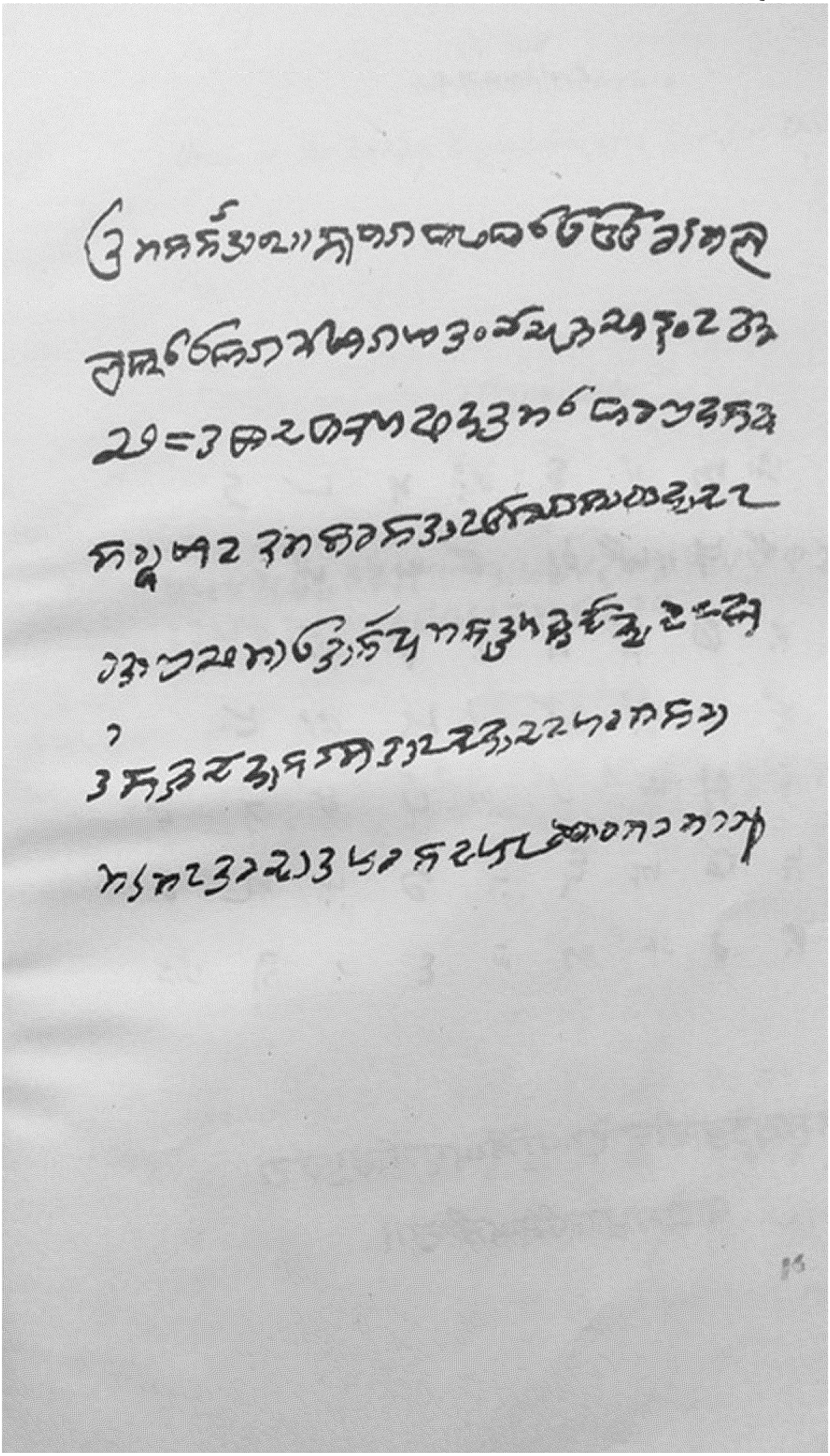

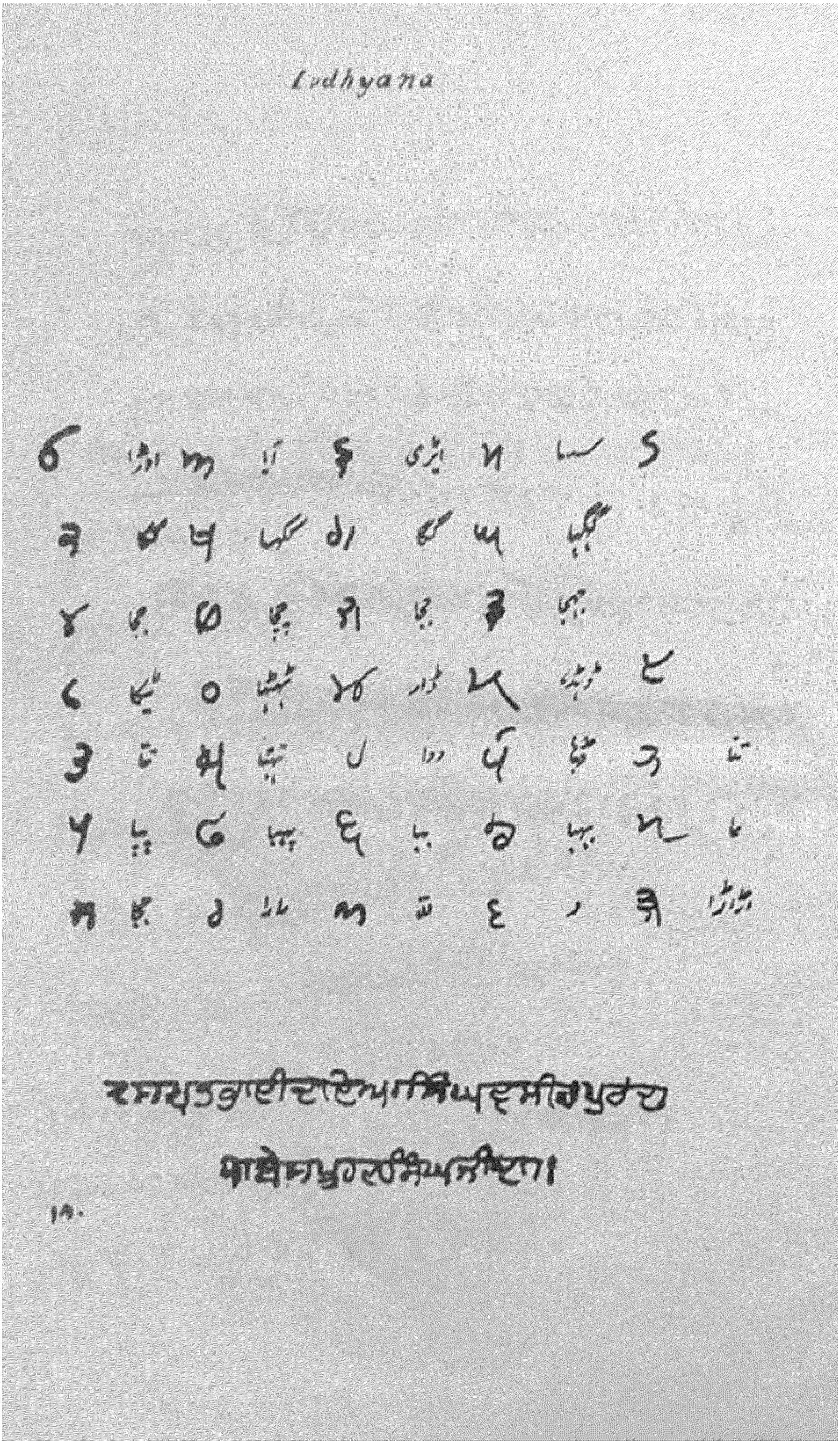
Ludhyana

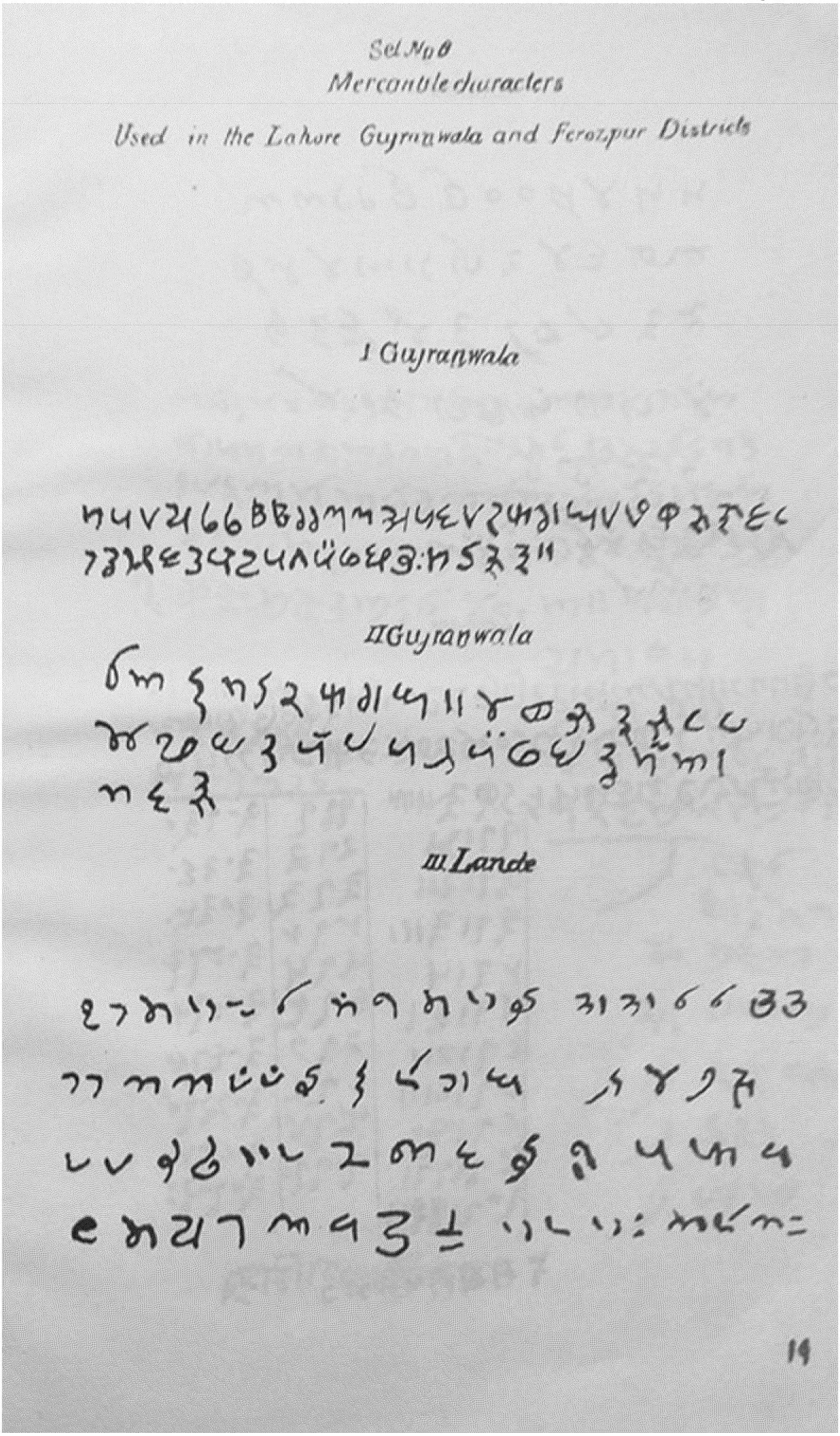
Set No 8
Mercantile characters
Used in the Lahore Gujranwala and Ferozpur Districts
I Gujranwala
II Gujranwala
III Lande
19

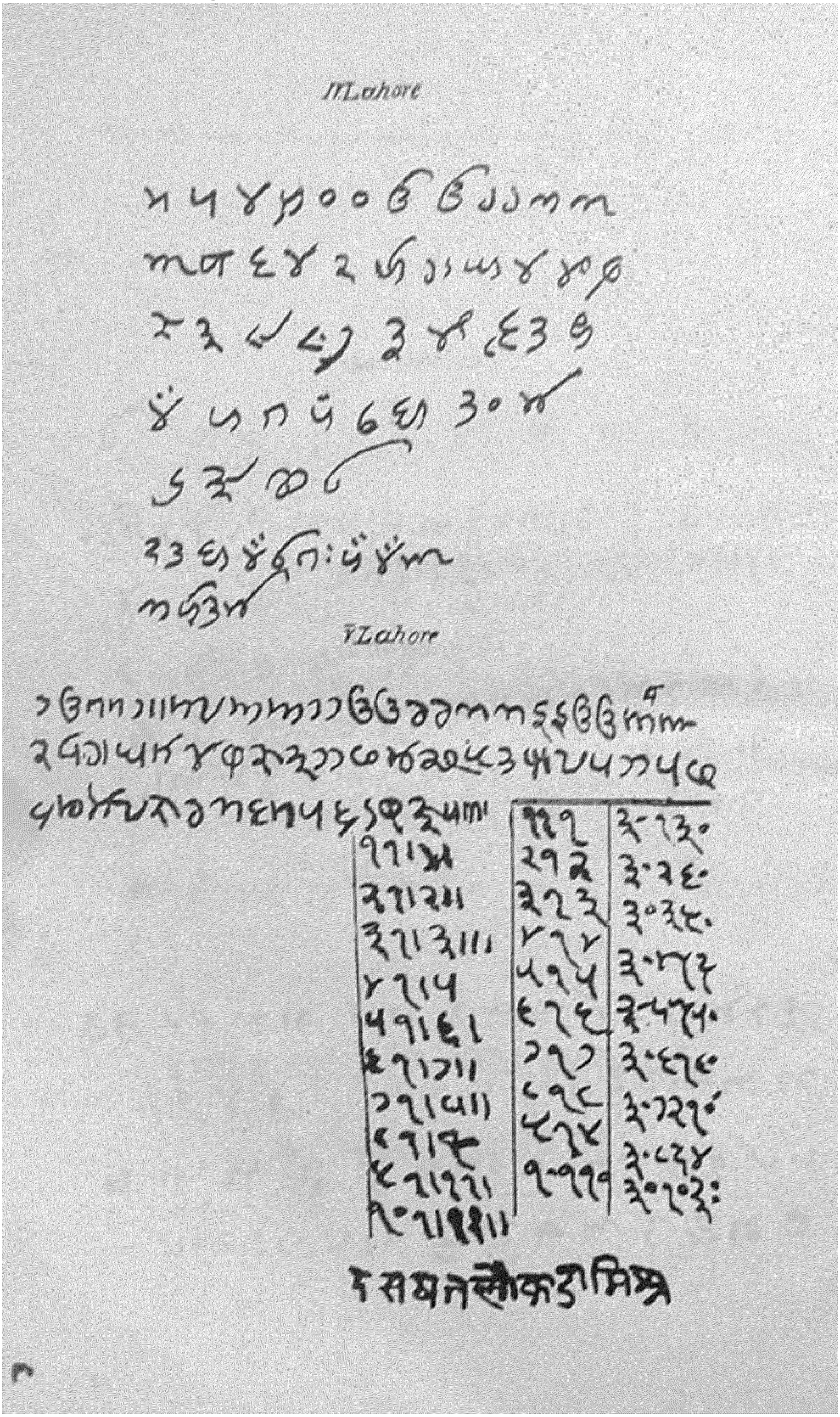
III. Lahore
V. Lahore

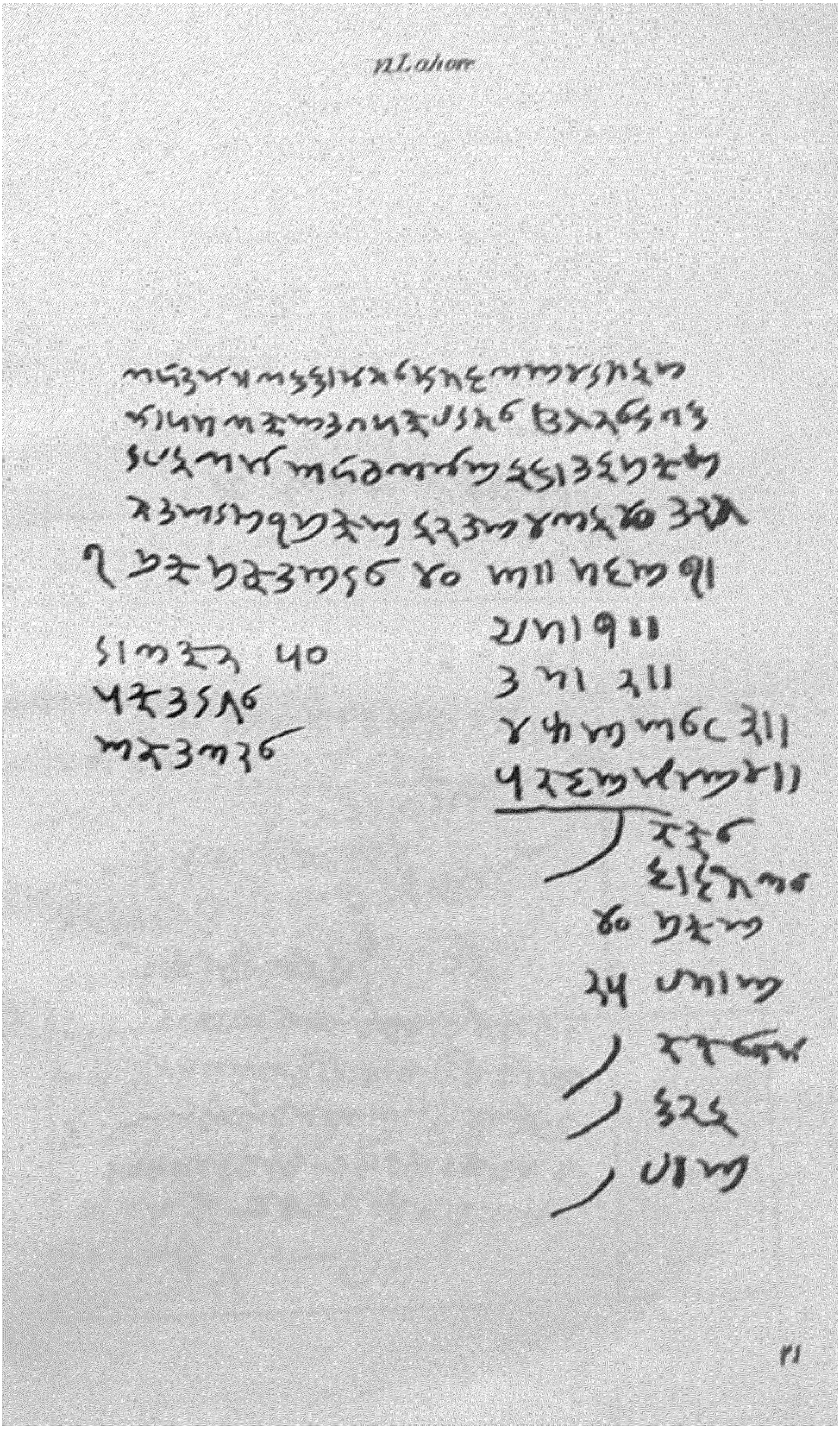

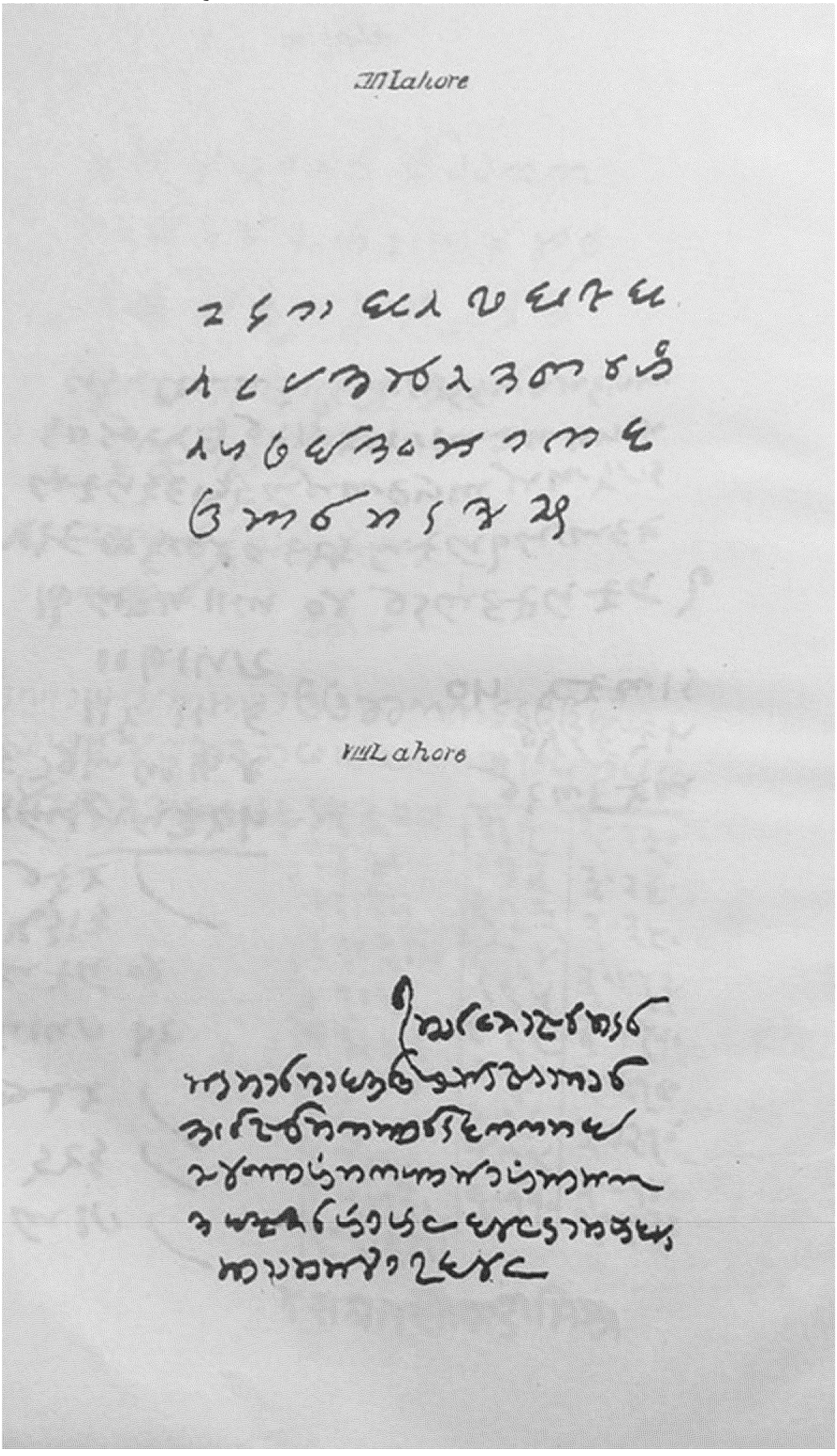
VII Lahore
VIII Lahore

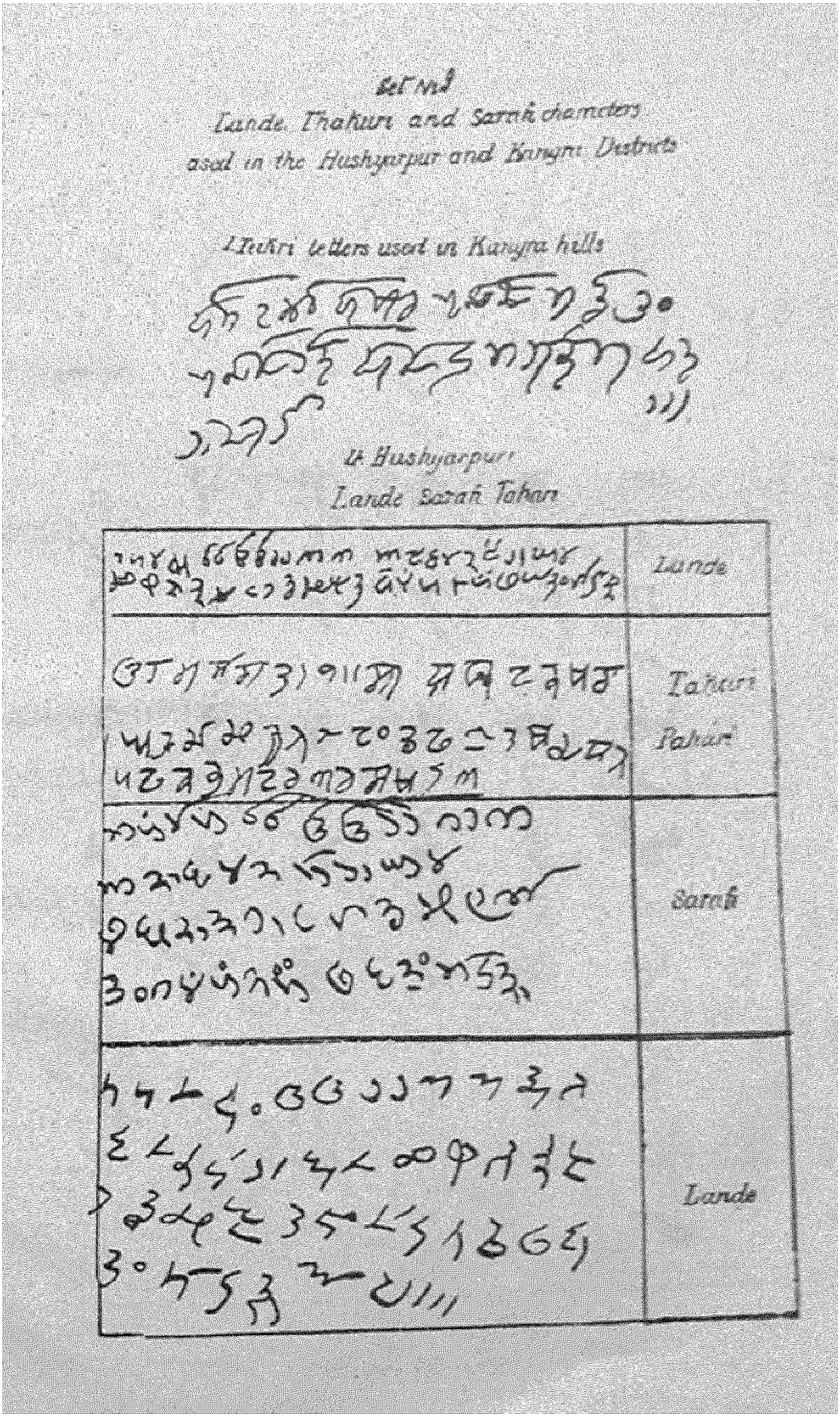
Set No 3
Lande, Thakuri and Sarafi characters
ased in the Hushyarpur and Kangra Districts
I. Teikri letters used in Kangra hills
II. Hushyarpuri
Lande Sarafi Takari
Lande
Takuri
Pahari
Sarafi
Lande

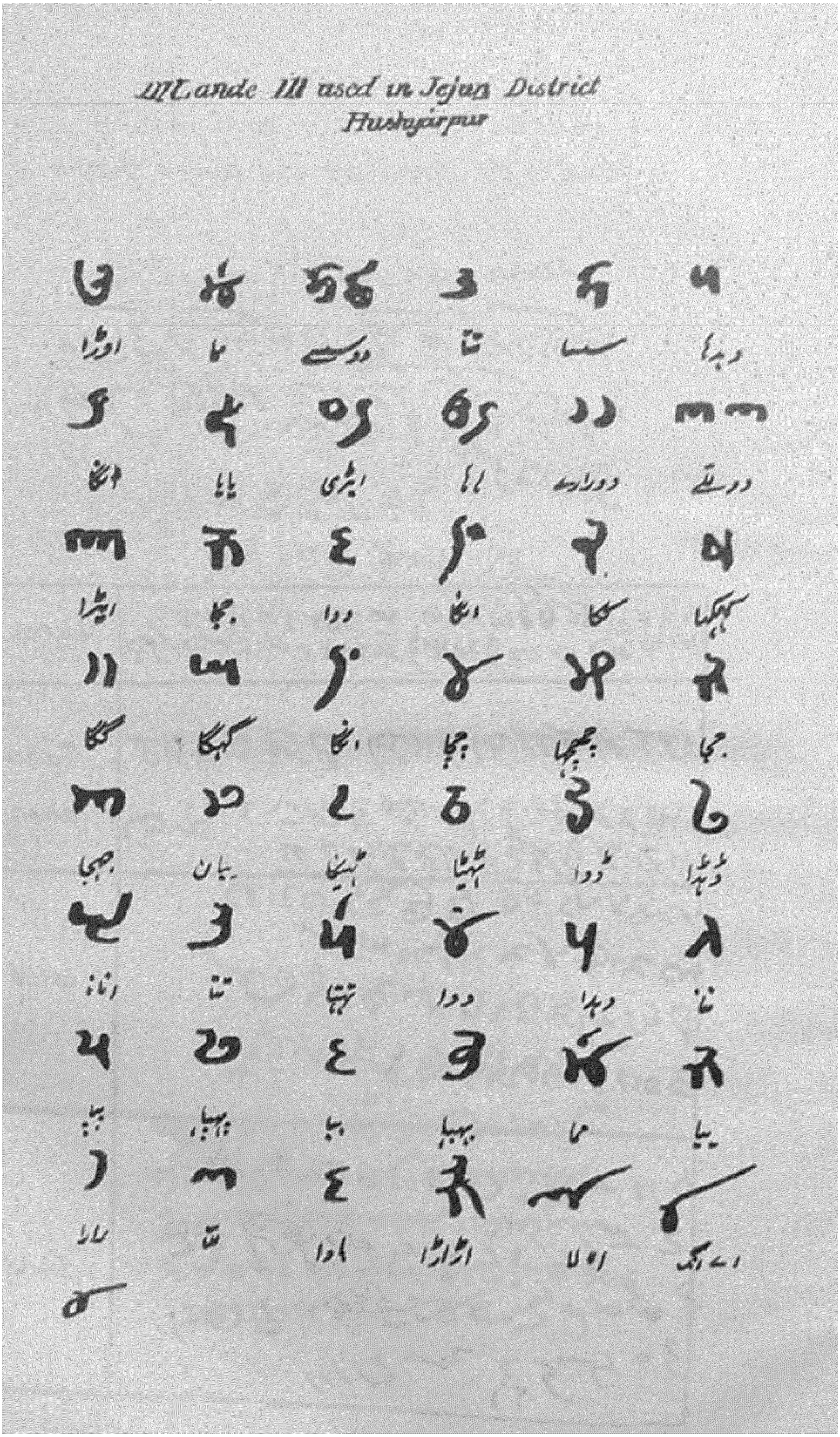
Lande III used in Jejon District
Hushyarpur

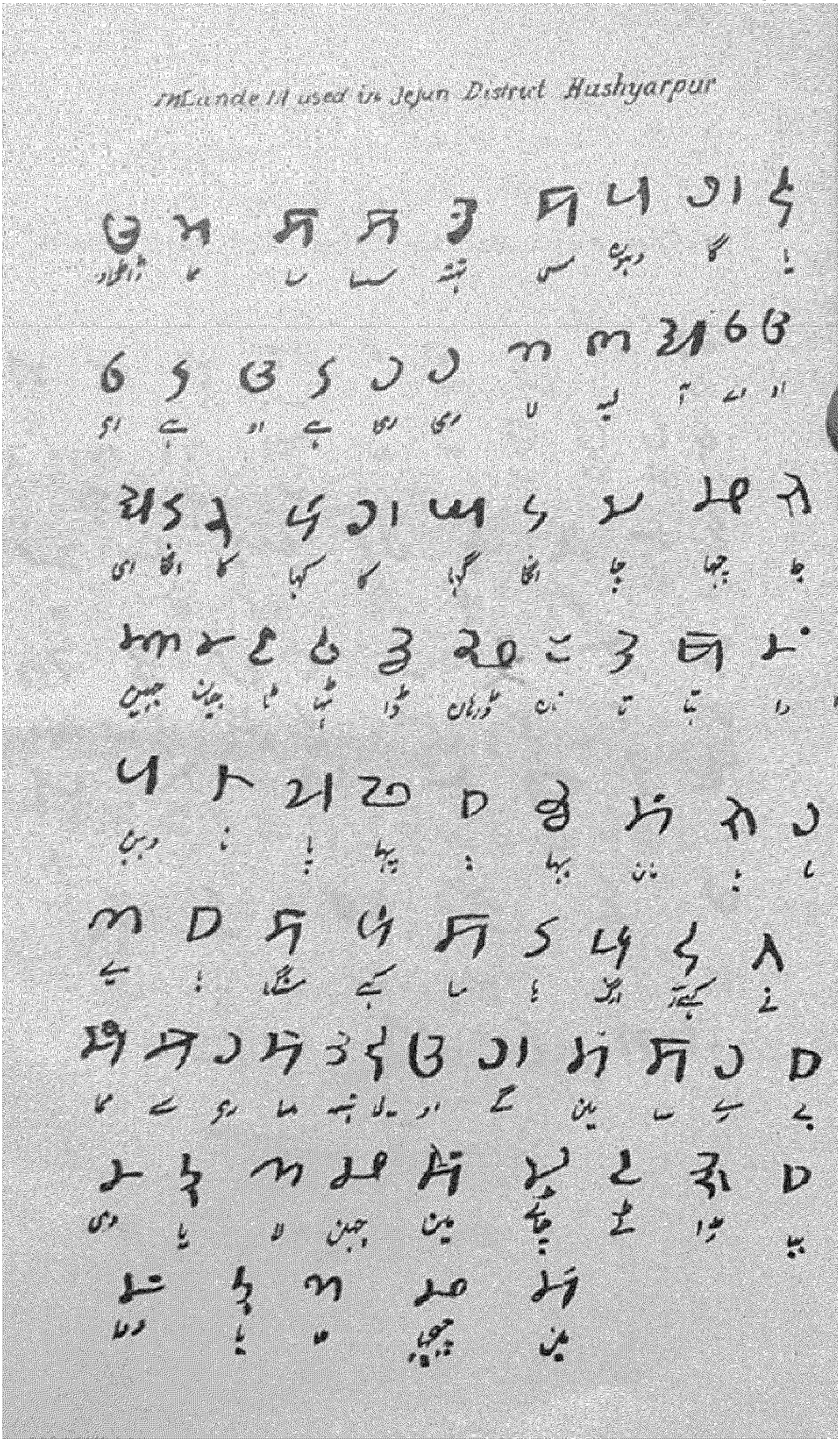
Lande III used in Jejun District Hushyarpur

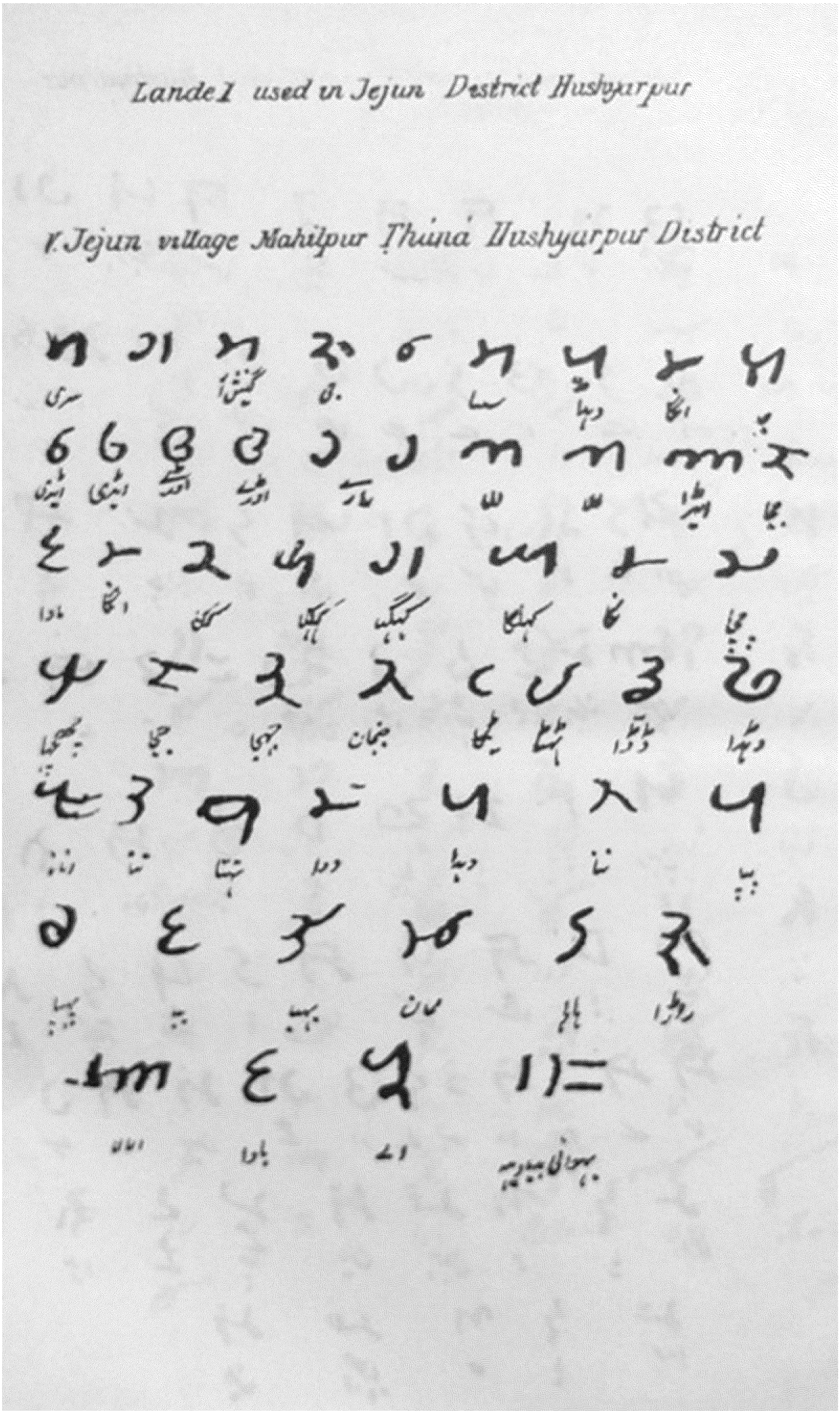
Lande I used in Jejun District Hushyarpur
V. Jejun village Mahilpur Thána Hushyarpur District

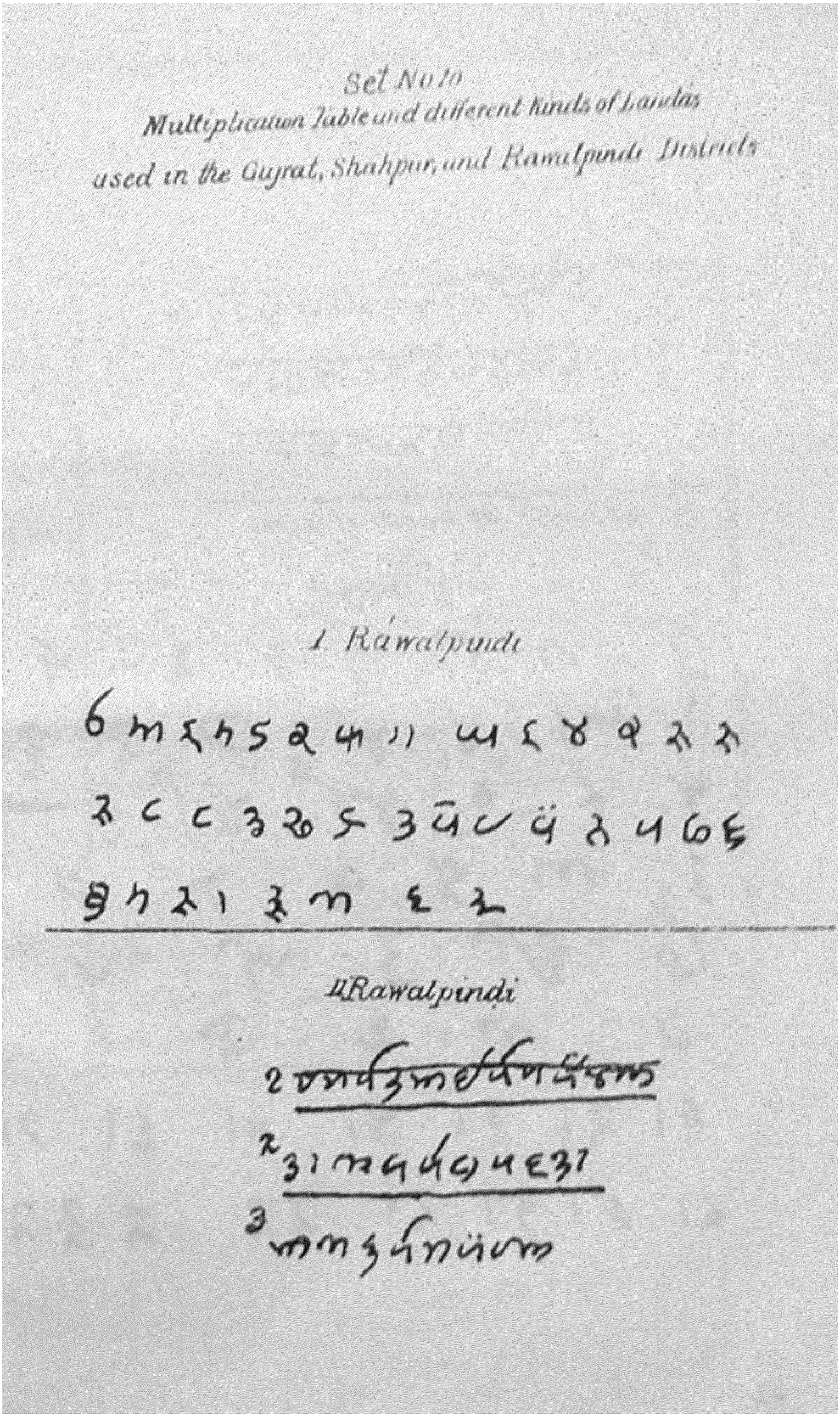
Set No 10
Multiplication Table and different Kinds of Landás
used in the Gujrat, Shahpur, and Rawalpindi Districts
1. Rawalpindi
4 Rawalpindi

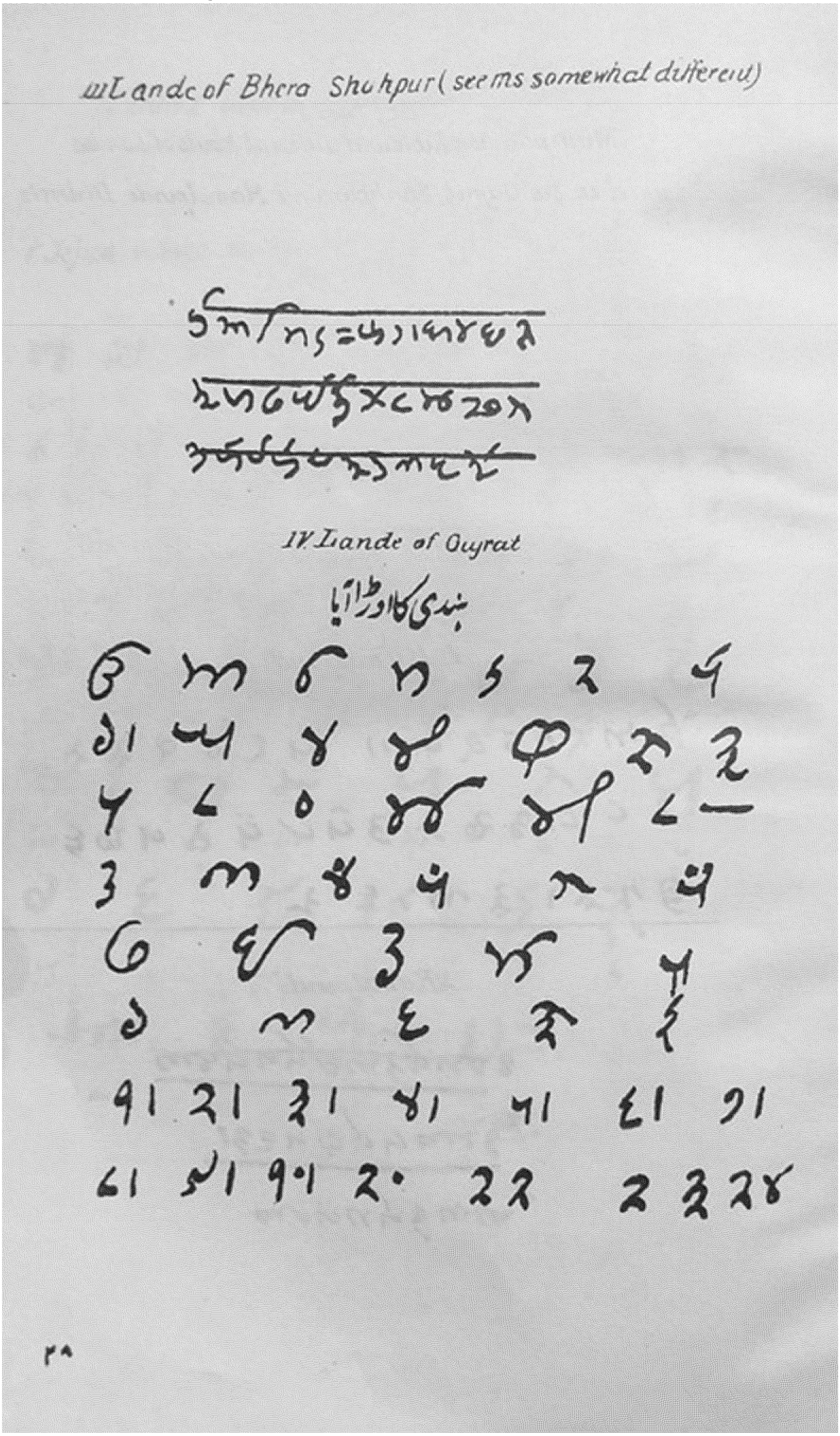
III Lande of Bhera Shahpur (seems somewhat different)
IV. Lande of Gujrat
ہندی کا اوڑا آیا
۲۸

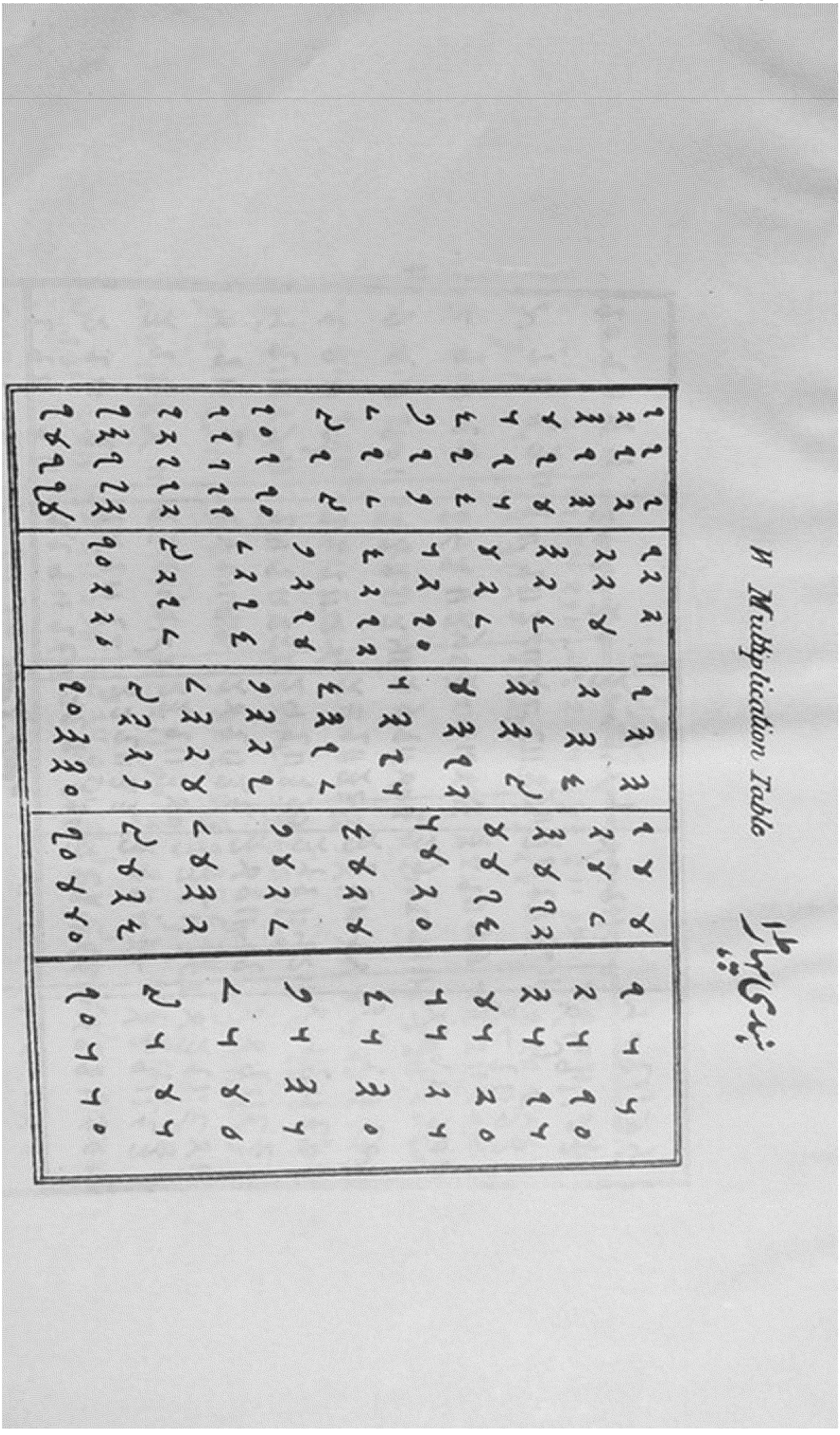
Multiplication Table

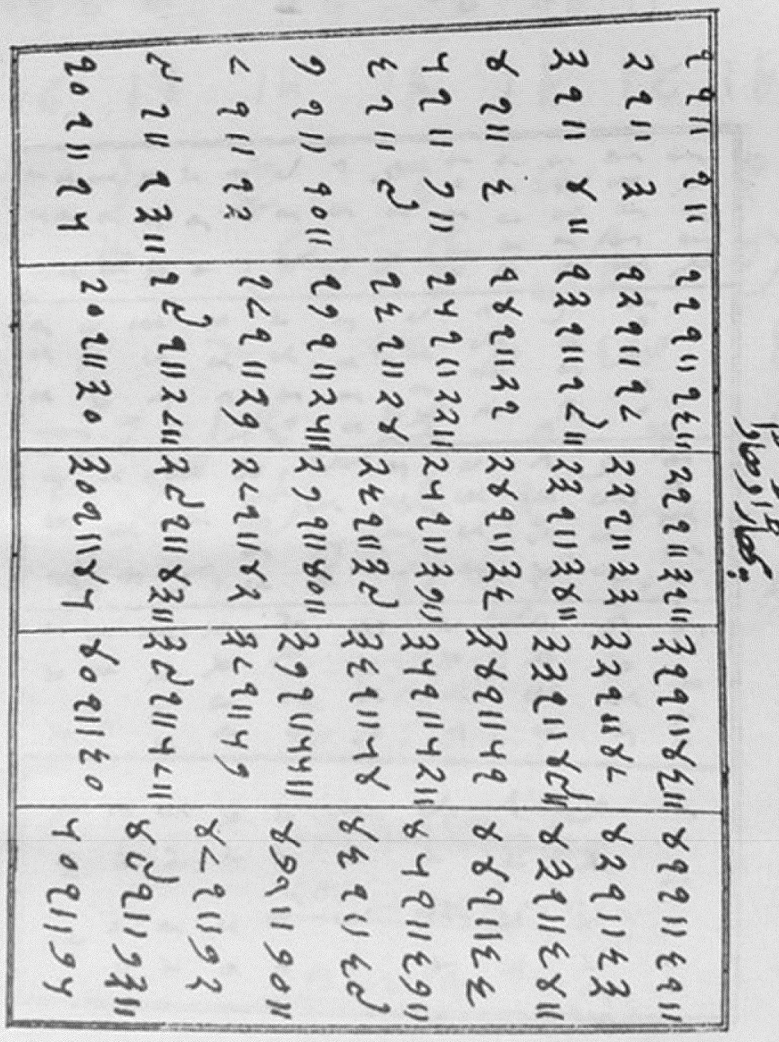

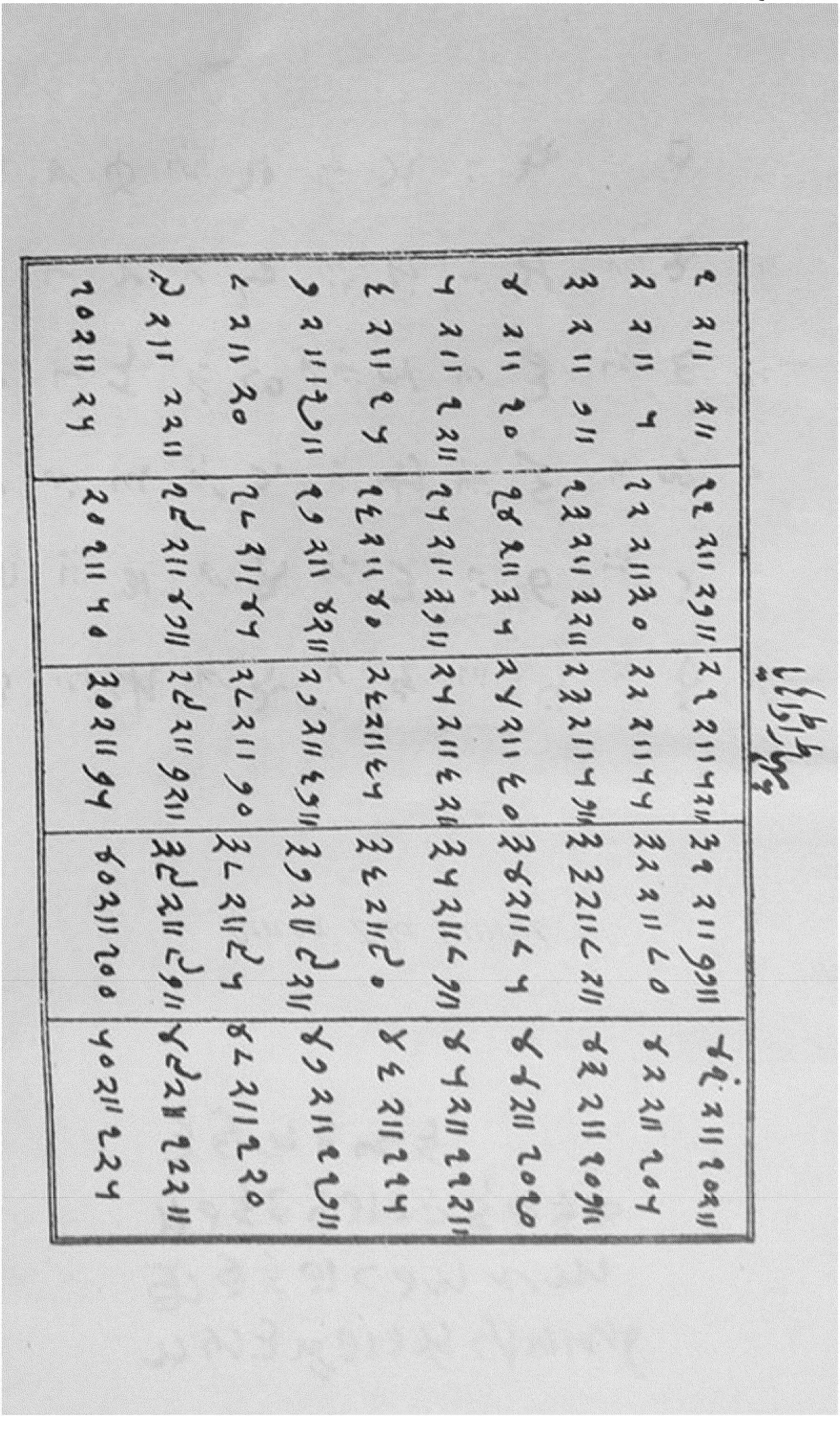

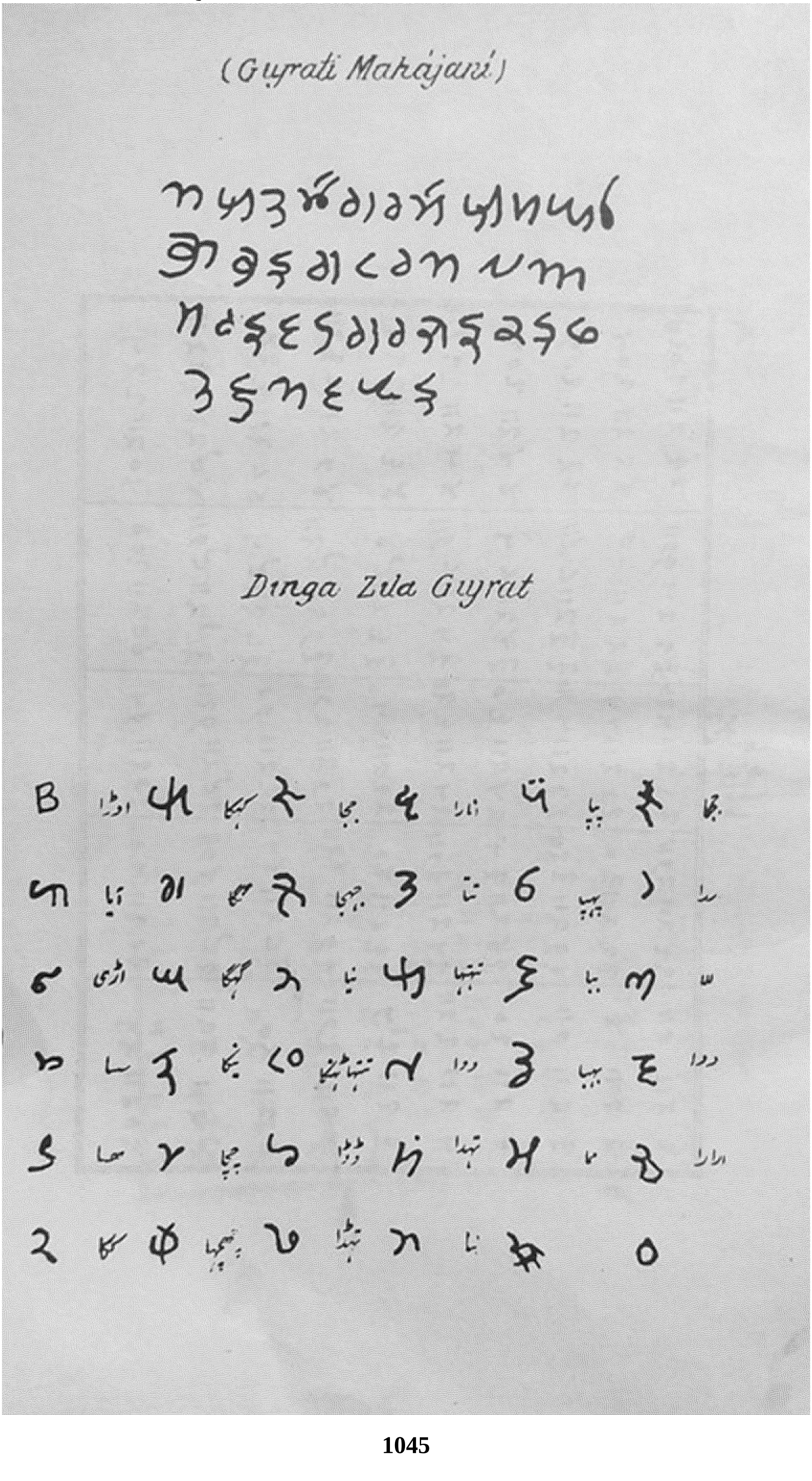
(Gujrati Mahajani)
Dinga Zila Gujrat